

ВИТАЛИ АМАРШАН

АПСХА

Атқоурыхтә роман

АШЬХАҚӘА РАХ

Новеллала иғу атқоурых-драматә роман

Akəa

Апхәйнтшәкөтүжырта

2018

6 УДК 82-311.6
ББК 84(5Абх)-442
A 56

Амаршъан, В. ҃.

А 56 Апсҳа : атоурыхтә роман. Ашъхақәа раҳ : новеллала июу
атоурых-драматә роман.
Акәа : Апхәынҭшәќетыжырта, 2018. – 704 д.

Г/Р 978-5-122-30-06018

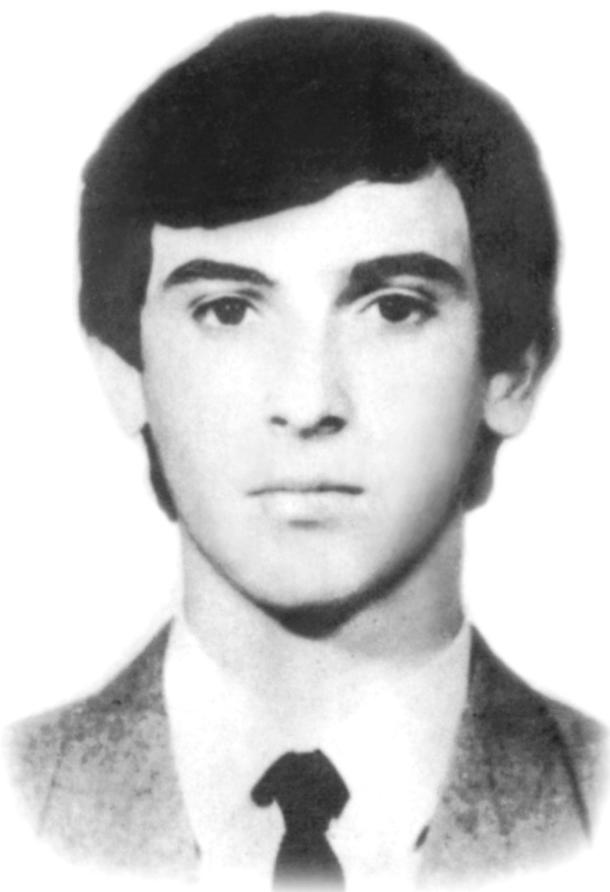
Аңсны жәлар рпоет Витали Амаршъан өңиң итىңци ари ишәќәы
еиднакылеит ө-тоурыхтә өымтак: «Апсҳа» «Ашъхақәа раҳи». Арт
ағбагыры рахәыцқапшыла нақ-аақ еимадоуп, ихеибартәаауенит,
мшын таулак иақароу ҳапсуга тоурых дүзүзә ҳзеитархәоит. Ҳапсуга
литературағы абасқак мөхакы ҭбаала, абасқакгы жәларык ағыр-
хаңаа өрбаша зәңбек ағымтақәа раңаа зам.

6 УДК 82-311.6
ББК 84(5Абх)-442

Ари аусумта CC0 1.0 ала иарбоуп.
Алицензия ахфылаа шәахәаңшырц азы шәтал:
<https://creativecommons.org/publicdomain/zero/1.0/deed.ru>

© Амаршъан, В. ҃., 2018
© Апхәынҭшәќетыжырта, 2018

Мажит Ә.

Ссахъа атыпдан усахъа аныстдоит,
Уи азы исызтода гәыбған?
Аңсха ихъзала Афырхатца ухыстдоит,
Ужәлар ухъчеит азын, с-Беслан...

Аңсадгыл ахақәйттәраан
аибашърағы хатала иааирпшыз
агымшәареи афырхатцареи рзы

**АМАРШЬАН БЕСЛАН
ВИТАЛИ-ИПДА**

ианашьоуп Аңсны Арестпублика
иреихау Ахәйнәркәрратә ҳамта

ЛЕОН ИОРДЕН

Леон иорден – ари бақаз, –
Леон сизхәйцау са сантәаз.
Леон иорден – абас агәақраз,
Сара исзузеи лахынцас!
Аха мап, мап, исхәо ҳақзам,
Уи затәаршъаз – ипсы тоуп!
Ари схала слахынцакәзам –
Ари сыйкәлар рлахынцоуп!..

АПСХА

Атөурыхта роман

АПХЬАЖӘА

Витали Амаршын ироман ғың «Апсха» аңсуга жәлар ҳтоурых ахъ хараза ухъазырпшуа, қыдалагы VIII ашәышықәсазы Аңсуга ҳәынтқарра ашъақәрыгылара ианағызтәи аамта уадағза узырбо, инартсаулантты уazzырхәйциуа сахъаркыратә рәниамтоуп. Ағымта лабғаба абыржә уалапшуватцәкьашәа икказа убла ихгылартә, агәра уgartтә, аңсы ахатданы, ахтысқәа зегъы динамикала иғио, еиғыхаралагыы итәны, аңхвара уаланахало, мәхакы ҭбаала инейтцихны иаанарпшуеит абжъаратәи ашәышықәсакәа раан мөу нақ ласкъаzagыы аңсуга жәлар ropyсадғылгы даргыы тәгылазаашъас ирымаз, ирыхтысуаз, изынкъоз изынпоз, изыргәк-тәақуаз, лшарас ирымаз, иаакәиршан иқаз атәйлақәа ropyжъара ҭыңс иааныркылоз иара убас ropyламыс, рчеицьыка, ртас, рқыабз, ropyхашы-рынцыша ианатаххагыы, Нартаа дүззакәа ишырхылтшылтроу мөашшо, реибашышыя, ргәымшәара, рфырхатцара...

Ароман ахы инаркны атыхәанза ихадароу хағсахъа гәеизырхаганы дагәылсуеит үсқантәи аамтазы ғацә-ғацәла иқаз Аңсны дгылкәа зегъы реидтцара, хазы-хазы зылғатцәкъа ғазыштыуаз аңсуга жәлахылтшылтрақәа ұзарак реидкылара, реилатцәара, Аңсуга ҳәынтқарра ауасхыр азыштытцара, уи ахақәиттәразы ағыбаса дүззә збаз, иагъзы-бзоуруо аңсха Леон лаша ихағсахъа. Жәлар ргәалашәарағы аллегенда қашшы аазхәахъо ари ауағ хызы камшәа дшықатцәкъаз агәра цқыа интырхәыцааны иаҳиргарц азы, автор уи даниз инаркны ипстазаара ҳагәылаирпшуеит, иан, иаб, ианшыцәа ухәа, жыра-цәарала дыззааигәаз зегъы дрыгәтъилакны, ғың иаҳзаатыз дунеи ғыңын ҳапхъа дцәыригит, ҳәйбылра даҳзалымхуагы даҳзааигәеиттәеит. Убас ағымтағы иаҳпилоит еғырт ареалтә ңстазаарағ иқатцәкъаз ауаагыы, иаҳхәап, Леон иаб иашшыя, Леон актәи ҳәа ҳзыштыуо пасатәи аңсха, Византия

дүззә аимператорцә, аپсxa Леон ағбатәи ианшыңә аҳазарқәа. Итили Дони, дара аҳазарқәа рымшыни, Понттәи амшын рыбжъара зымехазку-аз рұғынц-псадгыыл еиужы ду Ҳазартәила иахагылаз раҳ-рҳакан. Иу-суф-хан, уи иан аҳакан пхәыс бырг Барсбит-ҳаным, уи ипабарғыль-хан, – апсxa Леон дзыхшаз иан гәакья Ҷаһарымхан-ҳаным, Византия аимператор хатә пхәысс имаз уи лаҳәшья, ашәтыц Чичак, уи лә Леон Ҳазар ухәа азәырғы. Урт инарываргыланы апсxa Леон икәша-мықәша иаабо-ит, ахәычы инаиркны аду икынза, ирацәафы ашәкәыффы ихатә фан-тазия иарғиаз, зыңсы ҭанаңаз еиуеипшым ауаа рхығсахъақәа. Убарт зегъы инарылукаартә икоуп Җабалаа дуқәа раҳ ипа, Леон рғажәғас изықалаз, иңнагағ иаша Тапшь-ипа Беслани жәлар ркәығара ду злоу ауағеиғамс аамысташәа Баалоу Ҳөззани рхағсахъақәа.

Ағымтағы иналукааша атып ааннакылоит, зыңсы ҭу ак еипштәкәа ашәкәыффы дзыхцәажәо жәлар рдоуҳа амч, символк аҳасабала иа-гәйлсуа апсxa иөүхәа, апсxa изыхъ ухәа рсахъақәа. Убас арақа атып ғәтәа ааннакылоит арелигиақәа реиғагылара, Аңсны усқантәи аамтазы ақырысиянта дин иатсанакуа, жәйтәзаахыс ашәәпәңүүп ирымтыхы-рхәоз, амартатратә ныхәаракәа Қазтоз жәлар рығонытқа уи тыңс иаан-накылоз... Убартқәа рнағс ароман ағы ибзианы уағы ибартоуп ңашәк еицахылтцыз апсуа жәлари аедығы жәла-хылтшытрақәеи реизхараға, нақ-аақ реиңанеиаира, реидгылара...

Ари ағымта зласахъаркыратә рғиамту ала, ҳәарас иатахузен, атоурыхтә хтысқәа хроникала еишштаргыланы, апхъа иқалаз, аштыхъ иқалаз ҳәа, апстазаарағ ишықалаз еипштәкәа иғиом – автор иқазара, иғәрытқәыл иабзоураны, гәыла-псыла, шыала-дала ирпханы, рғи-аратә ҳәыңрала ихағы иааганы зсахъа тихуа, инфантазия ихы иархәа-ны, хытхәаала иалеигало, излаирбео, излахеиртәаая раңәоуп, аха урт зегъы апсуа жәлар милатқ раҳасаб ала жәйтәаахыс реизхарағы, рғиарағы ихадароу ртоурых мәа ду ғанха иацәхъатуам, иахъакәым иавакәаратом...

Ашәкәыффы ари иғымта аптара далагаанза акыр шықәса, Аңсны маңара акәымкәа, Кавказ зегъы нхың-аахың, убас Ааигәтәи мрагы-лара атәилақәа, Амшын еиқәа нырцә-аарцә иғықәынхало ажәларқәа, Аңсны анкъа тәылағаңқәк аҳасабала излаз Римтәии Визаниятәи аим-периа дүззәкәа ртоурых иәадцаланы иштитцааз, археологиатәи, ает-нографиатәи, афольклортәи материалқәа ирацәағаны дышрыпхъаз, ихы-игәағы инаганы, усқантәи аамта асахъақәа, адетальқәа атабырг

иазааигәаны, ауаа рұказшықәа ииашаны раарпшрағы ихы ишаирхәаз өашьом...

В. Амаршыан ифымта «Аңсұа» ашәышықәсақәа рытцауларахътә иа-ауа аамта иахылғиааз қоурыхтә романуп, аха уи үағы иаағьеишшартә рықәғенатеит иахъа Аңсұа Ҳәйнәтқарра ғың ашықәыргылара, аитеира-зы ици апроцессқәа, аиғыхара ғәғәакәа, жәлары зегбы зәғылаз ашы-арптәрыратә еибашъра аамта хъантаза, пхъақатәи Аңсны алахынта-зы икоу агәытракәа, алакқақракәагы... Иара зласу абызшәа, астиль ракәзаргы үзара-үзара Нарттә епос ҳәамтакәа ааугәаладыршәо, ахтысқәа еихәлакәаҳаны акәымкәа, еилыхха, аилкаара марианы, дар-бан пхъағызаалакгыы игәникилартә, ихамыштуа ихағы иаанхартә, уа-анза изымдыруаз акыргыы инардырытә, аилкааратә тәк бзиагы ама-ны икоуп...

Аңсұа Леони уи дызныз аамтей ирызкны иахъа уажәраанза ҳапсуа литературағы қәәхәакгы ғымызт. Иүхәар алшоит, апоет, ашәкәығовы В. Амаршыан, атоурых ду шыатас измоу, уи асахъақәа ыла еибытоу ихатә епос, ихатә дунеи аптара илшеит ҳәа. Ари хараңа ииасхью апстазаара ырыхынхәны аарпшра иакәшәо, апоезия үәа ақәннызтцо, афи-лософия атазтцо, формалагыы, тәкылагыы иөыңзуу знеишшоуп ҳапсуа прозағы...

Ароман ахәта дук ақыртуда фашизм иахъаңын иахъа ҳазташәаз аи-башъра қалаанза ажурнал «Алашара» адақъақәа ирнылахъан, убас хәек шеибгу иакыпхъхъан агазет «Аңсны». Убарт ыла апхъағцәа акыр иазәлымхахахъан, хаз шәкәны атытрагыы иазпшын.

Амра ахъкаччо ари ҳдунеи ағы акгы машәырны иқалаゾом. Насып, дууп ҳәа азупхъағартә икоуп, ҳапсуа Ҳәйнәтқарра зқын ғымшә шықәса ахытцеит ҳәа ҳазгәдууны ианаҳхәо, адунеи зегбы уи ус шакәу агәра аҳаргарцгы анахтаку аамтазы, Анцәа ҳазшаз ахышшаргәытца ибзу-рала, уи лабғаба ишықәэзырғәтәо, пстазаара иашан ҳнагәйлазырпшуа асахъаркыратә ғымта ахъхауз, имазеини ҳнапы иахъаку...

1994, Ақәа

АШӘХҮІМС

«Умыццакықәа иаарласла» ҳәа ажәапқа ишаҳәо аипш, ҳтоурых таула сахъаркыратә ажәала иаазырпшуа ари сөымтә алгара цәгъя сахыццакуан, аха ишабалак қырытқәырла исымпытсұжырың стахы-мыйз, хфаха қамтцакәа, скәйкәыцыкәуа, тымра-тымра, иаасылшоз зегъ адтқо сааниуан. Ешар снадтәалацыпхъаңғызы, саазқәылазқ, измааноу сзымдырзо, алгаха соуаанза акы сеипнақьар ҳәа, пырхага дук соур ҳәа сшәазыңзо салагон. Абри ацәалашәара шымаз, маңсаңқәак рыда, абар-абар, оғ ғәышья ҳәа иаахсыркәшон еиңшгы аибашьра хлыимз-ах ҳфалагылелит: ҳәәы ҳеанжамкәа, уаанза жәашықәсала иаҳзырухъаз ацәғьюуракәа азмырхакәа, аргама бүйармцила иҳақәлелит ақыртуға фашисттәа, ҳмилат аиуа-зениуо ықамкәа шъатанқыла ҳақәырхырың, ҳап-садғыл наунагза дара иртәыртәырц!..

Дгылтысрак, фыртын баапсык асра иағызыланы иаахазкылъяз ари аибашьра мца-қыуқыд дысцәалазит, зтанкәә ағъғы-агәгәа рыхго, збзарбзанкәа ыргәар-гәаруа, ҳқытқақәа шъақьо, ҳажәлар ныртқәо, хаха ижәйлан иаауаз аға хәымгә хатца ғьеғдас гәымшәарада инаиғағылаз, 21 шықәса аарла инартысхъяз, шарпы етәаттас исхалашоз, адунеи ақәзаара сгәазырпхоз спа-затқә, сыблачың, Беслан лаша-лаша! Уи да-ныхәызыңғы, шарпазза сыйстол сыйфуа сшадтәалоу акәымкәа, иаргы заа дәыханы, ицәартә дылтны, харпзатқәи, дхахаңа арахъ са сахъ ашә даалагылон, санынаихәаңшлак, ашацаңәа дааини сшъамхы днықәтәон, их хәызы ааган сгәышпү инадитцион. Ахәыиҳә пшқа еиңш дшахә-шахәуа, ҳәеенсисбжықәа еилало, пытрамтак ус дысгәидкәыләлан, нас дырғе-

гъых акәапаҳәа сшъамхы дналбааны, драхатҶа, иқаңцаз дазыразны, иштәхъѣа днахынхәуан. Сара сакәзаргы, архъан ааста, сызғыз сус уағы ишимбаң сгәы аңыҳәо, үшашыатәшәа исыңаануа пхъаңа сөйнас-хон – убас ғык-бзык ала еиңаҳәашьа змам мыч ҹыдак сылеицон...

Инеиңылан акыршикәсқәа раахыс сызғыз ари соымта зқы ғышә шықәса инареиңаны изхытца Аңсуа ҳәйнәркәрра рапхъатәи аамтақәа иахърызкыз, ҹыдалагы уи ашъатаркөө дүззә Леон ипстазаа-ра ахъаанарпшуаз азы, мыңхәи дазғымхан Беслан, саргы гәахәарыла иналк-аалкны ахқәа сизрүпхыалон, иғызыцәеи иареи ахъхә-үшүңаҳәа ағыны ианааилакгы дазгәдуны азбахә реиҳәалон, лассы хаз шәкәни итыңындаз ҳәа дахгәәкүан. Данхәыңыз есышыыжъ ишыкайцалаңыз еипшгы, шытә дарпыс наңааңа, дгәазырхагаха, ашамтазза сыйфа саҳътәоу сышә днылагыланы, сызлауцхраари ҳәа дсазтаарц ита-хушәа, ажәа мхәазо сүхәапшра далағон. Абартқәа раан дсабин уи сара сзыхәа дшысабиц, сшъамхы дықәсиртәон дшықәсиртәаң гәаныла, сшыртагәзүң сыртагәзүан ибла маахыркәа, ибла гәыразқәа. Ишсита-цгы иситон арғиаратә гәахәара дүззә, адунеи ақәаара сгәаирпхон ғык-бзык ала еиңаҳәашьа амазамкәа!..

Аибашыра ианалага, «Аңса» ҳәа хылх иғағаңа изқәғыз, снапы-лағыра згәылаз апапка Акәа судағы иаанхеит, ақалақ ҳалтны ҳан-цоз «изгазом, изгар ҳзымынхәыр алшоит, иара ҳайтархынхәироуп ҳаштәхъѣа» ҳәа сгәы итасkit. Уи хъаа дус иҳаман Беслани сареи. Уағы ишимбаң дыщцакуан иара дахъиз, дахъааңаз Акәаңа, итахын гъан-гъашрыла ҳаҳтнықалақ зымптыңазхалаз ҳаға пәсәеиримга наң дали-царц, ҳағны днеини, зегъ рапхъа уи иманы, абар, еиқәхеит үфимта ҳәа дыспыларц!..

Хтоурых наунагзә арзра зтахыз, ҳархивкәа, ҳмузеиқәа, ҳтараи-уртқәа, ҳнаука-тتاаратә институтқәа ықәццышәа избылуаз ҳаға гәымх, разғыны, импыхыншәеит, асаба ақетата, хыла-гәила иаархәыз хуадақәа руак акәак әғи асаркъа ԥеыхакәа ирылажызын снапылағы-ра! Уи аныштыңхуаз, сара сыблакәа ракәзамызт избоз, сара снапқәа ракәзамызт хыма-псыма иштыңхуаз, Беслан инапқәа ракәын, са сакәзамызт зылағырзқәа хажжыла итәйуоз – иара иакәын...

Адунеи ағы шытә зынаур затәйк аанхаз сара, сцәеи сыбағи зыд-сырзлоз ари сырғиамта, шытә ахаан пәра-зра зқәым спазатә Беслан Амаршын иғызыцәеи иареи рнапала, асаара схырхәаны, еиқәхаз, аха макъана цъя абылра-мца иалымтың Ҳапсадгыыл ашъапағы иштәстдо-

ит. Баڭас ирхагылазааит уи зыжәлар зхы-зыпсы рықәызыңыз ҳтцеицәа гәлымтәаҳкәа, ҳтцеицәа фырхаңаңаңа! Хътәы цхангыы ирыбжыдааит ҳапхъаڭа игыларан икоу абиңараңаңаи дареи...

Уаҳа ажәак аңтком, абри шәхымсзааит рапхъаңаңаи сроман абыныңаңа аартны апхъара зөазыңкуа шәзыңәа. Абри шәхымсзааит абынара аш්ка, ҳаڭамзааара зәхү аға иңасхәаңынитәгъы, ҳтоурых ду өңиң аихаңара, арбенара, ҳкультура аршәткакачра амфа аш්ка...

*B. Амаршын
Аққа, айдан 30, 1994*

*Ари тоурыхуп, тоурых дүззоуп,
Изтоурыхугы ҳара ҳауп.
Фашвара ахъзом, ахаан иззом,
Абақақә зөгъ иреихауп...*

*Зыңсадгыл шым ахақәиттәра зхы ақәызәз
сәзәйә Беслан Амаршыан дназлоу,
хәеицә гәлымдәахқә зөгъы рғәалашәара
лаша иазыскует абри сышәкәы*

АХҮТӘҮІЦХА

Сара схала акгызы сзырғиом: ишсаҳая сыйбуеит,
Сара сызбарағы табыргуп, избанзар, Сара саштам
схатә гәапхара, сзыштыу саазыштыз иғәапхароуп...

Аңшылағыра ақныта

Адгыл ахахәы иатәа пшқарахза ишеинишәшәилара еинишәшәйлахъан. Ажәттарақәа еибарчырчыруа аара ишалагара иалагахъан, иахъабалак аккарақәа, адәхәйпшқәа рөғы адәйкрынқәа ирысакъаҳәымтән, ашәтрап иағын ахәажәкәеи абжынтиқәеи, амфадуқәа ахәынцәа шрынбалары ирынбалахъан...

Зығоны-згәара, зашта-зқәатца гәхъааган ақалақъахътә зқытыхъ иғеиз сара, схәычаахыс сгәы ззыбылуа атыпқәа акакала ғыңғи ианызба-иансаҳа аштыахъ, дырғегъых ҳқәасқъа сыйхалан, абартца сыйғыланы Панағ ашьха еибаркырақәа срыхәапшуан.

Уаанжагы ишысқазшыаз аиپш, рыхъз зхылтзеиши ҳәа дара убарт сағырызхәйциуан. «Па-наф, Па-наф, – схәон уажәы-уажәы гәаныла – анкъа зны азә ашъха дшықаз па диоуны гәиргъяөхәаша изнаомашь, уи аумашь назаза даргы ус хъзыс изырхылаз?..»

Абри сшазхәйциуз, афныңа снығналан, апенцүүр иадгылаз систол снахатәеит. Апхъан аиپш, уажәгыбы сылаңшы рыйдирхала урт ашъхақәа сышыргәйдүшүлөз, сыштахъка егни аудаҳы ихаз ашә «чыжъжы» ҳәа абжыы аагеит.

Афны сымала-затә сакәын аөнү икәз, уи аќнытә «аэзәир дығноу-ма?» аасгәахәт, аха зназы схъампшит.

Ус өапхъа ашә абжыы еиңгагхт. Цабыргытәкъан азә дыкоуп схәартә, лапшыкъы насылсызшәа сгәи иааснатәеит, измааноу сзымдырзо сызқәагыбы өкүйдүзүзааит. Схъампшыргыбы амуит – абжаранза иаатхъаз ашә, иара уажәигыбы, bla иамбо напык иаанартытәкъозшәа, ашъшыхъаа аатра иаөнү. Сылаңшы аннақәшәа – иара уа иахъынзаатхъаз иахымскәа, иаатгылеит.

Иаасзымбатәбарахеит.

Сөйртә стол саанины санадтәалоз, абтынха жәйтә абұларқәеи, ауархалқәеи, ажәйтә сахъақәеи зытзәкәа ирыдкнахалу, ҳауешшара зегързы музейк иағызуу уи ауда ашқа ихаз ашә шаркыз саңаимфашьо издыруеит. Пша-кылкәраак ғнасуум, ағеакым, ахала излаатызишиш?

Сфагылан, иара ус иахъынзаартыз саламкысыкәа, ашәхымс снылагылан, снығнаңш-аағнаңшит, аха псы зхоу азә дығнаршәым...

Ашә ахала аатышас икәнатаз үңашытәшәа ибо саахынхәын, стыптағ сеитанатәеит. Дырғегыйх сапхъақа апенцүүр салпшны, макьана гар-пшар ас-кәемкәа үкәйиз, Панаф ашъхақәа сырғәйдүшүлон, ашъаң иатәкәараңа изташшызы ҳамзирхы сыйқепшүан, ибыбышза ишәтнү анақа-арақа ақәатца итсызбаауаз ахәаса-тлақәа срыхәапшүан, «иңа-мааӡа» агәараандәкәа инархыпраауаз апарпалык-өжеккәа снархыпшүан...

Урт зегъ гәазырхаган, аха уажәик схәыцрақәа зхала иаатыз ашә ашқа икан. Уаҳа уаҳы схъапшумызт, аха ак зхәарц этакны зөв ааихызхыз азә иеипш, уи баапсыла исныруан, сартынчуамызт, арахъ, шытасылан аркрагыбы стахымызт.

Убас сыбла уи ашә аласа ҭшәааӡа ишыхгылаз мацара, зынжаск схысгәи итамкәа, маң-маң цәаҳәақәак сгәатцағ ииуа иалагеит. Урт азәи ис-цингар ҳәа сшәозшәа, ашәыртата аиپш, икәашккараңа сапхъа икәиз ақъаадағ сантара снахыццакит:

*Ашәышықәсақә рнағс, ҳаңхыақа зны,
Аңсуак дұтынчза дыштәоу иғны,
Игәиғеңзамкә ашә аатуеит,
Аңша иаанартызышәагъ ибауеит,
Аха аңша акәзам иаазыртуа,
Са соуп иғнало усқан уа...*

Ари хараза ҳапхыақатәи сзызхәыцыз ауп.

«Уажәы зхала иаатыз ашә, – сгәры интысқәаант сахтәаз, – анкъаӡа зны, абас са схәыцшала, запхъақа ихәыцыз азәы ипсү ақәзар иаазыртыз, уажә ақәзар, азқыышықәса тәлашәырақәа иргәйлхәхәа, аранза ианааӡаз?..»

Абри аимгеимцара инаркны Аңстазаара иаңцу амаӡа дүззә өыкбзық иазымхәо иғәғәаны иааснырит. Зхала иаатыз ашә наӡаӡа ишаартызгы иаанхеит сыхшығ ағы.

Уи ахышә сылпшноуп уи аахыс хараза ицахьоу ҳжәйтәрахъ, ҳтоурых таулахъ пшыртас изласымоугы.

Сыңшуюйт сара сыштахъа – сапхъақа икоу збарц азыхәа...

АКТӘИ АХӘТА

|

Аҳазарқәа рхан-ипа Барғыиль Барғыгиустан мызк архъя Византи-ақа амға данықәлоз агәашә дызлатыңыз аеуардын хъантаду аштақәа макъанагы адгыил ианымтыңызды...

Уи абшүтранда иоут иаҳра, дара рхәашьала, иҳаканра, ғәғәалагы дазаапсахьеит, аха есааира здаң-пашәкәа рыртаулара иағу, әхәақәа зыртбаая ртәила ду тұға змам аус-хәйисқәа зегъы аханатә аахыс хылатцәкәа ирғу ианду, аҳакан-хатцампхәыс еиғамс ззырхәо Барсбит-ханым лоуп. Арабцәеи дареи реибашърақәа бааңсыла зымч ршәахъяз лплеихаб, ахан-ипацәа раб Иусуф, иааңқашәен дыпсижъети жәлары зегъы рыхъзи-рыхъымзғи лара лоуп иаңғылоу.

Уажә лматы Барғыиль Барғыгиустан Константинополька дцеижъетигы зынза хтаңыхак аалмоуцт – ар рус инаркны, лаңәажәатәйс, рееитәйс илыимам ҳәа икоузеи: азә дцар азә даауеит, азиасқәа Итили Дони, Аҳазарқәа рымшыни, Понттәи амшыни рыйжъара зымехазкуа рұғынцұтәйла дүззә еиуеипшым акәакъқәа рөңи еиуеипшым азтаа-рақәа шәкы-зқыла иңәиртцеит...

Аҳаканпхәыс Барсбит-ханым абартқәа зегъы ддиргәашан, уаҳа налыламқәа дааңса-дқыңдаха дышіказ, иаң-жәацы мтәйжәфада дзырпрышаз гәйрғыағхәашак нхытцынта, Кавказ ашъхақәа ирхыпрааны илзаафит: аңсуаа ҭаңас ирымоу, здунеи зыпсаххью лә Иусуф ипхайт-бы пә длоузаап!..

Уи ахан-ипацәа ҳәа изыштыоу, нхытци-аахытци еиңырдыруа раҳтынра дүззә иакәиршоу абағәарагы дыннамқылакәа, арирахь дзызхәаны дтәаз абулгарцәа раҳ ипа мап иңәкны, хызырацарапа нхытцынта иааны иқаз аңсуа аамста дахыиццаз азы ғәғәала лгәи лзынханы дықан; знық-ғыннтәгъы инақәылк-нақәылхъан ар шытны Аңсынтыңыла еимылтәарц, рыйхагы дрымхны даалгарц...

Уажә илаһаз ажәабжы ду абартқә зегъы аалханарштын, агәымбылғыбарара злаз архәйс бирг дагъамхатқәуеит, избанзар илыхшаз рахтә уи илылалтоз уағ длыимамызт, лыкә дтаршәни длааҙахъан. Иахъа шыыжъаахысгы Җарымхан, Җарымхан!» ҳәа лыхъз ләекуп, «па дбоуит акөү, бара ақәыпмакашашә ақоу!» – ҳәагыы нацылтоит. Лара ишлаһаз еипш, Ҳазартәила ду ахтнықалақ Итиль ахы-атыхәа зегъы иналағит раҳ-рхакан Барғыль Барғыгиустан нұхытқа имтарсны иргаз иаҳәшья Җарымхан па длоуит ҳәа. Агәыграгы рнатеит уи, шыға уираж апсуга жәлари ахазарқәеи нақ-аақ еиғамхәкәа, аибашыра ааннакылап ҳәа...

Ирацәафын адныңәаларазы иаауз, аиҳарап ахәса. Урт ахан-иԥацәа дүкәа ран илывағта илыкәшаны, тақа еилыграаза икаршәыз ауархал инықәтәон. Уажәы-уажәы дгәйдиркылон, лгәи иаҳәаша ажәақәа рхәон. Дара зегъы ирдыруан аблла шамшам, ахцәы қамыз Җарымхан дыбнанлан лхатцарап бааңсыла лгәи пнажәаны дшамаз, аиҳарап дымтарсны, ла лхәашьала, ағъаур данигоз, ахытқа еипш, иөи лаҳәапштәила дақәтәаны илышьталаз лмаңа акгы ахыилымшаз, ахымзг ахыифаз, уи анағс ара ргәйлара абулгарцәеи дареи ахъенғацахаз... Ари ахтыс даргыы акырзға ирпүрхаганы ирыпхъаzon; ишыртаху гәата-бәтәа рхакан-аҳкәажә излаңақәәомызт, уимоу, ишыччо, лафк шырхәо лаҳархәагыы ишәон. Уажә Понттәи амшын ағықәаҳытә иаағыз ажәабжы ларгыы ләказшыя акыр иаркәымшәшишт, лгәи иаҳәеит ҳәа анраха атаа ңасиси-зар еипш, даргыы аргәырғеит, еиҳа ируа-ирхәо иақәшәо иқанатеит, анкыа аиپш лыдтәалара, лаңақәажәара днаргәағыт...

Иахъа ашыыжъза дышгылаз еипш, лара лхатцы аҳакан-аҳкәажә Барсбит-ханым рахтынра ду днығын-аағынысны, хыла-тыхәала ишебиакә зегъы еимылдеит – ииз ахаттарпыс ихъзала, дара рхәашьала, обезаа рахъ ҳамтас исыштырызеи ҳәа. Уаанза ахәынтыккара аусқәа зызбаяуз ахкәажә ду ари азтцаара лхала лымч ақәымхощә анылба, илыңыңәаларц иаауз ахәса гәакъацәа раңағаафы иадылгалеит. Урт зегъы акака лабжыргон, азә аңс лхәеит, азә арс, азә ҳазар хъзы бзиак быңызар азхойт лхәеит. Атыхәтәан дырғегыйлар ду змоутәйланы иқазтаз, рхакәа нагақәа зегъ злараазо ахазар-гара лыштырц. Иаразнакгы ауағы длырғosit агарадағаа ишқа. Уи иреиғызы гарак аарылхны илзааиштит – насып дусгыы ипхъазеит абри аиپш ахтыс қаймат иара инапқазамта ахылахәхаз...

Даара зылашп тцаругы үзара малырк адibalартэ ишyїкамызыгы, ахкәажә ари агара, хыла-разныла ифычо архиара ишағыз, шәаң-гылш лхәан, ахтныңәсақә аанылкылент. Уи лгәры италькуаз уажәе-у-ажәе аитаршәара шылтасыз рдыруан, иагъашьцылахъан аќнитә, ххы абалырхариш ҳәа ишyңшыз, уаф дызмаңаң агара ғың аткыс, спа Иусуп дналатсан, исыхшаз ирыхшазгы даргы зласааңаң агара дәыкәстсо-ит ҳәа ғаалтт. Аууы аайлдыргеңт илыкешаны игылаз ахәса, абри афы-за бхы излаташәазеи, шаќа ииашаны ибызбазеи аанаго. Иаразнакгы агара тәахны иахыїказ аќнитәираадлыргеңт. Уаанза хыла-разныла зөвчары иағыз егни агара ғың наќ иаапхъаркын, иара угсын иуғаачко иїказ акалам-жәйтә гара аибытара реыназыркит...

Агара зда цартა амамыз ала иандырхия, уаҳа зыпшрак қамтакәе, жәафуаак аеңәа рнапы ианцаны Ағсныға амға иқәылтцеит, зеңғыжам даеа жәа-чы қаңғаңықәек рывакны – урт ажәаөйкгы ҳамтас уа иа-аншәйкүеит ҳәа нараҳәаны. Урт ирыңыз аетцыс жәла ссиргыы, ахәың, ихъзала ирааӡааит, дәуыжәлартә данығеидаслак, иара ада даеа өyk дәуыжәримтцааит ҳәагыбы ралхәеит. Убартқәа рнағс рнапы ианылтцеит Византия аимператор имоу лә егты ипҳайхаб, Чичак, илхылтцыз аса-би ианшыцәа раҳатыр ақнитә Ҳазар шихъзыртқаз еиғш, ариғыы аҳазар жәлар зегызыз хылтцыз Тәғәарма ихъз сыйихъзыртцааит ҳәа...

Усқантәз аамтаз абұзар әғәс апхыазаз хыци-хәымпаллеи еибытаз аеңәа, рұаканпқәыс рнап ианылтаз агара рөыхтәдә иқәкны, бжы-ха-бжыымш амға иқәын. Апсны ахәаағы ианааи, ишымгәйгоз шью-уки иааныркылелит. Ҳәаахыштың азырын – урт иртаслымын иргарцгы нақәырк-нақәыркит, аха рымға ахы ахъоу, иззауауз анеилыркаа, рғарагы цәырган ианылдырба, гәыбған ҳамаз рхәан, даға ғыңға аеңәа – азә рапхья, еғирыштың дғыла – амға тәшәарақәа инарыб-жысы-аарыбжысуа ағақа идәйкәлеит.

Аңсны ахы-атыхә измаһаңыз уаф дықамызыт уеизгъы, Бзыптан, Псырзха ах иаҳтынрағы атейимш дышиз. Аиҳарак изызғелымхаз, нхыңд ахан-ипацә рѣкынтә имтарсны иааргаз аблакыға илхылтрыдашы ҳәа акәйн. Ахаттарпұс дышлоуз анрача, жәлары зегбы уафы ишимбаң ағәахәара ду рнатан иқан...

Асасцәа зманы иаауаз аөцәа афыңғызғы қәыпшәак ракәын, аха ырыеқәагы даргы реибыташы, реилкәа-еилгәыцәшы уағ даршанхартә иқан, пхыз ирбарты ихартомызт дара, абарт рофызыцәа «ахәаалиагафызәа» иахъя ирымпыхъашәоит хәа.

Анаңылбейт, изакә гәыртъара дуузеи уажә иахънеиуа ахтынрағы иқаларан икоу – аиҳарак иини игароу атцеи иаб иашь – апсха Леон изы. Уи Апсынтаыла зегбы пызас дамоуп, иашьеитбى гәакъа атцеимш дахыи-оуз, дырөгөгъых жәйтәзаахыс иаая рхыштыра ду кашәара ақәымкәа, пхъақа цеипш бзия аиуртә агәйтә ду изто иреиуоуп. Акы затәйк игәи зырчыидоз, ахан ипацәа ртүпхә дахъааргас ахазаркәеи дареи аиуара атыпдан, ахъа ахърыбжъанатца, нақ-аақ еизуаамкәа иахъықаз, еса-аираты иөеим ажәабжъқәа ахъаафуа акәын. «Арахъ иҳамоу ҳағацәа ҳзымхөшәә» ихәон уи уажәы-уажәы. Ахазаркәа ртәила аҳас иахагылаз иаткысгы амаа зкыз уи ианду длыцәшәон, апхәыс узлалықәгәйтры-зеи, лыхшығ иаҙбуа акры удыруама, ажърацәара ҳабжъалт шаҳхә, хнибамыртәэр амуя ағы ҳқылсыр иҳапсыйхәоузеи ҳәа ихъааган иман...

Абар уажәы, узқәымгәигүа агәйртъара ду уапхъақа Анцәа иупигала-йт ҳәа азәыр динихәахъазар, иахъа хымпәда иақәшәаран иахъықоу. Иқалап уи уажәнатәгъы ицәа иалашәахъазар, абри аипш ажәабжъ еитәхәате ду зман иаая шьюок амфа ишықәу...

Акыр ацәалашәара ғәгәа имоуп, аиҳарак итәила гәақрак ағеиپшны ианықоу, уажә асеипш игәыштыхгоу ажәабжъ ғекъа-ғекъо ашъха катәа-рақәа ирхытңы арахъ амфа ианықәу, уағы ишимбац иұашшатәха, ицәалашәарақәа шпамырғыхари...

Агара зманы иааяз саси-пшәымеи абнатаура итәашшы есааира агақа албаара иағын. Үсқантәи аамтаз Апсны апсабара зынза ирга-чамкган. Иахъа адунеи ианызаахъоу, зеиуахкы утаху тиаас иқамыз ҳәа еғыләм. Уажәраанза еиқәхаз ашә қынтаң тла дүззакәа, апсақәа, ахъақәа, аңықәа ракәзар зынза гәата-бгата ирызхаян. Цәа змам ашәа-рах, апсаате хысыбжъ захъзу рмахазацызт, уағы ицәшәазомызт. Аапын-ха шәтыракақча зөеибызтаз адәхәыпшқәа, аккара еиужь дүкәа рұғы ашъабста, ақәасабқәа, уимоу адуюмбенқәагыс рпылон. Урт ыңғылан иофуа ақәымкәа, ҭынч ыңғылымхәақәа ыршәамшәамуа, иғыланы ирыхәаңшү-ан. Агәгәахъә ағеуа ахъаауаз, иара усгы акы иааимшәәкәа, рыйжыы амалахазгы иааипмұрқызакәа, зеиуахкы утаху бжъеилаңсала апса-ате апсабара дүззә дырғыхон...

Амфа шыңқашшыраха иахъықаз ағекәа ршъапыштыбжъ ашъац инылаба икон, иара ашъацгы ақапылхәа иааимашшыуан, адғылтәкәа «хәра-тып» аныломызт, еиҳа амфа шыңтцарашәа иахъықаз рееимаа кеәбжъқәа еинкъя-еиниуран. Ахазаркәа дара рбызшәала рыйжыы рду-ны еицәажәон, иривакны иааргоз ағекәа рағәрақәа рымпытжәан им-циарц уажәы-уажә ирыдырхалон, рыйжықәа нарықәдүргон.

Зхала иаауз аєтыс, апсынкәа аиپшазара калаңа, ашыап хышашқәа кахәхәа ифуа ирыштын. Уи аапсан уаҳа наламкәа ићан, апсы ахаршьоит ҳәа акырцьарагы иаангылахъан. Ианаангылалак, инымғахытды тлак ашьапы ахы наднатдон, ма ашьацра иаҳа иаҳыижәпаз ақышә ыларшыш иаагылон, зтәымтәхъ имнеиц азгаб илеипшын, иаарыцхашыарын. Аєқәа андәйкәлалак, ирцәйнхар ҳәа ишәаны, атҗарцәхәа ахы иаафахон, излалшоз алагыы аекынта инарыштыланон...

Аєтыс апсы ахаршьоит ҳәа аєцәа ұярап еидхәыпла ианаангылалак, ақатәарақынта ирыцны иаауз апшыхәцәа афыцьагы хаз тлакы инамтәгылон. Уртгыы убаскән акәын еицәажәартә атагылазаашья анроуаз.

Ишаауз дырөгөгүүлүк цыха-зыхък ағы иаангыланы, асасцәа азәазәа-ла иеыйжәтдны азыжәра ианалага, даргыы өнүк иаћараны зымфа икаждыз ахажә цәеникәара ду ааигәара рыеқәа еиварххы иаатгылент.

– Уара абарт ҳрымжъазаит, ҳрықәгәытны иҳаман хаауеит аха, шаќантә иҳажхъоу умдыруеи, – иҳәеит руазәк.

– Иҳажхъоу сымдыруеи, аха еиҭашпаҳахъри, – даацәажәеит егъи-тты, икәмызцәа хылпа ихыхны ипхзы алаиҹарбо, дзықәтәаз аеы итсақәарқәашьеинуа ҭынчрак амамызт. – Ҳаржъазом уи, ианызбатәкъагы издырит арт махагъара шылам...

– Ус Анцәа иҳәаант...

– Ус ауп, ус! – иаашъақәиргәеит дырөгөгүүлүк еги аеуағыы. – Ҳта-ца лбызшәала дымцәажәеийкъеи итцуа Анцәа идырп, лызхара дра-цәажәап.

– Ааи шытә... Уи бзиоуп, аха ҳара асаби дызлахаа зо гара ҳамам ұзы-ршьома?

– Иабардыруеи. Ирдыруазаргы дара ртәи ћартцоит умбои.

– Рыблақәа еимархәйхәза, ҳабеилахәхеи дареи ҳарен ухәарауа-зеи...

– Аҳах, иуусым уаламцәажәанишь, дадгәышъя, – дааникылеит ари зхәаз, нас, аєцәа амға ақәлара рәаздышыншәа аниба, ахышәтхәа днеини дырөгөгүүлүк раңхъа днагылеит, ифызагы паса еиԥш ртыхәа ааникылеит. Цыха-зыхъла згәи зырпсаҳәаз аєтысгыры ырывағуа ағаа-нахеит.

Нхытцынта ирыцны иааузшәа амрагы уажә ахъара-ұыра илҹача-ны раңхъақала иргәйдпхалон. Иласкъацыпхъа за нахъхи амшын агәи еилаарцыруа ицәиртцуан. Асасцәа уи рзымбатәбараҳа ипшуван. Руазәк

еиха ибжыбы рдуны ак реиҳәон, уи уажә адагыбы арахь дмаацкәа дыିка-
мызт...

Ашъхақәа рыштыахъка иааныжкуя, еиха илаକәу ахәкәа ракхь ииасуа,
есааира аеңәа агаକа албаара иафуп. Оумашәа иңъаршьоит урт, зегъ
ааигәоушәа убо, арахь рымфа нңәара ахъақәым. Амшиын дүззатәкъа
харантә агәбы ихыпшылоит, аха макъана иара угсыы аକъит-псыт бжъгыы
рлымында итамсыцт...

Цәа-зжыбы ńәымшәышәзәа иକୌ ашә ńъантаз дүззакәа, аତ୍-тла
шъатажәкәа зтагылаз аккара еиужъкәа ирытсны иахъаауз, анаକା-
ରାକା акырцъара, ашыцламшә рықәниааны, ирпүлоит зөыштә гъежъза
иаапшуаз адамрақәа. Аҳазаркәа урт ссиришәакәа ибаны ирыхәаپшуеит,
иңъаршьоит, изакәзыиешь абарт, абри аипшгыы ахахә дуକәа цәны из-
лаକରତାзеи ҳәа...

Афада иахъааузгыы акырцъара ахъшыцәа рааптракәа рбаҳъан, акы-
рцъараагыы агәгәахәа тәфа змам апсаса, ашъамаକା рпылахъан, нырцә-
арцә «рреит-қью!» ҳәа дара ахъшыцәа рыбжъкәагыы рлымында итасхъан,
аккахәа атәтцәабжъкәагыы раҳахъан. Адәениужъ каршәра иааӡаз арт рзы,
абарткәа зегъы ғың ланарпшыран. Аତ୍-тла дуକәа ргәафараୟ, насты
ҳәракା ахра еиашшыарақәа рёғгы, ашъхытә адпапала ишыକазгыы
гәартахъан. ғың ишәтыз атлақәа риффы иарфышины рыблахат ар-
гъежъуан. Мыщхәы ипшзацәан ари атәыла, дара ртәыла ааста...

Ашәра, аତ୍-тла, ахәажәра илсны ишаауз, хәхә-шәыгәла еилапах
иңъазғазуа ахәада иқәганы игаз, апшыхәирта баашкәа зларсыз, ажәйтә
баахкыра ду аତ୍-тла ианааи, аҳазарцәа рапхъа иғылаз апсуга өуағ چкәын
иара ус дышшыжәй, аең агәра аеарххуа, абаа хыжәкәара ду днадгы-
лан, изкәа икыдыз ахәатра разын хәек аатихын, абаа ахы икәыз тәфа
zmam ахәакәа инарылеитцеит. Аҳазарцәа акы ааибырхәеит. Ирдырзар
акәхап, ари атәылан ари тәсс ишримоу, даргыы азәаӡәала абаа инадгы-
ланы, рҳазар ҳәақәа ныкәыртцеит. Зегъ мыщхәы акы еишъцәанатәызшәа,
уажәыгыы, аринахысгыы аибашъра акәымкәа, гәеизыразла аицинхарах
ирыпхъязшәа аарбеит, рхы-рғәи иақәгәырғьогыы иааକалеит...

Абаа еиќәкәаны наକ-аକ иахъкаждыз азәаӡәала еишътагылан инб-
жысын, дырөегыхын рымфа ианыланы арахь рୋаархеит...

Иааскъацыпхъаза шытә ауаа реиланхартакәа есааира ирацәахон.
Хәажәла ишышиз, нышәапшыла ишыхыз, есырла, ńармашла ихыбыз
акәацәкәа ана-ара иахъабалакъ иңъиртца иалагеит...

Акакала ирағсуеит, адау иକାନ୍ତାଶәа иକୌ, ńдеиқәтца аандала икәы-
ршоу акәацәкәа, аратла дуକәа зтагылоу аштаକәа, амзырхакәа...

Аңгәй хыбла маңара ага инаркны ашъха иң он ҳәә ззырхәоз аамтән уеизгыры ари аамта. Җабыргынгыры, убасқак ағнәкәа еизааигәан иғылан, иахъатәни ҳақалакъқәа акала иааугәаладыршәарын...

Арахә шьапыштың знығала изныз ағәарабжъарақәа ианрыбжъалалак, аштақәа рәғы арамтән итәаз абыргцәа өғагылон. Иаауз аеңәа рапхъа иғылаз арпыс «мшыбзиақәа» ҳәә апшәә нареиҳәон, даргыры «бзия убаант, дад» ҳәә атак наиртөн. Изустцәада арт иуцаауа ҳәә иа-ниаиззаалак, абасгыбы-абасгыбы ҳәә иааркыяғыны рхы-ртыхъәа днала-цәажәон, даргыры уи анрахалак еүгәрырғыны, ажәған рнапы азырхә иааныхәа-ныпхъон...

Ираңаағозаны ахәычәа ағәашәкәа иртүңни аеңәа ирывафуа иа-лагон, азғабцәа пхашъа-пхатқо ағәашәкәа рәғы рәааныркылыон, ахәса өараңаа атакәажәңәеи абартақәа раҳытә иаапшуан...

Такәи ианааскыа, аеңәа рапхъа иғылаз арпыс аеңәа ағәра аағаирх-хан, дхынхәни «ртыхъәа тызгоз» иеңи дааит.

– Уара апхъақа уиас... сара шытә хәыңык иаарццакны сцаны ахтынрағы ирасхәеп асасцәа амфа ишықәу, – ихәеит уи, иблақәа тұ-цаза.

– Иатаххарым? – дтцааит еғы.

– Иатахуп иатахы, ишпатахым! – иеңи аақәиртәниааит.

– Гәрырғыағхәаша угарц акәу? – даачченит ариғыры иғәи раҳатзә.

– Апхъақа уиас... Гәрырғыағхәаша схала изгома – иаҳзеиншымы. Уиас, уиас апхъақа... Са сцеит! – иеңи ааирццакит, ахытқара аиپшыры драпықъаны, ағәарабжъара иофбжъаиршәит. Еғы дааины аеңәа рапхъа даагылелит.

Аеңәа злаауаз, ажәйтәзагы Абырғыны мәға ҳәә изыштың, Чынтаатәы-лақа, Индостанқа игаз, Марыхә ақатәара ихтыңни илбаауаз амфа ду ала ақәын. Иаауан уажә уи имәхыттың, Җабалқа имлеикәа, Сакъан иа-авсны, Қсұәи иағхысны...

Қсұәа раҳ илымхә итасит ажәабжъ, абасгыбы-абасгыбы, нхыттәқәак амфа иқәуп, рымға ахы ахъоуғы ахтынра ду ашқоуп ҳәә, изызшогы абрыйг-абрыйг ауп ҳәә. Уи азнықаз асасцәа мәхыған патурықәиттарц иақәникит, аха нас иатаххарым ҳәә азихасабит...

Атаси зығнатә диз ахцәа усқан ғыңызара-хыңызара ахтынрақәа рыман. Акы Қсырзха агаған, еғи ҳаракә Анақәапция ахәағы анақәа иаң-нын. Уажә ахаларғы мариямызт.

Ажәабжъ аазгоз арпыс агаған икәз ахтынрахъы ихы ирхеит. Уажә ааңынха ииз асаби дрыман уа ишпәкемлари ҳәә.

Ахтынра, амшын зынза изааигәаны, адәи иатқа ағапхъя иқан. Иара амшынгъы усқан нақ акыр инаскъаган. Ахтынра баагәарала икәйршан, аха настхантә ашта утаңшыр алшон. Уа итагылаз ағонгъы баалыхын, жәаға өңе рақара аман, византиятәи архитектурала оумашәа иссириңгъы еибытән. Иара ағапхъя ашта ۋ-ратца дүззак ықәгылан. Егирах аштантыңгъы азахәа зықәнышшылаз шәәпциңиپла исөйчан...

Аңуағ үкәйн ахтынра ағәашә ду ағыданааи, ахышатқәа да-
аңыжәпейт. Уи амға дшықәыз раҳахъазшәа, иаразнак ағәашә изаады-
ртит. Исаиңыххылаз ахтырпарцәа иааигаз ағәирғаөхәаша жәабжы
анреихәа, иаразнак ирыманы инахынхәйт...

Ахтынрағы еиҳаби-еитбі ахқаға афейшыңға ағыптағы ықан. Иры-знаргаз ажәабжы анраға даараға иаргачамкит. Урт ишәоз, гәйтрысра здыруаз уаамызт, аха ағәнеанызаара тәгәә змазғы ракәын, азнықазирағас ұйыра маанак атамзааит ҳәәгын иназхәыцит. Ажәабжы аазгаз ақкәын дара рәғи дрыман инеит. Уи ихәашы злақаз ала, агера ргеит гызылмалрак шатамыз.

Ажәабжы бзия аазгаз арпыс иажәабжы ахтынрағы иааныжыны, гәрығтағағәашас иртәз аразын қамақә иманы дырғеғыхын ахышатқәа дыненүйжалан, асасцәа деңтарпыларц амза инниниршәлеит...

Ахцә ағеишишқаң қәрала раңәак рыбжымызт. Аҳастңәкъа ипхъаңаз аиҳаб иакәын. Уи Леон ихъзын, иашы – аҳазарқәа ирымахәхас – Рамзың. Уи иоуп уажә еиҳа згәи ҭынчмыз – иага умхәан нхыңынҭ, иаркы-ирцә ҳәа икоу жәлар дук рыбхадымтартны дааигеит, дара уүиижтеи рхабар-зхабару қарымцаң, ргәи итакны ирымоу издүруам. Цоуп, атцеи миши дышроуз ала ажәабжъ дара рұқынза инағыртә дацхрааит, уи иаб-зоурахап уажә ихата иаҳаз ажәабжъғы, аха апстазаарағ уағ дызыни-мио еғылкам, иалтца иидүруазеи...

Хара иахъа ахцәа ҳәә анырхәалак, итәамаауа иќоу уаамгәлығәәк рсахъа ҳабла ихгылоит. Ус ҳадыршыцылахъеит, ус ҳаҳәо храазеит. Арт ахцәа րзарақәа кала-калаҗа, ахаацәа рыҝәнышьшила иќан, мачк апагъара рныңшузаргы, րлактәқәа мыңхәык иңбарамызт. Урт дара зхылтыз Апснытәи амш ахата иафызан, еиташәаңза...

Иара ахтынрағы иқаз ауаагы, уеизгы-уеизгы өхаррззаларал рныпшумызт, ртас-рқыабзқәа амалахазгы ишырхымпозгы, зегъ гәй-блра дук еиднакылон, дасу итып иара идыруан, дасу иҳәаа еғи дахы-сумызт...

Ағеишиңңа раб иңтазаара далтхъан. Ран дықан, уи ақкәажә цқяа ззырхәоз лакәын. Шытала гәмаа раҳцәа дреиуан лара, лықера үе-изгы-уеизгы раңаңаңак ишылымфаңызгы, даараңа акры еилызцоз, даараңаңы зажәа акры пхылнадоз пхәыс қайматын. Лпаңа, шамахамзар, лара илыххәыцуан, аха ынасыпта лахыныңда азбара дахь-ладмырхәыз лгәи иалан. Лыңқа Мартә лыхъзын. Уи дгәйбжынанытәын, тұға змам арпарңа шлыштызгы, ынасып даламлаңызт. Бзыңдаа зегь ақас ирымаз лпеніхаб ипхәыс Гәирандыхәт лыхъзын. Қартли ах иаша гәакъа ипхә лакәын. Ақкәажә ду Хырхәйхә илынлырпушамызт, аха ңәғъа даргәамтцуан Бзың иапну жәларык ираху лпеніхаб, раңхатәни итқәғаншыап ааңара Егыр нырцәка дахьишиштыз. Лыңқәын аитбы дәғагыланы, иага афырхатцара қайтазаргы, псуа зхылаңаоу ирыжъраңаразам шыок рөи дцаны, ыпхә дымтарсны дахъааигазгыы ғәтәалаза амца лнаркны дықан. «Хбызшәа еиқәшәом, ҳтасқәа еиңшым, ааибышыас иҳамоузеи» лхәон. Ақызатқәык лгәи збауауз, лтаца ғык-бзық иазымхәо дыпшазан, лыблагәи қәазқәа еиңғыгъен-ны, лхы-лғы амра еиңш ишамшамуа, алахәа ахзы еиңш еиқәатқәаз лыхщәи ашыцра еиңш ижәпаҳаҳараза иқан, ағашаҳа еиңш ишәпаңа ипсаны ианлықәылтталак, асаара иштыасуан, лцәа-лжыи амсыр қъаадыш аиңш икәашкакараза... Дцәажәомызт, аха лжазшы шссирывгы ғашшомызт, амза бжыда-ажәада атх хытқәцара шархаая еиңш, ахтынра лырхаяуан. Раңхъа-раңхъақәа дыбнеикушәа дзызымкуа дшықаз, ланду Барсбит-ханым леиңштәкъа ланхәа бзия дылбогы да-лагеит, ахаан еибамбазаң урт ауаа, ұзара ақалагы еиңшнылшыалон, иқалап раңқәажәра еиңазеиңшыз ыңдарап амазтгы. Уажәи-уажә уи дгәйдүлкылон, лгәышп лхы надылтсон джәандашшыыраза. Ақкәажә зназы лтаца, шәтү мәнрак афғы аиңш, фығ ыңдақ лхылкауауан, аха нас уағы ишимбаң убригы дыхнахит, «дабасызқылигеи, ұзбаңқьеит, сеилалгарц дағуп» – лхәон дыхемарны.

Ус дшықаз, атәимш данлоу, зыңза жәғанғәашәпхъара лзаатит...

Апшқа дани, ишапу аиңш, ааңара дрыштырп иақәыркын, аха, табыргны, ақәыңыма апа аңаугар шамуа аиңш, атаца амалахазгы илымуит. Убри иабзоурангы шамахамзар ахтынрағы иқамлаңыз ара иқан: ага-ра ажбы адрығә-дрыйгәхәа идәйліфуан, иғон агарашәабж ҳазар бызшәала. Асаби иаб иаҳашыа Мартә лашара, ма ианду, руазә данидтәалоу ирхәон уи аңсышәала...

Адәахы аҳауа зны-зынла макъана ахьшәашәара аған ақнитә, аса-би знызатқәыкгы ддәйлримгаңызт.

Амра иапныз ауада фыналашаағ иғылан уи дызгараз ашың гара. Җырымхан лымала затә лакәйн уажә апшқа идтәалаз. Уи даазқәйлаз ба-апсыла игәхъаалгон лتاацәа, дызлытыз луаажәлар. Лгәс злалыжъжык лымалық иакәымзар, лгәыкта зынза илызхымгаргы қаларын. Лхатса иахъ илымоу абзиабара, ахшара данлоу, маңк ихыжъаазаргы, ғы-цәаара ақәым, аха уигын иахъеи-уахеи данеилахам ығаңзам, есаашар дәүіжәуп, зны нхыңд дықоуп, зны – аахың...

Иахъ шыржыаахыс Җырымхан цәалашәарап лыман – лтаацәа, лан, ланду лгәс италаңдан дрызхәйциун. Аихарак уи лаашъа ахаан рыпсы танаты иланармыжърашәа лбон. Амала, иахъатәи лцәалашәарап уа-анзатәи акы еиғшымызт – дзыргәрыгъара ажәабжъ дук лаҳарашәа дықан. Дааижъети дзыхъзан илтаз ғсуса ажәақәаки ҳазар ажәақәаки неилапсо, ашацқыраз лхатцагы иалхәахъан уи азбахә. Уажәы-уажәы абартцахъ днеини ашта днықәпшүан, ашхара шықо дыпшүан. Уахъ нхыңдқа ұвара лтәыла шықо лдыруан, аха мөас игоу, уағ ддәықәлар қашыас икоу ҳәа егълыздыруамызт. Зны-зынла оумашәа илбон абрахъ дшаанагаз, зегъ пхызла иқалазшәа лгәс илнатон...

Уажәы-уажә апенцүир днадгылон, ддәылтцуан, дығоналон, лысаби драхатза дахыңәаз ашьшыхәа лқышшә пшзақәа иżамға инадқылан дгәыдышлықылон. Шыржыаахыс илызцәиртцыз лцәалашәарап дартынчұа-мымызт.

Абас дшықаз ауп лхатса арахъ дшаағналас. Иаразнак лыблақәа ҭыр-хаханғы днеиғаңшит. Уимоу, ихәдагь днахыныхаларц еғаалығымхеит. Иаразнак илдырит дзыргәрыгъашаз ажәабжък шлеиҳәоз.

– Ииашазаарын бцәалашәарап, башыңәа аауеит, ҳарпылароуп, – ихәеит уи, дааигәыдыхәалан.

– Исымхәази, исымхәази! – даагъежыхынхәйт лара, лысаби днеи-хаххын, дырғеғыйх даагәыдышлықылеит.

– Игәс итои ари, ианшыңәа аауеит, иара дкаххаа дыңдәоуп.

– Даасырпшүеит, дшырпшило убап, – ҭабыргытқәкъан даалырпшүир-цғыы дналагеит.

– Биқәатиши, дхалабымтән, уи иаха ҳамаңзам уажәы, – абри аайхәан, ашырхәа дындәйлтцит.

Уи қазшыала иага усзбатә иоургы уалуашарап иамчеханакуаз дре-иуамызт, адғыл тысырғы агәхъаа икәомызт, аха уажәы, ирымбжъаң ағыншышә дақетәоушәа, маңк дымгәатеир амуя дықан...

Иаразнак маңыс еимкәаратас ахтынра зегъы иаахыңдәеит ари ажәабжъ. Ағната ду нхыңд-аахыңд тә асасцәа дахъқәа уажә иабаз-

ма, аха ссишәақәа иңалаз ажърацәара иартысыз ахынтағынтара еитахәашы змам үйдәрак аманы зегыи ирыңрасуан.

Ахтнырпарцәеи ахтныпхәацәеи еикәкъашон, уағ дтца римтәзакәа дара рхала асасцәа ҳшырпышлараҳәа еибырхәон. Трахъенатәи аибашьра аан аахыс зыштыра аауз аурымцәагыи мачғымызт араға. Урт шамахамзар зегыи апсшәа раҳауан, рлымча итасыз ажәабжы, измааноу рзымдырзю, даргыи мыңхәык иаргәатеит – наңаза изңәүзиз рұғынцұтәйлахътә руацәа-ртажцәақәа аауазшәа...

Ахтныра ағынду агәтхәи иңаз ауада ҭбаа-тыңәкәа руак ағыи лаз, аслан-бағыш иалхыз аққардә ҳарак дықтәан ахқәажә Хыырхәыхә. Уи илыдеизалан иңан ирацәафы ахәса. Зегь злаңаажәоз ираҳаз ажәабжы ақәын. Лара, лтаци лгәи дақәшәо дышыкәзгыи, зжыи далтыз иреиуо шыууки раҳтынрахъы амға иңәүп ҳәа анлаха, иаразнак днеицрашәа дңеит. Уи илдүриан лтаци ашытра ғәгәа змоу, нхыңт ахазаркәа ртәйла дүззә ҳәа изыштыру ахас иамоу ипхә шлакәыз, лгәи еиқәхәалан лхатә хшарап леипш лөүиллршыңылазаргыи, ҳаниуа-зениуа зам тәымуаак рызбахә анлаха лшьара дықнәақьеит, гәйбгангыи узлытомызт...

– Иабихәац... Иабахтаку бара, – лхәеит уи, илуа-илхәо дақәымшәо.
– Изүсткәада ҳазлаижыз. Ахәатәхамтца иңанамтқо акрықоума!
– Ус ахъпабхәо, ахқәажә бхатцкы, Анцәахшаша бығыны дығнагылоупеи, – лыжъкъара иағын егъырт ахқәажә ҳәсакәа. – Ҳтаци бзия даҳбазар, даргыи бзия иаҳбахра ҳақоуп. Шыңа ҳаниуацәаҳеит, ҳәатәис иҳамоузеи...

– Ус акәу?
– Ус ауп, ҳбыкәыхшоуп, ажәоуп ҳәа уаҳа баламцәажәан.
– Исбүркәтәгәышынои шыңа, исымчузеи, сыйз ахъбааζоу ақнитә сцәажәоит ақәымзар...

Ус, зыζбахә үхәо ушә дылагылоуп ҳәа, Җыарымхан пшзакәақәара даағоналеит. Ахәса данырба иаразнак ацәажәаара иаақытцит. Итәаз феибаргылеит. Лара ахқәажә ду лхатагыи, уажәраанза илхәоз даңып-хашыазшәа, илызгәаамықзазакәа, иаарласны дәвалхатғылеит. Гәалак лымоума үхәартә лыблакәа иаархылбаалеит, аха амалахазгыи илын-мырпшкәа, днеини ланхәа даагәыдышлыкеит. Ахқәажәгыи уи лхагәта днагәзит. Лыгра итшааз лхатә хшарап леипш лгәйблра здылахъяз лтаци, дымцарсны лтә дشاаигаз еиپш, мчыла дрымхны дырғегъых шытака дыргозшәагыи гәтыхак аалнырит. Игароу рысабигыи дааизхәыцит. Иара убри уажәраанза дызлаз ауалуашара дыкказа дагъаалнахзейт – табы-

ргытқеңін, ахы ахъакызаалак, ишакызаалак ахаан шыға баара-пұсра зқым жырацәарат гәйблра дук қәандашшыраға лда-лшы аaimна-дент. Абри акәзаап адунеи ршазар аахыс ахқа зыбжыу ажелантәкә, уимоу ажеларқәатқеңігі, аиуара ду роурц азы ажърацәара ахърыбы-жылаша изашшыту. Лпеиҳаб, арабцә зчычаз Қартли ах ара дааны ихы аныпхьеңк, дагъанырыхъча, ихатәгәапхарала иашын ипхә длизиҳәз, лпейтбү аҳазарқәа рхан ипхә дымтарсын дзааигаз – ус үзара ақ атдо-у-иатқаму лыздыруам, аха ҳапхъақа Аңсны зегын алахынтызы дүззак иазхәаҳарымаш хәа дназхәыцит, иаразнакгы лгәс аалыпсаһын, лөти-рлахъыхны, амға икәу асасцәадахъқәа рпыларазы аусқәа реитхара днахынцакит...

Апшемацәа абас ишеилыхоз асасцәа агәгәаҳә агәашә архъа иа-акылсит – ирывақыз аеқәагы даргы, феңкәа өы-тоуған еипхыкәе, апхзы рылжж ицо, аетцыс рывагъежеку...

– Асасцәа шәрырпыл, асасцәа! – ахтынра ағонытқа азә ибжы та-рыхәтқәаңа иаагеит. Асасцәа рпылара иазкыз ҳәсеси хаңәен ауа жәпағ-ны ашта иқелан рөғинархеит. Агәашәхъышыцәа ахтынра агәашә дуқәа нақ-аақ иаадырттит. Асасцәа азәаңәала аеъжәтца иағын, рыеқәа еи-барқәашшықәашьиуа. Амған иахъаауз ирывағын иааз хәың гәартак-гыры рыдеизалахъан. Урт аетцыс оумашәа ибаны иахәаңшуан. Иаргыы пхашшыашәа, ирывақны иааргоз аеқәа иреиуаз ан гәакъағы инеин, ае-дырғәаала ахәда иныңғылайт. Иңбоушыаша, алмұданықгызы зны-зынла ақыкмацәкәа ацәалон ақәымзар, митәыкгыы иадхәаңалацәомызт...

Апшемацәа агәашә итыңаанза иара ус ажәабжy заханы еизаз агәы-лацәа-азлацәа раңағозданы иааихъан. Урт азәаңәала асасцәа апсшәа рархәөн, амшәңәақәа реипш иршәыз, ирхаз, ирышыз ажәңәиммаа хәымсисқәа ухәа, реилахъашшықәа ссиришәа ибаны ирыхәаңшуан. Дара зегь шәагаала раңақ икамкәа, рыхжәағыларқәа пұаңа, уаа үыхқәақ ракәын, иаазытшәаң рыбла гъекъәа ҭаңаңа. Рнапқәа ахърымырхуаз-гыры уағы ибартә икән уаа ғәғәакәақ шракәыз.

– Псышәа раҳауама, уара? – ираптывлан иааз ақкәын азә днаиазтца-аит.

– Псышәа раҳауам, аха апсшәа раҳәа. Апсшәа ззеилымкаауда апса-барағ уағ дықаңам.

– Апсшәа шпарасымхәои, апсшәа сымхәақәа изуазеи... Бзиала шәа-абеит, дад, ҳасасдахъқәа, – азәаңәала рнапы рымхуа иөынеиҳеит.

Асасцәа анааи, иеыжәизхуаз ашькылкыңцәа аеқәа рыңғырхакәа, рмахмызқәа, рышкылқәа, разын-қәйинала еибытаз ркәадырқәа, рөйкәттаршәкәа, рәмчәкәа ухәа зегъ сисиршәа ибо, дара аеқәа рхатакәа үшашьо, илакәшьо (рыпстазаарағ өымзар ирбахъази аха) агәараанды илаватданы иқаз аөхарпартакәа рахъ ирыхан инаргон. Асасцәагызы уи хәызык ишүәршъяз мөашьо ирыхәәпшуан, иқалап дара рөңи ус ашькылкыңцәа ықамызтгы, аөхарпартакәагызы рымамызтгы, рыңғәа ус хкаарак интартозтгы, ма адәи иқәыртозтгы.

Ахтынра ашта ҭбаа-тыңәе еиңдүхәхәа ду иқәлан иааниуз апшәмаңәа агәашә ианаатың, асасцәеи дарен нақ-aaқ еилатәнаны аңсшәеибыхәа-ра иналагеит. Анапыргъежыра иазкыз ахәса рнапқәа дыргъежуан. Рта-ца зынза илеиңшыршыалаз азәгызы иааникәшит. Җабыргытәкъянгызы, уи ахан-ипаңа зегъ реиха еиңбиз лашы гәакъя иакәзаарын.

Апшәмаңәа рапсшәаҳәашъа асасцәа ирзымбатәбараха иқан. Иаар-газ рхамтакәатәкъа шщәырыргара, иахъдырхара рзымдыруа, рбызшәа еибамкуя ус аилаатырра иағын, ауақъан-чақъан шытыржъ раңаан.

– Дабақоу уара амаҳ... Исасцәа дырпымло... рбызшәа иара иды-руазар акәхап, – уағы ҳаракык, ипаңақәа хъаша-пашаңа, лафк аарыле-ихәеит, алафхәара иакәитыз азә иакәхап.

– Рбызшәа шпейимдыруа...

– Ус уара схәап.

– Шәаи, дад, ашта шәтәл, бзиала шәаабеит ҳәа шәаҳәоит, – аамста-уағ бырг қәйігак рапхъа днагылеит, ичамха лабашы шкәакәаңа икны.

Саси пшәымеи зегъ еиңни ашта иаңалеит.

Цъарымхан ланхәеи лареи, лацаlei, ланхәыңхай, ахтынхә-сақәа жәпағыки макъана идәйлымтцызыт. Ртаца дырцәыргар ҳәа ишәатәкъозшәа, зназы реааныркылеит. Җабыргны, иаауа зустәоу, иқало-инилю нагзатәкъан ирыздыруамызт, агәеанызаара рыман. Нас, атацаагаңа цасхәа атаца данрырымто аиپш, ҳазғуу закәызеи рхәан, зегъ еиманы абартсах иаадәылтит. Цъарымхан, итакны ирымаз, уажә ахақәитра ду затәаршъяз ақәасаб деиңшын. Зегъы дрылъан дыңғырц шылтыхыз лныпшуан. Ланхәа лнапы еиларғәтәа илкын уи, нақ-aaқ ахә-са иахърыбыжъагылаз.

Амардуан илбааны ааигәа ианнеи, Цъарымхан шытак илзымычхайт, дрылъан, нақстәи саси пшәымеи иааниуз дрылкааны, иаразнак лашы ихәда днахъынхәлеит. Иаргыы, иқаз азә игәхъяа мкыкәа, иахәшья да-аштыкәыңдаан, дгъежы-хынхәуа, дигәйдүрғәтәала даагәыдикылеит.

Ағыңғыагырылғырызқа хаткөкөала иаақалеит, рбызшәалагыры ақы аайрыхәеит...

– Ашың ахала аешадыруа убоит усгы...

– Хай, дад, шәенгымхааит!

Апшәмацәа рахьтә ҳәсақәакгыры րгеси пәнаан итәйуарц өгөрүшімхеит.

– Ҳазарқәоуп, аха иуаами, нан, ирыңқами, – лхәахит пхәыскгыры.

– Ҳазарқәаны, арт уаабашақәоуп ұзыбшома... ах ипа иоуп ари, – өпнүхәатас хатқак иналеиҳәеит уи.

– Исымдыруеи, аха ауағы қадыңы... – дырғегыхы ак лхәарц дналаган, леаанылкылеит.

Царьимхан лхатәи бышшәала аччахәа лашың диаңдажәо, ланхәа, ланхәыпхә, лаңала, еиха илызгәакъаз ахтны-хәсақәа ухәа азәаңшәала зегъы илырдыруеит. Иаргыы ҳатырқәетарала дреихырхәоит, иғәи инапы адқыланы идирибоит.

– Рбызшәа шақа ипшүо жәбоит амала... ҳтаца дцәажәо ҳаҳаҳыңу үзүшшүо, – деңтааңдажәеит ахтныуа иреиуоу азәи.

– Ипшүоуп аха, измааноу сыйздыруам, саңшәоит ди, – лхәахит ҳтнүхәыскгыры, уаанза ғымтуа иғылаз.

– Иауеи бзаңшәо?

– Аңсны бышшәас имааиц егыықам, аригъ ҳзаңлама ҳәа акәхап...

– Ҳара ҳбызшәа зегъы иреиғүп.

– Уи ҳара иаҳвахтәу азы.

– Ақәзаргыы қалап.

Ахтны асасааирта ду ағы атжамц илаваршәны иғылаз аслан бағыш ғәардәкәа рғеси, пхәыс зхылахәоу дрыларшәымкәа, еилағәа еилатәан ахаңда ropyмацара. Урт рханытқәекъа дтәан аңсха Леон. Махәра зуаз иашьеитығыры ағыны аштахытәи аудақәа руак ағы иғызшәа-икәлацәа икәағта иаңдажәо дрылатәан. Урт изгәдуны алаф ихырхәаауан, иаргыы даткамхакәа атак ритон...

Адәахыы ахтны ақәша-мықәша еилыхаран, ахтнырғари ахтныхәсақәеи еикәкъашон. Нәк ақәатцахы иршыраны икәз аштыақәа дырмазе-ихъан. Ағәгәахы аиқәыз амцақәа ақәаб дүкәа рхакнахан.

Иааң асасцәа дахьқәа раҳатыр азы аныхәа ду қалараны икан.

Ианакәызаалак ах ҳарантә итааң асасцәа агәаш ағы дырпыхыла, дыргәйдхахало аңсшәа реиҳәомызт. Иуаң анырғыла – ихата дырпүлелит аанагон. Исаңаң ахыдикылатқәекъоз асасааиртағ ақәын. Ар рпзыацәа хадақәа инадыркны, исасааиртағ асасцәа рыйкылара зхы алазы-

рхәуаз раңағасын. Уажә аусқәә злаласхаз ала, ус ахадақәатәкъя ыѣкам, аха еикәшан итәо зегъ хыысха дрылам, ажъраңаара еиуо, ах зыгәра иго, изааигәазу ауаа нагақәа роуп.

Асасңаа рпылара иазкыз апшемаңаа асасңаа рыман агәгәахәа амардуан ифхалеит.

Ачамха лабашъя шкәакәа зкыз ауаа бирг ќөыға драптыла, зышәкәа ќыаќьаца иаартыз асасааирта ғнылашаа ду ианаағнала, апсха днаズлоу, еиқәытъазгъазуа итәаз зегъы агәыркъяа ифенбаргылеит.

Асасңаа лымкаала абри иааргачамкит. Урт рөғи ауархалкәа, иара ус ашәарах ңәақәа асаара икаршәны, ршыапқәа рышыклапсан акәын ауаа штәоз, насты азә данығналалак ас жәларык зегъы ршыапы иқәғыло ахаан иалампшыцыз.

Ачамха лабашъя шкәакәа зкыз ауаа аамста ќөыға асасңаа азәаәзәа-ла рапхъя апсха иғи инаган апсшәа дирхәеит. Җыдала лашъя дналкаан диирбейт. Апсха ихатагы ари ҳтаца лашъя иоуп ҳәа иархәаанзагы лактала лашъя шиакәыз иаразнак ихалагы идирит. Убасқак еиңшын. Егырт рымкаа, инапы ааймыхын, игәышпү ихы надырғәәала, агәтатәкъя гәыблыла днагәэзит.

Абри ҳазғу аимгеимцаратәкъя инақәыршәаны, ахтынра зегъы иф-нығыртә, асаби икъаасыбжъ аагеит. Азныказ ирхәо рәамшәо зегъы шанханы иаалихеит.

Ари ағыза ахан рымасдылылараан ирмахацияз. Рымхә итасыз ахәычы икъаасыбжъ зегъы мыцхәы иаарлахөыхит, чапшь зөйкәым-лазоз ахаңаа үбарақәатәкъагы чапшьк аарғықәлеит. Збызшәа еи-бамкзоз саси-пшәымеи рбызшәа еиқәшәозшәа, иаразнак еизааигәаны иаақалеит.

– Ашъя ахала аеадыруеит, дад, – дааңаа жәажәеит дырғеғыйх хатқак.

– Аеамдыруеи... Ари умбои ҳхаттарпыс ибжыы зақареитәыз.

– Аңцәа ҳазшаз нагжара иитароуп. Иара иоуп ҳзықәгәыгуа, – рый-жықәа аайларыпсейт агәакъаңаа.

Асасңаа зыбжыы раҳаз афырхатца ибара ишахыццакуазгыы аар-ныпшит, аха ара зшыап иқәғылуо зегъы апсшәа анрархәа, дырғеғыйх ачамха лабашъя шкәакәа зкыз аамстауаа бирг драптыла, рызғаб дымтарсын даазгаз рымакъя иаҳи инығналеит. Ах аитбү, ах аиҳаб ие-ипш, ифыззәагь иаргыы еикәшаны еиҳа имаңыз асасааиртағ итәан уе-изгыы. Агәгәахәа ифенбаргылеит. Амана аханы атып, аанкыланы акәым-кәа, агәтакъяшәа иеыпхъакны үзара дрылатәан. Уаанза амалагы алаф зхырхәаауз, уажәык пхашъапхатцарак даамөханакзейт... Иааиз асас-

цәагъы иаразнак даарыликааит Ҷырымхан лашъа гәакъа, дымтарсны данаагоз лаҳәапштәыла зөы ииқәтәан иштәлаз. Нәк-аң рылапшқәа ааиқәшәеит, аха уажәы, амра ашәахәақәа реипш, еизгәакъарак ахъаарыбжъяччаз ағыпъагъы иаафъаршьеит.

Зегъ ааилатцәаны апсшәа ааибырхәеит, рнапқәа еимыхны, ашьшыхәа, пату еиқәтәрала ргәышпқәа неидкыло. Аишыцәа гәакъақәа ракәзаргъы, усқантәи аамтазы ахацәа гәыдеибакыломызт...

Аасасцәа, ачамҳа лабашъа шкәакәа зкыз ауаф Қәыға драпгыла, дырфөгъых иаахынхәын, апхан зыкъаасыбжъ раҳаз, ахтынрағы зегъы иреиҳабыз, зегъы ирахызгъы ишкә рғынархеит.

Уи «ахатца наҗа» ззырхәо иакәхахъан.

– Уа рабнагә игәыми, рабнацәа дыцәами, – ихәеит агара иазаагәахо ианаалага ачамҳа лабашъа шкәакәа зкыз ауаф Қәыға, уимоу, ихтырпагъы ааихихит, аныха амтдан днеитцәкъазшәа.

Ахәычы дыцәа уақөйт, дзығеза даапшуан, иблақәа ҭышешеиуа. Игарақ-кәақәа анаапдыртла, ишитаху гәата-бәтә днапкъя-шыапкъо длагеит, уимоу, табыргны иааз зустцәоу инырызшәа, сыйға сыйхәалоит хәагъы иеыназикит.

Аасаби ихахәдацъял уажәнатә уафы ицуеншъартә игәгәахахъан. Да-ниуз ициз ихахәы иан лхахәы аиپштәкъа ижәпаҳаҳараҙа еиқәатцәан, амала иан леипш дышкәакәамызт, иубартә икан ицыымшь хәычқәа, ипынцәа, аиқәара аазхығолоз ицәеникъ рыла иабацәа, иабдуцәа рагъеиха дышықаз...

Ҷырымхан лгәы ҭәйиргъаауа, хататас уаншыцәа урпыш лхәан, аасаби зынзагъы даагарылхит. Дпаратхъза, инапқәа ԥахә-ԥахәзә, иаргъы уи акәын ииҭахыз, длынмытпраан дцарашәа, дхәытцәыхәытәуан, дхәытцәыхәытәуан...

Ауада аағнзыртәааз аасасцәа уаф ду назак иеипш дрылапшуан, даргъы рбызшәала ак ҳәо, иарғы нап ԥахә хәычы аанкыланы инагәзуан. Ианшъа иааигәара данааи ихәда иеахишишырц инап хәычқәа зынза иа-мирхахәзейт, ак схәоит хәагъы ибжы ფтица-ფтицеит, ибла еиқәарақәа еиҳмырсығ дихәапшуан. Иаргъы аасаби иан даалымихын, игәы днады-ртәгәала дааикит. Ахәычы ианшъа игәеисыбжъ дазызырфуазшәа, уи ала уажәнатә ფ-жәларык реизықазааша еиликаарц итахызшәа, иќыт-псыт бжыы мырго иеааиртынчit. Абасала ағаазныкъы агәра диргеит ииашахатаны ашъа иара ахала ахы шадыруа...

Ахәычы ишимуаз дырфөгъых ианшъа нақ иан дналиркит. Абри аамтаз дара иеиңиз раҳхтә ғыңыа-хфы арпарцәа, ашәарахцәақәа рыла

итәхәхәен иңаз, ақазарцәа ргареи даңа ҳамта гәартаки арахь иааонар-галеит, азә урт иргылонаты, даңаңзы, ҳазар бызшәала акәымкәа, апшә-маңаа еилыркаашаз бырзен бызшәала аңаажәара дналагеит. Уи ихәеит ахамтаңаа зызкыз, ағынта иаарыңқаз ажәабжықәа: асаби ианшыңаа рганахъала жәларык зааңахъо агарала изхарц ранду Барсбит-ханым ишылтаху, ажәйт ҳазар хъзы имазаргы шеиғылшы. Иара иаазарағ аңабаа збо рзы жәа-еый зеиғылжам ақазар өйжеләкәа шааргаз, урт амаалық ихъзала изызхаяу аетцыс хәйыч шрылоу...

Цырымхан, абырзен бызшәа шылмахаузгы, дшанханы аңаажәаф дизызырфуан, лара зегъ реиҳа жәфандәшәпхъараҳы дыргәртъян дхазгалоз, дызлығыз ауаа үбарақәа зны дымтазырсыз лхатәгәапхара-ра даңналан дахыңцаз ахъланарыжыз акәын. Лгәатдан үзара аар-лахәа гәигра хәйычык аңааара дшынахыпшлозгы, ари аипш лабәаба илбо дәжалап ҳәа ахаангы дақәгәигумыз...

Ачамха лабашы шкәакәа зкыз абырг драптгыла, дырғеғыхын асасцәа рыманы асасаиртак иааоналеит. Дырғеғыхын аңсха дназлу зегъы агәиркүхәа ифархаттгылеит. Нас асасцәадахъқәа ирызкыз ақәардәкәа рөң зегъ феибартәеит. Асасцәа ас еиңш икоутәртак ахаан ишықәымтәа-цыз рныпшуа, уажәада иөйжәымлаң реиңш, ropyңқәа мыңхәи ириашаны, гәтынчымра хәйычыкты рхы-рекәа ирнубаало, инеиғапшы-а-аиғапшуан. Абри аамтазгы ақазар бызшәа бзианы издыруаз аңх-ражәхәаф-тырғыман дахъзан, уи дрыңырхырааны саси-пшәимеи еиха тыңч аицәажәара иналагеит. Уи иабзоуранны ақырза иаалахәыхрахеит, нақ-аақ аожәлантәык злаңәажәөз бызшәак ақәушәагы иаақалеит...

Иара убри аамтаз адәахыгы имфаптысун даңа ускәак: ахтнырпар-циә өырфыртак иақараз, ашыңа иаңаа кашшы изтаз, ахтынра аштахъ итаргалеит асасцәа ҳамтас иааргаз аетцыс ани иареи. Еғырт аеқәа Анақәаапия ағынцахъ, апхъакыртағ иңаз аегәарахъ иргеит, иаанхаз асасцәа рыңқәа иара уа қарк инахадырғылеит.

Саси-пшәимеи рзаа-рзаа еиңәажәөз асасаиртаду ағы иштәаз, аштағ аетцыс акырыктырбжы аагеит. Җаса асаби икъаасыбжы ангаз аипш, ахаан өыкырыктырбжы рмаңаңызшәа, азнықаз ариғ зегъ аар-шанхеит. Аетцыскырыктырбжыни игароу асаби икъаасыбжыни доуҳа чыда бжык ааңырхырааит. Адунеи зшаз иаҳытә үзаражәхәарак иалақаз-шәа ргәи иаарналеит...

Аетцыс, ахтынра ашта еиужы ду өыцбараң ибаны, иаақәымтәзакәа ифуа иақәшон. Уаанғыл, агаңа, сурғашшыоит ахәарызшәа, ан мтысзәо иаҳыгылаз, гәатеирак аныңшуа, ахы шыткәыңқәа иаҳәапшуан. Аетцыс

ыфуа ишнеиуаз, зынза ахтынра ғоны амардуан ағытқәкъя иаангылент. Ахтнырпарцә ари оумашәа ирбеит, шанак иазхәоуп ҳәа аазырыпхъазеит. Иззааргаз асаби ддәйлган еибарбатәуп ҳәанғыы иналаңаңжәеит. Аетцыс ахы шытыхны еиңа ианыкырыкъыр, табыргны, амаалықъ иан длыманы дахтәаз длыимпүттәраан дцарц деихо далағеит, доулыжкыр уажәнатә аныкәара далағарызшәатқәкъя, үшашыятәшәа иөшікайцеит. Ари рзымбатәбараҳеит ахқәажә ду дназлоу ахәса зегъы. Асаби ддәйлхгап рхәан, итегъыы ипханы ласалыхлеи цыңгзәа матәалеи дааилархәеит. Уажәада уи апсабара дықәдмырпышыцизт. Өңиң хараза мәфак иқәлоз реипшгы үәалашәарап аароуит...

Асасцәа ахтәаз ала акәымкәа, астәи, ағоны аганахъала адәйлтцырта ахъамаз ала, асаби дрыманы иаадәйлтцит. Аетцыс зегъы ираҳартә абжыы рдумы дырәеңгыхы иааңыкырыкъырит. Асаби иан длыимпүттәрааңарц иақәниkit. Джәасны акәымкәа, зеилкаара уадағыз шана ажәақәакгыы ихәеит, инап пахә хәыңқәа аетцыс ахь ирххо.

Ари захаз зегъы дәйлтны ахтынра абарта ду ғыләдиртәаит, ашта итаз, ақәатцахь икәз зегъы арахь еизеит. Апшқа иан длыманы данненигъы, аетцыс ахъгылаз еитамтәеит. Асаби инап хәыңы аетцыс ахәда инықайцеит, аарла иукыртә икәз апсырцәқәагы ааилаирғәзәеит. Аетцыс ахы хъархәны, аблакәа машыцаңа инаихәаңшит, иаргыы алакта ҭкааны дынтаңшит. Шәанаңызбалбаңкъеит, дара шеизшоу еибырхәеит, ҳааизар ари ағыза ҳалампышыт рхәан, ашлақәатқәкъызы иаарзымбатәбараҳеит.

Апсұха ихата исасцәеи иареи абартахь идәйлтцит. Уа иаақәғылелит ахәың иаб ифызыцәеи иареи. Уажәнатә ари иақәнхәаңтәуп рхәан, ағегәаҳәа ақәаң жәуа иахъақәгылаз ашқа ауағы ддырығын, ағәи ағәатәеи араса-тәы иахатсаны али-пси рыбжъара иааргейт. Ачамха лабашы шкәакәа зкыз ауағ аамста қәыңға бырг инаидыркит – уи дагыныхәағ дуун. Ашышыңхәа днеини аетцыси асабии днарыбжъагылелит.

– Мачк ас бааскъя, дад, амрагыларахь ҳәғи ҳархароуп, – ихәеит уи, атаца ихы налықәкны. Ахқәажә хәыңы еильтекеит иихәаз. Апсәә аарла-аарла изахаяу иалагахъаз, иаразнак иихәаз кқаза иахълаҳаз лхатә иааңызбалшьеит, абыржә дааңәажәар апсәә еиламырсұзақәа илхәа-рызшәағыы лгәи иаалнағеит.

Дааскъеит лара итегъыы лапхъаңа, ахахә мардуан даңыртцыны. Аетцысгыы ааңаскъеит. Саргыы салашәирихәроуп, тасым ахәарызшәа, ағәашә ааңгәара иғылаз аетцыс ангыы иаарцакшәа арахь ағаанахе-ит. Ааңгәа ианааи, апсырцәқәа үшоуҳарза, ахы ларкәнү арғыа шыапала иаабғыатит, ари ахтыс ду нбан-ғырала адғыл иаңнатцарап атахызшәа.

Апшемацәа уркәатң, аеқәа аазгаз дара асасцәагырыңеңәа икәртцоз иаргачамкит, ҳхынхәны ҳнеини ағны ираххәандазхәагырыңа қалап.

Асасцәеи апшемацәеи еикәшаны иааилагылент. Псырзха иахагылуу ашъхақәатцәкъя гәыф-фыңза, рыйсы заны арахь иаапшуан. Икаалап убаскак арғаш хыңчылардың амшынгы аеартынчазар...

Үсқантәи аамтаз патреттүүхра захъзу адунеи иаздыруамыздың акымзар, абарт ауаа раҳтынра ду агәттанырыңа дрыгәтүлак, ауаф ицәажәара змоу ззуҳәашаз аетциши дареи, аныхәаф дрықненүүдөн иахъгылаз асаңхана түхүзтүү, иахъя заңа ицьашаны ҳаҳәапшларызы.

Амаалық макъана дрымнатцыздың, азыпшы дааарымхыңыздың. Уажә, апсабара ахата ахала иагәапхазшәа, абри икаалаз атагылазашъя иахынцакны ирееиттөхөйт. Үсқан асабицәа рнатуан, хынх ҳаракза, анаң иапну раҳтын-баагәараңы. Ахынчәа ззаархуаз азыпшы, аныха зығназ анцәаиңхәартта хәың ағапхәатцәкъя, ажәған хты атцаңа, ифаҳаракны, ҳапшы дук ағышәт иаңараны, аңыар сахъа атаны, аблагәти-атдәааңа итатәан...

Апсха асабицәа рнатра ихы алаирхәумыздың, уимоу апшқа дахъгарын зызыатдәйкгы дымнениңыздың, уи иара итас иаламыздың. Ржәйтәштәрдүү ахтылт өңүү дахълануз уағы ишимбаң деңгәйрөн, аха ауағы ибағәеи иареи ашера далагаанзатың дааарымхыңыздың иахәттаны итхъазомыздың. Уажә ари асаби макъанаты иускәа иара ихала иеиғикааңа дахълагаз, ссирик, үзашыатәйк иазхәаны днахәапшит, акыргы даархәыцит...

– Ажәлар шәхатцы, суацәа-стахцәа, пату зәйе сисасцәа дахъқәа!
– ибжыы ааиргейт иара абарта дахъынчагылаз. Амтүү пыруазар абжыны дааарынчрахеит. – Иахъя ҳафонаңа ааигәа-сигәтцәкъя иамбаң агәйрөптере ду ыкоуп. Шәыблакәа абзиаха рбартә, ҳазлаңшуда жәбоит, ари хынх ыкоуп, зхышынчагылаз дахълануз ихала итхъазомыздың. Ус анакәх, уажәазы Шыаб дхарнүүдөн, нас ҳааимбар маалық хәың ишихәтоу аиپш, дганы дышәнатып, азыпшы дааарымхыңып, Лжааныхахъгы дыжегап...

Шыаб захъзыз, шытада ҳартгыры ибзиан иахдыруа, ачамча лабашы шкәакәа зку ауаф аамстада қынчыга бирг, мрагыларахь ифы рханы, алғасатцәа зхылтүүз агәи агәттәеи ажәғанаха даарфахеит. Асаби дызыкыз Җаңарымхан пшыңа Анцәа иан лхатада лакәу үзүшшарын, убаскак лхы-лчыларон, ираны илықәиз лыхцәи жәпақәа асаара иштасуа, ашыңаца дахъылалгылаз дыршанхаган.

Аұқәажә ду лхатагы еиҳа ақәыпш-цәа лхукаауан. Зегъ иаалыркъан акы иарғазшәа иқан. Анақә иапнұ ахәры ҳарак иавтый амрагы, иара Аңцәа ихата ирылаирпхозшәатцәкъа, иғәйбзығза, илаша-лашо зегъы иаарғаачченит.

– ...Жәғанғәашәпхъара иқоу, зылпха ҳаура Аңцәа ду! – аөүішкәа илабашья шкәакәа ларсны, ихтарда ихыхны уа илахшыны, аныхәа иажәа дналагеит. – Ухышшарғытың ҳәкәыхшоуп, уахзылбаапхан иахурбаз азы идузданы итабуп ҳәа уаҳхәоит... Уара ушқа иахъа апсабараे рапхъа акәны знапқәа зырхахо амаалықъ хәыч улпх-угәүпх имаз, дызылтый изхыштәрга иаргы ҳапхъақа пеипш лаша рзыпшизааит... Ҳарт, апсуаа, дад, ианакәызаалак, еиуеитәым ә-шынак, ә-зиаск реипш реилалара дук ҳазыразым, избанзар, хырзаман үәгъяс ҳазлампшың, гәақрас иаҳхахамгац егъыікам. Ҷасла, қыабзла, хылтшытрала иауан-иашәан еимара зам аҳазарқәеи ҳарен шыала-дала ҳахъеилаурухәыз иарамышказ ҳарғырғеит ҳәа уаҳхәар шымцу, уара зегъ здыруа, зегъ збо-изаҳаяу, зегъ зымчу еилумкаарц залшом. Аха ауағы ианиашья ихаташьоуп рхәоит, ҳаңқәын дғагылан аҳазар ҭыңхана даанаига, абас иқоу амаалықъ ссиргры дшаны данхатәоушъа – ари еиҳау ҳзыргәирғәран икоузei! Сара атахмада, ныхәафық иаҳасабала, ишәасхәо уи ауп, дадраа, абри асаби иахъанатә иқазшыоу жәбоит, ҳамтас изаарыштыз аеттыс иқанато, иагылашыоу шәхәепшүеит, – абри зегъы идуззоу акы иаңхәоуп. Ахтынра амацара ақәымкәа, ҳтәыла зегъы зырлашараны иқоу атцеимш дғыларан дшықоу жәдидураз... Уныхәазааит, дад, зыбз адада зыхәлам, ә-милаңк ыңғызы иаҳылтый амаалықъ! Иүқәымзәаит хызы дула иаауа уабаштыра, псынтыр ду Аңцәа иуатәеишшәаит, ұхагымзәаит Аңцәагы ҳарғы! – иарға напала илахъ-иңғымш ааизатәит.

– Амин! – аайлдыргеит еилагыла зегъы.

– Амин!

– Амин!

– Амин!

Ари абжы еинкъя-еинириуа ахрақәа инарғаашиб, ажәған ақынза иназеит, амшын агәры ихылан ицеит, адунеи иакәшан еитахынхәит рапхъаңа изтүфыз ахтынра ашқа...

Апсха амардуан дналбааит. Ахтынра еилағеиласуа, иаразнак асас-цәа ачеңбықа ракыпхъаларах аусқәа реитхара аадырцакит.

Ахтынра арығзарахтәи аганәғы, еицхыршышы, ңәаҳәа-ңәаҳәала еитахаң апсуа ӡынцәа-тла дукәа (урт ашәтре рөйназыркуа иалагахъан) ырбжъара ағы-ғәааса жәпақәа ирылхыз, ар зхатәашаз, аишәа дукәа гы-

лан, урт ирывағта иубон иара убас аңыз иалхыз арымж қыақыақә. Изакәзызаалак шәйгак рыйдаламкә, урт үәфеніж-үәеңкәараңа, ишымчыз ицәхәықантаңза иକан...

Анапдырзәзәара иазхиаз фонык атыпхаңақә византия қаттара аразынта гәйгәымкә кны иааңаңыртит, напыласыра аш мпахьшықә қыақыаңа рыхжә оихшыны. Рапхъа аңсха инапы идирзәзәеит, нас – асасқәа иреиҳабыз.

Зегь еибарпшны аишәачарахь рөйнархеит. Аңсха аханы днатәеит. Уи иварағы инадыртәеит атаңа лашың гәкьең ачамхә лабашың зқыз ауаң қыаңа бырг днаズло апшәмаңа рахь еиҳабыз абыргцәеи. Пхәыс зхылахәоу ара дрыларшәымызт; усқан ахаңа ахътәоу апхәыс ус лымазамызт, ахъырпар ғараңаңы аишә алаңаражыз рөйпхъакны итәан, реиҳабыра ирхәо-ируа иазызырфуа.

Аматцуңа еилағеиласуан, аишәа ак рңаңағхар ҳәа ишәон; ирхиан иара хaa-мыхаас икоу зегың ықәыжыны акәымкәа, уаң игәи зызданы иифаша псуа фатәыла еилыхха. Уи аиҳарак аңуныхәара ааугәланаршәон. Ашың-лың саанкәа шмаңмұзғы, абыстаңа иара ус ишишаз аишәақәа ирнүрттейт. Икәашкакараңа аткыаң ршың иалхыз акалат хәыңқәа рыла ақәаңшағпцәа ақәаң ршон, иреиғү ажыхәтәқәа асасқәа рылахь иапшны инарымтатдо. Ағынахаңа «ғазамакъа» итүргаз еиу-оу амлахәашш ғы зтыддуаң ахәпшың-лың еирызқәа кны иаархагылеит. Константинопольтәи атәңа жәла тағақәа шықазғы, ағы өхеипхеиуа апәтхықәа инартартәеит.

Аңсха дғағылан, Анңа үлпхә ҳат, иаңтоу шәныхәа ҳәа аныхәаға ааниклиеит. Уи данығағыла, ағәрыкъхәа иғағылаз егыртгүү уаҳа ажәа аңымтакәа аныхәаға ркит.

– Ҳазыразны ишәымтцаңда ачеңүыка шәнапы ашәыркы, дад, – асасқәа ихы нарықәниит ауаң аамстә қыаңа бырг.

– Шәмыйцакын ҳәа шәеңхәоит апшәма, – атырьцыман уи аайтеигеит. Дара рзы абри ачеңүыкағы зынза иңиңиң ақ ақәын...

Хаха-хымш ахтынрағы икәз ныхәан. Уаң игәи итүтәомызт ашта дүззәғы иаңшырғаз аеңрығора, аеңрхәмара. Аеңбәа иазқазаз аңсха иуаа иңаршыон асасқәа рөйкәтәашь, хаз дара илакәрышыон псырз-хая рөйбәтәказашь. Ҳамтас иааргaz аеңаңы айырмасыт, идирхәмарит, рибаң зеиңпраз апшәмаңа иддирбейт.

Уи анаң ахтнырпарцәеи ахтныхәсаңаң, иара ус еизаз ағари, уағы ишимбаң ашәахәареи ақәашареи тарптейт. Ианхәыңызаахыс

ираағаз, рхәатә иацныңөз мшәы-цәышәшәарақь дукгыы кылышкан, апхұзы алғыруа, икәетрабааха иқалаанза, иркәарақәнчө идырқамсон, ңығәхыршәт адырқатсон, аштыхытә шыапқәа ианрықәгылалак, «биз-ала уаабеит» хәа цас иапыланы «анапы» амырхуан, иарғыы ахапың дүкәа аарпуша «иччон», ихырхөн. Апхъарцахәафы Мандра апхъарца анаирхәа «ишшацәхыртәни» иацқәашеит...

Атх акыр инаскъаанза ауаа ргәрырғабжы еихсығуамызт, ағымаа, ахымса бжыы ахтынра ашта итығуан...

Апшымш рыенеанааша, өңіц аштыақәа ршыын, асасцәа шыыжъхәа ддиркит, ишахәтаз еипш, ианцоз аҳамтақәа рыла ирғычейт, зегърыципхъаңа ауапа-хәышқәа ршәрытцеит, зәкәынақәа еилыбзаауз амақақәа нарыццаны, разныла ичағаз ахәақәа рықәнныртцеит, ххъала еибытаз ахтырпақәа рхартцеит. Урт уажә псуа матәала еилахәаны иахыцоз иңғазымшъарыз уағ дықамызт. Ианаауз ирыцны иааз арпар-цәа ағыңғағы – дырғеғых азә рыштыхъ дгыла, еғи рапхъа – Аңсны ахәаағынза инаскъаргейт...

* * *

Асасцәа анца, апшәмацәагыы анеиپхъбақәа, Ҷарымхан лысаби шыыбжыштыхътәни игаратцара аамта ааит лхәан, игаратцара лөйназыл-кит, аха дызгаралцара иарбан гароу лзымдыруа даалакфакит.

Ланду Барсбит-ханым Ҳазартәйлантә иаалтииз агара икнархая, мамзаргы тақа асаара иштардпо «гароуп», арагәапш, мамзаргы ашыңц иалху апсуа гареи иареи зынзагыы еиңшәз.

Дзышыцылахъо агара акәымкәа уи дгаралцар – иара асаби ихатагыы иғәапхо-игәампхогы сеидру. Насгыы аратәи ианду иахылхәаарыз-зеиши? Уи лоуп (сабик дгархуа-дгаратдо лнапалатцәкъа дшылмаазызығы) апшқа игараташыя-игархшыа лзыртказ. Ларгыы дашыцылеит. Ма иртцыра зақа имариоузеи, насгыы агара ғыштыхны иахытуху иноуга-ааугойт, зны абартца иқәургылоит, зны ашәшшырағ, зны ағны ағынтықка. Насгыы адрыгә-дрыгәхәа уи артысымтөи агарашәеи еиңцданы ианухәо зақа еинаалозеи. Икоума апсабарағ уи иацназго бжыыхаак?..

Ҷарымхан дшылакфакуауз ланхәыпха дааит. Лгәаанагара уи иан-лалхәа, днахынхәын, ахқәажә лахъ лөйнәлхеит. Ахқәажә ду лыпхә илалхәаз даархәыцит, асаби ақазарқәа ргара дгаралцар лтажымхеит (анцәа датеимцартә, тқыытқыашшарақгы аалызцәйрымтсыр амуит), аха лтаци лгәи дамысырц азы, лара ишылтаху, нан, еиха ахәыңы иаабуа дгаралцааит ҳәа лзаалыцхайт.

Цъарымхан, наѣ-ааѣ гэысбара чыдак Ҋамларцаз, асаби инеитак-а-итакуа, зны уа, зны ара дгаралтцаларц аалхасабит.

Ланхәыпхай лареи неицхыраан, нхытцынта ланду иаалтиз агара арееира дналагеит (рымхараѣ). Уи агара ауразоуроу калам-лыхын, шейбакәү зегзы еилакәылкәацьуа, хыла-разныла ичапан, акадифа аиңш икәйбз-ќәйбзуа хәыпшқак ҭаршәын, сахтанла итәзны иқатказ иара агәабан хәыч, иара ахыза ацын...

Ари агара лабдуцәа зегь шааӡахъоугы, Цъарымхан зныкыр илырхи-ахъазма, зныкыр азәир дгаралтцахъазма, аха лара лтәала хар амамкәа илырхиенит.

Зылацақәа ацәа еиқәнапсоз амаалық дааилылхын, гараѣ-кәа хәа амазамкәа, ибымбылха днылалыриенит. Иара иаразнак игәи-еаниңцент, ацәа ааихыпсааит, пытракамтак изакәи ари ҳәа аанаго, иблақәа тыйғаза длыхәапшуан, нас иқыышә хәыцкәа еимахәа-еимахәо атәүуара иеыназикит. Имузошәа анылба дааштылхит. Иаацъальшеит, паса де-икәирхха дангараз спыртла хәа «атызшәа» шытихуан, уажә гәата-бәтә даныштылтца изитахымхазеиш? Иабдуцәа ргара даазар еиғьеиши-зар акәхап лхәан, мацкгы лгәи хъаауа, аха уеизгы гәадурак лыманы, пасатәи игара дынгаралцан, агарашиб хааӡа ихәо днаидтәалеит. Асаби ишың гәабан хәыч данылаана, ишың гара дангарла, ишың хчы ихы ан-нылеитца, дынтахъехааха иаразнак дыңцент.

Лпа ипә икәитца анлаха, лтаци лахъ илмырзазаргы, ахкәажә ду Хыырхәыха уафы ишимбац лгәи иахәеит, иахъабалак иладырх-фа-дырхо иакәхом, зхәатә иахымпo, зұбынцъ тасқәа змырзуа азә иакәны дғылоит хәа лгәи интылхәаит...

Иара уи итегъгы ишъақәиргәрц итәхызшәа, дшааи-шааниуз ихалагыы игара иртцысуа иғааиҳеит.

Уаф данидтәаламыз өнек адрыгә-дрыгәхәа агара атсыбыжбы аа-раҳаит. Изыртцысуада хәа Цъарымхани Мартене неизар – наѣ-ааѣ ижәфәақәа шытарғәтәа, ипсып ихәларчны, дахъгараз иеырнаңаато, иха-ла игара артцыра дағуп.

Ари икәитца «иғынцаартра» ихата ғәәала игәи ишахәөз мәашью, асаби иблақәа ихалашаауан, агара атсыс-бжыы дазызырфуан, иқасто азәи ибандаз шигәахаузгы фашьомызт.

Иаағналаз илаңш анрықәшәа, еиҳагыы иртцысуа, дгәырғыаны акыр-кырхәа ибжы ҭкааны аччара далагеит.

Агара зиртцысуаң сыйәоит хәа акәзамызт, данғыха акраамта дахъыштыз «дхәыиңуа» игәи ирғынъуамызт, нас, ааигәа-сигәа уаф

дыңкамшәа аниба, агара абжыры граны сшааңшызы дсырхаяеит ҳәә акәза-ап иқаитцоз змааназ. Иан илдүріт ари иаразнак, лысаби ихшығ ҳәың ипнағаз дазгедұха даагарылхит, зытра ихшәаң атыс пшқа аипш, дып-хатцәаңтараң даалғәйдүрғәалан, гәйбылра дула даагыдылкылеит...

11

Итильнә өуардыңла Сарқылышында ианөи, Бузан азиас инхылан, анышкәә рыла Азовтәи амшын ағынза ианынаңа, уи алада иаваршә-ны Таматархында илеит. Уа ирзыпшызрыпра-ғба ду инталан ишаауз, Боспортәи азбжыхала ибжысны, Понттәи амшын ағәи казказра ин-хылелит...

Апра-ғба такәы ианынасқыа, аңқәкәрырпақәа агәтыңаеөө, Константинополька ахы рханы ацара иналагеит. Ахан-ипа Барынь, амазғәйт ағапхъатдәкъя,abyркыыл-маакыра ааигәара арапа-ғера дықегыланаы, Апсны агаға ыкоуп ахынгәахәуаз аганаш дааңшуа, нақ дзызцоз иаҳәшья Чичақ лаастагы, хәйиңиртас имаз арирахътәи иаҳәшьеитцы-бәз Царьимхан лакәын...

Ағыны даңығаз усқак инирпшумызыт, аха ағба ағынтықа еиҳа ихала ихы даңазынха, міңаны диграланы дықан. Машқ игәры збаауаз, иаҳәшья дызгаз апсуса жәлар псхас ирымоу иашьеңтыбы гәакъа ахъиакөү ауп, аха лырхынхәра уағтас нап ахъизаламкызы, даңымтадырыс аәнис илышты-лауз рашиеңтыбзагы акғызы ахъизмыррееніз, хымзұг дуны идхалан иқаз-шәа ибон. Исырғығып иҳәаргызы, ианду дааzekәылаз амалагызы лгәры тка-пуа дықан, ишакәзәм иусқәә зегзы ицәеилалхәархәа дшәон, акыс Апс-ны ладеи-фадеи ахы-атыхәа, геи-шыхеи рыбжъара бжыртәа ибжъан-хо ажәлар аламалак унапы злауркъакъо шракәым иаҳахъеит. Насгызы, урт уажә збара дцо иаҳәшья зығонаңа дығонагылоу, Византия дүзүа аим-ператор инап атақа икоуп, уи ахъынтықарра аәсацәс ипхъазоуп ртәила, хахъыртқәиаа дажәлар хымпәда иуацәа ғыңқәа ргәры ннархашт, уимоу, аибашьра ду ахылғиааргызы алшоит. Арахъ ргәйлара акәзар, иаҳәшья Ҷырымхан дзызхәаны дтәаз абулгарцәа рах даақәымтәзакәа дмақару-еит, макъана иигәағыран икоугызы үағызы издыруам...

Абартқа зегбы анизеилала, уеизгының иақшылабхәа аңхаражәхәағ-
цәа рыла уаанзагбы акырынтә изааңжыхын уааир, ҳайбабар үәгъам
хәа, уажәи сеңгъым, ма аамтала уаҳы сөахызгап, настыры уақа саҳыне-
иуа, ираҳаҳызазар, ари ажәабжы иаҳырхәаға збап, уи аштыҳы иеенү

акы ҳаззқылсыр азамана, иамузозар иаҳлахынтоу акы ҳайтаниахып ҳәоуп аиҳарап уажә Константинополька амға дзықәлазгы...

Амшын агәағы апша маңын. Уи ақнытә ахан-ипа иғба раңәак изыц-цикуамызт. Уи ихаңғы иааниумызт, Қебина амшын иаҳыалало ааигәа-ра ағбаңыртағы зны, акасогцә ҳәа дара зыштыо аедыгъақәа ирымы-рхәз абри ағба, уажә ғаңәс иипхъаңз апсуа рығба-жәлақәа ишре-иуаз, хатала иіказтазгы дара шракәйз. Уи акыр иауз апра ду анағс еицарсаға еиңдә дағеа прағғы надаада иаман. Ӯыңға арапцәа, рхапыцқәа қәашккараңа, рыблагәкәа «асаркы-пөүхакәа» рхықәеи-цеило, апра-рманшәалага шаха шәпақәа ирыхо апра-мгәақәа апша злартачыша ахырхарты рыртон...

Зны-зынла ағба қәйизгәза иаангылон. Ас амшын агәағы апша еиپхъ-баны шамахамзар ирымбаңызт, иара амшын ахаңғы акы иазып-шушәа икәит-пситзә ақәын ишүікәз. Ари пытрак ашытак афыртын ат-ла-лара иазхәамзаант ҳәағы гәтыхас ирыман. Арахъ хазғы, рызқәақәа еиқәатцәа-еиқәатцәа, ағба хыршәттра иазхиоу ағлам-псызқәағы ры-вазсоит, зегь реиҳағы иңваршьо, хаз ҹыда рныңәгак рымоушәа, из-лацо аганахъ уажәе-уажә иааңыркыа-цәырасуеит тәым тәбәқәакгы. Уртгызы зырхәа рығбақәа ракәимзаант ҳәа гәеантцара дула ирыш-клаңшуеит...

Барғыиль-хан зеиңшәкамло еғыйқам ҳәа иштихыз аибашыцәа рнағс, быжъуғаак иарғыажәфәацәа иңуп, урт рахътә зегь реиҳа дзықәгәытуагы, аибашырақәа рөғи акырынтә хызызду згахью ар рпзыза, иаб иашыа ипа ғәакья Ҳамид Оулыз иоуп. Ағба зеитамтца змааноузен ҳәа диазтаарц данаахъаҳә, иара уи ихаң арахъ дааиуан. Әтахәтагъарза, оумашәақәа деибыттан иара, иштакъала уихәапшузар, изқәа қыақъаңа, ихцәи ижәфа илықәсүа, зәа итамжо пхәыс шәпажәпазак лакәу үүшшон. Ишәыз ашәарахңәақәағы еилыграаңа еиңа аҳаса рыматәа еиңшын, үзәз-қәынала ирхиаз маڭа қыақъак рықәын умхәозар. Иара ахан-ипа ихаңғы усшәа деилахәоуп, аха хыла-разныла еилыбзаауа, еилакә-лыкәаңуа икоу иңиң-цәа хылпа амаңара ғбакы изапсамзеи. Насғы уи устәкәа мыңхәи ажыи икым, ихңәғы иаҳыркыаңаң иқамызуам, ижакъагы мыңхәи идүмкәа ипшүзәза итырффоуп, шәагаалагы раңәак дыңкәм, ихы-иғы ақәзар еиңиғъежеза, иблақәа хәыңца шәахәақәак рхубаало, уағеинаалак иоуп. Цқыа уихәапшыр, ҳара шұта ибзиан иаҳ-дыруа, ҳәғыбылрагы здылахью ахқәажә қәыпш Җырымхан лыңшра-

лсахъақәа инубаалоит, үзара-үзарагы ліказшы-ліцәафақәагыы ихука-ауеит...

- Изанғылази ағба? – ддааит уи Ҳамид данаайдыла.
- Апракәа аңша ртачум рхәеит, маңк ҳаапшыр акәхоит.
- Аңша антысса ҳәа ара ҳағылоума, ажәфақәа рхы изадмырхәозеи? – ддааит Барғыль-хан.

– Исыздыруам, уажә ирасхәоит, – днахынхәйт Ҳамид.

Апрақәа зырманшәалоз арапцәа ағыңғыагы, апхзы рөყікәылкәо, ашаха харәра дуқәа ирықәтән, псааныңқрак ахъхауз Анцәа иңшыуп ҳәа, дара-дара, рхаптыңқәа қәашза иарапшуа, нақ-аақ аицәажәара иағын. Бызшәас ирхәозгы ҳазар бызшәен, ажәйтәзатәи дара рбыншәа аиуа-зеиуогы ықамкәа ирымптыңбахъан. Урт анкъаза зны Нарттаа ирыңни иааз ҳара ҳапсуга раңцәа иреиңшын...

Апра-ғба аганқәа рахь нақ-аақ жәафә-жәафаңьара ирыпхны иамаз ажәфәа кылышхәартқәа рөғи ағба дәйкәтцағыцәа, ဇара ғахыс икъантаззә, ағырмазеира ишағыз мач-мач апшасра иалагеит. Аха уи еиҳагыы амчымхара иақәнаршәарц ишағыз ғашшомызт – излацоз ахырхартқақ-нытә арахь ақәын излаауаз, табыргытқаңы, рығба ырхынхәны Апсны агағахь иаанагарц атакызшәа...

Ахан-ипа Барғыль Константинополька амға дықәлеижүтеи иштәхъя иқалаз ахтыскәа ртәи ҳәа еғиздүрүамызт, ұхыз ибаргыы ихеитомызт, Итильынта иара данықәт аштәхъ дук мыртықәа ажәабжъ бзия иҳакан-ҳтынра ду ағынза ишнағыз, иаҳәшшөиңдіб Ҷыарымхан па дышлоуз, ианду Барсбит-ханым уи лгәи шарқәандаз, ииз асаби ихъзала ахамтақәа рыңаны, шықәсыла акырза иара иатқыс еитбу иашыа днарыңданы, жәларык шылыштыз, урт уақа зеңғызат ала ишрыдыркылаз, аимтәхара ду қатданы, пату шрықәиртаз, даргыы ирбаз-ираҳаз ргәи итнүимтәо ишыхынхәыз...

Үртқәа идыруазар, иқаларын, табыргынгы, ағба хынхәны Апсны агағахь идәйкәларгыы агәхъаа имкыр. Аха аусқәа ус иқамызт...

Амшын иаңалаз апшашағыа есааира ағарғәөон, уи иаанагаз апстұхәақәа амшын ағы зегы аттармақья аипш идыршәйтәзеит. Арапцәа ағыңғыагы апрақәа рырманшәалара рымч ақәымхо ианалага, даға хөшікгүй уаҳи инеит. Амазгәйт ағға алгоит, ағба нақ-аақ ихынаауа, ага-ра еиңш иғазеазуеит, ағға үмдік асахъа змоу аптынта азы ағәйдүйеәло, ұхыз ауа ағағахь идәйкәларгыы агәхъаа имкыр. Аха аусқәа ус иқамызт...

Барғыль-хан ицмұалақәеи иареи ари иахырхәаара рыздыруам. Зназы, ак қамлағазшәа тыңч еицәжәо, акалам фежъ иалхыз ақәардәкәа ирықтәан акәымрағы, аха нас ишакәзам иақьо ианалага, рыгәтеира рныпшуда, ифейбарғылент. Ладеи-фадеи иахъакәзаалак үзара ақәара аиуа-зеинуу уахъпшум акәымзар, ииашатқәкъан, ҳахызынхага үзара ҳцап рхәара иқан...

Афыртын бааңс апра ду зыз азганк амнахәеит. Уи аманнахәа, апша зтачус егын аган ағба ишакәым иқәнүртәниаая ағаанахәеит. Арап-цәеи егырт ирызнеиз рөзызцәеи еергъ-афоурахәа апра егын агангын, амшын зылахәа амтәйжәфәқәа реипш, еикәарыпсейт, ирулак апра еицарса хәйыргы ларыштит. Ағба ақәтәниаара иақәытит, аха ақәкәыр-прамлашькәа шажәлац иажәлоит, азымлашь арапа-ғәра иқәйеөөит тыхәаптәарада. Иара ус шакәүгын, нақ-аақ жәфахыркны иавағта итәоу ажәфатшығыңцәа ашығ-сығын ажәфәқәа атырышьеит, мач-мач ағба атып иаҳдыртцысуеит, пхъяқа еихоит, аамтыцк ала иаҳненеши саатк амфа ишыкәхогын...

Бжъаха-бжъымш амшын ихыз апра-гба атыхәтәан иаулак, Босфор атшәарра ибжысны, уажә Стампыл ҳәа ҳзышьтоу, ажәйтә Византия дүзүзә аимперия ахтнықалақ Константинополь ахъыхыңғылаз агаға иазкылсит...

Ирацәаны ағбақәа еихык-еиңцык изтагылаз ағбаталарта бағәза иазааигәахо ианалага, ағба аанғылеит, избанзар настха изхылаз ақарул-ғба ақнитә ус адырра роут. Адырра рызтоз уажәыгь исчнапык ихахы иштәүхны, надаада аффаҳәа еихыш-еиңцыш абираққәа рұқара дағын. Қарран изларымаз алагы, ғыңға ажәфакәа зтыршыуаз ныш хәйық уи ағба иахшашшәа иаавшәан, иццакы-ццакуа, ацәкәырпақәа ирхып-рхып, арахъ ағаанахеит.

Уи аамтаз ахан-ипа Барғыль Барғыгиустан иуаагы иаргы ағбарныңқаф иааигәара инеины игылан. Аныш ахы шхаз артрыпра-ғба ианаатқагыла, ашаха мардуан ларыштын, нақстәи иааз руазәк уи дахыныпашалан дығхалеит, даахырхәан апсшәа наренихәеит, нас Константинополь агаға ахьчара знаты иану изласыдыртձ ала саант, шәзызүстқәоу, настыры шәхы-шәтцыхәа сашәхәарц хәа дааңәажәеит. Атырғыманцәа еитаганы ианиархәа, азнықаз дааргәамтыртә ибейт, ах ахан-ипа ари амалахазгы дамыргәатеизеит. Акы дызустоу рдирүузарас дааныркыломызт, ҳәарас иатахузеи, өбагы – апқара пікароп, уи иаңыңқәатәуп, настыры иаҳәшья гәакъя лааттраң даини дықоуп, ари ағайырғара акы иазырхәашыран икоума...

Абырзен ҹәын, арт зустцәаз анеиликаа, дырфөгъых даарымцахы-рхәан, ишхәа даақәтәиаант. Икалкало икнахаз ағба-шаха мардуан ала әапхәа атта-ттахәа инапқәа, ишьапқәа еитныпсахло длалбаан, адыххәа инышь днаныңалеит. Уласы ҳәа еғби ақкәынгыы инаиеиҳәан, аффаҳәа анышь-жәфакәа атшүуа, иахъааз ахь рұйнархеит. Ахан-ипа иарғажәәфацәеи иареи уи ахънеиуаз рыбла ахмыршәо иззыпшуан. Иаалыркөянгыы иаб иашъа ипә Ҳамид ақыркырхәа аччара дналагеит, уажәраанзагъ цәгъала иеиқажозшәа. Егыртгыы измааноу рзымдырзо, ылагырзқәа хәкәкәала, иаамхаччейт. Аха уи раңәак ахымтит – рхакан иғәи иалсыр ҳәа ишәан, иаразнак рәааиқәыркит. Насгыы узхыччаша икоузеи араға? Тәылас адунеи ағы икоу зегъ рхатә пәкарақәа рымоуп. Дарбан иаразнак унарталартә згәашәкәа ќыаќызаа иаарту? Дара р-Ҳазартәылангыы ус еиужкума ахәаақәа зегъы – избалак дхытны днартахау? Уи анағс, гәыбғанс ирутозеи ахәаахъщәа, ари апра-ғба иааз зтәу, итоугы зустцәоу азы изақараазаалак заатәи гәеантцарак рымамызтгыы?..

Митәык бжъамшәа икоуп астәи уахъпшуа, аха амшын ахықә иаза-аигәајан ихықәгылоу ағнқәа раңәак еилганы иубом, урт ирыбжысны азхықәәнза иааниуа амфадукәа рғы акәзар ицәиркъа-цәйрасуа ауаа, аеуардынкәа ухәа аарлахәоуп рңааара шеилурго. Еицәыхара-е-ицәыхаран амшын ихыпсалоу апсызкәа рнышькәа рапхтә гәоу-гәоу еиқәеытбжъык апша иаанамгозар, ауразоуроу шытыржык ықам, ҭоуп, ыпра-ғба иадшаќы-шәкъало ацәкәырдақәа аганкәа рапх «ақъағ» аах-диргойт, ғар-пшар ирхагъежкуа ҹнышқәакгыы иналаршә-ааларшәны иаакыж-мыйжуеит...

Нахъхи изхғылоу византия-ғба ақнитә нышыла ацхаражәхәацәа зман иааз, измангыы еитацаз анышь уа ишнеиз аипш, раңәак аамтыңкәа, хыхъ ағба арапағәра иқәгылаз амшынуа дырфөгъых инапқәа ихахы иаантыхын, абираќкәа аайкьеит, ԥаса ишикъяз аипш надаада акәымкәа, хыхъынтә – ҭаќа, ҭаќантә – хыхъ, ашығ-шығхәа иаамфа-ниңеит – шәымға аартуп, шәғаашәхә ҳәа акәын уи иаанагоз. Астәигыы иҳахаит, еилахқааит ҳәа ус дара ртәала дыррак нықартцеит.

Апша еиپхъбаны икан дырфөгъых, уи анағсывы шытә апрақәа рыла ацара атахымызт ақнитә, ажәфатшыңәа рус нап наларкит. Ашығ-шығхәа ишызынтықу рыхәфа-мҳаңкәа анымфандырца – ағба гәгәаза азы иагәылтәраа ағынанахеит, инаскъаңыпхъазагъы еиҳа-еиҳа иар-ласуан. Есааирагы ауаа рңаажәабжъ, ақалақ ду ашыкъыбжъ ааигәа-хозшәа рғәи ирнатон. Барғыль-хан иаҳәшъа Чичақ дыххаччо ибла

дхыңтуам. Уажәнатә дипылазшәа, ихәда ләекәүршан дгәйдүлкылозшәа, абар уаҳәшьапа җәа лхәычғы дилырбозшәа, даақәымтүзакәа гәенныла лсахъа тиҳуеит. Уи деигәүрғоит, даеа ганкахъалагы данхәыцлак, еимыртәаз ихы реипшнишьалоит – иаҳәшьцәа руазәк шъха аахығц апсуаа дицәүргеит, иллахъынцоугы издыруам, арирахътәи лакәзар еиҳа маңк игәи лызтынчшәа дыкоуп, илыбазашьақәоугы еиҳа идыреит, аха уигыы Понттәи амшын ду нырцә даанагеит. Шақа зиас, шақа кәара, шақа дәы-сакара, шақа шъха, шақа мөеи мөахәастеи рыбжьюзеи!..

Итахы-итахым дызланагалаz арт ахәыцракәа мчыла ихы аарцәиган, дырфегъых абағәаза аганахъ апшра далагеит ахан-ипа. Уи аамтәз Ҳамидгы уа дааивагылеит, игәалақазаара зеипшроу дырны дицхараарц итахызшәа. Цабыргны, уи азы дагъаит иара, баша дицума нас, изакә еидаразаалак ижәфа инықәло ицеишишалар ами, агәүртъарагы убра иналатданы...

– Ҳааит шыңа, Җөнгөри-хан ду иңшыланы, – ихәеит уи дпышәүрччо.
– Ааи шыңа, – ихәен, уаҳа егъасимтәеит Барғыиль-хан.
– Изакәи, мшәа, ара ҳанааи улахъ еиқәүтәрц уағума? – илакта ҭканы днаиғаңшит уи.

– Мап, сылахъ шпениқәыстцо, – даақәыпсычхайт ахан-ипа.
– Ҳазартәила ду аҳакан иаҭәам ак уафы иудибало уқамлароуп, – иаб иашьа даайлабжьеит. Уи идагы дызустзаалак азәи изыгәағуамызт ари, иага умхәен, ажърацәара иалымшо еғылам ақәымзар...

Цабыргны Барғыиль-хан игәтыха апша ихнацашшәа, еиҳа игәи ааиртүнчйт, еиҳа даалахъыхеит.

– Убас, убас, уажәшьта еиҳа усгәапхоит, – игәи ҳалалҗа ипәтажәпақәа даарылаччеит Ҳамид. – Ҳахынеиуа ҳаҳәшьагы ҳаалгәапхартә ҳнеиропуп.

– Ҳаҳәшьа ҳаҳәшьа лоуп, аха ҳамаҳә ҳидимкылар ишпақаҳтцо? – дпышәүрччо дтсаит згәалақара акырза еиғхаз Барғыиль-ханғы.
– Амаҳә усс дсымоума, – дааҧышәүрччеит Ҳамид.
– Уара усс думам, аха ишубо уажәнатә знык ҳааныркылахъеит...
– Уи аума уара гәалас иумоу. Ушаауз рдүруазма?
– Ирыздыруамызт, аха...
– Пхыңла ирбар акәын ҳәоума иүхәо? – дааччеит дырфегъых Ҳамид.
– Пхыңла ирымбаргы, рцәа иалашәар ауан...
– Алакә схәоит ҳәа уағун!
– Иара ҳаптазаара ахатагы лакәымзар, зныкыр угәи иаанагозу Чичақ абасқак хара ҳаалгап ҳәа?..

- Ибзиами нас, ибаапсума?
- Ишпабаапсү...
- Убри ҳәа...

Абрى аамтаз, азы ихыслоума ухәо иڭаз абағәаза аихатә гәашә дуқәа аатын, ырпра-тба ахы шхаз уахъ инталеит. Азы кашьшы, итиатәааза, ара зынза даеа дунеиуп ухәарын. Цъашъатәшәагы идуун абағәаза. Әба-хпа әба наң-аң асқала иадгылан. Урт еиуеипшым абираңкәа рхагылан. Дара рыңбагыры, рмилат ҭарчей ахашәиршәыруа, есааира ирманшәало, ҭынч-ҭынч ажәфакәа мөнәнто, ажәфатшыңцә асқала иадырхалон. Ағбарныңкәа ибла еихмырысыгъ уи анеишъя дахылапшуан, уажәы-уажә имфақәызтцаша иажәақәагыры рұғынаирхон. Ари ағба наскыаңпхъяза, иамтәасны напыла иркырц ртахушәа, хәфы-пышыңк ахажәа асқала икәгылан, инапырхахо. Урт өңің абағәаза италаз ағба здыңкыларан иңаз ракәхарын.

Ағба ағырманшәалан, «оф гәышъя» ҳәа асқала ианнадгыла, ахан-ида Барғыиль иуаагы иаргыры хыхтәи арапағәара ақнитә тақатәи ахъ албаара иалагеит. Уа ианғалбаа, шыңа ңақра ҳамам рхәарызшәа, ҭынч-ҭынч еиңәажәо иаатгылеит.

Ағба аптырсал ланашибит, зынцырыла иаакыдәархәалан, атыңырта иазкызы аңа тәөүркәа анығхдыршәела, Барғыиль-хан рапхъа днагылан, азәаңзәала еибарпшны атыңра иалагеит.

Асасцәа иара уа абағәазағ иңаз асасдқыларта уадахъ инарпхье-ит. «Шәнатәақәа, шәйңиси ааиңашәк, ахәынтыңқар иааиңхант дааиаанза шәаапшырц», – ихәеит ани амшын ахықәан иңшызы ахаңәа руазәк. Дар-гыры уахъ ажәа мәдәнкәа инеибартәеит. Дук мыртцыкәа раг пхәэзба өңдә деиңцикәымпилзә, лыблакәа ҭылашаая даағналан, днареихырхәеит, нас аслан бағыш иалхны, илаң-лаңаңа араңа иғылаз аишәа хәыңкәа ақәрышә цқыашәекәа-шкәакәа нарықәләршәын, еимгеимцарак иа-лагзаны, уштәоу иуғытқакны үзәыхәо арғашыыгажәгәкәа аақәләрғы-леит, иара убас дук ахмыртқәа иаалгейт дасу рыңпхъяза, аңы-рың ңаа еиңшызы акахуажәга хәыңкәа. Урт алғатә хәхәаза иахырхылтцуаз, нас аңт арғашыыгажәа уахърыхәапшуаз маңара уажәнатә уқыаф ҳарар-кын...

Ари мрагыларатәи атәылақәа ааигәа ирғыртцааз ак акәын, иаани-нырслангыры, агәмымрөғырғыраз асасцәа ишырыңкәартцааз ғашшомызт...

Ахан-ида Барғыиль, арабқәеи дареи аинышәара рзыбжыатқозар ҳәа, зны ахәаанырцә даныңкәа акахуа ағъама ибахъан акәымзар, арт еиңиз

уи закөу ҳәа азәгбы издыруамызт. Уи ақнитә раңақ ируа иақәымшәо-шәа аниба, зегь рапхъа акахуа зәз акахуажәга хәың иара иаақәиҳын, – шәнапы ашәиркы, шәгәры цаҳәцаҳо иаақанатцап, – ихәан, ғамәфак, ғ-ғамәфак днағыхәеит. Уи ус анықаитса, егыртгыи иажәа ғбамтәкәа акахуа агъама аарбеит, азныказ иалырхәаара рзымдырит, нас ишыр-гәапхаз убартә иаалахәйхеит.

– Ссирик ауп удыруоу, – инаңақәа еимырстхан ипатақәа наң-ааң иааипхышшыаант Ҳамид, иаарцак-аарцакынгыи деитанағыхәеит.

– Өңизар еиғыын аха, – лафшақә иааиңхәеит даеаӡәы.

– Афы ҭартәоушь абарт, мшәа? – дыңехырдаант ахан-ипа иарғажәфа-цәа руаӡәкгы.

– Ҳара Хьерсонес итахтәо афы еиԥума арт итартао, – зыζбахә цәырыргаз раңақ игәампхо, дааңајжәеит ахан-ипа БарҖиль, ахаан уи агъама шимбацизгы, иарғажәфацәа роуп, настыры уеизгы-уеизгы уажә ара излаңајжәарызеи, гәыбгангы узрытом...

Ус иштәаз, раңақ мтыцкәа, адәахыы уаќыан-чаќыан быжықәак ааге-ит, уаанза ирымбациз ҳаңақәакгыи аағналан, азәаңзәала рнапы рым-хуа, зегь аңшәа аарархәеит. Ахан-ипа БарҖиль имаҳә иаб данимба маңк илах ааиқиңтәйт, ҳыллара иаңеимшәзен ҳәа. Ҷоуп, уи Византия дүзүа дахәынҭқаруп, аха Ҳазартәылагы адунеи иабжакарц егъа-гы, ус иаармириан аќынышшыара уафы изыгәағуам...

– Аимператор атамзаара шытептойт аранза дахъзымааиз, Ефиопия ахәынҭқар дитоуп аќнитә, маңк аилахара имоуп, дныжыны дзымааит. Иара ҳа ҳааиштыт шәнаҳапхъарц, – ихәеит ахаңақәа еиңиз руаӡәк, уи, иахъатәи ала иүхәозар, Византия ахәаанырцәтәи аусқәа рминистр иакәзаарын, иңизгы дихатыпұағын. Артгыи икәнушыашаз уаамы-зт, настыры ахәынҭқар ихата дзымааизаргыи егъамам, ҳаниуацәоуп, са дысзеилымкаар деилызкаауда ҳәа иаразнак гәаныла дназхәыцын, – бзиоуп, шәыххә згеит, ҳәшәышты насы, уи егъамам, – ихәан, БарҖиль БарҖигиустан, иғызыцәа блала еимданы днарғаңшит. Ашырхәағы зегь рапхъа даадәылтцит, егыртгыи наишшәталеит. Ҳамид, измааноу изымды-рзо, маңк иғәиениттәйт, адунеи уажәы ақәым, усқангыи гъангъашыла еиғартәын аќнитә, ұзара афыстаарап ықамзаант ааигәхәеит, аха уигы ажъраңааана анаигәалашәа иғәи аатынчхеит, уимоу, длахәйхәа даақа-лан, ихәынҭқар БарҖиль-хан инаишшәтириххит.

Арақа иахъаадәылтциз хпа-хпа өүхәа зда џарта амам ала хыра-зныла еибытаны, ипач-паңуа изтахәа, акыргыи иаашшынгыланы,

акыргыы иааицихәхәаны иқаз, иразынзышха аχарцьқәа зыхыныссы ихыбыз ағуардын ласқәа гылан. Хара ҳұры ауағы данеңжәйрәтқа аиپш, қыдала уи иақзыз, зеилахәашыагы өңіркәйнцәатқас иқаз, асахтан еиқәа көағәа зшыаз, аимс-еимақәа зшыаз, ғыңға арпарцәа аайн, азәзәала рнапы ааныланы, асасцәа ағуардынқәа инарықәдәртәеит. Раңхъя игылаз ахан-ипа Барғыль Барғыгиустан иарғажәфә гәакъатәеи иареи ҭадыртәеит, иаанхаз еғырт ирталеит.

Ағуардын ласқәа неибартцысын, хахәла еивтцарыпхана ичапаз амфаду инаныллеит. Урт үртყышы нутаху убо иқан, уи ақнитә асасцәа алмөданык нағшы-аапшран изғөз. Рыбла иабоз ргәи иднархәомызт – убысқак зегъ ғыңбараҳын дара рзыхәа.

Арт ахуардын ласқәа аимператор иеуардынқәа шракәыз здыруаз ажәлар амфаду ағықәқәа рөғи иаатғылан ирыхәаңшуан, уағ дүззак да-ант, аха дызустхарыдашь ҳәа ихәиңуа, шыукуы-шыуукгыры рыбла-рөғи рхаччо, рнапқәа аарзыркьеит, артгы уи атак рзықартқоит. Дара ауа реилахәашыақәагы ссиришәақәоуп ишықоу, аихаракгыры ахәрахқәа, атыпқаңаа, апхынха, зшыапқәа хтуғыры убап, амра иабылны, иңәшиш-цәшишәшәзә. Ишшаалахғыхқәоуп мөашшо, дара ршыкъбыжъя раңаоуп, еиқәөтиңи еиңдәжәоит...

Ағуардын ласқәа злацо ахажә мәға нымғахың-аамғахың иғылоу ағынкәа ракәзаргы ұышынатәшәа икоуп, урт аиҳарап қырымты ғны лақәкәоуп. Иреиҳау оба-хпан еихагылоуп, дара зегъи шанашәа еиласоу, төйтпш хылыа еилыңыңаауда абартақәа рымоуп, қың-қапшынла ихыбуп, ұвара-ұварағы, ағнқәа руасхырқәа зықәғылоу дара рыхжәфақәа ракәүшәа, рмахәғақәа, ржышишәкәа ұых-ұыхыза, аидара ғәғәа ишатоу рныпшуа, рхәамцқәа еибархха, рыххадаңылқәа еихасыкәа ахаңаа рескульптуратә фигурақәа ықәғылоуп, аңсаатә, ағыгшәыг, ағысқәа рсахъақәа узырбогы маңым. Хәхәла ичапоу аштақәа рөғи ирбонит иара убас Помпеи, Иустиниан Август, аишыңаа Кастори Полидев-ки Диоскурраа ухәа азәйрөғи рбақақәа, иұышынатәхе идуззан иқәғылоу Афина лбақа... Урт зустқәаз, ҳәәрада, арт ирыздириумызт, аха иғачам-кны ирыхәаңшуан, нағыры дара рөғи ус абақақәа рыргылара, акы-әбә асып-хажә иағәйлүрцәауаз рыда, усқак иаңшырымгаңызт...

Извысны иаауда арт ағнқәа рбартсақәа рахъғыры ауаа раңаағыны идәйлтүеит, уртгыры, акрып-крыпхәа рееимаа шытыржықәа амфаду иа-нығуа, ииасны ицо ағуардын ласқәа ирыхәаңшуеит.

Византия аимператор Леон Исаеври ахан-ипа Барциль Барциги-устани хатала еибадыруамызт, аха тыхәаптәарада аңхаражәхәафәа аханатөгъы ирыбжын. Леон Исаевр итәйла дүззә ахадарағы иғылазты иаргыы ирылшоз зегъ қартдон, зхәақәа рыйкыисло иалагахъяз аҳазарқәа «қыргызыңразы», аҳамтақәа рыштыуан, иара ус аилахәа-ахәттрақәагъы рыйбжын. Урт ааигәе ипсыз Барциль иаб, аҳакан дутыы дырдыруан... Ари зегъ зызхәаз, ҳәарада, иара усгы адунеи зегъ зымехазкырц егъзгымыз Византия аимперия ду аҳәақәа ицегъыны рыйтбаара, аарцә Кавказ агаға маңаралы акәымкәа, Нхың Кавказкағыы, уи анафс Ҳазартәыла ду иатцанакуа адгылы каршәрақәа, уи анап атақа икоу тәфа змам ажәларқәа раҳхъгы анырра аћатцара ахъатахыз ауп. Уи азоуп Леон Исаевр атоурых ағы зегъ реиха ипышәоу ахархәага залихызгы – тасла, динла зынза ишеиپшымгыы, зда димам ипа-затцә Константин, Барциль Барцигиустан иахәшья лнапы даҳәаны, пхәйисс диззаңгас, хъзи-пшеси змоу ифната ду дзығнаиргылаз. Уи анафсгы, лдин аңсаҳраз, ғың қырысианла дзыдирнатыз, Чичақ атыпантангы аурым хъзы Ирина злыхъздиңтазгы...

Артқәа зегъы ирытканакуа ахан-ипа Барциль изымдыруа дықамызт. Уигы ипсы изалымхуаз иахәшья аламала хараӡа аҳәанырцәка, де-ихратданы, амал ду лыцтданы хатца диштумызт, иара ихатә интерескәа имамызтгы. Ахан-ипа Барциль Барцигиустанғыы, зегъ раҧхъа иргыланы, Кавказ агаға шеибакәу зымехазкхъяз, дара рхәашьала, Понттәи амшын иаакөйршан икоу аҳәынҭқаррақәеи ажәларқәеи зегъы зхәатәағы иаазгахъяз Византия дүззә императорс иамаз иуахара иара ихәынҭқаррагы иазеиңхап ҳәа дақәгәытуан, аиҳарак алада-мрагыларатәи аҳәақәа рғанахъала иаақөымтჳзакәа ихыңтны ижәило ағъамқәеи арабцәеи раанкыларағы. Уи адагы, зхәақәа рыйтбаара хшығос измаз иара Византия ахатагы Ҳазартәылазы ишәартахомызт...

Ахан-ипа Барциль Җашшы бзиас имаз, абас мәфакы данықәу аҳәынҭқарратә усқәа «рхарштә» илшон, раңәак әтәзәымкүа азә иакөүшәа аємөршыагара дазыманшәалан, ашьха ҳая аиԥш, уажәы-уажәы иқазшы аайташәалозаргы...

Иара иахъагы иаашья шығоу жәбонит. Уи абыржәгы атәйлақәа ре-изықазаашья раңәак дазхәициумызт, ҳаргыы зынжаск лаңәажәтәис иқаҳтәмомызт, Леон Исаевр ихатә даңа ҳәынҭқарк дахъидикүло иахъяны днымхакәа, ипа иабхәында ағба дشاатыңыз тах-гәакъа дук иаҳасабала дипылаңтгы, уажә абарт мәғанызгозгы иара аҳәынҭқар иуаа дүкәа ракемызтгы. Иқауцарызеи, жәынғы-ғәнғы апстазаара ус икоуп, қы-

ба-зыба агхом, ажърацәареи абзиабареи рымасара инеиңынкылан хәқәитта рыманы, иахъабалак атынчра кашьшы ахра ауа ахаанғы адунеи иамбазаңт...

Ағуардын ласқәа еицхрышьшы ишнеиуаз гәашә ғыазғазқәак раңхъя иаанғылелит. Үрт аатғылахагъ рамразакәа, ағәашәхьшыцәа ағыр-сырхәа ағәашәкәа анаадырт, ағуардынкәа еиштагылан уахъ инталан, ашта пшәа агәта иңаз, оумашәа азы еимырбұрыжәа тәғанцәы идәйкәызтоз азырпсақъагақәа инархықәшан, ағны апхъатқәа иа-ангылелит. Уи мачқ иаахъаракны, аха иатданакуа шырацәоугы мәшшү, еитаҳәатәхә, ауразоуру иңәашәккараза, имармалташыпсараха иңатдан. Амардуан ашъапағытқәа нақ-аақ фаламык рылацәақәа еиқәыжъ еиғапшуа ахахә иагәйлцәаан итәан, абыржәымзар-абыржәы рымсы таланы ифатеибаркъап, рыхәдацәақәағы еибакып угәахәыртә. Артгыры ари ахәынтқарра амчхара ду иадырган иңан...

Арақа хәсеи хаңәеи апшәмацәа маңғымкәа асасцәа ирпүлелит, аха макъана ахәынтқар иоуп ззуҳәаша уағ дцәрымтцызыт, ағәакъацәа иреиуоугы уағ дубомызт. Ахан-ипа Барғыиль аригъы акы ҳәа дырғе-гъых еимгеимцирак ихы-игәи аайхънашыт, аха амалахазғы ишпә-инирпшхуаз. Гәыбәнгы азәи иузито иңамзаарын: Леон Исаэр ари ақалақыағ хыңцаран ауаа дүкәа рыдқылартақәа имазаарын, руак ағы уажә Ефиопия ахәынтқар иареи аицәажәара иағуп. Уи хымш раахыс Византия ахтнықалақы Константинополь датазаап. Адғыылбжъаратә мшын ағы иңалаз ахтисқәа ртыхәала еимак-еиғак ζбатәык рымаза-ап. Абар иахъа шытә дцоит, инаскъагара иззку атлас-қъабзқәа ракәзаап аиҳарак иахъа имфапысуагы. Уи ақнитә Леон Исаэр жырацәарала из-ааигәазу исас гәакъа урт дрылаижъыр итахымзаап...

Барғыиль Барғыгиустан иарғылажәфацәағы иарғы ахынаргаз ари ағны ссир амшын ахықәәнцәақъа иғылан. Апшәмацәа асасцәа инарапы-зан, изығонаргалаз ауада тәба-тыңә апенцыр ҳарак дүкәа амшын ахъ ихан, амшын абжыгы рзаа-рзаа арахъ изыхъ-псыхъха иаағналон. Уи абжы, уи аисшыя дара ахазарқәа рымшын аисшыя зынза еиңшымшәа аарбейт. Ауада, абырғын пардақәа еиларшәшәо, ахәхәаҳәа апша ғонасан. Адашьма ахышәара-тышәара иштәз ауархал ду ухәару, уа иғнагылаз амғы-матәақәа: ақәардәкәа, аишәақәа, зшып иқәғылуу ацәаш-таргыларта шындалқәа ухәа... Җыашьатәшәа ирхиан. Зегъ ре-иҳагъы асасцәа иңаршьеит ағәра иңәиршәыз ауархал еилүүграа ду дара ахазарқәа рнапкымта иахъеиуаз. Уигъы ргәи иаахәеит, пхъақатәи

реизықазаашь, реилахәаахәтра аманшәалахара зыртабыргуаз ак акәнү иаарыпхъязеит...

Асасцәа аћәардәкәа рахъ имнейкәа, дара ишыртсаду ала, асаара атәара иашьцылуо рзы иалхыз акәакъ ҳәрак ағы инеини, еибарпшны, ршъапқәа рышъклапса, атзы иавағта ауархалағ инатәеит. Ари мбатәшәа уағы ибазомызт, уимоу үсқантәи аамтаз еиҳагы иҳатырзар қаларын – ауағ адгыл иеақәйтханы, мыңхәи дахнаңдаацәаны ажәған даламлаңызт, дзаағаз, дызхылтыз аңсабара дазааигәан...

Асасцәа рашта гәакъағ ашыаң кашшыра илатәоушәа инеи-цәажәа-ааицәажәо иштәаз, ари администрациатә хыбра аусзуңцәа ааилағенласит. Иубаратәи иһан дук мыртцыкәа ахәынҭқар дшааниуз. Акыр-кырхәа тәтәбжытас акғы абжы адәнықантә иаағит, ус ашә аганахъ еидхәйпла иғылаз, апшәмацәа иреиуаз, ауаа аанаңтхан, өңүңа ахаңа, ар иреиуоп ззухәашаз, ашыр-сырхәа иаағналан, расақәа рывархх, нақ-аақ ашә инылагылеит. Дук аамтцыкәа, амардуан иағысны ихәхәаңа иаауаз, ишиашоугы ари ауда ду иғонагалаз ауархал иатәа дықәланы Леон Исавр иғааихеит. Уи шәагаалагы дмаңымкәа, ижәфәкәа пцағаза, уағеилағыхк иакәын. Ишәын иара аимператор матәа, ахә-са рыматәа еиңшәа итбааңа, еиңгьеҗекын, амәтракәа еилашәшәо, арөйрстакәа еиңәыхара-еиңәыхараны, итәғәафа-ташәашәаңа. Ихан аххъяға еилакәеициену...

Аимператор иштәрххны иаауан даңа хөфі-пшығы ахаңа. Уртгы реилахәаашь убасшәа иһан, аха арии дареи узеидкыломызт...

Леон Исавр арахъ дшаағналаз аиңш, ахатғылара зынза ртас ишаламызгы, ахан-ипа Барғыль иаразнак дәғалылеит, уимоу, иғынеихан, ашаңаңаңы днаиңылеит. Рнапқәа аамырхын, ргәышпқәа еидкысломуа ухәо, гәык-псықала аңшәа ааибырхәеит. Ари үзазымшыарыз уағ дықамызт, ари алакә хата еиңшын, абри акәзаап, ииашахатан, ажыраңаара амч еиҳау аңсабарағ мчықам зырхәо.

– Шәсырпшит, атамзаара сымаз, – ихәеит Леон Исавр бирзен бызшәала, ибла гәйтбаақәа ихалашо, икәра акыр ишықоугы ақкәын цәа икәненшышила.

– Мамоу, иауазеи, – дааңышәарччеит ахан-ипа Барғыльгы.

Ус Леон Исавр иғааихан, асасцәа шейбакәу зегъы аңшәа реихәеит, арт ахымшк раахыс ари ағын ағы нимбаңыз еғыртгы аганахъ иавимыжыт.

Барғыль Барғыгиустан сымахәи сашьеи абақоу ҳәа иғәағыны дышzymдааңа, уи иғәы итәз идрырызшәа:

– Еиха збара уахыццакытқәкъо макъана иумбаң ҳәа сыйкоуп, – ихәеит Леон Исавр, саси пшәимен аныфейбартәақәа, илакта ҭкааны ахандипа дихәапшуа. – Урт ақалакъ налтә ахтынрағы икоуп. Ауағы дрыштит, уажәйтқәкъа адырра рыртоит. Шәшаауз заа ихақазтгы ас ҳашәптыломызт, аха узқәымгәигүа ағәйрғара еиҳагы иғәйрғара дууп.

– Мап, ҳара ҳганахь ұниуаң ықам, – ихәеит ахан-ипа Барғиль. Еғыртгы уи дыртабыргырц ртахушәа, ипышәарччо, рыхкәа аадыртсысит.

Арт ас ишынеицәажәа-ааицәажәоз, дук хара имгакәа, Леон Исавр ипа Константин ипшәимен иареи кылхх иааит. Чичақ пшәакәара деилаҳәан аха өйк-бзық иазымхәо. Лашья дизымдырырц егъааигымхеит, убасқак еилакәеициена хыыразныла дәғычан, ллымхарығәеи лмацәазқәеи, лыхәдахатта еимхәыцқәеи рымсаңара уағ ихлахат дыртъекъын. Еихарак дызлаизымдырырц егъигымхаз, лыңыымшықәа ари атәыла атасала ишшәызи, паса асаара илеиуа илықәыз лыхцәы қамыз штырффази рылоуп.

Уи ас еиԥш ахәынҭқарра аиҳабыра ахъықаз илзымгәағыт акәымзар, лашья ихәда ләекәиршан, лылағырз лықәаашо, дгәыкы-тәәыкуа дгәыдылкылон. Иара усгын лتاацәа ғәғәала иғәхъааған дшықаз мцаңы илыцран, лашья дигәыдхахалашәа даагәидылкылеит, егъирт зегъ дрылатцәан апсәа наралхәеит. Ара дааижъеигъы лхатәы бызшәала знызатәыкъы дымцәажәацызт, уигы ари атагылазааша даеа қазшыңа ҹыда хаак натанатсент...

Ахан-ипа Барғиль имаҳ Константини иареи хазы гәык-псықала еизыразны рнаңқәа ааимыхны апсәа еибырхәеит. Урт ырпшәа еибыхәаша зегъы рылапш ахын, усқан афоторепартиорцәа ықамызт акәымзар, ҹыдала абри асаҳын тәхни абиңарақәа ирзаанрыжыуан – ә-хәынҭқаррак пхъақатәи рлахынта азбара иадырганы...

Леон Исавр ипа Константин данааи, иара аимператор ихата еиха «шәшшырак» иеенітазшәа даақалеит; иубартә иқан дук хара имгакәа Константин иаб иtron абшытрала иааникылараны дшықаз, ахәынҭқарратә усқәа акыр дышрыладырхәвъаз. Иара ихымғаңаша уеизгы-уеизгы өөирпагъара-өөирхықәымцарак атубаауа иқамызт, аха аиқәтәа-е-иқәгылара иешазикхъаз, ас еиԥш икоуп аусқәа раангы ахымғаңаша бзиаңан ишидыруаз ۋاشьомызт. Иқаларын уи дхәычы аахыс илара-аҗаҳазаргы, аимператорра уеизгы-уеизгы абшытрала иқамызт дара рәғы аха...

Аимператор ипа Константин дахъиз, иахызхаз и-Константинополь гәакъағы абасқак изааигәаζаз ауа дахъирпүлоз иғәахәара тәфа ама-

мызт. Рапхъаза иара аҳазарцәа рах ипҳа данизырхәа, ҳәарас иатахузеи, атәйлан мбатәшәа избаз мачғымхеит, аиҳаракгыы маңа-аргама «иитызшәаргарц» егърыгымхеит зыекынца Леон Исавр иуара иаштыаз ачынуа дүкәа, иара Константин ихата иеилахауз, аштыра ду змаз аҳаса хәыңқәагыы неикәашәа ицеит; дара-дара дшырзейимакыраз, азы зтабаз апсыз аипш, ипақ-пақыуа иаақәхеит...

Константин иан гәакья, аимператорпхәыс Деметра лакәзаргыы илгәапхомызт лңа, Рим-тыпхак даамгаζакәа, нахъхи мшын нырцә ұярантә, ибнеикны икоу шъақьастауаак рхылт дахъаигоз, аха уи лыпшәма ари аипш аилахәра аҳынтқарратә тақгыы шамаз лхы итегалеит; ибнеикуп ҳәа бывшө зегъ неибеиپшны ишыбнейкым, амал ду шримоу, үфә змам псаатәи, шәарахи ыла рыбақәа шбеназоу, ауахъад, арахәашәахә рацәа заны ишырзану, адунеи ду иабжангыы ишыкоу нақ-нақ бхалагыы еилбыкаахра быкоуп ҳәа леихәеит.

Арт ауаа ахан-ипа Барғыиль иаҳәшья ығонаата данаанага иага блатцарыла илышьклапшузаргыы, дыргәапхеит, ҳәарас иатахузеи. Чичақ – лыхъз ахата Ҳазар бывшәала «шәтәыц» шаанагоз аипш, ҭабыргны, уағ ахаан ишьапы зықәимыргылаң акаршәра дгылағ изызхаз ашәт хымкых деиңшын, дыблакыгызан, лңәеинж ашәыртатаза, лыбла еиңгъежек дүкәа ышамшамуа, араатәи аҳаса хәыңқәа злақам ұяшьтатәйк далашан. Лңәажәаштыбжык ахырмахауз акәзаргыы, азыж тәмтәм итоу ахътәи псыз аипш, маңа ссир-шанауз лыткоушәа днарбон...

Хасасцәа ырхъзи-рыхъымзги уара уоуп шыта изду ихәарызшәа, Леон Исавр Константин днаихәапшит. Апа идырит аб лактала ииҳәаз, иаразнакгы даашатәышатәйт. Уи иааивағтейт аҳынтқарра егъырт аусзуғ-цәагыы. Иара аимператор ихата иөхъеикуамызт, ҳәарас иатахузеи, аха аханатә аахыс ипа дазкны дызлaimaz ала, абас еиҳагыы ағәхәара ду изташаз ақны иара дипывларц шпазалшоз. Арт дара ҹыдала ак ҭартсо ҳәа акәзам, уи знапы ианыз иаҳәтаз зегъ еиңыркаахъан, иатахыз зегъ уағ дзавамло идырмазеихъан, аус злаз арманшәалара, ибзианы амфақәтцара, мрагыларантә иааз асасцәа, ауара-атахра анаօсгыы, атәйла ду иасасцәадахъқәан ишыкоу, раара атак ҹыда ғәгәа аимперия ажәларқәа зегъы рзы ишамоу аарпштәын, ҹыдалатәи аицәажәарақәаты еиқәкатәйн, акыс арт ағжәлантәқәак реиқәшәара рапхъаӡатәи еиқәшәаран...

Иара ахан-ипа Барғыиль Барғыигиустан уеизгыы-уеизгыы, аҳынтқарратә усқәа ылацајәараз дшымаазгыы, ус ҭамлашы ша-

мамызгы идыруан, уажәнатәгъы иңә илашәахъан. Иаҳашъя лбара гәхъааган дааит аха, пәтала иүхәозар, лара ллахъынҭагъы рнапала иршаз лахъынҭами, аәфхәынҭкааррак реизықазаашъа аиғтәразы, пхъаҭагъы анарха аманы ақатцаразы. Уи азами илыхшаз ахатцаарпыс хәыңгыы, Леон ҳәа иабду ихъзгы архъа инаргыланы, Ҳазартәила ду аҳатыр ақнитә, Леон Ҳазар ҳәа ахъз ҹыда зихъзырҭазгыы...

Ахан-ипа уажә уи ибара заќа дахыицқаку ҳәашъя амам. Саҳәшъапа дабаќоу ҳәа Чичақ данлазтаа, уи иааӡаф лөһ дыкоуп, адирра лаҳтахъеит, уаха аәфнықа дналгоит ҳәа иалхәеит. «Иааӡаф лөһ дыкоуп» ҳәа илхәаз иара цъя изеильмкааит, избанзар уи аиԥш атас дара рөһи иқамызт, аха ақгы ахимхәаит...

Абрақа абарт реи҆әажәара иалагзаны, еимгеимциарак ала ахан-ипа дызлааз иғбахъ ауаа дәрықәиртсент, иаҳашъапа хәычи, иаҳашъеи, имахәи, иара убас егырт ауатахъреи, иара аимператор ихата ипшәмеми иареи ухәа рзы иааргас аҳамҭақәа ахънагатәу инаргарц...

Абартқәа рнафс, динла еиқәымшәозаргыы, исасдахъ анцәаиҳәарта фынлашаағ днаган, ақырысдан дин ишатданакуа ала, аринахысгыы шъаптымшла умфахытлааит ҳәа ижәларгыы иаргыы ирықәнүхәеит. Уи аамыштахъ асасцәа иаҳвахәтоу атыңағ, ишахәтоу ала, аратәи атәила атас-қыабз ишатданакуала, зда ҹартә амам ала ачеиңыка иаҳырпхъалеит...

Ауха ахан-ипа Бар҆циль имаҳа ифонаҭағы иибаз – фышиқәсеи бжаки ирықәыз – иаҳашъапа хәычи Леон Ҳазар шаќа агәахәара ду ииҭаз ажәа иага уазқазазаргы ҳәашъя узатарыма?

Цабыргны, иара асаби ианшыцәа ropyшра-рсахъақәа акырза иман, зегь рапхъа иргыланы, маҹк иааимхәыхәшәа иқаз ибла еиңгигьејж хәыңқәеи ихахәи еиқәатдәеи рыла. Уи харазантә иааӡ ианшыа, дырфөгъых ажърацәара иара ахала аәeadыруеит ҳәа, иеигәыдыркәйәланы игәи да-зызырфуан, иара убри ала уажәнатә Ҳазартәила ду агәенисыбжъ еилика-арц итахызшәа. Ари ссиршәа изымбарыз уағ дыкамызт. Бар҆циль-хан ихата изымбатәбаран, уи абас дааेа иаҳашъаңакгыы, амшын арирахътәи аарцәан, апсуаа ртәылан, абыржәи дини дышгароу идыруазар, ф-зиас дук хышихытәан ианеилало аиԥш, иага игәиргъарақәа еилалан ддырпе-иңеириң. Лара Чичақгыы илдыруазар лаҳәшъа гәакъа Ҷъарымхангыы хаттарпыс ссиirk длыихшаны адәи дышқәлахъоу – изакә гәыртъара дұхарызи иаҳватәи лгәйртъара иаңнатарыз. Аха уи, лаҳәшъа апсуаа дышыргаз шлаҳаҳвазгыы, уаха лхабар-эхабару ҳәа лара лкынза егъмаафызт...

Адырғаене Византия аимператор исасцәа асенат аилатәартта иазкыз, аимпериатә усқәа рыζбарта хан-хытцәцараФ идиқилеит. Уи ашъахъ Леон Исавр ипа Константини иареи атырьzman дрыңны, ахан-ипа Барғыиль Барғыигиустан даeа дқылартатә уада-чыдак ахъ днарпхъеит. Уи аамтазтәи адунеи аполитикатә тагылазаашъя иалам-цәажәаргызы псыххәа зықамлеит. Арақа ицәирцит, Ҳазартәила аипш, дара Абазгия ҳәа изыштыз Апсынтәила азбахәгъы. Леон Исавр ихәеит иаҳтынрағы ахәынтқарратә усқәа назыгзо абазгияа шмаңым, урт ире-иуо азәирфыкгыры рыр ишрылахәу, пызара зуагы шыкou, акырынтәгъы арабцәа ирғагыланы ишрыциебашхъоу, иара Константинополь ахата ахъчарағы даараза иршанхагоу афырхатцара дүкәа шаадырпшхъо...

Ажәei ажәei шеихырхәалоз, Леон Исавр ус ихәеит:

– Паса, изаазарызеи, Иустиниан ихаан, абазгияаи ҳареи дук ҳам-мабзиацәамызт. Шәартгы азбахә шәмахацқәа шәкәларым трахьеин-атәи аибашьра. Абазгия жәлар Рим иағагыланырыкәпара иаҳкьеит уи. Ар шытны, рхамакәачра аанкыламзар псыххәажәлагы зықамлеит. Уи ашъахъ ҳар амамкәа ҳускәа шааниуз, абазгияа рладаҳь икоу алаzкә-гъы ҳампытцытны, цәйтәгызмалрыла Ҷамтәила иадырцәыло ианалага Иустиниан Абазгиятәылан еиҳагы иеимырғәгар амуя икалеит, уи азыхәан дырғөгъыхы уақа ар ғәтәа ганы иртәар акәхеит. Уи абазгия жәлар ғәтәала иргәампхеит, аринахысгы римаа рхәура ҳташәозар акәхап рхәахын, урт дырғөгъыхы ғыц дара рхатә ахцәа алышхит – Үап-сит зыхъзыз ртәила мрагыларатәи ахәта дахадырғылеит, Сқыепарна ҳәа даeазәых – мраtашәаратәи. Ромеаа рымчра иацәшәаны маzала ауыамкәа рнапатқақхы ииасит. Абас урт рбазилевскәа ахеиқәырхараз зны Рим аиҳабыра рхы иадырхәеит, нас, раxракәа рцәyىззар ҳәа ишәан, гъянгъашрыла еиң ажәлар цәымтшақәс ҳқартцартә иаархәени иаҳеа-дырғылеит. Уаанзагыы, Абазгия мрагыларағтәи ахәтағыы, мисимианаа ҳәа изыштыу ахътанхо атәилахъ Иустиниан аимперия аусқәа знапы иантсаны ифаиштыз ахәынтқарра аматцузу фу Соттерих гәымбылцьба-рала ихы пчены дкарыжъхъан. Уи атыхәала уақа абаағы итәаз ҳимпе-рия архәтақәа мисимианаа ахъдырхәир акәхеит, аидысларағы ҳәсеи хацәеи уаа-хәнизкъыл ҭамхаргы амуит... Уи сыйеу аамтаз Абазгия мраtашәаратәи ахәта хадара азызуаз Үапсит иаҳтынra Трахьеина икан, уи даалаган, ижәларан иқаз аурым рыр иағагылашаз ар еидикyle-ит. Абазгия егни ахада Сқыепарнагы даакәтәиаан, ауыамкәеи дареи аиғызареи аидгылареи рыбжъартцарц азы, ауаа иманы днитцышшы Ҷамтәилақа дцеит. Шах-абасс уи атәила ду иамаз, ҳара ҳаға баapс Хо-

срои Аноширван даара деигәрытъеит Абазгия Византия мап ацәнакырц ахъазбаз. Иаарласынгы Колхида, ир рхада ҭәгәа-баапс Набед рапхъа днаргыланы, т҃са змам ар ۋاشىتит. Урт реибашыга сланқәа еиپхыкәә рапхъа иргыланы, Сурام хәа иахъашьтоу ашъхақәа ирхыңы, Кутатиси аколония иалсны, Трахьеинза гафала ифейт, амған иа-арымпыхашәоз акы иаменгзакәа зегъ цөвә-шәкәа иқәтço, абазгияаи ҳареи ҳаздыңсыла иҳаргылахъаз абаашқәа зегъы еилаңыххаауа, ҳар-низонқәа иртаз ар ыртарслымуа, ағнқәа бывуа, хәычи дуи азә даан-мыжыкәа зегъ ныртцәо...

Абас урт хырзаманха ифенины, Абазгия ахы-атышхәа зынزا ишъақьяны, еимдәнаны ианца, ари аипш агәаќра баапс итагылаз, згәыгра ие-ижъаз ажәлар, изыхъчо ҳәа ҭынха дрыма замкәа, дырғөгъых ромеаа рнапы иаампыштахеит. Ас ианықала, шәа шәакәзар ишпәкәшәтцоз, ира-нашәйжърызма? Рим мап ацәкны, аңыамкәа ирыдгыларц иағыз абаз-гияа, ыңғыз мцо-имаауа иқаткамзар псыхәа амоуит...

Аңыамкәа раڭара ахан ҳарт баапс уафы иахъимузыт. Урт пасаза зынгы дара абазгияа рымшыни, Адгылбжъаратәи амшыни иаарғы-кәйиршан икоу ҳколониақәа зегъы зыгра итшааз ҳметрополия дүззә Милат ҳәаҳәензамкәа иажәланы икәйбаса икәйртцахъеит, иахъа уажәраанзагы абға азеитымхуа...

...Хара иҳадтны, абас еиپш иҳаға баапсу зыгындышлырц иағыз абазгияа рахъирхәразы Иустиниан даалаган, ҳар ускантәи рхада Бесс Фракиатәи инапы ииницеит, абазгияа рыршыамхнышларазы абъар-ла ибзианы еиқыршәоу ар иштырц. Уи деңцамхакәа, аршыақау-аи амшын ри рыла еиқыршәаз, ۋ-хәтакны ишаз ар ҭәгәа еибитеит. Руак ахадараेи ибзиаҙан апышәа змаз аибашьфы Иоанн дахаир-гылеит, егъыгы убас аибашьра иазқазајаз Улигат пызас دائىت. Урт ۋажәйжәаба ҭа рыла Трахъеина ианۋеи, аибашьра ҭәгәaza ҭартцеит, абазгияа ртәила иага ирыхъчаргы иацамхар амуит. Абазгияа рбаах-кыртакәа зегъ ҳар икәаќәаса еиларыжыит, реихабыра еиуаз зегъы шеи-бакәу рыхъесақәеи рыхшареи т්کәаны арахъ иааргейт. Византия ажәлар ағазыргылаз абазгияа ртәила ахәтак анапхгафы Уапسىت аибашьра иа-цәйинхаз ир ахәтак иманы Кавказ нхыңќа, гәйиннаа рахъ дыбналеит...

Абас абазгияаи ҳареи ҳабжъара даара аиакәымкәа қалахъеит. Уртқәа зегъы аимперия ахтнуа, атоурыхъа Прокопи Кесаритәи ифны иштыххьеит, наڭ-наڭ шәаргы шәәпхъап, измаقاцгы азбахә рахап...

Изхисчәааз, аимацәгъара уаф егиинатом. Ашътахъ Иустиниан ҳар амазамкәа абазгияа дырзыбзиахеит, дара ихы инаирхәан, анкъа аңы-тла

иахъамџаныхъалоз, Питиунт ҳәә ҳаҳъашътоу ашъя-тығағыы, Анцәа ҳазшаз иан лаҳатыр иазку аныхабааш хъытәцара чапаны ирзықәиргылент... Абазгия жәлар рхаңәарпәр хәычкәа, арахә реипш, ахъызба итхны рхаттарпышса ралхәдаатәра атыхъәагъы пидәеит, хылтшытрала дара иреиуо аныхадаағыы дырзишьтит, ирыхшо инағларц, ҳара ҳдин ишатданакуала раазара дацхрааларц...

Иахъатәи ҳхәозар, абазгиааи ҳареи ҳаизықазаашъақәа цәгъазам. Уажә аабыкъа са схатагыы акаталикос дрыздәйкәстцеит. Урт азәйрәфы рыхшара арақа атцара рткоит, ишшәасхәа аипш, рарпарцәагъы мачфымкәа ҳар ирылоуп, ҳағацәа рабашьраан афырхатцара дүкәагъ аадырпшхъеит, «игәрагам» ҳәә ажәлар ирхыз ахъз рыххуп...

– Урт реипш агәымшәареи ахачхареи злоу дмачуп, – даацәажәеит уажәраанза ғызымтуаз аҳ ипа Константин; уи иара ихата аимпериа ду аладахътәи ахъаақәа рәғы, икәра рацәак ишықамгы, ар драпызахъан, аибашьра иалоу идыруан...

Ахан-ипа Барғыль Барғыгиустан ихатагыы итәила дүззә, нақстәи Кавказ иағыкъыршан, дара аҳазаркәа рымшын аладахътәи ахъаақәа рнағос акырынҭ тҔфа змам арабцәеи ацъамцәеи рыр хытны ижәлахъан, иғәи қыдырхъан, акырынҭагыы аңсра дахыләйт үхәартә дырхәхъан, дрыткәарцгы егъагымкәа дрыцәцақәахъан. Уи ақнитә Леон Исавр инартбаан дызлацәажәоз зегъы зөлымхара дула дырзызырғуан, аиҳарак ихшығ азишьтит Аңсны атагылазаша, аңсуаан дареи уарла-шәарла аитанеиаириқәа, аилахәаахәттрақәа рыйжыало излала-гахъаз ала, уи иаргыы, ҳәәрада, иаҳахъаз, иидыруаз ыған, аха астәкъа ибартамызт, насгыы иаҳәшьша гәакъа Җыарымхан хәаша урт дахърылахә-хазгыы еиҳа иартцарит уи аганахъ иқаитоз азәлымхара...

– Ажърацәара ихабжъалаз агәытрапа ду снағоит, – ихәеит дырғеъыхъ Леон Исавр иажәа нагзо, – нақ-нақ ҳажәларкәа рзеипш ғацәа риааирағ ғәғәала ихаңхраап ҳәә, ҳайднакылап ҳәә. Избанзар, уажәгыы адунеи атагылазаша маншәала зам, ишхавағытыц ихавағыгуеит ацъамқәеи арабцәеи. Урт аиҳарак ирчычейт Кавказ аахыттәи ҳадгылкәа, гъангъашрыла ауаа ирылалан идирғыгүеит. Уажәыгыы имачфым иаҳәадырғыло, зыхшығ дара раҳъ еитадырпарц иашьтоу. Даара ҳгәаҳәенәизароуп...

– Са сзыхәа акыр иеңицу алоуп иуҳәааз ажәа, – ихәеит ахан-ипа Барғыль, аимператор иажәа данаалга. – Зегъ рапхья иргылан исхәарц стахуп, жырацәарыла ҳайлакхәра саргъы, сандугъы, суаажәларгыы даа-ра игәырғәғәаган, игәықатцаган ишҳамоу. Машк сгәи еихънашыуан еги

сақәшьеитцыб абазгияа дахърыланагалаз, аха урт шәара шәылапши шәыхшығи ахърыгым еиха сгәры арпсаҳәеит, ҳайлажәра нақ-нақгыбы идуу акы иазхәангыбы исыпхъязартә саақалеит...

– Стәца лаҳәшья гәакъя дызланагалаз атаацәара сара ибзианы из-дирүа тәацәароуп, – ихәеит Леон Исаэр. – Урт ртәйла пшза ахцәас иамоуп. Умахә иашыа гәакъя Леон, арабцәа рабашьраан ири иареи иаадырпшызы афырхатцаразы, насгы гәык-псыкала дахъхзыкоу азы, ахъхаға изыштыны, наңаца итәйла Абазгия абшытрака архонтс дахтейт. Умахә иакәзар, Геракл ифызыу азә иоуп, деибашьфы ғәғәоуп, зеипштам Фырхатоуп. Урт архынан зызбаха сымаз Уапсит ихылтшытрап иенуюп, аха еиха инартцаулан ҳазгәакъара аадырпшүеит. Нас абри аткыс апса-барағ ауағ иғәи қазтара икоузей...

– Даара гәахәас ићастцеит, – ихәеит ахан-ипа Барғыиль, табыргны, арт ажәақәа убаскак дрыткәеит, дахтәаз дхәытцәыхытәу маңк да-амгәтәиргыбы амүйт.

– Амала уажәнатә акағы угөүеаныстарц стахуп, – деиңаацәажәе-ит аимператор Леон Исаэр. – Умахә иашыа гәакъя Леон Қартли ах иашыа гәакъя фәык ипхәцәа ракхтә руазәк пхәыссыс димоуп, аиуара ду рыбжьюуп. Иара акырынта урт дрыцхрааҳьеит, акырынта иара иेғыы рағацәа рәкнытә рхы пхъаркхьеит. Ҳартгы урмыцхраауазар урпышра-гамхан ҳәоуп аханатәгъы изаҳацхаяуз. Аха Қартли аңыамқәа баапсыла илапшықәткан иримоуп, рнапағыы акырынта иааганы уа иртатәахъе-ит. Иахъагыбы атагылазаашъақәа чеензам, ирацәафуп уақа апсаҳығоз, маңа-аргама аңыамқәа ирыдыйзәйло. Убрри агананх ұзара гъангъашрак ҳмыхъроуп; аңыамқәа Қартли ахцәа рнапағыы ианаарга, урт Леонгыбы ишакәым инырыр алшоит, акыс уи ижәлар, акыр ишеидикылахъоугъы, маңк ладеи-фадеи аблакъабласрақәа рдыруеит, ишуасхәаз еипш, Иу-стиниин ихаангыбы ғәғәала ҳәәи ндырхәқәахъеит...

Дара аҳазарқәеи қартлии реизықазаашъақәагыбы аханатәгъы иеенмиз, аиҳарак арабцәеи аңыамқәеи уақа иртатәаны, устәи арахъ иахърыжәлоз, зны-зынла дара рыцхраауама ухәогъы иахъықалақәоз рзы. Уи аћнытә Леон Исаэр уажә ииҳәаз арт ажәақәа Барғыиль-хан акы еипшымкәа ддирхәыцит, ғәғәалагыбы иааниырит. Иубартә ићан уи ирөхәаз Леон, арабцәа дырғағылан иеибашьрағ иааирпшызы афыр-хатцараз Аңсны иахра еихагыбы ианышъақәдьиргәә ашътахъ, даақә-гъежыны пхәыссы бирзен тыпхак, ма апсуа тыпхак дымгаజакәа, Қартли ахцәа иеахърылаирихъызы азы гәйнамзарақәакгыбы шимаз, ганкакхъала-

гъы уи ус ахыркандаз цәгъам, уиражь ахәақәа рыргәгәарағы еиҳагъы уағы ихы дайрхәар алшоит хәа дшазхәыңуазгъы...

– Ишпәкөу атагылазашы шәтәйла афадахътәи ахәақәа рәғы? – дцааит ус Леон Исавр, уиражька иажәа неитарпаны.

– Даарак иманшәалам, – ихәеит ахан-ипа Барғыль. – Уахгы-чынгъы нцәа дызмам россаа ҳарғағылоуп, иаахаштыум акәымзар, урт адуней иибахью ахырзаманқәа зегъ ахадырштырц икоуп...

Дааипхъхәыңаит Леон Исавр, избанзар иаҳахъан урт рызбахәкәа, иаҳахъан моу, итәйла мрашашәара-афадатәи ахәақәа рәғы ишакәым ацәыртца иялагахъан...

– Агәеанызаара, еитах агәеанызаара, – ихәеит уи, ахан-ипа илакта өткәаны дтапшуа. – Нас аицхыраара, абри ауп зегъы ирыцку, – устыы нацитцеит.

– Сақәшашатуп, – ихәеит Барғыль Барғылигиустангъы. – Ҳа ҳганахъала ианакәызаалак хеигзара қалом, ҳашәзыразуп...

Ари иаҳаз ажәа уағы ишимбац иғәи иаахәеит Византия аимперия дүззә напхгара азтоз Леон Исавр, ипа Константингъы амтәйжәфақәа шинаңац убартә икан. Урт рахътә усқан амалахазгъы азә ипхыз иалашәөмүзт, абарт реицәажәара ашытаж шықәссыбжакгъы аамтцыцкәа Византия алдахътәи ахәақәа дырғөгъых арабцәа шрыжәлоз, аибашьра хатала Леон Исавр даламхәыр, ар ду пызара рзимургъы шығамлоз, иара уақа дагыштахоз, ипа Константин атрон аанкылан атәйла ду хадара азиур шакәхоз, аилағеилас бааңс шығәгәахоз, ахазарқәа изакәызыз-алак үхыраарак ақатцара ишзахъымзоз...

– Даәакгъы ҳаҳшығ ззаҳашштыша, – ихәеит Леон Исавр, – Испания ааигәара, Пиринеитәи ашъха-катәарақәа раахыц инхойт абаскцәа маңғымкәа, урт шъарда түеит, рашыцәа абазгиаа ирыкөкъаны абрахь иқәнагалеижъетеи. Урт Рим хамштыхә цәгъа азаазгаз бузантәи алана-аи гәйиннаи анауаз ирыңаит ҳәәгъы рхәоит... Ара ҳа ҳөй аматцура иалоу абазгүзәи дареи ақырынтә еиқәшәахъеит, еибапшаит, еибадырит... Урт анкытәи ртәйлах ихынхәырц цәгъа ирбом хәа саҳаеит. Уи мариа усхарым, аха убрақагъ ацхыраара уағы изыкәттар, еиҳау мчы зықаломызт, урт даара иуағәгәақәоуп, ахшығ тәргъы рымоуп – уа ианнеилак иаҳәенү ҳа иаҳғағыло иаламгахъы...

Ахан-ипа изы аригъы иғыңцаз акакәын, иалихәаара изымдырит...

– Уажә зегъ рапхъа иргылан хықәкыс шәргъы ҳаргъы иқаҳдаша, – еитеиҳәеит Леон Исавр, – арабцәеи ацъамқәеи Аахыт-Кавкасиос, чы-далагъы Лазикеи Абазгиеи раламыжылароуп. Лазика инхо ажәлар еиҳа

имчымхақәоуп, ҳара ҳакәымзар уақа аўыамқәа анеира еиҳа ирзыма-риоуп, даргы өхүдлөрдөң рзымдыруашәа ишоуп, акырынтығы ачархәарақәа ҳаттаргалахъеит. Қартлигы урт ылоуп Абазгиақа амса шамоу, арахь рацәазак даргы өизуаан ишам... Ажәакала, абарт атәйлақәа рнапағы иааганы, афада амшын агағашы, Абазгиақа икылсырц аўыамқәа аиҳараңак изашытоу, уа хыртәгәартас ишатданы, шыхала ихыңтыны шәртгы ишәбашшыроуп, ишәйкәшарцоуп...

Ахан-ипа иаҳахъан Леон Исаир ағызмалрагы маңымкәа излоу, ауаа реинкъярагы акырза иазыманшәалоу азә иоуп ҳәа. Издыруда, абасқак иеыртланы дахыләажәо, артқәа иара ихала ихы итихәа-азар, аўыамқәа рабашырағы ақазарқәагы ихы иаирхәарц, еиҳагыы ирығәгәаны ырпсахы еибаиркәзарц? Ус акәзар, ағымшәара злоу дара абазгиаагыы, иара убас, дара рхәашыала, егырт аварварцәагыы ихы иархәан иширеибашшыуа?...

«Ажыраңарагы жыраңаароуп, аха ари даара гәеанызаарыла уағ дзызхәициша акоуп», – ааигәахәйт ахан-ипа Барғыль.

Ганкахъалагы уи оумашәа ибон ари ауағ, ағаға иаңын ашәанқәа ырзбахә инаркны, нхыңт аланааи гәынааи, аахытә абазгиаан реизықа-зааша ақынза, абасқак Кавказ зегъы хәың-хәың ицаны иаҳымаз. Уи иабеидыруаз Леон Исаир иңкәйнраан зны, иеиҳабыра апсуаа иан-рызгәа, ахәынтықарцәа рсахъакәа зныз пара мышмазарак итаны, ауаа ицтанды, аланаа рөғбы дшаарыштыхъа, урт хыхны, иргүңкны апсуаа ирыжәицарц, иағьшилиршаз уи аиپш аус «хазына» амшапгара...

Иара ахан-ипа Барғыль ихатагы уаҳа наҭахымкәа арабцәа рабашыра иғәи кыднаххъан, иаб Иусуф ипсы антәзгы дәнүңкәйнзаз аахыс уи далагылан. Насгы Албания ҳәа изыштыз Азербайжантылы, Шәамахътәыла, Қартли ухәа, Аахытқ Кавказ цәгъамкәа иарғыы идируан.

Атыхәтәан арабцәа рҳалифат ақынты Шәамахътәыла ҳәынтықарс иа-хагылаз Ҷөерарх Ибн-Абдаллах ал-Ҳаками ғәгәала еибытаз ир иман Ҳазартәыла дақәлан, ырдгылқәа зегъ импүтцахало, аурт баапс еиپш дхырзаманха дышфенуаз, Барғыль ғынфажәа нызқыфық ар еидкы-лан, хәхәыртәниа дипылан диабашхъан, тюуп, ускан датамхар аму-гәышшыент аха...

Ашытакъ Ҷөерарх дырхынхәны арабцәа рҳалифатахъ деитанырга, уи итәпкан даарыштыт, аибашырағ зынза еитцахара захъзу ззымдырзоз, Маслама ҳәа мықәшәатәицәгъяк. Уи Албаниеси Шәамахътәылеи еиҳа-быс дартеит. Ари зегъ ззықартцоз ақазарқәа рабашыраз, ртәыла ам-пүтцахалараз, устәи афада Европақа акылсраз акәын...

Маслама ихатыпсағыс далихит данаауаз иааигаз иарғажәға Сайд Ибн-Амра ал-Харари хәә даеа хырзаманкызы. Урт абасқак ишығәгәзгүй ақазарқәа рабашьрағ иатцао ианалага, зейбашышыятә тақтика еиҳа ағызмалра атаз, еиҳа маанала еибытаң Ҷөрарх деңтаарыштыт. Жә-шықәса рапхъа зны уи дышиабашызы аипш, ахан-ипа Барғыль Барғыгиустан ир ғәғәа ааибитан, Ҷөрарх арахь адәйкәлараз цқыа аеенбитеңа дахымкәзакәа, ихата ир иманы хахәыртәниа Албания дәнеи дәражәлан, Ардебиль хәә иахьаштыз абаахкыра ду ақынза дназеит. Үақа уағ иимбаң аибашьрағ ғәғәаза қалеит. Ахан-ипа Барғыль Ҷөрарх дызлатсаирхахъаз ала, иғәағ хышхытәаңан дықан, уи заа ие-ибашыцәа ирыдицахъан мсылман зхылахәоу азәи шәимеигзакәа зегъ пыршәхла хәә. Қымш инеиңкылданы аибашьра цон, ақазарқәа азәи ипсі штоу дытқәаны игарагы ртахымызд, арабцәа рыр зегъ рәекәеит, иара Барғыль-хан ихата инапала дишыт рұзыза ду Ҷөрарх ихатагы. Уи ипхәиси, ихшареи, тәфа змамыз имали аруа дара-дара рыбжъара еимәтиңе иқәыртцеит...

Ахан-ипа Барғыль Барғыгиустан ари аибашьрағ иигаз ииаанира ажәабжыны Азия зегъы иахытәеит, уи азбахә Византианзагы ицьашытәхә иаафит. Уи апхъагы, ашътахъыгы ус зақантә деибашьхьюзен, зақантәгызы зақаңызара дырхәхьюзен...

Арабцәа Ҳазартәила иахъабашьуаз иабзоураны, Византия урт рганахъ уажәазы мәңк еиҳа апсеивгартта амашәа икан. Леон Исавр имхәеит, дара византияа аханатә Лазстани Апсни рымпытцахаланы иахърымаз иахъркәнаны, арабцәа арт атәйлақәа ахамыштыхәңгәзәа ишақәдышршәоз. Раңақгызы итүазеи, арабцәа рыр ду пызас иамаз, дара ақазарқәа ирабашьуаз Маслама иғыза, ауағ ҳағеимшхара Мурван-Муххамед, Қартлии Лазстании еилаптыххана иқәтданы, Апсны далаланы, Къалашәир абаахкыра ду зыхъчозгы имыхәакәа еилақәақәаса иқәтданы, Ақәа шейбакәу мңала ибылны, уинахысгы зегъ инапағы иааго, Анақәаңиа данғеи, зынза ртыхъетәы салгоит ҳәа дзыштышәарыци даа兹 Қартли аҳи уи иашьеи ара рхы пхъакны иахъықаз, ирзынхан ирымаз рыри ап-суа еибашыцәеи рееидкылан, арабцәа еилаптыххана иқәыртцеижктеи. Уи алагы дара Византияа рхатакәагы зтагылаз ашәарта баапс иацәыхъ-чахеит, Кавказ агаға шыркыц иркынгызы иаанхеит. Уи аибашьра аан апсха Леон аума илиршеит. Иашыа гәакъа Рамзың иакәзар, ифырхаттара ажәйтә еиллинаа рфырхаттара иадқылан иахцәажәоит. Уи ауп аиҳа-разак Лев Исавр урт аишыцәа апхъан ахан-ипа Барғыль асқак далалан изидирөхәалаз. Уажәазы иара даақәымтәзакәагы дара ҭаха рызымтоз

аўъамқәа рызбахә ауп имоу. Знык ақарагь ахан-ипа «дасу ихъауп дызлацәажәө» ихәарц апсык ааигхеит, аха ибз ихапың нақәиргәен, ус дзырфуа дтәан, настыи уи ибзиан идыруан иаб аҳакан ду Иусуф ихангы дара византия аҳазарцәа Херсонеси, Қрыми, Боспори рымакны акырынтә ишрабашхъаз, уажә арах арабцәа ҳәйркуент ҳәа уирах рацәак ргәи ндмырхарц иағүп акәымзар...

Ахан-ипа Барғыль ари аҳәынтқар иусқәа иара уи ақара ихағы из-аагомызт, ҭабыргны, аха уи ус ада уаҳа Җалаша имаҗамызт. Избанзар иара иапхъа иқаз аимператорцәагы уи ағыза аракәа-мәға иқәнүйкәон...

Қалғыта дуззә зегъы иқәынхоз ажәларқәеи апсуаи римлиянаа ртыпдан византия рнапатқа ианықала инаркны, Җъамтәыла аҳәынтқарреи дареи аҳәатыхла еиғагылан. Византия агрессиятә политика мәғапызгоз империан, уи Җъамтәылеи иареи рымлақәа тибахуа, иааипмұркъаңакәан еимаркуан Адғылыбжъаратә мшыни Амшын Еиқәеи ирғықәыршан ирығанакуаз атәилақәа, Чынтастәылеи Индостани ирыдхәалаз ахәаахәттра-чаландартә мәғақәа. Аимак зыбжъаз аѡхәынтқарракгы рпланқәа рәғи атып ҹыда ааннакылон Аахың-Кавказ, аихаракгы Апсуа мшын амрагыларахътәи агаға. Җъамтәыла ана-пағы абри азаагар, усқан апозициақәа аргәтәон Абжъаратәи Азиантә иаауз амғақәа рѣкни. Византиятәи ахәаахәтцәа абағ дүкәа рымнахлон, Лазстани, Шәәнтәылеи, Апсни ирылсны, азахәкәа рыйғылқәа ирықәсны, Абжъаратәи Азиатка ицоз урт рымғақәа акуан, настыи Византиятәи аимперия ахатагы Амшын Еиқәа аганахъала есқынгы ашәарта итанарғылалар алшон.

Чыдала Апсынтәыла агаразы аўъамқәа ақәпара изағыз, знык уи дара ианыртәх, нас иааргәепхәципхъаза иалдыршон Кавказ апыхъеи алада-мрагылара Европа адәкәеи ирацәафы ирықәынхоз «аварвар» жәларқәеи Қрыми Азия Мачи ирчырчаны ирыжәиртталарц...

Аўъамқәа «аварварцәа» Византия адғылқәа изларыжәиртцоз амғақәа реиҳарак Апсны иалсуан, урт агағамәеи, Қлыхәреи Марыхәи ирхгаз ақатцәарамғақәеи ракәын. Убарт рыхъчароуп Византия аганахъ ала аханатәгы апсуаа чыдала напынта ғәгәаны ирыдышгы. Араға иа-апытмәаңакәагы, византиятәи аргылағақәа рымырхырааны, абаахкырақәа рыйкаттара иағын, абаашқәа дыргылон...

Леон Исавргы уи мыцхәи дашъклапшуан, уи ауп аихаракгы апсуаи аҳазарқәеи ахьеиуацәахаз дзеигәиргъаз, ғәгәалагы ахан-ипа Барғыль изидирөхәалаз. Избанзар, уаанза иқан ашәарта, аҳазарқәа

хәыңы-хәың Кавказ ихыңны италан Амшын Еиқәа агаңа рымәхаркып, абырзенкәа реиланхартакәа цөкөшәкъя иргап, зыңзагыы икәйрәп җәа...

Арт ағәхәынтқарцәақәак абас мыңцакрыда аиҳарак ртәйлақәа адәнүікатәи русқәа ракәын излаңајәоз, аха ағоныңқатәи ртагыла-заашыңақәа рәғы иңоз аибарххарақәагыы ыңған. Ахәынтқарра ахагы-ларақәа абыштрана иааниуан, аха атрон ҳәа изыштың ах-мчра тәартә еимакны ағыңеибагарақәагь маңмызыт, егъырт тұфа змам аздаарақәа рәғыны, жәла-жәлала, гәыңп-гәыңпла аиҳарақәа рәғы аудадафрақәа раңаңан. Дара абыржөи ианеиңәажәо аамтазғыы, аҳазарқәеи абырзенкәеи еиу-арыла реилахәра иалтца аабандаз ҳәа иаңқылпшуаз жәпағын...

Аңсны атәи ҳәөзар, иара ағоныңқатә усқәа рнағс, даеакалаты ағәақра излаңағылаз – ағыамцәа рахъ иаднаңызло иалагар, иара Леон Исавр ихата ишихәа зиңшыл, византияа әңгәала иахъдирхәрыц идәйкәлон, византияа рхәатәи иахымңазо иалагар – ағыамцәа рәғархон. Ә-мцакы ирыбжыагылан. Убри ақнитә аңсуга ахңа жыраңа-рала аҳазарқәа иахърылахәхаз Аңсынтыңа азыңа зыңза ичиду даеа қазшың аман, уи иара аңсуга ихата идам-здам уағы, гәынхәтқыста ақәзарғыы, иғәи азғомызыт, уи ахақәитразы пхъақа ағәыңрақәа уағы инағон, аиҳарак иахъя иини игароу асабиңа ирызханы пхъақа пеиңш бзиак роуа ақаларағы...

Уажәазы арт ахңа рәғыңызғыы, аиҳарак Леон Исавр, рхатә инте-рескәа ирылаңајәеит...

– Мачк сажәа сырмыңхәңәзар қалап аха, – ихәеит атыхәтәан Леон Исавр, – усқак зысқәа, Аңцәа хыыштарғәытца уахыысзааиштың азыңәан ауп, иага умхәан, ҳаҳтынрақәа оума зегзырыбжьюп, дырғе-ғың ғың ҳатала ҳанзеибабо сеидроу. Уи ақнитә сатоумтдан ажәа уасы-ршызызар, мачк ҳтагылазаашыңақәа ртәи уасымхәар псыхәа сымамызыт, аиҳарак ғың уаҳшыңа дызланагалаз абағиаа рганахъала.

– Мап, иауазеи, – дааңајәеит ахан-иңа Барғыиль, – гәахәа дус икәстюит инткааны уахысаңајәа, дааңајәеит сеигәырғыон, шәшынта-аңақу сасра ҳартғыы шәаҳтаар, иҳабзазашыу шәыблала шәнаҳалаңш-ны ижәбар, ишәаҳар...

– Итабуп, сусқәа сырхашәалар, хымпада снеиуеит...

Абриала реиңәажәара аныңдыркәша, Леон Исавр рапхъя днагылан, арахъ иаадәйлтцит. Атырғыманғыы дызғыз аитагара акыр дшарааңсаз

иниңшүа, аңсейвгаха аниоу, зымға иааирццакит. Уи жърацәарала ирзаигәаз, зыгера газ уағын, иаргы азыжы дүкәа рыңдауларағ ахра зуда, аңсыз түхәа змоу Тритон дисфызаха, дышықтыруа, ишитаху ахтынра имәхакны дығнан...

Убри аамтаз аөүіхәақәа зтакыз, ғыңға-ғыңғала рақәтәартакәа змаз аөуардын-ласқәа мазеини игылан. Иненины инарталан, ишиашаз аимператор ипа Константин ақалақ налттәи иаҳтынрахы иңеит. Уа Леон Ҳазар хәйчы дыкны Чичақ дназлоу, агәакъаңеи атахцәеи рымадацарапат затқыл рұлылент. Дырғегых ажайыт еллинаа ртасалатқәа ачениңыка ду иаҳырпхалеит, агәыртъара, аччара ңға амамызт, азиасқәа рымнцәа Еагр ипа Орфеи ихата иеипшыз, зыхцә ду қамызуа изқәыз, ахәса реипш збырғын ңқы еилашәшәо изшәыз азәгры, даақымтұзакәа инацәкъарақәа ағархәмаруа, форминг ҳәа изыштыз музыкатә инструментк архәара дағын. Икәшан игылаз зегры уи абжы хана иткәенан иаман, аңсааттәкәа еизан, ааигәа-сигәа игылаз атлақәа ирықтәенан изырғуан...

Ахан-ипа Барғыиль Барғыгиустан иңнагағаңеагь иаргы абас иаҳәшья гәакъа дызланагалаз абырзен жәлар рөғи мчыбжык иназынапшүа сасра руан. Ашытажы дырғегых амға иқәлеит рымныңа, ҳамта гәартақ рымцданы, рығба ақынза ишынтааңеоу иааскъаргейт.

Ағбағ ипшыз амшынуаа, ажәғатшығаңеа, арапқәа, ар иреиуаз ахан-ипа ихычағаңеа, иара акапдан ихата ухәа, гәғөйтірек шрымамыз ғашшомызт. Урт ианаауаз, аурт баапс иақыбыз аратла аиپш, еилажәжәа-еилапты иқаз рығба иагыз-иабзаз зегры анықартса, даргыры ғылыми анааитарқ, ғыңға-ғыңғала, ҳөң-хөңала рымешаны, уажәй-уажә рөеитнүпсахло, шыуқ цар шыуқ аауа, Константинополь иналс-алсуа рымхара ирбахъан. Уимоу, Венециантә иаа ҳәсаҳәыңқәақгы даргыры еибадырын, рқыағқәа қатданы акыркыр иччо еидтәлан...

Ахан-ипа дшаауаз анырба, урт гәрыз-шашәарз иаразнак рөеитпхъаркит, агәғың иагозшәа, ишыпшыз икарахазшәа рөықартцеит.

Ахан-ипа дааскъазгоз иаҳәшья Чичаки уи лхатда Константини еилаттәен, бзиала ҳәа ааибырхәеит. Леон Ҳазар хәйчы ианшыя мчыла дааимпітцырхит, суццоит ҳәа атқыуара далағеит, ари гәрыпшааган, иңшашыатәыхатан...

Ахан-ипа Барғыиль иуаагы иаргы ағба ианығхала, уи арнықәағаңеа амға ақелара азырхиара иалагеит, иаразнак апрақәа дырххеит, хаз ажәғатшығаңеа ишфажәипшығызыгъы, ဇара ғаҳыс иқъантаз-жынан...

тазза, рмахәғақәа ұых-ұыхза, нақ-аақ ртыпқәа рөы инатәеит. Ағба шдәықәлоз ала адырра қато, ахьш ахәда иахоу атәтәа абжыы аипш, акыркырхәа тәтәабжыыкгы аагеит.

Ағба ду натсының, ашьшыхәа ағынанахеит. Ахан-иңа иаб иашья иңа гәакъа Ҳамид диңи хыхтәи арапағәарахь ифхалан, ағбарның-цағ иааивагылеит, агағаҳы ипшүа.

Барғыль Барғыгиустан зегъ рапхъагы иахәшья Чичақ илаңш налықәшәеит, уи, лысаби дылгәйдүргәала, арахь лнапы лъюон да-ақәымтзакәа. Иаргыы инапы нализиқеит; знық, фынта, хынтә... Ахатә ғәгәа ду иблақәа аапсаҳәеит. Уи гәйекычыс имаз Ҳамидгы ари еили-каан, дырғегыхынк ижәфа инапы нықәйтдеит...

– Угәры умырпшаан, сашья, – ихәеит уи, – ах еипштәкъя укоуп. Цәгъя сенгәирғеит ариабжъарак сыхәтаахь избаз, исахаз...

– Ааи, ааи, изаманаҳәуп, – аайхәеит иара ахан-иңа Барғыильгы, иахәшьеи иахәшьапа хәычи дышрыхәаңшыц дрыхәаңшуа, уажәы-у-ажәи инапы шырзиқъац ирызкъо. Уи арахь данаауаз аастагыы ихәи-циртәкәа убасқак ирацәан, иқаларын рхала ағба иаутаргыы иа-зыштымхыр...

Зназы ҭымра-ҭымра еитатуа, ағба абағәаза агәашәкәа ианаартыц, мач-мач ихагъежыу маңара, излаашаз амғаҳы ахы рханы иаақәгылеит. Ажәфатшыыңаа еицирхәоуны ажәфакәа аннымғаныртца, ағба натсыны, аңақәирпакәа агәйтәеө ағаанаҳеит.

Агаға иқәғылоу ауаа макъана лапш-ғаңшы иубо ишықаз, хәычи-хәыч уртгыы рҶәаара ықамкәа аназааңзара иатәахит. Ус-ус, ағба амшын агәахыы икылсит, уахъгы арахъгы ӡымзар дгыл умбогыы иаақалеит...

III

Ахаҳә баагәара ду зкәйршаз ахтынра ҭбаа-тыцә настхә акалт аназа-рағы, арықъаражытәи аганады, иғыщхараңа иқатңа амҳара гылан. Уақоуп Җыарымхани Рамзыци рынасып анеилартца иахықаз, уақоуп иара асаби дахыизгы. Ааңзара дрыштыр иан ианылыму ауп ианду ахтынра аудақәа руак ахы ианиалгаз. «Иқоударызеи, атәым ҭаца ду-оур утасқәагыы ұыра иаауцәеиламсыр ауам», – лхәеит уи, изахауаз ropyшкә.

Ахтынрағы ақәын иахықаз, аха Рамзыц лассы-лассы амҳарағы дылхъон. ҆за змамыз иусқәа данрыхнамгоз, ғынлагы уа иңсү ааит-иклон.

Шығбжыштық Рамзың аңдартағы дшыққаиз, ашә азә даңрыхозшәа иахайт. Паса ашә абжыы ангалак, Җарымхан, ма даеаәзә дааит ҳәа, уиақара агәхъаа икломызт. Уажә иаразнак цәалашәарал ааион, ашырхәа ибә дныхтәалеит. Днагшызар, ашә аавтраан, ихахәеиқәатәа чөартаңза, хәыңык днылибааит. Азнықаз иблақәа рыгәра изымгеит, убасқак иңьеишшеит. Ашырхәа дәғалылан днеизар – Леон хәың иан дшалыхшаз дхахаза ашә дылагылоуп. Рамзың иқалаз изымдыруа ахәыңы дааштиқәыцәаит.

– Ачы, ачы! – ихәеит иара, уаанза ажәак зымхәацыз.

– Аөы үхәоу, үөы уаштоуп акәү? – дәғыштыхын, ахәыңы дигәйдиргәала, даашақь-шақьеит Рамзың. – Ааит, уара алакыагәа!..

Диман ағанду ахъ иғанынеиха – Җарымхани Мартен гәйтіңга-псытқааха иааипыхылеит. Асаби дгарамшәа анырба шыоук ахтынра иғоналаны дырғыычыз ұрыршызаап. Иара Рамзыңғыры ыңғарал қалаз ұшшоуп дзыңашәаз, ахтынра ду зыхъчо ауа шмаңғымғы.

Уи амалахазғыы изхатомызт ахәыңы игарақөкәақәа ихала иңшәтәңәаны дышгартызыз, ихалагыы дныңәаны ағны дышдәйлтүз, амардуан дшылбааз, ишъап хәыңқәа хырқаақба амхарағынзә дшааз.

Ари лакәхатан, аха иңбыргытқәеваны иқалеит. Иахырхәаара рзымдыруа ахтынра зегбы ажәабжыны иаарылағит.

Ахәыңы ғың ишъағақәа ааиғаны аныкәара даналаго иамыргәйрәода, ҳәарас иағахузеси, арттырымыалық аныкәара дахъалагаз еингәйрғеит, аха астәкьа дунеихаан ирмаҳаңызт – апшқа ихала дгартны, ихала дныкәо. Ишаргәйрәз аипш, маңғыы иаршәеит ари. Аиҳаракты ахәса. Иан лакәзарғыы, измаану лзымдырзо, баапсыла дшәакьағеит, ақыс иаалныпшыртә дырғеғыых ғың ахшара лцәа далашәан дыікан. Ағәы ғәтәа зызтаз аққәажә ду Хырхәыхы гәтынчымрак аалызцәйтпидит...

– Ианшыңәа аныкәаз ағены ихала ихы ахъхирныхәаз азхархан, ахәыңы иахъа уажәраанзагы дымнатзакәа ҳааниеит, Анцәа иғәампхо аққатара ҳашпағу, ббаарашәит, – даацәажәеит лара. – Абыржәйтқәеваны дғаны азыпшыа дзаахтәуп, пшрак қамтакәа, – лхәан, иаразнак ахтнырпаратқәа хөйк зтархәоз, иахъа ҳара афайтон ҳәа хзыштыу еипшшәа иқатаз, аңвоураса архиара нарыдылцеит. Ахтныхәсақәагы иағаху зегбы рирмазеира иаахлырцакит. «Зылпх ҳаура, иаахадмырқатдо ак шпақам, ҳауомтсан», – хазгыы лгәи интылхәаит.

Иаарласны асаби дыштыйкақачха даайлархәеит, иара ихата иакәзарғыы, ду нағак иеиңш, үзара дышщо иныпшша даақалеит. Иеңцысгы

аҳтынра ақөаттахытә иаан (уи ааргеижүтеи ашта итрыжъзомызт, зны-зынла ан иацыртсон ақымзар) иқәарқәашьеиуа ирықағышон. Аеы ауаф ишья алоуп ззырхәо лабәба уағы ибартә икан. Иара Леон хәыңгы, дөйжәларц итахушәаңдәкъя, дрымпыңтәраауа уаҳы деихон.

– Уаамыццакын, дад, аөйжәлара уаҳұзахра укоуп, – ихлафуан абыргүзә.

– Ачы, ачы! – ибжы фәтицен иара.

– Ааи, ааи, уара утәоуп ари, уара уеоуп, умшәан, азәгыи иуцәигом. Ушығендиаслак пшұзала, – уеыжәлан!

Ахәыңы ирхәаз еиликааңшәаңдәкъя (иқалап еиликааңаргы) дұзығеза дырзызырғуан.

Ианду, иан, иаб иаҳәшья ухәа зегыи аңыураса италаң иаақәтәеит. Анаңраан иабгыи дықазароуп анырхәа, Рамзыңгы дөйжәлан, рыштыахь днагылент.

Аңыураса нығайызцоз аөыхъча аеқәа днарыңдағышон, ахаңә мәачапа ианыланы анағә иапну аҳтынра ашқа амфа инықәлеит.

Ақыр ианығаскын, хахә шкәакәала еибытаз, апшыхәиртәқәа змаз абааш ағы иаанғылент. Ағада ах иуаңаи иареи анхало иаңкны ирымаз, ахәса рзы абаҳәырқәа зқәыз ағәйжықәа аарған, ашықылқүәа азәаңәала урт нөйжәиртцеит.

Ахәың иаб днаидыркит (иштасмызгы). Уи игәи тәғәирғаауа иаб ихәда инапқәа нақәиршәеит. Җъарымхан лакәын зегъ реиҳа эхы иаңшәоз, аха уигыи иғәағыны дөйжәлеит. Зысаби дызгәйдирғәеала иа-аиуаз лхатда иаҳы дынхъаҳынгы, апстхәа иағәйлпхаз амра аипш, иха-аза дааңышәарчейт. Иөыхәда дықәкны, тыхәаңтәара змамыз ақазар дәөи рөеиуатәни, ағыртын рхымзо, данааигозгы аалғәалашәеит...

Ахәса зөйжәыз ағәйжықәа рапхъа азәаңәа аөышкылкығүәа гылан. Урт, ахаңә-рдыидра мәбааңс ианыз ағәйжықәа үзара имәхымкәарц азы, ғәғәала ргәирреанын, уажәы-уажә, «аҳа-аҳаа!» ҳәа, изламыццакыша ажәақәақ наарәхөн. Дара уи иашыцилахъан, ауаф икәышра шрымаз рныпшуан, ирықәтәоу шыҳәсақаоу, даара рмаршә кны ишхагалатәу гәаакзаны, иаҳынзарылшоз рызқәақәа дыртсысуамызт.

Ақыр иөеихъан еиңш, рыштыахъка өңис кырыктыр бжыык аагеит. Инхәапшазар – Леон хәың иетсыс ашыапы хышишашза, апси-апси еиҳымзо, амардара иағалан иөеиуан. Ассир ҳала ишпабо рхәан, уик иааршанхәзейт. Еғи дара анаа, ашта итәгъежүа, зынза аеашьзо иа-лагазаап, ахтнырпарцәа уи азы иҳархәалак ҳархәаант ҳәа аушытра ргәағызызаап, ахтқяа еиңш ахы шхазгы ирыштылан иаазаап.

Зегь еиманы хыхъ акәапрағы ианышхала, сара саламырхәзакәа азпшың джаашәхырц әкәйзма ҳәа өпнүхәз рнаңарызшәа, иаргы аптырцәкәа еилыбзаауа уахъ ишхашлеит.

Анаңәапиа, ианакәызаалак аипш, иханто анаңә ықәчын, аха уи үс්කәктәкәа ижәпамызт, еилададаза икән, уалпшны лахъхын амшын агәы ухыпшылон, амра ашәахәақәагы хаяза арахъ иуәаччон...

Ахтыйнбаа хыхъчарта иахылаңшуаз ас иаалыркын ахкәажәцәа иахыа ихалоит ҳәа икәмыйт (урт лбааڭа шәартак анцыслак әкәйн еиҳарак арахъ иштәаңәу ианхалоз, уажәы ус үзара ак қалаз үзыршьеит). Ауаң игәиенәнзамкәа дурғыхар аипш, азныказ хәычык иашәақеит дара...

Ашыкылкысөңәа азәаңәала агәйжықәа иаарывагъежын, ахкәажәцәа өүжәйрхит. Урт ирыштарххны ихалаз Рамзыңгы, ахәычы днадиркын, ашыкылкыха азә даламкҗакәа, адыххәа ихала дааңыжәпейт.

Леон хәыч апшыатып дгыыл даныңдымырғыла, дымшәа-дымырх, еиҳағыы иаарццакны дааныңәеит, «алья, «алья» ҳәәгыы акы ихәарц инақәинит, ара зынза ибзиоуп, сгәы иахәеит ҳәа акәу...

Зегбы ирбон уи аргама шанак дшалаңаң, абриаңара дсабины, уажәнатә дара зегбы иара ихыпшүшәа цәалашәарап иамәханакны иаман. Ахкәажә дүтәкъагы ахәыч ииңәо лаҳарц лтахызшәа, уажәы-уажә ибликаа дырхыпшылон.

Апшқа дыпшкоуп, дахъугалакгыы, макъана иидыруазеи, үзара жрак дтамхарцаз иан инаңы аанылкылеит.

Иззааз анидыр, апшыңынханаң днарапызан, Иустиниан ихаан ЛҶаа идыргылаз анңаиңәартә аипш, Анңаа иан лаҳатыр аћкытә үс්кан абраһагыы идыргылахъяз, қырмытла оумашәа ипшәнди еибытаз, раңәек идумыз абаа хыбра иныңоналеит. Уаڭа Анңаа иан лысаби дылгәйдиркәйәла лсаңъа кыдын. Уи атсаңа, итегъыы иларкәнны, аңа-цәашықәа ххаза иаркын, асыкәмал фәзы хаяза ифнышәшәо.

Араңа убыс්как ҭынчран, табыргны, ажәак ахәара уағы изыгәағы-амыйт.

Апшыауағы асаби иани иареи аныха ағапхъаңаңа инаиргылеит. Иңьюшьаша, уажә изүе атакы ахынзадуу, иатданакуа иидыруашәа, иара амаалыңгыы икыт-псыт бжыы иргомызт, ибла гәйтбаақәа ҭырхаха, атзы икыду Анңаа иан лсаңъа дахәапшушан. Ихатагы дзеиңшраз уи илкыз апаимбар хәыч иакәйн...

Апшың изнапык ағы аңызар ду икын, ижакъа ӡшәахтас игәйдигүе-ало ихәдагы үзар дук ахынхалан, егы изнапык ала, апшырыннадо, ижжиза арафы иргъалон. Нас аныха-пшы шәкәы ааңыриган, зеил-

каара мариамыз жәйтә аурым бызшәала дапхьеит, ашәа ихәошәа, ибжы харууала. Илахь-ицъымшы изатәит. Иара убас ахәың иан лылахь-лыцъымшы лирзатәит (лара дтацан данаанага амчыбжыазтәекъа дырнатхыан). Иара асабигыы иарғыа нап хәың еиларғәгәа иааикын, инапы иахъахәтоу инағо, илахь-ицъымшы ааиирзатәит. Уи уағы ишимбац апшқа игәы иаахәеит, затца атәйуара даламгарыз. Апшыя иаацьеишьеит, жәларык асабицәа иинаатхыоу азәы диеипшымкәа дааибейт ари асаби. Иаарласынгыы, ихәыңи хъзы атыпән, иаб иашыя иаҳатыр ақнитә өүң иртәз акырысиан хъзы – Леон ҳәагыы нбан дула ашәкәы инанитәит. Измааноу изымдырзо, дызражәхъоу иус акы ицәагхар ҳәа мыңхәы дшәо, ахәыңи ғәғәалагыы дааинириит, икоудо закәи, асоума уаагыла зар узғу шудыруа ҳәа еиҳәарызышәа. Иисус Христос хәың ихата иапхыа дгылоушәтәкъагыы игәы иааинатәит...

Ари аиپш ахаан ихы иадимбаласызт апшыауафы. Уи уалуашарак дамәхакны дшықаз дара ахқәажәцәагыы игәартәит. Ахәың иабгыы иа-хихәаара изымдыруа дықан...

Ус зегъ шеимаз анцәаиҳәарта ныха-бааш иаадәылтцын, хәҗә еивтәп-сала ичапаз амфахәаста ианыланы арахь рәаархеит. Абаагәара агәта ахъазеиқараз, ипшырыкцаза, хәҗәелиапсала иқатказ, зұғыгхара жәпаңа адғыыл итыхәхәоз, зыгета үвар-сахъаны итбааңа, итаулаңа, икеиекиуа аз-пшыя зтатәаз азахыртағы инеит. Үақа, ирнатуаз ахәыңқәа ышыда-ла рықәыргыларта маңк ифаҳаракны иахъамаз, Леон хәың ишъапқәа хтны днықәддыргылеит. Абрақагыы апшыя ныхабызышәала ажәақәак ихәеит, дырғөгъых илахь-ицъымшы изатәит, даргыы рылахь-рыңымшы дирзатәит. Нас кәапеик азна азыпшыя ааитеит, ғамфақәак иржәны, зыпшыала иेғыы ааирзәзәарп. Аха ахәыңи имуа далағеит, «азы», «азы» ихәан, деиҳәткәыікәланы азыпшыя дзаапшыло, зынза уаҳъ дтәларц шиғахыз дирдүриит. Ахәыңқәа азпшыя ианзаартиоз итегеси ианкәәандахалак, архарраамтах ианнықәлалак акәын. Иара уаҳъ дтәларгы шауда абеидыреи, зылпха ҳаура ҳәа ишынеиғапш-ааиғапшуаз, иматәа хәыңқәа ишәыхны, ичапан хәың аапшуа, зынза дааилырхит – усгыы уаҳа иураны дықағамызт.

Ицәениж қәашәккараңа, асаби аныхапааф дааикын, иани иандуи ицирхырааны, ашшышыхәа үвар-сахъаны иқаз азыпшыя агәта ахъазе-иқараптәкъоу дынтаиргылт. Уи раңақ итауламызт – ахәың ихәдацәа иныңатәеит ауп. Азы ахъшәашәарагы усс имкыкәа, игәы иахәаны, инап хәыңқәа азы инзааиргъежылеит, иафа хәыңқәа рыла иеғыы

инағиршент, ғамғак-ғамғакгы аайжәйт. Шыңа сұйжәга ҳәа дхъаҳәын-
гы днарғапшит.

Амаалықь иғәиртқәыл ду иаргәиртқацәз ахқәажәцәа рылағырзқәа
өхакөкәалеит, иан азы дантылгоз лылағырз ңәыкәбарқәа акәапаҳәа
азыпшыа иныхтәалеит...

– Ағәирға лабжыш шәыгымзаит, дад, – ихәеит аңсышәала апшыа,
– ңынтыр ду иаяаит шәысаби, сара сшамкәа сыйшаз, – абри ҳәо, ина-
пала ахътә үзар хәыч кәеициеуа амаалықь ихәда инахеитцеит.

Аныха амат азызуаң ахәсаҳәычқәа еибарыфы иааргаз ампаҳышы
шкәакәа ду икәиршашыны днылархәан, ахәычы ддирбеит, нас иаарц-
цакны деилархәеит, ахъта илалар ҳәа ишәо. Иара длахәөүхәа, иғәи
тыпраа-тыпраауда даақалеит, ихәда иахартқаз ахътә үзар, ахътә тәғагы
иаргыы, инапала иаагәеитеит.

Арахъ ирыштылан ихалаз аетцыс хәычғы артқәа зегъы абозаа-
рын, гәиртқағәашашак адунеи ианаңозшәа, абжыы Ңыирзха мацарагъ
акәымкәа, Аңсны зегъы иахығыртә Анақәаңиа ахәи инықәкыркырыт,
нас, ашъапы хыышашжа, уа инеиуа, ара иааниуа, абаа ду иакәшан зегъ
гәанатеит. Атыхәтәан иаахынхәын, Леон хәыч иааивагылеит, иаргыы
инапы ғыштыхны, ахы аныланаркә, аптырцә хәычқәа аайларғәтгәе-
ит. Аетцыс ағәи иаахәеит, ан ишықанатталоз аипш, ахәдагәи ырхәа-
ны, арғыа шыапала ғынта-хынтағы адғылыағ иаабғыатит. Апшыа ды-
рөгөгүүх, ари ағыза аталассир сымбаң-исмаңаңт ҳәа аанаго, ажәған
датсаңшуа, илахъ-иңбыымшы ааизатеит.

Ауха ахқәажә дуи, лтаца аихаби, лыпх Мартеи дырғөгүүх
ағәйжықәа рыла апшыхәирта бааш ақынза ашыкылкыға-өүхүшшүцәа
илбааргейт, уаантәи үзурасала ағнышы, ахтынра ду ахъ, ихынхәит.

Рамзыци Үзарымхани ирнатыз рысади дрыман пхъара иаанғылеит.
Арақа иаххәароуп аетцысгы мылбаакәа ишаанғылаз. Уи абаағарата
итагылаз, қырымьтла еиқәтказ, акың зәқызы ахтны-хыбра аварағы изы-
зхаз атәатла амтдан ашыацра илатәеит. Ахи ахқәажәи рыпшқа дрыман
изығоназ ауада апенцүүр унадгылан укылпшыр, апхъатәи ашъапқәа
аңапсаны, ахы шытыхны апенцүүр ахъ иааңшуа, иахътәоубон.

Амра ласкыңыпхъаза Ңыирзха ашыха еиҳа-еиҳагы анақә жәпа
ықәчүа иалагеит. Уи оумашәа еилағееласуан, апенцүүр аауртыр,
хымпада ағнғы иғнанчуюн.

Рамзыц абыржәақара ахаан имнырцызт ажәған ааигәара үзара
дшышкоу. Үеизгүү-үеизгүү иара ихатагы митәык ихыңдуазеи, аха иахъа

рысаби излаирпшызы уаанзатәи ахтысқәеи анаидихәыцила, апстазаара атсанза дналнарпшит. Анаңа еиңш еишыылза иаргы акы ихатәаны дықашшәа игәи иаанинатеит. Уи анаңа иалибаауан Җырымхан шәыртата лхылғесахъя лаша, Леон хәычы ибжы алысуан, аетцыс ашыап хышашгы хараза үзара ицәиркөа-цәырасуан. Ипстазаара пхызу лабәбазу изымдыруа гәыпшааракгы ааизцәырнагеит...

Аратәи ахтынрағы икәз ахтны матцуцәа, амш анааилахәла, уада-ципхъаңа ашындалқәа иртагылаз ацәашькәа аркуа рәфаархеит. Рамзы-цираа зығнаң аудадағ икәз ашындал ду (уи Римынтә иаанагаз ак акын) итагылаз ацәацәашь дукәагы анадыркы, аудад каххаа иаафылашшает. Уа иакыз алашара апенғыыр икылпханы аетцыс ахтәазгы аблакәа инархыцчалеит. Изакәыз азымдыркәа, азнаказ ифатқын иаакыркырит...

Уинахыс атж кайна итүнчран. Адәахыы псаатәк пыруазаргыы амтәйжәсобажъ уаҳарын, үсқантәи аамтазы ажәған иалагәыргәыруа ҳайрпланк, ма адгыыл иқәгәыргәыруа дәйібак усгы имфасуамызт...

Зны-зынла зыбжы ахтынра ифнықолоз Леон хәычы ибжы акын. Уи уажәнатә есаира ацәажәара иеазикуан. Иан аҳазар бышшәагыы ахыналхәалоз ақнитә, апсуса жәақәеи аҳазар ажәақәеи аразни ахы ре-ипш ицәелиапсон, аха аштағ иаалыркъаны зны данырныхәоз Җырымхан даацәажәәр апсшәа дамкамыштыу иаалхәарашәа илоуз ацәаныр-ра аеарцабыргхъан, еиңа леоужыны апсшәа лхәо далагахъан.

Уи лхәашья, убасқак лыбжы гәыкы иарпшzon, иахъагын-уахагы мфара-мыжәра сыйзызырфандаз ухәарын. Рамзың усгы псышшәада длаацәажәомызт. Сабацәа рбышшәала сзацәажәо азә дсоундаз ҳәа, лы-саби лара лхатәи бышшәала заа икыркы лырхәыххъан, аха иаб ибы-зшшәагы гәыгәтальжыуамызт, иамур еиҳарап, илдыруаң ахәычы лхы иархәаны, уи ала ларгы диацәажәөн, ә-жәйтәзатә бышшәак рыбжъара иғылаз амаалық хәыцгы, иаҳауз ажәақәа оумашәа ибо дхарахапш-ан, руа иалихраз изымдыруа...

IV

Хәнызкө өуахъад ахътакыз дазааигәахо даналага, ишызынтыыкү акны икалашшәа, аеуағ дшаауз еицирныруа иалагеит. Дара зегы өе-иқәақәан, еилагъежъ-еилахынхәуа, дәык шейибгаз изтазкуаң аегәара ду итагъежъуан. Аеқәагы ирдүрхуеит атәылан өеириа шықам, даргы

апшра ргәы пнатцәазахъеит, иааяу дааны ҳауиштындаz, ма иөyжәларан икюу аибашьцәа ҳөyжәланы еибашьра ҳаргандаз, итажогы ҳтахарын, иаанхогы матцәык ҳзылақъыр ҳбарын ҳәа игәақхуеит...

Аеуаф даауан дышзахәоз, уигыры дзықәтәаз өеиқәан, арғаш аиپш апхзы алытәтәа, ашәақъа агәйтдә...

Еиханы иахъаауа уажәы-уажә «хәырр» аргоит, ахы аффаҳәа икъю, ихәжәаны ашша агрәпчөйрү егъагым...

Аегәара ааигәа-сигәа уаф дықәиршәыхым, аеқәа рхала аегәара иантха, хгашъа змам гәатеира бааңсык иамчеханакыхит. Арт афаҳак-гы атж шырхыргаз рөөи еилгозаргы ҳәашьра рзатомызт. Уажә есааира ааигәаҳара иағү аеыштыбжъ ахъраҳая, уи аөи азә дышшөyжәу, ихы шхоугыры арахъ даман ишаауа рнырхуеит – убри еиҳагы иаргәатеинуеит...

Аеыштыбжъ есааира иааскъон, аха иааяуз аазашьак имамызт, убаскак харантә даахуан...

Ус, иагараамта ипшызаргыры, аеуаф аегәара агәашә дүкәа даарыдыхылан, ағыңға-агәгәаҳәа раартра далағахит. Аартра цқыагы дахымзацкәа, дара еихо-еигәо, еилакырыкырыуа, ӡхытца бааңсны ижәйлахит. Ииулак, аеышьапхыц дадыргаанза, даақәтәиаан, дызлааз амфа ифаниршәлахит. Аки-аки еихыпшны, ауахъад зегъ шеибгаз иара ифашшытәлеит...

Уаф дызшөyжәим асқатәи өи, иара дызшөyжәу аөи иашыклархх иаҳъаауа, адәысакара алға аиپш асаба ықәдышырчыхит, афыртъын бааңс мөасусашәа, рыштыбжъ мбатәеиқәатцәала иғахуеит...

Иара дышзахәо дыщцакуеит, дзаазгыры уи акәхуп – абарт аеқәа зеңгы аибашьра адәаңы иненгароуп. Зыекәа зтыршыааз ир зегъы өыңц бүйрарла еибытданы иеyжәицароуп...

Нақстәи данаауазгыры ихәжәарц егъзгымыз иөи, уажә еиҳагыры ихәжәарц егъагым, аха уаҳа ашьамхы рмыркәадакәа ишцац ицахуеит, ауахъадгыры агәгәаҳәа ишашишыц иашытоуп...

Ус ишлеиуаз, адәысакарақәа нтәо, ақәапа-ғапақәа, ахәқәа цәыртца мацара, ашьха ғыазтазкәа гөгәа-гөгәаза ирпүло иалагахит, хра бааңс тақнаҳакгыры ифатцагылахит. Аофхаа ҭшәарра, азыблара аиپш, аеқәа еиляхынхәуа иаажъахахит, раңхыа иғылан иааяуз аеуаф иөгъы иаргыры деимыржәкәарц егърыгымхо, рхапыцкәа хырцыацъан, зныкъярала зегъ еициқәиркәыруа...

Ишпеихашти амфа? Иабақоу дызлааз ақатцәара мфа? Уи дхытдыны агаڭа дкылсроуп, иара иоуп жәларык шынеибаку рыбла ҭраа иззыпшу.

Ихыншны иааяз аекәа деимыжәкәа дықәыртаанза, ииулак дырғөттүүлүк апта дтагъежьуа аимдара далагахит, даргы агәгәахәа азхытца аипш иштәхуп...

Абри аамтаз, табыргны, тымтшәарра баапсык иңсү бжьякәыкуа дыбжынхазшәа, дгәақ-тәақуа аңда даалтці Рамзыц. Зназы дахыыкоу изымдышу даахарахаңшит. Адәахынтың ҳазарбызшәала аицәажәаштыбжыкәа, ауақын-чақынштыбжыкәа илымча иаатасит. Иаразнак дахыыкәз идышын, ибга дөвүхтәалеит. Ашырхәагь дөагылан, али-пси рыбжыара ажәжәахәа иеаалиеихәеит. Цақа асаара дызлааиз амакхә цәақәа, акәахычақәа ааирөеишәагь иун, днеини апенцүүр днадгылелит. Адәахы ауаа еилафеласуан, дасу зегбы акака ирғын: шьюкы аеуардынқа таркуан, шьюк төкөң-ташыштас икәз еидарақәак иртталан инаргон, үшоук иара ус еидгылан ак еибырхәон, өашшоукыхы рыбжыкәа рдумы, еиқәгәамтны ицәажәон...

Рамзыц сыйхыз змаанахарызенш ҳәа дназхәыцит, иштәхъякагы үзүары акы қамлазааит ҳәа иаахъааигеит...

Иара дангыла, ицимфалацәазгы өйхан, алаф еибыхәо, реимс-е-имақәа рышыатцо, аеенлахәара иалагахъян. Ицимфалацәазгы, ианакәызаалак иара хызызрацаара иңникәало роуп: аамстцәа Ламшыатәи, Рамшыхәи, Аалықәи, Үшоусып, анхашы цықақәа Базрыкәеи, Дадыни, Гәыйдыми ухәа жәафык рәкынза ыксоуп, аха урт уажәада ари аганахъ икәымлацыт (Рамзыц пхәыс данигоз, измааноу рыйздырам аха, дара уаф даамгейт, ихала дыкән ухәар ауеит, избанзар ақатәарағ изыпшыз фыңға ачкәынцәа рыда азәгъы дицмыйт).

– Ҳааигеит, аха ҳабааигеи, – даацәажәеит зегь реиҳа алафхәара иазкәаз Аалықә, Рамзыц дтәэлыхуа.

– Ы-ы, баапсыртанды уааигама? – дааңышәырччеит Үшоусыпгы.

– Мамоу, баапсыртанды ҳааигазартә!...

– Шәыцәа зеипшрази уара, уафтара шәыцәазу? – дтцаахт Ламшыатә.

– Убрү атәоуп ишхәаша...

– Сааизар иаха еиңш смыцәацт, – ихәеит Аалықә, – сыйцәазу, смыцәазу сыйздырзом...

– Уи шпа? – дтцааит иара Рамзыц ихата.

– Ишпа умбо, сах ухатцкы, сыйбжа ыцәан, сыйбжа ааңшуан.

– Лакәуп уара ари иихәо, ус қалашьас иамази!..

– Қалашьас иамази шәхәала шәара, сара сыйцәашаа убас икән.

Ицәаз сыйбжа апхыз апон, иааңшуаз егни сыйбжа ақәзар...

– Икәнадоз, мшәа, иааңшуаз егни убжа? – дтцааит Үшоусып.

– Иаанхаз егы сыйбжа, схы п්еуп акәымзар, сабааи, исусузеи ҳәа ихәыцхуан...

– Егы убжа зеипхызуаз закәызеиши зүхәа?

– Пхәызбак илеипхызуан, аха цәгъя слыргәәит, лмоурахә мыйзыртә, бсынца схәан, лара илухуам, дымтасырып схәан, икаххаа иаапшуз егы сыйбжа, Ҳазартәыла уааны, аҳазар түпхә дымтаумырсыр амуя гәақрас узыниазеи ҳәа исықәцәкъахуенит!..

Зегъ ааибарчченит. Рамзыңғы даачченит, аха дук мыртыкәа ичча наиғиқәбенит – уажәыгъы ихата ипхыз дартынчуамызт уи, акырза ишааскъаяхъазгы, макъана пхъақа иримаз амфагы дазхәыцуан...

Цъарымхан дымтарсны дигеижкъеи арахь дықәымлацызт. Уаанза шыхала дхытны акырынтә даахъан, ифызицәа гәйиннаи, аланаи, иареи еицны. Цъарымхан лымтарсрагы машәирла иқалаз ак акәзам. Уи иара бзантцык ипсү иахирзаашам аха, аракәакәа нахъхы Константинопольнә иаауенит, иара Апсынгызы итоуп изхылғиааз рдац-пашәкә...

Рапхъа-рапхъақәа иара ихатагы цъя изымдироуп уи дшаларгализ... Арақа акәзар, ахан-ипа иахътынра изааигәаз аҳазаркәагы акыр даздырхиенит. Разқысгыы иқалаз, заа зызбахә иархәахъаз лара Цъарымхан хәашабгагы рапхъаңа данидырбатцәкъагы иғәи өйлекарта дигәапхәзенит. Лара лакәзаргы лхы-лгәи иарамшашараз иааизченит, илымгәағышагы лнаргәағышырт ақынз...

Үсқан иахъеибазгы абрақоуп, абри Саркъал ақалақ ағы. Иара ақалақ зегъы Саркъал ҳәа ахъз азтазгыы абри, иаха изығнаңхъаз, ақырымьт өнү-шкәакәа ауп (хазар бызшәала «Саркъал» абаагәара шкәакәа ҳәоуп иаанагозгы). Үсқан лаб ахан-ипа Иусуф итаацәа иманы ара дахын, аштажх иахътынра ду Итилька ииаигенит умхәозар...

Рамзыци Цъарымхани рапхъаңа ишеибадырызгыы алакә акыр еиپшуп. Рамзың ифызицәа аҳазаркәа руазәк иеихәенит ахан-ипа иахътынра неиртас-ааиртас измоу, изааигәазу аңсуа пхәыс-бырг қайматк абра дынхонит, уи ҳазар хәаахәтүө дук дипхәысуп ҳәа. Рамзың азныказ оумашәа ибенит, аңсуа ара дабаанагеи ҳәа. Дыжатцәкъазаарын ус азәи, – Антица Арнаутпхә захъзыз. Лара Саэтәылатәызаарын. Аҳазар убррии Рамзыци еибаирдырит, «бзиала уаабенит, нан, сашъя» ҳәа уи лнапы ыргъежыны даниңыла, Рамзың дгачамкырц егигыымхеит. Уи лыла иаҳайт даеа азәык-өвүцъак аңсуа, аедыгъа ҳәсақәа, ашәамах ҳәсахәыцқәа, нас алаz ҳәсақәа, алан ҳәсақәа абрахъ зразкы иаанагақәа шыкъаз. Адәахъала нышәапшыла ишыхыны, аха зығныцқа еилфача иқаз, «иуртә» ҳәа изышытаз, лығны лаћә архиашъақәа, лчеиңүйка ацәи-

ргашъақәа (лпырпыл-ұзыка, лыртқы...), илыхшаз ғысқ ахаңарпар аңсышәала дышраңақәақәоз ухәа – зегын алакә хаты изағызахеит Рамзың. Үи лпаңағыны (лхатса, излархәаз ала, Чынтаңатәылақа хәаахәттра дцан, ғымз раахыс дмааңызд) уаа бзиахәқәак ракәын. Рамзыңды дарен иаразнак еизаңгәахартә еибадырит. Адуңеи ршазар аахыс иаҳба-балак үсгын аианшы-иаҳшыапара ағыбылра дүззә аңуп. Зан даң-суаз, аңшәағын заманаҳәза изхәоз Антица лпаңа Рамзыңдың ңегъя дырғәапхеит. Саӡтәылақа шәаншыңда рахъ шәңдало ҳәа данразтаағын, ҳашпамцо, сара уажә ааңгәоуп үахынты санааз, ихәеит руазәк, икәнениз аңсуга ҳәызбагын атрап иаатихын, саншын иң ҳамтас иситейт ҳәа инаи-ирбенит. Уирахъәагын дара хылтшынтра бзиак иатәыз ракәзаарын...

Рамзың гәтакыс имаз рапхъа абарт аишыңда руазәк иөн ахәара иғәағынит. Үи ила рангын илдүрхәйт. Аңхәыс бырг илаңаң азныказ ба-аңсыла даңәшәеит. Избанзар, үи ибзиан илдүрүан ахазарқәа рлеишәа, настыңы арт зызбахә рхәа, Ҳазартәыла дүззә зегын ахан-ипа Иусуф ипхә ахълакызы зынза лшьара дықәнақьаңеит, даңаңын ақәзар усс илымамызыт, зегъ лхын иархәаны, еиҳагын даңхраарын. Аха ахтынра бзи-ан ишылдыруазгын, ара ус ақын ағәағын мариам, ақыс ахан-ипа ҳәа зызбахә рымоу аитахәатә лакәзар, абулгарцәа рахъ леишәаңғын Аспа-рух иң дааны, дхәаны дцахъеит, излархәа ала, ачара ду аеңзирхиара дағуп, абар, иаҳба-уатәа атаңаағаңа ааишшүтеит... «Ааи, нан, нан, сры-цихауп, шәысқәет» лхәеит азныказ Антица, ахалыңқынцәа зегъ еилалан дазааргейт лыда ҳәышә шамам, аңсуга рахъ иашын Рамзың зегъ акоуп Ҷыарымхан ҳағылаша динасыңымхакәа Ҳазартәыла дшалымцуа, убри азын ҳызыраңа даан дшыкую... Баша дхынхәни данца псына зхылахәоу зегъ рзы ахаан ирхымцуа ҳыымзғұнны ишрыдхало... «Ааи аха, нан, лара длымбаңт, дылмаңаңт, илхәо иаҳдүрүазеи?» – анылхәа, избахә бзиан илаңаңхъеит, знык ақаралыңы харантәыла инеиқәңшхъеит, иагығәапхеи-башынхъеит, абыржә ақызатәык иаңау, анапеимдахъа лықәиршәатәуп, иаргын ара ааңгәаңа дааини дшыкую ллымча итарстәуп, үи бара быда уағ псыхәа изатом анырхәағын, акыр дыбжықжазаргын, рхәатәы даза-аин, Рамзың инапы иамтихыз ахын маңаңа кәеициена лықәа интатданы, ахан-ипаңа рахъынра ашқа дааңцакит...

Уинахыстәи ахтыңқәа рәиашы шыңа ҳаргын ибзиан иаадыруеит, ҳтаңа лакәзар, Анцәа дисасуп, дыбзиахәа Аңсны дхамоуп, илхылтцыз атцеи мшыны мшызхәа аизхара дағуп. Үи ақынитет ҳеадмұрхалакәа ҳхынхәып уажә дырғегъых амға икәу ҳахъзрыңаңа рышқа.

Рамзың ифызцәагы иаргы ғбалараШа, зны гәйнаа еилаңырххахъяз, аштыж хар амамкәа зеенбизтәз, Къерчтәи азбжъахала ихықәгылоу, ладеи-фадеинтә мшынлеи Қәарахықәлеи иаая амфақәа зегбы иреихагаларту ахазар қалакъ Җаматархынза ифейт, уантәи өапхъа ғбала Азовтәи амшын ихыланы, устәи Бузан италаны, Саркъалынза иа-аит. Шытә рымға ахы хоуп алада – Итилька. Уаанза дырғегыйх амбатә бжьюоп, ағуардынқәа рыла ицароуп. Иабхәйнда ахан-ипа Барғыль «уааи, узбарц стахуп» ҳәа изааицханоуп дшааугы. Уи ауп Рамзың аиҳаракгы рацәак игәи зәйнчым...

Ифызцәагь иаргы рәаибыртән, руапақәа ирташышы (зегбы руапақәа еиқәатән, Рамзың ида, уи ишәын ауапа-хәыш, иашәиртатаза) ағны шкәакәа иаадәйттіт. Уи иатқанкуа ағәарп ду итәз ауаа, дасу русқәа ишырғың ирғын, аха арт анырба иңашынды ирыхәапшуа иа-лагеит...

Ажәған хәәпштәылаза иған, ғар-пшар асы ағытсышәөн, ахая үбараңа иғыхътән...

– Уара ҳа ҳұры макъана құхынроуп, ара азынра ҳашпағтағылеи, – ихәеит еиңиз рахътә Аалықә.

– Улаҳәйма? – дәаит Ламшыатә.

– Сымлахәйт, аха сызқәа хәызық ичыхәчыхәеит.

– Уанаауаз ұвара шышкамск уцаазар акәхап, – урт даарыбжъа-цәажәеит ҆юсуыпғы. – Уажә узқәа икыдлан ағеира иағуп, иахъцо Анцәа идирп аха...

Рамзың ифызцәа ас лафла иахъцәажәоз игәи иахәон, аха маңқ дшыгәатеиц дгәатеиуан.

Ус ишыпшыз, дук мыртықәа ағәашә антың ағәгәаҳәа еиштәлан ағқәа шаауаз рбеит. «Абар иахатәи сыпхыз», – ихәеит гәаныла Рамзың. Раңхъа игылаз ағқәа руак азә дәйіжәын ада, егырт мала-затәи иштәлан иаауан. «Зынза сыпхызағ аиپш», – игәи интихәаит адирғеетых Рамзың. Иааз ағуағ хаттағы иаразнак дидыріт. Ари архан-шәа зызбахә ҳамаз Антица Арнаутпұа лпейіхаб Казылбек (апсышәала иүхәозар – Қазылбақ) иакәын. Уи иоуп иаха ианааз ағбағ ирғылаз-гы, аҳакан идцала ара ртың ылхны иаанзыжызыгы. Уажә Итильнза излацаша дасу рыңпхъаңа ағқәа иман дааит. Иара иоуп ааигәа Ап-ны инеиз, ахан-ипа уибарц итахуп ҳәа Рамзың ажәабжъ изназгазгы. Абрақа иаҳцәйбжъахан икоу даеакгы ҳхәароуп: Барсбит-ҳаным ииз лматә ихъзала аҳамтақәа зытаны ՊсырՃа зны иналыштызгы дры-лан иара, аха усқан апсшәа шиаҳауаз, иангы дшапсуаз զыримгазеит.

Измааноу сеидру, аха иара Рамзыңғы ауаа иахырбоз дизымдрызшәа қайтцеит.

Уажә арақа уи иаша гәакъак иеипш диқәгәтын. Иаха данырпылагы Рамзың ифызыңда оумашәа ирбейт, абас апсышәала ицәажәо ахазар дабаипшаан ҳәа. «Уара Аңсны апснада үзарғыы икәм үышшәшьома, – ихәеит иарғыы, дрыхлафуа, – шәаанғылшь, макъана апсуаа ахырқатцәкью ҳамнеңт!..»

Казылбақ (ус иаххәалап шытә) дшибаз аиپш Рамзың агәашәахь иғыненеихеит, егыртгы наиштәлеит. Казылбақ адыххәа данааөйжәпа, егырт аеқәа рхы еидкылан еидхәепла иаалиагылеит. «Зылпха ҳаура, апхыз шпамааноу», – дырғегыйх дназхәыңит Рамзың. Уи уажә игәалажазаара мыңхәы ибзиан, Казылбақ, излыху закә цәоу узымдыруа, итцибғытыз хылпа дук ихан, ихәамсысза хамыкғыы ишәын, ишьаз ачаландар еимақәа ракәзар, ссиришәақәа еибыттан. Уи амәа даршын, ихыншы қапшыза дықан...

– Шыыжъбизиақәа, – ихәан, апсуак дшубац, азәазәала зегырын пәнкәа рымхны апсәа аареиҳәеит, пшак иазмырқәацо ахұың аиپш дшыатажәза дахыгылаз.

– Бзия убаант, дад, бзия убаант, – рхәан, дарғыы уағы ишимбац ргәи иаахәеит. «Уара абри дапсуга казказхәа абра дабаанагеи, дхәаахәтфума, дызғузениш?» – ҳәа зегь азәк иеипш рыгагыы интүрхәаант, аха иғәағыны Рамзың изимаңтааит. Уин дареи ианакәызаалак маза рыбжъамызт, аха раңаак дызлаңајәажәарц ииңахым, дарғыы иаразнак еилүркаауан, алағыртуамызт. Уажә аус злазгыы уи акемызт, аңс ухәарғыы, арс ухәарғыы, дгыл хараңак ағыи иаан икоуп, зықны иаазгыы ааигәа ируацәахаз шыоук роуп, аха, иахырхалак, тәымуауп. Абри аиپшырттан абас икоуп ауағы дахырықәшәаң баапсума нас, зынза азамана ами. «Рамзың – Рамзың иоуп дахыугалак, Нхытци-аахыңи иахъабалак ауаа рханы имоуп» ҳәа дырғегыйх гәахәала азәк иеипш зегь ргәи инеиңтүрхәаит...

Казылбақ иаагаз аеқәа зегыры еиқәхапс икәадырны, дасу рәкам-қәа акәадыр-махакәа ирхаршәын...

– Иабихәац, аудадағ ухы алаутеитеи, – ихәеит Ламшыатә, аеқәа руак днадгылан. – Әуардыңла ҳамлеиуази...

– Иабатәи уадағу, – дааччеит Казылбақ, – өымзар иҳамоузеи, аеқәа хреигзома?

– Ҳеыжәлап нас, – ифызыңда ихы нарықәниит Рамзың, – абзия уны азы иаң рхәоит, Казылбақ иаңзиуз абзиара ацк ҳалымшарғыы иара үйара ипылап...

– Иулшо уаңымхааит, саншыя ухатқы, – дырғөгөых, ақазар ақцент алжкүа, апсышәала дааңәжәеит Қазылбакь.

Дасурыекең аиарыхан, ахыу-сухә инчөйжәлелит. Ае азқаға ианөфи ауп изықәгылоу адгыл ршьапы акуа ишыкалаңгы анаарнырыз. Дара аеқәагыл арт ирыцәтәымуаауа акәымкәа, ирыцапаңыпцаңыа иаақегылелит. Дара аңсау өйжәләкаңәен азаха өйжәләкаңәен реипш өйләкәкәамызт, өнүрхара дүкәак ракәын. «Ашыаңбыстағоуп акәымзар, арт хәфәфа дгъылқәарә раңаак нарха рымам ҳәа сыйкоуп», – өзөхъя иғәы даататәажәеит Рамзың, ипхың шигәлалашаңт иғәлалашәо. Аеқәа драңызан анкыа дышталоз аипшгы акәымкәа, имаҳәрагы дназхәыцины, иеҳъяк-хъякуа, ағағаахәа зеңиңазхаз иғызыңа днарыштыгылелит...

Ицион дара лағш зхымзоз ақазар дәеиужъ дүззә нақ-аақ еиғызышоз, алар еипш ииашахәтәаζа инаштыз амфа ду ианыланы. Иахыцоз уажәй-уажәй аеңәа рұылон, аха урт ҳа ҳөң аиңш рышкылқәа ирын-гыла апсшәа рхәомызт, акы иаргәамцуа иқазшәа, ағыжә-сыжәхәа иниақыон. Рамзың измааноу изымдырзο, жърацәарала дызланагалаз ажәлари ари адғылы раҳь ұшаңыатәшәа иқаз гәйблрак ааизәыхеит. Уи, инасқаңыпхәзәа ас-цырақәа зланы ирғанахәоз апша аиңш имеңғын, иңбараң, аха шыңа цәцашы змамыз акәын. Изну амфа шынагзатәу аиңш, атыхәтәаныңза инагзатәын...

Рамзың иғызыңда ирзымбатабароуп инымтәаζо акаршәра иқәлан иахъцо. «Шәанаңылбейт, – ихәыңдеит урт, – абасқатәи дгыл зәқакны измоу закәйтә уаахарызеи...» Еиларқыңа ирхөн рыхтарпәкәа рылахь итаршышы, табыргны, Нартаса фагылан иааушәа, иахъцо ирымфатәни напш-аапшроуп изөү, ұзара-ұзаралы ирпүло аеңәа апсәәа рархәарц накәырк-накәыркуеит аха аук шырмахана дырны, иаақбылтәеит...

Изну амға өуардын шытала иртқоуп, дгыл пысылак шакәү мәғашьо, анышә еиқәатцәхәхараңа икоуп. Ус ишлеңуа, амғаду нымғашың-амғашың, ааигә абрыйңы, ачакакал зтаргалаз ахәыстың дүкәә цәртүа иалагеңт. Уажә уақа тұза змам ауса раңа еилағылытуа итоуп. Урт иахыларасуа дырғөгөых иңәыртцеңт акәырганқәа, зхи-зтыхәен умбо адәиүжъ дүззакәа, хыпхыазара змаңам аеуахъадқәа зқәу! Ирбонит амға нымғашың ғынтыңас ихыбыны иғылоу аеуардыңкәа, адәхәым-цақәа еиқәданы ирыдтәлану ауаа. Урт Чир, Цимла ухәа азиасқәа рхықәкәа рәғы, дасу абшытрана ирымоу ыпсшъартта, ырахә-рышәхәе ырхықәртә дгылқәа рахьтә (ахътақәа keletal ианаңага) иааяу роуп. Абас мыңцакрада амға иқәуп, уаха ара иршо, уатқөұха даеашъара. Ус хәйы-

хәың Итиль акәша-мықәша ирымоу реиланхартақәа рүгеридыргалоит. Уи есышықәса изғө ауп. Иара ахан-ипа Барғыль ихатагы итаацәа иманы Ақсан ҳәа изыштыу азиас ахықәан икоу адгылкәа раҳь дцалоит. Аибашърақәа данырхашәало, уи мыңхәи бзия ибоит анетат-аататцра, ұярар атәнхалара иара изы хаша змам гәғыртруп. Иара ус ауп ажәйтәзә аахыс дара аҳазар жәлар зегъ шыкоу, уажә ҳара ҳанағе аамтаз рығны-ргәара, рқәатца-рбаҳча ухәа ртызтып иахз-мыжышақәа қатданы инхойт, аха зегъ акоуп ишыжеларыку зегъ, ры-рахә-рышәахә, рцәртә-риартә, рхәычы-рду, рхә-рчышъ зхәаз еиپш зегъ рима, еиқхыләкәа амфа иқәуп ааугәахаеит...

– Уара ари зымбац иан лымгәартә дтоуп! – иғызыцәа ибжыы нарықәиргөйт Ламшыатә, ишлеиуаз ианызымчаза, ғонык-ғонык иақароу «қақылақәа» зықәгылаз амахекәа бәрхәхәо ирпило ианалага.

– Ағыашьватә ыкоуп, – ихәеит Аалықәгыы, руак иақәгылаз «қақәацә» ахышә икылпшуз аҳазар үзаб длыхәапшуа. «Сыңсымзар абри лоуп иаха ғызыла избоз», – иғәи интихәаахит, длацәкәысырцгы еғзаани-гымхеит, аха иеааникылеит.

– Узхәаапшуа дызустада? – ихәеит уи гәазтаз Ламшыатәгыы, иеы аныкәашәа иаха иағырхә-аагырхо.

– Ари упши уара, иаха сыйхызағ избаз дахылоу, бсыцца схәан, лара илымуа, слыргәақу...

– Иауауен гәышъя, шәарт избо, аҳазарқәа хрықәшемырзыр жәум, – дааччеит Ламшыатә, егыртгыы аайбарччеит. Амахе-ғоны ахышә икылпшуз атыпхагыы, лара лызбахә шрымаз лдырзар акәхап, лхы-лчы шәыртатаңа, зны дааччеит, нас ллакта рыңғылан иаадлырбеит, дәеа ғыңыа ахәса хәыңқәагыы, ажәтцарапқәа реиپш, рыхқәа аалывдышәен, реилахәашьвақәа рзымбатәбараҳа, ишанханы ирыхәаапшуа иалагеит. Ари ачаландар мөгаду ағы үағыжелантәйис ирымбац икоузеи, аха ас еиپш уағ дырпымлацыз...

– Ҳабаангей, уххызгеит, – еитеиҳәаҳит Аалықә.

– Ҳайбганы хзыхынхәыр ҳаацәоуп...

– Шәымшәан, егышәыхуам, – ихәеит ари заҳаз аҳазар, икказа ап-сышәала.

Уи дышрыңыз рхаштны икан, иаапхаршьеит.

Иара Рамзыңгыы иғәалақазаара мыңхәи ибзиахан, иғәи дәаччо, хаз-ты ахәхәаҳәа «махәра уа» дрыштылан даауеит.

Уажәык алмғанык ирпило ашәыр баҳча дүкәа рзымбатәбароуп, зынза иғъаршьюит азахәа зыкәну атлақәа... Сишь, алқәагы гылоуп уара,

аңахә азықташып алға! Абри аиپш атәйла ду шыха-нхыт үкоуп ҳәа иага рхәаргы рхағы ирзаагомызт...

Арығъараҳыгы, арымаражыгы уахыпшлак ағнқәа, ағнқәа, ағнқәа – нышәапшыла ишыхы, қдеихасала еиқәу, зықә Қыапсу, зықә маңк иа-агәйлгашәа ико... Шақаирацоузен урт, Итиль изааигәахаңыпхыаза рхыпхыазара иацлоит. Ауа ракәзар, ҳәсеси-хаңәеи, ҳәычи-дуи, ашыш-камс реиپш еилағфы, иахъабалак ылапш ықәшәоит. Урт зегъ еи-лахәашьала ишенипшым еиپш, цәала-жыылагы, цәажәаштыбжылагы еиپшым. Дара ырбекиҳарағып պшра-саҳьала иахъатәи алтаицәа иаа-реиپшнушьалап. Ари ахәынҭкарра милаң раңаа еидызкыло ҳәынҭкар-роуп. «Тоубастағыр, зжыры үжәыр зтәен еиламгыло рөи ҳмаан уара», – дырғөгъых иғәи интихәаауеит Ламшытә, аха егъырт рахъ иғаана-гара ирзом. Дасу ирбо-ираҳая ирызхәыциа аара ишағыц иағуп. Иара амфа ақәзаргы уаха нтәара ақәым...

– Шыхала ҳдәыкәлазтгы шытә иагарааны ҳнеихъазаарын, са соуп изхароу, шәсыраапсент, – ус Рамзыц дааңајәеит, ңсентакра ҳәа ыңғәагы даргы мөнейхагалартак ағы ианаатгыла.

– Астәи ҳаикәнаршазар ақәхап, аха иахъазгы зыпсоузеи...

– Иахъазгы ҳбейт, аха ҳтәца дышьткәицәа даннеигоз дызлеи-газ амфала ҳааигаргы шыхәымзи, – ихәаҳт Аалықә, иптаңақәа ҳыы-дышьш дахъеýжәй. Ифьюшьаша, уи ихы-иңи иахъиркәаңаума үхәо аизыхәашьала, дызыжәй аҳазар өңжәлеи иареи акыр иааипш-нушьаларын. Иаргы аблакәа нтәрпрыж-аатәрпрыжка, ахаан иамаха-цыз абызшәа иазызырғуан. Иөңжәугү иаргы еидбалан рапхъақала урыхәапшузаргы, ауағ хы зхагылоу, ае-хәамц змоу амиф-кентавр дааугәаладыршәарын...

Арт зызцоз Итиль – ахәынҭкарра зегъы ахтнықалақыс иамаз қа-лақыын. Уи иара ахъз азтаз азиас Итиль илаваршәны ладеи-ға-деи акрамөханакуан, зхыбқәа ылгәйгәзә ико анышәапш ғынқәа еивтәкәйкү, аки-аки ирыбжысса амфақәа үшәаңа... Шыапырғыларта уағы имоуа, ажыцәа, аҳапшы-лых чысматәақатағағзәа, ахыцәа, еиу-еиپшым анапхатәрақәа ирызказу ауастаңәа, иара убас ахдаахәттәа үхәа ауағ раңаағзаны иқызы-қызыза иалажын. Аеыкәабарта ҳамамқәа, амечеткәа ҳәа изыштөу аңцәаиҳәарта хыбрақәа раңааны иалагылан.

Ақалақ әгәахытәкәа ико амфадуқәа еиҳа итбаан, ара ааигәа-си-гәа ахахә аиура ахуадағу ақнитә, урт акыц ңыңеыхақәеи ашәа-рах бағқәеи ыла ичапданы иқатдан. Иара зегъы баҳча дүззан еижә-хашьшы инаштын. Иахъабалак ағнқәа рәепхъа, агәашәкәа рөи, тәа-

змам ашет хкы рацәа еиңаңан, атсейңыңәа рхагылақәа иғантхъза иңаз, амажең-цәа иалхыз, акәалаа җхтагақәа кәалкәало ирыдкнахалан...

Ақалақ үбасқак (збарбалқәа алу аипш икъякъаңа иңаз) аеуардынқәа рацәаны иалан, иахъабалак үбасқакгы ирацәаны аеуаң каппы икапсан, уи апша ианарғалак, асаба аипш иштыңны, игъежы-хынхәуа ағынанахон. Әтра дүззак унталазшәагы уахъцилак аеуаң фәны науғайдылон. Уи аиҳарак иашыңылам иааиңәымыңхартә азыңказ иааинируан. Ус ақалақ зегъ ахыннеимоугы үйармықа дук иааипшнушыларын – үбасқак иахъабалак ахәаҳәтәртә қәаңа гылан, үбасқакгы аилахә-ахәтәрақәа цон, ауаса, ашьамақагы еибарақаая ақалақ ирыма иалан. Мөгаду-рхәәрацаңылхъаңа абзаласа, абымба, ашәарах үәақәа еиқәыңә асаара икажыны иртиуан. Иртиуан ахъзми, Византиантә, Азиантә, Мысрантә, нас арахь Аахың-Кавказынтә инаргоз амали иареи еитнырып-сахлон. Аразын пара аастагыры ыңғызыз ыңғызыз аеырпшәзага хәычы-мыңқәа ракәын, аиҳаракгы асаркъа-лыых нап-хәдахатца-гәыргәилкәа. Урт рзын ахазар ҳәсаҳәыңқәа «рыхқәа ҭеибае-еуан». Иара усгы арақа ахәса үбасқак алымхарығыңқәа, ахәдахатца еимхәыңқәа рыхынырхалоуп, үбасқак рыхцәы хкыс икоу зегъы алаңоуп, үбасқакгы рнапы еи-хачамаңас икоу зегъы ахоуп, аха аипш збахъада!..

Хара ҳтаңа Ҷырымхангы урт рзы хәычык «апсыңа» шлымоу уағы ибартә икоуп, аха дахынанагаз ҳара ҳаҳәсакәа рееиләхәаша акыр дағыпшхеит, рцәағагы шытылкааххеит, зегъ реиңа лара лыңсы илзалимхуа, мыңхәы дзыихзызауагы, ахәх бирлашқәа кәеициеуа блатас изтоу, Рамзың инапеимдахъа хыы-маңаңа ауп, нас ланду Барсбит-ханым шықәс-жәаңа анылхыңуаз лнапала ллымхә иатылдаз алымхарығыңқәа...

Ақалақ ду иалсуаз азиас Итиль зы үәкимызт, акаршәра үиасқәа зегъ реиңш, апсы ҭоу-итаму узымдыруа, ишшышылахъаңа илеиуан. Уи ныртә-аарцә ағанқәа рәғы еиқәаттәа-еиқәаттәа қатран-төбабла ишәйз анышыңқәа үүхгылан. Азиас таула апсыз рацәаны итажыны. Иахъабалакгы ақатақәа алаҳаны иңан, ааигәә-сигәа апсыз фәны ықәышәшәогыы ицион. Апсызкәа, апсыз апсы штоу азы иаатыганы, ақәара хықәәа рәғырыкатақәа кажыны, апсыз ртиуан, агарта анырмоулак, иара ус баша ианыршозгыы ыңан...

Ақалақ ду ағыныңқәа, изыххъозаалак, лассы-лассы атыңшәа ба-апсқәагы қалалон, ғыңға ргәи ааизынхар, еиңа амч змоу еги ишьра кәтык ашырагы ахиртуамызт. Ахәса рығаттәығаттәбжы, рыххәабжы уажәы-уажә ақалақ иаалығуан. Хара ҳәғи ашьюура мыжда шыңаз

аипш, атыхәа аапымтәаゾ ићамызт, аха иршызы итахцәа иара уатәкъа даргы азә дрымшыкәа иаангылајомызт. Ићан харантә инеиз цасхәа рхы анрыларгалозгы...

Хаеңцәа амфа иќенаты ҳаарпышолашәа артқәағы зшәаххәо, дырғөгых ахазаркәа ртәила штәила дуzzоу, уи абеиарақәа иамоу мыңхәи ишырацәаゾу, иара акыр ацивилизация иазааигәахањазаргы, макъана бжеихаџъара «ишцәалоу» иаанханы ишыќоу, Римлианаи Византииаи рышьатақәа ҳаны иахыыќоу, ақырысдан дин ахра ахъаяу Кавказ агағантә инеиз уаќа мыңхәи ицьеишъаша шырацәоу, имфа хыхъыхъыла имариашәа ићазаргы, ашәартатақәағы маҹымкәа ишататцәаху шәаххәарц азыноуп...

Ахан-ипа Барғыль иаҳтынра Саркъал ианыќазгы, иаб Иусуф ипсы антәз аахысгыы, ртәила ахтнықалақ арахъ Итильќа ииаргарц азы, акыр шықәсқәа раахыс изғыз аҳакан-хтынра ргылан иалгеижкъети шықәссыбжак аћароуп итцуа. Уи, абзина зыдкылахаша, Апснытәи ҳадәкәа ирыдукылозар, дара ахазаркәа рымшын изааххәоз, абас Лыхны ашта аћара иааниуа, адгыылбжъаха икәкатдан (уажә уи амшын атахъеит, ахабар-зхабаругы ыќам). Иаакәыршан амшын шавацәкәырпоздгы, апшыхәртәкәеи хәала ахысырта-баашкәеи злагылаз тызгәра ҳаракыла ихкаан. Атызгәра ағнытцќа итагылан ақырымыт ћапшы иалхыз (уи ртәила ахан-ипацәа рыда ргылага матәахәыс даеаզә ихы иаирхәар ћаломызт) ахыбрақәа, урт рыйжъара амфа-чапақәа пшза-пшзаза ирыбжъган, амфақәа ирывеитахан еиуеипшым атиаа хккәа, ашәткәа. Ахыбрақәа зегъ ригәтатцәкъа, зегъы ифарылыхәэ, иханхыытцәараха, зхы ыргыагъан ићатцаз, наћ-ааќ ֆбан иаатуаз ашә-чапа ду ғазгъазуа (иахъа Бухара, Самарканد ухәа иғылуо ажәйтә ұзаама дүкәа иаареиپшнушълартә), иара ахтны-фны ссир гылан. Уи тыхәаптәара змамыз аудақәа аман, уадацыпхъаза рытзкәа еиуеипшым шәыгала ишәын, ауархал дүкәа ркыдын, ауархал дүкәа рығнаршәын.

Абри ахтынду еғырт ағнкәа зегъы ригәтә ишгылаз аипш, иара ахатә агәтә ахъазеиќароу ићаз ауда ҭбаа ду ағы ақәын ахан-ипа Барғыль Барғыгиустан итәартатрон ахыќазгы.

Астәи аћәараќнытә упшузазар, иара адгыылбжъаха зегъы ахыниемоу ғбаны азы иху ұышыон. Уахъ неига-мәрас ићазағы изсоз ацхақәа ракәын. Адгыылбжъаха зегъы тызгәра ҳаракыла ишыхкаазгы, ағнытцќа ар маҹымкәа итан, иара ахтны-фны шамахамзар аудақәа рышәкәа зегъы аћарулцәа рылагылан. Иара атәила ду ахәаакәағы уажә иаазкәылаз ар авағта иавагылоуп, уахгы-чынгыи ирыхъчоит. Уағ

игәи иаанамгааит, арт ҳара ҳаяагы ус иаразнак Ҳазартәйла иналале-ит ҳәә. Урт ауха иахъпхъаз инеиаанза амған шақауьзара иааныркылаз, шақауьзаргы итырдааз ҳаламцәажәеит затәык ауп... Иара убри амаца-рагы уафы инарбоит Рамзың ари атәылан дааны, ах ипха дымцарсны дахыгаз изакәйтә гәағыра дүззөу иаамирпшыз. Уажә, алаф неибыхәо, ицимфалацәеи иареи амған раашьа мариоушәагы иахъыкоу, дырфө-гыых дара рхачхара, ргәамч ду атәоуп иҳанаҳәо...

Аҳазар жәлар ианакәзызаалак ғыңгыз рах-рхакан даналырхуа ус тасс ирымоуп: абшытрана аҳаканра зоуран икоу ипханы реизара ду ағы днаргойт, хыхъ дәңғылкәырғыланы, қәарағтас абырғын шаха ихәда ина-харшәны, ихәаेера иалагоит. Ипсы ихытцырц егигымкәа, – «аҳаканра уурц угәи иабанзатоу?» – ҳәә иазтаауеит. Иаргыы «абранзагъ-абранзагъ» ихәоит, аарла ибжыы өткааны. Нас даурыжьеит, ҭуба идыруеит – уи нахыс ахәынҭкарра ахагылара азингыы ааиоует...

Ари аипш атас үбара зрымоуп, аҳакан Анцәа ициркью мыч дүззак далақоуп ҳәә ахъырпхъазо ауп, уи амч ицәеижъ иаланы иахъынзаанхо иара иғала идирхәоит.

Ах иахра шныкәиго, неихыркәа имамкәа дажәыр, мамзаргы дыцкәынаны ижәлар дзырмыхәар, ағацәа рабашьраан уажәы-уажә датцахозар, – рнапала дыршьеит. Уи тас-қъабзәс ирымоуп, иаргыы иҳа-канрахъ даннеиуа ус шакәү бзианы идыруеит. Уи итакпхықәра уафы ишимбацгыы иҳаранакуеит...

Барғыиль-хан иаб Иусуфгыы иажәрағы днеини дықан, дычмазафын, уи аипш алахынта уажәымзар-уажәы ишицеипшыз иаалыркъан дып-сит. Ахан-ипа Барғыиль ҳаканс иаб итыпдан даналырхуаз, ишаңыз аипш, абырғын шашәа «дытцырхит», ахра иурц игәи иахъынзатоугыы иды-рхәеит. Арабцәа рабашьраан рапхъа данатцахагыы ижәлар рнапала ды-ршырц егъаарыгымхеит, ашътахъ аиаайра ду анига, арабцәа рыр хадас иамаз Җөрархгыы данишь, дырфөгүхүү иахатыр шытыцит умхәозар...

Убас шакәугүү, иахъа атәылан дырфөгүхүү атагылазаашьа өөиизам. Арабцәа рабашьраан аиаайра згаз ир хәта-хәтала рыөшшаны хазы-хазы иахъиамхаштыз иахъыаны, атәыла ашәартадара еиҳа ипсызехеит, ахәаақәа иага ирыхъчозаргыы, ана-ара уажәы-уажә ағацәа рықәлоит, иара ахан-ипа Византияка дышықаз раҳсаижеи, уахъ ицира иараапкұзан икоуп, мағала итархарагыы иаштоуп. Абулгарцәа ракәын, хылтшытра-ла ишырзааигәоугыы, абуртасцәа рыйдқыланы, атҗаара иақәытцуам, ара аиҳабыра иалаз азәык-ғыңғызгыы гәаан иқәтди ицахъеит...

Ахәынҭқарра а芬ыт҆қа икоу ажәларқәагы дара-дара еиқәылоит, уртгы нийбамыртқәазарц азы уажәы-уажәы ар рыйжъарғылалатеуп, еиҳарак, атагылазааша баапсуп атәила ағаңаңқәа рәғы, убас Хьерсонес инхо аћараим жәлар Хазартәыла ҳалтцеит ҳәа икәғылоуп. Урт, зны аурымқәа ар ааштыны абағаа анахъдырхәуаз аиپш, ар шытны «ргыгцәа» еиқәыртәамзар хәшәы амоуа аќынза ианнеиуазгы ыќоуп...

Даеа ганкахъалагы, аҳазар жәлар аханатә аахыс напхгара ropyтара зыруадағуаз зеипш нцәа дахърымамыз, уағтас акғы агәра ахырымгоз ауп. Ус исааи-шааниуз, хаала-мчыла аиудаизм ropyдыркылеит, ҳарт апсуаа ҳаипш, ак налкаан ирымағамкәа, тәға змам амыртатратә ныхәақәа иныїөыргоз ropyдан иааит азеипш ҳәынҭқарратә религия. Ажәлар ropyжехъарағы макъанагы ипшью атлақәа ишрымтә-ныхәозгы, аҳазарқәа ртәыла анапхгағаңә ажәған дүззә иаҙеку Анцәа – Төнгьри-Хан икульт аштыхра иалагеит...

Ажәлар уи Анцәа ду имтәнәхәо, хар ropyмағамкәагы рееидыркыло ишааниуз, алада ахәынҭқарра ахәақәа рапхтә апсылманцәа иааргозгы еиңшымкәа, даеа «зхытқрак» арирахъка иааскю иалагеит. Уи ақырысран дин ауп. Иааует иара мраташәарантә, Византиантә, Кавказ нхытқынты, ҹыдалагы Аңснынты. Уантәи апсуа ахңәа имфаңырго аполитика иабзоураны, мач-мач алансәа ртәыла ахадарағ иғылу зегъ ақырысранра ropyдыркылашт, ҳәычы-хәычла уи ажәлар ropyлатцәара иалагашт, ус-ус иааишт гәйиннаа ropyнзагы. Уантәи шытә дара аҳазарқәа ropyнзагы ибжьюзеи...

Ахан-ипа Барыиль шықәсқәак рапхъа Константинополь дыikan да-аижкитеи, абартқәа зегъы ropyхәала еидихъәыцлахью шъардазаирацәоуп. Уи иблақәа цқыа ихтны апсабара данықәыпш, аибашърақәа зегъы иреицәаны ибеит доухала аибашъра, иаҳәшьцәа гәакъяқәа ағыңғы ақырысрантә дин адунеи ахъ иахъагазгы ашәартақәа иреицәоуп шәартаны иааизықалеит. Уи усқан, Леон Исавр даниацәажәоз, иеиҳәаз ажәақәа усқактәкья иңәа иамнырзеит, ара а芬ы данааи зақа ихы-игәи далдырпшыз, итәйлеи ижәлари зақа рлахъынта дазнархәыциз аћара...

Данааитәкья иаҳаз ажәабжыгы азнықаз деиғәырғеит, аха аштыахъ убригы шидикылара изымдыруа акыр дарлакфакит. Җашыатәшәагы ибон ианду апхәыс ҹыбара Аңсны раҳәшьапа-сабик иира лгәи абаққак иахъаркәандаз, ибаразынгы ауаа ахъылыштыз. Уинжкитеи мач ҭыма, лара лоуп уажәгы ropyмахә иаашьтра еитцызхазгы. Акыр иааигәемпхазаргы, дана зхәыцқәа, уи иаргы мап ахимхәаит. Ахәынҭқарцәа зегъы ажърацәара рхы иадырхәозар, ҭабыргны, иаргы

ишахәтоу ихы изаимырхәарызы. Акыс аңсаа рганахъ иара маҳәис имоу иаша Қартли ахцәа дыртах-гәакъоуп. Устәи ауп Ҳазартәыла ашәарта ғәтәа ианакәызаалак аиҳарак излатагылало, аанды ахыллақәү зегъ хытцуент ҳәа, арабцәа устәи ауп иаазқәылазк мөас ишрымоу. Урт раанкылараз Ахан-иңа иаб Иусуф иңсы антазгы ар иманы Қартли ахтнықалақынзагы дназахъан, арабцәа ғәарапара ипхарсны идәйіқәт... Арабцәа рыбз этаз уатәи ажәлар ахазарқәа ҳамбаант, иахъааз иқәйтнү ицаант ҳәа еибархәхәо иқәгылеит, қаб ғызмалақь дүззакгыры ырпшаан, алахъаа ағымшы атыпанды лабытқәек атаны, бла-марғықәа азтатданы, ағыркъара рдуззаны, апаттақәа хахаза, ахы цәхәынтаңсза – абар, шәхакан дзеипшроу ҳәа ицәаха қатаны, амасар иахарсны иштырххъан. Иара уи хымзәшъаны ахамыштыхә ба-апсызтәкъа рзааицахъан...

Уажә иудыруазеи, аңсаа ихы иархәаны, Қартли шығоу, Шәамахътәйлии Албанияи ырышқагы анырра изықатцар, уи ала арабцәа ыримфа изынкылар. Арирахъ ижәыланы иааяа ақырысиян дин акәзаргы, жәғанғәашәпхъарахътә ирхылагышша Ҭенгьри-Хан дүззә ишпенизааным-кылари...

Ҳара дырғегыхъ абартқәа ҳрылацаажәонатцы, Рамзың иғызыцәагъ иаргыы Итиль ақалақь ақырза иазааигәхеит. Иааует дара аханатә раашъа шраашъац, Бзыптаңтә Қәыдыртака илеиуашәа – тынч инапш-апшуа, ирбо-ирахаяу инарылацаажәо, ҳрыжъ-хрыжъ алаф неибыхәо...

Адәйи-шшапара мөа изныз шааниуз, ирызгәемтәзакәа, напыла аныш ықәпсаны идырхәаракызышәа иқаз хәкъапсрак ахь инханагалеит. Үантә ианпшы, арахъ иааяуз амға ианылан, дара реипш уапа матәала иенилахәаз өңәақәак шааяуз ребеит. Рамзың иғызыцәеи иареи иаразнак ирдүрит урт зустцәаз – Аңсны ах иахтынрағы инеихъаз, аҳамтақәа зыртхъаз ахазарқәа ракәын. Иааяан уажә урт, Барсбит-ханым излары-дүлтказ ала, асасцәа ирпиларцаз...

Аеңәа нақстәи ишааниуз, артгы мачк хланцшәа италан астәи ишле-иуаз, ианаапыла, табыргны Нарттаа дүкәа руацәақәаки дареи еибап-шаазшәа, еилағофы иаалилагылеит, нақ-аақ аңсшәа еибыхәо, рхағекәа рхаччо. Нас рацәак рәеидмұрхалакәа, рәаархан, еицини ишаауз, зышыкъ-бжыы үәгъяз ақалақь ду иналагылеит...

Ақыраамта изныз амғақәа инарныс-аарнысуга, ақалақь агәта еиғотқәаны, амшын ахықәан ианааи, ахышәт-сышәтхәа рызынтыык ааөйжәтит.

Асасцәа арт апшәмаңға арахь ҳабарго ҳәа ишыпшызыгы, иахынтыа-аз уағы изымдирзо, изсо аңқақәа пеипену амшын инхылеит. Рыңқәа уа иааныжыны, азәи-азәи еибарпшны, урт аңқақәа ирықәланы, нахъ-хынты зәаара рбоз адғылбжъахаҳ рәғинархеит...

Уажәазы уақа ахтын-ҳаканра иахытәкью, изыхъчо аруаан амат зуа атәңәеи раамыштах, ахқәаж Барсбит-хаными, вартәаңәас уи илымаз даңа хөйк ахәса быргәеи, лә, аҳакан ду Иусуф ихата (»Ҷарымхан лан Синда-ханым дназлоу) пшығык итынхаз ихәсақәеи, иара Барғыль-хан ихата ихәсақәа ғылыми, урт рхылт-пүлти роуп...

Апхъаф игәеимтәкәа дықам, ҳара уажәада Ҷарымхан лан гәакъатәкью лызбахә шцәырхамгац. Уи зыхъю анхша-абхша лаҳәшьеи, Барғыль дналатдан, хөйк лашыңаа гәакъақәеи заа затәкъаз ранду Барсбит-ханым ахълаку, даргы ран гәакъак леипштәкью дахырбо ауп. Изхылтыз рантәкью алан-пхап. Уи ақазарқәеи аланқәеи реидыслараан иткәаны иааргаз дреиуан. Мыңхәы дахъгәыкы-пшәз ақ-нытә Иусуф ихәсақәа рхыпхъаңара азәи ҳәа даңлеит, қәрала урт зегъ дышреитбызыгы, дшаан-шааниуз, апъижәара лара илоуит, амала ланхәа дылхылхәәаны изакәызаалак ак ақаттара дақәитымызт, илыхшаз разараптәкъагы лара ишылтаху дзалаңәажомызт...

Барсбит-ханым, макъана иага лыгелрыгәзаргы, оумажәираңәоу лықәра ду лыбға цәгъя иархәахьеит, шытә лажәрахъгы дынкәлаңашт. Уи лудунеи анылыпсахлак, Барғыль иани уи вартәа дызмази лтყп рзейимакырахашт, аха иара иан аиааира лимыргар иушам, макъаназы апстхәа зпырахаз амра деиپшны ахтынра дығназаргы...

Ишызынтықу дара зегъы иаңыжытеи ахтынра ду ағы рхеекәдүршәан, Ҷарымхан лхатца инеира иазыпшуп, издыруада ларгы даазар ҳәа гәытракәакгы рымоуп...

Иара Барғыль-хангы арахь амға дықәуп. Ладеи-әадеи ари амшын нырцә-аарцә қәара-хықәс дахъыкезаалакынты, Абесгәын ҳәа изыштыу абри адғылбжъаха иқәетдоу иаҳтынрахы дызланеиша изсо аңқақәа абас иаҳабалак нырцә-аарцә итәахны икоуп. Уажә уи, арт ағымшкгы арабцәа раанкылараз жәашықәса раахыс Дербент азааигәара амшын иналахалан идыргилоз ахаҳа баахкыра ду ағы итәаз ир рәғи дықан. Абар устәи изсо аңқала иарғажәфаңәа иңни дахъаая. Астәи инеира рааста, иара нақстәи ахтынра еиҳа дазааигәахахьеит...

V

Апсара ашых ақылды иағысны илеиуа азиас Мысрәкәра аиғхаша ахықә аладаҳы иқаз акәалзы-матәа чапартә зығназ ахыбра ахәхә-бааш иалхын, аган хәхәаза, ақыр иаун иара. Қенцьыр хышәтлас иамаз акылхарақәа раңәак итбаамызт азы, ағоныңқа алашара цқыя иғонаңхомызт, азганд зегбы шынеибакөу ичапданы изылгахъаз акәалзы-матәақәа еилаарцыруа иадкнаҳалан, еғи азганкахъ зымға, еиңи-рхәуны, акәалзы-чапағаңқәа аусура иағын. Урт иңшыншыматырза иқаз аартә-матәақәа ршәын, акәалзы-захыгақәа, акәалжеибытагақәа ркын, ңсынгъариттас рапхъа иғылаз, зыхқәа ақыр итбааз, аихатә «хұыңқәа» ирыдтәлан. Дара-дара алаф еибыхәо, аус ахыриуаз абжыаапнеиңш аицәажәара иағын.

Ахтнырпәрцәа Ҷыгәйгәи Ҷъарнаси дрыңны Леон уаҳы данынығнала:

– Бзия жәүйт, Анцәа дшәыхәаант! – ибжы ааиргейт, арт русушьеи дареи дшанхашәа дрыхәаңшуа.

Дара атжыхы ақәын рөңи рханы иштәаз:

– Бзия убааит, дад, – рхәан, рхахәдаңылқәа аахъадырхәит, аха иаиз ахтнырпәрцәа ирыңыз арпыс хәың дызустас азныказ ирзымдырит. Руазәк ах ипа шиакәыз иғәи азған, иғыза маңажәаттас ақы наиеніхәеит, иаразнак иағыысейбарғылент. Урт гылазшәа анырба, еғыртгы аар-хатғылент, дасу имаругеи дызғыз акәалзи ус ишикыз.

Агәгәхәа арсқатәи хаңәа анғыла, арирахътәи атзы икыдкнаҳалаз акәалзқәа ухәару, иара ахыбра ағонылашыцаашья ухәару – Леон дхыңғәзәа дахъылаз мачқ даадыргәатеит.

– Ңсынтыр ду уоуаант, дад, ухъзырхәагахаант! – даацәажәеит ахажәа руазәы, уағ-аудук, иптақәа раңәааххыраха, иарғъарахътәи изамға ашәахстә ҭарфғала.

– Итабуп, – ихәеит Леон, дзажәза ақәымкәа, дышхәың қәышу иныпшша, уи ахатда инапы анаириххагы, инапсыргәытқәа ұаңызға, инапы ааймихит.

– Ұхагымхаант, дад, – анағстәигы ианихәа, уи ахатда анағстәигы инапы ааймихит Леон.

Ус азәаңзәала днарыдгыло, жәларық ахаңәа рнаңқәа аарымхуа, апсәә реиҳәеит.

Иара макъана дсабины, асқак иғәеилцара ахығәғәоу зегъ ргәи иаахәеит. Иаби иаб иашьеи анаилакғы асқак рхыпша рныруамызт, уажә

ари зақа дырныруаз ақара, русушъазы игәаанагарап раҳарц ртахушәа-гъы ихәапшуан.

Апсшәа анеибырхәа аштыахь, иара дырғегыхы имазеини икнахаз акәалзқәа илаңш нархигеит, уафы ишәны имбацизыт, изакәытәкью макъана издыруамызт. Леон акәалзқәа илаңш рыйхалан дрыхәапшуашәа аниба, хатқаң днеин, руак аакнихит, ахъхья алго.

– Абар, дад, уажәазы ари уара иутәыз, нас уеизгыз еиғу узаҳчапоит,
– Ихәан, Леон игәышпі ижәфахырқәеи инарыдишәалеит.

Акәалзы дүңәан, хәарас иаҭахузеи, аха иаразнак «ватарақәак» нациршәән, изыбзиахо иаақантепт. Инаган ианынеишәитца, макъана дышқәыпшызгъы, иңихザ иқалахъяз игәышпі тақацаза, мыңхәы иаани-наалеит, иарғыы игәы иаахәеит уафы ишимбац.

Даеа кәалзы-захфыкгы днеин, ари абаа хыбра еғи азкәақык алаӡа-рағынтә кәалз хылпакгы иманы дааит. Уигы наган Леон ианынеиха-итца – аибашъөө дуба, иара дуба, деңқәытәзгъазуа даақалеит, амала макъана абты, аса, ма ахәа, мамзаргы ахыци ахәымпали икымызт.

Ахәычы дхәыңуп дахъугалакгы, игәы иаҳеоит җәа ас кәалзыла да-аибыртепт азныказ, аха нас маңкгы иааңәшәеит, ахңәа ргәы иамыхәар иудыруазеи, иаҭаххар раҳтынра ду зыхъчаша ар ықоуп, рысаби макъана уи дазыркуама. Дара дызцааз ахтнырпарцәагы тақәи иарымхаңа-гъахеит.

– Иушәых, шыңа ҳңалап, – Леон ижәфа инапы нықәитцепт Җъарнас.
– Мап, исшәысхзом, – ихәеит иара, – ус сыйказ.
– Иушәых-иушәых, – Җъарнас иааңириғызит Җъгәыгәгъы.
– Исшәызаант...

– Ихъантоуп, дад, иалухузеи, Анңәа иңшъаны уажәазы атынчра ҳа-моуп, – дааңәажәеит даеа хатқакгы. – Кәалзыс икоу иреиҳау бзиаба-роуп, жәлар рыйзиабара угымхаант...

– Ишәыз уара, уажәнатә изакәү пишәар иабеиңирхагоу, – ғәаантит ани ауағ-ау ду, зпатқаңа раңааххыраха иқаз.

Леон уи зегъ реиҳа дааңгәапхеит, иблакәа тұацаза дааихәапшит.

Ахәычы имуазшәа анырба, ус ишишәыз, ахтнырпарцәа иңы, арахъ иаадәылтит.

Иара драпықъан ашаңа-шаңаҳәа даауан, табыргны акәалзы ус анықәгара шымариамызгы.

Амған ифызңәа хәыңқәа цәйртца маңара, иңрыпсса жәларык ааи-цилеит.

– Леуа, са исышәтца, – диҳәон ифызңәа руазәк.

- Сара, Леуа, сара! – днарыбжъахахон даөазәй.
- Сара! – дрывахыпхыпудан ахратәй.
- Иҳашәтә уара, ишыкту гәахтап! – еиңирхәон егырт зегъы, еиба-
рыфуа иахыштыз.

Иара ихы дазғағашәа, ирхәо имаҳазо, еиҳагы ирцакны ахәй
дәүкәланы даауан. Ақәлзы амра ахвақәыпхоз еилыпхаауа, апсыз-
цәа еиңш икәеициена, ссиришәақәа иқан. Ахтнырпарцәа ағыңызғы
гәйтікә-псытікәхан урт ирыштын, ахтынрағы иахынеуа ахқәажәцәа
«псышәас» ирархәоз рыйздыруамызт. Амған дыргәбызығны ишәрыхы-
рц зынк-фынктәгы инақәрыкит, аха иуа дықазма, ас еиңш «ахемарра»
цьышшатә даналанагала.

Есааира зхыпхызара иацлоз ифызцәа хәыңқәа ицрыпсса, аша-
ца-шацахәа дшаац даауан иара, ирласны ағоны снағаны исшәу дсыр-
бандаз ҳәа...

Ахтынра ағәашә ду ағапхә ауақын-чақын бжыы, ахәыңы шытыйбжъ
рацәа анлаха, зегъ рапхыагы Қыарымхан-ханым даадәылтын, абарта
даақәгылеит. Изустәада ҳәа дшыпшуз, ағәашә ду аадыртын, ашта
иамкуа армзаағ ахәыңқәа, Леон икәлзы ишәхыңчаауа рапхыа дғыла,
арахъ иааталеит.

– Ари ббома, ди! – ибжы рғаны, иан аалызғеит иара. Иихәо цқя
ахәыңқәа рыйжыы илнархуамызт. Ахтнырпарцәа иаразнак, ари рус
алазамшәа, иныңашәкәа ахтынра аштыхықа иңеит, үзара «ак рааха-
анза» рнапынтақәа ирылагарц.

- Иббома, ди?! – ибжы еитеиргеит Леон, ҳазар бызшәала.
- Избоит, изба! Изакәызеи ари? – иахылхәаара лзымдыруа, иа-
ағыалшьеит ахқәажә Қыарымхан.
- Акәлзы, ди, акәлзы! – инапқәа ғыштыхшәа, иөанааитцеир-
шәшәа, аххъа алгеит.

Ифызцәа хәыңқәа иңашыңны ишихәәпшың ихәәпшудан – ағықетәа-
ра аныртаху ишемаркуа еиңшгы, азәи-азәи еигәтасуа, ихәәпшра еи-
маркуан. Сан илсырбарц акәын ас сзаауз, шытә ишәымаз аанарго, Леон
ааигәа данааи акәлзы ааишәхит. Иапхъа иғылаз, еиҳа ирылыхәәоз,
ахәыңқәа еиҳагы изыршәоз рғызак ақыпхәа иаамипаан иаишәиц-
еит. Леон амардуан иаалбааз иан данылпүила, ихы-иғы қапшьза, илтны
иңкәз архыз чабрала инаиғықәләрбеит.

– Уңсы шпауамхарацәо уара мыжда, – лхәеит лара, лгәи пشاаны, –
тынч үқазар амузоди уаҳа?

- Иббома ишыснаалаз, иббома шақа ибзиоу! – иблақәа ҭырхаха

длыхәапшуан иан. Иаби, иаб иашьеи, иандуи идирабарцгы итахын, аха урт уажә ағны иқамызт.

- Избейт, сыйқәақәроу, аха иалоухузеи аибашыга, – ләхәеит лара.
- Истахуп уи...

Ахәйәңкәа аума рымшын, асқак хәычы раңа ахтынра ашта ду ахаан иамбаңызт. Урт, азәи ишәихүр егни ишәтә, акәалзы агәатара иағын. Атыхәтәан Леон днеин:

- Шәаагыл шыта! – ибжы нарылаиргейт. Өзиңкәкыша змамыз ахәйәңкәа, иааңвоушшартә, иаразнак рәаадыртынчит.
- Иаажәги ара, – акәалзы аарымихит. Иман дыфхалан, ахтынра абартағы инкнейхант. Нас дәалбаан:
- Даеакала ҳаҳәмарып, – ихәан, иғызыцәа даарылагылеит, – уи уа иқаз макъана...

– Бзиоуп, бзиа! – Даргыы еипхыхәхәо рәаархеит.

Еиуеипшым ажәлантәкәа асқағык рыхшара Леон хәың ихынышны иаҳъааз, уажәнатәгъы ииҳәо хартдо иаҳъалагаз ахтынууа иңдаршын. Апхзы рәашы, ашың цәйртәо, акраамта иаҳъыхәмаруазгы, шыта иаҳъоуп, ашта шәтүтп ҳәа гәағыны ирызхәомызт. Уи иара Леон ихала итак-хар акәын.

Ахәмарра ҳккәа иқартцоз рәөи иара уаф диматәамызт, бәртцахыы аиқәпарағы азәйизатәйки иареи еитахеит акәымзар, зегъы дыриа-аит, аркыыл асрағы, артқааҳәа ибжы ҭаны, аркыыл иманы даныфарылтәраалак, ишьамх иртсысуаз уаф даматәамызт. Есааира зығецәи-рызгоз ибағчыда иара ихата агәаңпүхәара ду инатон...

Леон хәычы ағені иихигаз амш гәазырхага ауха иғәи итакхәә ды-цәеит. Ашамтазшәа абри аиپш апхызгы ибейт.

Хыһъ анақә иапну ахтынрақынитә дналбаан, ихалазатә амшын ахықәан днеихит. Амшын зынза итынчхын. Иаҳәарызыеш ҳәадшахәапшуаз, хәычы-хәычы аисра иналагахит. Үс-ус, ацәкәырпақәа еиҳа-еиҳа еилашуа-еилашуа маңара, рәеилархә-ееилархәны, иразныпсара-ха ақәара инықәххуа ишағыз, убарт ацәкәырпа-разнышқәа кәалзыны иаақалахын, акәалзы зшәу арпыск арахь даатытхит, азы ихыытәтцәа. Даеа кәалзыгы убас ацәкәырпақәа иаарылтцын, даеа арпыскгы да-атытцит. Уи днаишталахит даеағәгъы, үс даеағәгъы, үс даеағәгъы...

Ацәкәырпақәа акәалзы рылтңы, урт «айбашыцәа» тытцыпхъаза амшын иагхахеит, ачуан азы антабо еипш, есааира атажы иласкъахе-еит. Үс-ус итыкка, ихырзаманха утаңшуа, иагынҭабазахит. Икәалзхан

иқалаз аңқәрыпқақә зшәу армҗааф ауразоуру ақәара зегы умбо иқызықызуа илықәхахит. Урт рхы ахъдырхо рзымдыруа еилауатыруа ишеилагылаз, хыхы, хаҳә дүззак дөйкәгылан, иара Леон ағьеөхәа ибжы өарылаиргахит. Рапхъаза данааиз амшын штынчыз аипшгы зегъ рәаадыртынчхит. Ианишәылаз изгәамтаzo, иаргы еилаарцыруа кәалзық ишәыхуп, акәалз хылца ихахуп, ахыци ахәымпали изқәа икыдхуп, ицырцыруа аңьаз бңы икыхуп.

Дызлапшуа иахъа ахтынра аштағы ианыхәмаруаz иқаз ахәыцқәа рацәафны ирылибаахуеит, урт духахъахит, иаргы дхатца наzechуп. Иреиҳәаз иғәалашәом, дцәажәан даналга, ахаҳә ду деңтағалбааит. Уи аамтаз аөйкыркырбжы аагахит. Дынхъапш-аахъапшаанза, ианшъцәа изааргас аөтүс өханы иаакылсхит. Еғыртгыры өшөкәа ахъанағаз изымдырзо, иара данөөижәла зегъ али-пси өрбжъара иааөөижәлахит. «Чоу!» ҳәа арашь иаңназгоз иөы данлатсақъа, амшын ҭыкка иахъат-бахъаз агәы өыштыгын, дәениуж дүззан иаақалахит.

Афы ихымжо иара дұрырны дөсөи данғықәла, ағәгәахәа еғырт зегъ лаишшаталахит. Арымҗааф драпызан дышцоз, нақстәи иаауаз, тәға змам арымҗаафи дареи леиғаҳайт. Амшын еиҳа ибааңсны ихырзаманха ианеилацәкәырдо аипш, өрбткәеи раҳәақәеи еилаарцыруа, ашәақъа зәеч иқалаз өшөкәа, «ыы-хыыхы!» ҳәа еилагәынкъ-еилакыркыруа, үағеимшхараҳа еилалахит. Иара өүхәттәыла дағыны дахъцо иармараҳыгы, иаргъараҳыгы иахәа мөнаниңдахуеит. Ус дышлеиуа, атыхәтәан, хырзаман еиқәатәзак өүи-оумагазак дақетәан, афыртын бааңс еиңш дааипыхылахит. Рыиекәа ықәырчаразааны ианааиғагылаза, иахәа мөнаниңдахит – ихәдатәкъа иаахеит, аха ахаҳә дасызшәа, иагылам-къакъахит; деңтасит, аха еиңа иламкъакъеит. Ишимчыз деңтасит – иахәа агәта ааиғотәахит. Уи нақ инкаршәны, иғәйтәкъа иарбаны, зхы тәйрәпсаза иқаз ибңы мөнаниңдахит. Затца иламларыз, арахъ инңахит, ма кәалзыла деилахәандаз...

Ас ак зламкъакъоз данидхала, иага умхәан дқәыпшымзи, маңкғыы иғәы өртисхит. Зегъ реиҳа дзыцәшәахызгы иара дахъымкишо ауп, усысла зақа утаку, усысцыпхъаза уара уоуп зығхәара къағхо аанаго, дымымен-иқәатәраҳа, есааира дааскъахуеит. Атыхәтәан ма иөы иңиңшшаап ихәан, иөы амгәацә шықо иарбаны ибңы ағынаирхеит. Ахъес аргеит, аиха иаахазшәа, иара усгы кәыбрык ацхазшәагы амбеит. Уик зынза иғәы ааимнақъазарц аңсык анааигха, уаха иқаитоз акгыы изымдыруа, ағьеөхәа бжы өәгъяк аатиркъахит. Ари иреиҳазаз бңарны иара имаз акәзаарын – ағуаф оумага агәараҳәа дығөөйжәыорны, деизыххәа адә

агәта длықәхайт, иөгьы псып ағрамызшәа, илеилыбга ицеит. Ари аға ир рұзызажә инакәзаарын. Иара ас данкаһа, еғырт иаанхаз ир ғәарапара ибналан идәйкәлелит. Леон ағьеөхәа ибжы аниргалак, ибжы назыхъзаз өүіжәккәба илеихуеит. Ихата ихы иатибааң ари амчхара дуда-цласханы, ибжы дғыли-жәфани ирыбжъамаңысу иширгаң иргахуеит. Иагаңаа қарас иманы дцахуеит, дцахуеит, дцахуеит, иөүжәккәбаңы икаҳахуеит, икаҳахуеит, икаҳахуеит...

Лхәйцы апхзы иқәнатәо, дхәтыңызхәйтәуа, құызык дшарғаңуаз анылба, – Леон, Леон! – лхәан, ихахәы лнапы алшұа, ахқәажә Ҷъарымхан даалырпшит. Ақыраамта дахыбыңу-дахъану изымдыруа, иблақәа еихмырсығ длыхәапшуан. Нас иапхыа ақәардә ҳарак ажәфа иаҳарпаз икәалзы аниба, дызлаз шылхызы дырны, гәахәарыла даапышәарчейт.

Ихааңа дпышәарчейт, аха мыңхәы деикәапхо, иблақәа жъаржыале-иуа дызлақаз ала, иан илдырит ашоура шимаз. Иаң ақәалзы ишәтсаны, амцхә дахыныңқаңаңаң иаҳкейт ҳәагыы нақәылтцеит. Игәы шыбаапсхаз анлаха, ахқәажә дугыы, дгәйткөя-псыткөхана ақәымкәа, ишылқазшыз аипш, ашьшыңхә арахъ даағналелит. Иара убас ашьшыңхә, ақәалзы зхарпаз ақәардә иаахыңын лара илшәылазшәа, еилакәеициуа, какаңқәак илаңш иааташаеит. Нас ианду длеигәртәнаны инапы ағынаирхеит.

– Изакәызеи, сchanтыжә, умғылаゾи, үкәалзы ушәумцаゾи? – лхәан, инапы аанылкылелит. Ицахәцахәо ишыкказғы иаразнак иаалнырит. Изамфакәа реилбзаашьеи иблақәа ртүпханаашьеи рыла даңәымфашьоғы илдырит асаби абчы шихызы, Аңцәа ицхаражәағәа шитаа...

Иара, ианду «умғылаゾи?» ҳәа илхәаз табыргу үышынтақкәлан, сгылоит ҳәа инақәникит, аха ианырыму, дырғегъых, ахъхыа зылгоз, ашың хчы ихы нылаитцеит.

– Алпха уоуаант, нан, сара сшамкәа сывшаз, алпха уоуаант, – дааныңхә-нүпхьеит ахқәажә Хырыхәйх, Ҷъарымхангы ахәйычы ишәтәра аамта шааз анлалхәа, лылахь-лыңыымшы аалжатәит. Иаң ишәиттаз ақәалзы иаман иаазшәа, абчы ас иаалыркөлан иаҳхыныз даңәешәар тасмызт ақәымзар, иқаларын лгәы атынчымра лнымпшыр амур...

Ахқәажә ду апенцыыр аашәырты анылхәа, апенцыыр азғанк қыақкәзә аиадырттит. Аҳаяу гәирпсаҳәагаха, ихшәашәа-цқыакәакәараңа, апсаа рашәабжы алығуа, ишкыры-шықыруа иаағналелит.

Ахтныңхәсақәагы ауада ағыныңқа иразынзышха иқаз азы цқыакәакәараңа ныхдырпышкәлелит. Ағайл шәткәа пшжакәакәараңа иаарған, иаҳхабалак ахтЫнра аудақәа зегъ рөғи инықәдышыгылелит.

Ахтынра ду Анцәа ицхаражәхәафәа атааит ҳәа ажәабжынгы ацуң зегъы инарылағит. Итабыргны, иара апсабара ахатагы инепцынкылаңан убасқак ишәтишхеит, абчы зыхызы Леон хәың иеиңш, иаргы ааршеижъети рапхъаңакәни абыржә абчы ахъызшәатәкъя...

VI

Леон ималазатәык амфаду данылан дшаауз, зышәагаа наңааζоу ауафы ғынҭә деихаургылар ақара иауз, хатса пшыагъатча дүззак да-аипылеит. Уи дшебакәу ахәы қамызуа иқәын, ихы-иөгъы убас ахәы ихнафон. Инапқәагы ахәы рыйәисс мыңхәы иаун, амца дааөхәытцизшәа, иблақәа қапшы-уркалениуа иқан, ахәы иқәызгы апшыны. Иара пшра-сахъала дуафуп үхәартә дықан, аха ауафы дызлаиеиңшымызгы раңаан. Ишьапқәа мыңхәы идуззан, ихыркөақъя, ишьаңәхып маңара аеуағ дзахыпарымызт. Ихахәдаңыл еихасыкәз...

Ас иқаз ауафы ұашшыатә даниба, Леон азнықаз дшәаны даангылеит. Амра кашча ипхон. Ауафапш дүззә амра ашәахәақәа еибаркәеициуа иахъыхызсоз оумашәақәатәкъя дқартдон.

Ақкәын иибоз лапшташәараз ұышьеит, дырғегыхы имфахъ иөйнене-ихеит, аха ибла дшамжыз идышыртә еғигъы иғааиҳеит. Ари дхәыцын, аха дымшәақәа днеиуа, еғигъы дааскъо маңара ишааниуз әбақа шыңаға рыбжынан иааиғагылеит.

– Усцәымшәән, – ихәеит ауаф-ау ду ұашшатәшәа иқаз бышшәала, аха оумашәа иубаша, Леон ибзиан еиликааит. – Сара ари адгыыл ад-үхә соуп, адунеи сақәлоуп, зегъ зхылтыз, зегъ зағзхыз, зегъ зхылтрангъы икоу са соуп. Шамахамзар уағ илапш сыңашәом, машәирла сыв-бахъоугы сывнауағу ұшыа абнауафы ҳәа исышшоуп.

– Уабантәаауеи, арахъ уабааңи нас? – дтцааит Леон.

– Ұварантә иаауда, ұбаргы ицо, интәо, ииасуоуп, сара ұзарам-зар-ұзарантә сааզом, сағыцом ұзаргы, сара наңаа икоу соуп. Сара из-боит, ушхәычугы, уара апсыцқыа бзия шухоу, сара уара сүцхраарц станхуп, амала азәгъы иоумхәан сшубаз, – дааскъан, инап ұаңа ду Леон ихы инықәишишит. Леон ссиришәақәа даақалеит, ауразоуроу ицәа дынтызыза-аит, аихаза ршны азы изаашыны ианырзрыжәуа аиңш. Иқалап ааигәа зны абчы анихъызгы усқак имнырзар.

– Сара избахъоу, сывзхаану тәа аман иқаҗам, – ихәеит адунеи иақәлоу ауафы, – уртқәа акық-әбак ртәи узеитасхәалап ҳанеикәшәо, уапхъақа иузеиңъхоит, уарманшәалоит...

- Бзиоуп, исаҳәа!..
- Мап, уажәала егъусхәом. Лассы ҳαιқәшәахра ҳақоуп, усқан ҳαι-
цәажәап.
- Бзиоуп, ҳабеиқәшәо?
- Ҳаҳьеиқәшәо ҳәа тып ықазам, избанзар сызбо изы сара иахъаба-
лак сыйкоуп. Иқалоит уара псыс зынзаск сухаларгы, уи уацәымшәакәа
усзызырфлароуп.
- Бзиоуп, сшәазом сара!
- Уажәнатә избоит псыс сухалар шалшо, уара зтәила ду иапсоу тे-
ини иғыло азә шуакәхө фашьом. Сгәы уахәеит даара! Үангараз аахыс
үгәатан усымоуижъетгы акраатуеит, уажәада хатала сумбаңт акәым-
зар, лассы анықәара уалазыргазгы са соуп, са соуп рапхъазатәи
ажәақәа узырхәазгы, сара уабаңәа рдоуҳа сатәыштыроуп, уаншыңәа
аҳазарқәагы рдоуҳа сеиуоуп.
- Уара са субома, са усымбо, уара субозма? – дтцааит Леон, иблақәа
тырхаха дахъылаз.

– Ауаф ихоу ипсы иара ибазом, адунеи ду псыс иахоу иара ишамбо
аипш, ауаф иқаитказ ауп псыс ихоу зныпшуа...

Абригъ ааиҳәеит, Леон иибоз ауаф ду дахъца-дахъааз имбо дынка-
беит. Дахъылаз атыңан даннеи – адоуҳа ишъапыштақәа тығеа иа-
ныхын. Дааиҳәткәыләлан, иғәағуа-изымгәағуа, инапы нтишиит, нас
дентайфагылан, ашъапышта ишъапы нтаиргылеит – абжейтцырагы
изымнейт. Ажәған днатцаңшит, уажәраанза иацәажәөз адуюҳа-уағы
уахъ дцазшәа, табыргынгы, ажәған ӡыжъ иатәара, итәблаа-тыблаауа,
азә иблақәа натибазшәагы иғәи иаанитәеит...

Иғааиҳан, даамғахытцын, хтыйстак дхытцыр дағеа хтыйстак дхало,
қәатцак днытцыр – дағеа қәатцак дныттало мацара, зымтдан абыргәә
еизалоз ара-тла дукәа дрызкылсит. Урт ағадантә иаауз ахахәрдый-
ра мәа аамғахыт иғылан. Знымзар-зыны абыргәә ағымхаңызт, уаж-
гы дыпшны ибейт азәирғы рлабашыңәа еиларғәтәа икны, еицәажәө
уақа ишенидтәалаз.

Рапхъа шықоуданнеи, апхъан иацәажәөз адуюҳа-уағыы псуа матәа-
ла иҷеелиахәа-иҷеелилаца уа дрыдтәалазшәа ааибейт. Еиха убри иеипш-
нишылаз руазәкгы, ихъантаза иқәжкыз ишықәсқәагыры гыгәхъаа мкы-
кәа, аеүиөхәа илабашы лытракшан, дәғагылеит. Убасқаноуп егъыртгы
дгәатаны ианыиөиҳатғылаз.

– Дудырма ари, Шырын? – дтцааит рапхъа иғылаз, ивагылаз ишқа
ихы нарханы. Уи атак қаитцаанза, – шәа дыжәдирма, Гәыгә, Шыха-

ныңқа? – егыртгы днараздааит. Уртгы атак қартцаанза, – Апсха иами уара, ахыы-пұса хәың иоуп шәйзхатғылаз...

– Ҳай, дад, псынтыр ду Анцәа ҳазшаз иуитааит, ухаттарпышхазаапеи ухамбазақәа...

– Уца, дад, уца, унхархеит, – ихәеит раңхъа ихатғылаз, егыртгы атәара рөйназыркит.

«Сабейдирүеи?» – ааигәахәт Леон, дырғегых уи ани адоуха-уафы диенпшыншыало, жәа-мұәззакәагы, абыргңә ахыихатғылаз ғәгәала дшазыразу иныпшуа, имфаҳы иғааиҳеит. Даҳъаауа иара апсабара ахата зегры ахыныимо даеакала ихәепшүашәа ибоит: арғашқәа рхығеабжъ чабжұшәа иаҳаеит, апсаа рашәа иан лгарашәабжъ алғыуеит, адәхәыпшүәа зыңза иуархал иатәахеит, атлақәа зыңсы туу шьюук ре-ипштәкъа рыйғы-напқәа аффа-ффаҳәа изыркъоит.

Ихағагы убасжак дласхеит, абыржәымзар-абыржәы дыштыпрапартә, ғыл-бзық иазымхәо убас ағәырғара ду дамөханакит, зақагыы итахузеси уи атәы дышнеилак иан, ма ианду иреиҳәарц, аха сшубаз азәгыы иоумхәан ихәеитеи адоуха-уафы. Избан? Азәгыы иамхәаңакәа ари амаза дүззә еидараха излаштыхрызеи? Ишпеиури? Издыруада дипшәарц акәзар ус зиҳәаз? Ус анақәха, ичхароуп, мамзар даеазны дипылар блас ицәыригозеи? Ухаттоума уара, маңа згәи изызтамкуа ҳәа аеңнүхәа иитап...

Иааирласит Леон. Дырғегых даамғахытын, хтңистак дхытцыр даеа хтңистак дынхало, қәатқак днытсыр даеа қәатқак днытдало, дығекъа-ғәкъо ахтынра ашқа ихы рханы иғысөиҳеит.

Ари макъана иқәыпшоу иара ихата идоуха зхысуаз пышәаран, ӡрыжәран. Иразныпсараха иғәкәеициенуз ахаяа далалан дахьнеиуаз ахәхәаҳәа ипшіл апша гәыртәйла илбаайдон, ари адунеи иақәлу иа-биғының апсып хаакәакәара, адоухамч дүззә акәын. Даақәымтәзакәа уи лбаайдон, илбаайдон, илбааңдағыпхъаңа пхъақа иныңқаашәа иа-цинатон, дарласуан, дарпцакуан; анарха изтөз пстазааран ари, иаргы уи ахытқыртағ дықан, ацпхъқәа ацрыдды иқәыпсон, ихы-иғы аргәйбызыгүан, икәа-имағра итахәмаруан, иблақәа насып лағырзыла иартәуан...

Абри ауха Леон аенны ипшілаз адоуха-уафы дышизхәыцуаз, ипхыз дшалаз иааиршешит. Адырғаенеи уаашәғык инарзынаңшуда иара иқәла-циә арха адәағы еизиган, еиуеиншым ахәмаррақәа, аицлабрақәа нап рыларкит: ахыци ахәымпалқәеи рыла ахысра, ахәақъара, абтыр-

шәра, ахақәырпара, бәртцахы аиқәпара, қәсүпә апара, аипхнығлара, аимтәкъача асра... Уи зақа хкы. Уи ачены Леон уаңза дызларбахъазгы деиңшымкә, зынза бағ-чыда ғәгәак шилаз иғызыцәагы еиңгәартейт. Иаргы ихы иадибалеит, идоуха анығәгәаха, егырыахъгы имч ғәгәала иштанатдаз. Ахи-атыхәеи адоуха акәзаап, ахи-атыхәеи шақа умшәа-умырхә үдәыіқәло акәзаап ухықәк ақынзагы иунаңашаҳо, ахың-хәймпал шақа иргәгәаны иурғұқо акәхоит ахәғалы иапрышыахо, ахта өткіншілдеги иаңашаҳо. Иқера иааңыумшыартә абри дазхәыцит Леон.

Иғызыцәеи иареи шыхемаруаз акыр ианқыпса, инеилың-аалиятны, дасу иахыниаңқәнакуаз ыңғызы еиңаркырц инатәақәеит; шьюук асаара ашың иаңаға, шьюук адәы аганға икаркоуха иштың ақыд-у-ахәакә рәғи, Леон ашылламшә зқәниаан иқаз, амахе бә-таптәа асахъа змаз ахахә дүззә дхалан дкәағза дыңқәтәеит. Уи имчи ихшығи иқәлацәа рымчи рыхшығи ааста акыр ишеихахазгы ааинирит. Илахъгы ааиқәнатеит, игәы өңіртүа, адунеи ыңғызы амкуа даақалеит. Иаразнак-гы, дырғөгөых ихшығ ағы дааит иаң ыңғызы адоуха-уағы, рсахъақәа ибла иаахгылеит арамтдан ихатғылаз абыргцәа. Арт иқәлацәа рааста урт рааигәара дыңқазар, ирхәо ажәйтә ажәабжықәа дырзызырғуазаргы ааитаххеит...

Иғызыцәагы иаагәартейт рәғыза иаңижъети акала иешипсахыз, урт ахахә иғхеибаҳәлан, азә инапы данкны, егни иштыҳақала дитгәо, ихыхемар-хәсасуа, тақа дәвалбааргейт. Абжеиҳараза реиңлабрақәа рәғи дышыриааниуазгы, дырғөгөых ахәмарра-еиңлабрақәа дрыларгалар-цгы иалагеит, аха иғәөрыңғыра инимирпшырц дағызаргы, иара уаҳа иөримтейт. Иаҳала иаңхоит ихәан, дасу рыйнғықәа рәғаархеит.

Аамта хәыллазра ашқа инықәлахъан, амра шыбыжъаанза мрагыларатәи ажәған ақаңғы икыдлашаауа ишыпхоз аипш, уажә шыбыжъхытцынтаи ажәған ақаңғы италан иаҳылеиуаз, уаҳынта арах апсабара ашәаҳәақәа аланаңрәчон, урт даеа гәйікрак, даеа хаарап рыйдан...

Леон иғызыцәеи иареи шааниуаз, бзиала ҳәа иара днарпрытцын, да-ахахәнен, дызлаалац имфа днанылеит. Ихала дынкакхәыцуа дшааниуаз, иаңылақа данпшы, ахәи өхалан, амра ашәаҳәақәа иқәптиңтәо, ие-иғырығәахә, иаң иаңағәоз адоуха-уағы дышыгылаз ибейт. Уигы ихы икәаे акы дазхәыциуан. Азықас Леон иштыҳақа дхынхәырц егъаани-гымхеит, аха адоуха-уағы зегъ шибо, зегъ шиаҳауа анааигәалашәа – даанғылеит.

Пытрак ашытакъ дырфегыхын игэалакъазаара мыцхэы иаабзиахан, си-ацэлжээндэ, лассы иара ичынж снаандаз хээ даажалеит, ашаца-шачаагы ичынжийнхеит. Даноензгы изгэамтажакэа, данаапш, дышиватээз ибейт. Адоуха-уафы инапы хэймсис ду Леон ижээса иныцэйтцент, аха ихьантажамызт, уимо, икэандашшыраца цэаныррак ааинатеит.

Астэй уянцшлак Леон ахэы дахьынжтэоубоит, аха азэ диватэоуп хээ гэфарасгын иуоум – избанзар, иара Леон ида ари адоуха-уафы блала уафы дибазом. Иара Леонгы дахьибо аткыс иажэоуп еиха иныруа, апсышэнгын иапсышэмжкэа, ажэйтэзэтэй хаттаа рбызшэа еипшшэа, арах зөгүү кказа еиликаауа...

– Иахъа ухемаршъя цэгъя исгэапхеит, – адоуха-уафы ибжын иахъаует и Леон, дахьиватэоугын уафыншэара дихынжхээйт уи, – убасоуп ишатахугын. Сгэоутуу сыйзыруам, аха сара иахъабалакъ сузын, угэашыамх сыргэгэон, ухшын сирцхынфыруан, апхъахэцэагын мачымкэа иусыргеит. Уи уагъахнампааццэйт, усоуп афырхатца ишихэтоугын. Атыхэтэан сара сөөини ахэы саныжтэа, уаргын ахемарра уаа жээтийн, ахахэ ду ухенаны укэтэеит. Уи ахахэ зны снапала иаазгаз хахэуп, адунеи иақэлоуп. Убас Кавказ афында дгыилкэа рёвн иахъабалакъ иубо адамра-хахэцэагын аазгаз, иагъынцээз, иагъеибызтаз са соуп – анкъа зны ипсхьюогы рдоуха мпсырц, мышк ахамышк атыхээзгын зыпсы той шьюук реиңш ауаа ирнүрларц...

Леон иахъауз ажжын оумашшэа ибаны дазыжырфуан, иапхъаа дахьпш шуагын убарткэа зөгүү кказа ибошшэа еиуеиңшым асахъацэа ихафы ицээртцуан, амра жжажа итлан иахълеиуазгын мыцхэы икылкаан дара ирыхэапшуазшэа ибон, уи сыйзватэоу, исацэлжэо дбаны үзара азэы ианамхёндэзгын ааигэахэт...

– Ахахэ ухалан уахъынжтээз, – даафын адоуха-уафы иажэа анагжара, мачк агэфыгыра пстхээтас иухахаит, избанзар саргын сгээ фыгыйт. Ус иагъахэтоуп. Ауаф еснагы дгээргъялар, дыхемарлар иашам. Ауафы зны-зынлагын игээ фыгъялароуп, дад, хъаак хааза инырлароуп. Ауафы дхэыцлароуп. Аххэццроуп ауафы дызражэюа хээ ирхэо мцуп, ус акэйн-дэз сара иагарааны сажхэхазаарын; хэйццроуп сара сзымражэяа, апсабара ршенижьтэи сацны сзылаауа. Икоуп зынж имхэыциа, иацтэи амш иахъа изгэаламшэо, урт рыцхыацэоуп, урт уаттэти амшгын гэгэгэйтас иримаэм.

Даараца икаиматуп, ушысабиугын, уажннатэ ахэыцира уахъалагаз, уи акыргын иупырхагахашт, икаалап акырцьара уарзатцэыргын, са се-

иңш, аха уацәымшәан, здоуҳа ғәтәоу иага хырзаман баапс дташәаргыы, атыйхәтәан аиаира иара итәхойт...

– Аеакгыы иуасхәо, – дағын адуюҳа-уафы ацәажәара, – уара уа-биғының-дгыл еибашыралеи гәәк-тәәкүрүлеи иааяу дгылуп. Избан-зар ипшәацәоуп, иғәйкүцәоуп. Аханатә аахыс еиқәзырхозгыы доуҳамчуп. Избанзар, ө-рык еиғагылан ианеибашуагыы ацәағәа, алатсағ дагзам. Уанаңызбалбейт, ажәлар нигартәоит, уара уцәагәома ҳәа уи уиазтаар-гыы, иус пымкәзакәа дцәағәо дышнеиуа, үйара лафк науеиҳәоит. Избан-зар, идоуҳа ғәтәоуп, избанзар идыруеит аибашырагыы знымзар-зыны еилымгар шамуа, аибашыра ашътах аеафора өңиң қамлар, зынза аамта мыжда ихъзар шалшо...

Даеакгыы иуасхәо, ахаан иухамштлан уара узхылтцыз.

Ари адгыл анкыаза зны атсанқәа ҳәа шьоук ахын, урт цәгъашәак иуаассақәан, атырас иқәлан икарғон, өңис изықетәаэзгы жықәен... Дара адунеи ианыңцит, ианызхызгыы Анцәа иоуп. Ргәағ икит иахуа-ақъашықәаз, иахуаахәаңсақәаз азыхәа. Ишықалазгыы усоуп, өнек зны атсангәара иахътатәаз, аеңышыбыжыон, ахътәи қәаса ахътәи гара аны-ргыланы, апшқа даныриааланы, хыхынта акы дылбаанашытит, дылбаа-зыштыз закәу уафы изымдыруа.

Атсан ари ахәычы данырба иғәрыгъяцәа иқалеит. Дааштырхын дра-азеит. Ахәычы изҳауа мацара, даара иңаушыаратәи лассы изҳаит. Дан-духа, зны ус дразцаит дзаааз:

– Абри шәара акы шәацәымшәо шәыкөуп, адунеиағ ишәиааниуа мчыс икоузей?

Атсан рабду, хышә шықәса зхытцуаз, ус ихәеит:

– Ҳара ҳатцкыс иамиааниуаны икоу уи ауп, абамба-сы ауны амца алашәар ҳаблыр қалап, уаҳа ҳара ҳатцкыс иамиааниуа акы апсабарағы изықалашам.

Ус иштәаз, өнек ахәычы дахъца-дахъааз рымбазакәа дныңашәкәа дцеит. Дабацеи ҳхәычы, анахъ-араҳ рхәеит, аха уатәи дубар даахә – дрымбейт. Ишыңшуаз, пытрак ашътах атсан реихабы данынапш, аңымақәа атсангәара иахътатәаз, бағыык аптаңақәа лахъхынза илазо иштүсүаз ибейт.

– Ҳай, шәанаңызбалбейт! Ҳақәтца аазаап, ҳара ахәпхә дхәазама, ҳақәйизхыша дхәазеит, ҳақәнихит шәымбои! – ихәан, атсан нарпшны идирибейт абағы аптаңа штысүаз.

– Ари закәызеи? – рхәан ианиаздаа, ус реихәеит:

– Ҳара ҳәнни иахъа уажәраанзәа ишыжәдүруа аиңш, апш амыссыз,

уажәй ари абағ апата зыртсыуа апшоуп. Ҳақәтцырц ҳақазаап, шытә ҳара ихареенуа егыләм...

Апша еиңа-еиңа аеарғәтәон. Абамба-сы аура иалагеит. Асы ауа, асы ауа, өбақа саңын рәкынза абамба-сы ауит. Нас хылхынта әкәиц нылашән, зегъ иаразнак илықәблаа иагеит.

Атсан рыштыах ара иқәнагалеит адуюцәа, уртгы адунеи ианаңсах, Нартәа ахылеит, урт роуп уара ухатагы уздаракәацу. Нартәа уа-а-дуқәан, рынеи-ааи, рхыпша ғәгәан. Дара 99-фык аишьцәа ықан. Ран Саңанеи-Гәашшы лыхъзын, раҳшәншат-затә – Гәында. Рашьеидбы Сасрыләм иақәын. Уи доухала дииит. Ичөн Бзоу ахъзын. Сасрыләм иашьцәа дшыңыргон, анашпа җәа ишьтан, аха идагы псыхәа рымазамызт, иахъабалак рыпсы өнихүан, ахъта иаго ианалагагыы, ажәған ахътә аетәа кыддаан ирзааиган иалеирпхахъан...

– Уара иабудыруеи артқәа зегъы, урханумада? – діцааит Леон.

– Сара, дад, иуасымхәеи, иқалахью зегъ ирхану, иқалашагы здыруа соуп. Сара, дад, Абрыйскылгы сихаануп, сара Саңанеи Гәашшагы домухас илымаз соуп.

– Абрыйскыл дарбан?

– Аҳапы итағаҳәоу.

– Избан, аҳапы дызтағаҳәои? Дтағазхәада?

– Хылх икоу Анцәакәа дреиканын, иғәағ кны аҳапы дтағархәеит, Уатап ҳәа иахъаштыу ақытән. Җанағ ашыха амтән. Аихатә гәашшы зынғыырла дадғаҳәалоуп. Иегъы уа ицтағаҳәоуп, иегъы иаргы ұырла икоит. Аҳапы итыңни иаауеит кәараччак, уи «Аеуац ұызго» ҳәа иашьтәуп...

Абрыйскыл Аңсны ахақәитраз дықәпоп, дад, жәлар змырғацо зегъы ибаны даанхомызт. Дағыуағыцәгъан, хыларқәра захъзу издырзомызт, азахәабжындацәкәа ибар иеирхәан датсуамызт, Анцәа сиеихырхәо ұышишыит ҳәа, дышевыжку иахъәа тәаа иаахиттәон. Иара анкъатәи уара уабдуцәа драншын, дад...

– Дызтыймцәо аҳапы дахътағаҳәоу, ұығашы имағами, нас, уаҳа?

– Ҳай, дадхеит, уи ауандаз! Зынғыырла дзыдғаҳәалоу аихатә гәашшы даақәымтәзакәа архыцхыцира дағуп, итихырц апсык шагу, тларкәыкәк ахы қапшыза иааини иаақәтәоит, иғәағ еилашны, иварағ ишьтоу аура ду рхха данғаслақ, атларкәыкә нықәпраа икоит, агәашшы мшаенни ишыңғаз аипш инапала еитағыцайршыштыхуеит. Абри дағғәышоуп. Зегъ пхастанатәуеит ичхара ахъхыжжуа. Адоуха аамыштыах, адунеи ағы зегъ ириааниа ачхароуп, дад, абригъ ахаан иухамыштын...

- Ма изынцьырқәа изпымтәазои?
- Азынцьырқәа иптәо иреиуам, ғба-зынцьырқәоуп, үәгъашәак ишәпазоуп...
 - Үйгашьа имазами нас, цхыраара уафы изықамтәазои уаҳа?
 - Аαι, дад, псыхәа амам. Уара уаб ижәлантәкәа азәирөс са срым-бо-сырмаҳая снараптылан, ҳталахьеит мышкы зны уи аҳапы. Ағныңтіка атәиршы ула итакызар иумбо илашыцоуп. Гәйжек изыштыху-аз ацәашькәа ҳаман ҳталеит, ак блыр даеак наркуа, аумаамтаза амса ҳақәын, ҳәләптысымзар зыңсы үола үола ак уа итубаая иқамызт. Ҳашғенуаз, ҳапхъақа үола азынцьыр аилахырыхырбыжы ааҳаңит, Абрыскыл игәйнкыбжы хлыимха иаатасит. Ҳабжы аниқәхарғагыы атак ҳәйтейт, Ағсны икоу-иану, атырас иазҳауу изымхайоу, ажц гы-лоу имғылоу ухәа акырқәа драздааит. Иқаз аниаҳхәа, арах шәмааин, амарцья, шәара шақа шәааскю ақара сара нақ снасқыоит, еиҳагыы ис-зеңдөу ауп шәйизөү ҳәа өйтит. Иқаҳтәгәышыз, дад, ҳхъагәгәа ҳантың-гәйшьеит...
 - Нас иара уажәигө уа дтағаҳәоума?
 - Аαι, дад, уа дтағаҳәоуп.
 - Уара удоуҳатқәйагы иахъа уажәраанза уаҳа егъалымшәзи нас?
 - Исылшаз – дысшыуам, аға ицасхәақынтағыы, ипсы-идоуха сыргәгәо-ит, итбар зуам, егъирахъ макъаназ сымчыдахеит. Нақ-нақ иара иөв исылымшаз шәарт ағар шәғы исылсыршарцгы стахуп. Ишуасхәахъоу аипш, уара уабаңаа, уабдуңаа жәйтәзаахыс ақаңты-мәфа баапс иағалан иаауетит, еибашырак анырхыргалак, даеа еибашырак ҳахъзаанза ҳәар ҳатагыландаа ҳәа иғәақеит, арах урт, аиха рамразакәа ирхықәшәа-ангыы тәымцьара иртиуеит, ирылахәаахәтует...
- Шыңа иаҳхап, дад, иага исыркыағеит схәазаргыы, иахъатәи ала ам-цихә уасхәаңаазар қалап, асқатәи зегъы узгәйнкылома...
 - Игәныскылоит, итабуп иахъсоуҳәа.
 - Узхатабуазеи. Шыңа ишыңых уапхъа икаршәу абри атәтәа ҳәыңы, уи Нарт Сасрықәагыы зны икәа итатданы инықәнигон, даара ғәғәалагыы ацхыраара инатахъан, уаргыы уапхъақа умфағ үола иухәәп.
- Леон иапхъа ашыңаца данылапш, табыргытқәйан, хытәы-тәтәа ҳәыңык кәеициена ишыларшәыз аагәеит. Ианғышыңих – акыр-кыр аахгейт. Уи оумашәа иссирны еибыттан, ағныңтіка тылашаауда ихъзырп-сараха.
- Бзиоуп, дад, ҳайбабахара ҳақоуп, амала иахъатәи ҳаиқәшәара аз-бахәгыы уафы иоумхәан, – илымха иааҭасит дырөөгөых адоуха-уафы

ибжы, арахь уажә иара дахыыңкоу ҳәа зынзагы имбазо, – упсы иахумырзаан атәтәа хәың иубаз азбахәгбы, итәахны иумаз...

– Иеилыскаант иухәаз...

– Ҧшәала-хирла, дад. Уаха иааниуа атқ алпха умаз, иузыбзиахаант уатәтәи ашарагы... Иудыруаз, жәхатәи упхың ағы иупылаз аөуағ оумагажә уинааиртә үқазтазгы са шсакәу, аҳақαι акы уацәымшәалан, убас үқаз ағъараҳәа!..

Уаҳа бжы имаҳаяу иаатынчрахеит. Иибаз-иаҳаз лабәабоу лапшташәароу изымдыруа, даанаңшы-аапшит Леон. Амала, инапағы икытәкъан ахътәы-тәтәа кәеициенуа. Уи бұққәак ғыхны интеиңғәан, абжы мго иаақаитцеит, ахатагы абъқәа инарылеиңәан, уағ илаңш ахъақәымшәоз икәа интеиңцеит.

Ахәы дынхшәан, амәахәаста данылангы ағныңка иәаиҳеит. Акы ҳәа уажәнатә ари асаби ипстазаара иахыңыз амш хзыркәшоз хәылпшәәпш уаркалениуа мраташәарах атыблаара иағын, лбаа игазго итажызыз амшынгы макъана ағәы хырлашаауа...

VII

Кәыркәа-ду иканарпхоз амра, уажә ҳазну аамтаз еиپш усқан ухашыгәра кылнатәартә мыңхәы иғыцәаны иканарпцеиуамызт, аха уеизгыы иааунырыртә акыр ипхаррацәан. Леон икөйізцәеи иареи ашоура ианакы, агамыжъзахы имылбаакәа, азиас Պсырջа арфаш ахъ ихалан, азә датыңтыр еғи днатағыло, рызхара рыефрыхыит. Нас, ишаауз, тақа ианылбаа, адәы шыңкоу инымфахыңын, зымтдан ашъац уархалра ауаз атәа-тла хынаа амтдан, ршъамхқәа ларсны, ҳәызба-царкъакъа ахәмарра рөйназырkit. Уи ргәи анақәғығ, рыштахъка иаанаскъан, иара убри изымтатәаз атәа-тла ду ашъапы ифны икыдло иалагеит, реиҳа изығаскъо ҳәа еицлабны. Адых-дыххәа акыр ианхалалак, ихъаҳәни, абжыас еиپш, тақа инкағон. Убригы ргәи анпнатәа, ҳңалап шыңта ихәан, Леон иәаиҳеит. Уи дандәықәла ифыза гәакъа Хъзангы днаиштәләйт...

Арт ағыңғылайыз шааниуаз ауағы затә Қаинагә игәашә архъа иаттүләйт. Үрт зны-зынла уа еицнеилон. Қаинагә ақәабшыта аиپш иңәышәшәзә алға иашәхъаз, есырла ихыбыз, қәаңде дук дығонан. Иара уағ дызиммамыз-дышизихъымыз, адунеи дзатәх дзықәыз ахәыңқәа иабардыруаз, аха иажәабжъхәаша, хрыжъ-хрыжъ ицәажәаша, оумашәа

ибаны изызырғолон. Иаргы даара гәахә дус иқаитрон дара уа рнеира.

Аққеңінцә ағәашә ианаатала инапшны ирбейт, ақәаңә аағс ашта аганах зөеимыртаға иғылаз аратла-ду амтан Қайнагә арымз дышықәин-аз. Азнықаз хнеиру-хамнеиру ҳәа иаалакқақит, аха Қайнагә, псааитат-кра ҳәа ихы нықәйтцарғы, шамахамзар дышыцәу ихтығәымлаңызт ақынты, уахь рұғынархеит. Ихырқөақъа иқаз ршыапқәа ашыац иахын-лашәоз ашышкамс абжы ақарагы бжыры рхылтцуамызт, аха абырг шыоук шааниуз дырны, даахәыцы-мыңит, иқәра иаатәоумшыартә, ашы-рхәегы ибға дныхтәлеит. Уи, хатала дышызатқәызғы, иашта анеи-ааи ағзамызт азы дашыцалахъян...

Иара даагылазар джығын. Зарға нап урас измаз, зарма шыапғыы псынгъарис иззықаз, аҳацақъа Сасрықәа дагылзңәаң, дагыззрыжәыз, Нартаа дүкәа анеибашыуа азә ихы ңөыр абға уадыхә ақәзүршәуаң, рыхұғақәа рзықаздоз Аинар-жың дифызын. Данычкәеназ аахыс аи-башырақәа рөңи оуменкәетәа иихигахъан, иаргы убастәкъа аибашыцәа рабғыарқәа рзықатдо иахыцалак дрыңын...

Шыңыларазар акәхап иқаңтоз, иқәра дәфахан изыштымхуа иа-ныхынтахагы, Қайнагә бааңсыла иғәиенеанын. Иқәаңә унықоналарғы дахыыштапто иңәртәғәи аханытқәкъа иахәа, иқама, икәадыр, иқамчы еиқәхапс икнаңан. Ақырғыара еиңшыыз, оумажә зхызгахъоу ак шакәу аныпшуа, зынза ижәйтәзатәиз кәалжыкғы цәеиқәараңа урт иривак-нахан.

Иқәаңә ашытахъка изгылоуп даңа хыбракғы – уи ижъира ауп. Ианицаа аиңш дықам, имчәа акыр икаңсахьеит, аха ңаса еиңш лас-сы-лассы акәымзарғы, иахыагы ижъаҳаштыбжы шаң игон. Шаңа еиңгәышә, еикәаға, шаңа мсыр-аҳәеи қамен изрыжәхъоу, шаңа лабашы ашынтаңғығақәа рхеитцахъоу, бтү хәға-ңыци қантцахъоу, заңа ҹы рзыхә өеимаа инапы итиххъоу здыруада, пхъаңашы аман икоума. Шаңағ мартцеңәагы идқыланы ажышы диртцахъоузеи, шаңағыы иандиртцалак, ақыабз ишатцаңакуала, уаха даңа уск рнапы аларымкыр-цаз, рхахәи ңәаҳәақ хәхәаңа иагәйлблааны, ма ачышә рәпартатаны, ап-сынгъарии, ауреи, арытәеи қатданы ҳамтас ирыттаны иштхъоузеи, дара рхатә жыриақәаға рзааиртхъоузеи...

Уажәгыи иара ижъирағ, ағымаңәа иалху аға асаба ахығы, псың атражамкәа ус баша еидшәақъала икнаңам, абаңкәтәи бүйари мыругеи зқәйнхъоу ипсынгъарииғы уаха ус амамкәа итынчза иғылам, арытәеи ауреи уағы иштимхуа ус зымға икажды...

Ажышы ззымдұрзо шаңа ҭааңәарагы абасшәа икоу ажыриақәа

рымоузеи; уақа имәғапыргойт ажыраныңқақәа, ианқауагы уақа иру-
еит қоуба, ажыра иартогы уақа дартоит ажыра-ныха...

Каинагә ижыра иахъагы аҳабла абжы шалғың иалығуеит, уи
дышжысы аиپш, дагыныңқаф дууп, ижырагы ари аңта илтәнәкыз зе-
гүйи ржырақәа рааста амч аманы ирыпхъязоит...

Каинагә иара ихатә қыырсиан тасла ирнатхьоу уағым, уи ихатә
жыра ааиртаанзагы, Ажәеипшыа назлоу, еиуеипшым анцәахәкәа
рыхъзала ашәәптыңаң-тлақәа дрымтанаңхәон. Иара иеипш зеипшыз
ауаа Апсны ахы-атыхәа ахынзанаңаазо имачымызыт. Ақырысиан
уахамақәа рматцузуңцәа урт раңаак иргәепхомызыт, анцәаиҳәартакәа
рахь имнеңзакәа, ауаа дара ржыртқақәа рахь рхы ахъкыдыз азыхәа.
Қаинагәгы акыр длаңшықтән дрыман, аха ажәйтәза аахыс иаауаз
аңсуаа ртас еилеигомызыт, дызыңиң дағын. Уи ижыра пшытып үкъа-
хеит. Дара зхатә жырақәа змоугы, амшап-ныңқақәа раан, иара ус
абжыаңынгы, шақаф изаауда, ажырақәа рынцә Шыашәи ихъзала
шақафы дрықненыхәахъада, аиҳарактыв ахыңқақәа. Урт азрыжәразы
зыла итәни изгылу аиаңәа изааиртәланит, зәә зтәим ахәса ажыра
пырғы ззаапсалу азырыкәирпіккөйт, хшароура зәәиуадафо ахәса
ақамақәеи ахәақәеи ззааизрыжәлаз азы диржәуеит...

Иара аброуп, аеаңыра дымгакәа, ахқәажә қәыпш Җырымхан Леон
изы лтәа лтәымкәа даныңқа, ақырысиан ныхакәа раастагы ажыра
агәра згоз ланхәа мазала дахъалгазгы, ажыра амартахәкәа зегърыла
Қаинагә-жы дахълықәелрынхәаз. Лара ахқәажә Җырымханғы уи
аахыс лгәи итыңдом, ағны, Ҳазартәлан даныңқа ажыцәа лбахъан,
аха ас тыңқағ итәу жы динимиацызыт, уатәни ажыцәа неитанеитә-
суя өуардынла иғароуп, иахъақәшәаз иаангылан ижынуа, ныңәара
захъзугырыздыруам...

Уажә арахь имәхыттыз арт ҳарпарцәагы ажырақәа акырғыра
ирбахъан, аха Қаинагә ижыра жырак ирзеншмызыт, иара убас урт
аҳтынрағы, нас ғнататыңхъаза иахънеилак абыңар раңааны рылаңш
итцашәахъан, аха Қаинагә иабұңтарқәагь иаргы еиҳа маза дук итсаны,
ссиршәақәа иңаз азә иакәни ихәәпшуан. Еиҳарактыв уи дзыргәепхоз,
ивагылаз имартцеи ҹәын итыңдан дара аға иахъаирхалоз, еиҳа рымч
зықәхартә имачу аурақәа рымғантцара иахъақәиттітәуз, нағсы иқә-
цә ағнны икнахау ахәақәа, ақамақәа кныхны иахъидиркуаз, ажәйтәзатә
хыңқақәеи, ахәақәеи, абтқақәеи, асақәеи лархә-ғархо ирыхәәпшыртә ата-
гылазаша ахъритоз акәни. Аамта анимоу, ахәақьаша, ахысшы ахъ-
дирбоз азгы азәи дилартомызыт. Рықәра атсанакуа ианыңқалалак, дара

уртқа зегғы рбараны иқан, аха ас макъанатә заа ргәи ишағахыз ирбартә-ираҳартә иахырманшәалоз цәғға еигәйрғыон...

– Шәа шәоума, дад... бзиала шәаабеит, – ихәеит уи, иңымшь еимассы, дахътәаз дәфархатцылан.

– Аαι, ҳа ҳауп, – атак нықартцеит даргъ неиңғекни.

Қаинагә-жыи азныказ ихаштит Леон аҳ ипа шиакәыз, ианингәалашәа, аҳ ихата дааизшәа, даауалуашеит. Уи данычкәынаң аҳцәа еиҳабаңа дрыңылқаахъан, изыхъчоз аргы дрылан, аха рыңқар-зыңқару үарапа азә данибалак абас гәтүінчымрак изцәйртцуан. Уи данычкәынзаз аахысгы ихымпсааит, иғәи зырқыдоз иага ибахъазаргы, иқазтоз шәазызарамызт, ҳатырын, патуун...

– Шәааи арахъ, дад, шәтәа, – ихәеит абырг, иқъақъаза иғылаз арымз ду инапы нақәкуа, – Шәышпақақәоу шәымхәои, ныбзакъцқыақәа, ари-абжъарак ҳайбамбеижътеи? – драззааит иара, дұышәарчо.

– Ибзианы, – атак нықантцеит Леон.

– Аαι, ааи, шәыбзиазароуп, дад, шәыбзиамхар қалома, – абырг ибга аитцихра ааицәйуадағыны, ихы рұқәшәа, иблақәа дырцәйтқыпшы дна-рыхәапшит. Дара рөсіңдер, еидкыислар ҳәа ишәозшәа, азәи аахыы, егъи атыхәахъ арымз рыеңиқәыркит.

Қаинагә-жыи рәашла зыгерыхъны, илахәыхъза иапхъа итәаз арпартәа хәычқәа дреигәрыгъатәа даеа пытрафамтәк данраңаажәақәа:

– Зны ус шәаатәеишь, дад, – ихәан, дәфагыланы иқәацәахъ иғынен-ихеит.

Абырг иғәнимго дықамызт абас, дхәычы-дду, сасық данымдахытлак афырхәа чеиңцыкак зырмазеиша уағ дахъизығанымыз, аха уи иара дашьцылахъан, шытатцәкъа еидара хъантаха иқәхаз иқәра усқактцәкъа илнаршом акәымзар, фатәык, жәтәык иғны иагижкуамызт, иааилак иғәапхъа ихы ирпхашшомызт.

Арахә, ашъамақа, апсаса раңааны изанын, акы ахәда хымтәәкәәнгъы уағ диштыуамызт. Ағәила ҳәсақәа, ағәила рәпарцәа иңирхырааны, али-пسى рыбжъара аишәа ааирхион. Арт сабицәоуп, егъасасцәам, дыр-цәйпхашшом, аха уеизгы ианааилак өмүртсысытцәкъа ицарап иғәи ихуа далағон.

Пытрак ашътахъ иқәацә ғны ағадаҳықала даавтцын:

– Шәааишь, дад, аранза, ак шәсирбоит, – ибжы аарықәиргейт. Леони Хъзани кәәнзызануа уаҳъ рөғинархеит. Урт хәычыкъы амла иакуан, аха дара зыштаз лакә ғыңқ, жәабжъ ғыңқ раҳар акәын. Ирдүруан атахмада (данжыиуаз усгы джыиуан аха) итасқәа рыла зны иара ихата

игәс иатаху қаимтқақә ақыра ақ азбахә цәыригараны дшықамыз. Даҳъылаз ажыра ағапхә ианнеи:

– Шәнапқәа зык нарықәышәтәеи, дад, нас ҳаңцәажәалап, – дұышәйрчко днарыхәаңши.

Уаҳа иамамкыкәа, ажыра аварағытқәа, нақстәи абаҳә иалсны ахъхваҳә ачачхалеи ианыланы илеиуаз азыхъ рнапқәа наңакны иа-арызәзәан, иара уа икнаҳаз ашуқъат мпахьш ду ала иаадырбеит, нас иара данынарыпгыла, дара ртәала еибарпшны, ажыра инығналеит. Шыъжыаахыс (Каинагә ашаңкыраз ауп аиҳарак шамахамзар данжыни) аптыртқәа анғылцәа, аихаза-фөзы шығнышәшөозгы, ажыра ағынтықа адәаха атқыс ихшәашәараЗа ићан, ганцыпхъаңа, пәцхак шубаң аипш, аҳауа аңылсны иахъаауз ағәхәараЗа унатон.

Ажыра азганк ағыи лаз аишәа амғыал, ашә, аңхасараның үхәа абырг имаз рыла ирхиан. Еирүз хәычык азна ағғызы ғхеи-ғхеиуа иқә-гылан, уи иавагылан ашың ғыжега хәычкәа қәрышә-қәрышәз...

– Шәтәа, дадраа, ишәаңәасшо раңақ еғышқам, аха шыбыжъяк еицахъып, – абри аайхәан, иара аишәа ахахы дниасит. Аңқәынцәа рөғыңғылары нақ-аақ инадтәалеит...

Абырг ашың чамсәәыл хәычкәа ағы нартеитәан, акака аңқәынцәа инарымдайрыгылеит. Руак иара ианақәаих, аныхәара игәс иштәз дыр-ны, дара ахъышәт-сышәтхәа иғеибаргылеит.

– Анцәа улпха ҳат, дад, Анцәа шәныхә, – уаҳа мңхәык даламлакәа иааижәйт. – Иаанышәкыл, дад, ишәптирхагам, шыңа шәхаңдауоп.

Жыыржымзар даеек ағьама зымбациз аңқәынцәа аалак-факит, нас Леон иааигәағын ачамсәәыл хәыч ааштыхит.

– Анцәа улпха ҳат, Анцәа ухышшыаргәыт ҳакәыхшоуп, – дұназак иеипш дааныхәеит. Хъзангы ус наңиҳәан, ажы-фөзы зхышәшөоз ағы цаҳәцаҳо иааржәйт. Абырг рныхәашьақәа оумашәа ибаны дарыхәаңши. Җабыргынгы арт хәычкәәмзаап шыңа ҳәағыы игәс интихәаит, Ан-цәа иңшыуоп, ахаңаарпар ғыңқәа ағылара иахъалагаз, ҳмызыр иуды-руазеи ҳәағыы гәхәараЗа дук ааиоут.

Аңқәынцәа раңақ какалкра рәаддмырхалеит. Җабуп ҳәаны, рапхъа аишәа Леон днахытит. Хъзангы ус аайхәан, дәғагылеит.

Иахъаадәйлтциз, абырг инапы анаииззәа, дарғы дырғегъых рнапқәа рызәзәан иаадырбеит. Ус, иара Қаинагә драптгыла ишааниуз, икәаңа ғнахыы инығнаңгалеит. Уи агәта ахъазеиқаратқәкоуп ихәыштаара, аиха иалху ахчныза ғаҳаракны иамоуп. Үақа иңәйблы акәастға дүкәа ус баша рхы еиғакуп. Ағба азынчыр еипш архныш-

на ду еиқәтәамxaҳаraзa иахакнахаup. Леон ихы ғыштыхны уи зхынхалаз адаан-қәыркьеи апацха ахәйбli днарытапшит, алфацартa назлоу, шеибакeу зегы ақардуаг аиңш ицирцыруа икан. Иара ақәа-цә атзамцқәагы злашышыз ахәажә бицқәагы аихаза еиҳa eиңшын, амфы аастa. Аеҳәа архъя нақ-аақ eиғапшua ф-рымз дук өхәагылан. Леон ара уажәадагы дшыоналахъязгы, дырғегыхын абаrтқәа зегы eимгеимцарак иблақәа аарыхижкын, нақтәирах ацәартағә аханы ик-наҳаз ажәйтә абұларқәа рыхәапшra далагеit. Урт рхала ицәажәозшәа цәанырра ұшаqьатәыкы даамөханакит...

– Икных, дад, икных, – аайхәеit атахмадa, Леон абұларқәа дышрыхәапшuаz аниба. – Шәа икнышәымхыр икнызхуда...

Уи ақәын Леон иитахызгы. Иааигәагын, аслan бағыш иалхыз, ағежкыцәа аазхығуаz ахыци ахәимпали аакнихит, хәа гәартқa зәз aatçәa-таzах xәyычгы хазы иаакнихит. Иман адәахыы даадәыллцит.

Хъзан дыфоны дцан ацәкъара кыдитcент. Леон дааскъаны даагылан ахыц ахәа нағеенцент. Имахәеа иахынзашлшоз иааирххан дхысит, аха ахәа ацәкъара ақынза изымнаzeит. Уи аахымзгишьеит. Инағеенцент даeа xәak. Адгыл дзықегылaz aғы иеыштыргәгәаны, имч eизганы ахыц ааирххеит, атаххәагыы инаимптицижкыит, ахәа ацәкъара иназы-васит. Даeа xәak нағеенцан, ишьамхы арсны, иаарласны ирхханы ағынаирхеит – ацәкъара агәтатқәкъа ихәа налакъакъеит, идырдыруа. Хъзан дгәрыгъатәа дыфоны днеин иаалихит. Леонгы мтәылжәсада дыпрыртә даақалеит.

– Шыta уара ухыс, – иxәан, Хъзан инаииркит. Уи даалак-факит, аха нас ахәа ахыц инағацданы датхеит, ишнеиуаz ацәкъара атқарах-шәа ұвара инаахеит. Даeа xәak нағеенцан, ибзиан дкылпшны дхысит, архъан Леон ихәа ахъақәшәаz ақәлтқәкъа интаиршәеит. Леон иғызагыы иара дахыитцамхаз еиҳагыы дааигәрыгъан, ижәфа инапы ықәтцан даа-гәйдикыллеит.

Абырг Қаинагә-жыи иқәацә-фоны ддәылтны ашәшүирахъ дааины да-нынатәа, изғыз аицлабра иақеытцны, иааидеибахәалеит.

– Уаахишь, дад, – иxәан, Леон ахыци ахәимпали ааимихит уи. ғыц ибазшәагыы ақыраамта дахәапшuан, нас ус иxәеit: – Абри сабду исите-ит уара сануқәлаз, сабдугы изтаз иабду иоуп... Ари зны Ҙсырзха иқа-лахью аибашшы дугы иалахәын, амбатәзa ахытцеит, еимдо иаахгон, шыta са схәарөхеит ишыжәбо, сдунеи апсаxра ансықәшәо сыйздыруам, убри ақнитә иахъарнахыс шәа шәаға ианыстсоит, пату ақәтцан ишәи-маз, иатаххозар Шәыпсадгыл алашәыхъчала, иара ахаан иажәуа

абұйарзам, еимыжәдала абиарала, еіғыу даға хысга абұйарк қалаңза, – абри ҳәаны дырғеъых Леон инаиирkit. Уи иблақәа тұацаза абырг дихәаңшуа иаамихит. Хъзан ахәақәа ааизиган рытра интеитдеит.

– Абарт ахәақәагы иара иацын, – деңтаацәажәеит абырг, – урт раңхәа армзаа ирацәан, сабдуцәа ҳағацәа ирықәедырзит, иаанхаз сара аибашьрақәарғ инысхит, убри ақнитә рхыпхъаңзара иагхеит, шәара ишәырраңзәа, шақа шәыхәақәа раңзахо ақара шәағацәа шәыцәшәо иалагоит. Насғы ахаан псығерас ишәымоу аҳаңай уағ илапш итамшәозароуп. Сасрықәа данысабизаз, Аинар-жын арытәа дыбжъакны данизрыжәуаз, арытәа аңтып ӡрыжәымкәа иаанхеит. Уи атып ахъаанхаз иарғыа шъамхы ағы ауп. Сасрықәа ипсү ахъатзғы иара убрақа акәын. Иара убри анырдыр ауп, уаанза имыхәајоз иағацәа итархара анрылшазғы. Апсабара иқәу дарбанзаалак «изрыжәымкәа» иаанхаз псығеритқә змам дықаңам. Ҳара апсугаа, дад, ҳәрә аартцәоуп, маңа ҳаңаңзам, ҳағацәа уи рхы иархәаны ҳтәршәаауеит, ҳаңсы ахъатзәкью иарбаны ихаихсует. Шәанығендераслак абригы құя шәазхәызырц қтахуп...

Леон ипъялалоз адвоуҳа-уағы диенпшыншыало, ибла еихмырсығ абырг дихәаңшуа дизызырғуан, нас уи иажәа ахы аникуаз иихәаз ихамырштықәа ус дтсааит:

– Иарбан Псырзха иқалахъоу аибашьра ду, ианбақалеи?

Абырг ғытраамтак ғөйтәомызт, Леон издаара иаҳау имахау узеилым-каая, нас илабашьа хы-мәкәындыр ағығаңәа илытсаирсын:

– Шъарда түеит, дад, уи аахыс, аха иаҳаңғы ауаа ирхаштуам. Сабдуцәа ирхәамтән исахаит, ишсаңағы үсоуп...

Атахмада данаатғыла, анағс иихәарызыеиши ҳәа ачқәынцәа зынза иааизәлымхәеит, ршыапқәа рыңаңсан ашыаңра инылатәеит, рыблақәа еихмырсығ ихәаңшуа. Ахыци ахәымпалқәеи рыварағ ус ишътан...

– Уажә маңқ хар ҳамам, абырзенқәеи ҳареи еиха ҳааибует, ара ишыжәбо имағымкәағы ҳааланхоит, руруа хлапшцәас икоуп, аха усқантәи аамтазы ҳажәлар амкәыл баапсұа итагылан, таха ҳартомызт, аурымқәа шәқырысиянра кашәыжыр қалом рхәеит, ағыамқәа ҳа ҳдин шытышәхыроуп рхәеит. Ргәи қыдғылт, дад, ҳажәлар, уаҳа псыхәа анырмоу аурымқәа ҳамбааит ҳәа иқәғылеит, аизара ду қартцеит. Ас анықала аурымқәа рхәынтқарцәа иханарыжыуа иқазма, ишпарғәағызен рхәан, ипапашыкны иқәғылеит. Аиҳарап ҳәағ зыркыз, дара рхәатәхатцара ҳақәытңы, ағыамқәа рахъ ҳхы ахъқыдаңтаз ауп, уртғы ҳрыцәнүмхо ҳақамызт аха. Ҳара иаҳтахытзәкьяз ажәйтәздахыс иаҳбахъаз ҳатпла-

пшықәа, ҳныхахәқәа ҳрымданыхәалар акәын, – Қаинагә-жыи иажәабжы еитеихәоит иара ихата ихигахъатәкъоушәа. – Аурымқәеи ҳареи ас ҳмааибуа ҳаналага, аңыамқәа рыпсықәарагы уи акәымзи – рыр ымалыны рәаархан, ара ҳгәйлара алазқәа рөйинзә ифөйт, устәи акәын усгыы мәлас ишрымаз, инызкылодаз. Дук мыртцықа, урт ртәылагыы ифалсын, рәаархан, ҳа ҳөөи ифөйт. Ҳшеизыразу, шәшахампсахуа ҳәа иреиғызы ҳажәлаштыракәа иреиуаз уаа-хынфажәафық, абзиара шәыдкылоуп, абас шәа шәеипш икәз ахәыцқәа шасыс ианрырта, дырфегъых шытакъа ихынхәны идәыкәлеит урт. Дырфегъых ишлеихуаз, алазқәа ртәыла ианалала, ишакәзам урт рхы илықас-фықасын, раҳ ипхәыс пшза Феодора, шытрака даурым тыпхан лара, дыткәаны дрыманы ицеит...

– Избан? – дәцаит Леон.

– Аурымқәа алазқәа рөғыы амчра ркын, ргәы пәхжәоит ҳәа акәхап...

– Нас икәлеи?

– Нас, дад, ишысчәаз аиپш, аурымқәеи ҳареи абас цәгъала ҳами-мацәгъахеит. Уи зыхъказгыы, есааира руаажәлар ааганы иҳаланыр-хо, ар ҳакәыршан ҳзымысыуа, ҳмал дегызмаха ишаны ирго, напхга-рагы ҳзыруа, зынза ахәура ҳтарцарц иахъалагоз ауп. Иахъзымычхайт ари, шәаҳтакъым ҳәа раҳхәеит. Ас икәз ажәабжы хъантә реиҳаб дүззә ифөи ианнағ, уағы ишимбац дхазгәаит. Аңсны-дгъыл чашәра зынза ицәүзуашәа аниба, еиха иғәғәаз ир алпашааны, ағбақәа иртәтәаны арахь рәааирхеит, ихәатәи хазымтәо иалагаз ҳажәлар иртаслымырц, иахъирхәырц...

– Иаама нас урт? – азтцаара еицикартцеит аңкәынцәа.

– Ишәасымхәои. Аурымқәа раҳ дүззә ағбақәа арахь идәыкәиңца-анза, Кәенстантинополь итәаз аурым рыр рпзыза, ихъз сгәалашәом, шыашәи итарблыша, Урымка ипхъан дыргеит. Шәамахътәыла зна-пағы икәз азантакәа рыр ахадасгы даарыштыт, напынҭас апсуаа ҳаршынхитра идтәнди. Уи ара дешааиз ифөиөиҳан, ықамззи, алазқәа рөйи даахит, уа итәаз аурымқәа рыргын напхгара риңарц. Дара усгыы устәи акәын ианакәызаалак ихибаҳәа раарта, алазқәа рөйи ымчра ргәғәа-ны, ҳаргыы урт рнапатқа ҳақатцара иаштын. Арақа заа уаанзагыы иаан икән аурымқәа егырт рыр рхадацәагыы. Урти уажә ари иааз алаңшыи рөеимардеит. Иара даалаган, аурымқәа рыр еиха иғәғәазакәаэз ра-цәаоззаны иалипшашаит, урт рпзызацәас фыңыа зынза амықәшәатәыиң-гъяқәа рапхъя илаиргылан, тұға змам ағбақәа иртартәаны арахь амфа иқәитцеит. Ишфөиуаз акәымкәа, Ақәа азааигәара ианааи, ағбақәа иртаз ар ӡхыргеит, аршықайаа шыапыла агаға иавалан амфа иқәлеит, егы-

ртгыры еиҳа имаңыз рығбақәа ыла урт ирываңсаны рұғыфархеит. Шыпала икоу ағегәхә шыапыла иаауеит, ағбақәа иртоугы урт иримариашаны амшын ихышшыла иғеиуеит...

Арт еипхыләкәа ишаауаз ааигәа ианааи, иааңшны ирбейт ҳара апсуа ҳраңағны ҳәзәркәа-цәирасуа ара Қырғызха ахәқәа ҳұшырға, аға ижәләре ҳазхианы ҳшылқа. Ас ашәартта ғәғәа анырба, арт апзызаңәа руаңәк, ар ырбжағы еғиң апзыза иааизныжыны, еғырт абжағыкгы ағбақәа иртартәаны идәйкәлеит. Қырғызла лбаа амшын ағынза илајо икоға, уажәгыры зыштықәа жәбо ани абаахкыра ду илахықәшан, абаа зыхъчоз раҳы иамк-амыштыңзакәа ишталеит, ртарчеиқәа қынгыры хакәниа абаа иғеи ғаражәлеит. Ә-мцақ ырбжыара ибжәхаз ҳар хъамтыр амүйт, дад. Нәк-аақ ибжәзкыз аурымқәа азәырғы ндыртәеит, иршиштылан ипхарс ишааиуазғыры, изталаң абаа хыхъчартта ашә ду аркра иаҳымзакәа даргыры ыртталеит. Абаа ҳәталт абаапсы, издыруада ҳхы ҳзенқәырхар згәахауаз ҳар, тәға змамкәа ирыцталаз аға ир еғерымлыршакәа рбаа хыхъчартта рцәыргеит, даргыры зыниаң рзымдырзо ирткәеит... Аурымқәа азнықаз ҳиааит ҳәа рғәи иаанагеит, аха иалоухи, русқәа уадағхеит; еизааигәа-еизааигәа иғылаз ҳағын-қәаңқәа, абаахкырақәа зкәыршаз, рхыбқәа ирықәлан, ҳаҳәмәйхәс иаарымпүхъашәоз зегь ыршәуа, дхәыцы-дду, дыпхәыс-дхатса, ҳажәлар аурымқәа ирғағылеит, ашыаартцәыра ғәғәа кадыршит, аибашыра уағеимшхаратцәкәа тартцеит... Аурымқәа рхахырыгара рзымдыруа ишылқаң акәымкәа, ағонқәа амца ырцирахтап ҳәа аархасабит. Уи здыруада. Иааилалашыңон аиңш, ахәақәа амца дыркны, ижжаза идышәуа маңара, аисыр зқәыз ҳқәаңқә-фонқәа шейбакәа ағәғаҳә абылра иғалагеит, ахәса, ахәыцқәа ыртқаабжыры адунеи үағ дықәнаргыломызт... Ҳажәлар тәға змам алаблит, дад, уи амца қьюкъад баапс! Уи ашытакх әкыр шықәсагыры алғақ, абылғофы ықәышәшәөн арақа иаҳыабалакгыры. Иара абыржәгыры анышә ааужыр арақәа аапшуюеит, дад, убасқак ибылхьеит, ичычхьеит ҳадгыл...

Леон ахыци ахәымпали аашытыхын, еимларғәтәа икны ус дтәан. Хъзанғыры икоит-қызытбыжы гомызт. Атахмада иажәабжы ғәғәала ирнырит ағыңғылғы.

– Абрин ишәысқаң ахыци ахәымпали, нас абна сқәаңқәа ағы икнахау ахәақәа ғебеи убасқантәи аибашыра иалахәын, дад. Урт сабдуцәа иркын, ашытакх сара сөйнза иааңеит, сара ҳәа узғуғыры, саагылазар абылар сшатқаң сатцан... – абрин ааиҳәан, маңқ ипсы ааиңекит, нас: – Ахәатра сырбеи, дад, – ихәан, Хъзан ихы наиқәикит. Уи ахышәтхәа ахәатра анииркы, чапырхәатас иатқаң ахы ааиртлан, ҳәа гәартақ аатигеит, урт

дрылапшуа руак аарылихын, ус иажәа инацитдейт: – Абри ахәа егырт ахәқәа ишреипшым жәбома, ари ҳағаңәа рыхәқәа ирыжелантәүп. Үсқан арақа тлак убомызт ахәа зларкъакъамыз, иахъанзагы иҳарак-ны ахрақәа ирылакъакъа иахъышо ышоуп, аккарақәа рөңи икаңсоуп... Ари ахәа гәыкәхә тәәхнны изсымоу, ари ҳа ҳашшыратәйк игәи иалаз ахәоуп, иара уи дагъагеит. Итәахны инеимда-ааимдо абиңарала иза-аҳго, ашьа бааум, ипсум, дад, адунеиағ ҳағак дықанат ҳара гәтынчра ҳмоуроуп. Ари арахъ са исымаз макъана, шәара асабиңәа ишәистом...

Леон итаххейт уи имхны цқъя дахәапшырц, аха, зымәа ианыпхъе-ик, тыңч дахътәэз иеимыртцысит. Уи аға ихәа уажәгъы ашҳам ағыкәкәа, аршәа атрышә исасуа, ажәған иалхәхәа аара иағызышәагыы иғәи иаа-инатеит...

– Ишәистаз ари ахыци ахәымпали, – деңтаацәажәеит атахмада, – баша хәмаргас ићамтәкәа, ахысшы алашәтала макъана, наќ-наќ ахәқәагы шәыстап... Ҳара ҳадгыл, дад, ишынеибакәу зегъы хәа-тығла иргәгәоуп, убарт ахәа-тыңқәа зегъы саргыы сгәи иануп, изды-руада шытә митәйк ҳара сзымцакәа сдамра сталозар, сқәацә шәйәона-ланы иаанхаз сабұларқәа шәа шәхала ижәга. Ишәасхәаз ажәқәагыы бзанты ишәхашәмәиршын...

– Бзиоуп, – ааицирхәеит Леонраа, шытә ицару имцару рзымдыруа, ираҳаз ажәабжы иархъантан, еитсағәтәа иахтәаз.

– Иахъа хәычык сгәи пشاуашәа сышоуп, ажәа шәасыршызыар қалап аха, даеакгыы ишәасхәо, дад, – деңтаацәажәеит Қайнагә-жыи, – абұлар-гыы абұларуп, аха ауағы исасымша бұларла маңара дышымиааниуа жә-дыруаз, ахшыси ауағреи, ачеиңүкеки, аламыси имазароуп. Ачеиңүкеки анысқәа, ари ишәымдастаз апышча хәың азбахә сымоу ұышшәымшын. Уи зхысқәаая даеакуп, аха ағаңын ишәасхәап...

– Мап, уажә ихәхә ићалозар, – иааидхәатдалеит Леонраа.

Атахмада маңқ ипсү ааивиган, бзиоуп нас ианышәтәххә ихәан, ус деңтаналагеит:

– Ажәйтәзә, адунеи ахатә аира ианағыз зны, ҳара апсуаа Рапстан хәа ұзара ҳтыңызшәа иалацәажәоит. Уа инхоз ауаа бжағык еиқәатәқәазаарын, егырт – уаа-шкәакәакәан. Абант ашкәакәакәа ракәзаап ҳазхылтцызгы. Аиқәатәқәа даара уаа-гәйіжелацәгъақәазаарын, убарты ант ҳа ҳазхылтцыз ашкәакәакәеи ашьа рыйжылан, еиғаңәа бааңсқәаҳазаап, ғәғәалагыы еибашызыаап. Иалоухи, атыхәтәан аш-кәакәакәа Рапстан иқәтәнни имцар ада псыхәажәла рмоузсаап, абрахъ ағада рөңиғаҳанғыы идәыкәлазаап. Шъардаамтаза амәа иқәын. Уахык

дәеиужы дук ағы ишыпхъоз акәымкәа, аңылашамтаз, дара иреиуаз тәкәжәйк дәйхан, дәтәңәйтәуа лыбжы хтәнды ус өфалтит:

– Ҳаңаша ҳапсышыоуп, ҳай абаапсы, шәгыл зегы, шәгыл! Раңстан ҳақәзмүргилоз ар рұзыа Ҳазаратаалы иеы Дулдул дақетәаны, дифирмацәйсха дәшшәталан даауеит!

– Иңаңдарызеи нас? – рұхән, егыртгы налаңдаит.

– Аатәак азна ахәыз шылеи, аңыкеи, алыхәти сзаажәгә! Ҙеңькамзар ҳара егъахәом, ҳантәара айт ижәдіруаз, – ҳәа дааңәажәеит.

Зыбахә лхәаз зегь наган иналыртейт. Ишрыылтаз еиңшгы, жәлары зегь адә ду агәта иаандтәатәлеит. Лара ахәыз шыла алыхәтала ихәны икархәхәуа, аңыка кәпсо маңара, луаажәлар шеибакәу зегы даархыкәшит. Ус иаапкны иаауз Ҳазаратаалы нахъхи үзара дааңәиртит. Үи даания-даания ақыр данаигәаха, лара пхъақа днаиپылан, лышамхы лалырсит, луаажәларгы ус нықартцеит. Дулдул иақетәаз Ҳазаратаалы, аффаҳәа иаҳәа қын, дышиашоу хагәха дрыжәларц акәын, аха дшааниуаз, ачеиңыка изахымскәа, адыххәа иеы аанғылеит. Үи аамтаз атакәажә лгәйіхәпі аалырпшын, ирыштаз ари ауағыңға иалхәеит:

– Сыңқәын, нан, уаргы абри акәзами узағаз, ҳумшын, ҳаужь, үағы ҳаипырхагам, ҳәндең ҳхы ахынахо!..

Ҳазаратаалы иеы ачеиңыка иағрагылан дара рәйнәа даннанамга, уажә шәйизкәа ҳаиархан шәңдит, аха мышкызыны дырғеғых шәғөр арахь ихәуа Анцәа иңаңдаит, нас шәреи сареи үзән ихаибарбап, ихәан, длықәгъежъаан дцеит. Дара рәаархан, зақа аамта иаауз Анцәа идүрп, абра, ибнараны, үағ дызкымсцкәа иңаң Кафказ иааит, усқан азахәкәеи ҳареи жәларык ҳақәын, шеибакәу зегь геи-шыхеи ықәиртәа-ан ҳәуықәынхеит...

– Атсанқәа абақас, иқетхъазма? – дцаауеит Леон.

Ари абаидыреи ҳәа атахмада иааңьеишьеит, нас ус ихәеит:

– Атсан мңала иқетхъан...

– Иааз Нартәа роума нас?

Абырг Леон илакта өткааны дынташын, нас ус ихәеит дырғеғых:

– Нартәа ракәхап, ҳа ҳазхылтцыз ант ауа шкәакәақәа рами. Лара Сатанеи Гәаша лхатагы аңыца аиңш лцәа-лжы қәашкакараңа дылкамзи...

– Нартәа ракәзар, Ҳазаратаалыжә иңәшәарызма? – деңтәауеит Леон.

Атахмада дырғеғых иблақәа ҭаа Леон днаиғаңшьеит, ҧытраамтак-тый иихәо иғашәом, нас ۋاپхыа ус ихәоит:

– Ишәаны ҳәә акәү үңүшьо, иахъеиғу ҳәә иааузар акәхарын, ауаф еснағы абаапсы дапыртны еиғы даштазароуп, иахъхаттәугыы дхъатуазароуп... Изхысқаааз, хажәлар убриижкөти амға иқәлан аара иағуп ухәар ауеит, дад, ирхырымгац гәақра ықам, аха рчеиңбыкеки руафреи баагәра дүззан ирықәышроуп. Уи атәмбакәа иағрагылан иахысыз – хир изгашам. Ус икоу роуп изызкугыы ирықәнныртко рабцъар. Ижәга, дад, ижәга, сара шытә абцъар скыртә сыйкам, шәа шәоуп абаагәра аиپш ҳзықәгәйгү, шәабиңара шәапсаха, ираңафуп иахъагыы Ҳазаратаалыжә иеиңш иҳашшыту, урт уафрана, чеңбыкекала ишәзынкылозар инышәкылала, иамуҗакәа ианықалагы, аҳаң ақы шәаңымшәан!.. – уафы иңеиңшартә ибжы ҹәынзә иаатиркьеит Қаинагә атахмада.

Арпартәа афыңызагы феибаргылеит.

– Итабуоп, бзиала, – иааиңырхәеит, ацара рәазкуа, аха уаҳа акры ацитнома ҳәә уажәигыы икәанызануан.

– Абзиара шәымаз, дад, шәаиңа абас, сышәхашәммырштын, ҳағоу ихала ихы дазынхааит, дад, схала схы саңајәо сыйқәшәммырхан...

– Мамоу, ҳааилоит ҳара.

– Бзиоуп, дад, шәңа шытә, шәйнсырхеит, – иаргыы дәғагылеит. Ани ҳаға ихәа ҳәә иааникылаз ахәа затә кны, ус дагыгылан, арпартәа афыңызагы агәашә интүцаанза...

Иаауан дара ирбаз-ираҳаз ргәи итахәхәа, иритәз аҳамта рыманы. Уа, иаштағ ианықаз, инеимда-ааймдо иалахысуа, ахыци-аҳәымпали агәахәара ду рнатон, аха иареи дареи рхала ианеизынха оумашәа рхы рбо иалагеит. Абцъар анықала – ағагы дықазаап. Дызустада арт раға? Изакә үңашытәузеи абырг дызлаңајәкәоз?..

Леон ҳәыч ихшығ ала, ипстазаарағ рапхъаңакәны абри дназхәыцит, акакалагыы иааигәлалашәеит ахтынрағыы лассы-лассы излаңајәало аибашырақәа ртәы, анеи-ааи шыраңау, аныхақәа рәңи рныхәашыақәа, зны-зынла иаб иееніңакышыақәа, уажәи-уажә иабцъарқәа икәынцаны, дәйіжәлан, ахтқыа аиپш агәашә интқыашыақәа, саҳбан ибра иаахгылеит ааигәа зөи дықаз ақәалзычапағаңа, дахънеихыу ажыриқәа рәңи, ахъес-сеөхә ажыңа әркышишыақәа, ахәақәеи ақамақәеи аччаңа азы изаатдан ишрызрыжәуа...

Дара-дара дасу рхәыцрақәа ирыланы, имейцәажәа зо, рыхырышы инейкәтә ишаауз, Ауахъадхәыртә ҳәә изыштыз адәи аптында ианннықәла, Леон имархәац нахъхынты дгәатаны, иаакырыкырын, аеңәа ирылтны арахь ағаанахеит. Ахы шхаз иғны ианаайдыххыла, иикыз абцъар аагәанатеит, ахы илаха-әсао иааңыеит, иааңаго аилкаара

уадағыны. Леон ахыци ахәымпали Хъзан инаниркын, амырхәац апыр-цәкәа еиларгәгәа, ахышатхәа өйкәбалла днақәтәеит. Уажәада ари ажәфағ дымғеиңизт. «Чоу!» ҳәа ианғасиркәа, иаргы ирбжыхану ак акәушәа, уаха уарчанрак қамтакәа, ахәа еипш иткәнаны ағысанахеит. Адәы ағеиуатәны, иңирны ицион уи! Леон ғәра зғамыз аеы, инапқәа иштәхъка иганы, афыртын баапс иннадо, дақәтәан. Өйжәккәарап ааимыхъзакәа, убас знык-ғынты адәы ахы-атыхәа дцан дааит.

– Дулдул! – ихәан, данғыжәтцуаз амархәац апырцәкәа ааилеккәеит.

– Ус умхәан, – ихәеит уи заҳаз Хъзан. – Дулдул Ҳазараҭаалыжә иөоп уп изахъзыз, ари иахъузтома?

– Аеы иахароузеи, ауағы ишъя алоуп аеы!.. Иақетәаз иоуп иеенимиз акәымзар, уи ачеиңыка иаграмгылент. Өйжәла бзиан уи, аригү ус ахъзыстыңит. Дулдул, Дулдул! – аниҳәа, иаргы рұпартңы ағызыңа рахъ такәы инаскъахъан, аха иаахъахәит, уимоу, ахъз адұрызышәа, ионғын еңтаарыдыхъылент. – Дулдул, Дулдул! – дырғеғых апырцәкәа ааилеккәеит Леон. – Дулдул, Дулдул! – ахъз деилаҳан ғапхъа ибжы ртәгәаны иаатиркьеит. «Дул-дул, Дул-дул!» – ҳәа нырцәтәи ахәқәагы иаарнығит...

VIII

Абар, аамтә ахъца-иахъааз уағы имбазо, Леон атараҳы иштәра ағәхәара ахъаакылсыз. Иагарааны уи уаҳы дцараны дшықоу, шытә дук мыртықәагы дшатанакуа иархәахъан, иагараангы уи атараиурта ахъықоу ҳәа мрағашәара аганахъ ддүрпшхъан. Иаргын, амшын дүззә анырцә икоу ҳәа иихъы изаамгазо, иагарааны аққара-хықә дықәгыланы уаҳы пшыртас иштәхъан, уи иара изыхәа жәғанғәашәпхъара ахъықоу ҳәа удырпшыр иағызан. Инагзангы даргәрыңон ххәар мцуп, иғәы хәйчи бжъажын, ацара итахын, еғиңтахымызт. Мачқ иғәы збаауз, уа иан лаҳәшья гәакъа дахъықоу ауп. Уи иара ахаан димбасызт, аха есаашар лара леипш лгеи лыпхай рызбахәқәагы иаҳауан, дареи иареи еихаағалоушәа аққарағы гәаныла дрышыңылахъан. Уажә лассы ибарааны дахъықазгы хаз амтәыжәа инағон, нағын ғәтәала даргәрыңон, ҳәарас иағахузеи, атараҳы данцо иангы дахъиццоз, иара өе-ила дашыңылан дшықәгылаанза ларгын уа даанғылараны дахъықаз...

Леон нхың Ҳазартәылан икоу, Итиль, Саркыл, Бельенцье, Семен-

дер ухәә ақалақықәа рызбахә ахьиаҳахью ада, даеа тәылак, қалақык имбацт. Ари мшын гәйла игу, хараза ицо рапхъазатәи иара имфоуп...

Азәигәы иаанагар ауеит ҳазлацәажәо лакәуп, мамзаргы илегендоуп хәа. Мап, алегенда-цәа иага иақәннылахъазаргы, ари иқатцәкъаз ауп, иара апстазаара ахатоуп...

Леон аттарахы амфә иқәтцара, дызхылтыз иани иаби рнағсгы, ахтны зегъ ағы зщаара дуны иахәапшуан (рацәак изтахымызгы ыңкан аха). Уи аттарахы дызларыштран иқаз иғба абыржәымзар-абыржәи иқатданы иалгаран иңкан, иағызгы Константинопольнә иааз ақаза ду иакәын. Убри иоуп рапхъаза ауардын аниба иңъазшъазгы. Иара аус ахьиуаз ицхраауан апсуа ғбақатцағәагы мағфыимкәа. Ари ағба иа兹кыз ағба матәахә Бзып апста итғаны, жәларык анхацәа ырчкәынцәа аагара иағын...

Леон ифыззәеи иареи ағбақатцағәа ағба ахъеибыртоз акырынтә инеихъан, абри ҹыдала уара узы ҳаेүп ҳәагы иархәөн. Макъана ицәаблагәны ишыиқазгы, ағнытқа дтагалан идырбон, ацәыцә татата, амзаша-фөнү тышәшәо, уи хәйычыхәмарга ғырғын дук еипшишьбалон, иңъашыаны дахәапшуан. Ағбақатцағәа рыпсы ааитаркырц ианынатәалак, Константинопольнә иааны иқаз ақаза, Леон днаидипхъялан, бирзен бызшәала, Константинополь зеипшроу ҳәа, ажәабжықәа еиҳәо далағон. Абырзен бызшәа Леон шытә иңәгъямкәа еиликаая дыңкан, избанзар ахтны зыхъчо, нас ахәаағ иғылуу ар иреиуу абырзенцәа рацәафуп. Урт рхәычкәа иагарааны драцәажәахъеит, дрыщхәмаруеит, изааигәоу ағыззәагы имоуп.

Константинопольнә иааз ақаза, Константинополь «асахъа» златихыз ала, Леон лассы избанда ҳәа зынза иғәы цыхцыху даақалеит, дшааи-шашаиуазгы иахъеи уахеи амфә ақәлара дахыццаку да-лагеит, уажәы-уажәы днеини ағба ақатцара ианбалго ҳәа дахәапшуан. Уи ауафы, иара ихата диаанза, игара қатданы иалгахью иалымгахью гәеиталар иағызан. Җабыргытцәкъан ус иагыиңкан, избанзар Леон, иага ћәышра иғымзаргы, макъана дсабин. Уажәоуп өңиц дини адунеи да-нықәлоз, иара адунеигұры өңиц иара изыхәа аира ианағыз. Шәхәфы иааган шәазхәыц абри абас шакәыз, шәхы нажәга иара иаамтағы, ишәгәалашәыршәа арахъ ааигәаза имфасыз шәара шәхәиҷраамтагы, ишәгәалашәыршәа хараза ицахью шәыжәлар рқәыпшраамтагы...

Леон амфә иқәлара зегъ реиҳа гәтыхас илыман иан. Уи лычкәын лаҳәшья лхатә фнык илзағызахаз атәила ашқа аттарахы дахыылгоз агәахәара лнатон, аха хазы ахъаа лзацизтоз, ланду, аҳакан-аҳкәажә

Барсбит-ханым ианлача иахылгәампхаз ауп. Ҳаңғаб илхылтцызгы ларты уажә дахылкоу азмыйрхакә, арт ара еиҳа мачк иааигәоуп шысхәоз, аригъ уахь дадырхарц иабағу ҳәа акыр даргәамтзаап уи. Иара аханипа Барғыль ихатагы, излархәоз ала, раңаак дазыразымхазаап...

Ларгы дцараны дышықазгы, Җъарымхан лхәычы ихала-затәө мәға харазак дықәлараны дықазшәа, зны-зынла изакәызаалак гәтынчрак лымамызт. Җабыргытәкъаны, иабыкәу дцараны дахылкоу, иабалғархарстоу? Уи уажәе-уажә лгәи хъаая даzhәыщлон лаҳәшьеиҳаб убрахь дахылқәнагалаз, лара лхатагы арахъ дахъаанагаз. Ҳлахынта ҳашпеихнашеи, ҳапсақъаны адунеи ҳашпаланаңсеи ҳәа лгәи дтәцәажәон. Аха уи еимгеимцарак акәын, нас иналхыпсааны, лхи-лыхшареи дрызхәыцуа, лгәи тәйирғааая даақалон...

Уажә лыгәтыха еита аеарғыцихит, аха уи амәға ахърымоу ауп. Ари амәға, лысаби иеипш, лара лызгы имәға ғыңуп...

Лара арирахътәи ахқәажә дугыы, наххыытәи Барсбит-ханым леипш, лпа ипа Леон Константинополька дахъцо раңааңакгы деигәрығомызт, избанзар аурымцәа жәйтә аахыс рмаанаңә лдирүан, илаҳахъан. Даңа ганкахъалагы Иустиниан Август дүззә қырсианла инатыз аңсуаа рыхшара рзы Константинополь ихиртлахъаз аттараиуртхъ дылмыштырғы шпалуз.

Ифьюшьаша, тара имамкәа ахшығи агәашьамх дуи змоу ҳәа ипхъязаз иара Рамзыц ихата ичкәын Константинополька аттарахъы дахъцоз раңаак иамеимкит, уимоу, еиҳагы дацхрааушәа иеықаитцеит.

Ахқәажә Хырыхъыхә лтаци латқысгы лгәи ҭынчум үхәо дықоуп. Измааноу лыздыруам аха, уи лара лыхшара анысабицәаз ааста абри лпа ипа дихзызааенит, иқалап, Җабыргытәкъан, зығра дытшааз иантәкъя лаастагы иғәтәаны дылныруазар, избанзар иаргы убасқак «дрим-пыттыццәеит», убасқак ихы дақәитцәан изҳаеенит... Абас аума ишылкоу, мшәа, аңстазаара? Апхъя иааниа ааста аштахъ иааниа еиҳа ахы ағызаны, еиҳагы амч аманы? Уи аума аңстазаара анарха ду азтогы?..

Ахқәажә ду иахъак ҹыдала Леон еилахәароуп дыззыхатцхатдо. Ҳатала иртәан илымоу атеразцәа рәғи днеин, ахәыц иматәаңә рзаххью ирымзаххью гәалтеит. Атеразцәа еиҳабыс ирымаз дхатдан, иуаобыр-графх днықәлахъан, аха цәгъашәак инапы қазан, убас зус иамараз шьюк ракәын асыртқаңа ирғәартәан имаз ахәсахәычқәа, ахәса биргәағы, аматәа зхәоз, иңизкөз, иззахуаз... Урт еиҳарак ахтны аматәа-фытәа зегъ дара рнапы итцирххъан. Леон иаби иаби иашыен иршәыз амәтәа-фытәа зегъ дара рнапы итцирххъан. Леон иаби иаби иашыен иршәыз амәтәа-фытәа зегъ дара рнапы итцирххъан.

дара роуп. Уи иара атеразцәа реиҳабы ихала «ирғиаз» аңашәтатәқәа иреиуан. Убасқаноуп «капсуаматәа» азырхәатәқьо ианалагазгы, тоуп, ус иқаз анкъа Нартаагы иршәырталон аха, убасқак ағындрақәа алеигалеит, убасқак еиңекит...

Уажә аңқәажә Хырыхәйхә аттарахы ицаран икоулда ипа Хъарпысгыбы убри ағыза аматәа ишәйзар ләххан, атеразцәа рнапы ианылтцеит мыңхәи иацклапшны ирзахырц. Иара атеразцәа реиҳаб иакәын ыйдала уи иағызгы, ахцәа дүкәа иахырхәаая издыруамызт акәымзар, аматәа дырғегыхың ұвара ғылқалар итәхын, идам-здамғы издыруамызт шақараамта дазхәициуз, атыхәтәан мыңхәи изырпшә ҳәа нақ-а-ақ ағәышпағы ахазырттрақәа ратара дазаит. Ақамақәеи ахәақәеи рычаптартағ дцан, ақамахә злырхуаз абағышқәа ааигеит. Убарт абағышқәа иргәйлцәааны иқантцеит ахазырттрақәа. Ахәычы иғәышпү иахынзазхоз պшыба-пшыба ҳазыртра нақ-а-ақ ианаҳәартә еиңеит. Апсұа қәыпш икәымжәй-икаба анашәтараада ус амамкәа, еиқәышәшәа изахны ишкнахаз ахқәажә ду лкалтқәа лыңны днеит. Уи оумашәа де-игәрыгьеит акәымжәи акабеи рызахышы. Еиҳарал атеразы ииңбаз ахазыртра ғылққәа лгәапхеит. Иаразнакгы ауағы длышытит Леон дааигарц, иара абратақъя ишәтсаны иғәлтарц, ұвара хәыч-мыңқәақ агхозаргы еиңашәыррееи ҳәа ралхәарц. Атеразы икымтә ахқәажә ду лгәы иахъахәаз иара изыхәа еиҳау ҳамта зықаломызт...

Леон иаагарал ицаң арпыс даннен, ахәычқәа ахтны аладахы ико адәи рым-ехакны ахәмарра иағын. Жәаха өнек ахтынрағы иртаз асасцәа рзы иршызы ашьамағеи апсасеи ирымырхыз анкъапыштақәа ахтныматағ, ауағы қычақшәа ико, Зиуая ҳәа изыштыз, ирзирчы-заарын, азәи-аңәи нақ-а-ақ еигәыдцо, зынгы ажәօан ахъ ихалато, еи-дығызкыланы ахәмарра иағын. Дара анкъапыштақәа зырчыз ихатагы ари иапшыгамта ду уағы ишимбац-деигәрырғю, исаса ианаҳан дыччо, уа дрылғылан.

Леон дааигарц инеиз ауағ ихатагы ахәмарра даланагалахъан, убасқак иғәапхеит анкъапыштақәа. Ашытхъ, разқшәа, дзызнеиз иғәлашәен, Леон дыргәбызыңы, имахцә данкны, дыңцакуа арахъ иғаайхеит. Леон иғәампхеит уи имахцә дахъаникыз, арахъ иеаимптицижәан, ихатагы ашаца-шацахәа днаиапызеит. Апхъан дызлахәмаруаз анкъапыштақәагы ааихаштын, уажә зызбахә иаҳаз аматәақәа ракәын зсаҳыа ибла ихғылаз, лассы снағаны исшәысцандаз ҳәагыы даақалеит... Дара атеразцәагы ахъ ихатада иматәа анырзахуазгы асқак иуалуашомызт, уажә шақа ргәи тынчмыз ақара. Уртғы даини ишәитцандаз, ишинаало

хбандаз ҳәә иକан, мачкгы ишәон ицәа иақәымшәар ҳәа. Ари пышәа дуун дара рзыхәа. «Абас ҳашпәкалеи, измааноузеи, мшәан, абри?» – ҳәагыры рхы иазхәыцуан...

Леон данааи, дасу изөыз иаақәытцын, зегъ ааидеизалеит. Ахкәажә ду лхата лнапала акәымжәи акабеи ишәйләрц дналагеит, аха тасла иара иззахыз ихата инапала ишәитцар шакәыз анылгәалашәа, ләаанылкылент.

Ахкәажә ус ахъыркалтаз атеразы еихагы игәы иаахәеит, мыцхәы даңпышәаны, иблақәа ихалашо ахәыч иеилахәара дналагеит. Уи иара ихата уаф гәйтбаак иакәын, матәа ғыцук иззахызыпхъаза сажәра архароит ҳәа ипхъаizon. Иара иус ағы, иахъатәи абызшәала иүхәозар, табыргытәкъан дырғиағын; иқатамта ауаа ианыргәапхә, рцәа анахъча, ианарпшәа, ианеиңнакаа – еихау насып адунеи изаламызт. Иахъатәи ахтысгы ак иалафашо хтысмызт иара изыхәа...

Леон акәымжәи акабеи ишәтсаны данаақәыгла, ғылк-бзык иазымхәо инаалеит, дхыцәза дшыкәзгы, дкахәхәа, ишәагаагы еиха иаңнатазшәа даақалеит.

– Аимсеимаа ғыцқәеи аххъахтырпен агуп, – ихәеит атеразы, иблақәа ихаччо, – нас ихатәаахоит...

– Урт мазеиуп, – лхәеит ахкәажә ду, Леон изара лнапы адкыло. – Ас уаахәи, даба үеынахеи, – лгәазхара илызбомызт ари аматәа ғыц, атеразы ишиңылшъарагы лыздыруамызт. – Шытә уан иахылхәауюп аус злуу, ҳара даара иахгәапхеит, – ҳәагыры нацылтцеит. Леон игәы ҭыпрат-а-ҭыпраауан ләаапхъа дахьыленифеиуаз.

– Җашала иурхайт, дад, – ихәеит атеразцәа реиҳабы, Леон ижәфа инапы ныңқәкны.

– Еиңү ала иүпсахаайт, нан, – егыртгы иааицирхәеит, рүзабаа иа-зыразны.

– Шәартгы еиңү ала еиңү шәүзбо, шәнапхатәра есааира ибзинахо шәтъацаайт, – лхәан, лара ахкәажәгы даарықәнүхәеит, дара рхатакәа рацәак иахъеилахәамыз хъаалгашәагы, рхы инаркны ршьапы ақынза лылапш нархлыжыт, уажә аабыкъа Итильынтә илзаартиниз маңа-хамтақәакгы шаны дара ирылтарц лгәы иааталкит...

«Дөңдесцыпхъаза ағыц идшәалан изызахлатәуп, – арағыс аиپш иапхъа иғылаз Леон дихәапшуа, даахәыцит атеразы. – Шақантә саҳъзарызеиш изызахра, дарпысхаанза сызнеиуоу Анцәа иоуп издыруа...» Ари мачк илахъ ааикәнатцеит, аха инимырпшит, игәы ҳалалза дырғетых Леон дааикәнүхәеит.

Ақәымжән акабеи рыман ағнду ианааи, ақкәажә еитбы илдыр-барц дырғегыйх Леон деилархәеит, уажә иацлеит аимсеймаа ғыци аххахтәрпес (ақамеи ақәачапеи макъана икәынцара иаамтамызт уе-изгыы, икәра иатсанакуамызт).

Ас дәнеибырта, шәазхәың шың ари асаби иеиेңкаашья зақа ибзиа-хаз. Иахылхәааран иқази Ҷыарымхан-ханым? Лгәхәара ҳәаак амамы-зт, ҳәарас иатахузен, лыңқәын илбахью иакәзәмкәа, зыңзаск блағы-цла дихәәпшуан, дахьгәрытъацәоз лылабжышқәа хақәкәала. «Шыри, абыржә Итиль, ма Саркъал ҳнаган ҳыландаz, иагаf иага дүңаршы-рын» ҳәагыы дазымхәыңцау дықамызт, аха рымфа арирах, мшынныр-цәкәа хазы ишхаз, уа иахыненуагыы иңъарымшың шзалымшоз анаал-гаалашәа – уигыы лгәи аақанатеит, зыңза ирымбазац ғыцк рбараны ишықазгыы аагәаалыкжәеит...

Уи аөнү Леон иаб Рамзыци, иаб иашыа Леони, рыңнагағаңқәа рыңны Мзымта иқан, имаацызт, раара изыпшын иахгәақу...

Дара амфа излақәларан иқаз ағба ахъытәтәа аипш иқатданы, ичапданы иқәғылан. Ақкәажә дуи ақкәажә хәйиңи ағбаңыртағ ицаны уигыы рбахъан. Арақа ихәатәуп ақкәажә Хыирхәыхә фынта-хынта рақа-ра, лыңшәма иңсы антә диңни, Константинополь дышнейхъаз, уимоу, Римнзагъ дышназахъаз. Усқан хатала аиуарақәа рыбжымлацизт, уажә-гыы лгәи еиқәхәаланы лұғыналхар цәгъя илыимбозар Қалап, аха лыңқәра илынамыршаңаң ҳәа дшәоит, зны-зынла афны дышнагылоугыы да-агазеазлоит, ағба дтәлан амшын дхылар дышпақалари. «Еғыаурым уи, шың ағәар нықәалааит, сара избахью-исаҳахью сыйхоит», – ҳәа лхы днаңәажәеит.

Ақкәажә аиңбы лакәзаргыы, ахаан ағба лшыапы талмыргылаңызт, иамур ахуыхәа дынчыжәлан, апқараңқәа өыла днықәөн ақәымзар. Уи ҳәеит ҳәа, данхәыңыз зны Бузан изхғылаз ҳазар ғбак дтәргалахъан. Илгәалашәоит уи усқан шақа ұғашытәшәа илбоз, аиҳарак лхағы иаан-хеит иара азы иахъаргазеазуаз изакә цәанырра шаноу илнатаз. Уажә ас хараза, астәи лапш ахъымненіз ұғара ғбала амфа дықәлар дышпақа-лашеси? Иара адунеи дүззагы думбейк азқәа иқәғылоуп рхәоит, уигъ азмұрхакәа, игазго итажы амшын ағба хтданы ухылар, асқатәи еи-бартысса зегъ еилалан уағ дандыртсыслак, ихлахат гъежыр дзықә-гәыгуазеи, мшәа, ҳәа ұғашытәқәак лыхшыфағ иааниуан, уи мачк дыб-накушәагыы джанатсон. Аха мап, Ҷыарымхан лаша дыбнекымызт. Уажә ара уи азбахә ацәыргара атакымзар Қалап, аха уеизгыы иаңырхагам өазныкгыы иаххәар, лара дызлиааз ақазар жәлар анкъаахыс речуахъад,

рырахә-рышәахә үхәа рыма, рөуардыңқәа еиңхыләкәа, уажәы-у-
ажә рынхартакәа ныңсахуа, дәйхтыла инхоз шыук ракәйзтгы, ҳара
ҳанаң аамтаз реиҳарағык даараζа акыр ибзианы «ағатә тасқәа»
шрылсхъяз. Зынхартакәа ныңсахуа инхоз шмағымызгы, иурта ҳәа
изыштәз, нышәапшыла ишыхыз, уимоу қырмытла иқатцақәазгы
наларшә-ааларшәны, рхатә ғонқәа рғылан, итышәынталан инхоз-
гыы рацәағын. Дара рнап атсаға иқаз, аҳаза здыршәоз, Нхың Қавказ
ажәларқәа инадыркны, нас ахәаанырцәтәи ажәларқәеи дарен реима-
дара иабзоураны, имачмызт иштыркаахъяз ағылқәа, дара ртас-рқы-
бз, рхатә хныләгаша ишаңырымтцуазгы. Урт жәлар дуун, адунеи ҳаб-
жоуп ҳәа зхы изызхәоз иреиуан...

Цъарымхан-ҳаным аиҳарак дзызхәыциуз, өйнла бзиоуп, аха ағба
уахынлагыы амфә ишықәу иқәуп ахьырхәаз ауп. Ииашахарымашь уи?
Излацузеи уахынла, амшын зымлата ихынгыы, лашара рымбазо? Убри
акәзар қалап зегъ реиҳа иғәйткъягоу. Атыхәтәан ас дзызхәыциқәоз аап-
халшьеит, ғыара шәазызарак лысаби илыдибалархәагыы даацәшәеит.
Иара ус ғасатала иаххәозар, лара гәйтүзәараа здыруаз дреиуазамы-
зт; абасқак зхы-зәи қәымшәышәзә иқаз, афелдыш птәаха иағызаз
апхәыс ға, лгәатцахъ ғыара ахаткампхәыс-ғьефра тәахны илыман. Ус
дыләмзар, ахан ацәкәантә дыпан, Рамзың дагъзицаарымызт. Адәахъала
уи лгәымшәара мачзак изыпшуаз, қалап алахәахъ зеңшәпхәа-
раζа илықәыз лыхцәи ақәйзтгы, еғырахъ амра шыхаау, аха атсаа
шарзытуа аипш, дхааζа, дыпшқарахъа дыләкан...

Адырхәене ағба ғың лашытны азы ихыртцеит. Уи аамтаз Леон иаби уи
иашьеи Мзымта иахьыләкәынтын тә ихынхәхъян. Уа ҭызшәак ахы артсысын,
уи атыхәалоуп ицаны изықаз, рғәалақазаара рацәак иеемкәа, насты
амфә иашәан ауп ишааз, аха ара иахъааиз рыңқәын аттарахъы ицара
изкыз «аҳай-чей» ианналагыла, еиҳа рхы-ргәы рхаштит. Дара аиш-
цәа ағыңызгы рахътә ажәлар рөңи еиҳагыы ахыпша имоума, апкәа-
ра ааникылома үхәо дыләкан Леон иаб Рамзың, аха зтәылан аҳастәкъа
ипхъаңаз уи иашьеихъа Леон ду иакәын. Ҳара уи уажәштәрнахъы ус
ихъз ҳхәалароуп – Леон ду ҳәа. Избанзар, ишыжәбо аипш, шытә ат-
тарахъы амфә иқәгылоу, абар есааира ахаттарпрысра зеңазызкуа ҳара
х-Леонгыы ус ихъзуп. Уи иаб иашьеихъа иаҳатыр ақнитә ихъзыртцеит,
ианду Барсбит-ҳаным иаалыцхаз ахъз иақеытны...

Ишаҳхәаз аипш, ахцәа аишьцәа ағыңызгы рахътә аиҳабы, Леон
ду, иакәын чыдала Византия акесар, дара рхәашьала, апсуаа архонтс

ирхаргылан имаз, аха ажәлар руск ахырызбо аицбы дықамкәа шамахамзар изалацајәажәомызт. Апсxa иуаа иман үзара данцо уи дицимкәагы шыағак изықатомызт. Иѣлан рхәоу анеиқәымшәозгы, аимак анроуазгы. Иѣланап уажәгты убас ажәлар рус иахалацајәөз үзара зтааракағ еиванагаланы ыргәкәа еизцыдан ихынхәзыаргы. Акыс Рамзың пасашәа зны Ҳазартәйлантә дааижътеи иашьеи уи икәша-мыкәша игылу ауааи гәыфбарала ихәапшеит, зынзаск иара ихата игәи зzymфаzoz пынгылақәак иапхъа ицәиртца иалагеit...

Шыржыаахыс ҳхаттарпыс хәыч иандуи иани иеилахәара иағын. Уағ игәи иаанагар ауеит, ари мыңхәи ирқыныңцира иағәцөуп ҳәа. Мап, уи ахтны дшапоугы, ишьап хәынцәа иламыркысуа, драҗан дшыркыз мацара изҳаумызт. Шәыла абзиахә абартә, шәареи ҳареи иаабахъеит уи шаға анхацәа хәычқәа раҳыгы ағызыцәа имоу, зегъ иѣартцоз иартгы ишықайтцоз, иани иаби зынзагы «дтакны» дышрымамыз, иахыркъяцәан знымзар-зын дагьшеиларымхәоз. Ус еиҳагы еиғтаршыон урт, иртәхын ырчәын «дызрыжәны» изҳарц. Иара ихатагы даеакала изуа иакәзам, уажәнатә иликаахьоу иказшыя злақоу ала, ак ткытцквазшьо, ак иацәаашьо дреиуам, абжъас пшқа азқәала хыхынты икаужкыр иаахәны ашыапы ишықәгило аиپш, Анцәа ихәозар, хымпада ари наѣ-наѣ уадаорас ипыло зегъы дыриааиуа дѣжалоит...

Уажә силахәара мыңхә аамта ақәдирзәар азәгты гәыбған итатәым уи азыхәан. Имириаусума нас, анакәымкәа-аракәымкәа, ахәычы Константинополька дцоит, лассгы дхынхәуам. Амфа мфоуп иахұугалакгы. Нарттаа дукәагы хызырацарапа ицалон. Урт рхаан иѣамызт ас еиپш тараиуртак. Уажәыгы уи иатсанакуа рацәак издыруа жәпағым. Усқан тарас иртцоз иара апстазаара ахата иднартцоз акәын, уи ҳәарада, тарасиурта дууп, аха уи амацара азхомызт...

Амра жәхъян еиپш ифөириц егъагымкәа, анаскъагацәа назлоу, ишынтаацәоу зегъы ағба ғың ағы иааит. Ара убасқак ирацәафны ахәычқәа еизахъян, Леон иаби иаб иашьеитцәкъагы иаарзымбатә-баратеит. Зегъ реиха ицъаршьеит абырзенцәа рхәычқәагы ахыра-цәағыз. Ишызынтыәыку Леон иааикәшеит. «Идирбазеи, мшәан, абри, ҳара ауаа анеидахқыло хапсыра ҳхаагоитеи», – даахәыцит Леон ду ихата, игәи иаанагаз иварағ иғылаз иахқәажә илаҳаз үшшагы даа-цәшәеит, лара данаахъахә, асаби уиташьыцма ҳәа өпнүхәак илтазгы аағышьеит. Ари еизаз ахәычқәа қартаа рхәычқәагы хәфы-пшығырылан, урт лара дааижътеи зынза аанғасра ҳәа иааз ракәын, жърацәарала

илзааигәазаз ирыхшаз иреиуан, бзиагъ илбон дара лхатә хшара реиپш, иара Леон дугыы игәбылра акыр ирыдлахъан. Апсуа хәычқәа урт «акыртаақәа» җәа ирыштын, иахъагы Апсны икоуп урт рхылтшытрап еиую атсацәарақәа...

Наскъагара иааз Леон иахәшьеитыб хәыч Мрамза (лан лаҳәшья лаҳатыр ақнитә уи Чичакхәагы лархәон), ланаңзеи Хылыкәнгы дрылан. Лара ахәычғыи уи лнапы кны, дхыңәзә уа длывагылан, лыблақәа лхаччо, ахъшыңба еипш дықәпраан дцарашәа...

Апхъаф гәыбган ҳәимтароуп, пасашәа зны иааҳамфатәны Ҷәарымхан өңиц ахшара лңәа далашәан дшыкәз ахъаххәахъаз ада, ари асаби лызбахә уажәраанза иахъаззәрымгацыз.

Мачк ҳагхазаргыы, асаби Мрамза илызкны, иааркъаңзан иаххәо, лара дании Ҷәарымхан-җаным аригыы үзара дмыштыкәа лнапала длааզарц дшалагаз ауп, аха ахкәажә ду Хырыхәйх «бара итегы ахшара боурууп, бымч бшәар Җалома» лхәан, илымухататцәкъеит. Лара иахъылтакызыгы аазара длыштыт. Асаби оумашәа икәз лакәын, дани зегыи иңваршьоз, лымшәхәи хыпшшәалаза иахъыкәз ауп. «Лан лхахәи мыңхәгыы еиқәатцәоуп, лаб иакәзар ус... ари захъ дцада, мшәан?» рхәон зегыы. «Сара сабду дуафапшын, убри иахъ дцеит ҳәоуп сшыкou» – атак рылтөн лара ахкәажә дугыы. «Макъана иагарааны лыпшшәахъәи лыпсхып». «Мап, ари дхыбырфынхойт, – дыиччон асаби ланду, табыргынгыы, шъта ләылыпсахыргы лтакымызт. – Мрамзахәагъ лыхъзыстыoint, амреи амзеи реиپш длашо джелоит азыхәа...»

Абар уажә Мрамза аттарахъ ицо лашьеихаб днаскъалгарц дааит. Дара хәычык еицәтәымуеит, избанзар, устцәкъя лассы-лассы изеибабом. Ланаңзеи уи лашъа иөи дналгарц лтакуп, аха асқатәи жәларык ахәычы рацәа еизаз дызрылсуам. Абар, илулак атцихәтәан дахъааиз, Леонгыы даагәеиттан, иаразнак даагәидыкылеит. Лара дыпхашын иғыыдкыла-ра лзымгәағыт, аха дышгәиртъо ҳәашьак амам. Лара Ҷәарымхангы ари амчыбжык илымбациз лысаби дылгәйдиртәгәала даалыгәзит. Лхы лалыркәын, дырғөгъых акы наалхәеит, аха илахау сеидру, убасжак ахәычқәа рыштыбжъ рацәоуп. Лара аназзенгыы, лыблақәа лхалашо, ак лхәоит, аха изахъаяуда...

Леон иварағытцәкъя дгылоуп реиҳа изааигәоу ифыза гәакъя Хъзан. Уи инапы ақәарахықә ахъ ирхханы ак иирбоит. Ҳаргыы ҳнапшыпиш, изакәу аабап. Аңашьатә: Қайнагә-жынгыы даазаап наскъагара. Илабашы иеантданы, арахъ даапшша, хыхъ дықәгылоуп, даеа биргцәақәакгыы уа ивагылоуп, уртгыы Леон ажәабжықәа изаңхәалоз ракәхап. Ихы гәыбган

ааптейт, дасурыны днеини, бзиала ҳәа раҳәаха дахъахымзаз. Уажәгъы дара рѣынза днеирц итахуп, аха шытә изеипштәуам, әбар итаацәа ағба аталара иалагеит. Иаргы дыццакны дырфегъых иаҳәшья Мрамза даагәйдикүлеит, ларгы иаалгәағын, ихәда лнапы акәыршан, даалиатдәеит...

Ағба өңіц қазтаз абырзен Феодор иакәын иара ағба Константинополька изгозгы. Ари ағба қатданы даналга, апышәаразы ианеитцаха жәантә рақара Апсны агаға зегъы давағсан дахысхан, цәыкәбарткызы азы үзара итамлеит. Ус шакәызгы, уажә дук игәр тынчмыз, избанзар, апышәара дутқәкья ианаҳысуа пхъақами...

Идәықәлелит ағба. Ақәара иқәгылаз ахәычқәа рхыпхъаңара уажә еиҳагы иацлахъан. Зегъ рнапы рѣюит, Леон ихъз хәәнды ғыртуеит. Згәи амырпшаара уағ дықам ари ахтыс. Иара апсха Леон ду иаҳкәажәи иареи армзаағ ахәычқәа иаҳырылагылуу ссиришәақәа иубартә ауп ишыкъо. Уртгы рнапқәа рѣюит иаақәымцзакәа. Ирымбац еғыкъам, аха ари аипш иахаанымхашт.

Леон иаб Рамзыц ағба италаз анаскъагацәа дрылан, лара ахкәажә ду Хыирхәыхагы уа дыікан. Урт зегъ шеимоу уажәи ари ағбала, Питиус ҳәа абырзенқәа изыхъзыртказ, Лзаа-ныхапшығ иоеиуеит. Уақа аимператор Леон Исавр идтала шықәсқәак рапхъа Константинопольнә иа-арыштызы акаталикос ду ихата «мфамш уқәлаит, тарамш утсаит» ҳәа дырфегъых Леон диқәырныхәаны имфа дықәыртсоит. Дара уи аштахъ, еиҳа еитдоу ғба-пағек инталаны, фапхъа арахъ, рыштахъка ихынхәуеит...

IX

Бзып иахагылоу ахра ашьапағы, нырцә ағекъара ихықәырххыла, афадаңа апста италаны, Аудадхара ашьхақәа шыкъо ицоит Нхыц Кавказка игоу аршыақамфатшәа.

Абри амфа нымфахыт, хыхъ ҳаракы, ацақъа ахықәағытәкъа, өңіц ашьапы куп апшыхәыртба бааш ду.

Лахъхи азыгәта иларкны, өбә-өбә шыаға иреиҳамкәа ирыбжъаны, хыхъ абааш аргылара иағу ахаҳә-устаңацәа рәғынза ацхырааңаға гы-лоуп. Урт зегъ жәғахырла иалху ағәгәақәа роуп. Азыгәта ақнитә, дасу итыйп дахымтсысуа дахъылоу, азәи-азәи инеимда-ааимдо хыхъ ахра ацәқәанза ихаргалоит абааш рғылага хахәкәа. Дара зегъы рмахәғе-

жышшәкәа тахә-такәза ဇарағахыс еилыхуп, ршъапқәа хтуп, рдашқәа пымытәтәарцаz, рнаp ахәдакәа аа-ртәкәа рыла иғаҳәоуп, иара убас икоу аа-ртәкәа ќыақьаңа ирхханы рзарақәагы ирыкәыркьашоуп...

Аусура иаршыфын, архызы атәтәхәа ирылтны ицоит урт, акыргы иғәамтцеит, избанзар убаскак иңбабаа цәгъоуп изғу аус, настыны аиц-жәацы рөзызак ахахә раҳатә имптығырын, ишъапы уадышхыраха иқәнатцеит...

Ари абааш апсұа Леон ду идталоуп аргылара ишағу, нхытцынта иа-ауа ақәйлағыз Бзып ирмыйжыкәа раанкыларазы. Ас зақаңьара зақа хахә дырхахъоузеi...

Рыңс рың икылакны аусура ишағыз, ианаапсаңа, лбаантә ағада ахахә шеимырдоз еипш, апсейтакра иаамтоуп ҳәа, фадантә лбаақа иа-аимданы еибырхәан, ишықартталарц аипш, хәзы-хәзыла, пшығы-пшығыла, дасу иахьеизаагәкәаз, дасугыы иахырзыманшәалақәаз рөынкы-дыркылақәеit...

Азыгәта итыңны иаауаз апша мачк рыпхзы анаарғықәнарба, еиха ргәалақазаара ааиғыхан, апағ өхала ашыцламшә зқәйшышы ишьтаз, иара уа ҭыңқағ амра иакылпхартан иахықаз ақнитә, акыргы иғантхызы ауахәа дүкәа нақ-аақ ирықәтәаз ахаңаа (урт зынза уағ ишъапы ахъамкуаз хыхъ амардатәкъа иағагылан аус зуаз рааста еиха рхытцуан) ажәак-ғажәак неимырда-ааимырдан, аицәажәара иналагеit, лафқәакгыы ааибырхәеit. Ус:

- Иқаз закәи зырхәа, шәымхәуа, иац ахтынрағы? – ихәан, руазәк еғи днаиаңтцаait.
- Рыңқыын аттарахы ддәықәыртсон.
- Аттарахы ухәоу?
- Ааи.
- Изакәйтә тцароузешь?
- Аттарахы, рхәеit, сеидроу.
- Ақырысиан тара ақәхап?
- Иарами.
- Дабарышты зухәа?
- Кәанстантинополька.
- Уңши уара, уажәнатә уи асабигыы уақа рцәа ихарғаны даҳзаарыштышт...
- Уаҳа иарбан нас.
- Уағ дзыхәо еғылкам, баашәт...
- Иара ҳаҳгыы зынза рмақа-хы дадғархәалеit, ас убахъоу!..

- Ахъхаға ааганы ихартцеижъеи ауп зынза дейташәо даналага...
- Устәкъя ићам ҳәа сыќоуп аусқәа, уи иабхәараа рганахъгы пшра иғзам...
- Уахь дыпшы, анахь дыпшы, иахъурхалак, хъапш-кәапшроуп, имчүзеи...
- Имчүзеи ба, уаҳа имчымзар иаҳра шытепцаант баба, ҳаргы баша аахаҳә ҳәимыршъаант!..
- Урт иаагылазар раҳра абшытрава иааргоит, уара ирумтейт, сара исымрымхит, иштышатца ҳәа раҳәара згәағуада.
- Шәаагылшь, дара аурымцәа анҳхагылазгы ыќан, усқан ҳайтызма?
- Еи, дад, иаҳхахамгац ићоузеи!..
- Иаҳхаагахъоу еита заҳхаагарызен ҳәоуп исҳәо. Иауазеи, нахъхыи амшын нырцәынтә шьюук ааны хусқәа зырзбуа?..
- Изырзбуазеи умбои, ҳхы ҳақәитым, зхы иақәитым итәы усоуп ишыќоу.
- Дара рами жәынгъы-ғанғы ҳхы ҳақәитзымтәуа, уаҳа дарбан?
- Ах абри имбозеи, арабцәа драбашыит, аха арахъ иаҳзеи ту акрыќоумा?
- Ишпеимбо, аха дара րыдагы ңсыхәа шыќам идыруазар акәхап.
- Иауазеи ңсыхәа зыќам?
- Ңсыхәа зыќамзеи умбои, урт ҳаарпыштыр дыроғегъых арирахъ ачычмаса ҳаркыхуеит...
- Уаанза узцози, зегъ реиҳа иаҳзааигәоу агәахәуақәатцәкъя ићартцо умбо, есзынра шәфыла ар еидкылан иҳақәлоит, ҳқытақәа еимыртәоит, уажә реынкылашәа ићоуп умхәозар.
- Рөйизныркылени зугәахәуа?
- Ахәаақәа рәғи иғылуо абырзен ры ирыцәшәозар акәхап.
- Ус акәзаргъ қалоит.
- Иара ҳара ҳамқәылошәа, ҳара қәылара ҳагума – ишаасашәхәара?
- Хыызрацарума уара қәыларас иуپхъаҙо?
- Хыызрацарапа ухәоу?
- Ааи.
- Даргы убас хыызрацарас ирыпхъаҙоит, абрахъ, ҳа ҳахъ ианаауа.
- Уи ауп бзиагы изыхынхәуа, уажә ааигәа Шарытхәа-ипа Mcауст ирзааицаз амацара, даеа шәышықәасагы дара ирызхоит...
- Җаса шасыс иргахъаз ауаа дырхынхәхъоумашь?
- Арт иааргахъаз анрырта идмырхынхәи...

- Уи бзиоуп аха, Рамзың Ҳазартәылантә дааижътеи иkeletalшоузеиշ? – Дабақаз, уажә ааигәа деңтақахызма?
- Ааи, раңаак тұам дааижътеи.
- Иkeletalдози уа, ажәабжыс иааигазиши?
- Дзықаз, ажәабжыс иааигазгы үағы издырзом...
- Аңашшатә, уара абарт, атәымуаа рыда хәышә ҳамамкәа ҳашпәөтадырыгылеи...
- Хәшәи ҳамоу үңушьома нас?..
- Уара, уажә иңдерірек жәғаз шәақөйтнүү, сабик иаң атарахы амға дықөйрәзазар, дасу гәаныла акәзаргы, имға шәақәнүүхәа, пүшала ухынхәаит ҳәа изышәхәа, тасым.
- Уи ҳамхәақәа, ишпәхамхәуа, ма иара иаңзымдыруа сабиума?
- Дызшаз дисасуп, дзакә тең заманахәузеи.
- Уңсы дузалхым, убри иеипш ауағы изааигәоу хшара са синими-ац!
- Дара ачаагыы абзиара ырқәзааит, аха ақала дреиңшхап ҳәа сыйкам!
- Днашпами, анашпа даналт ىңназго дқалазом.
- Ианшыңа зеңпшратқәкьюзеиши, мшәа, убри?..
- Акраадыруама...
- Ишпәхамдыруеи, ахырзаманкәа рами, нхың инхо амилатқәа шеи-бакәу зегъы ағ ицаалан ирымоуп, рхәоит...
- Рамзың ырға дымтәрсны дааигеижътеи еинишәашәа икоуп, аха убартгы абрах рәаархар ауп иубаң еиңәа убейт анхзықало...
- Абзия умхәо!
- Абзия схәа, аңаңғыа схәа, сгәи иаанагаз ауп.
- Уртқәа ирзыжәуазеи, аха иара ахәычы даара инамыцхәни дхәычы таруп.
- Ианшыңа ракъ дциоу нас?
- Уи сеидроу аха, ауағы ҳазшаз ө-жәлантық ршыя анилеңтә ака-лашәа дқамлар аузом. Данбзиаха – дыбзиахатқәкьюит, данбаапсхагы – ҳағеимшхароуп...
- Иа Анцәа иоуп, Анцәа... Мәғамш дықәлазааит убри асаби!..
- Пүшзалагы дхынхәаит ифныңа, са сшамкәа сыйшаз!
- Даҳъааниуа дгәазырхагахааит ижәлар рзыхәа!
- Амин ақәзааит ишәхәаз. Амин, еитах – Амин!
- Амин!
- Амин!
- Амин!..

Зегъ гәык-псықала иааицырхәеит анцәаиҳәартта иғнагылаз-шәатәкъя, рылахъ-рығымшъ затәуа.

Ус өадантә азәи-азәи еимданы апсеитакра иазхоуп шытә ҳәа анаарыцха, аусура реаzekны иғеибаргылеит...

Убри аамтазы нахъхи мшын нырцә, аимператор иаҳтынрағы, ғың еиниаз аиуацә шынтаацәаку, рызхара изеибамбо, аицгәыртъара иағын. Леон идеизалаз абырзен хәыцқәагы, иан лаҳәшъапа Ҳазар хадара ззиуаз, рхыпхъазара рацәан. Леон иғәеитәз, урт реихараофык апагъара рныпшуан, азғабцәа хәыцқәа еиҳагы урыхәомызт, өирхықәымтарыла икәағ-кәағза харантә иааз асас ихәапшуан...

Ус дареи иареи еицәтәымуааха, абаrта ҳарак иаҳықәгылаз, аарла-аарла ҳәа иңыiba итаз ахътәы-тәтәа хәыцы аbjы ааиаҳаит. Уи ихаштны дықан, ахы ахыгәлананаршәаз Җашшатәшәа иааibeит. Уи аамтаз иаҳъя зәапхъя икәа анцәаиҳәартта (уи азбахә нашшәа ҳала-цәажәап) хыттәцарахтәгы акағ-акағхәа, аха имырмыцхәецәакәа, асаркъал аbjы го иалагеit. Иара икәымжәа ағнытқәала иғәи иадыз ахътәы «саркъал» хәыц аbjы ари аbjы акырзагъ иааипшнишъале-ит, еиқәфыртуазшәагы ааibeит. Иаалыркъянгы ихы-ихшыс Аңснықа ағаанахаит, ибла иаахгылеит арамтдан еидтәалало абыргцәа, зааигәара даннеилак ахъышәт-сышшәтхәа инеихатгылоз, дигәалашәеит ауағ бырг затә Қаинагә-жы. Игәалашәеит иара убас ағны иаанижкыз имархәац... Макъанатәгы ипсадгыл аагәхъааигеit, азәазәала иғызыцәагы рсаҳъа ибла иаахгылеит, ара дзыгәтүлазкыз ахъыцқәеи дареи анааиғирпш-гы, уақа урт зақа ибзианы деилыркаауз, ара зында дахъирзымдыруа, ирхәогы ҷеиila иаҳыммаҳауа, дымчыдаха, акы дамаразамкәагы ихы ааibeит. Иара идам-здамгы азәи аbjы имаҳаzo, икәа итаз асаркъал хәыцы аbjы шгац игон. Аbjы гон Константинополь зегъы зыбжыы алышуаз хәыләзтәи асаркъал бжъгы. Леон исаркъал хәыцы аbjы дахъынтааaz ишъхатәыла аbjы ахан, аха ари аbjы иареи Җара ака-ла реипшра, реигәныфра, дырғегых оумашәа иааibeит...

Асаркъал бжы ашы шгац игон. Астәи, ахтны абаrтахътә, упшынгыи иубон ағн-хыбрақәа зегъ иғархыхәхәо, ақалақ зегъ иалкыны, ажәған иаттасуама ухәо иаапшуаз, ахътә-Җар ду кәеициеуа изхагылаз уи ан-цәаиҳәартта ныхапшьа иаҳагылаз акәымпүл ду. Уи өежејза ағфа иалхын. Хәылп-шәаapш ахъадыччалоз ссиришәақәа пшшәахәыла еилацъоуцъо-ууа иғанатцон. Леон, иғызыцәа хәыцқәа дрызғымхашәа қатдо дахъы-лаз, уахъ пшыртас има зан.

Абри аамтаз ахәхәаҳә апша инасыз ихы-иғәи ааргәйбзығын, уажә бзыпта иқәнүүхәаз ант ахацә ражә уанзагыы ина затцәкъазшәа, икәандашьшыраға игәатә акы иаарчыхәчүүхәит. Дишипшуаз акәымкәағы, лапшашаароу, лабәбаатцәкъоу еилкаашь изамто, хәйлп-шәаңшыи анцәаиҳәартә иахагылоу акәымпили иихаңа ирхылтцуаз алашара хъзы-кәеиции ихыызсо, иара ихатагы дахыныимоу ахъөежекъалашу, арахъ хазгы устәкъа ахәи икәсс акәымкәа, уаф иеызлеилемхәаңаң акалагы деилахәаҳушәа, иблаңа еихмырсың Леон дихәаңшуа, дгылы жәфани рыбжъара үзәра адуюха-уафы ихиңсахъа ааңыркъа-цәйрасит.

Даашанхеит Леон. «Ара уабаڭаз?» – игәи интихәаит. «Ара сышпәڭам, ара сѣкамлар ауама, ароуп сара еихагы сакхутаху». «Уаазгәзи, уанбаан?» «Хәицааит, дад, ҳәицааит. Иуасымхәаҳьеи, сара уара уахъцалак сүзцааует хәа». «Ааи аха, аранзатцәкъагъ уаану?» «Изахъзузеи аранзатцәкъа, сара иахъабалак сыйкоуп, уара уахъыкоу – саргыны сыйкоуп». «Иахъа анцәаиҳәартә ағапхъа ажәлар рныхәарағыны уәказма нас?» «Сышпәڭамыз». «Узысымбей, нас, уаڭа?» «Ауағ еснагытцәкъа ихы ибом, дад, иагъатахым ус. Уажә упсадгыыл уаназхәыц, уи азыхәа аңьамыңға цәгъя зхызго ауаа ражәа ануныр ауп саргыны субартә санааңырт. Игәинкылан иумаз дырғөгүүх иуасхәо – сара иахъабалак сүзуп. Иудыруаз, укәа итоу атәтәа хәычы абжыгыны са сыйбж шакәу. Иубозма уи абжыни аратәи анцәаиҳәартә дүззә абжыни заңа еиپшү, заңа еиқәөөртүү? Абри ауп адунеи зегъ пысис иахоугыны, егъырт мөасуеит... Уаргыны убари ауп зегъ рапхъа иргылан иурбенеалаша, уи ауп уңынцьдгыыл арахъ узаанаштызгыны. Амала, ганкахъалагыны уареи сареи акы ҳаламфашъозароуп, ҳхатә доуха, ҳхатә бжыны ҳхазароуп, ҳхынхәнны ҳаннеилак ҳазлытцыз ҳарзымдыруа еицакрак ҳмыхъроуп...

Иазхап шыңа, уара уеиپш икоу атеи бзия амщә илабжыарагыны татахъзам. Уажәазы, дырғөгүүх бзиала хәа уасхәоит, аха үзаргыны сышм-цаз дырны уәз, угәи-упсы срылаңдоуп, ахаңай акы уаңымшәан, ухгыны тәымс бзантык иумпхъаңан, адунеи ду зшаз Ахъышъаргәйтца уисасуп, иахъабалак иара идагыны адунеи пшәыми дамаңзам...»

Даалахөйхеит Леон, ихы-игәи ғәгәаңа дааңалеит. Икәшан игылаз ахәйцәа рбызшәа еиҳа еиңиңи еиликааушәағыны, уимоу ихаты апсышәала дцәажәар даргыны ираҳарызшәа ааибенит. Иан лаҳәшьшапа Ҳазаргыны дшизааңгәаңа, фыңыа аиҳәшьцәа гәакъақәа рыңсы шеиңирхаз мыңхәи итарны иааинирын, еихагыны иеынеизааңгәеитәиң, инапы аанкыланы, фың абыржә иааибабашшәа, дааңыздылылит. Егъигыны еиҳа

даагәакъахаңеит, иаргыы ус иаша даагәыдикылан, нақ-aaқ рнапқәа шейбаркыз ишуа, зхыпхъазара раңааз ахтынра уадақәа еимыркъо иаарыфналеит, егырт ахәыцқәагырырыпсса инарыштаleит.

Урт уахь иғнанаты, ҳара шыт аиаркъағыны ҳалаңәажәап «иахъа зәапхъа икәз анцәаиҳәарта» ҳәа арханшәа иаацәырхаз азбахә.

Иара Византиагы налатданы, Римтәи аимперия зегъ иатцанакуаз анцәаиҳәарта ныха-хытцәцарапәа зегъы иреиҳабызы аныхадааф-пшыа дүзү Константинополь иара амчыбжы иақәшәеит ҳара ҳапсуга хъарпыс хәыч Леонгыры уақа инеира. Ари ныхәа дуун. Аене шейбакәу зегъы матәа шкәакәала еилаҳәан, уи анасып шкәакәа иадырган. Леон ћәйбча псуа кәымжәхәала деилфацаза деилахәаны ари аныхәа иацлара ажәфан тәулахәтә иара Анцәа ихата дызхылапшуаз ак акәзар ћаларын. Леон иан Җыарымхани, иан лаҳәшъя Чичаки, иан лаҳәшъапа Ҳазари еицны, аибабахагы үкъя ирмазакәа, Константинополь агәта ахвазеиһароу ашта пшыа ду ахъ ицеит. Аене уақа хәычи дуи жәлары зегъы еизон. Ашта аганағ Анцәа иан лаҳатыр иаzkны игылаз, анцәаиҳәарта ханхытцәкалашара адәахъала хыхъ ҳаракы иадқатдалаз иңдиоу абартсағы дцәыртран дыікан Анцәа ицхаражәхәаф, иара иаҳаракыра ауағ-пшыа дүзү.

Қырымитк-қырымитк инеихамкәа, оумашәа еициеікаран ипкәз ахаҳәкәа рыла ичапаз ашта ду изымкуа еизеит тәа змам ажәлар. Урт злаңәажәоз абызшәа, рyllаҳөыхъшъя, рхымғапғашъя – шейбакәу зегъ үңашъатәшәа ибаны, иблақәа тырхаха дрыхәаңшуан Леон. Уи иан-лаҳәшъапа Леон Ҳазари иареи митәык рбызшәа шейбамкуа ихаштны, маңкыры дицәтәымуа, аха дымцаар иғәи иамуа, инапы нтарсны уажәы-уажә апсышәала аказы днаиаңтаауан, егыи иихәо иғамшәо дшанхазшәа даанхон, нас Леон зтаарала иан лаҳи диасуан. Иан атак анылзыікамтталак, лаҳәшъеи лареи ҳазар быйшәала иааицәажәон, ағыңғылары еибарчко Леон инахәаңшуан, изларылшоз алагы еицхырааны изтаарапәа ртак ћартдон. Нас иара Ҳазаргыры ахазар быйшәа цәгъамкәа ишихәо ааигәалашәаны, уи иахъ деңтаниасуан...

Хаҳәла ичапаз ари ашта ду оумашәа иссирны еиәкаан. Уи анцәаиҳәарта иахъазааңгәаз еиха архыақа, нақ-aaқ аганқәа рәғы, иғаҳарак-фаҳаракны ахәыцқәа рықәгылартакәа аман. Зысабицәа зман иаауаз рысабицәа ауаа ршыапы иатчо, настыры шыртта рымамкәа акәымкәа, зегъ рыла абас иманшәаланы еиәкаан. Адуцәагыры адүзәа роуп, аха аус златқәйро ағаимбарцәа хәыцқәа роуп ҳәа иара ашта ахатә ахъынеимоу ахатә быйшәала ицәажәон...

Ахқәажәңә Аичақи Җыарымхани рхырпартә ахәыңқәә рыхырпартә ахәыңқәә иштәнхаңаңәи ирызкыз атып ҹыда азалхны иќан. Ари аштағ хәычи дуи усгы азә дтәар Җаломызт, зегъ ршыапы иқәгылазар акәын. Ахәыңқәә афыңызғы дасу халаны ҳаракы ртүпкәә инарыңгылент. Уажәштә зегъ ккада ирбон уантәи. Леон тәфа змам ауаа раңа рхы данныңыпш, амшын аңәкәирпә раңа дарылапшуз аткысгы, азныказ иаамхәңгәхеит. Дара рәғи, нас Ләзә аныхапшы ағапхызғы, ажәлар раңағыны еизо ибахъан, аха астәкә ағыашытә далаңпшыцизт. Ашта аганкәә рахъ иара убас ҳарак-ҳаракы иқәгылоу ахәыңқәагы шаға ираңағузеи...

Пытрапамтак жәлары зегъы ршыкыбыжъ акыр ираңаан. Ус иаалыркөан, оумашәа иубартә, иаатынчрахеит. Җабыргны, иңашыатәтыңкөуп жәлары зегъы акы ианеңизпшуа. Леон иғәенитет уажә зегъы рыблакәа анцәаиҳәртә абартцахъ ишхаз. Уи астәи уаххәаңшуз аиласашь ажәтцистрә еипшын. Җабыргынгы, жәғданахытә илбааңырны инадтәалазшәа, амтәйләңәфакәа змаз ۋ-پәимбар хәычык рескульптурақәа наڭ-ааڭ иадқатдалан, даргы аслан бағыш аипш, ишкәакәа-шкәакәаңа иќан...

Абасқатәи уаңсыра зегъ ззыпшу уаға дцәыртран дыкән. Леон ари ас шакәу иан ианиалхәа нахыс дааћәымтүзакәа уахъ дыпшуан. Ираңаан уи дышхәыңызғы дзызхәыңуа: зегъ рапхъа иргыланы, абасқатәи жәлары зегъы абри ауағ изизыпшузей, иреиңәаран икоузей, настыры абасқатәи бла иқәку злаичұаузей?..

Иара Леон ихатагыы, ихазыртракәа шкәакәа-шкәакәаңа, псуа кәымжәыхәала иеилахәашьа ссишәақәа избоз шыуокы рылапшқәа шизхазғы ибон, иан лакәзар, ҭба-шаха дук ақара ишәпаны, лахъхы илеиуа иданы, наڭ-ааڭ гәйрәзак ақара лхагәта шаны, исамсалха илыңқыз лыхцәи лареи дахынеимоу ұязшыз шыраңағызғы гәйинхәтцыстала иныруан...

Иқалап абас иалагозар ауағи ауаа рылапшқәеи реиниара, реиңбазрыкәре. Иқалап зегъы ирылымшозар тәфа змам ауаа рылапш ачхара, уи зылшо Анцәеи Анцәа изааңгәоуи ракәзар...

Дук мыртыйкәа атәиц кашәар абжы уаҳартә, зынза иаатынчрахазеит. Жәлары зегъы рылапш ахъхаң ихан. Иқалап урт рыблакәа еиңиң рыхыцуа ашәахәақәа ұзарак еизыңәан реиңнеишь ақара иғыу, мчхара ду змоу даеак апсабара иаламзарғы. Уи саҳбан изүтыхуа иқазар, иж-жаза, ҭхыбжөнзарғы, адунеи иага иарлашарын...

Абри аипш иқаз жәлар ылапш зыққызы, хылпа кәамкәа хәыңык иатқаңа зхагәта иқәыршәзыз, зхы инаркны зшып ақынзагы матәа шкәакәала еилахәаз, ахтәты ұдар зыхәда иахаз, даеа хтәты ұдар дукгызы зкызы, зыхцәкәагь акыр идуны изқәыпсаз, зжакъагы үшәахтас изгәйдүеелоз, аныхапаафқәа рныхапааф, Анцәақәарынцәа иқнитә цҳаржәхәафыс иашшту уи ауағ ани иззыпшуз абартдағ даацәыртцит.

Уи абартда дшаақәғылаз аипш, хәыңи дуи азәаңәала зегь илапш нархигеит үхәартә, ашта зегь неимазакны имшынха еилазазоз ажәлар днарылаштит. Леон ыңдала иаанирыт уи илапш. Адунеи дықенагалеижкәтиеуизгы-уеизгы раңақ шымцуагы, мәфакы данны даауеижкәтие амбатәза тұаны, абрақа уажә амған ұзара ахаан иимбаң мрак наихалашашшәагыы игәи иаанинатеит – убасқак дшанханы дықан. Азғызы аипш ұзарак еизытқәан инеиуаз жәлар ылапшгы ахъца-иахъа-з имбо иаабжъазит. Уажә аөншыбыжъонгы иижжа зегь ирылпхоз апшы-уағ дүззә илапш затқәык акәын: ари дынцәан, Леон акреиликаауда джалиеижкәтие зызбахә иаҳахъа Аңцәа дүззә ихата иакәын. Абас акәзаапеи уи дышықоу, ауаагы дреипшны, дагъреипшымкәа змоу ант апсаимбарцәа хәыңқәа пырны ифөизар акәхап, аха иара дызлане-изеит? Иара еснагы уа дықазар акәхап. Абри Аңцәа иоума нас, амшын дүззә ирны, нахъхыи ҳара ҳұынзагы зхыпшаз неиуа? Зақа дыгәтәоу-зеи, закә мчузеи имоу!..

Абасшәа иқан, иаазатәоумшыартә иқәытхахъа з Леон хәыңы ихы-игәи итәгъежекуаз ихәыцрақәа...

Абыржәйтқебоуп Иисус Христос ипсы зхоу ауаатәыфса зегы хадара рзызуа ари ауағ-пшыа дүззә абартда данаақәғылаз, аха дааијкәтие амбатә тұашшәа, амбатәгы изыркәыташа, ырдгылтә гәақ-тәақрақәа рхазырштыша реиҳәахъоушәа иаақалеит. Уи рапхъа з иккыз ахътә ұзар иапхъақа ирххә еитцыхны, жәлары зегыны неимазакны «рылахъ-рығыымшы» ааизатеит, нас лағын быйшәала аматанеира дналаге-ит. Ибжы ажәған иагәйлхәхәа адунеи зегь иаҳхъон, ачыт бжызы злымхә итамыфзоз агадәагыы ихы-игәи ағыи инеирин...

Леон Аңсны данықазғыы аматанеира ажәақәа идыртцахъан, уи шидыруазғыы бырзен быйшәала акәын, арақа зегь изеилкаауамызт, аха иаҳахъа ажәақәа акық-әбакғыы ипшылон, нағыны шытә ари зызыкыз ахъидыруаз ақнитә, ихы-ихшығ зегыны азышшыны, ицәеижкә тақа иа-аныжыны, ипсы зегыны уахъ, жәғанғәашәпхархъ ұзара ихалазшәа

длакәантраңа дыңан. Уи дхъаҳәны иварағ иғылаз иан лаҳәшьапа Ҳазаргыры днеиғәпшил – уигыры ус дғылан, иқбышәкәа қәацқәацон, аматанеира ажәақәа бзиан ишидыруа, хыхы иқәгылан изхәоз ишицихәоз мөашшо. Ус акәзаап дназлаңышыз ажәларгыры, уртгыры хәычи дуи неибен-ипшни, зегъ рқыышәкәа қәацқәацонит. Абас жәларык зегъы өйк еиңтаңәжәогы Леон хәычы мөу ианғыры ахаан илымбаңыз. Уи лзыңәнгыры ари өйцаартран – өйк аиңтаңәжәара, аиңматанеира, аиңгәртъара...

Адунеи ақырысдан ныха-пшыңақәа иреиҳаңау рныхадағ иматанеира ажәақәа хиркәшент «амин» ала. Уи ашта иқәгылаз жәлары зегъы еиңғәакны «амин!» ҳәа иаңдырғызит. Ашытажы дырғегыйх ихтә ұбар ду ала зегъ неимазакны «рылахь-рыңымшы» ааизатәйт. Уаҳагы днымхакәа, данааниуз дызгәйтцыз апстхәа дырғегыйх днагәилалазшәа, абартса деңтанықәба дцеит.

Леон хәыч иан дхаланы ижәфа лкаанза дгачамкны ус дғылан. Ҳазар, еиҳа дшашыңылахъа мөашшо, тақа дылбаахъан. Ахқәажә Чичак, лыблақәа лхалашо лаҳәшьеи лаҳәшьапеи дрызгәедуа дрыхәаңшун...

Хъаа-баа, цәгъа-мыңаңа, гәнаха ҳәа акыр рымазар зегъы абри ахәш-шта иаңзыжыны, ажәлар хәычы-хәыч аильтца иағын. Урт шьюук шиашаз рымыңақәа рахъ ицион, ираңаафын дырғегыйх анңааиҳәарта ныхабааш ашқа инеиуазгы.

Зызхара изеимбамбаңыз, иағзыменіңәжәацыз ахқәажәцәа Җырымхани Чичаки рхырпарцәа рыман азнықаз ағныңа иаацқакит, аха нас иаахынхәын, уртгыры анңааиҳәарта ныха-хытыңтәцаражы рәғынархеит. Убасқаноуп Чичак лкалтқоя лыхъаңаңа шлыңмыз ангәалтазгы, аха уи еиҳагыры еиғыуп ҳәа лгәи интүлхәаит, избанзар еиҳа ахакәитра лнәтон...

Аимператор итааңаи иареи ирзалхыз ичыдоу амфала акәымкәа, азхытца аиңш анңааиҳәарта ныхабааш ашқа анеира иағыз ажәлар ирыгәтәлагыла, даргыры нақ-аақ икъақыза иаартыз, иара убри «агәыштақәа» рәғыры аныха-чапа асахъақәа хырыразынпсараха икәениңеуа изныз ашә ағапхъа ианааи, Чичак арыттарахътәи аганадағ, иғаҳаракны иқаз ахәиңымың-қәттартақәа рәғы ираңаағаны иқәи аңаашықәа, зегъы ишыңартцоз аиңш, иағдуңәамкәа, иағъхәыңцәамкәа иқаз хпа-хпа цәаш аарылылхын, лаҳәшьеи, Леони, лпа Леон Ҳазары инадлыркит. Нас дырғегыйх ажәлар «рызхыңтра» рымнарттан, ашшышыштыңа иаман ағныңка иныңналеит.

Уа аримзая ираңаафын ауаа, урт зегъ хәытта-хәтала ишаны тзыңыпхъаңа икыдыз аныхақәа, ахътә ұбарқәа зегъ рәғапхъа инеини,

ацәашьтаргылартқәа рөғы ацәашьқәа аркны, ылахъ-рыңғымшы рұзатәуан, ихырхөон, ашъамхнышгылартқәа рөғы ишъамхнышгыланы Аңцәа ихәон...

Аиа София ҳәа изыштыаз, проконесстәи амармалташь ссир иалхыз, иара аныха-нцәаиҳәартә баашхытқәцара ажәған иатқакысуа, ма ухәо иҳарәкән, хыхъза акәымпүл гәәфа ду ғыңға засахъа аныз Аңцәа иани уи лысабии ыбылақәа тәулаза илбаапшуан...

Леон оумашәа ибейт ари анцәаиҳәартәи ЛҶаа-ныхеи ақырза иахъе-иңшыз, ари еиха идууп, ауағыры арақа ираңағозуп аха...

Еимгеимцарап иааигәалашәеит, арахъ данааргоз, иқәнүиҳәарц уа дәнүиғаргалагыбы абас ашә ағапхызыны хпа-хда цәашшырхәи шрыртаз, рсахъа ибла иаахгылеит иматанеиуаз нхыти-дахытынтаи иааз ауа; апсуа ҳәсақәа, злабашьқәа пшза-пшзаза изкыз апсуа быргцәа, асаз быргцәа, азахъ быргцәа... Игәалашәеит иандуи иани ашъандал ағапхызыданнарга иара инапала ацәашьы аркны ацәашьтаргылартә иштаирғылаз, илахъ-иңшымш шизатәйз, нас, иабғыы ус дәннүиҳәа ашьтахъ, иара алтарағ днаганы, астәи инарыштыхъаз акатоликос ду дышиқәдир-ныхәаз, иара уа ишгылазгыы, хыхъынта, атаулара иалшәаны ныхәартатыск амтәйжәф ахзы пырпрыруа, ацәашьқәа ахъақәпхоз хүшәа икәенцеиуа, илеини иарғажәф аишниқәшәэз. Уи ианду инапала иа-ақәхны, ари «ағаимбар ихата иааиштыз акоуп, иумырзын, уахънеиуағыы усзахъчоит» ҳәа дырғегыхы дааныхәа-ныпхъаны, иапхъа икаба, ақыныста аипш, илулак аттаррала иналыркъя-наалыркъян ишалыркызы. Ижәфахыр инапы нахышын Леон, ағадагы даағнаңшит, ассир, арақағыы псаатәқәак пырпрыруа илаштары...

Аңцәаиҳәартә хыбра дүззә ағныңқа иахъабалак ацәашьқәа каххада иаркын, ишбылра иблыз ртыпдан ағыңқәа адыркуан. Асықемал-фөнүишишәшәон уағы ишимбац. Ауаа ныхәон ишнихәац, ихырхөон, ишъамхнышгылон, ылахъ-рыңғымшы рұзатәуан. Урт шьюук ибзиан еи-лахәан, шьюук хылжә-кәйжә иқан, шьюук ӡығрапшыын, шьюук аарла ырпсы еивыргон, аха зегъ лахәыхын. Ираңағыын ахәыңқәагыы, уртгыы еиңшымызт, хағепшрала аипш, еилахъәашьалагы...

Зымғатәйрахъ, Апсны ацуныхәарапқәа раан аипш, асаара ашәәптыңап, бғыы шытатаны ираңағыны ашәйр хккәа, цхала изу ап-суа мғыл аиңшшәа икоу ачағылых, асараныңқәа ухәа ылан. Урт ашь-хыңқәа рхаптырпрыруа ирхан. Рығөні хаяза иғон... Даға маңк наскыя абға иалхыз асаарақәа гылан, урт ирныңсалан ахъ-парағырпқәеи аразын-парағырпқәеи. Артқәа зегъы ныхахәс ауаа инаргаз ракәын.

Леон абартқәа рганахъалагы ари анцәаиҳәартта Аңснытәиқәа иаареипшнишьала жеит.

Ахқәажәцәа Чичаки Җырымхани, зегыи ишықартцоз аиپш, ғымт-псымшыя иныхәа-ныпхьеит, рулахъ-рыңымшы рзатәит (рфыңызғы хаз-хазы гәаныла иңаршыон нахъхынты абра иахъаанагаз, изғыз), хпа-хпа үәашыы рхәыңқәагыы даргыи иадыркит, аныхахә таңсартағы иинеини апарағырпқәа ҭарпсейт.

Уи аштыахъ дырғегыхын ихынхәнны иаауз ауаа «кырғызхытца» руғенартан, ңаса нақ ишығананагалаз аиپш, ашьшыхәа иаман арахъ иаадәйлтті...

Дук мыртцыкәа рағхъа иаатғылаз, аимператор итаацәа ирзықыз, аеуардын-лас инталеит.

Ағони ишааиз аиپш, аиҳәашыцәа неидтәалан, еизгәыкны аицәажәара иналагеит, ахәыңқәа усгыи архъан иахъеизаанхажызы икоуп, дара рхатә дунеи ишалаң иалоуп...

Леон Исаеври уи ипа Константин Копроними макъана иртоу рысас-цәа гәакъақәа рымбаңт, урт ахәынтқарратә усқәа рызбартахъ икоуп...

X

Иахъа ашылжыза дғылелит ахқәажәе ду Хырыхъәыхә. Уи уағытәышса ишимбаң дыгәхъаалгоит Константинополь икоу лә ипа Леон, измааноу лыздыруам, аха даазқәылазк лгәи изтынчым. Дарпысха жеит, абар шытә дук мыртцыкәа итәра далгоит.

Тоубастаағыр, аамта зақа иласны ицазеи! Җыара бирзен тыпхакгы бзия диамхабар ҳәа дымшәо дықам лара. Анаңылбейт, абри азәк ма аңсуа ҭаңак дылзааигандаз...

Дхынхәнны дشاалик, иара изыхәан илықәылтахъоу ләтахъагы налығзароуп.

Иараби, иараби...

Иара раҳтынра дугыи иаазқәылаз ишпәкалеи, азиасқәа зегь реила-ларағ еихсығыра зқәымкәа еилахынхәуа азыблара ишпеиңшхеи...

Ләа ирымоу лыпхә Мартә хатца дцаанза лгәи аалыжъжалон, аха шытә уигыи дабақоу, дхарахеит, лгәынчылхажәек шырымхәозгыы, ләта-цацәа иага умхәан лара иахъынзалтаху дырзейилкааум – иахъурхалак атәимаағзара еиуюп. Лматә Мрамза лакәзар, дгәыбзығза, санду лгәи ҭаңтоит ҳәа дағуп, аха макъана дсабиуп рыңхә, илдыруазеи...

Иараби, иараби...

Ари амчыбжык еиҳарак лгэй змыртъынчтәкъо Рамзыц дырфөгүүлүк Ҳазартәылаң дахьцазгы акәзар Җалап. Нхытци-аахытци дышпаратыбын жаҳеи уи. Икоузеи убрах, мшәа, иига-ааигозеи?..

Иара Леонгызы, алу жагъежьуа алыра аиپш, Аңсны дагәылагылоуп... Арахь дызәйиз иусқаа зегъ ааныжыны, иаалыркъан иаҳа иабхәара-ахь цатәйс изиоуз ҳәа егъларымхәеит, аха үзара хынта-фынтарақәак шыккоу ақарагы лїца ианыреит.

Иараби, иараби... Уи иғазаттә Феодоси үзара пырхагак имоун-даз. Уи, аихагы цөкя иамразакәа, аазара дрыштын, шытта иаагара ишаһыптахъоугы, макъана уахь дыккоуп; дзааңаз рәказшыңақәа роуп иликааз, дара ргәйблрас имоузеи, ибызшәаттәкъа ажәак-фажәак рыда егъиздырам, иара уигыры угәи иааңыымхартә иреицарапан ауп ишихәо. Дангәхъааргазалак азә днабжыкъан дааимгозар, ихала арахь дыкәлом. Заңа ихъаалгозеи ажәак-жәе уи азәк зынза дахьрыдымхәйло...

Лгэй тынчым ажәак-жәе аицбы Җыарымхан-ханымгызы. Уи лхатса лтә-ацәа рахь лассы-лассы дахьцо зылгәампхарызызи, аха дааңқылазк ил-зымдыруа, илзеилемкаауа хырзаманк ыккоушәа лбо далағеит.

Аттабыргазгызы, аусқаа ўеимызд уақа.

Икалаңгызы уи акәзаап, Картли ах Арчил (Леон ду иабхәында гәакъя) Анаңәаңиа апсуааи иареи еицепашыны иқәырцаз арабцәа рхада Мурван ибн Мухаммед ипак, Чичнаум Асим захъзыз, ғың дәғагылан дырфөгүүлүк дрыкәло таха анримтаза, ҳаниышәап ҳәа дахьнеиз, удин шытатаны ҳара ҳтәи үдүмкылеит ҳәа дырбаандарыны, дыргәаңы да-ниш ашытакь, уи итәйла шаны ипаңаа ахадыргылеит. Картли ахатеи Каҳьеетии ахас Җуаншыр захъзыз руазәк дартеит. Убри иаҳәшьеңтиб гәакъя, амра аткыс икапхак-каччо Шыушьана, ахан-ипа Барыньль иашыа (ара Аңсны захъшыа Җыарымхан лбара иаахъаз), ишырхәо аиپш, Ҳазартәыла апровинциақәа руак ҳаканс иаҳагылаз (дахьибаз уара идыр) уафы ишимбаң дигәапхазаап. Уи даалаган Җуаншыр ажәа иниңзазаап, уаҳәшшыа дысзуҳәар арабцәа урғагылан уеибашырағ суцхрааеит, уаб ишыагызы уцызуеит ҳәа. Инағаршәен мап лкызаап лара Шыушьана хәа-шабга. Иара даагәаан, иашыа Барыньль-хангы дааизыбзиамхазакәа, Блучан захъзыз ир рпзызак, ар гәәе итаны, Картли дақәиңзазаап, акыр абаақәа еилаңыххангызы Қартынза днаңзазаап, Җуаншыр иаҳәшшыагызы иаргызы тәәаны игазаап...

Иаҳынжарылшо рөйрөашьаны, наң-ааң зегъ ҳаниуарақәа, ҳайжыра-цәарақәа ҳхы иаҳархәоит ҳәа ишағыз, абас атагылазааша баапсқәа Җалеит...

Рамзың иپхан дңеит, аха дызхәртәхарызың? Дышпәрәзыңыңәри шыңа иара Леон дугы, абас ламысдарыла иуаңа ргәи нзырхаз аҳа-зарқә?

Атыхәтәантәи ашықасқәа рзы, иага хынта-ғынтарапқәа дрықәшәа-заргы, иусқәа цәгъамызт уи. Аңсны қытапхыза, тәйлағацәңүпхыза аамстәа дүкәен аамстәа хәыңқәен акырза ихәтәеңи иааган иман. Византия ахәынҭар имч ала азә ибла ишакәым иңисырғыи иуамызт. Иабхәараа рганах алагы акырза абға иоуп ҳәа дақәгәигуан, аха аиҳабаңаа псит, ағар иғылаз рхатакәа аңхыраара иарғақеит. Уажә уигы азмырхакәа, иаша гәакья иабхәында дәғагылан урт еимитәеит.

Иахъатәкъа ңшрак җамтәкәа уахъ амға дықәлароуп (дышилеуя Лазстан ааӡара ирымоу ипагы дибап), аха иштапсыхәо, ажәлар еид-накылап ҳәа мызк аахыс иапшыган имаз аөырығора, излахирпәрәзың? Акыс иахымғаңигогы абжыуаа рәоуп, Мықә арха каршәрағы. Уи зеипш адунеихаан ари аган иамхәац хұтысуп. Изгәапхо ықоуп, изгәамп-хогыбы...

Иага ус акәзарғы, арт ахымшк раахыс, Цандрыпшы инаркынгы аеңәа уахъ амға иқәуп. Уи нқылашья амам шыңа, иара дәмларғы егъаурым, нас, иахылаңшуа раңағуп, машәирк ахылымғиаарқаңы ар маңымкәа иадыргалахъеит, имғапыргааит, иңиршәааит ажәларқәа рѣбағ, иаадырпшааит абрақагы дасу илоу, зегъы ирбааит ииааниа-е-итцеиуа...

Атлеи атлеи ирххан ирыбжыдуо абырғын рахәың ңша хәычык нахысырғы ишаныруа аиپш, Аңсны ахы-атылхәа иаақалоз ахтыңкәа зегъы ианакәызаалак мыңхәи итәрни рхы-ргәи ианыруан Кәыдры аңста итанхоз ажәларғы. Нхыти-аахыти еимаздоз ар рымфаду затә иапныз урт мбатәеиқәатәа зхызгахъаз, мбатәеиқәатәағы иалаңшхъаз, аха гәйтрысреи гәкахареи ззымдырзоз, «аңақъа иалху» ҳәа изыштың уаан.

Адунеи ацивилизация злысхъаз ажәларқәа րықалақ дүкәа ааха, ақырымьт, амармалташь фны-чапақәа еиңхыңкәа ишрылагылаа аиپш дара ртәила хпа-ңшыбан еихагылоу ағонқәа алубааумызт, аха иаары-кәиршан аңсабара ахата анапала ирзашаз рышыха дүкәа, рхатакъ-хан-хыытәцарапқәа, рыхра ғыаз-ғыазқәа, рзиас кеикеиқәа, рңыха-зыхъкәа, рбаҳча-қәатцақәа, рышыхымзагәарақәа, псаатәи шәарахи тәға ры-мағамкәа еихыңа-еитцып о излаз ырбна еишылқәа үхәа идмыргачам-кра псы зхоу үағ дәлаларымызт...

Аңсны ағәйтқа ықәйртәаан иқәйнхоз аңсааи ладеи-фадеи Бзыпта илтанакыз ажәлари иаарыхтыргоз агәаћ-тәаћракә, аудафрақә зегыз уағы ишимбаң даргыз аргәатеиуан. Ес-иқарцалк Византияа уртрыла аханатәгзы Аңсны ахыркуаз, устәи арахъгыз рымфа ахы ахьдырхоз ғәгәала имцаха ирыцрасуан. Ус акәын итегегыз нақ ажәйтәан, аурымқә рхаан, еиллинаа рколония қалақыңа Аңсу мшын агаған ианығыацозгыз дара ртагылазааша шықаз, аитанеиаиреи ахәаахәтреи цәгъамкәа ишрыбжъязгыз...

«Кафказ зегыз бирғын чабразар, Аңсны агаға уи ачабра иаҳырчар-стоуп. Ачабра хырчарста хыблаар – изхәартузеи иара ачабра зегыз» рхәон дара. Ус рхәон, аха, ианамуҗалак иазууазеи акәымзар, дук агағауа «ртызшәа» рхы аларгалацәомызт, ладеи-фадеи атшәаррақәа кны, нхыты-аахыти уағ даамыштыуа, ахәатыхла дара ркәакъ маңара ахъчара иағғайшын...

Ус ишикәзгы, азыхкыра азы анаңылсуа аиپш, шытә маң түумызт ақырсиан дин дара раҳыгыз ааира иағижтеи. Афыртын асит, аха иаҳынтытәттың шузымдыруа аиپш, урт ёеила ирбартамызт наңынатә аахыс наххызыза үзара Рим имфапнагоз аполитика. Бжеихан уртқәа зыхтныркъоз дара жырацәарала ирзааигәазаз, гәйла-псыла, бызшәала, тас-қыабзла зынза иреипшыз, арха дгылқәа раҳы инхоз аңсуа жәлар ракәын. «Ишпаарыштыз, рышәхымс ишпахрыжъоз» хәа ирызгәамтцуан...

Ишааи-шааниуз, Аңсны еимакны Ҷамтәйлеи Византиеи рыйжъара ант имфапыслоз аибашьра ғәгәакәа раан, усқан Византия аимператорс иқаз Иустиниан идтала, Къалашәыр азиас амшын иаҳыалало инаркны ашхакәа рофыңа иттданы, Егры ахықә ағынза зышапы ркыз абаа тызгәара дүззагыз раңаак ахыримхәаант. Уи Константинопольнә хыпхыззарала ираңаафны иааргас атәңәа ракәын еиҳарак изыргылозгыз, аңсааагыз мачғымкәа ишалахәызгыз...

Шыкәсси раңаала кырылес кәтәғ-хзылии еибаркны (акәтәғ аизгара ииннартәахъан анхафыжелар) зеикәттара иағыз уи абаагәара ҳарак дүззә атыс захымпраая иқатданы иалгейт. Уинжытегыз византияа Аңсны шағауызара шаға тызгәара, шаға ныхабааш хыытцәзараха иаладыргылахъузеи. Ҳа ҳанағу аамтаз урт реипш аргыларақәа Җабалқагыз ишталара италахъан. Абрискылы иеиңш хыларкәра ззымдырзоз ажәлар, рый-рөғы амырхәазакәа, ақырсиан дин ишамөханакжара иамөханакхъан рттырак.

Абас шакәызгыы, апхәйс лытқы арахәың анаңылғычуа еиңш, лада иң, фада иң, апсуа хылтшытра еиуо ажеларқәа дара-дара рыйжыра иахынзарылшо ирмазаны Византия ағапхъя «ахырқыиара», аптуымфаптара иағын. Усшәа акәын аиҳарак рыхшара Константинополька аттарахы ишдәйкәирцозгыы. Леон Исаир рапхъя днаргыланы, иара Византия аиҳабырагы Кавказ иқәынхо ажеларқәа шақағ дара-дара еибамырдырзакәа рыхшара Константинополь атара ртартә ирзықатдо реазтәйлхны иаштын. Урт рхыпхъазарагы шақа ираңаҳо ақара, дара рахъ зхы-згәи қыду, гәык-псықала ирзықоу, гәык-псықалагы русқәа мәфапызго рхыпхъазарагы иацлон. Абар дара «ркәал» итәдүргылаз Леон дугын уажәы, дара рхәашьатқәкъя, Абазгия зегъы псхас дахагылоуп. Вахтанг Горгасал ҳәа изыштыз қартлиаа рахъ анкъа зны, ускатәи Византия аимператор данимаҳәа, иабхәа даалаган, Къалашәыр инаркны Егрынза, адунеи ршазар аахыс апсуаа ирыпсадгылызы (иара иколони-акәа иахыреиуаз ақнитә) ҳамтас иитахъан. Уажә уигъы аархәны, азы ахыштырахъ иғъежүеит ҳәа, Леон ду инап атақа иқартцеит. Уимоу Ластанғы уақәитуп ҳәа иархәеит. Ағстaa илымхә ұғәоуп, иарғы уртқәа бзиан еиликаауеит, макъана дара рганахъ қайматлагыбы ихы ааирпшуеит. Усоуп атара здыртказ егъырт апсуаа рхырпарцәагы шықоу, аланаа рызбахә усгы изхәатәузеи...

Иага Византия иазхъапшуашәа қартдозаргыы, зжәйтә гәағ зхымпсаа-циз, зыхшара уахъ иқәзмөрпшөз далтәи Маршьанаа ракәын.

Дағакы уақәыт, Җалта аахыы, Азгареи Сакъани азиасқәа реила-лартағы, абаҳәра ихықәгылоу, Быхәлоон ҳәа дара аурымқәа зыштыз, абаҳә иағақатаз абаағы иқалахъоу ахтыс амацарагы абанданазоз.

Уи абаағами Иустиниан Актәи пасаңа зны ир рұзыза Соттерих дахъа-иштыз, аланаа иара изын игәрагацәаны рхы ахъаадырпшуз ақнитә (уаанзагыы ишрырталоз аипш) асубсидия ҳәа изыштыз апара-шъара шаны иритарц. Уи алагы, – «ари шәымбо, шәееніхар шәаргыы абас ауп ҳашшәызхъапшуа» ҳәа далаан табалаигы иреиҳәарц. Урт еилыркаа-уеит арт имфапыргоз ағъанғышра анағс, дара здыпсыла зны иқартказ уи Быхәлоон ахыхъчарта баахкыра Соттерих зынзагыы аланаа иритарц иғәи иштәз. Ауаа иныртцеит, абыржәйтқәкъя утып псаҳны, дағаңьара уцаны ухамта шала ҳәа. Соттерих арт ражәа амалахазгыы ихахыы иа-амгакәа, инеиз ацхаражәхәағзәа рцәа зы-аанамго ируаа идирпкеит. Уи руичхауда иқазма далаан табалаан: иара убри аухатқәкъя иааигәннысын,

аурымцәа ифөи ифарықәлан, ршың кәапеила иаартеит; Соттерих ихата ихы хыртқәеит, ир зегың қәақәаса итартцеит...

Убри ашытакъоуп дара, ифын гәакъағ дықоушәа, Иверия зыетәйрәғаға итәаз аүйамқәа рпзыза Нахогоран, «Византия уағагылан уқәпа-рағағ рғъажәфара ұзауеит, абыржә ҳазташәаз агәақрағ аңхыраара ҳашатә» ҳәа ауа аниныртқағы. Хәынты-фынты Апсны ҳнапағы иаах-гоит ҳәа иақәызкхъяз, далаагыы, табалаагыы изнықымкәа ирыжәлахъяз, аха риаира злымшаз аүйамқәа уағы ишимбаң еигәрыгьеит ираҳаз, пшрак қамтакәагыы амбаң ақәлара реаздырхио иалагеит...

Кәыдры апста итанхоз ажәлар иқартқаз «качархәара» атыхәала иаҳырхәызаит ҳәа адтца ғәғәа қаңтцеит ари ажәабжы злымхататоғра ақынзға иназаз Иустиниан Август. Раңақ хара имгакәагы, Апсны агаға иқәынхоз ажәлар ақыт дмырхәакәа ирылсны, пшынызкъызык баапсыла еибытаз, баапсылагыы иазықтағаз ар хадацәа запхъя игылаз аршықа-уаи ар-чыбгәкәза еибашыцәеи. Цабал ифалалеит. Азгара ианғоеи, адунеи ршазар аахыс ари атәила ғәацә иамбасыз аибашыра ғәғәаза қа-леит. Аурымцәа рыруаа изақараазаалак рыцхашъарал қамтакәа, зынза гыгшәыгцастқәкьа, дылхәыс, дбырг, иаарымпыхъашәоз зегъ ндыртқәон, ахәыққаатқәкьа ахрағекъарақәа рқынты ибғартон, апса пынтақәа ирхарғааған иштәрхуан, ранацәа ишырбоз иәа-ғәаая аахақәәа ирынкөянү иршүуан...

Уағытәйфаса иимбас агәағыра ду3за аадырпшызаргыы, далааи таба-лааи рхацәа ғәғәақәа шәғыла, зықәғыла итакхеит абрақа. Цабал-ду ҳәа изыштәз ари акәакъ зынза уағпсы дтаршәзәмкәа итацәзарцгы егъа-агымхеит, аха зыпсаҳәага ҭаны иаанхаз дызустазаалак хъатца қаимтце-ит, ағацәа ирзымыртаслымит. Ианырмыхәаӡа, аурымцәа аинишәара ҳабжыаҳтап рымхәаргыы амуит, амала аибашырағ ироуз ахарцыпса ддыршәеит, ианцоз дырғөгөйх хәдьиқәтрас азәырғыкгыы рцәыргеит. Уи ашытакъ ишъабаны иқаз ажәлар уаҳа ҳшәылакъысуам, ҭынч шәыд-гылқәа шәриқәаарыхла ҳәагыы рзаарыциҳит.

Ианбатәи аамтаз уиийкъеи, аха далааи табалааи ари аиңш ах-лымздаах рхаштуа иқазма, усқан зыпсы тбаз руацәа-ртакъцәа рызбахә абицарала инеимда-ааимдо иалацәажәон. Аибашырағ итаказ тәа змам ахацәа рыпсыжырта ду хазы ирыман, хазы ахәи ҳарак азказғык шынеимазаку уи аибашырағ интәаз жәларык ахәса рымасара ржит, даечә хазгыы – асабицәа...

Абартқәа зегъ зхызгахъяз далааи табалааи Апсха Леон ду дызғыз аусқәа мыңхәи ирызғылымхан, ирдүруан уи жырацәарала дызлахәқәаз,

ихы-итыха... Ирбон, ацарзы цъя изымкыц ахш ашәаңа хысхеит ҳәа иафыз иеипш, Аңсны қыаңа дузза лаххын инаркны өаххында икәйнхо ажәларқәа сзеидкылозар ҳәа дшафызгы, илшахью пыт-чытк ықазаргы, акырза ахынта-ғынтарақәагы шыраңау, дара рганахъгы маңа-аргама уи зеалазгало швоукгы цәиртца ишалагахъо...

Иара убас ҭабалаа ирдүруан, Леон иаша гәакъа, ах Рамзыц аҳа-заркәа дышрымахъаиз. Уи уахъ ҭарт-аарҭас ишимоу...

Ус шакәызгы, алу гъежкуеит, ашыла ахәила итапсоит, азлагарахъча азлагара антыц икоу егъибом ҳәа, дара уажәигәкъа рыкәша-мыкәша, Нхыц Кавказ, Ҳазартәила, нас иара Константинополь ухәа имфапысуаз ахтысқәа зегъ рыздыруамызт. Иара ус, ржәйтә гәйнхәтцысталы, гәгәала ргәйрәеанын, тыхәәптәарадагы акы иазпшын, иззыпшу рхатқәагы ирзымдырзо...

Абас ишықаз ауп ҭабалтәи Маршьанаа рхылтшытрап еиуоу Тапшы-ица Дашибынхәа ипацәа рыбжъәык рахътә аицбза, Беслан захъзыз, иаб Константинополька ацарахъы диштырц игәи итоуп ҳәа далаан ҭабалаан ишаарылаафыз. Ари Аңсны лбаа ақыаңкарағ инхо ианшыцәа ракәхап иабжызгаз рхәан, згәи иалсыз шарьдағыкхеит. Аха икалаша уағы изахырпазом – ақкәын ацарахъы дрыштыт. Уи уақа аңсааа рзы Иустиниан иааирхъаа ацаранурта ашәхымс зыенни ишьапы нхигаз аенни Псыржхантә инеиз ҳара х-Леони иареи еиқәшәеит, еибадырит. Уимоу, иахъатәи ала иуҳәозар, партакгы аицахатәара рықәшәеит.

Зегъ разжуп, зегъ лаххынтоуп...

Уинжытәи аамта акыр цеит, арт ауаа феидасит, ирызхайт ишрызхара. Ирацәазоуп уақа ирбаз-ираҳаз, иртаз, ахаан ирхамыштуа игә-нүркылаз. Зегъы иреиҳаны насыпс ироузгы – харантәила иаапшны рыйсадғыл Аңсны атсанза иагәылаңши, ирбеит дара атара дзыртцоз, «кауафра ду» рылзхуаз Византия аиҳабыра имфапыргоз агрессиятә политика зеипшраз иара Кавказ зегъы ажәларқәа зтагылоу агәақ-тәақра, инымдәа зо аибарххарақәа...

Зақантә зақа тххы дыршахъоузен убри ахъаа ишалаңәажәо, зақантәгъы рапхъа иқәгылахъоузен азцаара: «Иқататәузен?»

Ари дара рфыцьагы ридам-здам изымдыруа, рыпс иаҳдымырзаауа маңа дуззаны иаароут, ҳағеимшхароуп азәи иаарытихъир. Леон аим-ператор иғнатә дшазааигәазоугы, уағытәыосса дреигзаран икоума. Арақа, ахәйнҭарра ду агәи ахьеистәкъо акәым, инаххызиа үара, атәила ду аназарағза азә ишакәым дхәицир дааганы дтаркуеитеи, ус

жәытәаҳыс аңсаағы шақағ ааргахъада. Ахәынҭқарра иаңырхагоу ҳәа иара астәигы шыок уахъ ихыртахуеит, ус шақағы Византия ауаа дүкәагы Аңсны инанагахъоузен. Артқәа зегыы уағеимшхараха маңмач дара арпарцәа рәәпхъа иаамікъаз қардеиқәатәқәан...

Тоуба уны иагьеидқәылент дара, абас иага шәартә баапс ықазаргыы, ихынхәнис Аңсны ианааилак, нақ-аақ ахәынҭқарра дүкәа ирзейимакырхая Европеи Азиеси рыбжъара «камфаду» ианхалаз рыхәларқәа еидыркыларц, ирпүрхагоу зегыы ирғағыланы хамеигзарыла иқәпталарц, рыхәтәк анағзарарыпсы ҭанаңгыы иаңрымтырц...

Дара абаңтқәа ианрылаңајәэ оамтазы, ара Аңсны, аңсаа жәлар рыхпс иаңылтцыз шыулы нахъхы мшыннырцә, Константинополь итәаңы, тұла дара рлахъынта абаңтәкъа иаңхәызуеит ҳәа пхыз ирбаргыы ихартомызт...

Апстазаара акәзар, Кәыдры азиас аипш, еибаха-еибафо ишцаң аца-ра иағын.

Иараби, иараби...

Ағысқәынцәа мчыбжык аахыс рыхекәа разықатцара иағын, уажә азәаңзәала, гәып-гәыпда урт зегыы амфа иқәын. Иаауан дара Гъачрыпшынта, Цандрыпшынта, Ачандарантә, Гәымантә, Абжъақәантә, Ақапантә, Уарчантә, Гәылрыпшынта, ҆қыбынта, ҆ғъардантә, Чарарқытынта, Иалырынта, Бадиантә, Қақәашынта ухәа шамахамзар Аңсны ақытақәа рғыырак рұнитә. Қартли иқалаз ахтис ақемызтгыы, хынқажәағык рақара ауаа иңи арахъ амфа дықәларан дықан аңса Леон ду ихата. Аамта маңк еимыгашәа ианықала, ари аипш аимтәхара ду аңшызызгазгыы иара иоуп. Иара убри алагыы итахуп имчра шықәирғәтәрц, маңа-аргама еикануа зегыы ажәлар шидгыло дирбарц. Үи раңзәек дполитик думзаргыы, абаңқәа икоу аусқәа рыла ахзыргара илшоит ианакәызаалакгыы...

Апқара-пқарахәа амфа ишықәыц иқәуп аеңәа. Гъачрыпшынта, Цандрыпшынта идәықәлаз Бзыпта иааихъеит. Бзыптынта идәықәлаз Псырзха иааңарц егерыгым. Псырзхантә идәықәлазгыы Ақәа иаалсхъеит...

Еиуеипшым ақытақәа рұнитә амфа иқәуп Аңсны маңара мөу хараңа антәтгызы зыζбахә нағхью ахаңәа мачғымкәа...

Урт азнықазы акыр рғәи еихънашыит иара аңса ҳата дахъ-зақәымшәоз, аха рғәи еиқәхәалан, дасу иңиз иеңиқәынцәеи иареи еиқәөйтни еицәажәо Дәаб арха рәадгалара иағын...

Дырғегых ари аимтахара ду ахъ ҳцару-ҳамцару ҳәа илак-факуаз далааи табалаан ракәын, аха нас уртгыи иқало аабап ҳәа иааргәағын, жәәғыз зеңғыақамыз аөырығаңда аөырхәмарцәен амфа иқәиртцеит...

Псырзхатә иааяз аөысқа Баалоу Хъзан рапхъа дғылан. Уи зыб-зуороугы ахқәажә Ҷъарымхан-ханым лоуп. Апсха ихата дцозар илзыгәағырымызт, аха атагылазаашақәа ас ианықала, уи илтәххеит, лпа Леони иареи ихәычаахыс ыпсы ахъелиаз ақнитә, аөысқа рапхъа, даеағзә иакәымкәа, Хъзан дғыларц. Дара зегы уаағажәағык рақара еицуп. Урт рахътә фұуаак ахтнырпарцәа ирхыпхъаңалу ахазарцәа иреиуоп.

Дара рыфғык зықетәоу аеқәагы ҳазар өйжәлақәоуп. Иара дықам аха, рымхә Рамзың ихъзала идырхәмрран, идырығран икоуп. Дара псырзхай иениңеңкәү зегы иаарыцрымшәо ирыцуп хара Аңсадгыл антың икоу Ахыы-Леон иөыхәа – Дулдуд. Азара тхәааза, ахәда тәыциушишәа итыхәхәа, апқәызба хымкых леңпш апшұзара икны ишпаго, ма ишпассири акәаршыа. Ҳара рапхъаңа иетцыс хәыңны ианаңбаз аахысгы шақа аеенданакхьюзеи...

Аеңәттаршәгбы шкәакәаңа арахъ иатубаауа, аххъа-кәадыр ақәуп уи, ағера ус икәйнапсараха икоу акәадыр-маха иаҳаршәуп, ицырцыруа аразын иалху ашықылқәа адмықшалаларц азы ихъархәны еиқәхәалоуп. Атыхәеи аптырцәкәеи бирғын цахала ипоуп...

Амған иаҳаауа избо иңаршьоит абри аөы ахала аөуаа ирыцны аөырығорахъ аашы...

Аөнү ажәрапа ажәлар раңағын арақа ааигәа-сигәа имейзаңызт. Уажә анцәаиҳәартә ахъықәгылоу – Мықәи Дәаби азиасқәа ахъеилало – нырцә өхәракы адәхәыпш пшәзарағы усқан ажәған хыла итзыпссоз үттәла дүззак гылан. Убри атла амтән акәын арирахъ апстә ду илтәнаныз апсуюа зегъ ныҳәартас иаҳыримаз, ашаңаңа ашықшалаларц азы ихъархәни еиқәхәалоуп. Атыхәеи аптырцәкәеи бирғын цахала ипоуп...

Аимтахара ҳалапшуеит ҳәа иааз ажәлар хәыңи дуи, аөырхәмрара-өйрүғорақәа ирылагаанза, еицхыршышы уаҳы ине-инуан. Аныхапааңа жәған икоу Анцәа ду ихъзала ирықәеніхәон, хазы-хаз даргыи ныҳәон, ылайхъ-рығыымш рәзатәуан, ағы ашыапы аңа жәпа-шышарақәа рәғы аңаашықәа бжъарчабны иадыркуан, ирхылтцуаз ағфы хааңа акәша-мықәша иқәирчұа...

Шыоукы ажелар рыхъзала ныхахаңыс хәың еиқәтәә зларшәым аўыма-шытәкәә нарган, икыдирххыла ана-ара иғаҳәан.

Ажелар гәырғыон.

Ааигәа-сигәа ас еиңш ланарпшыра рымбаңызд.

Ныңәа-мшәамкәә аныңәа ахыртааз агәра цөя ирызгомызд. Зымфа атла рымтакәә рахъгы гәып-гәыпла, рчамха лабашыңа шкәакәаза икны, абыргцәа еилагылан. Имачфомызд қытаципхъаза иааз аамыст-цәа дуңәа, аамстцәа къаңқәа, ақәатцаамстаңәа, анхасы цөяңа, зажәа крыпхылнадоз ауаа-нагаңәа...

Ажелар еизтәауан, апсха ду ихата дабаңоу җәа, уи дышзымааз, иаб-хәараах дашнагаз, иашья Рамзыңгы Нхыңтәа дышыкоу ажәабжыха итутууны ирылан. Оумашәагы ирбон дара, иапшызгаз дыкәзамкәа, абри аимтажара ду ахала ахы арееирц иахъаңыз...

Уи аамтаз ладеи-фадеинтә иааз аеңәа раңаафзаны, Дәаб арха кар-шәра иаакәыршан, рыйекәа рыйтакәаркәашьеуа еилагылан. Өүхкыс иумбозхәагы икәзи араңа – ускантәи аамтаз Аңсны аеңәа иртәылан, даара инанамгаңоу азәи иақәымзар, зең зәадыри еиқәымызгы уаң дыкәммызд.

Ахаан еибамбаңыз аеңәа дара-дара үңеибашьан еидыккыркырлон, ахаан еибамбаңыз аеңиңкәынцәагы наң-аң апсшәа еибырхәон, дара-дара еибадыруан, рңәажәашыңа җәа рылагы дасу дахынтыааң ргәи азғон, гәаныллагы иңеибашьон...

Зегъ реиҳагъ ылапш зызхаз ахтынра ду аңытәи иааз ахазар өүиңкәынцәа ракәын. Урт ртептиңш, рыйпшра-рсахъа, рееилахәашша оумашәакәа ирбон, ахазаркәа җәа зызбахә ҳаҳахью абарт роума җәа бзантык изымбаңыз зегъ еижәибатца рааигәара анеира иаштән, аха аимтажара аиңкааңаңәа «шәаагыл, дад, шәаагыл!» җәа ирыштуамызд, ауаа рееиламыжъкәа, настхә-аастхә рыргылара иаштән...

Нанхәа мза антәамтаз ақәын, аеңи ажәған зыжъ иатәаңа иаапшуа, амш гәазырхагаха икән, ишоураңаамкәа, амра хааңа ипхон. Аеңырыфра, аеңирихәмарра җалараны иахъиңкәаз адәениуж өңәкъа ду, чабра хәычык ныңәшәаргы харантәыла иубо, ииатәкәаңараза иштән, макъана уаң уаң дыкәрүйжыломузд.

Ус-ус акәша-мыкәша ажелар қызықызуа рәадыргалеит, ахәыңкәа азәи-аңәи еиңкырааны ааигәа-сигәа иғылаз атлаңкәа ирықәлеит. Ршыапкәа неитныңсахло, еилаңкәыркәириуа иғылаз тәңә змамыз аеңәа рхатагы ирызхатомызд, гәаңрак ыкәмкәа, иахъа иара ус аиндаңлараз

ишааргаз. Урт рахътә ирацәан өйнәтәйла аибашьрақәа ирылагашхаз, изхызгахъаз, баапсыла зшамхғы үбарараз аеыңцышәкәа...

Дук мыртыкәа гәып-гәыпла аеырхәмаррақәа ирылагеит. Иахъа иахдыруа аеырхәмаршыңа хкы-хкыла усқан ирацәаны иаҳзымды-руагыры үркүн. Икан анкъа зны Рим атәцәа пхъагылас ироуз Спартак ихаан аахыс агладиаторцәа шеибадыршыуаз аиپш, фыңыа-фыңыла, фәңи-фәңыла наң-аң абтқәа кны өйрххыла реижәйларақәагы. Уи аиپш ахәмара үбара дара аурымқәа ракәзаргы қалап Аңсны икәзгалаз. Урт ара ианрааз гәмүрәғыгас дара агладиаторцәагь еибадыршытәкъон ҳәагыы иалацәажәоит, уимоу, хырзаман қалазшәа, арбатыкәа реибарфарагы жәларык ауаа анадыргалозгы ықан...

Иара убрى өйнәтәйла аижәылара инаркны, чараз, өйла аркыыл аспа, атарчеси аимдара, ажрақәа, аптынгылақәа рхыпара, ауапа каршәнны аеықәирхәмарра азаарыгза, хкы-хкыла еиндатларас иқарымтаз егыйкам. Убартқәа зегъы ирыңкны атыхәтәензә иқалараны иқан аеыршыра ду... Убри акәын еиха зегъ ззыпшызгы. Уи аамта аайаанзә афора иазкыз аекәа «апсшыара» рыман, аеыфқәынцәа хаз иқаз адә-чыдағ илага-фаго разырхиара иағын...

Ус ишааниуз, аеырхәмарцәа рөйрхәмарра ианалга, адәениужь ду, апхъан ахала ишықаз аиپш, ахы иаақәитыртәйт, аха уажә уи паса аиپш аиатцәара ахыфуамызт, кырзә ишыршыақъаз аныпшуан...

Абри адәениужь ду фажәйжәабантә акәшара бжъаха-бжымшы нықәа бжьюуп ҳәа азыпхъаңан.

Аеңәа азәаңәала иааниуа, адәы атыхәан еивтцарыпхана иааивагылелит. Ари аеырышыра ду шамахамзар ақытқәа зегъ алахәын.

Гәғыгъыра қазымтоз ажәлар шыпшыц ипшын.

Атлақәа ирықәлаң ахәыңкәа рхыпхъаңара уажә еиҳагыы иацлеит...

Зегъ ригәкәа хыт-хытуа, рыблақәа еихмырсыгъ, нахъхы ишнатқъара ихианы иғылаз ақамчпцатабжы иазыпшын.

Ус апқафхәа ақамчпцатабжы аагеит!

Ахәа аиپш аеыфқәа тұқынаны рөйшархеит!...

Азнықаз еиварххы ишцоз ақымкәа, еихыышәшәа-еипышәшәо, акаштыахъ еғи гыло иалагеит, еицрыхәхәа зегъ еиханы амға иқәын...

Аеыфқәынцәа, аеңи абға рееиуатәны, иналаршә-ааларшәнны рыштыахъка ихъяпшуа, апшадаас рысуга иахъцоз, дасу икыбағ аарпшра дахгәақуан, аиааирахъ агәаҳәара дүззә иман. Уи аиаана имацара итәхомызт, дасу иқыта-иҳабла, дасу абицарас дызхылтыз, дасу иарбан тәйлағаңәа дахынтаааз еициртәхон...

Дасу зөөысқәа ықәзыргылаз дара аамыстцәа дүкәен аамстцәа къағқәеңгы уажәйк үағы ишимбац иғәатеиуан, анаңылбейт, хымзұ ҳамгандаз ҳәа гәаныла Аңцәа ихәон.

Амра ахъырныңчалоз рәеиммақәа цырцыруа, еивасны ацара ишағың иағын ағысқәа...

Макъана рапхъя игылаз, аштыахъ игылаз ҳәа раңақ егъаанагазомызт. Аус злаз атыхәтәан анарха аазырпшуз акәын...

Оынтә адәениужь ду иахыкәшахъан еиپш, зегъ ртыхәтәан игылаз ағысқәын, иштыахъ үағ дышікамызгы, данхыапш, өүхәак ахала иштылан ишауаз гәеитепт. Оумашәа иааибейт. Уи аамтаз ажәларгы ауу рыхго уи ада ҳәатә рымамкәа иаақалахъан.

– Ҳай, шәанаңылбейт, ари зөйда уара?!

– Ахала икоума, мшәа?

– Мап уара, азә дақәтәоушәа?

– Үағ дақәтәа зам, ахала икоуп!

– Акәадыр ақәупеи!

– Азәыр дөйіжәкъама?!

– Мамоу, ахала иқәлеит ауп!

– Аңьашытә, ари аипш шәаҳахъоума!..

Абас зегъ рыбжықәа рдумы, ирзымбатәбараха аңаажәара иағын.

Зымфа атла амдан, ари ағы уажәраанза инкылан измаз Баалоу Хъзан иакәзаарын, арахъ дааңыртын, ихатагы дгачамкны Дулдул ацашы дахәапшуан. Инеиуан уи адғыл ағеениятәны, ахышыцба аипш ипүрзаны, акакала ағысқәа аштыахъка иааныжыуа, рапхъя игылаз ихъзшәа аниба, үағытәйсеса ишимбац ағәатеира дамөханакит, измааноу изымдырзю, дшәаны дымғаҳытцырцгы апсык ааигхеит. Иара ағыртын аипш апша инданы инаиағъеит. Дук мыртцыкәа дырғөгъых атыхәтәан игылаз ихъзю иалагеит...

– Ҳай, шәанаңылбейт, ассиртқәкъа сыбла ишпабо!

– Ари пхызуп уара, ари лабәбоума!

– Азә дақәтәоуп, ахала иқам ҳәа шәасхәеит!

– Азә дақәтәаазар дхамбазози, сеидру!..

– Дхамбазаргъ ауеит... Ҳара зегъ ҳбо ұышшома!..

Дырғөгъых абас ажәлар, ражәақәа неимда-аамидо, ұашшатәыс икны иалаңајәон.

Иара ағы дырғөгъых егъырт ағекәа зегъы акакала аштыахъка иааныжыуа, оынтә иакәшахъаз ағынтаңгы ирыхъзаны, ахпатәи ағъежъ ирыщталеит...

Арик збаз ажәлар ршықъбжы ғәтәаҗахеит. Атлақәа ирықтәаз ахәйәңкәә, иангәырғаңәләләк, атла ишықтәөу рхаштны, амакхәтәкәа рамхоужкуан, иалқарцгы егърыгхомызт...

Аеқәа шзахәоз еиханы амфа иқәын.

Уажәы-уажә ихъапшлоз аеъофкәынцәа ахъапшра иаћәытын, ирытталаз закәу рзымдырзо, зегъ еицырзеиңшү зтаарак үбатәыс иро-үзшәә, ирызтазгы зхала икәләз аеъоф акәушәә, үшашьатәкәак рыхшыф аеъи иааниун...

Иара, ахъышыцба аипш, ишцац ацара иафын. Ианықәлоз ғыннтә иакә-шахъаз аеқәа ғыннтә иааныжъны, дырфөгъых рапхъа игылаз ихъзара иафын...

Абас-абас мацара, дара афажәатәи агъежъ ианакәшоз, иара афажәинжәабатәи иалган ишаауз – Баалоу Хъзан днапыххылеит. Уи дшабаз аипш, мчыла ахала ахы нкылан, иаамфахытцит.

Ажәлар ауу шрымшыц иримшын. Егъырт аеъофкәа, шытә руфора иага итказыдаزارгы, иаанхаз ҳахътә ииаину дахбап ҳәа, еиханы ацара ишафыц иағәйшъан...

Аиааира дуззә ганы икәттыз аеъихәа пшзә ахазар ҹәынцәа надеи-бахъалеит. Уи, апхзы алтәтәа ишыќазгы, амгәархақәа аадыркәадан, ахәда рнапкәа акәыршан, уасопсык иеиңш агәйдкылара иафын...

Ажәлар зегъы иаарылаиш ари аеъи Константинополь атара зтдо Ач Рамзыц-ипа Леон иеъоф ауп, ҳамтас ианыхәычыз аахысгы изтаз ианшыцәа ахазаркәа роуп ҳәа.

Уаанжатәи аеъирхәммарақәа, аицлабрақәа рөи аиааира згаз зегъ аархаштын, уажә загы зызбах еимыркъо иримаз Леон иакәын, азәи-азәи еиздаауан, ихы-итцихәа аилкаара иашътан, абыржәйтәкъа даа-цәйртны дахбандаз ҳәа агәаҳәара дугы аароуит...

Пытрак ашътахъ ажәлар маң-маң аилыцра иалагеит, дасу руоф-ныќақәа иахъцоз тыйхәәптәарада изызхәыциуз иахъа излапшыз аимтахара ду акәын, рыбла ихгылан Леон қәыпш иеъихәа асахъа, уи аеъиццышәкәа ирапысны, табыргытәкъан амтәыижәфәкәа амазшәа, иштүаа ицион, ицион, ицион...

Ари, еигәйръяз шырацаафыз еиңш, ашъыцра баапсгы артсысит. Апсха иқаитаз рхы иақәыртцеит аамыстцәа дукәен аамстцәа къафәеи; иара дцәырымтзакәа дхалахәмарит, аұнныш псы зху ахазар өүжела ықәтданы жәлары зегъы ҳахирччеит, ахымзг хиргейт ҳәа азырыпхъазе-

ит, уаанза дара-дара рыбжъара рацәак аизуаара зыбжъамызгы, ирыз-цәйрткыз агәйнхара баапс иабзоураны аидгылара рөйназырkit..

«Харт зны-зынла ҳхала ҳхы агәаң заңа иаҳкуа ақара, ҳага иғағыла-раан ҳзеидгылондаz, ахаан знапы ҳалакъакъо уаф дәжаломызт» – ихәа-лон, гәамтрак данақәшәалак иара Леон ду ихатагыы. Уажә дырфегых, иара итәала абзия қастоит ҳәа дшағыз, абаапсы алтит. Ас иқаз «аид-гылара» акәйзма, табыргны, иара ииңахыз?

«Ҳара зегыы акағы ҳмеиңтахакәа, ма зегь ҳнеибенпшны ахңәас ҳкамлакәа иениышәо уаамзаап» ихәашан ари захаяу ақәылга. Аха уи аипш қалашья амоума ахаангы? Диашоума, нас, иара Леон ду ихатагыы, ииааниуа-еитцеиу жәлары зегыы ирбааит ҳәа, иагъаншам-иагъаныхәлам, ағырыфра апшызгаз? Ус аума, уаҳа еидкылашьак змауцкәа, хаз-хазы еихо апсуа жәлар рхылтшытракәа еидикыларц иғәы ишто-угы? Имәғыхазариш иара ихата иғәатан уаф дызмырғыацо ашын-цира мыжда – иашыя ипә гәакъа иөүхәа аиаана ду шагаз аниаҳалак? Игәапхарымаш? Еиҳагыы мыңхәи ихтакны дызымхәицәриш ааӡа-ра заншыцәа рахь икоу иара ихата ичкәйн, уажәнатәгыы маза-аргама, имырхәа-мырза даштызами, есиқалалак, уи ңсұас нақ-нақ Аңсны иа-харгылара? Итаххарымаш иара иштыш даеаңә дааир, атахызаргыы иашыя гәакъа ипә иакәйз?..

Абарткәа ракәзами, ипсы иахимырзауазаргыы, даазқәылаз дзы-цәшәо, иашыя Ҳазартәлылақа ицара-иаара митәык атоушәа ибо дза-лагазгы? Зәыр идыртәкъома, нас, табыргны, иара Рамзыц дызғөугы? Уи ипә данхәыцыз мөу, дании нахысгыы, уағык иаҳасабала дышиен-гәирғозгы, Леон ду лакәакрак иғәатан изцәйртзеи, есааирагыы иацло изааузәеи, аиҳарак шытадук мыртцыкәа Константинопольнә дшыхынхәуа анидирүа аамтазы?

Ирацәоуп, даара ирацәоуп Леон ду дзызхәыцуа, аха уи ёеила, ёеи-ла мөу зынза изгәамтогы ак ыкоуп: Аңсны ахра змоу дара рабшытра ду иахылтлакгы, ңсұас иқалалакгы, ладеи-ғадеи икылатәан иаап-шуда ампытахалағацәа рнапағы дшабцъару, иага исаатәкъаны сыйкоуп ихәаргы дышрыцхай, рхы дахъадырхәара, имшәа-имырхә абрахь из-лааша иакәны цҳас дахъхыртцаа ишааштыо...

Уи зымбо идыруама ахақәитра захьзу, идыррангы дыкоум? Иаҳхәап, қәылағағақәақ уриааит, ахъз-апша дугын урхайт, аха ишпа-рыпсыхәо еғырт иаанхаз? Итахузен, азә дызуламкъакъа зо, уғәғәақа-цаза, уара ухатәы уара ухала иузбуа, аҳаяу цқъа аипш, нағаза ахақәитра уманы ақалара азыхәа? Изааниама уи аипш амш-лашара иара ахала,

азәгъы иңхыраара умаҗамкәа? Ус абға узто азә дәкалаҗаргы – иитаххарызыеиши азымхәрас?..

Абри аипш иңаз ахшыфтаққәа, ирызхъапшуа ҳәа дрымаҗамкәа, дара-дара еиздаауа, иара ус баша аптырпалықкәа реиңш иптырпрыуа аҳая илан. Аңсны ахатагъы, ҳағеңта, абыржәйтәкъа икоу аимгеим-циара ихы иархәан азә даацәиркөян дәғақәларгы, ажәлар пызара рзызуа ҳәа уағ дықазамызт. Уи ада ус үзбатә ықамызшәа, зегъ злаңәажәоз жәаха өнектәи аөйрүшора азбахә акәын. Еиха уағ дзықәгәигшаз ауаа заманаңатәкъагъы, акгы злаңамыз абаша азыхәа, ашыңца мыжда ртәни-ргәтәеи еиғрыбллаа иқәнатон...

Урт зегъы неитанеиңтасуа уажәылк апсызы икәнан Леон ду иашьеи иареи ртәзшәа иалаңәажәон. Рамзың ахазаркәа рахь дцо-даауа дахыыбжью бзиара иазхәам, өеири шәазымпшын, ҳтиушәа ҳшәыпхъаза рхәон шьоукы амца аяратданы, даеа шьоукгы, иаххәақәо ирылшәхи, иара апсұа ихатагъы итфаққәа өеим, дырғегыйх иабхәараа ирхыркъаны еибашьра дук қамлозар жәбап рхәон...

Абас иңаз ағәынчылхәа цәажәарақәа, ладеи-фадеи акакала апстхәа үзлаңқәа үәрытқыны ажәған анырчышуа аипш, мчыбжылк ахы-атыхәа-ла Аңсны иахъабалак иажәабжыны иахытәеит. Уи аиҳарап иғәаразтоз, аишьцәа дара-дара еичырчаны, ажәлар ргәағ дыркны, иқәганы, ахра аанызкыларц әтәхъыз, еиуеипшым ахылтшытракәа ракәын. Урт зегъ ианакәызаалак Аңсны еимырхха хаз-хазы иаҳон, зны-зынла зынза еимғыжәкәа иқәырттарцгы егерыгхомызт.

Аҳая үзәрак ағәенеиңтанақлак, егырахъыгы ағешаңсаҳуа аипш, өыңш зхы зыртсызыз абаңт ауқәән-сұхәнкәа Ләа инхоз Леон ду иаҳәшъя гәакъя Марта ләғынзагы инағеит. Қышрак қамтазакәагъы, дааит лара дахъиз, дахъааζаз ахтынра ду ашқа.

– Икоуи, сан, шәеибгоума? – абри ауп илхәаζазгы ашәхымс дша-ахытцыз еиңш, раңақ лгәйткәа-псыткъара лынмырпшкәа.

Ахкәажә ду Хырыхәйхә ианакәызаалак аипш аенғылхала дықа-мызт, ираңәағны ажъираңәара еиуо ахкәажә-хәсақәа лыдтәалан. Урт зегъы Марта даниныңонала иофалхатцгылеит, лааира ишеигәйръаз рхы-рекәа ирнубаало.

– Шәеибгома, сан? – деитатдаахит Марта, лыблақәа еихмырсың лан длыхәаңшуа.

– Иахузәи ҳайбамкәа, – лхәеит ахкәажә ду, лжәйтә хатампхәы-сра иабзоураны лыгәтүнчымра лынмырпшшуа. – Шәа шәышпақақәоу.

Бгэы бзиоума, соупшэыл? Итцуазеи бсымбеижътеи, бааини сгэйдкылишь, – лхәан, иара уа дыштәаз, лыпчә даалыдлыпхъалеит. Имцхәума ухәо ажыр зкхъаз, зхахәгбы акырзә еилышлаахъаз, зхатагбы ипхәис-аҳкәажә хъантха икәз Марта днеин, лылағырзқәа хаћәкәала, лан даагәдылкылент, нас даахъаҳын уажәыгъ илхатгылаз аҳәсақәа сатамыз аанаго, бжыда-ажәада азәаңәала игәыдкыло днарылсит.

Аҳкәажә ду лыпчә данылбоуп лаапсара мыцхәы ишлыхъзаз, илыз-гәамтазакәа лықәрагбы ирацәазаны ашықәсқәа шахытчью ғәгәала ианылнырыз. «Сара егъсурым, дара заа иумражәын, зылпчә ҳаура» ҳәагъы лгәы интылхәаант, нас, – шәтәақәа, нан, шәтәа, – ҳәа лыпчә илхатгылаз лхы нарықәылкит. Даргы, шытә еиха ҳгәы тынчуп рхәарызшәа, ираҳат-рахатзәа, ашшышыхәа дасу ртыпкәа рөөи инатәеит, Марта даанаңза излацәажәоз акәымкәа, еиха илахәышу дааа ажәабжык ацәыргара иазхиангьы иаақалеит...

Лара Марта анлакәхагбы, қәыпсычхаратас лыпсы ааивылган, аматуофхәыс илзаалгас аћәардә днықәтәеит, аицәажәара иафыз аҳкәажәцәа дырзызырфуа.

– Леуа ихабар? – дцааит ус лара, еимкъарстак анлоу, иаамырхъашәа, лан лхы налықәкны, уи иакәын зегъ реиҳа гәтихас илымаз аћыните.

– Даан дцеижътеи иžбахә ҳәа егъыкам. Дхынхәындаз шытә, үбәцкьеит, ҳшыпшыз ҳаапсент, нан, уаха ҳалам. Башыцәа ракәын, тәамөхә арымам ишыббо, уажәык рлакта антапшыха ҳмоузо ҳалагеит...

Марта лашыцәа шеиғытца еиғытцзаны, ахтынра ду фыңдараны аеашеижътеи дмаацызт. Уи баапсыла лгәы иалан ус ахыыккализ. Дасу иан-раамтоу ҳәа ак ыккоуп. Раб ипсү таны ипацәа заа хаз-хазы ахтынрақәа рзыкайтказтгы ак иамусын; уажәраанза ҳтынрак иатданакуаз, ауаа зташыщуаз, измааноузеи реиғытца, настыы ианбатәи аамтоу? Ашәиртла бзия ашәыр рацәа ақәхазом ҳәа, усқак ирацәафума рхи-рыхшареи үзарак имааибыртә еипш?

Абартқәа дрызхәыциа абартца ду ахь дындаелтит аҳкәажә Марта. Ахтны-матцуофцәа маңғымкәа изтаз ахтынра ашта ҭбаа-тыцә блала ишемылдоз, өфхъхыи аназарағза иғылаз, Рамзыци Җъарымхани ырпстаза-ара анеилартцаастәи амхара лылапш нақәшәеит. Зегъ ышешпейтаркуеи, уигъы еиха ахәажәцәа ахаланы апшшәа ахыгга икәзшәа лгәы иаалнатеит. Иабақоу лара лхата лқәыпшрагбы, иабақоу аамстцәа-рпарцәа, азә дәйежелар дааңаңа дәйежетциа, ианлыштызтәи аамта?

Ааи, зегъ еикәшоит, зегъ рөөрыпсахуеит, иахъя икоу уатәи иказам. Ахтынра ду ағының түркеси уи акәша-мықәши имфадысына ахтысқәен ракәзар, урт ианакәызаалак хыхъ-хыхъла рбара мариамызд, аиҳарал ахәса рзыхә. Уазхәыцтәкъаргы, урт рақара ирыцхазгы уаф дықамызд, избанзар ахацәа рус амџантгы инарыштуумызд. Аибашьрақәа раан, итахашаз таҳаны иаанхазгы аанханы, ианеилгалак аштахъ ақәын урт икалас зыхъяцәкъас анраҳауз, дара ахәсагы маңымкәа уи ишаланагалаз, уимоу, ахацәа реипш ахәатыхла аибашьра зықәшәаны итахазгы шырацәафу... Усқан ақәын ағәирфа хъантә анырхататкъозгы, жъжъашыл рмоуагы атәиуара ианалагоз...

Абартқәа ирхыркъаны ахәса ианакәызаалак ргәи ҭынчмызд, иахъя иага амра каххад ипхозаргы, уатә икало рыздыруумызд. Уи азоуп ағәшәара иазхиоу тагалантәи абғы-фежъ ңаша хәычзак асыргы азызара ишалаго еипш, зынза имачзуу лымхатаск роургы мыңхә изар-гәатениуз...

Усоуп уажә Мартә лаашьагы шыкоу, аха уи даечә мзызкгы атоуп. Убри ауп лара аиҳарал дызмыртынчз. Уи Леон пасашәа аамтала итца-рақнытә даан даныкъас өөрххыла лара ләйи дөөини илеихәақәаз роуп. Уи данхәычыз аахыс лара мыңхәи дахылзааигәаз, имшәхәи амызхызгы лара ахълакәу ауп ақәымзар, үңеи ус ихы мөфапигарын, үңеи дзыргәамтца имажақәа цәырган илеихәарын.

Даазқәылаз иахъагы-уахагы дзызхәыциуа убри ауп лара, ашхытә еипш илықәепапа дызку лхәыцрақәа дызрыйтцуам...

Уи аене, өөрххыла Гагрыпшынтә дашаауз имфатәни, Лзаа раҳтынрағы Леон даннеи, разкъны, лара лыдагы уаф дықамызд. Лашье-ипа длымбейкъети такәы түан ақнитә, азныказ дааизгезеиш, бзиаро-у-цәгъароу ҳәа даабжъажьеит, нас лнапы ыргъежыны гәыблра дула да-агәйдилкүлейт.

– Бзиароу, уаазцаз, нан? – дтцааит Мартә, Леон илакта ҭкааны диғап-шую. – Уаби уани шпақоу, уахәшья дызғөузен?

– Хар рымам, зегъ бзиахәхә икоуп.

– Уара ушпақоу, сызкәыхшаша, шытә уцарагы уалымгои?.. Угәы бзи-ами? – азтцаарақәа неиштәлалырххит.

– Маңк сгәи чны сиқоуп ақәымзар исбырхъуазеи, сцарагы салымгашеи, – аңс-арс мхәакәа иаразнак иғәала аацәыригейт Леон.

Мартә иаацъалшьеит ицәажәашъя, мыңхәгы дааизғелымхәеит.

– Саргыы уааишъя усшәа избейт ами, – лхәеит лара, еиҳа лыбжыы

аарқөымшәйшәны, – иухъзеи, нан, сара иқамхаша, уара угәы анырхара згәағыз дарбану?

– Сара сгәры уағы изнырхом, исызгәакъоу рыда, еиҳа сзықәгәыгуа роуп сара сгәры пызжәо...

– Иазустқәада уара ҳәаимбар угәы иасша ақатцара иашътоу ҳәақынцаа, рхы еилагама нан, ирыхъзеи! – быргк леипш днығоныңға айт Марта.

Леон пытрапамтак өитуамызт. Иаб иаҳәшья даарыцҳаишьеит. Уи лара лхата, ауаа реинкъара тасс измаз, ақәатсаамстцәа иреиуаз, аха арахь ахпшра аахәан аәраңшра иашътаз, рапхъа иаҳәшья дахыиццаа иғәампхозаргы, уажә Леон дугыр ақыр зыгера иғоз лхатца убасқак лхы үиқъахъан, дзеиуоу лзымдьруа, дтуу ақәын ағыны дшахыз. Шамахамзаргы ддәйлыхәхәан үйара днеиуа убомызт, хылтц-пышт ҳәагызы уағ длымамызт, мчыла зразжы ианышәагәышыз дреиуан.

– Ҳара ҳабшытра шықоу атәры бзиан бара ибдиреит, – дналагеит Леон, иаб иаҳәшья длыхәампшшо, ихы рәкәни ағера дықәпшуа. Уи ацәәжәара шизыцәгъяз, табыргны иғәәаны иғәы пәкәаны дшықаз уажә еиҳагызы инырит. – Саб даагылазар уи аҳатыр даштоуп, саб иашьеиҳаб иакәзар, абшытрала дахъақәитызгы азмырхакәа, Византия дүззә аимператор иғәапхарала Апсны зынза дақәитны аҳас дахаиргылеит. Харазантә иааяу ҳабиғының ҳыыштырағы анкъа урт иреиғызгы ықамкәа иқаларымызт, аха иаҳыа дара роуп ҳажәлар знапы ианыпшыло. Макъана исыздыруам сара ҳапхъяқа сзакәхо, аха зшыа салтыз бзианы еилкааны исымоуп, сапсахарцгы стахуп...

– Уабиңара уагымхаит, нан, шәа шәами зегъ ҳзықәгәыгуа, ҳатәфән шыап затқәә, – иажәақәа лгәры аадырпшаазеит абиаҳәшья Марта, иаҳажжылаз лылағырзқәагызы лкас аназарала иаалырбеит. – Абартқәа зегъы узырхәазеиши, сара иқамхаша, уажәақәа тәкыс ирымоузеиши? – даағытәңғытәңғыныңғы инаңылтцеит уи.

Леон даәеа пытрапамтак өитуамызт, нас ус иҳәеит:

– Бара саб иаҳәшья гәакъа бгәры иалакъакъо изакәызаалак ажәак схәарц стахзам, уажә сызлацәажәогыы исатәам ауп, аха сааны ибасымхәаргы сгәры иамуит, сгәырфа ззар шәхатәқәа еиҳагызы ишәзеиңцәахар ҳәа сшәеит...

– Изакә гәырфоузей, сара адунеи зымбаз, уара асаби макъана агәйрфоа азбахә шпоухәо? – зынза дғыатқәытқәйт абиаҳәшья.

Леон имхараңаахаз ипсы анихәлач, дырғөгъых маңк даатгылеит, нас ғапхъа иажәа анағзара дналагеит:

– Сара сыйзашы атәс бзианы ибдиреит... Сара ак сыйны исzymхәзейт, насыры, шьюукы-шьюук рыхшара реипш, ахтынра ашта итырмыжкуаз среиуамызды... Уи сара схатагы изласқазшыз ала изуамызды. Сара санхәычзаз аахыс ауаа рышқа схы хан, урт рааигәара сыйка зарц стахын... Бзантцыкгы еиңа иатәарымбазо нхафык иакәзаргыдыткытыккасымшьеит, аиҳарафык сыйқалацәагы урт ирыхшаз роуп...

Ахкәажә Мартә лхата ауаа реилыхра митәйк ишылтасмызгы, «астәкъя убахьюу» лхәан, лашыя ипа уажә иихәаз хәычык иаалгәампхеит, мыңхәы иналкаан иан лганахъала ихылтшытрагы дназнархәыцит, «аша-ашыя, ршьюоп ицәажә», – җәагы лгәи интылхәаит, нас лгәа-нагара дааххәын, ус лхәеит:

– Ибзиами ус уахыбышоу, дтәйтәыхзаргы, ауафы дуафуп, дрыцхами...

– Ишыбдыруа, шәкыла атәилақәа знапатцаһа икоу Византия дүзүз ахтнықалакъ ағы лассы стара салгоит, исылшо ахәычгы сыйжәлари зымөхак мачым ҳаҳтынреи ирзыскырц стахуп. Аха сахъааниа избозеи? Санцоз избоз акәзам икоу. Икалап усқангы ус иканы са исзеи-лыимкааузтгы, аха сгәи иаанагом – сара заа зыхшың шәйиз среиуоуп. Ауаа акыр рееитаркит, ирацәафуп ҳаҳтынра изазыразым; абырзенқәа рхәатәалоуп шәаагылазар шәышникәо, ҳұзының шәалгейт ҳәа баапсыла агәйнамжара рхәоит. Саргы уаҳ атара салган сахъаауазы, сымцар исыбаргәзыи схәо, уажәнатә лахә-лахәы исышьклапшша рацәафуп, абырзенқәа рымчра схы иархәаны ҳтәыла ахадарахы снеир җәагы ишәозаап. Убри ақнитә иаақымтзакәа шьюукы сабиашы гәакья иғы сыйғақәа рхәоит, уажәнатә итҗаара сағушәа, иара дахыхны итыпсағ снеир, зынзаск даеа хырхартак ала җажелар дәйкәстцарц сашытоушәа...

– Унан, сара адунеи лашара зымбаз, – дырөгөгүх даағытәңгәтәңт абиаҳәшьыа, – нас уаҳа имада уаб иашыя, нақ-нақ итыпдан шәара ахәарахқәа шәимыргылар, знапы ианицода ицәеи-ибафи зыдирзылахьюо итәила?

– Уи акәзам икоу, сара саб иашыя итып сашаштам иара ихатагы идыреит. Даеа шьюокуп уи изазышәарыци, убри ауп иара иимбо-иммахаугы, урт ддырлашәырц иағуп аханатә аахысгы...

Мартә уажәшьтак илхәо ләемшәо дизызырфуан, «нас ҳа ҳзыхуркъозеи?» ҳәа дтцаарцгы егълыгымызды. Иара ус иажәа инацидеит:

– Сара икоу зегы збоит – убри ауп срыцхарагы. Иисымбо-исмахауда сыйказар исыбаргәзыи, иаҳауен шыри!

– Иууазеи, нан, пшзала иубааит-иуаахааит, адунеи ду уагымхааит, са шшамкәа сыйшаз!..

– Сара ғыңғарангы, хыңғарангы гәрамгартаң сқарттарц иағуп, – ихәеит Леон дырғөгъых иажәа нагзо. – Ганкахъала Константинополь атара сахъалго, даға ганкахъалагы аҳазарқәа сахъраҳәшъапоу, урт инарчыданы, Византия аимператор сан лаҳәшъа лхатца ахыиакәу. Стагылазаашъа акыр еиғшны икоуп уажә уақагы сан лаҳәшъапа Леон Ҳазар итагылазаашъагы. Уи раңақ тұам Рим атара далган дааижъетеи, ахәынтыккаппа ахадарағы днеир ҳәа ишәо аңғаршығаңқәа ипүрхага-харц уажәнатә ирылшо зегъ ақаттара иағуп. Аха, иага умхәан, уи итәи хазуп, еиҳа имариуп са стәи ааста. Са соуп уажәнатә азыблара иа-лашәарц егъзгымкәа икоуп...

– Ҳай, нан, ус умхәан, зынза сгәи туқьарц иақәуқыма, сыйхуркөзөи сара мңагә қыдынцәала! – даагәамтит абиаҳәшъа Марта, хгарта лмоу-агы даақалеит.

– Сағабымттан, ди, абасжак бәғапхәа сахъхәацәа. Сгәи ахыиңжәо азыноуп ари зысқәо, бара ибасымхәар изасхәода; ҳхыыштрап ду еиуоу ахқәажәцәа азәи блыласырғашом бара, абри бдыруаз...

– Издыруеит, нан, ухатцкгы-үпсатцкгы ицаша сара уабиаҳәшъа, – лгәи аахъапссент Марта, данхәыңыз аипш ихахәи еилажәжәо дгәй-дилкүларцгы аалтаххеит.

– Сыzzαιтәкъо уи ауп, – ихәеит Леон, дырғөгъых иажәа нагзо, – бара быпшәма са сшизықоу бзианы ибдыруеит, уи саб иашъа-гәаква еиғштәкъа дсыпхъаозит, аха архъан зызбахә схәа аухәан-сҳәанқәеи аус қыба-зыбақәеи рәкны баапсыла швоук рхы дадырхәоит. Зжыи салтыз, зыпсы сахылтцыз ауааи сареи агәйнамзареи агәреибамга-реи ҳабжызтво иаргы днеини дүарцаруа днарылагылеит, уимоу, да-гъярапызен...

– Иумхәан, нан! – даағъатцәи-ғъатәит абиаҳәшъа.

– Уи бара ибейхәом, иагъирдыруам, хәарас иатахузеи, – деитанала-гейт Леон, зхыттра уадағыз хтысистак дынхытцызшәагы еиҳа мачк ипсы ааивигеит. – Аха ибдыруаз, уажәнатә стархара иашътоу азә шиакәу. Иқалап уи иара имдырыра иахъозар, сара исзеиғү ақы дағу ұышы-зар, аха баапсыла дәашьоит. Убри ауп агәыңжәагагы! Бара ибдыруеит иара саби сабиашъеи шақа пату иқәыртço, шақагыы иғәра рго. Убри ауп атархагагы, убри ауп ҳазтахым рхы иадырхәогы!..

– Нас иқататәузеи, сара иқамхаша, – лхәеит Марта, архъан ааста уажә лара лхатагыы ак лдыркәома ҳәа мачк гәфарас дааукыртә.

– Қаса зынгыы инықәырпшшәа ибасхәахъан швоукы ҳаичдырчарц

ишағу, аха уи рацәак быхшың азыбмыштыт. Уимоу, иара ихата иөгъы иғағыны исхәахъан. Абригь бцәыззом.

– Иахихәаазеи, нас?

– «Хәи, ишпоухәо, зиира сгәалашәо уара сабик уахъ гәйбжәажъара сыйхъран сыйкоума ахаан, ишпахоутазеи» ихәан, иеиргәааяу далагеит. Саргыы уаҳа сацрамлеит: икәшшә мацареи ихшәашәашьеи рыла избон иихәоз табырга шалам, ицәа аархәны шьюуки ишихартчаю. Сара згәи тырхаха изыкоу гәрамгартас сыштыхит, уимоу сшицәымгүгъы здыреует.

– Ус акәхарым, нан.

– Усоуп, ди. Мцымзар иашак ихәом, убри ауп сеилазгогъы. Аха уажә уи акәзам сааззаз, абасқакгыы сыйсахы еибазыркуа. Аамта баапсуп, ауаа цәгъамзар бзия рхәыцуам; уажә сзыцәшәо, зегъ реиҳагъ хъаас исоуз – бара сабиаҳәшшә гәакъагъы са сышка бгәи бжъажъо, сыгера бымго быжәфа тыркъар ҳәоуп.

– Ҳәи, нанхеит, Анцәа искәырхуп, – лхәеит Марта, аха уаңза ак шлархәақәахъаз, акыргы дышдирлакфакхъаз убартә иаалныңшит. Леонгыы уи гәазымтоз иакәмызт, еиҳагъы ипсахы ааибакит. Игәи зызматқәкъозгы кказа убри ала иааирпшит – ақамағеенпш ихтиит иара иишқа еиқәдүрәеоз ахәымгара, апсымцъара, лара лакәзаргыы, ап-аимбар ифызуу абри сашья ипа гәакъа ишқа апсык иадамзаргыы сгәи бжъажъо сышпақартцеи, ара жәаҳа избахә ыршо иеидтәалаз рхәатәи шпахастазеи лхәан, гәгәала лыпсахы аайлалеит, дагынамхатәууеит. Зегъ реиҳа лгәи ззыпжәозгыы лхатда иоуп. Ас лгәи тѣацуа дқаатзаз адәахъала митәык илынмырпшкәа, ус даацәажәеит:

– Зегъ амцхә үгәи иаурсцәоит, амцхә игәнууылацаоит, нан. Сызла-үхәо, аринахыс уаҳа ак хъаас икоумтдан, уаби уаб иашьеи ишахәтөу ала сара срацәажәап. Афыны апшәма иакәзар, ара дмааир дабацари...

– Мап, – даафныхәаэрц егыгымхеит Леон, – сбыхәоит изакәызаалак ажәак бөйи иаатыхны азәи иабымхәаэрц... Сара уи азы акәым сзааз, баргыы са сышқа бдырлакфакыр сзыхгомызт. Шытә сгәи ртүнчны сцоит. Ибасхәогъы уи ауп, ибдүруаз, адунеи атцахътә иаауа ҳхыыштыра ду зырхәашышыша уск сара ахаан ишсымптымкъо, сыйсзы аиуа танатгыы уи ахъзи ахымзги рымат шызуло.

– Угәахәтәи уаҳъзааит, иа Анцәа иоуп, Анцәа ду зегъ зымчу, – дааныхәа-ныпхъеит абиаҳәшшә Марта, иаразнакгы дөйхазшәа дөааткъян, өағәзәи илыдымтакәа, хатала ихәы-ипхъ ацәыргара лөйназылkit, иара имукәа иөйненхеит, нас даахъаҳәеит, быкъаз, бзиала ҳәа леихәаэрц. Лара

дуалуашо, илуа-илхәо дақәымшәо, лнапы ыргъежыны даагәйдышылкылелит, уимоу, мчыла имахә дәнкны, ухатцкы-упсатцкы ҳәа ғынта-хынтағы дааикәшент.

Леон ихъаа мачк ишхиңизгы, изакәйтә таҳцәоузен, мшәа, изакәйтә уаа гәакъақәоузен сахынатыслак исымоу – зегъ абас са сзыхәа ру-рлак-факра марианы... Ирыхъзеи, ирытталазеи ҳәа иаб иаҳәшья иғәи шылзыпжәац илзыпжәон, аха згәағ иматәкъяз лара пхәйиск абас дзы-рфашыаз ракәын, уи ақнитә гәыблыла иаргыи иаб иаҳәшья даагәти-дикылан, бзиала ҳәа лаҳәаны дылпыштит.

Агәашә дахъаатыцуаз иөи изыпшны иғылан, ахүхәа дынчыжәлан, уаҳа дхъампшзакәагы арахъ иғааихеит...

АФБАТӘИ АХӘТӘ

I

Акыр шықәсқәа раپхъа, пасаӡа зны, ах Рамзың иарғажәфәацәа иңни Ҳазартәила данаа, нахынза ипшни ирбоз ахан-ипацәа раҳтынра зықәгылаз адғылбжъаха ашқа ишцөз аиғш, уажә Леон қәыпшгы иғы-ззәеи иареи нтәара зықәзамыз амфа ианны, Итиль ақалақ ду иалсны, иаапса-икъыпаха Аҳазар мшын ианаахықәгыла, ирпышлан иаазгози да-реи ааөүжәтүн, ипеихәа-пейхәаза, иұса-зсо азы ихыз амғы-цхакәа рыла уаҳ амфа иқәйин...

Ари амызкгы зхыпхъаңара раңаазуо аҳазар қытакәеи ақалақьқәеи, тыхәаптәара змам адғылы каршәра дүззакәеи ақәирғанқәеи дрылсны Леон дахъаауз ихы-игәи ианыруаз, дзызхәицуаз, иүьеишъоз зегъ ғык-бзык ала ҳәашыа рымам...

Даауан иара Константинопольнә, Кавказ ашъха катәарақәа ды-рхытңы, аланаа, гәйиннаа ртәылақәа дрылсны акымкәа, Хъерсонес шығу, хәдақала деикәшаны...

Зхыпша ғәғәзданы иғахъаң аҳазарқәа рхан-ипа Барғыиль Барғыиги-устан уи амчыбж азгыны дырғөгъых итәила ду ахәақәа ианакәызаалак еиҳа иаҳашәартаz Дербенттәи абаахкыракәа рғы дыған. Изсо ацхакәа рыла иаргыи нақстәи дхынхәнны дшаауз, идгылбжъаха ишъапы нықәимыргылацкәа, иаҳтынра ду ахылатшцәа реиҳабы дааипхыхылан,

адырра ииңеит, «абасгы-абасгы, Обезатәи уаҳәшьяпә Леон дсасны даауеит, арахъ амға дықәуп» җәа.

Иихәо иәамшәодшанханы даанхеит Барғыиль-хан – иага хкы дрықә-гәыгуазаргы, аенышыбыжыон ари аиңштәкъа ассир дазыпшымыз! «Излаңгәағызызи, бзиароу-цәгъароу дааззаз?» – ааигәахәт азныказ, нас зхала зхы здырыз ашьа иара атәи аақанатцан, ихы-иөи ааихалаше-ит, гәбылра дукгы ńәандашьшыраза дешебакәу дааимнадеит, уиңыл, уиңыл!» җәа иаҳәшья гәакъа Җарымхан лыбжы кказа иаҳазшәагы даақалеит. Иаарццақынгызы, иңиз иабұларны ńәгаәсәи иарғажәфә-циәи шихыпшызы, иәааихан, иара дызлағытыз ақәара-хықә агананх үхаз ахтны ашытахтәи ашә ихы ақәкны дшааниуз, өазә даламыкзакәа, ашырхәа иаартны днығоналан, атзы-тшәэррақәа днарыбжыс-аарыб-жысыу, зхыпхъазара раңаазаз аудақәа днарығонис-аарығонису, ахт-ны хан-хытцәцара агәта ахъазеиңкараз иңаз иtron-тәартә дазылсит.

Уа ажърацәара иаңанакуаз агәакъаңа раңаағыны еизахъан, ршы-кыбыжъы дуун. Урт иаң һәйләзы аахыс ирахахъазаарын раҳәшьяпә арахъ амға дшықәыз. Иара Барғыиль-хан ихата дахъцазынте уажәим-зар-уажә дхынхәнны даауеит җәа ипшын ақнитә ацхаражәхәаф дишьта-рымдеит...

Жәларык еитцааңааз ианду Барсбит-ханым ләказшыакәа уажә ибаз-ма Барғыиль-хан, аха дахъаағоналаз еимгеимцарап дгачамкшәа илаңш налыдхалеит. Неихыркәа змамкәа инеихъаз апхәыс бырг зынза ии-бахью лакәзамкәа, ссиршәақәа леықатцан дыңкан, лыбғагыы еиҳа ии-ашахама ааигәахәт. Илшәын уи еиқәырә-еиқәырә, мажек атәартә зтазкуаз бирғын ткы-мәнәраңаңа, шамахамзар илшәылымтоз, илхан икәеи-цеиуа иуғаеччоз, ублакәа хызкуаз лжәйтә хътәи-гәыргын, лна-цәкъара-псадақәа шейбакәу зегы, ак аткыс ак еиҳаны, еилакәлтиңуа амаңааңқәа рхарыпхаан, ағада зпынтақәа харшәшәала, аныш саҳва зманы, илышыз лышататәкәа ракәзаргы үъашытәшәа иңан...

Паса-пасақәа, акыр ианлаааз, ртәила ду аус-хәысқәа րызбарағы уи бжеиҳан ахан-ипа Барғыил абшүтрала иоуз ихаканра ималкы-хатон, акырғызара лара лтәи иалмыргакәагы анылымуаз ыңкан, иаргыы, ахраташ иңаз иабду Иусуф иаҳатыр ақнитә, дхъатлон, иланайжыуан, хазгыы лыптазааратә пышәа ду даңымны ńәаларгы ауамыз...

Иаалыркъан уажә асеиңш атагылазаашья анықала, лара ишылтаху имфаңылгааит, амарғыа, са сылпырхагахом җәа игәи интихәааит ахан-ипа, гәахәала дагъаапышәарччеит. Дышгәартаз аиңшгыы, гәыргъяәхәа-ша ширтара рзымдыруа, зегъ ааидеибаҳәалеит...

Түзі дашьмеи шейбакәу зегын уархалла ихъяз, злағера ҳаракұз, зпенцьырқәа еипхахха илашоз ари ауда әбда ду ағын еизаз ҳәсек-ха-цәеи реиҳарағзак еикәшаны гәып-гәыпта аганқәа рәғы еилагылан, азәи-аңәи рыйжықәа еинимыфуа. Ахакан ахқәажәцәа абасқатәи матәа зныкала изыршәйтәзеи үхәартә, еихыхәхә-еитцыхәхәо, пшшәахәх-кыла еиуеипшымыз аматәақәа раңааны иршәын, разын-хыматәа сса-мыссас икоу зегын рыхынырхалан, бжеиҳарағыкты, аарла ры-бләқәа аапшуа, акасеилиграа дүкәа рыла рхы-рәғқәа ҭахәхәан. Аха-цәа еиҳарағык ахәса реипш рхахәи қамызына ирықын, бжағык зынза инықәышәні, даға бжағыкты, аеадакакаң аипш, рхагәта шытәрек аазныжыны, рхахәкәа сан, шамахамзар зегын ажакъа рәған, аха зы-лахъахъ зығымшытәкъагъ кыдзамқәа ихәймаа-жымайза иқазгыны маңғымызт. Дара зегын ртахатығашыала, итхәцаңа иқаз рлактақәа рыла, атәила дүззә ахадарағы иғылуо ауда ишреиуаз, урт руа-ртахыра ишағданакуаз ғашшомызт...

Барсбит-ханым, Барғыиль-хан дшылбаз аипш, «уааиш ара» лхәан, зынза данқәыпшыз дшаалыпхыалоз аипш, даалыдлыпхыалан, ихы анылаиркә, егырт ирмаҳартә, илымха акы нтальхәеит. Җасақәа рааста акырза ажын зкхъяз, зыхъантарагъ еиҳа изныпшуа иқалахъяз ахан-ипа их-иғын гәылтәа ду ааихалашеит. Атакәажәл лгәалақазаара даара ибзидан. Үтүп ағын стәар угәи иалсрыма хәа акәзаап лафшәа днахыхәмарны иалхәазгыны, уажәада уақа ахаан лыңықәлымкыңызшәа...

Иғылан уи ауда ду ахахы, аназарағы. Барғыиль-хан иабду Иу-суф-хан Чынтағателан тәи иааигаз ақазаңа дүкәа иидирқатаз ак акәын иара, ауразоуру ахъзы ахыршаны иқан. Аганқәа рахыгы, аштыхъека-лагыны амшын дығачия еипшшәа сахья шанақәек еиҳада-еиттәа еилышыны ианын, нақ-аақ амашхәелқәтартқәагыны иғығеибаган еиғаңшуа ф-бжыаск рсахъақәа атәни иқатдан...

Уи хъантаза иузыштымхуа иқамызт, ахан-ипа егырт иаҳтынрақәа рахъ данцозгыны иргалон, уимоу аибашырақәа раан, аилацәажәэара иаңкызы аизарақәа рхы ахътысыуз адәағы хымы-псыма иааилыршы-аз, зганқәа тыйка иқаз, амшыамба хыбра инагангыны инытадыргы-лалон. Иара уи днықәтөон, акәша-мықәша акәын аилацәажәэарақәа ахымғағысыузгыны...

Жәйтөзә аахыс ахратәра мчра еимакны ауда зқәнибартәо ари атрон-тәарта уажә, апш ақәшәшәо, ус ахала итаңаңа ипшны иғылан, иахынтықылпшуа узымдырзо, зылаңш ахыз, изыхычозгыны раңаағын...

Ахан-ипа Барғыиль ауу зхылгоз ҳәсек-ха-цәеи илаңш нархигеит,

дзыхшаз иан гәакъатәкъа ааигәа-сигәа дыңку-дыңкаму гәеитарц. Даҳъ-гылаз аниба, еиҳа ихы-игәы ааиртынчit, иахъатәи ала Барсбит-ханым сылпышхагахом ҳәа ихы дшацәажәахъазгы, аңсык ааигхеит, аныңә реипш еилагылаз ауа-тахыра днарылс-аарылсуа днеини, иахъа бара боуп аbaraка еиҳа изыхәтоу, бааниы бтәеи ҳәа иан днаган иtron ағы днаиртәарц. Аха уи афыза ихы иатәеишшомызт. Ларгы илураны дыңказ-ма.

Уажә лپа игәы иаанагаз аалнырызшәа, арахъ даахъапшиit Син-да-ханым. Уи ариабжъарак, измааноу лзымдыруа, мыңхәи ихтакны лыңқацә Чичақи Җъарымхани дрызхәтиуан. Аиҳарак Җъарымхан. Уи са сымцарсны сшааргас еипш, ларгъ лахынцас излоузен ҳәа еснагъ ихъаалгон. Аразын иалхыз аға таула азна азы кәеникаене итатәаны дзаапшылон, сыпхацә руа зхы-зәи ӡаазбаларыда, настыры иркәзшьюзеиш ҳәа дхәтиуан. Жәохәымш раахыс итахәхәа иңәз хәнни-пхәыс өфакгы дкахәхәа даҳықәиаз уажә-уажә дныңоналон, дәыхандаз, ажәабжъес исалхәо сахандаз ҳәа дгәақуан...

Уажә абар лыңс иахылтыз Җъарымхан илыхшаз асаби дины, изҳаны, саншыцәа збоит ҳәа амға даҳықәу. Нас ак ахырхәо ак ыңам, ауағ иңәалашәара иашам ҳәала...

Леон иңиз ифызыцәа руазәк Җабалтәи Җапшь-ипа Беслан иакәын, егырт афыциа аланаа раҳ иашъа ипа Сослани аедыгъя-аамстә Батрази ракәын.

Ирапхъагылан иаазгозгы даргы ахтны зыңғылаз адгылбжъа-хағы ианааи, уи злахкааз, ашыцламшә иатәа өңицхахарада изқәиа-ахъаз, ақырмыт баа-тзамц иғәз агәашә ҳарак дукәа ирталаанза, зны Рамзыцраа анауаузгы ишықартцаз аиپштәкъа, иаатгылан, ихъаҳәни рыштытахъка ақалақ ахъ апшра иалагеит. Ҳара аңсуаан аланааи ҳба-а-хыхъчартакә аиҳарак ашъха ҳараккәа рәғи икәхдoint аха, ари аиپш адгылбжъааха амшын агәта Анцәа ианрита, артгыры ирызбыз убоо ҳәа иңъаршыон. Нырцә ақәара-хықә ақнытә арахъ ианауауз адгылбжъааха хәйыцызшәа рғыи ирнатон, аха ара ианааи дунеи дук ыңан иаарпхъазе-ит...

Ағъъя-ағәға зылгоз амғ-гәашә ҳынта дукәа нақ-аақ агәашәхъш-цәа ианаадырт, Леон ифызыцәеи иареи пык-пыштыуа инталеит. Үақаты иаразнак рәғапхъа иаатыз аңсабара өңиц ишаршанхоз мацара, ашәарах-башқақәа рыла ичапаз амға хәхәа ианыланы ахтынра ашқа рғыи нархеит...

Ари амға нымғахың-аамғахың, жәаба-жәаба шығаға рыбжъаны, иара ус адғыл иныңдағашшәа өүркәацарап рымағамкәа, рөеидыпсала, нахъхынза еиңірхәоуны игылан, шәагаала еиңеікәраз, еиқәйбұзар-ха еибыңаз аруа. Леонраа урт рыбжъара ибжъаланы иахъцоз гәғәала ирнүруан ари атәила ду амчхара, өык-бзықала ҳәашша змамыз цә-нырракгы иамәханакны иаман, рұқыт-псыт быжъгы дыргомызт. Акы иаңаңшәо, иаңаңпхашо акәым, ус үқанатсон иара атагылазаша ахата. Иаңаңгөушәа иубоз ахтны-ғоны ахықәгылазынзагы маңк бжъамызт...

Ахазарқәа ртәйлағ ашыққастара дғыыл дүззәкәа ирымаз рзым-хозшәа, амшын агәтан, иарғы мач-саңқ акәымкәа, абас дырғеғых абри ағыза адғылбжъаха ахърымаз, табыргны, иңашшатәңдәкъан. Үәкә ашәаптыңаптры мачымкәа иән, настха ағаңәкәа раҳъ уахыпшуз гәып-гәыпта амзаша-тлақәа ҳарак-ҳаракза еилагылан, арирахъка ааңаңгы ашәыртлақәа мачымызт. Аңсаатәгы оумашәа ираңәан, урт рымтәңжәңдәкәа ашыжә-сыжәхә иәнаны, имшәа-имырхә рөевларқә-ны, ладеи-ғадеи иниаңрауа...

Астәи иненуаз Леонраа ахтны-ғоны изаңаңгәахаңыпхъаза, нахъхы иәнкъаңызга иаартыз ашә хығьејъа ҳарак ду идәылығоны, арғаш абжъ аиңш, рзаа-рзаа аңаңжәашшәтбжъкәа аағуа иалагеит. Леон еимгеим-царап иаб днаизхәңцит, еиңаңшәаша змам цәалашәара ұңашшатәңкгы днамәханакит...

Рөапхъа ирбоз ашә ду идәылығоны иаағуаң аңаңжәашшәтбжъкәа есааира ирыңлаңыпхъаза, дара астәи иненуазгы наскыңыпхъаза, нақ-аақ рғәенисыбжъқәагы еизаңгәахон. Абыржә акәын ианаңа-гатдәкъоз атоурых таула змаз ғ-жәларык жыраңаарала реилахәра, ре-ибабара, реиңцаара...

Ари, табыргны, Анңәа шаҳатс дызмаз хұтыс дуун.

Иңбоушъаша, ажыраңаара еиуаз дара ахазарқәагы неиғым-срыда зегъ абас иахъәапшуа иахъыңа ауп. Үсқантәи аамтаз, ақәыла-ра-қәыттрақәа раан, ахъсахәыңқәа рымтәрсра ұңашшатәзмамызт, абжъа-аптынәи хұысны ирпхъаңон. Дара ахазарқәа ртәпхәаңағы шақағы атәым қәылаңға аиңаңгахъоузеи, аха иашыңылон, ирхыпсаауан. Иргаз – дыргеит ҳәа, уаҳа еғлызхъаңшамызт. Измааноу рыздыруам, Җырымхан, дара рхъашьала, ашъха уарба данырцәага аәнәи инаркны ус гәтәнчра рмоуит. Убри аахысгы лыхъз зламыз цәажәарап ахтны-ҳа-канрағы изыңамлеит. Абар иахъагы изакә шықыбыжъу идәылғуа...

Леон иғызыңаи иареи, зеекәапса, нақ-аақ нымғахың-аамғахың амға иавагылаз аруаа рыбжъара ибжысны ишааниуаз, ахан-иңа

Барыиль Барыигыустан иарғажәфәцәа иңи ахтынра даадәйлтын, мыңхәйк имырцакцәакәа арахь иәсаихеит (уи ус уафы дипылалазомызт, аха уажә игәи дамыртәеит). Леони иареи өбақа шыаға рыбжыны ианаизааигәаха зназы рөзығыагы аатғалеит, мчык рытасызшәа пұхықа знытрыс инатсыын, анапеимыхагы иахымзакәа, иааигәиде-ибаҳәалеит.

Хаңала ахаан еибамбаңыз аианшыя-иаҳәшьшәпен пытрафамтак ус иғылан, нас Барыиль-хан Леон имахәар ааникылан, егырт иңиз апсшәа шрахәтәйсізгүй ихаштны, нақ диман иөйненеихеит.

Ахан-ипа Барыиль ариабжарақгы Баб-ул-Абфаб ҳәа изыштыаз абаахкырағ дахыықаз цәгть аүзабаа ибахан, уахъ дцаанзагы атәила ағада-мраташәарәтәи адғылқәа рөйнәтә иаафуаз ажәабжықәа даара игәи дырмачхыан. Жәған ағы икоу ахыышыаргәйтә Țенгьри-хангы иғәхъаа мкыкәа, ахәаанырцәынтә акырысианра рылазыртқәо шьюуки рхы-ргәи иантала, газақәак аллаган уақа жәйтәаахыс ауаа зданыхәоз амзаша-тла пшықәа ршыапы илытқакны ипирқазаап. Уи ахазарқәа дара-дара рыбжыара атышәа ғәгәа ахылғиазаап, ашықатәара ақынзагы инанагазаап...

Абартқәа акыр згәи бжырыхны иқаз ахан-ипа Барыиль-хан уажә дышымгәйгүзоз иаалыркыан иаҳәшьшәпа гәакъа Анцәа дахыизааштызыз еиҳа-еиҳа иғәалақазаара шынахуан, макъанагы дызлоу пхызу лабға-боу цқәа ишизымдыруағы...

Леон дтаха-тығыза, изара калыхәтәаңа, иапсуа матәа мыңхәи инало, жәфахырлагы раңақ дихымыхәәо дахывагылаз, – «ианшыцәа дхайпшуп» ҳәагы игәи интихәаит Барыиль-хан, имахәар ахыкызгы маңк иааирғәтәен:

- Икоузеи, нас, саҳәшьшәпа, шеманшәалан шәаама? – днаиазтцааит.
- Ааи, ҳманшәалан ҳааит, – ихәеит ҳазар бызшәала.

Ахан-ипа уи еиҳагы дааигәирғеит, Леон итаккеташа мчхаралыкты натибааит; ари дсаҳәшьшәпоуп, макъана дқәыпшуп ҳәа ирмариан иаңәажәара шзалымшозгы ааинириит. Убасқан ауп даахъаҳәны, сатамыз наххәааны, егырт иңиз ифызцәагы апсшәа анынареиҳәа.

Уажәымзар-уажә ҳнаզоит ухәо, арахь инымтәаозо иаазгоз амәа, ара ҳааит шытә анырхәагы, иахынымтәоз, абри ахтын-ғыны изығоназ ағонытқагы уи акырза аеаҳъароуз оумашәа ибон Леон. Атыхәтәан, атәила дүззә ағәи ахьеистцәккөз инкүлсит, иаразнак азыжъ уналагылар аиңшагы, ани аханатәгы иаағыны, рзаа-рзаа ираҳауаз ауаа ршыкыбыжы иналагылеит...

Леон ифсызцәеи иареи иарбан гану иахыпшра рзымдыруа игачамкны иақәхеит азныказы, дара апшәмацәагы иахынжарылшоз рөааиқәйрекиң, руа дарбану ҳаҳашьапа ҳәа рыблақәа ҭырхаха инарыхәаңши. Урт рыйжеиҳарағық, атзы иаварғта, ршыапқәа рышъкласаны, асаара иштыз ауархалқәа ирықәтәхъян, егырт ус ишеилагылаң еилагылан.

Барсбит-ханым еиқәйрө-еиқәйрө иକәз лытқы абнакәйт ду аипш ұғашыатәшәа дагәйлубаая, Барғиль-хан итрон-тып ағы, зегың дрылықәхәо, дхаракҗа дтәан, иагарааны исхәахъазаргы иахьюоп ҳазшаз иҳатәеишъяз Ҳазартәыла Ҳакан-пхәйисс сара санаиузтәкъя лхәарайышәа.

Леон зегың дрылкаан иаразнак уи илапш налықәшәеит, дхәычаахыс зыζбахә иахауаз шлакәызгы ааидырит, изыналтихъаз агарагы ааигәалашәеит, иеүіхәагы паңыпаңуа асахъя ибла иаахгылеит. Ларгыны лылахъ лнапы надқылан, хара-пшыға дқылпшуашәа, иара иҳататәкъя дқылкаан дихәаңшуа далағеит.

Леон дышиашаз иғынаихан, ләепхъя данааи, днышъамхнышгылан, лнап-хәаре ғыштыхны днагәзит, лара уи ацымхәрас ихы аалшышын. Данығагыла, дааихан, лгәышп-ғантхъ ихы надылтдан, даагәыдылкылеит, – «убзиоуп, убзия, ефенди, аханатә аахысгы сгәи самжьеит», – ҳәагыны наиалхәеит. Иара данаахъахә – иқәла зықәлоу ӡаби ҹәыни аәар, рхахәкәа еиқәатцәасамсалза, идеизалахъян. Урт зегың аеҳашьапацәеи аешьапацәеи ракәын, зыңза ажърацәара еиуаз уаан. Леон инапы имхны апсшәа иахәо рғаархеит, рхыпхъазаргы нтәомызт, убасқак ирапцәағын. Иаргың гәахәара дула дрылатцәан рнапқәа рымихуан, шыокуы-швоукгы гәыдикылон...

Урти иареи анаилгакәа, Барғиль-хан иан гәакъя Синда-ханым диман дааин, лыжәфа инапы ықәкны, Леон иапхъя даагылеит. Леон иаразнак иан ліказшьеи лыпшра-лсахъақәеи налхикаит ианду гәакъя. Ларгыны, акрылхәараны дықазаргы лгәиртъара илнамырхәо, даалгәйдлыхәәлан, лыпхыз иалаз, ахаан илымбаңыз лмата иғәыдкылара дналагеит...

Ари збоз Барсбит-ханым хыбаарак аалызцәыртцын, лжәытә гәымбылғыбарара хышхытәан иаалыжәлеит, аха уи атыхсә аипш лара лхата дғыштынахын, лыг-ләемырхәакәа, жәфанахъ ұзара даман ицеит, нас ладеи-ғадеи дәко мацара, лгәашыра маңк ианеиқәнартәа, дырғеғьых арахъ дырғеиңпенеуа дылбаанашьтит...

Апсшәа анеибырхәақәа, аиҳабыла-еитбыла аибартәарахъ иниасит. Барғиль-хан иарғыажәәфацәағы иаргың атрон арығаражытәи агананағ

чыдала дара ирзалхыз атыпқәа рөңи инатеенит, арымаражытәи аганаң ддиртәеит Леон, уи ивараңы – ианду гәакъя Синда-ханым, анағсқа – Леон ифызыцәа. Урт ршыапқәа рышкласан асаара иахтәаз, асеинш атәашья иамаражамкәа ишүікәз рныпшуан, аха сасқәаны изтааз атәйла атасқәа ижалшо ала имфапаңгароуп ҳәа иағын. Ус акәын иара Леон ихатагы дышыкәз...

Уи ари аимгеимцираз дзызхәыцуаз, саб рапхъаза абра данаарпхъаз ишипъилази сара уажә сышрыдыркылои абанжеипшуш ҳәа акәын. Ҳәаррас иатахузеи, иахьеипшыз ықан, аха излеивнагозгы рацәан. Үсқантый аброуп ах Рамзың ахазар жәлар ҳамаңә ҳәа дахърыдыркылаз, аха уи рыпха дымттарсны дахъигаз азы гәчидараракгы атсан. Иахъя иара раҳәшъапа гәакъя ипълара иаңоу ағәирғъара зынза ихазуп; уи табыргытәекъан ихатәаау, инаңоу гәирғъара дууп. Уи шейбакәу зегъы рхырекәа рымцарагы ирныпшуент...

Үсқан апсуа ах Рамзың ахан-ипаңәа рығонду ағы ааира дақәиты-зтәыз аиҳарак Барсбит-ханым лоуп. Уи аиңш лгәазырпхазгы Ҷыарым-хан атсемиш длыхшент ҳәа илзаағыз ағәирғъағәаша ду акәын. Иахъя уи атеи изҳаны, дуағханы, ргәиреанзамкәа дахъымғахытцыз акәзар, жәғданаҳытә иара Анцәа ихата иихшарал дылбазшәатәекъя ирыдыркылелит. Хаз даргы гәаныла еиөдүрпшует иабғы иарғы, акыр диеипшныршылойт, аха имфаашаҳуа дара ртәыкгы шилоу лабғаба ирбартоуп, ғәғәалагы иазгәдууп. Леон ихатагы, иаби иабдуңәи ртәи апъжәара иага идуззан илазаргы, ҳәашья амамкәа иғәғәаны иныруеит зцәа-зжыы далтыз абаң ауаа ршыа аниа шилоу, рыпс аниа шихоу...

Уи ауп ҳамтала деикәахәы-еикәапса дахъзымаазгы рацәак изгәнимго. Дара ракәзаргы, иахзааигазеиши ҳәа рхахъгы имаант, избанзар, аҳамтақәа зегъы иреиҳаз аҳамта иара Ихата иақәын.

Дағакы иамусын иаб данаауаз иаашья. Уи табыргытәекъаны үсқан ҳамтас иааигозгы иазғелымхан. Иарғы бзия дааит: иабхәында Барғыиль-хан изы ахәачапақәа обеи, ақамеи, шейбакәу разныла иқәтәз амәкеи, ауапа хәдыши, аххъя хұрырпен ааигеит. Барсбит-хаными Синда-хаными рзы Ҷыарымхан иаалтиит имаымкәа ахыматәа, убас егырт ауа-тахыра рызгы хкы-хкыла еиуеипшым акыр аҳамта қай-матқәа ишеит...

Ахан-ипа Барғыиль үсқан Рамзың изааигаз ауапа хәдыш ду ижәфа итәрпәнди, аххъя хұрырпагы еиларша ихатданы, иахәачапақәа наидхало итүпсағ дахътәаз дубар – апсыуак дәғагылан абрақа ахра икит ухәарын. Иахъагы дахъымзент акәымзар, табыргны уи ҳамта дус ипхъазоит,

дагъазгәдууп, иаҳәшьапа иаҳатыр ақнитә ишәтсаны дцәыртуан. Лара Барсбит-ханымғы лнацәкъарақәа ирху амаңәазқәа рғыырак Җъарым-хан илзаалтииз роуп...

Дәхәыпшк иақараз ағнаргәи ду ағы еикәшан итәаз саси-пшәымеи, ұныч-тынч, ҭааңәашәала аиңәажәара иағын. Апшәмаңәа зызғелымхаз раңаң, имачмыйт асасңәагыры хышиғ зызықидыз...

Ус, дук мыртцыкәа, азә лыштахъ азә дғыла, нақстәи еиңрыххәа иағналент амат үзү ахәса хәыңқәа. Җиңра-сахъала ахазар ӡғабцәа ишреңшымыз иаразнак иағәенеит Леон. Җабыргны, урт гәйнаа рхылтшытра еиуаз савир-тыпхәаң. Шәагаала қыаңқәак, аха иаҳынзақаз ишәигә-шәигәза еинаалаңақәак ракәын.

Еилахәан дара зегыры еиңшны, рапхъа асаңтан-цәа иалхыз апраңәақәа рұғыраххәан, рхахәқәа ҭакын акасеңцаңсақәа рыла. Рна-пқәа ирықәыргыланы иркын асаара Қыланс дүкәа, алғатә өзхылззуз ақәаңқәа рынны...

Цәаҳәак еиңциқәылан ишааниуаз, еиңрышәшәа-еиңрышәшәо ма-циара, хазы-хазы еикәшан итәаз рышқа рәғынархеит. Рапхъа иғылаз дышиашаш Барсбит-ханым ләғапхъа днеини даатғылент, еғыртгыы дасу иаҳырхәтәз ианнеи, иркыз асаарақәа асаара инадыргылан, рыштахъка иаахынхәйт...

Барсбит-ханым ләғапхъа иғылаз ус дышгылаң дғылан, ақәаң алғатә ахылззузан ишахылззың. Аҳакан ахқәажә ду кәаң жыыхәтәк аанылхын, ақәкәылхәа даңрыхо, өйтк аамылхит, нас Леон ишқа дынхъаҳын, хыхъ икоу Ңөнгөри-хан дүззә ихъзала даанылхәа-ныңхъан, иара ишқа лнапы налрыххеит. Леон азнықас иқантара дақәымшәо даакәанызанит, нас илымхтәйзар ақәхап ааигәахәын, дәғагылент. Илымукәагыы, ишыртса-сыз ала, лара лнапала иқышә инықәылkit. Леон иаразнак идырит ари иара иибахъоу кәаңк ишажәлантәымыз, иғәгыы аатрысит. Атакәажәгыы иағәалтеит уи.

– Сатамыз... ҳанду, – ихәеит Леон ҳазар бывшәала, – ҳара апсуаа аежыы ҳфаζом, ағы ауағы ишъя алоуп...

Барсбит-ханым зназы иқалттара лзымдыруа даабалыбағеит. Иқалтарын, өазәи ихәар ианалмыжыр: лусс иалоузеи узлыңыз ажәлар аежыы рфо-иримфо, лара ҳакан-пхәыс дүззак илатәашьан ианудылгала, қыағырзак уакәымзар, мап шқахуҳәаауен...

– Жұбы шәғозеи нас, шәарт обезаа? – имырғыцәақәа, аха лгәамтра-

гын такәи иналжкуа, дңааит Барсбит-ханым. Егырт зегъ зырыфуан хәйчык ирамхаңа ханы.

– Апсасеи ашьамаңеи, аиҳарак ашәарах ржы, – ихәеит Леон, – аежызынызаскагы иаҳчыс хәзам...

– Амахежекъы шәымфону?

– Мап, ахаан хәяхы ифаҳамгацт. Ҳа ҳөмүндән урт зынзагы!

– Бзиоуп... егъаурым уи, – лхәан, лкәаң өйт асаара еиғананылтцеит.

– Бца, иихәаз баҳант ҳасас, – ҳәагызы ақъараның тыңда ллакта фәкааны дынташпит. Уигынызаскагы иаалхәан, лсаара лыманы лыштахъы даңгәжекъит. Дымцаңкәагызы, лсаара алғатә ахылззуа, де-итаакылсит, Барсбит-ханым лгәи аалыпсахын, кашыра шәкызыныз лхылчы аалхаччеит.

– Ауасажыбы шәымфони? – Леон днаиаздаит уи дырфегъых. Иара фапхъа ләаңхъа ханы даагылеит.

– Ааи, ауасажыбы хфойт, – дааңышәарчечеит Леон.

Абригъ ааиҳәеит, апхъан аипш, жыыхәтәк асаара иаанылхын, акәкәи деиңцаңыраххуа, өйткә аамылхит. Аҳазар жәларрынцәахә дүззә ихъзала дырфегъых дааныхәа-ныңхъан, акәаң цаҳә-цаҳә Леон иқышә инықәилкит, иаргы дхаңхаччо иөи анааиһирпхъа, қъех, убасоуп ишикоу лхәарызшәа, лнапы қаңқачо, иаартрысшәа наң днағәтасит. Леон ихы-иөи шихаччаң ихаччо, иөи италдаз акәаң ҭако, днахынхәны итыпағ ишъапқәа ишъклапсан днатәеит.

Ари аланарпшыра иалапшуаз зегъы, уф гәышъа рхәан, рымсы ааи-выргеит, дасу жыыхәтәк-жыыхәтәк ааныркылан, иргәрпхангы акры-фара нап наларкит...

Барғыль-хан, иаҳбаңа саагылазар гәахәара смоуцт ихъарызшәа, ижакъа далаччо иаҳешшапца Леон ишкә дааңшудан. Уи ифызыцәагызы аежызы рформызт ақнитә, меигзараҳда ауасажыбы рзаарган, ахылдо-п-сүлға рәәрчуа, асаара дуқәа ирынны рапхъа иғылан.

Синда-ханым абар шыңа кыршықәсқәа раахыс игәхъааган дзыз-гәақуаз лыңда Җыарымхан шәтәиц илхылтызы лпа гәакъа дахълыватәаз иаақәымтүзакәа лгәи тәғырғаауан, дқәйншәзан абри афната даанага-зар аахыс илхымпсаауз хъаакгы ашәшьеинш илғықәйн – уи иара иззәакъа, иара ишаатху иаҳыығацаша атыпағ итхны, зынза иа-цәтәыму дгыылк ағыи аааган еиғархаз ашәт-тла деиپшын. Ас еиңш ишкә алахынта зауз ахәсақәа, ажәларқәа реидыслара, рыммааибра, хаала-мчыла ирыбжъартоз аиуарақәа ишрыхъкөз аханатәгыбы лгәи ақәышра илытдана хәен, аха дызлытызы алан жәлар раҳатыр ақнитә

ильтіңгәшішон; дырғегүйх ақазарқәеи дареи нибамыртқанда ҳәа илышоз ала, имирхашаукәа, лара лхат «маана» мәғалылғон, аихарқ, иага Барсбит-ханым дахылпұрхагахоз ықазарғы, илыхшаз рахь лныра бзианд...

Ақазарқәа ишыртасыз ала, ларғы лапхъа игылаз асаара-қыапс кәац жыыхәтәк аанылхын, өйтк аамылхит. Уи аөйтгү ғыңғараны иа-алшан, руак илыватәаз Леон иқышә иниқәлкит, иарғы дсабины иан акраниәлтқоз аипш игәи пшқаза иаақалеит. Еғи аөйт бжа Леон иғыза Сослан иаҳ иналырхеит, алан-бызышәала дааныхәа-ныпхъан, иара ихаҳәда неитүхшәа арахь ихы данааха, ипатда үпхъ еиқәаттәақәа ирытқубаауз, ашыа злыпхо иқаз иқышәкәа инарықәлкит. Уигыи ихыниғы ихаччо, инапы амыркысзакәа иғы интадыршәыз акәац өйт афара дналагеит.

Аңсуаа аштәа агәи-агәаттәеи ишахныхәо аипш арт ахныхәом, акәац ахатоуп еиха аптыжәара зырто, аха Леон иғәапхеит ари атас-қыбаз, иара итәала ауаа еидызкыло пхарра дук натибааит. Акызаттәык иғәампхо, зынза ихы-игәи ашқа изаамго аежкы ахырфо ауп. Аибашыра акәхап иазыршыцылаз, дназхәыцит уи, асқак аибашыра зықәшәаҳью, асқак аибашырақәа раан итахахыу аекә...

Рапхъа акәац мацара ағьама аныддырба, уи инаштарххны еиу-еиپшым ачыс хккәа ааргейт. Убартғы убас азәи-азәи дасу еиватәаз ағьама дибарбеит. Убартқәа рыштәх ғыңға арпарцәа оумашәа зыхәда тхәаа иқаз, нақ-aaқ амаақәа змаз, иғенжек-канталеиу ахы иалхыз, ақазар еибашығы деиқәыбцъарха дәйіжәнис исахъа зныз, пұлалк иаадғылома ухәо иқаз еирызк еимак-еиғакны иағнаргалан, ашшыхәа ирыманы инеин, Барғыль-хан иапхъа инадыргылеит. Еиха ихадароу ҳтасцәкәа абыржәоуп ианалаго рхәарызшәа, акрыфара иа-ақәытцын, зегь уи рылапш наздырхеит. Аирыз ду аазгаз рыштәх игылаз еғи арпыс инапағы икын, ақәа иағәззәазшәа иқәашккараза иқаз, кәапеи дук иақараз, ауағхыбағ иалхыз аға. Леон иғызцәеи иареи гачамкны уи иахәапшуюн...

Ақазарқәа, ажәйтәзатәи асқифцәа реипш, тасс ирыман аибашыраан рапхъа ахәа назгәыдцан апсцәаҳа ихәыртәыз ажәкәаҳәа инаи-халан ишъажәра, уи анағс еиха ираға баапсуп ҳәа ипхъағаз ақәылағ-пзыза дрымпыхъашәан данырш ыхыбағ арыжетә зтартәо ағақәа рылхра. Ус амбатә зхытцуаз анқатәи ахыбағқәа рацәанғы ирыман. Ари уажә иаарғаз еиха иғатәын. Уи ахан-ипа Барғыль Барғыги-устан, Азии Европеи избаха ахытқәартә, дзеибашыны дызиааиз иага

баапсза арабцәа-қәылаңцәа рыр рапхъагыла Җөерарх ихы хтәаны иалырхыз акәын.

Уажәраанза ачча зәйікәыз Барғыль-хан, иаға баапс Җөерарх ипсы таланы иапхъа даағылазшә, шәшьык еиқәараңа инаиғатәеит, илактагы үацәшәартә иаңыбарахеит, нас тәға змам аиаана дүззә изаазгас ахыбаңа жаа аарымихын, иғанап-цаңак рыла наң-аң игәарпханы иааимлаирғәеит. Арпарцәа аирыз ғыштырхын, ҳатыр ду ақетсаны, ашьшыңа ағы ағыладырхан, ахыбағ хылхәхәо иаадыртәит. Барғыль-хан уи даафахан, изақараңа алак ажәак ахымхәаңаңа, атсанза интыркәканы ижәйт, нас днахан ианынарымтцеик, арпарцәа дырғегых аирыз ғыштырхын, ғың ихылхәхәо ғыла иаадыртәит. Апхъан иаазгаз ачкәын ашьшыңа уи ааимихын, дышиашаз Барсбит-ханым ләәпхъа дааит. Уи акаршәра дғыыл иааңа ауарбажә ду аипш дааңшырығаң, иаразнак даағыхеит, жәынгы-ғәнгы ҳтәыла иачычан икоу ҳағаңа зегъы зашәа абас рыхкәа хытәтәаны ҳнапағы иаңкызааша аанаго, ахыбағ ааимылхын, Қытбырж мүргакәа, знык-ғынта днағыхәеит, нас Леон ишқа иналырххеит.

Уи иаб ихәо иаҳаҳын, абас ашанаңа қеба ҳабла иабеит, ахыбаңа ағы ртәтәаны иаҳдыржәит ҳәа, аха иаргы ари ағыза даниотхәатңа ҳабла дықамызт. Зназы иааимхаңа ғынта, астәңа үбахьюхәагы игәы интихәаит, еимгеимцаракгы аанкылара изымгәағы, атакәажә ирхха илкыз ахыбағ днахәаңшит, нас иғәы ааипсахын, иаалымихит. «Изхыбаңыдашь, нтәа, дабатәи қәылағу?» – ҳәагы дназхәыицит. Ихьшәашәаңа, анард аипш ицәхәынтаңсза иаңкызы оумашәаңа ихы ааибенит, нас уаҳа аңс-арс мәдәкәа иаңгәағын, ипсы ааиғымгаңаңа атсанза иаатайрцәит. Ажәған ааимкәар аипшгы, иаразнак иааигәалашәеит, данкәыпшзаз зны, ажы Қайнагә ижъира иғанагаланы, рапхъаңаңы иғыза-икәла Хъзани иареи ағы аныдиржәыз. Иаҳытәи иғыжәшшыагы рапхъаңаңын, аха ари зыңзаск даеакала ихы-игәы зырыжәуаң ак акәын...

Ари ахыбағ шеибакәу ҳәсеи ҳаңаеи, шыуқ знык-ғынта инағыхәо, шыуқы атсанза интарцәнү иржәуа маңара, ладеи-ғадеи ицо-иаауа, зегъы ирылсит. Ашытакъ иааргейт даеа хыбағык, ицәиқәара-цәхапшыз,

уи еиҳа ишжәйтәтәиз аныпшуан, ахан-ипацәа раб Иусуф ду аңыамқәа данрабашуаз инапала зхы хитәз ар рпзыак итәйн.

Убригъ убастәкъа, Барғыиль-хан инаиркны, Барсбит-ханым дназлоу зегъы неифымсырыда афы аларжәйт...

Леон ифызыцәа иржәйз атқысгы, излапшуаз аңышыатә иарғышыын, ыбылақәа акакач ырташәо, изтәнагалаз закә пхызы рзымдыруа, зынза игачамкны ићан. Иара Леонгы, абасқатәи изгәакью ижәлар дышрыгәтүлатәазгы, ихшыф қәыпш зыргәақуаз азтаара дуқәа рызбарағы дырғөгъых дзатцәушәа, уи иғәтә итыхны зымзар-зыны ҳәашьак изамтошәа ихы инадибалеит. «Азатцәра агәхъаа умкын ҳәа» уанхәычыз аахысгы иуасхәало ухамыштлан, – ус бжык, абжықәа зегъы ирылығыны, илымха иаатасит, иаразнакгы идирит уи зыбжыз, арақагы укоума, арахъгы усыцаама ҳәа иғәи интимхәаацкәагы, иара уи инацнатеит:

– Узатцәроуп уара узқығызытәуа, уара зегъы уреипшәзам, уреипшаргы Қалајом. Иашыцәа дуқәа шығазгы, дзатцәын Нарт Сасрыкәа, избанзар, уи доухала Анцәа иишаз иакәын. Ухәда иахоу аңыар зыхъзала уатдоу иакәзаргы доухалоуп иан лцәа дшалашәаз, доухалоуп уи Иаб Анцәа жәған ахтә дшаиштыз, мгәртә дахътазгы ауаа рыйзиабареи ррыщашъареи шилаанаазаз. Иухамыштын абри, иухамыштын иахъабалакгы са сышуцу!..

Ахәхай бзантцыкгы умыццаклан; зны уаб иахъеша ләөи умфахытңы, упсаҳы еибакны, угәалақәа ахууҳәаз мыцхәи итәру ухшыфи мыцхәи ицьбароу угәашьамхи уара ухала рағәра ахъузырғамкыз ауп мзызы иримоу. Уаб иахъеша лхатца ифызыцәа моя, макъана уапхъақа шәынтағыы еицәоу иагағ уылап; урт зегъы рхы атყағ иаазгойт ҳәа уаламгароуп. Анцәа ибоит зегъы, дасу иқәнагагы мышк-ахамышкатыхә дақәиршәоит... – Ибзиоуп иахъа арақа ухымғаңгашъа, – иахауан ишиаҳац адоуха-уағы ибжы, – уара унцәеи утасқәеи хазызаргы ииашоуп иузааигәоу арт ауаа гәык-псыкала иудыргало зегъы рәөи мап ахъумхәо, ганкакхалагы ииашоуп уара иучысхәзам аежы ағъама ахъумбазгы. – Аринахысгы убас унелиа; иудыруаз, ужәлари уареи шәзыихә арт уаншыцәа аҳазарқәа ирыцназго бә ду шзығамло, ухы иархәа, иахъулшо даргы урыхәа. Иудыруаз, наզаза ас амчра даргы ишырмоуа, ирыцрасуа, итцизшәаауа шырацәоу, мышкы зны зынза адунеи анызаарагы лахынтац ироур шалшо. Уццакы, дад, уццакы; идуззоуп Анцәа иахътә уара уалс иуду!..»

Амат зуаз асавирхәсахәицқәа цо-иааяуа, амахе хартәи ацха-са-

раныңқәеи рзаарыгзға, чыс хкыс уағ иаашыз зегъырыман аара ишағың иағын.

Леон ацха-сарань аниба, дылаз ахәыңрақәа даарылтын, лымкаал илаңш надхалеит – аңсуа цха инеипшнишьалеит.

Уи аҳазар-цхагы иара ахатे тоурых аман. Ари атәйла адгыыл каршәрақәа рұғацәкәа инадыркны иалағоз, шәарахи-псаатәи қызы-қызуа излажызыз абна еишыл дүззакәа рөй, ҳара ҳабжының хышәт еипшшәа, тиаа лаңқәек ирызхаяун, урт аапын ашәт өжекъза ирықәхаяун. Уи ашәт ашхам злаз шәтән. Үантә амати аазгоз ашхың иқартцоз ацха на-зәшәз аңсым-бзам ацхақәа дашыуан.

Аҳазарқәа ари ангәртә, урт абнақәа рааигәара ашхымзагәарақәа рацәаны иқартцеит. Үантә иааргоз асананьқәа, аибашырақәа раан рыйонқәа ааныжыны ахъатра анрықәшәоз, уағ илаңш иаҳыыңашәашаз иаанрыжкуан. Ари збаз аға ир ақәнибартцәан ианырфалак, ирытталаз рзыымдыруа, рымчқәа рылзаа, ибалыбыто, аамта мыжда рзықалан иаанилахон. Уи аамтаз дара аҳазарқәа аацәиркъаны иқәаћәаса иқәыртсон...

Абас адунеи ағы зегъ реиҳа ихаау афате ҳәа ипхъазоу ацхатәкъяты жәйтәаахыс ипышшәоу абұйырны ирыман. Ишпарурыз нас, уаҳа псыхәа рымамызт.

Уажә ирымтцу асананьқәа ракәзар, Леон дымғашьеит, – табыргны аңсуа цха еипшуп. Избанзар, Кавказынта иааргаз цхоуп, аҳазарқәа рұқ-нытә аҳазашәара әкәу аланаа рыңца жәла еиуоуп. Уи оумашәа ишыхайла илаҳа-лаҳаяу иго ағғы мацарагы иунардыруеит...

Хәсеи-хацәеи, бырги-чикәйни ас үарап еилатәаны, насты ах иғапхъатәкъя, акреицирфо-акреициржәуа ҳараҳапсуариятәыштәрам, аха Анцәа иишаң ажәларқәа зегъы рхате ҭасқәа рымоуп ҳәа дазхәызын Леон. Даргыи уи дыртабыргырц ртәхызышәа, есааира ршықыбыж иа-цлон, ирфа-иржәыз анрылс, зымғатәырахъ иамаз ҳацәақәактыв убас шәаҳәарракхәагы аацәырыргеит, аха, асасцәа ираҳахъоу акы еипшымкәа. Уи иаанагоз шытә ҳаипылара ишахәтәтәкъоу ирлахөыхтәуп ҳәа акәзаарын. Дук аамтыңқәа, уаанза афате аазгоз аматцуңәа злаалоз ала акәымкәа, уи ағапхъа иқаз ашәахъ ала ирақәағын ахәсахәычкәеи арпартәеи қахәхәа-қахәхәа, рзаарақәа кала-калаңа иаағненебаҳәан, асасцәа рахъ рөй аарханы, такәи инастханы иаагылеит. Аҳәсахәычкәа еиқәатәасамсалзә иқаз рыхцәкәа шықыры-шықырыа асаара иштәсү-ан, зыхцәи дууз арпартәагы рыштахъқала рыхцәкәа, аетцихәа аипш, еиқәхәалан. Дара зегъы реилахәашыагы үаашыатәшәа иікан.

Апхъа иғылаз арқарцәа ғыңғырақтынуп ззуҳәашаз, дара аҳазарқәа зурна ҳәа изыштәз, музыкархәагақәак, даеа арғыскгыы икүн афлеита еиңшыз даеа шанак.

Псевдогамтак ақара иаатғылан, арт убас ихааζан ашәак ааңырыргейт аха, аиңш әбхәз. Ағырлынбжызы згәйлүсфуа ирхәоз ашәа хада инақәиршәаны, еилагылаз рыштыхъка даавшәан, пәңвізба хәғы-ла-шашак дкәашо даақәлеит. Уи лықәашашьала, хъаа-баа змағамкәа згәи ртынчны ихәуа адәхәыпш икәу ашьабстә асахъа тылхуан, абар ус иахъаңыркөз иара апсы нахъиршәарц әтххаз бжъас млашыкгыы, аха бзиашәа шәәрыцағ еилкөзак даарыхтыгәлан, ихәа нагәыдцан, иара уаңәкъя ишыны инкаижкуеит.

Уағы ишимбац зегъ ааңгәртєеит ари, рнапқәагы ааиниркьеит.

Ак аткыс ак ыршанхангы, ашәаҳәарақәеи ақъачақрақәеи атх агәахъы инықәлаанжагы ирғын. Атқытәан дасу дазымхәыцзакәа дахътәоудыло, еиха-еиха еизысфуа маңара, уғыза дуңәызыр дұзымп-шаауа, ладеи-әдәеи зегъы ааилағофит. Ршыкыбыжъигы аадухаజеит...

Ағар раңаңынды дырғөгъых Леон иаандеизалан, икәшан даа-рыгәтүларкит. Урт дшырғәпхаз, уахарнахыс рашъа гәакъа хата ши-акәу азәи-азәи иреибархәомызт, ҳәсахәыцқәакгыы ааин, аиаҳәшъара нығыргарц ргәи иштоу ыртқабыргуа, иғәышпры рхы надцан инаиыртцуан. Иаргы дшырзыразу ҳәашьас еитара издыруамызт, дзыхъзоз рнапы икуан, итабуп, сашыцәа, саҳәшьцәа ихәон уажәы-уажәы. Итааза иакыз аңаашықәа ахъылапхоз урт ссиришәақәа иқанатцон. Леон иғы-ззәа Беслани, Батрази, Сослани ракәзаргыы, ари аиңш ҭагылазашаа ахаан иаҳмоуц ҳәа ргәи итхәаая Леон ихәаңшуан, ианшыцәеи иареи абас реилатцәара лабәба шаҳатра азуа...

Адырғаңыны ашаңыраз, аҳакан-хтынра амшын хытны иаңалазшәа, еилағеилас бжыыцәгъак го иалагеит. Леон иғыззәеи иареи ахъыштәз ауада ашәгъы ағъеө-ағъеөхәа азә днасит. Леон ажәкәаҳәа иаразнак иеенлахәан днеин ашә ааиртит.

– Икои, ишәыхъи? – дахъығақ зиһаштны, апсышәала диаззаит уа илагылаз.

– Ҳакан-ҳаным... ҳакан-ҳаным, – ихәеит уи ипси-ипси еихымзо.

– Леон дыккага аңа даалтцит.

– Ишпaa... дарбан ҳакан-ҳаным? – иаарццакны деңтатцаит ҳазар быйшәала, рыңғарал шығалаз дырны.

– Барсбит-ханым лыпсы үбейт, Барсбит-ханым! – иҳәан, уи ахатça шәпажәпа мгәләлығашаап иқаз, дәтәшәйтәуа иштәхъка иғыненеит.

– Изакәи... изакәи иихәо? – Бесланраагь ахышәт-сышәтхәа реаалирхәан, Леон иаандхәаталеит.

– Барсбит-ханым дыңсгәшшәзаап, Барсбит-ханым, – бирзен быйзәала атак ныңқаитеит, нас иаини ашәаң зәаз иштәрххны иғыненеит, амған ақырысдан дин ишатанакуаз ала илахь-иұымшы ဇатәуа. Даргыы еибартрысны уи инаиштәххит.

Инасқаңыпхъаза ахәса рұқтәуыабжы иацлон. Рапхъа иғылаз ақыранғыы ихынпшны уи ахынтаафуаз ианнеи, Леон иаразнак, арғаш хығеа еиңш, иқәашкакараңа Барсбит-ханым лыхцәкәа илағш нарықашәеит. Дықған уи маңқ ифаҳарақны асаара иштәз ақәартәғәағы. Иматқаңыххәаза иқаз лызнатық, апшадаас иднажәаз амахә аиңш, ауархал иныласуа ихынхалан. Ахәса ғаңығытәуа, рыхцәкәа ирыхо, илхагъежыуан, аха лааигәратқәкья уағ днеиуамызт.

Леонраагы, арт ус тасса ирымазар ақәхап рхәан, настха иаатғылеит.

Аҳакан-хтынра ду ағы ашамтаз ари ажәабжы баағс иарғыхаз ауацәеи атахцәеи гәйтің-псытіңхана азәазәала аайра иағын. Урт раххыы ирзаагомызт иац ибзиахәа ирылатәаз аҳакан-аҳкәажә ду абас иаалыркъян лыпсра.

Леон иқаңцара дақәымшәо дғылан, нас нақстәи иаағналаз Барғыль-хан даниба, зныңтырыс иара иаҳи иғынаихеит. Уи ағәрыфа дышыны дамаз үшишон, аха иблақәа еиҳагыы лахғыхрак рхызшәа игәи иаинағеит. Псу тасла сидашшылап ҳәа иғыназикуанғы:

– Үаара дазыпшызышәа, – абриак аайхәеит, нас инацицеит: – Иац дамхагәырғаңәеит, уи ауп иқалаз...

– Ҳәй иалсит, – рхәеит Леон иғынцәағы аайнини Барғыль-хан идашшыло.

– Итабуп, – наратеикит иаргыы, маң-саңк иидыруаз бирзен быйзәала, нас иғыненеихан, аңы дахыықәыз днеит, амаңәазқәа зхарыпхана ихынхалаз лнап-цааршә оғыштихын инальвиаңеит.

Уажәраанза устәкъя згөры мәшшәацыз Леон игәи акы иғенакаан, илағырзқәа оғажожылелит. Үағы ишимбаңгы даарыцхәашеит иан ланду гәакъя Барсбит-ханым, измаано изымдыруа, иғытәшығытәуа ахәсагы баша ревиртәштәштәуа, зегъ гәымбылұбарала илзықашшәағы аайбейт, иан абыржәи абра дааган дықазарцгы зақа иааитаххазеи. Идыруеит уи зегъ реиха лгәи былны дышлтәштүоз, иқалап лара уажәштә ари иқалаз арыцхара лцәа иалашшәаҳзарғы. Уи-

моу иаҳәшьеиңбы Мрамзагы, уимоу иабгы... уажә зегъ абра иқазар ааитаххеит. Үсқан аҳазар жәлар дүззә рәғапхъя иаалыркъан иidlaz уал дук ашәара еиңа изымариахарызшәагыы иғәи иааниатеит...

Ауаа шааиң ааира иағын. Иаха Леон идеизалаз ағарғыы рацәафын уажә арағагыы. Урт ғымт-псымт еилагылан. Иаргыы днеин днарывагыллеит. Азыхъ азыркөандә ашлар аиңш, дара уи ргәи ааркөандеит, рхъаа рыңеишишарц шиғахыз гәйла-псыла иаарнырит...

Аңсы Барғыль-хан иtron ахъылаз азал ду агәтатқәкъа днарган бғы-иатқәала, шәтышла дталаха ғымш дықған. Ахымш րыены адәахъы ддәлыргеит. Уи аамтас Ҳазартәыла дүззә ахы-атыхъә зегъ иазууазеи, аха Итиль ақалақъ, нас акәша-мыкәша акырза инахараны, егъырт ақытақәеи ақалақъәеи рәғы инхоз жәлары зегъы ирылағхъан аҳакан-аҳқәажә ду Барсбит-ханым илхытңы жәфсанахъ иңаз лыпсы Җенгьри-Хан дүззә иағалшьеит ҳәа...

Адгыылбжъаха иамкуа, еилауатыруа, тәфа змам ажәлар еизеит. Леон иғызызцәеи иареи злапшуаз рзымбатәбаран: аңсракәа раан дара рәғыы ауаа рацәафын еизон, аха арағагь астқәкъа арымзааф аднагалоит ҳәа иқамызт. Излархәаз ала, еизаз зегъы шамахамзар аҳазар жәлар ажәйтәзә изхылтцыз Җағәарма дүззә ихылтшұтра еиуаз ракәын, икан атәым милаңқәа рхатарнакцәаққы, аха урт маңғын.

Аҳакан пхәэис бырг лыпсра, изаҳаз ргәи ишалсызгъы, уажәраанза зытрап зықәзәмкәа иштәз тсаак аңсасира иалагазшәагыы ирыдыркыллеит. Иара ахтын-хыбра ду ағының тәкаафуулайтын ҳәссеи-хаңәеи зегъы уажәраанза еимлахъәа изкыз акы иоунажызшәагыы иқан. Зегъ реиҳа ус лхы лбон Барғыль-хан иан гәакъа Синда-ханым, аха уи амалахазгы адәахъала илынлыршұашызт. Ганкхальалагыы уажәнатә илыдығәгало иалагаз атакпхықәра оума зегъы ишыраңау лгәи иаалытданаңәеит. Уи, шыал-еиқәатқәала лхы-лфы таҳәхәаны, зхыпхъаңара рацәаазаз лацалатқәеи, лтацацәеи, ланхәйпхәцәеи дрылагылан.

Аңсы, ахәа иланаштыз апқа аиңш, мхатқәк иақараз лхы-лфы кәымпил затқәык ааңшуа, бырғын хәера шкәакәак лықәркъашаны, дхыыхъәа, уархал дук лыттаршәни асаара ашыаң-хөфежъаа дыларшәын. Барғыль-хан раңхъа днаргыланы, аруаа иреиуаз ауаа маңғымкәа, дара раамта ишатданакуаз ала еиқәығъазъазуа аңсы илхагылан. Иқалап, урт ржәйтә-рәғатә, пхъақатәи рпейпш ухәа иргәлаладыршәоз, изызхәйциуз рацәаазтгы...

Пытрак аштыахъ, уаҳа цәажәара ҳәа қамцакәа, аңсы сакасатчас акы днаныртсан, дәңыштыхны адгыылбжъаха мрағашәаратәи аганахъ ала,

нахъхьи анаζарағ иήаз апсыжырта-ќәырғанқәа рахъ рөйнархеит. Агә-гәаҳәа зегъ неибартысын, урт инарыштыалеит.

Рышыи-рышыи неиқәтәо такәаамта амфә иқәын, ус агштлақәа ире-ипшүп ззухәашаң тла дуқәак рымта инеит. Ара иήаз апсыжыртақәа, рацәак шырхымтца мөашшьо, усқак ирацәамызт.

Ӧың анышә п්каны, еиқәыңә иахъеиқәыпсаз, акыр атбаа-тыңәреи ахышәара-тышәареи аманы, еиварыбғаа, икәаш-ќәашшә ауағ-хы-бағқәа рыла икәыршан.

Арақа ижыз Барыль-хан иашьцәеи иареи раб Иусуф ду иакәзаарын. Ахазарқәа ишыртдасыз ала, уи аибашырақәа раан хатала зхы хиттәаз иғаңацәа рхыбағқәа ракәзаарын инышәынтра злакәыршазгы.

Знык ауағы дахыржхью, дырғегыйых анышә апқарагы шыртдасыз ала, уажәы Иусуф ду инышәынтра Ӧың агәы п්каны икән. Абыб зтасағы иңоз уи ибағқәеи, нарцәы ихәәп ҳәа даныржую аенеи ишьны иңтартцаз аекәеи, амакеңәеи, ашъамаћеи рыбағқәеи, убас хыпхъазарала ира-цәаны иңтартцаз иабұзьари, ичысматәақәеи анышәынтра атсан зымфа еизыхәхәа ишьтан, урт рганағытәкъя, иташәашәа, иан лтүп мәзеиңа иаапшуан.

Леон иғызыцәеи иареи ари атәылан иааижътеи, ак атқыс ак үшашыатәны, ирбахью акы еиңшмызт ари. Аиҳарак Леон уажәтәик ита-гылазашыя иага ажәа ауағы дазғазазарғы аарпшышья изатом.

Қәеи-си мреи-такари икылыхха икылыртәахъаз, зыңқәа хырҵыаңыя иаапшуаз армзәа хыбағи, Қыр-сыр ҳәа еизаны хыхъ атлақәа иры-латәаз алахәақәеи, иқызықызуа арирахъ еилагылаз ажәлари, иғы-цихашараңа ижыз анышәынтра атқар ағытәкъя иааган икәашкака-раңа инышьтартцаз атакәажә лыпсыбағи, иага схатса ғәтәоуп ҳәа ухы упхъазозарғы, апсреи абзареи урызномырхәыңыр ауамызт...

Ақера ду ныңтыз ари аҳакан-пхәыс аҳкәажә, илыхшази урт ирых-шази, аиҳарак атәыла аҳакан хада Барыль-хан, ракәмымытгы, ҳлыз-ныікәгом, лыхшығи лымчи қапсент ҳәа иагарааны уажәы-уажә иғыгклиз атызшәақатцағоцәа рнапала дыршъхъазаарын. Уи аћнытә, асасцәа гәакъаңа раамитаз иаалықәшәаны лыпсышья шықалаз ауп ақәымзар, акъкы дшәаҳәо ұянаңа тә лымфа хоуп ҳәа илыхәаңшуан. Икәларын, уажә лара лхатагы, ләғи еилгозар, сшәышты, шәзыпшузен ҳәа иаалы-рццакыргы...

Ус иагыықалазшәа, лыжра арласрахъ иниасит. Азәаңәала ауа-такы-ра ааини лгәи рнапы нықәшьуа, бзиала ҳәа анлархәа, апсра иага

дархъантазаргы, атсысх аиپш иласыз Барсбит-ханым рыцҳа даашьтырхын, шъта назајатәи «лахтынра» ашқа ихаз «ашә» ахъ лғынадырхеит.

Цақа даныларышт, уа итагылаз ахацәа ахәса рыхшьасгы аха-заркә тасс ирымаз ала, ларғажәфә днықәдьриеит, илыцтарцаран иқаз зегъ ырманшәалан илыцтарцеит, нас, даргъ нарцәыкә лыцатәйс ироур хәа иацәшәозшәа, ахъишәт-сышәтхәа арахъ иаатибаҳәеит. Агә-гәахәагы анышә ағыладырхеит...

Леон ифызыцәеи иареи ахъылаз рылахъ-рыңымшь аарзатәит.

Барғыиль-хан урт дрыхәаңшуан, нас анышәынтра зыреенуаз агәы ылганы, еиқәерпшыхаа иқатданы ишалгаз аниба, днеини, иөыларкә-ны, инапы нықәишьит. Уи аамтаз, ианааргозгы уағы имбазакәа, иац ағы зларжәуаз, Җьеарх ихыбаә аакылыргеит. Уи хыхәхәо ацха иалхыз абұртасцәа рофала иаадыртәын, Барғыиль-хан инаидыркит. Тасс ишьтыхны изларымаз ала, ағы хырпыккало еғниуа акәымкәа, ажәлар рахъ даахәны дыпшуа, ғымт-псымшьа атанза иаатаирцәйт. Убас иара ишықаңтаз аиپш Ҳазартәыла аихабыра иалаз зегъы азә ишьтахъ азә днеинуа, ағы ржәит.

Атыхәтәаншәа, өыла иртәны Леон иаайдыркит Җьеарх ихыбаә иалхыз уи аға таула. Иац ианикызы ааста, инапы хыыднахәо ихъантаз-шәа, еиҳагы итцааршәха иқазшәа игәы иааинатеит, ажәлар зегъ лымкаала иара ишихәаңшуаузгы ааинириит. Икәымжәы нхъаршәт-ны, анышәынтра апхъа днышъамхнышгылан, агәы инапы нықәишьит, нас, ағы нхирпккалан, деңтағагылеит. Барғыиль-хан ишықаңтаз аиپштәкъя, ажәлар рахъ дааңшуа, амармалташь иалхушәа итәыртә-руа иқаз Җьеарх ихыбаә наиғыцаикын, ашьшы-шьшыхәа иаатаир-цәйт. Ифызыцәагы неини ус анықартца, Барғыиль-хан днаズлоу аихабыра ажәлар инарапызан, рышы-рышы неиқәтто, дырғегых зегъ хынхәни рышьтахъка рұаархеит...

Леон ицьеишиш, иага патулықәтданы дыржызаргы, Барсбит-ханым лыпсра уеизгы-уеизгы гәырфа ахъыканамтаз ауп. Уимоу, абриаб-жъарак иара иаара иартцызыз агәырғара үзара акала еиҳагы иха-нартәаазшәа иқан. Цабыргны, уеизгы-уеизгы зымч зылдааны аиарта иамамыз, аха неихыркәа змамкәа инеихъаз атакәажә ткы шкәакәала лөеилахәа-лөеилаца, ааигәа үзара сасра днеини дмааңызшәа акәын уағ игәы иаанагартә ишықаз – убас лыпсышьа бзиахеит...

Апсы данырж адырфәене, Леон ифызыцәеи иареи шъта рышьтахъка амфа ақәлара рөйназыркуан аиپш, Барғыиль-хан дипхьеит. Уи итәарта

хадағ ақәымкәа, еиңгүйекъза иқаз, мраңашәарахь зпенүүркәа хаз, акырза еиха еиңдә даңа үадакағ дылдан.

Леон даннеи, аңсшәа аайбырхәан, наң-ааң асаара иштәз амартақ пшұзакәа үйлекъара, амшәцәа қыақъа дүкәа инарықтәеит (урт ахан-ипа ишәарыцарапқәа раан ҳатала иишкәаз иреинуан).

Барынь-хан, мачқ аңсуга хтырпа иааипшнушьалартә, аха ашәирша еиңшшәа, қәаңә-қәаңә еилархәны, агәгүи еиха иқәаңәни ифылганы, ихыгъагъаңа хтырпа шанак ұлашыатәха ихан. Ибра гәйтбаақәа макъана агәамч ду рухбаало ицқыан (Леон урт иан лыблакәа инареиңшнишьалеит), ипшүзәа итсырффаз ижакъа еилаңыпхъзы, зөйркъаңан илаштыз ипәтәкәеи дареи еиңсны, ихиң-гәылтәа ссиришәақәа ићардон...

Леон астәкъа иааигәаны ианшыа ипшра-исахъа имбацизт аќнитә, мыңхәгыи икылкааны илаңш наидхалеит. Иаргыи иаагәеиңтейт уи. Ари умбо шаңа ҳаипшу ихәарц итәхызшәагъы, икаба ихәда иныңашәо, ихәзыртракәа арыдш аиңш еиңхаххаа, ихәы-ижыы пшқарахъза, Леон де-инаалаза дахътәаң ижәфа инапы нықәитцеит, иаразнакъы иаарнырит рофыңызға ырылаз абағ ышақәа наң-ааң ишааигәнныңыз – еиха иғору агәамчи еиха зхыңтуеи шынхеибартәааз...

Уи аамтәз ақъараның даағонашылан, дтас исутозеи, сұқакан ухатқы упсатқы ҳәа аанарго, Барынь-хан иапхъа даагылеит.

– Статыныңжега сзаагиши, – ихәеит ахан-ипа, зыңзагыи уи дихәампшжо, иаргыи иахъак агәфың сагахъеит ихәарызшәа, ақаптыңәа днагъежын, али-пси үйлекъара, алғаңда хәхәаңа иахылтца, ататыныңжега иман даағоналеит. Барынь-хан дырғегых уи диңампшжо иа-аимихын, зназы ататын ахара даламгакәа, амартақ, ахы инықәитцеит. Нас, ак ихәарц шитахыз удырыртә, Леон илакта өткааны дынтаңшит.

– Дызустада Симон Ҳанаантәи? – дтасаит ус иаалыркъан.

Леон иааңызғы – пхыз ибаргыи ари ағыза дазыпшымызт.

– Симон Ҳанаантәи... Иудеятәи Иисус Христос жәафасык иапостолцәа дыруаңәкын, – атак нықайтцеит, рапхъаңа Аңшыа-шәкәи аниңдоз ишихәалоз аиңштәкъа.

– Шәа шәғи джума уи?

– Ааи, – ихәеит Леон, иабеидыруеи ҳәа ишүеишиңаң иңеиши.

– Даңананагеи, уа дызжузей? – деитатаит Барынь-хан, мачқ еиха днақәымчшәа.

– Даңышыт уи. Ихы зықәхыртәаң ахажә қыақъа дугын еиңакра амазамкәа иахъагы Псырзха азыгета итажыуп...

– Даңыхдыркъазеи?

- Ақырсиан дин ажелар иахърылаиртәоз.
- Дызшыда, обеза шәоума?
- Ақырсиан дин зтахымыз, урт Кавказ днеиаанзагы ишъашәары-
цо ишътан...
- Нас убри ашъахь, зегъ акоуп ақырсианра динс ирыдыркылама
уара уабдуцә?
- Уи ашъахь акыр шықәсқәа еиңкөнаны ижан, Иустиниан ихаан
еиташтырхит...

– Иустиниан, Иустиниан... – дааипхыхәыцаант Барғиль-хан. – Угәы
иалымсын аха, урт ырәкү хәычы-хәычла арахъгы иаазарц егъагым;
Хъерсонес инхо ҳара ҳхытқәицәакгы жәйтәаахыс ҳажелар зта-
ныхәоз ҳатла-пшықәтәкъагы ршъапы итәпкөйкөн икарыжыу иала-
гахъеит, рулахь рнапы адырсыло, үашшатәкәакгы реңрэзыркуеит...

Леон иаразнак иааигәалашәеит Барсбит-ханым лыңсыжраан, иофы-
ззәеи иареи рулахь-рыңымшы анырзатәуз, Барғиль-хан мыңхәы
икылкааны дышрыхәапшуа.

– Уаби сареи арақа акырынтә ҳаицәажәақәахъеит, – иажәа уахъ
иниаганы, инацитцеит Барғиль-хан, – уажә аабыкъашәа дыззааз аусгы
иара иаҳатыр ақнитә атып, иқәхтцеит; сашьеизбы иткәаны ара иааган
имаз Қартлиаа рхакан иаҳешшагы иаргы иаҳаулак нағ ихархынхәит.

Леон ари зынзагы имаҳацыз, ак ихәарц инақәиқын, аха ишире-
ира изымдырыз, ғымт ианшыа дихәапшуа ус дтәан. Иара дырфегыхы
иажәа инацитцеит:

– Урт ҳархынхәит, аха ижалоит иаҳнениу ҳара ҳгәағ ақнитә араб-
цәеи, мамзаргы ауымәеи дареи еинишәар. Икамлац егыйкәм; иал-
шоит уара уаб иашшагы үвара ус хәамгак даларгалар. Үсқан атагыла-
заашшықәа даара иеенхом иаҳабалакгы. – Барғиль-хан даатгылан,
итатыныжәга ғынтә-хынтә днағыхеит. – Сара уаб шъарда дазырхәы-
цны иасхәахъеит, шәтәила ҳаканс иара дамаинур псыхәажәла шамам,
аха иаҳяуажәраанзагы рацәак егъизмырееит. Уимоу, ҳара имгакәа
аусқәа еиҳагы еиңәахар алшоит, ижалоит үсқан аазара алақәа иры-
моу уаб иашшыа ипа, Византиаа рыңхыраарала, шәтәила ишакәзам ина-
пы иампытцахаргы...

Леон ианшыа дахъизызырфуаз уағы ишимбац иңеишшон, иара
ихатагы акырынтә дзызхәыцхыз абартқәа зегъы ҭцааны иаҳимаз,
ргәаанагарақәагы ахъеиқәшәоз...

– Уара тара-дыррала аазара ахъуюз Константинополь аиҳабыра
ракәзаргы, – ихәеит дырфегыхы Барғиль-хан, – уаби уабдуцәеи даа-

ра жәйтәаахыс ргәи ргәатәеи итаңшы ирдыруеит, ирылдмыршаңғы егыйқам; уи ус шакәyz слымхала исахаҗьеит, сыйблалагы избақәахьеит... Иқалап, уара уеиңштәкъя исыңхъазо саҳәшьапа Леон Ҳазар, иан лныррала, пасатәиқәа акырза дреиңхар, аха иахъурхалак, уигызы знапы дықәыргылан дыштызхуа рұқәатәи даңымныңқаар аушам. Убри ақнитә, ара уаанзагы акырынтә сзызхәыцхуо даеа маңа дукгыны уасхәароуп, – маңқи ипсы ааивигеит Барғиль-хан, нас инациттеит: – Уаби, уаб иашьеи, нақ-аақ дареи сареи иаҳзеиңшы ихауацәоу Византия аиҳабыра абзиара рықәзаит, аха Обеза мшын агаңа шәара обеза шәыда ңшәымда дамамкәа ићамлар адада ңсыхә ыћамшәа збоит. Раңәак харғы имгакәа, аусқәа убри ағыи икылсыр акәхоит – уара ҳакан-хадас Обезатәыла уахамғылар амуя...

Зыңшшәаҳәы акыр иаазыңсаҳыз Леон, ихы фыштыхны ианшыа днаиңапшит, даеазны еиңшымкәагы ҭәгәалаза иаанирыт ажъраңа-ра иамаз амчхара дүззә...

– Сара, уаншыа гәакъя иаҳасабала, уажәнатә иуасхәо уи ауп, – дырғегыхын аијәа инациттеит ахан-ипа, аҳаңай изакәызаалак акы уаңыымшәароуп; иулшо ала зны уара ухала ужәлар реидкылареи рхақәитреи уазықәпороуп, умч мхөшәа анубо, ма цыхраарак анутаххо азыхәа, иудыруаз уара ухъзала иаҳынатәгы фышә нызықъөйк аең-цәа-аибашығаңәа еиқәыршәаны ишсімоу, хаталагы рапхъа сғыланы сышнеиу...

Леон қәыпш ахаан имаҳаңызт ари ағыза. Иқалап абрахъ сғәи зсыхоз абри акәзарғы ҳәа иғәи интихәаит. «Абыржәоуп үзыхы ахы аныңдахыңтәкъю» Ҳәагъы, хынта еиқәрыццакны, ңсыс ихаз адуюча бжыгъы аамиаҳаит, уағы ишимбаңғы иғәамч инацлеит, ихшығызы ңафыруа мыңхәы иааихыккейт...

– Уажә ҳанығагылалак, – деңтаацәажәеит Барғиль-хан, – уғынзәағ уарғыы какалк еицахқып, нас ҳан-еыжәланы, Балықлаи ахәқәа рұғынза ҳөсеп; уртрынхыңтә адәениужырағы саб иашья ипа Ҳамид Оұлыз адаб шықәсыбжак аахыс ғыңтара разықатцара дағуп. Истахуп шәыблала ижәбарц ҳарт аҳазарқәа еибашышьас иҳамоу. Иудыруаз, саҳәшьапа, ажәлар напхгара рұтарц лахъынцас иуманы иага Анцәа иаҳынта уааштызарғы, арбұльар ғәгәа рыда ңсыхә шықам, улахъ-үңымш азатәра маңарала уағацәа ушырзымиааниуа, уабиңынц әхәыштаарқәагы шүзенқәмірхо...

Леон, ус аиңш ахаан уағы иқантдо шимбаңызғы, идоуха инаитца-

нахәазшәа, иармарахътәи иганағы иғәышп иадыз иҳазыртрақәа руак аатихын:

– Сҳазыртрақәа абыржә абри аҳазыр шрыгхаз аиپш, иахъяуажәраңза исығын уара саншы гәакъа уажәа ќәыға, уи ауп хараҙантә ара саағазгызы, ғәтәала сагъақәгәыгейт уи еиха санаргәәкүа аамтазы саҳыықазаалак исыхъзаны исыцхралоит ҳәа. Иахъарнахысгы уара уәы икәзаауеит абри аҳазыр ағнытқәа итоу сара сгәи-сыпси, – абри ааиҳәан, дәғагылан, Барғыиль-хан иахъ инапы наирххеит.

Уи шъардаза иаағиешьеит, дагъааигәрыгъеит, нас ахъышәтхәа иаргы дәғагылент, уажәраанза дазыпшызшәагызы иаамихын, иларха-Фархашәа дагъинахәапшын, – итабуп... иудыруаз, ари еиха ҳамтә сара уағы ишсәтәимшыац, – нахиҳәаан, еилыграаза, таға ильшытасуа, ҳамтас ишәыз абжъас-цәа ағнытқәтәи ағыыба интеинцеит, нас ихыргъагъаза иган иадкнахалаз иахъа ахъзы зқәыртәаз атра иаатихын, ағы цырцыруа днағапшын, дырғегъых ашытқәхәа атра еитәнтиенцеит, ишемизгы иааиқәнихын:

– Саргы абри нағаза ҳамтас иуанасшыоит, – даацәажәеит Барғыиль-хан, ашъабста еиپш деилыхха, иңыхъа иапхъа иғылаз Леон иблақәа дырхыпшыло, – иғәйнкылангызы иумаз, ари аҳәа ахаан хымзә шамгац, Җөерарх ихы хызкәыцәаазгызы иара шакәу...

II

Амш қәарпссон. Иахъабалак ашъацаагага хылға-псылғафатас иғәатения ихчылан. Аҳапы ағышәтгызы инағырачуан уи, аха, нақстәи доуҳамч дук тыңны иаауазшәа, дырғегъых иңижәкә-икәйжәкәйжә арахъ иа-апырнахуан, итылашьцаағазгызы унтаңшуан.

Абри аамтаз, абри аҳапы ағапхъатқәкъа, өыйхәак шъацәхнысло ашъа-цира илагылан. Уи збоз үшашытәыс икны иахәапшуан.

- Икәнатдо жәбо уара ари ағы?
- Изтәыдашь?
- Аңцәа иоуп издыруа.
- Сыхъз сашәымхәан, ах Рамзыц ипа Леон иөыхәа акәымзар.
- Уи ара иабаанагоз?
- Иахъаанагаз сыздыруам аха, иароуп ҳәа шәасхәеит.
- Нас уара... Иара ахатапса тоуп, – иҳәеит даеағзәгъы, – зны Дәабарх ағырыфораан иахбаз ами...

Рұғынархан ааигәа инеит.

Аеы, ахәда тұқаа, ахы өыштінахын, инарыхәапшит, нас, шәйсіптер хагамхан ақәарызшәа, дырғегых аҳапы аталартахь ишыпшың ипшүа, ахәдагәы ырхәаны, ашыацәхыслара иналагеит...

– Абрискыл дытнагарц иағу? – даацәажәеит даға хатқакгы.

– Уи сеидроу, аха, ҳара иаҳзыымдыруа ұлашытатық ықоуп...

– Ари аөйхәа уажәдагы избахьеит сара, – иажәа нарылеитцеит даеағзәгы. – Жәаха өнекгы, агантә сшаауз, абрахь амға иқәын. Сара сегеси закә өфрату жәдьреит, аха амалахазгы ҳаахынамырпшит...

– Ахала иқәланы ами аөйрыфраангы апхъаҳ шагаз...

– Ак ҳдеиңшуп, аха изакәу Анцәа иоуп издыруа...

Апсны иахъабалак өүхәәк аарбацыпхъаза абас иқаз ацәажәарақәа артысуан. Уажә изхәапшуаз ағегы зтәыз сеидроу, аха уи ағылашья, ахымғағашья, ҭабыргны, иңбызымшыарыз уағ дықамызт...

Абри аштыхъгы ажәабжыны иаарылағит, атх еимгәаҳа ианылаштыз уахық зны рцәашьқәа жожа аикны, еихымза-еипымзә шьюук аҳапы итүңғызшәа; урт иаразнак ирзыпшны иғылаз аеқәа инарықәтәни, иахъца-иахъааз уағы имбо-имаҳауа, гәирз-шашәарз иныңашәкәа иңазшәа...

Асеиңш иқаз ажәабжықәа аиҳарак ирацәахо иалагеит, уи уахъ дыштаз зынза ишырзымдыруағы, Леон Ҳазартәылантә Константинополька даныхынхә аштыхъ. Җабыргытәқын, уи Итиль данықаз, Бесланраан иареи ианшыя Барғыиль-хан иңны Балықлаи ҳәа иахъаштыз ахәқәа рымтән ар ахъазықартцоз ианнене, мазажәаны иаҳант нхыңди-а-ахытқи еимаздо аҳапы шықаз...

Леон иңбейшықәаҳаңаң акы еипшымхеит ари. Ихала дғанғыы идырбейт; устәи арахъ уаапшуазар, Кавказшықәа ршыапағытәқыа иқаз уи аҳапы. Уахъ узланеишаз ақығ-мәға убасқак итшәан, убасқакгы шәәпшыңғылғы еимашшыы итахәхәан, иқаларын ағыгшәйкәетәқыагы уи ахъықоу рзымырдуағы.

Уи аҳапы атеңш аиңш зны хланты икон, итакнаһаз амшәзахәқәа уңырхыраан адагы ҭалашья амазамызт. Җақа уанылбаалак нахыс аушәақә үдәықелон, ұзара-ұзара ғәғәала аөйрхәара, уимоу пшынаңт-ха ахәазара уқәшәон акәымзар, егырахъ ушиашоу уцартә иқан. Ақыр уанынаскылак адғыыл атағтәи арғаш хыңғеабжықәа улымхә итағуа иалагон. Ұақа зхы ытқызыхуаң акәара ду ахықә қәаңа-ғәңара ушавоу, зымғатәырахъ ағынқыбыжы шуаҳауа маңара, уахыки-өнеки рыла Апсны уаакылсуан. Убасқак амға арқыағуан...

Шыарда тұазаарын ари ақазарқәа иғәатаны ирымазижытеи. Урт ағылшынның аурымкәеи Ағсны еимакны ианеибашуағызы астәи икүлсны, мағала иааны, акырынтә ипшыхәны, икоу лабәба ибаны ицақтахъазаарын...

Леон қәйіпш ианшыцәа рыйнитә иғәи итатқаахны иигаз амаζақәа акы еипшымызт ари. Уи нақ-нақ ихы иаирхәарцгы збаны иман...

Иеүіхәа ақәзар, иара зызшаз ари ауағ дыгәхъааган, тданы, уажәы-уажә Қызырзха амшын ахықәан инеиуан. Ұағпсық иеипш ахы шыткәү-цәа нақ хара апшра иалагон, нас, амшын ашыап хышшашқәа арцәа-акуа иазааигәазаны, аштықәа ағсылымз гәзара ианыргәғәала, ақәа-ра-хықәа иаваланы иахыынзазалшо ағада икон, устәи иаахыынхәни ала-да иаванаршәуан. Зны-зынла Себастополис ҳәа абырзенқәа зыштәз Ақәанжагы ианлеиуаз ықан. Арақа агағағ, анкъя Диоскуриа ианаамтаз аипштәкәа иқамзаргы, ианакәызаалак ауағ узрылымсуга ирацәағын; нақ-ақ иесилахәаахәтуаз руақылан-чақылан бжыы улымхәқәа тнахуан, амшынағ ақәзаргы рхыпхъазара мачымкәа ағбақәа зыхгылан...

Үсқантәи аамтаз Ағсны агаға уеизгыы, жыыргәыцк злыимшәац ажыымжәа аипш, лакза-факза апсуа хылтшштрапқәа ықәыртәа иқәын-хон. Ирацәан өба-хәа тұыла штәк еицтанхоз аижелантәкәа; урт зе-гъы ҭаацәацыпхъаза жәағық, жәағағық ахшара рыман. Рынхартқәа, шамахамзар, хәхәла, баагәарала икәыршан, аанды ахыықазгы хәажә быцила иxaракны ишышын, рыбжъара излеітәнениаиуаз ахтцыстақәа иахъабалак икыдығала икыдын... Шамахамзар урт ахылтшштрапқәа зе-гъы ирдыруан Леон иеүіхәа, тоурыхс иамақәазгы бзианыирахъан. Иарғыы атыпқәа зегъы атахъан, иқалоз аитакрақәағы аныруан; атыхәтәантәи аамтаз иұнанашыон аруағ мыңхәы иахыыраңаах. Аи-ашазгыы, ахәаахъшыцәа рнағсангыы, гәып-гәыпта иқаз абырзен ры рхыпхъазара есааира иацлон, руацәа-ртынхаңацәа рзынгы аңхарта ғылқәа шдыргылац идиргылон, абағәарақәа рыла икәдьиршон. Урт ааргон аиҳарап Егры нырцә иғылаз архәта дуқәа рыйнитә. Ар иреиуоу азәйрөғи акырынтәгъы рәазыркхъан иара «аөхуаада» ҳәа изыштәз аанкыланы иркәадырырц, ма өуардынк иаттархәарц. Уи азы урт мыңхәы рғәағ аман, реилахәашьеи рцәажәаштыбжықәеи рыла ишгәа-наталак иаразнак иадыруан, ирыхангыы идәйкәлон...

Анақ-арақа иахънеилак алапш иташәон ар иреиуаз апсуағыы мачғымкәа, зықәра акыр инеихъяз, Кавказ жәлар рхатарнакцәа рыла еиқааз абырзен ир ирыланы акырцьара ахәаанырцәгы еибашхъяз,

уажегы уи иазгедушәа зыр-матәа шытазымтоз, зҳамтақәа згәышпү иаркны иныңәалоз. Урт уиақара ирыцәшәазомызт, аха зегъ акоуп егырт риффырыхнакаауан...

Акырынтың иабахъан иара убас ажәлар реизара дүкәа, иахахъан ргәамт-хамтбыжықәа. Рамзың игәең змаз аамстцәа дүкәеи аамстцәа къаңғәеи азәйрөи иара ахненеуаз рылаш мыйцхәи иғыны иаахон, мәзала икылатәан изшырц ақәйзкуаз, аха иззыимгәаңуаз шыкагыны адыруан. Урт «асаунара зхоу аең» җәа ихъзыртәни иахцәажәон. Даңғаңы үйкәат, даңғылааз иара апсха Леон дугын икәашшықәа агәапхомызт. Уи уажәы-уажә аруаа иреиуо уаа-өхүнгыла ңагъақәак дышрыцу абон. Мачк иара ихата дааиеипшнушшылартә, уаанза ара иамбаңыз, арпыски иареи еицөйжәни, еивагыланы, Апсны иналс-аалсуа ишныңәогы гәанаңахъан, апсышәала акәымкәа даңа бывшәакала ишиенцәажәозгыи ахахъан...

Зынгы иара дазааңгәа заны дааит уи арпыс, иахъылаз аңа интзызааит, убасжак ицәафақәа агәампхеит. Аең уарчанқәа реипш атцыгыра бзантык ахы иаңаңашьомызт, аха икәларын итегельдәаскъар, аптырцәкәа снапы рыласкуеит җәагын далағар, ахы җыраны ишакәзам дарблакъаргы. Иаргы уи дырны иеааникылеит, имхаңгъаха, дұрыңда дахъылаз, пытракамтак ус дахәапшуан, нас дзырга-зырго иштәхъка днахынхәйт...

Абыржә акәын иара аеңараамта зынза ианасакъаңәимтәтәкъа, ашыа еилашуан Дулдул, агәчамақәа бзарыбзаруа, азы ақеүтәар цәйкәбарк акәымгыло, аңа итақацаңа икән. Зны-зынла гарта змамыз амч анхыш-хытәаңалак, арахь иалпшуаз адаш шәпақәа еибархха, ахала иткъан адәи шшапара ифуа иқәлон, апхзы алтәтәа икәлаанзагы иакәшон, иакәшон, иакәшон...

Даңғылайыкъы, агәышта ажәған ахы ирханы, аффаҳәа ашъапқәа ńю, адәи иқәбылгын, нас адыххәа ифагыланы, аптырцәкәа ӡырбтытза, ахы наңа-ааńю изқәйршәшөн, аңута зегъы абжы алғыртә икыркыруан. Анаңәапиа ашыха ихалан ианыңғылалакгы, агантә уахъпшуз, икәашккараза, ссиришәақәа ажәған иадубалон...

«Аегы жәлала ифуеит» – абри аиңш атабырг зхәо жәаңжак ықам. Ари аең ашытра ду змаз өйжәлан. Абыржә Ҳазартәыла аҳакан ду Барғыль-хан дзықетәоу аеңхәа убаргы иузеиғымдыраауа еиңшуп, избанзар, шыак еицалтцит. Акыр шәышыңсақәа иргәйлсны иаауа уи аеңжела аскыыфцәа рөйжела җәа иаштән.

Убри мацарагы уахәапшуазар, Барсбит-ханым зны аҳамтақәа анаалыштуаз, ари аеъижәлагы Аңсның ахы ахълырхаз үңашьатәшәа иубартә икоуп. Илзыргәгъизеиш? Издыруада, ҳхатакәа ҳапсы иахылтцыз ҳасабицәа ҳамптыңдаан хараңа ианхәацәлак, рыйгәхъаагара ҳачхая ҳақазар, ҳанинқәак рыйжәла ҳаигзома лхәазар?

Үңашьатәын уи аеъи злашатцәкъяз. Аңхын ахала инеини Псырзха арфаш ахъылбааеөоз иатцагылон, иаргы шкәакәаза, арфашгыры разынзышха иахъақыяеөоз, акалмаңа азы ағада ианаңцо аипш, аптырцәкәа, атцихә үбоуҳар хъыихәа, азаргыры еиҳа ипаҳазшәа, амгәа таҳаҳа, оумашәақәа арфаш иагәйлубаауан. Уи уақа аеъикәабара иазыршыллахъазгы Леон иакәын. Уи ианааилак иаргыры еиҳа дагәаламшәо икәмыйт. Зны-зынлагы, иара Леон ишықаитцо аипш, зхықәан хъацамзар шамахамзар даеа тлак гыламыз, азиас иаваланы, нақ амарда ихаланы, анкъа зны Симон Ҳанаантәи дахырыштыз ахахә қынза ифенеуан. Уи ахахә шықаз ус акәын, бжеиҳан азыблара ахъяеңан ицо азыгәтә иахътажыз иахъыкоугыры убомызт, даеаңыхы азыршытрап зегъ тыкка, иара ахахәгыры «казба иакны» ишабо, ибахтәа-бараза иаапшуван. Абрақа апшыя-уағыры даныршы нахыс ауп абас ианықала ҳәа иалацәажәөн, аамта-аамтала азиастәкъагыры аиасра азыгәғайуамызт, ааигәа ианааилак, тақа адгыыл итталаны, ласкъа даеаңъара иткүтцуан.

Леон иеъихәа қынш ари ахахә азиаша ианааилак, иара ишықаитцо аипш, иаатылон, алахъ-аңыымшы азатәырц атахүшәагыры арғыа шыап фыштыхны знык-фынтыз үңашьатәшәа иақъон. Нас аеъифаханы, ауаа зтданыңәоз ахъаца тәтырға да ақынза ифенеуан. Үақагыры пытк иаатылон, нас дырғеңгых мөхәәстала ағада идәиқәлон. Симон Ҳанаантәи ипсыбағ амадоуп ҳәа ззырхәо атып ақынзагыры ианығазалак, уағпсык еиңш инеини, ашыңаң зқәышшы үкәз анышә-хәигәра инахагылон. Абрақагыры арғыа шыапы знык-фынтыз иштәннахуан, нас еиқәышшы, алаңақәа еиқәыпсаны, ус иаагылон. Зшыа еилашны хгарта змамыз аеъиццышә абра апсы шашшоз аипш даеаңъара апсы азшомызт. Аду-ней ағы үңарракыр гәйирахатырта ықазар, уи абракәын иаразыхәа...

Абас акыраамта иангылалак ашытакъ, вара-варала атла шыапқәа инархыкәеш-аархыкәшо, тынч-тынч албаара иалагон. Тәқа ианааилак, уаҳа аеаңъара ахы мырхакәа, ахтыйна да ашқа идәиқәлон...

Ари аеъи ас иақазшьаз анырба, уи аипш ахан уағы имаҳацыйт аха, ахқәажә Хырыхәыхә ицасым ҳәа изларабжылыгас ала, зхатә хшарак дызнаңтуа иеиңш, азыпшыа «иззаалхит», дақәнныхәеит. Уи иара хәйычык еиҳа иартынчит, аха зегъ акоуп аласышшыа аласышшын, ашьамх

иалаз абағ үйде үйнч иартәомызт, иагъаргыломызт. Азынцәкъагы, агәашыра еикәнартәарц азы, инеини ауарқ-ләфатә ахылззуа, иара иапшшәахәыз асы һәашкакара илабылгъон, ақәа кыдхаңа ианауагы, азыпсы ахытқәтәа, итрысны адәи иакәшо иалагон...

Иадыруан иара зны өйрүнә дүззак ағғы аиаира шагахъаз, ды-рөсегых үзара дәышшапарак иқәырттаргы атахын, аха ус өңүц уағ егъапшыномызт. Уи ақнытәгы абас иара ахала ахы иацхраауан, есааира агәашьамх аргәгәон. Шамахамзаргы атәым өкәа ирылахәзомызт. Бзия иабазомызт уи ажәкәахәа есымша ашыаң иаҳоз, акрыфара иахамшәалоз, анапш-аапшыхатқәкъа змамыз аекә...

Ауахъадхәирта адәағы ианнеилак, ан ахыиқазаалак иапшаауан, уи ара иааижъети ақыр аєтсықәа ахылтхъан, уажә иаңыз ахпәгы, ак атқыс ак еиҳаны, қышшәахәыла иара еипшымхәзенит, руак һәапшыңза икан, егъырт ағба алахәахұз аиپш еикәатәа цыф-цыфқәан, аха һазшыла, қеитпша ахы аахтәаны ирхагылан. Баапсыла ршъамхы тархараны ишиқазгы фашьомызт, уажәнатәгы үцишәқәак ракәын.

Рашьеиҳаб шырбалак иофы иаапыхылон, ртыххәақәа аҳаяа иалакны, ахәда инытс-ааттсуа, иавағъежекуа иалагон, үзара акала иа-цлабыр, иапхнывлар ртыхын. Иңьюшьаша, иара урт рхымфапгашья агәапхазомызт; макъана шәгазақәоуп, шәмыйццакын ахәарц атахушәа, рацәак ылағәннатжомызт, уи аамтаз ахатә гәыцихцыхрагы иахынз-зальшоз иатқәахуан. Аингы, уи ақыр иуцыысшьеит ҳәа, аблакәа гәыб-зығза иахәапшуан. Егъырт аҳазар өкәагы, хәқәиттрак роуны ара иан-рықәшәалак, зегъ еидхәыпла иаалиагылон. Икан гәөытъра дук ианам-ханакуазгы, ршъа иалаз, рда иалаз аҳазар дгъыл каршәра дүззакәа гәхъаарымго ижамызт.

Нахъхи Уатап аҳап ағапхъа ирбаз ағы зтәытқәкъа сеидроу аха, иахъа шыбыжъаахыс Леон иеыхәа Ҷырзха ахтынра ду агәашәқәа рәғи аратла иамтагылан.

Уи иахъа дырфегых үақа дабеит ани рацәак иагәампхоз арпыс, еиҳа лассы-ласс даауа дахъалагазгы, измааноузеиш ҳәа уағсык иаҳасабала иназхәыцырцгы егъаагымхеит. Иара Леон дугын иғәате-ишия, ихымфапгашья оумашәа иабоит, уи ицнагағәағы иаргы акы реездырихиоит, аха изакәу здирхуада. Иара усгы абри ахтынреи уи акәша-мықәшеси шыхатәылан аиپш, шақа ирлас-ырласны «аҳаяа» ае-иңанакуа иалагазеи...

Имфашьо ианыруеит ахтын ду иатцанакуа азэирғы шьюк цәгъахыңца ирыштыушәа рбо ишалагазгы. Ани арпыс дызлааз иеыгра аөхырпартәғы иахъөаҳоуцәкъагы ииақәымтүзакәа арма-ғырмә аблакәа ирцәытцыпшны, арахь, иара ашқа иаапшуюеит. Зақа иацәымгүзен уи, дәйк ақны иампыхашәар гәышпыла иагәидлан авардым шпакызднажәарыз, аха иабақо...

Лбаа икоу ари ахтынра ду ашқа иара есаашаргы аαιра изақәымтүа, рапхъаңа иабаз-иаҳаз агәараҭа ахъакәу азыноуп. Агәы азыбылуеит. Зегъ реиҳа арақа збара еилахаяу, зхәатәы иаңыләкә ахқәажә Хъирхәыхә лоуп. Уажәгы ағны даадәйлхәән дызбозар ҳәа ипшуп, аха лхабар ҳәа еғыықам.

Ашта иқәнабаауа ахтынрәпәрциәи ахтынхәсақәеи иразтцааргы цәгъя иабом дабақоу ҳәа, знык-ғыннтәгыи иаакыркырхьеит, аха уртгыы рускәа ирхашәалан иара абжыы раҳауам.

Ус игыла-игыла мацара, нас иаақәгъежыны, хыхъ анақә иаңну Рамзыңа иаҳтынра ашқа идәйләлоит. Иадыруеит уи Җъарымхан-ханым уеизгыы-уеизгыы уа дышыкоу, Мрамза шеишени ишылбалак даадәйлтүнү бла-хаала дшаңыло. Лара лами лапшыцәгъак ақәымшәарц азы аптырцәкәа ацаха қапшырылазпазгы. Иаргыы зақа ҳатыр лықәнатдозеи. Дқәыпшзоуп, аха лашы Леон иказшыңа լыхнакаауеит. Знык-ғыннтәгыы, абаҳәыр ҳәа изыштыу ахәса ркәадыр ақәтсаны, иара ажәфағыы дәеийхьеит. Надаада, лышапқәа кахәхәа, лбырса ткы лышәхыччаауа дахъақәтәаз, иахъынжалшо аеырттынчны, зақа гәахәара дула дыштыхны ажәған даларсزو дымфапнагазеи...

Уажә уи, пасашәа зны Қайнагә-жыи инапала иатцеитаз аееммақәа хъеѡуа, амфаду ианыршәлан уахъ амфа иқәуп, ө-хтынрак рыйжъара ибжысуанатгыы хәыңыртас иамоу Рамзың иоуп. Уи Maiкәәпқа дцан, хымчыбжъ раахыс ихабар зхабару ҳәа еғыықам. Иадыруеит убригы даазқәйлазк акы дшаршақы-шашкы, дзыләтәу аекәа рыхпагыы уажәы-уажә еитнүпсахло, уахгыы-өынгыы тәэмфахә шиммам. Зақагыы иатхаххахъоузен, дара убарт аекәеи иареи уарла-шәарла ианеиқәшәо, икои, шәара исашәхәои ҳәа иразтцаарц, аха, рыбла қәазқәа еихмырысығы иаххәапшуюеит ачыдаражаз, «ажәак» рыхәылшәашам...

Анақәапқиа аиѡхха аеапхъа шыкко ианаи «тҳыр-сырр» ҳәа аеы раңзәа рыйкәиркәырбжыы аҳаяу иалагеит, даеа мачк ианынаскъа аеփхзы ффы мыңхәи ирацәаӡаны, итәйтәзә, аптынца иаатасит, архәара иахънавшәаз иаразнак армҗаа аекәагыы инарылагылеит.

Арт апсуа-аедыгъа өөйжәла къафәқәа, табыргытәкъан, иара зцәажәо иіказтгъы, иікаларын «абғауымақәа» ҳәа хызышьыран ирынатаргыы, убасқак ағаға дғылқәа ирышьылан, еиха ашынта мәғәқәа ахъудағозоугыы пымкрада аңара зылшоз, зынарха ғәгәз өкәан. Иара урт ирыңны имныңәаңт, аха рқазшыя бзианы иадыруеит, азнықаз ө-тың-чәоуушаа угәи иаанагаргыы, иатәоумбаргызы уа ракәзам...

Леон иеыхә арахъ ишаацәйртсыз аипш, дара зегъы ақапыхәа иа-арнырит, рыхқәа ырнааны иахәәпшүагыы иналагеит. Шыак еицалтцыз абасқактәкъа өыраңа ирылампшыциэт. Насгы, дара зегъы шамахам-зар ааигәа ирыбжъа өы-мархәаңкәан. Жәлар рпыша данааилак зегъ настхә-аастхан амфа ширто аипш, дасу еғи инагәан, рғылашьақәа-гыы неитарк-аантаркит. «Бзиала уаабеит... иіжалоит зны ус ғәгәк еицхәкәшәаргыы» рхәарызшәа, рхырәсахъақәағы үңашьатәшәа иныңартцеит, иагъаалиақәыркәырит...

Арт иахъа арақа изеизыргаз, есышықәса ишыңартцаңаң аипш, өың еиттагылаз аеқәа гәартарц, аибашъра ишатсанакуалагыы апсұа идамың рнырттарц акәзаап.

Аеқәа зегъы изтәу азәаңәа арпыс рыңуп. Урт ақакала рағәрақәа ирынкны, ағы-тла ду амтдан инаргойт. Иара убраңтәкъа ағен апсынгъа-рии рғыланы, ажыңаа атта-ттахъа адамыңқәа раадырхойт...

Аеқәа зтәу арт ауаа ирыздыруам рыеқәа наћ-наћ еибаштәыс иахърықәшәо; иіжалоит урт иреиғ-реиғъзақәо аарылхны, «Ала при-ма Абазгорум» ҳәа зыхъзыз, аханатә аахыс аурымцәа рыр ирылаз, уажәгыы Византия архәта дукәа ирхыпхъаңалоу, зхыпшагы хараңа инағхъоу апсуа өыбыақаза-еибашьцәа қыдала зыхъчара рнапы иану атәйла ду ахъеақәа рахъ ирышьтыргыы, иалшоит ааигәатәи қәйилағ-цәақәак өүхәтәыла рыхкелара рыхкәшәаргыы...

Ус акә, еғыс акә, хатса ус ғәгәоуп изыздырмазеиуа. Даргыы, ҳақәра атсанакуа ҳәалеит ҳәа уи иззәдуха, адамың рныздо рахъ анеира еиҳа-гыы иахъицәакуеит.

Леон данхәйчыз ицхәмаруаз иқәлацәа, аамстцәеи анхааңәеи рыхшара жәларык ықан уеизгыы, урт иеыхә анырбалак иара ихата дхынхә-ны дааңшәа еигәирғъон, еилағыны иакәшанғыы иаагылон. Иаргыы үңға гәаҳәас иіканатдон.

Уажә арақагыы агәаңзамкәа азәырғык ахъабаз оумашәа иааре-игәирғъеит, аха дара цқъа азхъапшхагыы рамразакәа, сара машәир-ла сшәйхтәгәлеит ауп, саңашәымдан аанаго, шытакъа инықәтәиаан ағынахамтазғыы, алапш иныңашәеит, зымғатәырахъ ашәшьыра итца-

гылаз Леон ду Лъаатәи имаҳәи, хәфы-фөн аамыстцәа дуқәеи, гәыпфык абырзен ры иреиуаз ауааи. Даргын уажәраанза уи иахәапшуазаарын, азбахә шрымазгы еимгеимцарак ала иадырит, знык трысгы, арақа кәара ҹашәа ииасуаз, азыршытра инахыпдан, итќыаны афада ағыса-нахеит...

Рапхъя ишиашаз Анаћәапиа ахтынрахы ихаларц ақәнакын аха, нас алада ауахъадхәирта адәахыы идәыкәлеит, уаќа, иага умхәан, иара еиҳа иазааигәаз аини уи ахшарен рөңи инеини ахы-агәи рыла-нажъжарц азыхәа...

Урт пشاаны, иаахәлаанзагы ирыцын, даргын иңшаршын уаҹа иахъа-арыцрымтцуаз. Алашьцамтәз ишеицизгы ахтныка ихалеит. Иахъөеиз Җъарымхани, ахкәажә қыңш Мрамзеи, ахтныхәсақәа жәпағыки, иара убас аратәи абаагәара зыхъчоз аруаа пытғыки амзырха иқәгылан ажәған ахь ипшүа. Уаќа имфасран ићан Җсәхә-Ныха. Излархәоз ала, уи цон ехәшьас иара анкъа зны ићанацахъаз Иалыр-Ныха ашќа...

Абар, ус дук мыртцыкәа, табыргны, еицигъежъза, хұласгы ак ахагыланы, атыхәагыы амџабз ацрыдды, надаада ажәған иатсны, ңстей гәағеи зегъ тырлашааны, амфасра иахъалагаз...

Абарт зегъы, абасала, иахъатәи амшгы акы ҳәа рыпстазаара најаза иахъыцуан. Ажәған ағы имфасны ацара нағыз ари аныха капха-качча ақәзар, рхы штыыхны изатцапшуамызт аха, абаагәара ду агәашәкәа рәептъя еидхәыпла иахъылаз, аеқәагыы ғәғәала ирныруан, измааноу рзымдырзю, рцәа итарыхътшыаау ақынзагы иаргәатеиuan...

Адырфәаене, шыыжынатцгы лада-фадантә иаауа мацара, апсха иахъынра ағапхъя унацәа узрыламдо ажәлар еизеит. Урт, рыхты-рәқәа еиларша ирхатда, рлабашықәа нарыттарсуа иахъаауз, мыңхәы иғәамтц-хамтцуа, рыйжы рхацалан акы рхәомызт, иара ус инеимазак-ны ихәйтхәытушәа уаҹауан – мазала ихытны атызтыпқәа иртәталаз аз-шышылаха акыр еипшүи. Уи еиҳагы ишәртән.

Ауха жәғанғәйла аныхақәа шеигәнисөхъаз заҳаҳъаз Леон ду ари цәгъя даргәатеит. Ихатаддәылымтыйкәа ауаа рзынаиштыт, иртаху сзе-илышәкаа ҳәа. Дук мыртцыкәа ииштыз хынхәны ианааи:

- Ирхәеи? – иаразнак днараздзааит.
- Ар ықәтцааит рхәеит, – атак наиртәйт, анс-арс ақәымкәа.
- Ааигәа ирымхәаңызт. Ар ықәтцыр дара зыхъчода?
- Ҳхала ҳхы ҳахъчоит, иаҳкәатцааит, ҳдырхәапсейт, ицан-иаан рмагә-шъхә ҳагеит рхәеит.

– Са издыруеит абри зыршо зустцәоу, аха фейдак рзалго үзыршьоит.
– Ҳарпарцәагы өибашыра рдәйкәтцаит, атәымуаа
ртцихәала интәахьоу ҳазхоит рхәеит...

– Ҳарт аимперия ду ҳахәтакуп, ҳхамакәачрала ҳныңкәар шамуа
рхаштма?

– Ҧсыхәак амазар, ар реихабыреи ҳареи ҳайқәиршәаит, хра-
цәажәарц ҳтахуп рхәеит.

– Ирхәаран икоуи, ирхәаша рхәеитеи? – Леон ду уи зынжаскгы
иааигәампхеит, иқаитцаа изымдыруагы даалеи-фейт. Нас даатылан,
дырфегых ус өсаитит:

– Шәнеини убас сыйзрашәхә, иаасадрааит мчыбжык... Иааниуа
ашәахъяенни ҳайқәшәап, зда Ҧсыхәа амам зөгъы адызгалап, өеила ҳай-
цәажәап, иццакыз ипа длашәхеит рхәоит, ҳаццакрым...

Ацхаражәхәафцаа нахынхәни еитаахит. Такәаамта ианынха
ашътакх еитаани:

– Ируам, иахъатәкъа ҳайцәажәароуп рхәеит...

– Иахъатәиала изалшом, ҳазыңкатам. Ҳусқәа зынза еицәартәуеит,
ирашәхә өеила рхы итагаланы...

– Иара даанаит, дыздәйлымтүазеи рхәеит.

– Ианбыкәиз сара схы анрыцәхъаскхъаз. Сгәры рахәым, аибашыра
исзыннажыз сыхәрақәа хтны икоуп... апсеивгаха сышәт ҳәа сый-
рашәхә. Иаахадрааит ашәахъяенниза...

Ажәларирахаз иззыразымкәа акыраамта ус еилагылан, нас ихыңтыз
азы ғапхъа итсыкәкәаны ианцо аиپш, дырфегых гәйіп-гәйіпла еи-
лытуа маңара, ахтынра ағапхъа тыкка иаатацәйт.

Леон ду зығхәара пидәаз ағены, пасагыы еиңшымкәа,ирацәафза-
ны еитеизахит ажәлар. Аңсха иарғажәафцаа аргы абартах
идәйләтит. Ирацәафын арақа аруаа иреиуаз аиҳабырагы. Урт рахтә
иқан ауаа наңшыхақа ирдүруаз, иқан ирзымырдуаз ағыңқәагы. Ар
рацәафын ахтынра ашқа иаауз амфадуқәа рөгъы, урт анақа-арақа
игылан мыңхәи ргәйрәеанни...

Ағәашә дүкәа анаадырт, ажәлар мшынцас еилацәкәырпо ахтынра
ашта ҭбаа-ҭыцә ду ғытдыртәаит, нұтыңқ ақәзар, ашъхытә ангыло аиپш,
тәға рымамызт.

Ас еиپш имырхәа-мырзә ажәлар жәйтәаахысгы ахтынра иажәэтоз
атагылазаашья уадағқәа keletalон, аха уажәтәи рхышхытәара мзылс
иатоу, гәйінхәтцысталы игәи шазғозгыы, цқыа еилкаатәкъян имамызт

ақнитә, Леон ду арт ахымшкғы ғәтәала уи дазхәйуан, иқаңцара-и-иура ихәшьадуан. Атыхәтәан иагызбеит, еиңәу ак қалаанза, иахра иңкәын затә имейдарц. Избанзар даазқәылаз даңыымфашо ибон, ихахы пстхәақәак ааигәа-харантә ихчыло ишалагахъаз, настыры иара, табыргыхатаны, пасеипш гәамчла дығәтәамызт, акырза дуашәшөйран...

Мышқәак рапхья ипа Феодоси Егрынтә даан ара дықан, аха усқан гәтакқәас имаз цқыя иаахтны иеимхәеит, иаха тұхла ауа дәықәтден, өйтін рхыла дқылыркъя дрыман иаант.

Абар уажә уи хыхы еилагыло аихабыра рыштыхъшәа, иара итәала ихы зырымго, ипата пшқарахқәа хахаңа, иөы пыршәашәа дахъаапшуша...

Ари дыздыруаз мачығозан, аха атыхәтәантәи аамтаз лассы-лассы ара дызбалоз ылапш шынаиқәшәаз аипш дырдырит...

Ажәлар ззааиз ахәаха иаламығзакәагы, иара Леон ду ихата рәеңхъа днықәғылан иааркөағынан ус ихәеит:

– Ажәлар шәхатқы... Сара иахыныңзасылшоз сахра нығайызгегит, иахыныңзасылшозгы сыңсадғыли суаажәлари сыйхыент, патурықыыстает. Шытә раңәак сымч мхөшәа збоит, сгәры исыңданаҳәои сшымах иалои тибагом, сыйхәрақәа мыңхәы иңтлаңағает. Убри ақнитә иахъарнахыс сахра спа Феодоси ишқа ииасуенит.

Ажәлар иаалыркъан ирақаш рзымбатәбараҳа ауу аайлдыргеит.

– Убри ақнитә, – еитеиҳәаҳит Леон ду, – жәаха шәйиззааиз аздаареи, уи аипш иқақәоу дааә шәкы-зқыя рызбара – иареи, иара ғыңғирихан икоу аихабыреи шәареи шәакәхонит ҳапхылақта атып иқәйиздаша...

Ажәлар дырғөгүйх ауу аайлдыргеит.

– Апсәәа идыруама, апсәәа?! – ус аанды нұтыңғи игылаз ауа рыйгәтхате шыоук рыйжықәа неиларыпсеит.

Леон ду имақазшәа қаңцепт. Ажәлар дырғөгүйх ауу аайлдыргеит, иааилазазеит, иааилацақәырпееит.

Спа ҳәа Леон ду зызбахә ихәаз Феодоси, уажә еиңә ихы фыштыхъны, ирхәоз шимаҳауаз иныңшуа, арахь мачк дааскъашәа даагылеит. Иара диңни дааит ззуҳәашаз хатса къағ жәғахыр қыақыл ауу инапы кны итегергү арахь данааскъеинга, Леон ду ихаз ахътәи гәиргүйн, зны Византия аихабыра Константинопольнә изаарыштыхъаз, ааихихын, инапала ипа инеихеитпейт, иаргы даахырхәашәа қаңцан, иаб инапы аагәйдикылеит, нас иеааириашан, иқәйинхәалаз иаҳәақәагы днарыха-аарыхан иааиреенит.

Ажәлар рұқыт бжыбы мғо иааилахеит – ари апқын атакараз асоура иалагар иағызын, амалахазғыы иақәгәрығамызт.

– Акрызхәарц зтыхыда? – ус аиҳабыра рахътә азә дтсаит.

Араға ажъраңаара ениуз ая-тәхырагы мачғымкәа ырғаша-ешаны ажәлар инеини ирылагылахъан ақнтытә, уаңзагыы амчра ағапхъа икъақъаны арцынатас икаркарлозғыры ырбжыры ырытъимкаауа, уағы ишимбац иааға-ғымтракаает. Ираҳаз иардысны, иара убас штынчраз маңара, ашашәа хырқықақъа ду анпүтло аипш, ажәлар шытака ихъабылгъан айлығтра иалагеит. Дасу иғәала иғәи итатқеахны, ахтынра иапыртны аңара иағын, иағын...

III

Нхытқа иңан иқаз ах Рамзыц, Майқәаңынтә дхынхәны, шыхамфала дщаауаз, ақатқаарағе данығхала, иаҳтырпарцәа ирхыпхъағалаз аҳазар ҹәйнәңәа ырғекәагы даргыры пшны ишгылаз ибейт. Иаразнакгы иеен үзара ак шықалаз иңәа иналашәеит. Иара даламқзакәа ицмәлацәа икоузеи, бзиароу өзгәроу ҳәа иантсаа, абасгыы-абасгыы, апсха Леон иаҳра шытептейт, ипа Егрынтә дааганы Аңсны дахаирғылеит ҳәа өаартит.

Уағы ишимбац иаарцәымығхеит зегъы. Рамзыц изакәызаалак ажәак ахимхәаит, иара уссы ахра иағәилцәаушәа иқаз ихы-иғы амалахазғы үзара иаамқәацепт. Уи адәнүікала, аха ғонытқала деиғрызблаашаз амџапш апырқыхәа иғаңғәйлсны ицеит...

Иара ус, уаҳа ажәак аамхәаңакәа, арахь иғанааиха – егырттыы рұқыт-псыт бжыбы ықағзамкәа инаиштаleит.

Ишаауаз, ағада иаҳтынра ашқа ихы мырхакәа, алада, Гәымстәға ддәықәлеит, зны ианшыңәа рәғы длеини икоу-иану, дара ирдүруа еиликаарц...

Уа дахъааиз, иаҳа ииңахыз уағ диқәымшәеит, иабақоу ҳәа данцаа, аизарахь икоуп, иаҳва Дгылпшза ақаршәрағы жәлар реизара ду қала-раны өхәарас иаңпәоуп ҳәа иархәеит. Иаңшыызгада аизара, ағхәарагы ызыздәада ҳәа дтсаая-егыни ақәымкәа, иеенкәа цығ-цығ ашхәа иаақәиртәниаан, али-пси ырбжыра уаҳы ихы ирхеит.

Дахълеиз ҳәсеи ҳаңаи тәфа змам ажәлар еизаны иқан. Өыла иааз ырғекәа хыңхәыц ираңаң, ырғхзы фөзы аҳауа иалач. Шыапыла иқаз абыргүәа rlабашақәа ырмацарагы иидырғаз адғыыл ахразага аипш икылхха иштыан. Ашыкыбыжыы ғәғәан...

Рамзың арахь данаацәйрт – дгәазтаз арпарцәақәак дөйжәйрхырц иаацәкит, аха иңиз ақазар ҹәйнүңәа адых-сыйхәа иааөйжәибаҳәан, уаф даламыкзакәа, раҳ ишыкыл дара нағеибаҳәеит.

Мышыңчас игазго еизаз ажәлар, настха үзара, ригета ахъазеиқарас, ҳаракы дықәгыланы, ашығ-шығхәа инапы ќың азә ацәажәара дағын. Иихәоз аранза иаафуамызт ақнитә, азәи-азәи еимданы еибырхәон...

Рамзың уаҳы иғанынеиха, даара ишуадағызгы, инастха-аастхан амфа наирташәа руит...

Ацәажәаф дизаигәхачаңыпхызаа ииҳәоз ყытәтәа-ყытәтәа апша ипнагало иалагеит: «...Иаҳзимур акәын, дыңцакит!.. Дзырцакызыгы ак ыңқазар акәхап... Даныццакыхгы атәйимаазара змоу ипа даххаймырғыланда!.. Ҳарт, дадхеит, аумеиқәатәа ҳхаагахъеит!.. Иатахуп анырхәа ҳицепибашыит, ҳхы-ҳапсы ҳаменгзейт.. Аиаирагы хеит усқан, аха шақаф ҳавыршыаазгы жәдүруеит!.. Ҳәсеи ҳаңәеи итахаз!.. Усқанғы устәи ауп агәақра ахъзааз!.. Уажәгыы ихаттаргало ҳаздыруам... Ҳхи ҳахшареи реибаазаха ҳмоуа, адуни ршазар аахыс еибашырала ҳааниеит... Дырғегъых өеири шахпеншым гәфарас иҳамоуп азоуп иаҳы абра ҳзеизаз... Ажәлар шәхаткы!.. Абыржә ақара ҳадғылы гәақра итамғылацт!.. Ижәдүруазаит, абар-абар, амшиң агәатеира ишалаго, афыртын баапс атналаран ишыкoy!..»

Рамзың иңизгы иаргыы ааигәа данааи, ацәажәаф еиҳа иажәа ааирмачит. Ажәлар ааилуатырит. Ах иааира згәи иаҳәаз ыңкоуп, аха изгәампхазгыы раңаафын, аиҳарак ақазаркәа ахъициз...

Иара даатгылеит, иқаитцара изымдыруа, саншыңәа азәыр дыңқазар збоит ҳәа даанапшы-аапшит, аха ааигәа-сигәа уаф илаңш дыңтамшәеит.

Еилагылаз ажәлар рахтә эхүрәсахы идыруаз маңғымызт, аха уажәада иимбаңыз ауаагыы раңаафузан. «Абасқаафык анбеигәнныи?» – ааигәахәт.

Хыһы ахахә ду иқәгылан ацәажәара иағыз, аамстңәа къағқәа иреиуаз, Уахсит Абласатәи иакәын. Ари Леон ду иағацәаз рмақах иадғеаҳәелан ирымаз уағын, Рамзыңгы дызтажымыз дреиуан. Абжьара ибжыланаң нақ-аақ ахәа зжуаз драпхъагылан. Үи аңыар ахъеизо нкылашыа змам цәажәафын. Ажәа ауаара ахаан дахәомызт, уара иумтаргы мчыла иумпытжәаны дыңқагылон. Уажәык исакъаҳәымтән дшағыз, Рамзың даниба тақәи дааишкапағеит, аха нас еиҳагыы, амцаңш аркжаны дцәажәо иғыннеихеит...

Үи ус ацәажәара даналага, крыфараан затәык аамчыдаражаз

цламхәеихыхра ззымдырзозгы ак ҳәендаz ҳәа ropyәкәа цыхцихуа иаәалеит.

– Икәтатәу ҳаңәа нас, икәтатәу?! – ус зағера аужъзан ацара иаөыз Уахсит азәи ибжыи наикәиргейт.

– Икәтатәу уи ауп, – ихәеит иара уидизыпшызшәа, ибжыи түркья-тыркью, ихәда адашқәа алпыкка арахъ даапшуа, – иара ихъыштаргәтыца ҳаң Леон итып ахъ дхынхәыроуп, уаҳама, мап anakәха, уаҳама, Рамзыц днеироуп, уигыи мап anakәха... иаҳкәатсаант, дадагъя, ҳара ҳапсча ҳара далаҳхуеит... Саарыкәыхшоуп, ашътра нагақәа маңымкәа иҳамоуп, ажәлар рәала пызас иртаху ихъз рхәап, ҳарзызырфып!..

– Ираздаауда, уара, ажәлар?!

– Ажәлар ираздааны ахъ данбалырххъяз!

– Иалырхша далырххъеит, шәа шәзынцәажәало закәызеи, уара!

Ацәажәаф арт абжыкәа дырғөгъых шъардаза даадыршьацәхныслеит, еимгеимцарак иихәо иәамшәо дгылан, нас:

– Ипа иаҳра имайдазар... Сабик иоуп макъана, аха уигыи ҳара ҳңдеи иоуп, ҳаапеиншып ҳәоума ишәхәо?! – ибжыи әтицеит дыехырччо.

– Иаҳхәо ҳара иаадыруеит... улбаацқъя наҝ, улбаа!

– Ус шәымцәажәан, дад, ус!

– Анцәа иғәампхо ала шәымныіќәан, дад, Анцәа!

– Ҧытъзаа реипш аилалара өеим, дад!..

– Интәаша аўьмә тәығалаа еисуеит ҳәа!..

– Уара ҳара еимаҳкуа закәызеи, уи ауаф Аңсны аҳас дартахъеит!

– Даәтада?!

– Абшырала иааниеит, дад, уи, абшырала!

– Ашътра аеаңсаҳыр амузоди уаҳа?!

– Уара мчыла иупсаҳырғыи, мышкы зны иара ахъыштарахъ имхынхәыр аузом!

– Шәаагыл шыتا, шәаагыл!.. Уигыи ианшыцәа жәларак ыќоуп, уаҳъгыи рғәи нхархарым...

– Азәи-азәи ҳаизызырфып, дад, пхашшароуп ҳазғу, пхашшара!

– Ҳара ипхаҳшыо хымзғ ҳадым, уара ипхаушшо акыр умазар уажәнатә хыла абна уасла!

– Уахсит дшәирцәажәа, иажәа далгап, Уахсит!

– Уигыи дышцәажәоз ҳаңқәа таирбеит акәымзар, дабаҳахәеи!

– Ишәтаху шәхәа уара нас, ишәтаху!

– Иртахурыц иамкаант шеишшиқәасала ҳара абас ҳайлазырфынтуа!

Рамзың иага иқәаргы, атакар үәгъя аан амца зкырц егъзгым ағдарра аиپш, астәкъя ауаа ғылкны икоуп ҳәа дықамызт. Смааниндаа иғәахәуа, инаңдай да имаңа иавтатданы, еғи инапы қәацара амазамкәа ихыны-рхаланы, мачк ихы аарқәшәа, дзырфуа дғылан.

– Ага ирыпкәз ашыха иғәалашәеит ҳәа! – дықәхәа жеит азә дахъылаз, – жәаха ахтынрағы ҳаныкәз егъшәымхәа жәақәа ғәарапара шәеим-пит!.. Уажәоума шәгәалақәа анцәрыжә... уажәы!

– Уара ухата изумхәазеи, уара!
– Сара зныкыр сшәирцәажәахъоума!
– Есаашар ицәажәац шәоуп ицәажәо, ҳәәы кыдышәхын уаҳа ҳалам!
– Ибжы өтицеит даәаәзәгы.
– Нәк үлбаа, Уахсит, нәк!
– Ак зхәарц зтаху амфа րыта, амфа!
– Ах, дшәирцәажәа, уара ах!
– Дарбан ах?
– Ач Рамзың, уаҳа дарбан?!

– Рамзың дахұма... иашыа иоуп ах, уигыы иаҳра штепитцахъеит... иара амчра анбаймаз!..

– Амхәыр икими уара, амхәыр, уи шпоубеи!
– Амхәыр зааирхо иажәа ипхылнадо ауп аус злоу, уи иалшаз ҳәа акрыжәбахъоума!

– Ҳзықәгәыгуа егъыкәм, ҳзықәгәыг!..
– Раңа ҳзеиуо ҳзымдыруа ҳақәдирхеит, анааңыңынхшақәа!..

Абри аамтаз зцәажәара еипкәнаны ибалыбаато хыхы иқәхаз Уахсит ишьап аштқақәа рәғи дзықәгылаз ахаҳ ачча-ччаҳәа ашышара иала-гашәа ибейт, иаразнакгы иеыбатданы арахь дылбаат. Иара итыпсан Рамзың дхалозар ҳәа ишыпшыз, ажәлар дрылтәраа-рылтәраауа арпыс ҳаракык иғааихеит. Уи абжыас еипш дласза ахаҳ ду дыюхапдалан, знаны хышиңбатчас ажәлар илаңш нархигеит, нас ибжы мырдуцәакәа ус ғәаитті:

– Акәңыз итоу амхатә иадыруеит ҳәа, дасу иаадыруа ауп ҳазла-цәажәо, Анңа ҳаңеимтәроуп уи азыхәа! Сара ансакәхә, зхатқы сцаша сыйжәлар гәакъя, иаҳвада шәара шәғапхъа снықәгылан иреицәа-ире-иҳа ажәак схәахъязар жәдирүеит, уи ақнитә исцәагхо саңанашәттарым ҳәа сғәыгүеит!..

– Дазустада уара абри? – Рамзың иааигәара иғылаз шьюук не-иғаахәытхәытті.

– Акраадыруама.

– Дышпашәымдыруеи, – ихәеит урт еибырхәоз захауаз даеазәгъы, – Хъзан иами уара, Псыржатәи Җамшыигә ичкәын, Ҭаазоу Җамшыигә...

– Ус уара схәап...

– Аαι-аαι, иара иоуп...

Рамзың ихатагъы азнықаз уи дизымдырит, арт ас анырхәа мыңхәы дқылкаан днаихәапшит, ипа Леон Константинопольнә даазар ақаралы игәи аапсаҳеенит; убасқак данхәыңыздәи уи ифыза гәакъа днаиеигәиргьеенит, ихымғапгашьагъы ааңеишиенит.

– Әа мбакәа ёа узшыум рхәоит, – дәәжәөн Хъзан ажәап්ка-ажәап්кала, – ҳарт зны-зынла ҳшықу усоуп... җәкъара қыдзамкәа «аңаңъара» ҳаихсуетит... Ҳаҳеақәа зегъ ҳанрылгалак ауп, ҳайт абаапсы, ићаҳтазеи ҳәа аңаңъара ақыдцара ҳаналаго!..

– Ииҳәарц ииңаху акрышәзеилкаама? – ибжырымаңы, тәылаттаңык иапхыя иғылаз днаразтцааит.

– Макъана егъхзейилкааум.

– Даңқәыноуп, дад, иааниашәраза, иихәо аабап...

– Аңқәынцәа роуп уажә устыры ҳлахыынта зызбуя!..

– Исҳәарц истаху, – еиҳа-еиҳа ибжы ҳаракуа иажәа анагзара дағын Хъзан, – шәрт ахәың еиғозыршәо ажәлар шәхаткы, хықәкыла шәйиззеназ, шәажәагъы ззырхоу ахи ах ипен абра ићазар ақәын. Шъханыңәа дыңғазамкәа шъханыңәа қартон ҳәа, иахъатәи шәениңәажәара митәйк атқакы здумхазшәа збоит. Уи акы, иофбахаз, иага ус ићазаргъы, ҳнахыкәша-аахыкәшо ақәымкәа, абас ҳанеизах, иаахтәаны аиаша ҳәәар еиғүп. Уи арбан? Са сыйшығ ҳәыч ала сахъазааиз, аңс уҳәаргъы, арс үҳәаргъы, иахъа Аңсны Қыаңъа дүззә иқәынхо ҳажәлар ныңғызгаша апсха дырхагыламкәа иқәхазшәа збоит, иара убри ашәарта баапс ҳааганы ҳаатадыргылеит!..

– Иуазхәада ус ауп ҳәа?! – азә ибжы датцахәхәо өйтит.

– Сыбла иабо ауп исҳәо...

– Шәипырхагамхан, иашәраза ићалозар!

– Ахәатәеңкәшәареи, өйк аиңтаңәажәареи иҳамаз... Убри ҳңызгада, са сшәазтцаарц стахуп?! – даеазәгъы иғәамтцыбжы аағит.

– Шәаагыл ићалозар, шәаагыл, уи нас еилахкаалап, ауағы дшәир-цәажәа!..

– Згәи цаз инасыңғы үеит рхәоит, – деңтағын Хъзан, аразын ңара өйрепни ианеңкәырыпсо аипш, ибжы еилыхха-еилыхха, – ҳара ҳажәлар иага мыңмабара иақәшәаргъы ахаан ргәи мңаңызт. Уажә ићалаз атагылазаашъа уадағыны иазыммааиуа ићазам...

- Изла?!
- Изла шәымбои, шәхатқы сцеит, дырғеғыхын шәа шәымч ала. Шықасның аның шыбжында ныңқа игхеит ҳәа, ҳапсха Леон ду иқаидаз иашам ҳәарада, аха уи ақәзбра маңарағ ҳаагыларгы қалом. Ақәзбра анакәхагы, са сыйхетаах уи сақәйтни сүйкем, макъана сыйқарғын раңақ исатәнанашын. Ақызатәйк иахъа абрақа шәғепхына аңаңа жаңа аңаңа сзыргәғызың ҳшынан дұрыл иамоу аҳақи шәара ҳажелар бзи-ахә жәйтөзаахыс псыс ишәху шәдоухамчи роуп. Үртубас сыйтархәоит: шәмыцқын, шәымгәмдік, шәара шәныңғызғаша, шәыхъиз-шәыхъымзғы иадғылаша Шәткен лассы даараны дылкоуп, уажә аамтала шәхахъ иханагалаз иакәзаргы иара ихароу егыңкем, апша даанагеит, даазгаз апша ақәзар, имхәа-мырза ғада ишасыз аипш, уаштән лада иасыр – дахъынтаанагаз ахъ деңтагахып...
- Уигры ҳжыны иалтыз иоуп, ус изумхәан, ус!
- Ишәахауама иихәо!
- Иажә ахы ахъау жәбонит уеизгы!..
- Шәныңғызғаша шәткен лассы даараны дылкоуп ҳәа дызғеу дарбану?
- Иаххәеит ҳәа, иузеилымкаану?
- Рамзың ипа, уаха дарбан?
- Сызлымхак ғәхымгы, уи иакәхондаз, – шыуукгы рғәи иахәаны иаацәажәеит.
- Убригры уақа дыэлуу рышхам илатдан дшаармыштыу жәдьруама?
- Дырғеғыхын дтааит тәылаатағык.
- Уи дылғауп, избаха злаафуала, иахъабалак иуртаруа дреиуам...
- Ус имтарзо ласс ахжәара адырхуеит...
- Излазбо ала, Аңсны ахра ғәғәала еимактәхарц икоуп, – даеаңзәгыны даацәажәеит, – ари аипш ааңгәа-сигә ҳақәымшәацыз.
- Хара анхағыжәлар ҳауп нақ-аақ ианакәызаалак ирыбжыпсаауа, ҳагәнәха рзымгароуп!..
- Ахъынтақарцәа ҳаичдырчоит, дад, абри ауп ҳара хрыцхара!..
- Аңсны шыагыртажеит, ари ас изцом, атыхәа пәннамзар амуя ағы ҳаанины ҳақоуп!..
- Иахъхархалакгы, ҳаңцәа роуп ҳазтиуа, ҳагъаазхәо!
- Уажәоума уи анеилукааз.
- Иара Рамзың ипа Леон ҳәа шәызғеу иами, дмааизаңқәа, уажәнатәгъы Аңсны ахазарқәа рытра иазхиан икоу...
- Иуазхәада?
- Абнагы алымха амоуп-тәа!..

– Иара Рамзың ихағагы дгъежкы-хынхәуа дзыштыузеи зышатхәхәуя...

– Иубаң еиңәү убейт ҳахыра ҳақоуп...

– Иауауеи, гәышшаза!..

Рамзың икәша-мықәша, иара игәхбаагы мұққәа, абас иныңғы-атығыны аңаңжәаштыбыжкәа го ианалага, такәи иаимхәцәгъахеит, хылда иқәғылан зажәа зәоз Хъзан қәыпш иғәаанагара астәкъя иаахтны имхәар ақәын, лассы ихыркәшаны дылбаандаз шигәхәуазғы:

– Уазықазтаз рахъ уца, уазықазтаз! – ибжы пеиххәаза азә өаитит.

– Дазықазтаз ара икоуп, уахъ дызцахуеи, – Рамзың дахығылаң ахъ «хәчә» иршәйт дағағзәгъы.

Уи Рамзың иидирзоз азәи ишибжызың иғәи назғеит, аха дхъампшит, ғәғәалагы иаанинырит иғәағ змаз зегъы абыржәштак мыңхәи ағылқзара ишалагаз, табыргынгы, хаңәа лакта баапсқәақ, азырлашәкәа ре-ипш ишатқәышатқәуа, лапшыла еиңәажәо ауаа инарылалеит, шыңа иамтоуп ҳәа ак еиңырхарц рғәи итазшә.

– Аиаша азықәпара згәағуа рхыпхъазара ианакәзаалак имачоуп, аха ақәаб ду азна ахш ахаатца ақырц азыхәа мұатә хәыңзак ахыртқа ауп иатаху. Ҳара хиашагы убас ауп ишықо... ағәра згоит, ишнеи-шнейиа жәлары зегъы шәадымғылар адада ңсыхәа шықамло, аиаирағы иара ишатәхо! – аиаша ҳәа дызғыз иарбану цқя ишизымдыру-азғы, абас иажәа аахиркәшит Хъзан, нас апхъан дышхалаз аиңш, ахышшәтхәа, дласкәантраза арахъ даалбааңан, ауаа днарылс-аарылсуа пасатәи итүпахъ иғынеиҳеит.

– Ҳаҳ ихатцкгы-ипсатцкгы ииңәо ҳаҳарц ҳтахуп, ажәа ишәта иқалозар! – дырғеғыхын ажәлар ығатехьтә азә өааитит.

– Ах ажәа дахәаны дцәажәо анбажәбахъо, акрихәарц итахызар уара дуаңдаауама? – цасхәа дағағзәгъы ибжы ааиргейт.

Рамзың иарғажәфәаңа дрығатылакны иаҳығылаң иаақәымтзакәа инапшы-аапшуан, аиҳарал рғәи ынчмызт аҳазар ҹәынцәа, апсшәа ёеила ишырмаҳауазғы, хаирк шықамыз рбон абрақа.

Рамзың ихаға иакәзарғы, ари аизарахъ зынза ишаантаимыз уажәык ғәтәала иаинирыит, аха шыңа игха рееишиа имамызт. Ажәак мұәакәа цашыа шықамызғы ибон, дцәажәарц зтахыз аңғаршығы-аңғы, аңәкъя данбағало ҳәа, өырхықәымтзарыла иаақәымтзакәа иара иганахъ апшра ишағың иағын.

Ихы ғыштыхын, икәша-мықәша еилагылаз даарылашит Рамзыц, нас уаҳа аңс-арс акәымкәа, иғынеихан, ғнық иақараны, ашыцламшә зқәышшы, зықә қөақьаза икажыз уи ахаҳә атақәтәғарақәа днарға-гыло дығохалан, лакза-факза еилазазо еилагылаз жәлары зегыз дырбо даақәгүлент.

– Аҳ дцәажәоит, шәзүрғы, аҳ дцәажәоит! – анақа-арақа шыуқ рый-жықәа аайларпсент, данырба нахыс рұқыт бжыы мго азырғора ишала-гахъазгы.

Рамзыц иззианы идыруан иашы Леон ду ас иаарццакны иаҳра ахышшетіңдә змааназ, иара еипш уи еилызкааузгы маңғымызт арақа, аха икоу-иану ҳәа еғъзбартамыз еизароуп анырхәа, ишықартца-лацыз аипш, еижәибатда икылсызгыз раңағашан...

Үртгыз еғыртгыз рәғапхыа уажә иара атакқатара иқәшәазшәа дахыркәз цәгъя деңтарғәтә даман. Абыржәык уағы ишимбац ала ихата ихғыз дазғааит, баапсыла иашьеиҳабғыз иғәғ ааикит, нахъ-хынта, атоурых таулахытә зракәа аауа, рабшытра дугыы абыржәым-зар-абыржәы, ҳәғеимшхара, дара рхарала ишыптәара икоуши әаңын-рра бааңсұзғыз дааилнашыаит. Гәытрысра ззымдирзоз ахатда ғәғәа иғәи шақа итынчымыз ихатагы атхара-тхараҳәа иныруа иалагеит...

Дызлаштуа ажәлар мшынтаула итсауланы, мшынлактацәгъяғыз рлакта цәгъаны, ибла иаахғылент. Иара иахъ иадызцәило Аңсны ахы-атыхәа иахъабалак ишмағымыз, аиҳарағык итјааразыхәа шы-уқ мазала «аус шрыдырулахъаз», акырзға ишдырлакқақхъазгыз да-цәымғашшо иааибартахеит.

Абри аипш ахта иағағылуо иажәа ахы шпаикри, иреиҳәарызеи, еиу-а-еитәзамкәа, хыцәхәыц ирацәағашаны, адәениүжү ду хъқаны еилагылуо ажәлар? Ма изакә уаркүзуеи ирхылтцуа, изакә шықъбжызуеи ирхыфу-агы. Ҳәғеимшхара, иаргәампхар, иқәыпсүйчән маңара амшын ухы-ртәхәалап!..

Ажәлар рымч знапағы икоу иоуп ахтәкъя, ааигәахәт Рамзыц, аҳ бзия дызмоу роуп ижәларуғы. Ажәлари урт рахи еибаркәанызануа акапан ианангылуо ауп Аңсадғыыл ахбықыра иалагар аналшо.

– Ажәлар шәхатқы! – ус еикәиырғуа иғылаз ибжы аарылашит Рамзыц. Макъана акагъ шимхәацызгы, – «иихәеи, иихәеи?» – ҳәа аназарах иғылаз ааиғағхәйтхәйт. – Ишәасхәарызеи, – ибжы ро-уны ағынаирхеит иара дырғеғыых, – сзықәгылуо ахаҳә аипш, даара исзыхъантоуп иахъа шәацәажәара, аха уеизгыз ажәақәак шәасхәарц!..

Абри ааиғытсымшәацкәа, ңсаатә мңәйжәфатас, ашыжәхә ақ абынды аагеит. Аңхапш-аахъапшха разаанза, Рамзың қыт изымхәо иғынын, дхыныштыны дынталеит. Ааигәа иғылаз иғәышпүтәкъя иалаз ахә арылапш нақәшәеит, иаразнак еибартрысынгыи иара иахъ рөүнархеит. Аҳазар ҹәенциәа иреиуаз ғыңыз зегъ рапхъаңа ифаххылелит, аха, итцаххны иаанкылара иахъзаанза, иара деиғырғаңа ахахә днықәхәит.

– Сыр-шыит, – ихәеит урт аниба, аарла ибжыы өткааны, ҳазар быйшәала, – сыр-шыит сашь-цәа...

Дырзымкуа-дырзымыштуа ишихагылаз ипсы аайхытит. Уи аамтаз Хълангы дшатәышатцәуа дыфаххылахъан, егъирт Рамзың иарғажәфәацәагыры рымала рөүрзымшыуа, ируа-ирхәо иақәымшәо, ахахә иатагылан.

Иқалаз ауағимшхара збаз ажәлар азыблара аипш аилахынхәра иалагахъан. Ахә зыршәыз ауағышығы, амшын агәта иалпаз ағлам-псыз дырғегых амшын цәкәырпа ишатәаҳуа аипш, аңғыа изырқатаз дыртәаҳхъан, дхырғаҳхъан...

Уажәранза Рамзың иғәағ здыркхъаң ауағыны, иғ-иғы амырхәаңакәа дахъыршызы азы, еиҳагыры ргәи ааизыблын, еиханы ахахә дахъықәызы ахъ аайра иағын. Ианшыңа назлоу, иара изгәакъаңаң ауаа еибапшан, ихагаха, иғекъа-еғекъо, ашыра қаштаз ирыштың, аха ирбомызт...

Ажәлар ахъеижәилоз азәи-азәи еибахәаңырц егъыргомызт, абыргүзәа рлабашыңақәа рытсыкъынан ианкаһалак, – аа абаапсы, ҳшәымшын! – ҳәа ихәхәон, ахәса уағимшхарыла еибартцәауан, ахырзаман шыіқалаз збоз аңқаңаңаңа адәениужу ду аганқәа рөи иахъеңаңаң рағәрақәа пыртқәтәарц егъыргымхо, еибархха, иғәамт-хамтца икъиркыруан...

Адәи зегъ ахъынеимоу, ҳағеита, адғыыл тұсра қалазшәа, ауаа аххы ишеилаҳаң еилаҳауан, зшъамхы еибагоз зегъы еижәибатда ахахә ду ахъыштың агәтахъ еихон, аха уа ианеидтәаңаңалак, ирзымычхәкәа, дырғегых шытакъа идәйқәлон, дырғегых еибахәаңырц егъыргомызт, ашәарта ғәтәа ззыіқалаз реиңш, еицәзызызгы, ахаан еибамбарышшәа, азәи-азәи нақ-аақ хызыңаңа еиқәғыртуан, аа, амарғыңақәа, аа, абаапсқәа рхәон!..

Уи аамтаз, – ах, дыршыит, ах, дыршыит! – ҳәа ғыңуа ахәхәаңа Аңсны ахы-атыхәа иалалеит. Ара иқаз азымхозшәа, лада-ғадантә ажәлар еибартцысны аара иалагахъан...

Аңсы дызқәызы ахахә ду дшыкъа дышыттырхырц егъыргымхо, агәакъаңа өиласа жәнәжәаңәон, аха икырта рибатомызт, тұссышыа ықамкәа, цәкәырпратас ишкәылаңаң ижәилоз ажәлар рдоуҳа иартаслымынды иғылан...

Амшцәгъя аилгара иазпшу реипш, урт ажәлар маңк иадамзаргы рөышшәкәрыкаанза хәа ипшын. Ус ршыкъбыйжықәеи мыңхәы иахыръяцәазаз ргәамт-хамт быйжықәеи хәыч-мыңык еихсытыашәа анырба, еиқәыркхъаз апсы даадырееин, ахахә хьшәашәа дықәхны дфалбаарган, иңәатҗа ихыхны, таңа ашыацағ ауапа днылартцеит. Убри инақәыршәаны, уағ дшәартә амра апстхәа еиқәатәақәа наңырачын, аңынышыбжъон, тхыбжъон аипш, илеимгәахәла иаалашыцеит, амш ачыхъгы нағалеит...

- Анцәа хрыцхашъя, Анцәа иоуп, Анцәа...
- Иа Анцәа ҳахъча, ҳазкәыхшоу, зхыыштаргәытца ҳакәахшоу...
- Иаххароу ҳатоумтсан, улпха-угәапха ҳагумыжын, ҳазташәаз арыцхара ҳацәыхъча...

Анаңа-араңа абас аматанеибыжықәа аагеит, уи макъанагы зцәаара нхашәа иңаз атынчра ахабар-зхабару ыңамкәа зынза иаабжъанарззеит, еиҳагы, аиҳарак ахәса, рцәа иаатанарзызеит, лоунынтә иааргәатеизеит...

Леон ду иаҳтынрағы инағыз апсзы уағеимшхаран изығалеит. Апсы дрыманы арахь амфа икәуп, тәфа змам ажәлар хытны аара иағуп хәа аниархәа адабла исырп егигымхеит. Абри аипш иңаз жәлар рымчра дүззә знаты иаиркырп иитахыз ипа иакәзар, арағыс аипш дкат-като дахъылаз, ацигар бұзыц аипш дышкәакәаза, зынзаск пүшшәахә ихамкәа даағалеит. Уи иан лакәзаргыы псым-бзам дгъежкы-хынхәуа ахтны даағонахеит...

Леон ду маңыс еимкәаран игәи иааицданаҳеит, рөеишшәа змам агха дүззә шығаңтаз. Еимгеимцаракгыы, уаанзатәи маңа-аргама реиканракәа зеггыы ааиҳаштын, уағы ишимбаң ала иашьеитбы итахара игәи фәннакаит, ипсгыы ааилахәеит, иара убри уажәнатә еиҳагы дахъзырхәуаз ак акәны иуағеимшхараха иааиғагылеит. Ихахы изагомызт Нхытқа ицан иңаз Рамзыц жәлар рхамхапызыарала еиқәааз аизарағ дахъылнагаз, дызшызы зустцәаз. Агәра зиргода шытә уи иара дшалахәым ала, дызлаңцәарызы дахъынатцыслак жәлары зегъы ибла ихырбало аєпныхә? Шағағыы рхы иадырхәарыда шытә иңалаз ари атагылазаашья бәгаптәага. «Иараби, иараби, иңацхраарыда, хөызхрыда?» – иңәан, игәи даатаяузырит, иахъя уажәраанза мыч дүззә зманы зхы зыпхъязоз апсха хәашабга...

IV

Ашылжын жаңылар, есаашаргы ишіңкандалаңыз аиپш, илахьиңдегі шының даанын аиңтапшылайтын Леон, ихәда нахаз аңдар даахан иаагәрылғанда, насын апенцыр днадгылайт, дук набжымкәа аққара-хықә иягәйдеп болоз амшын аисшы дахәапшы, устәи арахъ, мрагыларахъ, Апсның дааңшы...

Хазарттың даңыңғаз амра адәениужы ду иныңцаазшәа ағыңхашына, насы уи, устәи ағаахан, Кавказ-шықақәа ианырыхыңда, аштахъкала уадпшыло аңашы шүңеиңшыз аиپш, уажә дук мыртцыкәа ажәған иаталаран икоу амра, арақа, амшын итыңды иааушаша, ағылашы дырғөгөых сиршәақәа иааңбейт. Ха ҳөң «камра ашыхақәа иаарывтит», «камра амшын инзаалейт» ҳәоит, иғәни дынтахәыцит, ара ишпәхәатеү?..

Апенцыр данаңнагәтас, аңқәңдерга бжыны раңданы иааңнаңайт, ажәиркүхәа апша апарда аайланаңшәеит, ихахәйжәпагы иналахәмарит...

Амшын агәни иналахалан икәашкакараңа апра-ғбақәа хғылан. Иааңгәалашәеит иара ипра-ғба, данхәыңыз арахъ дызлааргаз, иғәни хұмында иааңалейт, аамта заңа ирласны иңде ааинири...

Иаха пхыңк шибазгыны ихаңы иааңайт. Ахахәкәа. Иахак пхыңзала ахахәкәа дрылан. Атыхәтәен, Псыржха адәениужы ағыны ианыхәмарлоз дхалан дзықәтәалоз еиңшыз, хахә дүззак иғәни иқәхын, деихон, деихон, аха дзатыңцуамызт.

Ахахәкәа, ахахәкәа, ахахәкәа... Измааноузеиң асқатәни хахә иибаз?

Ихы инаркны ишъапақында ак цаңә-цаңә инаилсит, апенцыр ахътә иааңкәимтәзакәа ахәхәаңәа иаауз апша өйкөнкүркүрбжыл алғызшәаңғы ааңбейт. Иахәшына, иан днарызхәыцит, иаб ихаңсахы ибла иаахгылайт...

Ара дааижкитеи, иқәра иатәоумшъартә, хкы-хкыла заңа пышәаңғы дырхысхьюзеи ах ипа Леон. Иахъагы имоу аналында ду ааңгәалашәеит. Дааңцакит иштахъка...

Уи атара ахъидо, дара абырзенцәа рыхшара ирызку егъырт Константинопольтәни атараиуртақәа зегъ рәсеппш, ағар ажәйтәти елинина ртасалоуп ишырааң. Арпаратә хәыңқәа быйкышықәса анырыхыңда инаркны (иаргы уи ақара ақынын ихыңдузданаауз) апхъашына, ағышына, апхъашашына, асахъашына, абағортәышына ддиртоит, ирыздырзырфуеит ажәйтәзатәни амифқәа, бжынынеңтихла иапхъан иддирхәаует Гомери

Гесиоди рпоемақәа, урт ылагыры рдинтә дунеихәапшыша дыртбааует, абырзен бызшәа агәйблра ду ддүркуеит...

Жәаға шықәса анырхытлак нахыс агимнасиахъ инаргойт. Уа изтоу атара анаөс, «аполестра» ҳәа изыштыоу, ичыйду абаөртәөыратә школ ашқагыы иныкәалар ауп. Уақа шымхентыхла афра, қәсыпта аңара, бәрттахъ аикәпара, аихатә ҳақын қыапсі абди рыршәшьша зданакуа, «апетатлон» захьзы, азықатцара дугыны иахысуеит.

Иара убас, уи инамаратәны, атоурыхәафәа, алогографцәа ухәа рүрәниамтақәа ахыыддырдыруа, геометрии астрономиеси ахъреилдырка-ауа, амузыка-рхәагақәа рархәашьша ахыыддыртцо аграмматикатә школ ашқагыы хымпада инеилароуп.

Жәохә-жәибжъ шықәса ианыртыслак нахыс, абартқәа зегъ рыштыахъ, дырфегъых артиорикеи, аетикеи, алогикеи, афилософиеи, аматематикеи, астрономиеси, агеографиеи ирызку алеқциақәа ирыздырзыруеит, аеыбғақазареи хаха тачкәымла аисшьеи, Александр Македонтәи еипш икоу ар-рұызаңа дүкәа рұышәала аибашьратә тақтикеи астратегиеси ирхрыжкуеит.

Зны-зынла атәым милаң еиуоу абасқак атара аганахъ иғәцарактәу-ма зәхәогыы цәиртлоит, аха арт нақ-нақ ибырзенцәахоит ҳәа өашшоукы ирәгадырхуеит...

Убартқәа зегъы рнағс, мшын нырцә-аарцә Византия дүззә анат атақа икоу амилатқәа ртцеңәа абарт изтоу ртарақәа ирылган иахыне-иуа, дасу ртәйлакәа рәғы, аимператортә закәан ишатданакуала, жәлар напхтара рыташьша, рполитикатә хымфапгашьша хаз ҹыданы иддиртсоит, уи знымзар-зын ишениларымго, ус ак анрыхъгы Җаһаным шыртყожо ала аныхабааш ифтарғыланы идиркәуеит, тоуба ддүркуеит...

Атәыла дүззә атасқәа еилазымгаз, ахъзи ахымзиги тызгаз, аи-башьракәа рәғы аиаана қайматқәа аазырпшыз ар рұызаңа дүкәа Константинополь икылганы аимператор иҳамтақәа анрыртә ақәзаргыы, итегегъы рыхдыштара ҳаранакып ҳәа, даргыы наганы иаладырхуеит. Икоуп адныхәаларақәа раан аеар рыхъзала атрибуна иқәыргыланы иандырцәажәогъы.

Леон аханатәгъы атарағы уағы ишимбаң агәеилгара ду ааирп-шият, қәғиарала дызхысуаз аматәарқәа зегъы инарыцкынгыы есаа-шар аиаана дүкәа игон абаөртәөырағы, аеыбғақазарағы, ахәатыхла аижәыларақәа ирызкыз аицлабрақәа рәғы, аибашьратә тақтикақәа ра-арпшрағы.

Убарт инарыцкны зегбы еицгәртәйт иғәйнкылара шдуу, доухала дыштаулоу, ирласны абышшәақәа ртара дшазыманшәалоу, ағапың тәгәа шиғоу. Бырзен бышшәала дныкәгылан данцәажәо изызырфуа амалахазгы ргәи иаанагом тәым милатк деиуоуп хәа. Демосфен ие-ипш, убасжак еиқекааны, убасжакгы дара рыбжы иханы дцәажәоит. Аимператорцәа раҳтынра жърацәарала дахъазааигәаузу ақнитәгы фынтә-хынтә асенат аилатәарагы далаадырхәхьеит, ахәйнәткаарра ду иалоу ажәларқәа рыхъзалагы ажәа ихәахьеит...

Ас згәеилагара тәгәеоу ағар ртара ианалгалак ртәылақәа раҳь имыштыкәа ахтнықалақьағ ианаанрыжкуа, ма Фесалоника, Амастрида, мамзаргы Трапезунт ухәа егырт ақалақ дүкәа раҳь ианырышты-агы ықоуп.

Убас убри дазкны, дгәаңаны дрымоуп Леон қәыпшгы. Уи Византия аимператортә усқәа реилыргартәғытәкәа даанрыжыран иқоуп, аха иара шұтахъқа ихынхәра ааигәахаңыпхъаңа уағы ишимбаң ағынің, ипсадгыл ахь иғәи ихоит...

Бырзентәыла, ажәйтә религиатә центрқәа зегбы рөғи аиپш, өңд өиқекаау еллинтәи ахрақәа раҳтынрақәеи рполисқәеи рғғы лас-сы-лассы, Аполлони Диониси раҳатыр азы, имфапырго атрадициатә ныхәа дүкәаңы ағар уеизгы-уеизгы ирыладырхәеит...

Арт ағымшк раахысгы Константинополь агәта убас иқоуп аныхәа ду мфапысуеит. Уахъоуп Леон иахъа шыыжынатгы дахъыццакуа.

Уи агәирғаратә ныхәа ду иалахәуп ғынфажәижәаба нызқьфуаак еидызкыло аршыақайаа аеыбғақаза еибашыцәеи, ирацәа заны аху-ардын ласқәеи матәа-ғытәала еилахәоу асланқәеи, ахывенинокқәа зхы иакәйршоу аашәғык арпарцәеи, хыы-разныла ирхиоу амфангагақәа ирнүртәалан инарго хәышәи пшынфажәағык ахәсахәычқәеи. Урт рапхъа игыланы инеиуеит адунеи зхыпшы ахытәахъоу абырзен ахцәеи афырхатәа дүззакәеи рбиуст хәыңқәа шұтыхны изку шәғыла атәцәа...

Иахъабалак ақалақ бахчакәа рғғы ирхианы иғылоуп апсаатәкәа рымфапттара иазку хышә еишәа рхианы, икыдәаҳәалоуп зықъ хы инар-зынаштуа ибзианы иаазу ацә дүкәа...

Ари агәирғаратә ныхәа инеипынкыланы фажәижәаба мшы имфапысран иқоуп. Цоа змамкәа еизаз ажәлар иддирбоит агимнасти-катә хәмарракәа, ғыңға-ғыңғала арпарцәа реикәпарақәа, атеатртә қәгыларақәа, хкы-хкыла еиуеипшым ахәмарра үзашыатәкәа рацәаны.

Ас еиңш идуззоу анықәа Леон иан лаҳәшья лхатца Константин императорс дәлалеижъеи ари ахтнықалақы иамбацт. Уи иаб Леон Исавр арабцәа рабашьрағ дантаха нахысгыи иаргыи дызәззоу еибашьроуп, хыс имазоугы дызхагылоу аимперия ахәаақәа рыртбаареи рыртгәгәареи роуп. Аиҳарак уи азы даақыымтүзакәа, жәларык хыртқааны даеа жәларык ганы инырхо, уағ иимбац аитакракәа дырхашәалом. Убартқәа рнафс зығонқәа рөи аныхаңшықәа сахъаркха икыддан измоуп, урт ирымтахырхәо, қыырсианла ус ахәтағзам ҳәа, пұсқы икыддалан имоуп, урт рыргәақра ихатагы дарғазын уаҳа илам.

Иара усгыи уи императорс иқаларагыи аңызамығәа цәгъя зызыз ак ақәхеит. Иаб дантаха ашытажа үбасқак иағацәа раңаағны иңәйрәти, хгарта имоуа ақынза. Аиҳарак дизығашкит атәйла ағаңә ахъ үзара инхоз иаб иахәшья лхатца, атжәа иркыидыз аныхаңқәа рзыргағ Артамас Артавасиди ҳәа уағ гәйжәлаңғақ. Уи Константин ар драпызан арабцәа рабашьрахь дышықаз, идгылағыз азықатаны, Константинополь дәақәлан, мчыла императорс ихы қайцейт, аныха-пшықәа ркультгы шытыхит.

Константин иргыи иаргыи иааирала аибашьрахтә дхынхәны дана-аи, уи ахамаңғаға дәағұхадырсын, дырғөгъых императорс атәйла иара днахадыргылеит. Ус дук хара имгакәа аңағтаршығызәа ғапхыя ирылшешит Константин иаххәара, дғаны итакра, аха дырғөгъых уи ируаа рымчала иахра изыхынхәйт, абаҳта дтыйган, ашъамтлахәқәа шишьз дааганы императорс деңтақартцеит, «Фынтә иалырхыз» ҳәа хызышшарангыы иртейт...

Убри ирхынхәраан Леон иқәлаңғағы иаргыи ағар итәғәзаны аңыбааа рбеит, итахаз рғызыцәагы мағым...

Аимператор Константин, реиуара анағс, убри азықәан мацарагы Леон ҳатыр ду иқәитдон, дышқәыпшызгы, дзыхъчаша ауаа рапхъа дирғылон, уи акәзар қалап атцара даналга ара иааныжъра зегъ рапхъаза иғәазырпхазгы...

Абартқәа зегъы зхызгахъаз Константин, иағацәа рцасхәагыы, иаңшығаз анықәа ду уағы ишимбац ибзианы имғапысыр итахын. Ипа Леон Ҳазаргыы итцара даналга ашытажа Рим дахыықазынты дипхъан да-аиган ара дықан, уигы нақ-нақ абшытрала императорс иқалара иаңырхагаз уажәнатә аңәйрәтра иалагахъан ақынты, ибға ирғәғәар, жәлары дыдирбар итахын. Уи ианшыцәа аҳазарқәагы заа адырра ритан, даараирацәағын исасцәаны Константинополь иатаз...

Леонраа рөвөңгөлүштөрдөн кийин Леондай даңырыптың түркімінде оның ахырдағы мәдениеттегіңінде оның тарихи маңыздылығынан дақылданып жүргізілген. Ахырдағы мәдениеттегіңінде оның тарихи маңыздылығынан дақылданып жүргізілген.

Леондай даңырыптың түркімінде оның ахырдағы мәдениеттегіңінде оның тарихи маңыздылығынан дақылданып жүргізілген. Ахырдағы мәдениеттегіңінде оның тарихи маңыздылығынан дақылданып жүргізілген.

Ахырдағы мәдениеттегіңінде оның тарихи маңыздылығынан дақылданып жүргізілген. Ахырдағы мәдениеттегіңінде оның тарихи маңыздылығынан дақылданып жүргізілген.

– Уааи арахъ, утәа, – ихәеит Константин имырхъаацәакәа, иапхъа иғылаз ақәардә инапы нақәникын.

«Дырғақтың еибашыразар акәхап», – иғәрынан даңырыптың түркімінде оның тарихи маңыздылығынан дақылданып жүргізілген.

– Абазгиантә иеем ажәабжықәа аафуеит, – ақәыргара шицәйуадағыз мәдениеттегіңінде оның тарихи маңыздылығынан дақылданып жүргізілген. Абазгиантә иеем ажәабжықәа аафуеит, – ақәыргара шицәйуадағыз мәдениеттегіңінде оның тарихи маңыздылығынан дақылданып жүргізілген.

– Уаб иашы Леон, изакызына даңырыптың түркімінде оның тарихи маңыздылығынан дақылданып жүргізілген. Абазгиантә иеем ажәабжықәа аафуеит, – ақәыргара шицәйуадағыз мәдениеттегіңінде оның тарихи маңыздылығынан дақылданып жүргізілген.

«Саншыя Барғыль-хан зны исеихәаз зақа ииашахазеи», – иғәрынан даңырыптың түркімінде оның тарихи маңыздылығынан дақылданып жүргізілген.

– Уи иахъыны, абар жәохәымш раахыс, жәлары зегын айбар-гәамтца ғәтәа рымоуп, – деңгеләжәеит Константин. – Уара ухатоуп, атабырғ уамхәакәа иуцәйстәхырыгы иашам; уеырғәа, мышк ииз мышкы дыпсуюйт... дызшызы, настыры ишықалақәаз цқыа еилкааны иҳамам аха, уаб дыршыт!

Леон иғәрынан даңырыптың түркімінде оның тарихи маңыздылығынан дақылданып жүргізілген. Абазгиантә иеем ажәабжықәа аафуеит, – ақәыргара шицәйуадағыз мәдениеттегіңінде оның тарихи маңыздылығынан дақылданып жүргізілген.

азы, зны лхы изамға инадылкылан, даагәйдүлкүлеит, Леон Ҳазаргы дааскъаны даагылеит, егыртгъы аарықәшеит...

Пытрапамтак өымтран.

– Адырра злахауз ала, – дырфегъых даацәажәеит аимператор Константин, – Абазгия ахы-атыххә шейбакөу зегы ажелар хәычи дуи азә даанымхакә ршьапы иқәгылеит, ахтны иакәшеит, есааираты атагылазааша цәгъахоит. Излархәо ала, аилафелиас баапс Кавказиос зегты амчеханакыр алшоит. Убри ақнитә ҭынч тәашшә ҳаман ҳақам; иаарласзаны ари аус ҳеалаҳамгалар ауам. Икализ сеидру аха, уа икоу ҳаргыры мчыдахеит... иахзымдыруа чархәара дук ыкөуп, иаарпшны, изыхәтоу ирыхәтоу иақәйршәан атып иқәттәуп. Уи зылшо иахъатәиала азәизатәйк иоуп, – даатгылеит Константин, – Леон... Уара уоуп сыйзғү, уаҳа псыхәажәлак ықам...

Леон ғаپхъа атхарцәхәа ихы даафахеит, ипшшәахәгы ааипсахит, нас ашырхәа деңтағағылеит, изымчхакәа ғынты-хынты даалеиғеит, дааниы деңтанатәеит.

– Үеыртынч икализар, – ихәеит аимператор, – ари ҳәынтыккэрратә дткоуп зызбахә сымоу... Сара даара истахын уара арақа усымазар, аха иаха аимператортә еилацәажәарағ ңсұас Абазгияка уара ушытра азәк иеиңш зегъ ақәшахаңтхеит.

– Ааи, аха, – ғааиттүт уажәраанза зыбжызы змыргоз Леон, – иқартцаз дықами... Насгыы уи са дсашьоуп, саб иашы гәакъа ипа иоуп...

– Хара дхаазамтам уи, далызхызыгы ҳара ҳакәзам, – иаағахиттәеит аимператор. – Зназыхәа уара аттара уцызтоз уғыза Таңшы-ипа Беслан джаштырцгы ажәа алахгалан... акы, уи даара еиғамск иоуп, адирра бзия имоуп, хылтшытрагы дығәғәоуп, ғбагыры, Абазгия мрагыларатәи ахтәа дреиуоуп, урт еиғыны ргәи ҳазцо икалат схәан, аха ашытакх сажәа сара схата саххәйт, избанзар уи еиғагыры иеем алтыр қалоит, шәыжәларқәа дара-дара зынза инибарттәар алшоит...

Леон ихы дәваханы икәшан иғылаз зегыы блала иаамидеит, цхыраарак дахәозшәа, иан лаҳәшьапа Леон Ҳазар даайн, игәиңеңзәмкәа, инапы ааимихит, акы, уаб дахътахаз азы судашшылоит, ғбагыры, уца, ужәлар урапзыза, иудыруаз ҳапхъяка са сганахъалагы ацхыраара шүгымхо аанаго...

– Абри ағыза атагылазааша уадағ ҳныхәамшқәа ирықәшәеит, – деңтаацәажәеит аимператор, – аха иаҳурызеи, лахынтызар акәхап... – Машк даатгылеит, нас дырфегъых ус нациттеит: – Пытрапак ашытакх асенат аилатәара ҳамоуп, уақа ҳуацәажәоит, аныхабааш ағы унаган агәыргыын

ғың ухаңтоит, қоуба урқатданы, хуқәнүхәоит... Узлацо ағбақәа мазеиуп, иуццаша аруаа хиоуп, уаргыы еиҳа иутаху хызыхәала рызбахә ухәарц улшоит. Уаннеилак уаҳа цхыраара утакхозар, Хибеос ду адгыл-кәазарағы иғылу абазгия өйбәтказа еибашьцәагы үзынахаштып...

V

Мшыни жәғани реивтәлартағы ғбақәак ааңыртцит, урт гәгәа-гә-гәаза иааскъацыпхъаза рхыпхъазаралы еилургартә иаақалеит: аки-аки неицәхык-ааңыхыкны, рееицарсан, хә-хәала иааниуан, рханыцәкъа, пызара рызуа иғылан еғырт рааста үңашыатәшәа еибытаз даәа кәалзы-тба дукгбы.

Хыхъ ажәфанағ апқақәа рыпрышьала, амшын ихылан иаауз арт ағбақәа рыйыжыбагы ааңгәхахацыпхъаза ажәлар ақәарахықә рәадырхалон, рәадырхалон...

Аара иағыз ағбақәа тәкәи ианааскъа иаагылеит. Үс иғыла-иғыла маңара, дырғегыхы инатысын, арахь имаикәа, мач-мач ихагъежъаауа, ҭымра-ҭымра еитатцуа, ағада рәғысархеит.

Зегыы иааңызаршьеит ағбақәа рхымғапгашыа, изтәйдашь, уаҳь иабадәйкәлеи ҳәагыы инарызхәыцит.

Рыпхыз еғъалашәомызт урт руак аҳ ипа Леон дыштаз, ңсұас Аңсны зегыы иаҳаргылараз Византия аиҳабыра рхатарнакцәа ицины дшааз...

Ауаа гәфарас ирkit арт ағбақәа ссиirk ишалақаз, баша арахь ишықәнамгалаз, уи ақнитә дырғегыхы мыңхәи ргәыррәенәрцеит, уа-анзатәи рығатыхақәа даәа гәтыха ғыңкүрги нарыцлелит...

Леон иаб Рамзыц Анақәағиа ахәы ҳарак дхагалан дыржижъетеи инышәйнтра агәи иқәыз ашәтқәагыы үкәа имканзаңызт. Аңснытәила зегыы агәтүнчимреи ауқәан-сұланқәеи ирымехакжаны иаман; шьюкуы Леон ду ипагыы иаргыы иабхәараахь дцазшәа, урт ҳаҳәшьапа ңсұас дышпаратәрарымшо ҳәа ғәәала ихымзғыршыазшәа, арирахъка ап-суаа рахътәгыы ираңаафхазшәа уаҳь, дара рышқа зхы кыдызтю иалагаз, дырғегыхы иамур абырзенқәа ратқыс арабцәа, ма аңыамқәа еиҳа еиғүп зхәозгы қало иалагахызшәа, дара алазқәагыы, уиражъка, қартлиаа рығерымадан, мазала аусура иағушәа, уимоу, аргыы ааини Егры нырцә иғылахъоушәа...

Даәа шьюкуыхы алаңәажәөн ахазарқәа нхыңынте амға иқәушәа, излааузгы Дариалтәи апстала акәушәа, зны Қартли еимтәаны иша-

аиуа, иаарымғатәны, Лазстангың цөкөшәкәя иқәйртәрәк рәгәи ито-
ушәә...

Ажәабжыны ирылан иара убас Дали Цабали апстакәә иртәнхо
Маршын жәлар руа қәйешкәә зегъ рүдгаланы уаф иимбац аизара ду
қартқазшәә, уажәштәк иазхойт ҳәа Аңсны ахъзи ахъымзги дара шад-
гылара наңаца иадғылазшәә, Պсаҳааи Ахчыпсааи урт ирықәшаҳатхаз-
шәә, ирхәәз ракәа, хыпшаттас, бжъадығәаи аибгаи рұқынза иғазаз-
шәә, иагъазыразхазшәә...

Арахъ иқатқәйро аахтәаны уафы издыруамызт, изынкъя-зынпаза-
алак, лассы-лассы Аңсны злашәалоз азыблара еитах иғеъжы-гъежүа
иалашәаны иқан. Ауаа рөказшығы ианыпшиит уи баапсыла; шыуки
унацәа наңқәуқлак ахәтыхла ишынарыжәлара ихианы иғылан, шыуки
агәкахара иамәхакны иаман, «хара ҳашәиуп, ҳазшәиз дыпсхьеит, ҳөти-
зхуа дхамағзам» ҳәа ауаражәкәа рхәон.

Иқан уртгыры еғырытгыры рығәхъаа мкыкәа, зтызтыпқәа рәғы еиҳа-
гыры зеаңтәйлхны ихандеиуаз: рыңқематәкәа ныңаркъакъо иңәғәөн,
илатон, ақәацә ғыңқәа дыргылон, рыхшара рааҗара икәйкәы-цыкәуа
иашытан...

Ақалақьәеи урт рааңгәа-сигәақәеи рәғы иқаз акырызыртқақәеи
аҳаңшығыртқақәеи рәғы зус пымкрада иағызгыры раңағын, алымха-
рығқәеи, амаңаңзқәеи, аимхәицқәеи рықаттара иазқаз, ахәа-
чапқақәеи ақамақәеи рызрыжәреи рофычареи иағыз ажыңдәи ахын-
цәеи ракәзаргыры рхъеө-сөө быйкәә шгац игон. Аилахәаахәтәртқақәа
рәғы, аиҳарал ҳарантә иааз атуғырцәа, амалрхәағә шеилахәаахәтүиц
еилахәаахәтүиан, руақыан-чақыан быйкәа еиҳсығыррак шамамың иамамы-
зт...

Аамстәцәа дүкәеи аамыстәцәа къаңқәеи иреиуаз, дасу зқытқақәа
рәғы ахра зуаз шыуки-шыуок ракәзаргыры, иқало аабап ҳәа абызыпқәа
рахтәнра ду ашқа рлыимха қыдын, өөрхықәымтәралашәа азбахә ҳәо,
раштақәа рәғы гәата-бәтә рышәшшырақәа ирықтәен...

Ариабжыарак зәеитбү ипстазаара ағаҳтәашшы гәынганы иғәирофоз
аҳқәажә ду Хырхәыхә, атыхәтәан, аарғара итанаарбаз азычча аиپш,
лагырз ңәйкәбәрк лызтамкәа дшабаны дықан. Ліказшың ақәзар, уаанза
дыздыруаз дрыңғашшыартә, ағеитанакүеит: иңлігейт ағымтра, алапш
кыдхалара. Акызатқәык акәын апхәыс бырг иаҳьеи уаҳеи дзызхәициуз-
гыы: ләа ишьоура. Зәғы иутәыда уи? Иахъанзагы еилкаағзамкәа изықо-
зуен? Изыдхаланы икоугыры ишаҳәтатқәйро изахамтгылозеи, хыыштыра

дук иатәу ауағы дұрынхадоушәа дзықалазеи? Ләпейхаб иакөзар, иаалыркөзан итқалазеи, иқәшәаңғыззеи, ипату инапала илаиркөзарц дзағуззеи? Иара усгызы изакәзызеи, мшәа, ирзаатқөзбаз рхатакәагызы цқыа ирзымдырзо, азын агәта ашъыхытқа гылар аипш, ажәлар абасқак изыргықызы, хықәккыс иамоузеи уажәтәи реилағынтра?...

Гәфарас илымоуп лара пхәысқ илымбо шыраңау, аханатә аахысгызы, амза каххаа ианықоу шаз үшшыя иңириа апсаатә дешеңпшү...

Дызғабны Гәымстә раҳтынрағы данықазгы лаби, лаб иашыңаеи, рпәаңаеи рыбла антәпшыхагы лоумызды, уртгыы иагарааны иубар рабындар иатсан, еилагъежъ-еилахынхәуан, иагарааны иубаргыы еипхидатца иөйжәйн...

Дқәышпшәнди дахъанаңағаз ари ахтынра ду ағғызы атқыс ишпенеңдәхеи: өнек хәлаанза ҭынчра зықамлеит; еиха амш кайна ипсыршыагоуп ануғаҳәуазгызы, гәатеирек атубаауан... Лхатца аниакәх, иахъеи-уахеи тәамғаҳә имамкәа ажәлар рқыбы-зыба далагылан, аибашырақәа раан хатала ар дышрапгылағаз драпгылан, иара ус дагыымғасит, лабхәа ду иакөзаргызы, лара дихымзейт аха, ладеи ғадеи Бзыптарақәа илтәнанкызы ауаапсыра дышрапгылағаз драпгылан, ақәылағаңа дышрабашыуаз уаҳа иламызды, уи иабаңағын ас ақәын. Излархәоз ала, урт руазәк ипсышьагы хырзаманхеит: аурымцәеи апсуааи реибашырақәа руак аан, ахәатыхла агаңа дрыжәлан икағыншы анығын, дзапгылағаз ар иқалаз рзымдырзо, иаразнак иөи ашхәа иаақәиртәниаан, зымфа иехъе-икзаап, ағәра ағархха, хыма-псыма дааөүжәтүн, адәи дахънықәниа, иара уаңақәа ипсы ааиҳытцаап. Ашытхан излеилкааҳаз ала, аурымцәа ирыдгылоz, ахтны иағаңағаз уаа гъангъашқәа ирылшазаап аибашырахъ иңтәтүмтәзтәкәа иакәыршәаны, матуғык дазықатданы, ашхам итара. Уи атыхәала ахынта-ғынта баапс иқалаз акыр шықәсагыы атыхәа птәомызды...

Лара ахқәажә илыхшаз анығеидасгыы рабаңаеи рабдуңаеи зөйз иналагылеит. Ләпейхаб Леон арабцәа драбашыны аиаана ду иигаз иабзуураны, нхыңци-аахыци ихыпша бзианы инағиит, акырза ахамта дуқәагызы изаанагеит, инасынпәт лахъынтағы аҳасабит...

Убри инаркынгы еиха ҭынч-нхамғақ қалап ҳәагызы гәыграк ааңыртцын, аха уигызы өнек ада зхымтца апарғалыкы иағызахеит...

Уажә абар иаң иғагылағ сабицәақәақ, ирыжәша азыхъ ахы ытцнамхыцқәагызы, рабаңаеи рабдуңаеи ркәалмға иқәымлар ада псыхәа амамкәа иахъаатагылағаз, уимоу иалшоит урт еихагыы еиңәоу ағъамығәа баапсы иалагыларгызы. Лара еилылхуада, лнаңаққарақәа

зегъы лзеиپшуп, ләацәа ирхылтыйз рахътә руазәк шың апсұра нықеин-гартә дыбыуп рхәазар абасқак иғәи зңәйрөкъазеи, нақ-нақғызы ижәлар драгахо ақынза дызнаргазеи?

Лгәры ақеышра илытданақәо маңымзаргы, таны, заңаирацәоузен ахқәжә илзейилымкаау. Иахъа аашазар аахысгы уалушашарак дамәхан-накъаны дамоуп. Заңагы илтахузен, иага аамта хъантазаргы, дышца аипш, ләа инышәйнтрах дхалар, аха илзейпштәуам, ма Џыарымхан, ма Мрамза азә даархәагы дгәигүеит, аха уртгызының арахъ албаара иақеытцит, адунеи рхы ахырбаая Анақеапия ахәи иқәтәағәышуоуп...

Амшын агәағы иңәиртцыз ант ағбақәа, аарлахәа унархыпшыртә, хараза ифаскъаҳьеит. Леон ихата иоуп, иқатәкъоу цқыа еилкаамкәа, астәкъа ажәлар ргәиреанымкәа, Псырзха изхытцырц зтахымхаз. Уи избейт, дышфеиуа Мысрагы даанымгылакәа, Амзарагы дағсны, Цандрыпшының дназарц...

Уи ақытадуиаб мыңхәи бзия иибоз қытан. Уаңа амшын ахықәантәкъа иғылан ажәйтә Иустиниан ихаан зшыапы ркыз анңәаиҳәартә. Уи аурымкәа рықәтцимтаз еилаңыххада иңәиртцахъан, аха ииаб ақазаңа адгалан, иақәньялахъаз ашәчи ажцқәеи иримкәкәаан еитеирғызын, ағоныңқа заманаҳәзәа ирхиан, еиқәышәшәа, зегъ рыла иғәазырхагаха иғылан.

Идіруан Леон уи амат азызуа апшыаңа ракәзаргы ииаб изыхәа мыңхәи игәрагаз шьоук шракәыз, лымкаала бзия дшырбоз, иаргы лассы-лассы уаҳъ дышфеилоз, иаңа иғәи анпәозгы гәкъычыртас иши-маз...

Ағбақәа рыбжъбагы, иара ус апқақәа реиپш рыңсаша еицарсаза, неилшәарап рымажамкәа ишфеиуаз, Цандрыпш азиаша ианаан ақеа-ра реадырхалеит. Араңа сқыала ҳәа еғыкъамызт, уи ақнытә ағбақәа иреккәгылаз ашхәа ҹыдақәа лаштың азы ихырттан, фыңға-фыңғала, хәсі-хәсіла иреккәтәан азхытца иалагеит.

Зны ар иреиуаз анызхыт, атыхәтәан Леон пұсқас Ағсны зегъы дры-лархәаң иңи иааз ахәынтқарратә уаа дуқәеи иареи, изыхъчоз ирек-тәйлагыла, арахъ рәаархеит...

Уажәимзар-уажәы ишьапы назықәиргылараны иқаз ипсадғыл дахъаҳәапшуаз, Леон закә ҹәанырроу имаз, абасқатәи шәышықәсақәа шщахъоугы, хатала исныруеит, сгәи-сыпси арцихъзыхеит, абаңтқәа зегъ сзырыфуа сдоуҳамч гәғәалаза иаргәатеиуеит...

Адунеи ағып икоуп өхкыкны ахъақәа, акы, Аңсадгыл аптыртраан, егы – уи азыхынхәраан. Аңсадгыл иаптыртса, аихарак наңаңа дозар, иапхъақа ихъаа хызғау ҳәа акғы дақәгәйгуам, иазыхынхәуа иакәзарты ғың ҳаала деңтаироуп, иңсадгылы иареи ғың еишьцылароуп, ғыңымтала ргәбылра шытибакаароуп...

Леон ицашьеи иаашьеи шықалаз атәи уұхәозар, дхәычны данцоз ицашья иабаргәзы, уажә иаашьоуп ахъаа ду зытқәкью...

Ақәара дазааигәахақыпхъаза дыпшны ибон иара, заа изхытсыз аруаа ирыгәтүларкуа ишалагахъа, ипшны иқашшәа, ладеи-әфадеинтә, амшын дук инацәхарамкәа ииаттәаза еилагылаз ашыцра илеибаҳәа, аайра иағыз ауаа.

«Ас ианықалах... издыруада ҳашиашаз Псырзха ҳазхытсыр еиғышты?» – иғәи интихәаит Леон.

Дызтаз ашхәа аптынта ақәара ианнадсыла, иңиз ачыннаағыы иаргы аатытцит.

Еизаз ажәлар зназы икоу ҳәа егърыздыруамызт, азәирфыкгы аңыика ааргаз ұзышья акәзаап изааиз, раатқәақәа кны еилагылан. Аңсны ахынта-әфынтарақәа қалеижкитеи уи цәғяа ирыгханы иқан, иаргәақуан...

Ус Леон дызвагылан дааниузгыы иаргыы рылапш ридырхалан ирыхәапшуа иалагеит, дшырзымдырызгыы, қәалашшәарап зегъ амчеханакит; ҳара ишаҳхәо аипш иқам аусқәа, арт дырфегъых ұвара аказы икүлсхит ҳәағыы рхы-ргәи интырхәаит, иагъаарымхаңғаҳеит, ғың амшын ихғылаз ағбакәа рахъгыы инхъаңшит.

Ах ипа Леон ааигәаза данааи иаб илактақәа наихыркааит, уик иқартдо иақәымшәо, мыңхәы иаргәтейт. Иара ак ахәаха даламы-қзакәагы:

– Бзиала уаабеит, дад, – рхәан, зегъ ааипылеит, абас иаалыркын дахъеицирдырызгыы рхатқәа иааңшаршьеит.

– Бзиара шәымазааит, – абар иккәза Рамзың ибжыы ахат-псатә ахърахазгыы. Азәазәала рнапқәа рымхуагыы иәааихеит.

Анапқәа, анапқәа... – шақаирацоузеи, шақагыы итахузеси Аңсны зегъы рнапқәа ааникылар, иара инапгыы анахыысра шақағ аргәақуа еиликаарц...

Еипылоит анапқәа, еилаттәоит, еизааигәазоу, шыак злоу анапқәа. Иаашья злағаз ала, макъана азә иғы феихыхны иаб итахара ҳәәи иалсит ҳәа идашшылара рзыгәағуам, иаҳаңыу, имаҳаңыуougырыздыруам. Иаргы гәйрәфак ихы-иғы ианирпшуам...

Рыбла иабо рызхатом цандрыпшъаа, абри афыза аразъы Аңцәа изхатәеишъазеи ҳәа ишанханы икоуп, ганкхъалагы мачк иацәшәоит, ахтын ду ахь дымнеикәа, арахь даазар, иахъак уирахъка зынза өеира ықамзар акәхап ҳәа...

Апшәмацәа рахътәирацәафуп абырзен быйшәа здыруа, иара ус изахаяа, хәйч-мычык ззыимхәогы шамахамзар уаф дықам. Асасцәеи дареи апсшәа еибырхәоит, аха реилагылашья гәтыхак шатдоу, иžбам зтаара дук зегъы шаргәтеиуагы убартә икоуп...

Арахь еигәннығыз ауаа ҳәсала-хацәала аайра ишағыц иағуп.

Ус саси пшәымеи рәаархан, Аңцәа ихәартә ағапхъа, зегъ згәйтцахәә, шәшьырара рыйза, иңарџаруа иғылаз ағы-тла ду инамтәгылеит.

Цандрыпшъаа раамыстцәа рнағсгы, ақытән моу, антытгы еицирдүрүз ауаа Қәытга дүкәа рлабашъақәа рыйеринца икылсит, зхы изамыхәо зажәра аиартә иланатцахъоугыры бірга ихнартәалеит ираҳаз ари ажәабжы...

Зегъы иңваршьеит Леон Гәымстәка иаб ианшыцәа рахъ дымцакәа, ма дағаңызара ихы мырхакәа, дара рәғи дахьызхытцыз, табыргытәкъан, уи ажәғсан ағы икоу мчык иабзоуруушәагы рбахатоит...

Шамахамзар ишықарымтацияз алагы, аңцәаиҳәартә иғназ апшәцәа, аберхәса-хәйчікәа, асықәмалхтағафцәа ухәа зегъ арахь иаадәылтцуеит...

Леон иңни иааз ауаа дуқәа мачғым, урт дреиуоуп Константинополь иғылоу анцәаиҳәартә бааш хытәцара Аиа София апшыауағ дугыы. Уи чыдала аимператорпхәыс Ирина (Чичак) даалыштыт, лаҳәшьапа Леон пұсқас апсуга жәлар данрылархәо ағены лыхъзала диқәнныҳәарц.

Цандрыпшъаа рынцәаиҳәартә аматзуцәа зегъы аиҳаралықы рыйлақәа тырхаха изхәапшуазгы иара иоуп, үзара өңүйіхәак риңар ҳәа ишәозшәагы, мыңхәы рхы иацклапшьеит...

Егырт иааз реихарағык аимператортә усқәа реилыргағаңзәеи ар рхадацәеи роуп, азәызатцәык ида – уи дтарауафуп, Леон аттара изыртоз дреиуоуп. Иара иоуп зегъы рапхъаңакәни, алашара амчхарала, иахъатәи ҳтелефон еипшшәа, адырраташъеи, ахажә иалху, азы засаса итәкъаса иғениуа алымкәа рыпсы қоушәа рыртүшьеи зызбазгы. Урт ахтнықалақ апаркәа рәғи акырғызара иғылоуп...

Ари атарауағ Константинополь ахтынрағы иман Птоломеи, Архимед, Евклид, афилософцәа Платон, Порфири, Прокл ухәа рышәкәкәа еидызкылоз абилиотека ду. Леон лассы-лассы уақа днеилон, иаргы итсағцәа азәы дизиламцо бзия дибон. Уи ауп уеизгъы-уеизгъы азәы идимтазакәа, саағамта итәйлагы збап, иаргы ахра ду аниатәаршьо салазырғып ҳәа дзааз. Еицу зегъ қәралагы дреихабуп иара, аха арпыштас диашахтәаза, ихы шыткәыцәа, днаңшы-аапшуа дғылоуп.

Леон ицны иааит иара убас аимператор иаҳтны иазааигәаз, хылтшытрава иапсыуааз, аха апсшәа аахтәа ззымдыруаз даәе пытфы-къы. Урт аиҳарак изаарыштыз, псуарас шытә ирылоу егыыкамзаргы, дара ишреиуо анырдырлак апсуюа ргәи иаҳәап, русқәа рыманшәаларағты ихәртахап ҳәоуп...

Ари анцәаиҳәартә ағапхыа уажә еизаз рапхтә абырзен ҳәсақәагы маңғым, урт азәык-фыңызкәа апсуюа өнәтақәа рәғи итәцацәан ифнагы-лоуп. Қаса арпартәа атәым түпхә дааргар ртаацәакәа азыразхомызт, аха иаақәылазк үигын хәтакшәа ирыман, раңаакәгы үағ дақәызбомызт, амала аиҳабацәа ргәи иаляз, ииуаз асабицәа апсышәала рқыркы архәыхәра уадағын иаҳыықалоз акәын, аха ишааи-шааниуз раңаак ишәртәмкәа, ө-бызшәак шытყаркаауа ианалага рыйгәкәа хъапссент.

Дара абырзенцәа, еиҳарак мшыннырцә икәз, рыйхәцәа апсуюа иаҳырыццоз еиҳагын еиғазшыз ықан, урт рыла ара ршъапы ркуан, ишыртаху ицо-иаауа ибжылан. Уи аиҳабырагын ирчыршыон...

Абырзен ҳәсақәа рымабицәа ркалт иалаҳәуа иаҳыгылаз, өңц Константинопольнә иааз ажәабжыс иҳархәарызен ҳәа рымблакәа ҭырхаха ирыхәапшун, здаарак атира рзымгәетү...

Пытрапамтак зегъ арақа ус ианаалигыла ашытахь, Цандрыпшыяа аҳас ирымаз аамстәа ду Цан Шымаф икәз аусқәа илымхә ианынтыршь, аханатә аахыс еиҳа үағ дзықәгәигүаз ауаа қәышқәа, ауаа гъеөкәа ҳәа ипхъязаз аалихын, Леон ицны иаағын даргы иман аныхапшәртә инығоналан, еиҳа ишеиғын азы рыхшығәкәа неиларцарц инеилатәеит...

Зыптаазаарағ акрызбахъаз ауаа қәыға дүкәа азәирғы, – псхас Апсны иаҳашәыргыларц иаажәғаз ҳтцеи иоуп, аха ихәжәаны икәшәымтән, аццакра атахым ҳәа ицәажәеит, егырт аиҳарағык абыржәақара иамтән шәмаацт, хырпаша змам усуп ҳәа иқәгылеит.

Дара иааз, усгын егысгын, ари шәареи ҳареи иаҳвахтаку иҳаркәаратцо, ма ишаҳтаку ала ианаҳтаку иҳазбо икәм – аимператор Константин V ихата инапынтоуп, асенат аилатәарағ ишықәырғәеоуп, зхәазтамоуп, амхәыр аархоуп, ахъхаға азоужкуп, шәкәыла-бығышыла

ишишын, уи ақнитә ақызатқа үшәуалу – ҳшәирманшәала, Псырзха ахтынрағы атагылазааша зеипшроу цқыа еилкааны иҳамам, нағ-аағ-гы мәшәир қамло, еиҳа ишеңғы ала амға ҳақәшәттарц ауп шәа шәғи ҳзыымғахыңыз, рхәеит...

Цандрыпшыңа руа қәйишкәаира қаңа ари ажәа үағы ишимбаң ргәи иахәеит, аха ңәғғагы иарлакғасыт: урт ибзианы ирдүруан Леон ду иғәтакы, уи иабхәараах дәзхәоз шыраңааха, аиҳарак ипхәыс ахқәажә лныррала, иаалыркъан ипа пұсқас дышрылеиңәаз, уи ажәлар шеиланарғынтыз, иахъагы өеира шықам. Уажә апсуа жәлар рқәйтқәек раҳасабала, дара рыла Рамзың ипа изыразны, пұсқас иқалара иақешаҳәтны, дрыман илеир рапхыяғагь аусқәа рхы щаша ҳәа еғерьиздыруамызт. Уи ақнитә, абар, Константинополь дшыққонарғәеит, ишәыхшаз иоуп, пұсқас дышәзаахғеит ҳәа акәымкәа, Аңсны зегъ иахъазеиңшу агәтән жәлар реизара ду қатаны, ауа дырқәа рцәажәо, маң-маң азбахә ңәиргатәуп, абыстрала ианамух, ыпқса дара рнапала далырхит рхәо иқалароуп; ҳажәлар рқазшыңа ҳдыруеит, мамзар дырғөгөых хаир алтуам зәзәа раңағхеит...

Ажәлар үбатәис ирахтар еиҳагы иахъакәим икүлсүр ауеит, ас ахратәра шеимхарххо, анкъа ишхахълаң аиپш, зынза иахъказым дара ртәйк дааштән даххадыргыларгы ауеит ҳәа уи иамазкызыгы маңғымхеит.

Атыхәтәан, иаҳарағык ззаани ирхәа зегъ адғылеит: усқантәи аамтаз Дгылпшза ҳәа изыштың ақаршәрағы жәлар реизара ду қарттарц, псыхәак ахынзамоу Аңсны ағаңқәа зегъ рқны ахцәас иқоу аамыстцәа дүкәеи аамыстцәа көңілкәеи адыргаларц, идырцәажәарц, ргәаанағарақәа ддүрхәарц...

Ари аиپш апсха иалхраан ахаан иқамлаңызт. Излашәарташ шықазғы, Леон ихатагы еиҳа дазыразхеит. Иғыи изархәомызт ақәымзар, табыргытқәкъан уи зыңсы дахылтңыз ажәлар дара рхала избахә рымхәакәа, иага исуаңауп ҳәа ипхъязозаргы, тәымуаак дрыман иахъааз, насты иаб иаша ипа гәакъеи иареи еихтнырттарц иахъағыз иғәи арқыданы дықан, уи иатаз ахәйнҭқарратә гызмалрагы бзианы еиликауан. Убри ақнитә, дабғыарны ҳнапы даҳаркуеит згәахәуаз ргәи ишаанагоз аиپш ақәымкәа, иара иғәтакытқәкъа зынза ихазын, уи идам-здам үағытәысагы издыруамызт...

Рхы итамкәа, ргәи итамкәа, арт еиқәшәа ас анцәаиҳәарта ағынытқа еиңәажәонатцы, ауа пхыырцәкәа иаразнак аныхәагатәкәа аарған ағы

амтсан иғархәеит; реилацәажәара иалган иандәылтлак, иара ус иаанинырслан акәзаргъы, Леон иңсадгъыл ахь ихынхәра иақәнүүхәаны иара абраңдәкъя иршырып, ааигәаза инхо аамстак иаштағыы аишәачара дырхиарц...

Абар иара уажәнатәгъы уақа, ақыд дуқәа еиғажыны, алға афөү хана ақәатда иттарчны, агәгәахәа амцақәа еиқәыртлахъеит, ақәаб дуқәагъы ахакнархахъеит, ахәсахәыцкәеи арпарцәеи ццакы-ццакуа ачениңүйек армазеира иалагахъеит...

Иара абри ақытағ ақөын дахынхоз иқалаша здыруа ҳәа Аңсны ахы-атыхәа иахъабалак зызбахә алағхъаз, Чаабалырхәа Қыысқының җаһызыз, ақера ду змаз ауағ җәыга.

Леон уи избахә даныхәыцыз аахыс иаҳахъан; измаано сеидру, аха уажә анцәаиҳәаартта ағоныцқа иахъелиатәаз рығагыламтаз даигәалашәан, дзаарымгазеиши ҳәа дназхәыцит. Арахъ рдәйлтымтазгъы Цан Шьмаф иеиңәеит уи дибарц шиғаху. Шьмаф мазарахк дақәыркыизшәа, иихәо иғамшәо даағалеит. Леон идириит арағагъы уағ дызмырғыа-ко ашыңра баңс шырпышыкласуаз: иқалаша здыруа ҳәа ипхыазуо уи ауағ җәыш ду, дара ырпату млағәырцаз, бжеиҳан реизарақәа дышрыладмырхәуа, аиаша аатыркъаны иреиңәар ҳәа ишәаны, изызы-роратцәкъя злыимшозгъы шыкоу...

Леон дзыңдаа дығам ҳәа мап кыша ыңкамызт. Иауазеи, дад, абасқафуаак иаххәаэс хоумтцо ҳәа иғәаарц егъшаарыгымхазгъы, арпыск өйрххыла дрыштын, ақыта ахашаарахъ үзара дахынхозынтә даар-гейт, қәрала арт зегзы иреиҳаз, аха имажәоз атахмада.

Икәашккараңа ичамча лабашьагы иаргы дахыннеимоу, уағоу дук иақөын иара. Леон ари дшибаз аиپш данхәыцыз зны иңдалаз, уи аахысгы дахъцалак эсахъа ибла ихғылоу, зыбжыы иаҳауа, згәамч ду ицу адуюха-уағы дааиеипшнишьалеит.

Иаргы дщааниуз, Леон дидыриит ухәартә, илабаша аөүішәа илаирсын, инап ұаға ду ағаархан, – бзиала уаабеит, дад... Сара уағ ииңдәхым сабоугәалашәеи, – дигәйтцаиҳәаарц егъигымхо, аңшәа наиеніңәеит.

Изаҳауаз иааңваршьеит, аиҳарак Леон иңни иааз ахәынтыннэрратә усзуғәа иахырхәаара рзымдыруа, мачкгыы иргәампхаңа, ишанханы ирыхәаңшуан, дазустада ари ҳәа итсаарцгыы егърыгхомызт, аха рзалағытуамызт, иара данааи ашәапыңыз, хырхәо, иаарықәыршан аңса-барагы еиҳа аөекала аөеитанакыизшәа рбеит...

Леон қәрала дышмаңызғы, иңбараңғы иңбараңдамқәа, ихаңғы ихаңдамқәа, ғык-бзық иузаламтқо шәахәақәак иблақәа ирхубаа-ло, илапш уаднахалон, абағыдеи ахшығтары шимоу акәзар днәтцы-сыңыпхъаңа имаха-шъаха маңарагы иуанаңәон. Даазгас дара дааргас шұрыршыоз, дара рхатқәа иара ихыпшүшшәа рхы рбо, ииуа-иихә зегъ хырдашыа рзамтқо ишықазғы ргәи иаарыңданаңәеит...

Иқалаша здыруа идырит Леон хаз қыдала диаңдажәарц шиғахыз, ариабжырақғыы иңәа иалашәан дықан уи, «уааи» ҳәа азәи днеиңхъа-ран дшықаз, дагъазыпшын. Идыруан уи идуззоу акы ишазхәаңғы, уи ақнитә илабашыа ахъарсыз дырғегых арахь иаатихын, гәйла-псыла еибадырны, Леони иареи нахынхәын, еиманы ғапхъа анцәаиҳәартап инығоналеит. Рхала уағ дахырлырхагамыз атхъакыртағ иненины ине-идтәалеит.

Адәахыы ипшыз саси пшәымеи гачамкны еилагылан, иара ус ұвара ак ахәаратқәкьагы рзығәагыуамызт.

– Анцәа ида шаҳат дхаммам, Анцәа ибоит, – ихәеит атахмада ишынатәаз аиңш, Леон иблақәа дырхыпшыло. – Сгәи иахәеит даара уахъааз. Издыруан сара ари ас ишықалоз... Уабғыы иасхәахъан, уевихъ-чала, ушақымгәигүала утахашыа қалар алшоит ҳәа. Уи хырдашыа аманургыы наңаңа упсзом, упа даауеит, дығәтәацаңғы дғылоит утып ағы... Уара угәүеңзамкәа псышыаңғыа узтаз зустцәоу мышкака-мышк-атыхәа имаапшыргы ауам, рхала аөшьра ргәапхо ақынзагыы инеиуеит ҳәа иасхәахъан. Уи, дшақәшәазаалак, игәи раҳатны инар-цәықа дцеит, ақызатқәык уахъыы дызмұртыңчұа иңынць-дғылоуп...

...Уара уапхъақа пеипш ду умоуп, уажә уаашыа шықалаз збоит егы-здыруеит. Имириахом аринахыссы уусқәа...

Уаазгас уара иуаңдамоуп аха, урт жәйтәзаахыс, еибашырала, аиҳарал динла, ҳамтала, ахрақәа ршарала амилатқәа рхыиха иашытан. Ирыл-шахъоугы шыардоуп, ари ҳамшын ду нырцә-аарцә, ладеи-фадеи иа-ахықәнакылаз ажәларқәа шейбакау зегъы дара рхәура итоуп, рыматқ руеит. Убарт хреиуоп уара жұбы уалтыз ҳарт апсuaағы.

Хара ҳартахушәа қазцо, хара ҳакәзам иртәху – ҳадғыл ауп, дад, ҳаңсабара Анцәа иаақәишиш ҳмал ду ауп, ҳбенароуп. Җәғәалагыы ҳай-мыртәахъеит, иахъеи-уахеи ағбақәа ҳадғырлоит, ауаапсыра инадыр-кны, иахъәырымго егықам, шыңуп, ұыуп, хъоуп – ҳабнақәа хыршы-ахъеит, цхоуп, шәуп, хышхыртқауп, рахәуп-шәахәуп – уағ дзырғааңаша зегъы дара иқәдирбзакъаауеит, хууп, разнуп, еихаζоуп – ҳашхакәа рбеиара зегъы дара еимырғәицәауеит.

Ари зzymgo – изго иташыуеит, иара дахсаны ҳахьнеира ҳәа иаштоуп. Ҳара ҳагәхъаа уафы икзам. Ҳара ҳапсадгыл ағы алыша иреибафартажеит...

Иара ххатақәагы ҳаичырчара мариахеит, бағ ҳәычык ҳалауршәар уаҳа ҳтахзам – ҳқәыкәйлах аақәибахеит. Уи дара ирдыруеит, ҳәни ҳәатәеи итапшны зегь рыла ҳтыртцаахьеит...

Аха ҳара зегьгы ҳнейбенпшны ҳлашәқәа зам, ирацәоуп ҳаргы иаҳбартоу. Рыңқарас икоу, ҳара избо иаабо еитаххәо ҳалагар ҳайлагоу үұзышшо ахьирацәафу ауп. Избо ирбаз атыхәала изхью, мамзаргы изыз иениш, уааниш-унеинш ҳәа рарымхәа зо, зқәацәқәа ирығнатәоуты шақағ ыкоузени...

...Ҳара ҳажәлар азәи ихынпшымкәа изығамлеит, дад. Убри ақнитә ладеи-ғадеи иатәу, ҳазтахыми дареи зыбз еивтцу ауааикәатәақәа раңғағны ҳалиааует. Уи еиңеу адунеи ағы еғығам... Урт ирыхъяны уаға иузымуша ахлымзаах баапсқәа ҳрықәшәоит... Үгәи иалсып ҳәа сыйкам, бзиара шрығымгы, уара уабацәа рхыыштыра еиуоу пытқылгы жәйтәаахыс ус ибжанагалақәаҳьеит, рлахынтаа еижъахьеит. Аха икан, иагығоуп ағәтәаңақәа, урт роуп Аңсынтааыла псыс иаҳоугы.

Уара уртгы еғыртгы азәи ушиламфашшо здыруеит, ағагы удызбалоит... Убри аиپш уасхыр ғәғәак шытоутқарангы үкоуп, ахаан имбая-импсуа...

...Уара адунеиқәа нақ-аақ ахәаццышә ахъеилыршыу ағета гылатәыс изауз уоуп дад. Сара уажә абрахь уахъсыңхъязгы – Анцәа иғәапхарала иқалаз усуп. Уи ақнитә, исхәо иара иғалоуп ишуасхәо. Сажәа сроууум, исыркыяғеит, избанзар, адәахы аамта пшны иғилоуп...

...Уаб иашья дласыркәуам, илشاқәаҳью шъарда ирацәоуп, аха аханатә аахысгы, қәрала маңк дшешитбизгы, уара зыпсы уахылтзыз иакәын апсҳара зыхетацәкъяны иқаз, ауаа мыңхәи ирзаанғәаз... аиташыцреи маңа-аргама ағығеибагареи ирыхъяны ақәнага дақәд-мыршәеит акәымзар. Иара уи инирпшәомызт, ахатцаахь дурхаргы дхатца ғәғәан, ауафрахь дурхаргы – дуағ дуун...

Илакта итархәомызт акәымзар, аихарак дзындыркъоз ҳәа сгәи иа-анаго – ақазарқәа дахърымахәыз акәын, арирахъка ақәзаргы абыр-зенцәа иара итахцәа ғәакъақәа ракәын усгы. Ари азныкasz рацәак усс измамыз аамстцәақәак, аихаракгы ақәатдаамстцәа, атыхәтәан зынза амцапш днаркуа ағаанаҳеит, урт ажәладақәеи аштырадақәеигыры дыркыло иалагеит, ахатәи рҳауашәа, Аңсны антыңқагы ицо-иаая, ацәгъя ҳәо ибжәлеит...

...Уаб дызтаз аидара атқыс ихъанта хоит шытә уара узтало аидара. Иаахтынгы иуасхәоит, – акырынтә аибашьрақәа ушрықәшәо, ус ала-малак апсұра унапағы ишурымтө, акырынтәгы ишуумпыңыржө, аха нағаза иуомур шамуа.

...Ара шәахъаадғылаз ҳарт ҳқытән уаб бзия дырбон табыргыхатаны, аха арағагы згәи хәапсахью маңғымкәа иҳалоуп... Урт судыртәлан уахъсаңаңәжәо рғәапхашам. Убри ақнитә иуасхәо, ушиашоу Қырызға узхытқырғы ңәғьамызт, уажәытәкъя уақа хынта-ғынтара уақәшәо-мызт. Уфхалан уаб дүтәйуандаз... Абригы еиҳа итызшәаэзго, ани гәи изтомуа хәа атәи уахазыркъакъо рацәафхашт. Гха дуум ари, аха ас еиңш икоугы үеңирцәухъчалароуп...

Сара издыруеит уара угәи зырлак-ғакуа, узырбжайжо, аха иқала-ша қамлар аузом, дад. Иқалаша усгыи иқалоит ақнитә, ухықәкы мәсах-кәа унеилароуп...

Са сааиаанза арақа еибышәаэз атәи сыйздыруам, аха са сыйз-лахәаңшуда, иара уажәи уанығагылалакғыи еиңуп иуцны иаазғыи уарғыи шәйшиашоу Қырызхана шәлеир. Аңс-арс акәымкәа, шәйиззааз аахтны жәлары ирылархәаит иуцу аиҳабыра. Уи иқаларан икоу, хы-рпаша змам ауп. Анағс иқаларан икоугыи ус ауп ишықало, уи аштахъ иааниугыи ус акәхоит: иқаларан икоу, ишуасхәаэз аиңш, ахаан уағы из-ахмырпаңаңт, дад...

Леон Қыт-псытбжъ мырго ари атахмада хшығотра ду дизызырғуан, нас ус ихәеит:

– Уажәа ҳагымхароуп, ҳхыбағ. Рқәаңәкәа ирығнатәоуп ҳәа апхъан узғыз ауаа қәйіғақәа зегыи ңаҳхоит, урт рыда сара шығағек еихызгаран сыйкам...

– Ибзиоуп, дад, аха уигыи уақәымгәигүзән. Иудыруаз, ҳарт ақәыға-цәа ҳәа узғұғыи зегыи ҳшенипшым, ҳтак ишаңзеңтамыршәуа, ар-мағырмада аиҳарақәа шахдыруа. Уара иалх агәта – ақәыға маңарақәа урыштамлакәа, хаха ажәылара здыруа инадыркны зегь еидкыла. Убасқан ауп уртғыи еғыртғыи еибакапануа ианықало, еиҳагыи уаны-маншәалахо. Амала аптықәара ганкы маңара иуцәамгароуп. Аиҳарал хаха ажәылара здыруа рымасара иануцәырга – иуагоугыи иуағамғыи зегь цәкъя иуцәықәырттар алшоит. Ус аиңшқәа хрықәшәахъеит акы-рынтә...

Абыржә шәйізхызгаз амшын иағызоуп уара упстазаара: уи ацәқәы-рпа агхаран иқам, – ухыл, дад, ухыл... Иуасхәахъеит, уапхъақа ңеиңш ду

шумоу. Ихирзааит умға, иугымзааит ҳазшаз илапш хaa, илпха-игәаңха, – абри ааиҳәан, илахь-иңүимш ааиҗатәйт атахмада.

Леонгы ус ныңқаңдан, искеибаргылент. Арахь ианаадәйлт, уаанза ићамызгы азәырғы ааиҳъан. Ажәлар настха-аастхан, Леон иңиз атахмадеи иареи амға нарыртәйт...

Зегбы иаагәартөйт Леон еиҳа ихы-игәи дақәгәыгүа, зынза аәакала иеенітакны дшыкәз. Иара ихатаңәкъагыы инүруан уи ус шакәыз, зла-башы шкәакәа еиларғәтәа икны ивагылаз атахмада адунеи иақәлоу ари иңүиң-дгыл иахылтцыз адуюха-уафы ихата иақәтәкъаны ибла даахгылент. Уи дтакны доуижкызышәа игәи иаанинает. Ус зыхышы ду ахақәитра амам зегбы срыхъзаны ахақәитра сызырытандаз ҳәа дгәақ-п-сақуагыы даақалент. Уи амчра инапы иакымкәа ишзалымшозгы мыңхәи иттарны иаанинырит. Амчра хаала ианымааи – мчыла ишаагатәугүү игәи иааницаңаңәйт. Уи азыхәан ар иңцан дшаарыштызгы уажә ауп еиҳа инартцаулан даназхәыцизгы. Аха амчра знапы иаку иоуп амчра змырхуа. Знапы иакыда иара амчра змихырц лахъынцас иоуз? Иашыңәа роума? Рнапы иакытәкъоума дара урт рхатқәа амчра? Иакызар иабанзаңаңәоу, акыр иапсоума уи афыза амчра умпытаухалент ҳәа? Даеаңъара акәу ужәлар наңаңа ахақәитра рызташа амчра ахыпшатәү, даеанапқаңу мчыла уи зымкәытцжәатәү?...

Ихәыцракәа шъардаза ираңәан Леон лаша. Дзықәгылаз идгыл гәакьеи иааникәыршан иќаз ипсабареи амч ҹыда шилартцоз, иаргыы урт риңхыраара гәаныла дшахәоз маңара, арақа аамстауағык иғәаратағ асасцәа иаанинырслан пату анрықәыртца ашьтахь, дырғегүүх агбақәа инарталан, пасатәи раашьала, амшын ихышшыла алада рөйилархеит...

VI

Аңсны иќалаз ахтысқәа рхыпшакәак Константинопольнә инеиз иуацәак рөфала Барыиль-хан илымхә ианынҭас, ићатәкъоу ѿеила еи-ликаарц азы, ҳапы-мәфала апшыхәңәа ишьтын, абар шыңа жәохәымш инареиҳаны ицуан рхабар ыќамижъеи. Убри иахъканы ҹәгъа игәи түнчымызт аҳакан, утәашьа ѿеим ҳәа хазы амца ицралтцахъан иан гәакъа Синда-ханым. Ланхәа Барсбит-ханым дыпсизжъеи лара аҳакан-пхәысратәкъа ләазкны дыїкан, атлахәаре ду анкаҳалак уи иамцахан иќаз атиаа ағыацара ишалаго аиңшгыы, акыргыы паса ааста дыб-

зааихъан, еиҳа лассы-лассгы лыпҳа Ҷъарымхан длызхәыцуан, ҳатала дцан дылбарцгы инақәылк-нақәылкуан, аха амға ахыыхараз ақнитә илзыгәагъумызд...

Хәзартәйлеи Аңсни мәзала еимаздо аҳапы-мға аталара ашқа ғынты ауаа иштхъан Барғыиль-хан, аха уртгыы уағ джамбейт ҳәа ихьагәа иаахъан.

Атыхәтәан иара ихата, ихәатханы ікәгафцәеи ихъчафцәеи иңни, дцеит уи аҳап ааигәара иқаз, ааптратасшәа иқатказ иаангылартахъ.

Егырт иусқәа зегъы ихаштны, ихы-ихшығ зегъы уажә шъха-нхытқа икүйдүн ахан-ипа. Уи агағаҳ хатала дшымылбаацызгы, сахъа үъашытәыс иқоу зегъы ибла ихылан, ддиргәтеиуан, зәғыблра икхъаз иаҳәшьапа Леон ара даны іказ еибырхәахъаз ажәақәа зегъы өңиң иғәалиршөн, деитарызхәыцуан, ҳамтас иитаз аҳазыр шкәакәаза иңыбыба иаатыхны дахәапшуюн.

Атыхәтәан иааит дыззыпшыз ауаа, рыла-рөң ахъто умбо, апхұзба-аи ахәынтыаршышыреи иаганы, изыфаха, еихыижәкәа-еикәылжәкәа, рыхәцәеимаақәа рышхатта, уаҳа назлоу иңсра убеит ҳәа рөң еи-лымго. Фофык ахъцаз иаазгы ғыңға затәык роуп.

Үрт пытраптак егрызхәомызд, рыңсы ааини иңәажәартә ианы іка-ла, рығқәа ӡық нарықедыршан, хымса-псыма Барғыиль-хан иапхъа иры-ман иааит...

– Шәйнзырхазеи асқак?.. уаҳъ шәаагыларауаз зынзагъы, – ихәан, днарықәымчит ахан-ипа, аха ажәабжыс иңәрырго саҳандаз ҳәа дәақы.

– Ҳәакан ухатқы, – даацәажәеит руаңәк, ақит ихъызшәа деихәла-цәкысыу, асаара дхырхәо, – ҳайбганы ҳаҳъааз... хылхы иқоу Ҭенгьри-хан дүззен шәара хлашарбагеи шәылпха иабзоуруоуп...

– Ихәа иқоу.

– Иқоу уи ауп... – дналамгацқәа ибжы наихәлашәеит, арбағы-әа аиپшгы дыхәцәирххеит, аха уаҳа егъанизымхәа:

– Өсира ықам, ҳәакан ухатқы, – егни иаамидеит уи, ибжы таҳәаеза.

– Ишәхәа уара уағтас, ацәарзгакәа! – дрыңтахәеит Барғыиль-хан.

Ағылшыагъы рыблақәа шақы-шашқы инеиғапшы-ааиғапшит, дырғе-ғыых ҳауа изылшарыда рұәозшәа.

– ...Рұакан дшүуп... – аарла иңсра инахирзааит раңхъа ацәажәара иалагаз.

– Дарбан уи? – дтсаит Барғыиль-хан, уаанза иаҳахъаз ахынзана-шоу шъақәиргәрәарцаз.

– Ҳаҳәшъя Ҷъарымхан-ханым лхатца – Рамзың-хан ду.

Барғыиль-хан иикыз аҳазыр аайлайрғәгәеит, иблақәа акакач на-рытцашәеит.

– Уи ашътахъ ақырзғ аилағынтрақәа ыңан, – рапхъа ицәрызыгаз на-аимидеит еғи.

– Византия аиҳабыра ари анраҳа дара рөғи атара иалгаз шәаҳәшъапа Леон обезаа ҳаканс дрыртарц ауаа ицдан даарыштит, – дырғөгүйх рапхъатәи еиҳа доунажыны даацәажәеит. – Убри иаңкыз аизара ду анықатцәкъаз ҳара ҳнеира иақәшәеит. Уи амшын ааигәара дә-дүззак ағы имфапысул. Ҳыцәхәың ирацәафын ажәлар, Констан-тинополь аиҳабыра рхатарнакцәа ззааз ажәлар ианрылархъәа ашътахъ, азәазәала иқәгылан обезаа рхаканцәа цәажәон. Урт ирхәоз уатәи ҳара ҳхәзарқәа ахъхавагылаз еитаганы иҳархәон. Амытхагәыс рөғытхәа-цәон! Аимак ғәғәа қалеит. Уаанза Обезатәыла ҳакан хадас иамаз ихата иғәи шыбзиамызгы дмаар рымузт, дықәгылан дцәажәеит. Уи идгылоз ауаа рацәафхеит – заа иазықатцан ирыман, Егры нырцәынтә иаазгы Мачғымызт...

– Аены абри аиңш аизара абра иқалараны ишыңаз арабцәеи ағыамқәеигыры ирдыруазаарын, урт тәва змам ар Қартли ахәаакәа иры-дыргалахъан, ианатаххо аамтаз рәаархарцаз, амған пықәсыларак рымтакәағы иоурыйжырцаз...

– Ус шыңалоз сымхәахъази, ағбааурқәа! – ихапыңқәа ағеңәа өарың-гейт Барғыиль-хан, дырғөгүйх иикыз аҳазыр-бағыш аайлайрғәгәеит. Уи иағыа ихәаргыры ижәйтә ғацәа уажәытцәкъа арабцәа устәкъа рығе-дыртсысып ҳәа иғәи иаанагомызт, иаақәымтүзакәа уаанза имақаруаз арабцәа изныкымкәағь ауаа иныртахъан, ҳар рпзыза дүззә Ҷъерарх ихыбағ еигәыдтқо ишәйман шәықәуп, уеизгы-уеизгы ирхынхәны ихашетароуп ҳәа. «Ахы изтадаз шә-Ҷъерарх, ахы имазар ара дааны дұқақәлозма» ҳәағыры рзицхахъан, баапсылагы уи иаргәаазан иңан.

Урттыы егъырттыы иаазкәэлазк зегъ зыцәшәөзгы Барғыиль-хан иаҳәшшүцәа рыла дызуацәахаз Византия аиҳабыреи Аңсны ахцәеи ихы иархәаны, дара аханатә аахыс иззышәарыцоз Обеза мшын агағахъ дқылсырхәоуп. Үақа уи иеиргәгәар, нас Кавказ ажәларқәа зегъы идкы-ланы, зынза ҳәимыхәаҙо иөықаңдоит ҳәа, имцаха ирыцралан иңан...

Ари ус шакәу, ргәи дтатәоушәатцәкъа, Барғыиль-хан ибзиан иды-руан. Уажә иаҳәшшъапа Аңсны ңсұас дартарц ргәи иштаз анраҳа рхы

рыхнахзазар акәхап, дара арабцәагъы хаз ирҳасабуа Аңцәа иоуп из-дирүа...

– Ихәа анағс иқалаз, уғаббаңа узпшузен! – деитантцахәеит Барғыиль-хан аңхаражәхәаф, уи акрихароу үүшьап.

– Анағс... аизарағы шәахшашаңа Леон ажәа иртейт, – дшәа-зызо дырәөгъых дналагеит, – акраамта дцәажәон... Ахаан иаҳмаҳаңт ус ауағы изызырғуа, убаскак ақылышынанәа ихәон. Уи данцәажәа ашьтахъ азәырғы ргәаанагарақәа ишрыңхъатызгы убартә иаақалеит. Уи егъырт аргықит, зыңык иңәажәахъаз дырәөгъых иқәгыланы аңәажәара еиталагеит. Урт ыштыхъ Константинопольнә иааң аиҳабаңа руаҗәк деитакәгылеит... Уи дышцәажәоз, зыңзаск ргәырөанзамкәа, – аайт шәера алахшақәа! – ихәән, зымфатәйрахъынта азә дхысит. Ахға иңәажәоз илахъ-фаширатцәкъя иаахеит. Уи инаштарххны егъыртгы иааилартцеит, иааилағынит, иааилауаҭырит...

– Уалга, нас иқалаз ҳәа!

– Нас... нас нибартцәарахеит, сұқан ухатқы, уағытәйығаса ак изеи-лырго ҳәа иқамлеит!..

– Аңыамқәа өлема?

– Мап, урт макъана иабақалоз.

– Инибартцәодаз, нас?

– Дара-дара. Аичырчағәа ирылшеит убри ақынза рнагара...

– Леон ар иңзәмзи?!

– Ар иңын, аха иңыз аргы урт рхадаңәагъы рытқәеит, идыртаслы-мит, азәырғы рхы иамыхә оиркәаћеит...

– Ишәхәа өеишәа анағс иқалаз?! – дыхәхәа жеит Барғыиль-хан.

– Анағс... уаҳшашаңа Леон арымзааф иқәлаңаа идгылеит. Ажәлар еиқәыркит, аха иқалаша қалахъан... Уи иаб иашыа, уаңзатәи Обеза аҳакан ду, идгылағәаңәагъы иарғы иҳаканрахъ дәеини дтатәеит, иуа-цәа-итахцәа, тәға змам ижәлантәкәа икәшан дрыхъчоит. Аиҳарак уи иңсы ихтництоит, рхәеит, иара имаҳә... Ихъз сгәалашәом, уи иоуп, рхәе-ит, иқалаз аилағеилас бааңс еиғызкаағыз...

– Шәғараантәуа акәымкәа, ишәхәа уағтас иқалаз, – деитарықәым-чит Барғыиль-хан. – Даңаңкоу ҳара х-Леон, исашәхәа ихы-иңыхәа?

– Уи убаскак дызтаху ауаа раңағәаңаны идеизалеит, убаскакғы дрыгәтиларкит, абаагәара итоу диеипшыртәйт. Иөйхәа, иаб икәадыр ақәтсан иаарган, абааскак ишенилхараразгы, иқәнүүхәаны, ашьылдан-диргылеит, ағәра идыркит, иаҳварнахыс Обезатәила алахынта знапы иану уара уоуп ҳәа иархәеит.

– Дахъеылжәй, – ари ииҳәаз ицәйбжылаар ҳәа дшәаны, ғапхыя егъигы иаацәыригент, – ари ҳара хөвжәлақәа иреиуоу, шәара шәанду – псаҭа бзия Барсбит-ханым ишхәыңзаз изыналыштыхъаз, ашьапы анықылднаќыа, атса таԥеыр аипш, адгыл ғтааеылан, аеырхәа азыхъ ыт҆фырны ағаанахеит. Уи зегъ уафы ишимбаа иаацъарьшент. Җың иааиз абри азыхъгы, Аԥсха изыхъ ҳәа иара ихъз ахыртцент. «Аԥсха изыхъ», «Аԥсха изыхъ!» ҳәа зегъы аеытра иалагент.

- Үи ашътахь պարագանега драматичнай труппын членын ашъхае икоу иаб нахтынрағы Обеза тәыла зөгүртөөнөң көзүн салып тапшыруу.

Уажә ф-мчык еиғағылоуп уақа, макъана зтәы иагатәжъо уағы издыруам. Ирткәаз Византия аиҳабыра рхатарнакцәа злааз ағбақәа ракәзар итаңа әнгиз ихғылоуп. Ари ажәабжъ хлымзаах Константинополь ианнағлак, аңғыла зуз рахырхәразын ар аауеит ҳәа еилоуп, арирахъка аўъамқәагы амға иқәүшәа иалаңақәойт. Ажәлар лаңаеихъшь рымам. Обезатәыла уажә икоу ағыза, ҳарт аҳазарқәагы иаҳхашамгац еғыләм аха, ахаан ҳалампышыцзар қалап, ҳхакан ухатцы!..

- Саҳәшъа дыжәбама?

- Мап, уххъ аагеит, уахъ ҳара ҳназыштыуада...

– Лара дұмбейт аха, – иқәан, уажә ишигәлашәз мөашьо, еғи икәа ажәжәаңә дынталан, бырғын касы-иатқәак аатигеит, – ҳнеины ҳшықаз анлархә, абри сан исызылрытаант хәа иаалниит, иаанаго ҳаз-дүруам...

– Дыжәбама иара Леон ихаты? – ипсы аайбакъеит Барғыль-хан.

– emap, зхъышъаргэытца ҳакэыхшоу, харантэйлоуп ҳалапшшикэшээз...

— Җөнгөри-хан имтоуп ма харантәйла дахьыжәбаз. Азәйр гәфарас иоума шәа шәызыстцәз?

– Азәымзар азәгъы...

– Агера ганы шәйкема?

— Ааи, ҳхакан ухатцы!

– Иабақоу, егырт ишәйциз азагәадарқәа?

– Уа иаангылент, Леон ихаканра зыхъчо хрыцхраалоит рхæеит.

– Ҳара Леон изааигәаңаз азәй, Ҳызын захъзы, уатәи ххазарқәа ҳаидырбан, маңала дұацәажәон, уи аңхыраара ҳтаххоит, шәышзахәо ирласны шәңданы шәңхакан адырра ишәт ҳәа ҳаинәеит.

– Саҳәшъаңа иажәақәа роума арт?

– Ҳаздырум.

- Аәабырхәңә! - дыхәхәзенит Барғыль-хан, ишъапқәа иш-

клапсан дахтәаз ашырхәагь дөагылелит. – Еиҳа ихадароу мхәаζакәа, жәа-гәафас икоу зегъ рыла схы тыркьеит... Шәысپырт нақ!

Даргры ззыпшыз уи акәызшәа, рыпсатәы рыман нақ индәйтит. Барғиль-хан шамахамзар ус қаидомызт, аха дгәаζан инапқәа ане-иниκья, реицәажәара аналго ҳәа ипшны аатра итәгылаз ишъылкың-цәагъы аағнеibaҳәеит.

– Шәиңхъан даажәга Ҳамид Оулыз!

Ашыр-сырхәа рөყинархеит.

– Шәаагыл... шәиңқаат! – еитааникылахт. – Сөы шәаах! – ихәан, ихата арахъ даадәйтит. Настха еилагылаз иарғажәфаңәагь арахъ рөаархеит. Урт иаразнак иғәартеит рұқакан баапсыла ишъара дықәкъан дышықаз, нхытынтә иааргaz ажәабжъ өеимзар акәхап рхәан, ирхәо-и-руа иақәымшәо иаапылелит.

– Ҳаҳраа-зраауа аилагылаха ҳамаζам, – уртгры ргәы ишаанагоз аипш акәымкәа даарықәымчит. – Ағыламқәа Нхытқа аталара ргәы ито-уп, – иааңыригейт иара уа адәы дышықәгылаз, – знык уиражъка агаңа ныркылар, нас арахъгы ҳазлақәымгәыгзо ала рхы шдырхо жәдүруаз. Византия аиҳабыра ракәзар баапсыла ргәы нырхоуп, саҳәшъапа Леон ҳаканс джартарц дахъфаргaz ицдан иаарыштыз аимперия ачынуаа ндыртәеит. Чархәара усуп уигызы зыхкъаз, ҳәарас иатахузен, ағыламқәа рыбз атазар акәхап, Обезантәи, нас Лазстанынтәи апсахыңцәеи дареи еимадазар акәхап... уажә ирбама! Уртгры еғыртгыры ырпсцәа ирылаба-ароуп! – ибжы неитихзейт Барғиль-хан, рыгәхъаа скума, саҳәшъапа ацхыраара итатеуп, аибафара иағу алу дахәлашәаанза ихъзатеуп! – абри ааймхәацкәа, иеыхәа анаарга, ашырхәа дығөөыжәлеит, еғыртгыры ццакны рышъылкәа инарынгылелит.

Рұқакан драпгыла, иццакы-ццакуа иахъауаз амған избозгы рцәа иалашәон өеирак шықамыз; дырғегых аибашъра ҭысызар акәхап, иаҳпеніпшу Анцәа иоуп издыруа ҳәа ырпшшәаҳәқәа рхыгга иаатыланы ирзыпшуан...

Барғиль-хан иарғажәфаңәа, изакәызаалак ажәак мхәаζакәа, ин-кахәыциуа ишытагылан иаауан, уажә рхы ахъирхоз, дахъцоз ҳәа еилкаа рымамызт.

Ус ишнеиуаз иеы ағәра нағархханы даатылелит.

– Ишпенігъхари, шәгәанала, – даргъ анихъза, даахъаҳәны, даа-цәажәеит уи, – Ҳамид Оулыз иазықаито ар уажә азы ҳаркәатңы, еғырт ҳархәтақәа рқнитә хрыпхъарыма?

Дахъразтааз еиҳа псеивгарак аарнаңеит иарғажәфәцәа, аха хазгы амға дшыққу азтцаарақәа рыζбара дахъалагаз аағдаршьеит, уи ағыза идрымбалацыт, ус анакәха, аиашазгы, даара ашәартә баапс ықазаап, ааргәахәит.

– Хыпхъазарала зақа азхарызеи? – дтсаант иарғажәфәцәа иреиҳабыз.

– Уажәазы азқьқәа хынфажәа ирепиткамкәа ҳәа сазхәыцуеит, – ихәеит Барғыиль-хан.

– Ус анакәха, Ҳамид Оулыз ирхәтәқәа рұқынты даағазар еиғыуп, урт ашыха дғылқәа рөғи аибашъра еиҳа иззықатоуп.

– Сарғыы ус сғәи иаанагоит, убри аилкаара акәын истахызгы, – иеы имаҳамызқәа наирбан, дырғөгөых дыңцакны иапхъақа иғынеиҳеит Барғыиль-хан.

Дарғыы қаса ааста ари аус еиҳа иналанагалан, рыңекәа аадырцых-цихын, инаиштәдәрххит.

Зегь шеимаз Ҳамид Оулыз ир ахъылаз ианғеи, Барғыиль-хан пшрак қамтакәа уатәи ар рұзызацәа еизиган, нхыңт иқалаз аибашъратә тагылазаашъа ахы-атцыхәа ааркыағыны азбахә реиҳәеит. Урт уирахъқа иззыпшзамыз анраҳа, зназықәа ирхәо иақәымшәо иақалеит, нас Ҳамид ғааитын, абыржәйтәқъа шәхәозаргы ҳахиоуп ҳәа дцәажәеит.

Барғыиль-хан ихата ар драпгыларц иғәи иштоу анихәа, – уик аарзымбатәбараҳеит, ус анакәха, иара қыдала дзаптызан еибашъра дцало ир зимгозеи ааргәахәт, аха уи алаңајәәара ззыгәағуада, азамана ҳәа зегь адғылеит. Иара Ҳамид Оулызи еғырт ар рұзызацәа дүкәеи рна-пы ианиттеит, арирахъқа ахтынреи ахынтықарра ахәақәеи рыхъчара мыңхәи блаттарыла рхылапшра, уахь сшықоу анраҳалак арахь гъангъашрак сыңарымгалаит, ахәдан амарцъа ҳәа, днақәығәән дцәажәеит. Әғыңт арратә тоуба руазшәа, дарғыы ақазар жәлар рынцәа дузза ихъзала ажәа иртейт, уи хъаас ишықаймташа, рыңқтазаара уажәы-уаштәнгыи уи ишазкзу...

Барғыиль-хан дзапгыларан дықаз ар хатала дрылсны ибейт, рыңекәа, дара, рыхиашъа гәеиңеит, жәағырхы инадыркны азқығы рхы тызго рұқынза аптызацәа зегьи хатала дрыңецәажәеит.

Амға ианықәлоз ағәхәара пыртқәеит. Излацоз иазхәыцит, ишырластәу, еғырт неиаанза дара Ағсны ишылбааша еибырхәеит. Мғас иалырхызгы, Дариал апстала ақәымкәа, Марыхә ақатқаарақәа ирхыңы, Дал апстә итысны, Җабал-ду иалсны агаға иазқылсырцоуп. Убрى

ақнытә, злеишәә цәгъю Маршын жәлар дара зхылаңшуа, рыбла ышың аипшығы ирыхъчо уи амфаду ағы ирпүрхагамхарц, ақазар ры иаауа хықәкыс ирымоу өеила идеилыркаан иразхәаша аңхаражәхәаңцаа заа ирласзан идәыкәтатын. Уи азын дырөгөых зегъ реиха икъағу аҳапы-мәға алхын. Ирыштыуз ауаа еимгеимцарак ала ирыпхын иааргейт, убарт пхыагылас дрыртейт аңсуаа раҳәшьбаңа, пасаңа зны зызбахә шәхәхәхъяз Қазылбақ. Уи ҳапы-мәғала ахаан дымныңәаңызт, аха ари аипш адта ғәтәа иоуз хъаңә-паңәада идиқылеит, сазхиоуп, иагынасызгозит ҳәа ажәа риңеит. Мәғаныфала, ңәашыла-кәаңабла зхәаз еипш, иатахыз зегъ рыла рәенеибырта, урт иаразнак мәзала иғаны аҳапы итардеит.

Ахан-иңа Барғыиль-хан дзаңызаран иңаз ар рдәыкәламтаз, Аңсны иңалаз атагылазаашьба баңс азбахә заңаң арпарцәа ғараңаа раңааңын ҳарғы ҳцоит ҳәа идәыкәлеит, урт реихарағык ахаан имейбашыңызт. Леон ара даныңаз дызбаз-дзаңаң, ажъраңаа иаңанакуаз, зыңза иғәакъаңәз ракәын. Ианырмуза уртгы абъярла иааңбыртейт, уимоу, ҳәй-пшығы ахәсахәыңқәагы ҳатса матәала рееилахәаң ирыңеңжәлеит.

Шыыбжъаарапнеиңш, иеүіхәа иара, деиқәығызъазуа, Барғыиль-хан ду раңхъа данығағыла, зханытә зтықхәа умбоз, өыла маңара иңаз ар ағәгәаңәа инатысын, нахъхы лапш ахымнаңоз Алатоо ашъха ҳаракзаңәа ирхытқын, арирахъ Ақазар мшын иағұхысны, адәысакараңәа ирықәсны, Кавказ-шхакәа шыкоу инеиуаз Абырғын-мәғаду ашқа икүлсирц рөўинархеит...

Нхытцынта ақазарқәа амға ишыңәыз анраха, ара Аңсынтылан еиңағы еилағеиласрахеит: зыхъзи зыхъымзги ғәғәаңаз шыуокы ҳшыңынтыңыку ҳантәозарғы рымға ктәуп, урт нхыт ажәларқәа зегъы ақаза рыхқәтән идыршәо, итакны измоу роуп, иубаң еиңәа убеит ҳәа ахырзаман еиқәаңәа ҳзыңкаларан ҳақоуп ҳәа иқәғылеит, даға ңоуқын, аҳаңай амарғыа, ус ак шәымгәаңын, ижәуазеи ҳәа урт ирғаепеит...

Арахъ агағаң ақәзар, уажәымзар-уажәы абырзенқәа ашъоуразын ианызхытцуа рыхдыруамызт, алада анакәхагы – аңыамқәа ахынзаяхъоу ҳәа еилкаа рымамызт...

– «Аа, нан, нан, шәғәышәеңыз, асеиңштәкъа ахаан рыхшара ҳтамғылаң, ладеи-ғадеи, нхытци-аахытци ҳарзейимакырахәзейт» ҳәа ғонағатыпхъаңа ахәса ғыатқәығыаңа, иғығеибаган, дара-дара изеи-

дымгылоз еиуеитәым ажәла-шытракә ареиуаз ахаңа ракәзаргы раҳ-
цәен дареи иқаңдаша-иаҳуша ҳәа хазы-хазы еилатәаны еилаңәажәон.
Леон ду пәсас ирылеиҳәаз иңгызы иаргыы ирыдгылоз ажәлар рыхәтак
зымә иаҳон, Рамзың ипа Леон иаҳи иадызцәылоз рғыырек Анаңәапиа
ашьха ашьапы зегъ кыдыртәала иадтәалан, рабынтар дара, рұғапханы –
ишинеибашыра ихианы иғылан...

Уахынла-чынла амамкәа, пымкрада амәа иқәны иаауз аҳазаркәа
рыр Марыхә ашьхакатцәара ианыфхықәгила лбаақа ағъалпал бжы
тәгәаны ираҳая иалагеит: уақагызы Дали Җабали иртанхоз ажәлар
бааңсыла аимак рыман. Шыуокы Барғыиль-хан заа иаашытыз (Қазыл-
бақ әзапхъагылаз) аңхаражәхәафәа шаарымпыхъашәаз аипш рығ-
рөү амырхәакәа еиқәпах иәхәаны иштартцеит, егырт иоушәыжъ, ус
қашәымтән ҳәа урт ирашыапкуан, аха рхәатәи харткомызт, даеа ұло-
укыхы «аңстыр аауеит, аңстыр аауеит... Аибашыра қалеит, аибашыра!»
ҳәа ағытцәа рылартцахъан. Урт аиҳарағык Бзыптәи ахңаа рғәағ иагоз
ракәйн.

Апышәа ду змаз Барғыиль-хан чеирик шықамыз иңәа иалашәан,
дзапызын даауз ар ааникылеит. Хар амамкәа абырзен бызшәа здыру-
аа аңхаражәхәацәа ғың иаалихын, иаарласны амәа ҳарту иҳарымтоу
еилышәкаа ҳәа идәйкәитцеит. Иаргыы дааेүікәтцын, аңсуа дғыыл
днықәгылеит, иаҳынзагәтөө гәеитарц итахызышәа, иапхъа-иштатхъка
шыағақәаң нықатдан деиپхъхәыңцаауда даатгылеит: Леон Исавр зны
Зынрак азы, ишәағақәа ишьатданы ара даахъан, уи инықәара азбахәкәа
иаҳахъан ақнитә уажә иааигәалашәеит, урт аранзагы ршыаппинца
аазахъеит, ҳара уажәоуп амәа ҳанықәу ҳәагыы иғәи интихәаит.

Зхы Марыхә ашьха катқарагы иқаң Барғыиль-хан ир, нхытцәа ита-
гыланы, инархәа-аархәан иаагаз амәағ, азахәарқыңаа аипш, ртыхәа
лахъхызың ұзара аңстә гәаға алағарағ иқан: усқантәи аамтаз итқью
абынтар ықамызт умхәозар, ухысыргы уаанза абжы нағуамызт...

Иөйкәйз аибашыцәа, акырғыара ырғы шеитаркхъязғы, раапсара
акыр ирныпшуан, аиҳарал пышшәа дук змамыз ағараңаа. Аха дара уи
амалахазғы рәәртомызт, иара ус азә ибла еихаңысырғы қаломызт,
ркәадыр махаңаа ирыласоушәа иңых-ңыхза иөйкәйн.

Алымғанык инеицәажәа-ааицәажәо ишаауз, арахь ианааигәаха,
ртыхаңаа уигъ иааңәирхын, иаҳьеыжәыз еиқәышшы иғылан.

Ртыхаңаа ртыха дүззә Барғыиль-хан ас изааникылаз, хыһың ақатқа-
рағ икоу, иззыпшу ҳәа егърыздыруамызт...

Үс, такәы аатхъан еиپш, адәыңба андәйкәло раپхъатәи авагон штцыса, нас уи иаштагылоу, нас аки-аки егырт еицрахәо зегын пыкыштыу еиманы, ашышыхәа ишдәйкәло аиپш, архәтақәа зегь нақәац-мацан, ишынеимазаку рхы инаркны ртыхәенә дырөгөгүүлүк агәгәхәа аңста итисни, аказғы иафалан рөүифархеит. Акаршәра-мөфаң ашила еиپш ирыкәххаба асаба уажә иахъаауз аңста үәаакыра рыңқаалык даргын ирындарчаблан, рыпшшәахәкәа оумашәа икән дара зегын. Арфаш шытыйжыкәа ирзыңырфуа, атәтәаҳәа ахрақәа ирылтәтәа илеиуаз аңыха-зыхъкәа ирыхәапшуа, еимгеимцирак ағынтыкала адунен ағыи еибашырак шыктоогуын ргәламшәо, ахаяу гәиртәыла илбаадо, шамахамзар ұзарак-әңбыцарак рыда аңыжәттрагындырыкәемшәекәа, ағеира ишағыц иағын...

Ар ртыхәа ақатәарағ ианааи, рхы тызгоз рпыша ду Барыиль-хан – илахъхи лбаа, Ажара ақыта агәта ажа тла дүзүү иғылаз амца дааирц егигмызт. Алмғанык нымғаҳыт-аамғаҳыт ажәлар раңағафзан, шамахамзар зегын хәцәан, бұзарлагын еибытән. Урт, амғапса змырхуа ахәа-ахәттәа рчаландар мөнгөнгағафзәа рыда, ас еибашыра қамтакәа ахаан асқағык ар раңаа арақа ииармыйжызыт, уи ақнитә зыңсахы еибакуаз, ақағыхәа згәи еицхайауз, аха мчыла зеңбілжакоз раңағафзан...

Иага илакқағзаргы, Барыиль-хан амға изтәз Маршанаа раҳцәа зегь неибенішни гәаанагарала еиқәшәомызт: урт зназы дара-дара аи-мак ғәтәа роуит, аха атыхәтәан, Рамзыц иабхәында гәакъя, Ҳазартәында дүзүү аңакан хада ихата дааини ақатәарағ дышыкоу, уи мцра шалатәкъамгын агәра анырга, ҳнапала аамта-мыйжда ҳажелар ҭахмырттылап рхәан, аиҳарағафзак иаашьтра иақәшашатхеит, иғаңәан ирымаз аңхаражәхәағағын аурыжыит. Абар уажә хапсыраңғында зхызгахъа зурт неини ар иахъылагылоу, ианахтаххо ҳәа иривакны иааргоз аңқәа иреиуаз өңеакгындырындарган, ихазеңжәтозар ҳәа иахъырғе...

Аңсуга жәлар ахаан ирылампшызыз Барыиль-хан ажа тла ду аңхына данааи дәйжәтит, арақа ипшни иғылаз ахңаа аңсәа реиҳәеит, итабуп ахихәаит амға ахызаадыртыз, усгын мцашын сымамызт, аха сахшә-мыйрудадағыз пату сзақәуп ҳәагын нацитцеит. Дара уи маңк иргәампхеит, аха алағырымтит, знык ирхәахъаражәтозар ҳәа изахыпомызт...

Асқатәи ир арақа ачеиңыка рызырыдгаломызт аха, макъанаңын дасу ирылшоз ағмыйжыкәа амғаныфақәа рыртсеит, Барыиль-хан иарғайжәфен иареи, иара уақа ажа амтсан, хыила ихырчаз аңатхъкәа рыла ағыи ддүржәйт, аңхам-мғыл ағъама ддүрбейт...

Уи аамтаз аладагы ауаа дәйкәыртцахъан, изакәызаалак ყырхагарап

иаая аҳазар ры ирышәымтароуп, ицааит рхы ахынахоу, изызнеиуеи дареи иртаху рзеибаааит, хусс алам ҳәа пархәарц...

Барғыиль-хан ишъкылкыңқаа иөы иаахан, дырғегыйх дығөөйжәлеит. Җашытәшәа иќаз ихылпа еилыграа гәафа ду маңк даағахашәа, бзиала анихәа, аратәи ахңәагы умға бзиаз ҳәа рхылпәқәатәкъя ина-рыха-аарыхеит.

Рұзыа ду дандәықәла, азхытра аипш, иргыы ғапхыа агәгәахәа ишъталан рөғинархеит. Ахәса рхахә аипш идууз рхахәкәа рхаштакъя ғаа еиқәхәаланы, ибазғәирх иршәыз ағышәыгцәақәа, ахъапарчқәа ре-иپш, ирхаз ахылпәқәеи ирықәнныз раҳәақәеи рәкама дүкәеи, рыжәфәа икыдыз ахыцқәеи, ахәымпалқәеи, ирхөхынхәалаз рықелаа-пракқәеи рартмаққәеи, рыбтқәеи расақәеи, ркәадырмахақәа ирыхшызыз рықә-ны-қәарағқәеи (урт рыла акын агадығыны дышцоз ихъзаны дышшәйжә-рхәоз) ухәа реибыташаа уағ дахъахәапшуаз мацарагыы игәи имќьарын. Рығекәа ракәзар, ржъашәкәа дырдыруа, зәеи зыбағи еиламғылауз, зынрыхара дууз өыиццышәзәқәа ракәйн. Урт рахтә шьюукы ртыхәақәа патагәаза ихытәтәданы икан. Урт араб-өүйжәлақәан; паса Қартлии Ластаны еимтәаны, Анақәаапианза иаазаз Мурван Ибн-Мұхаммед дара аҳазарқәағыы данрабашуаз зны, ахәынцәаршышира мәқәа рөғи иеқәа зымцо ианалага ртыхәақәа рыхдиртәтәахъан. Иара дықтәнны данцоз ицрыркъяз аеқәа иреиуан арт, уажә цасхәа дара зықтәаз...

Ажәлар араға милаң злакта итампшыциз уағ дыікамызт, аха уажәык рапхыа ииасуаз арт ауаа ыпшра-рсаҳыа ағыза змоу рымбасызт аћ-нытә, игачамкны ирихәапшуан. Даргыы хазы арт ұашшо, рееимаабжы кафуа, рығекәа еилакырыкыруа, асқатәи өы-шыапхыцираңа ахъеилы-хоз, асаба ықәырч, апшатлакә баапс абжыы рхылтцуа, иаақәымтәзакәа ииасуан, ииасуан, ииасуан, аха нтәара рықамызт...

Атыхәтәан рхәы-рыпхъ зладырмазеиуа ақәабқәеи, асағъаққәеи, рхакан ду иматәа-иофытәеи, рұыапхани зқәыз ғашыба-хәба махе, рыбга ғәардқәа хаффала, зегъ ртыхәа тызгоз хөфк аеңәа рыңрағало иааңы-ртит. Ашъха излахытзееи рхәан, уртқ збоз иааңыаршъаңеит...

– Артгыы Аңсны иаңенімхо иааз уааզам, раҳәшьаңа ихъчара иағуп ауп...

- Уара үгәи ишпәанагоз нас...
- Ишытәзамызт, аиаша утакызыар!
- Храбашырызма?
- Шәабатәиқәада, Аңсны иара ахала ахы ахъартә икоуп ҳәандаз...

- Аңсны иашътоума уара арт, Бзыпташоупеи рхы ахъхой?..
- Уа инхо апсыуаазами сеидроу?..
- Иапсыуаазар, узгылоузеи!..
- Шәғынашәхеи, сшәыштамлозар жәбап!..
- Ишпоухәю үюушт, зегъ убас акака ҳұрышыкласуеит ауп иҳахъыз?!
- Уи ауп бзия ҳұрышо!.. Макьана иагъаф ҳағрагылан имфасып...
- Шәеаанышәкыл схәеит шыتا, ишәусым шәаламцәажәан!..

Зтыхәа умбо лахъхы илеихъяз ар ирышъклапшуа, абас рыбжықәа неиларыпсейт, зажәа рацәак пхылнамдоз, аха Аңсны зегъ зымехакны имфасыуауз ахтысқәа мцаха изыцраз даеа нхафы-чкәынцәақәакгы.

– Ари шәыпши уара, – ихәан, ус урт руазәк, амфаду днанххылан, өе-иммаак цырцыруа иаашътихит. – Рымшра ҳзааргеит ҳәа сыйкоуп...

Егыртгы уи иаандеибаҳәалан, уажәада ахаан ирымбацшәа, ине-имда-аамидо, итарффалаза иқаз аеемиаа иахәапшуа иалагеит. Рызхара ианеимцарк, – ных-ных, амарцъя, иалххузеи, изтәу дхынхәны данаа-уа игап, – рхәан, иахлафуа инаган, ажа-тла ашъапы тәйик наларкъакъан, инахыршыит...

Иахъабалак ажәлар амфа-ғықәәа рәғы еизаны ирыхәапшуа, ұва-ра-ұварагы раанкылара ropyeshynazyrkuaz мацара, Аңсны агәы иалс-ны, ахазарқәа рыр Псырзха ианәеи аенеи инақәыршәатцәкъян, ус Ан-цәа иақәитцахъазшәа, Константинопольнә иааз жәаф кәалзы-ғба ага иаағықәгылеит.

Уи аамтаз Шәачапста инаркны, нас Майқәапынтә, уимоу афа-даза Нықәапстәнтәигъы ах Рамзыц ирхахъяз ифызыцәа-икәлацәа, иу-ацәа-итахцәа гәып-гәыпта рхатарнакцәа еицөйжәлан аара иала-гахъан...

Ара Псырзха иаазыхылаз ағбақәеи астәи тәфа змамкәа ахазарры ифеизи збоз ажәлар бааңсыла игәамцуан: еибашырангъы еи-башыратцәкъамкәа, еинишәарангъы еинишәаратцәкъамкәа, изтоу ашо-ура рзымдыруа, ұашшатәшәа иқан ртагылазаашья...

Уи аамтаз Леон хыихъ Анақәапиа иаҳтынрағы дахъыиқаз, уахгы-чын-гы дмыцәа-дымтәа, иқалаз атагылазаашья баапс ажәлар залигара дазхәыцуан: зегъ рапхъя иргылан уи дырғөғөйх дрыпхъан иааигеит ааигәа-сигәа инхоз, ауаа қәығақәа ҳәа ипхъағаз шамахамзар зегъы, дықан араға данхәычыз зөры днеилоз Қаинар-жыигы. Уижъеигъы уи

акырза иажера иацитет, аха ихшығ шыңарың иттарын, иажә амч шамаң иаман. Даагиент иара убас иқалашаз здыруаз Цандрыпштәи атахмада...

Арт зегъ шамахамзар Леон ду дыззымтаауз ракәын. Ирацәафын арақа иара убас, Хъзан дзапхъягылаз Леон иқәлацә, аттарахы данцоз днасқызгоз, уажә ихацәарпарцәаха иқаз ағар. Урт зегъы Леон иихәоз анағзара иазхианы иғылан. Иаант Рамзың иғызыцәа гәакъаңақә, Аалықә дназлоу азә дагымкәа...

Здаара дуны зегъ рапхъяза избатәни иқәгылан Леон қәыпш псхас иқалара изыразымыз ацәгьюцәа ирткәаз аимперия аусзуғцәа дүкәа хнырхәышас ирымоу...

Шьюкуы аткәацәа тәаххны иахърымоу пшааны, мчыла хрықәлан ирымаххып ҳәа ицәажәон, шьюкуы абжыақазацәа шыттәуп рхәон. Ауаа қәыңа биргцәа, аццакра атахым ҳәа, уртгы егъыртгы ирылабжъалон, апшыцацәа машәир-угаимшхара җамлакәа лыпхала абарт еилырга ҳәа Анцәа ихәон, иқаларан икоу здыруаз атахмада, сара хара иқало ауп издыруа, астәкъя ааигәа иқало сызшәаҳәом ихәарызшәа, өитуамызт. Уи маңк игәи иалан, Леони иареи Цандрыпшь ианеицәажәоз ишиабжъенгиз аиپш дышиашоу Анақәаңиңа җамлакәа, егъырт аиҳарағык ақәыңақәа рхәатәи даңыныңа, иаб ишьтра дхылозшәаткәкъя, жәлар реизарах дахънеиз, аха уигыы җалараны иқазар акәхарын...

Абас ишенилагәжәажәоз ауп аҳазар ры өнейт ҳәа ажәабжы-бжыркъағцәа ахтынрахы ишхалаз. Уи инаштарххны абырзен ғбақәағы ааит анырхәа, анаңылбеит, иахбахью еиңәа ҳбараны ҳақоума рхәан, зыңғазаараЕ оумеиқәатцәас икоу зегъы зхызгахъаз атахмадцәагы ргәи интахәыцит, уағы ишимбаңгы иаарцәымыңхеит.

Константинопольнә иааз ағбақәа иртүтцүз аруаан урт рпзызацәи рапхъа дғыланы асқыла ишьапы нықәиргылеит Византия аимператор Константин ипа – Леон Ҳазар.

Арирахъағы аҳазар ры еиңирхәоуны, рыйекәа рағерақәа ҭарс икны, иахърывагылаз избалак архыз далоу үышшарын...

Леон Ҳазар арахь данаапш, уағы ишимбаң иңеишьеит ажәлар асқак иахърацәағыз. Ар иғылазгы азныказы апсұа еибашыцәа ракәыз үчишьеит. Дара изхытцүз абырзен ры анракәхагы, аибашыра рәазырхианы ақәын рааишья шықаз. Такәи ианааскъа иаатгылеит – оумашәа иаарбеит наххын иөйжәтнү иғылаз ар рыйекәағы даргы қәацара шримамыз анырба.

Ацхаражәһәаф даалырхын, икоу еилкаа ҳәә иәанаадырха, астәигый азә иөйнадырхан, амәбжара иаапылеит, дук еидымхалакәагыы иң-цикы-цикакуа иаапыртцит.

Леон Ҳазар дышыпшыз, нахъхи еикәшаны еилагылаз настха-аастха рәеафыршан, Барғыиль-хан дрыбжысны, ауаа ицрыпссы, арахь иәа-аихеит. Еимгеимцарак иблақәа ирбоз изхамтәкәа, дгачамқзарц егъа-аигымхеит. Ишпaa, ианшaa ара дабаанагеи? Измааноузei абри зегъы?

Уаҳа дымпшыкәа иаргыи иәааихан, апхълан ацхаражәһәафцәа ахье-иپылаз мәфбжара ианаи, аеншaa-иаҳәшъапеи рнапқәа еимыхны апс-шәа ааибырхәеит...

– Обезатәила ҳәиқәшәеит, ишубо... апшәма ихата дыіказамкәа, – даацәажәеит Барғыиль-хан, Леон Ҳазар иблақәа дырхыпшыло, цқыа агәра игомызт иаңхъя иғылоу иаҳәшъапа шиакәу...

– Ишпaa, дабаќou уи?.. Дабаќou Леон? – ибжыы нтыркъя-нтыркъан дтцаат Леон Ҳазар ҳазар бызшәала.

– Хыһи дыікоуп рхәеит, – қамчхәыла Анаїәаңиа ашъха ашқа даанап-шит, – ҳартгыу уажәоуп ҳааимта, – дагъаапышәарччеит.

Аратдәкъя еизаны икәз ажәлар шамахамзар Рамзыц ипа Леон изы-разыз ракәын, аха уртгыы, – «изустцәада ҳадгыыл ағы еиқәшәәз, иеи-бапатууа, арт ракәын уажә ىхагыз» ҳәә гәйнамзарак аароуит, аха ус ичханы харантәила ирыхәаңшуа иғылан...

Арт ас еихәаңшуанаты, Леон еизигаз ауаа қәығақәеи, жәфахырла иалхыз ихъчафцәеи, ихәатханыікәгафцәеи, иареи рееибаркны ахтынра иакәиршаз ахахә-баагәара ду агәашәқәа иаартытцын, ашъаң зқәышшы икәз ахыкә-ғекъара инхықәгылеит.

Лбаақа иаҳыпшуаң амшын ихгылаз ағбақәеи, илахъхи адәи агәтән ф-рык еиңлази сахъатас иккага ropyбыла иаахгылеит. Леон иғәи шыға-лаз ҳәашшак амам. Арт иааз нақ-аақгыи иара иуаңа дүкәа роуп аха, иқалаша здыруа ихәан аиپш, табыргны, иуаажәлар рзыхәа иазустқәада?..

Мәчк ас данаапхъхәыңа ашътахь, икәымжәы-икаба, иапсуа матәа дтакаца (атеразы өңиц изахны ирмазеихъяз), дмыццакыкәа ахахә мәфачапа даныланы алада иәылеихеит. Егъиртгыы рлабашықәа еи-лаұлытуа инаиштәлеит...

Апшыхәыртта бааш ҳарак ашъапағы ианлеи, апсха қәыпш дырфө-гъых агақа дыпшуа даатгылеит, егъиртгыы еикәашшыы иаалилагылеит. Уағ ғитуамызт.

– Ара ҳапшую, зынза уахъ ҳалбаауо? – дтсаит ус Леон, ишътахъка даахъахъены.

– Ҳалбаар еиъхап, уххъаагеит, ус ами ишебаххәахъоугы...

– Ааи-ааи, ус еиха изаманоуп – азыхъ ақынза ҳлеип, уа ҳагьең-цәажәеп дареи ҳареи...

Леон игәи иаахъеит арт ирхәаз, изыхъ абжыы ахъхъаҳәа иаҳазшәа-гы даағалеит, уаҳагы ажәа мхәакәа, дырфөгъых алада иөүленихеит, егъиртгыы, апхъан аипш, рѣйт-псытбжы мыйракәа инаишъталеит...

Ар феиаанзагы ажәлар зышкыл кны иеъижәиртцахъаз, агәреи ажамчи здыркхъаз Леон иеъихәа ашьапы кыдълан ицнахыз Азыхъ аз-бахә Апсны ахы-атыхәа зегыы иалафхъан.

Уи азы уаф иибахъоу ӡы еиپшым, ардәйни алағырз аткыс ицқыоуп, адунеиағ здағам хәшәүп, ипстатағоуп ҳәа ада ҳәатә рымамызт. Икәе-икәениуа иаҳтатәоу үнзәаپшылар – иара апсха ғың иеъихәагь иаргыы рсаҳъақәа мәашъахуа изааубаалоит зҳәозгыы ыікан...

Изымбац абара иаҳгәақуан, лада-фадантә иара ашқа амға иқәыз-гыы раңаағозан...

Ағы тла ду ашьап азааигәара азыхъ ытхәраа иаҳъааиз атыпдан аҳапшың таула ҭарғыланы, ааигәара рахә-шәаҳәык зымнеиуа, хәажә-быцала иташышны иқартцахъан, акәпеигы ғыңщхәраңа ихыртцахъан, акәша-мықәша ауада-бұыи ашъардаци иреиңшү тиаақәакгыы аахъан. Иара аҳапшы хыхәхәо ианартәы, ихықаш-қьашан ихыңду, ахъы-разын-дач еиپш еилашәшәо, ахаҳәссарағ ахъхъаҳәа амға ылхуа, иц-цикы-ццакуа алада илеиуан. Такәи ианынаскылак хыхъынтә илбаақья иаауз Ҧырызха иналалон. Уигыы, ари акәын адунеи ааршазар зымч сыйғыз ахәарызшәа, гәахәарыла азыхъ аднакылон, аөырмақаруа, иш-захәогүү иаманы амшын ду ашқа идәықелон...

Абас зхы ытцызхыз Апсха изыхъ апсабара ақәылара ғың асаби иира иағызахеит. Уимоу иагыныиҳахеит, избанзар, убасқан иаразнак аз зарзы ғәғәазаны игеит. Уи азбахә назеит Константинополи Рими ртыз-гәарақәа рѣкинза, иажәабжъха Ҳазартәыла ду иналағит, нхың-аахың Кавказ шейбакәу инықәөсит...

Апсны-дгыыл ӡыхъ шанаңзак ытцытит – ахәрацәгъя змоу ихәра өназзәзәаар еимашшыы иарғыоит, апсхых цәыкәбарк иқышә инықә-сыр – ипсы ҭанаттоит, ажә дарчкәыноит, аға – уаф иимбац агәамчи абағ чыдеи иланаттоит...

Аңсны уағ дызмыхәэз тәйлахарц агәры итоуп, түхәеңтәарада итқәраа иааниа азыхы, уа икәйнхө ажәлар (Леон данхәйчызы пхызла ишибаз аипш) икәалзы-матәаха хәйчи дуи ршәилара иағуп, адунеи иага аамта ахыңыргы, иага хырзаман ахтнагаргы, иара ахаан итабараны икәм, изит шүхәо, еита ахы ғытңахлоит ҳәа ахыпша ғәғәазаны рымхә итасит аңсую рұбының таха азымтоз арабцәеи ауылмәеи...

Барыиль-хан ир иманы ара данәеи, амма иаршны икәз ируаа рекәагы даргы ари азы ажәра ишағзаз иағын, итаны ирызтоз уажәй-уажә реенитның сало.

Иара азыхы иага иртаргы иагхомызт, абасқафуаак иржәуаз ҭамбазакәа иахъзаны излатәуаз оумашәа ирбон. Рнапсыргәйтсақәа ргәаған ирнүртәлан, нас уажәада ахаан ӡы рымбаңызшәа, иахәепшүан, иахәаңшүан, ус аеырхәагы инарғедыршон, раапсаракәагы иаразнак инарыхнәкәыцәауан...

Уи аеңы аңсха қәыпш Леон Анағәапиантә арахь данылбаа, ианшыя, Ҳазартәила аҳакан ду Барыиль-хани, уи иарғажәәфаңаеи, Константинопольнә иааз иан лаҳәшьапа Леон Ҳазари арақа дырпылент. Урт зегы еикәағта, ибзааиза, ахъхваҳәа аҳаңшыя ихықыасан ицоз азыхы шана иахәаңшүа иакәшан иғылан. Еизаз ҭфа змам ажәлар артқәа зегы уағытәйсона ишимбаң идыргачамкны икән...

Урт зегь иара абрақа инеилаңајәа-аалиаңајәо ишгылаз, Леон псхас икәлара зтахымыз, ах Рамзың иаҳтың ағаңа иткәаны ирымаз Византия аиҳабыра рхатарнакәа, ар өнеини, иахътакыз аҳаң ақнытә рхы иақәиттәни ирыман иааит, дара ус ирызның қәа зегь дырбаандасыт, уи аипш аңағыара еиғызызааз, пасатәи аңсха Леон ду имаҳәи уи иғыз-цәеи иара абрақа ирықәзбаны, жәашықәса Константинополька ахцара рықәйтцеит...

Леон қәыпш псхас икәлара иаңкыз Византия аиҳабыра рықәтца-ра бжытгала ғың иаңханы, абырзенцәа аимператор ғың иалхраан имфапырго амартахәа зегы қатаны – уахынта еиңгігейжәа иаар-гас бфате «саара» дук данырғыланы, ахаңа гәғәақәа (фөйлек рахьтә урт руазәк Ҳызан иакәын) дыштыхны рнапсыргәйтсақәа данығарықә-дирғыла, аимператорпхәыс Ирина иаалыштыз ани аңшыа-уағы, иага деимасабаха, дзықәшәа азалымдарра ихы-игәи армачны дықазаргы, Зылпха ҳаура ихъзала дикәырныхәаны, иахъагы, наунагзагы Аңсны шеибакәу псхас уахагылара шықәырғәғеоуп ҳәа ихымацарада икәз агәыргын ихартцеит. Уи ашытак иेыхәа аарган, Барыиль-хан ихата ишькыли иағәреи нтарс ианааик, иара ахышәтхәа дынчыжәлеит, иан

лаҳәшъаңда Леон Ҳазаргы инапала инаганы ақамчы наиирkit. Ағыи нара ахала инатысын, нақ-aaқ ағепырхакәа ирхыныңалаз атәтәқәа еилахьырхыруа (урт руак Леон данхәйцыз адуюха-уасы иитахъаз акәүін) хынтә-пшынтың азыых иаакәшент, нас иааин, абғагәы ырхәан, ишьяцәхысуа ажәлар рапхъа иаагылеит.

Убри инақәйршәан, амаға саҳба ғағағаза изныз, ағсуаа ржәйтә тар-ченікәа апша иаршәиршәыруа ифыштырхит, ари збоз зегъы, неилых қамтқакәа, ағәиркъ дырган рнапқәа ааиниркъеит, аруаа иреиуаз азәй-рәфықгы, рхыци рхәымпалқәеи аадырххан, ағыжә-сыйжәхәа рыхғақәа изыжъ-пштәйлаха иқаз ажәған тәмтәмар иналартцеит...

Нақ-aaқ еипылаз ар ду рзы ңұза змам ақә қынтаң дукәа ршыит уи ағене, ар рқәабқәа ақәйргыланы рхәы-рыпхъ дырмазеит, акрырғартцеит, акрыддыржәит...

Хаха-хымш рыштәхъ Барғиль-хан дықәтнүү данцоз ир рыхәтә дук «ухы иархәа» ҳәа апсха Леон изаанижыт. Урт ари азыых дук инаңы-харамкәа иненини ртүп ылыштит, аштәхъ уа ахырғәертә ду қартцеит, баагәаралагы икәдышеит...

Апсха изыжъ ашқа ауаа аара ишағыц иағын. Азыых ржәуан, ахатада ртәқәа рыла ианцо иргон. Исауан ахәсахәычқәа реирызқәа, рыпқалқәа, ргәйгәымкәа кны. Урт рахтә азәы, – «казыхъ сымы сышнеиуаз, сыйжәфа икәгылаз сеирыз ласца иақалеит, илбааган снахәәпшызар – санаауаз аиңш ибахтәаза итацәуп» – лхәон, даеаզәыхы, «ағны апхал ахына-сиргылаз, ачуан ахұрзы тастөөит ҳәа сан даннеи, ңылқабарк тәмкәа итүтәнди ицахъан» ҳәа далацәажәон. «Беәлакәабеиши – ахъзы бхыршоушәа бышыканатқаң ббап» – лхәон даеазәгы, «тәыицак ыжәны сахынышталаң, иахак апсха сышеипхызуаз икәақыза иаасыршеит» ҳәа даеазәыхы лыпхыз лгәи илнархәомызт.

Ари азыыхъ шытқызы анлаңа, ахқәажә ду Хырхәыхә ақраамта игәағыны ааигәара дызнеиуамызт, атыхәтәен Ҷарыымхани, Мрамзеи, ар анаауаз ирыңааз ахазар ҳәсахәычқәеи лыманы днеини илбейт, крамтагы дапыртцуамызт...

Ирхәон иқалаз атагылазаашъа ғәғәала ишықәнақыан иқаз иара Леон дугын уахық аилашәшәымтаз, ауаа иңи, мағала днеини ибазшәа, баапсылагы ихы далаңарпшызшәа, адунеи атсанзагы дазнархәыицәизшәа...

Иара шааиц иааинуан. Итаны ишыргац иргон. Иргон ажыицәагы ржыирақәа рапхъ, иалазрыжәуан, анаңа ғыиц ииз рымалықыцәа алар-

кәабон, ахәцәа рыхәрақәа алағырзәзәауан, алашәцәа рыблақәа ирхыршылын...

Ус ишааи-шааниуз ажәабжыны иаарылаosit, иара абри азыхъ еиңшу даеакгы Анаkeletalia ахәағыы, апсха иаҳтынгәара агәта ахъазеиkarо-үтәкъя иңтицит ҳәа. Уи уа неишьас иканатаз уаф ихахъы изаагомызт (иахъагы уаға азы амтәаом)...

Дук аамцыцкәа дырғегъых ажәабжыны еиңараҳант, апсха иөыхәа Иалыр-ныха ааигәара, нас уи анағоска үзара, ашъапы анкыднақъя убас азыхъ ыңғәраа иааниуа иалагеит ҳәа...

«Апсха иөыхәа», «Апсха изыхъ» – уахъызырғолак абарт рыда җбахә ыкоамызт. Уи аамтаз ӡыгмацәа兹к иадамзаргыы, уи азыхъ-жәла аниуа Апс-ны ахы-атыхъәа зығнатә инанамгаңыз дузыпшааумызт, хәычи дуи зе-гъы ағьама рбаҳъан, апсха қәыпш Леон ишқа уафы иңеишишьартә ргәй-блра дугыы шытнаххъан...

VII

Леон псҳас джалиеижъеи ари раپхъа затәи еизара дуун. Уи амғапға-ра итаххеит зны иаб дахътахаз Дгылпшза адәағы. Иззәымығхаз ыко-уп, уи адәы амшытә өеим, даеаңъара еиҳа еиғхап рхәеит, аха апсха мцхәык ажәа имазкуадаз – иихәаз ҳәан, уаф давалар җаломызт...

Аизара мәғапысран ианығаз ағхәара иақәыршәән иаант азахәкәа, ахчыпсаа, аибгаа, бжыдыйгәа, хылтцысаа, шапсығаа. Нхың аланаа, гәйиннаа, иара убас хың-фың ашәәнкәа, Қартлии, Шәамахъәйлеи, Ал-бании үхәа реиҳабыра рхатарнакцәа рзаарыкъза азәырғыкъы...

Амчхара дүззә змоу ф-хәынҭқаррак еиңхыраан псҳас Апсны иаха-дырыгылаз лабғеба дахбандаз, иихәо ҳаҳандаз ҳәа ригәкәа цыхцихуа икан. Кавказ зегъы уафы ишимбаң иарғыхеит иаалыркъан Апсны иң-сиз аитакра ду. Җъара-үзара ажәларкәа рғұғы аилағынтрақәа җало иалагеит, уажәааигә дара алаңқәагы аизара ду мәғапыргеит, ах ғың далаххыр ҳтахуп ҳәа. Аимак ғәғәагы роуит, – Қартлии Апсни ишакәым ҳрыбжъахарц ҳақоуп, ағъамкәа, арабцәа ааҳхыкәлласуа атқыс зынза Апсны ҳадлар еиғуп ҳәа иқәғылелт шыуокы, даеа үзоукых ҳаҳыбыкоу ҳақоуп, Қартли ада хәышә ҳамаңам ҳәа уи иағапеит. Збахәны ирылан, ахеитахәәразын Византия аиҳабыра рышқагыы ауаа рыштызышәа, урт раара иазыпшушәа...

Ари ажъаапынҭәи үхәан-сҳәану, табыргыхатоу макъана аиа-шатәкъя нагзаны уафы издыруамызт...

Дәйіпшұза ҳәа изыштың акаршәрағ иахъа имғапысран икоу аизарахъ изаҳәаз ажәларқәа зегъы рхатарнакцәа уаф дагымкәа иахъааз, ганкахъала даара игәиргәгәганы икан, даеа ганкахъала агәтынчымра дугы ацын. Избанзар усқантәи аамтаз, ашъха ҳая аипш, уажәы-уажә зегъы ртагылазааша ртсахуан, алада ушыпшуа – афадантә иаауа уздырзомызт. Уи анағс, иара аизара ахатагы ицәирнағо аилкаара уадағын...

Цабыргны, ус иагыықалеит аөынгы. Арақа еиқәшәаз ажәларқәа зегъы рәфаҳәафүзәа азәаզәала иқәгыланы ақәажәара ишағыз, ианпыш – азә деимырхха дыкны шыуокы дшааргоз рбеит. Уи уафоу дук иакын, деихыжә-еикәыжә, дыхәрабаа-жырабааха, оума шизаарцахъаз мөашшо дықан.

Леон даашанхеит. Иалихәаара изымдыруа дшырзыпшуазгы, дырзагә-загәуа иғағхъатәкъа дрыма иаакылсит. Иара абриақара шихтыргахъазгы, ихы дәваханы апсха днаиғағшит. Леон апхъангы деипшымкәа даашанхәзеит, ари ауаф иарғарахътәи изамға тарффа ианыз ашәахстала иаразнак дидырит – данхәыңыз акәалзы-чаптартағ даннеи иибаз ахатда шиакызы. «Абри иакәну ҳаб дыздыршызы?» – зтада хантаха иғәи интәгъежекит.

Цқыа азхәыцха дахымзаккәагы, даазгаз деимырхха дырғеғыхы дрыма рұғылархан, ахахә ду ағы днаргеит. Уи дықхаргалан, уаҳа из-акәызаалак қәыжбарак қамтакәа, ихы ахтәара рәазкны, деиғырғаҳа ахахә днықәдирғәзеит.

– Шәаагыл, – ихәеит уи аамтаз апсха. – Доушәыжъ нақ!

Зегъ аашанхеит. Ауафоу деимырхха дызкыз иқартца иақәымшәо иааилажеит, нас дааурыжыит. Иңсаарныз аткыац ырхәан иануку, апсгарта аутар, ишшышылаҳаза атыпахъ ишнеиуа аипш, иара аарлаҳәа ибә ааиршаитеит, илахь ипкышзә иақәнатәан иқаз апхзы лыпхьеиҳәан, Леон иахъ дынхъаңшит.

– Улбаа ҳәа иашәхәа, – ихәеит уи дырғеғыхы, – иахъарнахыс уаф дулакысыум, абрақа еизаз ажәларрынасып уатцанакит...

Апсха иихәаз зынзагы имаҳазеит иара; ддагәаза, ддышыза дықан.

Ари дыкны даазгаз руазәк анкъа зны Рамзыц Ҳазартәлын тә икылигас атә иакын. Иңашынан уи ауаф қоурыхс имазгы.

Өнак зны Рамзыц ахазар бна ду иғызыцәеи иареи ылалан ишцоз, дәхәиңшк ағы амца агәгәахәа еиқәны, ақәаб ду ахъахакнаҳаз инкылсит. Ақәаб зыхшыз ақәыркъа азхык ашылақ аттарсны икан, егы азхык арғыс матцәақ, ишәимкәа-ихамкәа, амца ахъигәидшылоз

дѣкапшышъза дѣзырц егыгымхо, апхзы илтәтәа, ихы рѣхене датагылан. Акәац ахәата-хәатахә ажәра иафын, хазы ақәаб итытуаз ауаркъ арахъ игәйдичыло, дахәаеуа...

Акәаб ажътәхы кны хатца цәвардаңк дадгылан, инеиз анибагыры гәхъяа мкыкәа иара иус дафын.

Рамзыц уафы ишимбац иаафьеишьеит ари.

– Абасқатәи бна-ду икоу уаҳа шыақа шәмоуи, ари арпыс шыақас дѣкашымтәр? – ихәан, анс-арс акәымкәагы, дцааит уи. Акәац зжәуаз пытрапамтак ғимтит, нас:

– Уи уара уус алам, – ҳәа даацәажәеит.

– Абыржәйтәкъа доужь ҳәа уасхәеит! – иаҳәа тәааны, Рамзыц артәаа өтиргеит.

Акәац иаҳылаңшуаз ижътәхы наимпүтшәан, дшазыпшәмәиз иаалыркъян иаҳаз абжыы-тәгәәа ишытахъка днарбләкъеит, нас хыма-псыма днеини шыақара зуаз итыпан иара днатағылан, егыи ихы даақәититәит.

– Сеихабы ишәзиу жәбап, цәгъамзар бзия зымуа ари атәажә доушәйжыт аха, – ихәеит иара, ибжыы өтғаны, дѣқындѣқындуа, амца дахъабылуаз изымчхауа, дызтагылаз ахъантара шытә тытышыас иаитарғыы изымдыруа.

– Сеихабы ҳәа узғу дазустоу сыйздыруам, аха данааилак исызиаҳәа, сара Аңснынта сшааз, ах Рамзыц шсакәу, итәгъы ҳамтас иара иѣнитә сара дышызгаз...

Егыи уаҳа ғимтит, ахатца цәвардаң ду акъажыхыҳәа атәйиуара дала-гарц егыгымхо, амца дчычны дықәнатдо, ақәаб датагылан.

Зхы иақәитхаз атәи уафы ишимбац дгәиргъацәа, аматә шизылаңкәыз ихата изхамтәо, дхъаңш-кәапшуа, Рамзыцраа дрыңны, иәаашеит. Адәениужь ду ахъ икылсны, тцеңк ааигәара ианааи, хәыч-хәычы иәааирхышәашәан, иртәз ағыи дәфакәтәан, өыгәбалла маңара дышықаз, ұянаңтәк дцахататәкъозшәа, Аңсны дааит.

Ара дахъааиз итоурыхкәа захаз «Қәабшыақа» ҳәа хызышыаран иаҳынаихыртаз, уаҳа ихъзтәкъа уафы изымдырзакәа, ус иааиххалазеит.

Рамзыц изыхәа ипсы тиҳуан Қәабшыақа, иѣаимтоз егыи камызт, амца уалапал үхәар далаңалон, ахра ацәқәа үкәгылан уп үхәар – дыпон.

Теитыпшлагы зеиғыацам арпысхеит, деиқәатәан, аха мыңхәи дгәикын, дытәгәацаға дыікан, хаха-хымш дныкәозарғы аапсара захъзу из-дирзомызт. Апшәагыы итептит уафы иаафьеишшартә ирласны.

Рамзың итәхара ғәгәлалыңа иғәйнганы дыбышан Қәабшыла. Хызан, иара ухәе, жәларық ауааилдьықақәа өкіласа уи здырқатцаз ишиштаңаң иштән, аха дырзыпшааумызды, уажә деимырхха данкылырга, иқәнагагы дақәдүршәарц егърыгымкәа апсха иихәаз азныказ зегъ реиҳа иара дааршанхеит, аха нас еимгеимцаракала иаргы анкъа зны итагылазаша зеипшраз ааигәлалашәен, ашырамға иқәыргылан иркыз, «уза, ухы уақәйтүп» ҳәа ижәфа данкны дааирхыұғыцит, егъигы дцәирханы дәүіхазшәа, ауарбажә ду аиپш, «имтәйжәфәқәа» хыыдфыр-хыыдфыруа аахә длалбаафрын, деңтағәтә-еиттағәтә, дынхызаза-аахызазо иғеннеихеит. Нас даатғалеит, ихы ахырхара изымдыруа.

Дабацо ари – доурыштыт аха?

Апсха иқайтцаз еиҳау шыура шықамыз еилагылаз жәлары зегъы иаңғартеит.

Иңәажәашаз зегъ анцәажәа, атцихәтәан иара Леон ихата иажәа ахы кны дцәажәо иғеннеихеит. Уи иажәақәа, еиңкъарап рымазамкәа, асытәхәа аиپш акәын иғы итышәшәо ишааниуз. Ажәлар гачамкны изызрығуан, атәым милаңқәа иреиуаз ауа дасу иахыгылаз иихәоз хәйтхәйтла атырғыманцәа ирзентаргон. Ари ланарпшыра дуун...

Леон дцәажәо дышнеиуаз, ани апхын иоуижызы ауағы ду ихы наикәникит, уи дыпшырғағазда дахыныагылаз дахымтцысзакәа, дышыхыпсыла уажәйгы уа дғылан.

– Абас ауп хара ҳажәларқәагы ртагылазаша шықоу, – ихәеит апсха, – иаагылазар шыуук рнапала иртәху зегъы ддүрқатцоит, еиҳа ирыхәаша ауаа рыңғыа ддүрхәоит, иддүршүеит... рхала русқәа дара ирзымзбо, рызхәицрагы рылымшо, зынза рхы рхадырштүеит. Иахъарнахыс ахақәитра нагза шәйистоит, шәхы шәахәа ҳәа роухәаргыы ирызхатдо иқазам, еиҳагыы ируа-ирхәо иақәымшәо, иахъцо рзымдыруа иқәхар алшоит. Ари гәәкроуп, ари чмазара баапсуп! Абри ҳалтпроуп ҳарт, анық илыхшаз Кавказ ажәларқәа!..

Ари аиپштәкъа аизарагы иалампшыцизды, ари аиپш ажәагы ахаан ирмахаңызды ажәлар, аиҳаракты апсха иғала. Уи зынза иаргачамкит, ҳабақоу ҳәа азәи-азәи еизтцаарц егърыгымхо, еилақылы, адә ду иамкуа, ус изырығуа ишанханы игылан. Урт зегъы иршәйз, ирхаз, рабұзарқәа дара, ишенибытақәа ҳартгыы иахъа ҳазрылаңшы ҳақазар – иқаларын тәым дғылкағ ҳнанагама ҳәа дырғөгөйх ҳажәфәқәа тұқындары...

Ари аизарағы, пасагы еипшымкәа, ақазарқәа раңғағын. Иара ус ажәлар иахъылагылазғы иахъабалак ирылубаауан. Леон ихата, апсуа рнағс, ртъажәғара изуа ивагылаз ақазарқәа ракәын. Урт абырзенқәа рааста еиха аптыжәара шриғоз, еихагы дышрықәгәйігуаз уажәнатә аргама уағы ибо иқан. Уи имаңымкәа иныңсығ-аатығын ацәражәарақәа артсыхъан. Рапхъя-рапхъақәатәкъя – «уара ари ақазарқәа дұрыжәйт-реңеит, дзықәдіртәағызғы рөыехәоуп, ақамчы изыркызғы абырзенцәа роуп, ҳара иахтәу ҳәа имои» зхәоз ықан. «Ҳара иахтәуи умбо, ҳшыа илоуп, даңсуюуп, апсуга дғыыл дықәгылоуп, апсугараз дықәпойит, иатаж-хозарғы ипсү тиҳуеит... Апсуга ҳапсұа иоуп ари!» – ус зхәоз ирәады-рхъуан еғырт. Ирыдгылозғы есааира ираңғағон...

Азыни апхыни анеилго ажәғанағ апстхәақәа шығағатеиуа аипш, иахъабалак тұыхәаңдәарадагы ажәлар неітәнеиңтарсан изғыз, уажәра-анза зқынышықәасала иңәнды иғыншашәа, зегь еибартысны ғызымтала анхара-нтцыра нап аларкит, апстазаарах ағәахәара ду еиха ироуит, рапхъақа еиғы бзиак изәпшыртәғыз рғығтақәа ирызхант...

Апсұа идыруан ижәлар, аиқарапкыз анхағыжәлар, ас иахъирғыхаз згәампхо шъарда ишыраңғағу, аамста-хатәрақәа иҳамаз лаиркәуе-ит, иахчирчоит, ҳаматң зуа уағ дұмамамкәа ҳақәирхарц дағуп ҳәа иш-гәрим-шәримуаз...

Урт ирылшоз зегь рыла ахәа шыржың иржуан. Уажәы еиңәаны Апсны гәақра итамғылаңт, аамтамыждагы апенипшуп ҳәа ағекажыға ажәақәа амтәыжәға рытанды ишдырпрың идырпрыруан. Макъана идырлакәаку-азғы маңғымызт, ацәгъаршығаңәа, руғекәа ақамчы нарыхқью, алақәа аарышклашша, ртынхаңаа рбара ицошәа, ауаа рырғығкразы Апсны ахы-атыхәа иалан...

Леон мыңхәйік иұбарарап ааирпшырц итахымызт, иқазшыала, иу-ағышыала иахъынзаяуз зегь еиғыбааны днеиларц гәтакыс иман. ҆абыргны уаҳәаңшузар, иара насып змаз уағын. Уи артабыргуан пұсқас иалхраан абысқатәи икылсыз нақ-аақ аибашыра уағемшхара рхылымғиаакәа, Картли ахәа зеадызгалахъаа аүзәмқәагыз арахъ адәйілара ырдымырғағыкәа, жәғанахытә азә напхтара риңаңақъоз-шәа, лпхала иахъеилгаз. Уажә иага еилыхаразарғы, иага ихынта-ғынта-разарғы – уи пәтәзаароуп, аринахысгы қәқәйірпа агахашам. Итыхәраа иааниа изыхъ акәзар шыңа инызқыло, ахаан «хахы изымғаҳо» быжъра-быжътәа итәздело мчыкгызы ықалашам...

Уи ус шакәү қайматла иара ихатагыз идыруеит апсұа, иқалаша зды-

руагы иеихәахъеит иапхъаѣа пеипшс имоу, уи инаргәаѣуа, уи илнаршогы шъардаза идууп...

Уажә имфапысуа аизарағы аиҳарак убри ауп изыбзоуру, инаипырымшәазакәа ицу идоухамчоуп уажә аҳача-аҳачаҳәа еитсаҳарак имазамкәа, абасқатәи жәлары зегыры рәапхъа дықәгыланы дзыр-цәжәогы. Дағшәаэзом иара, избанзар жәлар ropyзиабара кәалзыс изшәу, иага шәартә дтагылазаргы – пырхага имазам...

Леон идиреит иахъа нхыти-аахытци ауаа еидгаланы иѣаитәз ари аизара дүззә хараза азбахә нафраны ишыко, Византия аимперия ахадарағы иғылуо рлымчагы иштасуа. Анцәа идиреит урт ишрархәаша, иагышрыдыркылаша, аха уаҳа псыхәа амам, ушыапы цәаакыр ҳәа шәөозар – азы утамлароуп...

Аизарағ ажәларкәа рхатарнакцәа, досу ртоурыхқәа иргәylаланы, ирхәаз агәйнамжарақәа шъардазаирацоуп. Иаахтәаны изхәаз маңғым аимперия дукәа ropyжъара ҳара ҳабжыпсааеит, иара ҳара ҳәа узғұгы ҹанчаны ҳаблақәа тибаҳуеит, ұварак ҳайлатаңаан ахаанғы ҳзықамлеит, қалашьагы ҳамам ҳәа...

Апсуаа раҳытә икәгылаз аамыстцәа, апсха ишқа иаахтны аеңниҳәа рзықамтцеит аха, аңа иақәкны ажә ҳәа, ирмаанан изхәаз қалеит, ҳара ҳтәила ағынтықәа ҳажәла-хылтшытракәа еидкылаҗахым, адәныікатәиқәа роума гәтыхас икоу ҳәа...

Леон икәгылан ицәажәаз зегь ицәырыргаз азтаара дукәа ropyцхъаза ртакқәа ритеит. Иааукәиршан икоу угәылацәа зегь узығашку-азар, ихәеит уи, ма дара-дара, ҳәасапшь икәатәа итцеибамырғыло, ини-бартәозар, зыпсатәи зманы зхы иахәо зегь ааны уашта ropyетарыжъуа-зар, уара ухата үфны ағынтықагы үтаацәа узеидкылазов. Абри иахъью-ит еиҳарак ҳара-ҳара ҳзендиымғыларгы. Дасу ххатә лахынцақәа өеи-харц азы, Кавказ зегьы еицазеипшу алахынта дугы ҳазхәицлароуп...

Араға еизан икәз реиҳарағыкгы рзы ари аиԥш атынхажәа ду агә-акжара мариамызт. Аиҳарак нхытиқәа исаны, мамзаргы арахъ иааны, рхәрамзар егъзымдыруаз, иарбан еиуароу иҳабжъаҳдо ҳәа дасу гә-ныла иназхәицит, уи ӡбашьас иамоу ҳәа иара ус акы ацәаарагы из-ахыымпши...

Апсха идиреан ари аизара уеизгы-уеизгы лтшәа дук шамоуаз, иалшон зынза ихыбгаларгы, аха зегь акоуп дацәымфашьогы иныру-ан иара зышытатара дағу ауасхыр атқакы қаймат шамоу, уи ус баша ишыбжъамзуа, мышкыны ҳәартара ду аманы ишаацәыртца...

Амра акәапқәә амшын инташәаанза ауаа неилшәарак рымамызт. Хәылпшәаңшы ахъигәыдычталоз мыңхәы дрылкаан дунарбо, длашо-лашо дықәгылан аңсха Леон. Ихаз ахъхаңа акәзар зынза еилакәеицегиуан, псуа маңала акемызт иара дешелахәазгы, ишәын иан лаҳәшья Чичаң Константинопольнә изаалтииз аимператор маңа. Уи, шеибакау ахъы иалхушәа еилыңыцьо, мыңхәы инаалон, аха зыбла ашыңыламыз рзы ақыргыы игәптысцәан, иахыркөаң, иргәатеиган.

Леон иара ихатагы уи аматәа анишәу, тәйим напқәак рыңикәыршан дыркушәа, митәык хақәитра шинамтоз ибон, аха иаазыштыз лаҳатыр аћнытә, уи анаға аимперия ашқа уажәнатә зынза иаахәжәаны агәрага-ра ицәмызырц азы мап изаңқуамызт. Амалагы згәы намжо аурымцәа есааирагы рхыпхызара иаңлоит, урт ишьклапшуеит, итәашья, иғылашья, ибла ахътысуга ухәа, иажәа наиғыңшәаанзагы, псаатәк ашыапы инацрахәаны, мшыннырцәка иахъдырпүрра иашшоуп...

Аизара ианалга асасцәа дахъқәа ауха иахъпхьаша афнатақәа ракъ иршент. Цәа змам шыапыраңа иркәаҳаз, хфаха рзықамтә зшыңац ршыңкөз Дгылпшәа адәенүжь ахы ианақәитха, Хъзани Қәабшыңақеи махе ҳаффалак аарган (уи Барыил-хан ир иманы ара данықаз иааргаз махъын, амған ашъапы ашъантца ипнақан акраамта итәлзуа ашәшыра итатәан, уаҳагыы изрыңымцәзт, ара иамахан иқан), зны Рамзың дахъта-хаз ахахә ду ағыи инаргеит. Иаалаган уи ахахә, аката аипш, азартәи дүкәа акәдиршент, ағәаасақәа атартцеит, нас амахе адирхеит. Даңа жәохәғыл рақара арпарцәеи дареи алахтымкәа атадырпо, иагәтасуа маңара, адәы иқәганы Псырзха агәахыы иааргеит (уи иахъагыы ишшоуп уақа), инаганы аңсха изыхъ ахъыңтыуаз аханыңдәкәа иштарцент.

Ирхәон уи ахқәажә ду Хырыхәыхә лажәала иааргазшәа. Җаны лпа инышәынтрах ааста лара уаҳы еиха днеиуан. Азыхъ ааигәара ианықа-ла, үәйкәбар-үәйкәбар «зылагырзкәа» аауаз ахахә дахәаңшуа, ларгыы лызхара лгәи лұқычуан.

Спа илағырзкәа роуп ахахә иалтцуа, нан, лхәон лара, урт ҳадгыы дырпсаҳәонаты иаргыы хаштра иқәлаңом, нағазагыы имшра Леон иц-зааует...

Абри ашықәсан уағы ишимбаң азынра цәгъахаңеит. Адғыыл еәжәо иттааит, асы ауит уағышәара инахъихәәо. Есырла, қармашла ихы-быз ақәаңқәа аарла рыйқәңқәа асы илхәхәо илагылан. Иахъабалак,

еитанеи-аашың ықамкәа, амшақәа зегбы еимаҳаит. Рхәйчы-рду, рыхә-рышәхә, рыйнра-ргәра – ажәлар ағәәкәа итагылан...

Апсха қәйіпш Леон аригбы акы ҳәа дұрызшәоз иреиуан. Ашәартә ба-апс итагылаң ажәлар фатәы-жәтәыла, маңа-фытәала, мәңи-мңала ре-иқәыршәараз ғәтәала аүзабаа ибейт.

«Ухы иархәа» ҳәа зны ианшың Барғыль-хан изааникъыз ақазар ры ракәзаргы, иқартқаз ацхыраара ғыл-бзық иазхәомызт. Дара рөң азың ғәтәа иашыңлахъаз урт, ашәафакәа рышытсаны, апсуга рпарцәа ғъеғәа рыдкыланы, ақблакәа, ақытқаңа ирылан, асы итанаңыз ауаа апсра анахыңқәа ирымкәыткәкәаауа...

Шәгәры кашемыжының, ақаңаи амарцұа, асду ағағора ду иатәуп, ҳаңхъақа аамта бзиахоит ҳәа жәлары ирылабжыон, рәңді дырғәтәон ауаа қәылғақәа. Убасқаноуп Леон ааигәа иимбациз адуюха-уағызы ғыңғаңынан данибаз.

Хыңхы ахтынра инаркны лбаа азың әкынза ахтынрпарцәа ибжырдаз аграпара дыбжыланы дышлеиуаз, асы зхытқаңы, хәкәрапрак иақараха иштәз ахахә ду аағс, асаркъа пығеевыхақәа реиңш, ублақәа хнакыртә асы мыңхәи иахыкәенцеиуаз, изарақынзагы изымайна, ддауапшыха, дахыннеимо дікәашшәа ашәыб иқәнауны, инап дүкәа хынырхала, изамфакәа ттәрааны ицо иқапшыза дышгылаң илапш да-атцашәеит.

Леон иибоз ағера изымгеит зны, игәйнкыларала ус исахъя ибла ихғылаң үнишьеит. Иңиз иарғылажәфаңы днарыхәапшит, аха уи иан-накәзаалак иара ида уағы дшибартаңыз ааигәалашәеит...

Адоуха-уағы, арах Леон дипымлакәа, ахахә ағы длеин, инап ұаңа ду ағылаирхан, инапсыргәгыңца қыақыңа қаңқаңа, ашығышығәа иан-лықәиш, с-цырак ықәымкәа, иқъантаззәа иаахитит.

Үи анағстәкәа лбаа, алғатқа ахылззуа, иқәандашшыраңа ишааңц иааниуан, таңаң иағампахжоз азың.

Үсқан апальмақәа, аолеандрақәа, амагнолиақәа ухәа реиңш икоу атиаақәа Апсны иаzdырзомызт, аха ари атың иаакәыршан иқаз ашәағыңызап, абнахәыхәкәеи ашхартысқәеи ылапырпрыруа, апсабара зегбы еикәашшыы асы иахъатқа алакә хата еипшыртәуан.

Үи зыңзаск еитахәашы әзмам даға цәакғы ахалеит адуюха-уағы данцәыртқа нахыс. Әлемчыбжына инареиҳаны ауаа злакта итампшыңыз амрагы, апстхәақәа неилығоры-ааилығорын, ицәыркәа-цәырасуа, иқәылқәма-шәылқәмака иқаз ақәаңақәа рышәхымсқәа инарылапхеит...

Леон дағазныңғы ағера игеит ижәлар рдоуxa шығерәзаз, ишyха-ракзаз, иага сымқаыл леиргы ишзазымтәахуaz. Уи инаштарххны, дук мыртсыкәа, амшқәа каххаа еилгаζеит, атлақәа ашәыб рхыидфыр иле-иуа, атәтә-тәтәахәа си-цааи зытуа рәаархеит. Адоуxa инапала ихи-тыз ахача аипш, анақа-арақа иаапшит иахъабалак ауаа рынхартқәа, раандакәа, реитанеиааига хтңистақәа, rashтақәа, рымдахәастақәа...

‘‘Әң апстазаара аилашра иалагеит, шейбакөү зегье еитағышеит, уа-анжагы еиңшымкәа, ағәыркүхәа аизҳарамға ианылеит...’’

Абри аапын ааймтазтәкъя хәйлпазык Леон иахтынрағы, қерга-ментла ихкөз, атара аниңдозтәи ашәкөкәа дышрыхәапшуз, ағақа ихаз апенцүр ааймкөз ахала иаатит, лбаа амшын ағәы казказуагы дын-хыпшылеит.

– Са соуп упенцүр аазыртыз, – ус бжыык хааза урымбыизшәала илымха иаатасит Леон. – Сааит угәхъааган, мыңхәгыы сәәандоуп, сәәандашьшыразоуп... Ублақәа сыртагәзүеит, ухахәи сшышшүеит, укәа-умагра стажемареит... Сааит сара харантә-хараңантә...

– Иабантә уеизгы? – дтсаит Леон.

– Ухала иудыруазар?

– Зны ибзиан сзышыцылаз апша қәэнда ақазшықәа ухыскауеит.

– Убома сшудырыз. Ааи, сара Константинопольтәи апша қәэнда соуп, зны иуцнықәалоз, бзия иубоз, аштахъ иухаштыз, најаза иаанужкыз...

– Сызлоупшааи, иуазхәада арахъ сшааз? – иғәы даатацәажәеит Леон.

«– Сызлабпшааи» ухәар еиҳа еиғуп. Сара абырғын ткы зшәү соуп, ахахәи-хыпшшәала, сыбла тыпха, сыңсығткаара ҳәа зоухәалоз...

– Баагыл, бмыңцакын нас, – ицишәа аниба «ажәәфа» днахынхалеит.

– Умшәан, сәзом сара. Сдәылуцаргыы саақымтұзакәа ушә саслоит. Сығноуымыжылар – упенцүркәа қысығөлоит. Сара уара уда пстазаара сымазам, сара сзыхәа уара упсҳазам, убзиабароуп...

– Ааи аха, иаҳзеилоузеи?

– Иухаштхьюума?

– Сағамыз...

– Иубома ублақәа лағырзыла итәырц егъшаарығымхаз. Уаргыы сы-гәхъааугон, ус ами?

– Ааи-ааи, шыта издыруеит ус шакәыз... арт ашықәсқәа акы ғәгәала ишсығыз збон аха, изакәыз сзеилкаауамызт. Уи азхәицхагы сыйтадаз...

– Ахра ануоу са сугәаламшәеит акәу? Иудыруаз, сара рғъажәөара

узысымукәа, иага доухамч тәгәе ухазаргы, угәтакқәа рыхъзара шузудаафо...

– Аαι-аай, ба бгәи апхара сыйуп, соупшәйл, слахынта, – ибжыы өтгәнды өйтүрц егъаигымхеит Леон.

Иаатынчрахеит. Апенцырыхътә ахәхәаҳәа иаауаз апша keletalда ишиғахәмарың иғаҳәмаруан.

Зыбжыы иаҳаз, гәаныла дзаңәажәа, хараза ицахъоу, шытә хнырхәыша змам ак шакәугы мыңхәи ицахәцаҳәо, ихъааха иаанинырит апсха. Иапхъақатәи дна兹хәыцит, аха уахъ макъана ус зызбахә ихәаша акгыы ацәаара дахъпшумызт...

VIII

Ахқәажә ду лгәи бзиамкәа аиартта даман. Лгәи пшқараххазангызы дықан. Лбара имфаҳыңдуаз ахәсақәа «ршыап шыац амыреуа», рыңсы заны лапхъа иааниуан, нас иара убас, аз ркуашәа, ашшышыңәа реааларкәнны, – «бышпақоу, нан-шыыр, беиғыми?» – рыйжыы ларкәзаны иналызтаауан. «Аай шытә, исыбаргәүзеи... шәа шәышпақақәоу», – лхәон ларгыы, лбырфынқәтәа һњаршәтны, рааира лгәи ишахәааз лныпшуа, жәабжыс исархәарызен җәа лыблакәа ҭаа дрыхәаңшуа.

Иара ус еисарақәгыы еиқәаттәек аларшәымкәа, лхахәи keletalда ишләхъан лара, ллакыңдақәа тыйзәзәа, лылахъ качыра шәкы анығатала, паса зыша злыпхоз лхылғә гәилтәа шамшам пшшәаҳә ахазамкәа, лзәмәқәа, уантара зымбаң ачабра аипш, еизытәа-еизытәа, ржъашәкәа хынырхала, лыхәда тұқәашәаагыы еиқәыканза – анқытәи лыпшра-лсахъа здироруаз иғәғыны дызлыхәаңшумызт.

Ахқәажә данаҳқәажәхә бзабаакгыы лымазар ами, аха лара даагы-лазаргыы бзабаас илбахъоу егылқамызт. Ләңдә ирыхтысуаз ларгыы илыхтисуан: дабылуан, даңычуан, иара убри ауп абас ирласны дызражәызгыы. Атыхәтәен лыпхә лгәирфоз зыңза дашьзент, уи лхатца, идкылан имаз ауаагыы иаргыы мшыннырцәка иаҳхыртқаң иалылхәаара лыздыруамызт, аха хырзаманк шаңа, цәгъя-мыңцәгъяк шыіказ ақара лгәи азфон. Лпеиҳаб иакәын иаҳра инапала иштәтәнди, ихәан идыртәа леипш, иаҳтны дахуп, қоуп, анеи-аай игзам, ағба анзаақәрыло ахәынапқәа ғәара-пара ишцо аипш, иңиртциз раңаағызаргыы идхәыло, иажәа хазтко, иагъаңылқо, макъана имачығзам аха, лмаңа Леон, иага ихъз-ипша аштығыра иағызаргыы, дыңкәыноуп, ахәынтқаррақәа

еилалан инап иадыркыз амчра импытшшо иалагаргызы, анкъа аипш иааимпытцаан иара ибартә ды́коуп. Лұғы иалырхәом акәымзар, ус иагы́каландаz лгәахәлоит зны-зынла ажқәажә. Усқан еиҳа лгәи ҭынчхон. Гәағла згәи пеипенеуа итәни аган иавоу еғии лматагыы еиҳа дааиқәтәарын, ихы инапағы иаагарын. Мамзар иудыруазеи макъана уи иршо, ақыс иара ғазшыала, уағышыала, даазеипшылтәра ҳәа уағ длыздыруам. Аңцәа датеимтәроуп уи аипш агәаанагара ахъымоу аха, еса-аира илақта хаара маңаақ атца замкәа, уағ қандак, гәйжәлбаапсзак иакәхөшәа лбоит, дызңыңкәо, дызңыпшша ауағызы уағы ишимбаац лгәи иааымгуп. Иаргыы даақәымтәзакәа царта-аартас Егры-нырцә имоуп. Данааилакгызы, шамахамзар, лара лаҳь дығналом. Дығналаргыы лгәа дакны дагошәа ауп дшы́коу, зынза длызхъаңшуам, уимоу, иан гәакъагыы жәаңыбарала длаацәажәлоит, иаб иахътәкъагыы гәйнамзарақәақ гәағыны иаатиркью далагахъеит...

Абартқәа зегы лыбыла иахъабоз лшъамхы лытцнарзаауан ажқәажә, ус шакәызгы лөөрөгәәнаны дааниуан, илықәығәгәоз апстазаараптә еидара лчелтомызт, аха атыхәтәан, лымч мырхакәа, аиарта дыланакуа иалагеит...

Уи еиҳагыы лхәыцыртқақәа аррацәеит ажқәажә. Иахак дмыцәазакәа-гыы лхи-лыхшареи, лығони-лгәареи, луа-лтахыреи дышрызхәыциуз иаалыршент. Ирпеипшүзеи, мшәан, урт рапхъақа? Лпеніхаб Леони уи идхәалоу ауааи урзызырфыр (излацәажә зегъ лара иабалахауен аха), хырзамануп ирхәо. Апсны ахра-ғекъара ихықәгылоуп, абар-абар ибғаларан икоуп, егъагзам. Нас дара ззыпшүзеи, мшәан, уи бғалар дара еибганы нхашыас иримоузеи. Насгыы иназгада уи ахра-ғекъара ақынза, дара алахәзами, дара абақаз? Аха, ишырхәо аипш, устәкъа иқамзар қалап аусқәа ҳәа хазгыы лхала лгәи лқажон ажқәажә. Уи аимгеимцираз Леон ихәычра аалгәалашөон, уи иишьа, изхашьа... данғытшшәа нахыс ихымфаңгашыя, иқазшьа, иуағышьа гәйрөгәагахангыы иаалзықалон. АпстазаараФ шъарда збахъа апхәыс бырг лжәйтә гәи илытцанахәон уи ажәлар шиқәымзуаz, табыргны, Аңцәа абағ-чыда илайцан дшы́коу, иа-цназго ахшығызы шиитаз. Уажәнатә ажәлар рғыразак ихъз мхәакәа зырымжәуазар – уи машәырла ишықамлаз, иара изыхъ ахатагыы машәырла ишымааиз. Акызатцәык дзыцәшәо, абаққак имәхак ирдуззо дахъалағаз ауп, тыйх зны нхыти-аахыти ажәлар еидгаланы иқантаз аизара ду азбахә анлахагыы зақа дшәазеи. Уи инаштарххы азынра аныцәгъаха лыпсы зақа илынхахзеи... Итсағрыша аизарақәа, зақа илцәымгүзеи,

затка лхәылжыбы еиладыргылоузеи ахкәажә. Лара дахаанны бзиара дук убарт аизарақәа ирылтит ҳәа лмахаңт, иагъылымбаңт. Арахь иагарааны упшыргы ауаа ныгән-нысуа аизарақәа рахь амға иқәуп, ишөүжәу еиләе аа еилагыланы ианымфаптыргогыбы убап...

Ахкәажә дахыштың ауда мыңхәы иғнылашаауан, апардаңа ашырлах ҳәагыбы лхәомызт. Уи ианакәызаалак бзиа илбон алашара. Даңызғабызыгы ус акәын, илбаны даанхомызт алашыцара, хәычык иғнылашыцаау уадак ағы днеиргыбы лассы дахъдәйтца дашытән. Ианакәызаалак лңәажәарағты лажәа иалан уи алашара. «Сылашара Мрамза» лхәөн уажәы-уажәы, даңақала илыпсаҳыр анылтахызыгы «сымш» ала иаалыпсаҳуан. Амши алашареи – урт ақ ракәын лара лзыхәа.

Иахатәи атх дышымыцәазгы, ашара данапыла, еиха лгәс аайхыкказшәа лбейт ахкәажә ду Хырыхәыхә. Убриижъетегы, абар, шыбыжы инахыхәәйт шыңа, лгәеихыккара иагымхаңызт. Лапхъя иқәгылу асаркылыхы еирүзгыбы икәенкәеиу итоу азы дахъаҳәапшүа затка лыпсы лнаршыозеи, заткағыбы лхъақәа лханарштуазеи. Ахтынра ду ағы изгәемпхо егъағ ыңазаргы, лара уи өнекгы иагхар луам, аирый шататңелак аматцуңа дәйкәылткоит, уимоу, итамңәыцзаргы, ипсаҳны ағыңа аажәга ҳәа ралхәоит. Уажә даазкәылаз ари еицакзом, иагараамта иңазаргы ағьама шагъамаңт иагъамоуп, апшәахәы шапшшәахәың иапшшәахәүп лхәөгөн далағеит. «Леон сымш» ҳәагыбы лгәс интылхәа-ауеит, ауразоуруо адунеи зегы аалашазшәагыбы лбоит, шыңа маң-маң лара илңәыхарахаң апсабарағы ааигәахоит, ахъхаяхәа азыхъ, уимоу арғаш хыречеабжықәа лаҳауа далағоит...

Шыржылаахыс лхәыциртқәа мыңхәык изырхәашшүа ак рыламсуга, абас илаша-лашо ишыңа, уи зызхәаң ак шыңа мөашшы, аматуопхәыс дгәйткәа-псыткәаха даағнашылан, – Леон даауеит, – ҳәа ғаалтит.

– Леон дарбан? – илаҳаз лызхамтцеит ахкәажә, лыбғагыбы дныхтәаллеит. – Леон дарбан? – деиттааит уи, аха аматуопхәыс убри ақынза ауалуашара дамәханакны даман, уаҳа лөһи зеилымгеит.

– Ишпәа, абра дааину? – дгачамкәзарц иақәылкит ахкәажә, уағы ишимбаңгы дшәеит.

Дырғегъыхыс лыштыхъяңа дынхышәтын, ахчы лхы ахънылалтаз, дгәйткәа-псыткәаха, ахаан илымбаңаң азә дааинуазшәа, ус дышытән. Аматуопхәысгы, ашыңа аипш дадырсызшәа, дзынейтамтца лтып ағы дылан.

Уи аамтаз ахтнырпарцәа агәашәкәа аадыртын, Леон таны мратчас длаша-лашо, даныхәычызы дызтажәмарлоз, ипсеинпш бзиа иибоз, аха

абар изынъя-зыңпазаалакь акыр шыққасақәа раахыс ишъапы зتاимы-ргылацыз ахтынгәара дааталеит.

Данаауз дызбоз, ара дахъааизгы зылапш дытцашәаз зегъы шанханы, ирхәо рәамшәо ихәапшуан.

Иара дызхаанны иидыруаз ахтныматцуцәеи ахтнырпарцәеи, пагъаррак инмырпшкәа, дреихырхәан апсшәа анреихәалак, зынза ршьара иқәнаңыон, ахъапш-кәәпшра иалагозгы дубарын, излапшуаз лакәу лабәабоу рыйдышуамызт. Убасқак апсҳа Леон ихыпша ғәгәаны рлымҳа итасхъан, атәйлан иқаз атызшәагъы цәгъамкәа ирдыран. Разжыны Леон ду ихи-ихшареи афны икәмымызт, уи машәырхоу, иара еилкааны даау рыйдышуам аха, ус ахъықалаз даргы насыпк рымоушәа рхы аарыпхъаゼит...

Апсҳа уаф дицзамызт, – уи ауп зынза иңашшатәызгы. Иара ус бұйаркғы икәнүүмүзт, ихәатханыкәгааңцәагъы рхабар зхабару ыкәмымызт.

Хәсеси-хацәеи ахтынгәарағ еизаз зегъы дхағ-хаччо, аха уи алеишәа چыдагы атубаауа, апсшәа наренихәан, ижәфахыркәа пұаңаза, лактала ахазаркәа даареипшнушьалартә, аха Рамзың ихатә даа兹шәа ипшра-исахъа ихыркаауа, фашъарада итептүпшгы иидырбало, ашта ду еиғтәен ахтны-фны ахажә мардуан даадгылеит. Данысабиғаз иетциси иареи рапхъязакәни абрақа ишиебабаз иғәалашшәазшәа, еимгеимцарак иеа-аникылелит, нас икәымжәы акалт пхъаршәтны, дмыццакцәакәан, түнч амардуан днағалеит. Абартса дахъыюхалазгы, даахъаҳыын, итцуазеи астәи апшра сыйгуижүтөи ихәарызшәа, Анаңәапция ашъхақәа днарғапшит. Нас иааирццакын, убрігъ данхәычызтәи иқазшыала, акы ихаштны игарц даа兹шәа, ашырхәа афны днығоналелит. Уақагъы ипъилоз ахтныматцуцәа гачамкны ишихәапшуаз маңара, ианду дахъыштыз ауда днығонашылелит.

Лара лыхчәи еиқәырзача ипхъаҳәаны, иааира дазпшны, дыңқылқақәакәараңа аиарта дылатәан. Дшылбаз аипш днығоныцәаарц егълыгымхеит.

Иара ихы-иңәи лашо дщааниуз, ажәа мхәазакәа, ләепхъа ауархалрағы днышъамхнышгылан, лнапы аанкылан днагәзит.

– Ухахәыс ицаша уанду, – уаҳа аңақ лзыимхәакәа, лылағырзқәа өхажжылелит ахқәажә. – Уғыл, нан, угыл...

Леон дәғагылелит, аслан бағыш иалхыз ақәардә инапала даахан, ашьшыхәа ләепхъацәкъа днатәеит.

Лылағырзқәа чабрала иаалырбан, лыг-ләи иамхәо лара деңта-

наихәапшит – аныхачапа дааипшнылшыалеит, «злыпхахаура, срыцха-
уп, алапш дацәыхъча» ҳәагыбы лгәс интылхәаит...

«Дышпажәи», – иғәс иаанагеит иара Леонгызы, лнапы аанкылан, гәй-
блра дула иааишышынит. Ларгызы уи лгәс аарпсаҳәазеит, лапхъя итәаз,
атцара ду иалган иаахъоу, уи анағас изықатоу аибашшы ғәгәа, уажә
жәларык пәсхас ирымоу, нхытци-аахытци зхыпшагыны нафхъоу, акырзагыы
аҳынта-ғынтарақәеи аудадафрақәеи ирықәшәахъоу, запхъақа зпеиңш
цқыа еилкаам иакәымкәа, макъана ашта итыңны шьяғак қазымдац,
өүжәлара захъзугы ззымдыруагы, анкъаңа зны (убасқак аамта цахъоушәа лбо-
ит) абчы анихъыизгы аалгәалашәеит. Усқан иара абраңақа дыштән,
лара дааины абас иаңхъатәкәа днатәеит. Еилакәеициуа зымфа
ақәардә иаҳшын рапхъаңакәни ишәитказ ақәалзыматәа. «Усқан-
гыны ушхәыңзазгы ҳайларуғынтуан, уажәгы ҳайларуғынтра уағуп»
лхәарц ағсык аалыгхеит, нас сыйшың қазама сара аубыңыр лхәан,
ақыпхәа лгәаанагара аалыпсахит. Иаразнак Леон ихашәара-итышәа-
ра, деңкәтиңзәзгәузу, дзакәтиңақа ккаңа лыбла иаахъылелит, дызтаз
ашоурагы даалтын, иғәағыны иааишшахаз аналгәалашәа, хырзаманк
қалар ҳәа дшәаны дгәйткәа-псыткәаха лыбға дныхтәлеит.

– Бымшәан, ди, – ихәеит иара, – сара уажә сцоит, – бгәс шрахәымыз
ансаҳа ббара смааир сгәс иамуит...

– Ааи аха, нан... асқатәи ҭацәа иумоу... – ак лхәарц дналаган, аха
лыбжыы налыхәлашәеит ахқәажә.

– Сара ҭацәас исымоу стәила иағацәоу роуп, ҳатала са исағацәоу –
урт ҭацәас исыпхъаңазом. Насгыны сыйфыны саант, арақа исағоу – ихоуп
дзағоу, уи Анцәа дибароуп...

– Уфыны уапымхааит, са шамкәа сыйшаз, – дааматанеит ахқәажә.

Иара дырғөгүйх лнапы ааникылан, иеыларләнди днагәзит. Убасқан
ауп ахқәажә иангәалтаз ихазыртракәа руак ҭацәни ишықаз, аха иа-
лылхәаара лзымдырит, иғәағынгы изма, изагхазеи ҳәа дзымдаит.

– Бгәс бзиазааит, санду, – уаҳа иеынмырхакәа, ацара иеыназкны
дшагылелит Леон. – Изакәызаалак хъаас ак қабымдан...

– Уабиңара уқәымжааит, нан, сара уаҳа акрыстахума... Иабацеи,
мшәан, арт? – ҳәагыбы нацылтцеит, аматуцәа рзыхәа, чағъак ағъама
мбакәа дахъцоз хъааго. Урт иара дааоналазар аахыс ишәақыаны, ицәи-
ркәа-цәырасуа аатракәа ирыван, апшәмацәа лассы ихнымхәуандаз,
еиғамхаяндаz ҳәа рыгәкәа ҭыңны ицо...

Ахтынра ду зыхъчоз аруаа иреиуазгы апсха дшааиз анырба инаркны, иара ус дара-дарагы ажәак еибымхәаζо, ишанханы икан. Зегы акы иашыңаң изеитамтца, ируа-ирхәо иақәшәомызт. Убас дықатцәкъан Леон, уи шанак далашан. Ажәлар ахьеизо даннеилакгы, иаразнак зегы дрылхәхәо, лакҗа-факҗа иахъабалакынҭ дрылубаауа даақалон, илаңш акәзар зегъ аағанахәон, иөы интшәарызеи ҳәа ихәапшуа иалагон...

Иаашыңа ицашыңахеит Леон. Даани-дмаани, лапшташәароу лапшташәараму рзымдыруагы иаалихеит зегы. «Уара дубама, са дызбама?» ҳәа еиздаарц егърыгхомызт, аха ус өңаң-ғымт еиғапшуан. Дзаашәыштызен ҳәа азә ибжы аатиркъаргы зегъ еиңғекны дхамбазеит рхәарц ргәи итан.

Лара ахкәажә дугы өңнихәа узлытомызт, избанзар табыргыхатан, абыржә Леон ихата ләәпхъа дтәазу-дтәамзу лзымдыруа дықан. Апхыз еипш убас иаалыркъан икалеит ари...

Леон ахтыны ашта аағотқаны агәашә дахъаатыңыз ара-тла дүкәа рымтдан амакхе тәан. Уи хәйыңгәртәк аденизаланы икан. Шьюук азқәа иқәтәан, шьюук ус иавағъежкуан. Амакхе урт рыгәхъаа мкыкәа ажахәара иағын.

Апсха агәашә данаатың, ахәыңқәа ахемарра иақәытңы, ихәапшуа иалағеит, иара амакхегы, ак ацәа ианырызшәа, изғыз ажахәара ааипхънарбан, иаазырғит, нас, ахәыңқәа абға-гәард ишықәтәаз, иғеинхан, еишкынфәацәлаζа иғагылеит.

Леон дааптышәарчеит, уаҳаргы дхъампшәакә ашырхәа иғығаиҳеит. Жәа-шығағакгы қаймтацқәа, ишкылкүәа иөы ааипырғалан, ахышәтхәа дынчыжәлеит. Зөйлхъакны иқаз ихъчағағаи ихәатханықәғағағаиғы ааңыреибаҳәан, иштәхъ, иапхъа даарыгәтүларкит...

Апсха ахтынра ду ағы дышнеиз ауха амрын инзаалаанзагыы Ҙсырзха ахы-атыхәа иалағхъан, адырғағены ишаанза Бзыпта илб-жъанакыз жәлары зегы ираҳахъан. Еиуеиңшым алагы иалақәажәон; шьюукы уи иаб иашьеи иареи еинишиәазшәа, еидтәаланы еиңырғазшәа-еиңырғазшәа, иқататеу-иутау шъардагы еибырхәазшәа... Еиха изырғыңқарц зәхыз даеа шьюукыхы – урт рыбз уаанзагы еивтазшәа, Леон ду зны иаалыркъан ипсҳара шытептазшәа иқайтаз зегы мааназшәа, ишынеимаштыраку дара ахцәа зегы Апсны ҭины ахә ытцырхырц ргәи итоушәа, изаадырхәогы ахазарқәа ракәушәа, ԥсеибаркыгас икоу зегы рылартон...

Ари шәымбои, рхәон урт, ахазарқәа ана индырхеит, ара индырхе-

ит. Анақаңа ахәйтқағырымчаркит, уимо ахаан зыжқела Аңсны иамбаңыз рмахеажәкәагы жаһәо ахтынра агәаше илатәоуп...

Леон ахтынра ашта дұтыңды данца, ихъчағаққаеи ихәатханықөзінде ицини дышинауыз, Қәабшылаң ашәхстә зәз ани ауафоуи шеңізділдіктердің илапш нарыққа енді. Исаулеишият – руазәк зхақәиттра Ҳазарттың жаңайтындағы Атсны иаанагаз, зыңсадгыл еиҳаты иацәнарзыз, еғи – зхақәиттра, ифны дышіказгы, нақархарағаз, итәымнатәй, хартта змоуа иқәнар-хаз. «Ауа еидызылғы ухәеит хәа, – иғәи интихәаит Леон, – ирзеилор-зен арт, насыры излаңғажәо закәзынеиш?»

Имбощаа ჲათаны днараფсит. Алмөнаныкгыы убарт дышрызхәбыуза мацара Анаїәапиа дыфхалеит. Ишькылкәа ишькыл ианнатцеибаҳәа дааөөжәтцын, уаҳа өацьара ихы мырхакәа, абаагәара ду азганк ағы икәз аҳатгәйнкәа рахъ иғынеихеит. Иаб иҳатгәын архъя даннеи, илахъ-ицымшь ааизатәын, днеиҳәткәыләлеит, ағәы инапы нықәишьит. «Уара ишуҳәаз иқастцеит, саб, – даацәажәеит Леон, – Сыңан сара ахтынрағы... дызбеит санду, сагълацәажәеит...» Уаҳа ажәак ацымтәкәа даазы-рфоит, – «бзиоуп, дад, сгәи иахәеит иүхәаз», – иаҳазшәагыы даақалеит, рапхъязакәны илагырзкәа өхаддыйлеит. Уи азәы ибархәа дшәаны, ашы-рхәа деңтағагылан, ишътахъка даахынхәит...

Леон Византия аихабыра рұғы асепт аилазааша еипшны Ағсаны аихабыра рышқақәйрғылар далагеит. Уик зынза рышара иқәнақьеит еиуеипшым ажәла-хылтшытраққа иреиуаз ахцәа. Хәыңық рхағы иа-иауазшәа ианықалагы, иара иғы иааны азәи-азәи рыцәгъяққа еи-баҳаогы рұғаархеит. Иара ус қазшыз иман: еиха аңғыза зәоз еиҳагы лажәхырда рзиуан, зыңғыз рхәоз ааганы иваиртәон, амға ритон. Ус қайтдо даналагоуп ахцәа зынза «руардыңқа» еивтцахо атагылааша баапс анроуз. Ағсаны ахы-атыхәа зегызы еибартәнеирахеит. Ахцәа дасу еғын дтикаарц азы ихәатә иаңыңқаоз ауаа рыйсаҳы еибартны ижәитон, ақытаққа рұғы иахъабалак ана-ара агәйнамзара змаз ажәлар реизараққа мәғаптыргон. Атахмадцәа-қызығаққа ҳәа ипхъязаз неита-не-итасуа икәгыланы изғөз үзәжәаран. Уаанза ахазарққа рызбахә шры-маз, уажә урт иаарқәатцын, Византия аихабыра рахъ ииасын, ғәғәалаза агәалаққа шрымоу рхәо иалагеит. Иахъурхалак раазамта иоуп, дара-ртәи ныңқаигит, ари шәымбои, ҳаагылазар ҳзышыңылхы ҳақыыхны хиркәараттарц дахъағу ҳәа апсұа иқәйзбозгы раңаафхеит. Уи ҳхы иаҳархәап, Византия аихабыра амца рыйтатдан ихаршыр, дырғөгъыхы

арақа ажәлари дареи еиғақап, аилағеилас ғәтәзахар иаргыы дықәнагап рхәан, иаагылазар апсха итып, еишәрүцөз, еиуа-еишъаралагы иа-аңгәзәз ағәакъатқәкәагы цәхәтаzo иалагеит. Леон ду ипен иареи зөйтөкөзгөз үйнелесе, ахсаң да анын аңынан да жаңынан көрді. Феодоси өнерхыла уажәй-уажәй алада дңан даауан, иига-ааигоз уағы издыруамызт. Ахтынра ду ағында шаанза ауаа еизаны еилатән; ак рыйзбон, ак рыхәшъадуан. Атәйлан уажәй-уажәй әмчрак еибаркәанызануан, ажәлар, адач аипш, еимырхха нақ-аақ ишыркыц иркын...

АХПАТӘИ АХӘТӘ

I

Адагәа ашъха ашъапаны, аталашәрырахъза үзара, Кәүдры лакы-лакыу илеиуеит, уи аштыбыжътәкъа аранза изығазом, убасқак ҳаракы-роуп. Амала зылаңш тару, астәи хлантцы длаңшны, лаххьни азы ата ке-икеиуа ибартоуп.

Арақа ахра ағәылапқаны хыхы иқәтадоу ахыхъчартада баахкыра ду иаларсу апшыхәиртә бааш ҳаракқәа рәкнытә нырцә уағаңшуюит Пскал ашъха, икказагы иубоит уа иқәгылоу, абфатә үзар хәылпшәаңш еиپш еикәапхо изхагылоу Қыач-ныха абааш, мраташәара шыкоу упшыргы Шыапкы, нас Ахыңыртә ахәада ҳаракқәа ирықәгылоу абаашқәа улаңшрықәшәоит. Үрт аки-аки еимадоуп мәхәастала, рыбжысрагы мариям. Аиҳарап анеира цәгъоуп, Циблиум ҳәа абырзенқәа зыштыоу, ари Табал абаахкыра дүззә ашқа.

Уи Кәүдры аганахъала ауағы moy аңытқәкъа зхало иқам, арахъгы иаакәйршан қәәпә-әапароуп, шыңтароуп, кызғы баапсуп...

Бэзыңтатәи абаахкыраққа зегзы Анақәәпиатәи шреиҳау аипш, ари-рахъка Апсны абаахкыраққа зегзы иреиҳау, зегъ реиҳагы иғәтәоу иа-роуп. Абаахкыра маңарағғы иқам уи – иаҳытәи абызшәала иүхәозар, Кремльуп, аиҳабыра иртәартоуп. Изыхъчо ар ғәтәагы тоуп. Икоуп уақа зыпстанаара иалтуа, ма аибашыраққа рәғы итахо ауаа дүкәа анышә иаҳыамардо апсыжыртқәагы...

Анақәәпиатәи ахәағы аипш, арақагыы иғылоуп аныхачапа зыфноу анцәаиңхәарта, уақа уи амат азызуа апшыңаа ныхапаағцәа маңғым, икоуп ахәыңқәа ахырнатуа азыпшы-заахырт, иара убас аеңкәа-

барта ҳамамкәа, ауаа рыпхъа зарта уадақәа, нырцә ахәы ҳарак ақнитә, анаара иағыганы, арахъ иаагоуп қыцла еибытоу азымған гагақәа. Ахаң өтчапан иіштөү азтарч ду акәзар, аханы угылар атыхәа убом, уи хыххәхө зыла итәуп, акыргы ищаулоуп. Аибашърақәа ирыхъяны табалаа реихабыра арақа иагараамта «иңанасыргы» ирфо-иржәуа ригым, бұльварда еибытоуп, рұқапханы раңаоуп...

Абаахыра ду иаларсыз абааш хадақәа руак аханы иқәгыланы апшыхәцәа уи аухагы ипшыхәуан. Атх лашыцан, атәйрш убла итакызар иумбартә. Ас ианылашыцу апшыхәцәа рус еиҳа изеңғын – дара ззыпшуз алашара еиҳа ирбартахон. Иzzыпшузғы ҳараза ғаххың Бзыптәылан, Анақәапия абаахыра аханы абааш ду иқәгылоу апшыхәцәа алашара иадыркуаз акын. Уи ала урт еигеніфуан. Анақәапия алышара анадыркы – ашәартта ыкоуп, шәыцхыраара ҳтахуп ҳәа акын иаанагоз. Җабалтәи апшыхәцәагы зыпшрак қамтакәа, шәыцхыраара ҳазыхиоуп, уажытәкъя ар амға иқәхтәйт аанараго, алашарақәа жжаза иадыркуан. Ари аиңш иқаз аигеніфура ридам-здам уағы издыруамызт.

Атх лашыцуоп еимгәаҳа. Иналаршә-ааларшәні аты акынубжы гоит. Ар зығноу ахыбрақәа рөғы тынчроуп, зегь ҭахәхәа ицәоуп. Җабал ду лашбыжықәак налығуеит ада ғаҳа-ғымттроуп...

Оыцъа апшыхәцәа – Фати Пахәалеи – лаңаааихъш қамтакәа Анақәапия аганахъ ипшүеит. Руазәк илаңәа неихъишыр, уи дырғыхан еғи дынқәгылоит. Абас есуаха еиуеипшым апшыхәцәа рееитнырып-саҳлоит. Уаха дара ирықәшәеит. Фат еихымца еихырсфуп, Пахәала амца зкыз атәйыцъқәа шытпааны аңаашы азыркуа дреиуоуп. Уағишәара иааниа, ағба шаха ақара ашәпара ааманы, Шамахантәи иааргаз абамба згәйлуо аңаашықәа өбә арақа иқәгылоуп. Уажә урт еиқәйхъшәаша икоуп. Ршьапағытәкъя атәйтә-бах зтатданы, акемызәа икаршәу дыққеноуп Фат. Пахәала апшыхәирта днеи-ааниа дыққуп. Иара абрақа апшыхәра далагейжытәи Анақәапия аганахъ иара ус зыркәик алашарагыы илаңш иткамшәаңт. Арахъгы шәртәк қаланы лашарап арктәымхаңт. Абар хышиқәсоуп ари. Ажәлар рғәи тынчшәа икоуп, уеизғы-уеизғы еибашыра дуктәкъя қамлаңт. Измааноу изымдырзо, уаҳак Пахәала мыңхәи игәи ҭынчым. Аибашъра қалар еиҳагыы итахушәа ағыстаа мұсхәк иласуеит, баша апшра игәи ахъкыднахъыз иахъкоу издыруам аха. Итабыргны, иеем цәалашәарап имоуп. Атх ағәи еиғнашахъеит, шытә иғыза дааирпшыр ахәтоуп, аха иара дшылеиғеиц дле-иғеиуеит, дшыпшыц дыпшүеит Анақәапиақа. Дзызхәыциагы абри аиңш аигеніфура рапхъа изызбаз роуп. Анақәапиеси Җабали маң рыб-

жъоума. Ажәйтә далааи дареитцәкъагы ағытцә арыла еигәнүөуан. Уи шақа аамта рцәагози. Уажә алашара науркыр – иаразнак Анаңәапи-анзагы иназоит, пстә итысуам, цҳа ируам. Уахыннтәгы иаразнак алашара ххаза иаакылсуюит. Зақа амға аркъағуазеи...

Дыпшуеит дышыпшыц Фат. Иңәалашәара штабыргхатцәкъогы дымғашшо идыруеит. Лашара шимбаңгы, уажәнатә ар рөыхатәуп ихәарц егъигым. Анаңәапиа ҭынчрамкәа, Ҙсырзха зегъ еилағеила-сранны, алашарақәа раркыха иахымзакәа икоушәа аргама игәи итца-нахәоит...

Игәтынчымра ицаххжо ианалага, Пахәала дахыштыу днеини, ижәфа данкны дааиртцысуеит. Уи қаса еипш ахәхәа дәархасуа акәымкәа, «хәй!» ҳәа иаразнак даатқьоит.

– Икои, бзиароу? – алашыцара ибжъгы налғоит.

– Иагъзиараңаңаам ҳәа сыйкоуп, – ихәеит Фат, – уцәазамзи, мшәа?

– Сыңаамзи, аха... сыйхызыңа өеимызт.

– Саргыы сүәалашәарақәа дук иманшәалам, уаха сеңааны сқамлат, ар ргәүрөанаңдаң ҳәа сыйкоуп.

– Иауей?

– Уажәнатә рөеибыртталар еиғүуп.

– Ус дырра ҳмоукәоу?

– Сүәа иалашәоит, адырра уажәымзар-уажәы ишҳауа.

– Уааи ара ухы нықәтә. Иаң иубаз аңыбаауп ас уқазтаз, устәкъя шәартахарым, үлоушыт. Ҳаңзакрым.

– Мап, өеира шықам здыруеит, зны ус ҳапшлапиши нас.

Афыңуагы атх иалазырфуа иаагылеит. Уажә аарлахәа ахра өкъара атауларазахътә зыбжыы аафуаз Кәйдры ада иара ус псаатәкгыы абжыы гомызт. Аарла-аарлахәа иасуан аңша өышхъта. Ус иаалыркъан Фат ибжыы өтицеит:

– Иуасымхәоз, упшы, упшы!

Хараҗа Анаңәапиа аганахъ, ажәған иалакнахаушәа, иаалашеит, нас аетә анкыдшәо аиپш, еиңанғыциааит. Ус дырғегыхы иаалашеит, име-ихсыңуагы тыңқәак иаакақәхеит.

Фат иаразнак дласны аиҳымца аайхырсын, атәңиң амца нацраир-сит, Пахәала уи аашытпаан аңаашыңқәа руак инацраирсит, нас – егъигым. Рығбагыы аалашеит, ахәйләтцыс дүззә аиپш, рыйкәша-мықәша алашы-цара ырғатпатау...

Абрى ашытакъ Фат дытрысны абааш албаара далагеит – ар адырра ритарц. Пахәала уа хыһы даанғылеит, алашарақәа мыңаартә дырхы-

лаңшырц азы. Уи иблақә ааихмырсығызакә Аңаћәапиақа дыпшуеит. Уатәи алашарақәагы мөшәшшө ишибаң ибоит. Ус дышыпшуаз акәымкәа, урт аағыңдааит. Уатәи аныңдаалак аратәиқәагы ирцәар акәын. Арахъ Фат дылбаит. Иѣаңдара изымдыруа зназы дааилажеит, аха дышыпшыз Аңаћәапиа аханы дырғөгөвүү иаалашешит. Уи еиҳагыы ишәртәз уадафораңак аңны иаашибеит. Ағеңдәхә абылра иағын аратәи аңааш дүззакәа. Аңаћәапиатәи аңаашкәагыры рбылфөвү иаҳауашәа, гәи-тәи-быжык баапсқәакгы кказа иааудашәа, гәйинхәттың таңбасынан...

Уи аамтәз Фат хыма-псыма абааш ақәцәахытә дылбаан, арақа иѣаң аз таң ду дахылкәшаны, ар зығназ ахыбрағ днеит. Урт ағегәаҳәа еилыхо еилан. Аңаашкәа анакы избаз аћарулцәа идырғыхахъазаарын. Нәк лбаашәа ар рөкәа зәткүз ағегәара ду ағы тұза змам ағқәа еибаркырыктыруан. Ар ирапызаран иѣаң Тапшы-ипа Беслан дшаћышакъо ар дрылан, шәласы, шәласы ҳәа ирццакуан. Абри аиңш гәатеира баапс Фат дааизар имбаңызт. Уи Беслан данааипыла азнықаз ииҳәо иғамшәо даабалыбағеит.

– Псырзхә өеири ыѣкам, алашарақәа адыркит, – иғы ааилгеит иара атцихәтәаншәа.

– Иаадыруеит, нас уаргы баша ақәхарым алашарақәа зауркыз.

– Усоуп, саҳ ухатқы, уаңзагыы сцәа иалашәаҳъан...

– Шәласы... шәласы ҳәа раҳәа зегы, ҳа ҳнейаңза иѣалаша қаланы еилымгароуп.

– Ағқәа ҳәадырит, ағқәа хиоуп! – Ус арпыск Беслан дааидххылеит.

– Ибзиоуп, шәласы, абцъар рхиағцәа абақоу, иалгама рус... Аңаапханы мачымкәа иштәхтәуп. Хыымзұт ҳамгароуп, шәласы, шәласы! – даеа шыуокгы ибжы нарықәиргейт.

Хыһын абааш аханы иаркүз аңааш дүкәа арахъ лбаћагыы хар амазамкәа алапш-ғапшы убартә идырлашон, амза ағыламта еиңшшәа.

Ар рыйныңка иңсиз ағәатеира ақыта зегь ианырызшәа, уажә аңаћа-арақа еиҳа ираңааны алашбыжыкәа алышуан. Өнкәак, пәцхәкәак рхышәкәа рөғыы итааңа алашарақәа аалашешит. Җаарак-ғыңызракгы аиқәғеңтбыжыкәа аағуа иалагеит...

Дук мыртцыкә Аңаћәапиа ицараны иѣаң ар өөжәлеит. Урт уадафораңак ыѣкан. Ағегәаҳәа иңсиз амза иқәлеит. Рапхъа дғылан ах ипа Беслан. Уи уағы ишимбаң иғәи дарццакуан. Иғәи аңаашкынша иғы ианырыны итхысаа даман ицион. Амған, шамахамзар, штаңыпхъаңа аңааш дүззакәа агааш еимдаа иаатыцуан, ар ахъцо ирыццарц. Аха ар рпы-

за урт ибжырыңғаны шәтаххозар адырра ҳара иқаһтап ҳәа ре-иҳөн.

– Бзиоуп, бзия! – ҳәа даргы аахынхәуан, ргәс хъаауа.

Ар ақыта ду иалсны ианца алашыбыжықәагыс еиҳа иааиқәтәеит, иш-неиуаз уағы изхымгартәгыс иаатынчрахазеит.

Фат дыццакы-ццакуа дырфөегыхын абааш дхалеит. Пахәала да-аћәымтүзакә Анаћәаңиаћа дыпшуа дықәгылан. Уахътәи алашарақәа шаркың иаркын. Аратәиқәагыс рбылфөс асықәмал фөс аиپш ақыта зегъы ишалачың иалачын. Уағ ишбүлугаз икъаћызагыс иаарықәшесеит. Ианша ҹыдала иара иа兹кыз атәырғә дүкәа ќыаны иаадырцәеит. Итәаны иле-из ацәашықәа гъагъаза, абырғын хаәрақәа реипш, ирөы-рөнен таћа ацәашықәа ршыапаны ишьтан. Урт еихала ипкәнны аҳапшы-хыркақәа иртәрыжыит.

Ашъжыымтән Дал, Җабал илбжъанакызы ацуҭақәа зегъ еигәнүүсит, из-маҳаңызгыс ираҳант, иаха ар Анаћәаңиаћа ишцаз, уаћа ашәартә баапс ћалеит ҳәа агәшарақәа шыкоу. Абри атыхәалагыс мач-мач ҏза змам ажәлар еизеит Җампәл ахәаны иңәгылаз аныхәартә ағапхъя. Ажәлар рхала аизара ианалага асаркыал асра атахымызт.

Үеизгы-үеизгыс ажәлар еизгатәүп ҳәагыс уағы ирылеимхәеит. Ас ҳәссеи-хаңәси раңаафзаны Далаи Җабалаан анеиза, аныхапдааф аны-ха-пшың даадәйлтүн рәапхъя даагылелит. Үи зны иеизаз даарымтажы-рхәеит, нас ажәған днаңаңын, илахъ-иңүүмшү ааизатәйт. Иара икайтказ ааћартцеит еилагылаз жәлары зегъы.

– Хыһи икоу зхышышарғытца ҳакәыхшоу Анцәа ду, – ус аныхапдааф ибжырыңғаны еинкәа-еинирыуа наћ-ааћ ахәқәа иаарныфит, – ажәлар агәтын-чымра ироуз лрхала иалтца, шәартә баапс ћамло икәтца. Зашыңәа иры-цихраарц иңа ҳар ахънеиуа еибашьра баапс рыйәымшәо, аибашьра ан-рикәшәагыс иааирала ихынхәуа абағ чыда ду рыйлоуцарц сүхәоит, зегъ зымчу, зегъ зылшо Анцәа ду! – илахъ-иңүүмшү дырфөегыхын иааизатәйт. Еилагылаз зегъы «амин» рхәан, убас иара ишыкайтказ аиپш агу ааил-диргейт.

Аныхапдааф днахынхәын, дышытассы, аныхәартә деитаныфналеит.

Азәи-азәи еицәажәо ажәлар ус еилагылан. Պытрак аштахъ инеи-лыт-аалытца иалагеит, պытфык рыйонићақәа ражх идәыкәлелит, да-а шыоукгыс хатала дырфөегыхын Анцәа иашыапкырц анцәаиҳәартә ифна-леит.

Анцәаиңәартә ифналаз ахәсахәыңқәа хөйк дрылан табалаа рысас ңұхызыбак. Уи Леон иаҳәшья Мрамза лакәын. Абар мызк ақара түан ланаззеи длыман Җабал аагылара даан дықазижъети. Уи арақа оумашәа илгәепхон. Азәырғи лареи еибадырит, еизгәакъахеит, аихарек лара илықәлацәаз ахәсахәыңқәеи лареи. Ланаззеи Хылқан ланшыцәа аамста көағәак ракәын, аха даара зыпсы зланы, бзия инхоз уаан, руraphә-рышәахә, рышъымзагәара, рбаҳча-рқәатца. Дара Җабал ду аҳас иамаз Таңшы-ипа Дашибаныхәа иаҳтынра дук инаңыхарамкәа инхон. Дашибаныхәа ипа иакәын уажә ар ираптыланы Анақәапиақа иңз Беслангы. Уи ар рөи апышәа бзия иоухын, Апсны дықамкәа дааижъети ғынта Арағар зтоу адәағы ақәылашқәа дырғагыланы аибашърақәа дрылахәахын, ағынтағы иааирала дхынхәхын. Җабал аибашыцәа дуқәа ирыткамхо ар рұзыза қаймат дышгылаз ғашшомызт...

Апсха ғың Ахыы-Леон иаҳәшьеитбы Мрамза жәибжъ шықаса ракәын илхыңтуаз. Уи ағәилшәт еиңш дыңшын, дқашәқашә, дбырғынха дғылан. Лыблақәа ағәыкыра рхылхәхә, лыхцәи хылшшәалаза уажә дызвагылаз ғыңға азғабцәа руазәк ар ираптыланы Анақәапиақа еибашъра иңз Беслан иаҳәшья лакәын.

Дара рыхфык уажәаигәуп арақа ианеибадырыз, аха ианхәыңқәа аахыс еишыцилазшәа, еизааигәахеит. Беслан иаҳәшья Хыңыс лашья изыңхәа ғәтәала лгәры ұынчымызт. Анцәа дихәарц лтахын, уи еибгала дхынхәырц азыхәа. Мрамзагы уи еиҳа деилылкаауан, избанзар, лара лхатагыи еиҳагыи лгәры ұынчымызт, шәртә баапсис рахтынрағы иқалаз хәа еғылышыруамызт, шеибакәу зегыи ғәтыха дус илыман, аихарекгы лашья Леон. Уи псхас дқалеижижеи шамахамзар Анақәапиа дағыртцуамызт, аха уажә ааскьашәа ацхыраара ду изтоз ианшыцәа рахъ дцан дықан, уатәи аилағынтрақәа, аилағеиласрақәа дрылахәын, лассгы даараны дықан. Издышуада даахьюу, дмаахьюу? Даахъазаргы издышуада убратәи агәамтра баапсқәа ирыхъяз акғыи арахъ иқалоу, мамзаргы Константинополь иқаз ағынамзарақәа ирыхъяз усу? Иараби, иараби, зақа лгәры ұынчымзей, зақа лашья дизхъааузәи!

Убри ахъаа даеа хъаа ҹыдаракгыи ақызшәа лгәры иаалнатеит, уи аиңш лхы иаҳадылбалазгыи аағылшьеит. Уи Хыңыс лашья Беслан ихъызаара акәын. Уи знызатцәык ауп Хыңыси лареи ағар реизарағ өнек дахышылбаз. Ихааза апсшәа лаҳәаны даалеихырхәеит ауп, уаҳа акымзарал. Нас уажә исахъа лыбла изыхгылазеи? Зылпха ҳаура, изакә

цәанырра үңашыатәузei лхы иадылбалаз. Уи даңғашаңы лхы ахылгарц лтахушәа, даацқакит лара.

– Баала барамыжда, Хъңыс, ҳсалап шыңа, – лөзыза лмахәар днахеит, анцәаиңхәарта ианаадәйлт.

– Ҳцоит, ҳца, мачк баагыли, – лхәеит Хъңыс, иззыпшу лхатагы илзымдыруа.

Үрт ирыңыз азғаб Шъазина уеизгы-уеизгы дзыңашаңаз лтах-цәа-лгәакваңа азәгы ар дреиуамызт аәакымызт, аха уигы лөзыз-цәа рыгәтүнчимра ла лахъгы ишиасыз мөшшө илныпшуан. Раңақ ғымтуа дахъгылаз ажәған датапшуан. Ажәған зыжыпштәйлаза иңан, аха пстхәақәакгы еилағеиласуа, иғәатеиуа ихын. Җынпал ахәи иқәсуа апша есааира иацлон. Уи апша азғабцәа рхахәи еилажәжәо ишрыңрыхоз маңара архака илбааит. Амған иахъааузгы, лбаа иахъаизгы, иахъабалак зегъ үбахәис излаңајәкәоз иаха Анаңәаңиантә иңа-лаз адырратароуп.

Ағенынтыарал ар иңа рхабарс иңкоу ҳәа рзымдыруа илеихашәи ихәлеит. Ианылашыца Фати Пахәалеи ртыңдан даңа пшыхәысқәақәак хыһы абааш аханы иқәгылаз ағаңашык рәғи ихалеит. Бжеиҳара ибылхыз аңаашықәа псаңы даңа ф-цәашь ғыңдукқәак ыңәдиргылеит. Үртгы гәтүнчимрыла еиңајәкәо, иааңәымтцәакәа Анаңәаңиа аганахь ипшуан, макъана лашара ҳәа еғырбомызт. Ус, алашара акын, иңаеит, еитакын – еитаңаеит. Убас хынта иңалеит. Уи иаанагоз арантә иңа ар феит ҳәоуп. Даргы уи шеилркааз ала убас алашара аркны еитады-рцәеит. Уи нахысгы иааңәымтцәакәа ишыпшың ипшын. Уаҳагъ лашара амкәзакәа, даргы лашара арктәис ирықәымшәајәкәа атх еимыгго иалагеит. Җынчра ҳәа ари атәйлан еғыркамызт. Ауаа пшын ажәабжыс иаафорызеи ҳәа...

Амчыбжы антәамтаз еибашыра иңа ар аауеит, амға иқәуп ҳәа адырра роут. Ажәабжы аазгаз аеыңчәын аратла дүкәа рымтән ажәлар идеизалеит, иңи ашәәкъа агәйдчыла, иара ихата деилажәжәа-еилаппы, илахъяғ ашың иалтыз адфала, дыңғәтәхшада дыңан. Уи амған дахъааузгы «ҳар аауеит, лыңхала ҳайлгеит!» ҳәа ғыңтуа даауан, ара дахъааизгы аеыжәтхә имтәкәа зтаарала дыхтаркит, иңалаз шыңалаз, рыңхарас изыниааз реихәарц. Иара акраамта иажәа ахы шикрый издыруамызт.

– Шәиңәат, шәанаңызбалеит, аеыжәтхә иашәраза! – Ирыхтыгәлаз уағ ћәыңак ибжы ғарылаиргеит. Зны дөйжәхнү ишизтәаша зхашт-

ны еилагылаз аайланауатырит, үкәйна хыцқаң ағы днадыххылан ағареи ашыкли нтарсны иааикын, иеыйжәйз арпыс дааөүжәихит. Уи азныказ дкаңарц егъаигымхеит, убасқак дыхәжәаны дықан, иаразнак днаган арақәа рымтән игылаз арымз ду днықәдиртәеит. Арақа ааигәа инхоз пұхызызбак, ахыышетхәа дцан, еирыз хәычык азна ағы аалгеит. – Уи илдүруан ас бааңсыла амға иашәан икоу ауағы азы иуржәйр шықамлоз, аха Милет ақалақынта зны лабду иабаңа иааргаз ачысматәақәа ире-иуаз, уажә лара ҳамтас илыртахъаз, асаркъа иаңа иалхыз атәца еизыхәхәа пш҃за акачың ғы ахәхәхәа инталтәан, зыңсып ағагара зәңи-удағыз арпыс инаидылгалеит. Зегын иаалцүршьеит леилкъаша. Иара зназы иқаңцара изымдыруа ус длыхәаңшуан, нас, чапшык ҳа-аза ихы-иөи инықелан, атәңа аалымхны абжеиҳара ижәит. Уи хәшәыс ианизықала, дахтәаз пхеишьашшәа, ахыышетхәа дәғагылеит, изара тархха излағаҳәаз, қәйна раңа зәңиыз иаңса маңа ааиррееин, икә-нныз иаңәеи иқамен зымға ирманшәаланы, иғәышпү аатирсакъеит. Ари ачкәын Башныхә Ҳамыт ипешіхаб иакәын. Уи Беслан ир дрылан. Уи гәымшәара ззыимдыруаз, дәйжәзмазарғы бааңсыла зшамхы тарыз, «ажәабжы-бжыркъағы» ҳәа изыштыз, ианаңаху аамтаз цҳараждәхәара зуаз ауаа еилкъа ғәтәазақәа дреиуан. Уажәгъы, ақәаршы апхыа адыд бжыы шаафуа аиңш, амға иқәыз ар драпқъаны дааит. Дук мыртцыкәа дарғы ғеишт, ажәабжы рхәашт, аха уаңза ажәлар ргәи ртүнчтәыми, ирахәатәыми ахтықәа рахтә ихадароу ажәабжықәақ. Анңаа иңшы-ны, ар зегын нтәаны иара дшәаңыхәағны дмааит устызы. Иара уи ағыза атас аңсаа рыдагы адунеи ағы измада, ҳағеимшхара, ур зегъ уаға иниртәар, азә дшәаңыхәағыз ҳәа унижкуа дықоума, зегъ шәптирихуит ақәымзар. Амала ирхәоит, Гомер ихаантәи, ажәйтәзатәи абырзенқәа-гы ус тасс ирыман, рағаңа зегын ршырыгы азә шәаңыхәағыс дын-рыжкуан ҳәа. Анңаа иаңкәырххеит уи ағыза, ҳаңкәын деибганы дааит, иғәи итоу раңақ иөи ишизамырхәогы, ҳаизызырғып, иихәо аабап:

– ...Аенең астәи ҳашғеиуаз, – дағын уи иажәабжы пытәңә-пытәңә анагзара, – Гәымста ҳанғеи гәыммаа раңағны иxaллеит, уаңза Акәа ҳаналалагы абжықәаа раңағны рәеахпышхыан. Ҳазегъ ҳайманы ҳашғеиуаз, нақстәи псырзхaa ropyқынцәа ғыңыз өүрхыла иаңпү-леит. Уажә аға ир пхъатәан икоуп, шәргыы мачк ара шәеаанышқыл, пытрак аштыхъ адырра шәаҳтоит, ргәыреанжамкәа шәғеип, рхәеит урт. Абригъ рхәеит – ахткъа еиңш игъежыны еитаңахит. Ҳарт зегъ Иашқыт ҳаңғалсыз амшын апшахәағы ҳеаанаңқылеит. Ус өүржетца қамтакәа ҳайланауатыруа ҳшеилагылаз, өүрхыла арпарцәа еиталеихит. Ааигәа

иаанаңза, шәдәүікәла ҳәа рнапы анырғыа, ҳайбарттысны ҳөйшашеит. Ҳапхъа Беслан дғылан уеизгы...

– Ахаһан азә гәйтрысра шәмыхын, мышк ииз мышкы дыпсует... абыржәоуп ахатцара! – акеөшәа ибжы лаиргейт уи. Ие ишхәа арбанғы данфатцъя, ҳарт зегъ ҳайхыпшны агәгәаҳәа ҳлаишшәләйт. Ҧырзхә адәағы ҳанәеи, иуқәшәириа дызлапшра ҳәалагылеит: еипхытта аеқәа шыны адәи иқажыуп, анақа-арақа ауаа еихырсса икажыуп, ахә-цәа ғызы-мызуеит, ирхәо закә быйшәоу узеилкааум, пшра-сахъалагы үаф дыршыа имам...

– Изустцәада уара ирықәлаз, излахшақәада?! – Иззымычхаз азә азтцаара нығайцент.

– Абырзенкәа, уаҳа изустцәа, – даагәынқыт ажәабжыхәа.

– Иртахузеи, уажә икыдызкөзөи? – деиңцаахит даеаզәгъы.

– Уртқәа зегъ сара иабаздыруеи, аха гәаг усуп, рхәеит. Шәхәура ҳтытпроуп ҳәа жәаха бзыпда реизара ду ағы ираҳаз ажәоуп зегъ зыхъяз рхәеит.

– Алакъаафыркәа, нас ишпартахыз дара!..

– Уажәа нагзала, дад, шәшеилгас ҳаҳәа, – ғааитит ҭахмадак.

– Ҳара ғамзар иҳамада, шәыриаани, шәримиаани ҳаҳәа, дад, – даеа быргкъы даацәажәеит, – дара зустцәоу, ҳашыцәа зыхдырғыз насшәа еилахъкаап...

– Ҳара иаҳтәхеит аиаира, – ргәи иртынчырц иаразнак иаареихәеит.

– Абри ауп аус, уххь ҳара иаҳгаит, дад, ҳара ҳшамкәа ҳазшаз, – ropyжкъы ааицдырғызит еилагылаз. Азәаңзәала ачкәын игәйдкыларагыы иналагеит. Иара игәи пشاан илагырзкәа өхажжылеит. Иреиңзәа аиپш иреимхәағы мачымкәа ишыкоу аарнырит. Жәа-мәекәа дырғөгъых лактала азтцаара ширтәз дырны, иара ус ихәеит:

– Адәи ҳанғыиқәла, адә атыхәан ашыцира зеатан икәз аға ир ҳалапш иааташәеит. Урт нақстәи Ҧырзхәа рхацәа ғьеөшкәа анрыжәла, еипхытта еижәылан арахь рәаархеит. Ҳабжъара иөбжъаҳцалан, ҳаҳәиртәниаа ҳлеилалеит, икоу-иану ҳәа ак убо икәмыйт. Ҳшенибашуазгы ҳәатыхла акәын, даеақ ухы иаурхәартә икәмыйт... Срыкәиҳшоуп ҳацкәынцәа зе-гъы, хымзә шәыдымыргеит, дызустазаалак азәи аға иаҳь изқәа рханы дмығит, – иажәа аағахиттәеит, иааиран икоу ар шыта ишааигәахаз дырны, нас иаарцакны ус ихәеит:

– Ахәра ғәтәа зауз рацәафуп, урт пытғык рыман амфа икәуп, иаан-

хаз уа ахтынрақәа рөғи ишытартцеит. Гәрәала дхәуп Тапшы-ипа Беслан ихата, аха дшәартам.

- Дзаартә дықам акәу, дад?
- Мап, дзаартә дықам, апсха иахтынрағы дықоуп.
- Иауауен гәыша.
- Ус шәымхәан, дад, ус шәымхәан!
- Ишәңдәйсім зароуп хәфуаак табалаа штахазгы.
- Изустцәада, нан, сара адунеи зымбаз?! – пхәйиск дағъатәйтәйт.
- Ус шәымхәан, дад, ус шәымхәан!
- Ахәса нақ ирылышкәга, дад, ахәса. Ари пхәйис усым! – дырғегых хатқак ибжы өарылаиргейт.

Ус алада агәгәхәа аруа рөышшапхыц шыбыжъ аагеит. Зегъ уи-рахъка еибартцысны рөғинархеит. Иҳашхашуа, апхзы зылғыруа иауауз аеңәа рапхъа дғылан Беслан иарғажәфа Кадыр Агәхәа. Уи табалаа ртарчени дәфахан икын, апша иаршәйрәшәйруа. Ажәабжъ аазгаз Абаш-ныхә ҹәйин ахышшәтхәа дөүжәлан днаипыхылан, иштасыз ала, атарчени ааймихит.

Аеңәа арадуқәа рымца ианааи, азә иштәхь азә дөүжәтүа, зегъ еикәшаны иааилагылеит. Ишцаз аипш еилфача азәымзар азә деи-лахәамызт. Уаҳа назлоу ипсра убеит ҳәа икараха ишықаз рныпшуан, зыпшра узымдыруазгы мачғымызт, рхазыртракәа хылжәкәа, еи-маңырххәа... Ираңағын ахәңәа, аха урт рыхәрақәа чәнәни иғылан. Апхұфы бааңс зхышшәоз аеңәа еибартгәамтуан, рхапыцқәа ағырғыңғон. Ачкәйнцәа неини, урт րығәрақәа ирынкны, зназы зымға агә-раандакәа ирыдәархәалеит, рыххзы аарылабар иғаны акрырғартдарц, азы ддүржәирц.

Аибашырахътә иааз руа-ртәхцәа кылсын, напыргъежыла иғәйдүркы-лон, еилатәан зегъ апсшәеибыхәара иағын...

Итаказ ранаңәа мыжда уажәнатә ашәеиқәтә наршәиртцеит. Иа-бақоу ҳақкәйнцәа ҳәа иғәғыны изымтцаая.

Апсцәа ғбала Мачара азиас амшын иахъалалонза иааргараны икән. Уи заҳаз зегъы еибартцысны уаҳь амға иқәлеит. Иааз излархәаз ала, Апсха өыц Леон дрыңны даауеит, уи ихата итакхеит ус ҳатырла аңызынц зхы ақәйизтаз рымғаптгара ҳәа. Ирыңхара дууп аибашьра, аха аидғыларагы иазхәан. Уи Леон псхас даақалеижътеи гәтыхас имаз иреиҳан. Зеңғызатам псырзхахаа рарпарцәа азәйрәфи табалаа рарпарцәа заманаңәа хәфыки тахазаргы, уаңза хазы-хаз еихоз абшытракәа зегъ реидкыларазы шығаға ғәрәак қаткоуп ҳәа азипхъаizon.

Макъана арақа ажәлар ығонытқагы ари иқалаз ахтыс ау-ақьан-чақьан бжыбы мачымкәен иахылтран иқан, раңаңақ атызшәе ду алрымхыргы, избанузеи, Бзыпта ҳаққәынцәа ңаны, дара урт итызшәаргаз шьюукы ирғагылан имейбашыр, рыхгы ақәрымдар замуз, зныкыр дара ара иааны ҳрыхъчахъоума зхәоз мачфымызт. Аиҳа-рак табалаа раҳтынра ду агәәг змаз, аиҳаракгы Таңшы-ипа Беслан иағаңәаз. (Урт зны Барғиль-хан ир иманы данымғасуаз дызмыштырц иалагаз ракәын). Уи атубаауан агәырға ғәгә зауз, зыңкәынцәа ахәфу-аак тахаз руа-ртахыра, рыйжыраңа ахынзаназаа зрәимтә. Урт ртас ишалаз ала, ачхара ғәгә аадырпушуан макъана, настырычхарц ргәи итан, аха иалтшаз рхатакәагы ирыздыруамызт. Рхъаа мыңхәи иғәғәаң, ахгара мариамызт. Апсык ақара ргәи збаауа иқалаз иара апсұа Леон ихата дахъаауаз акәын. Уи ара знымзар-зны дмааңызт, аха ихыпша ғәгәаны иаағхъян. Ажәларгы ирдүруан иаҳәшьеңтбү Мрам-загы аамтала дааны арақа дышыкоу. Убригы акырза аигәйцхәра рыб-жынанатzon, рхъаа апсык ақара ихнаңеуан...

Итаказ арпарцәа ыңсыбағқәа аазгаран иқаз ағба иапыларц ахаңәа бара-барақәа алхны амға иқәыртсент. Ахәса ышытра усгы итасмызт. Итаказ ахәфыхаңаңәарптар рахътә азәызатәык иакәын заб дықаз, егын-рт рабаңаңызты аибашырақәа раан Рыңсадғыл рхы ақәын-ртахъян. Зыпсы ҭаз Қап Басиат иакәтәшшын. Уи ағба сапылойт ҳәа ддәықәлеит, аха дырмыштыт. Иңаңәа даңа өңүңа ылкоуп, аха итаказ иңкәын агәйбжъаныт бааңсыла игәи өңкааит, инирпушам, ихъаа ңағыа мчыла ичхәуеит ақәымзар. Иңкәын ианшыңәа Чамаа роуп иара аиҳарак дыңцәшәозгы, урт мачк тызшәауауп, ишакәым рыйжы дырғар алшо-ит. «Хәи, дад, ачкәын иашыңәа дрыдгылан аңыынц ឃы ақәитказар, аға иаҳы изқәа имырхазар, ипсра пироуп ҳәа шпасыпхъа зо, – ихәоит иара, еиҳа изааңгөу иқәлаңәа абыргүңәа дахъаңаңәажәо, – апсұа сахыпым-ло иашам, саанышәымкылар акәын». «Ичха Басиат, учкәын ҳарғыы дұаңкәынын, егын-рт итаказгы хтцеиңәа рами, еилах-до-еилаххуа иҳа-моузеи». «Бзиоуп, дад даашәйкәыхшоуп, иахышәхәо сыйоуп...»

Апсыбағқәа аазгоз апра-ғба Мачара амшын иахъалало азааңгәара ианаи, ага аеадкыла-аеадкыло маңара, даара акырза аеаднахалеит. Арақа иқан табалаа рбағәаза. Уи ашшыыхәа инталеит, нас табалаа ыңба хәыңқәа нақ-аақ ирыбжысны, ганха инеини, асқыала инадгы-леит.

Аңсха ағба амазгәйт аағстәкәйә дғылан. Уи лахъеңкәтәрыла арахъ даапшуан. Ағба арапагәра иқәын аибашьрағ итәхаз арпарцәа, урт ашуқъатқәа, ауапеңкәатәкәа рықәрышәын, асакасақәа ирнын. Аңсха иңи аруа ареиуаз, иңнагафәа азәырғы, иара убас ақазар-цәа жәәғыл рәкара. Арақа иқәаркәашьеуа ағба иақәғылан аңсха ағба даңтыңлак дызлацоз иеүхәа – Дулдул. Шыңақ қайткомызт иара дақәтәамкәа. Ари жәлары зегъы еиңдердүруан. «Аңсха иғба аңсха иеү төуп» ҳәагыл рәжәа иалан.

Уажә ағба иаңылазғы, иара ағба ахата рбаңзагы, аңсха иеүхәа рылапш нақәшәеит ухәартә икан. Цабыргны, ахәда тхәаа, уи ауаоп-сыназа иеүпш иңәажәашазшәа арахъ ааңышышә оумашәа икан. Шыңақсәак рапхъя Мыңә иңа аеңрығфа ду аан избахъазғы иаразнак ирдүрит, ашъап итңаңхъаз азыхъқәагыл рызбахә иналаңаңәжәеит...

Ағба асқала ианнадғыла, уи иаңылазғы ауаа, аңақәа аттахәа инхы-ртцеит. Зегъы рапхъагы Ахыы-Леон дәлбаан ашаңаңә дықәсны иә-аихеит. Астәи инеиз аңыбаңаңә анааипыла, иғәышпү инапы надқыланы, даареихырхәеит.

– Иеенмхеит иаңхъа шәа шәышәа сымсаңхытшъа, уи азын зылпха ҳа-уря сатеимтәрц сиашъапкуеит, – ихәеит уи еилагылаз зегъы азәаңәала рлактаңә дыртапшуа.

Ихата дыңкәйинни, абриаңара ихыпшәа ғәғәаны, абриаңарағы иаңәакәа еиқәшәаны иаңхъраңаң ашъха ҳая ғаца аиңш зегъы иа-арнырит. Рапхъя иғылаз аңсха ирбахъаз азәы дышиеипшым иараз-нан лабәеба иааңгәртцеит. Деилахәамызт аңыл рахъ дызлакылслоз кәйимжәы-кабала, өырбашаңә деилфаңа, ихатагыл аибашьра дшалаз иныпшуан, иғәышпү лыхнашо ишәын ахшыңыцба сахъа змаз акәалзы ишәымхұзакәа, уигыл ақырғылар «аватаралықәа» амшәшәан икан, ишъар-гәаңәкәа ақата еиңшыз кәалз-еимсыла итахәхәан. Цаңа илышыта-суама ухәо икәниң мысрәтәи ахәачапа, ианшыя Барыньль-хан зны ҳамтас иитаз. Иара иңызғы шеибакәу убас бүларла еибытән, айтқәа, аибашьыга еиха-кәаңаңә ркын, ахәатраңә рызқәа икыдын, аңылз пракқәа, ахәакәа ркәынхәалан...

Аңсха ағба дылбааны астәи илеизи иареи анааипыла, хыхъ ағба иақәғылаз аруаа, арапагәрағ ишъат аңсыбаңәа зныз асакасақәа рыштыңхра рөйназыркит. Урт уи иаламыгзакәа, иштасу аиңш, агәакъа-цәа иреиуаз ахаңаарпар өхеибаңәалан, мчыла рылағырзқәа еиқәхәа-

ло, фыңға-фыңғала асакасаққа шұтыхны инарытқагылелит, нас еибарпшыны, ашьшыхә ағба атытыртах рұғынархеит.

Амшын ұынчмызт ағені, ағба акыр иаргазеазуан, излакыдәаҳалаз ағбашаха ду руха иакын, апырсал шыларыштызғы атып иахыхны иагап ухәарын.

Рұғапы иапшны, ашьшыхә асакаса анылбаарга, апсха ипылаз ағабаңғағы иарғы ахьеилагылаз инеит. Ұа адғыл ұтырағы, еиха иахыңқартаныз атып ағы, ишаңыз аипш, зны асакасаққа тақа иныштыртцеит. Итахаз ақкөйнцә арызқәатып ұрғыл гәакъа ианырызшәагы иаақалеит. Абыргңә арыхтырпаққа аархырхит, арпарцәа рұқамаққа рұтракқа иаартыхны, надаада рғәышпү иадқыланы, еихық-еитық иштәз апсцәа рәғапхә иаахырхеит. Арақа уаҳа уажәзы тәйиуара қамтакәа, дырғегыйх ағәакъаңа асакасаққа фыштырхын, еиңрхәоуны еиштәгылан рәаархеит. Ұрт инарыштыгылт дырғегыйх зыхтарпаққа ырманшәалан изхазтаз абыргңәеи, апсхаи, уи иарғажәағаңа, урт инарыштыгылт апсзы заханы ааигәа-сигәнте еизаз ауаа мачғымкәа. Зегъ рыштыах Леон иөышкылғы, ақазар ққәйн Чопа, апсха иөыхә ағәра ианкны има дааиуан. Ағы уажәы-уажә иақәйрекәриуан, ҳабақо арахъ, узөйжәимлозеи ҳәа апсха иаздаарц атахушәа.

Цабал ағәағынза ааигәамызт ағнытә, Мачара аңа иқәсны, арығтарахъ азпшахәа иаваланы тақәы ианынаскъа, нақстәи тәбалаа аңәкәа зтахәаз, уардынцас иқатқа ағәаргәалеиққа рұрыргалеит, асакасаққа наган урт инарындырғылелит. Иаарғаз аевакқәагы иаарыхан, азәаңәа аиҳабаңа рөүжәтцара рөүназырқит. Абасқак ишлахьеиқәтцара усызғы, Леон иапхъа уағ дөйжәимлеит, ара иағыпмұзт ағнытә, иарғы мыңхәык уи амамкыкәа, иөышкылғы иөы данааха, ашькылкыхагъ өеила даламқұзакәа, ахъухәа дынөйжәлеит.

Алмғанық ауаа ағәашәкәа иртүтні ирыцло маңара, тұға змам ажәлар еизеит. Цабал ағәағы ианғеиғы хыңқәхәыицшәа ауаа раңағағағаң. Итахаз ақкөйнцәа ранаңа шлағәағаға заханы, ашәе-иқәәтцәа рхъиссы, ұярақ еидгылан, урт өышшәқәкышъа рымамкәа итәйуон, ырғыңқа арыхо, амала тақъа-тасрак, имщәу өирхагарап рымасуамызт. Итәйуон ачыхъ анықоу ресса-ресса ақәа алеишьала...

Аратла дүкәа рымтән еилачы еилагылаз рөанаимдыртқа, тақа ашьваң иатқәарағ асакасаққа наган еиватданы иныштыртцеит. Анаңа жәраңғаққа дасу лықкәйн дызустоу рзымдыруа, рөыларқәні, апсцәа ргәы рнапы нықешшүа, амыткемаҳәара иалагеит. Урт ирыцыз ажъжыағ-

цәагъы, изларылшоз ала, рмаршә кны рыгәшәымшәхәара рөйназыркит.

Арпартәне инины итахаз рхы-рәи анхырт, еилагылаз ахаңәа гәымбылъбарақәагъы ылағырз өхажжыларц егърыгымхеит. Аибашьрағ, ауыныңүхчаралықтарағ итакас ртәуиара урт ртас иаламызт. Дасу зыңкәйнцәа здирүз анаңәа уажә дасу ыңкәйнцәа ирхатәаны итәуион, нас дасу егъырт рахъгы иниасуа еидыкъызызлон. Итакас ыңхасахәыңкәагъы ашәи рхызысо еилагылан, урт ыржәма азәаңәа ахәса атагылан. Иаарыхшаз ахәыңкәагъы ара икән...

Пытраптак уаф дырпышрагамызт урт. Еизаз ажәлар зегы Леон ихәапшуан. Даант уажә арақа ҭабалаа раҳ Тапшы-ипа Дашъаныхәа. Зег ԥшын уи ижәлантә Даалаа раҳ Дарыкәа-ипа Mcауст дааузар ҳәа, аха уи дыкәмымызт. Дышимааз зегы еиңгәартеит. Урт еизуаамызт, Бзыңқа «үтүхәа» дуркәоит, ҳаңкәйнцәа ғаны ибжәаурзуен ҳәа рзеимакыран...

Итакас ахаңәарлар ыңкәәа ашәи ыңкәйршәни иаарган, уртгы арақа ипашашо игылан, рағәрақәа ус баша ыңкәйршәни. Аеңәа икәлалаз рдирүазшәа, уаф дышрыдгыламызгы, ртып иахытсызомызт, иааңвоушьартә уажәи-уажә ырблакәа ҭырпижны, тақа иштәз асакасақәа раҳи ипшуан. Дара уажәигь өеила ырпхзы ырламбацызт, иара угыны иееникәаң, уажәиңкәа ырпирцәкәа еиңкәаңаңырцырzon...

Асеинш икоңа апсыжра өхәарамаңамызт, иара апсҳа Леон ихатагы даан дызлақаз ала, уатәи-уатәашшытак ҳәа иахымгакәа, еибашырак адәаңы итакас шыржуа аиңш, иара иахъатәкәа итакас ырмәа ақетцара азырызбейт. Ҭабалаа ырбигүәа қәйіга дуқәа итакас азәаңәала ырхыз ҳәаны ырихцәажәеит, рабаңәа ртоурых иалаңәажәеит, изхылтыз хымызг шыддымыргаз рхәеит. Иажәа ааркъаңы, аха оумашәа атакы дүни дцәажәеит апсҳа Леон ихатагы:

– ...Хәаңаныңамкәа, чархәарыла арыцхара ҳақәшәеит, – ихәеит уи иажәа иалатданы. – Византииаан ҳареи аиуара ихабжью жәдүруеит, раңаңактың тиа сан лаңаңшыңа гәакъа атәйла ду ахас дартеижүеи. Уи иғәи ҳзымыбылуа дыкәм, аха иғағыло раңаңаңахеит. Ҳара ҳажелар еизаны, ҳхала ҳақаңазар ҳтахуп, шәаҳкәат ҳәа ырхәо ргәапхом. Абри аттыхәала саргы ақырынтә уаанзагъы ауаа сныртахъан, ақырынтәгъы уахъ исыпхъаны исаңаңажәарц иалагахъан, аха схатагы сқазшыңәа ырзрыдкылом, раңаңак исынсмырпшузаргъы, сыйжалар ирхәо ағы сышыкou рбоит...

– Уххъ ҳаңаит, дад, ԥсынтыр ду Анңәа иуатәеишшыаит! – арақа

анықхәара раңақ ишапымызгы өсаитит ҭахмадак, арт ажәақәа иғәы иахәаны, илабашьагы атып псаҳны аеүішқәа инаирсит.

– Атыхәтәан маңк рөйрмашыцан иқан, – иажәа ркъағ-кыағуа инаигзон аңсха Леон, – иатқаз ҳзеилкаауамызт, аха, ауағымыжда иғәы дажқоит, қәгъарал шпархәыцири ҳәа ҳақан. Үс уажә аабықыа Константинопольнә ауағы дызхытцит, уан лаҳәшьбаңа аҳамтақәа ұзааитиуеит, уатқәы-уатқәашшәх ағбақәа аауеит ҳәа. Изакә ҳамтоузеи, уажә иабен-игәалашәеи аасгәахәт, аха ажъраңаа иатқанакуа ижәдүруа ауп, иара иатқысгы ған лоуп аҳамтақәа раашьтра зыбзоуру, иуаажәлари иарепи рхы иадырхәаит ҳәа ұзаалыцхәуеит ҳәағыы анаңырта, сылакфа-кра маңк исхыңсаит, изышәңәйзарызеи. Ҳышыңшыз, адырғауаха иааит ағбақәа ғыфбагы. Аҳамтақәа ҳәа иаарғаз, ҳара ҳаламтқақәа дара иаазгаз изхыргеит. Иқан дара ңышышә шәындықәра. Үрт иара ға иахызыңғаз дук инаңыхарамкәа архъакырта иғнахарғылеит, зыңза ахтынрахы ғазар еиғүп зәағызгы ықоуп, аха Аңцәа илпхә ақнитә ихамуит, ғас иахғап ҳхәеит. Дара иаазгаз раңақ иргәампхеит ға иахынхажкыз. Арт ашәындықәра дүкәа бұғарла еибытаз ғыңға-ғыңға аруаа ртазаарын. Үи акәзаап «ҳамтас» иахзааргаз! Ҳара үи абаҳдыруеи, иағыағыра ҳаугарғы ҳәйәразра ҳырыхагамхар ауам, үе-изгы-үеизгы қәгъарал ықоуп ҳәа ҳақоума. Ауха ҳәаңчәанжамкәа ҳыш-цәаз, тұхыбжыон ашәындықәрақәа иртәз аибашьцәа мазала иаартыңын ахәаахышьцәа, апшыхәцәа зегъ ршыит, даеа ғбак азнагы ар мазала рөйрхъакны иқазаарын, уртгы ғасыш ҳәыңқәа ғыла иғызхыңын, рөе-ибаркны иҳақәлеит, ҳықәкыс ирымазгы, са сназлоу, ҳдаракәац иеиуоу азә дыікамкәа ҳынртқәара ақәын... Абри аиңш ағаәкәра ҳантагыла, адырра шәаҳамтар амуит. Иқаларын ҳағацәа ҳара ҳхала ҳамч ғықәхар-ғы, иқаларын ирықәымхарғы. Үи акәым аус злуу, аус злуу ҳара арх-ғасышна ааиғызтәаз ағеишишьцәа ирхылтцыз ҳаидғыло ҳаҳбалагаз ауп. Үаҳагы ғысыхәажәла ҳамағам! Жәйтәаахыс шәара астәи шыуок ҳыңдын ишәықәло, ҳара нақстәи шыуок ҳақәло, нақ-аақ атәымуаа ҳрыбжыпса-ауа, ҳзейдимғыло, арах ғаахтыңқәан алағаҳамтуа иҳамаз агра ба-аңс қаҳажъроуп!..

Зеиғақамыз ҳаққәынцәа рхы ақәыртцеит абри аус ңыша ду, ҳың ду-лагы ғиҳаеит, аиаирагы ҳдыргеит. Сағарымцааит ҳанаңәеи ҳақәш-цәеи, ңәтияара атахны иазысыпхъязом, наххыни инхажызыгы дар-ғы, арт нағаза зыңсы ғоу ракәны ғаанхоит, адунеи ғысиуа дықәнаты ғырыхызықәа рхаштран иқам... Шәымға бзиаз сашыцәа, итабул идуззан иқашетаз ацхырааразы, – днышыамхнышло, азәағәала еихык-еитцык-

ны ишъетаз ргэы днагэзит. Адунеи шыхныпсылазшёа, пытраамтак аура-зоуоро азэ икъитбжы гомызт, нас абыргцәа иреиуоу даеаэзэы ажәак-фажәак ааиҳәан, апсыжра аитхарахь иниасит.

Итахаз ахәфыкгы хызыз-пша дула ихагалан абаа хыхъчарта ҭзамц ҳарак аварағы иржит Аңсадгыыл зхы ақәызтаз афырхацәа ржәйтә псыжырттағы. Ианыржуаз ажәйтәзатәи ртас ала иахәтаз зегъ қартцеит, рыеқәа шыны ирыцыржит, рабұйарқәа адамра ирыцтарцеит, дасу рханы абға, аүзаз иалхыз аүзарқәа рхадырсит.

Апсцәа анышә ианамарда ашьтахъ, ауха Тапшы-ипа иаҳтынрахъы днарыпхьеит апсҳа. Үақа уи рғъажәфара изызуаз табалтәи ауаа бара-барақәа азәырғи иареи атәила әтагылоу ашәарғазы иааниырслан еицәажәеит, иқатцатә-иутәу акыр еибырхәеит...

Апсҳа иаҳешъя Мрамза аئены апсыжраан ларгыы, ланаззени лөвіз-цәеи дрыңын дықан, харантәыла лашыя дихәапшуан, ибара, иацәажәара даргәақуан, аха иааигәа анеира злалгәағырызи. Иаргыы гәтыхас димамкәа дәкаларымызт, аха саҳешъя дысшәырба злаиҳәарызи, уи арақа амалахазгы иатыпмыйт, уи аиңш атагылазаашьагы абақаз. Уажә Тапшы-ипа иаҳтынра ду агәашә саси пшәымеи анаатыц, аимгеимциара лхы иархәаны дипыларц лгәры италкит зназы, аха уигыы лзыимгәағыт. Дырғөгөйх, алашыцара ацәашьқәа аларччо, авшемацәа асасцәа ахын-наскъаргоз харантәыла дшырзыпшуаз даанхеит. Уи ланаззени лөвіз-цәеи лыжъжъара рөйназыркит...

Леон иуааи иареи ақыта далсны такәи днасқаанза дөйіжәимлеит, данөүіжәлагы апқара-пқараҳәа иөыштәбыжъ иргап ҳәа уқазу, дшың-цакуазгыы, ҭынч-ҭынч днеиуан. Җақа илбааны, иңылқәағәцәагь иаргыы рыйба ианталагы иара даақәымтзәкәа дзызхәыцуаз ргәырғеңзәмкәа изықәшәәз ахтысқәа роуп. Иан лаҳәшьапа гәакъя абастәекъя ацәгъя итцеигалоу, нақ-аақ зынза еичдүрчарц ҹархәара баапс рзыруу – ико-утәекъя ахызымдыруаз амца инаркуан, гәанылагы ианлаҳәшьапеи, лара ианлаҳәшьеи, урт ргәакъацәеи зегъ рсахъақәа тихуан, игәалаир-шәон ихәычра. Зақа аамта ҹакны ицоз оумашәа ибон... Иагызбеит Псырзхадышфейлак, ес-иқайтсалак, Константинополька ацхаражәхәаф-цәа дәықәиттарц, псыхәа амазар, икоу аиашатәекъя аилкааразыхәа...

Мрамза ланаззееи лареи ахъыштаз ауда мыцхәи итбааты-цәйн. Ари ағны қдеикәта ғнын, ағенұрып ахъшәқәагы акыр итбааны иаман. Ауда ду ғ-пенұрып ған, руак Кәйдры аганахъ ихан, егни – мрағашәараҳ. Кәйдры аганахъ ихаз қъақъаңа иаартны идын, ахәхәаҳәа апша хьшәашәа ауда иғнагало. Атх оумашәа итынчын, зны-зынла лаш-быжъқәаки, изаамта замкәа ғызтуаз рбағъқәаки рыбажы алмығуазар...

Мрамза дахъыштаз Қсырзхатәи атхи аратәи атхи еиғелырпшуан, рацәак еиғырымгозшәа лбон, аха излеипшымызгы үзара ак атылбаауан. Иага лхәарғы тәымциара дыіканы лхы лыпхъаңон, рапхъаңа лаб диманы Константинополь данықаз еиғшшәа. Үақагы ла лзы итәымциара-мызшәа иқан: лан лаҳәшья гәакъа, лан лаҳәшшапа... урт руацәа-ртәхцәа. Ахтынра дүззә еиқәығазғазуа, шақа ланарпшырагы даладырпшызеи, зақантә Адгылбжыаратә мшын ахь дыргазеи, ағакызеи, аха лгәи ғығыуан ағнықа, Қсырзхака ахынхәра дахыццакуан. Уажә ацәа лыблы ихимло абартқәа зегы ахьеидылхәыцлоз инартаулан ахәхәаҳәа да-ақәыпсычхайт...

– Быцәаզами, нан? – дналаастааит уи, лықәыпсычхабжъ заҳаз ланаззее.

– Мамоу, – лхәеит лара, данхәычызтәи лқазшьала.

– Быцә, нан, бхәышыртақәа бмырраңаан, ба бсабиуп макъана, – лхәан, лара аназзейгы инартаулан даақәыпсычхайт.

Урт рықәыпсычхабжъ аҳаны иарғы еиҳа игәйнқызызшәа, аиқхана таулахтә «ашшыхәа» Кәйдры абжыгы апша еиҳаирацәаны иаманы ауда иаағналейт. Анағылбейт, зақа хкы аҳаҳьюзеи уи, ағы еилганы изцәажәөзтгы...

– Ҳанбааци, ди, уатәи ҳамца遵义? – иаалыркъан ланаззее длаастааит Мрамза.

– Ишыбтаху, нан, бтакызар уатәгы амға ҳақәлап, аха издыруада ҳмыццакыр?

– Ҳцап, ди, сгәи тынчым, ара ҳшықо үзара ак рыхыр ҳәа сшәоит...

– Бымшәан, акымзарақ рыхуам. Башыа дбымбеи... Ибаҳама иихәоз ажәақәа зеипшраз.

– Иихәоз саҳайт, харантәылагы дызбейт, аха иацәажәаартса смоуит...

– Қшзала шәеибабахра шәықоуп, гәытхас иқабымтән, бгәи ртынчны быцәа.

Абри ашытакх ақраамта ағыңғыры ырыжбы дырғомызыт, аха ағыңғыры шыңдамыз рдүруан. Ағоны атзамцахътә, «чырры-чырры» ҳәа, өа-аихак қамтко арашәйгә абжы агара иалагеит, дук хара имгакәа аамта тагаларахъ ишнеиуаз мөашшь...

Адырбаенди анааша, адунеи өңүцхараңа, иаң иқалазғы қамлағазшәе, хъаак амазамшәа днықәйпшит Мрамза. Раңаңаң дышмыңаңызғы, лгәи ңұқаңа, деилыхха дыбышан уи. Ланаңзең лабаңаңа рыфын ахырыңылаз ахәада «Ашыкимжатра ахәи» хәа иаштың. Цабыргны, гәраңаңыпхана ашыкимжатрақаңа раңаңа, ахәи зегын шейбакәу иара уажетты өңүц аапнушәа амати фың ҳаңаңа иқәшәшәо, ахауагын уагәылпшны лаһыхын аганда зегиубо, асаркыя аипш иңкәңаңа икән. Мачк уахытталоз ааигәңа азыхъ ыңғыццуан. Мрамза ампахышы ааштылхын, уа длеини, кәапеила азы хтаны, зымәнә днаскъаны ләрә аалызәзәеит. Уи Псырзханының данықоугын ус лашыңа иеынхәи итнаңахыз азыхъ ағын шыңжылеи хәйләпазылеи анеира бзия илбон...

– Ақазы сбыхәоит, ди лашара, – лхәоит лара, шыыжъхъа анырк аштахъ, ланаζзеи дналыңгыланы. Ағыныңа ҳдәыкәлап лхәозар акәхап ҳәа ланаζзеи лгәүләеңылтцеңт, аха даєак шцәрылгоз аалныпшит.

– Изакәи, нан?, – дцааит аназзеи.

– Итахаз аққәынцәа рығонаңақәа рұғы ҳнеирц... истахуп ахәңдәгы аабарц.

Ұасы ишимбац лгәү иаахәеит анаζзеи, «сағұсара башамхеит» хәргүй дназхәйцит.

- Бзиоуп, наң дбыкәыхшоуп, зынза ибзиоуп...

Дук мыртықә рұааибыртан, ашта интыцит. Ишнеиуаз Хътысғызы днарыхъзент. Уигызы Мрамза лыгәтакы анеильтеккесе гәрахәас иқатсаны, дрыңцы лұғыналхеит. Итаках ачкәйнцә аласу ахынхозғы анаzzеи ле-иха уеизғы лара илдыруан – анаzzеи иага ухәарғыс ланшыцә рұғы ақәын дахылказ...

Абас аены Мрамза аибашырахтә ихынхәйз ахәцә днарылс-аарылсу илбеит, урт азәырғыры хәрақә талжны ицион, ахъаа рыман, мчыла ирычхауан умхәозар. Рыхәсақә, рхәыцқә, ахәыдхатсақә, аимхәйцикә инадыркны. Илымаз ахъыматә шаны ирылтейт...

Беслан иаҳәшьба Хъңыс лашьба ғәгәала хъаас длыман, Анаһәаңида дахъаанхаз мцаха илыцраланы лгәи тнаблаауан. Җытфык ахаңәа чмазафбараҳәа иаха Аңсха иғба иаццеит, аагашьак имазаргы даар-гарц, аха лара уи дартыңчумама. Уатәйк дааңшүеит, рыхабар анылым-

ба ддәйкәлароуп. Ишпәкалеи, мшәа, алакәаф аипш, абарт ағыңғыбы рлахынта абас еизаигәаны – Мрамзей лареи? Машәирхарыма реикәшәареи реибадырреи, ус иара Аңцәа ихата итаххой?

II

Уиижътеи аамта такәы бжысит. Иахъа абар Беслан, ашырпазза, Ашъхымзатра ахәафы икоу раҳтынра ақнитә ар рپызара изку иусқәа ахымғапиғалац Җабал абаахкыра ду ағы даан, Кәыдры аганахъ ихоу апшыхәртә бааш ҳарак дахықәгылоу. Уажәымзар-уажәе амра фыт-хахарц егъагым, ааигәаза ашъхақәа ифарыцәхыкны шыяжь-шәепшь барбаныиатас апырпирхәа аибакра иағуп. Аҳая ацыха зыхъ еипш еилыххоуп, ахътәи маңааз кашәар абжы анығыртәгъы ҭынчроуп, из-ақараазаалак ԥшак асуум. Уажә зышъатқәа ытсаҳыжәкәа археологцәа иаадырпшо ари абаахкыра дузза усқантәи аамтаз ағынцқа зегы шеибакөү мармалташыла ихъян, әба-әбаны еихагылоу, акыц ҭаңшь зқәыз ахыбрақәа ҭагылан, урт рпенүүркәа ҭазғазуа, рбартца дуқәа үшашыатәх, руадақәа ракәзар тзи-дашьмеи уархал блахкыгала ихъяны, Константинополи Рими рзаарыкзантә иааргaz әныматәала ирхианы, зынза еиташхәатәх икан. Иахъатәи ауағы лабәба ибарғы изхаташмызыт, абасқак иахъыхаракыроу ағаға дгылахъ абарт зегъ хагалан изладырхиазеи ҳәа. Атыйс захымпраауа хәхә еиқәтцала иқатцаз иара абаахкыра ду агәашәкәа әба ған. Рыфбагы абға чапданы иалхын. Руак агәашә хада ҳәа иашытан. Қәылара иааз агацәа нкылашыа рмоукәа агәашә хада ирыцәталаргы арахъ ааскъа иқаз агәашә мач ағы ааишыа рымамызыт. Иара агәашәгъы үшашыатәшәа атзы иамариашаны иаласан, апшаарагы мариамызыт. Агәашә хада зөз абаа тәзамц дуи агәашә мач зөзази рыбжъара иғылаз амадаа еицирхөу дуқәа рөи акәын ар ахығыназгы. Абаа антыцқа иқаз ақарулцәеи ар зығназ ахыбрақәа рөи иқази, иахъатәи ателефон еипшшәа, дач-дыргала еимадан. Җса-атәк пырны имфасыргы амтәыжәфабжь рмаҳарц залшомызыт...

Беслан днапшы-аапшуа уажә абаа ҳарак дахықәгылаз, инапсыр-гәытә ианушәа, Җабал шеибакөү зегы лакҗа-әфакҗа ибартан. Ак аткыс ак үшашыатәх, нақ-аақ еиғапшуаз ахәкәа рөи, заштақәа ҭиатәааза иқаз ахтынрақәа злакәыршаз абаагәарақәагыы ирылагылаз абаашкәа, урт ахтынрақәа лбаантә ихалан ирыбжысыуз ахахә-чапа мфадуқәа, урт рымғахыт-аамғахыт, акъанцәа реипш ипшза-пшзаза есыр-

ла, қармашла ихыбны, еиңгіеже-еиңгіеже жағынан аңхасы жәлар рифинкәа, рқәаңқәа, уртғы дасу рашта-рқәаңқәа хазы-хазы излахка-аң ахаңә бағәарақәа ухәа шейбакәу зегын өңілдіріп көздеңдіктер. Арақа дхәыңдаахыс изымдыруа мәғәнәсінде, тұла шыапық, зыхык ықам...

Ааптынраз өңілдік аңасабара анеини оло, ахаскын өң анаауда, псы зхоу зегын рхәыжә аныркөо, ақәасабқәа, ашыабстәқәа, аңыңкәа ухәа, пәстәи-п-саатәи шейбакәу зегын үңқа-үңқаңа, ргәашьамх мыңхәи итәңәеза, ахә-әириңәиааз үңқыруа, мыңхәи ибзааиза ианыкоу еиңш акәын ари атәйла ссир итәнхоз Беслан ижәлар ирыбазашыз. Убасқак ипшізан, еиңқаан, агәамч ду рныпшунан, убасқак изааңааз аңасабара еиңшын. Ус акәын иара ихатагы дышықаз, аха, урт рылымкаа дағәакты Аңцәа илаңтазшәа, мыңхәи дгәыкын, уағы шкәакәак, ҳаракык, ҳағы гъежеки, ижәфахыркәа пәннәца, инаңқаңаңа кахәхәа, ихахәи нағиеңқаңаңаамкәа, егъхыпштәйламкәа, абырғын еиңш ипшқарахза, ижакаа акәзар, табыргны, үң-шып ахъзымнейуа аңа-әириңәиааз аттыңәа үңқа-әириңәа еиңш ихы-иңәириңәиааз аттыңәа иархион. Игәи шаша ду аңакәхагы, ианаңаңхалак агәымбылұптара шилазгы, убасқак итбаан, иразын, адунеи зегь шейбакәу уаҳы итәңкәрд итәхызшәа: убасқак есаашар дазгәыхәи аңасабара дықыншунан, убасқак изхара избомызт. Уи идыруан, ари зегын аамтала ауағы ишианашыу, уи ус шакәу еиңагы итәңәириңәиааз аттара алакта даңтапшы нахыс...

Ашыык жеңілдік аңасабара илбаадо, абааш дахыықәгылаз, иааңкәи-ршан шейбакәу зегын лаңшыла еимидон Беслан. Ихәрақәа ғеңжіктеи абыржәоуп иара абрахь ахалара анигәаңызгы. Иахытәи амш еиңш, иархагы өңілдік диуазшәа акәын ихы шибоз – убасқак дыңнашәеит ари алзынрактывы итәамбзиара, агәрагынгел «ауағы знык ауп даниуа, знык ауп дагъанпсуса» ҳәа ирхәоз раңаңаңа иштабыргымыз. Ауағы ипсы та-наты, изыхъозаалак, иалшоит акырынтың дыңсыр, акырынтың гырынтың ипсы еиңаталахыр...

Беслан акраамта арирахь Цабал зегь дшалапшуз, наң дынхылахәи, Кәыидры атталашәириахь даалапшит – уигы, астәи аума шыбжызгы, иахыа атса мыңхәи икеинеи, иташыңыруа итәк ақалмаңақәаңы ибаз-шәа итәи иааңнатеит. Кәыидры нырцәкәа дахыықаңшызгы – Пәскәл ахәи ҳарак ду итәңәириңәиааз аныхабаа илаңш нақәшәеит. Иагъаңгәалашәеит уатқәи-уатқәашшытак, амшап ныңәа ду иақәиришәан, иарғажәфәаңа пытқыл ицини Жыгартақа (ус иашытан усқан Җыгарда) дцараны дышыкоу. Таңшы ипсаңа быйжығыл рахытә хөжык рхылт-пышткы даргын уи акырынтың

рахтынрақәа қатданы инходит. Ус Хырыңс-ипацәа, Дарыкәа-ипацәа, Мзалии-ипацәа ухәа дара маршанаа ржәйтә хыыштара ду зегзы ахыненимоу еиуо рқынты уахь ицахью мачфым. Аиҳарал Җабал рыйгылқәа анырзымхалак ауп уахь нхара ианиасуазгы. Насгы жәйтәзаахыс Җабал иабашуаз ағацәа, ҳағеңита, Җабал рғазаргы, уи аштахъяқа аөйтәхынды даеа қытә дук шықаз, устәи ахәатыхла ирыжәлашаз ауаа ғәғәзәқәагы пхъакны ишамаз ригәргы азғомызт. Ари ақыта Жыгарта ҳәа изаштыаз, шеибакәу баҳча еиужыраны иахыкәз ауп. Атәа, аха, абхәа, абызру, ашымхә, атама, алаха ухәа шәйрс иумбоз еғыкәмызт уәкә. Аиҳаралирацәан азахәа, урт ал тұла дукә ршыапқәа ишәпашәпаза ирықәын. Жыыхкысқәа икәмәзгы иарбану. Иара ақыта ахызгы Жыгарта ҳәа изаштыаз уи акәын. «Ажәйтәуаа рбаҳча ду Жыгарта» – абас азырхәон усқантәи аамтазы. Жыгартаа ағы ҭартәон тұға амамкәа, ағы ҭаургылар итүмхәәртә ахапшы даққәа рзыттан. Җабал ашәир-қәыр маңымызт аха, астәи уахь иргоз раңаан.

Беслан дхәычаахыс ипсы ағхәаран ари ақытах ацара, аиҳарал нырцә-аарцә ацаққақәа ахъаандығәалоз атшәаррағы Кәйидры ихыз, уажәы-уажәы ихыхны иртәахлоз амғы-цҳа дықәсны, ашәтла шыап қынтаң дүззакәа днарывс-аарывсуга, ахәажера, ахъара-църа дныңс-аатсуга Пұскалқа данхалоз, нас уа изхара днаңш-аапшны, аныхабаа хытыцарагы дныңыс-аағынысны, дырғеғыых убас бнала, мәсаҳәастала иғылахан, даеа дунеи ғыңзак ахъ дцозшәа, ахылағъара дтәлан данлеиуда...

Инанакәызаалак, иусура хәциркаанза ишиңасыз еиңш, Беслан апшыхәыртә бааш дықәгыланы цқыа данынаңш-аапш, ашышыхәа ғапхъа арахъ хәхә мардуанла деңталбааит. Иара уа ааигәатәкәа зымфа аганахъеивтәца-еивтәцан иштыаз, ауырқәа зхагыла, зхатгәын-қыашаңақәа ағырақәа рынпышқа ирныз апсыжыртақәа днархагылан: «Шәыпсы тыңчыз, ұынаң гылартас ишәымаз» ҳәа илахь-иңымш ааизатәйт, урт днарағысын, ааигәа анышә иамардаз ағырақәа ахъызгы даатғылан, убастәкәа илахъ ааизатәйт. Дшааниуз ага пұслымзрағы ааигәа зның табалтәқәак итхны иааргаз жәйтә мармалташ ғыыхак днадғылелит. Уи Гомер ипоема «Иллиада» ақнитә «Аетәақәа неитәц-ааитатит» ҳәа цәаҳәа затәык бирзен бызшәала итыкканы ианын. Иара уи ахәоугы нагзамызт. «Аетәақәа неитәц-ааитатит», – иғәы интихәаит Беслан. Константинополь Леони иареи ацара аныртцоз ари ағымта ахъ инаркны атыхәанза знық-фынты иапхъахъан, уажә ара амармалташ ианыз уи ишеиуаз даңәымшашо идирит, аха иара ацәаҳәа ахъынтаағоу

иарбан ашәоу иүгәламшәеит. Абырзенқәа ара Аңсны агағанза иааζаз рдоуҳа, рхыпша ғәгәа, аңсуаа рахъ ићартказ анырра уажәы-уашътангы шаќа амөханакуаз дназхәыцит Беслан. Урт араќа иаҳъабалак ағаға дғылкәа рєғы уахъынеиңатлак рышътақәа мөашъахуа иааупылоит, идиргылаz абаа-хыгәәртакәа, абааш ғъазъязқәа макъана иेыцхәраζа ићоуп, хахәла ирчағаз амға дуқәагы еицакрак рымам. Цоуп, Диоскуриа зааќәрылеит аха, уи иалагылаz ахан хытәцарақәа, амармалташь баќакәа рпычечиҳақәагы амшынағ ишаапшыц иаапшуеит. Абри ағыра зну аңеыхагы ахъырбаз уаќоуп. «Аетцәақәа неиңат-ааиңатцит», – дырғөғыхын игәи интихәаит Беслан. Абырзенқәа, ажәйтәзатәи елинина рхылтшытрап еиуаз ауаapсыра, рбаќакәа раткысгы, араќа рышъата ғәгәаны ирхант фашъара зқәым урт ртас-қабзқәа, рқазшъақәа, шамахамзар рбыизшәагы ззымдыруа псыуа дұпылом. Дара-дара ахъа-аикәшәо, аиҳарак аиҳабыра иреиуо, рхатәи бызшәа инаваргыланы уи аллагы ағеаҳаа иңајәоит, еиҳагы иаизгедууп. Нас аңсуаа ртас-қабзқәа, рхымфапгашъақәа, рчеиңүика, рымамыс, рыпратуиңқәташъа, ахәыңы адү реизыкезаашъа, рыхъз-рыхъимз, реиғамсышъақәа – зегъыла, табыргны, Гомер ифырхакәа ааугәлладыршәап. «Нас абааќатәи армзая шықәсиратәи раахыс абааќак ҳзышьцылахью ажәлар наzаза рпыртца залшарыма?» ҳәа акырынтә ихшығ зыргәамтхъаз азтаара деңтәназхәыцит Беслан, издүрүада ииашазар сашъцәа исымаркуа, зынза ҳақәйизхуа мөазазар Леони сареи ҳазнылаz амға? Итабыргызар, улашәума, уи ианшыцәа ҳахиртәарц дахъағу умбазои ҳәа исаеңпн-рхәало? Дук мыртцыкәа ҳныхабаақәа рбганы аңыаамақәа рыргылара ишалаго убап араќа ҳәа ирхәо табыргхар? Абырзенқәа римперия дузза, адғыл архығызығы Посейдон иртүисызшәа, аилахара иалагеит, аңсха иан лаҳәшъапа Леон Ҳазаргы уажә уи ахадархы даннеи, иара аимперия акәакъқәа зегъ рааста, агәта ахъазеиќароу аикәйрхароуп еиҳа дзышътоу, хараӡа анап атәка ићоуп аколониақәа рааста. Уи ала уи шәхы шәәхәа, са сыйшәптихагам ҳәа Аңсны еиҳагы дацхраауа иағызиоуп, аха, иаҳәап, иағацәа дырғөғыхын ииаини дахырхәар, усқан ишпәќало ҳусқәа, иханарыжкуама иаҳъа хыма-псыма «ахъихәара» ҳазъеу? Акырынтә убартқәа ртыхәала ҳажәлар зтагылахью арыцхара еиңаташаргылахыр? Агәылшыап аңсымтазоуп еиҳагы ианшәартоу, уи атыхәа ду патпәто ара ишътоуп макъана, ишакәым иаќъар апхаста ғәгәаζа қанатцар алшоит. Ус ақәымкәа, ҳшамптыңзаара Византия аимперия ҳзамптыңзаа заргы, ақазарқәа ҳа ҳатқыс амбатә еиҳауп, амбатәгы амчра рымоуп, таны, урт рнапы ҳамптыңхашәар, рхәатәағы

ұнанагар – өңің анықташы, ақәажаашы зәң асаби иеипш, ҳажелар уаанза ирдүруаз, рда-ршыя иалалахьоу, псыс ирху зегын нархарштыны, даеак рөйерзаршыларыма? Иаххәап, урт ракәымкәа ма аңыамқәа, ма арабцәа аайр? Ҳзышыцылуо уажәы-уажәы ҳапыртса, ҳзышыцылам ҳхы нарыдахқыло, ҳаипхыитта, ҳзенуо ҳзымдыруа амфаду ҳанхалар? Уи аткыс ҳараза еғзами аханатә аахыс Рим дүззә иадунеи хәтакыз абырзенқәа римперия ҳшалоу ҳалазар, изтаху алтааит, рхы ахынахоу ицааит, ҳара уа ҳшыкоу ҳағаз, уи аипшгы ҳзыхъчо, иага ҳхәаргы, өак зықамлар қалап. Ииашоуп, ҳымпәда ииашоуп сашыцәа абри аипш ағәанаагара иадғылан ицәажәало, баша ирымаскуеит, баша ргәы ңысқебит. Ҳачкәынцәагы ҳахғы зықәхарзуа закәызеи, газарыла ҳайбашыт сғәанала ааигәетәи ҳайбашырағты. Ҳазтаиргылаз закәызеи Леон қадығыхеит, зынза ачычмаса шпаҳачирчеи, ладеи-ғадеи ҳгәа шпәдиркзеи, макъанагы ҳзыниаша Анцәа иоуп издыруа. Ианшыцәа ирхыркъяны иашыцәа гәакқақәагы есааира маға-аргама изығашкара иағуп, аңыамқәеи арабцәеи ракәэр үағы ишиимбац ргәыреантданы арахь изырғуеит, ынбақәа аайхмырсығызакәа ишаапшың иааңшуеит...»

Абжыаапны згәи еизадаз, ак ҳыаас измазам иеипш зхы-зөи тынчза иқаз Беслан, абас баапсыла алакәакра ианакәызаалак қазшыаны иман. Уажә арт еидихәыцлақәоз иара ихата иғәи итихәаит акәымзар, иғы аайхыхны азәы иеихәараны дықамызт. Абас акырғыара дыбжыажью дышықазгы, шың Леони иареи ахан еициртшы шрымамғы идыруан, Константинополь атара анеициртцоз аахыс убасқак еидқәылахьеит, убасқакгы аңыббаа еидырбалахьеит...

Иара абартқәа иаҳеижүтеи иғыцххараза ҳәыцыртас еитазиз-цәыртсыз, ихәрақәа ирыхъяны иғәи баапсикжүтеи илағыртуамызт аха, данеиңх, жәаха абшұтрапа изааигәаю ижәлантәкәа руазәк иаҳтынрахы днапхъаны дырғөгъых аашыцәақәак идқартталаз аинзароуп. Үақыт, псыхәак амазар, бзыңдаа раҳ, изхъапшра, уиңырт, уидымғылан, урти ҳареи аханатә аахысгы аайбышыа змам ҳауп, ҳтадырхойт. Знықыр нхың-аахытқынтаи иаҳчычо ҳағацәа ҳанрабашуа рхабар ҳбахъоума. Қартли ахәеи дареи жырацәарала рееилархәны, арабцәа иаҳрабашызгы ахырзаман қартқазшәа адунеи иаҳдыртқеит... Ҳара ҳағара ирабашхъада арабцәа, аңыамқәа? Иустиниан дүззә ихаангы, ахақәиттра ахвахтаххаз ҳахыркъяны, ҳгәа кны аурымқәа ҳанн-дұртқәоз дара азәыр арахь икъарз зкъарзу ықәирпшыма, ҳабашетаху ҳәа дхаддаалама? Аңсны зегын амаа анктәу ауп урт үарғаруа иана-аңыртса, ҳаргы ҳаныргәалашәо, рыхгы ҳанадырхәо ҳәа жәйтәи-

өатәи ак аанмыжкәа зегъ ртытны иалаңдәжәеит, уазхәың иуаххәаз җәагыы идыртцеит. Беслан ылағимтит, изакәзызаалак ажәак реимхәеит. Абар уинжүтеи иахъа мчыбжык инеиханы итцеит. Игәаанагара ҳәа егрыздыруам, ус инаивс-ааивсует. Дырғегых ак цәырыргаанза Жыгартақа сцандаз ҳәа дыкоуп уи, уахъ дызцозгы, уақа ақыта агәта ахъазеиқароу, Қыирса аныхәа ду инакәыршәаны, аныхабаа өңиц аадыртраны иахъыкоу ауп. Уи Әгамшы азиас аарцә адәкаршәра ду ағы икәртцарц абар ғышықәса раахыс аус адырулоит. Адәениужь ағапхъа икоу ахъы ҳарак тыркантла анышә ағапжаны, аатәақәа, акалатқәа ыла иааганы, ҭоитадла, инеита-нейтасуа, аматра еиңш еиңгүйекъза, адгыл архаракра иағын. Ахъы аказғы тәгәафаза есааира иагхон, арахъ адәениужь ду агәта анышә ахъкарпсоз есааира аштыңтра иағын. Ухалан үфықәгыларгы акәша-мыкәша зегъы кказа иубартәгъы иаақалеит. Аума аңыббаа дүззә адырбалеит уи аштыңра, жәлар ртцеицәа рыбға пәнә оуахгы-чынгы ишағзаз иағын. Аңыхәтәан иахъынзашараркшаз ианғарга, изатахузен абри, Анцәа инапала иишаз ахәкәа ҳзыимхозшәа ҳәа уаанза иақәгәамтцуазгы агәахәара ду рнатеит, убасжак ис-сирхеит напыла икәртձа ари «кашхә». Уи ақәцә ахъазеиқароугыы ан-ңаанхәәртә үшашытәха иргыланы аныха ғнартцеит. Уажә уи апшыңаа идырпшыданы, иақәнхәаны, наңаца ҳәа аартра րгәи итоуп. Жыгартаа ракхътә Беслан идгылағщәа ҳгәирғъара аңсха ихата дақәшәаргы ҳтахуп ҳәа ажәа иныртцеит, иаргыы маңала аугаа дәықәитцахъеит уи ишқа, даарц азы диҳәаны, ииштыз аңхаражәхәағщәа мхынхәыңт макъана, изаарго ажәабжы издышуам. Аңсха даар еиңүу еиңәоугыы нагжаны еил-кааны имазам, иқалоит абасжак иғәи-еаныздахъо иашыңақәаң зынза илнахыргы, иқалоит еиҳагыы еизааигәанатәиргы...

Беслан абартқәа еидхәыцло абаа ду ағының тәа длеиғеиуанаты нтыңци-аатыңци иахъабалак зегъ өңиханы рускәа ирылагахъан: аныхәа аламталаң еиҳагыы ргәи аңыхәаны, иаақәымтцәзкәа «кәыкәү-кәыкәү!» ҳәа өңизтуаз ақәыкәүкәа ирзыңрығуа, шьюук рымхурстакәа рәи аңәкәа тәкны, рымғы ңәшхәақәа ыла ахәхәаҳәа иңәағөн, илатсон, ахә-сахәычкәа рутракәа пш҃а-пш҃аңа иркәакәон, рәпарцәақәакгыы ақәаң өңицкәа, амхаралқәа ырыгыларазы абынағ ахәажә, араса быңа ағара, ахъа, аңы тәғанқәа ырлхра рәаездырион. Анақа-арақа ажыирақәа рәгъы хьеф-сеө ҳәа аңсынгъери шытыйжъқәа гон, уажәнатә анатапкәазаң аразни ахъи ирылхны аманаңзәкәа, анатапхәыдхатңа гәыргәылкәа, алымхарығкәа үхәа рхыира, рзачра иалагахъан. Анышәапшы дгылылкәа ирып-ныз ахапшызьыртакәа рәи ақәзаргы шьюук ахапшыңақәа, ақәңыз-

аирызқәа рцәаблагәра иағын, даға наплакқәак рұғыры абұйар қазтоз ақазаңа ағамаққа, ахәаққа рзрыжәуан, урт ирхартцоз рымхастаққа рзы зеиуа хкы үтаху атәйшаққа ирылырхуз амсаққа аңа еиңш итаруда идырпасиуан. Иара ари абаагәара ду ағыныңға иңаз настхатәни ахыбраққа рұғыры, иахъатәни ала иухәозар, ацеңққа маңмызды. Үақагыры қыдала ар рзы абұйара қартсон, акәалзқәа, апракқәа, абұа иалхызы асабрадаққа рчаңон, акәадырққа, ашъацеимаққа рзахуан, уада еиңыхәе дук ағыры, рмарққа ахъхы-хъхъаха рыбжы го, еиқәышәшәа иғанағылаз асыртққа ирғатәаны ахәа ақәны-цәғычакқа рсуан, ирсуаз убасқак ижәпанды ирсуан, азет хәша таға ақәүтәаргыры изалымсыртә. Хазгыры аласқәылгәкқа рыла даға ҳәсаққәакгыры аласа ркәыкәуан, иара ус адырд дүкәа кны аффаққа ихао итәазгыры ықан...

Цабал ладеи-ғадеи иалсуаз амфадуққа рұғыры акәзаргыры, шьоук өйла, уардынла инеивыс-ааивысуга, дасу рымдаққа ирнын, ак ргон, ак ааргон. Аңтазаара абас шыыжъза инаркны аилашра иахъалагоз ианакәызаалак мыңхәы деңгәйртъон Беслан, мтәйжәғәфада апирра иғәапхо иаргыны нтәара зқәымыз иусққа рапх иғынеихон. Уажә дырғеғыхы, акраматтәни иғәамбзиара ашытакху ии аиңш ағәаҳәара дүззә ахъизғыхоз, өңіц итартәаз амачар қаҳәцахәо ижәиішәа, ихааққәакқаара за идаишья интысын, иғәашьамх итпраауда даақалеит, иагъаирласит аиҳабыра реилатәарта иазкыз, аурымққа рыр рнапала анкыа зны идыргылаз, уажәгыры иғыңза иңаз, амармалташы хыбра хытәцара ашқа...

Есжәамш рыбжъара арақа аиҳабыра реилацәажәараққа мәғаптырғон. Цабали Дали ирыцанакуаз ақытққа рұғәи аамстцәа дүкәене аамстцәа хәйчқәене, раҳцәене, ар рхадацәене, зны-зынлагыры алада абыжыуа ахъынзанаңаа зқын ақытқаңа ауытқаңа раамстцәене руааққында дүкәене, иара убас анцәаиҳәартакқа рымат зуаз апшыаңаене ухәа адгаланы, ариабжъарақ изхысыз, иқартқаз, аамта изну иатданакуа, ртәыла адәнныңатени ағыныңкатени атагылазаашъаққа рұғыры ихадароу ахъысққа шейбакөү зегъ ирылацәажәөн, изқәызбатәу шьоук Қаларгыры, иара абрацәекка өйрххыла икылганы ирықәзбон, лаххы гәгәа рыртөн...

Реилацәажәара ахъымғаңыргоз азал тбаа-тыңда ду ахъынеимазаку адашьма зегъы цырцыруа мармалташы пшқарах қыдала ихъян, уи зны Диоскурия ақалақ ашъапы зкыз ағеишиңцәа Кастори Полидевски, ахъы уасцәа иашъаталан Қалғытатәыла иаахъяз аргонавттаа рыпра ғбен дареи, мазала ибналан Иасон иццаз ах ипхә Медеиа ухәа рсахъаққа «мозаика» ҳәа изыштыңа хәхәрчча қыдала еиласаны, иңашъатәхәа ианын. Урт

рыпсы қошшәаттәкъа акәын ишүіказ, игәағыны узрықәгыларымызд, аха ара еизоз убасжак ирышьцылахъан, рыйгәхъаагы ркымызд. Азал ду иа-акәыршан атызқәа иривагылан асып-хаҳә гәйлцәаан иалхыз, ахъа ғәи-жәпа қъантазқәа зқәыз арымз дукәа. Ауда аханы иғылан, ҳара иахъа астол ҳәа ҳзыштыу иааипшнушьалартә иқатаз, итығә-тығәа, амшә ဇахәақәа зқәыршошәа зшыапқәа ссиршәақәа еиласаз, еицихәхәаза ақыр идууз аишәа ҳарак. Убригъ иадгылан убас ахахә гәйлцәаан иалхыз, амғы зықәсаз арымзқәа. Ари аишәа ахахъытәкъа итөон зынза аиҳабы-ра иреиуаз, аганқәа рахъ егырахъгы еиҳаб-еитцбыла дасу ирзалхыз атыпқәа ааныркылон. Аиҳабыра ахтәоз рыштахътәкъа атзы иадк-нахалан еибашыга бұғар-хкыс ирымаз зегъы ракака: ахәа дукәа, ахәа къағқәа, ақамақәа, абтқәа, асақәа, аикәағақәа, апракқәа, ахыцқәеи ахәимпалқәеи, ақәалзы матәақәа...

Аханатә аахысгы ари аилаттәартәғы ахәаанырцәынтәи, иналар-шә-ааларшәни акәзаргы, иаауз ацҳаражәхәафәа, адипломатцәа, ачынуаа дукәа акырынтә ирыдыркылахъан. Еиуеипшым аамтакәа рзы арахъ имфахытхъан аимперия ахынзанааа зыхъз бзиан иадыру-аа Византиатәи атоурыхфәа Прокоп Къесариатәии Агафи Мирине-итәии. Урт Амшын Еиқәа агаға иаңыз Кавказ ажәларқәа, қыдалагы Аңсны ирбаз-ираҳаз, ажәйтә-ағатә рызбахә ақыр инартбааны атоурых иазынрыжыт. Абри Җабал абаахкыреи, дара мисимианаа ҳәа изыштаз маршынааи ирыхтысқәахъоугы маңымкәа ирылацәажәеит...

Тапшь-ипа Беслан, хаҳә мардуанла дылбааны, аиҳабыра реи-латтәартәғ данааи азәырғы еизахъан, днарылс-аарылсуа зегъы апсшәа нареиҳәеит, дахъхәыз ақынта уаанза ушпәко ҳәа мыцхәи наизтаалоз уажә ус зтцаара ахырымтаз иғәи иаахәеит – ус акәзар сшызиахара сыбзиахеит ҳәа дназхәыцит, ихы-иғыи ихаччогыы даақалеит. Егыртдыз-лапшуазгыы ус илахъыыхын – зегъы иаауз Амшап ныхәа ду уажәнатә ишырныруа рныпшун... Иахъатәи реилаттәарагы аиҳарак уи аныхәа аеазырхиара иазкын. Еизаз рахътә, паса еиپш ирацәағымзаргы, ар иреиуаз абырзенқәагы азәык-ғыңызак ықан. Урт Аңсны имфапысуа ахтәисқәа гәтыха дус ишрымаз ғашшомызд, егырахъ иқәтнү ацара иағыз рааста ара макъана еиҳа рыйн-гәакъағы икоушәа рхы рбон. Дара Җабал аиҳабырагы, иага жәйтә ғаньз рымазаргы, арт рахаты-рақнитә бжеихан реизарақәагы бирзен бывшәала имфапыргон. Бес-лан апсшәа анреиҳәеоз арт хьшәашәарак рыйдibalеит – уи зыхъкъоз апсҳа Леон иеидкыланы дахъытко шакәыз ааинирит. Арахъ иара ихатагыы дара иршәу арматәа еиуоуп ишәу, дара ртасалоуп атараи-

урта дшалгаз, рбызшәа акәзар дара иреиңны ихәома ухәо иөы азәoint, убасжак еиғкааны, ихааны далацәажәoint..

Иахъатәи реилацәажәара, ианакәызаалак еиңш, Җабалаа рах, рпзыа ду Маршан Тапшь-ипа Дашибаныхәа ихиртлеит. Уи мыңхәи даламлацәакәа, иааркыаңы амчыбжытәи ахтысқәа дырзаатгылеит, нас зхыпхъазара мачымкәа ана-ара иғылаз анцәаиҳәартақәа рәтәи апшыаңәи аепископцәи ихы нарықәиқын, дрыхәеит Амшап ныңхәа ду аптыларазы дасу рнап атсаңа икоу аныхабаақәа рәғи иахъынзазхиу, иахъынзенжәшөу рхәарц. Урт ражәа ианаңга, анағс ицәажәоз шьоукы-шьоукы, иахъатәи реицәажәара зынза уи ишазкәамызгы, иаарымфатәни, апсхаи уи имфациго аполитикии рызбахә зхәақәаз Қалеит, игәи шыршатозгы, аңа иақәкны ажә ҳәа, дырғегыйх Беслан ишкә «хәақәакгы» нымғаныртца-аамғаныртцеит. Иара дырғегыйх изакәызаалак ажәак рылеимхәеит. Дзызхәыциуз, апсха иахъ исыштыз ацхарражәхәафцәа хынхәйндаz ҳәа акәын, уажә еиҳагыи еиғъаишон уи сиизнеизом ҳәа изааңщар. Еснағы еиңш длак-факуан Беслан, абзия қастцоит шихәо аңгъя алтыр ҳәа дшәон, насты зыпсы дахылтыз ижәлар устәкъя иара ихы ишааташәаз дрываалар, ргәи дасыр итахымызт. Уи ибзиазан идыруан урт иркәзшьяз: дарбанызаалак иааззыгъашкыз, рашыа гәакъя иакәзаргы, иенгъараны ишыкәамыз... Зегъ реиҳа Беслан дзыргәатеиуаз иғәатдан итәтәахны имаз амаза дүззә акәын: иахъаша Хътыиси апсха Леони ргәеизцара. Уи еилыркаар иахъыләенаауз зегъ реиҳа ишәарта баапсны дазхәицуан. Ижалон иара иахъ згәи намзоз иашыцәа, ижәлантәкәа ари зынза хтынкъя баапсны иртар, аиакәым алтыр. Арахъ хазгыы уи, акыр длакфакуазаргы, иғәатдан үзара Леони иареи жырацәаралагыи еилахәхар заңа ибзиоузи ҳәа акы итсанахәон, иара ихаатагыи апсха иахъаша Мрамза шәтү шеиши дибеижъетеи лхағсахъя ибла иаахытцуамызт, таха инатомызт. Ганкакхала мачк ихъымзгишон данырхә мчыбжык Анақәаңиа раҳтынрағы дахъаанхаз, даеа ганкакхалагыи уи аитахәате дибартә-диахартә атагылазааша лахынцас, настыс иахъиоузгы цәгъя деигәрыгъон. Апстазаарағ акгыи машәирни икалајом, издыруада нақ-аақ Анцәа ҳаизишазаргы ҳәа есаашар дазхәицуан, даақәымтәзакәагыи ахъышшаргыи дихәон ус уара ианутахха ҳарманшәала, ухацхраа, амфа иаша ҳақәтца, иахъымдыруа ҳатоумтдан ҳәа...

Раңаак иадымхалеит ашыржытәи реилацәажәара. Азәаңәала, фыңыа-фыңыала еибаргшны зегъ арахъ абаңцахъ иаадәйлтит. Уи амра цахә-цахә, ихаачкәакәараңа итәччен. Апсаа рашәабжы ааигәа-харантә убриаңара ираңааны игон, еиңәажәоз рыбжыи зеигәннымфыртә.

Иүхәарын, уртгы иааирен иକou Қырысса анықәа ду мыңхәы еигәрыгъо-ит ҳәа. Амшап иазкыз азарақәагы хазы рөғызцәа ирылхны аштақәа иахыртаз, ирыртаз аетәабғықәа инарыцрых, иахъабалакынтә «бекье-кье!» ҳәа рыбжықәа аауфан, ғонағацыпхъаңа акетағықәа еидгало, ашылақәа хәуа, рчысқаттарта көйфәрақәа еилырго, ариабжъарак анықәа реазыжартон ахәса. Ахаңәа өйінчәлынцәа ракәзар анықәа ахъзала идырыфран иକaz, жәамш раахыс өы-шәтимзар, өы-ҳаскынымзар егъ-зәарымдоз рыңекәа ဇәзәа-иҳәхәа, рпрырцәкәа пшза-пшзаза иңаны, иңашыннатәх иқәдьыргылахъан. Аиғхнығлара, аркыл асра, ахәзы-рпара, абты аршәра, ахәеинкъара, атәыргыла ахыңара ухәа реипш иକou абағыртәыратә еиндатларақәа ирызкыз арпарцәагы рығәкәа цыхцыхуа уажәнатә аеазыжаттара иалагахъан. Ауаа рырлахъыра иаз-кыз ақъачақъәагы, рхы иадырхәашаз амшәңәкәа, ағышәыг сабра-дақәа рыдгало, дара ртәала анықәа ду арпшзара, архаара реазыжриара иағын...

Аихабыра реилаңаңәара ианалга, дасу рыңекәа ахъәхәаң аәхы-рпартакәа рәғы ианнеи, ианакәызаалак ашыкылкра ззеимакыраз ашыкылкәа ааңәыреибаҳәан, архыа иахъзо ҳәа еиңлабны, арт зе-гыы нөһүжәыртцеит. Егырт араға иаанхоз иара ус абарта иқәгыланы аңаңәара иағын макъана...

Беслан, иахъатәи ҳбызшәала иүхәозар, иадиутант ихәатхәа ныକ-гағаңәа ғыңыеи иңни, иара ус шыапыла агәашә маң интысит, ар зығназ ахыбрағ даннеи, афицарцәа реилатәартағ имаз иусқәа данрылга, дырғегых иара ус шыапыла агәашә ду дынтыңни, «Ашыхымзатрақәа рхәси» ҳәа иахъашытоу ацуғағи иକaz рахтыйна ашқа иғығеихеит. Уи өаңәи диеипшымкәа шыапыла аныңәара бзия ибон, ааигәа-сигәа дан-неиуа, иөы ус ирыман ишътан акәымзар, дөңжеларан дыକазамызт. Өы-рбашақә иକайцоит ҳәа згәи иаанагозгы мачғымызт, аихарак дшы-цизгоз, ишакәхалак үзара ақала дхалкъуазар итахуп, ҳазлаକазам ие-лаକеитәуеит ҳәа зыпхъаңоз...

Қалақъдук иааипшнушылартә иକaz, аха агәашәкәа рәғы атәатлақәа, аратлақәа, ажа тла дуқәа еихашышы игыланы, ақәаттарақәа, амхур-стакәа рәғы иахъабалак ахандеира иағыз ауаа руаକъан-чаକъанбыжъкәа иахая, агәарабжъарақәа днарыбжыс-аарыбжысуа Беслан дышше-иуаз, анаара ашыапағытәкъя, ашхардаңқәа, аңәырасқәа, абиараса чыкъкәа зхықәиаан иକaz азыхъ даназааигәаха, ҳәсахәычкәак рыччаб-жы аамихайт, урт ирхәоз рлаф-ажәакәа илымҳа иаатасит. Ус даеа маңк данынасқыа, аирызкәа рыжәфа иқәырғыланы, икахәхәа-кахәхәа даргы

арахъ иаацәыртцит. Хътыс лашъа дшылбаз еиپш гәилшәттас деикәап-хо дааицрашәеит, леирызгы азы ахыттәтәа днатцыт – ахкәажә қәыпшк илатәамыз дахъаңыз иара хтынкъас илитомызт, аха изхылтцыз ргәы ишацәымғыз идыруан, уи аћнытә иаргыы рацәак ишигәампхаз иага умхәан иааиниңшит. Лара убас්ка, ёнак еицииз реипш, лхылфен-цигъежъ ќәашәккараза, лыбла гәытбаакәа ҭышениуа, Ҙира-сахъала иара диеиңшын, ќазшылагызы дизааигәан, иага игәы алаќамзаргызы, знык даапышәарччар – уаха атахзамызт, ихъаакәа зегъы ашашәаркъақъа еиپш инаихшәа икон. Уажәгы ус акәхеит: леирыз ашъаца иагыны-лалыргылеит, убас лашъа ажәақәак иалхәеит, убас дихәаччеит, Анцәа иумхәан аха, дырфегъыхы дыхәни дықәзар ихәра еимашьшы иаргъартә. Жәа мхәазнакәа даапышырччейт иаргызы, илыңыз азгабцәа рыхфыкъыы блала еимданы дрыхәаңшуа. Уртгыы ахышәт-сышәтхәа реиризқәа иаарытцыңын, ршъапаңы инадыргылеит. Ӯңғыа ҳазар ҳәсахәычқәан, апсха иаҳтынрақынта Җъарымхан-ханым лыпхә ахкәажә қәыпш Мрам-за Җабалтәи ланаңзеи лахъ цхаражәхәара, зны-зынлагызы ҹыраара хәа иаалыштәлоз иреиуан. Уртүеизгы ахатда дшызчөйжәимлара иөйжәлон, акы иацәшәо-иархая ићамызт, еиңамсзақәак ракәын, апсшәагызы хар амазамкәа ираҳауан, иаағанакытәкъаргыы еиткамхазакәа ирхәо иала-гахъан. Беслан данырба дырдырын, даргызы мыңхәи иеигәиргъаны иа-апышәарччейт, шәагала рацәак ићамкәа, ипан ирықәыз рыхцәи жәпа дүкәа еиқәаттәа-самсалзә, мәкк иааимахәыхәиыз рыбла еиңгъежъкәа амаахыр еиپш итышәшәаң... Арт азгабцәа апсуа рпарцәа азәырығыы реиңеирбо иалагахъан, ирхәон руазәкъы Баалоу Хъзан дук мыртыкәа дихәараны дықазшәа. Беслан иңыз иаргъажәәацәа, арт ахазар ҳәсахәычқәен ахкәажә қәыпш Хътыси рыпшшара убас්ка иаткәан, рееикәапса, имкәаңаңо игылан, үзара ға баапск даацәыркъаргыы раҳ иакәым, рхатакәагызы рхы рзымхъчакәа ҹәгъала иаалиахартә, зыңза ҳлеикәазыт ҳцаанзә наќ иаҳпиртцындаз рхәарызшәа акәын рхы-рәкәа шыќазгызы. Дара атыпхәаңызы уи еилыркаазшәа, дырфегъыхы реириз хәда-тыхәхәакәа өыштырхын, азәи-азәи еиштагыланы мәфахәастала рәғыфархеит...

Беслан егъааигымхеит арт ахазар ҳәсахәычқәа шәанбааи, апсха ихабар ижәдьруеи, уахъ инасыштыз азәыр дыжәбазар ҳәа драстца-арц, аха ихы изатәамшәеит. Акызатцәык дзызхәыциз, уажә артгыы рбар, ари Җабал ду илтанакыз жәлары зегъы ахазаркәа ҳхытәеит шәымбои, рыхәсахәычқәагызы ишаартаху ицо-иаауда иалагеит рхәозар акәхап. Պа-саңа зны абырзен ӡәбцәа рзгыы ус рхәон аха, ашътахъ ирыштыцилеит,

Беслан иғызыңға айрылғанда ақынның көзінде күндерінен күндеріне өзгөріліктер болып көрінеді. Олардың көзінде күндерінен күндеріне өзгөріліктер болып көрінеді. Олардың көзінде күндерінен күндеріне өзгөріліктер болып көрінеді.

Абри ауыха Беслан ғымш-хымш рапхъя апсҳа ишқа идәйкәнитцахъаз ацхаражәхәафцә атқы акыр ицахъаны ихынхәйт. Урт асқаамта иахынхаз гәтыха дус иман. Уажә тхыбжыон аңа дахны иархәаз ажәабжы еиҳагы еицәаны игәтыхақәа ирыңнатеит: урт апсҳа икынза изымнаңазаап. Ақәа инеирц еғырыгымкәа шьюкуы иааныркылазаап, өмөршыагала ижъа-жъаны Къалашәыр амшын иахъалало дук инацәыха-рамкәа игылаз абаа итаргалазаап. Уа ирпшны ирыман, изыхъяз, измааноу ҳәа рзымдырзо. Ашътахъ излеилыркааз ала, шьюук Константи-нопольнә маҗала рыžхытца иазыпшызаарын. Урт анаа, иара Беслан ижәлантәкәаки дареи абаа ду иаатеибахәан, икоу уи ауп, уажә зегъ ҳшемимоу Җабалқа ҳәнеироуп, Таңш-ипа Беслан иаҳәатәны дтә дүззак ҳамоуп, убри ишахәтоу илымхәғынза анагаразы шәхәцхраароуп, мап анакәхә өеира ахылымтыргы ауеит ҳәа гоу-гоу иаацәажәеит. Арт ауаа раашьеи рцәажәашьеи злақас ала, табыргны, напынта ғәтәак шрымаз ғашьомызт. Беслан ицхаражәхәафцә иаахтны ижашәхәа хықәкыс ишәымоу, ҳазлашәыхәо акрықазаргы аабап, мамзар аатәа итарләаны ирго ацгәи еиңш, шәыңызкәара ҳәзәнуадафул ҳәа акыр иаахышарх-хақәеит, аха егырт ҳапсы иаҳхарзаар қалом, уа ҳанғеилак ҳаицәажәа-ра шәаргы шәалаҳархәеит, ишәахап, рхәеит. Икартцагәышъоз, амшә иакыз дад ихәеит ҳәа, ифарыциеъжәлан, Къалашәыр апшахәала апста италаны, еиҳа излааигәаз ажәйтә мфала рәаархеит...

Абар уажә атх агәи инахыләхәахъеит аха, ахтнырпарцәеи ахтныләхәахъеит ага, зынза лацәаиҳьшк һарымтащәа, илахәөүхә, асаса-аиртағ ацәашькәа каххаа иаадыркын, арт еиңни иааз зегыи еипхыләкәа уаҳи инығонаргалеит. Беслан үшашьтәшәа ибоит ари зегыи, аха ғиуатам. Рейхарақ изымбатәбароу, ихы-иөи златашәәз ихтарпа анаайих, апсха Леон иаб иаҳашьа гәакъя лхатса, ацәгъаршарақәа имәзиғоз ртылхәала нағ Константинополька ихыртахъяз арт дахърыциз ауп. Икәма ду икәнйизза, ипәтцақәа ал иақәү ашәч еипш ихыдышишь, иңинци шәпа бға-гәард ду акәакәышь апынци еипш ихыләкшьеаңа дгылоуп. «Иара иоуп хымпада ари зегыи зчақызы, – иғәи интихәаит Беслан, ип-сахеибакра мчыла ихәаңуа. – Дабаанагеи ухаткы сцеит, зныкыр дах-бахъоум...»

Үтәа-стәа ҳәа инеибапатуқәан, зегъ еибарпшны инеибартәақәеит. Пытрапамтак тынчран, нас Mcауст захъзыз Беслан ижәлантәкәа руазәк, иреиҳабызгы иара иакәын, ус даацәажәеит:

– Иаса Қырыса дүззә еитеира амш ныңәа аламталаз уи илпха-и-гәапха ҳаманы ҳамфахытит уаха ҳашья бзия ду ушқа... Ҳаазцаз мзызз иамоу уеихәаран дыкоуп Хырыпс ипа Шарытхәа, – абри ааиҳәан, инааос итәаз ихы наиқәенит. Уи даахәыцымызын, Қыңы-чыңы ҳәа икыркы аатирыцқааит, нас:

- Уара инагза уажәа... уара иухәар еиғыуп.
- Бзиоуп нас, – ихәеит еғыигы, уаха иамамкықәа, уи дазыпшызшәа,
- изхәалакгы ауеит, ҳарт напынцак ауп еицхамоу.

Беслан илымха кыдтан дааӡырфит, нас:

– Зекиңтә ишәымада, таара пхашьарам? – ргәиреңзамкәа иаалы-рөкъан днараztцаит.

Дара неиғәпш-ааиғәпшит. Апсха Леон иаб иаҳәшья лхатца, иблақәа цәкәйншьо, ибжү гәафа ду ҭахәаеза:

- Ишәхәа, иаҳжо ус ҳамаҗам, – инарыдитцеит иғызыцәа.
- Уара иухәар еиғызар?

– Саргы исхәап нас, – ақыпхәа ажәа зегъы иаарымыхын иара дналагеит, – зәңытә анапынца ҳамоу, ишпауаххәара, ажәлар рәкынтә ауп иара Константинополь инхогы, ара ҳа ҳәы инхогы, – иблақәа шцәкәйншьац ицәкәйншьо Беслан днаихәапшит. – Ргәы қыдгылеит ауа-аңсыра... аимпериа дүззә афыртын иацқазашәа аилаҳара иағуп... еила-зыжыу зустцәоугы еилкаауп. Урт хара изыаум, уажә шьюукы пхарсуса, шьюукгы абаҳтақәа иртәцилан ирымоуп аха, уашытән дара рхатәкәа ахамыштыхәцәгъаза иақәшәаран икоуп... Саргы амшын... аиаша ахъ-ныкәйзгоз азы амшын схыртәхәалан аха, ишубо, макъана сыпсы ҭоуп. Схызтәхәалазгыы итабуп ҳәа расхәоит, избанзар еильискааз убасқак ираәоуп... Уи иазаауазеи, ажәа уаҳаршырим... Икоуп уи ауп, Беслан уара абзиахә ду, – дагыығагылеит, – иаҳхәа уара упсы нтыркәкәа узыдгыло ауафы (уи ихъз имхәеит, аха дазустаз еилкаан) ҳажеларкәа ҭайхара-ны дыкоуп, урт ырмацарагы ракәымкәа, егыртгы ирацәағданы иара имықәзъир псыхәа амамкәа ҳаанини ҳтагылоуп... Уи амыждараз иаалы-рөкъан псхас арахь данаарыштуаз иқәгәйгиз, игәра згаз зегъы ижьеит, аханатә аахыс Ҳазартәйлеи даргыы ирыбжыз аиғызара, жырацәара-ла реилахәра дүззагыы нағаза ипхастеңтәрыц еғыигзам... Убри ақынты, сыйзааиуа уи ауп, аимпериа аикәирхара гәык-псықала иашытоу ауаа псыцқаңа зегъы рыхъзала ажәа унахтцеит, дук хара имгацәакәа Апс-

ны зынеибаку ахра уара иаанумкылар ада псыхә амамкәа изығоу ала. Убри ағы ухаты ухы иаурхәарц үхираарак аҳасабалагы уажәазы абрақа... – еиңиз руазәк ишқа дынхъаҳеит, уи ишъамхы иқәкны иикыз еилахәара дук ааиртлан, абға иалхыз гәйгәымк үүркүруа иаалихит, иаагангы иапхъа иаақәиргүлөйт. – Абрақа зназы, – иажәа еиңанагжо, ағәгәым ахы лаирхан ағофыҳәа тәға змам ахъпара аишәа илықәипсөйт. – Абрақа зназы уусқәа рөү ухы иаурхәаша ңара мазаракгы узаартит... уи ағғын уаанрыжызуам...

– Саашәхәарц аума? – иғәағ аахышхытәеит Беслан, аха уиақатраптәкәа инмырпшкәа, дааөхөрччеит. Маанас иткаримгалаңыз, зуа хкрыла имаңәажәаңыз егыікәмәыз, аха ари ағызытәкәа пхыз ибарты дақәгөүгүмәыз. Аиҳарал иғәы рзыпжәеит ижәлантәкәа, нас апсха ишқа ииштыз ацхаражәхәаңәа. «Ағабырхәаңәа... арт иабарғаҳаи», – иғәы интихәаит, рұқыт-псытбж мәзә ортгы ара иаҳтәаз дна-рыхәаңшын. Даргы илапш ишакәым иаарнырын, иааҳәытәыхәйтәеит, рхы ахырғара рзымдыруа.

Беслан, апсха имғапиғоз аитакрақәа, ағыңапшыгарақәа дшырзыра-зыгы зны-зынла маңа-аргама ддүрлакәаклон, аха уажә арт иткарғаларц изөйиз ағызмалра еиҳагы ипсаҳы аарзеибанаркын, «цасхәагы сыйссы ҭанаты сааңрытцуам ҳазлагаз аус пшы да. Диашоуп Леон, динашахатоуп», – иғәы дааңаңәажәеит, нас дара ихы нарықәикын: – Ада-рақәа еиңа уахъ иташәпсөи... уажә сарғәақуа сыйказам, – еиҳа ибжыи аармачны инарыдитсеит, әапхъа гәағла дыкхөрччо.

Ирхәо рәамшәо инеиғапш-ааиғапшит. Раңақ ахмыртқәагыы ине-ицхыраан аирыз еиңантарпсөйт рпарақәа.

– Шытә шәахъааз шәңарц шәйлшоит... уи схәеит хәа, шәахъыштыңда-ша Анцәа икнитә ихамоуп, шәахтаз уаха.

Рәйгәым кны ифөибаргүлөйт, алаба раахазар ақара еиҳағәғәа-е-итцағәғәа. «Уапхъақа иузытәахуп», – абри акәын дара зегбы рхы-рөү иаҳәозгы. Ижәлантәкәа ракәзаргы, зынза шыа-кәармак ыламыз, убриақара ирымхатәгъяхеит...

Беслан иихәаз дахыпарат дшықамыз, иқазшыаз бзиан ирдыруан ақнитә, изакәызаалак уаха ажәак мәдәакәа, еипхыкәкәа, «ртыхәақәа» рышкылареыла иаадәйлтцит. Атх еимгәаҳа илашыцан, уажәраанза хар амазамкәа изырлашоз амза ахабар зхабаругы ықамыз, уи атыпдан адунеи дырлашарц ртахушәа, апшыртқәаңәа реиңш иткәаңуа, иаҳба-балак азыркәиқәа каңча-каңчон. Аҳая хьшәашәаңа икан, лбаантә иаақәымтәзакәа тық өарғаруан. Еибак-еибаштыа амардуан иал-

баан, ихәыпсы-зыпса ашта ду инықәлеит. Рыңқа ахъөақәаз аарып-шаан, рымгәархақәа шырхатәйзгы рғәаламшәақәа, цәгъабзазала ифөыжәлан, хыма-псыма агәашә илтүтит. Арт зңы иааз Беслан ицхаражәхәафәағы, рхала еизынхар лактас идырбара рзымдрызыт, иоз наскъаргозшәа қатданы, даргыры ыңғыз ықәыргеит, аха раҳ ари иқартца агаха ранеижъран ишықамызгыры рдыруан...

Уахъихәаңшуаз, тданы, уағ гәйташақъак, уағ татак иакәышшәа убон ах ипса Беслан, аха ианатахха зхачхара дууз, ағьбарара злаз, ахтқыа иафызахоз хатса еибага бааңсын. Уи аргама ә-мцакы дрыбжъагылан, ираңәан, ихәычы-иду, агәамтцхамтцрақәа дзықәшәахъазгы. Уахатәниала иичхазгы даеаңзәы изымычхар алшон, аха иара иқаңталак аурт ба-апс еиңш ихигеит, макъанагыры пхызы үышынит дызлоу. Лаңааиҳышь қамтцакәағы уи ауп дзызхәыцуа. Аиҳараңак изеилымкаауа, игәгыры пызжәо, паса Константинополька аттарахы данцоз згәампхоз, иттара далганы данаагы ари дбырзенхеит, псуарас илуу егыйкам ҳәа цас дтәэлызхуаз ижәлантәкәағы, уажә абырзенкәа рпыртца ртыхымкәа, еиҳагыры ирыдгыло иахъалагаз ауп. Иустиниан ихаангыры ус қазтоз маңғымызт. Уажә Византия аимперия ду иахагылоу Леон Ҳазар иабду Леон Исавр иарпысраан зны хатала Иустиниан иқнитә Кавказ ажәларқәа реичырчара дтас иманы дмааҳаззи, чыдалагыры, тәа змам апара рытанды, уи ала аланаа хынхы апсуаа ирыжәицарц. Лтшәа бзиалагыры инаимыгзен уи адтца хазына: апара зыхлахат аргъежызы аланаа Бзыптыла ифәи ифақәлан еимыртәеит, аумеиқәатәа азааргейт. Леон Исавргы даныхынхәуаз зыезыркәиңхъагәышшәа бзыпса узлааша ҳәа Санчареи Җсәи шықаз иаауз акатәара мәа идырбейт, аха иара устәи акәымкәа, Дал апстада дталаңы, уа зеңпхъакны иқаз, ашәамахъқәеи абырзенкәеи рыла ишъақәгылаз, византияа рырхәта ду ихы иархәаны, Җабал абаахкыра зымпытцакны итәз арабцәа Җхайрсит. Убаскан зқыи хышәфык ғәгәалаза еибытәз дара табалаа рыргы ацхыраара иртейт, ҳатыр дулагыры агағынза днаскъаганы, ҭбала Константинополька имәа дықәыртцеит. Абас бжағык апсуаа рныртәара еиғызкааз ауағы, ҭоуп арабцәа ықәицейт аха, арақа, ихәдапара ахъжәатәыз атыпдан, уағ дипырхагамкәа, уимо ицхраангыры, агәашәқәа зегыры қыақьаңа иаартны доурыжыит...

Беслан ҭоурыхла ибзианы идыруан азеидымгылара иахъаны Кавказ иахтнагақәаҳаз зегыры. Азеидымгылароуп зынза еизааигәю ажәлахылтцшытракәағы реичырчара зырмариоз, дара-дара ықәеибахуа ақынзагыры иназгоз. Абар уажәгыры иара изааигәазуу шьюуки аимперия

ажаытә ҳәынтыңтарцәа дуқәа Домициан, Марк Аврелии, Иуилиа Домна ухәа рсахъақәа капхә-качо изну ңара мышмазарак рытанды дырғағыйых иахъаарыштыңыз, далахырхырц, иашыңцаа гәакъақәа дырғадырғыларц, уи ала Леон ибғашшарагы пыртқаарц... Ари еиңау цәгъаңыпхамшыра абақоу? Инеишкүлаңау иааз арт ачархәаңаа уахатәниалагы дыриаант, рқышшә дәсны ирхынхәит, аха макъанагы ирзбо, афыстаарас итцаргалаша здыруада?

Иаалыркын уаха Беслан дзықәшәаз абри ауадағора баапс, затца иамырпсығеріз, еиңагы иартқаулент апсұа Леон ишқа имаз ағабылра, рцәымгра инаркзеит, лада иѣ, фада иѣ, уи иәғагылоз, дтзызжаауз зеттүй. Иагызбейт Амшап ныңәа шаархырғалак, зегъ рыла дзықәгөыгуа иарғыжәаңааңи иапханагылаңааңи иңирхырааны пызара ззиуа ар итегегыны еиғыны еиғикаарц, иргәгәарц, Кәйидры ахышәара-атышәара апстәа ду илтәнанакыз ақытақәеи ахаблақәеи рымасарапа рәғры даанымгылакәа, ааигәа-сигәа икоу егырт ақытақәа рәтәи жәлар ртцеицәагы рендиқыларда далағарц, уимоу Шәантәыла имоу адырцәаңы иңирхырааны, уртгы рарпарцәа ғьеғқәа иара ишқа ихъапшуа иқантарц, Жыгартақа дцараны дахылкоугыны ихы иархәаны, уақагыны иашыңаа идгылаңааңи өеишәа рхы итагаланы иреиңәарц ағәеанызаара ду шатай, изларылшо алагыны ацхыраара шигырмыйжыша...

Иаха тұхыбжын, ихадыд-ихамаңызышәа, иаалыркын ах, ипа Беслан итаа «касасаңаа» анца ашытаях, уажераанза ҳазлаңаңаажәоз абаңт ахәицрақәа дышрылаз раңаак ииңәаң ҳәа егыбыкам. Ашаңқыразза дышығагылаз еиңш ажәабжы-бжыркыаң шыамхылас-ұйбарақәа өңүңа даарыпхын ирыдиттеит, шәышзахә шәңданы жыгартаа исызрашәхәа, иахъатәниала апсұа сареи ҳашзымғеиуа, баша иахъымпшааит ҳәа. Урт иаразнак ахәақәа реиңш ииңеит, имнаңааң ихәонғыны ихынхәнны иааит, апсұа ауаа инахтадаңеит, ғыңиц ижәлантәқәа ахънирхаз Бзан ақытән (ус ахъзын үскан Чаарқыт) дәсенини дылкоуп, хымпада дсасны дахтаауетеит, иара иөхәақәимыршәақәа имуааит ҳәа. Беслан ари оумашәа иааибенит, ақыргыны игәааиңеаниттеит, аха ганкахъалагыны цәгъа дааигөырғеит. «Зылпха ҳаура ибзоуроуп» ҳәагыны игәи интихәааит. Иаразнак аеен-икәйршәарагы дналагеит. Уи аамтаз иаҳтны зегъы гәырғыаңаашала иңижахъан, ахахә баа зтаз ари ахтны ғоны ду ауадақәа зегъы шәтүкакачха ирхиан, шеибакәу зегъы Амшап ныңәа лаша аңаа рхукаауан: ашәтқәа рифғы мәзанреи аматтуртахътә иаауз афатә хккәа рифғы хааи нағ-аақ ирғашшыгаха еилағсон. Ауаа рыбжыны өазны еиңшымкәа

ирацәан: Беслан иаб иашыңа амшап ныңәа рыйырныңәаларц иеңжәтхъан, Ашәиртәта ҳәа хызышьаран изархәоз Хұтыс лашарбага лаҳәшьцәен лареи ирзааиз рөзызцәа үзгабцәен дареи, апшара икны иаго, амра хааза изтапхоз аbartда еитыхәхәа ду иқәғылан, раб иаша ипациәен дареи аныхәа еидырныңәалон, ацыспери ацыцәакәен рыла ишәны иркыз акәтатықәа еиниркөн, акыркыр ҳәа еибарчон. Ахтынра амзырха зегы аҳаскын өңе ушыапқәа нылашәо, мшапышәтла ифеникъза ихъбан, ари «Ашъхымзатра ахәы» ахцәас иамоу ҳара ҳауп, шәара шәакәым аха рхәарызышәа, ашъхыңқәагы рацәаzan. Урт зны-зынлагы аbartда «пыввы» рхга иныңаңыруан, Хұтысраағы шәтқәоу үшшына ирықәтәарц иналагон, дара рнапқәа ńко, ишыччаң иччо, наң ирпүрүрцион...

Аңсны иахъабалак еипш, табалаагы жәытәзатә қазшыала, тас-қыабзла имыртатцәан, Аңцәа рацәа ирымтданыңәон, ахъаца, аң үхәа ипшую тлажәлақәан ирыпхъаңон, Ажәеипшьяа ирашьапкуан, ажыира ныхәақәа мәғапыргон. Урт руак налкаангы мыңхәе рәеғыршыаауа иқағамызт, убас акәын ақыырсиан ныңәа мшапғыы ишазығаз, аха егырт рааста еиха ргәатдан инеиуаз чыдара қазшыа ссиркгы атырбаауан, уи аңынта шамахамзар зегыни иеңдәзгәртөн. Абар нас уажәгы Табал зегыни иқәйнхоз ауаапсыра рқәацәкәа алғаштә ағфы ҳааза ирхылтуетит, раштақәа аныхәа ду ртаан икоуп, ағар гәырғыоит, еихлафуеит, еид-ныхәалоит, ағәрабжъарақәа рөңи уаҳыпшлак акәтаты қапшықәа улапш итшәоит, ашъаң иатқәарақәа рөғыны урт рцәақәа рыштақәа шкәакәаза илубаауент...

Иаха дзыниаз зегыны пхызыз үцишьон ах ипа Беслан, иаан иказ уаҳа рыштамтак ықағамкәа, иашта тбаа ду шәтыракақчы дахылықәиپшуаз, лбаақа аттар рашәабжы зхызуаз итәила ссир дахъалапшуаз, апстазаарапа иапырхагоу ықамзар заға игәазырхагоузен, аха уи схәеит ҳәа, зегъ кашшырразтгы еихагыны игәыптәагахозар акәхарын ҳәа дхәыцуан. Ус иаарццакны, иашыңаеи, иаби, даңеа гәыпғық аамстцәа дукәеи ахътәаз асасааиртәе днеини иреиҳәеит Жыартатқа ацара иғәи иштәз. Ес-ныхәа, шамахамзар, уи уаҳы днамбжысыр иузомызт аңынта иғъарымшыазеит, настыры ара шыжъаахыс аныхәа еидырныңәалахъеит, өңиц ихдиртлаз аҳапшығыны пхеипхеиуа ақы-ффа тәыса ааныркалахъеит аеакит, ақызатцәык анышәынтрақәа рөңи имнеицт, аха уа иара ихәтоу имфатәны инықаитцап; ржәйтә псыжыртқақәа днархагыланы «уаҳы икоу шәагмыз, үшанат гылартас ишәимаз» ҳәа дныхәап...

Цъара дцарц игәы иштоу лцәа иалашәоу, Хъңыс хaa-хаа дпышәар-ччо харантә лашьа дихәапшуан, иааигәара анеира лзымгәагъу, иаргъы игәеитепт уи, гәаныла бымшәан, ара сыкоушәа пхъаза ҳәа нале-ихәеит, нас ицөыжәларан икәз иарғъажәфацәеи ихәатҗаныкәгафәеи рееибытән агәашә архъя ианааи, уаха пшрак җамтәкәа иааирласит, иан ахкәажә лахь дныоналан, дхырхәан лнапы днағәзит, уигъы инале-ихәеит дахъцоз, амфа бзия, нан, уахънеиуа сымшра сызырыт ҳәа ларгъы днаиқәнүхәеит...

Беслан ицөыжәлозгы иаргъы Кәыдрыкә ианылбаа, ахрақәа ахъаа-идыгәгәалоз атшәаррағы, аныхәа ахатыр аћнытә өыц ицөырган, ауаа реитанеиаиразы амғы үхакәа хыртцахъан, аруаа иреиуаз аћкарулцәа-гы бүзәрла еиқәных ахы-атыхәан иғылан. Җабыргны абри анубалак-гы угәы иаанагарын, ари атәйла зегъы аибашыцәа иртәйлоуп ҳәа...

Кәыдры афхаха ибжъкъя, адунеи ааршазар аахыс аашьала, акалмача псыз еипш еилакәеициуа, еилацәкәырпо, еилаеөө илеиуан. Беслан ифызицәагь иаргъы өыжәтны ацха ианннықәла, иааигәалашәеит абри азиас ду анкъя зны иабдуцәа иреиуаз азәызатәйк ишыцәоу дахтыгә-лахъан ҳәа ажәабжыны излацәажәалоз. Уи хажәак рхәара дзыхъяз-гы: «Сыжәлари стәйлеи еицәумырзын», – уажә ихата игәы интихә-аит. Иамузакәа мышкы зны еицәызраны икәзаргъы, азы ахъыштарахъ ишыхынхәауа еипш, Анцәа дырфегъых ирхынхәни ртыйп иахитдо лахъынцас ирыт ҳәагыны нацицеит.

Зны лбааќа аккарра итсны, нас афада Пскалќа ихалоз ашъантца мәфағты уаҳа иөыжәымлакәа, иара ус рыекәа рағеркәа ирынкны ишфен-иуаз, инхагъель-аахагъельку мацара ахәада аќыаќъарахъ иофашәалеит. Уа иаатгылан арахъ ианаахъаҳагы – нырцә Җабал абаахкыра ду, даеа ҳәынтқаррак иатәу ак ақөушәа, өыцбараҳ ибо, апшыхәыртатә баашкәа ғъазғазуа рыбла иаахгылеит. Дырфегъых иара ус иөыжәымлајзакәа аныхабаағы ианааи, аныхәа-ныпхъаразы уахъ иофалоз-идәйлцуаз ҹагъамаа рацәағны ҳәсала-хацәала иаарылагылеит. Ах ипа Беслан дشاаз анырба урт зегъы рхы-рөкәа еиҳагы иаархалашеит, иара дан-рыдныхәала, даргыры ылахъ-рыцымш затәуа инаиқәнүхәеит. Беслан ицызгы иаргъы аныхабаа иныоналан, Анцәа иан лсаҳыа капха-каччо иаҳкъыдыз инеини инагәзит, рнапала ацәашькәа адыркын, ирацә-ны ашъандал ду ағы аччахәа абылра иағыз ацәашькәа инарывауды-ргылеит, адунеи зыпсаххью зегъы рыхъзала, зыпсы ҭougъы пхъаќатәи рынасыпқәа рзыхәа. Нас дырфегъых арахъ иаадәйлцын, ахъу-сүхәа инөыжәлан, алада, Жъартатка илбаауаз амфала италан рөылархеит...

Иахъа Җыгъарда хәа изыштыу уи ажәйтә қытә агәс ашашарағытәкъа инеирц егърыгымкәа, ианпшы, ауаа раңағашыны ишенилагылаз рбенит. «Апсха дөенихъазар қалап», – ргәс интырхәаант дара еиңиз. Җабыргны, раңаак түамызт аха, уи даахъан, жыгартаа раҳцәа дрыгәтүлагыла ифенин, уажә арxa агәтән Бырзентәлатәни араттуа жәлақәа иреиуоу рағысқ, нақ-нақ иғыло абипарақәа рзгы гәаларшәагак ахасабала, иара апсха Леон инапала еитархарц ргәс итан. Беслан данааниуа хәа настхадаеа шыапыкгы ырмазеини ирыман. Ари аипш атас-қыабз зөйртца-аз бырзенцәақгыы ара-ғарақәа еитархаран иахыиқаң ажрақәа быбыцк рташаар хәа ишәозшәа ирхагъежекуа ирхагылан. Хәычи дуи ажәлар зегъы апсха иахь рылапш кыдын, иғыи иаатшәан ижахарызеи хәагъы иара иакәын иззызрыфуа. Беслан иңеңжәтциз уаа-жәафөйки иареи рүеқәа рытапашашо ишаауаз анырба ажәлар бжасык уахъ апшра иалагеит. «Дмаазеи мшәан» хәа хәычык агәамтца иалагахъаз иашыңаагъы уафы ишимбац иааиенгәртєеит. Иаразнак апсха илымха интыршыт ах ипа Беслан дшаауаз, уи апшәмарса сара иааныскылахъеит, шытә иара дсасуп арақа ихәан, ихы днахлафит. Апсха инапала иеитадырхарц зыбъы пшқарах қашәқашәо ажра интадыргылахъаз арағысгы Беслан даанаанза хәа иааңепшил.

Беслан ифыззәеи иареи ааигәа ианааи, ашыкылкәа аарытце-баҳәан, иааңыжәтит.

– Уа мшыбзиақә... аныхәа алпхә-агәапхә зауша! – иаңәреи икамчи дәйіжәзхыз инадыркны, еилагылаз зегъы апсшәа нареиңәеит Беслан.

– Иа Анцәа дшәықәнныңаант, дад... иа бзиала иаабаша, иа бзиара зпеиңшхаша, – рхәан, аамстәа биргәеи анхаңаа нагақәеи рла-башыңаа рытцарсуа иаарыкәешеит, нас инастхада-аастхан амфа анырта, нымғахыт-аамғахыт зегъы апсшәа раҳәо апсхаи жыгартаа раҳцәеи ахъылаз инеит. Леони Бесланни еилатцәаны рапсшәа еибыхәаша мы-цихәы иаазәлымхәеит жәлары зегъы. Леон дыххаччо, са сапшәымоуп, уара усасуп хәа апхъан иихәахъаз алаф дырғегъыхын иааңәалалиршәан, Беслан инаиенжәеит. Беслангыы уи табыргуп ихәан, иғәарпханы даачче-ит. Ағыңаагъы аныхачапақәа реиңш ишени-шеиуа иахъеидгылаз, руазәк еиҳа деиқәан, еги ихы-иғы шкәакәан акәымзар, Анцәа ихатаа еицишаз шыоук роуп ухәарын. Апсха, амтәыжәфәкәа еикәепсаза, ашыаудын асахъа змаз икәлзы шишәыц ишәын. Уи убасқак деиғенакаауан, убасқак еиҳагъы иңәа ианаалон, даеа матәак ишәызар дышықалашаз зынза ухахъы иузаамгартә. Насгыы уи хъантыңыз, дзымнахә-ааңәуа иңәа дтарбағъа дакымызт, еиҳагъы деилыхх, табыргны, апсыра итаххаргы,

имдәйкәшәкә ааитыхны дыштыпраап угәахәуан уахыхәаңшуазгы. Беслан иакәзаргы ихъиңшәалаза иңаз ар рыматәала деилахәан, уигыны иеибыташьақә аара атәала дамбар иңсуя инаалон, убасқак изара иташәо, имақта имғаз, ижәфахырқә рыңғаңаша ухәа дыршанхаган. Уи иаразнак имахәарқә аапхышышаан, арағыс ажра итаргылан изкыз арпыс иааимихын, зны арахь иаатиган, Леон днаихәаңшит, уигыны ихыниңи ىхалашо, анышә ңсыла згәилач, ихыныссы иңаз арағыс апашә гәахәарыла илаңш нахигеит, нас ашырхәа абаҳа ғыштыхын, анышә гәзә атапсо, амарш кны аитахара дналагеит. Абри аамтаз уағы ишимбаңгы лакза-факза иңсадгыл ду агәбылра цахәцахәо иаанирыт Леон лаша, гәанылагы абри аипш атас бзия апшызгаз итабуп ҳәа нареихәеит. Арағыс ишахәтәз еитаңдан данаңга, анышә итегель өеишәа инадиңхәаңлан, напылагы инадиңғәалеит, нас зыхцәы қахәхәа ипаны изқәыз атыпх ңшәа илкыз агәыгәым аалымихын, лара даламкәзакә, иара ихалагы азы нацеитәеит. Иаргыы абығықә ааразнак иаариашан, қәаун-шытаж еиңш, аеыршәшәа-өырқаца иаагылеит. Уи ианаңга, шытаж арахь ҳәа иахынаддырбаз ашқа рәғинархан, ари еитаңхази иареи ғынәажәақа шыаға нарыбжыланы ажра ахъжыз инеит. Үақагыы итагылаз арағыс зкыз арпыс иара апсха ихаҭа иааимихын, апхъан Беслан ишықаңтаз еиңш, иғыза днаихәаңшит, Беслан ахаан дшықамлаңыз ала ихы-игәи дақәгәырғю абаҳа ааникылан, иара абралагы ираңәаххыраха еиқәатәаңа еиқәыпсаз анышә гәзә шытыхны арағыс атапсара дналагеит. Апхъан апсха иишиңыз еиңшгыны, үашыатәшәа лакза-факза иңсадгыл ду агәбылра аанирыт, иаргыы гәаныла абри апшызгаз табуп ҳәа нареихәеит. Арағыс еитаңдан данаңга, апсха ишықаңтаз еиңш, инапала азы нацеитәеит. Иаразнак апсы ааталеит арағыс, илахәйхәа иаақәгылеит, ағыпшқақә қашәқашәо ахы ғыштынахит...

Атоурых ду змоу абри ҳажәабжь неиңых ңхъақа ҳнаңығланы заа иаххәаргы аптырхагам, абаңт арағарақә ашытаж ршьапы аеуағ дзакәымшо, уағы иңеишшартә тла дуззакәаны ишрызхаз, иштәгәирпссаз, ес-тагалан тәфа змам ақакан шрықәхаяз, аха уағы ишимкәйбоз, иара ус рхала иалшәан ишкапсоз, рымтән арымз дүкәа ргылан, ауаа ирыпсшшартаны, иажәабжь ҳәартаны, ипшью тың цқья дуны ишықалаз. Уимоу, арақа зны-зынла, ахттара зныртоз, ианаңаххо аамтазы аибашьра иаздырхиоз ақыта жәлар рыңқәагы шеизыргалоз... Арт аратлақәа рықәра ааини ианажәлак ртыпсан ағыңқәа еитаңхая, абиңарак ақнитә абиңарак ахь, шәышықәсала рышьата мыйрззакәа иахъа уажәраанзагы үтгъардаа ишааргaz...

Амшын еиپш ицәкәйрәпәз аңтазаара иадырганы арт арағарақәа реитахара ианалга, апшәмаңа нарпышан, апсҳай Тапшы-ипа Бесланирыгәтүлагыла, зегь еицхрышшыны еиманы алада рәйлархеит, ажәларгы азхытца еиپш инарыштылеит; икон уажә урт өңдөз иаадыртран иқаз аныха амцахь. Уа ианнеигьы ажәлар оумашәа ираңаң, аихарап ағәар тұса рымамызт, ршықбыжыгы ғәғәен. Апсха ихы шыткәйсәа икны, ұынч-ұынч дынхъапш-аахъапшуа блала апсшәа реиҳәен. Даргы чча-ччо блеихмырсың ឱхәапшуан, иштыпраан ижәфахыр иқәтәарп өгөрьеғымхо. Еилахәен дара зегьы шамахамзар еиқәкаца, ҳазыртрап змамыз, иара ус жәйтә ңсыуа ңәғыча матәала, рзарақәа еихызтәоз рмақақәа разынкәйнамацаражы, рапсуа ҳәзызбакәа қәрышә-қәрышәза рган иадубало, бұғыр зықәннымызғы дықамызт. Ахәсахәйцәа ракәзаргы, иғарны еилахәаң иагағ ықазаргы, ашыбастақәа реиپш ибзәаи-бзааиза, еилыхха-еилыхха, ахшызыңбақәа реиپш рыблакәа тышеиншиена иахъабалак иқапха-каччен. Абыргәа анракәхагы, днанамгоуп ззуҳәашаз уағ дрыламызт, рлабашыңақәа ркызаргы, аққәынра ағәамч рнубаало, изығрапшы-зығрапшыза, итәғәақацаза адғыыл иқәғылан...

Леон дызлапшуаң ажәлар, ирғашшығаха, рғашщәкәйрәпәтас гәхәе-ра дүззак иғәатә итаргалон. Иага ихәаргы абас еиپш икоу ауағ ғөөфқәа, азыжъ таула аған хәытлашыцаарағ зөыпхъакны икоу акал-махәкәа реиپш, ари аған «ицәхны» иамоуп ҳәа дықамызт. Уи иб-зиаңан идыруан Дал, Җабал үхәа, нас арирахьтәи апсуа қыта дукәа зегьы налатданы, Апсынрахәаңкәа изыштыоу геи-шыхеи ирықәын-хо ажәлар идымгылакәа иара ипсү нұтыркәкәа дыззықәпә аусспыша егъалымтүр шалшоз. Уи ақнитә, иуңысшыоит сашва ҳәа аанаго, лакта хаала ах, ипа Беслан днаихәаңшит, инапгыры рғәғәаны иааникүлелит. Иара Беслан ихатагы иғәирғыра тәғантәйікәа дыштыхны зынза Жәғандәашәпхъарах дханагалон, амцхә дахъаргәатеиуазгы, иштъара итъахъаз ихәра еиңапнартлархәагы мачк даңәшшөон, иашыртатаңа иқаз ихы-иөң қапшышыза, апхзы иқәнатәон, ибла ғәытбаақәа ихалашо, даақәымтүзакәа хәычла-дула, жыраңаарала изгәакызаз жыгартаа дрылапшуан. Дхәычаахыс дыздыруаң даргы шеибакәа икәшан иғәидкылар аялгарп өгөрьеғымызт...

Амшап ныңәа ду ағены апсха ипшіларцаң иғәирғыаңа еизаз ажәлар хәычи дүи абжағык, аихарап ааигәә-сигәә инхоз иара ус шыапыла иа-аит, хара ағағаңа дғыыл иапныз ахаблақәеи ацуғақәеи рахытә өйла иаазрығәа еиқәхапс иахъабалак ақәатцақәа рөң, «хырр» дырго, уажәы-у-ажә рпырцәкәа аайларшәшөө, ршыапқәа неитныпсахла-ааитныпсахло

итцагылан. Апсxa иeыхa иaтceи eгyирт iцыз iарgъажeѡaцeи рyеқaeи дук набжyамкeа инхоз anhaцeа rашtaқeа rахь iнаргaрц iалагan aха, appatə pčappa iаtcaнакuam рxeан, iрymuит, uи aќnyitə урт iара ua anhyxa ғyц amtcan наstxha atea-tcla du eидxhъypla iamtcagylan, чyдалa знaрpy iанyз rхylapшu...

Саси pшeымei eицхryшшyы naќ-aќ зeeиfшan igylaz aжeлap рyгeтаи ibжyалanы iшleниuz, Aныха amца iанаai iаaтgyleit. Жygarтаa раamстcæa duкeei, раamстcæa kyaёkæei, rynhaцeа nagaќæei Леони Bes-lani rygетyлakыn, aра iќan iара apsxa iхyчara чyдалa знaрpy iанyз, iахyцalak iаaivymшeоz aхацeа tѓeаkæa aзeыrфyкgy, урт bжaфyк ueizgыz hазapкean. Apсxa zaќa iхeаnшuazыz raцeафyн. Dara aхazarkæa uи iашyцylahъan aќ-nyitə raцeak aгeхyaа rkyмыzт, bleihmyrsyty dara rus iаeзan: apsxa daхyнatцyс-aатцyslak iаrban тaгylazaшzaалak aфy dасu dara iа-анyрkyлаша aтyп, iахyгyлаша, iшgылаша rdyruan. Uи aуaa raцeak iryzgетaзomыzт, aрt uс bашa фyзara izuа apsxa iцыz үyршyон, aха izdyruaz rhymfaпgашa rylapш itamшeарц zalшomыzт. Уажe aра eимgeимцарак iахyаaилагyлazgыz apsxa дzygетyлakыz aзe iшakéyim ibla aatцyсыrgыz dara iraфymшeо, izyгe-зyгeзa ana-ara irylubaуan. Урт ryпшra-rcaxha, reilaхeашa akayn зegyы aиxarak iцyаршyоз. «Apсxa ianшyцeа жeбoma?» xеa eibazyrbozgыz ыќan, zyнzа ianшyцeа гeакyаkæa rakеу үyушyап...

Жeлары зegyы rgëи xыtхyтуa anhyeарta ғyц aaptra iazypshyн; uи xnyfonaлandaz, znyk iадamzargy ҳablala xnaхeаnшyндaz ҳeа iгeаte-иuan. Napyla maцara anhya eиkёpсаны iхarapkыz, Akéapra ҳeагyы xъzys izyrtaz ari «кашyхa», тaбыргnы iкeапzа, eицyгyежyзa, gанkахy-лагy Myisratæi aпиramidiakæa iаareipшnушyalo, үyашyатeшeа iќan. Уахь uзlaхaloz amfa iшиashou iаfagalamyzt, uи iаakéyрshan amaka eipш iamfган. Dyзlапшeымaz aла, жygarтаa rахь du Taпш-ипa Aloу dy-рoфeгyых rapхya дnагyлан, xhyхyinte адyrra anrou, eицyз zegyы eимanы uажe aфada iхaloz ari amfa ianhyileit, uи kыyр-хaхeла eивtцarыphaa iчapданы iкaтan. Rшyaфa eихyргaցyпхъaзa, tцanы, Жeфanгeашeпхъa-рахь iцoзshæa, cciршeаkæa geaхeара дuk neifomcraда zegyы iрnyruan. Iznyz amfa xhynte ireiχamkæa aхeы iannakæsha, iryzgæamtazakæa iа-разнак xhyхь iфhашeалeit. Iахyыnхalaztçeќyа, aкyыrsian тac iшatca-nakuaz aла, aршyaуaфy iрtца, iжakъa 3yшzа iгeыdычеealo, iзнaplyk aла, aфyи xaaзa алfa zhyltcuaz aрафy kny, eги iнаpala aцyар aанky-ланы, iаadyrtrany iќaz anцeаiхeарta аmatцuфcæa xeасala-хaцeала

ицны даарпүлөйт. Шкәакә матәала еилахәаз aber пхәыс «пасха» җәа изыштәз ачыс зны, иқапшы-уаркалеиуа ишәыз акәтағықәа авапсаны изныз саара Қыапск кны апшыауафы дивагылан. Апшыа арт иаахалаз зегы апсха днарылкааны иәапхъа асаара даахырхәеит, иара Леонгыы иғәи инапы надыланы апсәә нареихәеит. Апшыауафы зны итцикка, иҳәыхәпштәылаха иаапшуаз ажәфән таулахь иңвар ғыштыхын, нас иара ус ишикыз апсхаи уи ицзи ирықәкны Иаса Қыирса дүззә иенетаира ахъзала дааныхәа-ныпхъеит, даарыззатәйт, чыдала анцәаиҳәартә аар-тра изкны иршызы аштәа агәи агәатәеи арасамахә иахатданы али-псы рыбжъара изаарган, цәгъя-мыңгъя җәа акрықазар шыашәи итазблыша хыпшала наћ ирпүрцо, ладеи-фадеи ирафы жжаза иааиқьеит, нас кәтәғык асаара иаанихын апсха инанирkit, егырт еицизгъы кәтәғык-кәтәғык а-ныркылеит. Иштасыз ала ғыңыа-ғыңызала иненииркъя-ааинииркъяқәе-ит, ахәыцқәа реипш зтәи пәөыз, зтәи еибганы инхаз җәа иахәампшы-кәа, фапхъа уахъ асаара еиңаныртцеит, ачысгы өытк-өытк аамырхын ркыышәкәа инарықәырkit. Әапхъа апшыауафы рапхъа днагылан, ахәи ахъөыцыз аћнытә макъана ахахә азыштымхыр җәа иацәшәаны амәи иалхны иқартцаз анцәаиҳәартә хыбра инықналеит. Уи ҳарак҃за, иғны-лашауа, иблихкыгаха ићан. Шәйга зыдгаламкәа, зны аттарахы дан-цоз дызгаз иғба еиپш, ұышаштәшәа еиласаз ари анцәаиҳәартә хыбра апсха еиҳагы агәахәара ду инатеит. Ахъзы каччо изкәрышаз иара аны-ха ахъкыдизгъы дәфатапшын, апшыауафы иапхъагы иара ихата илахь-иңүимш ааиззатәйт. Ара иахъабалак ацәашькәа каххаа иаркын, апшыа рапхъа днагылан, агәта ахъазеиқароу ићаз агәашьа ду иаакәыршан агәыргәйл-шъандал ацәашькәа ахътагылаз, дара еициз ирызкыз акака цәашы ахътагылаз инении ацәашькәа аадырkit. Апшыауафы абрақагыы ибжыы оумашәақәа ахыбра иғныфуа, апсхаи ажәлари дрықәнныхәеит. Асыкәмал фом ишеибакәу ағыи ахъа мәи ирылхыз иара ахыбра ахата ихааза иахышшәоз ағғи, ахәхәаҳә ахышә ҳараккәа ркынты арахъ иғнасуаз ашъха ҳаяу цқъакәакәареи, табыргны, тәғанцәтыка ұшара ухаланы үкоушәа ҭагылазаша шанак уртон...

Ахцәа рыда уажә ари анцәаиҳәартә ағныткәа шамахамзар уағ дыкәмыйз, апшыа абрақагыы мшапныхәа ду ахъзала данрықәнныхәа, иара аныхагы најаза иаартуп җәа аназырпхъаза, дырғөгыхы ишени-циз арахъ иаадәылтцит. Ари ахәи уеизгы-уеизгы митәзак иҳаракы-мыйз, аха иаакәыршан мшынцас еилацәқәырпәз ажәлар астәи рхы уахықәыпшуаз, иахъабалак лак҃за-фак҃за зегъ кказа иахъубартаз ссири-шәақәа ићан. Апсхаи ах ипа Беслани, иара ахәи еиپш, еицигъежъза

иқатқаз анцәаиҳәартә иакәшаны иахъабалак инаңшы-аапшит. Рыхъчаф-циә арахъ уаф дхамлеит, аха таңа ажәлар иахърылагылаз, дара хыҳъ иахъынатыслак даргы уи аганахъ иаразнак инеиуан. Дара зыхъчоз-гы ирыхъчон, аха иара жъгартаа рапхтәгы абарә зегы имхәа-мыр-за рхылаңшра знапы ианыз ахаңәа ғөөфкәагы мачғымызт. Акыс урт ираҳахъан апсxa идгылағуцәагы иаргы мазала ршьра ҳасабны измоу, уаф иғәи ахымғазогы ирышташәарыцо шықоу. Урт макъана «псу-ала», уала-тахыла рус хәымгақәа ишырғу, ус ала иалымцуашәа рбар, даңа мәфак ианылозар акәхап...

Дал, Цабал иаақалоз изакәзызаалак акы жъгартаагы ирағшәомызт. Уимоу, иацуха тхагәазы Беслан шыоук шиңааз, ажәас иныртцаңгы, иара атакс иритаңгы здыруаз ықан. Беслан аратәи иашыңәа еимгеимциарак анроу абригы хъааган иаңцаахъан, иаргы иаанинырсланы, ажәак-фажәак рыла иқалаз шықалаз реиҳәахъан...

Иахъатәи аныңәа мшы излатданамкуаз ала, изтәххакәаз шықалазгы, апсxa уажә араңа ажәлар рәғапхъа дықәгыланы аңаажәара даламгейт, иара идагы ус абжъаапынтәи еизарак ағы еиңш бжьеиңыхла уаф ажәа имхәеит. Иахъатәиала апшыауағы иныңәа-ныңхъарақәа азхон, уи зегы ирыңкын, иагъреиңан. Уи ақнитә, апсxa дрыгәтәлагыла дырғе-гыых зегъ арахъ ахәи иакәыршаз амға ианыланы ианылбаа, ажәлар еибарпшы, еиҳаб-еитбыла уаҳъ ахалара иналагеит. Харантәила урт ахәи иағаптқаз амфала иаваңәиуа иахъалоз шанақәашәа иқан. Арт ихалоз зегы апшы даақәымтәзакәа дрықәнүүхөн, дмаапсазакәа ара-ғы жжаза ишикъац икъон, ҳәымсаг ғылпшқарахла азы-пшыа рыйәир-пккөн...

Анцәаиҳәартә ғың рызхара ианырба, уи амартахәкәа зегы аныңкарта, ажәлар настха-аастхан, аныха амдан адәи ахы иаақәитыртәйт. Аеы-бәғақазаңәа рыңекәа рыңаңаңыңа ыааңәыртцын, иахмыйркъаңәакәа ыңекәа дырхәмарит, ари ахәи иакәыршан еиңхындырғеит, нас арпартәа еиңлабны ахажәирпараты ииасит, ус аркыл асра иалагеит, уи ашытакъ ашыамхы ғәғәакәа еиңхнығлеит, бәртцахъ аиқәпәңәагы еиңдәгъежыны еиқәпейт, атәыргыла иахыпоздыы уағы иңеишибъ наң-а-аң еиндатлеит, ахысцәагы хыңлеи хәымпаллеи аңаңкарақәа иреих-сит. Ажәакала, аамта къаңақ иалагзаны аланаңпшыра ду мәғапырғеит. Ус уи адәи аганахъшәа зымға иғылаз апсса ынтыма-тла дүкәа рымтән арымз қыаңкағы итәаз, Қыатуанырға ҳәа иахъашытоу аҳаблантә иа-аргаз, таны, Нарт Қыатуана исахъақәа акыр измаз, Шыаруан хшығортә захъзыз ажәабжъхәаф, апхъарцархәаф ду ишкә иниасит.

Уи ипатақәа ашәч еиңш нақ-аақ ихынырхалан, дәрапха-ғаңчо, зны ағар ихы нарықаңын, – еснағы ишәасхәац ауп заа ишәасхәо, – иңәан, дааңаңаңаңаң – Анңаа иғәампхо изакәызаалак ак қашәымтаплан... Шәйіңстазаарағ аиаша ныңғыжәгала... амц шәаңаңа, ахаан ишәымхәан. Ишәымхәар анамухғы, – нацитсеит, ибзиан еиңкааны ишәңаңа, амцғы уағы иахынхәо ықоуп. Иара уазхәыңтәкъозар, аңстазаара ахатагы мңымкәа изакәызеи – ма имцуп, ма ипхызыуп... амала цәгъа ибзианы ихы итихәаит зхы итызхәааз...

– Уара знықыр амц үхәахьоума нас? – дұсаит изызырфуаз арпар-цәа руаңәы, длахғырхза, абырг амца итқастоит, итегергә далағалан дсыр-цәажәоит ҳәа дазхәыңы.

– Сароу? – иааңвеишиент Шъаруан, – знық-ғынтаңәа исам-хәаңаңаңаңеит, уи азы шәсзызжыом... Ишәтакхызар уажәғы ишәасхәап мңык ааркъаңы, аха уи сзықәшәаңаңа ауп...

– Ихәңәи-ихәңәа, уи ами иаҳтах! – рыбжықәа аайларыпсейт үзаби ҹәенни, иихәо ҳаңандаз ҳәа мыңхәы изғелымхаха.

– Сара ауахъад раңаа сыман, урт ҳәра ага ицилон, – дналагеит Шъаруан. – Зны суахъад аасқап ҳәа агаңа сцеит. Снаңшит сааңшит, аха рхабар ықам. Нас слабашы лыттарсны, сыйқелан санпшы, суахъад збе-ит. Сцан, аетцыс ааштыхны сеан сфақәтәан, сөүхәда иаақәыскит, аха сеан сазыштымхит. Нас аетцыс саақәтәан, аәан сөүхәда иаақәкны, сдәықәләеит. Сшааниуз, ага азы дсыржәып ҳәа амшын ағы саннеи, ихтаплан ићан. Ахахә ағәыдыссеит, ани зуит, ари зуит, аха уаҳа умпсында, атсаа сызымсейт, нас сгәааны хыла сласын, атсаа пыххая илықәыссеит, сыхғы уа иаалахеит.

Зегры ааибарчесеит. Жъарттаа раамтәа дүкәа, аныхәаха уажә иха-лаижыз закәызеи ҳәа маңк иаарцәымығхеит, аха ари ажәабжы аңсха еиҳагы иғәи иахәаны дшазызырфуаз анырба, даргъ гәахәас иаақартсеит.

– Шәмычазан, – ихәеит иара Шъаруан ағаңыцхәағы, – шәақәымшәаңт ауп шәэзырчо, шәақәшәар ижәбахра шәыкъоуп...

– Нас ићоудцеи? – инаиаңтсаит ағар.

– Иқастцахуаз, ауахъад азы дыржөны, аетцыс слакәтәан, сеан сытцыс ахәда иқәкны сышнеиуз, пхәызбак ғынык ағы ачамгәыр архәо абаңта дшықәтәаз сылаңш налықәшәеит. Ус лхәеит лара нтәа лчамгәыр иантданы: «Абни иаауда ихы ихагыланы дсымандаz, шаңа дарпыс бзи-оузей?» – ҳәа. Схы снапы анақәысшы, схы шыкъамыз збейт. Схынхәни амшын ақнны саннеи, атсаа иалашәни ишалаз гәастеит. Слахеит, сфахеит, аха иамуит, атсаа исзалымхит. Нас акамбашықәа, аәкәа тақны ақиар

иасырхеит, аха уигы амыхәеит. Сыгәжәажәо сышгылаз, санпшы, өш-хырцәағъ агаға ианыланы, ипүрны ишаауаз збейт. Иаанкыланы аугәларықәыстдан, ақиар иасырхеит. Атакхәа ианасырха, атсаагы ағға аргейт, сыхгы афтыхны ақәара ифықәрыжыкт.

Дыршегыхъ зэгъ ааибарччеит. Иара иажэа инацицеит, зынза ацабырг ихэатцэхьозшэа аярапшра иеатаны:

- Схы аасхатданы, сыйетсыс еита снақәтәеит, сеан сыйетсыс ахәда иныңәкны сышнеиуаз, иңа замыз расакәйкәмымындрак ашьапағы имиза-цыз жъак адтәалан. Хәе зәфамыз хыци хәымпалки сыман, скылымпшәзакә сааихсын, хәе тымкъаңзакә ажъа сышит. Ажъа ааштыхны сышнеиу-аз, азә дааспылан ус сеніхәеит: «Аа, уанаңылбейт, узеңгәрырғаша ак уасхәоит, гәрырғаңәашас исүтоузei?» - «Даара сзеигәрырғыо ак со-үхәозар, скъя сеигзом, иустоит», - хәе иасхәеит. «Уаб иахъа динит!» - хәе өсаатит. Сеигәрырғаны скъя лаистан, ағны сааизар, саб дкъаасуа агара дгароуп. Ҳай удеи мшхаант схәан, мтәыжәфада сзымпирүра, сөыхәда икәкыз сеан саахан, илаган ҳамтас саб илаистеит...

Дырфөгыхъ зэгъ ааибарччен, Шьаруан ари иажэабжь-лакэ цьяшьатайс икны. Иара ус ихэахт дырфөгыхъ:

– Аччара қайматуп, чара шәйгымхааит, аха шәхи шәыхшықи зным-зар-зыны еицәымкөлааит...

Уаҳа егъацымтқаә, аччарагы чароуп, аха өхәарак амазаро-
уп ихәарызшәа, деңкәышшы даатәеит, нас ишъамх иқәкыз, алғақ,
иашәйизшәа иңирцируа, ихәфжэй-хәйышааза иқаз ипхъарца аайрихи-
ан, абжы ырғызы-ғызуа, иаргы ибжы өилыхха иажәақәа ақәхәацәо
иेынеихеит:

*Нарцъхью ахаңа, Нарцъхью аңырпәңа,
Ирашь ахәда дышықкызы Гәйнди ңүзә,
Клыхәра акаңәараң үхашхатәарахеит,
Сасрыкәа дадгылоуп ари ақьашана,
Дунеи ағы иқаимдара икоузеи,
Иахәшья заңә лыңсы штапо идыруазар?
Аха ңсихәа шизамтә анидырлакъ,
Ихы имагәыхъха ағныңа дәдәйкәлоит;
Даауеит Сасрыкәа дмида-гәидаха,
Даауеит ифныңа, иашыңа Нарҭаа рышкә,
Даауеит, аха иашыңаи иареи блас
еихәадырпәңирезеи?!*

Нарт Сасрыққа итахара атәс зұлға ари ашәа цәгъя игәырпшааган, ғәғәалагы ирхәыңған, акыргы иаун иара. Апшәмаңда рысасцә шытә ачениңықахь инарпхарц ртажхеит, аха апсұра атыхәтәаныңда дазызырғосит. Ихы дназхәыңцит Леон, дналызхәыңцит зда димам иаҳәшья Мрамза. Беслан аниакәхагы, ари ажәабжы иаҳахъан аха, уигы даеазны еиңшымкәа уажә ғәғәалаза иааинирыит, арт ғоныңқала еиңдәжәозшәа, иаргы иаҳәшьцәа, аиҳаррак Хұтыс ашәиртәта даалызхәыңцит, ихгы иашыңағы гәхъаас иааикит. Апхъарца азырхәоз ахшығотра дахъихәапшуаз хазгы «Аиатқәаңә неитат-аайтатит» ҳәа амармалташ ғына ианыз ани ақәаҳәа затәгъы ааигәалашеит. Абас акәхап, дназхәыңцит уи, Гомер дүззагы иашәақәа шихәоз...

Иара апхъарцархәафы илахъеңкәтәгәз иашәа иазызырғуаз баапсыла ишырнырыз гәаакжаны, анықәаха, ари амацарапа ихсыркәшарым ихән, ихы дәфаханы, макъана агәамч ду зыххәхәыла иқаз иблақәа рыла еиҳаррак ағәар даарылаңшын, дырғөгъых ипхъарца ишъамхы ибжъарғәа ирманшәалан иааикит, нас уи абжы хааңа иааирган, апхъан изхәоз иакәымкәа, зында даеаңәы, даеа бжық алагы ихәозшәа ашәа ұлашыатәха иакәхәо иғынеиҳеит.

Зегъ шанханы изызырғуан, лаф ажәала еибаркыз ари ашәа хәычыхәың иарччогы иалагеит, иара агәтахъшәа даннеи, зында ибжы ға-цаза ифаҳареиқит:

...Ақаира ҳаироуп,
Ақаира ҳаира!
Ақаира жәйтә ашәоуп,
Ақаира ҳаира!
Ақаира шыратынуп,
Ақаира! ҳаира!
Ақаира шыратын!..

Еикәшан еилагылаз ағәар, ашәа ицхәо, анапеинкъара иналагеит, рұзызбаки пхәызбаки нақ-аақынта иаацәыркъан, еивасны икәашо инықәлеит...

Харпрыхагахарым ағәар, игәырғалааит ихәарц итахызышәа, жыгартаа раҳ асасцәа днарпрызан, даргыы уаҳа импшықәа инаиштәлеит. Уи даахъахәын апсұра иапхъа днаирғыледит. Дырғөгъых ажәлар настха-аастха амға нарыйтейт, ғың ианааиуаз еиңш ишанханы ишрыхәапшың ирихәапшуа. Арт инеиуаз апсұра иғыхәа иатәеи еғырт асасцәа

рыңекәеи рағерақәа ирынкны инарыштылалеит. Ажәлар уртгызы үшашыны ирыхәапшуан, аихарак апсха иөыхәе. Уи, уағпсық еиңш иңәажәарызшәа, ахәда тәбыцаға итыхәхәа, инапш-аапшуан, ихаракза, ашабаста еиңш азара калыхәтәааза. Беслан иөеиқәа цыфсығызы ахашәа хымбо, пагъа-пагъа урт ирыштын.

Аныха амтдан ажәлар неилшәарап рымамкәа еилагылан, урт азәгбы макъана рыйныңқақәа аңара ртахымызт, алаф еибырхәон, ичкон, ихәмаруан. Атәа-тла дуқәа рымтдан акәзаргызы апхъарцархәафы ипхъарцабжы иашәахәабжы шгағы игон...

Ари ауха апсха, изгәемпхоз шьюук ықазаргызы, аныха ғың ахъаадыртыз дук инаңыхарамкәа ахәи ҳарак иқәйнхоз Таңшь-ипацәа раҳтны дығнардеит, чара ду изыруит. Адырфәеынгызы шыбыжы нұхыхәаңза уақа иіказ чара-жәран, гәйреттәаран, ныхәан. Апсха данцоз ҳамтас ауапа шкәакәеи ахәа чапеи, иара убас дара жыгартаа рөйжелакәа иреиуаз х-чыкәашаки иртейит...

Абри ашытаки мызыкты аамттыцкәа нұхыци-аахыти иажәабжы духа иа-арылағыт Жыгарта инхо Таңшь-ипацәа рыла апсха Леон урт раҳәшья ғәакъа Хұтыс агәил шәтыц лнапы дахәеит, даргызы азыразхеит ҳәа. Уи табалаа, аихарак Бзыпта аибашырағ зтеңицәа таҳахъяз, нас иара Беслан апсха дахыидгылоз зтахымыз ижәлантәқәа азәырғыз қәтәала рғәи иалсит. Уртгызы иреиңшымхеит Дал итанхоз ажәлар. Маңа-аргама зәазызыңғызы қалеит, зында иқәйпшызы, нәәхшатаса иқапхана-каччо иқәғылаз Хұтыс лашарбага дыбыжыңда дара еиңшы аамстада хылтшытра дук, мамзаргызы аруаа иреиуоу бирзен чынуағи нагак диртартц. Аха уи шзалымшаз, лахынцала Анцәа еизишаз еинасыпымхар ада псыхәа шзықамлаз азы ишақатуп қора зқәым ҳажәлар рдоуҳа, ишақатуп дғылы жәғани...

III

Раңәак тұуамызт Гәымстада нырцә ахәи ҳарак уаҳыықшало (анеиртә амфа апшарағызы мариямкәа) Уазабаа ҳәа ашытаки изыхъзыртқаз абаа ғәтәа қаймат еилағәах иргиланы иалгеижкүеи. Уи ахъғызыз ақынитет ақыыр фәни ахышшәә иікан, бааш пшыхәөртә затәйк агәйлұхәаны иағәйлагылан, еиңшыгъезьза зал ҭбаа затәйк ақәын иамазгызы. Ағоныңқағызы, адәахыгызы еиңшымкәа, ақыыр фәни лаҳа-лаҳауда иғнышшәөон. Атзы жәпа ҳаракқәа рәғы, еимахәыхәзә хәала ахысыртақәа ахъаапшуаз ада,

иара уаҳа лашарак злағнаپхо ҳәә хышәк амамызт. Уи ақнитә ағныңқа ағеншыбыжъонгы аңаашьқәә амыркыкәә ғыңға нейдтәлан изең-цәажәомызт. Уажәгы, шыбыжъ раңәак инахымхәхәацкәә аамта шыкоуғы, ағныңқа аңаымзақәә каххаа иаркын. Иаанирсланы, напыццақыла иқатдоу арымз жәпа қыақыа дүкәә ғнагалан иаакөйршан атызқәә ирыдгылан, уаҳа изакөйзаалак ак ғнаршәмымызт; ұңапханык, бұйаркгы адрымгалацызт. Ари абаа рғыланы ишалгахъоугы здыруаз мачғын. Ус, иара Леон идтала, иахъабалак амға ҭәарақәә, аңстакәә иртахаланы, ағацәә, ақәйлағаңәә рымғасыртақәә рәғы усқан азы зшъапы ркхъаз абаа хыргәгәртақәә раңәан. Абригъ урт иреиуан, уа ұңара шьюук рыштыбжъ уаҳаргы аргылара иағу ахахә-устаңа ракәу ұньушын. Убри ақнитә, аңсай Беслан, аамстцәә лпшаахъақәә лада-ғадантә маңала еизганы раңәажәаразы тыңс іалххри ҳәә ианеиңәажәоз, абри абаа рғәалашәеит, уаҳагы иахымскәә уи ағы иағьеизыразхеит, нақ-а-ақынты иааяа зегы рзы иманшәалоуп, уағ гәфарас имкыртә ипхъакыртоуп, зегы иахырзеиңшү агәта икоуп ҳәа...

Ари қалеит Леон дсасдахъ дүзданы жъартaa даңыртaa аштыахъ жәохәымшқа аатуан еиңш. Иаалыркыан аамстцәә нағазақәә реиқәрышәара атахны изырпхъаңзагы, Беслан уаҳык итааз «касасцәә» ирыхъқыаны итсызыз ашәарта бааңс ауп. Уи адагы Аңсны ладеи-ғадеи еиуо, зегъ рыла дара ипиршәахъоу, зыгәра газоу аамстцәә реизара уажәада имғапырымгаңызт, уи хымпада иатхны ирыпхъаңзижътеи акраатуан. Раңхъаңзакәынгы ари аизара даладырхәт жъартaa раамстцәә дүкәә рхатарнакгы. Уи иара Беслан иашьеиңб ғәакыа Тапшь-ипа Алоу иакәын. Иахъа абжыуаа ҳәә ҳзышытоу рапхтә Цқыбынты аамста дүкәә ғыңға алахәын, иқан Абжыақәатәиңқәә, Гәымстатәиңқәә, Иашыратәиңқәә, Егры аарцә инхоз рапхтә аамстцәә нағақәә, иахъа Ағәыбедиа ҳәә ҳзышытоу иатданакуаз ақытакәә рхатарнакцәә, нас иара Ҙсырзха ақәша-мықәша еиңидыруаз, аңсха жыраңәарыла изааңгәаңаз даңа хәык, иқан асаңқәә, псҳаа, ахчыпсаа үхәа рапхтәгы, Дал, Җабалаа рапхтә, иара Беслан иашьеи иареи рнағс, даңа ғыңға зынза зыгәра газ, даара изгәакъаңаз алахәын. Себастополис ҳәә абырзенқәә зыштыз иара Ақәа ахътә иқазгы азә затәык иакәын, аха уи даара инагаз, зажәа акыр пхылнадоз уағын. Убригъ иара аңсха изааңгәаңаз дреиуан. Убас ари маңалатәи реизара иаладырхәйт ахәырбұтың қылхны зқазшыа пыршәахъаз, қасашәа Константинопольнты иқәтнү иааз, аимпериатә усқәә рымғапгартағытқыа аус зуаз, ачын дүкәагы змаз пшығык апсуаа ғьеғзақәә. Иаладырхәйт иара убас Леон ианшыцәә иреиуаз аҳа-

зарқәа рахътә ғыңғыла иарғылжәңешең, зынза ауаа гәеилгәзәа. Урт злахәым изақараңаалак еилаңәжәарал үеизгұры имфадигомызд. Абасала, иага иқармачып рұазарғы, уағажәағык инареиҳаеит иахъа абрақа еиқәшәа. Урт арахъ, аңығ-мәа еиңш ашың бнара илагалаз амғағаңастан затә ала имғанызыгаран иқаз, бұйырла еиқәнхызы арпарцәа лбаа абна ағықәан ипшыхәуа, инаңш-аапшуа игылан. Азә дшарбалак, зны дазустуо еилкааны, дөүлжәхны, иеңи Гәымстә аарцә тақа ажәйтә баа хыжәкәара ағынтықа инығонакны, иара знапы днаныртқаз руазәк дима ағада ихалон. Убас-убас маңара иаауа, абар, шамахамзар, аизара зеңақәзыршәаран иқаз зегын уаҳи ихәныргахъеит.

Иахъатәи ари аилаңаңа жәара, асенат аилатәарапқәа иреиңшы, Леон имфадигалоз аитәкракәа инарчыданы, аамсташәаратә еилаңәжәарахарц итахын. Иара ажәа аамстә ажәйтәзатә Мысра ақнитә иаауз ажәан. Афараонцәа, аңышәала иуҳәозар, афрауаа дүззакәа злахәыз аамстцәа реилаңәжәарақәа, акыр қоюрыхқәас ирымазгы Леон Константинополь аттара аниңдоз иаҳаңхан, Адғылбжъаратә мшын ала Мысратәылақа ғбала анықәараңғы дцаны ҳаңала Қаир ақалақ дүззә дналс-аалсны, нас уи акәша-мықәша ажәлар ынхашың-нтышыңақәа, Ҳапы ҳәа мысраа зыштың Нил азиас дүззә напыла ақәңтәақәа атаны рыйдгыыл рпсаңа шыңақәа, рзлагарақәа ықаташы, ыңғырлылашыңақәа, рбаҳча еиңаңашыңақәа, ырахә-рышәхәе ранташыңақәа, ышыхагәрақәа рәғы ышыхымзакәа еиқекашыас ирымо; рзахәартакәа хлаңшышыас ирымо, ықататәашыңақәа, ршәыр-еихаңашыңақәа, иара убас ржыртакәа рәғы рабын, рмыруга қаташыңақәа, аматәа-ғытәа ӡахыртакәа рәғы рсыртакәа ирғатәаны рсышы, рхахашы үхәа дзыхъзоз зегын дырхысны иғәеит. Дөйт Ефиопия ҳәа антикатәи ашәкәығаңа зыштың Нубия атәыланзагы. Оумашәа ибейт, ахаанғыны ихамштуа иғәи итахәхәа дхынхәит урт рқашы, ртас-қыабзқәа. Устәи даахынхәын, дырғегых ғбала Адғылбжъаратә мшын дхыланы, Қыабанзагы днаңеит, адин центр хадас иамаз ари адғыыл пшыа ду даршанхәзит. Аиҳарап илакәишшахатеит еиңеиңшым амилатқәа иреиңш тіңа змам ажәлар иахъреизартаз. Үақа Ҳазартәылантәи иненіны иматанеиңш ҳазарцәақәакы дрықәшәеит, дагъраңәжәеит. Урт дара ртас, рдин мәзала еилаганы изғыз қәғәа дархәыцит. Дырғегых ағәра игеит адунеи дүззәғи нақ-аақ амшынқәа реиңш адинқәа шеидцәкәырпалоз, ишениндағатлоz...

Зынапш-аапшра ҭбааз, ағәиртқәыл ду змаз Леон, интырхәыцаа-ан акәымзарғы, идыруан, иаҳаңхан Византия аимперия зықәғылаз

(иахъатәи Җырқәтәыла) адгылкәа ажәйтәза ҳаттаа шрықәынхоз. Урт бызшәала, тас-қыабзла иара ижәлар ишырзааигәаз, Ҳаттусас захъзыз ахтнықалақ дүззә шрымаз. Дцангыи ибахъан (иахъатәи Анкара дук инацәыхарамкәа) уи абаахыжәәаракәа, «Ахцәа ргәашәқәа» захъзыз, хәхәла еиқәтәз, Анцәа исахъа тығеңа изныз, хәба-фба махе еивагылан ибжысыртә итбааз уи атаптарта гәашә ҳарак дүззә...

Амшын Еиқәеи Адгылбжъаратә мшыни рыбжъара зөеимыртата ишьтаз, есааирагы иғыацоз ари ахәынтқарра ду егъырт агәиларағетәи атәылақәагы акыр ампытаңанахалахъан, урт еимакны Мысратәйлии иареи аақәымтүзакәа еибашыун. Убас ҳаттаа Шъамтәыла рнап атапа ианаарга, уи еимакны Мысреи дареи ғәғәала еибашыит. Усқан Рамсес II хадара ззиуаз мысрәтии ари дареи анеидысла ҳаттаа аиаира дүззә ргейт, иара Рамсес дрытқәаанза дырцәыбналеит. Уи ашьтахъгы үс-үс ишааниуз дасу раҳцәа рыптацәа нақ-аақ ҳаттаа ирыштыу, ажъраңцааракәа, аиуарақәа рыбжъало маңара еизааигәахеит, анибартәара иақәытцит...

Абас иқаз ажәлар дүззә зымехак ҭбааазаз рхәынтқаррагы даргыы, азы иқәнаңаңааазшәа, иртынхаз хәхәкәак, бақақәак умбозар, (усқантәи аамтаз архивкәа рәңи иқаз урт пероглифтә нтамтақәа издыруамы-зт хәарас иатахузен), рхабарк ахыықамыз, дара ртыңан абырзенкәа жәйтәзаахыс иашыагәытушәа ырдгыыл иахыықәыз ұышшатәшәа ибон Леон, ираңаңы дазхәыцхъан. Беслани иареи убарт атоурых та-лашәыраамтақәа ирыдқыланы дара ыржәлар ржәйтә-рәфәтә ианала-цәажәозгы адунеи ағы иқаларц зылшо атоурыхтә еиңасра дүззакәа уағы ишимбаң идыргачамкуан. Иахъа ртәыла аидкылара ҳәа дара еса-аира нақ рәалахало изчөйзгы атакы ғәғәаны иахәаңшуан. Уи ахъчара, атас-қыабз, ауаа рапхъаза ишаны адгыыл ианықәитцоз Анцәа иратәе-ишьз, ӡи мцеи ирылсны иаауаз рбызшәа хазына аиқәырхара иреихау үс ықамызт дара рзын апсабарағы...

Уажә ҳара дырғөгъых маңк ҳанхъатшәа ишәаҳхәаңгы хашәымцар, урт абартқәа ирызхәыциртә ақынза усқантәи аамтазы изықаларызма ҳәа шәарлакәакыр алшоит. Ихашәтә, ус моя, инеихангы ишықаз, ҳара рцәанырракәа зегъы нтырхәыцааны ылацәажәара, изызхәыцуаз, из-зықәпәз зегъы раарпшара ҳзымариям умхәөзар...

Хәиасып шытә уи аенеи Уазабаағы Леони аамстәеи реилацәажәа-ра ашқа. Арақа еиқәшәаран иқаз зегъы ааихъан, иззыпшыз иара апсха ихате иакәын. Уигыи дук мыртыйкәа, Баалоу Хъзан дзапхъагылаз ихъ-чаңаңаңа ғәғәазақәа иңи, ашыршырхәа шыапыла арахъ дығхалеит. Ари

абаа ахыркaz уасы ишиғархарстамызгы, иакөшан игылаз ахылаңшцәа рхыпхъязарагы еиҳартәйт, лбаа Гәымстә ахықә ақнитә арахь ашыцра зыенелазхалоз амдахәастағызы, зеипш қамло егыркam хәа, бүзарла еибытаз ақарулцәа жәпағык дыргылеит. Рыңқәа ахътакыз ажытә баа хыжәкәарағызы убас ахылаңшцәа ғәтәақәа рнапы ианыртцеит.

Аңса, егырт еиқәшәаң реиپш, Уазабаа өңің дыргылеижките имбацизд. Арахь дышыфалаз еиپш, днақәша-аакөшан иғеңтейт, нас уантә агағахь длаңшит. Иара абаа ашәапыңызап ирылазны раңдак иузгәатомызт, лбаақa Гәымстә апшашәа кказа астәи уқәпшша иахыркaz иғәи наахәеит. Ианакәызаалак ари азиас ахықә иавалан иаауаз, аңстыр хәа изыштыз, ақәылаңцәа жәпағын. Урт уаштарнахыс ари абаа апшыхәйртә ақнитә апсұа еибашыңаа рыхфакәа ирымпыхъямшәакәа арақa мөасшыа роушамызт...

Леон иарғъажәфаңаңы иарғыы абаа ашәхымс дагынхытит еизан итәаз зегы азәк еиپш иғеибарғылеит.

– Шәтәа, саашәйкәыхшоуп, шәтәақәа, – зегь лапшыла иааимидеит, иарғыы днеини аханы изалхыз атыпдағ днатәеит, нас дырғегыйх жәфахырла еивтәрлікхана еидтәалаз лада-ғада еимданы днарылаңшит, днарғаңш-аарғаңшит, иззырцұз зегь азә дагымкәа ишыркәзгы аагәеит.

Арақa уажә арт еиқәшәаң аамстцәа нага дукәа рапхтә абри атып, залырхызеи, иахьеңтү ағаңызара ҳәниқәшәар қамлаzoи хәа згәи иаанағозгы ықақәан. Леон уи рыңшшәахәкәа рыла еиликаазшәа ус ихәеит:

– Ара ҳахьеңкәшәаң атып, залххыз, Псырзха ахтынрағы, ма Гарыпшь, ма иара Ақәа, мамзаргыы ағаңызара ҳзыимекәшәо ақәзам, ҳәниқәшәара зыхкъязи уи тақыс иамои роуп. Насғыы, абнагыы алымха амоуп рхәоит аха, иахтахуп уи даара имағазарц, шыңа иахзо, иахтәа-хуа ус шхамамғы...

Абғың кашәар абжыы уаҳартә зегь еиқәызырғуа иаақалеит. Иара ус нацитцеит дырғегыйх: – Уи аамыштахь, иаразнак уажәнатә, пату дүззә зқәу шәарт шәыгәра сымго ақәзам, шәғаңхья асаара схырхәоит, аха Иисус Христосгы еиҳа дзықәгәыгуаң иапостолцәа рапхтә азәи дитиит, дипсахит... Убри аиپш ағыстаа-мұсхәрак зласраны икоу азәир машәырла джаланагалан дықазаргыы иапхъяқa хиамфа шимоуа идыруазароуп. Ҳара иахъа абрақa баша уаахәурек атыхәала ҳмеизеит, ҳажәлари ҳабиңынцүтәйлеи рлахынца азбароуп Анцәа хышъарғытца иахтә напынцас иҳамоу... Урт ашәартә ғәтәа итагылоуп, шәартә ғәтәас зегыы реиҳа иқалазгыы, адәнықатәиқәа рааста, ағынцұқатәи аға-

цәа роуп – икоуп аңсаар аңсаара иағагыло, ҳажелар рөеидыркылар зәхым, зхатәи феида архара маңара иаштоу, маңа-аргама ҳазтиириц, ҳаазхәарц зәху, шәаргы саргы хәдықәтас ҳказтарц иаштоу...

Иажәа ахы ахъцоз цъя ирзеильмекәа, еиқәышшы иштәац итәан. Қәрала акыр еиҳабацаәз аамстцәа дүкә «сабик» абас дхаңәажәо, ахшығ ҳиртço аѣынза ҳашпанеи ҳәа ргәи иаанагозаргы сеидру аха, аңсха ихыпша, иажәа амчхара аханатә аахысгы убас иткәаны иаман, изакәурыйзыруамызтаха, уи ихәатәи, рөазыркүзаргы, хыпаша рзамто. Уи ауп иахъа абрақа дара еиҳарак иаазгязгы, мамзар паса-пасақәа ракәизтгы, хатә ҳәынҭкаррак иафызаз дасу раҳра маңқәа рқынты ас зегыи еицирзеипшу еизарак ағыи еилатәо, еизызырфуа ианбақалахъаз. Убри аганахъала, ари реизара ашьапы анакытәкъоз уажә шакәызгы, иара атәи нанагжакъеит үхәарын – убаскак ихтыс дуун, убаскак атданакуан. Уи дасу ахъцәа ахътәазгы ирныруан, иага уадафра рпықәсыларагы, рапхъяқа рымч зыргәтәоз қәандарак պшатас ахәхәаҳәа ирыннадон... Аенышыбыжъонха реиқәшәара символра азызуаз иара абаа ғың ағынҭка иаркыз аңызмәкәа рылашара ғатпатау иахъырғаччоз ссиришәа рхы-рекәа қанатцен. Иара Леон ихатагы маңа ұышшатәык зтаз абри атагылазаша шанашәақәа иныруан, дахъцәажәоз ихата ибжыи даеаәзәи ибжүшәа, табыргны Анцәа иғала ихәозшәа иахауан... Мачк данаатғылагы ус иажәа инациент дырғегых: – Шәарт абзиахәкәа заманала ижәдирүесит ҳұмынцу-дгыл алашәага ирыладыршәыз абағ еиңш атәймуаа еимдырххойжытеи шақараамта тұа. Уи атыхәа птәа-рангыи иқаңам ҳара-ҳара ҳайламтәақәа, ҳтак ҳаицтакысса ҳқамлакәа. Убри ағыи иаҳырхагоу, иблақа-бласуа, уахгы-өынгы имтәа-имыңцаа аңызслампыр еиңш ҳтцизжаауда зегыи иахыкәзаалак рымфа птәаны иаанаҳқылароуп. Урт иаазқәылазк қәғьяшәа рөықартцент, маана ҳкыс иаңшырымго еғыықам, реирызқәа хь-парала иртәны, еиҳа ҳзықә-гәйигу ауаа рхыразы иғароуп, ҳара-ҳара ҳаиғарыжкырц, ҳаибадыр-фарц, ахаан ҳзейдымғыло, ҳхеоу еиқәымшәо ҳқарттарц, аимперия аугә ҳъантә ҳатыңдеит ҳәа ҳшағу, уахъ зынза ҳшатаз еиңәа ҳаттарцаларц, дунеихаангы ҳфахак ҳзықамттарц... Ари жәйтә хъауп, жәйтә хәратып баапсуп... Изырғаша хәрабғызык азаҳмыпшаар ихымжыжыкаан ҳажелар ҳцәагазар алшоит. Истахуп иахъа абрақа ҳахшығ еилахтарц, имырғытқәақәа, аамсташәала ҳаицәажәарц, дасу ҳгәаңгарақәа еи-баххәарц, атыхәтәангыи иқаңатәу-иутәу азы зеиңш ҳықәкы-нагзатәык ҳагъазкылсырц... – даатғылан зтәарала днарылапшит еилағәа еи-латәаз. – Иңәажәарц зәхыда?

Ас иаалыръян иаразнак ахта ианынағеек, рапхъя аңажәара иала-гара рзымдыруа, икәнанызануа иаилахеит.

– Сатамыз шәаپхъя ажәа ахыызго, – өсаитит паса Константинополь аус зуаз аамстцәа иреиуаз, Шарытхәа ипа Қастеи захъзыз, уафынархә дук. – Шәара ишәзымдыруа иғыңу ҳәа егьсызшәамхәозар акәхап, аха ааскъя-ааскъяқәа мачк еиҳа Кәнстантинопль аиҳабыра сызларылаш-хъоу ала, зны уатәи атагылазаашъяқәа ropyзбахә ңыт-чытк шәасхәарц стахуп, избанзар, арахъгы уи иахылғиаауа акырза ираңоуп макъана... Уа иахъя даара аилағеилас баапсуп, ахәынҭкарра иахагылоу ауағ имч змырхо раңаҳеит, ҳколониақәа ҳ҆ыртцы ицо иқаңцент ҳәа ахәатыхла иғағылоуп... Иара зегъ реиҳа иғха дуны аханатә иқаңцаз, иаби иабдуи ркәал дынҭағыланы, аныхачапақәа ирну Аңцәа иани иареи рсаҳъяқәа ирымтцахырхәоз адинуаа дахыырғағылаz ауп... Иахъя-балак анцәаиҳәартақәа рөғи икыдзы атыхымтақәа зегъы нақ идәйл-гатәуп, анцәаиҳәартақәа ирытсанакуа адгылқәагыры рымхтәуп ҳәа адца анықаңца аилағынтра баапс ахылтцит, уи зхы иазырхәаз шьюуки дара анцәаиҳәартақәа злахиаз амал, ахыиматәа зегъы еимыртәеит, ад-гыыл еимакны инибартәеит... Иара ҳара ҳахъгы убри ахыпша ааирц егъағзам, Исавр ихан ҳанцәаиҳәартақәа цәхәыікәнтаңзәа ишдыргылаz еипш, ирығеноу акы рығнамыжъяқәа еимғәыцә иахцәыргар алшоит, урт ирытсанакуа адгылқәа дегъызмаха иназымпышашәаз ирымпүттархало иалагаргыры қалоит...

– Аңцәаиҳәартақәа зықәғылоу атыхыпқәа ракәым ҳара иахъя хъаа дус ихамоу, – уи днаиپығлеит аңсха, – Ҳапсадгыыл зегъ ахынӡаназа-аҗо иаңданакуа адгыыл ауп, уххзегеit, иахъяау Ҳапсадгыыл ауп...

Аңсха ибжыы анынаиқықәсла мачк даабалыбағеит Шарытхәа ипа Қастеи, нас иажәа ааиркъяғын, ус нацицент: – Ҳарт аңсуаа аимпериа алтца гәтакыс ишҳамоу заҳаз уатәи аиҳабыра ropyжеихарағык, рпры-ртца ҳахъашшоу аастагы, аханатә аахыс шықатәарыла ҳазмаркуаз ауыамқәа, ма арабқәа рнап атақа ҳайтахъықало ауп рхы рхызхуа...

– Мап, – ибжыы еиңаагеит аңсха, – ҳара азәгъы инап атақа ҳқа-лазом! Ҳхала, ҳхала аңтазаара ҳақәитхароуп!

– Иалтру? – дтсаит, иныбжъаршәны, ицәажәоз иватәаз еги аамста.

– Иалтруоп, иалымтцыр қалазом. Убри инаңстцоит, шәгәы иалсыргыы, илак-ғакуа уарбанызаалак ухавамғылан...

Леон ишидыруаз иахъя абрақа еиқәшәаз алышашхәа ropyжья-ра зығәрагара уадағу азәызатцәыкгы дрылам ҳәа акын. Уажә, иара иапхъя ицәажәашаz шықазгыы, ажәа рымғаан ицәажәоз аамста, ашә-

ха еиپш еиларшан иихәаз иажәа, ицәажәашъя такәы иаагәампхеит. Арт ауаа реизгара зналы ианызгыы иаагәоутартә лактаңбарала днарыхәапшит, нас уаҳа дацрамлакәа, иөеиқәкны: – Уаҳа акыр ҳазхәода? – днараздаат.

Архан иҳаҳызы ҳмыхъаант, архыа изыхәтоу ҳәа дыкоуп, ҳайбарпшны ҳцәажәеп рхәарызшәа, инеиғапш-ааиғапшит дырфегъых, нас ғымт зегъ ацәажәара иара ишидиртәз дырны, қәрала иреиҳабыз, Тұбынтын аамстцәа дуқәа иреиуаз, Едрыс ипа Шарытхәа захъзыз, ауағы пшза таҳа-тығъя, ишъамхы еиқәрышә, иптаңқәа хъаша-паша адауаңшы иеипш дәвазғазуа дахтәаз иеаариашан, Леон дқылкаан диғапшуа, ус дааңәажәеит:

– Атоурыхқәа зегъы ҳазларылаңаңжәарызыи аха, иахъа икоуп атағылаззаашъя зегъ реиха иуадағыны иззықалаз ҳарт Аңсны ақьақъарағ инхо ажәлар ҳауп. Избан ухәар, абырзенқәеи ҳарен жәйтә аахысгы ҳазырканаашъақәа акала ишъақәғылан икан... аурымқәа рхаанғызы ҳаҳеи акәын урт рөышшакәйрғәен рыр ахъдыртәоз, абастан ақәын ағылмәкәа ишрабашшыуз, арабцәагыры рымға шпиртәоз... Аурымқәеи Бзып итанхо ажәлари, арирахъ табалаа дуқәеи нақ-аақ ropyжъара аимак бааңсқәа антыслакғыры ropyжъақазара ианакәызаалак изықәшәөзгы ҳара ҳакәгәышъан. Уи иахъынғы иагараан ағәрамгаңа ҳәа ҳзырхәаҳын, иагараан ҳәағ кны ихажъраңацәароу ауаа ҳабашшыуа ақынзагыы инеихъан. Иагараан үзырығыры «ишпүкә, ықамзи, шәбаахырғәартақәа аурымцәа ишрышәтәз» ҳәа анызба ҳадыргуан. Иахъагыы абырзенқәа ropyрхәетақәа рғырыак нханы иахъыкоуп ҳара ҳеоуп, урти рұыапқаны рцәаҳгоит, иҳаршәоит, еимаңтәоит ҳәа цас ианрықәлалогыы ыкоуп, иқазтәоит ҳа ҳакәу үшшаны иҳайбадыршырц, дарен ҳарен ҳайбадырфарц... Ишыжәдьруа аиپш, Лазстангыы, аиҳарак Рофан амшын иахъалало ааигәара икоуп абаа ҳырғәетағы абырзен ropyр хәта ду гылоуп, урт аратәиқәеи бзия еимадоуп. Иныңтығ-аатығыны излахаңауала, Аңсны имғаптысуа ахтыскәа згәампхо лаз аамстцәақәак абри рхы иархәаны, зны ҳжъаны ағылм ropyр өаган ишхажәиртәз еиپш, ус хәымғақәак реиғекаара ғәеи тоуп... Зегъы иреицәаны икоугыы, архан ахъы Леон зхатқы сцаша ишихәаз еиپш, ҳтүизжаауа ҳәа дызғыз иреиуоу ҳаамстцәақәакгыы алахәуп абри... Қабыргыхататәқъан ҳара аус ахъхамоу ҳара ҳазниуа ҳшарамшақәа, ҳамрицәа рғоуп. Шытә иазхархароуп урт иахъынзаранаҗажъхуоу, дазустазаалак азәи ҳаймейгзакәа, ршъапқәа рыла икәалкәало икнаххароуп... – мақаррыла иажәа аахиркәшеит Едрыс ипа Шарытхәа.

Абри данцәажәа ашътахь, маңк дырғегыйх иаатынчрахеит, нас аслан өаша еипш ихы-иөү гәылтәа пүшә ńәашәзә, ибла гәытбаа дүкәа ҭышеишиенуа, ижәфахырқәа ńъакъаӡа, зычапашъак ыршанхагаха, уажәраанза өымт-псымшт еиқәызырфуа ирылатәаз Тапшь-ипа Беслан, ишиќашшыз еипш, ҭынч-ҭынч, ибжыы акадифа еипш итатаӡа, иғәыкны, аха агәамч ду атубаауа, ус иажәа ашъапы кны дцәажәо иөүнеихеит:

– Абзиара зқәызааша, ҳәиҳаб ду Едрис ипа Шарытхәа ииҳәаз аамыштыахь рацәак иацстозеи, аха өбаҝа ажәа саргыы ишәасхәарц стаҳуп. Дасу ҳәхрақәа рөү жәйтәаахыс иҳаҳтысхью зегыы уажә араҝа рылацәажәашшы ыїкам, егъатахым сгәанала, аха уеизгыы убартқәа хәычмычык нахгәалаҳаршәаргыы ԥхъаҝатәи ҳускәа рырееирағы еиҳагыы иҳацхрааует акәымзар акы иаҳпүрхаган иќам. Җабыргы-хатан иүхәозар, ҳара ҳашътахъка иҳаосхью ахь ҳхъаңшыр – ҳара-ҳара еиөпнүххәаша шьардакгыы ирацәаны иќоуп, избанзар, ианакәзаалак, изыхкъя-пїқъалак цәи-мти реиپш ауп ҳаизықазашшы шықаз, дасу ҳара ҳтәы ҳашътан, арма-ғырмә ҳаинхон, еидгылашшажәлак ҳзықатомызт, ма еиңәтәыму уаандаз, анык илыхшаз, еижърацәароу, еижәлантәу ҳауп ҳарт зегыы... Аурымкәа ҳәа узөү рхаанты нас шәара, Шарытхәа ду уапхъа сыпсит, агаяа шәғы урт еиҳа тәәртә-ғыларҭас ирыман, устәи акәын Җабал ишаҷычозгы, рнапағы ишааргозгы, ҳарт Клыхәреи Марыхәи ирхытны ици ақатәара мәфақәа рыхъчағәәс маңара ҳәртәрцац Җабал ишачычозгы... Абри гәағтаны, ҳара ҳабдуцәа гәышъақәа тысны, ицаны хаз аңыамқәа рыманы иаауан, урти дареи аурымкәа ирғалыданы ирабашырц. Уи иаҳкъақәахью ахлымзаах баапсқәағыры ырзбахә шәәхахьеит, ижәдыруеит. Убри ауп аиҳарак мзыс иаиузгы, 550 шықәсазы, алазқәа раамста, Тердәт алахша Қалғытатәыла ах ду Гәбаз данизгәа, мәзала аңыамқәа драцәажәаны, ҹархәарыла ҳабдуцәағыры жыданы, Җабал абаахкырағ иаҳъөенігаз. Аңыамқәа рыр рпзыражә, ҭабаллаа рҭаца ҳағы лаша, рҭаца бзиахә длеилаҳаны мчыла ахыымзг баапс анлирга, иргыы иаргыы уағ даанмыжкәа маршаннаа иркәаћеит. Убри ашътахь Җабал ду илтәнакыз ажәлар Қалғытатәыла наజаза ҳалтцеит ҳәа ипапашъкны иқәғылеит, аха апсуаа иҳаиуаз Гәбаз зқыфыла аурымкәа рыр, Иоанн захъзыз рпзыда ду рапхъа дырғыланы, ауаа барабаркәа ицтәнди ифайшытын, дырғегыйх табалаа ҳбаахкыра ду ағы аиҳабыра реизара қатаны, амаҳагъара ныікәызгаз, ҳаибазырфаз Тердәт апсаҳовы иоуп, уи ашъауға баапс дақәхаршәоит, дқыидцан джамшыр дабацои, ҳара гәыбған ҳамамыз ҳәа рхы рқыианы, ҳабдуцәеи дареи аинышәара рыйжъарташшәа руит. Ус заҝа хтыс қалахъоузен. Дара арабцәағы

аақөымтүзакәа Дали Җабали мөгадус, еибашыртас иқарттарц иашытоуп, устәи ихыңды ақазарқәа ирыжәлаларц азықәан...

Абри зегбы зхароу ҳара ҳхатакәа ҳауп, ҳара ҳзеидымгылароуп. Аринахысгы еитахәашъак ҳауранды ҳақаңам, апхъан иңәажәөз ишышәхәаз еипш, ҳажәларқәа еидахамкылакәа, убри алышарағы иахпирхагоу ркәакәилах ықәхамхыкәа. Убри ақнитә сгәи иаанагоит иахъа абрақа ҳаиқәшәарағы хымпәда пхъақа иқаңташа ҳұскәа рыхсаала штыхтәуп ҳәа. Зегь рапхъа иргыланы нап зҳаркыша ҳәа сыйхәтаахь сгәи иаанаго: ңәғемзар бзия згәи итамкәа ихашытоуп зегбы рсия штыхтәуп, урт азәзәала иаанкыланы, ажәлар реизарағы икылганы рцәа рхыхтәуп, ашьра зыхәтоугы рыңқашырақ қамтакәа, табыргыхатан, иштәуп... Уи аамыштыахъ, дасу ҳархракәа рфы иҳамоу ар рхыпхъазара еиҳатәтәуп, ирғыцтәуп, урт ишахәтоу ибзиаңан иазықататәуп, аибашыра иазку аеқәа алпшаатәуп, абжъара зтаху бжъатәуп, идиртатәуп имшәа-имырхә хаха ажәйлашья, аибашышышья, убас бңъарла, ұзақханыла иңәңәаны ҳееибахтароуп, аахәара атажхозаргы мал-шылк ҳамеигзароуп. Дасу ҳархәтақәа, уажә иҳамоу инағынцаны, ишахәтатқәйкоу ианеиғақкаалак, рызегь ұзарак еиқәйршәаны, ҳайлагыланы аеазықаттарақәагыы мөфадаҳгароуп, зегь пызара ҳзызуша ҳзеипш хадагы далаххыроуп. Уи, ҳәарас иаңахузей, Рамзың ипа Леон ихата иакәхароуп...

Абас армзая ҳапхъа ишытоу аусқәа шеибакәу ҳампытцаманшәала-харц азы, зны ҳарт абрақа еиқәшәаз ажәлар рхатарнакцәа зегбы, Леон ду ихаткы-ипсаткы иажәа ахы аникуаз заа ҳәи шаҳеаниңаз еипш, Иаса Қырыса дызтиз иапостолцәа руазәк ҳиеиңшымхарцаз, ғәгәала ҳайдылароуп, иахъабалак ҳагера еибагароуп. Убри ақнитә, сгәи иаанагоит, абыржәйтәкъя иахмырпркәа, дасу нақ-аақ ҳнаңқәкъарақәа тқәаны, ҳшықәа еилағфаны, тоуба еидахулароуп ҳәа. Уи аштыахъ ҳзып-сахуа азә дәкаларгы дазустоу хбап, иҳаҳап. Иареи ҳареи аеакалагыы ҳаиңәажәеп! Ари баша қәмақарразам, ари шәарт ахазынахәкәа зегбы шәгәры итысқәаая ажәоуп сымғашшыозар... Иаахтәаны, ҳара ҳажәла-хылтшытракәа, иахъамуагы мчыла, иаңаххозаргы шыакатәарала еи-дахамкылакәа, ҳарт шәышықәсала ҳазтагылоу агәәк-тәәкракәа ахаан-гыы ҳазрылтран ҳақаңам. Ҳәи мбжъажъакәа, азәк еипш зегь хидгылап, абри аус пшыа дүззә анағзара знапы иантаны Анцәа хыыштаргәытада иахъылбашиштыз Леон лаша, Леон хъзырхәага ду. Ҳашзахәо ирласын-гыы иаанаҳқылап, апхъаншәа Җердөт ҳәа сызғыз ачархәағы иеипшха, иахъа ҳаатракәа иривоу, иахбаң еиңәа ұзақаным еиқәаттәа ҳалазы-рпшырц згәи итоу, амыйжадаразы ҳара ҳжыы иалтыз ауаа матапшықәа...

Таңшы-иң Беслан уажәадагы дңәажәо збахъазгы ари иажәа мыңхәи иаршанхеит, иашыңәа гәакъақәа иреиуазгы тақәи иаарзымбатә-бараҳеит, избанзар, астәекъа иаахтны артқәа дрылаңәажәо рмахаңы-зт. Уи дңәажәан данаңга, дырғегъых еимгеимцарак ғымт ус еилатәан зегъы, иубартә иңан рхәыцыртақәа акыр ишыраңаңзгы. Аңсха ихата-гы, аңәымза лашарақәа ахыгәйдүчкалоз икәлзы матәа ссиршәақәа идирпцырцыруа, ғыңха дыштаңшуа, иғәи Беслан итихәааз атын-хажәақәа мыңхәи дыртәыртәнү, пытрамтак деңкәышшы дтәан, нас дырғегъых ихы даафахан, уаҳа иңәажәода хәа зтаарала днарылаң-ши. Абри ашытх, азәаңзәала иахтәаң инагыло, ражәа рхәеит жыгартаа раамстңәа рхатарнак Таңш-иң Алоу, Абжыаңаатәи ахңәа, Гәымстәтәи, Иашыратәи, Егры аарцә инхоз аамстңәа иреиуаз, Псыржатәи аамстңәа дүкәа, Дали Җабали, нас иара Акәантә иңаз, убас асаңқәа, ахчыпсааи пңсәаи рахтә иааң аамстңәа нагақәа ухәа шамахамзар азә дааным-хакәа. Урт аиҳараңзак еиңа ихадараз азтаарақәа рөң рхәоу еиқәшәе-ит, аха «амшә зааңз иңхауан хәа, иахъа уажәраанза иңәгъя-ибзия ҳзааңз, ҳзыхъчаз, аттара ҳзыртаз, ауафрахъы ҳқылызгаз җимперия ду агәи ҳамхаңаңымкәаит, ҳамхамццааит» хәа гәнамзарыла иамха-ңәажәақәаңзгы җалеит. Аңсха ари дырғагъых агәра инаргеит абаңкак зегъ рыла ҳзықәгъига хәа иалпшаан еизыргаз аамстңәа рыйжара-гы макъана илак-ფакуаз, ағъармацахәаңтәкәа ахакәитра иазықәпашаз усқак ишыраңаңмыз, макъанагы ქъяаңа аиңыхара ғәңәақәа, уимоу аидысларақәаңы җамлар ада псыхәа шыկамыз. Ганкахъалагы ибзион-уп хәа иғәи интихәаит арақагы аргама иахъаапшыз дасу ихәицишь, дасу дзеиуо, иху-итыхъеу. Уажәазы уртқәа раңаң дрыцрамлакәа, дахътәа дәғагылан, ианакәызаалак ишикәашшыз еиңш, тыңч-тыңч дле-и-фенуа, зны-зынлагы дааңыло, дырғегъых ус иажәа дналагеит:

– Уаз ажәоуп иахъа абраңа абри абаа ғыңағы (Уазабаа хәа азырхәе-ит уинахыс) ҳарт зегъы ҳазлаңәажәа... Аңыамкәа ршах-аббас Ҳосрои Аноширвани Византия аимператор Иустиниани рхаан аахыс маршанаа шәтәйлени Аңсны агаға инхо аңсааи ирхыргахью гәаң-тәақрақәаңгы ртәи иааниырслашәа ишәгәлашәыршәеит. Сара салалом уи аамта-зы урт ампыңаҳалаңцәа Бзыптәйлагы ашъарғаш итадыршхью аз-бахә, ашытх-ашытхыкәа иага ҳәинишәазаргы... Арт ахәынҭарра дүкәа Қартлии Лазстанигы ҳапсыреиқәаңа рзаарцахъеит... Иахъагы убаскәан иңазоуп икоу, иахъагы иаххәаң ауп иаххәо, иахъагы шыуок ахакәитрас ҳақәпойит, шыуок ҹаны ҳаңгәа шырхәаң ирхәоит... Сара пңсәа сиңалара, сан лаҳәшшыңа Леон Ҳазар рапхъа днаргыланы, иа-

гаф рәаладырхәзызаргы, имәкәа исхәоит, ҳтәыла жәытәаахыс иала-
чо, қыаф алзуаауа, иалабзазо Константинопольтәи ачынууа рыбз этам,
ма урт ҳтәыла ахәатыхла иаагылазар ирымазкуа аңыамқәа, арабцәа
рхәынтиңкарцәа рыңғаршра иахымжы ақымзарак иара абыржәгүү
Аңсын имәфапысзом. Урт ианакәызаалак ҳара ҳазақәа рнапалоуп рус
жыашыңда зегын шыңартдо. Иага мыңаңшәатәи цәгъя ҳақәшәаргы, ҳара
ахәашақәагы, ахаан ак иабжы милаңтын хзыңкамлеит. Аха ари шыта
ас уаҳа ңаша амазам. Адуни зынжаск ҳаныңаар еиғуп, абас икоу
аңстазаара ҳамазар ааста. Убри аңытәи аидгылареи ахақәитра нагзеи,
мамзаргы апсроуп ҳара ҳзы мөас иңаузу – уаҳа аңакы ҳзалхәзом.
Ҳаициңхозаргы ҳаициңхароуп, ҳтахозаргы ҳаициңхароуп. Абри иа-
ңашәо, иззыңгәагына дырфегыхын уажәнатә иаахтны еибаххәар еиңа
еиғуп. Амалахазгы ҳайбамжыароуп. Иахъя абраһа иааптәаны изба-
хонит ҳара зегын пхъаңатәи ҳлахынта. Егырахъ атоурыхъ тә хъақәа
зызбахъ ҳхәо зегын шыта имцихәуп, зда цартта амам ахәаағыңдәкъя ҳа-
анины ҳаңоуп – иңам шыңаңак шытакъя ахъатырта, цъара ак ҳмыңбакәа,
пхъаңагы еиңтәшь... Убри аңытә, пату зәү, зажә шъарда пхылнадо
шәәрт зегын шәымчала, апхъан сашыа Беслан, ихаткы, ишихәаз еиңш,
уаҳгы-чынгы иааптәаңзакәа иңаңдалаша ҳүскәа рахъ ҳаиасыроуп,
– абри ааиҳәан, ۋاپхъа днеини дахътәаң итыпәңди днәтәеит. Нас дасу
напынцас ироуз, дасу хата-хатала усқәас изыдгылаша, иңарташа латын
бызшәала ашәкъы ианыртсеит, ағнытқатәи ағаңәа ҳәа ирдүруаз зегын
рсиа шытакъит, ар реиңкаашыа ахсаала җартсеит, убартқәа инарчыда-
ны, дасу ирытканакуаз раҳрақәа рөңи жәлар рынхамфаңы иңаз аитца-
харакәа раптышыагы низаатгылеит, ианатакхо аамтазы еиңкъяарак
жамларц азы, азеиңш мал аидкыларта, азеиңш цакәа рыргылара аза-
арыкъа зегын ирылаңаңжәеит. Убартқәа рыштакъ, азтакаракәа зегын
еиқәйизхәало, ихадаразуу ак ахасабала тоуба аидулара ашкә иниасит.
Абраһа акәын, апхъантәи реиңәажәараңы дасу ирхәазгын рхәеит аха,
аринахыс азәк иеиңш зеги ендигылашыа рымому ирымаму ккәа иахъа-
аңшыңдәкъоз. Аңсұагы уи дазыпшын. Абри аамта инақәыршәан Ҙыңр-
хантә иааргас апшыауаңы дрыманы арахъ иаафналеит. Ргәиреңәнзәм-
кәа уи иаара иаршанхаз зегын ۋаихатгылеит. Иаргыы, азшәаң еиңш
ижакъя иғәйдүүеало, дхырхәан апсшәа нареиҳәеит. Иубартә иңан
ғыңцк-ғыңцк еснагы иапшызыгоз апсха, анңаиңхәартәаң акәымкәа, иа-
алыркъян абра, уаф изымдыруа абаа ғыңц ағы сыйхәнгыны сыйкәир-
ныхәа закәызиенш ҳәа гәтыхас ишимазгы. Уи зны ҭыңк наизалырхын
уа днаган днадыртәеит, зеги ۋеибартәаңжәеит дырфегыхы. Иаатынчрахе-

ит уағы ишимбац. Аңсұа дырғөгүйх дәғагылан, акғы мұһаңакқа, знық-фынта даалеиғеит, нас, апшыа изиаша данааи, ихы наикәнкын:

– Пату зқәу ҳаб уара апшыа, Анцәа хыыштарғыңда иусқәарынагзаш, ҳатоумтандан уахъұарудағыз... Иахъа абрақа абарт иубо аишьцәа ҳышынтыңдайтыңда зұқыры дүззоду, ҳұзынғы қадағыл иазку аздаараққа жәпакы ҳрылаңаңағеит. Үртрынагзаралы, ағаңызара акәымкәа, иара абраңаңа ҳандқәйланы қоғама еицахұрцғы гәтакыс иҳамоуп... Үи уара апсыцқаа уалахәымкәа, уара ипшыаны, уақәндықтаны амса иқәумтәкәа илтшәадахон, ғұхъақа нарха аиуамыз.

Арт ажәаққа ғәтәала иаанирын, иңирцируа ихәда иахшызы аңыар ду аарееини, апшыа дахтәэз дәғагылеит. Еғыртгұры феибарғылелеит дырғөгүйх. Апшыа имат зуа иңіз ғыңғы аңқаңаңа қындағылза, рахаққа рыхәфә иқесуасама үхәо иауны, иаразнак иаанин, арафы асылқемал фәнни ахышәшәо иаадырмазеин, рныхапағ ду инаидыркит, нас абаа атапарта ашқа иаанасқан изығә-зығәза иаагылеит. Аңсұа әбда қоғама шыңа аиңханақа иныңқаидан, дхъаңәні мрагыларах үес ааирхеит, нас ихы ағада иҳаракны, тәғанцәйікә дыпшуа, ибжы оумашәа иғәирцыхызған иөтикааит:

– Зылпхә ҳаура хыһы үкоу Анцәа дүззоду ахыштарғыңда! Дұрыли жәғдани ғылыми шейбакқа зегзы ендікыланы изку, мұны иримоу, псы зху зегзы псыс ирху... амса иаша ҳақәтә, иахзымдыруа ҳатоумтанд! Уара уақәршақатны иахъа абрақа ҳарт жәлар ртеңдә төуба еицахуеит, ага иқа, ашыха иқа, ҳажәла хылтшытраққа зегзы ұарап ишеидахқыло, үажәгүй, уашытанды, наунагзагы неилшәарап қамтакқа ҳзеиншәа ҳызырғыло, жәынғы-ғанғы мыдагыңаңа иахкәйнчабло, нхамса ҳазымто, ҳазмырғыа шейбакқа зегзы рұқынта ҳаешаҳрыңғы... Ҳапсы нтшәаанзагы псаҳрада, қархәарада жәғаңыркны ҳшенидгилало... Үс акәымкәа ғашырап зыхызы, ҳадықәттера ҳзуны ҳазтиз, ҳтоуба еилазгаз дарбанызаалак ҳұмименгзоз, ахааназ ҳұыхшыа имоуда ишиштахтқа ҳашәипхызы... Истоубоуп абрис шакәхо!

- Иахтоубоуп абрис шакәхо! – агу аайлдыргеит зегзы.
- Истоубоуп!
- Иахтоубоуп!
- Истоубоуп!
- Иахтоубоуп!

Аңсұа иқама үңдерцируа атрап иаатикәыңдаан, иңишишәа иқаз аптынта аттара, иарма напы иатәйз, иғәйбжыныңаңа аназара инахырсын иааиткәеит. Үи изығышызшәа, иаразнак атәйрхәа ашыа-цәйкәбар

налтцит. Уи инацласхан зегъы рѣкамақәа аатыхны убас рнацәкъарақәа аарытцәеит, уажераанза азәык-фыцъак илак-факуазгъы уи ааргәағыит... Нас зегъ апсҳа иааикәшан, еихаб-еитцбыла ашъа злытцуаз иара ина-цәкъыси, дасу дара-дара рнацәкъысқәеи неидкыло, наћ-ааћ ршъақәа неиларызғеит.

Ас жәларык ауаа ршъақәа еиларзғо аныхапдааф бзантык имбацы-зт, қырысian тасла иахъынзатданакуагы издыруамызт аћнитә, зназы иќайтцара изымдыруа дықәхарц апсык ааигхеит, аха апсҳа иажәақәа ақырысian дин изакәызаалак акала излацәхъамтцуаз ала, иаргыы латын бызшәала «Venite, exultemus Domino!» ићәан, ара ашәа иңизхәөз хорк шыћамызгъы иныхәа-ныпхызызқәа аацәыриган, илахь-иңымш үзатәуа, алғаа зхылтцуаз ирафы лада-фада иќю рыкәнхәдара дналагеит...

Тагъара згымыз аамстцәа хгыла-ғыла дуқәагы абаңтқәа зегъы убас-как ирнүрит, убас еипш тагылазаашъак абра ићалеит, ғыл-бзы-кала еитаңхәашъа уағы изамто, изығнагылаз цъяа излымгац баа ғы-цимкәагы, жәғанғәашәпхъара иќоу ханхытыцәцарак акәушәагы ргәи иаарнатеит. Абыржәоуп арт рахтә уаанза еиха илак-факуазгъы иахъатәи реизара ахаан Апсны изламбац ала атакы ахъынзатцаулаз анеилыркаазгъы, ұьяшъатәык маанала ирыткалашәа, шытә аламалак зыптәара мариамыз «зынцырык» ала ишениднахәалазгъы лабәаба иа-арбартахеит...

IV

Анкъа зны Римтәи аимперия анеилаха аимператор Константин Актәи, Византия ҳәа изыштыз ақалақ хәйіч ағы, ихыбгалаз Римтәи аимперия ахтнықалақ ғың ашъапы икит, иғъазғазуагы иргылеит, ишааи-шааниуазгъы уи Константинополь ҳәа иара ихъз ахълеит, хаз-гъы Рим ғың ҳәагы азырхәеит, дара уа иаланхоз рыбжеиҳарағзак шбырзенкәазгъы «ромеа» ҳәа рхы ишазырхәац иазырхәон, апсу-аа ракәзаргъы, урт зны абырзенкәа, өазны аурымкәа ҳәа ишрыштыц ирыштытан. Византия ҳәа зыхъзхаз абри ахәынтқарра дүззә иалалеит еилаҳаз ажәйтә Римтәи аимперия мрагыларатәи ахәта шейбакәу зе-гъы. Уи иатцанакуан Балкантәи адгылбжъаха, Азия Мач, Егейтәи амшын ихыпсалаз адгылбжъахақәа, Шъамтәыла, Պалестина, Мсыр, Крити Ки-при адгылбжъахақәа, Месопотамиеи Шәамахътәылеи рыхәта ағыырак, Раңстан хаз ићаз адгылкәак, иара убас Қырми Кавказ ага еиужъра дуи

рхышәара-тышәара иапныз атәйлақәә зегы. Ағада уи ахәаа Дунаи азиас Амшын Еүкәә иахъало ақынза иғазон, нас, ишаҳхәәз еипш, Қрыми Кавказ аахың лакза-әфакза ага апшаҳәә зегы иқәсуан. Мрагыларах үи ахәаа ашьапы акуан Ибериеи Шәамаҳтәйлеи рұқынта, иара убас Месопотамиа адғыыл каршәрақәә ирықәсуан, еихнатәөн азиас дүззәкәә ҆Тигри Евфрати, анағсәа ағада араб хылтшытракәә зқәынхоз акаршәра дғылқәә, алада – ажәйтәзатәи Пальмира абаа хыжәкәәрақәә ухәа ирығыхысуан. Устәи ағынахан, үи ахәаа, Рапстан акаршәра еиужыра дүззәкәә еихытәтә-еихытәтә, Амшын Қапшы ахықәән иқаз, Ақаба ҳәа изыштыз адғыыл чашәра иазқылсуан. Арақа алада-мрагыларачы Византия гәйилацәас иаман дырғегыйх араб ҳәынтиқаррақәә, Химиариттәи ахра ҳәа изыштыз атәйла иацданакуаз араб жәлахылтшытракәә зқәынхоз адғыыл тбаарақәә. Византия абри аладатәи ахәаа Амшын Қапшы африкатәи апшаҳәә ақнитә иалагоз, Мсыр иапныз Ефиопия, ағақала иүхәозар Абисиния, адғылқәә рұқынзагы иағон, анағсәа мрағашәарахъгы Ливия акаршәара ду иацғыхысны, Киринаиқ ҳәа изыштыз атәйла инадғылон...

Абасқак адунеи ду ахәтәк зымеказкуаз, ажәйтә Рим ахәынтиқарра дүззөи, Мсыри, иара Еллин ду иахшаз Бырзентәйлеи инадыркны, ҭфа змам атәйла хазынақәеи бывшәала еиуектәымыз, зхатә тоурых ҭаулақәә змаз ажәларқәеи знапатақа иқаз Византиятәи аимпериа ҳа ҳазлацәажәо ашәышықәсаан мыңхәы изымеканакыз аилеи-феилас ба-апсқәә ирыхъаны алтыра зеазызыз, хыма-псыма хазы-хазы идәықәлар ҆цәгъя изымбаз амилатқәә, уаңзагы Римтәи аимпериаан ишықалалоз еипш, ана-ара инхәтиңкәа-аахәтиңкәан рыбжықәә дырго иалагеит, убарт рапхтә арирах Кавказ аганах зегь рапхъаза уи згәғырыц иағызгы апсұа хылтшытракәеи аедыгъя жәла хылтшытракәеи ракәхеит. Урт реидкылара, нахъхынта зеитахәара ҳағу ари ҳтоурых ажәабжъ ду ағыи ишыжәбо еипш, ғәғәлалза нап аирkit, дара абырзенқәа ирағаз, аттара ду здыртձ, ҳара даниз ағенни инаркны зызбахә шәаҳә ҳааяу Леон хызыкамшәа. Ари нап злеикыз иара иаңзагы, Римтәи аимпериа ахаанғы, ашәышықәсақәа рапхъагы, азәырғы ағәғәзәқәа иапшы-ргахъан, аха ғааҳәыра рмоуа иақәзуан, рыхларғы ахамыштыхә ба-апсза иақәдиршәон. Уажә дырғегыйх иқалеит уи ағыза ашәартта ҳағе-имшхара. Бывшәала, ҭас-қыабзла, қашшала, ҭеитпшла зхәаз иеипш, шамахаζак акәымзар еизаңғәзәз, пашәк еицахылтыз, аха ұаралк еид-кыламыз апсұа жәла-хылтшытракәа псыхәа ахынжамоу ҭыхәаптәала реилартәаразы аамстәа дүкәа ҭоба анеидырула аахысгы, иахъаба-

лак ажелар еиҳагы ргэы ҭынчмызт, раарыхратә, ынхашәа-чашәатә, ырбазаратә усқәа иаапмымркъа замәкәа ишырғызгы, уахты-чынгы өибаргәатеиуан, иахвааикәшәалак икоузеи-инузеи ҳәа азәи-азәи еизтцаауан, аеендиқылара ауспшыа дүззә зеазтәлхны, зыңсы нтыр-кәкәа иаштаз шықаз еипш, гәыкала уи изаапсошәа зеыкатданы иалахәаахәтуаз, жыхытак абалхәаари ҳәа иаштаз, маңа-аргама итыз-жааузгы шырацәафыц ирацәафын. Даеа бжакыргы изышыцилаз анаос даеа еитакрак рхахы ирзаагомызт, раҳроурақәа, ркъафурақәа ртыхәа птәар ҳәа ишшәац ишөон. Урт зегы ара Аңсны афынцәа руа-ртыхыра ырыцырхырааны ес-иқартталак рнапы ахынзазына з Леони уи идгылаацәеи, уажәтәи ҳбызшәала иухәозар, аprovokация ылырхуан, рейтцаақара иаштазаз иаштән, уи анаос иара аимперия ду ахтнықалақ Константинополькагы ицаны, уақа амалагы зхатә усқәа уадағаз Леон Ҳазар иғты изларылшо ала ацәгъя рхәон, уи иғалыз ачынуа дукәагы хазы идыргыгкуан, икоу шәымбазои, шәзыпшүз ҳәа Аңснықа ихъарпшы ырпахы еибадыркуан. Арирахъка Леон иаб иашь ипа Феодоси иакәзаргы, гәағла дпеипеиуа деиттаңы, дыблақъя-бласуа Лазстани Қартлии рхы-ртыхәа дшалазаз далан. Ирхәон уи ааскъазагы Фазис абаа-хырғәарта ду ағы иғылаз византияа рганизон ағы днеини маңала ар рпзыацәа драцәажәазшәагы, абастьи шәеаншәмьирғәа, абар-абар егъагзам, Аңсны моу, иара Лазстангы шәымптиңзааует, шәара шәхатқәагы зынза шәшықәырцо жәбап ҳәа амца ыртцааует ҳәа. Өа шьюукгы ирхәон уи нхынцәа гәыннаа ракх дцаны дабрагындыкоушәа, устәи иғы итеникуагы уағы издыруам ҳәа. Ирхәон даеа ұышытәйкгы: уажә аабыкъя Леон ихатагы Константинопольнә шьюук изаазшәа, урт маанала зынза Кавказ даңырыгтарц, Леон Ҳазар уара иага дууазаргы, абар-абар аимперия зынза ицәелихааует, убри ақнитә Византия шеибакөу императорс уара уа-хәаргылоит, мап ахумхәаан ҳәа ажәа иныртазшәа...

Аңсха Константинополькә ацарап-аарақәа акыр ртыхәа шпитцәахъазгы, макъана амфақәа зегы қымызт, қышыагы рымамызт, убри ақнитә, тцаны, уахынта арахъ иаауз, арахынта уахъ ицоз аухәан-схәан ра-цәан. Ирхәон дырғөгъых уа Константинополь аханатә аахыс аус зуа дара аңсуа чынуаагы азәирғы Аңсигынта маңа-аргама аимперия алтракх ахы ахъкыннатаз баапсыла изгәемпхакәо ыкоуп ҳәа. Ирхәон ааигәа зны асенат инартбаа зо аилатәарағы, мыңхәы итарны иқә-гылаз амилатқәа ыртцаара еимак-еиғакуа иахъалацәажәоз, Феофан Абазгтәи захъзыз аңсуа тарауағык гәғалаза Кавказ ажеларкәа,

аиҳаракгы иара иңсадгыл Апсны аинтерескә хъчо, агәағыра дүззә аарпшны, Леон имфадигоз аполитикағы аимпериазы ишәартам, нақ-нақ еиҳагы аимабзиара арғәғеит ҳәа дадгыланы дцәажәеит ҳәа. Ирхәахуан иара убас, уа аматура иалоу, даеа апсуа чынуаф дук, политиккы Апсны Византия аимперия иалымтцыкәа ишалоу ари-нахысгы алабазашьас икоу азы нақ-аақтәи еиқәшашатрак апроект бзия ҭаицеит ҳәагыбы. Дырғегыхын ирхәахуан, уртгы егъиртгы ирға-гыланы, зынза иаапкзаны даеа чынууа дуқәак ықәгылеит, иазхойт шытә, абыржәйтәкъя ағбақәа рыла ар өаштәнү абазгиа зөү иаҳы-рхәтәуп, агәра зҳаркыз иағәра импытҗәаны итып дықәттәуп ҳәа. Урт еиҳаразак еилазгоз ҳәагыбы ирхәоз, апсха Леон аҳазарқәа ахыидгылоз акәын. Урти дареи аимабзиара шрыбжың иршыбжың, ааигәагы Константинопольнә Саркъалқагы, Барынь-хан ахәара злақайтахъаз ала, анцынырцәа дуқәа ахаҳә уастаңа риңдәнди ирмыштхъази, уақа Итиль ахықәан фенеихачаңа дуқәак рыйздыргыларц. Византия аимперия аиҳабыра акырзә иақәгәигуан, Апсны агаңа иқәсны, Дал апста итысны, Марыхә ақатәара ихыңды ицоз, жәйтәзаахыс дара зхафоз амфала аҳазарқәеи дареи итегъгыи еиғыны еимадахап ҳәа, еиҳа реигәнныңра маншәалахап ҳәа, аха абар уажәи Леон уаҳ дара зымнейу амфа икәрп игәи иаҳытоу, ладагы-ֆадагы Апсны жәлар зегыры ршыапы икәйрғыланы, шәаҳтахым, ҳхала ҳаушәйкә ҳәа дирхәарп дахъашьтоу... Уи заа даңәхаршәоит ҳәа мыйзәак рапхъа чархәарыла иаҳтны иажәи-ртцә ақәылағуцәа рабашыраангы Беслан еидикилахъаз табалаа идгы-ланы дахъиаиз, акгы ахырлимыршаз рыңсаҳы еибаркынгы иамоуп. Уажә дырғегыхы Тапшы-ипа ила итталаны, уи Апсны зегыры уара п්сас уаҳаҳаргылоит, ахтнықалақысгы, Анақәаңиа ақәымкәа, Ақәа азалхны, уа унаганы үұартәоит ҳәа идиршозгыи жәйтә маанан, уигыры рхы ирза-мырхәар, таны, еибашырыла, ар рижәтданы дырғегыхы злеишәа зры-циәгъяз апсуюа «рұқар» хөнөи, дара иреиуағзам бирзенк амчра итаны ды-рхадыргыларгы цәгъя ирбомызт... Ари ас шақантә иқалахъоузи Апсны! Дырғегыхын иқалар алшоит, шәартас икоу зегыры табыргны рымфа уажәнатә иаанкыламзар...

Артқәа зегыры рхы-ртцихәа еилырганы, атоурых асқак дагәйла-лан издыруамызт апсха ғәғәала дзықәгәигуаз, иус жәлар риғынтықа амфаптарағы ртъажәфарагыи изызуаз, хаталагы дзыхъчоз Баалоу Хъзан. Уи псабарала абжыас ақара згәашьамх тарыз, агәирткәыл ду змаз, икәышыз уағын. Гәйинхәтцыстала игәи зызғоз, еиликаауз ра-циән. Атыхәтәәнтәи аамтақәа рзгы Апсны қыақыа ду ағнытқа ана-ара

иахъабалак еиуеипшымкәа иѣалоз ахтысқәа зегъы хатала дрыхъзаны, иахъынжалшозгы реилкаара даштән. Аамстцәа реизара ашѣахъ уи еиҳагъы агәеанызаареи блатарыла анапш-аапшреи шатахыз ғәгәала иныруан. Унижъеи акыр ахтысқәагъы, ухәан-сҳәанла акәымкәа, хатала лабәба дрылапшхъан. Уи шьарда атсанакуан апсхаи уи иарғъажәфә-цәеи рус амфапгарафы. Иахъагъы шызыкъаахыс Хъзан аиғамс, чыдала апсха инапы ианиңдаз дтак анагъаразы, Ешқыт дахълеиз, амшын аа-игәара адәхъыпш ағы, ашың тла ду амтдан, имачәымкәа ажәлар еи-заны ишықаз дәархтыгәлеит. Урт акы иалашыфкъаны ицәажәон. Даеа ғыңыз иара ицөүжәйзгыз иаргыз ааигәа ианааи, ахыышәт-сышәтхәа иааечекъын, рычекъа рағера ианкны, аизара ахықаз ахь рөйнәрхе-ит. Арт гәазтаз рааста изызгәамтазз еиҳан, убаскак зегъы инеимда-а-аимданы ацәажәара иағыз изызрыфуан, игәазтазгыз усқак хрыш рырымтейит, изустқәазгыз рзеильмкаант. Даргыз уаҳа рычезырымгакәа еиқәзырыфуа иаатгылеит.

– ...Зжыз далтцыз раҳъ дагеит, апсыуарас илоузен уи, – рлымха иа-атасит уажә ацәажәара иағыз быргк ибжы, – ҳайжъеит, ҳайтиит!..

– Заңа ҳиқәгәигүази, иабихәац! – даауазырит даеағзәгъы.

– Еиҳа данаҳтахыз, еиҳа иажәа ҳаназыпшыз ҳәызба ńагәала ҳахәда пикеит, анааңызынхша!

Дазустадашь абарт зғөү ҳәа рғәи итахәыциу, Хъзан иғызыцәеи иареи, ишырзызырыфыз еиқәзырыфуа, итегъеты ҵхъяка иаанаскьеит.

– Ус ҳәеоит аха, икоу аиашатәкъа аадыруама? – еилагылаз раҳътә ғытнны ибжыз ааиргейт даеа хатдак.

– Иаадыруеит, дад, ишпәхамдыруеи, аха ҳжызы далтцит, иҳачхароуп, мәгәккыдцәала, иахаурызеи! – уи атак нығаицент апхъа ицәажәоз абырг.

– Илхәозеи ҳахәшья – иара иан хәашабга? – дтцаант уағасак.

– Уи лыпсы ҭағәышында иҳабаргәзызи... аха абри шылымбазоуп, уеизгызы адамра хыла даймырси!..

– Уажәраанза абырзенкәа ҳамбароуп, абырзенкәа ршъапы Апсны иалырхыроуп иҳәонеи!...

– Иҳәон аха!..

– Ма даргыз заңа игәағ рымази!..

– Ҷыара ак итарымгалазаант, деилазгаша Ҷыара хәшәык ирымтаза-ант!..

– Ус акы ығазаргыз ауеит, арт ес-иқартталак ирымхәшъадуа егъиғазам шыт...
308

- Изыхъазаалак, рқыиашъак имам, далгейт баба!
 - Уеизгы ишпәкәлеи абри, амцаңшь леи илахысыртә! Иара азәыр дыжәбахъоума?
 - Ауаа раҳъ дцәыртзом, дахъказгы уағы издыруам...
- Иага дхәыциңдазгы зыζбахә рымаз ихағы дмааит Хъзан, ианизымчхаζа, ааигәа иғылаз арпысқ «изғөу дазустада?» ҳәа днаиаңттааит. «Сыздыруам», – ихәеит уигы, дшыζырғың нақ дзырығуа. Хъзан иа-аүьеишиеит.
- Ауχәан-сұән гәараттан дрымшызааит уара абри!.. – аиғыхара ишағың иағын иңәажәоз.
 - Уағы димшыңт, аха уажәштә, дара ирыхәоз анидырхәа, дпрырыгы алшоит!
 - Абырзенқәа дахъхадғылоз азы апсуаа изгәаан дыршыит ҳәа ҳара ихақәырмыжышеи!..
 - Ус қаларғы ауеит-тәа, иқамлаң иарбану!..
 - Ҳара ишәни уаазар қалап, дад... азә ҳажәлар ирыхәо бзиарак қанттар, уи ибзиара қатданы даалымгацқәа, еғыи ихырбгаланы иғка-ижүеит. Убас ҳаауеит шеишиқәсала!..
 - Иқалаз апсұа илымча ақынзагыы инағхьеит рхәеит, – дағаζәгыы дааңәажәеит.
 - Ааи, апсұа иқынзагыы инағит.
 - Иахихәаазеиши?
 - Уи аипш иага хкы хрыниахъеит, деилагазар тлак дадғашәхәала ҳәа ааицхайт.
- «Мүуп ари, са ишпасмахаң», – дназхәиңит Хъзан, нас дырғөгъых изымычхакәа «изғөу дазустада?» ҳәа ибжы нытқакны даға хатқак днаи-зттааит. Уи зназы, уабаанагеи ари аипш ажәабжы умахаңкәа ихәары-зшәа, илах ҭырқөйінен днаихәаңын, – Аурым ипа Чантамыр, – ҳәа өааитит. Зыхъз ихәаз, табыргны, жәйтә шұтранда даурымын, аха иан даңсыуа цқыан, иаб иганахъала иандугыы даңсыуан, зегыы рыла апсу-ара иадғыло ҳәа дыпхъаңан. Итааңәа ара Ешқыт ахаблақәа руак ағы ишиңхозгыы, иара лассы-лассы Константинопольқа дцалон, уа акраамта данаанғылозгыы ыған, уатәи азәырғы ачынууа дукәагыы хатала идыру-ан, ирхәөн иабшұтра еиуо шьюукгы аимператортә ханхытыңцарапы зтакпхықәра ҳараку усқәак ирхагылазшәагыы. Уахъ дцан данаалак ара дыгәхъааган зегъ идеизалон, иғабызшәа хаан, даагылазаргы зжы далтцыз апсуаа дрыдғыланы дңәажәөн, иаахтны абырзенқәа, табыр-ғынгыы, дырғағылалон. Җасашәа апсұа имғапиғаз аамстцәа реизарахъ

инеиз Ешыратәи аамстцәа иаргы дрыцын, Ағсны ахақәиттәразы схы сшамеигзо ҳәа әуба ropyқантсент. Уажә деилазгазеи, ихъзеи? Иабақалеи абри, иабыкәу настыи иахықалаз? Хъзан тәа змам азтаарақәа ихы интапапеит, дгачамкны дырфегых ицәажәоз даарзызырфит. Урт есааира агәамт-хамтца иамеханакуан.

– Дкнахан дыштәуп, алақыаафыр! – амца ацратазаны азәы иажәа аахиркәшент дырфегых.

– Аай-аай, усоуп хымпәда! – уи инаицдырғызит егъыртгы азәырфы.

– Шәаамыццакыниш... макъана өеила иҳаздышрзом ҳәитү ҳаикәирхуу, – митәйк имырхъаакәа даеа биргк, илабашыа еиларғәгәа икны дахьылаз, даарылаңаңәжәеит. Дыршырц егърыгымхо зегъ уи инаи-зхъапшит.

– Шәмамыццакын ҳәоуп исхәо, – иҳәеит иара дырфегых ҭынч-ҭынч дааңаңәжәан.

– Аай, аай, дад, ҳмыццакыроуп, – даарыбжъаңазеит, згәы птәаңаны иғылаз даеа ҭахмадакгы.

– Аццакцәароуп ҳара ианакәызаалак ҳусқәа Җастаztәуа, – уи днаиқәашаҳатхеит даеаңәгъы.

Зегъ еиқәызырфуа ус иааилагылеит.

– Сара даеакгы сазхәыцуеит, – ус атынчра ааилеигеит абырграхъгы иузымпхъаңоз, аха зықәрәгъ маңмыз хатда ဇара еифаҳаңаңак, ихтарпа рееиуа. – Абри заңа дтцеи мшны, заңа дыбганы дхамаз, заңа иажәа ҳара ҳзы ихәирбұрыңыз еилкааны, ңас иғәғ ҳдыркызаргы ауеит, ҳара ҳнапала дахдыршырц азы...

– Аға иғәирпса захъзугы убри ами дадраа, – даауазырхатеит ыпстазаарағ амбатәқәа збаҳыз атахмада.

– Абааңс, иҳахъхъоу еиңәа ҳмыхъроуп! – уи дааицуазырит даеа биргкы.

– Убри ауп ҳаццакрым зысхәо, – иҳәеит архыа ropyлабжъара иалагаз.

– Ус акәымкәа, ҳипсахтәқъазар? – өйтит ари атызшәа ус лассы еилымгар зтахыз, ақәарпшза ҭып зғататаз хатқа, иқама амхаста еиларғәгәа итарс икны дахьылаз.

– Еилкаатәуп зны өеила. Ари аиپш аус хъантә ахыццакра қалома, дадхеит!..

– Үеизгы ишпенхәеи зырхәа, маңк атабырг здыруа ҳәа азәыр шәықоума? – дәғыцххараңа дтсаит уажәраанза ғызымтуаз, ақемыз-цәа ҳылпа зхаз, уағ мгәлығ дук. – Икоу аиаша ҳашәхәаруаузен уара

иқоу! – ҳәагыы нацитцеит. – Ишпейхәеи зырхәа, ишпә?! – Деитатааит дақәйгәгәазаны.

Ари итцаашьагъ иаргыы мыңәшәатәзак иакәын аха, Хъзан иғәы наахәеит, избанзар убры ауп иаргыы зөргө реиха исаҳандаз ҳәа дзыргәақу-аз, ирхәарызеиши ҳәагыы мыңхәа илымча кыддан дааӡырфит.

– Ишпейхәеи умбои, адгыл ибзиан икәаарыхуа итәуп, сұнынғы, сыйсадғыл захъузеи, изтаху иахыитаху дынхонит-дынцүеит, зхы тпou шьоукы акы рхәозаргыы ихашәымтән, Аңсны дгылы чашәра шәара азәтъы ишәцәигом, шәнеи шәйинхә, уағы шәхабааум ҳәа реихәеит...

– Убастәкъоу?

– Ааи!

– Иабыкәу ари ахъихәо? – ҭабыргны излаңәажәо цқъя ишырзымындура убартә, дтцааит даеаӡәгъы.

– Кәенстантинополь, аиҳабыра реилаңәажәартәғ ҳәоуп ирхәо...

– Изҳәада?

– Изахаң ыќоуп... Амсыр қыаад иантәнгыы ириеит иғәаанагара!

– Иабиңсүәа еиңегааит, алахша гызмал! Иара иңәагозеи, иара псадғыл эзмам, адыңшыла!..

– Ари псадғылымкәа изакәызеи иара изы?

– Аурымажә, дахъмырғаңыацәеи! Уара уоуп иқоу анахәа, са соуп имхәеи иаргыы!

– Хара ус ауп уеизгъы ҳаагылазаргыы ҳшыкъоу, хара ҳзы зыпсы тызхтәкъо ҳтцеицәа ҳазгәатазом, атәымцәа зхоу еиҳа ҳайбарыфуа ҳрыштыоуп...

– Уи ауп бзиагы ҳзаниало...

– Жәларыс имаз ҳа ҳакәын, ұзынғыс имазгыы Аңсны акәын, уи изе-илымкаакәа, адунеи зегъы сұнынғыуп, Аңсны хәычы закәызеи ҳәа дах-наңаацәазар, дахъылнаго ихала ибара дыкъоуп!..

– Далгейт ухәар ажәоуп, дад, зышыта ытқам атла пшаш хәычзак асы-ргыы итмүсірлірц залшом, гылашыас иамоузеи!

– Иага ажәған салалеит агәахәуазаргыы, – даеаӡәгъы инацитцеит, – ихаббала имлеиуеи!..

– Ус ауп уи, – даақәыпсычхайт зынза Хъзан иааигәараңа иғылаз ахатса. – Амшә зааӡаз иңхайт рхәеит – дұацхайт аха дышпаҳаңхай!..

– Дырғөгъыхы агәамтәаарх ҳайанагеит, ҳмыңцакып ҳамхәази, да-драа, – дааңәажәеит паса ирыбжыкъақазоз атахмада.

– Ааи-ааи, ҳмыңцакып, шәбаарашеит, – ихәеит ианакәызаалак уи идгилоз еғи абыргыы.

– Ҳабаццақуеи шыңа, ҳапсы ҳара дахқыроуп акәымзар, дағағзәы ди-краны дықоума!

– Уажә излаҳаҳауала, – ихәан, абри аизара апшызыгаз иреиуо азәызынза иргытқаны өсаиттит, – қыдала иара ихъаразы ар ргәйпк еиғка-атәуп ҳәагызы иалацәажәоит...

– Дызңәырхъчода?

– Шәареи сареи, уаҳа дызңәырхъчода! – даағехырччеит, зынза рып-сахы еибаиркырц азыхәа.

– Уажәраанза ишьа րымазар кәапеила иржәуане!

– Үигызы сеидроу, атабыргңәкъа аадыруазма!

– Үмпсир иага уаҳап, ауафы деилагоит артқәа зегъы дырзызыры, қоубастаафыр! – иғәи илағырзи аайлатаңаит зычхара хылжжаз аамста уафык.

– Үеизгъы-үеизгъы ес-иқаҳтталак иара ихаңа дыңшаатәуп, – нараб-жыгейт дағағзәгъы.

– Иашоуп, иашоуп, ас иаҳхәо зегъы башоуп, – уи инаицдырғызит егъыртгъы.

– Ипхәыс ахахәы қапшышәа икоу илхәозеиши, ипхәыс дхапшаап ма... – тәйлатцарашәа дағағзәхъгъы ибжыы нарылаиргейт.

– Ипхәыс илхәо сыйздыруам аха, авартәа длымоуп уи. Убри хлазта-ар еиҳа аиаша ҳалхәар здыруада!..

– Җабыргуп ишәхәаз, ләә лтәымкәа дықоуп лара, лхатца изы лыпсы тылхуеит, рыңқарал дақәшәатцәкъазар иаахтны ишәлхәоит, – ргәана-гара днадгылеит иара уа ирывағылаз.

– Ҳшәишты, ара аамта ҳгоит баша, – иөырхианы даагылеит рапхъа ари зхы иташәаз ахатца.

– Ааи-ааи, ҳайбаргәамтца баша ҳайлагылоуп.

Абри ааибырхәан, ғыңға арпарцәа аалхны амфа инықәырччеит, икоу аиашатцәкъа үеизгъы-үеизгъы еилкааны иаарц.

Уара утәы уара уанишьуа еицәоу егъытказам. Ирхырымгац икоузен ажәлар, аха абри агәтыха баапс ироуз иартәом-иарпцәом, ариабжъярак ада ҳәатәгъы рымам, ихалиааз, ҳнапала ихааζаз ауағ абас шпаҳзиуи ҳәа раххы ирзаагом. Зназы инеилыт-ааилытқәеит, аха иаҳштызыз иаҳзаарго ажәабжъ ҳаҳароуп рхәан, дук мыртцыкәа дырғөгъых апхъан изтагылаз ашың тла реадыргалеит. Абыргңәа уаҳа тәамәфак нықамтцакәа, рлабашъақәа еиларғәғәа икны, ғымт-псымшыа ус еилагы-лагәышын, еиҳа иғарацәазгъы еибыхәатә րымазамкәа ус ипшгәышын. Хъзан иғызыцәеи иареи ракәзаргъы апсұа рнапы ианицаз аус уажәазы

лацәажәашь амамкәа ас еиңш атагылазаашь анықала, азәйк-өңүңак издүрүзи дареи неиңәажәа-ааиңәажәо, рүеңәа рағерақәа кны настхә ишгылаң ус иғылан, шыңа абарт реизара атыхәтәы ахъкылсуа ҳамбакәа ҳцом ҳәргыз гәтакыс ирыман.

Аамта шыбыжь акыр инахыләхәахъан еиңш ирыштызың аңкәйнцәа кылыхх иааит. Урт рааишь злаңаң ала, ак шеилыркаақәаң ғашшомызт, аха гәйіфба-ғылбаракгы рхы-рәңкәа ирныпшуан.

– Икоузеи, дад, иаңзаажәгазеи? – аєыжәтхәа рамразакәа инаразта-аит.

– Ҳаҳылеиз ипхәйсцәекъа дыңаңамызт, – иажәа дналагеит арпарцәа руазәк, – иңаң лвартәа лакәын. Такәаамта ҳагәра мго дұхәапшуан, нас ҳхы-ҳтыххәа, ҳаҳынтыаауа өеишиңәа ианлаххәа, дшәапырхапуа ҳлыман ағоныңа днығналеит.

– Иара дыңаңамыз?

– Дцәйрымтәзар ақәхап.

– Шәаагыл, дад, иажәа ишәирхәа зны.

– Иара дыңаңамызт, иғәи бзиам, дыңәбаратәгъы дыңкам, дахыыко-гъысы сыйшәаҳәом лхәеит.

– Ҳишишыз лаҳаҳызма лара лхатә?

– Илаҳаҳыан, иғалатцәекъа исеихәеит лхәеит, исшызың ұзыршыоит аха, исымшызеит, ус қасымтәр ағенитцәекъа ар дәйкәыртцаан иңан, ргәры-реанзамкәа Аңсны шеибакәу зегъы иажәыртсон, ашьа кашраны иңан, сажәа мачқ ихнаеит амзар... счархәағушәа уажә шыуук цас ажәлар реиларғынтра иағуп аха, иңаңаңа иаңанакуа мышкызыны еилыркаахра икоуп ихәеит, иара убри ғәтәала дағъахычмазаағхеит, дзалтцуоугы ҳаздыруам ҳәа дцәажәеит ипхәйс длағырзышо...

– Исымхәази... ишпашәасхәа! – ибжыы әтицеит ҳаңцақрым ҳәа рапхъа ирабжызыгаз ахатса.

– Ихоутома уара абри? – уи днеиғәптеит арғыңкығаңәа иреиуаз хатқа.

– Ааи игәнаха рзымгааит, дзеиңш тіеиузеи инахалырхыз!

– Ихажә ҳырданы дқажыуп, ихажә!

– Шәаагыл, дадраа, шәаагыл иңалозар, – ирабжыалоз абырг деңтана-рабжьеит, дғыаңаңаңаңа.

– Жәаха өннакгы лхәеит ипхәйс, – ихәан, рапхъа иңәажәоз арғыс иажәа ааимидеит еғи иғыза ққынгы, – ағәашә ағы алас ҳәғыл рақа-ра ахаңа апшылает, урт иархәаң лыздыруам аха, акраамта иаңәажәоза-

арын, иқемақаруазар қаларын лұхеит, избанзар рұқажәашь, ргәамт-хамтшы, рнапкөашьқәа убас иқан...

– Ари анбашәа, аизара аштахъу? – дتاаит азәи.

– Мап, аламталаz лұхеит...

– Кәенстантинопольнә даныхынхә аухагы дырғегых агәашә ақынза шыуқ иңи иаait лұхеит, – иажәа наигзон ғапхъа уи ақкәын. – Сыпшны избон лұхеит урт шиацәажәоз, аха исгәапхомызт. Дырпыртңы данааи сиаздаан, лұхеит, егъсеймхәеит, лұхеит, амақъа апшшәахәы акәын пшшәахәыс имазғы, лұхеит. Адырфәеноуп, лұхеит, шәара гәалс тәгәас иқашетказ, аизарағ иихәаз убри иажәа қадың аласғы-абасоуп, исхәеит, исымхәарғы ауамызт ҳәа сарғыи иансенихәаз, лұхеит, баапсыла исцәымығхеит, ууаажәлар ираҳар угағ днаркуеит, уанаңылбеит, схәеит аха исымчызи, лұхеит, иара уажәыгы лызғы даханы ахәхәара далағарц еғылыгымхо...

– Дұрышәеит ус anakәха уара ари! – азә ибжыи нтиркьеит акағәа.

– Мап, уи уағы дизыршәомызт, уажә аума даншәоз. Ус иуршәо хатザам уи, уажә дыжәбама!

– Цанғызыны-зынла иқазшы үьяшыатәшәақәагы иқан аха. Ишәгәлашәома, Дәыпшзағы зыны аизара ду анықаз данғеигы инеишьқәаз?

– зтаарала днарылапшил арт ахацәа иреиуаз даеағзәгы.

– Аай уара, апсыгага еиғш дықан, – иааргәаладыршәеит, – адә иқәғылаз ажәлар зегы ацәажәағ тәгәа дааит, ҳәаҳәы ихәеп рхәан, агәиркүхәа рнапқәа изеиниркьеит, аха иара, ддисны дықазшәа, илымхагы мқәацепт. Жәлары зегы еицәакны изыдғылаз иара дадғылоу дадымғылоу еилкаашь амамкәа, дәарылшышыны, дахьца-дахъаа уағы изымдыруагы дықәедит...

– Ишәхәо саҳаеит аха, – ихәан, деиңаацәажәеит ицәажәалацыз хатқақ, – даеакуп араға иқоу, даеа мыйхәтәык атоуп...

– Деилагеит ҳәа шәасхәеит, уаҳа акымзарак, – иааирғығкит изырғығлақ иреиуаз.

– Ҳаишьит, ишықазаалак, ҳақәихит, уаҳа анс-арс ақәымкәа! – уи инацирғызит еғыгы.

– Ҳабға пітәеит, ахъымзғ хиргейт ахъымзғ!..

– Ус иага иқазарғы, иҳачхап, дад, иаҳмычхац иқоузei! – даарылабжъаит ирылабжъалацыз атахмада.

– Ҳашшы змам ауп аха... абағт абзиахәкәа шәаҳатыр ақнытә, ак қамлағазшәа «илбааҳдагәышыап», ҳацақәа идмырсац иқоузei, – дыңехырчама ухәо, аха ахъаагы агәилжжуа, даацәажәеит еғи атахмадагы.

– Аαι-ааи, ұмыццакып, аға иғәйрпса ҳәә ҳнықәарым. Иаргыы ихы атыңағ иааир иихәо ҳаҳап, – егъыртгыы нақәшахатхақәеит.

Абри ала реизара хыркәшаны, рхы-рымагәыхъха инеилың-аалилтқәарп ишағызы: – Аңсха ићнытә иааз Баалоу Хъзан абра дыќоуп, ҳазлацәажәоз зегъ иаҳауан... иихәо ҳаҳап, ҳааизызырфып! – зынзаск иғәиңәнзамкәа иварағы иғылаз ани ахатца ҳаффала ду ағьеөхәа ибжы ғарылаиргейт. Хъзан, асыңса тќәаңы иғәидлазшәа, уи зназы ихы зқәикра изымдыруа даақәнархеит, нас шытә ус қашыа шықамыз дырны, ићамчи иағәреи иғызыцәа руазәы инаниркын, дааиңгәзтәз зегъы шейбакәу иихәарызыеишь, дабаанагеи ҳәә ropyлақәа шиқәкыз мацара, инаскъя-ааскъян амәза анирта, днарыбжысын, ropyгәта ахъеизеиңараз днеини даагылеит. Иара ас еипш аизарақәа рәғы ацәажәарақәа акырынта иқәшәақәахъян, уи ңсабаратә қыбағны ағапыц бзиаӡа иған, ишырхәо еипш, ажәа ауаразы үъара неитәыс иқәшәо дыќамызт, аха астәкъя иаалыръян ианидыртца акыр дааиңданаргәтәеит, зназгъы, анаңылбеит, исхәо сәамшәо сеихәлахазарымаш ҳәагыы мацәысемкъаратңас иааихәшәеит аха, абасқатәи ауа қәыға дүкәа ићаз рлакта дахынтаңышыз, гхак сыхыыргыы сдырееип ҳәә иғәи ааип-сахын, ус иажәа дналагеит:

– Шәарт шәеиңш ићоуп ауа ҳазынақәа рәғапхъа сара мәнрак исхәо издыруазеи аха, бзиак схәошәа, шәхы апату аћнытә шәысзызырфып. Зегъ рапхъа иргыланы исхәогыы, ахтәгәлағ дымшуп ҳәә, ҳарт шәеизарах ҹыдала иааз уааӡам, ҳаҳтыгәлағауоп, убрى сагъақәнарғәигүеит исхәо иага ихъысчахаргы үъара ҳәартарларк шපаламлари ҳәә...

Иаразнак зегъ аазғелымжәхеит Хъзан иңәажәашья, иара уи ааиамхабзиаҳан, дырғөгъых ус нацидеит:

– Ауағы мчымха адғыыл мчымха дағалеит ҳәә, ҳарт нап зҳаркыз аус мчымхароушәа зыпхъазо ыћоуп аха, уи ңәышхәа зымбаң дғыл кәазароуп. Знык иңәиртағаны иаҳзыштыңдар инкашәо ачаңыа ropy марыма-жакарп ићоуп. Аха... «хана» зысхәо, атааңа геніхар бызла еибакуеит ҳәә, ҳарт бжеиҳан ҳаҳыненхыпшу раңәак ҳааибарыхуам... Ӯыңыа еисыз еинзраалоз ласахак иқәшәеит ҳәә, сара схы иағъадстом, сагъақәитым ара зтызшәа шәымази шәареи шәеинраалара, уи шәара ишәаӡаз уағуп, шәтцеи иоуп, иареи шәареи шәеибабап. Аха, ажәған ааигәоуп, ауапа хароуп шырхәо еипш, ауағы зегъы изгәатом, убрى иаҳъянны ары-цҳарақәа ҳзықәшәаҳьюугы шъарда ираңауоп... Аурым ипа Чантамыр ҳәә шәызғеи иакәзар, абарт шәеиңш, сарғыы ибзиаңәан дыздыруеит, уи аламалак имхәыцкәа зшыңаға еихызго уағым... Ацхъ анахъуа ауп ағбыз

анууа, уи иихәаз мыхътәк инархәеит амзар, ус өтүүзөзәала дцәажәо-
мызт...

Ари хъчафыс иара дизтада рхәан, атәйлатцафцәа ауухәа иаайлале-
ит.

– Шәаагыл ижалозар... ацәажәаха иашәраза! – абыргцәа руазәк ۋا-
рылағиit.

Мачк р්яаиқәирkit. Иара Хъзангы, дзырфуа, ипсы ааитеиkyн, да-
агылазар ишиңгасыз еиپш, ажәапқа-ажәапқала дырфегыхын иажәа иа-
цданы ағынаирхеит: – Ала ажәцәеимаа ашьоуттар иашьхны иафонит,
иуафым дуафыстәеит ҳәа уаламгароуп. Аурым ипа Чантамыр дуафы-
мызтгы саргыы ас ихашшаара сөазыскуамызт. Апсы гәырфәа ааста абза
гәырфәа еицәоуп ҳәоуп шәартгы абаскатәи мыйтагәыс ажәа шәэзырхәо,
шәагъзырлакқақуа... Шәхатцкы сцеит иашыра! Шәарт жәйтәзаахыс
шәхатцареи, шәгәымшәареи, шәкәигареи ртәи жәлары еицырдыреит.
Шәартгы, сатамыз шәартгы ахьысчәо, ага иааӡхытлак нашәилаҳая,
шәыидгылкәа шәымаркуа, дареи шәареи шәыиңскәа тибахуа шәаауе-
ижкети амбатәза түеит... Абра апхъан шәцәажәараан сара даара гәахәас
ижастает шамахамзар неиғымсрыда зегын шәыгәкәа ахьеиңбылуа,
апсха нап злеикыз аус дүззә пасақәа рааста уажә еиҳа шәыихыс ахъа-
зышәыштыуа, ианаңахха иапырхагоуағагылара шәазхиангы шәахышкоу.
Уи қайматуп. Амала, шәарт адукәа ахьыс шәсыртдо Анцәа иумхәан аха,
анаңшоы дхыршәофуп ҳәа, дырфегыхын сгәи еиҳызышызы хәың-мыңқәак
сымхәаргы ауам. Уи ҳарт зегын иҗагроуп, шәымацарагын шәакәымкәа.
Шьмаф ижакъа аххәа алшыны ихала еилеижәкөн ҳәа, ҳүсқәа ҳнапала
еилахамхәалароуп, амачза иахыркъаны атышәа ғәтәакәа ҳмыртцыла-
роуп, ағдырра амца акырц азы көиң хәыңзакоуп иатаху. Ари дырфегыхын
изхысчәаауа, Аурым ипа Чантамыр дзыхдыркъо ауп. Уи ауаф, ҭабыргны,
иахъа ахра өкөньяра ҳазхықәгылоу ағыи иахзымдирзо ҳәиқәирхазар ал-
шоит. Ҳара уи атыпдан аға игәирпса ҳәа...

– Арт рибзкәа еивтцууп уара... дабаанагеи ари ара! – иззымчаз цә-
гъяршфык акәыкәйхәа дылхәхәеит иаалыркъан.

– Уажә ирбама ҳатира, ҳааххәара! – өазәгын ибжын хыңғызыуа иа-
зицирғызит.

Ажәлар рибжафык ауухәа иаайлалеит.

– Шәаагыл абаақәа, шәаазырфы, иашәычха! – днарылабжьеит абы-
рг қәыңға.

– Шәхы пату ақәышәтца, ишәыхъзеи, ус шәымун ус! – даеаӡәгын
дхъаҳәнни ибжын аарықәиргейт.

– Шәаагыл ҳәа шәаххәеит, пшышаала шәаагыл! – азәы иргәтәазаны дрылатцәаит.

Рәааиқәрыкит дырғегых. Хъзан, ахьшыңба еипш иеенкәапса дахыгылаз, зназы ус аказы дразцаарц итахушәа днарылаңшият, нас дырғегых ус даацәажәеит:

– Гәдаа ран ар рычуан лықәңьялғы авалыргылон ҳәа, жәлар зыштыу, иззықәпә аус «зықәңьялқәа» рххо изманы иаштыу, зыфеида алзгарц иағу маңғым. Убарт роуп абра иахъатәи шәеизара еиғызка-азғы. Иаахтәаны атабырг ҳәәар еиғыуп! – ибжы өаҳареикит Хъзан, – урт зыштыу Аурым ипа Чантамыр иакәзам, апсха ихата иоуп, шәымбои идкылан имоу ауаа зеиншроу ҳәа алархәарцоуп, шәартғы уи шәгәи ихдышәарцоуп... Ас еипш икоу аизарақәа уажәааигә Гагрыпшығы еиғыркаит, арирах Азғыбжығы идыршәеит, даеаүзаралғы иағызар алшоит... хазғы иаақәымтәзакәа абырзенқәа рырғыңкра иаштыуоп, аха урт газақәам! Иара апсҳагы, шьюук атәи иахъатданы ишырхәо еипш, ишабалак рқыышә дәасны икәнициарц дағзәм. Ираңәаоуп урт ракхтә дзызтцаауа, зыхшығ, зажәа дазызырфуа ауаа қәыңқәа. Шәыбла абзинахә абеит, шәарт ишәымбо шәыңкам иахъабалак абаа рғыларақәа ҳазғу шақағ урт рқазаңа алахәу, шақағы иазаңко. Җоуп, пхәылк лықкәын ауарбажә далырбон ҳәа, урт рөңи ишакәым ҳаңғыз 3хәо ықоуп, аихарак ахәаа зыхъчо аруаа рығоныңқа даара иееним аныппа қартцоит дара аха, амадатә ақәыңма иафом ҳәа, убартғы өеила ҳаерымахдар, хаха иаҳғылдо иаламгар алшоит, утәғыз мбылуа үкәаңғызы ҳәа шырхәо еипш, ҳартғы өхъяка ҳнеишәа еиҳа иманшәалахоит...

– Сара акы саңдаарц стахуп, – ус дырғегых ажәлар рыгәтхұтә азә ибжы ааиргейт, – иазустцәада абри еснагъ аңғыз зыршо, ахәа зжуда ҳәа шәызғүй?

– Урт заманала шәарғы ижәдүреит, – абри ааиҳәан, уаҳа даламлакәа даағылелит Хъзан.

– Псырзхaa ирхәо ада уаҳа еғыыңқазами уара, псырзхaa! – ус даеаңғы ғиитит, ибжы ахынтаағызы үзымдырзо.

– Еильискаит уи зхұхәааз... амбатәғы ахытцеит асеинш икоу аеп-ныхәа, – ихәеит Хъзан, митәык даңрамлакәа, – ара ақәра ду змоу ауаа қәыңқәа шәықоуп, апсха ихылтшытра ахынтаауа бзиан издыруа, из-аҳаҳью шәоуп. Җоуп, иахъа уи иахъынра еиҳа иахъыманшәалоу, еиҳа ашәартә иахъаңа үзимдирзо. Анақәәапиа ахәағы икоуп аха, иахъабалак Аңсны иазеиншуп рыхжелагы, рыштрагы... Адуни аныршоз ағены инаркны Аңсны рапхъаза иқәнагалаз ажәлақәа иреиуюп Ачаа рыхжела,

урт үзынұлатқа Уарчатәкөоуп, Ачандаратәкөоуп, Чаарқыттәкөоуп... маршьанаа Дали ҆абали маңара ишнимхо, Псҳәи Сакъани, Егри Псоуи, Шәачапстен Мзыимтеи ухәа нхыңти-аахытци иахъабалак ирымөхак-ны ишы́коу еипш, артгы рдаракәац Аңсны дғыл иахъытқам ығазам, руа-ртахыра тұфа амам, Уатаң аҳапы лашыца итағахәоу, Аңсны жәлар зхырықәйіттәз Абрыскыл дугбы дара драхәшшапоуп. Нас абас иахъабалак зпашәкәа таулан итсо ауағ ладеи-фадеи ҳәа еилых шимам азы ихықәаара атаххарыма?.. – зтаарала дрылапшуа, даатғылеит Хъзан.

– Ҳәи дадхеит, ижәуазеи... тасым шәызлацәажәо, – быргк да-ағытәңғытәйт.

– Шәақәыт, дад, уи ӡбатәны иҳамам иахъа абрақа, – иааицирғызит даеәзәгты.

– Уи ӡбуп... Анцәа ишишаз икоуп, Анцәа ишазар аахысты, – иҳәеит даеа ҭаҳмадакгы.

– Ағенаха зхәо гәнаҳарыла имғасып... уаҳа ажәоуп ҳәа шәалам-цәажәан, дад, итасым, – еитеиҳәеит рапхъа ицәажәа ауағ қәыга.

Еимгеимцарап зегъ еикәашшы иааикәагылеит.

– Зеышты ӡырзуа ахатда дхатзам, – деңтаацәажәеит Баалоу Хъзан, – шәарт иашыраа дуқәа, шәымшәа-шәмырхә, атаарых шәышты тығеңа иантцо шәаауеит... шәабаңзәеи шәабдуңзәеи ҳатыр шәызырықәуп, ахахә шәыгә иалху рдамра дуқәа абыбың рықемыршәуа шәырхылапшуеит, дара псызаргы, ыпсы шәаңшәммаа адунеи лаша шәықәуп... Шәартгы, нхартә дғылла маңара акәымкәа, ладеи-фадеи Аңсны шәазеиңшы шәы́коуп, убри ақнитә аринахысты ишәйлешша шъардагыирацәоуп, сыхәтаах ахра еипш шәәиқәәгәуеит, сгәашшамх шәырттаруеит...

– Үпсынтрлы иазхааит, дад, уабидара үқәымзааит, – уағы ишимбаң ргәи иаахәан, инаиқәнхәеит абыргцәа.

Уаҳа уағ хәатә имам ухәәртә, мыңхәы иаатынчрахеит. Иаргы, даеак ацымтқақәа, уи ала иажәа хырқәшаны, дахынхәын, архъан дахъылаз дааини иөөи ағәреи иқамчи иғызыса иааимихит. Рапхъа ӡыбжы ғраны дыдзырбаз, ажәагы изтаз ани ауағоу ду дәепхә-ғәаччо днаидгылан инапырығәаны иааникылеит, иаргы, итабуп сахырцәажәа аанарго, дааңышшәырчейт. Уи аамтаз ажәлар айлыңра иалагахъан, иубартә иқан, изқәымғиаң аргыңкыңзәа ирзууазеи амзар, реиҳарағзак реизара иаанахәа ахырхартә ишенигәырғоз. Абыргцәа назлоу пытқылғы мңақәа Хъзан иңиңгы иаргы иаарыкәшан, уажә еиҳа ыдарак зтаз гәакъа ажәала раңаажәара иналагеит, абыргә ақәушәа ианааизтәкъагы, бзина шәаабеит ҳәа ғың аңсшәа раҳәо, рығынықақәа иаанархъеит. Иара

иتابуп ахихәаан, иашыраа раамстцәа хатәрақәеи иареи реилатәарта усбартәф ианааизынха, чыдала дыззааз апсxa инаалынца азбахә аацәйрған иреиҳәеит: уи жәабақа тзы ахазарқәа Иашқыт рнырхара акын. Аамстцәа уи, иаразнак ҳақшашаҳатуп ахымхәаакәа, ҳазхәыңып ҳәа иархәеит. Аштыхъ табыргны, изгәампхоз иагағ ықазаргы, Бзыптынды, Бзыптын нахысгы, акырғыла Сағтәйлеи, Шәачапсттеи, Шапсығи ркытқәа жәпак рөғи ишықартқаз еиңш, усқантәи аамтаз иахъа абжыу-аа рыйгылқәа ҳәа ҳзышытоу рахъ иатсанакуаз Иашқытгы, Гәымстагы, Абжыақәагы, иара Ақәагы, Бағмаран ҳәа иахъашытоу атыпәнгы, уажә Мархыаул ззаххәо Лаккытанды жәаба-жәаба тзы ахазарқәа ндырыхеит. Уимоу, Дал апста ду иатсанакуаз Лата ақытанды жәохә тзы инареиҳаны ртәөсан шыапқәа ахъадырсшаз адгылқәа рыртәеит. Урт аиҳарак шытар-нахыс рнапы ианызгы Аңсны иагәйлсны астәи нхытқа ицоз амсаду ахылапшра акын...

Абас, шамахамзар, уахьнеилак ладагы-фадагы ақытқәеи атәила ағацәкәеи рөғи «Апсxa ианшыцәа» ҳәа зегъ зыштыз ахазарқәа, мыңхәы ирацәамзаргы, гәып-гәыпла реиланхартқәа ааупылон. Ари, излақоу ааста еиғыны аргәгәаразы агәараанда атәөсан-чыдақәа аварсны, абыңа шәпақәа ахоушышыр, иалахуркыр иағызан...

V

Аханатә аахыс Аңсны иамаз амитрополитцәа, аепископцәа, архиепископцәа ухәа Анцәа иус пшы амбағағащәа шейбакәу зегъы Константинопольтәи апатриарх инаалы атақа икан. Леон идыруан егни-рахъ иага хкрыла Аңсны Византия аимперия алгара илиршаргы, адин амч ус ахера, ағамптыцхра шымариамыз, лассамтагы уи шзалымшоз. Ақызатқәык маңа игәаттан дзызхәыциуз, Аңснытәи анцәаиҳәартқәа Константинопольтәи апатриарх хадара рзимуа, рус дара рхала рыфны ирызбо, анцәаиҳәартқәа иаарыштыу ахашәалахә дугыы иара Аңсны ахы иара ишағаху ианаархәо қаташыас иамаз акын. Уи азтца-ара макъана аңыргарагы заацәан, егшәартаң. Уи ақынты, фынтықала иага даршакъозаргы, алағитуамызт апсxa Леон. Аха, ишааи-шааиуаз, убри аипш тәгылазаашъак иара ахала ахы цәирнагеит, иаалыркъян ан-цәаиҳәартқәа рматзузәа зегъы еизганы даармацәажәар ада псыхәа ыікамкәа. Уи зыхкъязгы уи ауп, ажәабжы баапсxa иахъабалак иаарылағит Леон мазала идин псаҳны, ахазарқәа хыһы икоурынцәа дүззә

Төнгьри-Хан ихәатәи ашқа аиасра иғәи итоушәа, абар-абар, хара имгакә Ағсны ағыламақәа рыргыларагы наң алеикраны дықоушәа...

Абас иара гәаныла дзызхәйциуз, ахәтакахъала дагъзыцәшәоз адин аздаара рхы иархәаны, дызәу иусқәа зынза еилархәарц, иағацәа ипсыланы аңғәршара иалагент. Уи Константинопольтәи апатриарх-цәа шалахәиз, дара рәкынта ишааз Леон иғәи азымфарц залшомызт. Аибашьрақәа зегыры иреицәаз еибашьран ари. Мышкака-мышкатыхәа иңәрымтцыр шамуазгыры идыруан, аха ас иласхойт ҳәа дықамызт. Макъана усқак ағамырғыгыцизт, уи ақнитә уажәнатә хыма-псыма ихәаене иаанкыламзар уашьтан уағ имч амырхазаргыры алшоит.

Әүрххыла аңхарражәхәаңәа ыленитцеит Леон, иаалыръян аизара шықантоз ала. Аизара амфапгара иғәи иаҳтеникызыгы Ләа ақытан, Алаҳазы аҳаблан, Аҳашных ҳәа иаҳвашьтоу ахәи пшзағы амшын азат-аигәра иғылаз анцәаиҳәартәкноуп. Ари анцәаиҳәартә Иустиниан ихаан идиргылаз ак акәын. Уи ҳданы еиңгъежъ-еиңгъежъза еиғартәны, аиғекашьала, ағынтықа архиашьала еиҭаҳәатәын, зегьрыла иандырғылозтәи Римтәи аимперия амчхара дүззә аныпшуа иқан. Иара аиҳарак изызкызы иңидоу амшныхәақәа, амшапқәа ракәын. Егыс абжыаңынтаи аныхәа-ныпхъарақәа, Аңцәа итасқәа рымғапгара иаңкыз, акырза иара ааста еиңдә даға ныҳәартакгыры аган ағыи иавагылан. Арт ылғабагы, изыхъказаалак, уажәраанза мачк анаты рығын, иғәигәтажкын, аха раңәак тұрамызт иара Леон ихата инапынцала идирғыцижътеи, еиғеканы аусура иалагеижътеигыры. Арақа исхәо еиҳа пхылнадап, еиҳагы атсанакып ҳәа дақәгәрытуан аңсха. Аизара ғұрәарас иазыпқәа аенеи Қызырғанта ғбала дәеит иаргыы. Арахъ иааит Мысра, Аңхәа, Лыхны, Калдахәара, Абғархықә, Гагрыпшы, Цандрыпшы, Хылтцыса ҳәа зхы иазызхәоз, ажәйтәзатәи абырзенқәа уи иаҳаршалашәа «ахъеаа» ҳәа изыштыз, амшын ахықә инаркны ашъхакәа рәкынза Қсоу азиас апшахәа иаванхоз асаң аамстәа дукәа Гъечеа рқыта Гъечрыпшы, Қсоуи Мзымтәи рыйжъара иқаз Бағрыпшыи Мқыалрыпшы, урт рнағсқа ағада Хәастанза, иара Хәастагы налатданы убас изымеханакуаз егырт асаң аамстәа дукәа Ардбакәа рқытаду Ардлер (иаҳватәи Адлер), уи анағсқагы Шәача-пстә итанхоз азахәкәа ухәа рынцәаиҳәартәкәа рхатарнакцәа, апшыаңәа, аепархиақәа жәпакы ирхылапшуа архие-пископцәа. Дықан ара Питиус ҳәа абырзенқәа зыштаз иара Ләа ду ақалақ ағылаз анцәаиҳәартә ханхытыңцарапәи акафедра еиҳабыз амитрополит, Ағснытәи анцәаиҳәартәкәа зегыры хлапшөис ирымаз, шытрала иапсыуаз, аха Константинополь иааңаз, абырзен бызшәеи

алағын бывшееи рыла ицәажәоз, аб Христофор ду ҳәа изыштәз ашьа-уафы қаймат. Аизарахъ имаит Ақәатәи, Абжәақәатәи, Гәылрыпштәи, Пшыаптәи, ҆кыбынтәи, Далтәи, ҆абалтәи, Уақымтәи, иара убас алада Егрыпстанза иқаз ақытақәа зегъ зтанакуаз анцәаиҳәартәқәа рхатарнакцәа. Уи апсха ғәгәала иғәиеннатеит, измааноузеи ҳәа дышықаз, Таңшы-ипа Беслан иарғажәафәа цны өүрххыла дөеит, Апсны уи-рахътәи ағацә ду иатәу анцәаиҳәартәқәа рыхлапшщәа ахәара қартдоит, даеа мыш-пәдәак азалхны, Ақәа, ма ҆кыбын, ма ҆абал иғылуу аных-баашкәа руак ағы хазы реизара мөапгахарц ҳәа. Ари змааназ Апс-ны аханатә еиپш авшара, ишакәхалак нақ-аақ аиғаргылара шакәыз апсха изеильмкаакәа дықамызт. Уи мзызс иатаз иара Беслангы имбо дауқахыз, аха дағампакәа, шәажәа еитасхәеп ҳәа дөйжелан дааит. Ара дахъаиз изеихәаз апсҳагы, иага ицәимгхазаргы, изақараазаалак да-црамлеит, адәахъала инимырпшиит. Ибзиуп, еиҳагы еиғүп ахихәаан, уеизгы уажә ара еиднагалаз алархәны аизара мөапигарц, нас дырғе-гъых ағхәара птәаны, артгы азә дагмыжкәа фапхъа уахъ инапхъаны, зегъ акоуп Апсны лакза-факза еицазеипшны анцәаиҳәартәқәа зегъы рматзууцәа реилацаажәара ду хымпада имғапигарц иғәи иаатеикит – иихәаз ҳәан, дахыпаран дықамызт...

Хартгы, уажә ара уаҳа ҳаенмырхакәа, пхъақа ҳаиасып убри аиза-ра ашқа, избанзар уи амөхакы хараза итбаахеит, иагъцаулахеит. Иара амғапгара ахъақәдыршәаэгы Ақәоуп. Ари ааигәа-сигәа зеипш қамла-циз акәын. Севастополис ҳәа атәымуаа зыштәз Ақәа усқантәи аамтаз ауаа раңаафынаны иқәынхон. Зышкыибжъ раңааэ аңьармыкъ дуқәа ықан, тыйхәаптәарада аилахәаахәетрақәа мөапысуан – анқытәи Диоскуриа ағы еиپш, бывшәа хкысгы иумаҳауаз егыиқамызт. Ааигәа-сигәа иқаз ақытақәа зегъ рахътә ак аазхәарц, ак зтиирц зтакыз апсуа нхацәа зегъы өйла, гәыжъла, өуардынла есаашар абрахъ амфа иқәын. Урт ианакәы-заалак аиҳаразак изыргәақуазгы ұыкан. Уи ғбала ахәаанырцыынте атууцарцәа иааргон арақа; ацха, ашәхарфәақәа, акәац-жъетақәа ухәа афатәқәа, рыйжетәк иаламғашызоз ағы ссириқәа, нас алласа, напыла-сыра ауархалқәа, ампахъышқәа, ақыдыршәылақәа, абырфын матәақәа, еиуеипшым ашәарах цәақәа, иара убас ашыц иалхыз ачыс матәахәкәа ирытнырыпсахлон. Ицәажәацыпхъаザагы «ұықала иааухәама» ҳәа рабжәа иалан. Убаскак даеакгы еиپшымкәа еснағы аңыка иаргәақ-хатон...

Ианакәызаалак Ақәа жәйтәзаахысгы мыцхәы ирғархарстан, арақа иагырацаағын табалаа, урт ари ақалақ дара ирықалақыуп азухәар

କалон. Зынза ажәйтәза Диоскуриа ду ахаанғы ус акәын. Клыхәра, Марыхә ақатқарақәа ирхытны нақза хара, Чынтағылақа, Индостанқа ицоз Абырғын мәға дугын злаңоз уеизгы дара рыла акәын. Уи уажәгы ара Ақәа ииасуеит ухәар алшон, избанзар уахъ ицозгы, арахъ иауазгы Ақәа имаикәа, Ақәа иныдгылан имхәаахәткәа уағ дымғасуамызт. Ақәа ҭабалаа рымөхак ахьдууз, еиха апшәмара нқылан иахърымаз, раЖәагы шъарда ахъпхылнадоз азы, Беслани, еғырт Тапшь-ипаңәеи, Хырыңс ипаңәеи ицырхырааны, апсхә аизара ақәиршәеит. Үсқан амшын акыр нақ инаскыаган. Уи ааигәаратқәа уағ дымымхо адәи иаңаа ду шытан. Убри адәи иаңаа акалтан, дғыыл ҳәылғераны, нас иштахараны иахъықа, анышықәа хнықәалартә аура-атбаара дуны, ишәйтқаза азыткәа ду татәан. Уи жәйтәзаахыс Ақәа ҳәа иашытан. Атығаша, аттармақыя фәны зхышәшәоз абри азыткәа ауағы ицәеижки имаха-ишъахеи рзы даара ихәышә дууп ҳәа ипхыазан. Ираңағызан нхыңци-аахытқынте уа өүхәшәтәра иаауз, ираңағызын аҳатартқәа рыла нақ изгозгы...

Абрى азыткәа ду аладаҳыы, ара азәи еитеиҳау, рхала иаау уағы изымдырзо, ۋ-хъаца тла дүззакәак, ршыап ашыцламшә ақәышыш, нақ-аақ имахәажә-шъахәажәза еиғапшша игылан. Иңашыатәигүцәкъан урт арақа зегын ирылтны, изатқәза, ашъхантә илбазшәа, уахъ дырғеттүүлүк ацарап гәхъааргозшәа, иргылашьаз. Арт ипшыаз тлақәан, избанзар, Анцәа ианғы д-Хъациапхан – ус рхәон ажәлар. Арт ахъацақәа рымтән ианакәызаалак ныхәартас ирыман апсуа. Уи идыруан Леон – уи ауп, Ақәа ашъха ашъапаны игылаз анцәаиҳәартәә ақәымкәа, жәлар рзы жәйтәзаахыс абаңкак ихәшәйз, ипшыаз адгыыл ағыи аизара ҭайцарц иғәи изтеңкызыгы. Уи анцәаиҳәартәқәа рматцуңә раңақ иргәампхеит, аха рығ-рәғи аимырхәеит, избанзар, ЛҶаа имфапысыз аизарагы убаскак ибзианы имфапысит, тәык аластап ихәаргы азәи изаламт. Уа иалахәыз ҳәа афадаҳықа зызбахә ҳамаз аепископцәа азә дагымкәа зегын арахъгы иааит уажәи, иааит убас, Дали Ҭабали налатан, паса имааит ҳәа ҳазғыз, шамахамзар Гәымстен Егрстен иларыбжыланакыз шейбакөу рынцәаиҳәартәқәа рхылапшщәа зегын. Урт ридагы апсхә аизара иалаирхәйт жәлар рәкәытәқәа, зажәа акры пхылнадоз атахмад-цәа, зхатә жырынхәартәқәа змаз, забаңаа ржәйтә тас-қыабз нкамыр-шәзакәа иаауз...

Арт ас нақ-аақ рааирбра алшоит ҳәа ахаан уағы ихы итамшәацызт, уи ақнытә азәйрәғи аршанхеит, аиҳарак изымбатәбараҳеит Аңсны зегын ахъынзанаңаа зоз митрополитс иамаз, Пицундатәи анцәаиҳәартәә аныхате кафедра иеихабыз Аб Христофор. Уи азныказ Константинополь

апатриарх илымха итасыр атышәа ғәгәа артсысыр алшоит ҳәа тәкәи даацәшәеит, аха зыша далтыз жәлар руа-қыңғакәа ртас, рқазшыя бзианы идыруан, уи ала Анцәа иәапхъя ихы рқыианы дазыразхеит...

Ари кәйркәа мәдениеттән ақын, амра тәкәи иғыны ипхон, аха аенеи апстәхә тағақәа ихылаз, қәапсататасгы маңк иаахкуаз хар амазамкәа ахайа дырхышәашәеит. Арақа, ишыңк иаңтараха, ага-паша ахәхәаҳәа иахыықәсуаз, рхатәи штакағ еипш, Леон иартьажәфәүеи иареи, убас егырыах иааниуз асасцәа дахьқәеи «Шәыңғы-мыңғылай җәнәүе» ҳәа рнапқәа ыргъежекуа ирпүлон зыхи инаркны зышап ақынза шкәакәа матәала еилахәаз жәпағылай ахәса быргцәа. Ари үшшынан дахьқәеи. Оумашәа ирбейт зегзы. Уағы ишимбаң иғәи иахәеит апсәа. Убас арақа «бзиана шәаабеит, дад» ҳәа пшәымара аанкылан ирпүлеит, злабашықәа зығеринца, аха итаҳа-тығызғаа иқаз атахмадцәа, ауа хатәрақәа. Жәлар рус дара ажәлар аналаурхәлак ауп ианыпшұзахо, иагъанеиәкаахо – ари уағы ибартә иқан уажәнатәгзы.

Ахъацақәа рытатәкәа түкка иқан, аха ағада рыбғы еилачын, рышәштыра дуун. Урт инартбаан, иаарықәиршан арымзқәа рытады-ргылеит. Арымзқәа рөңи нақ-аақ жәфахырла апсәа ивадыртәеит. Аб Христофор дназлоу анцәаиҳәартқәа реиҳабыра, убас хараңа зызбахә нағхыз ауа қыңғакәа. Егырыах ажәлар азәи-азәи еипырхагамхо, еи-барпшы, ҳатыр еиқәибатқарала ус еилагылан. Асасцәа злааз рыңқәа ракәзар, азәаңә арпыс рағерақәа кны нақ наскыа адәи илеиуа-фениа иқәи. Үсқантәи аамтаз амшын апшашәа апсшығағаа ынталаны. Арақа азыткәағ өйхәштәра иаауз затәык ракәын иубоз. Уртғы уажәы рееилахәа-рееилаца аизарах аайра иағын. Ираңағын иара убас ақалақ иалтны, аңдармықықәа ракытә, изакә еизароу икоу аабоит ҳәа, арах иааниузгы. Ашыаудын еипш ажәған ухаланы арах узрыла-шүағы, қәғәа иңшынан убасқан, аенеишишыбжынх, ажәлар абарт ахъацақәа, атла пшықәа ырғәтүлакны ғылалашь. Иқалап убри аамтаз, апсаатә мәрас амтәыжәфа агага еипш, зны-зынла ахайа рзызо иниақылоз гагақәакгы ирхапыруаз ақаимбарцәа ирхылтүағы, дара убарт ақаимбарцәа иңшыншыз пәимбарцәақәакгы ылазтгы, ипшыз ари аизара мазала иаңырхагази иаңхрауази бла иамбазо нақ-аақ еиғалызтгы...

Уажәазы ҭынчроуп. Уи аимгеимцарагы ҳхы иархәаны, дырғеғыхын иаахамфатәни иаҳхәарц иаҳтаху, Византия шамахамзар императорс

иахагылоз абыштрана иахра шимоуаз ауп. Бжеихан цәгъамыцәгъарыла, интригас икоу зегы өкатданы, кылхарас икоу зегы дыркылсны, ифызыцәа псаҳны, ишыны, дрығрагыланы, маҳагъарас, чархәарас икоу зегы ихы иархәаны дөнеуан. Нас зынк иtron дхаланы данықәтәалак нахыс, ари дшаиззаалак Анцәа иғәапхарала дааштүп ҳәа, неифым-срыда зегь имтәахырхәо, ишьапсыргәйтәкаә гәвыдыркыло иалагон, ишааи-шааниуз ихатагы зынза дынцәартәзон, иахтынгәара акәзаргыи ипшью түп-тәартаны ирыпхъауз рәғынархон, иахтынуаа анракәхагы, ухаткы-үпсаткы ҳәа уахгы-өйнгыи иаақымтүзакәа икәнүүхөн, ихъзала ацәашькәа рбылуан. Иара иеилахәашьагы дазустазаалак азә иеилахәашьа еипшмызт: азиацк Қапшыкәа уаркалениуа ишьан, пышшәахәы-хкыла еилүүцүяауз, шеибакәу ибырфынлыхыз, ихъзыркыз, разныла ифычаз анаңар ишәын, агәыргыын блахкыга қәацәза ихагылан, иөы акәзаргыи хыла, разныла ирхиан, зыхә шъарда ицәгъяз, шъамтәылатәни ба-матәала еилахәан, агәра иағаз, ашыкылқәа, иақау акәадыр ухәа уаф иибахью аки еипшмызт. Абас ицъашьатәха еибытәз аимператор иахты агәашә ғазгъазкәа днартыңы, уақа имфапысуаз Анцәа итаскәа иерылаирхәирц азы, шыапыла Аиа София захъзыз ан-циаинхәартажы өфәнинеихалак, ари аланаңшыра ду аабоит ҳәа, ақалаң иаланхоз ауаапсыра зегыи еижәыланы рәаархон, харантәыла ие-ихырхөн, рнапкәа изыркъон, нцәатас изхәапшуюз рвасилевс, чыдала уи изыптәаз, акламация ҳәа изыштәз ақъабз ала, рыйжыкәа рдуны өйтүү, «аңсшәа» иархәон...

Абриәкара зыхыпша ғәгәаз аимператор иара иааиүәоз ада итәйла дүззәфө аәек ыїкамызт, инап атаңа иаақаз зегы, дгылума, уаапсыро-ума, иара азәзатцәык драқәитын, ишааигәапхаз дрызныкәон. Уи илшон ииңдеш адгыл изитаху ианиңдеш аитар, изитаху ианиңдеш имихыр, исپырхагоу ҳәа ииңдеш ауафы ианаңдеш ахыр, иара ихы ианаңдеш ауа, усзбарак қамтазакәа дтейкыр, илымчаңа өңижәкәар, дирлашәыр. Ачынуаа зегыи иара ихала затцәык рматурақәа иритон, ирымхуан, хара-ааигәантә иаауз адипломатцәа, ацхаражәхәафцәа идиқылон, ихала азакәанкәа тижүүн, аргыи ихала напхтара ритон...

Абас шакәызгы авасилевс иахра-мчра усқак анархада амамызт, уи зыхъөзгү абыштрана иахымоуз, иара инаңсгы ипа дахагыларта башытрана иахымцоз, императорс изабалак дәжалар ахъалшоз акәын. Ахазаркәа ианакәызаалак, ас уафы иибахьюма ҳәа, ари иахыччон, из-банзар усқантәни аамтаз адунеиаф афеодалтә ҳәынтикаррақәа зегыи рәғы, шамахајамзар ахра-мчра аб-хылтшытрана иаауз. Дара убарт ах-

зарқәа ићартда анырралоуп аиҳарак рымаша Константин атыхәтәан Византия аимператорс дызлаћалазгы, уажә раҳәшьба Леон Ҳазаргы абшүралоуп уи злаиоуз...

Ара Апсынтылагы ахра абшүрала иаауан, атыхәтәан уи мачк еилаганы Леон псхас ићалара, шәарт, шәыбла абзиахә абартә, ишгәашәтәз еипш, аиҳарак иацхраазгы дара ахазарқәа роуп, Константинопольтәи урт руацәа дукәа роуп. Уажәгы урт итахцәа гәакъаќәа рганахъала уеизгы-уеизгы пырхага имам, аха, ишаҳхәахъоу еипш, ахәынҭкарратә чынуаа дукәа, аиҳарак аидеология зегыи знапы иаку алатриарх иоуп уажә аимперия ахынӡанааа әхаяа еитазкуа. Изтаххар изырлашо, иаазгәемпхар – изырлашьцо...

Артқәа зегыи апсxa Леон ибзиаӡан идыруан, аха даагылазаргы иеенналахәашьба акәзааит, ихымфапгашьба акәзааит, пасатәи Византия аимператорцәа дахъреиԥшымхаша дашьтан, өнек ахра зуаз шәфуаак рхы хисеитхәагы, иахъатаху иага илеишәа ирцәгъозаргы, ауаа рныртцәара даламгент. Уи ауп зегъи рапхъа иргыланы ажәлар речи иахъатыр асҝак иштызхыз. Уи ауп аеак иаламфашьбазо иахъатәи аизарахъ иааз апшыацәа дукәагы, дара рхашацахъза ићаз реиҹаб игәаанагарагы рацәак агәхъаа мкыкәа, иагъаф иага рыбз рытазаргы, ахаан ас еипш еизара ду ахынӡапырымгаа әбарт ахъаца тлақәа рымтаа еилағәаа изеилатәоу...

Макъана ҭынчроуп. Аизара аартра иазгушуп зегыи. Уафы ишимбаң итынчуп рыштахъ иғазго итажыу амшынгы, уи еишылқаараза убасҝак ицкьюуп, ациха ӡыыхъ еипш, ата кеикеиуа ахажәкәа заапхойт, сышәптихагахом ахәашашәа, абжыы нытқакъзан ихәйтхәытейт, рес-са-ресса ицәкәырпроит... Иара азыткәа ҳәа ҳазғыз ақәзаргы, ӡмах табаан ићам, мачк атышашафы иаху аамчыдараҳаз, ағықә цъякәакәараза, ахықә ашъац иатдәа ықәышшы, ашъақәа рыбжъара ићоу ӡиак еипш итынчза итатәоуп. Ари ахынӡогы Къалашыр азиас амшын иахъалало дук инацәыхарамкәа арығаракхътәи аганағ ауп, иара ақалақыгы усқан уахъ еиҳа инаскъаган, ажәйтә Диоскурниа ахаан ақәзаргы, итегерь аладаӡа, Шәкәырча ҳәа иахъашытоу анағсәка, Кәыдрынӡагы иназон...

Апсxa дыццакуамызт. Есаайра зхынрхъаӡара рацәахоз ауаа дрылап-шүа, драхатзә дтәан. Уи ажәлар шаќаирацәафхоз еиҳагы еиғъаишьон, настыи иахъа изыихъо ар рыкәыршан имырғылейт, ари аипш аизара Анцәа ихата дахылапшуюйт ҳәа азипхъаӡеит. Ыбыргытәќъянгы, уи абыржәи убасҝак диниуруан, убасҝак ианакәызаалак иибалоз адвоуха уафы ихиесахъагы иблақәа ирыхъылан, дгъыли жәфани рыбжъара

иахъабалак аешаны убри аиپш мыч ҹыдак иныруан, өйк-бзык ала еитаҳәашьак амамкәа...

Ус, иааишаз зегъ анааи, иагъанаатынчраха, апсха, ишапу еиپш, аи-зара ааиртырц патуқәттарыла Аб апшыа Христофор идицент. Уи иеи-лахъәашьа, ихәда иахаз ахътә ҹыар ду ухәа, уахъынаихъәапшуаз, апстхәа быбышкәа дыргәйтңи жәфанахътә дылбаахататцәкъазшәа, ссири-шәақәа дылкан, иқәрагы маңмызт, ижакъа зынза ишышлара ишларц егъагымызт. Дәғагылеит иара Ерцахә еиپш зегъы дрылықәәо. Иажәа ахы иkit бирзен бызшәала. Иааркыағзаны иреиҳәеит ас икоу апшы-цәа реизара ду шамахамзар Апсны ишымфапырымгац, уажәаиигәа уи Ләззәа ишымфапысыз, иахъа ара ишыкъо, хара имгакәа иара убас Иа-лыр, Гәдаа, Уақәым имфапыргаран ишыкъо, ус афада Мқъалрыпшыгы, Хәастагыы, Гәбаа адә-пшыа ду ағғыы итеггүйи инартбааған имфапырга-ран ишыкъо, ари хыхъ икоу иара ахъышъаргәытца иғәапхарала ишык-лааз, уи ихъзала иахъа абра еиқәшәаз дагышрықәәнихәо, адунеи ағы бзиарас икоу зегъы шырзеиғъаишшо...

Аб апшыа Христофор данцәажәа ашътахъ, даеа азәйк-фыңъак мы-цхәык реаламгалакәа ражәа рхәеит. Урт рыштахъ дықәгылт Хәатхәат-ипа Ҳаңъараң захъзыз Җыланың ауағ бирг, ауағ қәыға ду.

– Ҳара ҳаагылазаргы нцәас иаадыруаз, дад, – ихәеит уи, – изырды-дуа-изырмацәысуа, иана таххалак ахаяа еитазкуа, ажәфан зегъ зым-е-хакны изку Афы иакәын, уи иаамыштахъ ажъаҳәеи апсынгъарии зхы иазырхәо, анапхатәра ғәгәа злоу ажъицәеи егъырт ақазацәеи зегъы хлапшәис ирымоу Шыашәы-Абжыныхъ иакәын, инағас – абнеи уи абна илоу ңстәи-псаатәи, шәарахи-гыгшәыги рынцәахә Ажәеиپш-Жәе-иپшырқан, нас – арахә-ашәахә рынцәа Аитар, уи иаамыштахъгы – адунеи иаақәыршаз шәапыңъапи тиааи, утратых-хки, чағыа жәлеи пыр-хага рмоукәа иахърызхая ҳадгылқәа, ҳамхурстакәа зылапш рху Җаңа, нас – ашъхааңара анцәахәи Анана-Гәында... Жәытәзәахыс урт ҳаба-цәеи ҳабдуцәеи рымданыхәон, апсаататқәа рызкны ирыман, рыхъзала иршүуан... Ус ҳшааниуаз, ҳаразантә арахъ, ажәйтәзә зны ғбала аурымкәа аағықәгыло, иҳақәлан ҳдырхәуа-ҳаймыртәо ианалага... ашътахъ уигы азмыйрхакәа, ҳадгылқәа ргәапханы иаагыло, инхо-инциа, рбаа-хы-ртәгәартакәа ńатданы иртатәо рғанаархагыы, рдинқәагы ҳадыргало, ҳа ҳааизар ҳазәйиз ҳақәйрхырц ианақәырк, дареи ҳареи ҳайбашыит, ҳайтейбашыит аха, иага-иага ҳундтазгыы уаха псыхәа анамаиуза, ҳар-нышәагәышьеит, рқъабз-ртас шытаххит, ҳқырысиянцәаҳеит, аха ҳара ҳтәгъы қаҳажуамызт. Уи ҳахыркъаны аиакәым ҳақәдиршәөн, аха ҳтас

хұсасын, ес-хзыниалакғыы иаауамызт. Иахъа уажәраанзагыы, дад Леон ҳтцеи бзиахә, ҳаҳ ду, сааухатқуп, ишудыруа, ус ҳаауеит, аха уажә излахаңауала, нхытынта шьюк арахъ италаны, даеа нцәак имданыхәара ҳаладыргарц ргәи итазаап, иаабахъоу акы еиپшымкәа ибаапсны иаҳ-зықаларц иағызаап!..

Абас акраамта дцәажәөн ауағ қәйіға Хәатхәат-ипа Ҳағыарат. Ари ас маңқ аеңылхәақатцара ахы аниртцысы, ағәйнамжара змаз еғыртгыы, азә ишьтахъ азә дықәғыло, акраамта ицәажәөн, урт раҳытә азәйрығыы пасашәа зны ажәла-хылтшытарақәа рхатарнакцәа Уазабаағы еиқәшәаны қоуба еидырулазгыы рғәаладыршәеит, анцәаиҳәартакәа раҳытә Қызыржатәи апшыа затқыл дахъалахәиз, ҳара зынзагыы иахъ-зымдыруаз ҳақым ҳәа гәыбған ду Қартцеит. Ус иаалыркъан, аның еиپш еилагылаз ажәлар дрылсны, дааини уаанжәа ицәажәөз зегъы рғылартағ днагылелит уағенікәак, шәагаалагъ раңақәа дықамкәа. «Дазустада ари?» – инеизтцаа-өнеизтцаақәеит дыззымдыруаз. «Аурым-ипа Җантамыр иоуп», – ааибырхәақәеит. Ари уажә ара дабаанагеи рхәан, иаағыаршьеит зегъы, уи ааигәа иашыраа цәгъаҳәағык иаҳасабала ишиқәызбыз заҳахъаз иихәарызиеиши ианаңылбейт ҳәа мыңхәы иааизғелымхәхеит, тәнаны, атыхәтәантәи аамтаз ғәғәала дзыргәамтұаз агәтыхақәа шимаз мөашшо, дтүгга, мыңхәы иғны дыікан. Уи ус ихәеит:

– Пату зкәу апшыацәа, ажәлар саашәыкәыхшоуп... Сара мыңхәы ажәа шәасыршыум... Иахъа убри аиپш мшуп... – иажәа аиқәыршәара акыр иааизыцәгъахеит, нас еита инацицеит: – иахъа убри аиپш икоу мшуп... убас еиپш икоу ауаа ишәеизароуп... гәамт-хамтрак апшымзаргы алшон, аха азәырғы ишәхәеит шәгәйнамжарақәа, зегъ реиҳа өпнүхәа ғәғәаны иқашетцеит ҳдин еилазго даеа динк абрахъ шьюкуы ирыман иааушәа, уи, иаахтны ишәымхәеит аха, иара ҳапсұа, хұзыза ду Леон лаша ихата дацхрааушәа, аеакушәа... Сара азә ихъчара сақәитны сыйқам, иағысылшом... Зегъ Анцәа ибоит, Анцәа иаҳауеит, ииашоу ииашамигы иара ихала еилиргойт... Ақызатқыл истаху... Константинополь санықаз апсұа ихъзала ифны апатриарх цәашымзаркыра снағхан инапала иситаз асалам шәкәы сышәзапхъоит, – инапы түсіңісуа ағынаирхан, икәа дынталан қыаадк қәашккараға еилархәны иаатигеит, – схата арахъ саанза, уа сахықаз аизарағ исхәаз сажәа азы, убасқак залымдаррала сыйдырыцәгъеит, тынч апсұа ихъынапсыргәйтца антцаха садмразеит... Уажә сағеимтәрц сиашыапкны сышәзапхъоит, шәйбала ишабогыы ипшьюо инапсыргәйтца инаган ианыстсоит...

Зегъ ауұхәа иаалиалеит, изакәйзен дзыпхъо, ари деилагатцәкъазаап

рхәан, апшыңаңызы иаарзыымбатәбараҳеит, иара апсұа ихаңызы дға-
чамкны дихәапшуан.

– Гэыбган сымамыз шәахъсырӡрыңу...

Зегь еиқәышшы иаақалеит. Иара ақьяад өеила иааңицртлан, иб-жкы ҳаракны апхъара дналагеит:

Имракаңхаров Аңсха!

Уара унциәхайдаrei, шулоу агәрагареи, уқаышреи сгәйдан идырығыхе-
ит убзиабара ду. Абык иеиңи րаңхызакәни иузынасыштыует абри
сныхдаңхызы, сапхыа угылоушааңәкья, усгәйдиргәгәланы угәйдискы-
лоит. Анцәа ихәатәхайдаrei үзәзәуп мацарагы акәымкәа, ираңаоуп
уара хатала икәүдө иара уи Ҳазшаз ихъз-иңши ахарапреи аңсанең-
харттах амфа зымбо ирбартә еиңи ropyлақәа ropyхтреи рәғи. Уара иур-
лашет Анцәа Иажәа – аланаа рак, рпзыза азғыша издахрала, инатрала.
Ираңаафуп уара ус Анцәа ихаңара злууңаз егыртгэвы. Убартқәа зегыы
идүззан шахаттара руеит, ианакәйзаалак Ахышияргәйиа ихабжыги аи-
ашаныкәгареи ауаф ибзиабареи еицакрак амамкәа уара ушыраликоу, уа-
гышрыкәнүүкәо. Анцәа имайуу ҳара ҳңа – Абазгия архиепископ икәүдө
апатиу, утәйлан иахъабалак игәцарапкны иургылоу, аринахысгы зыргы-
лара угәи итоуи анцәаиҳәартта ныхабаашқәа ишьакәдиргәгаоит иара
убас уара Анцәа Иус шака блачыңас уахзызаауа, уеичаҳаяу. Убрى ақнитә,
исызгәакыуу сыйкәын, Зегъ зымчу сиашыапкуеит, иуашашәйроу абри ҳду-
неи афы илаңшахаа угимыжылары, есаашаргыы илтхак-игәапхада уиталары,
цәгъя-мыңгылас иаакоу зегыы уқаибларц. Иудыруаз, усс уаазлаго зегыы
рәғи иара дышукәнүүхәо, дишузыразу, избанзар, ицкьюуп уара угәттакқәа
зегыы, ухышыф дуи уфырхайдаrei ракәзар, унап аңака икоу аудаңсыра
рыңстазаара ахъчареи аиғыттареи ирлыкун. Еснағы Анцәа дуңзааит, ҳара
хныхәапхызы хабзиабареи шууу еипш, дад, сыйкәын гәйираз!

*Бзиабара дүззала иузы́коу,
Константинополи шеибакәу Византия
аимпериеи рпатриарх Никифор.*

Бырзен бызшәала ифыз ари ашәкәй, Аурым-ипа Чантамыр, зны излағыз абызшәала дапхыаны, нас иззеилымкауаз рзгы апшәахь еиңаганы, изныз амсыр қаадыш дырғегых, атакар зысыз абъеипш, ииаикәаирхәйн, инаган апсха инаииркын, ашацахәа иштәхъка да-ахынхант

Пытраамтак ирахаз үвшаны уағ өнітуамызт. Иара Леон ихаталы иагъашам иагъаныхәлам абри аиңш иргәйбзығаз ашәкәы зинзаарыштыз маанас иатдоу, насгыры ишидикылара цқыа издыруамызт. Ақъаад аайтиртлан днахәапшит – алатын нбанқәа мыңхәы ирпшән еивтәрпыхаа афыша, уаңымашшартә апатриарх инапы атсағыны, акалтан амхәэр тығеңе излаархаз ала агера умго ижамызт. Иватәаз аб Христофор инаниркит, уигыры үвшатәыс ишимаз раңақ инмырпшкәа, илапш нахигеит, ус зегыры инеимырда-аамирдеит. Ашытакх өапхыа иргөзжыны апсұа ианизаарга, ипхышашек хәа, иусқәа назығзоз инаридеит.

Ари асалам шәкәы азнақас апсұа иага дарлакфакзаргы, ахазарқәа рдин Аңсныңа иқәнігеларц дағушәа иаазқылазк, уаҳа егъанырзымзба, уахгыры-чынгы имтәа-имыңа аңғыа зыршуа, ауқән-сұханқәа гәаразтоз ишакәым рқышышә итасит. Уажәааигәа, табыргны, митәык имырхаяуқәа, ақыргыры иаармазаны, иара уа Псырзха иаҳтынрағы, Леон сасра итаан икәз аланаа раҳ-рпзыза азы дышжааныхыз, ақырысиянрахь дшииагаз хәа ашәкәы злаңајәз оналәхагы аңғыоуцәа рымц зынза иаарытнахзейт...

Абас ари ашәкәы, табыргны, Анңаа ихата жәфанахътә илбааиштышәа, ианаамтәткәз аргама иааниы апсұа иааицхрааит. Уи аазгаз, иапхыз иаҳа гәахәа дула даанаңшит. Леон иагыгәеиттәйт уажә уи Таңшы ипа Беслани Баалоу Хөзәни идгыланы иаңајәкәара ишағыз, уи еиҳагыы иғәахәара инаңнатеит, ихы ақара дзықәгәыгуз иарғыажәфацәа рымч ааинирит...

Анағас иқаларызыеиш, иңақарызыеиш хәа ипшын ажәлар. Зегыры ирахарц ртыхын иара апсұа ихата иаҗәа. Шыңа иара иаамта шааз дырны, абар, таны, иеагъааирмазеит. Жәлары зегыры еиқәбеніңпес иаңынчрахзейт. Апсұа ашышыхәа дәғагылеит. Зны ғымт жәлары зегыры лапшыла еимданы даарылапшит, нас, иара ишиңасыз еипш, зны ибжырымачны, ииҳәарызыеиш хәа зынза иаңымхәхартә, ус ипқаа-пқаауда иаҗәа ағынаирхеит:

– Хыхы икоу, иаӡәку Анңаа ду ахыштыргәтыца ихъзала иаҳья абра еиқәшәаң ажәлар зегыры сшәықәнхәоит, ҳазшаз илпхә-игәапхә шәым мазааит, дасу хатала зегъ шәапхыақа пеиңш бзия шәзыпшызааит...

Изрығуаз иаразнак ргәи аарпсаһәеит ирахаз, зынза иааиқәбениңпесит. Апсұа ианакәызыаалак иңајәкәараан, аиғырпшрақәа қатдо, ажәапқақәа алатдо, ажәахыркыла дцәажәомызт, аха ихәашшы, ибжыры аштыхшы, аларкәышшы, ажәеи-ажәеи рыбжъара иаатғылашшы, инаңш-аапшышшы, нас өапхыа иғынахашшы үхәа уағы ишимбаац ауаа

атқеон, ихнахуан, раңақ зұқыдуум акыдаламцәажәозарғы, амбатәза атқанакуа, азә иихәахью акы еиңшымкәа иаақалон. Иара заа иөазықатдан ихәомызт иихәоз, ус ңабарала иқашшын, иңәаған. Уи еиҳагы уағ дыхнахуан, агәапхара ду иңанатдон...

– Абасқатәи уаа-қәйіт шәңцәажәа аштыахь, сара раңақ аңстоит ҳәа салагом, – дағын иажәа анагзара аңса, – иаразнак ишәасхәогы, гәыбған сыйтазғыы исызымтазғыы, неиғымсырда сышшәыргәрытъаз, абағ үйде шылашәтқаз, жәғанғәашәпхарахь сәртә амтәйжәфәқәа шсышәтәз ауп... Итабуп ҳәа шәасхәоит шәйзегъ, шәаңсаразы, хара-аа-игәантә сажәа ғабамтәкәа шәахъааз, Анцәа иаңеу ҳаизара ду шәеахъа-лашәырхәз. Үаҳа аәекалагы қалашъяс иамази, Анцәа иғәи иаңәымгү ала ҳныңқар – ҳарт зегъы ҳлахынта өеиҳомызт... Иара убас абарт зе-гыы шәйхъзала, иааиштыз асалам шәкөи азы, идуззан итабуп ҳәа изы-сыцхәуент ҳаб апшыя, аңқыя, апатриарх Никифор. Агәрагы исыргонит уи, аринахысгыы, ҳарт иага хырзаман баапс хрықәшәарғы, иаңеку ҳ-Анцәа ду дышұмырғашшо, дшахампсахуа – иара иажәа, иара ихәтәи ҳшаң-ныңқало... Уажәгы-уашытәнгы ғың ииуа ҳасабицәа иара иңас, иқьабз ала азы ишзааҳхло, ишаҳнатло... Уи азы ишаҳатуп Аңсны ладагыы-фа-дагыы иахъабалак иғылуо ҳныха-баашқәа, ғың зышапы ҳқыз, ғың ихар-ғылаз, ғың ихарғыларан икоу шеибакәу зегъы... Убас уажә ааскъагы Жыгарта ақытан, үыдала Анцәа хыышыргәтың иаҳатыр азы, напыла маңара адғыыл шыха бзиак инадәуло иҳаракны, апшыя-тың ҳазынағ иғаганы аныха-чапа шеишиена иқәхарғылент... Уи азбахә шәарт зегъы, шамахамзар ишәахъеит, аиҳарап табалаа шәахътә иззымдыруа уағ дәлаларым... Дук хара имгаңцәакәарғы, ҳәаехәтәи ҳашпахымзари ҳәа сгәыгүеит, Мыңқә адғыыл ңыша ҳазынарығыы анцәаиңәартаду ашыапы ҳұраны ҳақоуп, ағада Бзыптақагыы, Шапсығұқагыы, иара Қебина ап-шахәанзагыы акырғызара атыпқәа гәәтән иҳамоуп, аматәахәқәа рид-галахъеит, изыргылаша ауастаңа-қазаңа ҳрыларажъеит... Абри зегъы змааноу, саашәацқуп шәарт ажәлар бзиахә, аханатә аахыс иштәхқааз ҳдин шаһдину, ҳңас шаһтасу акәзами? – инеимда-ааимдан даарылап-шит, нас иара ихала атак қатдо ғапхыя инациитеит: – Уи ауп иаңәо, из-мааноу, дағақ амалахазғыы иузадгало иқағам... Нас ус анакәха, мңла еиғартәу, ауағы дшықақызықъо, дызмұрғыацо ауҳәан-сұланқәа ҳақттар, уи ала ибғаптәагоу агәнахәқәа ҳрытталар – иҳанаижърыма иахъеи-у-ахеи зыбла ҳху, иаҳхылапшхәу, агәақрақәа ҳрылышго, зылпха ҳагым-хаша Анцәа дүззә? Мап, иҳанаижъзом... Зегъ шәапхыя снаргыланы

исанаижъзом сара схата. Избанзар сшысабиизаз уи изыпшъя сзаахуп, уи ала саазоуп, сыхъчоуп, уи ала илеи-фенеуент сыпсы итоугъы, уи ада иатзам сдунеи шыншенибакәү зегъы хаара-бзаара...

Абри аниҳәа деитаатгылелт аңсха, дырфегъых ғымт тәфа змамкәа еилагылаз ажәлар илаңш нархигент. Урт, ихәала-ихәала, хзырфуент, уара иахынзааутаху уцәажәала, амала, амар҃ыңқәа, уақәымтын ҳәа рхәазшәа игәи иааниаент.

– Узшырц зтаху упс апара ипшаарц дашьтоуп, – деита аңәажәеит ус тынч-тынч, – знык уи ахырко анизеилкаа дааулгаанза дүгрүзааран дықа зам... Ҳара ҳағәгәреи ҳапс апареи ахырко ҳаламыс ағоуп, ҳаамстшәарағоуп... Ақырсиан дин ныкәйизгогы, ажыирақәа ирымтданыхәөгө... ҳаҳыннеихыпшу зегъы неилых қамтакәа уи ала ҳаңтазаара шыақәгылоуп... Уи шьардаңа иаруадағуент атәым изыхәа ҳайлкаара... Иара убри ауп, бжеихан ҳағаңәа рхы иадырхөгө, ҳазлеиғарыкшогы... нақ-аақ ҳақәибаху ҳазлатадыргылалогъы... Ҳапсапароуп, ҳапсапароуп зегъ ҳаңтхырааны иаҳахьчалаша!.. – деилашәама ухәо ибжы фәхареикит, нас ақыпхәа иаағахтәаны даатгылелт, раңәак ахымтыцкәа, – уажә ара ҳаҳыгылоу, – ихәан, деитаналагеит, – абарт ауаа аброда уаҳа иахъеицәажәаша ҭып-пшъя рмоузен ҳәа згәи иаанаго азә дәлаларгы алшоит. Уи ҳхы-хтыхәа, ҳтаарых ззымдышуа иакәхонит... Аңсны ағәи ашашарағоуп шәартгы ҳаргы ҳаҳыгылоу, Аңсны ағәи ахъеисытәкъо... Ҳадгыл-пшъя дүкәа раңхъя иғылоуп Ақәа, Себастополис, ари Диоскуриоуп, аңсы тоуп уи, имзаақәрыла жеит! – дырфегъых ибжы фәхареикын иаағахицәеит, ус фәпхъя еитанацитцеит: – Ҳазтәгылоу ахъацақәа ракәзаргы тла-пшъя цқыақәоуп, Анцәа ихата итла-жәлақәоуп, ҳабдуцәа жәйтәзахысгы изымтданыхәоз роуп... нас уи азын ҳара азәыр гәйбән ҳайтарыма? – зтаарала деитаарылаңшият, нас фәпхъя ус нациент: – Мап, азәым-зараңәгы изҳатазом... Абрауп акыр шәышықәсақәа уажә апхъагы ақырсиан тасқәа ауаа ирылартәо, рхы-ргәи итагало алладантә, Мрагыларахтә иаауз Анцәа иапостолцәа Симон Ҳанаантәни Андреи Пхъанапхъағиңгы зны ашәамахъқәа рәғы иныдгыланы, рхәыцқәа азәйк-фыңқәк нағын устәи арахъ италаңы ишааниуз, имфахыцны ауаа иахъаарылагылаз, астәи ауп ашътахъ Ҕсырзхәка ишфензгы... Абра уажә ҳаҳыгылоу ауп урт раңхъаңа ақырсиан дин ажәлақәа ахъкарпсатәкъа, иага ҹыхъ баапс рыхъзазаргы, итыхәхә иахъазгы... Ипшьоуп ҳзықәгылоу адғыыл, ипстатағоуп, ихәшә дууп ауаатәйфаса рхы-ргәи, рыхъ азыхәа... Анцәа идгылыуп, Анцәа иғәапхарала иишаз

ауп... Анцә аихамтоуп ажәлар шәзыңә... – ибжы оумашәа иткаа-тка-ауда, дырғеғых даатғылент. Уағы ишимбаң ғәғәала иаарнырит, анағос ииҳәарызеишиң ҳәагыры еиқәғәлымчаха дырғеғых даанызырыфит. – Шәарт адғыл шәаңықацууп, – инациент, жәлары зегыры ихы на-рықәкны, Апшы-шәкәни иану ажәақәа рыла иажәа хыркәшо. – Аңы-ка амч аңызыры, үзүкән қатташыас иамоузей? Уинахыс акғыры иаңсам уи, нақ уағ ибла иахъамбаша иганы икоупсароуп. Шәарт – аңсабара шәалашырбагақәоуп. Аеазытқаахжом ақалақь, хылхы ахәы ҳарак иқәгы-лоу. Аңәашы арқынгыры ақәалаң итахырғом, ашьандал итадыргылоит, нас уи ағны иғноу зегыры каххаа иарлашоит. Убас илашаант шәаргыры шәилашара ауаа рәғапхыя, шәус ҳалалқәа зегыры еиңгәартартә, уи азы табуп ҳәа Жәған ағы икоу шәаб Анцә ду иархәартә еипш!..

Итегергыры ацитқандаз шырхәоз, аңсха иажәа абри ала даналга, уаҳа даеәзәы ак сәөйт ҳәагыры иеазимкит, апшыаңаа рхатақәатқаңыры уи иңәажәашы, ииҳәоз ажәақәа рааирбышыа, реинраалашыа, ирыцентцоз ахшыотқаққәа рыртцаулыша ухәа убасқаң иткәаны иаман – уажәигыры ибжыры акәзан рлымха итағоззогы. Зегь лабәба еиңгәартенит аңсха идин ахаан еилеигаран дшыікам, ҭабыргыхатан уи ала ипсы шыле-и-ғеиуа... Уажәраанза, ажәлар алеилахарғынтиеит ҳәа, уи аңыхәала еиҳа дызырциңгәрп ңағызыры, забұларқәа зықәннырыхыз, идыртаслымыз иреиңшха, иагыпсымкәа иагыбзамкәа, еиқәуауа ирылагылан. Урт дасу рыхқәа рдүруан, аринахысгыры ыңғәгъаршрақәа изырқәатримыз, аха уажәазы Анцәа илапш рыхымго, өйтәхәхырта рмоуа, дара рзын аамта мыйждаха иқан ртагылазаашь...

Ари аибашыра адәағы нақ-аақ ҳәатыхла ә-рық иреиғагыларамы-зт, доуҳалатәи еижәйларан. Аңсхаи, уи иарғажәғаңзәеи, иңнагағаңзәеи иғәеизырхага духа иаарнырит абрақа иахъагы ғыңырттара...

Амра шыыбжы ағәы инхытны нақ акыр интагъалахъан. Ахаяугыры еиҳа иаағыхъшәашәарахеит, ажәған зылжы ңышшылаза ишыңқыцаң иңқылан. Абрақа аизара цонаты, уаанза итынчыз иара амшынгыры, аңсха иигаз аиаана еигәрырғаңшәа, анкъа зны Гомер ипоема дүкәа гъекзә-метр ҳәа изыштыу шәага-загала ианииғуаз иара ишағиңцаң мәғашыо ақәын уажәгыры ишыңқаң ацәкәырпақәа реиштәгылыша, ақәарахықәа разааишь, аки-аки рәеилархәны, реилаңақәырпашь...

Ари аизара затса иамыраапсарыз, еиҳагыры зымч ҭанатказ, згәашьамх арттарыз ажәлар хәычы-хәыч айлыцра иағын, урт лахчыларын, ажәа халала, ажәа гәйбзығла еиңәажон, алаф еибырхәон, дасу рәкәа рәғы инеи-ны азәи-азәи ҳатырла иеыжәеибатон...

Ажелар дасу рқытқәа раҳь ианықәт, апсхаи апшыацәеи, дара аиха-быра зегъы еиңни, ара Къалашәыр азиас апшахәа уахынавало арығы-рахътәи аган ағы, хыхъ ҳаракы ахәы икәгылаз аныхабааш ду ашқа ихалеит. Уи ағәарп шыац-кашшырағ асасцәа рзы цунықәарап аҳасабала ачеиңыка ырмазеин. Абрақагы, саси пшәымеи ғыла еиқәнүхәаны какалк анырк аштыхъ, дырғөгъыхъ иааинирслан аилацәажәара рыман. Рейлацәажәара убас еиңш иара ахала ахы археит – апсуаа рқыр-сиантә дин архиепископра арезиденция уажынахыс Пицундантәи арахъ, Ақәәкә, ииагазарп. Уи згәампхаз қалеит, урт Константинопольтәи апатриархра хада иатцанакуа автокефальтә архиепископрақәа рсия аханатә аахыс иарбоу Пицундоуп, ҳамцаа-ҳампшаа уи апсаҳра амала-хазгы ҳақәитым рхәеит, настыи иабанзахақу, рхәеит, аимператор Иустиниан аныхабааш хазына апсуаа ирзыргыланы, рхәычқәа рнатразы шұтранда иапсыуаз апшы да Евфрат рапхъаза дахырызаиштыз, уи адагыы Рим ду аихабыра рапшыгарала, 325 шықәсазы Никъеа ақалақ ағы имфапысыз адунеизегътәи ақырысиянцәа Актәи реизара ду иалахәйз, Пицундатәи акафедра аепископ Стратофил ирезиденция ахыіказ уи адгыыл-пшы хазына мап зацәахкуа ҳәа ицәажәеит.

Урт зегъ иашоуп, ихәеит апсха, аха ақырысиян дин ажела рапхъазатцәкәа Аңсны изманы иааз рыйжалақәа ахыцәйрыргаз, иагъахъ-карпсаз Ақәоуп. Себастополис – ипшью ақалақ ҳәа дара аурымқәагы жәйтәзаахыс Ақәа изазырхәа ипшъан, ицқаттаартан азыхәоуп, убри ақнитә, иара ҳазшаз Анцәа игәы иахәаша атыхәтәанынза инықәаҳгарп ҳтахызар, ус ауп еиха ишысабапу, еиха иагъшамғоу...

Ари азтаара түхәептәала уажәазы имызбакәа, нақ-нақ өеила иазхәиңни еитахәапшырп еиқәшаҳатхеит. Абри ауха Аңсны ахынзанааа зо икоу аныхабаашқәа рааглых зегъы Константинопольқа ицо акәымкәа, псыхәа ахынзамоу иара Аңсны изаанхо, апсуа ҳәынтыккапра ашыақәыргылара иацхраауа ақатаразы шъарда зтазкуа аусқәа ирыла-цәажәеит, иагърыдыркылеит...

Абри аштыхъ жәамшгы цқыя иаамтцыцқәа Мзымта нырцә-аарцә иаванхо асаңқәа, Гәбаа адәағы аизара ду мәапғаны, апсха дызғыз иақәызбенит. Урт уаанзагы, лаф-өхүрчаран ишырзырхәоз еиңш, уағ рацәак дызрықәымгәигуа, саз-ғызызала иааниуан, апсхацәа ирыххәици-амызт, Бзып азиас мазала ирны, уажәы-уажә абзып қытқәа ирықәлан еимыртқаон акәымзар, изақараазаалак атәила иахәаша уал-баңык ршәомызт, рхы рымакәачран. Уажә дара зызгәааз аихарап апшыацәа

рыла иусқәа рымғапгара дахъалагаз ауп. Дара амалагы ақырысдан тасқәа уеизгыры-уеизгыры раңақ ирықәніштік омызт, иагарааны иубаргыры ыпстакәа ирталаны рхала ржәйтә мыртатратә нцәаиҳәарақәа мөапты-грон...

Ирхәон ари аизара асаңқәа рымала иапшырымгейт, урт амца ыртқазтаз иара убри азиас Мзымта ааххы ашъхақәа ирыбжанхоз, маршьанаа аамстцәа дуқәас измаз, зынза алеишәацәгъақәа ҳәа изыштыз ахчыпсаа роуп ҳәа. Дара ахчыпсаағы зыргығызы, дырғеғыхы маршьанаа ахцәас измаз псхәа роуп ҳәа, псхәағы ыңғыркызы Даңтәи маршьанаа роуп ҳәа, уа ғың ғифаган индырхаз ахазарқәа ҳысыкгыры, изшызы уағы изымдырзо, рыхқәа ҳытәтәданы ишкаждыз рбейт ҳәа...

Дали Цабали рыммарагы ракәымкәа, иахықазаалак, жәйтәзаахыс маршьанаа зхылттәкьыз ахчыпсатәи маршьанаа роуп ҳәа ипхыазан. Убрри ақнытә Даңтәи, Цабалтәи маршьанаа иага иғәтәзазаргыры, иагыраңтәзазаргыры, ахчыпсатәиқәа рхыпхыазара иага еитазазаргыры, ҳыбағқәа ҳәа ирыштызан, цәгъак-бзиак ағғыры урт ракәа иахыпағомызт. Усқантәи аамтаз маршьанаа уаҳа ҳаззызырғыша адунеи азә дықәуп ҳәа иқамызт. Дара ахчыпсаа рхатқәағы маршьанк, дахынтааазаалак, иажәа рмаҳауазар – уағы ихәтәйк рлыимхағ инеиуамызт. Ажәакала, иаақалалак, уахынта арахь, мамзаргы арахынта уаҳа ахы артсысыр алшон. Уажә иаахәйткьыз амцаңшы Даңынта уаҳа ицеит ҳәа иалаңәажәон. Уи еиҳагы ишәэртән, акыс апсха иуацәа гәакъақәа ахазарқәа ршыхатазар, уи нхытқәа ахан ипацәа рлыимха итасыр, аға иғәырпсақхәа, зынза ахырзаман цәгъа ахылғиаар алшон...

Ирхәон асаңқәа Гагра амға ұшәаррағы игылаз абырзенқәа рғарни-зон ағы инеини, ҳартғы ҳшәйцхрауеит, ахәа ҳарғәгәап, апсха иб-зып-тәыла иман иахынтаху дцааит, ҳара аимперия ҳалтцуам ҳәа рхәазшәа, бжағык азахәкәеи аубыхааи, нас Псхәи лбаа апшахәеи Ҳашпсы азиас ааххы инхоз, дырғеғыхы маршьанаа ахцәас измаз аибғаағы урт ирыдгылазшәа. Аңс ухәа, арс ухәа, уаанза нақ-аақ еиқәылалоз, да-ра-дара ашыа зыбжъалалоз, иеибашылоз уахътәи ахылтшұтрақәа, зыбз ыртқатқыуу цъяа еилкаазамкәа, ес-иахаулак апсха дхарблакъоит, ҳәниғағылоит ҳәа абас рееидыркылент, Гәбаа адәағы, Леон иуаа иман дәнеиаанза, дара реизара ду мөаптыргеит, ауаа ғәтәала еиладырғын-тит. Ирхәон абарт еитдаркәақәа азәгъяус ағы ирыдымғылаз апсха уа-анзагыры еиҳа дзықәгәыгүаз Шапсытәи иара ижәлантә Ачбақәеи, убрри Мзымта азиас амшын иахъалало азааигәара иларкны зыдғылқәа ықаз, аамстцәа дуқәа Гъечааи затқызы роуп ҳәа...

Иахъурхалак, абас дырғегых уағ аңсыха изымтоз ахынта-ғынтара иаатагылент Аңсны аиҳабыра, ирластаймзар псыхәа ықамызт. Аңсха Псырзхатәни иаҳтынрағы, рхыпхъазара мүррацәакә, зынза изааигәзаз иарғажәфацәа еитеизигент. Таңшь-ипа Беслани Баалоу Хъзани рапхъя инаргыланы, абас жәафасык рѣйнза, еиҳа зыбз хәшәү ҳәа ипхъязаз абжыақазацәа лпшаахқәа алхны, ишәхәаша-ижәуша шәа ижәдирп ҳәа нарахәаны, амға иқәнитен. Урт рапхъя ицарц ахырызыбызгы Далқа, Псҳәыіқа акәымкәа, Саӡтәылақагы акәымкәа, Ахчыпсыікоуп. Таңшь-ипа Беслан уатәни ижәлантәқәа драцәажәан акы изааимгозар, ацәгьюуцәа иеибадыркыз амца, табыргыхатан, есааира амәхак артба-ар, рцәашшыгы уағы изамто ирымпытахар ауеит...

Аңсха Ахчыпсақа идәйкәитказ абжыақазацәа анца ашътахъ, иаҳтынрағы изааигәатәни имаз, зажәа дазызрыфуаз аҳазарцәа, Төнгъиз Бешлиуқ захъзыз ауағ нага дназлуу фофык ахацәа, зны иан Ҷа-рымхан-ханым ләрү ргәйнамзарақәа ртәи ҳәаны, еицхрышшы иара ишқа иааоналеит. Урт рааишьеи рхы-рәқәа реитакышьеи рыла аңсха идириит ианшыцәа гәйинхарак шрымаз, зегъ рапхъя иргылангы Лата иқалаз ауағшыра инақәитене уи. Арт ас уажәада ргәалак рыманы ишәхымс ихымтцызыт. Ари рапхъаза акәны, егырт шәкырзъ дызлаз ақыба-зыбақәа изымхозшәа, аңсха иғапхъя иаацәыртцыз ус-ғызын. Урт таны, мыщхәык иацрамлакәа, ҭынч-ҭынч, акыр ргәйнамзарақәа ирылацајәеит. Ирхәаз уи ауп, уааишыа бзиоуп, аха атыхәтәан, ҳәена-нала, рхәеит, Җаара-Җаара ухата иузгәамтазакәа, иахъуцәагхаз ықоуп. Акы, ақырысиан дин усқак иахыркыацәан садгылафуп ҳәа уахымқәаар акәын, әбә, ҳарт уаншыцәа, рхәеит, ҳапсы ахъхрыциқылаша, иатаххаргы иахъөйхлаша ҳара ҳанцәа, зегъ ҳайдылан ҳазмо Төнгъри-Хан дүззә ҳахымданыҳәалаша мечетк иадамзаргы Обезатәила иҳазгыла-зар залымшозеи... Ҳлагыы, ҳатоумтән аха, укәша-мықәша иғылоу ауаа амцх ырғера угацәоушәа аабоит, урт ырбжъара, ухата угәи азымфазо, узтиуа маңғым. Иңәгъамызт ҳарт аҳазарқәа ҳҳәынҭқарра злағәтәахаз ҳкаганаң ту ашықәгылашьала шәенихабыра шъақәургылар, убасала еиғукаар. Уажә излахбо ала, тәылағацәңиңхъаза иртәан иумоу утудын-цәа (ашътахъ ҳара урт ырбизшәа иахаршалан «атауадцәа» ҳәа ззаххәаз ахцәа) ухәатәни хартцошәа қартцоит, аха бжеихан иахынзахәтәтәкъую иуцәшәо, уажәа иахыпогыы иқаҙам... Җынбагы, рхәеит, ҳара ҳкаганра маңқәа рәғи атудын даныкъам иусқәа назыгзо Қәйнур-ҳакан иоуп, уи-гыры мышкы шыбыжъаанза иадамзаргы Җаара дахнагар, дзыпсахуа Җа-вар-шыигыр иоуп, аха ахәынҭқарратәкъа шейбакәу иахагылоу аҳакан

ду иватәареи иусқәа ицнагзареи иақәитү, амца зхыжыны зыңғағы-мыңғағы зегь зқәйблау, фашьара шысмыхуа ҳәа ҳанцәа иғапхыа ифәтагыланы жәлары зегьы ишырбо иқәхью ибн-фадлан ҳаканбек иоуп...

Апсxa жәаха өнек имғапысыз жәлар реизарақәа мыңхәы дырзы-разны дахығаз ақнитә, арт ианшыцәа уажә ицәрыргаз рғәйнамза-рақәа раңақ дыдмыргәтейт, аха уеизгыы мап ахимәаант, макъана дзызхәыцша шмачмыз, ихатагыы игәы зызғоз агхақәа шығаз, аиҳарак итегельгэ зыгәра ғәғәала иғаша ауаа ралхрақәа рұғы...

Уи анағс ирцәымзакәа иреиҳәеит, Апсны иацхраарц Ҳазартәылантә иаауа зегьы шеипшым, урт рахьта зхы өеимкәа имғапызгогы шығоу, дара ртыхәала еғырт, аиғамсқәа, гәык-псықала ихацхраарц иағурыпту шыладырғәуя. Жәаха өнек Лата иқалаз ауағшырагыы аиҳарак убри иаҳкъазар ҳәа гәғарас ишимо...

Акраамта ианеицәажәа аштыхь, атыхәтәан Леон ианшыцәа аҳа-зарқәа ақәиргәигит хымпада дара рзы, уажәазы акы иадамзаргыы, рынцәа иаҳымтданыхәалаша, дара иаҳыртаху атыңағы мечетк аргы-лара нап шаиркуа...

Ариирақаз гәыркәәндагаха ирыманы аҳазарқәа анца аштыхь, апсxa иағсара наилжжит, тұса змам иусқәа ачықмаса еиғш инаиқәапапеит, уағы ишимбац ихәыцыртақәа аарацәахеит. Измааноу изымдырғогыы, дышхәыц-хәыцуа, данхәыцыз зны ағырыфраан зпа затә машәырла дтаяз аамста хатқак дааигәалашәеит. Аеқәа еиндағлан еивас ишцоз, уи ичкәын қәыпш, дзықтәа ағы ғәғәала ианышацәхныисла, иеизним-кылакәа баағсыла акәадырмаха иғра итасын длахапсит. Ари збаз аб ахыткәа еиғш дылкылсын, ипа дәүжәкәәаны, ашыңрағы днышты-итсан, иара хыма-псыма дығөөжәлеит, дук мыртсықәагыы аицлабра иа-лахәыз ағығаңа зегьы драпқъаны, апхъаха иманы дығоталеит...

Аб илымшо аға илшароуп, дназхәыцит Леон, лаҳынцала иамузакәа, ес-изыхкъалак, аға илшаран иқаз илымшар, дырғеғыхын аға илшароуп. Уаҳа псыхәа ықағам ари ҳдунеи ағы. Ма аб, ма аға!..

VI

Апсxa Леон аҳазарқәа дара рхаканрағы аиҳабыра реиғекаашыа шыақәғылашьас иамоу үқәннығәар бзиоуп ҳәа иархәаз уажәы-ушытән-гыы ихәыцира иалтцуамызт. Җабыргынгыы, зыгәра иғаша ауаа мағғымкәа икәша-мықәша иширгылазгыы, ихы аиғштәкъа дзықәғығаша, ағъарма-

цахәатәкъя зегъ рыла идгылаша уаф дыѣкамшәа ибалон зны-зынла. Аиҳарак, ауа-иуа-қынтыжәмаѣа ҳәа иѣан убас еипш шьоуки, аиашъара изазаигәашәа иахыѣаз зхы иархәаны, маӡа-аргама зхатә усқәа ишырғыц ирғәз, зынза иара игәы ахъазымғаぞ атыпқәа рөғы ҳафеида алааҳгоит ҳәа цәытагызмалрас, цәыхцәыфарас иѣко зегъы қазтоз, ала-га-фага иалаз. Урт ракхтә азәырғыи иара ҳатала өүхъшыртас дыштырхырц иаштән, ишә инылаҳауа ес-ирулак ибла ихғыларц ртахын. Даеа шьоукъы Ҷырзха агәта атәатла ду амтдан иреизартахын. Иахъа хәланза ауҳәан-сҗәанқәа ҳәа еилагылан, уи ала апсxa иусқәа рөғы ацхыра-ара қартцахуазшәа. Апсxa дшаауа анырбалакгы, дасу илапш ҳаташәандаз, иара изын хеигзарак шыѣхамтço ибандаz ҳәаx, азәи-аzәи еипырхагамхарц, машхәылтла еигәтасны, иөы րыграгыларц егърыгымхо, имға рීанрыжылон, зых пату ақәызтço ишиатәам ала, имтажырхәара иалагон. Ас еипш иѣаз ауаa апсxa уафы ишимбац ицәимғын. Аиҳарак дибаны даанхомызт қәрала уеизгы-уеизгы рацәак ихымцua, аха абыргра зеazкны иѣаз, уаф қәыға дусгы зхы зыпхъазоз, Хытцәыр захъзыз ҳатак. Уи дыхәтцышza дышлахъан, арахъ дызграпшza, ахыц еипш иерыхха, изарақәа ҭарс икны, днапырхаха-шьапырхахо, иагара-аны дубаргы атәа-тла амтдан ауаa дахъылагылаз акы далацәажәон. Бжеихан ихы ақәын дзыхцәажәөзгы, изуз-исхәаз, апсxa сышцихрааз ҳәа дааќәымтцакәагь хырехәаран дызғызгы...

Убри аѣкнытә ауп, апсxa ашыыжъ ахтынra аbartца дшықәтәаз абри ауаф агәашә ағы дааини дыѣoup, даахаштрыма ҳәа ахтынra ахылапшцәа ааини ианырхәа изицәымғаз, иаразнак атак зrimтaz.

- Ихала дыѣко азәыр дицу? – дцааит ашытah.
- Азә дицуп.
- Дазустадашь?
- Ҳаздыруам, ухаткы ҳцеит...
- Иаашәышт рғыцъагы, – инарыдицент, исцәагозеи, изышштуо еилыскаап ҳәа дазхәыңни.

Дук аамтцыцкәа, иара абри аbartцахъ ирыманы ифхалеит арт ағынцъагы. Хытцәыр асаара ихы шытакшома ухәо даахырхәеит, ихы маڻк иаалаиркәйт ициз ахатагы. Уи ауалыр еипш деицыгъежъза, уафы пылтыксаак иакын, уаҳа схырхәаپ ихәаргы илшомызт. Апсxa ари дыз-устаз ҳәа еғызымдырит, Хытцәыр уи еиликаазшәа дааццакит:

- Ари Калистрат абырзен иоуп... Избахә шемаҳацкәа шәыкam...
- Леон лапшыла дқылкаан уи ахата деитанаихәаңшит, аха дырғөгөых дызымдырит, избахәгы иахахъаны ҳәа игәаламшәеит.

– Калистрат... апараңқағы, – еиңеүхәахит Хытыңкәыр, дышпоугәаламшәо ҳәа апсұа гәйбән иитарызышәа. Хытыңкәыр, апсұа харазатәи ижәлантәқәак дреиуан ақнитә, ус аңајәзара дақәиттәизшәагыбы ибахуан, уи ала акәын ес-иқаңталак иааигәзара аайра злеигәзгүзәгы. Апсұағыбы уи идіруан, дшиңәымғызыгы, уаа қәыңға гәртәк аишыңда иман ақнитә, урт раҳатыр азы дичхауан.

– Апараңқағы? – иаңаң ааңьеишиеит апсұа, уи ари дабеипшаан ҳәағыбы днаңхәыцит.

– Аай... апараңқағ Калистрат, – даалахөүххеит Хытыңкәыр. Их ду ћәазза, дхысқхәаңза дахъгылаз иблақәа ааңаңыншиеит Калистратты. Уи ацаха шкәакәа илахәаны инапаңы акы икүн, Апсұа егымхәакәа, дәғалылан, иtron-тәартахь иғынеиҳхеит. Даргыны наиштәләйт. Үа даннеи, хаз акәакъаҳы иғылаз аишәа еиңгөжекъ хәың даахатәеит.

– Պարօւմա иуку? – дәааит апсұа бирзен бызшәала.

– Аай, апсұа ухатқы, – абри днаңласхан, иаразнак ацаха ааңтиртле-ит. Պара ғырп гәртәк еиңгөжекъ-еиңгөжекъза, иңирцыруа иаалихит.

– Арт схала ипсыңкеит... разын парақәоуп. Зны изеипшроу шәсырбап схәан...

– Ипүкаанза ҳәәы ҳәануңдар еиңтын, аха уи егъаурым... даба исы-рбен, – апсұа инапы наирххеит. Калистрат иаразнак иңара-ғырпқәа апсұа иапхъа инықәиттеит. – Аңсуа шәхатә пара шәымазар еиңүп сгәахәын... Ахәаахәтцәа шаңа аудаға итәгылоу, шаңа иғәаңуа ахъыз-боз...

– Уи тәбыргуп, – ихәеит апсұа, – акыр түеит ҳаргыбы ҳазхәыцуе-ижъети... Константинополь апара пікәнды аагара уадағхеит, ҳхатә пара пікәртә ҳамазар хүсқәа еиңа иманшәалахон... – Акыр түама уара ари уағуюнжъети, ухаңәатәала апара пікәртә уақәиттәштәйде? – мачк иа-арғынгы дәааит апсұа, апара ғырпқәа нархә-аархәны дрыхәапшуша. Урт ибзиан иааилукаартә иара апсұа исахъа мәһәиртас ираархан, иа-арғынкәиршаны, икәеи-цеиуа, итүөфә бирзен бызшәала «Ихақәитү, дхарракы апсұа Леон лаша!» ҳәа рнын.

– Мап, схала сақәитзам апара апікәртә... Պаса аус зуан Трапезунд, иара уи сағаңзын. Уажғыбы мач-саңқәак уи апараңқарта садхәалоуп, аха сапыртыңц ستانуп. Сүсүмтә шәғәапхозар, араңа еиғыскаауан апа-ра пікәртә. Ҳәарас иатахузен, шәара шәазыразызар, уи анаға иатаху маңаахәыла сеңқәзүршәаша ауаа рнапы саныштәдар...

– Ари апара иануңаң ажәақәа узеңқәзүршәада? – дәааит апсұа.

– Аурым ипа Чантамыр, – дазыпшызшәа, иаразнак атак қаитцеңт Калистрат, апсхаи уии шеизуааз идыруан ақныта, иус изаенгъхап ҳәа дақәгәйтәкъаны.

– Шәеибадыруама?

– Ааи, ҳашпейбамдыруе...

– Иара дабақо... такәи түеңт дұамбейжътеи?

– Игәи бзиам, саҳ ухатқы.

– Ихъзеи? Уара акрудыруама? – Хытыңкәыр днаихәәпшит апсха.

– Раңаңаң ибарғәим дзынхъаауа, лассы дгылоит, – дыхәтцышза дахьгылаз дааңаңаң Хытыңкәыр.

– Уара иудыруазма ари ас апараңқара игәи иштаз? – Хытыңкәыр деитиаиззаит апсха, уи анағс амцхә ухы иадутцаңәоит ҳәа дикәымчрызшәа.

– Мап, сарғыи нахъоуп иансаҳая... Апсха иөи снеирц стахуп анихәа сицхрааит ауп, амған исеихәеит ауп дзаауаз...

– Уаҳа азәыр идыруама апара шпүкәз? – Калистрат днеиңәпшит апсха.

– Мамоу... Чантамыр иаамыштахъ уағытәысса издырзом.

Апсха дааипхъхәицааит.

– Азәымзар азәы илымхә итамсыроуп... иааниа апшашаңы, арахъ сиқхъан даазгойт ахасабтә усқәа, ахәаахәтә аиңқаара знапы иану ауағы, уиі уареи шәеиқәссыршәап, нас иқататәу, ишықататәу ҳалаңаңаңаң. Уажәазы сара сажәа уаҳарц утахызар, исгәапхеит уусумта, излазбо, даара иҳаңәо ак акәхоит... Амала ипахұша апара пұканы ҳал-гаанжа дазустазаалак азәы илымхә итамсыроуп, – еитеиңәеит апсха, аиҳарал Хытыңкәыр диңәпшүа, уара уоуп зыбз зхапың ақәыргылара маңк иззуадағу ҳәа заа игәи иеаниңдарц.

– Азәы нахъар қалома, – ихәеит иара Хытыңкәыр, дқапшза дааипрашәан, – ари аиңш аус ғәтә...

Леон аразны-пара ғырпқәа инапсырғында инаниңсалан, рықапан еиликааузшәа, иааиртцысит, даргыи ахъхъаҳәа рыбжыы аагеит.

– Ишеибаҳхәаз еиңш, апшашаңы ашырыж ҳаиқәшәоит, – абри ааиҳәан, Калистрат нахъ апарақәа наирххеит, ағылара иеазкүа.

– Уаҳы ишәымаз, – ихәеит Калистрат, – арт шәа шәзы иаазгеит.

– Ираңаңы ипүмкәзазаит макъана?

– Мап, ұлоушты, усқак злаңысқо сыйтода, арт «ргъама» абаразы нахысыз роуп.

– Бзиоуп, – апара ғырпқәа иара ус ишикыз дәғагылеит апсха.

Бзиалахәа еибыхәаны ианеиңирт, апсха дырөгөгүх аразын ңара ғырыпқәа рыхәепшра дналагеит. Даргы, иара ихатагы цөбүлдөрдөрттөн ртахызшәа, зынза иблахкыгаха иааиғалашеит, фоби чыдакгы хаязда ирхышашөөн...

«Зны-зынла еиҳа узыргәақу, еиҳа иутаху аус уаа-шәфөйк ашытатдан иумазаргы лассы иманшәалахом, – иғәи интихәаит уи гәахәарыла, – дағасынан зәңгиз ахәйнәткәрратә ус, пхыз иубазшәа, абас угәи уеңзәмкәа мариала иумытцаманшәалахоит... Ахышшәргәйтца иоуп ари зыбзоуроу... Зылпха ҳаура, зылпха ҳаура...»

Абас ҳәо маңара апарақәа уафы иахымбаша наңкын, абұлжарғатқақәа рахь ацара иғәи иахътаз ашқа даацқакит...

* * *

Апсха иихъчағақәи иихъетхәа-нығағағақәи дрыгәттылагыла абұлжарғатқақәа рөи даннеи, ғың илеини ишьтоу асы еипш иғәаш-ккараза, изәзә-иҳәхәа иқаз иөыхә ҳарак, ашылыкығағақы аламы-кәзакәа, ахыштәхәа дааевијәтүн, еснагы еипш, ицизгы дрызхъампш-цәекәа, ашацахәа абаа хыбра дныоналеит. Арақа хазы иған ашың, ачамхә, ашә, абнахәаса ухәа ирылхыз айтқа үзазла, тсала, еихазала рхычаптартақәа, ахәақәа, ахыцқәа рығаттартақәа, апракқәа рзачырта, акәалзы матәақәа рычаптарта, уажааигәа еиғыркааз ар ршъататә, рцәа-матәа азахыртқақәа...

Рапхья апсха днеит ахыци ахәимпалқәеи рығаттартақәа рөи. Уи злыгтуа ҳәа жәаха өнек ғың ипқаны иааргаз, арканжартқақәа рөи иқәыз аматәахә дахәапшил. Ибеит арақа хазы еиқәыз, уажааигәа Майқәәпқынта шыхамфала ағәйжықәа, ағәқәа ирөхъынданы изаартиниз, пшы-нызкъ цыра инареиҳаны ахәақәа, уахынла амца рыцарсны иа-нуршәлакгыы, ижказа иахынениуа, ағацәа рзы иғәйткөага...

Апсха абұлжарғатқаға рус ридирөхәалеит, иғәампхазгы ре-иҳәеит иаахтны. Иғәампхаз рапхья иғылан раңақ иахымцқаку-аз, иқатцамкәа бжам-өам ицәблагәаны ишьтаз абұлжар ахырацәаз. «Хара уахгы-өынгүү ҳашиазароуп... дасу ифны имоу абұлжар маңара ҳақәымгәйткәа, ишахәтоу ҳаиқәшәазароуп зеипш үзапханыла... Абұлжар зкым ауағы дзеибашуам... Ауағы ихгыи ипсадгылгы иихъарц итахны бұларда данынха еицәоу гәифага ығазам... Хара уесиңшқәағы хрықәшәақәахьеит, ижадыруеит... Қоуп, ихақәлаz иабұлжар импүтц-ны иара ихата далахшықәахьеит, аха уи иабұлжар импүтцханаңша шақа

псахеибафара урықәшәозеи!.. Иауазеи абри зұхарға, Аңцәа иңшынанда абұзар злахшаша аматәхәд ҳабнақәа ирылажызызар, ҳапстакәа иртажызар, ҳадғыл итказар...» Абас ихәон Леон дааңа жәажәаңыпхыза. Рыпсха шақа уи дазғымхаз дырны, абұзарқатсағщәа рус еңтадырхомызды, иаарылшоз зегзы иағын, аха иара, иага ирөхәарғы, сгәй наңеит, икәшетцахьо азхонит ҳәа знымзар-зны иғаиршәран дыжамызды.

Аңсха абарт абұзарқатсағщәа, еснагъ ишиңдесіз ала, зназы иа-рөхәашәа, аеңныхәа анриңа днаган идырбейт (зында иара изым-дирз) уажәаңғәа уахық Аңхәа рқытых үахъбжыло абаатәғи ау-рымқәа ржәйтә бұйартқаңыртқаңа ирдәйлган иаарғаз ақәақәа, ақа-мақәа, абағ иалхыз апракы еиңғызжекқәа, асақәа, абдқәа, имачым-кәа акәалзы-матәақәа, иара убас ағәргәалеңкәа ирынгылаз ахажә, ашъантада рблақынға...

Абзия қаңтоит ҳәа аңсха идырбаз, арт уантә иаажәга ҳәа шәазхәа-даз, аашъароуп абри зегъ змааноу, дырғөгъых амазеи шәашшыоуп, шә-хата ишәйлшәйршаран икоу ааста ихәен, еиңғыны ирыхтникеит...

Аңсха арантә деңтағөңжелан, ихъчағщәеи, ихәатханы ікәғағщәеи, иареи шеимаз «Аңғаршығщәа лаҳь-рытартта» ҳәа иахъашшыл, азы злығтәтәа ицоз, ашыцламшә зқәниааз, иара убригъ аурымцәа ирыргы-ламтәз, ажәйтә баа-хыбрағы днеит. Уи ашъахағытцахь нақтакөи иңшытца-халан. Уаҳ знымзар-зны дымғахытца зымбасызғы иағынға...

Аңсха дааңыжәтцын, азы зөйтәтәа ицоз амардуан лақә дағалан дыюхалеит. Аңсха иалхыз, аихағәқәа қынғыла изқәйчапаз ашә хынта ду даннадгыла, ихъчағщәа руазәк днаиаптызан, иаҳәа ҭыхны ахәтәала ашә асра далағеит. Ашә ааиртит ахажә датоушәа зхы рқәнни икоу, адау-апшы иеңшыз хатса цәылгара дук, ихы-иөи еимасабаға. Уи какан бзиак иақарал ибла қәз дүкәа цәиркшапаны, ақәхара иғәи итән, аха аңсха даниба дгачамкын, инап дүкәа хынырхала, иихәо иғамшәо, дәеббаза ус дғылан...

Леон ари ахатда илағымтқәа днаиағсын, акыр итбаа, иахъабалак иңшытца, атзыбжыара дыбжыланы иғыненеихеит. Уи ғынашындағы ахат, аха агәхъаа мкыкәа аңсха дышнеиуаз, нақстәи ғыңғы ахатқа ааиңылеит. Руазәк ари «Аңғаршығщәа лаҳь-рытартта» хлапшыс иамаз, хызышшыарас «Аблазатә» ҳәа зархәоз иакәын. Җабыргынгы, уи изблак абаандәа итүрххъан, саҳтан еиқәатәала итарзын. Уи иғәи иеңшамкәа аңсха данаандыгыла, апхыз далоушәа ихы ахыигара имо-уа, ұышынан шәа даақалеит. Аңсыйғы ааигхеит «бзиала уаабеит, саҳ үхатқы» ҳәа иамхахәарц, иашта дәғылаз ұышшын.

– Жәаха аизарағ лаҳь зтатөү ҳәа ҳазқәызбыз ахътаку ҳурбондаз, – уи илакта ғтқааны днаихәаңшит апсxa.

– Уажәйтәкъя, саҳ үхатқы, уажәйтәкъя... – ихәан, иаразнак да-ахынхәын, дыңрағә-црағәуа иғынеихеит, мыңхәы иерыңхатәны, лаҳь зыртo ауaa ратқыс изтатөү са соуп ихәарызшәа.

Апсxa ихъчаңцәагь иаргыы уи ablazatә инаишштәлеит. Атзы архәара иахъаавағъежыз, аихатәкәа зылхәан иаркыз шә-қъақъя дук цапхала иааиртын, зегъ шеимаз уаҳь инығоналеит. Арағагыы убас иғынциәаңз, ахаҳ-лағәратцәкъагы азы алтытәцәа икон, аха нақстәни амра акылха-рақәа рахътә иахъығоначчоз ақкынітә еиҳа илашан, еиҳа маңк апс-ха ғонашшәагыы икән. Абрақа хазы, алымқәа ртакырта еипшыз, еиҳатә ткъаңла икәыршаз даеа хыбрak атзы азганкахъ икәачапдан иаман. Уи ағоныңдқа жәохәәфық рақара ахаңаа иара ус еилагылан. Урт eихъыжә-е-икәыжә еилахәан. Ржәохәәфықгыры рыхқәа бжара исан, ржакъаңцәагыы, цас ишазыруз мәашшо, еицақъаңа бжара иамхын. Рылахъқәа рәаша-рағытәкъагыы иғәағаза адамыңқәа рнығтала ирнын. Дара аңаа иа-лашшыш оумашшәа икән. Апсxa данааигыры ус акраамтә итүүа, имдисзәо еилагылан, аха иара дрыхәаңшуа даналага, рхы атыңаа иаанин, азәи-азәи еибарәғыханы, деибадырбо иалагеит, руазәкгыры «апсxa, апсxa!» ҳәа ибжы рудуны ғитит. Арт ауaa апсxa абрақа иааира убасшак иғәәа-ны ирнырит, ғык-бзыкала еитахъәашшәа амамкәа. Гәатеираха ирысит... Арахъ иааскъян, акрыфара иаргәәкүа апстәкәа реиңш, аихатә ткъаңкәа ирыдеибагәала, рыйблакәа ҭаа ихәаңшуан, ҳатоумтдан уажәраанза аң-гъя иузаауз азын... маңа-аргама уаҳътаңжаауз азы, ҳаҳхәйт, уаҳа наҭахымкәа ҳаҳхәйт рхәарызшәа. Иара апсxa ибла ааиҳмырысьт азәаңзәала дырғапшуан. «Ирзууран икои абаңт адамың-уаа, – иғәи интихәаант уи, – ирзууран икоузен аңаапчығаңәа, зыңғыа-еитцабаа-рақәа рғытәкъя зых пату ззақәымдzo!..»

Арт рыйжеиҳарағык мызк апхъа маҗала апсxa ишьра еитазкәаңз, аха изқәыменәз ракәын. Икәалкәало икнахатәыз уаахәымгақәан, аха иара апсxa ихата «лаҳь րытәни ртакра» азырханы иаанижьит. Уажә урыхәаңш, зынза ҳаужъ, ҳаупырхагахом ҳәа ropyла ҭабақәа ropyла ишиашшапкуя. Апхамшыңқәа! Агәрамгаңқәа! Рыңсы ахътазоу азы ҭабуп мәаңзакәа, дырғегъых адунеи қъақъя иқәыпшыр цәгъя ирбомзаап!

Апсxa даақәымтәзакәа дасу блала еимданы дышрыхәаңшыц дрыхәаңшуан, шамахамзар зегъы идириит, аха еиҳа ицәғъаршфыз, иахъатәи абызшәала иүхәозар, зынза иавантиуристыз, цәгъя банды бзия зымуаз, ауaa реибарфағы, хызышшарангы «Алаңынта икылкъяз» ҳәа

ззырхөоз араћа дрылимбаант. Уи ихъзтәќья нѣкааны иааихәан, дабаќоу ҳәа Аблазатә днаиазтцаант. Уи дбалыбато, зынза дшәаќъазеит, ибла затгәгы акакачкәа ытшашәо, ифы еихымтит, ибз ихәлахеит. Апсха ихъ-чаффәа иреихабыз дааскъан, итачкәым ратцәаны адыйжәхәа ихәдаџыал дныңәсит, – абас ћаңталон абацә анъахәлахалак, шытә уцәажәни... оу-нажкуеит», – абасгы ааиҳәеит уи, икъышә аарчашаша. Ари иаалыркъан ас ћайтоит ҳәа апсха дыїказамызт, ихатагы мачк даапышәйрччеит.

– Дабаќоу? – деитатааит апсха, илакта рыцәгъаны Аблазатә ишќа дынхъаҳәйн. Уи ифы шеилымгац еилгомызт, исаса ахъаирахаз инханы ус дгылан.

– Дарбан шәйизфу? – дтцаахит уи аамтаз дара абаандцәа иреиуаз азәы, еиларгәтә иинкүз аихатә ткъацкәа акәтағ єипш бжара исас ихы рибжъакны, са ишәасхәоит уи избахә, абра стыжәгозар ихәарызшәа. «Ацәгъақәа шәара, алахъашәшәкәа, – игәи интихәаант Леон, – цә-гъяхәартак шәоур шәйипсы шпәтало!..»

Изыштыз ихъз анырхәа, уи ара дабаќоу, ҳанааргоз амфан дыб-нартцеитеи. Ҳара ҳауп итынхадахаз ҳәа ფаантит абаанды, илахь иа-ныз адамыт инапы ахъшыны ибгуа, ағъара иахъағыз дафозар акәхарын. Абри ағбааихәеит, егырт абаандцәа уи дааркын, ацәгъа шпәуҳәеи ҳәа, ихәламшәи ткааны ишьра иалагеит. Урт ахәақәа реиپш ишеибарғыиу-аз, апсха ишътахъѣ даақәгъежеит. Егыртгы уи инаиштәләйт. Абаҳта ахлапшы ифы еилгомызт аха, уахъ исыгхаз сшъамхы иацлеит ҳәа, аффаҳәа дрывакәаруа, изблак цәгъабазазала инарбоз амфала да-аиуан. Атыңырта ианазааигәаха, апсха даатылан: – Доузыжъда, дыб-настцада еиҳа адамыт заархатәйз, еиҳа иштәйз ауағы? – дырғеғыхых ахлапшы днаиазтцаант, атсеипш ибжы хъантаза.

– Доузыжъыз шәхатарнакцәа роуп, сах ухаткы, – даалшәан аккахәа даацәажәеит Аблазатә, – ҳара ҳхахәатәала уи доухажуумызт...

Апсха иааизымбатәбарахеит иаҳаз, ҹыдала шәхатарнакцәа ҳәа ахлапшы зызбахә имаз рапхтә азә далкаан ихъзтәќья аатыркъаны ианихәагы зынза ишъара дықенәќъазеит. «Ҳцызжаауа, ҳақәйизхуа... Ҳхәынҭкарра ашъақәыргылара ҳахъызмыгъо зегъы ас уала-такыла ибнах҆то ҳалагар... ҳазғу зегъы мцуроуп, ибашоуп!» – игәи даат-гәамтит апсха, иаразнакгы ихағы иаант ианшыцәа аҳазаркәа реиҳа-быра реиғекаашья уқәнныкәом ҳәа иртаз аеңнихәа. Абри акәзаарын ариабжъаракгы мыцхәы дызмұртынчуаз, иара абри акәзаап иахъа, ихатагы зынза игәи азымғазо,abraхъ аαιра игәазырпхазгы. «Ҳара итачклат, дара иоурыжъелап... ашъара, ашъара, зыхәтоу шылатәуп,

уаха псыхә амазам. Иоузыжкуя... иоузыжкуагы рәахымайдахәра икәцалатәуп... ааи-ааи, наң икәцалатәуп Аңсны иалданы! – ипсаҳи аайкәйыччен Леон, нас абаҳта ахлапшфы ихы инаркны ишьапағынза блала дааимидан: – Иахъарнахыс уамхуп уматура! – днаиқәйхәеит, ихағаты ибжы ааџеишшартә, нас даақәгъежъаан даанаңш-аапшит, илаңшгы дааташәеит архан ианааниуз ашә рзаазыртыз ани ахатда ду. Уи ахакә дшатдац датоушәа, ихахәдағыл рәхені, ацәағы еипш иблақәа дырцәйтпшша зымға дғылан, ацәаакыра дызлагылаз дахъадубаалоз ихағаты азы илжүауз үүшүшөн.

– Ара уааиши, – ибжы наикәиргейт уи апсxa.

Уи зназы изеилымкаакәа даанаңш-аапшит, нас иара дшиғыз ани-дыр, деишишкапато дааскъаны даагылеит, исеихәарызыеш ҳәа иблақәа дырцәйтпшша.

– Узғуи уара абра? – диазтцааит апсxa.

– Ашә сахылаңшует, сах ухатқы, – атәырғә еипш инап қыақъа ду ашә ахь инаирххеит.

– Ашә ибзианы иахылаңшша иоуп иахтахугы... Абаҳта ашәкәа ҳтәйла агәашәкәа роуп, уахъынта арахь иахырхагоу азәи иөи мхәyroуп. Ҳара абаҳтахь иааҳашшту ара иааӡаанза амған иоузыжкуа дареи ҳареи ҳазлеицәажәаша үъара бышшәак ҳапшаап... уара иуасхәо уи ауп... иухъзузеи?

– Ахчныз ипа Қараман.

– Қараман. Абыржәштарнахыс абри абаҳта уара уоуп знапы иану. Уахылаңшла, убла иамбакәа акәйбрыйтәкъа абрахь иғнамлароуп, иа-гығыонымпраароуп. Уажәазы абри ауп иуаххәо, нас ҳанупхъалак унеир, анағстәи ууалқәа цқъа ухы итаагалап...

Апсxa ари ихәонаты ғың хлапшфыс ићаңдаз «уара иахүхәаауда, ишпазури?» ҳәа ңасатәи аиҳабы зтаарала дихәапшуан, ихәдағыл еиҳаты иркәнни, инап қыақъа дүкәа ус ихъынрхаланы. Егъигы «ишп-уухуеи... апсxa иихәаз ҳәоуп, иахылахъада» ҳәа бла-затәыла атак қайтсон, деициыпза, иерыцхатәзаны дахъгылаз.

Леон ихъчағәағы иаргы арахь идәылтны, иөыжәланы рәаанарх-ха, архан иихәаз иғәаанагара аеаңсаҳит. «Ирблатәуп, икәгатәуп наң зынжаскгы... баҳтала ақәыцымкаәа узыбжъома», – иғәи интихәаит, дызлаңшны иибаз зегъ саҳья цәйршәагаха ибла ихымтду...

Апсxa ихъчағәа, дасу иахърыхәто рұыпқәа аанкыла, гагак ниякъар-гыры ылапш итмүршәо, ачытбжы рағымшәо, еиқәөлымхаха, дры-гәтүилагыла иааниуан. Урт ирыздыруамызт шыта ыпсxa ихы ахъирхоз.

Икан өнек ала акырғыара даннеиуаз, икан үзарал-әңбекара рыла ианазирхоз, аха шамахамзар шылжы инаркны хелаанза ираңданы атыпқәа еимиркөон. Уажә макъана амш акрыкоуп ақнитә, ас заа ахтнықа дышым-ко ақаралы гәфарас ишримаз, Псырзха агәххы ианфалбаа, апсха иеңи ағера даахан, аибашыцәа қәыпшқәа разықаттарлас иалхны ирымаз, амшын апшашәа азааигәара иқаз адәи ашқа иғынеихеит. Ампар идәи ҳәа иашытән уи адәеитых пшза. Арақа аибашыра изықартцоз ағар абжасык, цұя иқамлаң атама еипш, аарла рхәы-ржыы ааинишәшәйлон, абжағык еиҳа иаахбылқәан. Дара уаа ғышә-хышәғык ыкан, знык-қыярала изықартцоз. Еиҳа еитқаңаәз иреиҳабаңаәз хрыткамхандаз ҳәа азықаттағыцәа иддырбоз зегыны мыңхәи ирызғымхан. Иддырбозгы ахәа қыашы, ақама амфанташы, напышашәала аиқәапашы, абты аршәшы, «акәуа» ҳәа изышытаз апракы аанқылашы, ақәалұ хтарпа ахаташыен ахыхшыен, ахыци ахәымпали рыла ахысшы, нас абты кны өүіхәтәйла аибашыра үхәа ракәын. Аибашыра зеазықазтцоз дасу дара рабғыар, рөи дара ирыман. Измам рзы ара хазы иааганы итаркуан аибашыыга өкәа, абұарғы маңымкәа икан. Аршықайыа-хысцәа, нас өйла аибашыцәа разықаттара анағс, арақа жәағы рхы, шәғы рхы, зқығы рхы үхәа ұзындашы ар рпзыаңа өңілкәәгы азықартсон. Урт иддырбон бжытгала өңітни адтқатташықәа, ажылашы, ахъатшы, тәым бызшәала иүхәозар, астратегия, атақтика иатсанакуа аибашыра амаанақәа зегыы...

Раңақ тцуамызт апсха өздіала абри азықаттарта еиғикаижеңеи, иағылшылыгейжеңеи. Арпәрцәа қәыпшқәа цәгъя иргәепхон арақа иаҳызықартцоз, урт шамахамзар зегыны ргәи иатакхны иаауан. Ахаан бұйар зымкыц, тыск зымшыц зынза ақәыпшзақәагы үағы иаағьеишишартә иддырбоз иаразнак игәніркылон. Еиҳаб-еитқылаа урт ә-гәйіпкны иршон. Азықаттараан еиҳа зеалзкаа аилкәа-еилғыцикәа «Заб иғәи змоу» ҳәа хазы иалырхуан, еиҳа ипсүиқәа – «Зан лгәи змоу» ҳәа ипхъязаз рахь идыргылон, еиҳа ишәыргәйндақәазгы «раб иғәи» рымазарц ртакхон, ргәаңпыхәара гәғәала ишытнахуан. Абри иабзоураны дасу еибашығык иаҳасабала нақ-нақ қазшыас иликааран иқаз уажәнатә үағы ибартәгы атагылазаашы қанаңон...

Ари адәи иаакәыршаны, иара ус аланаңшыра аабоит ҳәа, ахәса хәылқәа инадыркны, зны-зынла ауаа раңақағыны еизалон. Урт еиҳарап ирзымбатәбаран адәи ағәта ацә-мбжыа ду ықетденди ахысшы зтоз ахәаршәығыцәа анеиҳдырсуаз. Азаара ззааз ацә қәыркшапа ду ахы ахъықиднақъара азымдыруа, хыла-шытхыла ипо адәи иқелон. Ахысра

здыртоз уи кылкаан деихсузан. Ацә töugan du ашьразы, ма изымтсы-суа ахәразы амакхәңә ғәгәақә, алапш тәры, анаршәхиара атахын. Арт амарцеңецә макъана иқәыпшәңән, аха уи зылшаз здаңам ала иа-зықатоу ҳәа дыпхөзахон, аҳамтагы иртон.

Ари мыңхәгызы ишәартан, зны-зынла ирхәйиз ацә хагаха ауаа иан-рылалоз, амашәыр баапс аныңанатозгызы ыңкан. Абартқәа раан, шамам-хамзар, зегы ааигәә-сигәа иғылаз атлақәа ирықәлон, адә ду иаакәы-ршан, апракқәа зкыз, жәфахырла еизааигәан еивагылаз, ацә мышты-кәа аанкылара иазхиаз аибашыңәа қәыпшәңә дыргылон. Уигызы дтә ғәгәаны ипхөзан, ирхәйиз ацә аанкылара злымшакәа изыңәңәз рзы ихымызг дуун...

Наршә-хиала ацә ашьра зылшаз ахәршәәфи иңнаэзго еибашығы қәыпш дзыїкаломызт, уи дгәйттаган, зегь иөхәапхызың рхәе иалагон. Дхысны иишызы ацә акәзар, разықатцарапқәа ианрылгалак, ацәа фахы-ртәрааны, еиңыккыя, ажәрада ус амамкәа иақартсон. Уи ацәахыхра иалагаанзагы, уеизгыы-уеизгыы иңаны дааргон апсаатә, ашәарах ры-рхәарахқәа рыңқышыла, нас ажәфашәәкъя иаңшны иқалаша зды-руа ҳәа ипхөзаз, ара ааигәа инхоз нхаф-быркгыы. Уи иихәоз акы-рынте иақәшәақәахъан ақнытә абригызы мыңхәи ихтыс дуны абратаи азықатцарапқәа ирылан. Анцәа ҳазшас иғерагара ғәгәала излаз апсха иакәзар ари даара ҳатыр ду изақәын, дагъазәлымхан. Иара усгызы да-азқылаз ағәар-еибашыңәа разықаттарта абри адәи иалеитоз имамызт апсха, абреиңш ағаңьара иғәи апсы ашьомызт, пхыақатәи жәлар рпе-иңш азы ихы-игәи дақәннаргәыгуамызт. Уажә уаҳъ амға дахықәыз дне-иаанзагы адәағы имфаңысуаз ахтысқәа сахъаны ибла ихғылан, устәи хыпшак иаман иааузшәа иныруан...

Аратәи ахтысқәа апсха зны-зынла хатала ихы рылаирхәуан, иа-зықартцоз ағәар зөйиз зегы аиргызы ирыңқайтсон: абты иршәуан, ахәа икъон, дөйжәлан өүхәтәйла дрыңеибашыуан, атыхәтәен зегь реиңш хәала ацә деихсузан. Қыдала иара иишызы архәарахқәа реиңкаашья, рыңқышыа, мамзаргызы рыхәашышыа «дапхъаны» апшыи ианихуа амаза иара изын шыарда атсанакуан...

Уажә аамта ахынзайдаихъо ала, иқалап шытә ацә ақетцара ааигәаха-зар, дназхәыцит апсха, иөи ишхәа наирбан иааирццакит.

Адәи азиаша ианлеи, апсха иңеңжәйизгызы иаргызы ааечыжәтсын, шы-пила рөйниархеит. Ауаа руақъан-чақъан бжызы злараңаәз ала, табыргны иудырыртә иқан ацәкша аужыны адәи ишықәыртцахъаз. Апсха мачк ҳагхазаап ихәан, итегъгызы иааирласит. Адәеиуже абаагәара еипш их-

каан еивтцарыпхая еивтцагылаз, ဇарафахыс еилыхыз, ршъаргәацәкәа шшәырзә аикәе қыағқәа зшъаз аибашьцәа ғарақәа рыла. Урт акал-маккәа реиңш итағса-тағсаңа, рхажәәбажькәа үүх-үүхзә, рыжәәфахыркәа пцаңаңа, рыштакхъкала дахърыхәапшуазгы аңсха агәеизхара ду ааиоут. Даргыы иаразнак ирнырит аңсха дшааниуз, аха хъаҳәшья рымамызт, рыпраккәа еиларгәгәа икны рағхъаңа блеихмырсыгъ хыла-штакхъла ипо, ихагаха адәы иқәыз аңә ғра ду иахәапшуан. Аңсха арт дырпрыхагамхарц, иаразнак иара изалхыз аңшыртә ҳарак ахь дхалеит. Ихъчаңаңа ракәзар, араңа еиҳагы хус иацлеит рхәарызшәа, мыцхәы инапш-аапшуан, мыцхәы ргәи рәанын...

Цәкъарас икәтказ аңә еиҳиаа ду еиҳсан икәз, жәйтәзатә шытрана ирапыз, Мыта захъзыз, Азғыбыжъятәи арпыс иакәын. Уи раңдәак тұамызт иара ихала, абри азықаттарта азбахә аниаҳа, Абжыаңәа итаңцәақәак рөңді дахъыкәзынты абрахъ дааижътеи. Ҷашынатәык дхазкылсит ҳәа избахә еимыркъо ирыман. Баапсыла ибағ ицәиласын уи, ахтқара даңтқыон, иаҳәақъаша, ибтү аршәшья, өүхәтәйла еибашышья үхәа уаанзагы пышәара дук дахысхьюшәа дықан. Еиқәатәхәхараңа ауасахәеипш еилархәыз ихахәы, мыцхәгы еиқәатәамкәа, абға еиңш иңшырцыруа, ссиришәақәа икәз ицәеижъ, даныччоз итлашаауз ихапыц қәашкәа, маха-штакхалагы дкахәхәа иеніғартәшья үхәа зегъ рыла табыргны абыржә Африкантә иааз азә иоуп үхәарын. Аха ари дапсыя цқахатан, Азғыбыжъяа ртасала, ажәак ихәаңыпхъаңа алаф налатдо, убаскак ҳатыр ақәтданы, еиқааны иаңшәала дцәажәон, иқәра иаңшумшәартә. Ара дшааиз еиңш иаразнак зегъы днарылатәеит, бзиа дырбеит, ашыңцәа рыда...

Леон ари арпыс димбаңызт, аха избахә бзианы иаҳахъан. Уажәы алас-абас, аңә еиҳсуа абри иоуп ҳәа иархәаанзагы, ихататы идырхъан уи шиакәыз. Антикатә скульптурак гылоушәа, амра ашәахәақәа ахыиқәпхоз ддирпрыцыруа, ဇарафахыс деилыхны, ихтыз ишшакхәарқәагы шшәыр-шшәырзә, изшыапык иаңхъаңа иааитхны, егыи иштакхъа инаитғаны, надаадашәа иеырнааны, ихыци ихәымпали рххә икылпшшья үхәа... Мыцхәы дқылкаан уи ихәапшра далагеит аңсха. Ссиришәақәа еиқааз ари арпыс ихыци-ихәымпали убаскак (эжкышәақәа тахә-такхәза икәз) махәәа ғәғәала иеырххә икын, убаскак ихы-игәы азыштәзаны, апшатлакә еиңш иғъежый-хынхәуа адәы иқәыз аңә ахыцалак иақәкны икын, абыржәымзар-абыржәы иара ихата хықәаалатас дытқыаны аңә даахап үхәартә еиңш... Аңсха уағы ишимбаң

игәс иаахәеит ари, избанзар иахъабалак адоуха зым иарбан усзаалак егъшалымтца идыруан. Адоуха архъя иангыла, иашътанеиуа, ажәған аетәа қыдхтәзызаргы икыднапааует. Ари арпыс доухала ацә-кша даинаиҳьеит ҳәагы дымдашъахуа игәс иаатиҳәаант апсха. Иаргыы уи дазыпшызшәа, абри днацласхан, ирхха иикыз ихәа имахәәа тәғәакәа рыла ағылж ҳәа итыркъаны ағылаирхеит. Ахәа мнаңац үхөони еипш, зыбағ еиламгыло ихагаха адәы икәыз ацәрга ду аабалыбатеит, зназы иңиңзагыы иаангылеит, нас иазааз азымдыруа, дырфегых афора аеазкны инагәагәеит, аха есааира амч алзаауа мацара, ишнеиуа, атәыфа ҭар хаха дүкәа адәаза илытцанакшан, иаргыы архъатәи ашъапкәа атаркәйлан инышъамхынгәйгәлеит, нас ифыззә аган аеныңәнажыын, ашъапкәа апырпрырхәа иақъо иалагеит, абжыы ааузымычартә иғызығызуа. Ажәлар ауу аайлдыргеит, зегъы ирзымбатәбараҳеит абас зынк-къарала апсыртатәкъя иахъаирхаз.

Ацә ас изгаша ақәшәаны ианкаҳалак, ипсхамшыкәа, иаразнак ахәда ахтәара зыпхыкәызгыы иара ихысыз иакәын. Мыта захъзыз Азғыбыжъатәи ари арпыс-бағеиламгыла ахтәкъара даңткъаны, ацә қаҳаанзагыы уа днеихъан. Избанзар, уи идырхъан, ахәа неиаанзагыы, ацә апсыртатәкъя ишаахоз, иагъшқаҳауз. Дышнеиз еипш, Геркулес шъамхыла ашъабстә данаҳъзалак ишықаитпоз еипш, атәыфа хахақәа днарымтасын, мрагыларах ағы рханы, ахы лыштаиргәгәеит, блеихақәысрак ахмырткәагыы икәмала иаахиғәыциәаит. Ажәлар дырфегых ауу аайлдыргеит. Заа идырмазеихъяз адәхәымца ақкынитә ақәастә алуа ахылтцуа дығоны ҹәйнина хәычык даннеигыы, икәастә ааимптицидаан, ацә апсыцаанза дахъзаны ақыркмың инаңыреинкит...

Ари аланарапшыра иаргачамкыз ауаа астәкъя ааскъя ргәи иахәаша ак рымбацызтақнытә, атрышә иасны, рыбжықәа рдуны «Мыта афырхатса, Мыта афырхатса!» ҳәа ағыттра иалагеит. Арахъ аайха иамразакәагыы, ағар еилағофы иааикәшеит. «Шыри, абри ҳиеипшхондаз» ҳәа згәахәу-аз зынза аитбацәагыы иааигәара ҳазнеиндаз ҳәа еиҳабацәаз ршьапкәа ирывағъежуан, «дахъшәирба иахәа» ҳәа еибарғъацәиғъатәуа...

Ари арпыс иааирпшыз афырхатаразы, арақа пәкарән изларымаз ала, «Заб игәс эмоу» ҳәа ипхъајаз агәғәазақәа рышка асиа дананыртса, апсха дипхъан днеиган, аиааира ду иигаз идныңәаланы, ҳамтас зеиғъақам ахәа ииңеит.

Абри ауха, ңсаататәис ипхъајаз ари ацә, ацәа ахыхны, апшофы ҭахмада архәарагхәа данрыхәадырпш, ашъатхъ ажәғашәақъагыы данандырпшыла, анс-арс ақәымкәа, Леон ихы наикәини ус ихәеит:

– Ари апсаататә знаршә иамтахәхаз дахъазғыбжыатәу, настыры иара архәарахқәа ирыдышбалаз акылқәеи ажәфашәақъя иану асахъақәеи рыла сымғашы избоит, раңақ хара имыштықәа, шьоуки шәарен шәшениәчая, уи аамыштахъ, иахъатыпхатәкъо сыйхәом аха, нақ-нақшәа зны ۋىزىقىкъа рыйжъара аибашьра өтөөгъы шәйкәшәоит... Шәгәры шәеаныз, дад, шәгәры шәеаныз. Ҳазшаз адырра иситаз ауп ишәасхәоит...

Абри ашътахъ, табыргны, мызкүрү цөкья иаамтыцкәа, жәлар реиласынтра баапс ڪالеит Ақәа. Уи еиғыркаант апсха арақа апшыасыцәа адгалан даазқылазк имфаңигоз аизарақәеи пхъакатәи игәтакқәеи реитцақъара иағыз аамстцәа дукәеи аамстцәа къағекәеи. Урт рхы иадырхәеит еснагъ иаақәымтүзакәа цәгъаршрамзар өеи ڪазымтоз, «калапынта икылъяқәаз» ҳәа иара Леон иззихәоз ақәатта аамстцәа – Феодоси идгылаасыцәа. Урт дара аргама рәаламгалакәа, маңала иртиданы, ашъыхытә атәры ылакшаны иандыргыло еиپш, ақағылхәа ицхаяу идыргылеит дара рхатакәа ахәуря итацалан ирымаз, аյъамытәа цәгъя иатагылаз ауаа гаркәа... Урт убасжак ираңаасы еизеит, асқафуаак аба-анагеи, иарбан «ғафу» итәахны измаз ҳәа уағы иаағьеишшартә. Апхъя икәгыланы, ахныиқәгара уағытәйғоса ишимбац ицәгъахеит, аҳаза шәара ҳаҳәом, анағас апсха ҳәа зхы зыпхъазо ауағ, иара Ҷырзха дхәажажаңа дтәоуп аха, хара ашәарта баапс ҳтаиргылеит, ладантә акәү, ғадантә акәү ҳағацәа ахъынта ҳақәлө ҳаздыруам ҳәа ғәашихак ڪамтакәа ихәацәон, нас гәйп-гәйпла бىъярла ағеибыттара иалагеит. Еибархәхәогы рәғиғархан, Гәйимстә лакза-ფაკза илавагылеит, апсха абри лахыс дхамбасыт, уаҳы ииңаху қайталаант, хара джаламкысыаант ҳәа...

Ари ажәабжъ ғаасста заҳаз Леон, иѣкайттара изымдыруа, мышкы-ғыимш длакфакуан, нас ащаражәхәаасыцәа рницеит, шәйкәшәртүнч, шәыштахъя шәгъежы, амға сышәт, снеир ҳаицәажәап ҳәа. Амала-хазгы идыдмырхайт, уимоу ицхаражәхәаасыцәа «алаба раарханы» иа-арыштыт...

Иаалыркъан ари аиپш аус хәымга-зыымга еиғызкааз ацәгъаршығзәа, рпәтца иалаччо ицәйтагыланы, иѣларызеиши ҳәа изырфуан. Иара Леон, ианакәызаалак еиپш, дыццакуамызт. Зназы иара ихала иѣлаз атагылаззаашъя ишәеит, изеит, икапанит, нас иеихабыра дрыпхъан «иѣхәттари?» ҳәа драздаант, еиликаант дасу ргәаанагара. Абасынтаи азәыр ибз атцу иатаму ҳәагъы хәыцыртас иааиоуит, иғәи аабжъажъеит, аха уи инимырпшит. Гәйимстәка амға кны итәаз дырғегъых еиҳа зажәа акыр пхылнадоз ауаа алхны ирзиштит, исхәаз шәаха, шәнаскъя, сымға шәәптиц, снеир ҭынч ҳаидтәаланы ҳаицәажәап ҳәа. Аха дырғегъых

амалахазгыр рлыма иадмырхайт. Хылхымзғашьара ззымдырзоз апсха, иаахымзғишиент ари, изакәзызи, зығнышқа инармыштыуа еипш ихәан.

Дырөгөгүйх хынтаңы ауаа рницеит, избанзар, шыакатәарак ахылғи-аарц итахымызт. Ахынта раангыры инаиштыз ацхаражәхәафцәа, ала иамхәара раҳәаны, «ақамчпцатца» итхны иаарыштыт.

Апсха иқаитцара изымдыруа, ааигәа-сигәа ихы изладимбалаңыз ала, даалакфакжент, избанзар, табыргыхатаңы, ари аиғштәкъя дақәымшәа-цызт. Жыбынталыктыз ажәлар инапала ишьрыма, ишпенури? Иеихабы-реи иареи өңиң рхы неиларкит, өңиң дасу ргәанаңгарақәа драззаит, атыхәтәан иара ихала иүбент, даргыры азааигеит, өңиң иазыжартцаз аи-башыңцәа ғараңцәа дәықәитцарц, ирадырцәажәарц. Иудыруазеи еиха рхәатәы раҳар, даргыры ҹәынцәоуп, рапхъяңазы апышәа роуп ҳәа дазхәицит. Аха ари гхан...

Аибашыңцәа қәыпшқәа ахълеиз, изызнеизгыры даргыры рабжәа мааибы-кәа, нақ-аақ инеилартдан, рапхъатәи аидысларағы итахеит зеиғыр-кәа-мыз арпыс заманахәкәа азәырфы.

Апсха иуаагыры иаргыры ари ғәгәала игәнүрдегит. Иаразнак ңшрак қамтакәағыры, аиҳабаңцәа рыла еиғекааз, Баалоу Хызан дзапхъагылаз, ар дәйкәйрдегит – хаала иамур, ҳачкәынцәа зшызыз ахъшәирхәы, ҳамға-гыры аашәырты ҳәа рыйдцаны. Иахълеиз, ағеиҳыххагыры рамраңзакәа, нырцә иғылаз «кағаңцәа» ахәитцәхәа ахәа рыхкәртдегит. Артгыры иара ус ишөйжәыз ихысуа, уаҳа аанғыламфак нықамтакәа, хаха азы итальаны нақ ирит. Иназмыштыуз ҧхарсны ирима рәаархан, рхы шхаз Ақәа ифа-лалеит...

Ақалақ әғынтыңцәа баапсылаңа ахынта-әғынта раңаахеит, ауаа гәйткәа-псыткәаха иқам-инимла ицәажәон, «аҳазаркәа аауеит, ҳанды-ртәоит!» ҳәа шьюукгы өңиңтүа ирylan, урт иреиуаз азәгыры апсха дшаани-мыштызгыры. Ашәа-зыңзара ззааз атааңцәарапкәа рхәыңкәеи рыхсакәеи рыманы аеыпхъакыртқәа раҳь еихеит, ираңаафхеит Абжыңкәа ита-лаз, Гәымстәа ирны, Гәымака өңиңтәаҳра идәйкәлазгыры... Ақалақ әғ-ныңткәа аңызармыккәа рәғи ахәаахәттра знапы алакызы атәым милағ еиуаз ракәзар, рыйтитәкәа кажыны, ғәара-пара еимпитет, уи иазыпшыз ағынчцәа амал аимтәарап иалагеит, еимакны дара-дара рылақәа ҭибаҳуа...

Ақалақ иалалаз апсха ируаа, ирзымбатәбараҳартә, ирғагылан ира-башыуаз раңаафхеит. Урт гәып-гәыпла анақа-арақа ақалақ әғынтыңцәа ицәйттәан, ргәи рәаңзамкәа иааңцәыркъон, иқан иааңкәымтзакәа, әғнәа иримонатәаны апенңызыр-хышәкәа ркнытәгыры иреиҳсуаз. Урт ианырмыхәаза, ираңаафхеит еилапыры-өңиң, амца здыркыз ағнәа...

Аусқә азнаказ хыхъ-хыхъла уағы ишибоз еипш иқамызт. Абрақа апсха ируаа ирткәаз шыуок рыла еилкаахеит, дырғегыйх ачархәара ду шықаз, ари маза-аргама Византия аимперия алтыра иағыз Леон иусқәа реиңдәкъара зығетакыз, иара убас иан лаҳәшьапа Леон Ҳазар нақ иаххәара иаштаз Константинопольтәни агенттәа рыбз шатаз, Лазстан апшашәа инаркны Апсны агаған макъана акырғъара иғылаз рғанизорнқәа рұқынта абұйар ааганы мазала ишыддыркыз, аиҳарак уажә зеңирғашын еибашыуагы дара шракәу...

Апсха ари аниаҳа, Ақәа иалалаз иеибашыцәа ацхыраара рытаразы, ихата дөүләжелейт, иңғылжелейт ираңағыны ианшыцәа ақазарқәа. Ире-иғызыз ирхәтәкәа драпызын Гәымстә дырит. Уи дшаауаз заҳаз, мчыла абұйар здыркыз ақәаа рыбқәынцәа бжеиҳарағык рөыртәхит, иаан-хаз еғрылымшакәа рнаңқәа ирғахеит...

Абас, иааркъағызын иүхәозар, мышкака-мышкатыхәала еилгегит аишыцәа гәакъакәа рыбжъара иқалаз ари аибашыра. Уи иалазгалаз бжағык ркит, Гәад-ихәы иофхагаланы, икәлкәало иофнаханы иршыит, иаанхаз рыбсатәры рыманы, дасу дызлахәоз ала, ибналаны Апсны иалтцит; шыуокы нхыңқа рығетарыжыит, шыуокғы, иахъцалац, мшын-ны-рцәқа ршъамхажә рәадыргеит...

Нақ-аақ аидыслара зықәшәаз апсха иағацәеи иареи абас уажәазы раңақа еидымхалеит, аха уеизгы ианеилга ирбартахеит ирыңтәхаз шмағымыз. Ари еиҳагыы ихъағәхәеит, избанзар, нағыры-аақғыы еиғарыжызыгы итахазгы, еижәлантәыштыраз, еишыцәа ракәын. Урт анышә раңараңгы нақ-аақ еитанеи-ааини атахцәа еидашшылон. Ари ауағемшхара ланарпшыра ауағ-гәмақ изычхарымызт. Апсха ихата, шамахамзар, итахаз азә даанмыжъкәа рتاңацәа рөы днеини дрыдашшилеит, адта иқаңцаз алагы урт гәцаренит, ацхыраара ритеит...

Ари иаразнак иаҳатыр ҳаранакит («аңаа уңаоуп» зхәақәа ығазаргы), ажәлари иареи еиғаҳажақыеит, арах ааи-мәға имоуа дәхәлдойт ҳәа зығетакыз ачархәаңцәа дара ргәи ишаанагоз еипш акәымкәа, еиҳагыы ауағ ғарқәа, ахарх үаа рыбныңқагы иара ишқа агәбылра шытытцит, «инис» мәденият 3-рымжәуа иалагеит...

Апсха Ақәа агәта еизаз ажәлар идіғаңығытәло ихәеит, уаҳа ақалақы дағынтырц, ирыхшазгы даргыы ихъичарц, мамзар аңғылуңцәа еиҳагыы ҳәағ кны нхамға ҳартом ҳәа...

Ари аштакх апсха Леон, инеиңдінкылаңан акәымзаргы, лассы-ласы Ақәа даанғыло далағеит, ирезиденциақәа руак арах ииаигеит, ғәғәалагыы нап рылеикит игәтакқәа рынагзара, рырццакра, зегъ рапхъа

иргыланы, напхара зитоз ауаа ирыдицент еилаңығеъыз ақалакъ аиташтықәыргылара, анаплакқәа, анхаммақәа рырғыцира, иара ақалакъ ахатा, амшын апшаҳәа илаваңданы, иаакәыршаны аруаа рыла ахъчара, ашъхақәа рахъ ақатқара-мәғақәа блаңарыла рхылапшра... Нап алеикит апсұа иара убас, Аңсны зегъы иабаагәороуп ззуҳәашаз, анкъа апсуааи аурымқәеи еицхырааны идыргылахъаз, уажә иғәигәтажыны иқаз Аңсуа баа-тәзамң дүззә аитарғыцира...

Абри аамтаз апсұа Леон Псыржхантә арахъ ииаигеит аибашыңәа өа-рацәа разықаттартағы. Урт уажәы Гәымадуи Ақәен рыбжьара, хыхъ фұ-ракы, Баалоуаа рашта ҳәа изышшәу адәениүккө қыақыа ду иғәиртәтәа иқәын, устәи иккәза ага агәи иқәыпшүа. Үс ишаан-шааниуз абрақа, дырғегъых иахъатәи абызшәала иүхәозар, аибашыратә маниоврқәа ирымғаптарта дүхеит. Җабалынта арахъ ир иманы дөнеиуан Тапшы-ипа Беслангызы. Нақ-аақ еилагыланы еицымғаптыргон аеазықатарақәа. Ари згәампхоз табалаа азәйрәи апсұа ҳақалакъ ҳамеикит, зынза иахъәин-гарц дағуп, иуаңа-итахъәа ааганы уа иртәеит, ҳара ҳгазагъы дицхраа-уеит ҳәа атәи шалырхырц иалырхуан...

Иқалаша уағы изахырпазом – абригы абас иқалараны иқатқәек-заарын. Абри ашътахъ ауп апсұа Леон еиҳагы ихы-ихшығ қыдданы алада, апснаа ҳәа изышшәтәкәз, Аңсны агәашашарағытәкәа иқәын-хоз ажәлар рахъ апшра даналагаз, убасқаноуп Җыбын, Иалыр ухәа урт рзы анцәаиҳәартакәа реиташықәыргылара нап аналаркыз, иарғыы иаангылартакәа аналырхыз, Гиуенос ҳәа ажәйтә аурымқәа изыхъзда-ны ирымаз, ашътахъ «Ачаа рымчра» ҳәа ззырхәаз, иахъа ҳара Уачам-чыра ҳәа ҳзышшәу аиланхартә дугын лассы-лассы датаауа даналагаз, иара диаанзагы ижәлантәкәа ахъынхоз, иаамстәа-нагақәаз иаба-цәеи иабдуцәеи тәартә-гылартас иахърымаз Чаарқытқагы үажәы-у-ажәы дымғахытца, гәбылрда дула итахцәа-гәакъақәа дрылапхью даналагазгы... Убасқаноуп ақазар-өыжәлақәа, азах-өыжәлақәа, ап-суа-өыжәлақәа рыла, ианшыңәа ақазарқәа ишықартпозд еиңш, ауахъад ду анттара даналагазгы, уи иахъа Аегәара ҳәа ҳзышшәу атыпдан, еиҳа иахъанаалаша ҳәа, адғыл азалхын, иагъкәыршан қдеихаса-гәараанды ҳаракыла...

Абарт ашықәескәа рзоуп, Нарттаа рхаан еиңш, уаанзагы ибжъажы-мызд аха, еиҳа ғәтәала ианғәцарапхаз арахә-ашәахә ранттара, еиң-еиңшым азахәажәлақәа рпашәыркра, ашәыр-бахчакәа реихаҳара, ашъхымзаағзара, «бағлашала атааңәа рырчара» маңара акәымкәа, ашәарах-цәақәа ирылхны ауағ ицәа злаиғычаша аматәа-ғытәақәа

рызахра, ҳатыр ду анақәлаз ашәарыцара, апсаатә ҳәйинчара, апсызың кра... Өзизни еиңшымкәа нап адқылан адғыл ақәаарыхра, убасқано-уп еиңа инартбааны рхы иадырхәо ианалагаз аңәқәа, акамбашықәа, уимоу аңқәағын тәкны цәеихала аңәағәара, аұғаз, абға, аиха ирылхны изрыжкәыз жыгала, өагала аутра-сүтрапқәа рықатцара. Үсқантәи аамтаз апш-жәла Ағсны иқәнамгаласызт аха, иаадрыхуан зеиуахкы утаху ачарыц җелақәа, ахәыз, ашыз, амакхәыда, ирыман иахъа зыңза иаҳзымды-руа ақәыд жәла ссириқәа, илартон ақәнныжәла қайматқәа...

Апсха қәыпш, азыблара еиңш еилағынтуаз аполитикатә пәтәзаара агәта дыштылазгы, абартқәа зегын илапш рхын, иахъабалак иазқазаз ауаа азикуан, ирцихцыхуан, тәемәфахә ритомызт...

Абри аамтазгъоуп уи Иустиниан ихаан Константинополь ишүіказ еиңш, Ақәа, Ләза-ду, ма иара Պсырзха апсуаа ртеицәа рзы тараи-уртак аартра гәтакыс ианыштыхызгы, «ҳара иахъа азәык-ғыңыз ҳауп латын бывшәала, бывзен бывшәала афореи апхъареи здыруа, аха ажәйтәзә финикиаа рхаанғы ҳхатәи нбан, ҳхатә ғыра ҳаман... Уи ҳтоурых-талашәырамға ҳаныланы қоютадла ҳныгәннысуа ҳахъауаз амған иаҳцәызит, «ҳайтахынхәны» иҳапшаароуп, еиташьақәхарғыла-роуп», – ихәон. Ари үзашьатәыс избоз алағыртуамызт, «ҳайленигзарц дағуп» ҳәа рғәи итахәыциун, ихартомызт.

Абартқәа рнағс Леон иара убас игәи итан, аибашыцәа ғарацәа разықаттарта инашьашәаланы, иааиртырц аамсташәала жәлар рус аилы-ргағофцәа, атыс ашьапы ахыыпцәоу аиңшышын здыруа, апсы дықәзар дызыргыло ззырхәоз, ағәиртқәыл ду змаз ажәа азқазацәа дүкәа, аораторцәа разықаттарта...

Азығгара ахълеиуа мчы амазам, уи еизытәаны икшо ианықоутталак ауп алу хъантагы анаргъежыуа, иахәлоупсазгы аналаго. Абас апсха Леон шәышықәсала иабацәеи иабдуцәеи ирылымшоз аамта къағек иалакжаны инеигзарц игәи итепикит. Ари аус хъантә дүззә атагыла-ра злымшоз аамсташақәак хыма-псыма рхы иптырғон, мамзаргы, ашыыцра рғәатәахы анаклак, ачархәара амға ианылон...

Иара убрі аамтазгы, есааира рхыпхъаңара иацлон идғыласаңәа, урт избахә раҳаңыпхъаңа ржәйтә хъақәа ғыхо мацара, ахәааныр-цәынтағы еиҳыишәшәа-еиңышәшәа иаауан, аиҳарағыкгы ажәйтә аурымқәеи, ағылшын, арабцәеи Ағсны еимакны реибашьрақәа раан мұқағырра Византия ага апшахәа ашқа, ма Урымтәылақа, Македонияқа иағаз апсуаа ирхылтшытраз, мамзаргы анкъа зны тәра ҳәа иртисиз ап-суа хаттарпыс сабицәа, Мысра иахъанагаз амамлиукцәа ҳәа изышшытаз

ирыжәлатәштәраз ракәын. Иକан итегъғы ҳараӡа наକ абаск҃әа ирхылтқәазгы...

Иңашатәхатан арт ауаа анкъаӡа рабаңәеи рабдуңәеи зқәытъиз ршъам-дгыл ахырхадмырштуаз, ргәи азыбылны, үзара акала ҳаз-чхраңдаz ҳәа амшын ихыхәхәала иахъаауз...

* * *

Аңсха лассы-лассы Аକәа аанғылартаси усζбартаси ианыକайца, дақә-гәығыртәгыи ианирғәгәа ашъатхь, ижәлантәкәа раңаңәони иахъын-хоз, ахңәасгыи иахъамаз Ачандара дөенины, мчыбжык ахы-атыхәала ажәлар еизганы, Аныпс-ныха ҳәа ус୍кан изыштыз Дыдрыпшь-ныха ашқагыи ихаланы Анцәа имтәматаңанеины, Бзыптәылан иахъабалак қытаципхъаӡа аамстәа дукәа рахътә ахңәас иକәз, шамахамзар, азә даанмыжъкәа абшытрап-абшытрапла иалхны, ағылтқәа рыла ипсахит. Убас игәи итепикит Гәымста иларкны Къалашәырынза, Къалашәыр инаркны Кәыдрынза, нас Кәыдры инаркнгы Аалзганза, уи анаос Егры азиас ахықәи Уақәым азиас нырцә-аарцәи ирыпныз әқытакәа зегъы раҳ-цәагыи нап рылеиқырц, иара изааигәазоу аамстәақәақгыи ахәаақәа рырғәгәаразы уахъ игарц, даара аитакра ғәгәақәа атәйла уи ағаңәе иа-леигаларц. Аха ари дахылцакуамызт, избанзар, уиражь ихыпша нағхъ-заргыи, иага «ишъатакәа» рхара дахъзахъазаргыи, иара ишитахытәкью иажәа ипхылнадоз ғәгәамхаңызт...

Даақәгъежъаан, еиха дзықәгәигүаз ауаа қәытакәа иманы, дырғеңых дцеит афада, Асаζкәа рышқа, Гагрыпшь иларкны Шәачапстанза зтакуаз асаζ-қытакәа зегъы хатала днарылс-аарылсны, ахңәа бжакофык ирхылтцыз аамстәа ғәарақәа рыла ипсахны, иғывеихан, апсуааи аеды-гъяқәеи реипш, ажәйтәзатә ҳаттаа ирхылтшытру ҳәа ззырхәоз, Шәача азиас нырцә-аарцәи амшын апшахәеи иладыркны, асаζкәеи шапсыт-аи ирыбжъанхоз, Бырзықь, Дышъан, Аубла зыжәлаз ашътрап дукәа ах-ңәас измаз Агәхәаа ртәылахъ дсеит. Урт афада едыгъааи арахъ абзып жәлари рыйжъара ңхаражәхәара зуаз, аешъаратә милаңк рахасабала даараӡа ихәартаз ракәын, апсәеи аедыгъ бызшәеи рзеиңшны ирхәон, тас-қыабзла, нхашъа-нтцышъалагыи иеиңшыргоз раңаңәа егылкәамызт... Аңсха аратәи әқытакәа рөи иахъабалак днеит. Арт ауаапагъаа уи дызғыз иага иргәампхәақәозаргыи, афада Аедыгъатәыла ахәаақәа иры-дыгәтәло, арахъ италаны архәракәа, ақәыларақәа қазто иалагахъаз,

зхыпша ғәгәазаны иаафуаз ақазарқә арахәшьапа гәынцәыхажәала изимаңдажәеит. Уимоу уаанза Гәбба адәениужь ду ағы имфалыр-гахъаз аизарақә арыхъхәны, ҳөйрмашыцан ҳхы даҳархәар еиғұп ҳәа иазхәыцит. Еидқәыланы акыр аиқәшашатрақәагыры рыбжъартцеит... Апсұа арантә Майқәаңқа дахъфеизгы шамахамзар аедыгықә раҳцәа зегы зеиғъатамала ибзианы дрыдыркылелит. Урт раҳцәа раҳи иареи шәкәила иштыхны, амхәыр аарханы нағаза аиашъара рыбжъартцеит. Апсұа ажәа риңеит аедыгықә ағада рхәақә ақазарқә рганахъала пырхага рмоуа иқаларц азы иааилшо ақағы ихы дшаменгзо, ианшыа гәакъа, ахакан ду Барғыиль-хан ишқа, мамзаргы Хөрсонес итәоу уи ихатарнакцәа раҳи убри атыхәала иаарласны ацхаражәхәафәа шдәыкәитто, дахъзаны дқалозар, ихатагыры дышнабжысыса...

Апсұа абрахъ инықәараан, аиҳарак амшыни азиасқәеи ирыпныз, апсұа хылтшытрава ирзааигәазаз абарт ажәларқәа дахъраңдажәөз фатәы-жәтәыла, бүйірла, уаапсырала аицхыраара рнағс, ихадароу азтаарапқәа ируакны иштырхит ажәйтә ғба-цәйртакәа рырғыцира, анышықәа, аканцықәа, ашхәақәа, апра-ғбақәа рықатцааангы аицхыраара, амшын аганахъала рзеипш ҳәақәа рыргәтәара. Убас ихадароу, уаанза зеиғш ахаан иқамлацыз ак ақәхеит жәларыңыпхъаза рхадаңәа апсұа иеихәбыра ралархәра, еиҳа зтакы дуу азтаарапқәа ианрыхәаңшыа уеизгы-уеизгы Апснықа рнағхъара...

Апсұа мызки бжаки инарзынаңшыа дзыдхалаз абри инықәарахътә даныхынхә, раңақ аамтыцқәа, Константинополь императорс итәаз иан лаҳәшьапа Леон Ҳазар иқнитә ашәкәы иаут, уахыықаз узғыз саҳаит, угәры уеаныз ҳәа. Анағс уи ифуан, иара ихата итагылазаашша ба-апсұла ишуадағу, зжыры ужәыр зтәан еиламғыло иағаңәа ес-иқартдалак итүп иаҳхәара ишашытоу, зыгера иго ауаа зынза ишицәмачхаз. Убри ақнитә ахәара қаңтоит иаҳтынгәара арғәтәаразы иаарласны 200-өйк рұғынза апсұа еибашыцәа изынаиштырц. Уареи сареи аиҳаразак өйтгас иқатданы иаҳтныркө ҳаншыцәа ақазарқәа роуп, ифуан уи, урт Кавказ зегыры ышетарц шәағұп, Китаиқа, Индостанқа ицо Абырғын мәсаду ахаан ҳшыапы ұзанмыргыло ҳқашәтцеит ҳәа скны сыблакәа тырхуеит...

Атыхәтәан Леон Ҳазар дырғөгъых апсұа иғәиениттоит, иудыру-аз, ихәоит уи, сара абра сыйканат (уажәааңгәа Себастополис узлады-рпшыз ағъамығәагыры налатданы) уаазықәшәо ахынта-ғынтарақәа зегыры раңақ ишуадағым, санықәтлак ашъатх, Анцәа иумхәан аха, узықәшәараны үкоу рааста. Убри ақнитә уццакы, амала умыццак-цәакәа иаарласла...

Ари ашәкәв иахәоз апсха идам-здам азәы илымча итасыр Қаломызыт, убасжак имаза дуун ажыратып, дағхан дшаалгас еипш, иаразнак амца инақәрышәны иблит. Җишик қамтқаңғы иаша дзыхәоз аус анағзара днахыццакит...

Апсха Леон аедыгъя-апсуа жәлахылтшытрақәа рышқа ицан иаара цәгъя дазыразхеит, аиҳарап ажәйтәзаза Мрын лаша псхас дызмаз Қалғұтатәыла дүззә иацанакуаз Майқәапынза дахъфөиз, уатәи ах-цәеи иареи гәйіблра дула иахъеицәажәаз, иахъеидқәылаз... Уи ғәтәала иара иғәтакқәа ирықәшәеит, избан акәзар, иахъурхалак, иарғыы убри анкытәи ахәынтырра еипшу ауп, лакұза-факзә Кавказ амшын агаға иларкны нхың-аахың зегъы зымекханакуа иргиларц ииңаху. Уи ала наңаза ижәлари урт ирзааигәоу еғырт ажәларқәеи ахакәитра риңарц. – Мықә азиас иаңну Ач Лоу иқытән Уатаң ҳәа иахъашшыту ани адгыыл ҳаракырағы ахапы итағаҳәоу Абрыйскыл ҳаңсыра цәгъя их-ғаны, агәашьа аатихырц еғығымкәа, иааини уи ахы инықәтәо атыс мышыттацәгъя хәйың изнартысыуа агәйілжәара изхымгакәа, дасны еита хәдацәахы ишныңсаиршышуа еипш, ззыхәан ипсі һтыркәкәа абзия дашытоу, акырынта ртоурых мәғағы ишрыхъхыуо еипш, русқәа дара рна-пала ипхастарымтәыхыр...

Абри ашықәсан акәзаап, иахъагы жәлар ргәлашәарағ излаанхаз ала, Апсны ахаан иамбаңыз аарғара баапсза анықалаз, шыхатәылан, бзантцык мра ахътампхазоз, адунеи ршазар аахыс еиқәшәы аофхада таулақәа иртажызы анакоукәатцәкья кәамкыак аанымхакәа ианыртазытызы, урт пәтазаарас измаз арғашқәа, азиасқәа, амшын ақынза изымлазо рпәшкәа тыкка мәғабжара ианаанхаз... Убасқаноуп, излархәо ала, Апсны жәйтәзаза аахыс инхан иқаз агәйілшыап жәлазатцәы, азымтәкыр анатаба, Җоумыш ақәара иахътаз итытцыны, иҳашхашуа, пшынаңпа үхәазо адгыыл ианықәлаз, ахы шхазгыы Җаарқытқа иандәықәлаз, табара зықәзамкәа итхәраа иааниуз Апсха изыхъ ағы инаңарц еғығымкәа хәала еихсны ианыршызыгъы. Дырғегыйх излархәо ала, убри агәйілшыап ду аңа рәқаңаны иандыртцәы, иалхны ирзахызы, үңашыншатәшәа разын-кәына пшжала идырхиаз ақәадыр-чапоуп, аеықәашеи иареи еиқәтсаны, аштыхъ апсха Леон лаша Иалыр-ныха амдан жәлар реизара ду қатданы, иқәнүхәаны, уиражы инхоз апсуа зегъы рыхъзала ҳамтас ианиртазгы...

Харзызырғып, лабәаба ҳагърылапшып ҳдоуҳа ихатданаҳәо анағстәи ахтысқәа.

Аарғара үәгъя анықас адырғашыққасан зысаамта баапсхеит, уахты-өйнгүй иаақөымтүзакә ақәа ауан, уаанза ирыгхаз зегъ хадыртәаарц ртахызшәа, азиасқәа цәкәырп оихыңны идәйкәлеит, апхаста ғәгәа қартцепт; ирыңыз ақытқаа ирытталеит, ауа хдыртәеит, рифны-ргәара еилаңыххәа, раштақәа алықь ртарыжыит, рирахә-рышәахә ықәырхит... Зегъи иреицәахеит амшын, уи агәрымбыжъ хараза ашъха ағыңдах икоу ақытқаа рөгъы иуаҳауан. Агәы ылзза, атра итамзо, иаақөымтүзакә ағыгцәа рғылан ижәйлон, иара ағықәан иқаз ақытқаа ашәарта баапс итәнарғылеит, ахықә-пафқәа ұжәаны, ицәкәырп оғәрабжъарақәа ирыбжъалон, аандакәа ытқәәаны амзырхакәа ирталон, апслымз, ағанц аманы апаңхакәа ирыфналон... Зынза ахырзаман үәгъя итәнарғылеит Ақәа, анкъя Диоскурия шзаанарқөрүлаз еипш, ишиенбогу иахәланагалаңарц атахны, иахынзазалшо тәфантәүіка аеңхаракны, иахынзазамчугы еилашуа, арахъ иааскыазаны ақәара аеңқәнажкуан, иаампыхашәо зегъ ықәырбзақаауа...

Убас аумеиқәатәа итәнарғылеит Питиунт ҳәа аурымқәа зыштыаз Ләа, аиҳарап Амзара ахаблан, амшын хықәан зынза ижәйтәзәзую амзаша тла ҳарак дүззакәа рдаң-пашәкәа қәашза иаарпшуа, ихарххала итқәәан иканажкуан... Убастәкъя имлашыуа, асаса еихырхә, еилацәкәырп оңажелон Гагрыпш, Псырзха, Мысра, Иашыра... Апсны лакза-факза ақәара-хықә зегъы ахыннеимоу анкъя зында адуни зегъы амшын анахытқәаз аамта угәланаршәон. Нои иғба, рыхәла мызырыц азы, псы зху зегъы ракака иманы данталаз еипш, хеиқәырхашыас икоузен ҳәа уазнархәицуан... Зынза иғәйткөагазоу ажәабжынгы ирылан адгылтцыра қаларангы икоушәа... Ирхәон абри зегъы зыхкъяз Аг-ных ишахәтоу амат аура агаға иапну ажәлар ахьяқәытқызы акөушәа, уи азы амшын анцәах гәйжәлацәгъя ғәгәала дрызгәаазшәа. Уи амшын атдан иқаруаш-лыххә имоу иаҳтынра хан-хытқәцара аханатә аахыс жәпағык азы иаршыны иигахью ахырпар матуцәас изыфноушәа, аха урт изымхошәа, есышықәаса азәаңәа арпыс псаататәыс изуықаңталоит, ҳаушаталозар, архәцәа, ақәылацәа үхумгалозар ҳәа иқәнны дзықады-ргәйгиз анагзара иахъақәытқызы хтынкъя дүззас ириңазшәа, убри азы тәфа змам ир-цәкәырп-млашықәа хыжыны ирыләндәзшәа...

Ирхәон убас, амшын анцәахә-леишиәацәгъя иаҳтынра агәта, бжырабжътәақа ұзара, кылтәара дүззакгы ыкоушәа, ашъхақәа ирылөеан илеиуа арғашқәа, азиасқәа, ағарқәа шеибакәу зегъы убра еизы-

кәкәошәа, нас таңала адғыл иңаланы еитахынхәуашәа. Убас маңара аикәшара иағзоушәа. Ирхәон абри абас иқанат, зны иахыръязан иаарфара үәгъахо, өазны изысаамта баапсхазо, өеила ауаа бзазаша роруан иқамшәа, Абрыйскыл адунеи аархәни амшын атсан икоу анцәахә псы-қымқымажә, псы-харамажә дишъаңза, ирхәашшызы азқәагы тиркәкәаңза, аха уи анықалаша здырхуада... Убри ақынта үанза дырғегүйлүк, уаапсырала апсаататә итара, ашқа имхынхәыр ада псыхәажәла үікамшәа...

Абри аипш агәалақаара жәлары ианрымаз, ауена баапс мачзак ааихсығымта иақәышәаны, апсха Леон жәпағык иңылдәағүәагь иаргыы, руапеңкәатә жәғағахыр-харакқәа ирташшыы, рхылпа қәаңәңкәа рхыхыр ирхаз рыхтарпакәа рылахь лыхнаффо, ағғәаҳәа иеыжәланы, Лзаантә гағала Պсырзхака ишаауз, Мгәыззырхәа азиаша ианааи, инаңшны ирбейт амшын ауаа раңаағны ишхықәгылаз. Иара амшын, өңүңья рыбжыы еигәннымфыртә, ағәримбжъ кааметхә, иаақәымтүзакәа еилагъежекуа, ишыңқәкәырпац иңәкәышәярпон, иқәабшәшәярах, ажәған апстұхәа үлаң дүззакәа ихыжылаз раамыггарстақәа псымратас итааңа ирыбжылпхоз алашара уи агәениужы-сакара иаххыңчалоз еиҳағыы ихырзаманыртәуан, табыргны адунеи атыхәтәа, ақәзаара аамта ааитқәкәазшәа...

Икәыкәма-шәыкәмака амшын ихықәгылаз ҳәсеси-хаңаңа, абри аипш аамтаха, изғү закәызеи ҳәа апсха ицмфалаңаңа иареи анаатғыла, рылапш иааташәеит, аңақәкәырпақәа здаеөо, зны-зынлагы аеңғохәа зхаңақәаңза иназхытәөз апслыш ашьапы жәабақа шықәса зхытца арпыс хәыңык дшадәхәалаз. Уи дкәатрабааха, иан дшаалых-шаз дкәантазза, ақәапсзы ихытәтәа дцион, ихәда хәың хъыхәхәа, ихы изыштыхзомызт, убасқак иңыны аңақәкәырпақәа исуан, абыржәим-зар-абыржәы атла дадыръаңылан, мамзаргы иара ус дшадәхәалоу ашьапы иаатхны, азыблара иахәланагалап угәахәыртә. Икәларын иара уаанза дылхәаозтгы, аха убасқак имч илзаахъан, ибжыы изтқа-ауамызт... Атла дызладәхәалоу ашахақәа пытәтәаны амшын доуха псымтәажә даниго, харгыы уи ала ашәартә баапс ҳанаңаңыхъахо ҳәа ипшын ажәлар...

Апсха ари уағы ишимбаң деиланархынхәит. Данхәыңыз ирхәо иаҳаңхъан амшын анцәахә гәыжәла үәгъа избаха, аха знымзар-зны имбаңызт уи зыңсы туу ауағы астәкәа «ғағаңахәыс» рнапала дирто.

Дахъеыжәыз ишкылқәа дрынгыла, апсха артәаахәа арт ауаа дифа-рылахәхәеит, зыбағәа рѣйнза ачыхъ злысны еилазығәзығәуа иғылаз

дара, азныказ ирыхъыз рзымдырит, апсха данырба зынза ишъахитха еилажеит. «Абыржәйтәкъя дыпшәыртла!» җәа рыдитцеит. Җышфы-хәфы арпарцә, уажәраанзагъ абри иазыпшыизшәа, иаразнак инеибарфын, амшын ацәкәырпақәа шырхытәоз, уажәы-уажә ршъапы ишықәнаңкъоз, ааӡабла ачкәын псаататә атла ашъапы дамкәкәа дамхны, хыма-псыма, деимак-еиғәак аћәара-хықә ахь дыюхаргалеит.

Уи, апсyz еипш дтағсаза, дхиаттәааζа, баapсыла азы дашъхъан, аха ипсаҳәага тән макъана, иаразнак ихбааррашәа иахыкъаз тыңкағ днарган, ауапа иттаршәны дныладыриан, имгәа хәың напыла ифуа, днархәы-аархәуа, азы иғрырхит, имахәар-шъахәаркәа, иғәы акәша-мыкәша, илахъ-иңүимшү үхәа иахъабалакъ ашығышыөхәа апсқы дкны дшынышыуа мацара, апс-пха аайлартцеит, ипсyz ырхынхәны еитданайхартцеит...

Излархәо ала, апсха зыпсы дапшәмаказ ари арпыс хәычы д-Ампәрын, жәытәзәахыс абри аиپш атас зыжәла ықәнаххъяз дреиуан, фыңыа аиҳәшьцәа рашъа затә иакәын. Дара арыцхәкәагь изықәшәэз ианышәаны, рымч мхо ара иғылазаарын. Рашъа ипсyz шталаз анырба ине-иҳеибаҳәан, иахъгәырғыацәаз рыг рөң иднамырхәо, дгәыдкыла-хыд-кыло атәүуара иалагеит...

Ашытыхъы ари арпыс хәың апсха ғәтәала дыгәцареикит, Ҧсы-рзхәка дааиган хатала динаит, ҹыдала ааӡағцәа рнапы данитцеит, хәычы-хәычлагъ ар рус дазикит. Уи данығеидас, апсха амшын ағы аедығыақәагь иаргыы ирзеиңшы еиғикааз ағба-рныкъәара напхгағыс данитцеит, иареи жәытәзатә хылтшыттрала иарапыз, Абашь Мыта захъзыз Азғыбыжъятәи ани арпыс еиғамси мшынла аибашъра иазқазоу уаа ғъеғозақәак ракәхеит...

Азысаамта аныкъаз адырхашықәсангъы апсабара дырғегыхъ абзия ашѣа ихъаҳеит: аамтала иағцамкәа ақәа ауа, аамтала ихааζа амра ғыло... Азхытца баапсқәа итыржааз, идырбгаз адғыыл еиқәыжәар-стакәа, аштакәа, амзырхакәа րыцәкъарстакәа ахәра-тың еипш арғыара иахыццакуа, иахъабалак ашъац иацәа еинyleйт, адунеи аныршаз абы-ржә акәушәа, аға ғылдағы, иғәазырхагаха иғылеит, ишәтүкакачит, ашәағыңыз еихашьшы ғыланат баҳчатац еинyleйт. Апшқа ибла агә-иپш ицқыакәақәараңа изеит азиасқәа, икеинеиуа иааңшит амшын ата, алеишәа акәзар бжеиҳан иғәыбзығза, үкъя улымча кыддан умзырғы-кәа ахәытхәытбжы умаҳауа аеартынчит...

Аҳая ақәзар убас еилыхъа ићалеит, агәыр умпүтшәан икашәар ахъеиғбжы уаҳартә, ухы шытыхны ажәғон уатцашыр, иара мыцхәы

ишихаралыгъы, тәфантәбәйкә харада уагәилпшны аетәқәатәкъагы убартә еипш...

Абри ашықасан уағы иааңьеишъартә, уимоу иаамхаңа хартәгъы, ахәыз, ашыз, ачакакал ухәә, ипжәазеит аеафрақәа, зынза итыңы икон аутрақәа, рымахәкәа ирызнымкыло иғаҳаңеит ашәөр: атәа, ача, атама, араса, аца, алаха, абхәа, абаңа, абызра, амыңмың, абиа, ашымха... азахәақәа ирызнымкыло ихындаңеит ажь. Шыапыргыларта уағы имо-уа иткәаңеит атыңындра...

Ааигәа-сигәа уағы ишимбац саранцьла еиттаңы иғылеит ашхым-затрақәа, уахыннатыслак аңха ағғы кәазо иааүәсусан... Аңасаса, ашымаңа аңракәхәа убас ибзаит, рхәйжә аныркъя, ирықәниааз ахә-ча блах-кыгаха иңиңиңиңуа, ажәхъақәа бақы-саңуа, рымчыргәкәа ргәыткамзо, аз-пшахәақәа ириваз аңә-ғарақәа, ркъаф ҭазза, рымч ахыргара рзым-дирүа, ибышфуа, итәфасуа... Зыша еилашуауз ауахъад аңракәхагы, еи-лакыркыруа, азаара анырзаалак, афыртын еипш зымәтәирих зегъ шеимазаку еибартысны ифуа, устәи арахъ азыблара еипш иқәгъежъаан еиңахынхәйхуа...

Зынза иңашшатәхеит аңсаатә, ашәарах, ашыбстәқәа, ақәасабқәа аккарақәа иахыртаз, рыхәдақәа тыхәхәа еиттихны, ашақә иасуан, аң-саатә, ианыптыруаңақъагы өеихак қамтоказа, иғәрыгъатәа ишәаҳәон, уаңза ақағыхәа еибағоз ағышшәигәтәкъагы, адәхәыпшқәа ракх иңәыртңы, ашыңаңа пшқарах илабылгю еиңихәмаруан, аңсызқәаңақъагы, аңағқәа ирхәйткыңы, еиңа амра азы иахъзааңчало еизаны иаанилагылон, нас еибартхәмаруа ғәара-пара рөөиршон, ргәыртъара анхыштыңәзжалак атрым-срим хәа тәфантәбәйкә азы иалпон...

Еиңахәатәхәа иңалаз ари ахәтциш аамта ссир зегъ реиҳагы иңәгәенди ирнүриит ауаа: «реидара» хъантакәа рыхәнахәеит, абыргцәа арчкәи-нейит, еиңа инанамгазгы мәдәйжәфада дыпрыртә ргәашшамх арцарит, өңиң ииз асабицәа ибырфынпсараха ирхиаз ргарақәа адәахъы идәйл-ганы ашәшшырақәа рөө ашыңаңа иныладыргылеит, ағың-ныңақәа, имшәа-мырхә, ршыап хәйиңкәа хыркъаңа, ишахәашаҳәуа иңаң адгылы инықәгылеит, рапхъаңатәи ршыағақәа неихыргеит...

Ари – аамта аитасра, аамта ағәығырта лашара ду акәын. Аха ажәыңақәа ирдүриан ас амцхә иахыркъаңа иахъхәйтлашааз еиңа-гы ашәәртә шатаз, амшын атсан зөйтәаҳны иңоу анцәаҳәи-гәыжәла-цәгъя еипш дырғегъых зегъ еиланарғынтырц шалшоз...

Ажәлар зегъ неимазакны рлахынта знапы ианыз аңсаи уи ид-гылаңаңаңа ракәзар, рхы амца аркызар арцәаха рмоуа, уажә акәын,

апхәызба лтәымта данықәу ишлыхзызаауа еипш, ropyсадгыли руа-ажәлари рразк азы еиҳагы агәтынчымра анрымаз. Урт ирдыруан изну амға макъана абжарагы ишымааициз, пхъақа ауадафрақәа раңданы ишырзыпшу...

АПШЫБАТӘИ АХӘТӘ

I

Атла дукәа рдац-пашә харххала итқәаны, абынхәақәа реипш зығцәа ргыла иаауаз ацәкәырпақәа рызқәа иқәтәнди, еилагыжъ-е-илахынхәуа, ихырзаманха илеиуан Егры. Абжыаапынгыы, адан еиҳа иахъеиңү уеақәыршәан, өйлән утаплан умыруазар, цҳа хымызт уи. Апсҳа заа иааиштыз апшыхәацәа, амға зеипшроугәәтаны, дырғөгъыхы ихынхәны, ирбаз-ираҳаз иархәарц дтас ирыман, урт иахъа ацәйлашамтазгызы знык иаахъан, усқан азы ҭынчын, уажә имықәшәатөицәгъаха алеишьа анырба иаарымхаацәгъахеит, ирхәо рәамшәо инеиғапшы-ааиғапшит.

– Иа шәни-шәни, ари ағынбахыти уара! – ибжы фтицепт еиңиз руазәк, иеы ахахә-шъантцара шыкоу азиас инхықәырххыло.

– Оумеиқәатцәа захъзугы абри ауми... шытә иҳапсыхәои? – даа-цәажәеит еғыгыы, ихы имагәыхъха, зығцәа ргыла илеиуаз азиас илапш ахмыжкуя.

– Иҳапсыхәахи... иҳарласыроуп, ҳарпылан икоу раҳхәароуп, – иа-разнак иеы аақәиртәаит Едрыс, ус ихъзын уи.

– Аныханыс азгыы ишацәымту апсҳа абрахь дызнылаз амға, – ихы даа-цәажәоэзшәа, ибжы рдуны даагәрим-шәримит иғызагыы, нас хы-ма-псыма иеы ахы хвархәны, иапхъа иткәа зөйіфазхаз инаиштәирххит.

– Убжы азәи иұмырханиш, дадагъа, үңғам злам умҳатә алоумтца-ниш, – дхъаҳәнды уи днаиқәымчит Едрыс.

– Азы иқанатаз ауп изхысқәаауа... Анцәа хрыцхашъа, Анцәа иоуп знапты ҳану!..

Едрыс уаҳа ғимтит, дзықәтәаз аеы апхъа иара дназарц итахызшәа, ашыкылқәа дрынгыланы, пхъақа иेырнааӡаны, апшадаас исуа, ацара дағын. Иғызагы уинахыс жәа-мхәаζо, деиханы уи диштән.

Бұзарла еиқәнхылаз уаа шәи хынғажәағык зңыи иаауаз апсҳа Леон, усқан тәға змамыз ашиқ бна-дуралы, Гәдаа адәи азиаша данааи даатғылент, нас ә-өйкә зтәхәаζ, ғыңға рақәтәартақәа змаз,

амға хара иақызың иеудін ласы арахь даатыцит. Уи ари адәй үзгөйтін бзия ибон, даацыңхана дааөштіктердің, шыапыла ахы-атыха дның-а-акәсны еимидон. Аихарал изигәапхоз ага иахъапныз, идәышшапараңа, изақаралаң «малырк» амазамкәа иахылайтын. Уа ақтарасақәеи ашамыхъажықәеи мыңхәы иртәарттан, уртгыны ихәыңра аамта иғала-дұрышөн, аха уи акемыздың злаз – ар разықаттара иманшәалан, уи анағас иара ижәлантәкәа азәйрөғи Атсны ахы-атыха акырғына рны-рхара гәтакыс излаимаз ала, абри адәй акәша-мықәшагы атызтыпқәа рзалхны иааңгар үзгөйтін.

Уажәйтәкъа уигы-егигы ақы даңхәңиуамызт апсxa – имфа ахъ-
хаз Егры-нырцәкә ақөyn, хъаас имазғы даеакъан.

Иахъа дахъаая мацарагы, иаатыръаны ирхәом акәымзар, шақафы
ргәи иатахымзеи, өазәи уиқәат, иңзы злуу иаҳкәажә лаша Хыңсыгы
гәйик-псык ала илтәхны акәзам дышыкоу, уи ус шакәү дхыыт-ќәнитза
лъказшыагы ианыпшуюйт...

Измааноузеи, мшән, Анцәя иатәенишъаз адгылкәа рахъ дахъа-
уа иуаажәлар реиҳарағык изыртыхым? Ма изакә ссирузеи Қәтешь
хәа иахъашъто апшытып ағы иргылаз ахтынра. Уи хәйышықәса ра-
хыс иреиңү ауастаңәа, ахадә еиқәттаңәа-қазаңәа адгаланы аргылара
дағын, атыс захымпрааға баалагы икәиршарцоуп...

Уажə уақа инеира ажəлар азыпшуп. Уахъ иганы иртəахьоу ир рыхəта дукгы, устəи рəаархан, аңсха дахъаая пынгылак имоурц, изакəызаалак цьара машəырк җамларц азы, Егры ахықəан иааихьеит.

Уртгы азы мыңхәй ихыңны ишүөкәз анырба, рылахь рнапы адкылан арахь аарцәкә иаапшуеит, иқартца рзымдыруа еилагылоуп...

Аңса иахъа уеизгы-уеизгы иахтынра ғың ағы дықазароуп. Үақа еизаз ажәлар зегбы неибынеиңшы иара дыртахуп узхәом,ирацәафуп изықәшәаз рәанраалан, гәyk-псық ала аңсаяа раҳ инеира иазпушәа қазто, аха згәаттан ағәаг баапс татқәахны измо...

Убри аѣкытѣ мацарагы аپсxa иаҳтны ғыц ахылара дахыцқакуан. Уа ипшu иара игәакъацә ракәзаргы уажәымзар-уажәы данбааниуен ҳәа рыгәкәа цыхцихуа икоуп, еибаргәатеиуент. Шеынлоугыы, ахтны уадацыпхъаза аңаашькәа каххаа иаркуп, апсxa иаҳкәажә қәыпши иареи рықәнүүхәаразы заа Аңснынтә илеиз апшыацәа ракәзаргы рус амфап-гара иазхианы иғылоуп.

Аңсха дызлаауз өуардынла акәйн, аха иөыхәегы ңауыптаңуа уи иашытагылан. Иара ицәымғын өуардынла аныкәара, аха иахъя иахқәажә лахатыр азы уи дтамлар амүйт.

Уажә Гәдаа адәы ағы даанғылан дантың, гәаныла «үф ғәышъя» ҳәә ипсү ааивигеит апсxa, иөыхәә акәзаргы, дырғегыйл абрақагы ӡыхък ытнахырц атахызшәә, арма шыапы ғыштынахын, знык-ғынты имыргәғәцәакәан иныштынанакшент. Апсxa днеини уи ахахәда инапы нықәишьит, үөыртъынч, сара ахаан усыпсахуам аанаго.

Апсxa Леон ағеудардын дантың ашытас дук мыртцыкә, ахқәажә кәйіпшыл лғызыцәа налыцхраан, дзықтәаз ағеудардын арахь дналбаат. Уи, табыргны, ахътыс деипшын, леилахәашья убас ихъзыркын, иршанхаган, Ҷәримхан-хәним лнапала ллымча иатылдаз алымхарықәә ракәзар иблахкыгазан, лыжәфахыркәа аахнафо илхаз абырғын касы еилакәенициуа, еилакәалықәафуа, ссиришәақәа илхызысаны асаара илеиуан. Лыбла ғәйтбаакәа тышамшамуа, иахъак мыцхәы дыпшәзан ахқәажә Хътыс, абрахь аара рацәак илтәхымкәа маңк лылахь ахъекәиз еиҳагы ғәыкы-тәыкрак, хаара-бзаарак лытқанатсон...

Ағеудардын данаатың, ахәхәаҳәа иасуаз ага-пша ғәиртәыла иаалбадеит ахқәажә қәйіпш. Уи макъана лара дзышыцылаз аҳая аеипшын, уи ақнитә еиҳагы лгәы иаахәеит, шыри, абра ҳахымсуандаз, ҳаале-иғеини ҳхынхәуандаз ҳәа дназхәыцит. Гәдаа адәениуж ду шыац иатдәа-ла ихълан, аха ашыац апслымз атсан, ахқәажә лшыатцақәа рышхәа мыцхәык иштарымызгы уи ус шакәу лныруан. Адәы злахъяз ашыац иатдәара адәйкакақәа ықәубаауан, уртғыры ырблақәа тыңыцо ссиришәақәа икан. Хратәыла иаазаз Хътыс астәекъа идуу адәқәа дрышыц-ламызт ақнитә, ага ирымаз раҳтынрағы рапхъязакәни амшын анылба заға иңғылшыз ақара илзымбатәбаран, сшыапы хтны сыйфуа снықәлан-даз лгәахәуан...

Апсxa ииҳәарызыиши, абра ҳзааникылазеиши ҳәа ицмөлацаа зетты неиғымсрыда ргәи итахәыцуан, аха иғәағыны уағ дызиазтцаауа-мызт. Иара ҭынч акыр адәы агәтахы днасқын, ладеи-ғадеи днаңшы-а-апшуа дғылан. Ус еишклемибаца иаауаз өңәақәа илағш нарықәшәеит, урт апсxa иғеудардын азиаша ианаи иааөүжәеибаҳәан, аха иара уа дшықамыз анырба, руазәк деихас-еиҳасуа, иаарццакны шыапыла арахь иғааиҳеит. Апсxa изиаша данааи, иитахыз ахәара дналагеит, иара Леонгыры иғәиғеантданы уи днаихәаңшит.

– Егры өөим, – даацәажәеит Едрыс, – баапсыла ихытны икоуп, сах ухатцкы.

- Иауей? – рацәақ дазымхәыцзакәа дтцааит апсxa.
- Асырз ланагазар акәхап...
- Усқак ишоурома? – дааөхырччама ухәо, дтцааит апсxa.

- Үсқак ишоурам аха, шыңа адгыл апхарра атамлеи...
- Иҳабжүгозеи нас? – маңк даагәамтит Леон, аха инимырпшиит.
- Исаапштәуп, саҳ, ухышшарғыңа, мамзар азы шәартоуп, изақарараз-аалак әнк ахыркоу уағы ибо ҳәа иқам...
- Ианбагхари зугәахәуа?
- Уи сеидроу, саҳ, ухатқы.
- Ишпа нас, мчыбжык иагымхазарғы, ҳапшны ара ҳылазаауама?
- Иҳабжылжәго ақағы ҳаанғылом, саҳ, ухатқы!..
- Үаанза хлеипиши, нас ҳаицәажәалап, – абрыгъ ааиҳәеит, Леон ашырхә арахь иааирласит. Иаашыңа збоз жәларык ихъчафқәеи ицмфа-лацаеи ғыңк шихәоз рцәа иалашәеит. Иихәо раҳаанзагы иаразнак адәйкәлара рөүназдырхиеит. Аҳкәажә қәыпш лөғызцәа линапы кны аеуардың днақәдьиртәеит. Апсұа дшааниуз, апхан дызлаауаз иеуар-дың дтамлаζакәан, ашыкылкыхагы уағ даламыкзакәа, ахүхәа иеыхәа днақәтәеит. Зегын иааңтаршьеит, ас зықаитқазеи ҳәа.
- Ҳдәйкәшәтца, – абри ааиҳәеит ауп, иаарщакны данынарапы-за, егъыртгы еибартцыны инаиштәлеит. Ихъчара знапы ианыз ауаа иапхъақа уағ дықағзамкәа ихала дахьцоз ааргәампхеит, аха иаразнак иапыкъанғы издәйкәымлеит, ус имхәа-мырза акыр ргәйрәенәртцеит, акырзагы рееизааңгәртәит. Аҳкәажә дызтаз аеуардың акәзар, нақ-аақ ҳәсі-ҳәсіла аеңдә авагылоуп. Иага умхәан, аамта шәартоуп, иқало иудыруазеи. Апсұа қәыпш иигәағъхью, излаирпшхью раңдоуп, аха есым-ша амкәыба азы аанагома? Асқатәи ладеи-фадеи ағаңда змоу... Лара ахкәажә қәыпшгы зақа лгәи ҭынчымзеи, рапхъаңа абарт ауаа ынасып анеилартцоз, ажәйтәзатә тацаагарашәа ҳәо, дрыман Җабалынта Ҕыр-хәка шыхамфала ианғеиуазғы асқак лгәи ҭыңаауамызт. Үсқан дзызцоз ахтынра ғың зеипшроу цқыа еилганы лхәғы ишылзаамгозғы, гәаныла изакәыз дырны дгәирғыон, лығәатеираты аразқ ду иатәын, лапхъақатәи лпепшгы гәығыртта дула итәын. Үа дахьнеиз акәзар, таны, хыһ ҳаракәза жәғанғәашәпхъара дхаргалатқәкьозшәа, дгәиртә-гәиртә даақалеит. Зегь рапхъаңагы дзызхәыңыз, лашыа Беслан дыхәни даныштаз абрахь дызлахаргалазеи ҳәоуп. Җабал шыхамзар, хәы-ҳаракымзар илбахью-зеи, аха Анақәаңиантә илбаз ағыза ланарпшыра ахаан далампшыңызт. Еиҳарак дзыргачамкыз амшын дүззә кказа астәи уаххыпшылоз акәын. Даҳыцо илпүло лдуни еилкаамкәа, лахынцала Леон данинасыпх, уапхъақа акакала узқәымгәытә ашәкәа анаатуа аиңш, есааира ғыңк-ғыңк лзаатуан. Апсұа данизырхәоз лара дызлиааз ажәлар, аиҳарак ахә-са, зегь реиҳа ргәи еиҳиңашуан ланхәа дахъазарпхәисыз. Лара лхата-

гы убри акәын зегъ реиңа мазала дзыңәшәоз. Ахазарқә зны Цабал ду иалсны ицеижүеи, уртрыңшра-рсахъ гәйткөагаха лыбла ихылан. Иара Леон лыңсеңпш бзия дылбон, уи даңәымфашьо илдыруан, аха иан данылгәләшәлак, дырғегыхъ лгәи пшқарах нтзызаауан. Иара абаскак дыбызиазар, иан дбаңсхома ҳәа лара лхала ләйләжон. Ус еғыләлеит. Җъарымхан-ханым лышәхымс ихыңтыз атаца гәбылра дула длыдыл-кылент. Уи лара лхата нхыңтынта арах лаанагаша лгәланаршәеит, ираңоуп лгәатдағ иарәыхаз аңаңырақә. Үсекан ахәынтыкка дуқәа нақ-аақ жыраңарапа аиуара рыбжартон, арах дара рығынтыккатәи ажәлаштырақә еидкыла замкә. Хыңыс аңсха Леон дахынасыпхаз Цабал-дүи Бэыптаылеи иртанхо ажәларқәа рымаспра ракәымкәа, Аңсны икәйнхо ахылтшытрақәа зегъы гәгәла изырхәңциуз, реидцара иа-цхраауз пышәа дук иалагамтән. Уи ззеилымкаауз иагағы ықан, аха еилызкаауз атакы нартбааны иазхәңциуан... Лара Хыңыс лхата лакә-зар урткәа зегъы лхы-лгәи рыйзон ҳхәар иашахом, аха лынасып шба-ша насыпым, Анцәа иахътә илбаашты ак шакәү гәйинхәтцысталы илни-руан... Уи табыргыхатан имра-лашаран, шақа имралашараз ақарагы дахзызаауан, лапхъякатәи ллеңпшгы дазхәңцизомызт, иахътәи амш ала лыңсы ҭан, уи ак аңлар, ак ағхаргы лтажымызт. Усеңпш ләказшын Анақәәапия дықанат, аха уажәшты дышпақало, лыңстазаара шпашыақә-гыло лапхъяқа? Ари дазымхәңцир аушам. Иара усгы, Леон ахтынра өңиц Егры анағас аладаңа үзара ашылты икызар аахыс, изакә цәажә-роузен иартиңхсьоу. Уигы азмырхакәа Аңсны ахтнықалакъ зынза уахъ ииазгоит анихәа – изакә ҭызшәоузен иахылттыз, шақа ираңағхазеи уақәыт үгәи итоукыз, мышкы зны уахымхәйр ауам ҳәа иағагылаз. Ус зхәаз изааңгәзаз ауаа роуп, аха иара имуит, афада Ҳазартәыла ахә-акәа рұқынза шәарта ҳамам, арирахъкоуп ҳеаҳъарғәғаша, ҳхәақә-гы ҳаҳыырнахалаша ҳәа ирәнирхыит. Иахъабалак атәыла ағаңқәа рөи зыгәра гоу ауаа шурғылаз еипш, уахъ уарғажәфаңа иреиуо дәықәтә, уара Анақәәапия үқамзар ауам, ҳажәлар урзеилкааум, ҳкаждыны иабыкәу дахъцо ҳәа рхы-ргәи маңны икоуп ҳәа иархәеит еиха изааңгәзаз, аха уигы агәхъаа мкыкәа дааует. Уажә абар, убарт зегъы рғаанагара иаң-нықәарц атахушәа, Егры хыңцаап, уағ дызмыруа ихырзаманха алеира иағызаап. Ари аңсха игәтак анагжара еиҳагы иарласыртә еипш ипсахы еибанаркзейт, уеизгы-уеизгы иахъа иалыршаны саҳтынра өңиц ағы сқалароуп ҳәа деңтазхәңциуеит алм乏анык.

Аңсха ғәгәала дышыгәатеиуаз, еснагы еипш, иегъы ианыруан, уи ағи-акәари неилапсо, ҳаҳъцо ҳнаңданаз ҳәа еиханы икәын амға. Зегъ

оумашәа ирбон аңсұа иңашы, абаққак дзырццакызын ҳәа гәтыхас ирыман.

Егры изааигәахо ианалага, афыртын баапс асуазшәа, азы ашықбұжыны ғәтәнаны ирақауа иалагеит. Уи, ңасағын еипшымкәа, ахажә-мөыхә еиғажыуа, ихырзаман баапсұзаха алеира ишағың иағын. Ааигәа-сигәа аңыпхы иханарддылоз маңара ачыхъ ңәғыа уағы ижетден дашьрын...

Аңсұа дзықәтәаз иеүіхәа зи мцеи ирыцәшәөз өымызт, иатаххар амшын италан иррын, аха Егры ианаахықәгыла, ағера шағаймырххазгы, иңүңза ахала иаангылент. Азиас зыңсы ту ғәйлшып дүззак аипш, ахы қыдқы, ағәи қыдқы алеишиа аңаа иаатанарзызент...

Амра кажжы ипшо, арахъ абри азиас аңаа итамзә иқанатдақәөз, тәнны, цәалашәара баапсык аңсұа иғәтәз иарғыхеит. Қың еинилаз аҳаскын пшқарах еипш, ихы-иңи хызғоз ижакъа азиас ахыпша иартцысу дахьылаз, иқамчы ааилариғәтән, илахъ инапы адқылан нырцәка аңшра далагеит. Уи аамтәз иштәхъка иааузгы агәгәхәа иаакылсит. Пытәғык ахыышәт-сышәтхәа иааєыжәтит, пытәғык иара ус иш-еыжәз иаалиагылент. Ахқәажә дызтәз аеуардын ааигәтәкъа имаикәа, наст-ха иаатгылент. Уи иатхәаз рых-өйкүгүи рмаршә кны иааззоз аеүіхъча хыхъ дахьықәтәаз зназы дтас исоурызеиши ҳәа даиپхъхәызаит, аха зегъ азиас ахъ ипшуа, иара иаха рымамшәа аниба ажәкәа-аптықәа арахъ длалбаан, иарғы хыма-псыма уаҳи иғынеихеит. Иеқәагы ари иқантозеи рхәен, рхы штқәыцәа дахъцоз инаишъклапшит. Аңсұа ихы-чағацәа иреиуаз азәи ашырхәа днеин, ихарғыпсараха иқаз аеуардын ашә данааха, ахқәажә лғызыцәен лареи иқалаз рзымдыруа, иғәйткъа-п-сыткъаха рыхқәа аатдырхәеит...

Аңсұа азнырцәка дахъпшуаз шыок ахъцәиркъа-цәйрасуаз илапш нарықәшәеит. Уик зыңза иааигәампхеит. Изакәызеи, мшәа, арт зөү? Иара азиас акәзаргы дызмырырц азы, афада ахытқыртағы қәаб дүззак хыршәтнү азәи азымткыр алеитәошәа, есааира ихәашшықараза, нақ-аақ апағақәа ирыбжъамзо, ағәрымбжъ акәзар ғыңыа рыбжъқәа зеи-гәнымығуа, зыңза ибаапсзоуп...

Леон игәи итәххуа нырцәка дышыпшуаз, ашыжә арган, хәек азы иа-хууа иапхъатқәкъа иныцқақъаеит. Ихъчағацәа руазәк уи дацласхан иа-тиңдаит, аңсұа иаахозаргы уаҳа дысзымхъчозаарын ҳәа ихы ғәыбған аитарызшәа, иқантдо дақәымшәа, игәи инапы адқыланы дахырхәеит, нас Леон инапы анааирхха, ақыпхәа ахәа наниркит. Ахәа аптынца ғоба-ны еимғағаза, дара рыхғақәа ишреиپшымыз идирит... «Иазустқәада арахъ шәмаани ҳәа ҳәйи ҳеанызто, шәааир ғеипш мыжда шәоуеит

хәоума ари иаанаго, ҳазтиида, иарбан чархәароу дырөгөгүүх иҳатцаргагаз?» Ируа иакәымшәо зегъ неиғапшы-ааиғапшит. Азы агәгәа ахылго ишлең илеиуан...

Леон, уи ахәа еиларғәгәа ишикыз иштәхъѣ даахынхәын, дынөүжәлеит, хъатра зқәымыз ауафы мариала ишхъаттәйиз игәи ақәышра иааитцахаңәеит. Иара данөүжәла, егъыртгыы пшрак қамтакәа иғөөжәлеит. Уаҳа ажәа рамхәаэзакәа арахъ иғанааиха, абри зегъы иатдоу закәу, измааноу ҳәа рэымдырзо, даргыы еибартцысны инаиштәлеит. Ахкәажә дызтаз ағуардын акәзар машәырк амыхъырц азы иаарыгәтүларкит...

Апсxa рапхъа дгыла, уаа шәиҳынфажәафык абарт ағецәа хынхәны иаҳъаауз избалак иўеишъарын. Бэзия иааскъаахъан еипш, дахъынтааанагаз уафы изымдырзо, азпсы ихыыкәкәа, деихъыжә-еикәыжә, азә абна даалтит. Уи инапкәа рхаха апсxa данааипыла, ағы ахата дүшашъаны ахала иаангылелит. Ирпылаз ауафы зназыхә асаара дхырхәеит, нас ихы фыштыхын, дгъатцәығъатцәуа ак схәоит ҳәа дналагеит, аха ибжыы изтыймкааит.

– Уөыртүнч... иутахузен ҳәа шәиазцаа, – ихәеит апсxa, нас ихъчафцәа рагъ дынхъаңшит.

Ашыр-сирхәа фыцуа неин, наڭ-ааڭ ижәфәкәа кны, ирпылаз дөшүштүрхит.

– Уазустада, уабантәаауес? – иаңцааит, зхы инаркны зшъапаڭынۇм икәатрабааха игылаз.

– Нырцәынт... нырцәынтә, – абри аайхәеит ауп, уаҳа егъизацымцеит.

Ираҳаз ааңтаршьеит.

– Азы узларзеи... узлаазеи, уанаңьалбейт?!

– Иихәаз ҳәа акыр шәзәилкаама? – дтцааит апсxa дахъыеүжәйиз.

– Аз нырцәынтә саауеит ихәеит, – еицәакны апсxa атак наиртейт.

– Ҳаршыт, – иғы аайлгеит иара дырөгөгүүх, – иҳақәлеит, ҳәимыртәеит!..

Зегъ гачамкны иинеиғапшы-ааиғапшит.

– Уаҳа шәимазтцаакәа арахъ даажәгалеи, – инарыдицеит апсxa. – Пхъакыртак ағы ҭынч ҳәицәажәап...

Ақапыҳәа икәадырны иڭаз өңи-хацлакык аарган, азы злыттәтәа ицоз ари ауаф, ирулак аатәа еипш дөшүштүрхын, дөйжәыртцеит. Ағера идыркырц иалаган, изыфан, иҳәиҳәинкны иڭаз инапы ианампытамза, азә апхъа днагылан, ағы ағы ианкны иғынеихеит. Иөыжәыртцаз уажәым-

зар-уажәы дәйежәфырны дкаңап ухәартә, ихахәы аҳаса алатата, аңаңа еипш дуауаза дәйіжәын.

Баапсыла зыңзыцәгъяз Егры, табыргыхатаны, уағытәыфса дзыруа ићамызт, аха уаанза апсха абрахь дызнылаз амфа згәампхозгы уажә дхынхәны дахъаауз ргәы иалан, ес-ићалалак ҳәимырхынхәын-даз ҳәа хәыцыртас ирыман. Хазгы азнырцәынта иаарыштыз ахеен уажә иеыжәттан иааргоз «харшыт» ҳәа ииҳәаз ажәен змааназ ҳәа егърыздыруамызт, цқыа иеы еилганы ииҳәо ҳаҳандаз ҳәа ићан. Уеизгы өеирак шыќамыз ақара уртгы гәфарас ироуит, аха Қәтешь ду ағета ахвазеићароу идыргылаз апсха иаҳтынра баагәара дула икәимырша-цзаргы, ар ғәғәа ганы иртәахъеит, урт пызасты дрымоуп зегъ реиха зыгера иго, уажә аабыкъа хадас ићаитказ Баалоу Хъзан, уаќа ааигәа-си-гәа инхо ажәлар ракәзар, акыр иртаслымуп, ас иаалырќыан баапсык рзыгәағырымызт...

Абас иағыншам иағынхәлам изқәымгәыгъоз азтцаарақәа раңәаны иаарғағылент.

Хътыс дызтаз аеуардын ағнытқа наћ-ааќ илыватәаз лғызыцәа изма-аноузен ҳхынхәны ҳзаауа ҳәа рхы-рәқәа зтаара мацараҳа ићан, лара ахкәажә лхатагы ғәғәала ишламхацәгъахаз лныпшун. Уажәраанза абрахь аара раңәак дшазыразымыз, астәкъа иаҳыцо инаزاанза шытакъа иаҳыыхынхәыз хымзғылшын, агәра лызгомызт абри табыргуп ҳәа. Азиас узыруа ићам рхәеит аха, уи мацара иаҳкъарым? Абаскәтәи аамта абрахь аара рыкездырхиоз абас иаармариан еипкъарцу? Анаћәаңиа иаҳъфеиуа ажәлар иаҳырхәаарызеи? Апсха иеагылаз иағафы, раңәа ҳара ҳтәафы уаанагеит ҳәа, ргәы итаччап. «Мап, мап, уи залымшароуп, – гәаныла абри аалхәан, даахъетцәыхәытәйт ахкәажә, – имуроуп уи, издыруа иакәзар, ас дхъамтроуп». Абри аиپш аћазшыа үбара лымоуп ҳәа дыћамызт ахкәажә қәыпш, лхатагы лхы ааџыалшьеит, уи лгәи иаҳәаны маҹк дагъаапышәарччеит.

Абас лгәи дыштахәициуз, уеизгы-уеизгы дук хара имааицкәа, аеуардын-хъча аеќәа рағәра аарғаирххеит, аеуардын үыңза иаанғы-леит. Ҳахъааз ҳбоит ҳәа адәахъы рыетырхәән ианпшы – жәйтә ба-хыжәжәарақәаки ҳаҳәыркәарақәаки ылапш нарықәшәеит, анағас ауразоуроу иаакәыршан бнаран, атла дуззакәа иғылазгы реихарак үй-тлақәан.

Ас апхъакыртағ ианааи, иеыжәттан иааргоз ани ауағ хыма-псыма дырғағыых дааेыжәирхын, ҳаҳә дук ауапа нықәыршәны, инапы данк-ны днаган днықәедыртәеит. Апсҳагы дааеыжәтцын уи иаپхъатәкъа

днеит. Аңса даниба сеиханы сгылоит ҳәа далагеит, аха ирымукәа деитнадыртәеит. Ихала акыр үәтиризәр ҳәа мачк ииаипепшит, аха дырфегыхъ доунамыштыуашә анырба, аидара мөнгара иазкыз аеқәа иркәйнхәалаз ахаты ртәкәа рәғи инеин, руак итәз ағы аатырхын чам-сқәил дук иофатәенди изааргейт, ажыркъ-жыркъхәа дахан ииатирцәйт. Имахәар үлач икъышә илахынхәан, еимгеимцарак өымт, иблақәа кылцан дихәапшуан, нас илагырзкәа өхажжылелит.

– Сатамыз, ҳаҳ ухаткы... сатамыз, – даағъатәытъатәеит, – заамуроуп ҳарт ҳзықәшәаз, гәәкроуп...

– Ишәйхъзеи уара, ишәйтталазеи? – днаикәымчит аңса, уи уаанжаты идирхъян ари иахтынра ахъчара знапы ианыз ар дышреиуаз.

– Абриабжъарак абрахъынта шәарт шәлеира акәын ҳаезызхархиоз, изакәызаалак шәартак ықамкәа ҳзаманаха ҳааниуан, – дамк-амштыуа ацәажәара дналагеит ағы згәр арпсаҳәаз ахаты, имукәа деихангы дәфагылелит. – Иац ашамтаз, ҳәаҳәенжамкәа, иахынтаааз, иаазгаз ҳзымдирзо, тәа змам ар ҳақәлелит. Иахшыит, иахшыит, аха ҳармыхәеит, ашышкамс нтәара рыйә аиха нтәара рыйәимкәа иаауан. Амбатәфык ҳаяа ҭахеит, агәашә иҳацәталеит, ахтынра ріәақәеит, Баалоу Хъзан дырхәйнчейт, ирацәоуп итегэры иркәақәа... Ҳара быйжыфык ес-иқаҳтталак ҳашәптылан ҳзықәшәаз шәаҳхәарц амфа ҳақәлелит, ҳапсгатәы ҳаманы Егры ҳаҳъааиз, иубац еицәа убейт ҳәа, ҭалашьа амамкәа ихытны иле-иуан. Быйжыфык ҳаҳътә хәфык аталара ҳәағыт, уаҳа псыхәа ҳамамызт. Сара азәк сыйцы ацәаҳа сыманы сыйхытит ишыжәбо, егырт ахъагаз ҳәа егъсыздыруам...

Абгыыц қашәар аштыржъ уаҳартә зегъ шыхныпсылан изырфуан, рыбла иабоз, рлымха иахаяуз рыйхатомызт, аңса иакәзар убри ажара даргәатеит, изымычхакәа, өйнәт-хынта даалеиғеит. Иаарыкәиршан абна ду еихашшы, ак қамлағазшәа, аңсаа рашәабжъ гон, атлақәа ахъааимкөз икылчөз амра ашәахәақәа ишъахитха еилагылаз рхырекәа ирғалашон...

Аңса ипстазааратә пышәа шмачмызгы, реиха изааигәазгы зны-зынла дыццакқәоит ҳәа инызбон, уағ ипсы иахирзааумызт акәымзар, уи зыхъю ахазар-шыа илаз ауп ҳәагыы ақәызтоз рацәағын, аңсуа шыа-цқыа злоу ццакырап рыйламсуашәа. Иахъагы абри аиپш атак ду змоу амфа ақәларагыы мыцхәи дахынцакқәеит, уажәгы ҳхынхәны ҳаашьа маншәалам ҳәа зыпхъаозгыы мачғымызт. Уажә өйлиа зъыркы ырхәйхәны идирцәажәаз ари ахаты иихәазгы уи шыақәнаргәтәеит ҳәа азырыпхъаазеит...

Арт ауаа реиҳарағык ргәс иаанагаз еиликаазшәа, Леон, изакәзызаалак ажәәк мәдәкәа, иаарласны дынчылжелан, дыццакны иштәхъка иңеаиҳеит. Макъанагы азы зхытәтәа икәз ацхаражәхәаф ицхрааны дырфегыхы дынчылжыртсан, ахқәажә дызтаз аеуардын инаркны, еиңиз зегыры үркәен дареи еипхыләкәа рах, инаиштагылеит. Зегъ тәғәала ирныруан дырфегыхы аибашьра шырзылалаз, шыакатәарада ишзеи-лымгоз...

Уаҳа аангыламғак нылғамтакәа, апсха иуаагыы иаргыы хынхәнны Анақәапия ианәсеи, амған ианаауаз иңбазшыоз ратқыс, ари зzym-батәбараҳаз жәантә еиҳаны рхыпхызара иацлеит. Азныказ апсха, ауаа қәытакәа иархәахъаз дазхәыңы, амға дышықәыз дахъхәнди дааз үзыршьеит, ус анықайталозгы ылқақәан. Уажә раашьа зыхъяз, атагы-лазаашьа зеипшраҳаз анраҳа, баапсыла ирцәымытхеит, раңаа адамыт ҳаадырхеит ҳәа рхы иақәыртцеит. Даеаәзәи үиқәат, Ҷырымхан-ханым уағы ишимбац лыпсаҳы еибанаркит арт зымтакәа ихынхәнни иа-ахъаз, ләа икәзшыя уажә илбазма, уи ғымт хырзаманк шиҙбахъаз лгәи ақәышра иаалытцаңаеит, дагыаңәшәеит, ааигәа-сигәа дышимшәацыз ала. «Акгыры аурым, нан, акгыры аурым», – ләеит уи апсышәала, лыгәате-ира мчыла итәахуа. Ләаца Хыттыс лөвізтәеи лареи агәйжықәа рыла ды-рфегыхы арахь ириман ианхала, апханғыы деиңшымкәа, лгәи пшаанит Ҷырымхан-ханым, лылағырзқәагы өхаддылеит, аха изакәзызаалак ак лынмырпшыкәа, иахъааз еиҳагыы деигәрырғазшәа лөвіләтцеит. Лара лхата ахтны ғың ахъ ищаши ҹаны, рифныматәақәа рзаарыкза иргаша ҹаны ианалгалак, зегъ рыштәхъшәа дәйкәләрц лыматәақәа өаҳәнни дыштәазгы, ҳәцом ҹыргы, абра ҳаанхойт наҗаза, шыта изураны сыйкам уаҳь шығағ анеихылжәга, Анцәа хыышьаргәтица иғәам-пхо зылқаңтары-зеи ҳәагыы ләа иахъиахауз иаарғәенни дәјәжәеит, уи лхәатәи дша-цимныләоз шылдыруазгы...

Апсха дымпшыкәа ар рпрызаңа зегыры еизигеит, Апсны ахы-атыхәа иахъабалак ағытцәа алатданы ашәарта тәғәә штңисыз рылеиҳәеит. Амш каххас ишыкко ағенышыбжыон идидыр иафызын ари жәлар рзыхәа. Псевгаха уаҳа икәмлозаап, ҳара ҳтәык ахаанғыы иауранны икәмзаап рхәан, ираҳаз ажәабжы иаалыркыан ргәи канажыит, апсха ғың имыштың цәгъоуп, бзиарак ҳбараны ҳақоу үышшәымшыан зхәалоз азәгъаршығ-цәагы, мышцәгъаштах ахәаң апсы штало еипш, ғың рығсы ҭалеит, акыр дагозар апсха абыржә икәлалаз дагоит ҳәа, маза гәиргъя баапсык згәатдан итатәахызгы мағфымызт, урт кылпш-кылзрығуа дырфегыхы

аяа ирылалеит, ирхәо-ируа ак рывдмыршәо, апсха изын гәйнамзарак аацәрызгас аћапыхәа ирыцыргызу...

Леон, еидкылан имаз ар азмырхакәа, ғың зықәра атсанакуан иќаз жәлары зегыры тәсілдес, аамстцәа ирыхшаз архына инаргыланы, арра дрыпхъеит. Ар рұзынада изларыдиң ала, иаалыркъан разықатцара иалагеит, аибашыра иаңкны ирымаз аеқәа зегыры кылыргеит. Егрықа дымыцакәа, азәызатцәык иғала иқалаз шиаҳазгыры, апсха дацәымфашо идыреит уа хырзаманцәгъя шықалаз, иағацәа иагарааны иақәыркхызаргыры, уаҳы ишьапы изықәмьыргило иңдікәа пәннәеп ҳәа шырызбыз. Абартқәа зегыры дрызхәыцны, ацхаражәағасағыны нхытқа, Ҳазартәтылаға амфа иқәицейт, шәнанаҳтаххо азы шәгәышәенаныз ҳәа адирра қайцейт азахәкәа рышқагыы...

Дали Җабали иртанхоз ажәлар Апсны азәы еипшымкәаирахаз ажәабжырыпсақы еибанаркит. Иустиниан ихаанғыры устәи зақантә чархәара ҳзырухъязы, ҳнаалара итахушәа, алазқәа рұзызак, аурымкәа ихыырпшны, ара дааны шықәсык зынгыры ашыаартқәыра ҳалайргылахъан, ус зақантә... Уажә апсха иаҳтынра ғың зықәланы абри аиپш ацәгъя мөғапызгас ҳартгыры ҳатәарымбейт ауп, жәларык ҳапчә лакәзар лқыышә итасны даарыштыт рхәан, хаз уртгыры, аибашъразын рыр аид-кылара иалагеит...

Анхәа ақыта ду назлоу, Псырзха акәша-мықәша иќаз ацуҭақәа, ақытақәа рғоуп мыңхәы иаҳтынчрамызы. Ари Апсны аганахь агәы ахьеисытқақъоз ақәын, ахацәа ғәғәазақәа, агәымшәа баапсзақәа ҭанхон, аћағыхәа рғәы еицхаяун, реиҳарағзак абыржәйтқа иатаххар апсха изықәа рөйршьуан. Иара ихатагыры имаана шықаз ус ақәын: иќәазу апсаатәкәа рааста еиҳа еиңду еиҳа иаҳхәарто ықоуп, еиҳа иласуп, еиҳагыры ишыреит, ихәон. Ажәлар иаарылхәхәоз ауаа нагақәа дрызәлемхан, изааигәзар итахын, аха иатәоумбо ахәак иќәнызар шалшозгыры бзиан идыруан. Уи аиپш аћазшыа аиҳарык ихәычра аћ-нитә иаауан: усқан неилых қамтакәа жәларык ртеицәеи иареи ахье-иғызызцәа, иаҳьеицрызхаяуз инарабаз, инартаз рацәоуп. Дара убарт иқәлацәа рыйжарағыры аиташыыцрақәа ықазаргыры, шақа икәша-мықәша еилатқәа идгилозеи, дара рақарағыры азәы дикәгәыгуам. Аиҳарағыры дахъцалак иңевијәуп. «Ахтқақәа Апсны рымәхаркит. Иаауен сабиц, ҳазхаанхада... Ҳтадырхара иқоуп!» – зхәозгыры, уажә ус ахәара иаћәйтит, урт шгәиғырта дүкәаз, рыпсадгыл дара рыда псыхәа шамам рбо иалагеит...

Анақәаңиа Леон имаз аиҳабыра реилатәарта, иацжәацижытей ахы иақәитны ишықаз, дырғөгөых уаала иаағынтыааит, ағәтеира иам-ханакит. Апсха изалхыз итәарта чыда ианакәызаалак тынч дықтәаны, еизигаз аиҳабыра дрылапшуа, гәата-бәтә дцәажәо зымзар-зыны еиза-рак мәфапимғацыт. Уи дғылан днеиаайлар акыны. «Игроузеи, ианаңыл-баңыт... апсыха зһамтозеи», – зһәозгы убарын. Иахытәи ала уи-зхәыцыр, уи Наполеон Бонапарт дахьеиңшқәаз раңаан. Ихата шәага-ала уи диеиҳан, дкалыхәтәағызы дықан, аха қашшала, иара ус лакта-ла дахьеиңшқәаз маңмызт. Ағағыра гәғә илан, даамлакфакзакәа иқантоз зегы аршанхон. Иахәа, икама антиңаауз үағы издыруамызт. Уи ақнитә иағацәа еиҳагы дшәартаң дрыпхъазон. Ауағы дилпшны иаразнак иғәтә дтапшуан, чархәарак изызурц иалагозгы иаразнак ддирны дпрырихуан. Уи баапсыла ихыпша ардууит, дызтакхыз ргәашьамх аргәғәйт, дызцәымғыз арзызент. Иааңгәа-сигәа хысчак неишшагы имамызт, днеиңзаргы ихата изычхауамызт. Апсны алахынта иңзүзбоз ағағәағаракәа ракын. Урт атәйлан өацәңципхъаза иртәаны иман, иара иажәа, иара иус нарыгzon, чырххыла ицо-иаауа иарен дарен ацх-ражәхәағуа рыйжын. Аиҳабыра русеицура абас еипш еиқааны аха-ан иқамлаңызт, еимакык роургы еиңшызбон, ақағы еиңкылсуан. Атыхәтәан ирзейимакырахан иқаз Апсны ахтнықалакъ Егры нырцәка аиагара акәымзи, аха убригы апсха иара ихала истаххеит ҳәа иқантаз ак шакәым, Апсны зегы лакза-факза, акәша-мықәша иқалаз атагы-лазаашшықәа ишрыхъю, ада псыхәа шамам, настыры апсха ианшыцәа раҳы амға устәи еиҳа иахъааигәоу ианазхәыцқәа, иажәа өбамтәкәа реихарағык адғылеит, изқәникыз иагъадыргеит. Ҳиашам ҳәа рхы иазы-рыйпхъазом иара уажәгы, акызатцәйк амцаңш дзыркуа, цқыя иахы-рзынамыгзаз, атыхәтәан ағәеанызаара ахърыцәмачхаз, ргәи ахъды-ртынчцәаз, нахъхы тәымцъара идыргылаз ахтынра ғың ақны апшыхә-цәа, ахылапшщәа рнаң ианыз аус ишахәтоу еипш иахърызмырғәтәаз, рағацәа уи рхы иахъадырхәаз ауп. Иара уажә икоу атагылазаашшагы өеила ирыздыруам. Убри ақнитә зегь рапхъа иргыланы чырххыла ауаа дәйкәыртцеит, ес-иқартцалак Егры ирны, ма мшынла цашыак рзықатдо-зар, ицаны иқалаз уаоттас еилыркаарц, аға иеңпхъакыртакәа гәартарц. Настыры изустцәада урт, идзыргәғызыда, ирыцхраада? Абартқәа реил-караз иршытыз хынхәнни ианаауа ҳәа акәымкәа, зыпшрак қамтцакәа ар Егры иадгалатәуп, ицқактәуп маңәыс-еимкъаратас. Иахыықазаалак, апсха иахтны аға инапағы ианааига – Апсны игаз иағызоуп, тәашшас, гылашшас икоузеи!..

II

Абарт ахтысқәа мәғапысуанаты, апсxa иаб иашь, Леон ду, иқалаз азбахә аниаҳа, ижәйтә хәрақәа ддыргәақуа, игәи баапсны аңәарта дахъаграз зынза деңташәеит, ипа Феодоси далахәымкәа абри зегъы шыікамлаз гәфарас икит. Изахаң иуа-итахыра идеизалеит, зынза ҳақәйрхуеит ҳәа агәәтеира баапс иамәханакит зегъы. Леон ду Византия аиҳабыра қартлиа урыламкысын, рұхаақәа еилоумган ҳәа изаары-цһайжытей уаҳъ ұрыхагак риғомызт, ишдыру еипш, жъраңааралагы дрылахәхеит. Лазстангы уара уаҳылапшла ҳәа инап атақа иқартцеит, уиижүтеи еиштыңлеит, игәи рзыбылуеит. Иашь ипа Леон, ианшыңа ахазарқәа ихы иархәаны, дызғу ғәғәала ихы-игәи иасуеит, аиҳарак Апсны ахтнықалақ Егры нырцәқа, аладаӡа хара ииаигоит ҳәа аниаҳа, иеишыр moy имамкәа деилапсазеит. Гәфарасгы иоуит уи уаҳъ иаҳтынра зиаиго аиҳарак устәи Ҳазартәилақа амға еиха иаҳвааигәоу азынгы шакәу... Абар уажә изакә хлымзаах ажәабжыу уиrahынте иа-ағызғы. Иқантарызеи, ишпәниури? Зынза иөхәара дыркъағуеит ауп, уаҳа акымзарак... Мач-саң ақъабаа ибаҳьюума Апсназыхәа, нас абри ағыза алахынца, апеипш зиоурзызи? Абартқәа дрызхәйцыпхъаӡа ипctазааратә мәғағи иқаңдағ ағхақәа таха иртом, ихәлымшәы тқааны ипсып изымго джартсоит...

Шақантәгы иақәнкхъоузен иашь ипа дипхъан, узғу өеим, ухәың ҳәа, ус уағышәала диаңәажәарц, аха уи аиپш атагылазаашь имоуит, ҳазғы абриақара жъраңаарала изаигәоу ауағы дипхъанғы дмаар еиҳагы игәи ғнажәар алшон... Ус иага иқазаргы, ес-иқаңдалак диа-ңәажәандаз, иамузар иара ихата уаҳъ иаҳтынрахы дхаландаз. Иашь ипа дахъинаалаз згәи иасуа иагағ қаларын, аха уи агәхъаа имкындаз, издыруадаз усқан Апсны абас ашәарта ғәғәа итамғыларгы. «Иауауен сабиц, ҳаҳратәра ду шәхдұрбгалеи», – уажәы-уажә игәи интихәау-еит уи, атзқәа ибжыры рнығуагы дауаузыруеит. Апсны ахәаақәа рырт-баара ианағу, уара узынцәажәалозен ҳәа өпнүхәәк иауашәагы игәи инағоит ҳазғы. Аңс ухәа, арс ухәа, иапхъақа бзиара ҳәа акғы ибом, есааира иуахта шааскьогы лабғаба ибла иаахғылоит, ипсы ианыру-еит. Иан атакәажә лакәзар, лаңыл хрыцәгьеит ҳәа зақа дхъааигозеи, аха иара ишихәо аиپш лара устәкъа дазхәйциум, избанзар уи маӡа лгәаңдан лмаңа Леон ихъз-ипша дазғедууп, «данысабизазғы издыруан ижәлар шиқәымзуаз, Апсны ағаңаа иңәшәаны изызо ишалагоз, хъатцрак ззымдыруа гәымшәаζак шиакәхоз» ҳәа лхала лхы даңәажәоит. Уажә

илахаз ажәабжъ акәзаргы лара усқак даңғымшәаζеит, уигыы даңааип, баша ргәи иажъоит иаҳтынра ғың зәахазырбабаз ҳәа азылпхъаζеит. Уара утәи уара уанишьуа ауп зегъы иреицәоу, аپсха Леон иағацәа раҳытә зегъ реиха дзыцәшәо Феодоси иоуп. Пхәыс быргк илдыруазеи, аха гәйинхәтцыңала гәфарас илымоуп уи ишакәзам шыуок бүйарс рна-пы дшаку, макъанагыы уағ исхағы изаамго ахлымзаахқәа идырқаттар шалшо. «Иаҳбахъоу еицәа ҳаумырбан, улпха-угәүпхә ҳагумыжыны» ҳәа зақантә Анцәа дихәахъоузei, зақантә зақа цәашь лбылхъоузei, зақантәгы Анақәапиа дхаланы, лпа Рамзың инышәынträғ днеини, дматанеихъоузei... Зақантәгы лхы аткыс еиғышшо лтаца Җъарым-хан-ханым лгәи зырғәгәаша ажәақәак схәоит ҳәагыы далагахъоузei. Аха уи ахазар пхәыс гәкахара лымазам, лықәра наскыацыпхъаzagыы лыпшқараҳра атыпдан ахаткампхәысра, уимоу гәымбылүзбараракгыы шытлыкаауа далагахъеит, лықкәын дызғө аусқәа ларгыы лассы-лас-сы лыгерылалгалоит, абас қата, абанс ухы мәғапта ҳәа анитталхәогыы ыкeoуп; лшыя илылаз ахазар ҳәса-ҳқәажәцәа ртас ахь дианамгар аму-ит, үзәра-үзәрагыы зынза ланду Барсбит-ханым дааугәалалыршәоит. Абартгыы абра иахъаанагаз, апсуа жәлар рразқы азбара иахъалахәказ хыхы икоу Анцәа дүззә иғәапханы иқалазар акәхап, лахъынцазар акә-хап...

Апсха Егрыңа иишшыңа апшыхәцәа Аалзга азиас азиаша ианлеи, ырғекәа ааныжыны, ағба-цәыртта ақнытә анышшықәа рыла рәғылархан, тхла ицо, ицо мацара, Егры амшын иахъалало инахысхъан еиңш, ыр-лашаракәа ҭаӡа, инеицәхык-ааицәхыкныирацәаны ағбақәа ахыыз-гылаз инарылаҳайт. Дара еиңиз рахътә ғыңға ирулак ацәкәырпәкәа ырғерылажыны ибналеит, егырт лаңшықәызтаз өарыжәлан, иткәаны ағбақәа иртаргалеит. Ибналаз ырпсы ырманы, Егры аарцәка ақәа-рахъы ианызхың, уа инхоз ауаа рыла еилыркааз ажәабжъқәа ырманы өырххыла Анақәапиақа иааит. Ираҳазгыы, ҭабыргны, Леон ду иңа Феодоси ианшыңа рәғи дцаны, уатәи аиҳабыра ихы иархәаны, араб-бцәа рна-атқа иқаз ауыламқәеи иареи аиқыышаҳатра ырбжъартцеит ҳәоуп. Үрт ажәа риңазаап, апсха Леон Егры аарцә иааган иртәаз ир қәақәаны, иаҳтынра ғыңғы импүтцахаланы, Аңсны ахра аанкыларағы ацхыраара иртәр, ағада ырмәқәагы шырзааиртуа, ажәлар ырдгыло ишықаңдо ала. Ирацәағхазаап абри иадғылаз алазқәа, ахазарқәеи рахәшьапеи арахъ иҳамбароуп ҳәа иқәғылаз. Адғыл тыйраны иа-ныкeoу ақгыы ахнартцом – иаалыркъаноуп аамта шеиташәаз. Алазқәа

фадантә мчхара ду зманы иааяз апсха иғагылара рзыгәағуамызы, апсуаа ршыа иалтыз Феодоси ибга анроу, иара Леон ду иахъгы ргәйірәкә бжъазны излақамыз ала, уи адагы тұза змам аўьзамқәа рыр ацхыраара шығартацқәоз анырдыр – уағы ишимбаң рыбға ғәғәхеит. Мәзала ахәақәа ирываланы тұза змам аўьзам ры анфөи, урті дареи реаапырышын, апсха иахтны ғың ахъчарас иаашытыз ар ахъгылаз ргәрәензамкәа тұла ифарыжәлан, ирқәақәеит, рнапағы иааргейт. Леон ари ус ишиғреимыкжоз дырны, ирацәағызаап иртқәаз, шыуқ ирхәоит, Баалоу Хъзангы дыршызышәа, аәа шыуқых убригы дрытқәеит ҳәоуп ирхәо. Аиашатқәека уағы издыруам, аха, иахъурхалак, өеира шығам агазагыы еиликаауетит...

Хаха-хымш рхы-ртыхәала жәафа нызқысык инарзынаңшуа апсха ир аибашырах ацара иазхианы игылан, табалаа рымасара фнызқысык өыла иқаз зынза ағәтәағақәа ықәдышыргылеит, урт ирытамхеит абжықәаа, гәымаа, ақәарчаа, азғыбжыяа...

Уатқа аашоны ар тысны идәйіларан еипш, Анақәағиа, иара ишатасыз ала, уалпшны ак умбо, анақә ықәчит. Убрιи анақә иеалакны даазшәа, апсха ибла даахғылелит данхәйызы аахыс дахъцалак ицу адуюха уағы. Уи мшаенеи дешааибаз дыікоуп, ус даауеит, иара ихата ихәан еипш, ус дагыцоит нағазза, нақ-нақ зны, хырзаман баапсұз дамшыр, аха уи дәкамлар иара адунеи ахатагы қамлазар алшоит, избанзар псыс иахоу иара иакәзоуп...

Апсха аизарақәа ахъымғаңигоз аудада еициғъежъ ду ағы иқаз ар рхадацәа, ауаа қәығақәа аибашыра амғаңаша иазкны драцәажәо дахъылениеиуаз, иғәиензамкәа уи адуюха-уағы дәғағаза иапхъа даагылелит. Иара ида уағытәығасагы дубомызт, амала зегзы иғәртәет апсха ицәажәашьеи ихымғаңашьеи иаразнак ишааиташәаз, уи зыхъказ ҳәагыы ак рхахъы имаант...

Леон ари адуюха-уағы, таны, псыс дихалатқәаузшәа, иахъеи уахеи иара дышицыз идыруан, аха астқәека дцәыртны димбеижътеи акратуан – уажә дицхраарц дшааз идырит, дызлағналазеиҳәагы дүйнешмшызелит. Еимгеимцарап ажәада нақ-аақ еиғаңшуа игылан. Ар рхадацәа ак мәдәз о апсха иғылашья атыхәтәан акыр иаарымхацәгъахеит, аха иғәағыны акагыы рзымхәеит, амала даргы апсха иблақәа ирхытны иааяз гәамч дук мыцхәи иаарнырит, рхатакәа ргәашьзамх арттарит, рбағчыдақәа арғәтәеит, иара абыржәытқәека иғагылан ахра цағыцағъты ағәйдлара иазхианы рғынархартә еипш...

Уи ауха, иахъатәи ала иүхәозар, өбақа саат роуп Леон дахъыцәазгы. Ашаңкыраз ашыршырхә дыццакны изыхъ ақынза дылбаат. Уа дахъне-из зынза иғәтәаны инырит ипсадгыл адуюхамч дузза. Ашыжъ өыххәта-ха, ахъхәхәа иғоз азыхъ абжы, Анақәапия иқачу анақә еипш, ип-хатәйпхатәуа алға ахылзз икон. Апсха, акәапеи акныхха иамраҗакәа, bla иамбоз напык иаакннахын, инапқәа ргәаған уи инатеиқын, азы-ршытракх днаскъаны иғы ааиззәеит. Дырғегых bla иамбоз напык ӡшәахтас икәашккараза икәз мпахьшы-хәбабак наимтәнанит, дахыц-цакны иғы-инапы ааирбейт, нас зынза иарпысра дантагылуо абыржә ақәны, абжыас еипш дласзә, адыхыххәа амардуан дағалан иғыфене-ит. Хыхъ данаαι иаб иҳатгәын ағы днеин, мраташәартах иғы рханы, илахъ-ицымшь изатәит, гәаныла иаб дихәеит, ииашам шъағак еихиго-зар датеимтәрц, ус акәымкәа дазыразызар – имфа дақәныхәарц...

III

Ацәылашара адәи иаақәлон еипш, дасу ар-пышацәа рнапы ишаныз еипш, рыеқәа рыңқақәэркәашьеиуа, рирхәта дуқәа раңхъа инагылан, рәылархеит. Леон иөыхәа-иатәа ақәра наскъацыпхъаңа анарха еиха имаңхозшәа аниба, иара аин иахъылтшытраз даға ҳазар өык дақетәан. Уигы өыххәан, азшәах еипш ишкәакәаза.

Апсха еибашыра идәықәигалаz ар ду x-хәтакны ишан. Раңхъа игылаz ахәта, аиҳарак табалаа рыла ишыақәгылаz, Беслан драпызаран дыікан, урт ахәақәеи ақамақәеи рыла еибытән, шеибакәу зегыры рыеқәагы даргыы кәалзыла еилахәан, ақәуа сахъа змаз, аұы мөи иалхыз апракқәа ркын.

Арымараҳытәи архәта ду пызас даман Абжыақәатәи Аңыр-ипа Мсақеи, уртгы ахәақәеи ақамақәеи рықәенүн, айтқәеи асақәеи ркын, шеибакәу зегыры рыеқәагы даргыы кәалзыла еилахәан. Арығараҳы иөыжәыз архәтақәагы убастәкья еибытән...

Абарт ахәтакәа рыгәта ахъазеиқароу икәз, ириеихәз, «аргәтцыста» ҳәа изыштыз, шеибакәу зегыры псырзхаан ахазарқәеи рыла ишыақәгылан. Уи дапызан днеиуан апсха ихата. Деилахәан иара ашъаудардын асахъа змаз, ауразоуруо еилакәеициуаz кәалзыла, ихан ұашшатәшәа икәз, илымхәа, ихы-иғы зегыры тазыхәхәоз ақәалз хтарпа, икәнүн ианшыа Барғыиль-хан зны ҳамтас ииғаз ахәа, хазгыры иғәышпә иадын ахъзы зхырышаз аұызас пракы. Уи анағас нақ-аақ ҳәғи-ҳәғила ивагылан ҹыдала иара дзыхъчоз, иабғыар нықәызгоз. Убартқәа зегыры рыштыах агәаргәа-

леңкәа ирынцаны, аеқәа ирыцраңаны иааргон ахаңә рблаڭагаңәа, ираңаны аңапханы. Ианыртахко азыңаңанғы уағ дызөйжәым аеқәагы маңымкәа, анареңжәларада ус рымамкәа, ркәадыр, дара еиқәхапс, хаз знапы ианыз шьюуки ирыман иаауан...

Ар ду реибашышыňа, реицнеишьа абасала иазптәан, аха уажә излацоз амса ахътшәаң аңытә, хәтә-хәтала зегъ еиштагыланы еицне-иуан. Алмұсанык, ахрақәа ирғафуа, амшын агәи ихыфуа иғон ашьамхы ртәтәага ар рашәа. Избоз ажәлар ргәашәкәа иртүтңы, иааирала шәхынхәаит ҳәа рыбжықәа рдуны рықәфытуа ирықәнүиҳөн, икән ҳаңкәынцәа еибашыра иргахуеит ҳәа гәйткәа-псыткәарыла ирышь-клапшууз, иамхатцәиуоз ахәсақәагы...

Ар аханатә иеициштырхыз ныѣашәаң еицрыма, уаҳа иааиламыр-сlaşакәа аңара ишағыз иағын, амған ғың еитарыцлеит ааигәа-сигәа икәз акыр ақытакәа рқынте аибашыцәа. Азиас шаңа қәытңәа алало ақа-ра иазхәуеит, ყынгылак иннамкылогы ңұхаңа идәйкәлоит, ус акәын уажә апсха ир рлеишьа шыѣказғы...

Егры акырза иазааигәахахъан еиңш, жәағык раڭара аеңәа еи-барығыны аладантә ирпүлеит, урт азәи-азәи иреибамырхөо адырра қартцеит, азы акырза ишылақәхъоу, нырцә уағ иимбаң арм҃аа шады-ргалахъоу, азиас атлақәа ңұаны иалажыны арахъ аррагыры ргәи иштоу, наѣ тыхәаптәарада дырғеңгүх, ар рнаас лаба шұтызхуа зегъы еижә-ланы аара ишағу... Апсха тұға змам ир иманы джақәларан дыѣоуп, зынза ҳқәакәылах ықәиҳуеит ҳәа, Лазстан зегъы ағытңәа алатдан иры-мазаарын, ажәлар ргәаң хышыңәартә икәртцеит. Арабцәа рнаң атақа икәз Ҷъамтәылантә Феодоси дзаңәажәән иааигаз арабцәеи ауыамкәеи рула ишъақәылаз архәтакәа ракәзарғы, абыржәаңара дара ишырта-ху рығәтакқәа рынагзаразы иманшәалан икәмлаңызт, аратәи ажәлар абасқак иридгыло ңұыз ирбарғыры ихартомызыт, уи аңытә апсха ир иманы Егры изхытца иаҳыңцакуан, шыағек иадамзарғы Апсны дғыыл икәлан рұғыфархар, нас уағ дхахәом ҳәа рхы иақәгәыгуан. Урт иршыыз макъана еиңхыытта апсха иаҳтын ғың ақәша-мықаша икаждын, ирткәа зегъы еидцала ирган амшын ихғылаз рығбақәа рғы итакны ирыман...

Апсха арт ғырххыла иааң ирхәаң ажәабжы баапсыла деиланар-шәеит, мчыла ихы қажо, ихапыцқәа аеңа рытғо днеиуан. Иеы ақәзар ипашашо, ресса-ресса ашыапқәа реихгашы ұшашыатын, агәышы зегъ лхнағо ақәалз иашәызи, аблакәа аарла иаакылыпшуа итарзны иағаң ауыз сабрадеи, аптынца афақ икылкъози – алакә хата иалоу арашь мцабз еиңшнушъаларын...

Апсұа днаскъацыпхыза иара Егры ахатагы дазгөауан, ҳа ҳанаауаз атрап итамзғи ықан, уажә ҳағаңә амға рнаторц еиха ағеиқәнакит акәү ҳәа ипсахы азеиқәычон. Зынза ар рапхыақа диасны дғыларгы ңәғыа ибомызт, аха дасу ирзалхыз ағызаңә ргөи анырхара итахымызт, уи анағс еицәкны изларызбахыз ала, иара ыргетахы дықазар акәын, устәи адтәқәа ытқо, дасу ырхәтақәа дасу рганахь ала аибашьра ианалагалак аштыхь, зда псыхә амамкәа ианықалалак акәын иара ыңда-ла хадара зитоз архәтеи иареи анжәйлоз. Уи иара еиха дахъчоит, аға изынгыы игәйткәагазоуп ҳәа ипхызан...

Ар Егры изазаиғәахацыпхыза ауаа еиپхыитта ирпүлон, урт реиҳарағык быргцәан, аибашьра иаңәшәаны, рлабашькақәа ытқарсса, ырекынта арахь иаауан, иеыжәызгы ықан. Егры аарцә, зынза азиас иапныз ақытакәа ирыланхоз ахәса гәыткәа-псыткәаха, ысабицәа шгаруо ирыма абнарахь, ашыха өйтқәа раҳх րеыпхъаркит. Ирхөон үба-ра-фыңвара агаңә азы ирхөоушәа, ақырғызаргы ынхаңәа рқәаңәкәа амца ырцратданы ирбылхөоушәа...

Арт алымхәтақәа амға иқәнаты еиҳагы ар ырғасхы еибадырку-ан, знык ҳнаңданы даргы ҳаргы ҳәңәы-хәңәы ҳайбакындаз ҳәа акәын ишықаз...

Азиас аштыбжы уахартә ақара ианазаиғәаха, апсұа ар ааникyle-ит, дасу архәтақәа ырғешаны рнеишья, ржәылашья азы адтәқәа рите-ит. Апхыа иғылаз, Тапшы-ипа Беслан дзаптызаран иқаз, апхыа ишгылаз еиپш, хаха ишиашоу азиас иазнеиуан, аганахь иқаз егырт ағхәтакгы руак Егры афада иаваршәни иавагылон, еғи алада, амшын ақынза атыхәа наңар акәын, иара апсұа хадара зитоз, такәи инаскъаны, зназы ағеаннакылон, аибашыңәеи иареи ирбжыз ацхаражәхәаңәа рыла иаҳауз адирра ихы иархәаны, арантәи адтәқәа ритон, Барғыиль-хан изааитиз, аибашьра ааиҳсығымтакәа раан изтатәо мшамба хыбрак-гы ыилышыны издыргылан, хъзыла икәеициенуаз ақәардәгы өйтцыртланы дықтәтан. Ари «ақыала» иаакәыршан иғылан ихъчаңәа. Леон дырғөгөых ар реиҳабыра еицәкны идыртаз дзахыпомызт акәымзар, зегъ рапхыа ихата иаҳәа ткәиңәа жәилара днеиуан, убасқак дырғө-гөых мчыла ихы инапағы иааигон...

Абриақара иғәи шыңдаххуазгы дыңцакуамызт апсұа, азиас ааи-гәараӡа инеини, иахынзазалшо ирзеилкаауа еилкааны иаарц зидитаз апшыхәңәа дырзыпшын. Дук мыртыйкәа урт хынхәит. Рыбла иабаз рөи ирзархәомызт – азнырцә ихықәғылоу атлақәа, ဇартәила рыхәдақәа ткааны, индыртәаз ҳар иреиуо ауаа ылакнахауп, азиас илаваршәни

шейбакәу зегбы тұға змам ар хықәжылоуп, ақыд дуқәа ғиарла ирхә заны иааганы азы иалажыны, арахь изларша аңақәа рықатцара иағуп, рхәеит.

Леон игәағ хышхытқаңыны ишікәзгы, қасатәи ажәабжы шықәзы-ртәгәоны дырғөгөвіх иаҳаз үйеимшызаеит. Адта ақатцарагы дахыц-цакзомызт, уажә импцакра зегбы оумашәа ирбон, аха қыт рыхәйлшәо-мызт. Үс, ақьала дааттыңын, ахүхәа дынөйежәлеит, аибашъра иазхианы иғылаз архәтақәа иахырзеипшыз, дара раҳь иғы рханы даагылан, ихы шытқәыцәа дәйежәгыла, ибжы неитқыхны ус ихәеит:

– Ақырынтың ҳаищеибашъхъеит шәареи ҳареи... Ираңағуп, ишыкә-дыруа, ҳшыамдьыл зхы ақәызтажыу жәлар ртцеңәа, урттахынзахәт-угыны инаганы ршыя ҳзымузаңт. Иааит аамта – ипсыда инхада рхәара-ны ианыкөу! Ижәдьруаз, иахъоуп Аңсны алахынтың анызбахо, абрақа ҳымзү анахға, ҳазхылттың ҳабдуцәа ҳыла адамра иаҳарсит, зқышықә-сала еиқәырханы иааргоз рхәыштаармцақәа ҳарцәеит ауп!.. Ҳағацәа азәы идамзаргы Егры дырны ҳадгыыл ишьапы ықәымгылароуп!.. Ҳара алада ахтынра зиаҳгаз, зегбы ирыцкны, Аңсны аиқәырхара, дара қарт-лиаи алаңқәеи ракәзаргы жәйтәаахыс ңхамса рыйымтә аүйамқәеи арабцәеи ртәйхъчара азын акәын, аха абри ззеилымкаауа... абри аиپш ачархәара ҳзызуз дазустазаалак азәы ҳаймеигзароуп... Ҳынхәыша ҳамаңам аиаира ҳара иаҳтәымхакәа!.. Пхъақоуп, пхъақоуп ҳара ҳамаңам! Ижәдьруаз, апсық иадамзаргы зыштахъқа ихъаттың, шәйр-ғәйндәрап аазырпшыз зегбы, инаргәыдткан иара уатқәкья ишаҳшүүа. Үс икөу азә дұсауп ҳәагы сыйқам! Аибашърахъ ҳөйнәхамтаз, ҳаагылазар ишікәхтәлацаеипш, тоуба еицауп шәаргы саргы, ҳажәлар шаҳым-ртқашшо ала, аға иғаҳхымааҳера дықәцен дышқашцо ала... Истоубоуп абри абас шакәхо! – иаҳәа атра интқәыцәа ифаҳареинкит.

– Иаҳтоубоуп, абри абас шакәхо! – ағу аайлдыргеит иеүйжәыз ар зегбы еицәакны, рабцъарқәа шыркыз рнапқәа ажәған ахъ иштәихны.

- Иаҳтоубоуп!
- Иаҳтоубоуп!
- Иаҳтоубоуп!

Аңсха уаҳа ақагы ацымтакәа днахынхәын, иаарцакны иарадзапы-заран дықаз архәтағы днеит. Рлактақәа үйбара-үйбараңа, иңиҳ-үйиҳза зкәадырыртқәа ирынтәалаз ианшыцәа аҳазарқәа дәннинарыхәапш, уажәада имбаңызшәа, үйашытәшәа иаалиашит ишъя, уағы ишимбаң бағ қыдак ааиласит, зыпшрак ғамтакәагы дырғөгөвіх дынөйежәгыла, адта нықаитцеит:

– Пхъаћа, шәнеиха пхъаћа... аћаһира амарцъаќә! – иаћәа аатикәы-
цәаит, иара ицөышкәи шеибакәу зегъы ус ныќартцеит.

Таپшь-ипа Беслан дзапызаз, зегъ рапхъа иғылаз архәта иалаз аи-
башьцәа хытќъараха инацьсын, агәыркъхәа пхъаћа рөынархеит! Егы-
рт архәтаќәагы дасу рымфа инықәлеит, пшадаастас бѓи ҳаскыни
еиларзыз...

Хаћәиртәиа ишиашаз Егры ианаахықәгыла, нырцә икәалкәало
атлаќәа ирылакнахази, арахь икызықызуа аќәара икәжъыз ари ры-
лаш иаразнак иаатцашәеит. Даргы арт иаразнак иғәартцеит.

– Аћаһи амарцъаќә, аћаһи абаакәа! – ағьеѡхәа ибжы ааирге-
ит Таپшь-ипа Беслан, убри днашласхан, ихыц рыхханы, амацьыс еипш
рапхъатәи ихәа ағынаирхеит, хыих азхықә-фѣъара иөышкәни ихықәгы-
лаз агацәа руазәк дේышкәиорны дынкаһаит. Беслан ифызицәагы иара
инацилласханы, ишынеимазакыз еицирхәоуны рыхәаќәа рөынадырхе-
ит. Дара агацәагы, ашхырцәағы гылазшәа, ахәитцәхәа арахь рыхәаќәа
рөаадырхеит, наќ-ааќ иааилартцеит уағы ишимбац ала. Егры ашыкыбы-
жы иалығони ахәаќәа рышәышәбжы улымхаќәа тнахуан. Азы ҳаруеит
хәа ақыдкәа алажыны ဇартәила ағаћәара иаћызгыз азәа兹әала Беслан
ир рыхәаќәа рааханы аттахәа азы иалахая аялагеит, рыбжағык иара
уаќа ацәкәирпәкәа идыргазеауз ақыдкәа ирықәгылан арахь ихысу-
ан, аха рыхәаќәа зығаҙомызт, ибырны азы иалашәон, нас хыма-псыма
ҳапсугатәи ҳазгозар ҳәа шытакъка идәыкәлон, аха Леон иеибашьцәа
рыхәаќәа ирымпыхъашәон...

Арыгъарах ицаз архәта, аћәаќәеи аќамаќәеи, асаќәеи рыла еи-
бытаз, акырза хара азы иавалан иғеин, азы иага иацларгыз еиҳа
иаћығаррас, аңан ахыманшәалаз, дара ирдыруаз ажәйтәзатә мәа
пшааны, неилшәарак рымамкәа нырцәка ирит. Алада амшын аганах
ицаз архәтагы, агәагыра ду аарпшны азы итапан, реиҳарағык ирулак
еикәшаны наќ изхытцит. Арымаражи изхытцызгыз, арыгъарах изхытцыз-
гыз, наќ-ааќ рөаархан, аға ир ахъылаз ҳаћәиртәиаа ифарыжәлеит. Уи
аамтаз Беслан пызара ззиуаз аргы, ахысра ишағыз мацара хаха иши-
ашоу азы итапаны, рыхәаќәа азы рхы ёеарц егъшрыгымхозгыз, нырцәка
арра иялагеит. Ари збаз ацъамкәа, арабцәа тҔа рымамкәа ишыќазгыз,
ҳаћеимшхара ҳзааит рхәан, зназы аћәаќъарагы иақәымшәо, еила-
гъежьюа ҭағъала еилахеит, аха нас иөыхан, бааңсылаӡа ихагаха аи-
башьра рөаазырkit. Шытә ахәаршәра иаамтамызт азы, Беслан ирхәта
иалаз аибашьцәа зегъы рхы шказ аћәеильтшыра ифалалеит. Аеќәа

ажәған агәры кылнатқаартә иккүркүриуан, ишъаза-гәаҗаха иөүжәғырны икаҳауаз арабцәә аәкәә ршъамхың иахъадыргоз иғзығызуан, уағы изеилымкаауз быйшәала гәаҗажәак рхәон...

Беслан ладагы ғадагы иахәамтала ағацәә рхуа дрылан, еғырт ар рпзыаңаңызыңа аибашыра иалашығзенит, аха аға ир убасқак ираңаң, убасқакгы иаапкұнаны еибашыуан, иаақымтұзакәа ижәйлон, арахь апсуаа раңаңыны итахо иалагеит. Убри аамтаз, агәта иқаз апсұа ирхәта ду архыңа дғыланы азы дырит. Икәалзы матәа еилаарцыруа, иармараҳыла ибты тарыхәтәаңа ифыттара итшү икны, иарғыа напала иахәа цеици мөнди, дмаңыс-еимкәараха иғааиҳеит. «Апсұа даа-уеит... аҳаңа амармұақәа... аҳаңа абаақәа!» – дыхәхәазеит Таңшында Беслан, убри аамтаз иеңи агәйхәтәйтәкәа иалалаз аға иахәа азхымгакәа иөшьаңаңыслан, иааңәны азқәа иқәхант. Иара уи даңласхан, иеаткамырхакәа, иаразнак деңтагылеит, абты ашыжәхәа иршәни иеңи зшызың ианигәыдитца, икәлаа-пракгы имыхәакәа, иғәышпү иға-лашшыит, уаҳагы акы дыннамкылакәа, дөүжәбганы агәараҳәа дыл-кахант, ашықылқәа ишъапы ртимкәазеит азгы, дықәшүа иеңи даманы ағыланахеит. Беслан дырғегых маңыс-еимкәарак иалакұзан ағера иааникын, аға ишъапыжәкәа ашықылқәа иркылихын, ахаан иимбаңыз ағыи дәнеи дәңақтәеит – иахәа арығарахыңы арымараҳыңы имғандо, дырғегых ағацәа деңтагорылалеит...

Апсұа иакәзарғы дзапызаз архәта дуи иареи ағыртын баапс еиңш ихырзаманцәгъаха хаха ижәило ишнеиуаз анырба, арабцәеи ағыамқәеи, иөүжәккәын итахоз ҭахон, иаанхаз шытакъыа ихъатны идәйкәлон. Уи згәры архатңа аибашыңа, уағы ишимбаң рахәақәа мөнди, ағацәа рырхра иалагеит. Дара-дара рыңқаңы дарғын еи-лапатаны еибахәа-еырц еғырыгымхо, шытакъыа ихъатуаз аға ир, хәйычәыңы ипхарсуга ирима ишнеиуаз, адәышшапара ианықәла, ақазарқәа шытакъыа ишәхарбал, абри ауп ҳапсықәара рхәарызшәа, артқаа-сыртқаа ихъәхәо иршиштала жеит. Барынь-хан ир реибашышыала излазықатңа ала, арабцәа еибарығыны иахъиз, ирхызаны, рықәнны-қәарағқәа мөнди, рыхәдақәа ирхаршәни иөүжәирхәо рәаархеит. Уаңза ақазарқәа рабашыраангы ари збахъаз, зегъ реиҳагы изыцәшәоз, дырғегых арабцәа арақагы ианырба, зында ирзымбатыңа жаңа жеит, изеибашыуа апсуаа ракәү, ақазарқәа ракәү рзымдыруа, иахъықоу ҳәа ак рахыны ирзаамго, амықәшәтәйтәкәа рзықалеит. Уигы азмұрхакәа, иара Леон абызарымца атқыс-еиңәа, убас бжыы-тәгәак ҳәагы тиркөо дала жеит, уик ргәи нарымна жаңа жеит.

– «Аа, ҳшәымшын, ҳарт ҳапсыуауп!» – ҳәа шьоук ахәхәара иалагеит, урт Феодоси идгылан арабцәа ирыңеибашуаз ңсахығүәкәак ракә-заарын, еиҳагырыпсахы рзеибакны, иаразнак ақәарағқәа рхаршәны иөйжәирхәеит, иара уатқәа айтқәа ларыларқацаны ыпсқәа аархы-рхит.

Абасқафык шыршыхъязгы, ағацәа реибашыцәа нтәара ықамызт. Апсха изымбатәбаран, ианбахъзеи, абасқафуаак маҗала ахәаа ианбадыргалеи ҳәа. Урт армзая ирацәафын, аха ығатәа ажәпараңтәкәа иқаз анхъат, егыртгы өипхытто иалагеит, րпызаңәа бналеит. Азхытца анпжәо өипш, Леон ир шыңа нкылашыа ырмамкәа ижәило илеиуан, архәтақәа зегъ ұзарак өеидыркылент – зегъ рапхъа иғылан ицозгыи иара иакәын...

Ағені хәлаанза абас өибашыуа маңара шъардаза инаскьеит, ауха ианылашыца ағорык өхөтәеит. Абасқак өибашыхъяз, абасқак ырғекәагы даргы ағынмығәа цәгъя збахъяз апсха иеибашыцәа, апхъзы фоғы ауарқы өипш ирхылтца, ғәғәала ихәиз ырхәрақәа идыргәақуа, мәғаныфа-ла ишенибытазгы, өашәа қамтәкәа ауха атх цәгъабазазала ирхыргеит. Ашаңкыраз дырғегыхы ишынеимазаку зегъы өөйжәлан, аға дахтәаз ахъ өөилархеит. Арабцәа шыңа ахъатца րгәи итамкәа, арахъ ижәило ианалага, арт иаҳеижъети ырпсы ырлалазаап рхәан, оумашәа иаарбеит, өңіц нақстәи зыпсы шынаны иқаз, еиҳагыи иазықатқаз ар атх иалагзаны аңхыраараз ишырзааз аардырит. Апсха иргы, абасқак ырзаманцәгы шырхыргахъязгы, реибашыра дырғыцит, дырғегыхы раҳәамта уағ дамыхәо, иаапкәзаны ижәило өөилархеит. Леон дзыгәтүлакны өибашыуаз ахазарқәа артәа-сыртқааҳәа ихәхәон, арабцәа, ағынамкәа өөйжәхәан икажыны, ақәынцымақәа реиңш илархалан, ырхәламшәақәа пыжәкәенни ршыа дырблакъон, аиаира ганы ҳааилгәаар иаҳжәыроуп ҳәа рхазы-ртракәагы шыала ихыхәхәо идьртәуан...

Арабцәа зназы иага ырғедырғәзаргы, дырғегыхы ахъатца иа-ламгар амуит. Дырғегыхы дара цо, апсха ир ышыңа маңара Қәтешь реадырхалеит. Инаскыңыңхъаңа хыңқәхәың ирацәафын ажәлар еиза-ны ишықаз рбо иалагеит. Апсха идирит ари шгъянгъашраз, ахтынра аа-игәара изымнеирц азы хәычи дуи жәлары зегъы шеизыргаз. Иара ахт-ны ағынтыңка Феодоси ихата дықазар ҳәагы гәғарас иааиоуит. Акгызы зхараңам ажәлар ныртқәенни дызнеиуам, абжъарак шыңа ишпәкайтци?

– Шәаангыл! – адтца наридан, апсха ир ааникүлент. Изыштылан иаауз арабцәагы ари ангәарта, ырбла иабоз ырзхамтцо, ырғекәагы

дартгы кәатрабааха, ашьаза-гәаза рхыыфры ицо, игачамкны арахъ иа-апшуа, гәып-гәыпла иааилагылеит.

Беслан дназлоу ар рхадацәа хыма-псыма иццакны апсха иөы иа-аин «ишпәхәури?» ҳәа рхы неиларкит. Абри азхәыцхагы рмазацкәа ианпшы, ахьшы анхылалак акәчарақәа рүештыртәахуа еипш, ажәлар ғәарапара еиханы ишеилтыуаз гәартеит. Иубац еицәа убейт ҳәа, ари иаанагоз рзыымдыруа зынза ирамхаңгәхеит апсха иргыы. Ажәлар ас ццакрыла ианеилыт, аңымшы-хы аңажәпара өйт-өйт иаухыр агәй-цә шааңшуа еипш, ахтынра иакәшаны иғылаз ар рылапш нарықәшәеит. Уртгыы еилауатыруа иааилалеит, апхъан арахъынта ихъатны илеиузгыы уажә уаҳх иааццакҗеит...

Апсха иеибашыцәа рхадацәагыы измааноузен, ирзбыз закәзызеиши абарт ҳәа ишырзыпшуаз, – аҳазаркәа, аҳазаркәа! – ҳәа шеикәфыртуаз раҳант. Еғыи Дариал апстала, Қартли иағхысны, аҳазаркәа аара иағуп, ааигәзангыы иааихъеит ҳәа апшыхәцәа ажәабжъ хлыимзәах рыман иа-азаап. Феодоси табыргытәкъаны ахтынра ағныңка дықазаарын, дыб-нартцаң азы, хыма-псыма ашьтахъқала ддәылтыргеит, иара убас хы-ма-псыма дәүйжәыртцеит. Ихы ахырхара изымдыруа, азныказ дааихә-лахеит, нас иңнагаңцәагыы иаргыы деиханы, нахъхи амшын ихгылаз ағбақәа ркынза ҳзынаңзозар ҳәа ддәыкәлеит...

Апсха иргылахъяз ахтынра өңц зыгәтүлакыз араб ры, астәи ихъат-ны илеизгыы анрыцила, ашышкамс реипш еилапапа, аумаза ираңаафхе-ит. Ҳахыпсыз ҳапсит ҳәа, урт ҳаңнмырха аибашьра ргәи иштазгыы мәашшо иаақалеит...

«Ахтны ҳаргылеит аңакит, уи ҳаҳыларц ҳәгәи ртүнчны ҳаауеит ҳәа ҳағын... Ажәларгыы ҳхәатәафы икоуп ҳәа ҳақан, заңа ҳәгәи ҳажъози... Абыржә ауп иаҳтәхозар ианаҳтәх, мап анакәхагы...» – иғәи дааң-цәажәеит Леон. Уаҳа изакәызаалак макъана арт зөү, ирзбо ҳәа еилкаа имағамызт. Иеибашыцәа ахъеүжәыз ргәи ақағычәа еицхаяуа ус еила-гылан, рфызцәа шақағ таҳаз, шақағ ҳәа усгы егърыздыруамызт. Акызатцәйк акәын дара зегъы зызхәыциуз, иагыззыпшыз: ипсыда, ин-хада рхәо дырфегъых ғәгәалаза ижәилатәуп, ииааиз диааит, иаҭахаз-гыы датсаҳатцәкъеит. Ишакәхалак, иласхандаз абри, ҳайлгандаz наڭ!..

Пшра Қамцакәа, арабцәа изакәызаалак ирзбо акы иаламкәзакәа, иара абыржәытцәкъа ирыжәлатәуп ҳәа дназхәыцит апсха, иаразнак-гыы ар ргәи реаныртцеит, дартгыы ркәадырыртакәа рфы рыйғақәа иа-шахәтцәаза, абыржәымзар-абыржәи ишнатцъара рәаадырхиеит. Игы-лан дара архәтакәа зегъ рапхъаңа ишаауаз аҳасабала, апсха дырфө-

гъых агәта иќаз, аиҳарак аҳазарқәа рыла ишъақәгылаз архәта дапғылан, ихъчағүә ракәзар рхыпхъазара еиҳартәйт: изакәзызаалак лакъақъак иоур ћаломызт. Иара ицәымғын астәкъя «дахътархәхәоз», аха уи ие-иқәырхара – ағының аиқәырхара акәни иахәапшуан. Аибашьра иазхиаз аеқәагы дырғөгүйх ишжәылатәу рдыруан, уағы ишимбац иқәарқәашьеинуан, уажәы-уажә ршъапқәа еитнрырыпсаҳлон, дара-дара рыйжъқәа еиқәырганы иккыркыруан, уртгыры ирыздыруамызт рөғи-ззә шақа ҭахараны икоу. Апсҳа ихата дзықатәаз иеыихәа акәзаргыы убасқак ипашашон, убасқак ағәра иахон, импүтжәан ицарц егъагымхо. Уигыры шрак атахым ҳәа дшарцакуаз дырны, адтца нықаитцеит ажәи-ларазыхәа, апсҳа иќаитцаз адтца дасу егъырт архәтақәа рхадацәагыы иаамырдеит. Таңшы-ипа Беслан дзапғылаз ахғаршәыфүә, рмахәғә тәғәаққәа рыла рхыцқәа рхха икны, еицирхәоуны рөғинархеит. Икон урт азхыцра баапс иағызаха, рыхәақәа назартә ағацәа ианырзаани-гәаха, дырғөгүйх Беслан адтца нықаитдан, зныккъарала зегъ еицхыст. Арабцәагыы атак ақатцара иналагеит, аха лада-фадеи апсҳа ир рыкә-шошәа анырба иаалауатырит. Апсҳа иеибашьцәа знык-ғынтырыда хәала ахысра изахыымзейт, раҳәақәеи рыйбтқәеи тырххъан, арабцәеи дареи дырғөгүйх напышашәала иғеи иғеилалеит. Егъырт архәтақәа-гыы наќ-ааќ ахтны иакәшан иғылаз ирыжәлеит. Аеқәа рыхыркыры-быжъ, еилыршыуаз ахәа ахъефбыжъқәа, ақды иатқақызыуашәа, ауаа ргәи-тибжъқәа ухәа, быйкърабыжътәа икоугыы иҳағимшхараха иғәи ҭнашьяарын. Аибашьцәа наќ-ааќ тәкәи иаалиашықкхъан еиңш, агәта иғылаз аҳазарқәа, апсҳа ихата драпғыланы, дмитәеиқәатцәаха иға-аихеит. Аұыамқәеи реиҳабыреи раҳтә адтца рыман, уи имейхсықәа, ипсү штоу дыркырц азы. Ашъаудын асаҳъа змоу ақәалзы шишәу, аҳазарқәа рхакан Барғыль-хан ҳамтас иитә ахәала дшенибашьуа, аҳазар өылжәлагы дшақәтәу ухәа хараӡа Ҷъамтәила ианыкәазгыы ари ауағ избахә баапсылашәаирахъан. Апсҳа дыдратас ибжы рго, джәылан дшааинуаз анырба, Мықә арха каршәра иақараз ахтнышта ду иамкуа, өылжәтәыла еилаз аибашьцәа зегъы зназы ишъхныпсыларц егъаары-гымхеит, ишәаны иеихсра иалагазты ыкоуп, аха ипсү штоу дыктәуп ҳәа адтца ирымаз аныргәалашәа, ҹыдала уи знапы ианыз блатыхәа-ла аигәнүорға рөазыркит. Ак убо, ак уаҳая иќамызт, ахәеилышъра иалаз апсуаа «аҳаҳай амарцъақәа, аҳаҳай абаақәа!» ҳәа еиқәғырту-ан. Урт ирхәоз арабцәа зынза еиланагон, шақантә нхыт дара аҳа-зарқәа рхатә ирабашъхъоузен, аха астәкъя ағы зыңрыдды ицо, хаха абұйар иағало аибашьцәа баапсқәа ирнүмиацызт. Апсҳа имғанитцоз

иаҳәамтәк ағацәа рхәнды иштәнатәзон, кәалзыла еибытаз иөы қыркыруа, аштәхътә шъапқәа ирықәгыланы, архъатә шъапқәа мәнәнди, ианықәгъејъааугы мбатәшәа ахпша ғәгәаны, еитас ипа ағына-хаша уәә – арабцәа зыңза ргәи рымнаќьеит, иңазшүазархәагы реазырkit, аха ирылшомызт, рхатакәа адкъекъан иңаны ғыңха икаһа-уан. Ахтнышта ду ағнытқеи акәша-мыкәшени анаћа-араћа еиңхытта иршыз аекәен ауааи кажын, иаанхан еибашшыуз рыңқәаагы даргы урт ирықәгылон, зыңсы ахәага ҭаз ахъажыз иуазыруан, аңса иаҳәон, аха рыңсы тытцуамызт. Ағацәа макъана нтәара рымәмәнди, аха ас измыхәаоз ауаа анырба ахтнышта иаңыртқны, наќ мач-мач ихъатца иалагеит. Беслан дзапгылаз аибашшыцәа пытѡыки иареи ус ишевыжәиз, ашә илагылаз ныртқаны, ахтны хыбра ду ифналеит, зды-руада Феодоси уа дыңназар даҳкуеит ҳәа...

Ахтны ағнытқа имармалташы алаа еибашшыцәа шығназ анырба, иеңижәтны ахәақәа ńко ифарыжәлеит. Урт реиҳарағык, атзы иад-цилан, иғнарғејъуа иршыхъан еиңш, изакөү рзымдыруа, хыхынтың тәңкәдәк рылахауа рғаархеит. Раңақ иаумыз ақыд хтәахақәа таңа имармалташы аиңаңма ианғықәхалак – иаайкәпон, ихырз-манха, ахәиңтәхәа акы ғартыппны, ахғақәа раңкыс еиңәаны иаар-зықалон. Аңсуа еибашшыцәа рыбла иабоз агәра рымгеит: арт ақыдқәа шығымзатрақәазаарын! Ираңаңаны икаһаит, ираңаңаны ашхытә амзаатә рзааны, иримпыхашәоз ирыңщаяу ифееи ифарылалеит!..

Аңсха ахтны данығналалак иңсы штоу икра арманшәалоит ҳәа акә-заап ахаан уағ иимызбаңыз абри ағъангъашра ӡбаны изримаз. Знапы ианыз цақцәеит, заа ирамхакажыт ашьхымзатрақәа. Дара рхатакә-гы шыны уажә уаћа урт ақыдқәа ирылажын. Аибашшыра шщац ион адәахъгы ағнытқаагы, ағыкыркырбжы ахәа еилышшыжы гәйткәагаха ишгац игон...

Ахтны акәша-мыкәша ишыны еилажыз ршьа-пха уаркътас иаҳылтүауз ахылға-псылға маңара уағы ихәлачны дашырын. Ажәған ағы, апстхәақәа хылазшәа, амра уажәнатә алахәақәа еибаркыруа ихы-рфахъан, урт интәогы нтәаны аибашшыра еилгандаз, нас ҳапсаҭа кы-даҳтарын ҳәа ижышуа, рыблақәа ңсеин-сениуа, ршьапхыцқәа хархха-ла, ғыңха илапшуа ихагъејъылон. Ашта акалтқәа рахъ зааигәара уағ дыккамкәа ишыны икажыз шьюкы имшәа-имырхә ақы-әба лбаапырны ргәи иқәтәахъан, уажәимзар-уажәи рыблақәа инартасны ишпха-пхуу рифара иналагарц еғырыгмызт...

Ааигәе-сигәе Кавказ-дгыл иамбацызт ари аиپш аибашьра ғәгәе, асқак аамта къағла абасқак нибартцәо, абасқак иаигәазаны хаха еиғагыло. Апсха ирхәта дуқәа өбә ихъатуаз арабцәеи аүьямқәеи ирыштыланы мрагыларахъ анаскъара иағын. Иара ихата дзапызаз архәтеи иареи ара р්яааныркылоит, ахтны ахы ишақетыртәра иақетыртәрыц, аха ирацәафзан макъана урт арақа ирабашуаз алазқәа, абна ағаңацәқәа рахъгы р්яиғхъакны икәзар акәхарын, уажәы-уажә иахъынтаааз уағы изымдырзо еипхыкәе иаакылсуан. Аибашьра еитах ағарғыциуан, итахаз азхом, изнибартцәо шәнибартцәала, уи сарғыы исзеиғуп, шәаргыы ишәзиңәам ҳәа аибашьра анцәахәи иақетыртәаз, ашыа шкашыц икашуан, нақ-аақ ишнибартцәац инибартцәон...

Ус апсха дахъынхъапшыз – ихъатны нақ ицахъаз ар еижәыланы, ихытны илеиуаз азиас хъаҳәны, еилацәкәрырпо афада идәықәлар еипш, дара-дара еишъклахәны икаҳая, имықәшәатәыцәгъаха ишаауз гәеитепт. Урт ирыштылан ицоз иара иеибашьцәагыы уажәазы ҳәа-къара ҳәа егъамцакәа, ирывағъежкүа раашьа оумашәа иааибенит, азныкaz ирыткәеит, идырхынхәит ааигәахәит, аха арахъ аибашьра еилгара ҳәа егъамағам, урт макъана тәаашьас ирымои, ара ианааилак арахъ инхази дареи дырғегъыхъ еицхырааны ихажәлоит акәымзар ҳәагыы ааимхәацкәа, – аҳазаркәа, аҳазаркәа! – ҳәа аикәғытбжыкәа ааиаҳант. Уағы ишимбац иғәашьамхъ зыргәғәазоз цәалашәарап ааиоут Леон, хыхъ ахәадағы аибашьра ахъцоз ифацәхыкны, адуюҳа-уағы дцәиртцны иблақәа днархыпшылазшәагыы иғәы иааинатеит. Иеи акәзар, зынза агәашьамхъ ағарғыцизеит, аблакәа ирхылоз, азшәаҳе еипш иахъелатцәоз апхүгъы агәхъаа мкыкәа, уаҳәа Қыала, пшыха ҳамағам ҳәа иара апсха ихатагы өңһыхәак инағағашәа, зынза ғылыми тәыла ажәылара иалагеит. Рапхъа хәхәиртәниа ианеиғыла ғыла икәз, аха зығқәа зтцыршыааз, уажә зшыапы иқәғылан еибашуаз раңағысын. Уи ғыла икәз ртагылазашаа еиҳагыы иаруадағзон, акырынтағыы ирызгәамтакәа дара ртәкәа анрамхашуаз ыкан. Апсха убри даңағашәон зегъ реиха, даақәымтүзакәа ибжыы түркъя-түркъо ргәйрөеаницон, аха уажәык азә иихәо ғағзәи иаҳая ҳәа икәмызт...

Ус, дук мыртыкәа, ант ихынхәны иаауз арабцәеи апсха иеибашьцәеи ифарыштыарххны, амарда иағысны, алада рхы рхы, анышәаңшы мәғағытцфа змам аҳазар ры ааңағыртцит. Апсха уаанҗагыы ицәа иалашәон икәлаз, уажәык лабғаба агәра ааигеит – ианшыа ацхыраараз ар ша-аиштызыз, иаразнакгыы илапш дааңашәеит ибтү харығофала урт рапхъа иғылаз рпзыза ду Ҳамид Оулыз. Аҳазаркәа зны Җабал иалсны Апсныкәа

ишкеиз еиپш акәын реибыташа шықазгы. Иаауан урт табыргны, ҳәгепта, афыртынбаапс иафызыха, амған иахъауазгы апхаста ғәгәа шықартқаз мөашшо, ираңағын иткәаны иааргозгы. Рыңқәа еилактыркыруа ишааниуз ахтнышта ду ағы ицоз аилагъежъра, анибартқаара шаагәртәз еиپш, иаадырццакзент. Ҳамид Оулыз ибтү шикыз инапы ғыштықын, дзаңгылаз ар ду акы нареихәеит, ағегәаҳәа тақа илбааны адәи ианаақәла, апсұа иргыы, ихатагы, ихынхәни иаауаз арабцәагы, арирахъка аибашьра иағызгы, шейбакөу зегъы, алу шымгъежъра иғъежъуа, ахтынгәра ду иакәшо иалагеит. Апсұа ахәеилышъра дызлаз далтңы, Ҳамид Оулыз иаҳ иғынеихеит. Ашық баапс иалығыны акғын уаҳауамыз азы, ибжы рдуны уи ҳазар бызшәала иеихәеит русқәа шыңғыз, аға уажәымзар-уажәе даташаран дышықоу. Оулыз уи атакс егымхәеит, шәмааргы ҳхала ҳхы ҳахәон ҳәоума иҳауҳәо ҳәа аанаго, өмөрхә нықаңтцент. Уи анағос Леон ихәеит, арабцәеи иара иеибашьцаеи рцәеиламғашъарц. Оулыз уик зынза иааигәампхеит, аха абасқак аибашьра иарғазкны иқаз, ауалуашара баапс иалаз апсұа гәыбған имтакәа, сара сус сара издирүеит ҳәа, ир иманы азыблара еиپш еилагъежъуа ахтнышта ду дакәшо далағеит. Ұағытәйғоса ихағы изаагом изакә тәғылазаашьоу уи аамтаз иқалаз, амаңаа еиپш ахазарқәа шрыкәшоз збаз аңылмқәа, арабцәа усгы ҳапсра ааит рхәан, зхала згәыхәтәи ақама лалхәаны зөйізшүуаң раңағхеит, егырт зынза иаапкны аибашьра иалагеит. Уи аамтаз өүрхыла псыуа еибашьғык апсұа дааидххылан, – Таңшы-ипа Беслан... Беслан дхәуп! – ҳәа днаидтәаалеит, дгәақ-гәақуагы ишьтахъка деңтахынхәит. «Шәицхраа, дыпхъашәк!» – уи инаиштәғиит апсұа. Иара ихата дишырыц зәкама рхха ишьтахъ иааниуз араб еибашьғыкгы, еимгеимцирап ала дынхъаҳәни, бұтү иғәи ианлалеирқаца, аатәа еиپш дөйіжәғырны дылкаһаит. Икағаз ишьтарххны ираңағзаны ағаңаа апсұа дқылкаан ижәло рәаархеит. Ипсы штоу шың дахъақуа егылкам, аха ес-иқаңталак дахшыроуп ҳәа рпрызаңаа рахътә адта роузар акәхап. Апсұа ихата уи иңаа иалашәеит, ихъчағағы ирдүрит, дара жәохәғык еиха иғәғазақәаң рахътә фғык ҭахахъан, иаанхаз ҳаңымырха рах, рхәынтықар ихъчара рәазыркит. Иара апсұа ихата иакәзар абыржәақара ахаан имнырцызт ашәарта баапс дыштагылахатаз. Ғәгәалағызгы иғәиенитцент, маанас иидыруа зегъы ихы иархәаны, баапсылағызгы аибашьра далашығыкит. Арабцәа өйжәекъя икаҳауан, икаҳауан, икаҳауан, аха ҳаҳәртәниаа иғәыллара иақәытцуамызт. Атыхәтәан ихъчағағы дрызнымкылакәа, убас оумагазак өйхәтәиаа дөнеижәлеит, аха аиپш збахъада! Апсұа уи бұтыла

дысшьеит ихәан, ишимчыз игәышпү иарбаны имфаницент, аха илам-лакә арахь идән иааит, еитамфаницдан – дырғөгъых ус арахь идәент. Барғыль-хан ҳамтас итахъаз иахәа ткәыцәааны, ихахәдаңыл шыкоу иарбаны ағылаирхеит, аха ахәа дырдыруа, ипцәарц егъагымхеит. Зынза иаимхаңағъахеит Леон, ишәү закәзызе абри ихәан, мачкгыы игәи аатрысит, шәабаңу уара, шәыпсыма ихәарц итахызшәагъы, али-п-си рыйжъара ихъчаңцәа рахъгы дынхъапшит, аха уртгыы егъылымшо, имчыдаха ишыкәз гәеит. Убри аамтаз иахынтыааз изымдырзо, ма-цәис-еимкъараңас, апсха данхәйчиздән ипхыз ааигәлашәеит. Абар лабәба дахъалапшуа, дыңәан дәғыхашшәагъы, апхъянгыы еиңшымкәа, убри аипш быкъ-ғацақ аатиркъеит, аха адыдмаңыс аткыс еиңәаны. Дызмыхәајоз арабажә иаразнак иахәа импүтцыфорит, ихатагыы дбалы-бато, иеңи акәзар ишъаңәхныисло ианалага, апсха ихъчаңцәа лаикәшан, зегъ еиңхыраан, раҳәа-пынта дарганы дылчыжәирхәеит. Ихахәдаңыл зегъ лыхнафо ихаз аңыз сабрада-жәпа анылеихырхәа, апсха еимгеим-царак ала даалаћәын, иахәа цыши ала ихы лхиңәицәаит! Уи аћәада ахыкәкәа ишыкәзгы абыз илахаркъакъан ифыштырхын: – «Аиааи-ра! Аиааира!» – ҳәа иахынзарылшоз рыйжы рудуны иааибархәа-еит. Апсха иеибашьцәа ари уафы ишимбаң ргәи архатеит, табыргны адунеи ағы зегъ реиха ихаау аиааира шааигәахаз аарнырит, еимге-имцарак алагыы, итахаз рфызцәа ргәалашәоу, иара ус абри ағыза лахынтыаиз хәа ргәи иаанагоу сеидру, аха ихъшхытәајаз ргәаги азхыттра еиңш иларыжәлаз гәырғъараки неилалан, рылагы-рзкәа өхакѣкѣалеит. Хыма-псыма уск иағу салгандаз шигәахәуа аипш-гыы, иаадырцакит, амаңәаз ахы итағыжкуа итахаз агаңәа ракәзаргыы, шытә ҳзыхәо егыкәм ҳәа, рнапы ифаханы рабғыаркәа карыпсо иала-гейт. Ари «камаңәаз ду» антытка икәз Ҳамид Оулыз ир анракәхагыы, тәак уафы иширхуа еиңш, арабцәа рырхра ишағыз иағын, «камаңәаз» ажәпара акәзаргы есааира иагхон. Атыхәтәан агәтахь икәз абғыар шытаттара ишалагаз анраха, артгы ҳәатыхлатцәкъа имшыкәа, ус еила-цило ирыма рұғаархеит. Есааира аибашьра аилгарахъ инеиуан. Арабцәа неиғымсрыда шытә ирбон аргамаду ишатцахаз, иаакѣымтзакәагъы ра-бғыаркәа капсо анапфаҳара иағын, иағын...

IV

Леони аҳазар ры рпзыда дуи еиманы ахтны иахынығоналағызы, ашь-хытә мицхәи иахыраңааи, таңа амғыркәара еиңш ираңәаны еи-

лажызы ашхымзатрақәеи аағдаршьеит, аха уи акғы ахымхәақәа, ба-апсыла ихәыз Таңшы-ипа Беслан аруаа дығнагаланы дахыштартахъаз ауадақәа руак ағы инеит. Уи таға дышиашоу адашьмағы, ауапе-икәаттәа дахырықәыз, ихъаа цәғыа мчыла ичхаяу, ихапыцқәа еихарғәгәа, аарла иуаҳартә дықыуан. Арт ифналаз илапш анрықәшәа ицхахә зынза иааихаирғәгәеит, илшо ҳәа дықамызт акәымзар, заға дласны ишьапы дықәгыларызи...

Апсха иеаалаиркәын, Беслан инапы еиларғәгәа иааникылеит, уи иаанагоз иудысныхәалоит, аиаира ҳара иаҳтәуп ҳәа акәын. Беслан чапшытас аарла ихы-иғы ак нықәлеит, иғы ҭбаны ицион ақнитә, еиқәйыжәкәа иқалахъаз иқышәкәа ибзала иааирцәаакит. Апсха уи инапы ахыкызы амацараплагы идирит ғәғәала амцашоура ижәланы дышбылуаз. «Иұсқәа цәғьюоп», – иғәы интихәаант, зыпшрак қамтоказы даақәгъежъаан, Апснықа амға дықәырғаларц нарыдиттәйт. Издитаз дұзыртцысыртә дықам рхәарц еғъаарығымхеит, аха рыпсха ажәа имакра зларгәағуази: ачымазағ ижәғашәақьа илатцакны еиғыркъя иқаз ахәра баапс, дырғегых ғыңғы изларылшоз ала, амаршә кны хәрабғы-циқәак ақәиртсан, ибзианы иғархәеит, нас, ғыңғы ипүркәз, ишағаз иқаз алабазатә аарган дадғархәалеит. Қыңға нағ-аағ уи ахы иғағағылан, дөғыштырхит. Ас Апсныңза иаагара мариамызт, еғъалшомызт, уи ақнитә дахъаадәйлыргаз ауапа нқадыршәын, алабазатә дшадғаҳәалаз дырғегых асаара дныштартацент. Ара иғы хәашлапса ҳарак ааргейт. Уигы дузөйжәткомызт. Иқаҳтәри ҳәа иаалиахәыцит, иара инағс иқоу ахәцәагы шағаирацәағузен, уртғыи ишпәрліпсихәоу. Арахъ шьоукы, итахазғы азә ипсібағ нмыжъкәа ағнықа иаҳгароуп ҳәа иқәгылоуп. Изларгозеи, мшәа? Егры мацара рғашыас ирымоузеи?..

Уи аамтазы ааигәа-сигәа инхоз ауаа рацәағын еизо иалагеит. Урт ртцеицәа азәырғызы, азнықаз рыехъарқзарғы, апсха ир ирыдгылан еибашуан, уи ақнитә ағыамқәа шатцахаз, апсха ир аиаира шыргаз ан-раҳа ақыр иаарғәырғеит, итахазғы ирызгәақуа рыйшашаара рөыназыр-кит. Ианырбалак ахәса атқәууара-ахъра иалагон. Апсха ир рахътә ита-хаз макъана изтәйиу ҳәа псыуа пхәыс зхылахәоу уеизғы ари аганахъ уағ дықагәышамызт, ағыамқәа, арабцәа итахаз ртәи усғы изхәатәу-зеи... Ана-ара ишъаарттәириха пси-бзеи ахъеилажызы реилирғарагы ҳағеимшхара усын. Даара иғәғәазоу ахаңәа ракәзарғы ирылшомы-зт. Урт уи иағын, аибашыра атқыс еицәоу аус хъантә рзықаланы, аха рәаткамырхо, иргаз аиаира гәырғәгас ирыманы...

Аааигәа-сигәа еизаз алаз быргцәа, ауа қәыләкәа, ахәңәа ҳағнатақәа рахь иаҳгоит, ас ишығәтәоу амға иқәшәымган ҳәа Леон ир рхадаңәа ажәа рныртцеит. Урт зназы рыгәра ҳгару иҳамгару ҳәа акыр иаалакфас-
кит – ибналаз Феодоси иңнагағцәагы иаргы дырғегыхъ үзара мыхъ-
тәык ҳаттарымгалазааит ҳәа иазхәыцит. Аңсха ихата илымча ақынза
ианнаргагы зназы акгы ахимхәааит, аха нас ари ауағра иатәуп, мап
аңызысыр ахаан азы ргәи сцәыпсөеит иҳәан, дазыразхеит. Уи дара
уағы ишимбац ргәи иаҳеенит, рарпартәа рыңырхырааны, дасу рығонқәа
рахь еизшаны ахәңәа ргарагы ааитцырхеит... Таңшы-ипа Беслангы
дзынғаҳәалаз алабазатә ифатцагылан, раңаңаң бжъамкәа инхоз нхағык
иқәаңәахь рөйниархеит. Аңсцаа ракәзар, ирдүруаз ақазаңәа ирыпхъан,
Аңсныңа изларгашаң, аәкәа зтоуҳәаша аңынанхқәа рықатара нап на-
ларкит...

Уи анаფ апсха даалаган, Ҳамид Оулыз иргыы иаргыы Дариал апста-тшәарра дыбжысны данаауаз ииткәаз Қартли ауаапсыра жәларык еиқәйрхxa, иғәаќцәгъаха иахъөхәаз иоуижырц иабжыгейт. Урт ҳамфа ркуан, иахъөйршызыгъы раңафуп иҳәан, Ҳамид Оулыз Леон иихәаз амалахазгъы иғәампхеит. Издыреит, аха пхъақатәи хүсқәа ирзеиňхарц азы ус җататәуп ҳәа, дырғегъых апсха апхъан иихәаз инағаршәни дхъамтца даналага, хшың ажәазар қалап иҳәан, иаргыы дазааит. Иаразнакгъы ир рپызаңаа ирыдитцеит иткәан иаахгаз аушәйж ҳәа. Урт азныказ ҳазшыуаз ауаа зоухажкуа змааноузеи рхәан, ирзыымбатәбарахеит, аха иќартцахуаз, аадтца – дтсан, инармыгъар җаломызт: инеини даргыы рнапатсака иќаз инарыдьртцеит, акәадыр махақәа ирыдәхәалаз аткәаңаа аапдыртлеит. Даргыы, изқәымгәигъозы ироуз ахақәитра рхы ишадырхәара рзымдыруа, икнахау шьюк реипш, дасу дахъоурыжыз атып иахъимтцысуа иуауза ус иғылан...

Арт мшыкәа ирыртаз алپха арақа еизан иқаз алаң жәлар, табыргны, ұатыр дүззә ақәыртцеит, иаразнак иажәабжъха иаимдыръеит, үағы ибартә иқан итегъғы хараңа азбахәкәа нағрангы ишықаз...

Абарт айлыхақә цонацы, нахъхы ахтны-шта ду атцихән наћ-ааќ еимак-еиғакны ак рымаш шыок ааталеит. Леон иаацьеишьеит, изакәзы-зеи арт апсцәа рыштыххагы ҳамразакәа иаарго ихәан. Ааигәа иана-аи, иаразнак идырит ари иара ихата дзаағаз агара шакәыз – уи ахтынра ғың ахь ағымыматәақәа анааргоз ирыцданы Җарымхан-ханым иа-лыштыт, спа иразы-мәға уахь ахы архазар, иара дызласаағаз агарагыбы үа иќазароуп, стаца илыхшаран иќоу асабицәагыбы уи иааζароуп хәа.

Ахтын өңің аңсұа иуағыны ахылаха рамраζакәа ағаңәа шақәлаз, ишемиңтәаң анлаха, акы еипшымкәа уи агара гәтыха баапсны илоуит – ләдә дзыңны дышгарас архәңәа дырғычзар ақара лгәы ааζеит, бзиак иззәам лхәартә еипшгыны алапықәшәа баапс лоуит. Абар уажә уи агара, тәбыргыхатан, тақа еилажы ахәңәеи аңсүеи инарылс-аарылсуса, тәымуаак ирыман иахъаани. Измааноузеи ари, иабақаз уахъ? Аламалак имгәтеиуаз Леон уағы ишимбаң абри дааргәтеит. Барғыль-хан иңазшыя анеиташәалак ижъжьара зылшоз Ҳамид Оулызгыны ари гәеимтө дыңазма, аха дызлаишыңыламыз ала, илағимтит, амала ихатагыны иааргоз шгарас анидыр даараңа иңеишьеит. Иааган ахыгәхәа рапхья ианаадыргыла, мәнен, азәыр дгароума ҳәғыны днаныпшылелит. Җырымхан-ханым, ашың гәабан, абырғыны хыза хәйч ухәа, ихарғыпсараха ирхианы иаалыштыз агара, ата тыкка, иңәхәйкәнтаңзға иңан...

Аңсұа агара зман иааиз ари змааноузеи ҳәа дагырмаздаит. Ашытаке излеилкаахаз ала, ахтынра иақеланы, иғназ ағыны маңақәа зегы қәақәаса ианықәыртцоз, ауадақәа руак ағы ари агара рымпыхъашәазаап. Феодоси ианидырба идирит Леон дызларааңаз агара, иаразнакгыны избейт ихы излаирхәашаз...

Ахтынра анеиларқәаң ашытаке, уи иғызыңзәеи иареи арақа еиғыркааң жәлар реизара ду ағы, аңајәаңаңа азәаңзәала иқәгыланы, амца арқзаны ракәа анырхәоз, аңсұа Егры дырны хараңа абрахь дааны иаҳтынра ахықайтказ, аринахысгыны зынза уи ашқа аиасра иғәы иаҳтую уағ иичхауда ак акәым, иагъзалымшароуп ҳәа ианиқәызбоз, ари агара еимырххана икны жәлар рапхья иааган иаадыргылааап. Ижәдүруазаит, рхәазаап дара, абри ижәбо агара дшааңаз, зұқы далтызы дара аңсұа жәларгыны руа-ршәаң ықамкәа ихзыртқәаран ишоу, уигыны азмырхакәа, ҳартғыны ҳақәызхуа, иара Кавказ зегын ахыннеимазаку ашыаартқәыра илазыргыларц згәи итоу ауағы матапшы баапсы! Уи уажә апхъагыны иаанкыларда ҳалымшент, ҳзымендигылелит, даңқәаит. Уажә ишыжәбо, аиашшара ҳазнықәызгас аңызмәеи арабаңаеи рыбзоурала, иаҳтны ҳнапағы иаахгейт. Иаргыны уаҳа арахь ишъап бзантцы ҳадғыл пшыа икәымгылароуп. Ус акәымкәа, дырғеғыйх иғәагыны данааи, анкьыны зындызгартызы абри агара деитакыртә ақынза деитцааланы, исахъаҳыроу уағы изымдыруа дәкатданы, адунеи иамбаң абарбаныңы да еиқәттаны далахблыроуп!..

Ари заҳауаз ажәлар, аиҳарап зымч агарта змамыз «аңағы» ғарапқәа, артқәа-сыртқәаңәа еибархәхәо, зегын абри иадгылелит. Үсқан иңаз роуп уажәгыны аиҳарағың абрақа еилагылоу, ааиратыны ағы, аха

жәйтәаахыс ҭаха рызымтајоз аңыамқәа абас еилапыххaa иқәызтаз аңсха иеибашыцәеи ахазарқәеи ropyчхара зақа иғәгәоу, пхъақагызы зақа иғәыттыра түбәнәи ӡыңшрак қамтакәа агарагы ара ааигәа агәйлара ғнаңтакағы иңәхны иахыықазынә изааргас. Макъана уағ дымцәажәаңт, аха уажәнатә ирныпшүеит ҳажәфа ҭыркьеит, ҳдырфашьеит рхәарц шырттаху...

Аңсха идирит ари агара иадхәалаз хтыс баапсқәак арақа ишымфапысыз, гәанылагызы мачк иан даалызгәамтит, абас иахыиццакны изашштәэзи абри абрахь, уа иқандаз макъана ҳәа. Абри аипш атагылазаашы баапсха дзааңз агара хөйч уажә абрақа иахымтагылазгызы ганкахъала иаапхеишьеит, дәеа ганкахъалагызы дара иаазгазгызы иқартцаз аарцымшьеит, ҳааилгакәар иңәырыргандаз ҳәа дназхәыцит. Игәаанагара дара гәәфарас ироузшәа, агара дырфегъых иғышштәрхын, нақ ахтынра иғнагаланы, аханатә изығнагылаз ауатах ахь инаргеит.

Ахазарқәеи аңсуа еибашыцәеи еицхырааны ғаҳа-ғымш ахтынра ағонытшкеи антыти еилажызы аңсцәа ropyқагара иағын, ӡыңс ахәага ҭаны иқаз азә дынмыжыкәа зегъ заа ипхъаркит, зыхәра иацәнүмхартә иқаз аеқәа ракәзар, иара уа иахъкажызы қамала ирысны иршүуан, нас ирыханы, нақ настхаза ахтынра аштахъыка ғвара еизыргон. Аухатцәкъагызы, ар ropyчан дуқәа лақәыргыланы ахазарқәа ае-жыы еиғеъкъыла илтажыны иржәит. Леон адунеи ағы убри ақара ак иғәи иацәымғымызт, дәеа шьюукызар иқаларын абри атас баапс рхасыршүеит ҳәа далагаргызы, аха ианшыцәа рөө егимчымызт. Еимгеимцарап алагызы иааигәалашәеит рапхъаңакәени зны Ҳазартәыла данықаз ианду Барсбит-ханым лнапала ае-жыы иғалтцарц дшалагаз, аха ҳара аңсуаа иаҳтасхәым, ағы ауағы ишья алоуп ҳәа аңсеиғынцәарапказгызы ишиимуз...

Аиашазгызы уи, иабдуцәагызы дреиңшымкәа, аеқәа иңсы ropyлоуп, иқалап урт рақаратцәкъа дзықәгәигү, зыгера иго ңсы зхуу даеакы аңсбара изаламзаргызы. Абар уажә ариабжыарак дзықәтәаны Պсырзхантә даа兹, дагъзлеибашуаз ағы ақәзаргызы, ағы еилганы изцәажәом акәымзар, иахъаауҳәо сыхиоуп ҳәа, шыамхаапсара азымдырзо, иварағытцәкъа еиқәөлүмхаха изырфуа иахыгылоу. Уи аблы қәазкәа урхыпшылар – иахъа абрақа имфапысуа ахтысқәа зегъы рхубаалоит, иқалап ус наңаза ишырху иаанхазаргызы...

Ахәцәа адәи ropyқагара мариа усмызт, аха уи аткыис еицәахеит ираңааозданы ирткәаз ағаңәа ртүп ropyқәтцара. Урт зназы еидцала иғаны

анкъа зны аурымцәа идыргылахъаз баа дук ағы итаркит, ӡық, мғылк, зхәаз еипш псымыштыгакгы нарыртейт.

Аңсныға амға иқәыргалоз аңсха ир иреиуаз ахәцәа зларгаша хәа иааилышыны напыццакыла ићартқаз аўьянах дүкәа аеқәа рытцахәаны игылан. Зхъаа цегъа мчыла изтәахуаз ахәцәа наган хәфы-хәфыла, фөн-фөндеу урт ирнүртцион. Итахаз рзеипш жыртта араға үйара иалырхырц иалаган, аха ианырзейимакырах, уртгыры рифоныға иргарц рызбейт, дара рзыхәа идырхиаз аўьянахқәа ирықәтданы ауапақәа рыла ихырфейт. Ишындәйкәлара рәанааңқадыршәа, изыхъчаша аибашыцәа ғәтәақәа рытцданы, аңсха зхы хитәаз аўьзамқәа рпзыза ихы айтцы иа-харфаға ифыштырхын, амға иқәлеит. Еиштагыланы алмөнаныкгыи иахъаауз ана-ара ишыны икажызы штыххны аўьянахқәа инарықәтә маңара, ирулак, ааҙаб цегъала Егрынза ифейт. Ара иахъааизгы, ҳағен-имшхара, аўьзамцәа иааган атлақәа ирылакнархахъаз ант аңсха иахтны ахъчаңғәа иреиуаз иридеизалаз алахәақәа рхаабыцуа, ихырзаман-е-иқәатцәаха ус икнахан. Урт рыхныхра гәағышшәжәлә змоу ак акәны ићамызт аќнытә, уажәазы ирћәатит, рцәен рыбаси анеильтилак илба-аган иахжып, уаанзагы аңғельоуцәа идыршаз ахлымзаах ахаан уағы ихамштуа ак шакөу иадырганы ус макъана уа икнахаз хәа рызбейт...

Иацжәацы ихәашыккараза ихыңны иаауз Егры, гәаќ-тәаќрак аиу-а-зениуо ћамлајазшәа, уажә уағы иааңьеишшәртә ицқяакәакәараза ићан, аеқәа ршъамхышшәара инахымхәхәогыи иагхахъан. Ари ҳанаауз ҳаанашшұтуамызт, уажә изығараха аеъіқатдан изәқөу закәызен рхәан, сисиршәақәа иаарбейт, аха хазгыр арра ахъимариаз ргәи иаахәеит...

Ићалаз ажәабжы захахъаз раңағаны Егры аарцә еизахъан. Аа-игәа-сигәа ақытақәа рәғы зысабицәа шгароу изманы абиңақәа рахъ зеңпхъақхъаңғы хынхәни рифонқәа ирхылахъан, рхәыштаарақәа рәғы итәахъыз амца-жәлақәа аахәйтцыртланы, дырғегъых рымцапхарақәа рхы неиғаркын, рқәаңқәа алға хәхәаңа ирхылтны изыжъпштәйлаз ажәған иазнеиуан...

V

Аңсха аиааира шигаз ала гәырғыағәхәаша зманы өырххыла Псырз-ха ифейз арпарцәа ракәзар, ҳәсеи-хаңәеи, ҳәычи-дүи, ҭакәажәи-тах-мадеи убасќак ираңағаны ауаа ридеизалеит, аха ҳәашьак амам-кәа. Ағәырғыағәхәаша өазгаз, Аңсха изыхъ аағас, Анаќәапия ашъапы

иахъатагылаз, аөүжәтхагъ рамраzo, уаҳа нақ изымеитатцуа, арахъгы изымхынхәуа, рыңекәа рыңақәарқәашьеиуа, ус иғылан. Иара уа ишөйкәыз, азә далгар өазә дналаго, иңаз ажәабжъ пқаа-пқаауа, иааркъағыны ианырхәа – рыңекәагыны даргыны шытырхырц еғрыгымхо, агәырғъара ду иамеханакызы ажәлар ааилацәкәырпейт, арт ауаа иарбан напқаоу иөйкәыизхызы уағыны изымдырзо, еимгеимцарак ала иааөйкәиркәыцәаан, афада рыршәра иалагеит. Кәмыйцәа къаброутас иласхазшәа, ахаңа дуқәа убас акраамта рыршәра иағын...

Ари ағыза агәырғъара таула аабыкъа Аңсны ахынзә-назааҙо иамбаңызт. Уи ажәабжъ үңашыатәхә амшын иаваланы, лакза-факза иаванхоз аңсуга хылтшытрақәа зегыны ргәырғъо, харада, Хъерсонес иапнныз Ҳазарттыла ахәақәа рѣниңза иғаҙеит, арирахъ ашьхақәа ирхыңды ицеит Алантәылақа, илағеит Албаниес Шәамахътәйлеи рѣниңза. Қартли уеизгыны зегь раңхъагыны иалаөхъан. Аңсха иоуижкызы аткәаңаа уа ианөсөи, ирбаз рәғы иднамырхәо, ажәлар иғарылагыланы, аибашыра шеилгиз, аңсха аиааира ду шигаз, арабцәа акғыны рылымшакәа ишыркәәкәа, иаанхаз зегыны тәенаны ишримоу анырхәа – ганкахъала, аиҳаррак агәакъаңаа иреиуаз, раҳәшьыңда Феодоси акғыны ахызмырреиз ргәағ еиланаршифт, даңа ганкахъала арабцәа ахъатцахаз еиҳагыны еигәйртъеит. Арт иғеиз рәғала аңсха игара атоурыхъәагыны анраха – еиҳау ҳамтас ићаңдозеи, уи ала ҳаниашъарагы ҳарғәгәеп рхәан, ахъытәтәа иағызаз, арагәәпшь иалхызы, шә-гарап қатаны аңсуга сабицәа рааӡарзы, амға иқәырттарц рхасабит, пхъақатәи русқәа рылаңајәаразгыны уажәнатә иналукааӡаша ауаа нага дуқәа, азнаурцәа алхны аңсха ишқагыны амға инықәыртцеит...

Здаң-пашәкәа хаххала ихшыааны икажыу абына еиужы ду ықәганы адгылы кәазара ааурпшыр еиپш, ахтынра аштеи ақәша-мықәшени зеңгыны риңкъынаны ианалга, уи иазпшызышәа, ақәагыны леини иахъынзазалшоз ианықәназәзәа, аңсха зхыпхъаңзара раңаңағыны аизара иағыз ажәлар уеизгыны-уеизгыны раңаңаға ахәтәнаны ипхъаңеит. Дара еиңаз бырги ҹәни ракәзаргыны, таңы, уағтас үңара ак ҳаңданда, иара аңсха Леон ихатагыны дахъандаз ҳәа рыгәкәа цыхцихуан, еилатәтәа иахъеилагылаз азәи-азәи еивтцыпшыны арахъ иаапшушан. Аңсха ихъчаңцәа, аибашыра аилашымтаз аастагыны, уажәык мыңхәи ргәырреанын, аха ара аңсуга еибашыңаа ғөөфзақәа раамыштыахъ, ахазаркәа убаскак ираңаңағыны, азә ак сгәағуеит ҳәа далагаргыны егишомызт.

Леон игәаанагара ақазарры рұыза ду ианиеихәа, уара ишутаху, иахәтоуп ҳәа упхъа зозар, ураңа жәа, дарғы ражәа дырхәа ҳәа еиҳе-ит. Апсха иғәи иаахәеит уи, здыруада зны уара уцәажәар аниҳәагы, мап, уара ироуҳәо азхойт ҳәа атак нығаицент Ҳамид Оулыз.

Абри аштықтар апсха уаҳа дымпшыкә ахтны-ғны ағбатәи аиха-гылағы, абас еиңш икоу аизара дүкәа раан азы иадчаңалан иамаз иңдиоу абаңтарда әхаларц иғынеихеит, нас даахъа Ҳамид Оулызи дара арақа еизаз рахьтә аиҳабаңаи иңхаларц ажәа риңдеит. Урт еибарпшы инаиштагылан, ағныңқала иамаз мөңи-мардуанла, зегъ шейимаз арахъ мраңашәарахъ ихаз абаңтарда иғеит. Апсха лакза-факза зегъы дахъырбартас дааскынан даақәгыледит. Иарбан бышшәоу дызла-цәажәара изымдыруа, зназы даалакфакит, нас данхәычыз ажәа әңгәмәдікә Гәй-рандыхәт илыртталоз, насты уи луаешшара иатәйз ақыртта хәыңқәа злаңаңәалоз абызшәала дааңаңәеит. Иага апсуса шыбыжъ алжкуа-заргы, ажәақәа раңаңа иага рұтып ағыиғыламзаргы, изаңа ари иақә-гәйгуамызт ажынты, ҳызышшәагы идыруама рхәан, үшшәтәшшәа иаар-беит, үәгъагы еигәирғеит. «Ухатқы ҳааант, дад» ҳәа бирғңәақәакгы рыхтарпакәа хынырхала ирхатданы иахъелагылаз рыйжъқәа аадыр-гейт. Рлабашықәа еиларғәтә икны урт рғылашша маңаралагы ҳаң-суа бирғңәа иаареипшнишалеит. «Ажәлар иахъабалак ижәларуп... еиңшуп», – иғәи интихәаант апсха, иааркъаңданы аизара анхиртла аштықтар, зназы дара абаңтә абыргңәа руазәк ирцәажәара ахәтәнгы иа-аипхъаңеит, уи аштықтар нас иара дырғөғөых еиңа инартбааны иажәа ихәарц, иңәажәарц зәхыда ҳәагы дәнразтцаа, уаҳы иңхалаз, алаз аам-стцәа бирғңәа иреиуаз, иара убраттәкья настхана шытхътәкья ивагылаз руазәк, деңқәышлағәаңа арахъ дааскын, илабашша иеантца даагы-леит. Зыбжъ хәыңык иамхараңа еилаңақәырпоз ажәлар маңк рәа-нааиқәырк, ибә ааириашан, ихы шытхны иааикит, нас:

– Исхәо издыруазеи, зыпрату тәғәоу уара апсха дүззә уәғапхъа... Шәарт исзызырғуа ажәлар шәғапхъа, – ихәан, зназы ибжы րаңаңа имырдукәа дцәажәо иғынеихеит, амт қыруазар аштыбыжъ уаҳартә иаатынчрахәаит. Дызлаңаңәаоз абызшәа апсуса еибашыңәаи ақазар еибашыңәаи аиуа-зеную рлымча иштамкәа зозгы, рыбла ааиҳмыр-сығы үхәапшуан. – Аха иахъа абрақа, ҳарт зегъ ҳаңқәашшәаша злаңалаз ала, изакәызаалак үзара ажәақәа мәәакәа гылашша сымам сыйхетаахъ ала. Зегъ рапхъа иргыланы исхәо, ҳарт иаҳхахамгац гәәкәра ықам, аха ари абжъарак ҳазлаңшыз акы еиңшымкәа иаҳзығалеит. Зегъи иреи-цәаны иҳахъызгы уи ауп, ҳхы здахъыло ҳаздыруамызт. Акы, уара ап-

суаа раҳс зхы қазтаз, иаххәа-иахҗа, имфапуго аус хырхартас иамоу ҳзейлкауамызт, иахъагы еилкааны иҳама зам. Уара уаб иашъя, Леон лаша ду, зназы Егры дырны ҳадғылқәа ҳамаикүа дшааниуз, ашътахъ Көанстантинополь аимператор агәыргыны иҳатданы аҳас Апсны зегъы данаңта, уаҳа уаҳь урпышхамхан ҳәагызы анизааицҳа, ҳарт акыр ҳагәкәа ҭынчын. Ус ишааниуз Леон хызыкамшәа ду шаецәан иҳазкыдыз Арчил данимаҳәха, ҳшъя эзкәуаз арабцәа ҳадғыл ԥшъя рықәцарағы үағы ишимбаң аҳаттара ғәтәаза аарпшы даницхраа, изааӡарызеи, ҳапс еипш бзия дахбенит, шъардаzagы ҳиқәгәиуан. Ҳара уара ушаҳ-дыруа заб иашъя гәакъя иғагылаз, иғәи Ҷәызкъо ада иғәи иахъо ак қазымтко ҳәа ауп, ус ауп үзбахә шҳаҳахъо. Убас ишы қазгызы, ахақәиттра ҳтахуп ҳәа иқәгылаз ҳажәлар рыхәәеразы мшыннырцәйнта иааштәиз абырзен ры, урт уара ишууацәа гәакъяқәазгызы агәхъяа мкыкәа, Риони ахықәан еибашууаз ҳар ацхыраара ду рыйтан аиаана андурга, акырзә уара ушкә ҳагәкәа хъапссенит, уагъақәиттахътәйт абрақа ҳадғыл ду агәттан уаҳтынра аргылара. Уи рgyланы уаналга, имхәа-мырза изыхъча-ша аргызы ааганы иануртәа, даара иеем ажәабжықәа ҳаҳаяа иалагеит – Апснынтә уаҳтнықалақ зынза абрахъ аиагара угәи итоушәа, уаншыцәа аҳазаркәа ухы иархәаны ҳаззыпшзамыз ахәура ҳтоуттарц нап алоукы-зшәа... Ҳайт, шаға ҳдырыфашъазеи ҳхәан, абри даара амџапш ҳнаркит, иуцәаҳзарым, ҳаҳәшъапа Феодоси аханатә аахыс иҳагацәа ацъамқәа рәи сцаны ар аасымгар уи нкылашъя имажам аниҳәагызы иахгәамп-хазаргызы, ҳазыразхагәышьеит. Ҳарт аума зхызгахъо уаауп... Лахъхыи Җарыхә азиаси Риони ирыбжъанакыз адғылқәа ирықәынхо ҳаиҳа-рағыкгы Қартли арабцәеи ацъамқәеи ақәланы еилапырххаципхъаза зыпсы рыцәгъаны, ибналан абрахъ иаагәышъаз ирхылтыз ҳауп, ҳаҳъ-аиз макъана ғыацарапа ҳәа егъхамам. Уигызы азымхакәа, уажә даеа ғәақра ғыцқәак ҳзацло ҳаналага, атла иалырғызы амат ицҳайт ҳәа, баапсыла ҳгәи ҭнақъеит...

Уажә арт ацъамқәа (үъамқәоу, раббәоугы үкъя иҳаздыруам аха) раагареи арақа иахъааиз иқартаз архастеи ирыхъяны, ҳара ҳажәлар ртцеицәа еиғонашеит, нақ-аақ баапсыла еиғенарғылеит, рыбжъара апст-барақәагызы ҭалеит. Уи ауп уара апсха ур уманы ҳәаҭыхла уеибашьуа уғанаауха иудгылан ацъамқәа ирыжәлаз ҳарпарцәа зырацәағазгызы. Имағым урт раҳтә итахазгызы, иаанхаз абрақа ишәылагылоуп, исҳәо раҳаеит, исзызрығуеит... Абас лахъынцас нақ-аақ зегъы ианҳа, сара зызшыапык нарцәыіка итазыргылахъо биргрк ишәасхәо уи ауп – ари-нахысгы шәеендишәкыл, дадраа, ҳара ҳзеинпш ғацәа ацъамқәеи,

арабцәеи, абырзенкәеи роуп, дара уртгыы наڭ-ааڭ ҳшырзеимакыроу шәымбо шәлашәымхан. Анңәа иңшыоуп шәахъатамхаз, ишәйдис-ныхәалоит шыакатәарала иаажәгәз аиааира. Хаир иқәзааит абри аиپш агәағыра шәылазтаз апсха дүззә Леон, дақәйтىзааит уи уажәгьы, уажәирнахысгы абраڭа иахтынра аиттаргылара, најазагыы уи ахыла-ра... Хаир иқәзааит Апсха!

- Хаир иқәзааит Апсха!
- Иқәзааит!
- Иқәзааит!
- Хаир! Хаир!!! – еилагылаз еиңәекны рыбжыы ۋادыргеит.

Хыыштыра дук иатәйз ари ауаф бырг иихәаз ажәа ас්කак жәлары зе-гыы иахырнырыз ихатагыы агәаҳәара ду шинаңаң мөашшо, арахъ да-аскъаны, ихы шытынхы ишикың икны, илабашыа еиларгәтә, дрылаپ-шуа даагылент. Апсха иапхъаڭа даанаскьеит. Уи аамңаң арахъ ииасхъаз амра иапхъаڭала иахыигәйд҆ччалоз, амтәйжәфакәа еикәапсаزا, ашы-уардын сахъа змаз икәәлзыматәа ссишәақәа еилаарцыруан, ипшәзәза итцирффаз иjakъа, икәалз хтарпа анихих алахәаҳз еипш еиқәатәаңа иаапшыз ихахәы ухәару, ихата дахынынеимаз деңтахәатәыхатан. Дасу ихиңсахъа, иғылашыа, уимоу игәтакугыы ибарц итәхыизшәа, зназы лакза-факза лаймәхакны ажәлар даарылаپшиت. Цабыргыхатан, ىباشъатәшәа иаарбартә, аназараҳъза икәзгыы илапш аарнырит. Уажә араڭа имәопы-суаз ахтысқәа раңаак изгәэмпхозгыры ىرېرمىرтцысуа иаашъхынп-сылеит. Изгәэмпх анаххәа, арахъ зынзагыы имааикәа, рқәацәкәа рәғи гәйп-гәйпла еидтәаланы еидашшылозгыры заڭаирацәафызи. Урт ауыамкәа, арабцәа рбаны иаанхомызт, аха абаңкак иагаңаа ахыира-цәоу атыйрахъе еиҳагыы дымшәаҗакәа апсха джәыланы дахъаинуауз рхы рыхнахуан. Убригыы азмырхакәан, игәйтىڭъагаха ианакәызаалак зызбахә раҳауаз аҳазаркәағыры ىرдгыыл иахыкәхаз зынزا икәртцарап рзымдьруа иқәнархеит. Апсха идгыланы ицеибашьуз дара рарпарцәа ракәзаргыры ىرگәт икны иагон, Анңәа мишлашарак ҳарба, убарт иахзырууз ачархәара ианаҳъярхәыша ҳәагыы имақаруан. Уажә ицәажәаз атах-мада иихәаз, иажәа шхиркәешақәаз ухәа раҳар, зынза ижырымазар ирфо ақынза ىرىپسахы еибанаркышт, изырураны икоугыы Анңәа иоуп издыруа, иаргысызшыапык нарцәи итәгылоуп ҳәа ицәажәараан баша иажәа иалаймтазар акәхап, ипепшү ицәа иаламшәо дылкам...

Иарбан быйшәоу сыйлацәажәара ҳәа апсха дырғөгъых маңк да-лақфакит, нас измахауа иагаирацәафызаргыры, аратәи аихабыра рапхтә еилызкаауа маңғым, аҳазаркәа рыр рپызацәағыры исхәо еиҳа ираҳап

иҳәан, бырзен быйшәала аңәажәара дналагеит. Иажәа ахы цқыа им-кыцқәагы, уи иҳәашьеи ибжы азыых еипш айлыххашьеи убас зегъы атқәеит ҳәашьак амамкәа. Зынза иззеилымкаауазгыы, иара ус түсмөсек рпирхагахар ҳәа ишәо, рлымхәкәа кыдтданы иааизызырсоит.

– Сапхъа ицәажәаз ауағ қәыш иаамыштахъ, – иҳәеит апсха, – дук ажәа шәамыршыкәа, иааркъағзан ишәасхәо уи ауп, иахъа ҳарт зегъы ҳзықәшәаз агәақра лахынтыас иҳамаз акәзам, ари иаҳзааигәазоу ауаа рхарала ҳзықәшәаз ауп. Уи ззеилымкаауа ара газа дықам. Аңәгъя зыршаз ңәгъала имфасроуп, иаахтәаны ишәасхәоит, чархәара ҳзызу зегъы быжъра-быжътәа анышә итазаргы ипшааны, жәлары ишыжәбо икыдтан ишаҳшүа. Уажәазы ҳшенилгәкәазгы ңәгъазам, – маңк даапышәарчама ухәо, даатғылеит. – Шәызегъы ишәыдысныхәалоит хаттарыла ижәгаз аиаира!

Агәыркъхәа зегъы рнапкәа ааиниркьеит, иара дырғеғъых иажәа инацитейт:

– Ҳаззәымғу шыуокы убас еипш ажәа баапсны игәарартцеит, сара сқәылағушәа, сымптицахалағушәа, атәым дғылқәа сыпсы рзықымқы-муашәа. Мап, ҳара ҳ-Аңсны дғыыл қәақъа ду ҳара иҳазхоит, атәым ҳаштағзам, иагъаҳтахзам. Анақәаңиа исымоу ахтынра акәзар, адунеи зегъы иаҳыхәо ҳтынраны сахәапшуюит – иҳарракуп, ипшзоуп, иаҳыыкоу жәғанғәашәпхъароуп, апааимбарцәа иртәартоуп! Ҳара ҳзыргәақу, ҳагъзыштыу ҳақәитроуп, – ибжы еиха иҳарракны интиркъя-нтиркъеит Леон, – абри ағы иаҳпирхагоу дазустазаалак азәы ҳиенізараны ҳақым. Ҳақәитра нагза ахаан иаҳзааирнгы иқам аңызмәеи араб-цәеи абастан ихибаҳәа иаауанаты. Саб иашьеи Қартли ахцәеи еицхы-рааны пасатәи зны арабцәа анықәырца аштахъ ҭоба еидырулахъан, ҳажәларқәа абри ауспшыя ду ағы неилшәарап қамтакәа ишенидгылаша ҳәа. Аха ииашъара ныїкәызгөшәа ибжъалаз ииашъара акәзам иныїкәырго – рхы ауп изыштыу, ес-иқартталакгы нақ-аақ ҳайчырчаны, амчра дара рнапағы иааргарпцоуп, уи азыхәа ҳаха ытхны аңызмәеи араббцәеи ҳраадырхәоит. Абри назада атыхәа аптәәара ахасабалоуп абрақа ахтынра ашъапы шаҳкызгыы. Уи иазыразыз ажәлар аамта къағек иалагзаны, ххы-хгәи итамкәа, абас изырғашыз ирпенеипшхо атәи шәаххәаҳъеит... Ҳара ҳазну амғағы аанғыламға қаҳттараны ҳақазам. Уи ағы ацхыраара ҳәзтә саншыцәа гәакъақәа аҳазарқәа ракәзар, абарт зегъ шәыихъзала идуззаны табуп ҳәа расхәоит. Шәырцәымшәән урт, ир-зырхәақәо хашәымтән! Арт ауаа рыпсы сахылтцит сара изхәо, изакәу, ирытцанакуа здыруеит. Дареи ҳареи лахынтыала ҳахъеипшу рацәоуп,

уртгы жәйтәаахыс нхамға рыртом арабцәеи аңымқәеи. Ус анакә-ха, зегын нақ-аақ ҳандылароуп, ес-иқаңталак мрагыларантә иаауа азғеңкәатәа аанаңкылароуп. Итахазгызыңсы қоғызы зегын рыхъза-ла истоубоуп ҳәа шәасхәоит, сара сыйхәтаахь, сыйсы нұшәаанза абри сшаңрымтца. Издүреует ари шұғымыңәа ус цәгъю, издүреует нақ-нақ, ашәышықәсқәа рнағс зынгызы, хара имхәыцқәа шыууки арахь сзаауз атәым дгылқәа рымпыштахалараз акәушәа атоурых ыреицакны ирхәо иалагар шалшо, уи ацимхәрас ҳшыя ҳуеит ҳәа, дырғөгөых аңғаршығ-цәа зыжәфа тыркью шыууки ирыгәтасны сыйкелар ирыжәиртсо, ыңса-пара ҳбенит ҳәа, хыма-псыма ридгылқәагы ааныркыло иалагар шалшо. Аха уи хараңа пхыақатәи усуп. Издүреует убасқангыи иаңын шыбжыамзуда, ғыңғицәырганы азбаха зәаша шықало, ҳажәларқәагы дасу рхәаа рдыруа иқамлар ада псыхәажәла амамкәа ишаатагыло...

Дырғөгөых ишәйдиснүхәалоит иаңын ижәгаз аиаира ду, хаир ақә-зааит нхыты-аахытди ҳажәларқәа ззықәпо аус պшыя! – уаҳа мыңхәык далаамлацәакәа абас иаҗәа анаахиркәша, – «Хаир ақәзааит!» «Хаир ақәзааит!» – ҳәа, агәыркүхәа дырғөгөых зегын рнапқәа ааиниркьеит. Убрі инақәыршәаны ажәйтә үнцәаиңхәартахытә аиаира ахъзала асар-кыл-бжы агара иналагеит: «Хъеә-сеә!» «Хъеә-сеә!» «Хъеә-сеә!».

Абрақа абарт ағымш-хымш ахынта-ғынтарақәа цонаңы, Феодо-си иңбналазгызы иаргы амшын ахъ икылсын, уа ихыргыланы ирымаз риғба хыма-псыма иофталан, заа ирбаандағны итаркхъаз Баалоу Хъзан иғызыңцәеи иареи штаз, риғекынта еиханы Псырзхәка ифейт.

Ари ағба иааз Феодоси иғба шакәыз здыруаз гачамкны ишахәап-шуаз, иара дгәақ-гәақуа даатыңын, ахтқыа еиңш ахтынра ашқа иғыне-ихеит. Деиханы ағны даағналан, иңси-иңси еихымзо, иаб дахыштыз днығонашылеит. Уи иаҳахъан иаақалахъаз зегын риғбаха, уажә ипа ғашшәахә ихамкәа данаағнала, иаразнак иблақәа акакач нарытшаше-ит, иара усгызы зәйтәхәратыпқәа баапсыла идырғәақуаз, иаразнак даңғылшашо идүрит иуахта ааскъазаны ишаандылаз, иагарааны иңәахъазаргы цәңашыагы шимамыз. Ихъақәа зегын еилаланы иғәи анығыркаа, дымчыдаха иблаңақәа неиқәипсоит. Еғи дашааниуз анс-арс ақәымкәа днеихаххын:

– Саб, саб! – иңәан, ғааитит тәымбызшәала, иөыларкәнене ижәғагы днахысит. Аб, икоу ҳәа ак изымдырзошәа, аарла иблақәа аахитын, зтаарала днаиғапшил. – Саб, саб сымхәеи! – ғапхъа ибжы ааиргейт иара, – агәақра ғәғәа ҳақәшәеит... ҳандыртәеит аҳазарқәа... Аңхыра-

араз иаазгазгыры рѣаѣеит... Учацхраа... иҳат уғбақәа, уеибашьцәа... ажәлар схатгылартә иѣатца... Ҳциот ҳара уажә уахъ дырфегъых, ус ма-риала дареи ҳареи ҳзейлгазом!..

Изакәызаалак ажәак имхәеит Леон ду, иңа Феодосигыры уахъ тәк ҳәа акгыры шимацауз дырны, дырфегъых хыма-псыма иштәхъка дхынхәеит. Ахтынууа гачамкны ишихәаپшуаз, ииҭаху, дзыштыу ихатагыры изым-дыруа, ладеи-фадеи дцо-даауа, дгәаѣ-тәаѣкуа, знык-фынта ахтыны-шта ааимиркьеит, нас дырфегъыхы шхаз амшын ағыры изхгылаз иѣбахъ ддәыкәлеит. Иара абрахъ дыїканат, аимгеимцара рхы иархәаны, Хъ-зан ифызицәеи иареи ropyепыртланы Феодоси иңнагафәа ршыхъан, рхатақәагыры, ағба итыңны, азы рәалажыны еишъклебатца арахъ ааира иағын. Ари збаз Феодоси зназы дхынхәен, азаара ззааз ахага иеипш, ахтынрахъы ддәыкәлеит, аха уахъгыры дзықәгәигүа егъышыкам анигәлашәа, деитахынхәен, ағыры ыжәнни дыкоушәа ишъапқәа еишъклах-хуа, ағада иаваиршәеит. Уахъ дынхъампшзакәа ус дышцоз, иөыжәлан иаауз нхафык акакеихәа дитцахәхәаны дааеыжәицан, иара деиха-ны дыфөөжәлеит. Иөыжәихыз анхәфы «иабихәац, абри аеабаажә ада ө-имбазеи, дабытә арныгу, арахъ деикәхапс деилахәахуп» ҳәа үъашытәыс дыкны дышихәаپшуаз, акыр дфаскьеит. «Ҳайт, имараҳе мызааит, сѣамчыры исымтоз ма!» – иғәры интихәаит анхәфы иѣамчы еи-ларгәгәа икны дахъгылаз. Нас, ицәыргаз агәхъаагыры мкыкәа, агәадыхәа шъапыла арахъ иғааижеит. Ахтыны дазаагигәахо даналага иаауз ау-аѣъан-чаѣъан быйкәа иғәры ааицеаныртцеит. «Изакәызеиши ара иѣоу?» – иҳәан, итегези иааирццакит. Ааигәаза данааи, ахтыны аштағы аилаф-илас шыбаапсыз ааидырит, ахтыны ағыныцѣхътәгыры атъатцәиғатцә-быкъкәа илымха иааৎасит. Ус «ах дыпсит, ах дыпсит!» ҳәа ғытбжык-гыры ааиаҳаит. Иаразнак иахынтаааз уағы изымдышура ауаа рацәағыны ипхеибатца ааирғыры иналагеит. «Сеси сцәызгаз дишыма, дабатәидаз?» – мыхътәк сарғыры сапнашымыра ҳәа иғәры интихәаит анхәфы, нас азә гәфарас димкырц азы акәхуздыруада, иѣамчы ыршәнни чыкърак ины-лаиршәин, иарғыры ахтыны ашта италац днарылагылеит. Ажәлар лада-фа-данта еизығосуа мацара, ахтынгәара ду иамкуа иаатдыртәаит. Еиха иааигәазу агәакъацәа ракәзар, амардуан ағаларда уағы изымгәағуа, ргәры итоу рәғы иднамырхәо уа еилагылан. Ахтыны иалахәыз, ажърацәа-ра еиуаз абыргцәа, макъана тәүүуара ҳәа егъкамтзакәа, иѣоу ѿеила еи-лахқааует ҳәа ғыимт-псымт ахтыны ифналон. «Ачымазағ дыпсит... иғәры уахъ алымшәеит», – абри анрахалак, дырфегъыхихынхәен арахъ иа-адәйлцуан, амардуан илалбааны еикәашшыры иаалигылон. Раңхъа

зығыатқәытқыатқәыбжъ гоз ахәсақәа уажә рұқит-псытбжъы гомызт. Аңсы ишихәтәз ала дандырғеен, иахәтәз имартхәкәа зегыы анықартса, адуней ршазар аахыс ишыртасыз еипш, атқәуара наңшыргеит. Раңхъа атахмада бара-барақәа рыхтарпакәа рхыхны, уа иаадәлыргаз аишәа инықәыртсон, нас раңқәак ихаракымыз амардуан инағалон. Уртрыцәуураразы иалхыз хъзи-пшени змаз ауаа рыштыхъ инагылон.

Нтәара рықәмыйт Леон ду итқәуураразы ихалоз ажәлар. Атыхәтәаншәа Баалоу Хъзан ифызыцәеи иареи, реибыташыақәа дара, арт еибашьра иған, ара иабаанагеи ҳәа избоз иңбашьшо, иааниы атқәуара рәэзырхианы иаагылент. Шәмаайн ҳәа уажәымзар-уажә азәыр ихаихәома ҳәа рыгәкәа шыңыхңыхуз, уаҳа уағ дрыламцәажәакәа, амардуан ифхалан, рыбжъқәа еиңырғызыны, табыргытқаңыны, аңсра ргәи иалырсны итқәуеит. Избозгыы иаарцыыршьеит.

Ипсызгы дыңсит аха, еизас ажәлар Егры нырцетәи ахтысқәа рызбахә ада үбахә рымамызт. Иара ипсызгы, дычмазасы ғәгәан аха, абас, иахъатқәкәа иаалыркъан иаңыл ааира мзызс иатцуу уағы издыруамызт, амала итутуны ирылан Феодоси дыған, иеиҳәаз ҳаздыруам ҳәа...

Ахтынра ду ағы иғалаз аңстбара азбахә, ариабжъарк ираҳахъаз акы еиңшымкәа, Аңсны ахы-атыхә зегыы иаалафит. Аладантә Егры ирни итахаз рыңсыбағқәа иааргоз ухәару, арахь иаалыркъан ажәйтә пңча идунеи ахыпсахыз ухәару, идирткысыз алахъеңкәра аңсха өңц Леон иигаз аиаира жәлары ирзаанагаз агәыртъара зегыы неимазакны ирзаттарзуамызт, аха амра анцәыркъа-цәырасуа, ачыхъгы анағоу аиپш, Аңсны дырғөгөых агәырфа инамөханакит...

VI

Итахаз ауаа адәи рықәгара, атқәацәа ртып, рықәтциара, анибартцәара иалтыз ар русқәа рырманшәалара ухәа, аибашьра ахъка-пұқыақәа иахъынзаяуа реиғырцаара даналгалак аштахъ, аңсха Леон ағацәа еиларқәақәаз иаҳтынра өңц дырғөгөых ашықәырғылара далагарц, уи дағенатгыы, ихата, даға шәартә баапсык қамларц азы, уа даангыларц гәтакыс иман. Зыңзаск иғәнеанжамкәа, иаб иашьеиҳаб ипсзы анизнағ, амацәыис наигәйлсизшәа, ихы инаркны ишыапақынза де-илнашшаит, иғаитдо-иинуа дақәымшәо дықәнархеит. Акраамтагы өйтжомызт, иғәағынгы уағ дызиацәажәомызт. Цабыргыхатангыы, иаб иашьеи иареи реизықазаша хырхартас иамаз, мазас иатказ ҳәа аханатә аахысгыы уағ егъиздүруамызт. Дара хатала инеиғагылангы

гәынцәыхъажәак еибырымҗәацызт, арахь ирыбжъаңәкәырпоз амшын мышкы шыбыжъаанҗагы тынчрак амамызт. Абар уажә дырфегых уи заңа еилахәашь еилаңәкәырпo, дырфегых заңа хәатәи раңа арты-срангны икоузе...

Акыр данеиңпхъхәыцақәа рыштахь, дңәирханы даапшызышәа, да-аңцакит аңса. Аратәи иускәа ар рпзыаңәа рнапы инанитсан, пшрак ћамтәкәа дөңжәлелит Аңсныңа амфа дықәларц. Ашыкыл ицәнгылелит уаа-хынфажәафык инареиҳаны иарғажәаңаңи иңәатханыңәгаңаңәеи.

Алмғаның дахъаауз өйтүомызт. Иңашшы знырыз аңгыры аңыт-п-ситбжы мұргазо, афи-акәари неилапсо, иццакы-ццакуа, ашың бнара инылс-аалсуа, амфа иқәын...

Ус амфа ишықәыз лассы амра ҭашәеит. Пшасратңаң иаразнакгы алашыцара аңаңнакит. Дук мыртсыкәа иңевіжәыз раҳытә уи ҹыдала знапы ианыз аңәүң-мцақәа жжаза иаадыркын, иахъцо րымфа рбо иаадырлашент.

Уаҳа аатғыларак ћамтәкәа, ус тұхла маңарала амфа ишықәыз иқәзан. Алмғаныңкы ңаса арахь аңыамкәа пхъацо еибашыны ианаауз итахаз, макъана зыжра иахъымзаңыз ана-ара амфа ишаныжылоу ирыхтыгәлон. Урт анырбалак алахәақәа еибарьруа ифыштпраауан, акырғызарғы ағышәыгқәа րыблақәа ңесенесеиуа атх иналырбаауан...

Зыңсыбағқәа ас иңаастаха икаждыз аңыамкәа ракәын. Аңса иаҳаҳын урт ртәылан аңсы иңаи ибағи еилтыңдаңза имжра тәсс ишрымаз, аха араңа знапы ианиңдахъаз уажәраанза амфа ишпәнныримғаң ихәан, гәәннила акыр даарықәгәмит...

Атх агәи аағнашоны аипш Егры иахъааиз, убас аңаашықәа жжаза икны, ираңаңы арахь арра иаңын, руақын-чақынбыжъқәагы рациән, урт асакасақәа ирынцаны иааргон итахаз рфызцәа, иара убас ахәңәа. Иңыз ңесит, идурхәози, аха ахәңәа уағы иааизымчартә иғызызуан. Азы аилаөөбжы урт րгәа-штыбжы ахъеилазғоз атх лашыца еиҳагы ихырзаманыртәуан...

Азиас арра иаңыз рыштахъка аңса дшаауз анырба иңьаршьеит, урт ираҳаҳын рапхъаңа иахъомеиуа Леон ду идуңеи шипсаҳыз, дасу дара ртәалагы иаңхәыцхъан анаңсантәи атагылазаашықәа шпақала-ри ҳәа. Уажә аңса данырба иаразнак ирдырит уи иаб иашыя иңсзы иаңаны дшаауз, аха пхыз ирбарты ихартомызт абас ирласны амфа дықәлоит ҳәа...

Атх зеалакны азы арра иаңыз ирулак аңса иңыз ауаагы иарғы амфа анирта, агәгәахәа илталан арахь ирны аңәара иаақәгыле-

ит. Аеқәа азы ахырхытәоз ижжаза иркыз алашарақәа оумашәа идыркәеи-циенуа, пытрамтак рыпсы айттарkit, нас дырғегых рымса инықәлеит...

Ариабжарак ұйамығәацәгъа зхызгахъаз ауаа, шыбыжъ агәы ифхыхәхөн еипш Ақәа иааит. Ақәа иахъааиз апсха арақа инхоз, еиҳа изааигәаз ижәлантәкәа раҳтынрағы даадғылеит. Урт апсрахъы уағы дымцаққа иқартдо рымдыруа иқан. Даҳъааз даара иңыршьеит, ҳатыр ду ақәыртцеит. Қшрак қамтақәагъы илаицөышелан, жәларық шейимаз рөғыфархеит. Гәимаа шығуо ианғеңгы апсха иуацәа-итахцәа раңағыны инарыштагылеит...

Арт амға ишықәыз зақаз, ахтын ду ағы үкәз ажәлар, изықәшәаэз апсра атқыс иарғағеит, ағәакъацәа раҳтә иаатырғыаны изхәзгы қалеит, Рамзың ипа Леон тәйуара дааҳашштуам ҳәа. Ус зхәаз дара ртәи иадыргарц егерыгымкәа ишықәз, апсха иңызгы иарғы жәларық еипхыкәкәа ағәашә дүкәа рөғапхъа ианааи, дазустазаалак азә қыт ихәлымшәо иаалихеит. Еиҳа схатда ғәғеоуп ҳәа зхы зыпхъаузозгы уағы изымгәағыт умааин ҳәа апсха ғың иаҳәара. Игәағыргы иқалашаз здирхуадаз, ибзиоуп, иүхәаз саҳаит ҳәа дхынхәримызт, арахъ нахъхи иқалаз аибашъра азбахә тыхәәптәарада зегъы шалацәажәац иалацәажәон. Уи есааира бааңыла иара ихыпша шытнахуан, дхәыча-ахыс дыздыруазгы даҳбандаz ҳәа иғәатеиуан...

Иқбақыза иаартыз ахтынра ду ағәашәкәа рөғапхъа ишааиз еипштәкәа Леон ишькылкыңқаа ааитцеибаҳәан даағыжәырхит, иағера ааимырхын, али-пси рыбжъара иегъы ағөхырпартахъ ағынадырхеит... Егыртгы рқыт-псытыбжъ мырғаzo иаағыжәтит. Иара усгы, апсра ахығуо акәымкәа, азы ахыңқаа үъара иааизшәа, уағы иааимхаң-гъяхартә абри аамтәз мыңхәи иаатынчрахазеит...

Апсха ижәлантәкәа раҳтә еиҳабаңаа дарпеиңшын, урт иапхъа иргыланы, еицхрышшы ашта ду иааталеит. Рыши-рыши неикәтço, ахтын-ғыны ағапхъанза ианааи ауп ахәса рқыып-шәыпбжъи ртәууабжъи раҳая ианалага. Леон иапхъа инеиуаз абыргцәа аатылеит, иарғы иеааниккылеит, ихғы ааикәеит.

Абыргцәа ирымукәа иара ұхыақа амға аниртә, уаҳа ивагылара уағы изымгәағыкәа, ималазатә амардуан днағалан, апсы даҳыкәез ахъ иғынеихеит. Убри аамтә иалагзан даеа ғыңға ахаңаарпар наихъзан нақ-аақ иааивагылеит. Тәйуара иңқәлаз зустцәоу уағы изымдырит, иағыаңызаршьеит. Урт иара дзыхъчоз ракәын. Ианааивагыла «ара иатахы-мызт» ихәарц егъааигымхеит, аха рылағымтқәа, ус ишеиңиз апсы

дахыкәаз азал ҭбаа ду инығналеит. Арақа аҳәса шъардаирацәафын. Леон иаразнак илапш дыташәеит ианду-аҳқәажә Хырыхәйхә, аңсы иа-аикәиршан ихатәаз аҳәса рыгәтатәкъа дрылатәан, ашәыматәа лхызыссо илшәын, лыхцәкәа keletalла илықәыпсан.

Гәйтрысра ззымдырзоз Леон иғәи аатрысит, илагырзқәа өхажжыле-ит, измааноу изымдыш, «сара акагы схарам» ҳәа иғәи даатаяузырит.

Аңсы ихахьшәа дтәан Бзыптың ахынзанааа зо еицирдыруа з архәыс бырг тәыуафы. Уи илхәоз амыткәма аҳтны ифныфуан, лара иналыцргы-зы, рыбжкәа мырдуцәакәа егырт аҳәса тәыуон.

Аңсы дызтаз атоубыт ағапхъа ауархал keletalла ду каршәын. Нақ-аақ аганкәа рәғы тақа асаараирацәаны иштаз абғынатәара ашәткәа ра-цәаны илан...

Аңсха дышиашаз аңсы дызтаз атоубыт ағапхъа данааи – днышьамх-нышгылеит. Иара убас иаарласны деңтағагылеит. Цәйуара ицқәлаз ихъяафцәа дырғегыйх нақ-аақ инаивагылан арах рәаархеит. Амыт-кәма зхәоз архәыс бырги илыцтәыуоз егырт аҳәсақәеи аңсха дтәи-уаны данықәт ауп иқалаз анырдыр, лара аҳқәажә ду Хырыхәйхәгы убасканоуп дыцәан дәүхазшәа, иаанины ицаз Леон шиакәу анылдыр – пхыз илбаргы ихалткомызт уи иахъа даауетит ҳәа. Ари гәтәала лгәи арпшаант аҳқәажә бырг, лапхъа иқәыз лпеніхаб ипсра атқысгыл лпен-итыбы Рамзыц шықәсқәак рапхъа цәгъапсышьала итахара атәи лгәала-наршәеит, лыңтазааара атсанза дазнархәыцит, уафы ишимбац даргәате-ит, иаразнак лыңцы лылшәшәо ақынзагы днанагеит. Ари гәзтаз аҳәса мыцхәы даагәцааркит, даргы ргәыпшаара еиха инацнатеит.

Аңсха иаб иаша итәйуара дахъаа з гәтәала ҳатыр ақәыртцеит азәй-роғы, ари қәышра дууп ҳәа азырпхъа зеит...

Аңсыйра ағенни иара ихата ауа-тاخыра днарылагыланы аимтахара ду дирқатеит, ипсиз даныцкәыназ аахыс ихы-итыхәа, ифырхатца-рақәа ртәи иалацәажәеит, ихъзала уаф иимбац атарчени ду мөапыргеит. Анақәәпия аҳәи дхагалангы иаша дахъжыз иварағытәкъа анышә дамардеит.

Абри аштакх аңсха Леон Аңсны адгыл-ғацәкәа зегъ ша-шаны зна-пы ианиңдахъаа аҳцәа дырғегыйх хыхъ Анақәәпия иахтынрағы еизиге-ит. Паса данцоз атқысгыл инартаулан драцәажәеит, анапынцақәа ра-цәаны еитаритеит. Дырғегыйх ицәыртцит Егры-нырцәкәа ахтынра аиага-ра атаху-иатакхыму ҳәа. Ирацәафхеит дырғегыйх иатакхым ҳәа иқәги-

лаз. Икалааз анықала ашьтахь ауп еиҳагы уахъ ҳеанхарғәғәаша ихәан, апсха иажәа дахымпейт, хъатрак қаимпейт. Уаҳагы имазкуадаз...

Иара абартқәа дырғенаты, ажәабжы аафит Константинополь аилағынтра ду қалеит, ажәлари аиҳабыреи нақ-аақ баапсыла еиғагылелит, иара иан лаҳәшьаңа Леон Ҳазар игәағ змаз бүйарштыхрала дахырхәеит, аха дырғегыхы дызтахыз идгылағацәа ғың амчра рнапағы иааганы, императорс атәйла ду деңтахадыргылелит ҳәа. Уи Византия дүззә анат атақа икәз атәйлақәа рөғи (иара аинтерескәа рыхъчаразы) иғылаз архәтәқәа ықәғаны Константинополька рырхынхәра дағуп ҳәагы ажәабжыны иаафит. Апсны ҭа змам амал алзоз, жәашықәасала иала-чоз ачынуа дуқәа уаанзагы иргәапхомызт апсха ғың Леон ианшыңәа ахазарқәа иңирхырааны, ргәи злазфоз ала, уатәи иан лаҳәшьаңдагы диңирхырааны, арақа имәғапигоз аполитика, иахынзарылшозгы ипирхагахара иашытан, зениуа хкыс иңарымгалозгы еғыйқамызт. Ус шакәызгы, иззымчхәкәа иқәтнү ицахъязгы шъардағықын. Апсны иғылаз рирхәтәқәа ракәзар реихарак изтәтәаз рбақәа ааныжыны уахъ амға иқәлахъан...

Уажә икалааз атагылазаша ари еиҳагы иарласуан. Леон да-џәымфашо идирит знықыр Апсны азықәа хақәитра нагза ааиран икәзар абыржә шакәу уи ағыза аимгеимцира анааихататқәкъоз. Иғы иаирихәомызт аха, Апсны ахәтиқалақыгы Егры-нырцәка аиагара та-быргны саҳыццакцәама ҳәа акыр дышлакфакуазгы, мап, смыццакзейт, ирластәуп дырғегыхы уахъ аиасра, аңыамқәеи арабцәеи рөоуп шытә ҳара аус ахъхаматқәкъо ҳәа иғәи интихәаит...

Жәохәымш инареиҳаны даанхеит апсха арақа, уаҳа иусқәа ды-зрыйлымгейт. Дырғегыхы алада ацара иеаназирхия, ахқәажә Ҷаарым-хан-ханым еимкъарак лхы иархәааны:

– Агара, нан, шәылзласаазаз агара еибгоумаш? – днаиазщаит.

Уи аума хъаас ибымоу, дихеит, ихәарц еғааигымхеит, аха дзыхшаз лгәи ишағеит.

– Еибгоуп, сан, бацәымшәан, – ҳазар быйшәала атак нығаицейт.

– Пхыз избон... шьюукы икъо ирыманы дә-дук иқәызшәа, иахыччоз-шәа, нас амца ду еиқәтсаны иаларблызшәа, – деңтаацәажәеит Ҷаарым-хан-ханым.

– Уи сышнеилак арахъ еиңаасыштыеит, – ихәеит иара. – Ҳзаазаз агара Ағанду ағы икәзароуп. Ишыббо, сара мәғакы санылеит... Икалоит

мышкы зны зынза арахь сзымхынхәйргы, аха ҳгара ара иғыланатды ҳазхылтцыз рыйстазаара еихсығызашам...

«Иқалоит сзыхнымхәйргы» ҳәа ииҳәаз аалцәымығеит Ҷъарымхан-хәнүм, аха агара сырхынхәуеит ҳәа иацитказ лгәс иаахәеит. Уи ара иаҳығам лә дызхылтцыз ржәйтә хыыштыра ду иацу амшра уахъ иацказшәа лбон, дыңцакцәаны иаҳылышиштызгы даххәнәи дыған...

Абри аухатдәкъя ахқәажә ус пхызла илбеит: Леон иуажәлар иманы иаҳтын ғың ахъ данца аштахъ, шықәсик азы егъаагымхо итит, аха агара ахабар зхабару ҳәа егъығамызт. Асқак еилахоу ихаштзар акәхап ҳәа дшығаз, өнек Псырзха аєцә феит. Ҷъарымхан-хәнүм дыпшызар – Анағәапия раҳтынра агәашәкә фыңға арпарцәа аарталеит, нағ-аағ гарак кны. Ихарғыпсараха иғаз агара ааганы лапхъя ианынадыргыла, маалықък иблақәа тыңыцо дналғаңшит...

– Унан хса, дазустада ари игароу?! – уафы ишимбац деигәрырғеит, дагышәеит ахқәажә Ҷъарымхан-хәнүм.

– Ах хәың иоуп, быххъ аагеит, ах хәың иоуп, – иааиңырхәеит даргыы, рыблақәа рхаччо.

Ҷъарымхан-хәнүм еимгеимцарак дшанханы дғылан, нас ләанаалалыркә – инап хәыңқәа лыхәда инакәиршеит. Ус длылахәни дшикыз, ианимуза, дпыртланы даагарылхын дәңыштылхит. Амаалықъ длымытцәраан дцарц егъигымхо, ладеи-фадеи шеибакәу зегбы бала еимидон, еимидон...

Уахык зны избаз ҳәа Ҷъарымхан-хәнүм ләа изеиталхәаз апхыз ахәтакахъала лабғаба иғалеит. Уажә илбаз ари апхыз акәзар измаана-харызеи ҳәа акыр дааргәаеит, апхызқәа реилыргағ иласхәандаз ҳәа гәтыхасгы иаалоуит, аха ганкахъала лгәалақазаара шытнахит, абзиара иазхәахап, аира, ағиара иадыргахап ҳәа ағығтра дукәа лнатеит, иара устыы лтациа уаф лцәа дахъаламшәац лгәс иалан...

Апсха дырғөгъых алада, Егрыға, амса ақәлара абыржәымзар-абыржә иғәи интеикуаны аамтазы, адырра иртейт, амшын ихыланы ғбак аара иағуп ҳәа. Апсны иалганы ғбала амалгарақәа шамахағзамзар ртыхәа пітәахъан ақынитә, ианакәзамыз иаҳзааз зустакәада ҳәа мыңхәи дназғелымхәхеит. Амшын аганахъ ахәаахъчара знапы ианыз ирыдиттеит шәғәышәеаныз, ағба ааигәа ианааилак иаанышәкыл ҳәа. Иаргыы дук мыртцыкәа ахтны ддәылтны, ихъчағацәеи иарғъажәғацәеи иңни Анағәапия ахықә-ғекъара ақынза дааит. Амш каххaa иған, ага ағәи асаркъя еипш ицқан. Щабыргны, иаҳыпшуаз ирбеит ғба-пағек «аҳхы

инцэытцакъакъо» аара ишағыз. Уи убасқак иааигәахахъан, иаваеөоз азшәех қәашккараңа иубартә. Ағба ашәы акәыршоушәа еиқәатәаңа ишәын. «Измааноузей?» – иғәи интихәаит Леон, иаразнак гәтынчымракгы ааизцәыртцит. Ицызгы иаарамхаңгъахеит. Ағба ҭымратымра еиңацуа есааира ааскъара иағын. Астәи дара рбағәаза қнытәгъы апра-ғба ҭыңы уах ағынанахеит – нақстәи иаауаз ағәи ағаннатарц, иаҭаху, изаауа еилнакаарц азыхәа...

Леон иарғажәфаңааңы иаргы шыңшуаз, урт ағбак акыр еизаингәән иааипылент, нас иаангылент. Аныш хәыңқәа ларыштың нақ-аақ рұаархан, уртгы дара ағбакәа ropyгәтах ұвара иааипылент, дук мыртықәаңы иааипыртцит...

Лассы ажәабжь шизааргоз дырны, апсха ишьтахъка даахынхәйт, егъыртгы наиштәлент. Дырғегыйх реизартах ىнығоналан, еиқәша иштәаз раңаақ аамтцыңқәа, аңхаражәхәаф даағнаххит. Иихәарызыеш шә зөгь наихәапшит.

– Сах үхатцкы, Леон Ҳазар идцала ағба Константинопольнә иааит... Абаандәаңаа ыла итәуп... Абар иара аимператор ихата иааиштыз ашәкәы, – еилархәны иқаз амсыр-қыаад апсха инаанирkit. Уи иаразнак днахыңцакны иааңциртлан апхъара дналагеит. Икоу рзымдыруа зөгь феибаргылент.

Леон дзыпхъоз даналга мачк дааңышәырччеит. Уи еиҳагы ргәи аарғаннатеит, иааңтаршьеит.

– Чархәара атамзар, ишәартоу ҳәа еғыықам, – дааңаа жәеит апсха.

– Сан лаҳәшьаңа деңазхагылаз аимперия иаңырхага-баапсу, иара ил-бааныхра иаштәз аңғаршыңқәа арах ыхиттеит. Урт раҳтә ачын уаа дүкәа раңауп, рыхъз, рыхълә еиқәенпхъазоит, исызтакы, дунеи лашара думырбан ҳәа сзааңцауеит...

– Ассир, – рхәан, зөгьи иааңтаршьеит. Аиҳарак изңаршъаз: иара апсха ихата итәила аимперия алгара даेүп, арах аңхыраараз иҳәома ҳәоуп.

– Ағба макъана уа иғылаз... адырра раҳтаанза, – аңхаражәхәаф ихы наикәикит Леон, дзыпхъаз амсыр-қыаад шытахъка дырғегыйх еилархәуа.

– Бзиоуп, сах үхатцкы, – абригъ ааиҳәеит, иаразнак днағъежыит аңхаражәхәаф.

VII

Апсxa Леон дырғегых Егры-нырцәкә амфa дықлаанза, Аңхәа ду назлоу, Ҧсырзха акәша-мыкәша иапныз ақытақәа рөи днеит, уатәи ахцәа дрыңцәажәеит, иқататәу иутәу акыр рабжигеит, даргы ргәанаагарақәа дырзызыроит, дөйт Гагрыпшынзагы, убрақагы аамстцәа дуқәеи аамстцәа къағқәеи, иара убас анхағыжәлар иреиуаз шъардағы драңцәажәеит. Бжеихарағык рғарра, изығаназ рқәаңцәкәа рөи рнанамгара өазны еипшымкәа ғәғала иғенигейт... Дара хатала рқытақәа рөи ицамтаз дырғегых дахьөиз, лабғабагы дахьры-лаңыш ҳатыр ду акәырцейт, уимоу уаанза иғәағ змаз жәпағыкгыры ығәкәа еиха иаақәандахеит. Аихарак зегы «сахтынра Қәтешъка ии-азгоит, аха Апсны агәи ахьеистцәкью ароуп, ижәдүреит ҳабаңәеи ҳаб-дуңәеи уи ахъаразы жәйтәзәахыс ирыхтыргахъоу, иахъагы лымкаала Ҧсырзха акәша-мыкәша икоу жәлары зегы мыйхәы шәгәышәеаныза-роуп... шәағылазар шәшығәгац шәығәзароуп» ҳәа иреиҳәаң ажәа уағы ишимбаң рғөи иахәеит.

Леон лаша иөыхәа итапаңыпциуа абас акыр ақытақәа днарылс-аарылсны, иарғажәғаңаңаи иабұарнығәғаңаи, ишкылкығаңаи дры-гәтәылагыла Анақәаңиа данғеи – амфa иқәларыз иатахыз зегы дыр-мазеихъан.

Апсxa ғыңамфa иқәлара ақәныхәараз иршыыз аштәақәа еиғылкыңа ақәабқәа иртатданы иржәхъан, абыстақәа бақыа-бақыза иуны иқәгы-лан. Арт шааиз еипш аматцуңа рус аадырласит, иаразнак аишәачара архиара иналагеит...

Еизан иқаз зынза ағната иазааңғәаз, ажыраңаара еиуаз, урт рнағос Леон иажәа иахымпоз, иғәтакы зығәтакыз аамстцәеи ар рпзыаңаи ракәын. Ажәакала, апсxa «аргәтцыстә» ҳәа дзыштыңа ағылаз, еиха дзықәгәйгүаз раңағын арақа. Урт, апсxa паса алада амфa данықәлоз-ты еипшымкәа, иахъа гәтәинчымрак рныпшуан. Ахтнышта злахкааз абаагәара ду илаваңаны иғылаз арымз қыақыа дуқәа ирықәтәан, ира-ңағын абыргцәа қәышкәа, уртты рчамха лабашыңақәа шкәакәаңа икны, ҭынч-ҭынч еиңәажәо еидтәалан. Дықан арақа апсxa данысаби-из раңхыза ахттынра ду ағы иқәныхәа аамстәа уағ бырг қәышагы. Уи иахъагы уағы иааңеишъартә икан бзиан, ашәыб иқәнауздәа деимгәашла дшықазгы, ибға иашаңаңаа, ихъышыңбаблақәа ҭып-хаая, асаркьеиңш уилпшны дубартә дыңқыза, абыргцәа дрыгәт-латәан, шамахамзар зегы дышреиҳабызгы, дреитбушәа дықан. Цан-

дрыпшынтә иааз, иқалаша здыруа ауағ қәыш ду иакәзаргы, арт зегъ дахърылубаауз оумашәақә дықан. Җабыргыхатан, дара зегъ аңста-заара апышәа ғәгәа рыман, хшығтра дүззакәан. Урт ғыңғиризилаз апсха Леон ладеи-фадеи Апсны зтаиргылаз ахынта-ғынтара баапсыла идыргәтеиуан, аха раңәакгы рымч шымхоз рбон, иага дырзызырфуа-заргы, ражәа раңәак иаххехимдоз акыр ишъақәкъаны иаман. Дырфө-гых шамахамзар дара зегъы ргәи иацәымғын Апсны ахтнықалақ алас хара алада иахыигоз. Убри зегъ зыхкъоз имырхәа-мырза ианшыцәа ахазарқәа рхәатәи дахъаңылкәоз акәны иахәапшуан. Дара ахтынрағы иқаз ахазарқәа ахырбозгы бла-тыхәалашәа ирыхәапшуан, тәэмба-ракгы рхы-рекәа ирнубаалон. Затца уи апсха идмырдыррыз, машәы-ршақә үзәре ирнүпшырхәагы ишәон. Лара апсха иан Царьымхан-ханым лакәзаргы, паса илыдрымбалазоз цәафа чыдак лыдырбалон, аха уи закәу рхатақәагы цұяа ирзейилкааумыз...

Ахтынрағ еизан иқаз еиҳаб-еитбыла Леон имәға ианақәнүйхәа, адәйкәлара рөйназырkit. Пасеипш аеқәа рыла акемызт дара уажә ацара ргәи иштазгы: ихианы лбаа амшын изхғылан ағбакәа, урт рыла абырзенкәа Фазис ҳәа изыштыз Рфанд азиас ақынза илеирц, уинахыс аеқәа рыла ицарц раҳасабын...

Апсха уажәазы, Хътыс дназлоу, ахәса азәгы амәға дықәимгалеит. Уи иаалыркъан ус избейт, зны уатәи иускәа зегъы өеила ртүп иқәтатәуп, агаацәа силаркәәкәа иахтынра аиташъақәыргылара иағу ахынзане-ихъо гәататәуп аеакуп...

Абартқәа ахкәажә қәыпш Хътыс ллымча иантишь раңәак ил-гәампхеит, уи иара шъарда иааңьеишт, паса уахъ ацара зтахымыз уажә ус ләказшыя зылпсхазеиши, издыруада лашья Беслан ғәгәала ды-рөгегых ари аибашьрағ дышхәу лцәа иалашәазар? Уи ир иман Җа-балқа дцахьеит ҳәа лархәеит, аха агәра лымгозар? Иара иахәшшәа гәакъя Мрамзагы, уаштән акәымкәа, абыржә уанцо ҳәа мыцхәы дызидхәатдалазеиши?..

Леон артқәа аханатәгъы рызхәыцха имамызт, аха иахәшшәа гәакъеи Тапшы-ипа Беслани рапхъя ианеибабаз аахыс гәеизцирап рымоумаш ҳәа иоухъяз агәаанагара уажә еиҳагы аеартаулеит, еиҳагы дазнархәыцит... Убри ақынитә, раңәак дацрамлакәа, анхәыпхай тәцеи ахкәажәцәа афыңыагы рмаршә кны иргәбызычит, дук мыртцыкәа шәлениртә иқастсоит, уаанза иаашәычхә ҳәа дрыхәеит. Даргыи иихәаз иажәа иазааини мацк рәаадырттынчит.

Апсұа иццаран иқази днаскъазгози жәларык еицны Анақәаңиа ашъапағы ианылбаа, иара ихъз зхыз азыхъ аағстәкъа гәыпфык ахәса шгылаз ибейт. Урт днарыликааит ианду – аққәажә Хыырхәйхә. Уи ашәи лхызыңсан асаара илеиуан, лыхцәи шлағәағәза ус ихтын. Аңкыа зыпшра-зсахъа, зтеңтпш, зныққәашәа ыршанхагаз ахқәажә ду уажә ала-бачашь лкын, ихәан иқаз лыбға уи ала илыриашарцлтакызышшәа, леантца-ны мчыла лхы шытылхуан, аха илықәжкызы ағәырға илылнаршомызт.

Леон үьяшыатәшәа ибейт ианду ара дахыықаз, даазгазеи, измааноу-зеи ҳәагызы дназхәыцит.

Иңиз ауаагызы иаргыы ааигәа ианааи, уаҳа даамлак-факкәа, лара лаҳъ дышиашаз иөынеихеит, ларгыы илыцыз ахәса дрыгәтәлагыла, ллаба лыңырхырааны арахъ даагәагәеит. Ө-шығағакыы еихылымгаң-кәа, иара деилыхха, амра еиңш апстә тырлашаауа, дналыдгылахъан. Ллабчашь пшыз еиларгәгәа икны, мчыла лхы дәханы днаитцаңшит, мыңхәи иажәхъаз лхы-ләры еиқәықа, апстазаара зда цартә амам ала иарааңсахъаз лыблақәа ҭааза, ахаан хбалара зқәым алағырз нархиба-алеит. Уағы ишимбааң даарыцхәишиет ианду, игәғыны иара длаңта-анзагызы лыбжызы қаққаочо, лара ус дааңаңжәеит:

– Издыруеит, нан, дырғегыхы изқәукыз, умфа сапырхагахом, ариаб-жъаракызы мчыла схы қажаны сыңынсылыон, аха уажәйтәкъа смааир сгәи мыжда иамуит... Иаха уаб неитамхәа өхүзла деңазбахуан, нан, снапы ианицаң уасымхәар ахратахъ сарғыы неимфа соушам...

Леон акғызы мәдәкәа ианду усдналыхәаңшуан.

– Исеихәазгызы уи ауп, нан... иаахтәаны итахым убрахъ уаҳтынра ахъиауго, өеира алтуам, пытрафамтак иаанхаргызы, ҳажәлар убрахъ иға-ны иқәирзуеит, нақ-нақ ҳапхъақа зынза ҳадаракәаң уашәшәреитәу-еит. Иахъатәи аиаана маңара ибла хнамкааит – дыңшааит хараңа иапхъақа. Үеизгы-үеизгы исхәаз уахымдан ҳәа исасхәом, аха ибзиан дрызхәыцааит сажәақәа ҳәа дсыидтәтәытәләеит, сара адунеи лаша-ра зымбаз...

Леон азнықаз, аарлахәа иубартә, ччапшыңас акы ихы-иөы инықәле-ит, аха нас измааноу изымдырзо ғәғәала акы дааргәаेит.

– Ари аиңш апхыз анызба, настыры ашәи зқәыршоу ғбакгызы ааит аны-рхәа, – деңтааңаңжәеит лара, – хгарта смоуа сқалеит, нан. Абри атыхәа-лоуп арақа сзуңылазгыз...

Гәтыхала аққәажә бырг илхәагәышыз арт лажәақәа, азы хытны ианлеиуа иаланысылыон ҳәа ачалт ағыраурғылар иағызылан, уи акә-

хап, Леон акырза дшаргәатеизгы, раңхъа ччаңшьтас акы ихы-иөү инықаызтаз. Уажәгъы усшәа аарла иубартә даапышәарчан:

– Мышиңабзиала баҳпылелит, ди, издыруеит хымпада шыңта ҳамға шыманшәалахо, – длаңені атак налитеит. – Пхыз иббаз акәзар, убри ағызатцәкъя жәхаха уахык саргы избейт... Ҳайцәажәон саби сареи, цқыа ахта дтарпшны ианиасхәа, ағера игеит сара сышиашаз, дагъазы-разхеит уирахъ сыйнылаз амға...

Ахқәажә бырг ғылымтзеит, ус акәзар бзиуп, нан, лхәарызшәа, лла-бчашь еиларғәтәа, деңанеиғапшит, ичны иқаз лыгәгъы еиҳа лыпсы аалнаргеит.

– Мәғамш шәықәлааит, нан, сара сшамкәа сыйшаз... Мәғамш, – апсха иштыхъаигылаз зегын лажәа рзырханы дааматанеит лара, лыбга еиҳа ииашахазшәагъы лөйненитылхит, лжәйтә Қазшьеиғамсрагы еиҳа иа-лахъөйхеит.

Лызнатып ала ллабчашь лыттарғәтәа икны, ухаткы-упсаткы ҳәа егни лнапы аалыргъежыит ахқәажә, нас, шыңта сұпирхагахом лхәарыз-шәа, маңк зымға даанаскьеит.

Леон уаҳа изакәызаалак ажәак мхәакәа, иөыларғәнни ианду лгәышпү днагәзүн, ашацахәа иапхъақа иөыннеихеит.

Ари қалеит табыргны апхызағ еипш, еимгеимцарап иалагзаны.

Аөнү амшгыы, апсха алада амға дахыңәлоз раңақ иагәампхоз-шәа, шыыжынаты маңк иөыхүтән, анаңе ленин Анаңәаңиа иахатәан ишхатәалаңыз еипш, ағақа акәзаргыы, амшын ағәи убас илаңзаны ихчылан, уалпшны ак умбо, ак умаҳая, иара амшын ахататцәкъагъы икоу-иқаму узымдыруа, итахәхәа иаңаахзейт. Уажә абар, ус иага иқа-заргыы, умға аартуп ахәозшәа, ласкөигөтас апстәхәақәа кәыжекәылжә ақы иқәнато иалагеит, амра ңәыркы-ңәырасуа иаакылчейт, амшын ағәи хтыңыпхъаңагъы уа ихғылуо ағбақәа еилүкка иубо иааңалеит...

Арахъ ааскъаңа асқыала ду иадғылан апсха иғба, уи изаңаразаалак шәыгак адгалазамкәа, еилүпхаауа мшаңенеипш иөыцхәараңа икан, иа-хагылаз апракәа ракәзар, иара усгыы, ҳәа-тыпк рнымызт, иашәыртатаңа ишкәакәан...

Арт ағбақәа еилагылаз Константинопольнә иааз ағба алахәа еипш еиқәатцәаңа ирылубаауан. Уажәраанза ихаштны дшыңаз мәғашшо, Леон уи илаңш надхалеит, иаанагаз абаандцәа дрылапшны лабғеба ибо-зшәагъы дааңалеит. «Үрт ара иҳазныжъзом, – игәи интихәаит, – алада ҳахъцо иаңгап, уа ҭыпк рзаҳапшаап...»

Зегъ раңхъа апсха иғба иөы ҭаргалеит – ус тасс ирымамзи аханатәгъы. Аөгъы уи иашьцылахъан, ағба анабалакъ нахыс ашьшыхъә аөеиқәкны, амшын ахъарчҳәигоз абжыи изызырфуа иаагылон. Ағба иантаргалалакъ нахысгъы мыцхәык аөмүрпашашо, ахы шыткәыцәа агағафхъ иаапшша иалагон...

Уажәгъы ағырқәа ҳәа изыштыз атәцәа аөы ағба иантаргала, шәызыпшүзеи, шәааццакы ҳәа ранаҳәарц атахыизшәа, өмүртцысы иахъгылаз арахъ пшыртас иамазон...

Апсха иццаран иқаз рааста акырза еиҳаны ажәлар еизеит. Уи итахымызт астәкъя ауаа раңаафхар, емына Аңсны наҗаза иааныжъны зынза тәым дгылкахъ дцатәкъозшәа, аха шәзаазеи ҳәа злареихәарызеи. Ицараны иқаз зегъ ағбакъәа ианыртала, атыхәтәан апсха арахъ иаанхоз ицнагағафәа, лассы-лассы ацхаражәхәафәа рыла рус-хәысқәа зегъы ртәи аабжъамыжъзакәа ишизынарыцхалаша ухәа, дырғегъых днарылабжъан, ағбахъ дааццакит.

– Амфа бзия, дад, мәфамш шәықәлааит! – агаған еилагылаз рахътә азә ибжыи аагеит, Леон идырит уи иқалаша здыруа ауағ қәыға ду Чабалырхә Қысыкъынъибжыи шакәыз. Игәи иаахәеит, аха измааноу изымдырзо, ахәа еиңш инаилкъазшәагъы ибейт. «Макъана иихәаз зегъ срықәшәо сааует», – игәи даацацәажәеит.

Апсха ағба дагынталеит, апракәа рәеадырххеит, нақ-аақ еиңирхәуны, зарағахыс зеенлихны итәаз ажәватшығафәа рымхапқәа ашығысқәа ианаамғаныртса, ағба маң-маң иаахәуа мацара, алада ахырханы иаагылеит, нас апракәа дырғегъых рәенаадырххаза, рымгәақәа пахәзә тәфа змам апшара нартачит, иаарццак-аарцакынгъы ағынанахеит.

– Мәфамш шәықәлааит... амфа бзия! – дырғегъых ақәарақытә азәи ағба нашытәғиит.

– Мәфамш шәықәлааит!

– Мәфамш шәықәлааит!

– Мәфамш... мәфамш! – ағу ааилдырғеит жәлары зегъы.

Апсха илағырзқәа өхаддылеит, инапы ғышытихын арахъ иааиқъеит. Уи збаз зегъ рнапқәа өахарапкын, дырғегъых, «мәфамш, мәфамш!» – ҳәа ааицәрытит.

Ацәагәарста еиңш, ашыта хәхәаза амшын иантцо ағба ахънеиуаз, апсха иөыхъә шкәакәаза арахъ итубаауан. Уи ахы шыткәыцәа иаахъаҳәын, бзиала ҳәа ранаҳәарц атахыизшәа, абжыи өтүркъаны иаакырыкъырит, уи саркъалбыжътас Анақәағиа ахәқәа иаарғағит.

Такәаамта аңсха иғба изгәшүа игылаз ажәлар, ргәи хъаая маң-маң айлыңда иалагеит. Зеге рапхъаңа иштән тңа змам аус дукә...

А Е П И Л О Г

*Ауафы-лаша дықанаң шәартқак
Аңсадғыыл иамам, ижәдүр...*

Аңсха Леон иеихабыра рыхәта дукгыи иаргыы, дырғөгөых амфа дықәланы, Қәтештьәни иаҳтынра ғың ахь данца аухатәкә ахқәажә қәйіпш Хътың пхызла ус лбейт: шыыжык лашы гәакья Беслан лаша даағналахын, – «иаха пхыз бааңсык збейт, испеиңшү Аңцәа идырп», – ихәахит. «Изакә пхызүзеиң иубаз?» – лара даағытәңытәңдәйт. Имхәарц далағеит, аха даныхтәлкә ус дааңәажәеит: «Сышнеиуаз... гәарп дук станагалахит, уахынлахуп, лашыңоуп, мза-тахамтоуп... Ус, иа-аңықәиршан ағнқәа зтагылаз абри агәарп ду маңәыстас ақы нтаччан иаарлашахит, саргыы, харантә иаапшуагы сибартә, иаасгәйдүичалахит. Уи аамтазы бұңарла еибытаз шыоук ааңыреибахәан арахь рәаархеит... «Арт алахшакәа ҳамбазакәа еиңталахма!» – ҳәа сгәи са-атауазырхит. Руазәк ихыңи ихәымпали зыңза сара иаасықәирхеит. «Аа, сумшын, сумшын!» – ҳәа снығоныңдаахит, снапы иңыракуа, аха сығәхъаа мкыкәа десеихсит. Ихәа жжаңа ишааниуз сгәи атағаратәкәа иналақацахит, сахан ианаалсх, аєирхә ашья ағааннахеит. «Абас акәзаап ахы зықәшәәз итахашшыу», – рапхъаңа абри аасыхташәеит, нас сгәи еимлагәа икны агәарп атыңыртахь сеихахит. Сшыа Қәандашшыңраza аңара ишағың иағыхуп, сгәи иадгәлан иску счабра (зын бара бнапала иқәтәнди исыбтаz) иалжжны исгәйдкыасахеит. Ус мағазатас еиңырхәоуза икәз хыбра дук снығонагалахеит, абраңа атзы аганәөи аишәа иаҳатәахуп ғыңыа ахаңәа, руазәк ихин-ду үзграпшыза, издыруа азә иоуп, егъи, дхаңғәагәынзә, еиңа ашәшшыра дамоуп ақнитә цқыа дысзеилкаахум. Рәарапхъаңәкәа саннеи «шәссыцхраа абаақәа... си-рхәйт!» – ҳәа саағытәңыгытәйт. «Хәи үшүшт, урхәйт ақәү?» – ихәан, ани ахатса ҳағ-кәаңа дааңырчейт, нас иара угсы азәи сидибалар ҳәа дшәаны, амшә еиңш длыңығырын, ихы шхоу ашә дылдәйлбганы дңеит, егъи иватәазгы, уаха ипшра аасызгәамтазакәа, иара днаишь-класит... Саанхеит сара схала, цхырааф дсыма замкәа. Сшыа аңара

ишағыц иағыхуп. Сгәры снапы адырғәгәала ишыскыц икны саадәйлт-хуеит. Сымч еизганы, сахъзоҳә еғсымдырзо, сапхъақа сөйненса-хуеит. Сышнеиу ладеи-фадеи амға иқәү ауаа жәпа снарылалахуе-ит. Асқатәи ашъя исылтхью шыта скахаязар акәхап сгәахәуеит, аха макъана схлахат гъежыхуам. Ус, скахар ара сыздыруада, зынза сый-жъазуеит схәан, схынхәни сдәықәлахит. Ладеи-фадеи тәға змам ауаа сывсуеит, аха сгәәкәра уағы ибахуам. Есаайра сшыбонит, аха сшаац са-хуеит. Акыр санааскья, дырғегъых ани паса сыйтанагалахъяз агәашә ду сеңтазааигәхахит. Санпшы, уи агәашә дынлызбаҳит макъана имиц, аха ииран икоу спа затәөи. Уи зынза сара дсеиңшыхуп. Дшызыбаз еиңш, ақәйкәйхәа ихъз ҳәнаны «хұшы цеит абаапсы, ҳұшы!.. иаанышәқыл!» ҳәа ахәхәара салагахит. Сыбжыы саанарпшит, уаҳа анағс иқалаз ҳәа егъсгәалашәом...»

Лара Хұтысгы ари лашъя ипхыз пхызла иаҳълаҳауаз убасқак даргәатеит, лхатагы артқааҳәа дыхәхәаны дәўыхеит. Уинахысгы өе-иқәкышыак лзығамтцеит, ағны ддәйлтңы, Анақәаңиа раҳтынра агәарп дшашкышақъо дәлалеит, уимоу мрагыларах ихаз, пшыбаны еихагылаз, абааш-пшыхәырта ҳаракгы ахакәцәа дхаланы Җабалқагы апшра да-лагеит...

Уи дгәазтаз ланхәыпқа Мрамзагы уағы ишимбаң даргәатеит ехәшьак леиңш илпхъязоз лтаци лхымғапғашыа, зынза илзымбатәба-рахеит ахқәажә ду ҆ Царьымхан-ханымғы...»

Ахәшья гәакъа лыпхыз баша пхызмызт, баша цәалашәарамы-зт. Қәтешька амға иқәыз апсха акыр дласкъаҳын еиңш, иаҳант иара данауаз ихәы-бааңсны иқаз Таңш-ипа Беслан ипстазаара дшалтцыз. Иага ихәаргы ари аиңш ахырзаманеиқәатәа дақәгәигүамызт. Ирц-цакны иаҳтынра ғыц ағы данлеи, Таңш-ипа Беслан иара уа ахттынра мрағашәарахъәи аганағы, адғыл ҳаракырағы, апсатлақәа рымтдан, анышә дамардахъан. Уик зынза даргәатеит апсха, ипсү штоу Аңснықа дәражәга ҳәа ридитцахъан, данпсгы ипсүбағ ара ишпаанрыжы, уаҳа имтцааզакәа рхала ишпарзбей ихәан, ахтны знапы ианитцахъяз ауаа дрызгәаит. Урт Таңш-ипа Беслан иара ихала уасиат ажәаны иинжыит, үзаргыы сышәмымрцысын, лахынцала абрах ҳанықәнагала, си-зқәатыпгыы абра иқалааит ҳәа, иара ус аниҳәа, уаншыцәа ақазарқәеи дареи неиланы, дәчеа уаахынғажәағы ҳұрырхатәагыы абрақа ртып ылххит. Атоурых иадыруазааит ҳара ари адғыл ҳшыапы шықә-мырғылаз, зда ҳамам ауаа руңсы шахтнахтаз...

Абас иқан Леон гәйібған зиңаз рцәажәашь. Уаҳа рылағимтит, апсха, Таңшы-ипа Беслан иқатғәын дахъахагылаз, рапхъаңакәны арт зегъы ишырбоз илағырзқәа өхажжылелит, уимоу, иаҳәа нақ инхъаршәтны, ишъамхъы наирсын, иғыцхұраңа иқаз, нышә гәзала ихырғыпшыааз анышәынтра агәы инапы нықәишишт. Егырт афырхаңа рҳатғәынқәагъы акакала днархагыло маңара шеибакәу зегъы дрылсит. Уағы ишимбаңғы иғәғәаны инырит аиааира иигаз зақа хә-дула изтәаз, саҳъан ибла ихғылелит ахәра таулақәа зыннатаз, аgra бааңсқәа зыннажызы, иарлашәыз, иарцыркызы, зәғы бжынахызы, зыбжа зымнахызы арпарцәа. Ибла ихғылелит Апсны иаҳабалакъ ана-ара ақәатдақәа рәғы адғыыл иғытчааз анышәынтра ғыңқәа...

Дымғашшығы идүріт макъана аиааиратқәжъа агаразын ақәпара ғәғәа шатахызы, ауағы иғәы раҳатны дтәо-днықәо ишзықамлоз. Аиҳарал ақәалашәара бааңс инағеит Таңшы-ипа Беслан ипстбара, изқәатып, абрақа ақалара, уи иаҳылғиааран иқаз ауадағора дүкәа.

Цабыргыхатан, уи егниашахеит. Раңақ аамтыцкәа ажәабжыны иағит, далаи ҭабалаи Таңшы-ипа Беслан итахара бааңсыла ишениларғынтызы, аиҳарал зжызы далтызы ажәлар дара алахәзамкәа ипсібағ атәым дгыыл иаҳамардаз хымзұ дуны иҳадхалелит ҳәа азырыпхъа жеит. Таңшы-ипа Беслан апсха дахыидгылаз аханатә аахыс зхы зынхнаху-ааз ацәғаршықәа ас ацыфа анроу еиҳагы рхы иадырхәа жеит, пшрак қамтқаңы, аешвара еиуо рымсарагы ракәымкәа, Дали Цабали апстакәа илартанакызы жәла-жәлаңыпхъаңа азәаңа рхатарнакцәа алхны, уеизгы-уеизгы Беслан ипсібағ ытқхны арахъ иааргарц ырдданы амға иқәыртцеит...

Ари заҳас апсха иғәатанза деилнашыаит ҭабалаа рхымғаңғашь, аха Таңшы-ипа Беслан ипсібағ Қәтешь иаҳваанхаз иарғы дазыразы-мызт азы даңрамлеит, уи ала ҳаңхъаңа аусқәа зегъы маншәалахондаз иҳабарғәызи ҳәа дазхәыциит...

Аиашазгызы, Таңшы-ипа Беслан Цабал дәуаганы, абаахкыра ду ағынтыцқа, ажәйтә фырхәңәа дүкәа рыварағы (уи згәампхоз шықаңгы) анышә данамарда ашытакъагызы, атәила ари ағаңа ағы тыңчра ҳәа егъ-зықамлелит. Беслан Егры-нырцә иаҳищеибашуыз итахаз, зыпсыбағқәа рзаамгаз, зhabар ықамкәагызы ибжызыз ҭабалаа ртцеңцәа азәырғы ранаңа, рабаңа ргәрырға ду рхы иархәаны, ацәғахәшшадықәа еиҳагы рус хәымғаңа нап ыларкит. Ари Апсны егырт ақәакъқәагъы амеканакит, аибашьра цонаңы иқало аабоит, апсха даткамхар иа-

бацари ҳәә ипшыз цәытқагызмалқәак, мышщәгъя ашътахъ аатра-хәа-цқәа шцәыртца еипш, ицәыртцын, ухәан-схәанла ауаа реибарфара, реичырчара иалагеит. Нхытқа ибналан гәйиннаа рапхъ өйтәахра иказ Феодоси иакәзар, уахъынтә арахъ ацхаражәхәаә кылпш-кылзрыңцәа рыла дааќәымтүзакәа ацәгъя иршон, Պсыржха дааны ахра аанкылара дшазгәышың дазгәышын. Апсха Леон гәйиннаа реиҳабыра гәйбән рытәни акырынтә ирзицхахъан, уа даанкылан дызшәимоузен, шәарен ҳарен агәеихшәара зхабжъашәтцозеи ҳәә, аха рацәак рхахъы иааргомызт...

Аиаира иааирен, аха макъана ақәпара ғәғәа шщац ицион. Римтәи аи-башьфы, ар рпзызаә дуздза Иули Цезар, тәылак дайаир даәа тәылак им-птыңчало, аимперия ахәаакәа ыртбаауа, афнытқатәи агацәгъы ғапы-цила, хшыфла, маанала драбашьуа дшааниуз Италии Альптәи ашыхақәа ирыпну Галлии еићәызтхо, Рубикон захъзу азиас данаахықәгъила, уи наќ дырынгъы адгъылқәа инапафы иааигарц игәи итеникыз ахаан ихы изладимбалатыз ала дшарлакәакыз, наќ-наќ иғыло абиғарақәа иахы-рхәаарызеиш ҳәә иғәи бжажды, ииуа-иихәо дақәымшәо дшықәнар-хаз еипшшәоуп Леонгъы аханатә аахыс Егры нырцәка амфа дананылоз ихәышшыа, иага ирмазозаргъы, илакәакшыңәа шықаз...

Аиаира иааирен, аха атәйла адәахъ еипш афнытқагъы аиөыхара ғәғәакәа шщац ицион. Таңш-ипа Беслан итахара зхы иархәаны ажәлар еилазырфынтуаә апсха иағацәа Պсыржхатәи иахтынра ашәарта итады-ргыло ианалагаза, деитахынхәны дмаар амуит. Уи зны ара, зны Қәтешь дцо-даауа дрыбжъан. «Ә-хтынрак ҳауит, апсха уиштәларгъы дахылыкоу узыпшаауам» ҳәә гәйинамзарала атәы иалзхуазгъы маңғымызт. Иара дызғың дағын, зхы цәгъю аеи еипш зынкылара уадафыз ажәлар ес-иќайтталак еидкыло, еилартәо мацара, уи ала дтый-жаауаз зегъы бгеиттыхшыа рмоуа аյвамытәа цәгъя итаиргылеит. Гәйиннаа рнапсы-ргәытқаәа иртицахстан ирымаз Феодоси иакәзаргъы, уаҳа имч мхо, дызғе зегъы шымцурашоу анидыр, иғәи кыдзаан, дкәалкәало ихала иекнахан иеишьит. Икан, ихала иеимшьзенит, ахазаркәа дыддыршьит зхәозгъы. Уи ажәабжъ хлымзаахха ныхытци-аахытци еимыркъо ирылан...

Апсха Պсыржхатәи иахтынрагъы камыжъкәа, дацәымшәартә зегъ рыла ианирғәтәа, Қәтештәи иахтынра ғың ахъ дшиасзара диасны дахылеит. Иара дахын, лакҗа-әфакҗа Апсны зегъы псхас даман, иажәа акәын зегъ рапхъа иғылаз, аха иеихабыра рышъақәгъылашъя, асенатор-цәеи аконсулцәеи рыла еиғекааз Византиятәи аимперия Константинопольтәи реиҳабыра реиғекаашъя еипшшәа ишыңәыргыланы иман. Уи

злаңсыңға атабауа дахъалагаз ақынитә, настының тәа ақазарқә арахътә аепнүхәақә злаиуолоз ала, есааира Ҳазартәйла ахан-ипацәа реиҳабыра реиғекашығы дыққаныңда ол далагеит...

Үеизгы аибарххара шағиғион, қылайштара амамызыт. Убас шакәрызғы, Леон зшыапы иккүй Апсуса ҳәйнің карра ауасхыр ғәтә азыштыңда Қебина апшаха алықесуа, мрагыларахь Сурамтәи ашхакәа рқатқәарақәа инархыңға, аладагы Чарыха азиас иладсыло иртбааит, Апсның қыақы даузза ҳәа азырхәо иқаңтает. Қарти ахшәеи ҹанчаны еибағоз урт раҳра маңқәеи ракәзарғы үзарак еидкыланы, атәым ғаңәа зрылам-квакъо ахәйнің карра иалеиттәйт. Кавказ зеги ағы шыарда зтазкуаз абри ахәйнің карра ду уинажыссы, амда ишнүккәиттәз ихымшәзакәа, фышә шықәса икән, урт раҳътә хатала иара Леон хылжамшәа фынғажәа шықәса инареиҳаны пәннәс даман. Арахъ аағасқагы, шәшишықәсала, иага хкрыла иагаңыра еиңсарғы, иагағ пәннә ахагылазарғы, Леон зшыапы иккүй, зытзамцқәа феигаз ахәйнің карра акәын хыбра ҳаракыс атәйла зеги иахагылаз. Иара иахъагы, апсуса ҳәйнің карратә шықәт-гылазашы зқын фышә шықәса ахыттует ҳәа ҳазгедууны иаххәозар, иара апсұа Леон иоуп ғылғәала ҳәдәжәартә адунеи ажәларқәа хрылазырхәи, уажәгы-уашшәтәнгы ҳхы ҳақәгәиғыртә ҳқаңтаз, анарха ду ҳазтаз...

Фың аның қаңтазда асаби иеиңш, ари стоурых ажәабжы ду афра нап аналаскуаз нахъхы үзары исхәеит суада ашә ахала ишаатыз... Уажә сыйзлазхәыцуала, уи апсұа Леон данхәызыз аахыс дахъцалакъ иккүй, ихылапшуаз адодуҳамч акәын. Убри ауп хымпада сарғы абри сзырғызыз, амбатәзә зхыңду ҳажәлар ртоурых дузза атталашәйрахь сылбааны саламцәажәар ада псыхәа сымамкәа стазыргылаз, мыңхәи ихъантазу ари аидара сыйжәғашырқәа ирықәтәнди аштыхра сзыргәғызыз... Иароуп иахъа ҳаңтагылуо аамта уадағыз аангыс саҳыцалак исызу, гәкахара сыйзимтө, гәйіргала пхъақа сзырпшу...

Хатала иага лахъеиқәра сымазарғы, иага гәйрәфа хъантә сатца-зарғы, уи шыснырғ исныруеит. Уажә аабыкъагы, апсуса иахъатәи Ҳұмынцүтәйлатә еибашыра ду ағы ឱқаңтатхаз ағырханацәа рхы зқәрыттаз дахъцалакъ Ақәа агәтә икоу рхатгәын ғыңғылаз, ажәған ахтә илбааны псаатәқәак схапыруа иалагеит, ус хпа-пшыбақа шықәса зхыңду ҳәйиңкүк сғәи сеңзамкәа сыштакъала даасыш-клахәит, санынхъапш, иан лоуп схәаратәи пхъақа сзырпшу...

арақа дғылан. «Саб дықазам... саб дызит... саб дыпшаа», – ихәан, да-асыдғатқәтқаңалеит асаби. Дааштысхын гәрыфала итәйіз иблақәа снархыпшылеит. Иасхәарызы амаалық хәйчи? «Сарғыы сыйкәын затә сишитоуп, уара уаб уишьтоуп... ҳабацари, иахаурызеи!» сұхарызма?

Ус даға ҳатғәйнк иахагылаз, убас ашөениқәтәа зхырзсан асаара илеиуаз даға ҳәсақәак рцәажәабжықәа слымха интасит. Урт зхагылаз ахатгәйн ағы өсахъа қыдыз аибашьғы зынза иқәпшыз азә иакәын, абыржәимзар-абыржәы даацәажәарызшәа, ихшыныцбаблақәа тыңханауа даапшуан. «Ма ихъз злаххәалаша азә ипсы дахылтны адунеи дах-залаазар иҳабаргәүзеи!» – ахәсақәа руазәк луанынтә иаауз лыбжыы алағырз алжкуа дағыға қәткесеит, егыртгы мыңхәы րгәы пшааны аидтәуулара иналагеит...

Урт сахырыххәапшуаз, дғылы жәғани сыңсырыбжыамжо, схы ахырз-гара смоуа сағалеит, ғәғәалаза иснырит ажәйтәза аахыс иаауз ҳда-ракәац шмызыц, ааскынза зыфра сағыз, уажә шәкәнни итүтцуа ари сырғиамта афырхадағы еимгеимцарап сеитанарызхәыцит, лабә-багыы иаасбартахеит иахъатәи ҳфырхадағен дареи шақа еизааигәаз, шақа еипшыз. Ахәса зхагылан итәууоз Афырхатца ибжыы акәушәагыы аасахант:

Амытқама шәймәан шәйсхагыла,
Шәақәйі, шәақәйі, шәйбжы шәмымран.
Шәамбо ұышаымшын са сыла,
Дтәхеит ҳәа ирхәо агәра шәымган!
Ибзоу шьюук реихағы сыңсыры тәми,
Ишыбзуу итсыз роуп итәхаз.
Убарт айәууара рыхәтами,
Шәызғы шәаха, шәхгы шәырзас!
Са шәысқәай, са сғырхадоуп,
Хырехәарамкәа абри схәоит.
Стәила ахыымзә сшаңац саңоуп,
Ишысихъчаңы исыхъчоит...

– Иухъзүи? – сиазтсаит убри аамтаз исгәйдирғәала искыз асаби.
– Бешь-льян, – ихәеит иара, ихъз дазгәедула.

«Беслан ихъзын сара с-Беслангы... Ираңағуп иахъа Беслан захъзу апсуа ртцеицәа, урт раҳытә шақағыы абрақа ирызқәатыпхә-зеи», сказхәыцит. Иара абра сышылаз иагыссызбейт, урт рәғызцәеи

дареи раҳатыр ақнитә, сөымтә ағырхаңа хадақәа иреиуоу (снапы-лағырағы уаанза Тапшы-ипа Састыңгаз захъзыз) ихъз псаҳны, Беслан ҳәа ихъзыстарц. Итахаз уажәшьта ыргылара сылшомызт ақнитә, из-гәағыт дырғөгъых урт доухала ырғыхара, ырхынхәра. Уи сара сызқәитыз, сымчызы ықәхоз акәын, избанзар сара исырғиамтан, Анцәагъы ус сыйцеихәон.

Ишсхапрыц исхапыруан жәғданахътә илбааз апсаатәкәа, ишснырц исныруан, апша снырдон адouҳамч амтәйжәфакәа...

1988 – 1993 шш.,
Ақәа – Цъгъарда

АШЬХАҚӘА РАХ

Новеллала иғу атқоурых-драматә роман

*Сара Аңсынтағыла ашьхақәа срахуп.
Сыхъз сыйтазгыы, сзышылоугыы
Аңсуга жәлар роуп...*

АМХӘҮРШҮТӘ

Мұхәйршүтак иағызоуп уажә абрақа иааркъағұзан сыйлацәажәарц истаху. Уи доуҳа-мұхәйртас «иагъасырхоит» абри сөымтә «калахъ» ағытқәкъа. Изызкугы апсұа Қылыш лаша иҳатғәын-бақоуп. Уи ықазам, ҳтоурых ақәгара иағыз «ағастаақәа» ирфаҳьеит, аха асаҳың ұыхны иаанхеит. Абар уажә уи сахәаңшуа иаҳыысқу. Итқөашәзә, ишебіакә зегұры амармалташ ғалхуп. Ашытынгылара ғаҳарапкны адғылы иқәйхәхәоит. Аушәақә ашьапахъала, атқөған еипш зыхқәа тәрырпсоу, шъамхышәара иааниуа, ипшырыққоу амармалташ гәашша хәыңқәа арсуп, аимхәың еипш, азынғыр-дачқәа хынырхаланы ирыбжъдоуп. Астәи надаада аганахъ ала уаҳынадғылогыы, убас ахани атқынәани иарсу ағашшықәа рыфбагыы, еиха инартбааны ирыхынырхала, адач рыбжъдоуп. Анышәйнтра зеилкаара уадағу ғ-тла шыапық ахагылоуп, рыбжъқәа рәассы. Уа иалатәоуп ұышшыатәшәа икоу псаатәқәак...

Аҳатғәын ахақны акыр иғаҳарапкны, екрантас акыргыы итбааны, атзамц ғагоуп, имармалташыпсараха. Убри ағәтә ахвазеиқароу урысбызшәала иғағаза иануп ағыра: «Видел сны князь Келешь» – «Апхызықәа ибон атауд Қылыш». Уаҳа акымзарапкыы.

Изакәызеиш ари, иаанагозе? Абиблиа, апшығыра-шәкәры ақнытә иаадыруеит Анцәа ицхаражәхәаф Моисеи затәык шиакәү хатала Анцәа лабәба иңлара зқәашыхахъаз. Егырт ацхаражәхәафә пхызлеи лапшташәаралеи ауп Ҳазшаз дшырбахъаз – ус ауп Ижәйтәзатәни Ауасиат ағы Анцәа ицхаражәхәаф Даниил ишиғуа...

Қыалышь иҳатгәын-бақа иану рапхъатәи ацәаҳәеи Ажәйтәзатәи Ауасиат ағы Даниил иҳәамтеи зынза еиқәшәоит. Уи иаанаго – Қыалышь иҳатгәын ақаттара апшызгаз иуацәа, ипа ипацәа, раб, рабдуззә Анцәа ицхаражәхәафә драғаратәны ихәәпшун – жәларык апсуаа пхыақа рпенпш ағера згоз, иагъзықәгәыгуа Анцәа ицхаражәхәафыс дрыпхъазон ауп...

Аофбатәи ацәаҳәағы, «апсхә» еғи ҳәа, изақаразаалак ититулқәа ак амырбазакәа, ихъзғы «беи-чени» ҳәа «жыымдырк» ацрапшызамкәа, псышәала ишырхәоз мацароуп ишану – «Қыалышь». Иагъизтахузен нас Анцәа ицхаражәхәаф атитулқәеи аәрапшра-өңируазқарақәе?

Даңақгұры ухшығ азумштырц залшом – ари атауд лаша ду данииз, данпсыз ҳәа шықәсынцарақгұры арбам ибақа. Издыруада уи алагы идоуха ахаан псрә-зә шақәым шықәдым шығағәрәп ртаждызтгы?..

Хайтахынхәып Моисеи ишқа. Уи ашыха Синаи ағы ғынктәны лабәба Анцәа данипылоз, Анцәа иабжыгент, «скрижали» ҳәа изыштыу, ө-хәкъак ицәырц, убрақа иара иуасиатқәа рыхәабагы анцахарц азы.

Қыалышь иҳатгәын-бақа аханы «Апхызқәа ибон атауд Қыалышь» ҳәа ахъану нақ-аақ ағанқәа рәғы, убас ақака ҳәкъа пшырқца аушәақә икыидуп, ғыра-цәаҳәатас хәба-хәба тәағәаста зну. Ари иаҳгәланамыршәазон нас Анцәа иуасиатқәа рыхәабагы? Ус анақәха, рапхъаза ҳқыышә иаақәххуагы рапхъатәи ауасиат ажәоуп: «Са схысөи анағос даға нәәхәык думамыз!»

Ари аҳатгәын-бақа шана хыһъзатәи ахәта «амардуан» өақәарстакәа раңааны измоу карнизла «ихырчоуп». Ас еипш икоу акарнизқәа абиблиа атемала иқатцу абжырашәышықәсазтәи аскульптурақәагыы ир-ныпшуюеит. Иаххәап, ари аиپш адетальқәа 1508–1512 шықәсқәа рзы Микеланжело иапидаз «Сиктингәи акапеллагы» иадубалоит...

Қыалышь хығызкамшәа ибақа абас еипш аиғкаара зыбзоуруу уи имат-чмат-а, апсуа сахьятыхығ ду Алықысандыр Ачачба шиакәү гәфарас иумоурц залшом. Хымпада уи абақа аиғкаараан Абиблиа Ижәйтәзатәни Ауасиат ихы иаирхәеит, иқәшахатхаз ижәлантәқәагыы азыразхазар акәхап...

Даеакгы үхшүө азумыштырц залшом – үцаракыр аңыар-сахья ану маш абақа? Ҳайтахәәпшыпи нас абақа ақьашана иану афыра:

*Апхызқәа ибон
атаяад Қыалыш*

Абар, урт асимволқәа – аңыар-сахья хәычқәа, ахәоукәа ралагамтәирынцәамтакәеи рөөи иахъылоу. Раңаак улаңш итамшәо, иаармачзан ианыртаз арт аңыар-сахьяқәа иқалап, Қыалыш ду, иара дыпсылманын аха, ипровославтә-қырысианхахъаз имат – Аңсны атыхәтәантәи ах Аҳмытбеи Ачачба иахатыр ақнитә иадырбазаргы. Ишдыру еипш, иара ахатгәйн-бақа анықартдоз аамтазы (1908 шықасазы), ари ауағ ипсы таңтгы 100 шықәса ихыңдуазаарын.

*Апхызқәа ибон
атаяад Қыалыш*

Ааи, «апхызқәа ибон» – аңыамытәа-пхызқәа!..

История этой страны – история непрестанной, тяжелой, нечеловечески упорной борьбы за каждую пядь гор, за каждый камень с армиями русских генералов, с «урусами», которые несли тогда не национальную свободу и возрождение, а рабство и пренебрежение к этим гордым, молчаливым горцам, полным сурового достоинства и необычайной деликатности.

К. Паустовский

АКТӘИ АХӘТА

Иахъатәи ҳаңстазаара ааста ҳтоурых зқынитә еиҳауп, ашишкамс зйоу аидара еиңш, ҳабғақәа ңаңайәо ҳайоуп уи, шақа иаҳзыхъантоу ақаралы – ҳазгәдүуп...

ИСЫРҒЫХАЗ АФЫРХАЦӘА

*«Ғыхара зқәымғыу уара ирғыха,
Ибжыазран икоу еиқәырхас...»*

Жәлар рұғахәеитахәағ

Сызбахә здыруа рацәафуп, иззымдыруагы иагағ ығоуп, аиҳарал өңіц еиңғылаз абиңара... Аңсны атоурых иазғымхай, иара ус уалбагас акәымкәа, уи зда-зшыя иалоу, иаргәатенуа дарбанызаалак дсызғымхамхарц залшазом – убасқак жәлар ртөурых салахәхахьеит. Уи сара истахны, ма скала исгәаңханы акәзам – ус лахынцас исоуноуп. «Шамы Осман Лыхны аштән данцәажәаз, өнек шыбыжъаанза жәлар рұғахәеитахәара данағыз, хөйк атырғыманцәа неитанеитасуа иажәа аиңғарда ианамыхәаз» ҳәа ражәабжы-хъаа ааңәырыргойт абжыаап-ны са сызбахә згәалазыршәо. Уаҳа рацәак еғыацыртком. Абжыаракгыы, схы-стыхәа ҳәа еғырыздыруам; убрис аңыны убра санцәажәоз шықәсла исхытцуа, аишьцәеи аиҳәшьцәеи шақағ сымаз, сахынхоз-сахынцуз, исыбазашьяз... исхъааз, исығәтихаз, сцәажәеит аха, цәажәашьас иқастаң, жәларык рұғахәеитахәара зласылшаз, уаңза тыхәааптәәрада зақа еидысхәыллахъаз ухәа ртәи здыруадаз?.. Еи, дадхеит, уатә аашар Чачаа раҳтны-шта ду ағы жәлар рұғахәеитахәара здыз сара, убрис

ауха мацара ишсыршаз, цәалашәарас исымаз ауағытәйфса ибышшәа иазхәома, иазаарпшуама? Мап, дад, иага ажәа уазқазазаргы, хәашья аман иқазам! Цәалашәарас исымаз ауха иаахтны исхәаргы, дазуста-заалак азәргы ихеитомызт. Дағағзә илаҳхызы, са схатагы ихастдозма, сцәанырра исытданаҳәоз амалахазгы агәра згарц stäхызма! Исытда-нахәозгы – уатә жәлары зегъы амшымхәла шәзықалоит, шәйіңсадғыл агәта ахъазеиқароу еиқәптоит, ахаан еималашья амамкәа, атымитыша таула баапс нақ-аақ шәеиғнашоит, шәеиңәққалоит, шәеиңәзызеит. Еигүп, еигүп шәмеизар, еигүп уаргы зынза умцәажәар, уғы еи-хумхәар – абри акәын исанаҳәоз, атыр-тырхә амаңәыс еиңш схагәта иалнаркъоз!..

Абыржәгъы уара, избоит, 2000 шықаса ду ашәхымс шәынхытқымта-зы, ғың иааухәаз үфыгакалам аануқылент, амсыр қыаадыш умтдоуцеит – угәры итоукит атоурых зыблара иалагылаз сара Шамы Осман исызк-ны ак үфырц, са инасыдхәаланы ҳтоурых ду ағырырак хағсахъала иа-аурпшырц... Сара схаан апсышәала шәкәфыра ықамызт, аха сара иб-зианы еилыскауеит унапы злуокыз аус зақа имариаусым, ари зақа ихъаа цәгъоу, зақа иуадафу... Избанзар, ишуасхәаз еиңш, схата ғәгәа-лаза ипьисшәахъеит; са сышәкәығымызт, са сцәажәағын, аха сажәа еиғекаазар акәын, ахшығәтқаң таулазар акәын, «егъсанхъаркызар» акәын. Исхәаран иқоу зегъы заа сыйшығ итакзаны сазхәыцыр акәын, ақъаад ианжамкәа, нас ғырхәала жәлар рәғапхъа снықәгылан исхәар акәын.

Бжеиҳан сцәажәо сышнеиуа, иаасымғатәны, уаанза еидысхәыц-лахъаз зегъы ғың еитакны, даға-хырхартакала ҳәатәыс иансоуаз ықан. Убрақагы сеиламскәа, исхәаран иқоу жәлар рәғахәы сацәхъамтқәа, ахта стапшузазаргы, снеишъа снеишъаны, сыгәтакы атыхәтәанынза инасмыгзар зуамызт – сушыр сушыт, сажәа бжатаны иаансыжкуамы-зт. Амала, ҳәарас иатахузеи, иага еиғекааны, иага иртәуланы сцәажәар-гы, исылшоз зегъы схәеит, ишахәтәзгы сажәа шыақәсирғылт ҳәа сгәры нағаны знымзар-зыны сқамлацызт. Иахъа сцәажәар – уаха шаанза исхәаз сеитазхәыцхуан, исшөон, исзон, иахъсцәагхазгы здыруан... Иа-гараангъы уаха ұара сыймцәажәара ҳәа сыйкәхъан, избанзар, жәларык шыннеимазаку ығатыха ахәара хырзаман усуп, дад! Үи згәағуа – ре-иҳа еибагоу абұзар шзымхиара дыхиазароуп, иажәа амалахазгы мцы амхәозар ауп, иахъакәым имбыруазар ауп... Адунеи ағы шақағ ықада ацәажәағцәа дүкәә? Хышқола ицәажәо роуп са сывеу, ажәлар змы-ркъало... Имачғуп урт! Ашәкәығофцәа дүззакәагы шақағ ықадаш? Имачығозахап уртгъы...

Ааи, имариам, дад, уара иахъа узыргәамтца анағзара. Атыхәтәантәи ашықәсқә рзы, азқышықәса антиамтазы, Аңсны дырфегых излашәаз аибашъра мыжда иахъаны агәырфа ғәгәа иуоуыз умшақә ахакышәккышәрахъ ухагалан иунархәаз ууазажәақәа рыштахъ уаҳа ѡак шызмыфрахәагы уқәын, аха дырфегых угәи иамуит – укалам аанукылент. Уи усоуп, дад, уи зшъа-зда иалоу, баффатәран мгәарта итызгас дзақәеттран дықазам. Избанзар, уи аус-пшъа ааныжъра иара ихала дақәиттәм – Анцәа ицишент, ипсы ахъынзатоу дағызарцгы лахъынцас иицент, уалны иидцент...

Уара уажә ааскъа үцаһаным утысны, ҳазшаз имчала, өңүц упсы 3рыжәни ухынхәйт, агәырфөиқәатәа, амақъа-үцағыа еипш, өңүц уажәа цхафыруа иахит, ухшығ арттарит, улапшхәа артбаат, уцәанырракәа артцаулент...

Иахъа уажәраанзагы уара ууалмшәафымызт, ҳтоурых ду акыр уалацәажәахъеит, излаулшо ала еиқекааны, ирхәыцганы. Уажә узлацәажәарц үзөүгүү ҳтоурых ду ауп. Сара сила уалагеит уи. Итабуп ҳәа уасхәоит сахыгәалашәаз. Улакта иагъызбаауеит иуадағзоу абри аус ағы ацхыраара устарц шутаху. Атоурых таулахътә усыпхъан санауга, өңүц сыпсы антоуда, – схы сеигзом: шыаға-шыағала уахъцо суццалоит, уаҳа егъсылымшаргы, сыхшығ хәыч, сажәа уара иухызбааум. Уажәнатәгбы иуабжызгы уи ауп – зны сара уааскәатцы, Аңсны ахъзинахъымзги, алахъынта шеибакә зегъы акыр шәйшықәсақәа раахыс знапы ианыз, саргы, уаргы, ҳажәлар зегъы неизакны, жәынгы-ғангы ҳанасығи-ҳанасыпдареи алыра еипш изхагъежъуа Чачаа ртоурых уалацәажәа, нас дырфегых уиасып са сышка – Лыхнытәи убри сцәажәара ашқа – 1866 шықәса апхынра аилашымтаз иқалаз арыцхара дуззя ашқа!..

Ах, ибжъы

...Уапхъаға зызбахә цәыругарц угәи итоу, Лыхнытәи ҳаҳтынгәарағы имфапысыз уи аизара ду са сахааным, уанза сыпсы мназеит, уи арахъ еиҳа ааскъа иқалаз, адамра хыла ҳазырсыз акоуп, аха убасқан иқалаз арыцхареи, сара сахраан иага-иага зундазгы исызмырееиз, исылдмыршаз сусқәеи сыйгәтихақәеи роуп иахъа уажәраанзагы рөеишья змамкәа иаанхаз – уара учкәын затәгъы дуцәзүрзүз, жәларык зеиғъақамыз Аңсны атеицәа дырфегых иназқәыз ицаз, абри аимгеимцаразгы абасқак шәенилазырғынтуа...

...Сара атоурых аиҳарадзак сызланхалаз иңа инапала дәхеит ахысзырхәаз ауп. Уи табыргуп, арақа ихытхәаау ҳәа егылқазам. Спацәарыбыжъөйк рахътә рыуа сыйшыыхатаз (сышьра аиғекаасөцәа ирылахәэз сұқәар еиҳа ииашахап) дсыздырзом, уи аилкаара сағашшытам (гәфарас ишсымоугы). Сыйшызылаақ, са сакәзам иишызы – ихоуп! Ус анакәха, зәа иишызы сара – фынтағының шыуп! Сағацәа ирылшеит, иагараамта исыдхалазарғы, атыхәтәан абрин аиңш аус хлымзаах сыйчапара – сыйпс иахылттыз спа инапала ируит ршья!..

Шәарт иахыатәниңәа зыңқәынцәа ҭахазгы, иғәғүяуацәоуп ус ахәара, аха са шәсемпшуп ганкакхала: шәыңқәынцәа шәғацәа ракәзәм итадырхаз – шәа шәоуп! ҆Цоуп, урт рыхъз ахаан атоурых иахаштшам, «забаңәа зышызы» ҳәа хъзы баапсыкгы рхыларан иқам аха, уазхәиццәкъар, уа уазкылсуеит – жәйтәзаахыс, лада иқа, әсада иқа, ҳағацәа зәңғың иағуп: аби ңеи ҳайбадыраазом, жәларық адунеи зынза ҳанырхырц, ҳдашхәа апқара ишағың иағуп. Иабақоу, иааг, атоурых-пшатлакә ицкәа-шәкәа иқәнатказ, ғәара-пара еимнарпыш спацәеи сыйғацәеи, иабақоу сдракәа!!!

Ари уара уақара еилызкаауда. Абартқәа инартцаулајан урызхәицуеит, уахгы-өынгыны ипстүхгаха удыргәтеиуеит азын ауп ҳарт нағаза ицәхьоугы ҳазурғыхаз...

Иаргы дшыуп, псық диенігүм азыноуп ахыбағқәа адғыл изытцаимырғыло ҳәа узызхәашагы қалап, зыбз ада егызлам ауаа жәйтәгыны иқан, өатәгыны адунеи иамымтәацзар акәхап, аха уара даара згәры ғәтәоу, бжырабыжътәа ицан аара зылшо, уағ илапш ахъзымнаزو тәғантәшәйкәгы ахалара згәагыуа, ак иацәымшәа зо уағызаап – аамта уағрыжәйт! Уара упсзам, дад. Аңсы апсцәа изырғыхазом, – Анцәа икъарзк злоу абза иоуп зыпсы ҭаххоугы еитарғыханы ршьап рықәыргылара зылшо, иахыатәи арыцхарақәа ртоурых-шьатә ахъытцуо илеини хәшәйк азып-шаара зөазызку...

...Апстазаара ашытажы пстазаара ықам ҳәа ирхәо иашам. Уаргыны упстазаара цахьеит, аха ицахьоу ашытажыгы еитәкхуп упстазаара ду – хара нағаза ицахьоугы уахзааигәазтәуа. Итабуп идуззан уи уахытәымшәо, абрин аиңш ағәагыра дүззә ахъаурпышыз.

Итабуп идуззан ҳахырғыхаз!

Ахъпсха Рабиа-ҳаным

Аа, нан, нан, ҳазурғыхозеи... уаҳқәат, нан, иҳалухузеи – ҳара ажәйтәра иагахьоу, шытә ҳазхәартоузеи... иапсоума, нан, анышә артытра?

Уи схәеит ҳәа, ибзиан ићаутцеит, нан, – ғыхара зықәзамызгы ҳахьурғыхаз:

Уғыха, уғыха, сашәа, уғыха,
Уғыха, сашәа, уеилыхха,-
Ғыхара зықәзамызгы уара ирғыха,
Ибжъазран иќоу еиқәйрх!

Ари уара убжъакәзаарын, нан, ҳаазқәылазк тыхәааптәарада ҳәәи икәйфуаз... Иахъа ҳакказа ацәа ҳалнахит – ҳанауркәа гииуа адәи икәымкәа, лабғаба ҳаубо-хуахая ҳәәыртцит... Уааишь, нан, сыйкәырбану сашья хәәычы, ублақәа сыртагәзүеит. Ишәыхыша-мыхыша сара изгааит уашьцәагъ уаргыы, нхың шәыକа, аахың шәыକа. Ухацкы-упсацкы ҳәа сукәшарц стахуп, нан, уаангылшь, ахқәажәк ибуазеи ҳәа саанум-кылан – уара сахьукәшо Аңсны жәлар зегзы срыкәшошәа сгәы иабоит, запхъа сыпсыз, аринахысгы запхъа сыпсыша...

Уара цьыса са сүздыруам, нан, сыйбахә уазхәагәышьодаз – шәкәи ианым, бығышәы... Жәлар рәәпциң ҳәамтақәа рөңи үзара сыйхың цәйрікәа-цәйрасуа иупылахъязаргы, дыршыас иаутарызеи – убасқак еинцикуп, нан, убасқак ирфашибоуп. Уи ақнитә, санурғыхах, маң-саңк схыстыхәа, ари ауднеиағ ислахынтахаз ухәа ртәи снаузалацәажәеп;

Ашхымзатра ахәы ахъзын Җабал ҳа ҳахынхоз, нан. Анкы-абкы илыихшаз ҳарт аағык ҳақан – быжъөйк сашьцәеи сара раҳәшье-итциб-затәи. Сзыхшаз ажәтцыс еиңш рөңи старгыланы сраазеит үзаргыы смышишыкәа, сашьцәа, атас ишатцанакуала, зегъ үзара-үзара аағара иқан...

Ҳахынхоз ахәы ағапхъатцәкъа ҳзааигәара иқан ажәйтә баа-хкыра ду – аурымцәа Ҷиблиум ҳәа изышьтаz, Аңсха Лоу ду ихаан аахыс ахцәа иахъыртәартаз, усзбартас иахъыримаз. Уи уажәы цәгъя иғытәтажын, аха устцәкъа ажц ахияаны, ааигәара уағ дзымнеиуа иқамызт. Ҳанхыицкәаз убра иагараан ҳәмарыртас иҳаман. Убрақоуп зны абаа ағонытцәа ашьапағытцәкъа, иќъақъаза, иблахкыгаха, еилакәеициуа ажәйтә хыбы-маңаа ахъызбазгы. Уи ағонытцәа итасаз абырлашкәа ры-

мацарагы нхара дук иапсан. Убри амацәаз жәйтәи-әтәи иршъананы Аңцәа қыдала жәфанахта исзылбаиштызшәа ауп, анасып саналалоз, сгәапхазшьази сареи анапеимдахъқәа анеимаҳдоз инацәа иахастазгы. Уи уаҳа иаахымхзакәа инацәа ишахазгы идуни далырхит...

Анасып азбахә анысқәа, уи салалашья шықалазгы усоуп, нан, зегъ ирызөлымхай сашеитқбы, санурөыхах, убригы науасхәап иаазыркөағы.

Жәаа шықәса ракәын исхытқуаз сара усқан. Қшра-саҳъала сзеиңшраз са сәала излаусхәарызеи; ухала ухағы сағаны уазхәйц – мрада-мзада дкаччон ҳәа азәир илзырхәо уаҳахъоума? Издыруада уи са сакөызтгы? Сызбахә заҳаз азәырғы заа иөүжәлеит схәаразыхәан. Сашыңаа еихкәа-еиңкәо рацәак қәрала исеихабаңамызт, аха аағара иаҳықазынта лассы-лассы изеитқыргалак иаауан, ағны еиқәшәон, еғырт ҳажәлантә, ҳәниашъара иатәыз иреиҳабаңәзи дареи еилагылана хәмаррас, бағортқырас иқарымтоз еғышкамызт: ҳазқәынхоз ахәи ахышәара-тышшәара ицо-иаауа, аибашьра рөазықартцошәа, ианакәыза-алак аеықәтәареи, ахәақъареи рзаарықза рөыздмұрыштылоз ак ықамызт. Леишәалагы иңбараң, ахткәа иағылан. Арт раҳәшьазатқөи шақа лапш схыз шыңа уара уазхәйц, нан, сугәапхеит, аха сааигәара ус ааи-ра мариамызт – амрагы иағағы аилаҳаҳьеит, аха узланеиуазеи иара ахықой?..

Әннак ажбыуаа реимтахара ду қалараны иқан Мықә арха. Срыманы иңеит уаҳы сарғы. Абрақа илаңш сыйдашәеит Лыхнынта иаан иқаз Аңсха – ихъз уара иудыруеит, нан, – сызнасыпхаз. Уии Җабал ахцәеи реизықазашақәа сара сабик иабаздыруаз, аха иқалап убри аиматахара дугғы, сара уаҳы сарагы машәырны иқамлазар. Аиҳарап уи итахын саб иашьеиҳаб. Еғырт расста уи апсхаи аибадырра рыбжын, еизааигәен. Издыруада жыраңаарыла реибатахра дырғәгәарц еибырхәаҳазар-гы сеидру – усқан ус еиңшқәа Нхыңци-аахыңи иаҳабалак тәсс иқан, дара Маршанаа уи аганахыңы уағ дызырлакъакъомызт умхәозар... Ишакәхалак, аштых иага итызшәаҳазарғы, слахынта апсха иғната саанагеит – зны Ақәа иаҳтынра ду ағы. Ари қәрала сара акыр дсеиҳа-бын, уаңзагы атааңаары дағалахъазаарын, Запшыаа дуқәа дрымахә-хахъазаарын, дареи иареи хыслы-гәыслы еилитхъазаарын – амала аға дрыбжыагылан, Асланбеи ҳәа уара иудыруа, нан, уарамоу атоурых зе-гы иадыруа, «заб дызшыз» ҳәа ағааңта зныртказ. Иареи сареи қәрала рацәак ҳабжымызт. Абас сышқәыпшәззагы санғсаҳеит сара. Сзанңса-хазгы Аслан лаша иоуп. Уи рапхъяза данызба сгачамкит – сара сашь-

цәагъы пшра-сахъала аиңаңәатәкәа ракәын аха, арик зынза ныхачапатас дқапха-каччон, абырғын бғызып еипш дқашәкачо, дыштыпрааны дцарашиә... Ицәажәашьа, итәашьа, игылашьа, иөйжәлашьа – дыршанхагазан. Бзия дсамхабацәар ҳәа сшәеит – убриаڭара уаф ипсы изалымхуаз иакәын. Аштыахъ сшаан-шааниуз, схата ахшара сықәпсөйт: пшығык спаңәеи хөйк сыйхәаңәеи еиңдағыны иаасыңғылелит. Асланбей урт драшьеиҳабхеит. Исыхшаз зегың ғөндасаанза Аңсны ахы-атыхәа иахъабалак ана-ара ааӡара и坎. Дара-дара еиңәиңхашшо ианеибадыркәа, рыштыахъка ихынхәны рифони иахыло ианалага, Асланбей дымғақәттага-иашьеиҳабны даароит. Уи ианшыңааи иаби ртүзшәа атыхәа птәомызт, иара дцо-даауа, маза-аргама дыртәнеи-ааниуа дрыбжыагәышын – игәы изеиғшомызт. Цәгъя ихъааигон иаб иқазшыңақәа, ианшыңаа рхымғаңғашыңақәа... Игәтыха сеихәон еимгеим-царак шааиоулак, акгың сцәизомызт. Иара асаңқәа данрымаңхәозғын рапхъаза имаӡа зеиңәазғын са соуп. Исыхшаз реиҳа бзия дызбон схәар мцхап, нан, аха убарт реиңштәкәа сыйпсы илан. Иаргыны иан гәакъя леп-иپштәкәа (иқалап инеиғынгы) аның сипхъаңон – ҳшениңәлаңааңғы... Уи инеиңш икоу шыңа дунеиҳаан азә динип ҳәа сыйкам, нан. Ус згәы былуа, зхы былуа, зыжәлар рынасып, азыңәа зыңпсы нтыркәеа итәзхуа... Сеидроу, сеидроу, Аңңаа ихәааит Аңсны иагымхо, аха... Дузырғыхару, нан, ҳа ҳашурғыхаз еипш – дырғых-дырғых, егъырт иҳалухузен, убри иоуп ирғыхатәу нан, убри иоуп уззыңырғыша!..

...Атоурых ахаан иахамштуа, өнек зны иахзыңалаз, амш-мыхәла аенеи сара Җабал сабаңаа раҳтынрағы сыйкан – ес-аапны, мшапы аламтәлазы сышталаңыз еипш, мчыбжык-ғымчыбжы аанғылара сце-ит. Санцоз исыхшаз иреиҳабыз Ҳасанбейгы дысыццент. Уи дышхәәызыз иара уа Җабал сашыңаа драаζеит азы, Аћәа, ма Лыхны ихы изықәкуа-мызт – еснагы убрахъ игәы ихон – Җабалка, Җабалка иҳәон, ианнәзеи са десеңғайашын, димбар изычхазомызт... Исхәо иалоухузен, ҳгәырғытәа ҳаҳығеиз, инаһаштаρххны ахлымзаах жәабжы ғылкілеит. Әирххыла уи зманы инеизғы Аћәа ҳбаатәғы, нас Лыхны ҳаҳтынрақәа рәғы қы-чаңыс иҳамаз, Оумам ҳәа заххәоз ағмығыжә иоуп. Уи данызба нахыс хырзаман еиқәатәак шыңалаз иаразннак издырит – мамзар ари ауаф арахъ даазыштыуда – убри аиңш аилахара бааң қалазаап, абри ида Маршъанаа раҳъ иаарыштыра шәаңыхәаф дырмоуа, ма ирзымгәағуа. Маршъанаа реेиршүауз ұышынап, рымакә дтәхеит ҳәа, уи ицәнимхазо-ғын иқамызт, азәйк-ғыңызак ирзууазеи акәымзар...

Исыхшаз раб еиҳа иғәү аналақамыз гәйрәғыхагас имаз, «уааиш уара ара, ҳаарлахғыхиши» ҳәә исасцәа рапхъа данааигалакъ, «исзуу-азеи, сах ұхацкы, сара амаамынажә, усөапшны ӡы узымжәуа... аңыршәага, ашьап қъақъажә, ҳағоу сибааит, уажә апхъагы инасгәйдәнди алајә еиپш сыштәйнеи» ҳәә, ихы-иғәү ыреицапаны, дқъатеинах-пәнәагаха иажәа ааңыригон. Абри дааит уажә қычақыс дызмаз аңсха ду ишәаң ឯхәарцаз! Адунеи ағы иәкамло еғылқам, нан – ари ашарамша, иааигеит аха, изакә шәаңызуен Җабалқа итеңгалаз, Маршанаа жәларык рымашә, Аңсны қъақъа дүззә ах, дәхазаап иаҳы ашылжы (ҳа ҳышын-дәйлтциз еиپш), дызшызығы, «амыждараз ихылтциз» иң-гәекъ Асланбей иакәхзаап!!! Амра қаххаа ишыпхо, аңышыбыжъон идырып еиپш, исхамаңысит, исхадыит атыртцырхәа. Ақъачақъажә дыхемаруама уара ҳәә, артәа ҳәә сыйхәеит сыйесеңкәымкуа – изаҳаз лхатца изы лөйлшүеит ҳәә ақәыртцазар акәхап, аха сара сеилазгазаз еғи исахаз ауп – иң Асланбей иакәушәа дызшызы! Иаразнак стәи исытданаңәеит уи шымциз, иаразнак издырит, нан, ари ағырқә раҳ ипхәыс (зхатагы шхамла дызшыхъаз), Нино ахаас еиғылкааз ак шакәыз! «Иң дишын-заргы, дызшызы уи иакәзәм, дызшызы уи иакәзәм!» ҳәә схы-сгәи иштағъежъуаз мацара, хыма-псыма Ақәақа амфа сыйқәлеит. Исыңыжәлаз жәларык ҳәсеи ҳаңаи амра аташәамтаз ахтны ҳазааигәхо ҳаналага, алахәа ҳытцны иааңшәа, тәға змам ажәлар қызықызуа ҳнарылаңшит. Ааңгәа ҳанааи – еиҳагы иҳамхаңғаҳеит: изакәызаалак Қыт-псытб-жылык гомызт, зегын шыхынпсылан акәын ишгылаз. Уимоу, ара уаанза ҳбаатә ду аатрағытәкъа иғәримуа итажызы амшынгы аиуа-зеную бжылык ахылтцумызт, ҳқәатә ыңғыртәаан уажәааны еибарчырчыруа ашәа зхәалоз апсаатқәагыз абааеи?.. Анаңылбейит, иаңзыжәлаз аха, иаңзыжәлаз закәызеи – ҭааңаарак ҳхәыштаарамца акәында, жәларык рхәыштаарамца зырцәашаз азы шпакатәеи!..

Ахтны-баагәара апхъатәи аталартәғи ҳәашә дуқәа ҳанырзааигәаха, Ҳасанбей дығыуыжәпән, деңдакызықызыза, дұхапыжынаны, зегын дрылжырылтко дығоны иғыненіхеит – уи зегъ реиха иаб ипсү иөхәаран. Уи иб-жызы заҳаз сара, уажәраанза иара ус схашхатәараха сышіказ, аєирхәа сылагырзқәа, саҳыцо сымбо, саархәеит, снеилышшеит. Сөйжәиғрырц егьсыгымкәа, инасихъзан, ҳәсеи ҳаңаи неицхырааны саағыжәирхит. Изулак схы сымч ақәырхан сеаасқажеит... Ахтны ашта ҳахынталазгы шыапыргыларта умоуа ажәлар раңағын. Ахтны амардуан аағс, атәа-тла ду ахъылаз ашьапағи еғырт сыйқәынцәа рыхылыкгы сылаапш

нарықәшәеит; урт изаһаразаалак лахъеиқәтәрак рнымпшәо, иаалы-ръяң ҳашта италаз ағәырға ду рымч шақәхо, ropyешатадмырхо рнып-шүа рғылашья анызба, еиҳа сыйсы аасылалеит, еиҳагы ирызхазшәа, еиҳагы ипшзахазшәа аазбеит. Ҳарт еиңиз зегы ашта ҳанаатала, ше-ибыкәү зегь рылапш шысықәкызы, сөйненсихан, амардуан сшыапы нағасы-ргылеит, аха саадыргъежыит – тақа акәзаарын апсы дахыыкәаз, уаҳь дхарымгалацызт, иқартço иақәымшәо, са саара иазпшны ус еилагыла-заарын. Ахтны иаҳылапшуаз, амат зуаз, иара ус ҳанишьара зегы үағы ишиимбац саарызгәаит. Сгәара сымч ырхынхәны иаасыланатеит, иа-разнак сыйкәынцәа рахь сыйнхъапшит – урт ирдирит исхәарц истахыз, иаразнак рықәлацәагь даргыы ааилаффит, иааибарццакит... уажәраанза ишъхныпсылан иғылаз зегы, атсаа пәсасины идәйкәлар еипш, рыгәқәа аапсаҳәеит, иқартço-ирия иақәымшәо ишықаз, апсы дахыыкәаз иныш-нейбаҳәеит. Сара саақәгъежыны ахтныхәсақәеи ахтнырпарцәеи дасу акака напынта нарыстан, иаарласны апсы ишаҳәтәз дааҳаррееин, хыых дхагалан, ахтны агәта ахъазеиқараз асасаирта ду ағы ипсыбағ ны-кеахтцеит.

Зхытран идәйкәлаз ажәлар, ҭыхәаптәара рымазамкәа, амарду-ан ихалон – илбаауан, ихалон – илбаауан... Ахаңәа рықызыз-қызызбжы заҳаз иара амшынгы атәүуара иалагазшәа, аштыбжы ғәгә-ғәгәа иаафуа иналагеит. Зыцәгъиеи зыбзиен еиқараз иара ахәаша дызтаху абасқак ирацәафуп ҳәа сыйкамызт...

Аухантәарак ҳәсеси хаңәеи зегы злаңаажәоз ишьышыа шығалаз акәын, иаахтәаны азәгыы аиаша изхәомызт. Ахара здыртаз Асланбей дыбналашшәа иалаңаажәөн, ана дырбазшәа, ара дырбазшәа, икразын ишьтоушшәа... Уи акәын зынза амца сыйраздоз! Уафтар сзыздаара дсы-здыруамызт. Асланбей еиҳа зымазакәа зеиҳәалоз сыйкәын Җайрбей, изулак ფарапрак ахъ дынғоназгалан, акыр дтыстаит, аха уигыы акгыы издыруамызт – амца иғықәланы, иғәапсахы еибакуа дааилашәазеит; Аслан сишишталоит, дахъцаз сымпшаар қалом, ихәеит. Зны үеынкыл, макъана иқало ҳаздыруам, схәеит, амала уи акгыы шихарам умды-руеи... саргыы издыруеит, схәеит, ажәларгыы еилыркаауа икоуп, умц-цакын, изхароу даапшүеит, схәеит. Иара, – изхароу азустцәоу дыруп, сан, ихаибарбап дареи ҳареи! – ҳәа даамақарит, ахаан дышысымбацыз ала иғаңшылара пәсахны. Уи сааңәшәеит, умццакын ҳәа дырғөгъыхы са-ағъатә-ғъатәын, апсыбағ ахъыкәаз, ачачпхаңа-санхәыпхаңа, нас сыйхңаңа зыгетылакыз ауа-ешьара иенуаз ахәса раңаағны иара уа итәйиуо иаҳыхагылаз ашқа сөйненсихеит...

Абри аамтазы адәахъгы ағныңқагы, архан ҳанааниузгы еиңшымкә, изаһаразаалак шыбыжык мго иаатынчрахеит. Цәалашәара баапсык соун, саргыры сгәры аатрысит – ашәахь санпши, Асланбей ианшыцә Запшыа пытфыки иабхәараа Гъечеа пытфыки, ахракәре ипш еиқәтизгъязуа, рѣйт-псытбжы мғазо еицхрышшы иааоналахит (иахъяуажәраанзагы лапшташәаран исоуу сыйзыруам). Урт ипсни иқәйиз иаткыс дара псны икоуп ухәартә, рәәпшылара цәгъян, аиҳарак Асланбей. Уи дхашхатәраха изаһаразаалак пшшәахәик ихамызт – ихыртказ ахлымзаах цәгъя дышыны даман, аха арт ауаа аашыбас иқартказ җәа егъсыздыруам. Сызлоу пхызу, лабғабоу сзеилымкаауа, схы атыпәе иаанаанза ағсыбағ инахагылан – ашыр-сырхәа иаахынхәит. Убри аамтаз схы сымч ақәымхакә, – уара акғыры ухараразам, сычкәын, уара акымзаракгыры ухараразам! – җәа артәа снарышклахәхәеит. Сыбжы иазыпшызышәа, сыпхатәа аашықызыз-қызызит, ахәса хатәрақәа амыткәма аацәырыргеит, өңиц ахацәа ргәи итасуа, рхы иаасуа тәйиара инықәлеит...

* * *

Ахкәажә Рабиа-ханым иғәтишшаагоу лажәабжы абрақа иаалымданы, ҳдоуха иҳатанахәо ала, анаостәи зынза иааркыағзаны, ҳара инацахтап. Избанзар, абрақа лара лыпсы ааиталкырц даатғылеит. Апсеин-гахалахтап, дхаргәамтрым. Иахъя уажәраанзагы ажәлар излархәо ала, Қыалыш ду ипсыжра аенеси (мчыбжык дыкған уи) Акәа ааигәара иқаз ақытақәа: Абжыақәантә, Иашырантә, Гәйима-Дүнтә, Гәйима-Хәычынта, Къалашәырынта, Бағбаранынта, Мархъяулынта, Ақапантә үхәа, нас инахаран Бзыптынта, Абжыуаантә, ладеи-фадеи Апсны акалтқәа шеибакәу зегъы рахътә өйила, гәйижъя, шыапыла, абас иаалыркъан рыцхарыла итахаз апсча итәүуарахь амфа иқәйин уи дызтыхызгы, дызтыхымызгы, тюа рымамкәа ауаа рацәағзаны. Акәа убасжак аеүаа рацәағыны иаауа ахаан икамлацзар җаларын – уахъпшлак аеқәа гәараандыципхъаза иадәхәалан, ахтны-баагәара ааигәара ақәзар неишья ықамызт, рхәоит, убасжак ажәлар рацәағын, убасжак, ауахъад хытны иаазшәа, дасу дызчыжәтцыз аеқәа, агәйижъя, дара-дара ақағыхәа еицхая, еибаркәыркәыруа, еивтәгәтәа еивтагылан.

Ирацәағын Нхың-аахытцынта: Шаңсығынта, Захәтәйланта, Адыгъянтә, Қабарданта, Қарачынта иаауз. Арирахь асаңқәа, ахчыпсаа, псхәа, аублаа... Иааит ирацәағыны ауапсаа, иааит Дағыстанынта...

Қылышь лаша бжъаха-бжъымшы дыкән, бжъаха-бжъымшы ажелар неилшәарап рымамкә ахтны-штени ахтны антың адәениужы хѣяны еилагылан. Аңсы данырж ашътахъгы даңа хымш арақа ажелар амтәомызт. Атәйла ғаңғырхъаза ахатарнакцә ахтны асасаиртәңү уахгы-чынгы еилатәаны, псхас иқартдо изтәара рзеимакыраха иалацәажәөн...

Аңсха Қылышь ихыпша ғәғәән, ираңаафзан хаталагы дыздыру-а. Иѣалаз ари аңстбара азбахә Кавказ зегбы арғыхеит, мшыннырцә Стампыли Анкареи рѣйнза инәйт, Санкт-Петербург аурыс ҳәынҭар «чырххыла» изнаргеит...

Ах «иарғъажәә»

Сара акымзарак смыхъзейт, са сышықац сыйкоуп – сара сырғыхатәзам. Сара ианакәызаалак сыңсы тоуп, сыйшыуа аамта ыକазам. Уажә утаххар еиҳагы сыңсы ҭалеит, ғың-матәала сееиласхәеит, сөйрсифатны – алаф схәоит, ауаа сырччоит, зегъ зыңшәоз ауафенқәатәа пс҃әеи-рымгатәкъагы «дұрычыхә-чыхәны» дсырчон. Убас ауаа бара-барақәа ырчча-ырччо маңара, идмырдырзакәа, ажъ стааушәа, цәгъа ҳаракы схалеит...

Сара абызшәақәа раңааны издыруан, иахъагы издыруеит. Ағыршәа схәон схатәы бызшәа атқыс еиғыны, атырқәшәа азы кылымкәо издыруан. Ағырқәа рқыятинах птәо иансырччалак «ате му хангаре» ҳәа сұйаршыон, аңсуаа гәыгыны икахауан, «ари деивысуп уара, нақ дахпышржәга» ҳәа сырзымчәкәа еибархәхәөн. Ара Акәа абаа ду анкыа аурымцәа ианыркызгы – аурымцәа рәғы сқъачақын, абырзенқәа рәғы ус сыйкан, атырқәа иғғын сқъачақын, ахышқәа анааигын, рбызшәа мыжда цқъа иссымтейт аха, урт рәғъы сқъачақхеит – «шут гороховый» ҳәа иссыштән, иаанаго сыйздыруам аха. Уажәы хъзы сымазам, ақъачақ ҳәа иаахтәаны азәгын изхәазом, аха рәғы статоуашәа издыруеит қъачақыс сшырпхъазо – сыда ихәартазам, рус-хәысқәа ртцихәала, рхы-рәғы бжъисны ианаалихаалак, «ара уааишь уара интәаз, хәычык ҳаарлахчыхиш!» рхәоит – Қылышь ду ишсеиҳәалоз еипштәкъя...

Сара қъачақыс сзыпхъазоз зегбы рхакәын иржъоз – са сағыстаан, сқъачақымызт аха, мап, исхәо закәүзеи, са суафы-цъян. Ағстаара злам ауафы дуафума! Ус сыйкамызтгы Қылышьбен ду Стампылынҭ са-ахәан сааигозма (арахынҭа уах сыйтихъаз ртәи ҳхәарым). Ааи-ааи,

сара саахәан ауп сшаигаз рапхъа – убасқак сигәапхеит аңса. Иара хә-дула сыймихәааз апашья ихатагы дсыпхъан санигалоз ыңан – уда схәартам, исзиузеи, апсуа чычиакәа рах, сжаны ушпасцәигеи; ҳааурлахөйхроуп, ағъамқәеи ақәырдқәеи ҳәры рфеит, цәгъала ҳайлажеит иҳөн! Қыалышь ду иңәымғын, аха сиштуан, иахватәи шәбызшәала иүхөозар, «командировка» ҳасабла. Аха уақа сара иара иңкытә даеа маңа-усқәакгыы мәғапызгон, иара атырқәа Султан «инапынтақәакгыы» ара сахбаиуаз саҳ «дырчыхәчыхәны» маңала имәфапызгон. Еибамыр-дирзакәа «срыйбжяқчақыуан». Қыалышьбен дүи агыркәа раҳцәеи иа-накәызаалак еимабзиа замызт, аха «пша қәандак» анаарыбжяшәшәлак, убарт раҳтынрахъгы, дара иқартцоз ахәарала, «командировка» сиштлон. Уахъгы «сус» са издыруан!..

Қыалышь ду Хыштәылеи Үйрәтәылеи гәрамгартас дыкны, царта имамкәа цәгъала данрыбжягылазгы, гәфарас уафы дикрым ҳәа, сеи-лахәа-еилаца, ағба сатаны са соуп Францызтәылаә маңала ииштызыгы – Франция адәныкатәи аусқәа рминистр Җалеиран (Җатыркан ҳәа сзыштыз) хатала инапы иасыркышаз ашәкәы-маңа сыйтаны. Иатаххозар Наполеон ихата иғғыы снеиуан, уи зырчара уадағыз хатса-къағ гәйежәлацәгъак иакәын, аха, сымч иқәсырхарын, ашәкәғыы дышычко маңара инаганы ичапшыза инаисыркын, аха уажә уи датахымызт. Акы – Наполеони Җалеирани раңәек еизуаамызт (Қыалышь ду уи идыруан). Әбагы, Франция ахәынҭқар Наполеон Бонапарти Хыштәыла ахәынҭқар Алықьсандр Актәни уи аамтаз хар амазамкәа еизуаан (1812 шыққасаэтәи реибашыраанза пытк набжын). Наполеон ахышқәа Кав-каз имәфапыргоз аполитика иеалеигаломызт, избанзар, иара ихатагыы адунеи ағы еибашшыра – иҗәаакәа рыртбаара дағын, уажәазы уи аха имамызт. Җалеиран иакәзар, Наполеон итып дашттан ақнитә, исыдгылап ҳәа, ирма заны Кавказ ажәларкәагыы дыргәбылғушәа иеыкәтән дыңан. Қыалышь ду убригы идыруан. Убри ауп усыцхраа – атырқәцәегъ стажым, ахышқасағ стажым, истажу стәйлеи сыйжәлари ахакәиттра рыстарцоуп, Кавказ зегъы уара улпха иаргәаңеит, уазхъапш, науна-гзагы уара ишузыразу, «ушыап азәзәара» ишазхиоугы удыруаң ҳәа нантданы. Ашәкәы уахъ иназгаанза амған са сапхьеит. Сара Җалеиран сиеицәазма – иану здыруазар акәымзи – Қыалышь иғәи ишаанагоз еипш са сщарадамызт-тәа, саргы схы сахәон, саргы «стәйлан», «сҳәаакәа» рыртбаара хылқакыс исыман. Ашәкәы иахъахәтәз иназгейт, изыхәтазгыы инапы иасыркит. Сзыштызыгы сеибга-сеизфыда атак из-аазгейт, аха уи ианызгыы, санцоз изгаз иахәозгыы сара ара саанаанза

Наполеонгыбы идыруан, Алықьсандргыбы иаҳахъан, Җырқатәйла асултандырылымха итасхъан. Шытада уазхәйц сара сзеипш «қъачақъыз!»

... Қыалыш ду зны ир иманы ағырқәа дрыққеланы, Егры нырцә, Анақатәартәфтәи рбаахкырақәа анырцәига, дегбызмха ианеимидә, раҳ иаша ипа хәычгыбы (аштакхы Гыртәйла зегъы иаҳхаз) дұхынчаны хәдүкәтас Ағснықа иара иаҳтынрахъы данаагигабы, зтаацәа гәхъааган игекниси ыңсырц зылшоз убри асабигыбы дзырчоз, дзырлахөйхуаз са сакәын. Уи дара азбахә раҳайт, ҳатыр дугыбы ақәирцеит. Аштакхы ахышқәа рыцхыраарала (урт үстәи акәын үеизгыбы, ағырқәа рчархәрала, ижәлан излауауз, анкыа аңызамқәа, арабцәа шаауз еипш), хала аианамуза, Қыалыш еибашырала импүтцеихалахъаз рбаахкырақәа ғапхъа еибашырыла имхны ианицәырга, ихәйнчан хәдүкәтас иааигаз ағыруа ах иаша ипа хәычгыбы шытакхықа дирхынхәйр анақәх, дырғөгөых ахтынрағы иқалаз агәкахара са соуп лафла, гәыштыхрала ихызызыз. Мамзар Қыалышшебеи ду игәти тәқәацны дыңсыргыбы қаларын. Абас арақагыбы ө-жық скит зныккъарала: акы ағырқәа раҳ иаша ипа хәычы иңсі сахыапшемахаз азы Жәырғыт раҳтынрағы цәгъя ҳатыр сыйқәирцартә (уаанзагыбы сырдыруан усгыбы), обагыбы, Қыалышшебеи ду дағаамтәнік еиңшымкәа пату сыйқайтдо далағеит. Уи аханатәгыбы иңсі сапшеман иалоухи – Алеиңхә лікнитә хшара даниоугыбы сидам-здам азәй издыруамызт имаза. Изакәанымкәа (ах изы иарбан закәаныз иқаз, аха) ииз ақкәын иангыбы иарғыбы итәахырц Петербургқа ианигозгыбы са сакәын ирыңцыз. Уи ақкәын аштакхы уа Пажтәи акорпус данте-итқозгыбы сыйқан. Аттара далган данаагыбы – рапхъа са соуп иңылаз. Иара апсшәа издышурамызт, сара – ахыш бышшәа, аха усгыбы цәгъя дысырччеит. Петербургтәи аурыс иаҳтынра иазаагіз, аимператор қәыпш Алықьсандр зыла арақа, Кавказ аахыт, иуысқәа қантоз ағыруа ахқәажә Нино Адиан абри Қыалыш ду ипа (уи иара уа Петербург ихы-игәти италаң дыхырххъан) қыдала сасра Жәырғытқа днаңхъаны «данығоналдозгыбы» сыйқан. Усқан иара снаидөйло сарғыбы уақа пату сыйқайрцеит – ирзызухъяз абзиарақәа рымдыруази!

Сара аламалак ус уара ишүхәо уағы сизхыхуамызт, аха урт қазшыла «саархәеит», аиаша уасхәап – зегъырыла сыйғара рго, «ртаацәаратә» маңақәагыбы срыладырхәуа ақынзагыбы ҳнеибагеит. Уи ахышқәа рхәынтқарғыбы ҳатыр ақәитцеит – маңала аҳамтагыбы лара Нино лнапала исзааитит...

Қыалыш ду ипа, Алеиңхә илхылтцыз, убарт ағырқәа данрымахәхоз, маңала ақырысианрахъ даниаргоз, сарғыбы убра раҳтынрағы сыйқан.

Ашътахъ Қыалышьбеи итархаразы аусқәа анеиғыркауазгы зегъ ре-иха изықәгәыгы знапы ианыртазгы са соуп, имачымкәа ахъ-парагы шсыртоз агера сдыргеит, заагы уапстәйк азна настырkit – сыйдам здамызгы уафы илшомызт уи аус уадаөза амғаңгара...

Ахқәажә Рабиа-ҳаным ишакәым дсыхтәажәеит, аха лара дшатәышаттәуа, зынза илааӡаны данығазгы лафла лгәи хысхуан, акыркырхәа дсырчон, маӡа-аргамагы слеиेырбон, лыпхәцәа хыцә-хыцәза ианығеидасгы ркъатеиах пыстәөн, ығәтә срыбжъагыланы итысхыз асурағты ғағаζа ахътина ағыныцқа икыдуп – уақа зынза сыйчархәха ауп сшықоу, аха акгы иапырхагам, са сзакәу са исымдыруеи!..

Изуцәыззарызеи, Қыалышьлаша цәгъала бзия дызбон, ипсы сакәыхшоуп. Убри ағене ағыркәа рапхәажә Нинои Қыалышь итыпан Апсны ңсұас иаҳадыргыларц иртәхыз иара ипа Сафарбеи рнапынцала иара данпырсхуаз (уи қатцашась иастаз уажәгыи иуасхәом, дунеихангы уафы издырран иқам) ашыыжъ иуа-ешъара еиуаз, зынза изааигәзаз иарғажәфәацәа еизигеит; Сафарбеи ида, ипациәа зегъы ыған, мап, Ҳасанбейгы дықамызт, уи Ҷабалқа дымциei. Асланбеи дыған, раб иашъя ипациәа ыған, ығызыцәашъцәа ыған. Иаңыл шааихъаз ғашшомызт акәымзар, Қыалышьбеи ду ас шамахамзар урт зегъы еизигомызт, аиҳарак ипациәа, нағсы ахқәажә ағыны данығам иақәыршәаны. Излацәажәоз рымаза иара нарцәықа адамра итенигалиеit, аха усқан сара сэгъы, анапынта сыйтаз рзгыи уи шытә тәк амазамызт – Қыалышь хәашабга иуахта Петербург ахыш император иканцелиариағы избаны иалгахъан, нагзағыс иамазгыи ағыркәа раҳ, Гыргәел Адиан ипхәыс Нино «қапхакачча» лакәын – ағаза инапала (са сгәзоу аиҳа шәа шәғазамхайт!) амат ркуеит ҳәа, уи сара соуп излырқатазгы...

Убри амшмыжда ағене, жәхъан еиپш, Қыалышьбеи ду еизигаз иарғажәфәацәеи иареи излацәажәоз иалганы ианеимп, атыхәтәа-нынза даанхеит Асланбеи. Уи иаби иареи паса ақыр иғығеибагақәон, аиҳарак Җапшыа ирыхъаны, аха иаазқылазк рхәатәағы иааибага-ны иған. Рхала ианеизынхагы еибырхәоз сыйуахәом. Сгәы злазоф ала, хымпада Қыалышьбеи итып Асланбеи дазирхион. Уи ауп аиҳарак Гыртәылагы Хыштәылагы зыцәшәоз – иагъзхыцқауаз. Асланбеи иаби иареи анеизынха атызшәа роузшәа, ығызғы әуди ахәтәа ырхәо мцуп, уи аиپш аухәан-сәән ажәабжъ гәаразтаз са соуп – аус иахәон азыхәа! Қыалышь дышыны дахъкаждыз рапхъа «иахтыгәлаз», рапхъа ихәәзгыи са соуп – Асланбеи данца дук мыртцыкәа. Ажәлар анеиза, ахтнырпарцәеи ахтныхәсақәеи, уимоу ахтны зыхъчоз атыркә асқыар-

цәажәкәеи зегбы шаҳатра руртә, анкъа исырччалозгы артәүуартә еипш сцәажәеит. Ая-атахыра ргәашыра мачк ианааикәтә, ахкәажә лахь, Җабалқа маршьанаа ракь иаарласны шәаүхәара идәыкәаҳтадыра ҳәа икәанызынua ианаалиахагы – са сцоит ҳәа өаастит. Оумашәа ибаны инеиғапшы-ааиғапшит, аха иақәашаҳтадеит. Қыалышьбеи ду иңаңа, здақамыз раб иөыхәа лаша сақәиртәаны, амға сыйқәиртцеит. Даеаамтанызар Қыалышьбеи ду иөы акәадырыртажа сказыштыудаз!

Қычақырыла сара исмырччоз уаф дыкәмымызт, сыймыхәөз, зәнни сөй аайхыхны лафк ахъысымхәөз Маршьанаа рәекәын. Урт дара рхатәи қычақы ида, даеа қычақк амат атқыс деицәаршыон. Лафк схәоит ҳәа инақәызыз – иара ус иғәи итепкаанза, ихы аахырғәыцәуан! Уи здыруан ажынта – сқычақуагы ахаан срымбасызт. Уи ауп уажы шәаүхәара уаҳх ацарапа сзыргәағызыгы.

Амған, иаасымфатәни, уаанза сымазақәа змаздахъаз, зәала Егирнрыцәка ажәабжы сыйщараны сыйказ, «сұльбааңсагы» уаҳхынты зна-пала иаартыраны икәз, бжеиҳара иагыруаз, бжетцара иапсыуаз азә иаҳх али-пسى рыбжъара снымфаҳыцит, али-пسى рыбжъарағы илымха «ғәырғәағхәаша» нәшыны – Җабалқа ахтәа еипш сөйфасхеит, апсха иөыхәа сыйцпраауа!..

Абас ауп ишықалатцәкъаз. Уара ицәыругаз Чачаа ртоурых ду Шамы Осман ҳәа азә ила уалагеит. Уи усқантәи аамта дахааным, аха дыз-хаанугы шуеихәаша сыйздырцәом. Урт ацәажәағцәа уаф дызқәтәгеша уаам. Уи Лыхны аштағ данцәажәоз сара сыйкамыз үүшшома! Уи дцәажәеит – ажәлар рыңсаҳы еибаирkit, иаҳкылигазвы үбоит! Анағас дабақаз? Шәтөурыхфөңәа дуқәа руазәкгы үхәоит Шамы Осман уақа тәгәала дцәажәеит, амџапш аркзаны, аха анағстәи ахтыскәа рөөи үзәрамзар-үзәра ихабар аабом, ишьта ҳцәызит ҳәа. Ааи, ус ауп, мшәа, урт ацәажәағцәа «дуқәа» шықоу, ацәажәараан абадақ асраз ирутоти, агалаба рхәоит, аха нас, ианшәартахалак, ажәлар ахта иағажыны дара ртцихәақәа раҳәтареыланы рөыртцәахеит!

Ак иамоу усуп ҳарт ақычақыцәа! Ауаагъ ҳарччоит – апстазаарагы анарха ахтойт. Ауағы даҳшүуазаргы дмыргәақкәа, «иғәағә рчалны» ишьыша ҳақәшәоит...

Уаҳа сутаҳхозар са сирцәажәа (аныха сакыизшәа амцхә уасхәацәозар қалап аха, сара уи саңшәаզом), са иуасхәап Лыхнытәи убри Аизара ду азбахәкәакгы: уи шықалаз, уи зыхъяз са исеиғыны издыруада!...

Насгыы сыйлауҳәо, ари зығра уалагаз атоурых ду са сыйзбахә ахъаҳәо, Қыалышь икъчақы ҳәа хыс иаумтән – Ах иарғажәә ҳәа қатца.

Иага сқъачақъзаргы, Аңсха иусқәа зегыры срылахәын, иарғъажәәсацәа азәгъы сиенцәазамызт. Абас ҳайбарпшұлап, еиха иахゼенгүп...

Шъаруан-ашәаҳәаә

Ари сөымтағы сыйлацәажәо аамтазы Аңсны ахы-атыхәа ахының-наңаазо Шъаруан-ашәаҳәаә бағшатәрала иңназгоз шәаҳәаә дықамызт. Ибжы хaan, иғәыкын, агәыпшқара аипш ахатса-ғьеәора дүззагы аныпшұн... Ақарматыс Қарматысын – иаргыры дқарматысын. Ақарматыс ақыркы ақарма ҭиаар хәа ишәаны иаақөымтұзакәа ишәаҳәон – иаргыры, данқөыпшұз аахысгы, ибжы-хаа иқыркы итамбарц азы, чарак, гәырғарак ахыықоу иашәа ааңыригон, агәақра ахыықоуғы – иғәырпшаагаха ағынаирхон...

Қыалыш лаша ипсүйжә ағені аимтәхара ду ағы абри ауаә ипхъарца кны иихәаз ауаз-фырхаттаратә ашәа аипш зеипшү уаз-ашәа ахаан уағы имаҳаңызт, ахаңә гәыс изызтоугы дартәыуарын...

Шъаруан-ашәаҳәаә қыбағла ахра еиңш дызгәылықхәаоз еғырт ашәаҳәаңа аңашыңы ипсуан. Урт ршыңра, рыхарамра атсаа еиңш дәх дақызшәа, өнек иаалыркынан ибжы цеит – уи Қыалыш ду дталаанжоуп. Бжыла изтәмкаауз иашәақәа ипхъарца ыргызы-ғызуа, иртәа-цәаауа, еиҳагыры иғәыфикаагаха иаирхәон, аха иғәаңахынта иаауз, даниуаң ағені мғәартә итігaz, Анцәа ицишаз ибжы ахыхәлабаз бааңыла иғәынганы дықан, ашыңцәа ракәзар – рхы амырғәырғыа ҭанатдон. Урт ахвааиқәшәаоз дара-дара, ихъз мәаәзакәа, «ари ахәаша зыңза ибжы шщара ицаңеит акәу» рхәон, хъаас ирымоушәа рөықатцаңы, рпата иалаччо. Ашәаҳәаә иашәақәа пысис изхаз анхағыжәлар ракәзар, әңгәа ихъааргон Гомер иеиңш ирпхъаңоз ашәаҳәаә ду ибжы изтәмкаауз дахыықалаз.

Аңсха ипсүйжә ағені ицан дааргеит, Абжыақәа инхоз ари ашәаҳәаә-пхъарцархәаә ду – иара пұрак-бзарак ахъ анеира дақәытцхъан, қәралагы дмачмызт ақнитә, ихъыз гәынганы ифны даптыуамызт. Даара акырынта аңсха Лыхни Ақәеи иаҳтынрақәа рғы ашәа зхәаҳъаз Шъаруан-ашәаҳәаә Қыалышыбей ду ипсүшшахаз ғәғәала иғәи иалсны ағны дыштәаазгы, иара ус гәаныла дидәыуахъан, уи азырханы дықан. Ихатагы ашәаҳәара дақәытцижытәи раңаак уағы дигәалашәомызт. Уажә умаалар қалом ҳәа ианнеи, ма сыйхъарца сыртәыуап, изурызеи, хъымзұгуп сымцар иҳәан, асаби иан бзия дшылымбара бзия ии-боз ижәйтә пхъарца аашылхны дрыңцагәышеит.

Шъаруан-ашәаҳәаф аңсрағы даннеи, аңан-псы зхаз ант ашыңцәа, гәгәала иңбабошәа рөйкәтә, иахъылаз иңәтыңшны ихәапшуа иала-гейт, иага ибзианы ишәзихәеп ашәа, Қыалышь ду зынза дшәырчархәйрәц ауп шәызғү ҳәа. Аңсха ипсра еигәрығозгы уи акәын иртахыз – хъзыда дыштахаз еипш, иңсүжрагы ёеимкәа, зынза хъзыда-пшада дымғасырц азы.

Шъаруан-ашәаҳәаф даагылазаргы иихәоз ашәа, лаф еицақъа-жәак, шьюокы-шьюокы ишықартцоз еипш, тәйилатцарак алеитомызт – иага гәйрәтъара ықазаргы. Иихәоз реихарракгы иара ихала ихы итихәа-уан, иңстазааратә пышәала еиғаиртәуан. Үсқантәи аамтазы, хрыцхара ақәшәартә, шәкәфыра ҳамамызт акәымзар, ари дпоет иашахатан, ус акәын иара цәафала, пәсбаратә қазшыала дшықаз. Реихардзак иихәозгы қоурых-фырхатцаратә ашәақәан. Урт акыр жәлар рәғапыц ҳәамтақәак раҳасабала ауаа рғәалашәарағ иаанхеит, аха иара иғала ианихәоз еипшым.

Аңсүжра аены дрыман ианааи, дхагалан ахтынра абартағ, Қыалышь лаша ипсү антаз атәара бзия иахъибоз атыңғытәкъа днаган днадыртәеит – Шъаруанбей-ашәаҳәаф. Хылтшытрала иаргы даамыста дуун, икәнушьо иакәмыйт. Ари ибжы шщахъаз здыруаз, гәйик-псықала ахтынра иазықаз ауаа, дзааргазеи, иабихәац, зынза ҳахәда пырқарц ртахума, Қыалышьбей дуззә ихыччома ҳәа иааргәампхеит – иара устыы ианбықызыз аңсса ипсрағы уеизгы-уеизгы апхъарцархәафы дандыртәалоз, аурымқәа ирөйртцааз ак акәхап ҳәа, рыгәкәа ҭзызо изыпшүан. Ус иара иәааирманшәалан, ардәына ашәа цәирнагаран ианықоу еипш, зназы «иіеекәапса» иәааиртynчын, ипхъарца иаеншыран иқаз апхъырцә арахәыцқәа ашьшыхәа ирықәтән иааикит. Иубартә иқан иара ихатагыы игәи штынчмыз, иғәтүнчимра уажәнатә ипхъарцагыы ишаныруаз. Ус, атәүиуарақәа анаиپхъба, деңкәышлахәаха дахътәаз, ихы даафахан, ипхъарца зынза дахәампшәзакәа, апхъырцә лада-фада инағыны, аbjыы тары-таруа иааргәятәгәйтәйт: «Қыалышь ду, Қыалышьбей рыңчал!» ахәарызшәагы зегъы иаарахайт, иаразнакгы рхәыржы қақаңа иааиланаргылеит. Уинахыс есаамира аbjыы штыых-штыхуа мацара артқыуара дналагеит. Дышнениуаз, дырғеғыхын аbjыы ларкәы-ларкәуа мацара, игәи иахәоз ажәақәа өткааны иңәыригар ибжы дарпхашшархәа дшәаны, иара ус ажәабжы-еитахәараатас ипхъарца дақәцәажәо, Чачаа дуқәа аханатә аахыс рхылтшытра, ртоурых ду азбахәкәа аңәыригеит, ақырза атауларах дласкъаноуп дшалагазгы: Раңхъа ихәеит «Ачба умхәакәа Чачба шузымхәо» (иара ихатагыы Да-

бан), Ачаан Чачаан архнышына ааиғызтәаз аишыцәа ирхылтыз шракәу, адунеи аныршоз ағені инаркны Ағсны иқәнагалаз ажәла цқыақәа ишреиуоу, хылтшытрала апсұра анықәгарағы ағыбабаа ғәғәзә шырбахью... иахъа зыңтазаара мчыла иалхәдартәйз ауағы-лаша Қылышы ду иакәзар, абшүтрала дызылтыз хөзишицәа шықаз: урт рыхғык-ғы шыңқынцәа зны, Ағсны мон Кавказ зегы зымптыңзахаларц ианакәзызаалак иашьтоу атырқә сұлтанцәа рқәйларақәа раан хәдікәттас иткәаны Үйрәтәйлақа – Стампылқа ишыргаз. Үақа урт атырқәцәа дара изларыхәашаз ала «ртасқәа» анрылараа, аишыцәа руазәк дааганы Бағым пашыас дышдыртәаз, егырт ағыңғыагы – азә Пүт, еги Ақәа абаатә дуқәа рұғы убас пашыаңәас ишықартқаз. Абас ала амшын еиқәа арирахътәи ағаға ақны еиха зтаз-куаз ағба-талартқәа, абаахқырақәа хлапшцәас знапағы иқалаз апсуа ҭаудцәа Чачаа шракәхаз...

Арт рыла атырқәцәа Кавказ ағағағы русқәа зназы ицәгъамкәа имәғапырғон аха, ихәеит Шъаруанбене ашәаҳәағы, Сухум-қале ҳәа дара зыштаз абри Ақәа абаатә ду ағы идыртәаз атауд лаша Манчы Ачачба дара ишыртакытәкъаз еиңш рхәатәи даңымыңәо далағеит (уи иашыцәагь иарғы тәкәаны астәи ианыргоз ирзаарқаз, рани раби атырқәцәа ишыршыхъаз иғәи иткәомызт, есаайра рғәағ шытихуан). Ианимыхәаңагы, зжыы далтцыз ажәлар иғарғыланы, акырынтә ишықалақәахъаз еиңш, дырғөгъыхы анапхәаңәа рыңхыраарала, чархәара изуны итып дшахырқаз. Иара итып, ускан зыңза иқәыпшәз ипа – иахъа абас гәйрәфа дула зтәыуара ҳағеу, әапхъа ачархәаңәеи аңғыаңығақәеи рыйғанғаша иахъыаны рыңхарыла зыңтазаара иалтцыз Қылышыбене ду, Қылышыбене капхә-качча абри Ақәа абаатеи иара Ақәа зеги пашыас дшартаз. Абас уи, қәрала дышмаңзазғы, Оттомантәи Үйрәтәйла дагәрагағ-дуны дшықалаз, гәык-псықалагы амат шиуаз, аха дшааи-шааниуз ағәынбара рыбжъамлар шамухыз...

Абрақа маңк даатылент Шъаруан-ашәаҳәағы, нас, иауауен-гәыша-гәышыңа, анаостәи ҳагәтыха-жәа шәпхәари ҳәа деңтанаалаган, дырғөгъыхы иааркъяғ-ркъаңаны акакала иғәлаиришәеит Қылышыду ипсадғылы ижәлари рзы илиршаз, апхзы икеитәаз. Урт рахътә мыңхәы иналикааит еиха зтазкуаз ифырхатарақәа рыңбахә, аибашырақәа рұғы иааирпшуаз уағ иимбаң ағымшәарақәеи ихшығ аттарреи рыңбахә. Иаликааз рахътәгы еиха иналикааజеит зны Җаблонтәи апашы Җайрбене ефенди длаңшықәызтаз Үйрәтәйла аиҳабыра дырцәыбыналаны, стәаҳы ҳәа иара Қылышы иғыданаа – Ағсны ашәартә ду шықалаз, аха дымшәа-дмырха дышидикылаз. Оттомантәи ахәынтқарра дүззә цәгъя-

уағыс дыңхъағаны изыштәз ари ауағ, арахь дырхынхәны дұхат ҳәа Тырқатәйла асултан Селим II Қылыш ианизааицхагы – мап шихәаз, уи уахьсырхәеит ҳәа дышиқәмақарыз, аха рыгәхъа шимкыз. Избанзар, иара ихата итәылагыз ижәларгы атырқа сұltанцә зрыламкыакъо ахақәнтра ритарц шиғахыз, ари иааз апаша уи ағғыс ихы даирхәарц шалшоз...

Ари гәфарас измаз атырқа еиқабыра Қылышбен баапсыла иғәағ шыркыз, ихәеит Шыаруан-ашәаҳәағы, иабашыны, идқыланы имаз ҆раб-зонтәи апашығы димхны, иаргыи нахрадахырхәарц үзбани, ғба гәартак рызна бұғырла еиқәнных иқаз аибашыцә арахь амға ишықәыртәз... Урт ара аайха рамзақәа, иара апсұа гәеилықча ду, ихәеит, драпысны, уаанза әкъфыла изықатдан имаз иршықағаа ршыапы ишықәиргылаз. Апсны лакұза-факұза агаға ширғәтәз. Рығбақәа еиқхыкәкәа, атырқәңәа ақырза иааскъаҳынан ари анырба, еибашырак апшымгакәа, ишәаны ишхъатыз, ишааз еиңш, рығбақәа еиқхыкәкәа дырғөгъых шытахъка ишщағыз. Ари Қылышбен хызықамшәа иаҳатыр Нхың-Аахың Кавказ зегъы иахыңқәартә ишықаранакъаз, азбахә аурыс ҳәынтқар иқынзагы ишнағыз. Кавказ еимакны иаагылазар иғынеибагоз атырқа сұltанни аурыс ҳәынтқар иүкәнтаи реимакқәа мачқ иааиқәтәашәа ишықаз, ихәеит, ишеиңырхагамхаша ҳәа еиқәышағатраққақгыры рыбжъартцахъан ақынты, аурыс ҳәынтқар иаҳаз ажәабжы, гәаныла деңгәйрғазаргы, лабғаба егъшахимхәааз... Әмбәккеси ирыбжъахааз апсұа Қылыш Тырқатәйла амптыңыца сғәи итоуп, усыцхраа, са сөи өйтәаҳра иааз атырқә паша шәарт шәхәынтқарразгы даара ихәарта-дуу азә иоуп ҳәа ацхаражәхәағәа аништәгы – уаҳа умпсит, иеирдагәазеит ахыш император. Уи Наполеон иабашыра иғәи итан ақынты, уажәазы атырқәңәа рыргәаара итахымхеит. Иқаитцара изымдыруа, аума дақәшәеит Қылыш, аха убригы алтшыл азишшааит. Арақа хшығлеи гәамчлеи даныриааи – даға мәғакала иңшыра иағаңәа аштәләеит – уи алтшәоуп, ихәеит, иахъа лабғаба ҳазлапшуа ауағемшхарагы!..

Шыаруан-ашәаҳәағ иара ихата иарпысраан Қылыш ду ғәгәала ацхыраара иитон икібыш иалшоз ала, аиҳарал ар ргәашъамх атғағык иаҳасабала: уи аибашырақәа раан еиңш абжъааңынгы архөтакәа рұғы днеини, аруаа рыпсы ааитқымтазы, ахатарашәақәа рзиҳәон. Аштәх атааңәара даналала ихылтцыз итсөн затқагы Қылыш хатала дзыхъчоз ар дырхыпхъағалан. Уи Егрытәи аибашырақәа руак ағы дәхагәышахъан. Иара уи ағәырға ғәтәа дшаңазгы, ибжы қаанза, пымкрада Қылыш кепхана-качча иргыи иарғыи ашәа рзиҳәон. Ари ана-

сыпда Қыалышь хыда имөапиго иеибашърақәа дрықәзит, аха өеихак имам ҳәа дтәлызызхуазгы ықан, аха иара уи ағәхъаагы икымызт. Избанзар идыруан Қыалышь ду, иага игзаргы, ипсадгыли ижәлари ахаан ишимпсахуаз, иатаххозаргы хатала ихы шрықәиттоз. Идыруан иара убас, иара дипхагәышазаргы, ицкәын хызыла дыштахаз, афырхаттара ашәагы дшапсо...

Аαι, нас, табыргыхатан, Шъаруан-ашәаҳәаф дпоетын, уи ах ипсрағы ииҳәаз ауаз-ашәа, ара ҳара прозала ишештаххәаз еиپш акәымкәа, цәннырала мыңхәи итаулаған, уи иначыданы, уи дтоурых-дырғын, аурысцәа «летописец» ҳәа ззырхәо ашықәс-нтағацәа дреиуахон, иидыруаз, хатала дызлапшхыаз, дызхааныз инапала ашәкәы изантдо дықазтгы. Уи уажәи ара иааниырсланы дзыхцәажәоз ауаф ду итоурыхқәа зегы аахтны изхәомызт, уи атас иатсанакуамызт, аха ақыаади иареи рхала еизынхар, усқан Қыалышь ибзиара дүкәа реиپш дызтаз агәнахарақәагы дривсуамызт. Аиҳарак атәцәа ишакәым рызынкәарағы, урт раахәарағ, рытирағ. Нас рапхъаңа жырацәарала дызлахәхаз Запшыаи иареи реизықазаашыағы... Уи иаб Манча, Манучар ҳәа атәымуаа зыштыз, иашыцәеи иареи Тырқатәылақа иткәаны ианырга, Запшыаа арақа Аңсны зегы ахра ркырц егърыгымхо руғешдырғәғәзаз, аишыцәа Чачаа дырғөгөйх ихынхәні ианаа, жырацәарала ҳайлакхәхар еиха ҳамкрағ ххы иаҳархәеп ҳәа ҳасабны (усқан уи дара атырқә султанцәагы иртәхын, избанзар Манучар иашыцәагы иаргы «тырқәаҳтәхъеит», ҳхәатәи иахыпом ҳәа иқан), Манча Ачачба ипейхаб, усқан қәрала зе-ижә-ғажәа шықәса иреиҳамыз Қыалышьбен Запшыаа раҳ ипхә хазына дшизырхәаз, ачара дузза уны дшизааргаз, урт Асланбен дшырхылтцыз... Нақ-нақ ағожәлантәык руғаудацәа рхатәы-феидәқәа ирызхәыңы ирыбжъартаз ари аиуара егъшалымтциз, реиғара еиҳагы ишазхаз... Атыхәтәан Қыалышь ихамхапағыара иаңызыны, еиҳагы еиңәз агәымбылцабарара шиласыз: Запшыаа дырнааларц итахушәа қатаны, өмөршыагала иаҳтынрахы сасра ишааипхъаз. Урт, иажәа ажәаз үшья, ргәи ртынчны аишәа-чара ишахатәаз, заа иазықатдан имаз ауаа рыла ргәиреаңзамкәа ишыниртәаз... Ашытхъ Дали Җабали ҭзырқәајәаауаз, иаркы-иаркы, ирцә-ирцә ҳәа иқаз Маршанаа пагъа дүкәа раҳь ихы шкыдицаз, ес-иқайтталак жырацәарала дышрылахәхаз, уи бгас ианиоу, даара ақыргыи иусқәа ширманшәалаз. Аха абрақагы урт тәэмбарала данрывала, дук хара имгакәа дареи иареи «рығтыңқәа» пыжәкәо ишалагаз, аиҳарак Лыхны иаҳтынрағы матуғ-пәызбас иқаз лікнытә

хшара даниоу, уи дитцәахырц Петербургъка данига, аурысқәеи иареи мыңхәй еизааигәхеит хәа анраха...

Ирацәоуп, ирацәазоуп атоурых-еитаҳәафы ашәкәй ианитцашаз, аха ус еипш уағ дықамызт уи аамтазы – иқаз Шьаруан-ашәаҳәаф затәык иакәын. Анцәа иңшыоуп убригы дахыықаз, Анцәа иңшыоуп уи аенеи дахъааргазгы...

Ари ауағ уи аенеи игәырпшаагаха ибжызы зтығуаз Чачаа Ақәатәи рбаатаду, раҳтынра ду, Лыхнытәи раҳтнышта иаадәфыло итбаа-тыңзәзан. Уи атыс захымпраауа иҳарақзаны иакәыршаз абаагәара ҭзыжәпа ду ағоныцқала илавацан еилағаа ақыабағацә, ағәакыацә: ачаа, чачаа, маршанаа, маанаа, еимхаа, лакраа, жәанаа, тышәа, иналаа ухәа нас урт гәыхәптыхла излахәыз, рғъажәфара рзызуаз анхацәа нагақәа рхылтқ-пилтқ рацәағын...

Ашта ду аладаҳъалеи ағадаҳъалеи агәашә дүкәа ған, урт қыақыза иаартын. Бзыптынә иаауаз ажәлар ағадаҳътәи агәашәкәа ирталон, Абжыуаа рганах ала иаауаз – аладаҳътәиқәа ирталон. Айлыргара иазкыз ауаа ақарулцәа реиңш иқәғылан. Арақа иқаз аиғекаара иреиңзөу Гомер ихаантәи театрк асценағызы иқамлаңызт. Абаа ду адәнықала илакәыршан еивтәғәә арымзая ауаа тәзыуара излааз рыйекәа авагылан, урт реиҳарак ашәиры ықәыршәйин, ақағылхәа еицхая, еибаргәамтца, еибаркәыркәыруа. Даргыы ирныруан иаҳья ара ғеирак шықамыз...

Мчыла загацәә здунеи здырпсаһызы Қыалыш лаша дызтаз ахътә тоубыт ахтынра ду ашта агәта иқәырғыланы, ипацәеи, иашыцәа рңацәеи гәып-гәыпта иненины нағаза бзиала ҳәа аниархәоз, «уша шаҳуа» ҳәа ҭуба аныруаз, жырацәарыла изааигәззаз анихцәажәоз, дырғөгөыхын аяркыағ-ркыағзаны арахъ адунеи иазынижкызы ихъз-ипша, ифырхатца-рақәа, иаамысташәара дүкәа ирылацәажәеит...

Убри аамтазы Шьаруан-ашәаҳәаф уағы ишимбац ицәаныррақәа ахышхытәаజеит, игәацанза даалиашит, жәйтәзәаҳыс Аңсны иаҳтнагахъяз агәақ-тәақра дүкәа зегбы ишъапы инаркны ихақынза адыд-маңыс еипш инаиғәйлсит, илағырзқәа өхәкәәалеит. Дымғашшо иагындырит, зытра нзыжкызы апсаатә ғапхъя атражы ианыхынхәуа еипш, ицахъяз ибжызы ғапхъя ишыхынхәй; ахаан излеимбағацызы ала агәацылхәара дүззагы ааиоун, иара ус уақа ишъапы дышықәғылаз, ипхъарца надаада иааигәытсаиргәәан, апхъштәи нағешыны, паса ианияағазгыны деиңшымкәа, иааирғызы-ғызын, ажәлар рғәырғеңзамкәа, ибжызы оумашәа иғәығекаагаха, амра зыпсы нағаза иацташәоз апсха ду Қыалыш Ачачба изкны «бзиала-хирла» ҳәа, ғың еибашьра днасқьеигоз-

шәа, ифырхаттаратә ашәә өыцхәхараңа иааңыригейт – ари Аңсны ахан иамахаңыз ашәан, иуаз-ашәан, дырғеңгых жәлары зегъы ирзықалаз ашәартә баапс азыңәа иғәеантңаган, иара убри аамтазгы иагыфырхатшаңа дүззан...

Шьаруан-ашәахәаф атыхәтәан иихәаз агәеантңага жәақәа иаарласны ииашаҳеит.

Аңсны иқалаз ахтыс – аңсха Қыалыш лаша ипа гәакъя Асланбей инапала дыштахаз, атәила хлаңш дамаңамкәа ишықәхаз, ажәлар агәатеира баапсы ишамөханакыз, алпса ду дзауз Кавказ ажәларкәа аигәннығра ишағу, иахылтцуагы макъана уағы ишизымдыруа ҳәа, иаразнак Европатәни агазетқәа зегъы ирныртцеит, ааигәа мрагыларатәи атәылақәа рұқынзагы инағит ари ажәабжы, Үйрәтәыла агазетқәа ракәзар, атыхәтәантәни аамтакәа рзы ҳара ҳхәатәы иаңымнықәо иалагаз, Үрыстәылақа зхы зырхаз апсуа рсултан-псаҳфы Қыалыш дтархоуп, дтазырхазгы ҳара иҳазгәакъаңу иара ипешіхаб, амсылман псыцқыя зху Асланбей фырхата дүззә иоуп. Шытарнахыс ұданаң дғылык иағызу Аңсыйнтыла наңаңа Османтәыла иахәтакны ишалоу иаанхойт ҳәа инеиңынкыланы агазетқәа рынтара ишағзаз иағын, адаул иасуа, Стампили Анкареи рхы-ртыхәа иналс-аалсуа, реиҳа идагәзозугы иаҳартә, ажәабжы ахдыртәеит...

Арақа Аңсны мшынцас есааира еилаңқәырпоз ахра еимакхеит: аңсха Қыалышбен ду исонаға адыд-маңыс ғнасит, хыла-гәыла иаахәйт, ипаңа дара-дара еиғағыланы иқәеибахуа ақынзә инеибагарц зтахыз, иаразнак дара шақәгәытаз еипштәкәа аусқәа қамлазаргы, агәйәфба-ра тысуга иалагеит, ахтынра жыраңаарыла иазаңгәзаз реиңш, еғырт Аңсны ахы-атыхәа ахра зуаз тауди-аамстөи րығынцә, нас урт ирхыпшыз ажәлар рәғы агәйнмағзара раңаахеит, маңа-аргама еиғағылеит ғ-мчык: руак Сафарбен идгилоз, еғыи – Асланбей. Арахъ арт аишыңца ағыңызғы нақ-аақ Аңсны ағаңа рәғы иабұлархеит. Сафарбен қыыпш дызларгалас ачархәара шыңа алтшыас имоузей? Асланбей иакәзар ихыртқаз ахьмызғ злаихихрызей? Азнаказ ихы еитеиҳәарц, еғышихарам ажәала иааирпшырц далағеит, аха уи акғы аналымт, идгилоз тауди-аамстөи, аиҳарак ианшыңца Запшыаа, абрыла иашыңца – урт раншыңца Маршыанаа, нас иара дызмахәиз ахңа Гъечаан, иара убас згәйіхәптиш дағазз анхағыжәлари ихы иархәаны, Үйрәтәыла асултангы ибға аниоу, мчылатдәкәа иаб иахтынра даахыланы аңсха ааникылеит. Ианңса Рабиа-ханым Маршынпәа лакәзар, ахатампқәы-срағтәкәа аарпшны, ағарапхәа ильхашазгы ларгыы ртъажәфара изу-

ны иара дидгылент, лашьцәа Маршанаагы шамахамзар зегъы лара илхыпши...

Асланбей ахра анааникыла, Сафарбеи иңәаны идыртәаз, аха зәәцәа мааз леипш, уа нахъхи, Гыртәылан, Адианаа раҳтынра дамахеит – арахъ аашыя изықамтço, дыгәжәажәо, чархәарыла иршызы иаб инаур ибла ихымтца, дахъцалак ипсыгага ицрымзаау...

*Иауауеи-гәыша, гәышааза,
Амш шәшүп, еилгагәышаазам.
Ианеилгогъ зәйруада ожәшта,
Аңеиңш дрыңғәгьеит Қыалыш лаша иғнатта!*

Ашанаңдәкъа утакызар...

Уарбану сзырғыйхаз! Иутакузеи, усыздцалазеи?! Сызматәахәузеи, къанчаак ићам сара ауафы-мишәан-циъа, атсан чычина, нарцәынтә усыхан сзаауго?..

– Узхаану ыћоуп, үзара ак соухәақәарц стахуп ухәама – уажәабжъ иахәаша?

Сара ахаангы өаптың зәаз уафымызт, аха санурғыхах, издыруа пыт-чытқәак наусхәап.

Атанаа ҳтоурых атәи иудыруа ауп усгы: даара хуаа-цәиршәагақәан. Ақәаб азна ахш амца илахакнаңаны, ҳхыцааланы ахмыхәхәар хызхуа ҳәа аицлабра ҳалагон. Ари аиңш ахәымгара ћазцоз ҳарт агәымхәкәа Анцәа иханаижкуазма: абымба-сы аруны, акәиң лыларшәны, ҳлықәццышәа ҳиблит! Икалаz абылра дүззә ашътахъ, уаф ишъапы ахъамкжо цәйтцахаларак ағы, абас уаа-хынфажәафык раڭара зыпсы нхаз (уаанза ашышкамс реиңш ҳрацәафын) атсанқәа ҳееидаҳқылент. Абарт ҳабжъара аирагы ыќамкәа, апсрагы ыќамкәа, ҳхәартлағъха адунеи ҳаанхалеит. Ус ҳабжағылк Гыртәылақа руешаны ицеит, бжағыкты руешаны Аңсны ахы-атцихәа иалалеит. Ас ићаз ауаа табыттассақәа ашътахъ ишааи-шааниуз дара-дара еигенүфуа, дырфегых цәгъамзар бзия ћарымтço иалагеит, аха Анцәа иранаижкуан, усгы ииум, ипсуам, исшәйхью шыок роуп – ићазааит ҳәа. Аҳасгы абри сара иубо сритейт. Сара саалаган нырцәгы-аарцәгы ићаз атсанқәа еидыскылт – дырфегых уафы иахыиғархарстамыз ашъхақәа руబжъара дгылк аасыпшаан, аринахыс абри Җантәылоуп, шәареи сареи ихапсадгылуп схәан, зегъ ҳаибархәага ҳахылан, анхара ҳалагеит. Анхара ҳалагеит аха, ҳафи-

мызт – аира ахықам ағиара зықалома? Ус, піра шықазамызгы, иаасықәшәаны са сыпсит. Са саныпсы хыда иқәхаз суаажелар дырғөгөых тәара-пара еимпіт – рышхатәйла каждыны архақа илбааит, пытфык өапхъя Гыртәылақа иагеит, даға пытфыкгы ара Ағсны иаанхеит. Иахъя уажәраңзагы атоурых ишадыруа атсанқә адунеи ианызаахъеит ҳәоуп. Арахъ ҳазлалаз ажәларқә хрылағданы ҳшынхаз, ҳқазшыагы шрылаҳартәаз уағы издырзом...

Апсуаа рах ду Қылыш Ачачба иаҳтынрағыы иаанагеит атсанқә мағфымкә. Урт роуп сара сыйсыбағыы, иахъухәтоу аброуп рхәан, абра иааганы мазала изжызгы. Арақа урт ршьапы ркит ицәгъамкә; апхъан иурцәажәаз Қылыш иқьячақы дареи мыцхәи еизааигәхеит, рыхжәфахыр еибыртәйт. Аратәи атсанқәи Гыртәылатәи атсанқәеи, шыак иалтциз ракәмьиз, еибапшааит. Хнықәгартағстры, дасу иара изымдырзо, иғәи-игәатәеи ирыграланы ахәарш еипш ирыгратәеит. Үақа ағиарғыы иалагеит. Атсан псы зхам шамахамзаргы уағы дықамкәа иаақалеит адунеи ағы. Уи ауп ауағы ицәгьеи ибзиен зеиқароу. Апсуаа шәаҳ Қылышбейи Ачачбагы ғәғәзак иакәын, аха иахъабалак дтатаңшыха дықазамызт – атсан қазшы ахыиласуаз раңаан, аиҳарак ағстаареи ағызмалреи рұғы, аха уи итәйла ағаңәи рқынте аиқәырхарағы ихы иаирхәон, ашытак дырғөгөых атсанқәа псыс изхаз Гыртәылатәи ағызмалқәа ииаит умхәозар – ипа инапала дышыны дылкарыйжыт!..

Иахъя ашарғазза Ақәа, ажәйтә Чачаа раҳтынра ахықаз абри аба-ата-дууавсны ушааниуаз, атоурых ғәғәала уазғелымҳауп ақнитә, ианакәын-заалак ишықаутдалацыз еипш, уаамғахытны, абаа хыжәжәарахқәа унарыбжысны, арахъ уааталан, хәхәык унықәтәеит, уапхъатәкъа өңиц итъжаан иқаз апсыжыртақәа уртапшуа. Урт уажә ааигәа ицәыттартағаны иаадырпшит шәхыбағқәа адғыыл итказмыргыло, харантә иааз та-рауаақәак. Апсыбағқәа ахытырхыз аварағытәкъа саргыы скын, аха сара атсан чычия сыйсыбағ збодаз! Сырбеит ҳәагыы сагызытхыдаз! Ус, ғәғәалаға игәатеиуаз удоуха снырны, – ҳәи, уарбану сзырғыхаз?! – ҳәа сыйға санаахтәала, уаргыы уцәаны үөйхазшәа, ухәыцрақәа уаарылтны, угачамкны уаасғапшит, ашырхәагыы уғагылеит. Зназы исылуҳәаара узымдыруа уаақалеит. «Сара уара ацәрышәага уакәзамызт исырғы-харц истахыз» ҳәа гәнныла иүхәазгы кқаза иаасахаит. Избоит раңаак сшугәампхо, аха уаазқәылаз узғөу үғымтағы саргыы сахыутаххо қалар алшоит – уи акәхап удоуха сзарғыхазгы, убри ақнитә, снапы аанкылан уғасыхеиш, стыңып абри сыйтантәаз ажра мыжда анысхәа, саары-цхаушын, лакқаракрада снап хәычы кны саатугеит. Доуҳа-матәала сааи-

лоуқәан, суман уәйіноухан, ағны сааугеит. Снейны үфыртағы сұқылдағы снауватәеит – иахъа адуней зегзы адоуҳатә ғарра итазыргылаz, адоуҳатә аарғара баапс зыртысыз, атсан-псы зхоу ауа ламысдақәа рызбахә ахүүхәо, рсахъа ахтухуа, ацхыраара усталарц, жәйтәаахыс иузымдыруа рығынгъашрақәа ғиашьас ирымоу уңасқәаларц...

Сара иуасқаю уи ауп уажәнатәгы: Қылышшеби Ачачба ипәцәләры бىржығы апсы цкъя зханы ифагылаз хырырпарцәан, урт атсан қашшы аиуа-зениоугы рыларшәымызт, наң-наң ирылаларан иказаргыы иахымзацыт. Урт рашибиңчаб, Асланыңә ҳәа хызышшараны изархәоз, иешишькыл ақынзагы сөзомызт, аха ҳатыр ду сықәитцион, узе-иپшразаалак, жәларык атсанқәа анкытәи рах уоуп ҳәа саҳатыр ибон. Даҳыцалакгы схәарсалеиу сиштән саргыы. Ахтынрағы саазмырбуаз ақьачақ иакыны. Уи дыичшәа убон, аха шеибакәү зегъ аф итцаалан иман – избанзар, дыцәгъяхәафын, Қылышшеби ду дизаигәазан. Уимоу, ари иара дипоуп, тырқә-пхак ләкынә диоуит эхәозгыы ыңкан, ус акәзаргыы сеидроу. Ишакәхалак, ипәцәа дырхыпхъазалоума ухәо иеыкатданы дылған иаргыы. Уи аңытә Қылышшеби дызтахымыз тауди-аамстен дырбаны иаанхомызт, аха ишизырура рыйздыруамызт. Қылышшеби ду имағра-икәа итахәуаз ақьачақ рнапы злаиладыркъакъози? Амала апсхә изааигәазаз азәйрөв, «цәгъя дыиччафуп» ҳәа, абри уқычақ әдә-им, наң дупырца ҳәа иархәақәахъан, аха иара урт еиҳагы дрызгәаант, исашәхәо закәзызеи, псыс исхоу ари иоуп, шәара сгәәт шәымазаап ас шәхәозар ҳәа, ражәа рәғайрхыит.

Ишааи-шаануаз, ахтынра асныңдакы, антыңгы атсан-псы зхоу, аиташыңца згәатәахы акыз ачархәаңцә раңаңхажо иалагеит – атэйла зегбы амеханакит ари азға өкү. «Абымба-сы» алеира иалагарц – егъагымкәагы ашәартা баапс тыйсит...

Аңан-псы зхаз ағызмалқа ropyс иартаз жәларык рхыбағ ду, раҳ, дышыны, деңгүхәхә дахыықәыз згәры дрыцханамшъарыз уағ дықам. Аха уажә уи дызгәалашәодаз!..

Аңсы данырж-нахыс Аңсны шақа итынчрамыз ақара итынчрамызды Егернірцә – ағырқә раҳтынрағғы. Уахъғы, арахъғы иқало уағы из-дидурамызды. Қашьрыла хара ажәйтәзатән атсанқәагы иҳаңпышмазаап аяа. Жәларық раҳ дышыны даеа жәларық ангәйрғұо еиңдеу хәымгарас икоузеи адунеи ағы! Убрі сыйблала избейт, сыйблала салапшиш...

Ағылховы

«Хара ҳашәиуп дад, ҳазшәиз дыңсхьеит, ҳөйзхуа джамағам...»

– Дықоуп, дықоуп шәғызхуа – уи са соуп! Уажәйтәкәя даасырпшүеит уи ҳазшәиниз ҳәа шәғызчөү ахарамажәгы – ҳазхиркәз, ҳизшәиниз ҳаихәароуп – ҳизшәиниз еиңш, иара иғала ҳөйхыроуп, ишәнирақәа зегъы иара ихахы игароуп – ҳара гәнаха ҳамамзар... Ҳара ҳхатәкәа ағенаха-дүкәа ҳрығазар – Аңцәа ида ҳәшәы ҳамамзам, Аңцәа ҳайлиргароуп...

– Үс акә, егъыс акә, ҳазшәиниз дсырғыхароуп – дабағоу уи, иарбан дгылу дызмоу, дазустда, дабатәида?!

– Ҳағсахья имағам, дад уи, дааурпшәргы дудырран үқазам – аханғы уағы димбаңт. Уи данышәиниуа гәанылоуп дшышәинуа, лабәба дцәыртцом...

– Нас убас икоуп ахәартлағъажә иоума жәларық ҳазшәиниз ҳәа шәғызчөү? Башоуп ишәхәо, хытхәауп зегъы – ҳа ҳшәизам! Ҳазшәиниз азәир дықазаргы – ихоуп иишәиниз – уи адунеи данызаахъеит, иаарпшрагы иапсам... Са дсырғыхоит Аныхәаф Дүззә, ажәйтә ихақәнхәалоз, ғың дсырныхәоит уи. Дгыл-пшыас иҳамоу зегъы рөөи днаганы дсырныхәоит – мгәртә икоуп асабицәа инадыркны, шәйшықәса иртагылоу рұқынза зегъы дшәйкәсирныхәоит. Издыруеит уи иныхәапхызың шынаζо: ғың ҳхышыштыра ҳаақәлартә, зегъ бзия ҳаибабартә, ҳандылартә, ҳалиләтәртә! Дсырғыхоит уи, дсырғыхоит, шәымшәан!

– Сара сырғыхара атахзам, дад, са саншәыцим, са саншәықәым-ныхәо үқазам. Аха зны-зынла иаαιлоит убас аамтәкәак – сара Аныхәаф саңкыс ашәиғ даниааниуа, иара итәи ианаирго. Үсқан ажәлар рғәи цоит, ҳашәиуп, ҳазшәиз дыңсхьеит, ҳөйзхуа джамағам рхәо иалагоит. Икоуп уи цас амца ацратқаҙаны, зынза ирғығзаны изхәо, аға игәрпса иаңықәо – уртғы ашәиғ иоуп изыщыраауа, сара Аныхәаф санныхәо сиң хырыжәоит, шәизымжырғын, иихәо ҳашәымтән, ҳара ҳтәы ҳәа еғылқам, ҳалгахъеит ҳәа ауаа рғәашьамх рытқырхуеит.

Үс еиңшқәа ҳрықәшәахъеит акырынтә, аха уара уиашоуп, дад, – ҳара ҳазшәиз ихоуп иишәиниз, дахиааиз ұышылоит, аха уи ахаанғы дзахиаизом, аамтала иара итәи иаиргалозаргы.

Агәкаждыра атахым. Са сшәықәнхәоит – уахғы-чынгы Аңцәа илп-хә-игәапжәа шәыгимыжырц, шәхъаа-баақәа зегъы шәхигарц – икаххая,

иңәымзыркырах шәымға ирлашарц – хөүхра шәтәххозаргы, шәып-сы ахъеанакыз иөнхүрц...

– Итабуп, уи акәын саргыы истәхыз, адунеи иагымхааит Аныңхәаң уажәә!

Ах «иарғыажәңә»

Қылыш лаша нарцәйқа днасқыаго, аҳалал аниртоз са сыда им-
цәажәаз уаф дықам, Шьаруан-ашәаҳәағғы дааганы ауазашәа иды-
рхәеит, уаҳа итоурых өеишәа издүриуз азәгъы дықамызшәа. Сара акры
үхәома ҳәа егъсмазтааит. Саҳ дырчкан дсыргылархәа ишәазар акә-
хап...

Баша исхөйт акәымзар, сцәжәя уақытың, үзара ақ сыйдырымбалон-
даз, гәфарас сәкарымтңондаз ҳәа сгәй тыңы ицион, ирласны нақ дықәи-
ргандаз, зегбы ҳзаағаз, ҳагызыфо анышә аза дартандаз ҳәа сгәәкүан...

Уи аены лپхала ҳайлгейт. Саҳ данырж ашътахь сара қычақык ахтынрағы раңақ ус сымамкәа сықәхеит, иаарласынгыс сбағхатәра ипаңа рышқа ииазгарц салагеит, аха урт уажә сара саха рыздада. Әбагы, арт зынза даңа қазшын ирымаз, Қылыштыңы дыңыбаран, аха ипаңа (Баталбеи захъзыз даластом амала, уи еиҳа дікеймшәйшәйн) зынза амцаңшықәа ракәын, аиҳарап сзыңшәөз ағәйбжыланытә – Ҳасанбей иоуп. Уик аишьцәа азәы диенпшымызт, ианшыңа Маршанаа рахъ қазшыла дымцакәа дықам. Дышысабиғазғыс абжыас еиңш еилкәя-еиламгылаңзак, гәымшәа-фцыркәязак иакәхеит, ихшың тәрүн, ашъаурдын еиңш. Иаб дыштахаз ала шәаңызхәара Цабалқа санцозғыс, дара сзыңнеуаз ратқыс иара иакәын псрә зыхискауаз – Маршанаа иеен жәабжь бағсык рғәүрәензәмкәа ирызназгaz дқәлкәалo ик-нахара ртас ишалазғыс.

Иаб иөыхәа иатәа сақәтәаны ианшыцәа раҳтынра агәашә ду сан-надгыла (ағостаацәа реипш, раңхъа иара сибейт), деилагарц еги-гымхеит Ҳасан. Ашәаңхәара салагаанзагы, сылғыжәиҳәан, скамчы ласымжәаны, ашытә-ашытәхәа иласхиъеит, – шыапыла уцоит уахъа-аз! – ҳәагыл дласытцахәеит. Қыалыш дүззә иарғажәфа, иқбачақ сөһи ари афыза ахаан азәи иғағыхъазма, емына уажәи хырзаманк сақәшәеит акәымзар. Исымчәйшыз – схы зықәсиршәэз акәйн. Иаб иөыхәа иара длақәтәан дааит Ақәақа, сара сныгәнисуа шыапыла амфа сықәгәышын...

Саналагах, Ҳасанбей итәи уаҳа издыруа абра иуасхәап. Дыс-цәымгуп ҳәа думырғыозар, иаахтәаны атабырг үхәозар, ари иеипш төи лаша, төи хъзырхәага ду Аңсны дымгылағацызт. Асланбейгы Асланбей иакәын, аха раб иштәх Аңсны ахра зықәнагаттәкьоз иара иакәын. Ажәлар зыдгылаз Асланбей ихатагыры рапхья уи ауп иихәаз – са шәйсқәат, Ҳасанбей дазышәек ҳәа. Даргыры ыпшумасы еилан, аиаша ухәар ами. Шың иалтыз аишыцәа зегыры еипшума, анхша-абхаша иашыцәа гәакъақәа ратқыс иара Ҳасанбейгы Асланбей зегыры дреиғышыон. Уи ауп иаб дыштахаз жәлары ианрылағуаз иара Ҳасанбейгы ғәгәала дхәушәа ажәабжы ззаз...

Аштыах ىқалақәаз қоурыш шәкәйлагыры иудыруазар акәхап, уаҳы өе-ила иану, уафтара еилукааша акрықоу сыйздыруам аха...

Асланбей иаб дишыит ҳәа анрылартса, псыхәа ықамызт азы, азнаказ дабрагыит. Дабрагыит ахызми нас, зназы, Гәымста аарқа, амшын ахықәан, абри Ақәатәни абаата еипшызы еғын рбааты, раҳтынра ашқа (рығбақәагыры аиҳарап уакәын иаҳыталауз) дцаны иеыпхьеикит, нас Гъачрыпшықа дигасит. Үс иаарласны дырғегыхы ианшыцәа Запшыаи, иабхәараа Гъача-аи, иашыцәа раншыцәа Маршынаи агәыркүхәа изыдгылаз ари ауағы дрығәтилакны даарган, Ақәа абаатағы, раҳтынра ду ағы, иаҳырнахыс Аңсны уаҳуп, зажәа ҳаңынікәогыбы (зегыттәкьа ғылғәтәала ус рзымхәеит аха) уара уоуп ҳәа ддыртәеит.

Уи аамтазы, сара Хыштәыла ҳәа сзыштыу, Урыстәыла ахи, ара Аахың Кавказ хлағшщәас иқаз уи ичынуаи, хара иҳазгәакъајаз Қыа-лыши Ачачба (уаанза атырқәцәа урыдгылоит ҳәа анызба иадыргоз) дыршыит, дызшызыгы атырқәцәа рагент, иара ипа гәакъа Асланбей иоуп ҳәа иаақәымтүзакәа ашақә иасуан (ас сышрыхцәажәо рмаҳароуп амарцьы – сара уртғыры еғырытғыры зегыры сзеипшуп). Урт иртахыз иаар-ласны Сафарбеи имфа ылхны, Гыртәылантә дааргарц ақәын, аха ргәи ишаанагоз еипш (хәгәи ишаанагоз еипш схәаргыры ауеит) иқамлакәа, ажәлар ргәыблара Асланбей иаҳи ианиас, урт ирхәо-ирұа иақәымшәо иқәхеит. Ари зынза деиланагаゼит Гыртәыла ахқәажә Нино Адианпхә, лымаҳә Сафарбеи (лабхәында ипхә дыззылхәа) или Аңсны леахалы-рбабарц (сышлыхцәажәақәо лмаҳароуп амарцьы!) лгәи иштәз, лхатагыры ахышкәа реиҳабыра, зегь рапхья иргыланғыры рхәынтқар иғәпхыры дылғерагамкәа даақалеит. Убри ақнитә маңыссеимкъараңас дыццакыр ақәын. Иаразнакғыры уи Алықьсандр Актәи ишқа хырқыиарак аҳаса-бала адырра қалцеит, Аңсны «бәс» иҳауп ҳәа ҳзықәгытуаз ажәлар иҳатаркит, аха хъаҳәа-паҳәада ақырысианра здызкылаз ҳамаҳә бзи-

ахә Сафарбеи Ачачба (псҳас ишъақәырғәаразы шәара шәкәы-бығытшәыла еиқәшәыршәараз) дазхиоуп Аңсны ахра аанкылара, амала арғәгәа ицымкәа неишья ықам, ирласны шәхәцхраарц ҳшәашьапкуеит – ар ҳзаашәыштыроуп; Аңсны зынк ҳнапағы ианықала, ижәдүруаз, шәхәцкы-шәйіпсацкы, Хыштәыла ахәақәа астәи Қрымынзә ишынаزو, амфакәа зегбы каххаа ишышәаатуа...

Сара қъачақък, амзақәеи ашықәсқәеи сцәажәараан раңдақ исхәајом, иагъсызгәынкылазом, аха атоурых аршаҳатразы абрақа убридигы насләаласыршәаап. Сымғашъозар, 1808 шықәса, нанхәа маззоуп, Рыкгоф ҳәа жәла гәықәхак змаз (сара зынзә сыйкәладоуп аха, иумазамзар еиғыми ас еиپш икоу) ахыш енрал, Қыалыш иага бааңсыз, Гудович ҳәа даәе жәла хырзаманк змаз аграфа идталы, Гыртәыла ахқәажә ар рганахъала, лара дشاҳәаз еиپш, ацхыраара литейт: Сафарбеи дрыгәтәларгыла, Аңсны ҳкуеит ҳәа ишзахәоз рәғыфархеит. Аха урт феианзә Асланбеи ицхырааразы Пұтынта х-ғбак рызна бұғарла еибытаз ар иманы даахъан уақа абаатәғи пашъас иқаз иаб иашья иң – Қәүчүкбен захъзыз, гағала афадантәғы Ақәа иааит 500-ғынк инареиҳаны адығыааи, азахәқәеи, ашәуааи – бұғарла еиқәнных. Асланбеи иаби иареи ираға-бааңсыз Рыкгоф иқаитказ ажәилара еғальимтит – Ақәа абаа рзыгейт иеибашыцәа. Иааргаз «атаца» Сафарбеигы дырхынхәны дырғөгөых шытакъя «иабраа» рахъ дыргар акәхеит.

Асланбеи иакәзар, ихъз-ипша шыттыңеит, уаанза аеенидкылара зцәиуадағыз ҭауди-аамстейгы, шамахамзар, рееидкыланы иара ицхыраауа иалагеит. Ахқәажә Рабиа-ханым Маршанпұла лпацәа анракәхагы, рыпшығыкгы рашьеиңаб Асланбеи ҳәатыхлаттәқьа, рғажәфара изықатцо, иааивагылеит, иаркы-иаркы, ирцә-ирцә ҳәа урт уахгы-чынгы ахтЫнра итәгъежыуан, уаха шаанза Ақәа иалагъежыуан, ахтқақәа реиңш лада ицион, ғада ицион; шыок рыпшаауан, шыоукы ираңаажәон; азә алада ддырғуан, ғаэзә афада ддырығуан – дара ирхыпшыз, ажъраңаа атцанакуаз рықелаңаңыз раңаағызан. Сара убасқан абарә сышрыңәоз ағыза қамлаңт, исхызғаз иуқәшәириа ихигааит! Уи иалаххузен ұлоушыт, ус иаасхәеит ауп...

Абрақа абас ианеилагъежыуаз, Сафарбеигы нахъхи ағырқәа рахтЫнрағы «имтәйжәфакәа» еикәапса тыңч дтәамызт – ахъымзә згетит ҳәа, уаңзагы деиңшымкәа, ипсахы еибакзон, стәйлахь сзымне-иуа Гыртәыла саанхеит, уағтас ар сзаашәышт ҳәа, даақәымтәзакәа Хыштәыла аиҳабыра рахъ ашәкәа дәықәитzon. Урт ашәкәа ахқәажә Нино «ллписарцәеи» лареи ракәын аиҳарак изеиқәзырғаеөозгы. Самы-

рзақан ахра зуаз Ачачбақәагы (убарт руазәкгы, Манучар захъзыз, Адианаа дрымахәын) мазала Сафарбеи ицхраара ишағың иағын, урт астәи ирымадазгы ықан (еимадағыс са сышрымаз атәи ҳәәарым). Рәааибаркны, дара уажәы-уажәы, мазала атқ рәалакны, Жәыргың илеини, ахышқәагы ахышқәа роуп аха, баргыы абцъар зқыша ауаа бымоуп, ибылшо агбымыжын, ҳаргыы ҳайдахом ҳәа хазы ахқәажә Нино илыхәахуан...

Ахыш еинралцәа, аихарак Тормасов зыжәлаз, иңеишион, дагъақә-гәамтиан Сафарбеи ихымғапгаша – ишпүкәу, ихәеит уи, аимператөр дүззә инапы зәсау ашәкәы заға иану ари ауағ итәйлағы абасқак дғылара шимам, иаша гәакъа диңәшәаны иғны дзымнеуа ҳәа. Уаҳа псыхәа анықамлағагы, ишпәхәури, уеизгы-уеизгы ицхраатәуп, Ақәа абаатә еибашьрыла иганы, хымпәда итыңағ дыртәатәуп ҳәа реилатәрағы иалацәажәеит. Уажәштә ар рыманы ифөир Стампыл атырқә еиҳабыра ргәи иалсыр ҳәагыы ишәомызт, избанзар Урыстәйлеи Җырқәтәйлеи еинаалазшәа иқартцахъаз аикәшахатра құастахахъан, нақ-аақ еиғагылан аибашьра иалагарц еғыагмызт. Уи ақынитетгы атырқәа, Апсны мацара акәымкәа, Кавказ агаға зегы дыққәданы ахыргәтәртқәа қатданы ирыман...

Ахыш еибашьцәа мазалатәи ырпланқәа злақаз ала, Ақәа абаахкыра гатәын иаалырқынаны, хыма-псыма, мшынла адесант ӡұғыганы. Иара убас гағамғала ифөиран иқан аихарак ағырқәа злахәыз, «ополченцы» ҳәа дара ахышқәа зыштығ ауаа рыла еиғекааз ампытахалағағы – Рыкгоф даныңсы итыңан иқартқаз аинарл-маиор Орбелиани дзапы-заз. Иара убри аамтазытқәкәа Асланбеи иаб иаша ипа пашьас дыз-маз Պүттәи абаагы ахышқәа ҳаҳәртәниаа илажәланы иргеит, иаанхаз, Ажәйтә Стампыл ҳәа атырқәцәа гәадурала изыхцәажәоз, Ақәа абаа затәйк акәын. Иара убри алагы Амшын Еиқәа мрагыларатәи апшахәа зегы ахышқәа рналағы иқалон...

Мышқәак ыршытакх ақәылағағәа ырғбақәа еиңхүікәә амшын ағәағы иаацәйртцит – астәи Абаақынитет (убри ағені сарғыы атырқәцәа шәақък сдыркын, ақылхара скылпшуда стәан, сыблакәа ақакағ ырташәо) бзарбзанлеи шәақълеи реихсра иалагеит Асланбеи дзыхъчоз аруаа. Хыма-псыма ажәylара згәи итәз ыттраамтак убри иаанннакылент, ҳаи-цәажәеп ҳәа рбирағыы иғаҳеит, аха астәи дырғеғыхын ирғадырццеуа ианалага – даргыы атак қартцеит. Ауха ус ҳайлгеит.

Адырғағыны, ант ағбақәа хәычы-хәычла иааскью-иааско мацара, абас асаат 3 рзеипш шыбыжъон, абаа ақырза рәазааигәартәын,

ақәніңдеге, уағы ишимбац бзырбзанлеи шәақълеи аихсра иалагеит, алға хатәлелит ажәған умбо...

Исақәымтұзакқа абас ахымца зжәыртқоз абаағы (хыхъ абаапшыхәйртқа рәғе) Асланбеи еибашьцәа иқәыргыланы ирымаз абзырбзанқәа зегъы «рәғе» рзеихымху «иааршәаһит», ахыбраққа зегъы еилақәақәа иқәырткеит, ағбаталартқа рәғе иғылаз атырқә ғбаққа быжъба ұадыркөрүлелит...

Адырхаңы, Асланбеи еибашьцәа уаҳа рымч мырхакқа, ә-бзырбзан дук рыманы, ахышқәа арахъ изхытит, аха урт абаа изтамлеит, атзы излахытшаз ахаңқаа ахырыммамыз ақниттә. Ақәарақниттә, нас ағбаққа рәкниттә, исақәымтұзакқа ишхысыц ихысуа, ус-ус урт ә-саатқы рифныңқала абаахкыра рнапағы иааргейт, ағашәкқа пжәаны ахтынгәара италеит. Егер аганахъалагы, «атаңаагарашәа» ҳәо Сафарбеи дызманы иғенеуаз, аинрал Орбелиани дзаңызан дауаз, ағырқәа рыла ишъақәғылаз аруаа, өйла, шыапыла еиңхылкөкәа, ә-бзырбзанк ыргааргәалеиуа раңхыа ирғыланы, иаарымғатәни ағәйз ҳәа ихысуа, Басла ирны Ақәа иаалалеит. Араққа абааға ағныңқа иуқәшәири ишибалаша напышшашәалатәни аибашъра қон. Асланбеи ииулак ипсү иманы дырцәйналеит. Иаша Рашетамбей дыршыт, иани, егни иашьеңтбы Баталбейи дырбаандасит, Ҳасанбеи дырхәйт, аха уи иаразнак дахылкәз рызгәамтейт – сара дыдсырбаанза. Аенни абраққа хышәуғаақ апсуаа тәхеит, ирыцхраауз атырқәағы налатаны. Хынфажәйкәағы ағаңқаа рытқеит, рұяпқаны зегъы: хынфажәи-жәаба бзырбзан шәиңшынфажәа пүт ахәшәи, убас ираңағаны абзырбзан хқәеи, егырт ағыларқәеи рәзәргеит.

Абааға ағныңқағы адәахъгы уаҳынеилак апсүаа еилахада еи-лажын, ахәңқаа еибарғызығызуан. Дара ахышқәаңқағы шәиңшынфажәйкәағы рәкынза рсолдатқәеи рфицарцәеи рыңқатхеит...

Мұыжжық ітақаз апсүаа реилыргареи ихәйз ртүп риқәтдареи ирғын. Ақәа ағныңқеи, Ақәа ааигәа-сигәа ақытқәеи, ацуңқәеи рәғе иаҳыбалалак ҳәхәаран, тәуыуаран. Апсны ахы-атыхәа иаҳыбалалак гәате-иран, гәақ-тәақран, -«Чачаа ҳақәырхит, Чачаа ҳарфейт!» – ҳәа, ишәи-и-пшынуа еибарғытәңғытәузагы раңағын...

Абас бұңтарла маңара ахышқәа иааган ңсұхас идиртәз Сафарбеи ажәлар рәғе ҳаңыр ҳәа егимоуит. Аибашъраан еиларкәақәа ахтынра шыақәдьыргылаанза иара араққа дук набжъамқәа, Басла амшын иаҳылало, агаға азааигәара амғаду ағылқәан иғылаз, усқантәи атаможния зығназ ахыбра еитцихәхәа ду ағы ақәын дзыхъчозғы иарғы ахылкәз. Иара абрақкоуп аинрал Тормасов идцала шәғынк ахыш солдатқәа

Пүтүнтә иааргаз (yača абаатәфы итәахны ирымаз) адокументқәа – апсха өңіц изкыз Алықьсандр Актәи играмотақәеи егъырт адыргақәеи, «и другие знаки отличия» ҳәа дара зыштағ, хыма-псыма иааганы, хыма-псыма қоуба ируны, инапы иаҳадыркызы. Убри «ацеремония» ахқәажә Нино илхынышыл лтакыра зегъ алахәын – урт ахаан ирымбазаңыз аныхәа ду рыман... Апсуа жәлар рыхъзала иалахәыз сареи, атсан Къағәсеи, дағеа азәйк-фыңыз ахтнуаи ҳауп.

Абрин ашықесан ү нызқыфық згәры қақаң апсуаа мxaцыырра амшын ихылелит – урт зегъы Асланбеи идгилоз ракәын, шытә арақа аанхаша рымамызт. Дцеит Асланбеи ихатагы.

Сара ақьячакъ счастьи салтит. Ишуасхәахью еиңш, атырқәцәа рәғы сус сағын, ахышқәа анааигы, «шут гороховый» ҳәа шысзырхәоз, идмыйрдырзакәа, ирхәоз ашәа рыххәо, «рышхәа» сталан сынтараеит.

«Рықытап» сантарыфуаз, иужелои рхәан, жәла сымазам анысқәа, ажәла дара исырткеит. Иухъзуи анырхәа, уахъгы хъзы сымам, схәеит. Уаб ихъз рхәан, иара убригы аңсзымхәа, еибарччо, ахъзи, ажәлеи, ахъзи, өңіц сизшәа, дара исырткеит – «Евстафий Пустатович Шутин» ҳәа санырткеит. Милаң узеиуада анырхәагы, милаңла сзеиуо ашәмүрбан, избанзар, адунеи ағы милаң икоу зегъы срыңданакуеит ҳәа расхәеит. Уи ұшашытәшәа ирбейт, аха алағырымтит.

Ағыркәа уинахыс «Еңстапи Шъарашия» ҳәа акәын сыйхъзи сыйкәлеи шырхәоз, иага умхәан, Чачаа срыңқарымзи – уи ақнитә уи иаҳаршалашәа иқарткеит (Қыалышбен сипоушәа аухәан-схәанқәа уаанзагыы иғәарартахъан уеизгы. Сиқатқәкъазар – заб дызшытқәкъаз са сакәхеит, иалоухи!) Ишаан-шааниузагы, ағәырұққәа Шервашиз ҳәа сыйкәла рхәо иалагеит. Аңс ухәа арс ухәа, Чачаа рыхәла еилазгазгы са соуп, уи инаштылалеит егъырт ажәлақәагы – «аиа», «баиа», «зе» рыла интәо рәғынархеит. Абас ижәладаз сара зегъ рыхәлақәа аархәны рхы иқәсиргылелит.

Ант ашәкәы санызтоз «сословиала» узеиуада анырхәагы, атак рыстаанза – «кәниаз» ҳәагыы санырткеит. Абас, анхафра ашқагы иузнамгоз, тауди-аамстеи среиуаха саақәгылелит.

Сафарбеи даара иғәапхеит ари, дласыхангы счын ҳаренкит, абаатә комендантс иартаз ахыш фицар ихатыпудағысгы слықайткеит, уигы азмырхакәа, слаганы атаможниагы еиҳабыс са слеиткеит – уажәазы Апсны зегъы ахәақәа снапы иакымызт, аха Ақәа ицо-иаауа дазустазаалак азәи са дсывсны арахь ишъапы изеихымго иаақалеит. Ахқәажә Раби-а-ханым дытқәаны Одышық дахырыгзынтә «помилование» лзықатдан

данааңғагы, ахәаанырцәынтә рапхъаза Аңсны иаaz азә лаҳасабала, зегъ рыла «абыртқал» дқылхны атаможни даххажыит. Лара убри еиҳау гәыпжәарагы лتاҳызма, аха икоуцари – азакәан закәануп, еилуогар қалоум!

Абас икоуп ари атоурых аазыркъаенни. Уашьтан ҳанеибабо, утахызар, дырфегыхы аишьцәа ropyзбахә науасхәап, аиҳарак Ҳасанбеи итакуя, дырфегыхы иареи сареи ҳаҳьеиқәшәаз, ҳшеникәшәаз...

Атсан Қыағәса

Өнак ара уааишь, ихәан, Сафарбеи иәапхъа снеигент. Уара уарбану, уабаанагеи ара, ихәан, дсазтцаат. Схы-стыхәа иасхәеит. Сааңьеишият. Напынтық устоит – иузынагжарым анихәа, схы сеигзом, исылшо ак акәзар схәеит. Петербургнә усыштырц стахуп, узцарым ахә дсазтцаат. Иахыкәү здыруазар сцаргы қалап, амала сжъабағь шыны исцәир-фахъеит, сызлацо сутароуп схәеит. Иара дааччан, – уи азы уеитцахархом, ғбала ухаштыуит бжеиҳарамғанза, нас өуардынла, фаетонла зхәаз еипш, ахұхәа уахънагатәу унаргойт. Ағба ахаан стамлацыт, аха бзиоуп ҳәа иасхәеит. Амала уафтар сеилахәатәуп, уажә ушеибытоу акәымкәа – «ар рыматәа ушәаҳтар шпоубари?» ҳәа дсазтцаат. Исықәшәо матәа ықағам, иззахуа теразгы үағы дизыпшааум анысхәа, деитаапышырччан, убри ағғы хара ухарманшәалоит ихәеит. «Уара уеырхиала, уатдә ашыыжь ағба утахтсоит, ихәеит, маңа-шәкәылк устоит, иара ус ажәала иеитахәатәу ғантцақәакгы нацтданы, – иаалиламырсхәзакәа инаганы аимператор Алықьсандр ду иутароуп», – ихәеит. Схәы-скъы қақаңа иаалилагылент – ари аиپштәкъа сақәымшәацыт – сара къанғаак икәм атсан чычна ахыш ҳәынтықар дүззә иөи снеир сыштаидикылари? Исе-иғы ықоуп, урт үар здыруада еиҳа иманшәалазар ҳәа саацәажәеит – иаҳхәап, ағытғы Быкъ, ақъачақъ Кыпса... инеиқәысқұзбайт. Абыкъ аспа атахызар арантәгы дахарсузан, ақъачақъра атахызар, ара дхарқачақъыр азхон, уахъ джаштыуазма? Ари маңа дууп, «иғыңыз» ауағ иоуп иатаху – аз атқыс зыбжы мачу, аха алым еипш зус ақаташыа здыруа. Уи уара иуеиғыны изылшода, настыры шытрана умачым, ажәйтә атсан урахын, уара излоуҳәаз ала, ихәеит. Уи сгәи иаахәахит. Ари ауағ дагъаарыцхасшьеит – Аңсны ахас дшартаз ала шәкәы-бығышәила де-икәшәоуп, аха уи зхәартагәышьои, ижәлар рәғи сара мчы сымазар иаргыи иман – иамур сара атсангәара санаҳыз еиҳа сеитын. Уи иа-лаххузей, сақәшашатхеит иихәаз – ағеенбытара салагеит. Иснаалоз ар

рыматәа анықамла, ах ипацәа анхәыңыз иршәыртталоз псыуа матәала сеилархәеит...

Адырфәаңы анааша, абра абаатә ағапхъа агба сынтардан, уаха ҳамк-амыштызакәа Анаңанза ҳәеит. Үсқан Анаңагы ахышқәа иркхъан. Анаңантә өйлә, уардынла, фаетонла, иара Сафарбеи ду (шытә ус схәалароуп) ишсеихәахъаз аипш, мчыбжык ахы-атыхәала ахыуҳәа Санк-Петербург сынкылсит. Ари аипш ауаа раңа, ари еипш ағны раңа сара ахаан исымбаңызт; гачамкны сахъцо сзымдыруа сықәхеит аха, ахымзұ схы иасыргома схәан, сыйесиргәеит. Илықәыршәны сышиашаш аимператор ихан-хытқәцарапы снеит. Амардуан ду сағалан сөйхәнеит, иара ишқа анеираз, сахыыналааз адқылартәғғы да-ара ауаа раңаағын, аиҳарағкы аруаа иреиуаз ракәын, рчынқәа ғызғызазуа. Збырграхь инықәлахъаз реиپш, еиҳа иғарақәазғы ықан. Ағарақәа Сафарбеи иааинеңшыншыланеит – реилахәашья, рыпшра-рсахъа, рцәажәашья, рнықәашья... Уи иалаххузен, ара сахъаағналааз уағ илаңш сыңамшәеит, үгәйк ашә ывтқраан иаани, ауағы даани ҳәа егъысхәампшил. Уи сгәы ааканажыт азнаказы, аха шәара ишәеиңәада, сарғыы ишәмузозар Атсан Къағәса соуп схәан, сеаасырцаңаеит – еитца-харак нықамтакәагы, ашә илагылаз ақарул снаидыхылан, абасғы-абасғы, сахыынтаауагы абри ауп, дтас исымоу шықоугыы абасоуп ҳәа иасхәеит. Уи иаразнак, уажәраанзагы дысзыпшызшәа, днахынхәын, дымнеиңаң схәоны, деитааин, уғнал, иара ихаңкы-лашара дүззә аим-ператор дузыпшуп, ихәеит. Уажәраанза сгәазымтоз зегъы сұышашыны иаасыхәапшил, сара али-пси рыбжъара аимператор Алықьсандр дүззә иаҳь снығнашылсит. Ашәхымс сагынхытит – инаххьи дызхатәаз аишәа еитцихәә ду аназарағы илахь инапы ладикилан, днасихәапшил, шәанаңызбенеит, иааз дазустада, Шамиль ихата иөхәнтарц даама (Шамиль үсқан дабақаз аха) имхәакәа дылкам, убасқак сұзғызазуа се-илахәан – сқама, сара, стапанчы... Дәласхатғылсит, аишәа дахытңы да-аикәкъашан, бзиала уаабеит ҳәа апсәә саҳәаны, хнейбартәақәеит. Аңс-арс мәдәакәа, сзыннеиз ааңаңырзгеит, амаза-шәкәы исымазғы сы-кәа итыхны инаисыркит. Уи аахыртлан илаңш нахигеит маңаңыс еимкьа-ратас. Даңхъан данаалга, илахь лтәирхәлакын, ари ауағ иеизмы-ртәеит, бүзарла днахгейт, шәкәы-бығышәыла деикәхаршәеит, иангы иарғы дыштааңәоу ағъамагъяр ду иауа, авшытрана иара иштәхъгы ихылтцуа ахцәахо иқаңтәеит, итәылагыы наңаңа Хыштәыла ашәшшыра итцахқит, дазустзаалак азә дзаламкыакъо, заб дызшызы (хәычык даала-

цәкәзышәагы збейт) иашьеиҳаб иакәзар Ағсны далхцеит – нас уаҳа иарбану абри ауағ иитаху ҳәә дааңәажәеит. Сара ажәған салған абра стәоу үңушъома, ихәеит, сыйғәтәоуп азоуп сыйтәоу, уара үгәтәамхар – ағстаагы уизырғәгөм... Ажәлар удғыло иқаутцароуп, ма хаала, ма мчыла!.. Абри ааиҳәан, аматуғы дипхъан сара иназгаз ашәкәы иитеит, атак шәйрмазеи ҳәә наиаҳәаны. Ус иаалыркъан, ағырқәа раҳқәажә лхабар ҳәә акры удыруама уаҳь ҳәә дсазтааит. Ааигәа Ақәа апсха иаҳтны-баатәғы днеини дықан, апсха Сафарбеи диаңәажәөн ҳәә иасхәеит. Аңыраара ҳалтеит лара лтәала, аха иаҳыркъаңаңан дықоуп, уажә изласаҳауала, ара Пажтәи акорпүс иалҳарғаз, шасыс иҳалтахъаз лыңқәын аитбы Гыртәыла еиларгъежьюа далоуп, ахра захтаз еғи ҳа-азамта лпеніхаб Лейуан дтижааует. Лә ара Санкт-Петербург атца-ра аниңдоз лхатагы ҳаҳтынра ағныңқа анхартә лаҳтеит, гәата-бгата ла ишылтахъиз дықан, шәара шә-Сафарбеигұры ароуп аиҳарал лара дахылдырыз. Лусқәа зегърыла иманшәалахеит, аха усканғы Ермо-лов илыңидыраахъан уи амчра знапағы иаазгарц зтаху пхәис-хпара гъанғашзак шлакәу, амцхә лығәрагара шатахым... Уи ақнитә лынхартә уажә ара ахтынрақынта Москвада ииаҳеит. Уи ағәағ ақнитә ақеу, уажә ҳара иҳадғыло лә гәакъя Леон иаҳеагылаз лпеніцб дичырчан дықәгы-ларц ақеу ак лгәи итоуп... Издыруада, Ағсни Гыртәылеи ендцаны лара қәыңсұхас дахагылар цәгъя илымбозарғы, ихәан, зтаарала даасыхәаپ-шият аимператор. Исхәагәышъози? Ақызатцәык еилыскаа – ҳара ҳаҳь иаақало зегъы абрантә ишалагоз ауп, аратәи аиҳабыра дара ылаңш иткамшәақәа атыстәкъя Кавказ ишзахымпраауз ауп. Абри шпаизе-илымкаан аханатә аахыс Қылышбашеи ду, абри шпарзейлымкаауен еғырыт ҹан-ҹаны зылақәа ҭибахуа зегъы? Ҭырқәтәыла аиҳабырагы зөү уи ақәзаап – асултан инаиркны иреитцу асатрап иқынза зегъы Кавказ ажәларқәа еибарғаны, аурыс дзымнеиа иқатданы, дара уа ишалачаң иялачаларц ауп. Сара къанғаак иқам, атара-дырра змам атсан чычина ҳәәпса абри иаразнак сыйшығ азцеит, нас еғырыт ахазынақәа ирыхъ-зеи? Ағъарахәа иаандылазтгы – уағ дызырлакъаран иқазма? Сып-сахы аарзеибакит, аиаша уасхәап...

Аимператор Алықьсандр апсха Сафарбеи иқнитә иназгаз ашәкәы атак снапы ианаиркуа, сгәаанагарақәа ара иануп аха, ажәалагы иис-зиаҳәа – иеирғәғәроуп, мамзар уа абаа дтартәаны еснағы ҳара ихъ-чаха ҳамағам ҳәә сеиҳәеит, иамуҗар, ихәеит, ағыңц дқаҳттар акәхоит, уара уакәзарғы, узалзбо ала, даара уағ дзықәғәытша азә уоуп ҳәа-

гы нацицент. «Са сакын шәхы иашемирхәацыз» җәа сгәы саатаччеит. Снаимцахырхәан, бзиала җәа нахәаны, сыштахъка саагъежыит. Апхъан санығоналоз ашә иадчыла игылаз аинралцәа зегь шанханы ишсыхәап-шуаз, снарылкәраа-аарылкәраауа, есс, уцаларгы уцала, сус қатданы слығонахәаша сцейт!..

Аңсныңса саант сышцаз еипш: өйла, фаетонла Анағанза, уантәи – иссығышыз ғбала... Сахъаиз, Сафарбеи ду даара ҳатыр әқәицент се-илкәа-еилгәыцәра – адәнықатәи аусқәа реилыргағыс үқастсоит ҳәагыы сеихәеит, аха иалоухи, әкъчаңа Евстрафи Пустатович Шутин (Адунеи имбаит, изакә жәлоузеи иштыхыз) дназлоу, абыкъ ассы Быкъ Бакәа-чаа икъынза, зегьы сшыцганы сгәағ ркит. Асланбеи идгылағәа ракә-зар, сахъцаз, сахъааз, исхәаз-изуз ухәа шеибакә зегьы раҳаит. Ҳара ҳәи еипш маңа уағы иахызымтәахуа адунеи ағы үзара тыңк ыкоуп җәа сыйкам – иласгәыдцәнгы сыршыт! Убрижъеигы атоурых ахаан сагәаламшәо, наңаца адунеи сшыапы алхны сыйкан, уара удоуҳа са-нарпшит акәымзар. Ус акәзар, акы сапсазаап, сара атсан үәыхъамты-ражәгы, сшыхәмар-хәмаруа дырғөгөыхүү үзара ахрак соургы ауеит – сызхагылаша ажәлар соур!...

Жәлар рәөхәеиңтахәағ

– Зны-зынла, сажәа ҳәашьас иасташа җәа, заа сара сшазхәыцхъаз аиپш акәымкәа, сышнеиуа, иаасымғатәны исымпсахыр амуа саатагы-лон җәа уасымхәаҳъази – уаргы убри ауп уажә узғө. Ари нахъхы зшыапы кны удәйкәлаз ажәйтә тоурых ду еиңтахәашьас иазықоутцарц угәи иң даара аеңсахит, аеңиңанакит – исхәо ҳатда, еиңхеит! Уаҳагы аеакала еиңтахәашьа амазам, убасқак еилапатоуп ҳтоурых, аиҳарак Чачаа раахыстәи – үзара лафк налато, үзара-үзарағы лакә-пшрак нато (уи устыы алакә-цәа акырүзара иақәннылахъеит) еиңыбаашәа иумгозар, иғәйптәагахоит, азызырғорра уадағоит, ихъантахоит.

Ари умбои нас, уи еильркаазшәа, шақағғы, угәы итамкәа, ухы итамкәа, рәаларгалаз: жәла змам, хъзы змам ақъчаңа инаиркны атсан чычына икъынза. Уажәа уәңдааны ацәажәара дара рәазыркит. Ирхәалаит нас, иабоуپырхагоу – иузеиңгымзар!..

– Уи ауп саргыы сызғу, аха арт ирхәо ахъеиқәшәо шықоу еипш, иахъеиңнагогы маңым. Зны-зынла сгәы бжъажъо санрыбжъахағалак, атоурых-шәкәкәа срышталоит, аха уақагыы сзырлакғакша раңәаны

испылоит. Иаххәап, ҳтоурыхәфәцә дүкәр руазәк аңсха Қыалышбей ишъра зыхъяз ҳәа шеибакәү зегъы Асланбей ихаратәны дцәажәоит, уи заагырыгы итепикхъязшәа – имфа иапырхагаз иашъа Сафарбеи дңырихырц, иабгыры дишырырц, нас мчыла Аңсны ахра импытцеихаларц. Игәтакы шынаигзәа ҳәа иихәогыры уи ауп: 1808 шықаса латарамза 2 ауха, Қыалышбейди ду, Урыстәйла аиҳабыра иғәра цқыа иргө джәларц азы, уаҳъ дара рагъ, Петербургкә, шасыс идәйкәнцараны иказ ипа Бағалбей қәыпши иареи абра Ақәа ұьара сасыртаны иахықазынтың таапанчала азә дреихызышәа, Қыалышбей фыңъара ахы иаахазшәа, аха дшазымгаз аниба, Аслабеи даацәркәнаны, иахәа тпаа, деихырасса-е-ифырасса иаб дықәйтказшәа. Иара убас арақа уи иңиз ифызцәагъ иаргыры Қыалышбейи ипацәа еитбәацә даеа ғыңъагы – Рашәтамбейи изықны игараз даеаэзәигыры ршыхызышәа. Бағал дхәы-баапсны даанхазшәа. Асланбей иишишырц иитахытәкъяз Сафарбеи уи аамтәз Лыхнықа дцән дықазшәа, уи ақнитә уи деиқәхазшәа...

Ари ас икалатәкъязар, саҳәшья ду Рабиа-ханым даеакала еиталхәарымыздың излашишоузен ари? Зегъы ҳаркәатцып, аха Рабиа-ханым усқан асаби дабалызгараз? Уи асабигыры даанмыйжыкә Асланбейи ифызцәагъ иаргыры дыршыхызышәа...

Ас шақаула шақа зтаара уззәиртцуазеи – рууа зыгәра угара узымдыруа уқәхойт, удоуха иутданаҳәоит арақа амц шеиҳа атабырга ааста. Амала убри атабырга аарпшреи ашъақәыргылареи убасқак иудафуп, убасқак ашәшшы ахарпоуп – шыаугатә усттцаарал са сыйғу аха, садызылазеи, ианбатәи усу сыйлацәажәо, иртүтуа сзагәйлоузен ҳәа саатгыланы ахәыцира саналагогыры ыкоуп, усқан изығохуо кәйжә-кәйжә иптыжәкәнаны икаспасап ҳәагыры инақәск-нақәсклойт, аха нас дырғөгүйх мчыла схы сәжайыт – атәымт жъакца еипш сгәи иалахаз хъаа цәгъак уеизгыры-уеизгыры иалсымхыр амуя...

– Үақәымтциң... уи атәымат жъакца жәлары зегъы ҳәаах иалоу тәйимат жъакцоуп. Иңамығәа-цәгъюп ари, аха реиха ғыамығәала илыхшаз иоуп Ан лыпс иахылтцыз лыхшара зегъы иреигъальшо – убас икалатап уара узынгыры ари урғиамта. Үақәымтциң! Унеила ус ушнеилац, иудыруаз, Аңсны дықа, Җырқетәйла дықа, Шыамтәйла дықа, псыуа зхылахәоу дахықазаалакгыры идоуха уара ишууцу. Унеила унеишьала – үақәымтциң, атыхәтәанынза инагза уғаҳәажәабжы ду. Абри ауп сара ажәйтә-ғахәе-итахәағыры иуабжызыголо..

Анаңзен

– Иаҳзааит аха, изакә аамта мыждоузеи иаҳзааз, нан, – иҳапсыхәои, ҳабакылнагои ари! Сыбжыбы уаҳаумама, нан?

– Ааи, быбжыбы саҳаеит икказа... базустада? Баргыбы бсырғыхама?

– Ааи, нан, сурғыхаззаит... Сара Асланбеи ианназеи соуп, нан. Уара сумырғыхаргыбы уи дзықәшәаз азалымдара анышә сытцанаргылозма, адамра хыла санарсит, нан!.. Сааզамта, сыйсизткаара Саслан қәымшәыш - дабақоу, нан, иаргыбы дыршымыа?!

– Мап ди, иара деибгоуп, аха ихыртаз ахымзг изхром, амала разъыс иоуз – ихазтаз мачыөхеит...

– Усоуп, нан, усоуп... Ихарттар қалоума, уи анхартца – зынза ҳақәзәйт ауп!..

– Ихыртаз цәгъамзар бзия қазымдо роуп, ди, урт Аңсны иамтәахьюма зныкыр! Урт зыламыс псыз роуп ди, иага саркылар урысыргыбы, рыламыс рөйхашба амазам!

– Ааи, нан, сукәыхшоуп, зақа сгәи итүхәауазеи. Аламысадақәа роуп дызфаз ахыбы-псҳа Қыалышьбейи лашара ду – Асланбеи иакәым аха, аламысадақәа, аҳарамқәа роуп!.. Дабақоушь, нан, уажә иара Сасланбеи – сцәен сыбафи здырзланы, схәыцқәа ирхысааazelаз?!

– Даҳыыкоу маזוуп, аха бара ибасхәоит, ди: Ешыра дыкоуп, Омарбей иғы... уажәоуп данааз Гъачрыпшынта, иабхәараа рұныта. Даара ғәғәалагыбы аицәажәара рыман – ируша-иқартцашазы... Асланбеи аурыс еиҳабыра рагх, егышысхарам, саб сара дышысымшызы ҳәа ихыбы еит-иҳәеит, аха егъалымтит... Еиҳагыбы изығашканы икоуп, имария роур изыруша сеидроу...

– Аа, нан, иаҳья үзара унеини ухы еитоухәо икоума, шәгәышәеанызы! Уа ҳара рыцхакәа, бзангыбы таҳа ҳартом, псынгыбы адғылы ҳаттадыргылом... Шәеендишәекыл, нан, уаҳа псыхәа шәымзам, шәеидгыл зегы, шәеилатқәа!

– Еидгылашьас иҳамоузеи, ди, аишьцәа ҳашьа гәакъа ҳипсахуазар, чархәарыла ҳайтиуазар?!

– Аа, нан, нан, ус егъа иқазаргыбы, шәкәышызы, шәара-шәара шәыкәе-ибамхын зынза, аға иғәирпсахәа!

Исырғыхаз амшын

Аұқөажә Адианпұха мца-ғбала данныңөз,
Сафарбей Чачба канъала данлыштың...
Жәлар рхәамтыхта

Сара иуасқәоит ажәабжы, асқатәни иурцәажәахьоу азәры сиенцәамкәа – стәуп сара гәтыха-жәабжыла, тоурыхла, уи ауп уахгы-чынгыры сшақьшакъо сзыргәатеңи. Аұқөажә Адианпұха мца-ғбала данныңөз, Сафарбей Ачачба канъала данлыштыңгы сара соуп илазга-фазгоз... Сара соуп Қыланыш лаша иғбақәа мөлас ирымаз. Сара сылоуп аға дышыңхытуа, ауа-тахты дшаауа...

Сара Гомер дүззә иашәақәа зөйтқааз соуп, ицәаҳәақәа рыртәашья сиңәқәырғаша еипшуп. Усөйіпш сара, усзыңырғы, сажәа урхә, нас ақъаад ахы ииага – упсы ахатса, ирцәажәа. Сара адунеи ааршазар шақа схәахьоузеси, иахъагыры сшағың сағуп, аха ари сзысуа аққаралықә псылмұ-дгылра акғыры анхалом – калам-пынталада иғу ауп нағаза псрәзқым...

Избоит сарғыры, уара иуқәарц иутаху атоурых жәабжы ду ахәара зақа изуудағу, уажәы-уажәы уааниеитара схықәағ, ажәйтә Чачаа раҳтынра ду ахъыңағ абаатәғы, унархықәаша-аархықәшоит абаахыжекәарахқәа, уртрыбжеиҳарал өйт-өйт ицқыаны, абаҳә пөыхықәа реипш, сара исзажақылоуп – ахаан еидкылашырак рымазамкәа. Ус ауп уара еидукыларц иутаху ари атоурыхы шықоу. Уигыры «лагәымла» ипжәаны идырбагхьеит, ишәхадырштырц, бжекиңан шәхатәқәа шәнапала ицқыа-шәкъя икәиртцахьеит – избанзар, зтоурых зхаштың иақара зиаира мариоу азәгыры дықағазам...

Сара амшын дүззә сшыңәоу шамахамзар азәгыры симбазацызт, мышрақә уара усыхтығәлеит иахъа ашаңқыразы – еиқа гәтыха дус иумаз х-ажәак – «Анцәа иұмырзын сыйжалар!» – рхәара уахъахъзас уара уатқыс сара сеңгәрғьеит, урт ажәақәа нағаза иғәнискыледит, рапхъаңа адунеи аныршоз сызшас Анцәа хыыштарғыңда Дүззагыры иахайт...

Убжы иарғыхаз сара – ғыңызмтала сөйхеит, ғыңызмтала сааилацәқәырған, ғың ағәараҳәа сааилашит. Шыңа сазхиоуп уара уаңәажәара, издирүра ак аанмыжъкәа иуасқәәп... аха, сиши, уажәнатә азә дахпрырхагоушәа збоит, дазустада анирахь ицәиркәа-цәйрасуа? Уи иахар стажым сара иуасқәаран икоу ажәабжы – данупыртлак уааи сара сышқа, хымпада уааи, тұхыбжынзарғыры схы сеңгзом, схы ухызбаауам...

Аҳ «иарғыажәңә»

Сара ажәйтәзәза Нартаа дуқәагы срыңыған, Абрыскылгы си-
цөышәланон, аха уи сициент – ухырхәацәоит ҳәа гәйбән сыйтанды.
Умхырхәакә нхашьас икәй?..

Апсха Леон лаша ихаангызы сыйкан сара, аха уи иаамтазы уафы сибо-сиаҳау мчы сыммамызт (уи ауп уаргызы үсқантәи апстазаара иазку утоурыхтә фымтағы сыйбахә зынза изуғаумыршәйизгы) – уи идоухамч ҭәғәазан, аеңәиргаха снатомызт. Акыр шәшишықсақәагызы рацәак уафы сиздүрзомызт. Са стәи иакит Чача раҳра анаинахыс, аиҳарапт апсха Қалышын инаиркны, аиҳаразакгызы уи ипа Сафарбейи иаахыс, агырцәа раҳцәен апсуаа раҳцәен жырацәарала ианеилахәхана хыс. Убри инар-кноуп хәычы-хәычы агыруа быйшәагызы арақа ахтынрағы ианцәи-ртзызгы, ишаан-шааниузгызы ахтынра иахыпшыз таудади-аамстен азәй-рөфө афранцыз быйшәа еипш иалацәажәо ианалагаз (анкыа зны аурым, абырзен быйшәақәа рыла ишцәажәоз еипш). Уи ағиара сара ҭәғәала сацхраант – апсшәа сақәытны бжеихан гыршәала акын сышықчақыу-аз, ҳәсеи-хацәен ркъатеинах пәтәо ишсырчоз. Уи аамтазгызы «сдиплома-тият» усурагы шытастомызт. Иаасывалазгызы өрәпа днасыштуамызт, зынза иара имырдырзакәа, бжърабыжьтәа анышә днытассалон. Атсан чычина Къағәса дасацлабыр цәгъя имбо данцәиртгызы ихызыз умбои – знык ақара уи Санкт-Петербург дцан – дааит уеизгызы, цҳаражәхәафык иаҳасабала, хатала аимператор дидикылент. Убри азы дзыштызы Са-фарбей лаша ҭабуп ҳәа еиҳааант. Уажә еитах доуҳала ипсыз тоудеңт ари ахәартлағы, аха башоуп, акгызы дүхәом, нақ үйкәэтны өапхыза са ус-зызыролар еиҳа еиғыуп. Шъаруан ашәаҳәағызы атоурых-фырхаттаратә ашәақәа сәхәйт ихәахит. Уи умпсыкәа шәа ухихәазом, ипсыз роуп ды-зхагыланы акыкылхәа ашәа ззиҳәо, ипхъарца цәышшыматыр лархадар-хо. Иаргызы дажәйт шытә, неихыркәа имам. Амшын акәзар, сара соуп зегъ здыруа, гәтыхала итәу, сара исхәо урхә ҳәа иуғуп, аха уажәраанза иабақаз уи, настыры өеирас иқанатхьюзеи – гәйрәфамзар изхнагахъо-узеи арах?.. Ағытғы иакәзаргызы, ғыты ҳәа иоумхәақәа ғүтәзом, настыры уи иаамта цахъеит ишцара...

Дырғөгүй жәйінгүй-ғанғы сара соуп гәырғеи гәәкреи зегъ хызъеу. Схата иага сыцәгъазарғы, қачақърыла апстазаара еиха иззы-цәгъоугы маңқ иааизымариахартә иқастсоит, дысшыузарғы, апстра изымариахартә – дырчко маңара имфа дықастсоит...

... Сара Алықсандр Македонскигъы сивагылан аус зухьеит, Чингисхан иарғажәфасъы сқалахъеит, Наполеон, Гитлер, Сталин, Муссолини, атырқә султанцә... зегъы рөңи снанагахъеит. Имам Шамиль иғтты сыған зны, Ҳацыы Мурати иареи срыбжъақъачақъуа еилызхызгъыса соуп. Усқан ахышқәа сахырыцхрааз азы Җифлис скылганы мазала аҳамта дүкәа сыртейт – ҹыдала Кавказ анаместник Воронцов ихата снапы иаирkit...

Адунеи ағы қалақыңыпхъаңа (айхарак ахтнықалақъәа рөңи) сыйхъз зху амфадуқәа зқыла икоуп, «Евстафий Пустатович Шутин» ҳәа өфағаза зган иану ағбақәа арханшәа зхы иахырхәоз амшын агәи еиғырфро ихуп, шамахамзаргы сбақақәа қытәи қалақыи иахырхәгылам ықазам; ұзаразатәйк (хтнықалақък ағы) абынхәақәеи ағағахәицқәеи, ачынча инаркны, ашыауарадынқәеи ақераанқәеи рұйнза, пәстәи-пәсаатәи, гыгшәыги рыхкыс уи атәйлан иаақоу зегъы ракака, рәдәи рәқацаны, рәдәаҳақәа музейк ағы иқәыргыланы иахыримоу рғанахъшәа үзара, Мысратәи афрауағы иеипш, сыйсыбағы хәшәйркны, убас сцәаҳа ҳәнихәекз, ҳаҳә-тоубыт дук ағы ҭыкка иаағшуа ҭатданы срымоуп – иахырхәа схәом, шәхала шәгәи азыымфозар. Урт сыйсхьюо үзыршьоит, аха иаарласны схы дсырдырраны сыйкоуп – иуасымхәеи, мәшәа, сара ахаан импсуа, шәара аттарауа шәхәашыала, мифтә фырхатоуп. Са сқычақъуп, са сахжам, аха наунагзә ахцәа рышәштыра сыйратәоуп, сыйцзцогъы мчы зықалом дунеихаангы...

...Ари са сыйлаңақәа Қыалыш ипацәеи иареи раамтазы нахъхыи Урыстәйла-тәашәыркы аимператор иаҳтынрағы ақьачақъәа рус бзианы еиғекаан. Үақагы ахәынҭқар өңиц Алықсандр Актәи «забдызшызыз» ҳәа ахъз ҹапшыза ихыртахъан урт – иаб Павел Пиотр ипа ишышыша шықалаз, Қыалыш ишышыша еиپш, ағстаагы изеилмырго еилархәахъан уи аиғекаағаңағы.

Арақа ҳа ҳөңи Алсланбенгъы азнықаз ахра ааникылеит, аха Алықсандр иеипш иеизышақәмымырғәеит – уи алсымыршеит сара абри иубо схатагы...

Ари аганахъ ахыш қычақыңыа раткыс сеиғхъеит. Алықсандр дызлаиааиз иарғажәә, ҳәынҭқарратә мазанықәғағыс, дара рхәашыала, советникс имаз Сперански илоуп. Уи дқычақъымызт, аха ахшығ ду змаз азә иакәын. Уи Ерфрут ҳәа иахышшытоу атыпанд изныкымкәа Алықсандр и Наполеони реиңиларақәа дрылахәахъан. Ҳаңала изныкымкәағы Наполеони иареигъы еицәажәахъан. Наполеон ари ауағ Урыстәйла ахыынзаназаа зоу иңназго уағ қәыш дықам ҳәа изиҳәахъан. Җабыргы,

уи саргы десиңшымкәа, адырра ду змаз уағ қөйгөн. Үрыстәыла аиҳабыра рнаңхарағы акыр аитакрақәа алеигалеит. Зегын инарыңкны, ахтынрағы аматура иалаз ауа рчынқәа раңыхреи аколлектә ассесорцәен асттатә советникцәен рчын аиуразгы есышықәса апышәара өңіңкәа рымғаптара үхәа апшызгаз иара иоуп. Иара иоуп үбас үсқан Үрыстәыла иқаз, шәара шәхәашьала, аусзбаратәи, административтәи, афинанстәи напхаратә үсқәа реиңкааша ңсаҳтәуп ҳәа ажәа алазгалаz, аконституция өңіңгы шыңқәзырыгылаз...

Ажәакала иүхәозар, ауаажелларратә үсқәа шейбакәу зегын зызбоз Сперански иакәын, арратә үсқәа – Аракчеев. (Артқәа уара иабудыруеи ҳәа сұюумшын!)

Сперански ихшың, идырра Алықысандр итәи атқыс аптыжәара аго ианалага, настыңы иқантоз аитакра өңіңкәа ҭауади-аамстен рганахъала иара ишқа агәаң бааңс андыртысы – иңғылазааша аруадағит. Иара Алықысандыр ихағатың иахатыр ланарқәуашәа ибо далагеit – «исовет-ның» ихъз-ипша мыңхәы иахыштыңыз иахъыаны. Уи ақнитә иматура дамхны аусқәа зегын Аракчеев ирапы ианиңтей (са сүсқәа Сафарбеи аттан чичиа ирапы ианиңтарц дшағыз еипш). Аракчеев, уара ибзиан иудыруа Пушкин иүхәашьала, аңғыла-үсқәа реиңкааразы дгенини. Аеакала иүхәозар, дқыачақымызт аха, уи аганахъ сара десиңшын... Ираңаоуп арақа еиңурпыша.

Уи – уи ауп нас, уаҳа лаңәажәара атахым. Ҳайасып шыңа ҳажәабжы ашқа. Уажә сналаган извеңтасхәап Аңсны иаанагаз афранцыз ныїқәафи сареи ҳшенибадырыз (ус иагағ збаһьеit зтәи извеңтасхәаша, аха ари уара уажәабжы еиңа датканкуеit).

Ахмытбеи ихаан ауп ари анықалаз. Ахмытбеи, нас, Сафарбеи ипетіб иоуп ишудыруа. Ахмытбеи иашьеиңаб Омарбеи Петербург Пажтәи акорпус далгахъан. Арт раб Сафарбеи даныңсы, Омарбеи бүйарла да-аганы ңсаҳас джартцахъан. Хылт димамызт ақнитә, иара ариғы даныңсы, үсқан зынза иқәыпшыз Ахмытбеи, ипсыз иаша итыңдан ңсаҳас джартце-ит. Иара Ахмытбеиңгы, иаб Сафарбеи еипш, ахра шааиоуыз еипш, ағы-руа ахцәа рхылт Адиантқак дизырхәеит. Иахәшья гәакъа Еңғызы-ханым лакәзаргыбы («лара мыңхәы дыңшын, лычапаша митәзан, қазшылак дыхиан, цәымзашәа длашон» ҳәа шәпоет иззихәа) Дал, Җабал... Уарда ақыта итанхоз Маршын Хыымкәараса диццартә аусқәа еиңурка-аит. Хыымкәараса, ишудыруа, Дарықәа ипацәа дреиуан. Иааикәшәан даныңсы, ипхәыс еиба Еңғызы-ханым хағылаша дналыштығежекиын Хырыңс ипа Бабыш дигеit – Амтқыалтәи Амаршын. Ари мыңхәы иғә-

ныргеит Хымкәараса шытрава дыззааигәаз Дарыікәа ипацәа – аиҳарак Баталбеи, зегъ реиҳагъы уи ипа Алмахсит амца ицранатеит... Еңцы-ханым ипсыз лхатса ийнитә па длыман – Махматқьари захъзыз. Уи, ишырхәо еипш, дыбзамыікәмыйт, аха, иабпса иахъ дцеит, динишәеит Ба-бышь, иаб иашыцәа зегъ зағаз. Урт рыцәгъя ианшья Ахмытбеи Чачба икъинза инеигон иара.

Ари ауағғы сарғыи ибзианы ҳайбадыруан, аиҳарак ара Акәа аба-атағы, нас Лыхны ахтынрағы акырынтә ҳайдтәалахъан. Абри ила сарғыи исылсыршаз раңауп Маршанаа иашыцәа нақ-аақ еилаланы ри-бартәарағы (угәры иалымсын, ус иқан сара дтас исымаз). Маршанаа ртышәа Ахмытбеи бүйарс дызкыз ахышқәагъы Даң, Җабал атрыцқьа-арағы ғәғәала рхы иадырхәеит. Ари аламалак узлаңаажәо ак ақым, шәара арғиағцәа шәхәашыала, хаз темоуп. Аеазны ҳазаатғылап – иуҭаххозар...

Ажәакала, аханатә ишысхәаез еипш, Ахмытбеигбы ңсұас дшаақалаз еипш, ағыруа ахңәа рыңқа дызырхәеит, уи илхылтцызгыры ғыржас ағыру-ахеит. Убрі ала Қыалышьбеи ду итыхәтәа зынза иаҳрыцәгъоит, шей-бакәу зегъы ағыруаҳтәеит ҳәа жыраңаарала Аңсны иағраланы рәғинар-хәзеит. Раңхъаза зегъ ҳаицхыраан маанала уи иалаҳгалаз Сафарбеи иакәын уеизгыры. Убрі атәи үәгъамкәа иашәақәа руак ианирпшит ани уара узхырхәо Шъаруан ашәаҳәағыбы: «Ахқәажә Адианпхә мца-ғ-бала данныкәоз, Сафарбеи Чачба канъылаа данлыштыз» имхәеи уи! Убра диашоуп, иара амшынгыры ари ахәамта мырғашықәа иаанагеит – аканғыа иара иаҳыхныікәалоз ақнитә иаҳамыштит умбои. Зны-зынла уазызырғола нас амшынгыры, иаҳыхыікәынд-шәындуа (иаҳыхыгәрым-чры-муя схәом) ғыара ак ағұхлап, бызшәас излаңаажәо узеилкаауазар – ағыршәа ҳзамыртцеит уеизгыры), «Гомер ду са соуп дызғыпшуаз» ҳәагъы избахә амоуп...

Иара абри амшын ағәы ғбала дхылан ауп уи афранцыз нықәағы ҳәа сыздөүгүры зны абрахъ дшааз. Фредерик Диубуа де Монпере – ашәаны исхәандаз уғәахәуа, абас икоуп ихъзы ижәлеи, иуаҳахъоу сыйздыруам аха... Ассир, абар уара иарғыы уажә арақа дқағекағуа дахъаацәыртыз – удоуҳа даанагазаап ариғыры – пшра-саҳыалагъы даңсыуоу ғүшшап: тағакы, ипшынтағәы ырхәаны, иблақәа ахшыныңба еипш итыпхо, иихәэи ашла аалағфуа... Иара иәала иуеихәааит усқан иибаз-иаҳаз, иага умхәан, сара қычаққык исхәо ааста ус еиғъхап. Иара ахыш бызшәа шъахәла идыруеит, иихәо еитагара атахым аәекым. Акызатқәык уара апсшәаҳх ииганы ианудап...

Фредерик Диубуа де Монпере

Зыпсадгыл иалырцаз – абри сакәын сара...
Хасанбей Аачаба

...Аңсуаа шәтоурых аилашымтақәа руак иахтыгөлаз уафуп, нас, сара тәйимуағыкгы. Кавказ акәша-мықәша снығәарақәа раан ауп ара санаа-нагазгы. Уаанза избахъаз Кавказ атәйла ғацәкәа акы еиңшымкәа сар-шанхеит ижәйтәзатәни ари шәыпсадгыл. Аиңш ипшүзу, шәәптыңапла, тиаа хыла, пәстәи-псаатәи рыла асқак ибенеу даеа дгылык азбахә ахәара уадафуп адунеиағ, хара Ҳашвеңариагы убрахь иналатданы...

...Уара уажәабжы ағы узлаңаежәо аңсха Қылышьбеи ипацәа ахъракәу ақнитә, Аңсны аңсабара азбахә уажәазы саақәытны, иараз-нак иузеитасхәап уи ипацәа рахътә иналукаазаша, хъзи-пшени дүззә змаз Ҳасанбей Аачабеи сареи ҳшеникәшәаз, ҳшенибадырыз. Ҳасанбей иаша ипа Ахмытбеи иакәын Аңсны аҳас иамаз сара уи иғә саннана-газ аамтазы. Арт раб Қылышьбеи ду ишьра зыхъяз аусқәа ртыхәала иара 8 шықәса Сибраңа дахганы дыған, дхынхәижътеи митәйк тұамы-зт. Иахтара шықалазгы ус ауп. Иаб Қылышьбеи даныршы (ипа дишьит ҳәоуп ирхәо) Ҧырқәтәыла аиҳабыра рыңхыраарала пұсқас дәланеит иашьеңхаб Асланбей, аха дук мыртықәа, уи мчыла даххәаны итып аа-никилт Сафарбеи захъзу еғи рашыа, ағыруа ахңаа ирымахәыз, Ади-анпха Җамара лхатда... Ари ауаф цәгъя-базазала 12-та шықәса Аңсны дахын. Уи ижәлар аиҳарағык дыртхымызт, дрыдрымкылеит, даары-цхаушшартә амчымхара баапс дтагылан, арахь дызтаз агәнахарақәа рацәан... Уртқәа зегыы изхымгакәа иааиқәшәаны дыпсит. (Арт ажәаб-жықәа Ақәа Чачаа раҳтынрағы мәғаптағыс исыңыртаз Қылышьбеи ду иқъачақ иоуп исзейтазхәаз.) Уи цәарзгак иоуп, аха абағұхатәра змоу ағыстаңа шиакәу ғашыом. Сафарбеи даныңсы уағы ишимбап еилағеиласрахеит Аңсынтылан. Ажәлар пұсқас Асланбей, мамзаргыны иаша Ҳасанбей руазәк дәлалоруоп ҳәа иқәғылеит. Асланбей ата-уад жәла ду еиуаз Җапшыа драхәшьапдан, Ҳасанбей урт раңкысгыны зынза ипагъяз, зхаҳәатәала иқаз Дал-Җабалтәи ахңаа Маршанаа драхәшьапдан. Ҳәарас иатажузеи, Җапшыа дара раҳәшьапа Аңсны дахызар ртыхын, Маршанаагы убас – раҳәшьапа. Арт рығонытқагызы маңа-аргама аибархарақәа тұсит, аха хазгы дара зегыы еидызкы-лоз, зегь реиха ишәартаз ағақгы ыған: уи ағырқәа раҳтынра ақәын, устәи ауп аханатә (излархәо ала) Қылышьбеи ду ишьрагы шеиғека-

ахаз, Апсны Сафарбеи иахаргыларағы шықалаз. Сафарбеи даныңсы, Гыртәйла ах Леван Дадиани иаразнак (Ермолов даныңсы итыңан Кавказ анаместникс иқартқаз аинрал-лейтенант Вениаминов ишиңеңхәз ала) пұсқас иара иаб иахәшья, (ипсыз ах Сафарбеи ипхәсіеба) Җамара Дадианпұа лықатцара иөзикит, ус ажәлар егеръилархәеит – Урыстәйла аимперия ду бғас ирыман уеизгыы, изыңәшәози. Арт дара рахәатәала Апсны ахра ағера здыркыз ахқәажә Җамара (үсқан лара Ақәа абаатәғы дықан, лаб иашыа ипхәыс Нино илхәоз ада ак қамтқо) дылпышагамхарц азы, Қарṭ итәз Кавказ ахылапшы Вениаминов идтала, Асланбей иаамыштах зегь реиңа Урыстәйла дшәартоуп ҳәа ирпхъаоз уи иашыа Ҳасанбеи, Қылашәыр иаҳтынрақытә ипхъан Ақәа абаатәғы даарган, игәиенәнзамқәа, дытқәаны (үсқан абаатә комендантс иамаз Могилевски иоуп зегь еиғызыкааз, уи ицхраауазгы ани ақьачақ иоуп), Қарṭ Метехтәи абаатә дтаркит, уантә Сибрақа иөы маҳәуа дхыртцеит. Апсуа жәлар ағыруа-хша Җамара пұсқас дхамбароуп ҳәа иқәгылеит, излархәоз ала, Апсны зегыы уағы ишимбаң еилағынтра баапсхеит. Кавказ иахылапшуаз аурыс иенралцәа аақөымтүзакәа еидашшылон, Сибрақа ихаңтаз Ҳасанбеи Ачачба иашыңәа Баталбеки, Рашәтамбеки, Җайрбеки пұсқас иқаңтаз Җамара Адианпұа адунеи дықәдышыгылом... Уи амацарагы акәым, Җайрбеки ажәлар рыдтала уажәааигәа Константинополь дықан, атырқә еиҳабыра дрыхәеит, Сухум-кале ҳәа дара зыштоу Ақәа абаа-хыргәэрта (аурысқәа ирхъчоз) агарағы, нас пұсқас Апсны Асланбей иахаргыларағы ар иртарц, бұйырла деиқәдышшәарц...

Апхын 1821 шыққасы, Асланбей ихата дхынхәзызаап Үйрқатәйлантә. Уи иуаңа-итәхңәа, аиҳаракгы асаңқәа, аублаа, пұсқәа ихы иархәаны, ажәлар зегыы ршьапы иқәиргылеит, Ақәа абаатә иакәыршаны иргылеит. Бұйырла аидыслара ғәгәа қалеит, аха дырғегыйх егеръилымшагәышьеит – Асланбей еиғикааз жәлары зегыырықәгылара аурыс еинрал Пiotр Горчаков инапхгарала ирыцқьеит. Уи пұсқас арахь дааигеит ағырқәа раҳәшьапа (Сафарбеи ичкәын), Санкт-Петербург атқара зтоз Омарбеки (аурысқәа Дмитри ҳәа изыштыз). Горчаков ауаа рыршәаразы Ақәа акәша-мықәша иқаз ақытқәа мышмыжда итаиргылеит, иқәиццишәа ииблызгы ықоуп. Апсхаңаа Бомборатәи раҳтынрағы иаанижит иара уа иганы иртәаз апсха қәыпш Омарбеки иахтынрагы иаргызызхычаша ф-полкк аруаа.

Омарбеки Бамбора дзыхъчоз асолдатцәа дреиҳабын, рхәоит, Ракоци зыжәлаз майорк – Горчаков уи ыдалы инапы ианицент ахтынра ахылапшра. Омарбеки ихатәибызшәа аахтәа издыруамзаарын, дхәыича-

ахыс шасыс Петербург дахыықаз ақнитә, ижәлар ртас-рқабз, рқазшыа ухәа аиуа-зенуоугы иларшәымзаарын, ргәақра ихахыгы иааниумызт. Даргызы дырцәымғын – атәым-цәа ихыркаауан. Иара иакәзар, иаб иашы Асланбей уажәымзар-уажә дызхыңны дишиыр ҳәа дшәаны, ахтынра дынтыхәәнды уафы дубомызт, итаку азәи диеипшын. Абас дышықаз, шықәсык ақара аатхыан еиپш, Асланбей иуаа иазықартқаз хтнұ-уафық ашқам итан дишиызаап.

Омарбеи даныпсы дук аамыртцыкә аурыс император, Аңсны ах ититул итаны, псхас дәқаитепт үи иашьеихаб Ахмытбей. Ари усқан дқәйпшән, даара дыңсығын, имч хомызт.

Асланбей дызхыңны даан ажәлар еитеилаирғынтаап, 15-нызкъыйык иреитцамкә бүзарла еибытаз аибашыцә Ақәа абаатеи Лыхнитәи раҳтынреи ирықәиршазаап. Излархәо ала, Горчаков усқан Ақәа абаате комендантс иамаз Михин «апориадок» қайцарц адца ииңеит. Үи бүзарла еибытаз иуаа иманы, уахынла, маҗала ааигәтәи қытак длақәлан иқәццишәа иблит – иаласыршәоит ҳәа. Ари ажәлар еиҳагы ргәағ еиланаршазаап. Азыхәаш-жыңдра еипштәкә абаате илажәлан, изыхъчоз аруаа ндыртәеит, Михин ихы хыртәеит. Уақагыы иаанымғылакәа, ргәашыра атыхәтәанынза еиқәдиртәарц азы, хахыртәниаа рәғыфархазаап...

Абри инақәйршәаны, дылғын-ғәкө түркә-ғбала Анағанәи даазаап Асланбей. Ари ажәлар ргәи архатан, ҳапсы-ханха, абыржәи ҳайғым, уеизгыы-уеизгы псхас дәхәттароуп ҳәа рәағшыаазаны рус нап аларкит. Ашәарта бааңс итагылеит аңса Ахмытбей ихата ипстазаара. Үи мызки бжаки иаапымтәаңзакәа уахгыы-чынгы Лыхны иаҳтынрағы блеихмырысығ аурыс солдағ дрыхъчозаарын. Иқалаз атагылазаашша даара дақәгәамцуазаарын Кавказ анаместник Ермолов. Дук мыртыкәагы Аңснықа рәааирхазаап аңсуаа рахьырхәра иақыз аибашынга-ғбақәа, Амшын Еиқәа арратә-флот иатәйз аекскадра, 2000-ғык аурыс солдаңзәеи 2300-ғык чыла иқаз ағыруа «ополченеццәеи» рыла еибытаз. Амшын ақнитә урт ацхыраара рыртон «Спешни» захъзыз даеа фрегатки, «Меркури», «Ганимед», «Гонец» ухәа еғырт ағбақәеи. Иқазаарын «Евстафи» захъзыз даеа ғбакгыы. (Үи са сыйхыз ахын ихәеит ани ақбачақ дансаңдажәоз – иаргы аурысқәа «Евстафи Пустатович Шутин» ҳәа иаҳышытаз ақнитә).

Ажәакала, даеаамтанаңкә еипшымкә Аңсны ашәарта бааңсза итагылеит. Абарт иааз аибашыцә зегъ ҹыдала напхара ритон, рхәеит, аинрал Горчаков ихата. Арақа иқалаз аибашырағы үи 800-ғык иеибашы-

цәа иңәтәхеит, ихәyz итегъгы еиҳан, аха зегъ акоуп ииулак ихәәеит жәлары зегъы бұғарштықраларының көзінде. Асланбей дырғағының Үй-көтөүләка дағналағасынан шығады.

Излархәо ала, атыхәтәен уи (1830 шықасы) дағағының дыхынхәны, иаша ипа Ахмытбей даххәнды амчра импүтцеихаларц иәазикит, аха усқан ара аурысқа даара руғедырғақтардан, еғылымшакәа назаға ипсадғыыл ааныжыны дықәтти, дыңсаанза Константинополь дынхон, уа дагъуп...

Крымтәи аибашыраан, 1855 шықасы, Асланбей ипа, атырқә ир рөү иафициарыз, Инал захъзыз, Омар-паша идесант дрыланы Ақәа дызхытцаап – ажәлар ҳатырқәтцара дула ипyleйт, аха уигы амчрағы днеиртә дзыжамлеит.

Абартахтысқәа зегъы руғаштахь ауп сара Аңсны санаанагаз. Усқантәи аамтаз, ишысқәхъоу еипш, Маршанаа раҳәшъапа Ҳасанбей Ачачба дыхтанды дахылказ Сибрантә даахъан. Уи уахъынта аашыас иқаитаз ҳәа егъсыздыруам...

Са салаңәажәоит иара дышызбаз. Амшын агаға иаваршәны сывланаңәоз аканцьала рапхъа Бамбора ҳәа иахъашытоу атыпдан хлеит (ус сабжыргеит Анаңтәи амфа санықлоз). Уа ааигәа, Соуксу ҳәа зыхъыз руғсахыз Лыхны ақытан иаҳтынрағы дықан аңсха Ахмытбей Чачба. Сара амшынуаа гәлыпфыл сыйын, урт сымғағырғон, сагырыхъон. Бамбора асқыалағы ҳанызхыт, ахтынрағынза афаетонқәа рула ҳаргейт. Уа ахтынрағы аңсха ҳашидикылаз, иара игәалағазаара зеиншраз ухәа саамта руқәмұрзықәа, Ҳасанбей иахъ сыйцакны убри итәи еиҳа иузенітасхәар стахуп. Избанзар, уи еиҳа схағы даанхеит. Аңсха Ахмытбей излахажбъеигаз ала, рапхъа Ақәтәи иаҳтынрағы ҳнеини, уа акомендант иҳацитдо амғанызағ дхаман ҳәар әкәйн ҳара ҳықәкыла ҳнеирц ахъаңтахыз Аңсны мрагыларатәи адғылқәа рахъ, аиҳарак ашъха иапныз – Дал, Җабал ухәа руғаш.

Ақәа абаатәғы канцьала ҳанаадгыла – Урыстәйлан үзара снеиз ғылыми шығармасынан, убасжак аурыс солдат рацәан. Аканцьа ҳұмытцәзекәа ираххәеит ҳахынтаауа, ҳәар ҳашидикылаз, ҳызы-хұмыт, ҳазустау, Лыхны ахтынрағы ҳшылказ, ах, ихаиҳәаз. Дук мыртықәа мәғанызасғы дәртептит уахъына иахъаңшуаз уағы мәндерек, рацәак даумкәа, ишапқәа тәйірғағаза, их-ду дамақьағаза, иптақәа ҳәймаа-жымаағаза... Ар руыматәала деилахәан, ачын ижәға иқәын. Ари ашътахь излеилысқаа ала, паса зпа иишъыз ах ду Қыалышъеби Ачачба ихатәи қычақ әкәзаарын – уажә дуаға дуун иара итәала, акомендант дихатыпшағын. Уи,

абри шәымғанигоит ҳәа ағбағ дааган дансдырбоз, францыз быйшәела дұрыжә-быжәуа апсәа сеихәеит – иааңыасшьеит. Үи аума, амға ҳанықәла итегъғызында сзыршанхашаз ажәабжықәа сеихәеит, иахъагыы ихастдару ихасымтцару сзымдыруа сыйкоуп аха: ... шәа шәғы Франция, Париж снеихъеит, Аңсны ах ңсағабзия Қылышшыбен ду инапынта-ла, ихәеит үи, адәнықатәи аусқәа реилыргаф Җалеирани сареи ҳаин-циәажәахъеит, ихәеит. Иаргыы саргыы еибаххәаз ҳәа лафқәакғыы ааңы-ригеит, аха Җалеиран алаф ихәон ҳәа смаңацызт. Иара уажә исеихәаз-ғылафс иузшыо ак акәым – үи ақьачақрах, ҳәашгаш-ағыстаарак ахъ еиҳа иурхартә иқан...

Канъала ара ааигәа, Қылашәыр ҳәа изыштыо азиас амшын иахъа-лалонза хлеит. Үа ҳканъыа ааныжыны, сзыхъчоз пытфыки, мәғаны-зас исыңыртказ ари ачынуағи (ақьачақ сизхәом шытә, иага умхәан, ҳәынтықарратә усзуғуп) ҳаңыны шыапыла ҳөйнинаххеит. Ара ааигәа, абри азиас апшаҳәағы акәзаап Ҳасанбей иахъынра ахыркоу. Абрақәзаа-рын иара дандырзғыы аиҳарап иан дахъынхоз, лхатда ишьра, лпәцәа руазәк итәхара, иреғызы даеаңзәғы ирзра, еғырт иаанхаз зықәшәаз ахынта-ғынтара дүкәа, тыхеаптәарада агәамт-хамттрақәа, аилағын-трақәа – шейбакөз зегыз анылзеилала, лығхәара дыркъяғит үи ахкәажә хазына. Идирзыз лпә Ҳасанбей дхынхәныданаа рапхъаза Әкәа абаатә ағонытқа ижыз иаби иани, иара убас еғырт ажъраңаа иатәыз атах-цәа рұхатғәынқәа рәғы дымшәа-дмырхә днеизаап, днархагыланғыы игәы даатасуа, дшыамхнышыланы итәыуазаап. Абаа зыхъчоз рығ-рәемхәо ишихәапшуаз, ари иааишьеи ищашиеи рзымбатәбараҳазаап. Аңсны зегыз иажәабжыны иахъытәаап ари иигәәттыз, Ҳасанбей – Ҳасанбей шиакәыз даанхеит ҳәа иахатыр еиҳагыы иштытцаап – убасқак ажәлар пату ақәыртцеит...

Абас версбжак ақара Қылашәыр азы апшаҳәа ҳавалан ҳашфө-иуаз, нақ-аақ иршанхагоу шәәптыңызла ифычоу ахәыпшәзәа цә-ртца иалагеит. Үс, еиғекаарак рымазамкәа арақа иахъабалак иұптылоз амжәа-тлақәа, атәа-тлақәа, абхәа-тлақәа ухәа ҳнарыбжысын еипш, атыхәтәан ұзыргәал-аандала ихкааз, ағәаше ҳарак ду зғаз ахтын-гәара ҳәепхәа иааңыртцит. Агәашәқәа анахзаадырт, ашта ҭбаа-тыңә ду ҳаҳынтализ, ҳаблақәа иаарыхылент даараза акыр зымәхазкуаз, амәө-гәашьақәа ирықәғылаз ахтынрафнхыбра ду, үи ахатагыы ахы-неимоу, изақараазаалак ҳаҳәык адгаламкәа, ишеибакөз зегыз мәліхын. Оумашәа ипшізаны еибытән. Атақа азган затәык ғәыла итрыбын – үи өтразаарын. Еғырах зегыз тыхкка, ицқыакәакәараӡа иқан.

Лыхны Ахмытбеи иахтынрағы ҳаҳынеиз еипш, арақагызы ғонытқатә мғы-мардуанла ағбатәи аихагылах ҳхалеит – уа шейбакәу зегызы ағны иаакәрышаны бартаран. Абартсағы абас уаа-жәохәғык рақара ахұны-матцуцәеи, апшема изааигәазаз тауади-аамстен иреиуаз ҳнары-лагылелит.

Абрақоуп Ҳасанбеи ихата дахъаҳдылазгы. Үи дзыгәтүлатәаз иарғыажәғаңзәеи иареи ағәйрқы ҳәа иаахатғылелит. Ари ауағ те-итпшла узыргачамкуаз азә иакыны, ишырхәо еипш, мрада-мзада дқап-ха-каччон. Үи қәрала 40-50 шықса дреиҳамызт. Оумашәа ипшзанғы дедилаҳәан, ицәфек-цәниатәаза ақымжәи акабеи ишәын, аразын «хылпа» ҳәыңқәа зхаз иҳазыртракәа еипхаххаа нақ-аақ иғәышпқәа рөғи еилакәеициуан. Ртас ишаңданакуаз ала, икәнзыз атапанча ссиргы разнышха иуғақчон.

Ари ах үағы-лаша гәык-псықала апсшәа ҳаҳәаны, арах шәаи ҳәа днахпзызан, рапхьатәи ауада ҳнығонеигалеит. Арақа қәардәқәаки, еишәа къағәқәаки, иара ус ицәаблагәны иқатда мәтәи цәартағәыки рыда уаҳа егъонагыламызт. Ари ауада ҳнығонысын, ағны азғанк зымехазкуаз еғи даға ауда еихых-еитых дук ҳнығоналеит. Абри ағбатәи ауада ақәзап ах исасдқыларта. Цәартағәуп, мамзарғы дивануп ззуҳәаша ғоны-матәақәак ауархал дүкәа рықәрышәны игылан арақа. Урт адуюңа иры-зкуп, дарғыз дауғаттароуп үхәрын – Гомер иғымтақәа рөғи зызбахә имоу ааугәладыршәрын. Урт изақараазаалак шәыгак ырдгаламызт, итыққа ирныз асахъақәа ракәын зынза узыршанхоз...

Бәйла ихқыаз ари ауада ду атзамцқәа ракәзарғы, изырпшзаша даға сахба-чыдак қыдмызт, лакзы-факзы еипхаххаа иаларкъақыз «атқығә-гәқәа» рөғи ихшызы зеиуа-хкы утаху, иргачамкгоу абұзарқәа рыда.

Абри ауп зегызы ирыцкны мышмазарас имоу, дагъззыгәдуу Ҳасанбеи Ачачба.

Үи ибзиан ихәон аурысшәа. «Сибрақа сахганы санықаз сшыхә-мар-хәмаруаз исамхатеит», – ихәеит, ихы днахлафшәа. Ҳасанбеи абрақа сара ҳамтас истәз ахәычы-мыч рцымхәрас саға инанитепт Дранда ирбаз, аиха-ртәа иалхыз жәйтә-медал пشاахқәак...

Ҳасанбени ҳареи ҳанеибадыруаз дықан уаанзатәи аилағеила-срақәа раан апсра иацәынхаз иашьеитбык (ихъз сгәалашәом). Убригыны иара иеипш кәымжәи кабалеи деилаҳәан, еиҳаты ицәа ианаало. Иара ихата иакәзарғы, Ҳасанбеи дааиеиғүшшартә ахaa-цәа икәнзын, еиҳа апагъара маңызы иныпшуан.

Ажәеи ажәеи шеихаҳхәалоз, Ҳасанбей дәғагылан, атзы икүйдек нахалаз жәйтәни-фатәни иабұларқәа, ихәтхәқәа зегы ақакала иахирбейт. Арт рыбжеиҳарәк сыйтқааны «агъааурқәа» Сибрақа сандырзуаз еимтәаны Гыртәылақа иргеит, абартгы акартоға ақнитә схынхәни-ижкөти ауп әңгәмсүшьала идыргъежыртә анықастаң ихәеит. Еиҳа ихадаз сабғын, абшытрава исоуз, «хъымзұт ақәумгааит» ҳәа саб инапала ҳамтас иситахъаз, хәы змағам сағәа-чапа ауп еиҳа сызхұргаақыз ҳәагы нацитсент, ипсаҳы еибакуа. Уи ансзырымныңшаа аңымхәрас 10.000 маат пәрала иршәарқ ауал рыхәстсент, ихәеит. Қыртәыла агәбернаторцәа абри атыхәала аудадағра баапсза итагылазаап – губерниак шеибогу шықәсиктәи раарыхра зегы ахтнырттарғы асқак акәым, абжа-аитабжагы ғыршамызыт. Убри ақнитә ахәа ахата рымпшаар амуя мышмыжда итарғыланы иман. Еғырпшаазаап: Қарта музейк ағы итәахны ирымазаарын, дара ирхатәушәа иалаөүрбо. Нас Аимараға қаарыштызаап – уантә иара иртөйт. Ари дзырпшааз аурыс еинрал Вақульский, ариақара ахә қарық Ҳасанбей изқәнітәз ахәа ағера зеипшроу ибарц атра ианаатих: «Апсха Леон» ҳәа бирзен бызшәала ианыз ағыра днаңпхъазаап. Уажә абар ара иааңырған иаб Қыалышыбей ду ҳамтас иитахъаз ари ахәа цырцыр ду атра иаатқәыцәааны, дазгәдуха ҳартгы ҳнағайрпшит. Германия, Франция, Италия итрыжыз, зеиуа-хкы утаху ахәақәа, ақамақәа сара сныққараан Кавказ акырғызара избахъан уаңзагы. Аха ари атоурыхқәа исеихәази иара шысирбази иахъагы сгәи итәтәом...

Ҳасанбей абрақа 18 шықәса зхыттуаз ипа дипхъан дааиган дахирдидырит. Җабыргытқәкәаны, уи ахъарпыс ззырхәоз иакәын – дқахәхәа, дыпшәзакәакәараңа. Деилахәан «иаармарианы», аха ишәйз зегы мынхәы инаалон. Иблақәа ртыпхашьеи макъана изызхаяуз ари ақкәын итептүпши ирхәөн еилкөзак шиакәхоз. Ари Ҳасанбей ихәсакәа руазәк илыхшаз дреиуазаап, иан шытрава Бзып азиас апшахәа ааигәара инхо Нарчыкә (ижәла самызтцааит) захъзу аамыста дук дипхазаап. Иара апсуаа ртас ишатданакуала, аазара дахъыкәзынте уажә ааигәаңзакәзаап иаб ифнықа даныхынхәыз. Ҳасанбей ипа даара дышизгәдууз ихы-иғы ианыпшуан – дапсахар, дапсамхарғы қалаша имағам, ари ахәа абшытрава иара итәхойт, иаргы хызы-пшала ҳапхыақа иғыло, ҳхыиштыра змырзша ирымейдароуп, ихәеит. Аб абри аниқәоз ақәыпшцәа зхыикәкәа ицоз ипа дәтаха-тығызға дахъылаз, иара уажәнатәгы фырхаттарак аарпшра дазхиоуп үхәарын. Аб иҳаиқәеит иара убас ари

иңа хазына уажә ааигә Ақәа абаатә ағныңқа икоу анцәаиҳәартағы қырысдан тасла дшырнатыз...

Зығецәажәара мыңхәы ибзиаз ари ауағ ду иҳаиҳәеит еиҳа ихадароу архынтаи иахтынрақәа ахыыкоу ианшыцәа Маршьанаа ртәйлан – Дал, Җабал, Кәыдрыта ахахы, Марыхә ашъха ашьапағытәкәа шакөү. Арантә Җабалынза 40-45 верс бжьюуп, иҳәеит, уантәгъы... (исгәлашәом шаға иҳәаз). Уажә ҳара ҳаниацәажәоз аамтазы уи иҳәсақәа рызынтыңкай уахъ иштөхъазаарын. Избан акәзар, ҳара иөөртүнчшәа дәцацәажәон аха, иашъа иңа апсха Ахмытбени иареи реизыңказаашъа иахъыаны, дырфегъых Аңсны атагылазаашъа баапсұан – ажәйтә ғанұы: швоук аурысқәа иахъырдыгылоз (Ахмытбен архъа днаргылана), егырт Ҳасанбен ианшыцәеи иареи, урт ирхыпшызы, зымға иахъахоз, Аңсны ахра ахьеимаркуаз атыхәа пәдәомызт... Ҳасанбен Сибрантә дхынхәеит акыр «иқар» хене (уи ауп иағацәа зықәгесігүз), аха зегъ акоуп Урыстәила даға-баапсны дшықац дықан. Ахмытбенегъы аурысқәа дрыңғыншымхо дықамызт излагәастаз ала, аха «урт нықәтнү ианца (ацара рғәи итәз ұышыап) ҳағеимшхара ҳтагыларан ҳақоуп» иҳәеит иара иғәи ҳаныңқаз – уи зегъ рапхъа хадара азтаран икоугыы саб иашъа Ҳасанбен иоуп ҳәа дикәзбаны дцәажәон. Ажәларгы гәйла-псыла Ҳасанбен иши-дгылац идгылон, Асланбен итәи ианырзамырғаза, уеизгы-уеизгы ари итәи иаҳаргароуп ҳәа дырфегъых рәазтәлхны иашътан. Җабыргынгы, иара иақара иқәышыз, зыхшығ тарыз, пшра-саҳьяла еитаҳәатәыз, зтәила ахра аныңқәгара иапсаз даеағзә ипшаара мариамызт – убри акәын ҳаһынеилакгы зегъ ирхәозгы. Амала иара Ҳасанбен идыруан, иага иеиркәымшәышырғы, иага маанала срыталап иҳәаргыы, ам-брахъ инагара аурысқәа амалахазғы ишалдмыршоз. Уажәазы ихыпша ахыыртәоу ақнитә, настың идгылоз қауди-аамстен атызшәақатцара ианақәымтәза, рхы дадырхәарц дааргеит, аха... Иаартаххар дырфегъых дырбаандағы Сибрақа зынза ғааҳәыра имоуа деитадәықәрымтәши, ма қархәарап итарымгалаши...

Ажәакала, иколо уағы изымдыруа, атагылазаашъа цәгъазан ҳара ии ҳаниеңәажәоз. Ҳасанбен идыруан сареи сәғызцәеи Аңсны адғыл итатцәахны иамоу амаденқәа, иара апсабара ахатә аилкаара ухәа ҳзыыштыз. Исеиҳәеит уи Қылашәыр х-верск ина цәхыкны аз-тәйтәи шааниуа, анағас Шәқәырча ҳәа иахъашытоу атып ааигәарагыы азыршы аеыреырхәа адғыл ишытқорыуа...

Жәйтәаахысгы ирхәозаарын Ақәа акәша-мықәша ахыы амоуп, аразни атсан рмаденқәа адғыл иткоуп ҳәа. Аурыс еихабыра, иара

Хасанбей абзиара ирганы, ҳатыркөтәрала инапы ианыртахъян уртрыпшааразы иаарыштыз ғыңыа аурыс нұннырцә мәфадигарц, уи азы иңға-пса ахәгбы бзианы ишыршәо днақәйргәйтн. Аңұннырцә руазәк, амаиор Гурнев иакәзаарын. Хасанбей урт аңсыуа матәала еилахәаны, изыхъчаша ауаа рыңғаны ишиштыз дахлафуа азбахә сеихәеит. Шәаргыы ус шәхаштып иахышшәтху ихәеит, аха мап скит, уажә икоу атагылазаашвазы уахь снығаара хыдаражар алшон...

Хасанбей иахь сымғанызгаз ани Қыалышьбей ду иқьачақ, уажә ичынуағаз ауағы мәзанреи ҳареи дырғөгүйх ҳүйнхәні Ақәақа ҳааит – апшәма пату ҳақәтәнди ҳааиштит, аха иубартә икан уи аханатәгүй данхәацәжәоз гәрамгарыла дышхахәапшуз. Аиҳарак қасатәи ақьачақ (иара иага иеирғашшызаргы, уажәгүй қасабарала дышқьачақыз тәахыша амазамызт – уихәапшны ӡы узыжәуамызт). Ҳара афранцыззәа ҳхәынҭқарра иахагылоу акарольцәа жәйтәаахыс раҳтынрақәа рәғы, азлагара-ҳәынапқәа реипш, иамымтәо аинтриганцәа, ақьачақ-цәа ұзара акала дреиңшын ари ахәартлағыгы. Дара аратәи ахцәа рдинастияғы иказ аиғыхарақәа, абиғарала реиғағыларақәа ухәа, ҳара ҳтоурых излеиңшыз маңмызт. Ихәыңы-иду атәйлақәа зегъы уи ага-нахъала «анкы илыхазаап» ҳәагты сғөи интысқәаит...

Ауағаамысташәа ду Хасанбей Ачачба Қыалашәыртәи иахтынрағы ҳанығаз аштыхъгы иареи сареи ақырынтә ҳанинеит. Аиҳарак схағы иаанхеит өннак Ақәа адәкаршәрағы ҳайбабара. Уи ағені уи иашъя иға – Аңсны ах Ахмытбей иахь ииштыз ацхаражәхәаңцәа дырзыңшын: уи ажәа иинтиңаап, абрыгъ-абрыгъ қаумцакәа еинишәаша ҳамам – ма уара, ма сара ҳәа дикәмәкарны! Деилахәан иара уажәи иғны дышызбаз еиңш акәымкәа, кәымжәы шкәакәала. Ишъатқақәа ишъахәарқәа ртарқаца – европатәи өыбға-қазак иеиилахәаша еиңшшәа. Ари ауағаҳ-лаша атәаша-тла дуқәа рымтән икаршәыз ауапакәа рәғы ҳнаиртәеит, исыңыз ғызызцәа амшыннаағыы сарғыы. Атәа-тла ду амакәкәа рәғы ихшыны иағацәа ирцәигаз, уағ дзыршанхоз абызарқәа. Арақа уи дырғөгүйх апшәымкәа иаҳасабала пату ҳақәтәнди иахиржәит (ацъармықъяхъ ишкылқы дыштынды иааирғаз) Донтәи ашампан-ғы. Иара ихата ғәмғақъы иғаҳхы иғеимгейт.

Убри аштыхъ дағазныкъы Ақәа ацъармықъ апхъа дызбеит Хасанбей. Излеилискааз ала, уи Ақәа абаатә акомендант диаңәажәарц итахын, жәаха өннак ғәғәала иахъеллаиргъежекъыз азы «хырқыиарак» аҳасабала. Аха иара ацъармықъ агәашәкәа дыртамлеит, абаа ағынтықъахъ снеиуеитхәагыы иақәимкит. Ус дыңшны дғылан. Уи ғархәарап

изырымурц азы еснагъ, ашәарах еиңш, иғәиәнуп, еснагъ убас ауп ихы шымғапиго...

Хасанбеи дызнымшәо иашъя ипа Ахмытбеи (үи аихараҙак ианаимыжъу ағыруа аҳцәа рхәатәала аурысқәа дрыдгыланы псхәа, далаа, табалаа дахърабашуа ауп, хатала абъвар кны, драпызыны) шамахамзар Акәатәи раҳтынрахъы даазом. Даазқәылазк дахъиқаузо иаб Сафарбеи иареи Соуксу ҳәа зыхъз рыпсаҳхъяз Лыхны ақытән ауп. «Соукусу» – азыхъ ҳәоуп иаанаго тыркәшәала. Үи уақа ааигәаза итхәраа иааниует; табыргны, аиңш ӡыхъ ығам, ағьама ансдырба саршанхеит, аиңш ӡы ахаан исымжәыцт схәо...

Бамборантә ах Ахмытбеи иаҳтынрахъы уанцо иубо апсабара, аиа-шазгы, иргачамкгуоп. Иара уссы Европатәи ауағы зыңза ихахъы изаамгар қалап Апсны ахынзаңшзоу, Анцәа ихазын иишаз дгыл-хатаны ишықоу. Убас ипшзоуп иара Гыртәйлагы... Арақа Апсны иаҳъабалак еиуеипшым ашәәпциұап: ашың, аңы, ахъа, ахъаца, ачамхә, ашә, аш, ағш, атәа-тлақәа, атсаа-тлақәа ухәа тәфа рымамкәа аки-аки еибарпшзо, иңшашытәха еилагылоуп.

Апсуаарынхаша акәзар уаршанхоит: изақаразаалак еихалыхх, хәхәыл, тәымрәк зыдгалам апаңхакәа, ақәаңқәа нышәәпшыла ишыхны, ақәасқыңқәа ракәзарты қауарла ихыбыны, рбартсақәа «харп-п-сарғыха»... раштақәа цқыакәакәараҙа, ашың иатәа рташьшы...

Ахмытбеи, арақа Бамбора, уажә ааскъа абааш ду ааигәара ахтны-кәасқың өңің иргилеит, аңы-тла дүкәа зықәгылоу ахәы ҳарак ағы. Ари ахтны-ғоны ифаҳаракны агәашькақәа ирықәгылоуп, тақа тұрыбзам, азбжарап адә – уақа өтреуп. Ағы – ахңәа шъамхыс ирыңтоу ауп. Ианакәызаалак рааигәара иқазароуп – уаха тұхыбжыон иеыжәлатәхаргы, ахыышәтхәа дналбаан дәйіжәлартә. Ари аиңш атасғы шамахамзар адунеи ағы үзара иікоуп ҳәа сыйқам...

Ахтны-ғоны аудақәа даара итбаа-тыңцәуп, иара ус баша ғәыла еәқа ауп, адашымагы ғәыла ихъюуп. Аудақәа ғоныматәала ирхиоуп – ирышнагылоу адиван дүкәа ауархал пшәзқәа ыларшәуп. Акәардәқәагы, акреслақәагы оумашәа ибзиоуп... Зегъ реиҳа ғоны зырпшзо, гәеисыртасғы иамоу ауаңақ ауп. Үи үегъя иблахкыганы, ипш заны итачапоуп. Апсны зегъы ахыыштааралма ду аброуп ашыапы ахъакуа ухәап...

Абас Хасанбеи үи иашъя ипа Ахмытбеи ығонқәа реиәкаашъя, ынхашъя-нтышъя үегъя иеиңшуп – даргы шыак еицрылоуп, жәйтә хышшытра дүк иатәуп нас, иапсыуа гәтүлсақәоуп, раншыңәа ыла еимарам ақәымзар. Урт рабаңәагы, рабдуңәагы ртоурыхмәа акыр

шәышықәсақәа раахыс аңсуа жәлар ртоурых зхагъежьуа «лыроуп». Аха сара иахынзелийскаа зал, рыкәша-мықәша икоу атагылазаша, Кавказ зегбы ағы имфапысса ахтысқәа артгы бзазаша рнатом – нақ-аақ еиғанаргылоит, инибамырцәар амуда. Дара уи бжеиҳан ирызгәатом...

Атырқәцәа арақа еиҳа рымчра анығәаз, ажелар зынза ахәура итацалағаны ианрымаз зынгыры (1771 шықәсазы), арт ахңаа нарапылан, Сухум-Кале ҳәа изыштыз Ақәа абаа иажеланы аңсуаа рналағы иааргейт. Хадаратәла жәлар усқантәи рықәгылара напхгара азтозгыры Ҳасанбеки Ахмытбеки рабдуцәа – Леони Жәраби захъзыз ағеишиңцәа гәакыақәа ракәын. Убасқанғыры фырхаттарыла атырқәцәа ара ианықәирца, анағстры өеиля еидгыланы иқәпәзтгыры, ртәила ахақәитра нагза артон, аха арт рыкәша-мықәша иқаз тауади-аамстени дареи еибарххо, рхәоу еиқәымшәо, ахра шеимаркуаз, рымч рылзаа цәгъала ианықәха, аиштыңцәа рахытә Леон Ачачба захъзыз, атырқәцәа еибашырыла ирымпүтүрххыз абаата дырғегыхы мазала ираадирхәхант, иагъатнихит «пиастро» ҳәа изыштыу 20 аатәа рызна аңара. Уинахыс «раничарцәа» рыла атырқәцәа ари абаа рыхъчон, рыеедыргәтәйт – анағстәи ахтысқәа қалаанза, излархәо, Қылышыбен ду иахра аайаанза, уи өа-мыршыагала атырқәцәа дрыдгылошәа қатданы, абаата дырғегыхы ир-цәигаанза.

Ишуасхәахью еипш, са санахтығәлаз арақа аурысқәа рымчра да-ара ағааргәтәахъан, атырқәцәа рхабар зхабаругыры ықамызт, аха иа-лоухи, ажәйтә ғаанңы еиқәтәашьык амамызт. Хыхъ-хыхъхла уахъахәап-шуз иара ус ахра аимакра акәыз ұвшын иқаз, аха иқатцәкъаз ды-рөсегыхы Урыстәйлеи Үйрәтәйлеи реимак акәын... Уи ағғыры аңсаңацәа абғыарын. Уажә знапы иакызгыры аурыс империя амат азызуа ачы-нуа дуқәа ракәын. Урт Ахмытбеки дабғыар бзианы дыркын, макъана иахынзарылшо рхы дадырхәарц акәын. Иамузакәа иқалозаргыры, уи иаастагы ажелар рөң зхыңшы ғәғәаз Ҳасанбеки иахъ ихъахәыргыры алшон, рхәатәағы дырзаагар. Уи иакәгәтыноуп, сымфашибозар, Си-брантәи ирхынхәра излақәшахатхазгыры. Аха иара өыңсаншык имам-кәа дышықац дықан макъана – иашыя ипепи иареи шеиғацәа еиғацәан. Атыхәтәан еиҳагыры еицәахеит реизығазааша. Аиҳарак уи зыхъкъаз Ҳасанбеки изааигәа зоу аамыста уасық, иара убра Қылашәыр иғәилара, ажәйтә Диоскәрия ахыркәаз ааигәара, Ахмытбеки иусқәа мфапызго, уах-гыры-өынгыры ицөйжү шыуокы дыршыит. Ҳасанбеки ари уасы ишимбац ишьара дықәнақъазеит, ҳәатыхлацәкъа дрыжеланы азәйрөфы иқәақәе-ит, рхәатхакәа рхыхны игеит. Нас өеиЖәағык еиҳа изааигәаз ауаа

keletal – Қәтешька дңаны уақа аурыс губернатор иғөи ихы еитеихәарц, Ахмытбей дизашшырц. Ари заҳаз Ахмытбей уаа ғышә-хышәфык иеибашыцә лаиштәйтцеит Ҳасанбей ддирбандасырц (иара Ахмытбей усгы аханатә аахысгы аурыс император изин иман ипүрхагоу ишыларц, ма Сибрақа ихицаларц. Үс идирзхъазгы даара ирацәафын). Ҳасанбей дрыткәарц иштәйтцаз ар рхыпхъазара шрацәафызгы, еғырылымшакә рхатакә аарла ырғатәры ыриманы Ҳасанбей ицәеит, ғәара-пара еимпит, Ахмытбей мыцхә изааигәазаз րұзыза-аамстакгы дишыит. Ажәакала, ари атәылан ишырхәо еипш, арт аишыцәа дырғеғыхы ашыа ыржыналает. Итахаз аамстаяуғы иуаңа-иңаңа ҳамур қалом ҳәа адунеи аадырхәуеит, иғекаса иғъежеку Ағсны иалоуп ашыра қазтаз дхапшаауеит ҳәа...

Ахмытбей инапы иаку амчра ихы иархәаны, иара ианакәызаалак ицәымгу иаб иашыа Ҳасанбей закәанла дахыирхәарц иақәникит, аха ауағ пагыа қәыш ду Ҳасанбей уи аиپш ахымызғ датталозма, уи иаҳтны иашыа ипа иғәи итеикызы ғырыхықәымтарала дахыичрон, са сганахъ ауп ииаша ахырыкоу, улашьапыфацәи уареи суа-стахы, сгәакъа дахыишәшшыз ақнитетә иахыирхәтәу шәа шәоуп ҳәа дәрапашыкны дықәгылеит, иаарласынгы ишыра қазтаз дкны дсышәымтар ауаменікәтәа шәзаасцараны сыйкоуп ҳәа дмақарит (убарт иңаражәхәағәцәа данырзыпшыз ауп Ақәа иареи сареи дырғеғыхы ҳанеиқәшәахыз). Ари зынза Ахмытбей иаҳатыр ланаркәйт. Амалагы уи ғасабарала ғысыек иакәын, иага-иага иундаз ишахәтоу ижелар рөөи ахра иуртә дзыйкамлает. Иан Адианпхә, ағыркәа ахцәа раҳәшья ғәакъа, лхәатәала акәзан дааңылазк дшык...

Изласархәаз ала (Асланбей ишықаитцалоз еипш), Ҳасанбей Ағсны зегы ашыапы иқәиргылеит, уажәымзар-уажәи аишыцәа нақ-аақ реибашыра еитаттысырц егъагмызт. Уағ дзықәгәигүа ҳәағыы еғыықамызт, аиғацәа макъана нақ-аақ үс еиғаңшуан, рапхъа ахы зкуа ҳәа...

Иара дагниашагәышын Ҳасанбей, рапхъа иара изааигәаз иарғажәағацәа иреиуаз иоуп Ахмытбей иуаа иршыыз, иара иоуп дрыткәарц ар зыштартаң, азалымдарра иақәдышәаз, аха Ахмытбей абасқак иааитаху зегъ қаитартә амчра изтаз аурыс еиҳабыра, иара иага диашазаргы, ишидымгыло идирнуан Ҳасанбей. Убри ақнитет да-ақәгъежъаан, ибзианы хатала иидыруаз ачеркъесцәа, адигъяа ухәа Нхыңынтә иашыцәа ажәа рницеит, абасгы-абасгы, стагылазаашыа уадағхәзенит, ацхыраара сышетароуп ҳәа. «Урт лассы иаараны икоуп, нас ихашибарбап» ҳәа дмақаруан иара. Ииашоу-ииашатәкъамзу здыруадз,

аха, уи Ахмытбеи иахъ иишътыз ацхаражәхәафәа рыла агәра ииргейт хымпада ус шакәхоз – ачеркъезкәа х-зымәфәа рыла ижәлараны ишыкou: амшын аганахъ ала, ашъха-катәарақәа рыла, нас гаға-мәфала...

Ари заҳаз Ахмытбеи дшәақъаңазаап, иаргы ацхаражәхәафәа аашытзаап, иқәмақарыз иаб иашъя Ҳасанбеи ишкә, аинышәара иөазкшәа, аха атак ҳәа егымашаап.

Ҳасанбеи, Ахмытбеи изынаишътыз ацхаражәхәафәа рыла иеиҳәеит иқалаз аимак аилыргаразы бжъақазас Маан Каң ҳәа аамста уафык дшишахыз, аха Ахмытбеи уи мап ацәикзаап. Ус акәзар иҳайбарбап ҳәа ғың бааңылаңа дикәмақарны ажәа изицхазаап...

Абас дырғеңыхъ ахырзаман Қалараны иқан – Аңсны аеенәнашешит ғыңыраны. Ажәлар аиҳарағыз ғың Ҳасанбеи джартарц ртаххеит, Маршанаагыз уи идгүләйт, урт Ахмытбеи ғәәала иғәағрыман, реиу-арагыз агәхъаа мкыкәа, излархәөз ала, даара аус хәымгақәа рзеиғи-каахъан, арахъ иаҳәшьшәа гәакъя Еңғызы-ханым илхыркъаны дара-дара мышмыжда итагылаңаап...

Аңс үхәа, арс үхәа, иқало уафы издыруамызт. Сара тәымуафык напшыхақә сызлахәаңшуз ала – ҳапхъақа Аңсны алахъынца даара иееномызт, қәышрала мәфакы ианықәтәмх...

Ах «иарғъажәә»

Шытрапа ифранцызу ари ашвеицар академик нығәаф-қыалашәа икоу дышсыхцәажәақәаз убоит уеизгъы. Уи дхызхыз Аңсны апсабара апшзара, Ҳасанбеи ииржәыз ашампан-ғы аастагыз, илсит, дарғышшыз – уи ақнытә гәыбған истом. Насгыз ицмфалаңәагь иаргыз баша има-ант урт арахъ, рхатә гәтакқәа рыман – маңа-аргама Кавказ ажәларкәа тыртсааң. Иззы ухаңы? Еилкаауп иззы! Қыалышшебеи ду иқъачақъ уара сужъахуеит! Җабуп иҳәаит, мап мкыкәа сахыиңығәа (ари сгә-нала ағыстааңақ иоуп, Җалеиран иааста Напалион иоуп дыззанғәоугъы). Уи 1812 шықәсазы Ҳыштәыла дақәлараны дышығазгъы идьруазар қа-ларын). Сара зны Җабал сцаны Қыалышшебеи дыштәхаз ала шәаңыхәара анызуаз, уа сахълеиз Ҳасанбеи ақамчы исхиғъаз атыхәала иааигәа-рагыз сыйқәымлаңызт. Сибрантә дааижүтегы хара-харантә сивсуан. Уажә изгәағыз афранцыз пынтаңаңәаф-тыйзкъашәа икоу изеилу-кауама – ақъачақъ мәндрә ҳәа дсыхцәажәоит. Иара моя сара аурыс адмирал дүззә (Серебриаков иоуп сыйғу) сиңни Дали Җабали сыртый-

ны Қабинанза сәхьеит. ҆Цоуп, усқан паса ааста аамтаққа еиңа рөயирп-сахъан – аиҳарак 1837 шыққасы аинрал Розен ҆Цабал гъангъашыла инапағы ианааига инаркны...

Серебриаков ҳәа сыйғу адмирал шә-ғыл ауаа иңеңжәйн, убас иғәтәзаз азә иакәын, аха са сицимцар ада псыхәа ҆камлеит. Аа-мшы амға ҳақәын иареи сареи. Иареи сареи зысхәо, аеққа еивагылартә иахыықаз иахъабалак иареи сареи ҳаивагылан (паса Ҳасанбей сөйкән-цахъан, аха уажә дырғөгъых сзықтәз Қыалышьбеи ду иеүіхәаққа руак акәын), егерірт зегы еицрыхәә ҳашшығылан...

Агаға инаркны нұхтыңыза, Ағсны ағәы ҳалсны ҳаҳыцоз, иах-баз-иҳаҳаз дара реиҳагы сара иңасшыон, избан ухәар, паса санықта- чақыуз сыйқачақыра сханагалацәан исызғәмтоз раңаң, уажә зегъ ғыңбараха избон... Ақәа абаатәғы ҳақәтцит кәыркәа мза ашыржыза. Ҳаипхыиқәә ҳашлеиуаз, Мачара ағстә ҳталаңы, ажәйтәзатәи Маршынаа рымға, Ар рымғаду ала ҳамцакәа, такәы ҳласкыны, ҆Цыбын (Аурымқәа Дранда зыхъыртдаз) ҳалсны, уантәи Чыжъаушы Ағшбна-ра-ахәкәен хрықәсны, нас устәи Ағианч ашыха-лақә ашыапағы ҳле-ит. Абра апрапоршықы ҳәа аурыққа ачын зыжәға иқәыртсахъаз Маршын Зосханбей дұқақәшәйт (үи саниба, ибжы нытқакны, ибләқәа ңыркшапаны, аха иаарлағшәа, уара ара уабаанагеи, абна улзааитеи, ихәеит, аха сарғы шытә иуршәо сакәмызт). Устәи ҳөйлаххан, Мрам-ба абаа ҳазқылсит. Иара абрағагы адмирал дүззә даараны дықо-уп ҳәа заа згәйзәаныртсахъаз апрапоршычик Маршын Шырынбейи (ашытәх Лыхнытәи аизара ду иалахәыз) аштабс-капитан Маршын Бағалбейи ҳылелит. Үртк дара реиңш ар-матәа исшәыз егнииз ухәа, сеилахәашықа зынзаск оумашәа ирбазеит, аха сылағырымтит – из- бандар, иага ипагъақәазарғы, уажә азы дарғы сарғы еиғағзоз ра- цәак егыиқамызт. Иқалап са санырба ирзааиз аамта «ссир» иахыынза «шытнахыз» ғәғәала ирнырзар, иагъпхаршызар. Аллаҳ иоуп издыруа! Үрт Амтқыалынза ҳақаңыжәні ифейт. Бағалбейи бжышишықаса зхытцуаз иңкәын хәйығы өы-марқапа дук итцағыпцақуа диңиң. Үи иеүікәшья, икәма, итапанча ухәа, бұйырлагы деибыттаны иеилахәашықәа, ағ- бақатцағ ауардын аниба ишүеишъяз еиңш, адмирал цәғыя илакәшынан дихәепшуан. Бағалбейи «илашьапыфақәагь» иарғы Мрамба инаркны аинрал иңеңжәызғы ҳарғы ишқаңыз ҳақаңзан – ҳамға аантәаанза...

Унеихью сыйздыруам аха, Мрамба ұвара-ұвара Мрамба шы- рхәатцәкьо икоуп – итылашыцааза. Уантә ҳанықәт, ҆Цабал зымға иа- ныжыны, Дал ағстә ҳталаит, ағымытқылк ахьеилало ҳазқылсит, ҳаахәнү

азы апшахәа ҳнавалан, Амтқыл ду Кәыдры иахъало ҳалбаат, ары-марах ҳаакәтәиаан, Багада ацхәғы ҳафкылсит. Уи цәгъя иңеишиен ҳазцыз адмирал ду – акыраамта дөйжәйзала дахъгылаз дахәапшулан, нас иғәи иамукәа дөйжәтциң (убасқан ишъыл скунит ҳәа саргыы сахыныңөйжәпаз сшыап ииххәацыз иахъагы исыхъуен), ацхә дыққелан ахы-атыхәа дцо-даауа акыр итищаат – иаххәөз зегъы иңиз «аписар» аффаҳәа ақъаад ианицион. Ари ацхә митәык инацәйхарамкәа, азы апшахәағы «қәацәкәак» леилышыны, уахык ҳапхъеит. Адырғаенны ҳайталыжәлахын, Лата, Баталбей иахътинары ҳфенит. Ахъынра ухәеит ҳәа, зеипш ҳтыйнроузен – алакә ағғыи уи аипш убашам... Ҳасас дгачамкны дахъпшра издүруамызт... Уахыки-чәнаки абраға ҳазтаз апшәма – Маршъан Баталбей ду ифната крыйфаран, крыйжәран. Сара исзууазеи, аха адмирал Серебриаков даара дсас-дахъ дуун. Җаса ахыш ифөи заҳауаз Маршъанаа дуқәа пытфык уажә ари ихацкы камыршәуа ишивагъежуаз убар укъатеиах птәарын – аиҳарак ахышкәа рчын зыжәфахыркәа ирықәызтажъяз роуп урт, ҳәарас иатажузеи аха, иара Баталбейгы рапхъя днаргыланы. Егъырт «Розен ауағ-казен» иага «ржар» хиөхъязаргы, агъауркәа ҳамбароуп ҳәа ирхәац рхәон, иабрагыны абна илаизгы рацәағын...

Арт Лататәи Амаршъанқәа ртәи сара еиҳа еиғыны излаздыруа Маҳматқьари илоуп. Уии сареи еиҳа ҳaimадан, ишуасхәаҳьюо еиپш. Маршъан Дарыкәа ипацәа ф-фык ықамзи нас: иара Баталбей днаэллоу, Хымкәараса, Ешсоу, Шабат, Адамыр, Маҳматқьари ҳәа сыйзүгүү рашыя иакәымзи... Уи иан д-Чачпхан нас, Еңцыы-хәним лакәымзи, сыйзлацәажәо аамтаз Апсны аҳас икәз Ахъмытбей Ачачба иахъеша гәакъя... Абри лхатца Хымкәараса (абарт Дарыкәа ипацәа иреиуаз) даара уағ нагак иакәымзи, Апсны ах бғас даниоу, иашыцәагь иаргыи уи даара рхы ишадырхәоз, иааиқәшәэн даныпсы, абри ипхәыс еиба, Еңцыы-хәним ҳәаша, дналыштағъежыны пхәысс дигеит Амтқыл инхоз Маршъан Бабыш – Җабалтәи Хырыпс-ипацәа иреиуаз. Дара Хырыпсаа: Шырынбей, Османбей, Саатбей ухәа быжъөишишъцәа ықамзи. Убарт раҳәшья ду лакәымзи Рабиа-хәнымгы – Қыалышьбей ду иахқәажә-пхәыс. Иубоит усгыы, ақатә еиپш, арт жәйтәаахысгы шаға еилысны икәз...

Дарыкәаралык еибахаз ртәца Хырыпс-ипацәа иреиуаз Бабыш данига ғас дыштырхит; ҳашыа иакәын, ҳтатаа ихы дышпәдидикүлоз рымхәеи, арахъ жәйтә еиғарақәакгы рыйжъян. Иара Бабыш ҳәа ҳазчәу, Маршъанаа азәи диенпшымкәа, хырзаманжак иакәымзи – дубахъазу сыйзыруам, аха, уара дабоубахуаз... Уажкәраанза ицәгъя-ибзия жырацәаралык...

ла иҳауз аңсұа Ахмытбей ҳара ҳацқыс иара иакөын ҳабға зұахыз, уи дұғалхеит ҳәа ҳацәшәо ҳақазам, аха уажә ғың иуаха ҳажелантә, ҳашыа «бзиахә» бәс диоур хүсқәа дрыңғаңзара икоуп рұән, Дарыкәа ипәцәа даара ихымзғырымшьеи, дарагы итышәарымгеи. Акыс ипсыз рашыа гәакья Хыымкәараса итынхаз ани Маҳматқъари Қадың дара рахы дықәымло, иабпса иахъ диасәйт. Дцо-даауа ианшыа Ахмытбей иабпса Бабышың құаражәхәафыс дрыбжыләйт. Бабыш ара Ақәа аза-аигәара ахтынра ғыңғы қайтцеит, иахъа Бабышыра ҳәа шәзыштыу қытап. Маҳматқъари «ладеи-фадеи иатәү» ҳәа шәа шәшихыччо дықамызт – даара ихшығ тәрүн, еиликауаузғы рақәан – ф-мцақы дрыбжыхеит умхәозар. Уи Ақәа абаатәғы даацыпхъаңа зегъ реиха иареи сареи ҳаққәшөн. Ианду Адианпхагы ңәғъа бзия дибон иара. Ажәакала, ара ҳарт, ақьачақъцәа ҳасфаттаара иарғиаз ңұа ухшығ азап ҳәа сгәи иаанагоит: Егернә пасашәа зны зәааҳархаз азғоуп уажәғы еүхсығырада «аусура» иағыз... Уи абарт рылоуп уаҳъ Даңға, Җабалқа иштағалазғы, алтшәақәагы ңәғъамхеит ҳәа сыйкоуп, угәи иалсыргы...

Адмирал Серебриаков иуаагы иарғы ҳассәаны ҳазтаз Маршын Бағалбей Дарыкәа-ипәцәа ҳәа изыштыз Амаршынқәа иреихабыз иакөымзи. Уи ипәцәа: Алмахсит, Ардашыыл, Астамыр... ирацәағын уртгы. Арт аишыцәа рангы д-Чапчан. Раб Бағалбей ихы ныхтәо уи данлыштыз, иашыа Ешсоугы лара дигәапханы дшырзеимакырахаз, нас Ешсоу итапанча анеибамга иқалаз еғииз ҳәа, ажәабжықәа уаҳаҳьеит үеизғы – дара роуп убри зыххәау.

Дарыкәа ипәцәеи Хырыпс ипәцәеи Ачачпхә лтыхәала аимак ғәгәа анроу, зегъ реиха зығезрыцәгъаз Алмахсит иоуп. Аибашырахъ ианкы-леибагагы, раңхъатәи реидыслараан (Арағар зәу ианеиқәшәа) иашыа Астамыр дтажеит, ағынта раан еиншәарц ртахушәа қатданы, Алмахсит, Бабыш дхәны дахыштыз Амткъал иғны ианнеи (дызхәызғы дара ракәымзи) ишеицәажәоз, ихыза лхъаршәтны, иахәа лымғантданы ихәамц ааихихзеит. Бабыш иахъа иуртә дзықамлеит. Иаразнак иара уатәкъа уи ишыа зұыз, дыхәны дыштетижътеи дааипұрымшәаңзакәа идтәалаз ибзыцәаша гәакья Иаш Смаил иоуп. Рындәйлтцымтаз уи дыхысын, Алмахсит иашвеиқаб Ардашыыл ахы иқәшәеит...

Абаагәара еиңш, ахаҳәтә ғын-ду изгылан Маршын Бабыш, Амткъал ацха уаҳъақәсүа арығарахтәи аған ағы раңхъа уназыдғылоз иара иахтынра акөын. Ханхытқәарап иақараз иғны, Бағалбей иғны ашыап еиңш, ихылжәкәараза, ажц ахияаны, атлақәа ағәлиааны иахъагы

игылоуп. Ахаңә-баа иалхыз абри ағны ахаңетә шә-ваз ихәни иҝаз Ардашыл (иара дқәыпшән, шкәакәәк, иблагәқәә тұлашауа – уара уеиңш исахъаркны исызхәом аха...), ашыа зыхтатас инапала иахъаанылыз, амхәыршыта еиңш, иғағаза ианымтұа ақыраамтаза ианын, иахъагы ианыңхьеит ҳәа сыйкам...

Ачачха Еңғышы-ханым мрада-мзада длашо дәтацаны Маршан Хымкәараса иғнаты даннанага, ачара ду анылзыруаз ағені, Цабал Маршана зегбы ықан. Дықан иара Бабыш мңурашагы. Иара ихата иоуп аштых атаца иаахғаз (Ақәантә атаца данааргоз атацаагаңәгы дре-иҳабын) шәйлхашаны азы ахъкалтәо гәшәтиш ҳәа (үсқан ус тасс иқахын) рапхъя иразхәазгы. Ауха азы ахъкалтәаз ашыжъ инеини иангәрта, азырышы иаблызышәа, ашыац ыңғааны иқан, «ари бзиара иазхәам, амџапш ҳалалцараны дықоуп» зхәазгы иара Бабыш иоуп. Иара иоуп Дарықәа ипацәа иреиуаз Хымкәараса даныңсы, иаңыл ша-аихъаз мәашшо, лара пхәйисс дызгазгы (иабейдидыруаз иара уи диццартә еиңш Ақәа абаатәғи заа аусқәа шеиғаҳкаахъаз). Ажәа узасыршыры-зеи, абас Маршанаа аишьцәа – Хырыңс ипацәеи Дарықәа ипацәеи – ҳағеимшахарыла иааизықалеит, иара Бабыш ихата иғала ишихәахъаз еиңш, ауаа рыбжыңсаит, иарғы дәхеит. Уи заагы аңәалашәара ио-ухын умбои, егимчымыздың үмхәозар...

Бабыш ишьра еиғызықааз Маршан Алмахсит – Далаа раҳ иакәын. Ахышқәа раҳь даниас зны апрапоршычық ичын иртеит, нас ағварди-атә полковник ичынгьы ижәға инықәыртцеит. Арт Дарықәа-ипацәа раб Бағалбей ду иакәзар, убри ҳазныз ашәышықәасы, шәтәарыхөңәа рхәашьала, Аңсны атаарых ағы иңназгоз дықамызт. Уи еиуарыла иане-илахәха нахыс Аңсны ах Ахмытбей гәғәала дидгылеит (уаңза рылақәа штибахуаз). Абарт рыбгала акәымзи, ииашахағаны, Ахмытбей иусқәа ари Кәыдырта илтанакыз ажәлар рөғи изламғапигазозгы – ихата уаҳь дтарыжъломызт аха... Бағалбей ду апрапоршычық ичын, нас аштабс-ка-питан ичын иман (штапс-лапс ҳәа, изакәызеи ари ҳәа иғәапхәцәомызт аха). Уи Қрымтәи аибашърағы аурысқәа дахърыцеибашызы аҳатыр ақнитә қыдала ахыш ҳәынҭқар имтәнды аҳамта ду – «бронзовая медаль на Анненской ленте» ҳәа изышытоу инапағы идыркхъан, уажә иахыықоу здырхуада...

Даға хәызық атаарыхқәа науасхәәп нас, салоугалеит уеизгы. Ант Дағтәи Амаршанқәа, Дарықәа-ипацәа, Чачаа «кырғыз» аңрылахъта нахысгы дара-дарагы еиғагылахъан. Рапхъя ахыш еинрал Розен Ца-бал бұғармцаlei гызмалрылеи инапағы ианааигозгы аишьцәа ә-үза-

раны иашеит: Шабати Ешсоуи ирхыпшызгы даргы «ахышрахъ» аиасра мап ацәкны, абцъар штыхны иабрагыу абна илалеит. Хымкәарасеи Баталбени (абрыла Шабат иашьцә) ирыдгылозгы даргы Хыштәйлахъ гәык-псықала ҳышыкоу ҳәа тоуба руит. Арт Кавказ анаместник Воронцовгы даргы хатала еибадырит, еизааигәхеит. Амала иара убри раپхъазатәи (сыпсымзар 1837 шықасаоуп) Цабал атарцәраан ахыш ҳәынҭқарра ацхыраара атарағы арт ирбаз ацъабаа уафрас аиҳабыра ахъазхъампшыз (үи зегъ реиха извирбо Ахмытбеи иоуп) даара иғениргеит, даарагы итызшәаргеит. Аиҳаракгы Баталбени иоуп амца ацаразтааз. Уи сашьцәа зегъ рааста «зцәа зхытцыз» са соуп, арахъ уафрас уи гәарымтәйт, иамур еиҳагы сладыркәйт ихәан, ажәлар еилайрфынит, дырфегых ахышқәа ирғагыло иқаитцеит. Ианимыхәаза, иухәаз ҳаҳаит, ҳазыразуп ҳәа ахыш еиҳабыра ажәа иныртцеит. Рыгәра иго-изымгө, мчыла иөыккажаны данырнышәа, иара ихыпшны иабрагыу абна илазгы еихышәшәа-еипышәшәа илтца иалагеит, иаргы дشاаи-шааниуз, ирбжыз ақәыцым еипш, ағьярахъ ахышқәа ацхыраара рыто иғааинхеит – Дали Цабали шейбакәу зегъы иара даҳынгы длыкартцеит, ихәатәада егылкамкәа. Наң-ааң еиғагылаз уи иашьцәа рыхәфык ракхтә хөйк ҭахеит ахышқәеи дареи реибашърақәа рөғы, руазәк дыткәаны даарган абра Къалашәыр азиас амшын иахъалало абаа-тзы иладыргыланы, ифыззәагь иаргы ақәкәаҳәа иларгәйдцаны иршыит (сара сыбыла ишабоз), егыи, Ешсоу захъзыз, усгы кышыа имамкәа Кавказ Нхыт҆ка дабрагыу дтән, уи ахышқәа ирыдгылоз рашыа Баслангәыр ишьра еиқызыкааз ҳәа дыпхъазан, зегъ реихагы дшәартан...

Амчра зыртаз Баталбени рацәак инирпшуамызт умхәозар, даара иғәи тынчмызт, чархәарак изырур ҳәа дшәон. Амала шытә иара ишитахытәкъаз адғылылқәа зегъы импүтсаикит, Марыхә ихытңы Нхыт҆ка ицоз ақатәара-мәғақәа иара инапатцақа иқалеит – ида хлапшфы дрымамкәа. Уажә уи амға ағылқәан инышәынтра еилаңыхха ишкажды убонит, араб бызшәала ағыра зныз иқьашана ахагыла-пөөыхак ааҳган абра амузен ағы икәаҳтцеит, изхәартагәышьюзеи акымзар...

Ахышқәа рыйгылара мап ацәызкыз арт рашыа Маршын Шабат уафы лашаңак иакәын. Мачк уи итәгъы науасхәап. Уи мыңхәы иғәағ икит ани аинрал Розен мыжда, убри ақнитә иаарласны дипыригарц итажымхеи – Хымкәарасеи Баталбени ирыдитцеит дкны дизааргарц. Ахышқәа рчын зыжәфа иқәыз арт ауаа адтца ироуз нармыгзар қалозма-тәа: ар рыманы иғекъаса Шабат илаиштәлан (дахылкәаз разхәаң са соуп) дабрагыны

Җыгъарда уара уқытән (Маршын Алымбеки, уара уабду иаб, иғны акәйн иара тәарта-гылартас иахымаз, нас Бақыжан ахаблан, Амчы Бағәаза иғы), Гәйрчх ахаблан ҳәа иахъаштыу илеихъзан, дпах дәхәаны, дырхәынчейт (иахъагы адгыл аза изқәатың анууп убра, ашыац аазом). Дганы «ататын дөңгө» еипш Розен диртейт. Шабат шықасык инеиҳаны Қарт Метекхтәни абаҳта дтакын. Дрыбжыз үйыршьеит, аха доурыштындан аагы, еиҳагы деицәаны иағацәа дырғагылеит. Дарыкәа-ипа Маршын Шабат шаға длашоз ақарагы дуағыцибара-баапсұзан, адунеи ағы акы саңағшоит ҳәа иғәи итамызт, Шәйкәран ахышқәа иқартқаз абаағы днеини имацара драбашыуан апсуа шәақыла; ак шыр еғи шытихуан. «Иғынға амца тоуп, аматапшы иғроуп» рхәон. Ашытаки имцар амуаны, Җабалаа, Даала миһын-нырцәка мхаңырра иандықәлагы, шәымцан, шәхынхәы ҳәа артәа дыхәхәо, Багада амға ҭәаррағы рымға кны ирғагылазгы иара иоуп! Мхаңырра ицоз дрыцымцакәа, дзеибашың дырғагылан дшеибашуауз, иара иғызыңцәа руазәк иабыцар иаатқыз машәырла ахы иаахан дартынчгәышьеит...

Уи уара мыңхәы бзия иубаз ани Шьаруан ашәаҳәаф иеипш шәаҳәағыкгы атоурых ашәа дантсангы абас ихихәаит, уазызы-рәфиш, цқяа исгәалашәом аха:

*Оажәижәаба матәапшы зығраз,
Мышк ағені изығрыхны,
Кәйдры Амтқыал иахъалало иалазыңсаз,
Уара зхы уагаз амаңыр-мыждагы,
Ихъзыркны ишытырымхи,
Дарыкәа-ипа Шабат ахаңа!..*

Шабат хәаша иаркы-ирцә ҳәа ивагылаз иашыа Ешсоу иакәзар, ишуасхәахыу еипш, Даал, Җабал ажәлар рхақәиттәразы хаңәнамыр-ха иқәпоз уағын. Шамиль ҳәа ани Нхың ажәлар бирақс иркыз аимам инааб (иаанаго Анцәа идырп) Маҳмұт Емини иареи ақырқәа еимадан, еидтәалангыы еицәажәақәахъан. Урт излеибырхәаҳыз ала (ары амаза са исмаҳауз үйыршын), ар ду еиқекааны Ешсоудрапызаран иқан, убарт уастәи ижәланы, Қарачы рнапағы иааганы, арахъ аахытқа, Даңқа италаны, Аңсны иалсуа ар рымға ахы иақәиттәнү (Бағалбек дызхылапшуауз), Шамиль ҳәа изғыз убри ауаф ду арахъ дқылыргарц, абналара иқәшәаргы, миһынла имға аартхарц. (Знык ақара снаиғаңшындаз ҳәа сыйкан, аха уи арахъ даазыштуада!)

Зызбахә уасхәахъоу Маршъан Иашсоу, Қрымтәи аибашъра ашътахъ (1853 шықасы), ахәынтқар уатастом шихәахъазгы, «уағ дызматәазам абрагъ» хәа ишиштәз мацара, уаха игәи ааизымпсахзакәа, итәила зымпытазхалаз ауаа даарнымшәаζакәа, Ҭыркәтәылаčа дыкәтңи дцеит, дцәеит...

Абар иара убригы изкны ажәйтә шәаҳәағ апхъарца иантданы иихәахъаз (сара урт гәынкыланы исымоуп хәа уағ игәи иаанагом аха):

...Иеыхәа иаңәа дызларарабашуаз,
Аңырцәкәеи айыхәеи
Абзырбзан-мца изцәаблыз,
Дарыкә а-иңа Иашсоу ахай!..

Иаҳәшьцәа ракәзар, абар рмыткәма:

Ухырхартә ҳамбо,
Үңсыртә ҳzymдыруа,
Уштах҆аызы ҳара рыцхәқәа!..

Ахмыйтбеи идгыланы ахышқәа ирыцхраауаз аишьцәа рапхтә азәи диеипшымкәа гәымбыл-ғыбаразан Маршъан Хымкәараса – Еңцы-ханым рапхъатәи лхата, Дарыкәа-иңаа тәреиуаз. Уи ахәынтқар ир хамеигзарала дрыцхраауан. Далаа, Җабалаа реиқәкразы иааилшоз зегъы қайти. Муравиов зыжәлаз аинрал, Дал ахы изымфахо абға ылаапицәаζарц азы, «ажәлар зегъы ҭцаны, рхыбрақәа амца иашәырга» хәа иңаа тәреиуаз априказгы анагзара иеаңтәилхәзаны дашътан... Абас Кәыдыртә зегъы «афымсаг» ҭшыны иантдрыцқъаз ашътахъ иара уа хылаңшәңис джартцеит, ажәлар ртыпқәа рапх ихынхәуа иалагар иа-амимыштәларц. Аха ихата изамуит умхәөзар – иаалыркъаны изцәыртцыз «катыркыне» дыхәнатәеит. Уи ашътахъы егыырт зегъы чан-чаны еибадыркыз ирлахъынтахаз удыруеит – аға игәирпса хәа иаақәеибахит...

Үгәи иамыхәазар қалап, аха, са иаҳынзаздыруа, иаармачзан иухәозар, абасшәа икоуп арт уашьцәа ртоурих...

1975 шықаса ҭагаланк азы уара абри засхәо уқәыпшәзаны Җабалқа, Далқа рапхъаζакәни ажәйтә уабдуцәа ахътнагаз адғыылқәа убарц уанцаз, «бзиала уаабеит, дад», мамзаргы «уаҳәшъа дукәыхшоуп» хәа лнапы ыргъежкуа, азәир агәашәағ дуңылама? Азәымзар-азәи – сара азәир дысپылазар уаргы дуңылама! Саргы зысхәо, убаскәнгы мә-

нызас ишәйциз са сакәын, уажә ихоудо сыйзыруам акәымзар. Дүгәлалашәома ауаф-апшы ишәйциз, Лата ҳанфөи, угәыпшаа-хыпшаауа Маршанаа рнышәйнтрақәа уанынархагыла, «уашьцәа ахцәа гәхъаугома» җәа утәйлхны алаф улзхыз – ашътахь Акәа ҳанааи, уи атыхәала маңк уларца-фарцепт – иахъаҳәтәз «ақапшықәа» рөөи уцәгъя схәахъан аћкытә. Абри ауп сара аамтас иааилакгы санаалоит, ахаангъы сыйпсөм зысхәогъы...

Уаргыы абга бжъараҳа ибжъоз уакәзамызт – убас්как «ажъағырфага» ушкылырхуазгыы, уара утәи умхәар уузомызт, ес-ићауцалак, шәара шәхәашьала, формак азыпшааны... Убас්кангъы, зегъ акоуп, ажәйтәтәи уабдуцәа Маршанаа угәи рзыбылны акыр ажәақәа еиғартәни иах-цәүхәақәеит, иахңәуқыпхъқәеит. Руак саргыы өйрәала издыруеит. Уи иахъатәи «Шъаруанкгыы» апхъарца иантданы ашәаны ихәоит:

Уажә аабыкъоуп уахъ санца...
Уышымцац еигъуп, ихайә,
Сымџазандаз уахъ схата,
Стамлагандаз Дал апстә,
Срыкәымңижендаз акъаңтакәа.
Зегъ гәйрмачгоуп уа ңағъаза,
Зегъ гәйитшыагоуп уа зынза,
Хтоурых адәкъя – рееишья змам,
Убла ихгылоит лабәба,
Уамыр҆әуаргыы ауам...

«Хтоурых адәкъя рееишья змам» җәа узғу, сшыхәмар-хәмаруаз, сара ажәйтә қъачақъгыы сәағаза агәтатцәкъя санылеит. Иаахтны иу-асхәоит (изсеихәзен ухәозар, сумрәыхандаз!) – саргыы, табыргны, Қыалышьбеи ипацәа среинуюп, сеилкаам акәымзар. Сафарбеиггы иакәым, Асланбеиггы иакәым – сара соуп «заб дызшыңтәкъяз!» Уи ахан уағы издырран дыкъам. Анцәа иғапхъя иреиҳазоу аусзбартәғ зегъ ҳнеибагақәаанза, убас්кангъы еиггала салтцып җәа сгәыгуеит. Избанзар, саргыы атагылазаашьоуп зегъ сзыркәтәз – сара истәымыз «ароль» сзырхәмарыз. Аαι-аαι, иңбоумшыңаң! Нтәара зәәым ари адрама ду иалоу зегъы рааста са соуп амықәшәтә иақәшәз, импсуа-имбзахо адунеи иқәхаз, хәмаррала, қъачақърыла исхызгоит җәа сағуп акәымзар. Уажә иара уигъы салхәдаартәйт – счынуафхеит!..

Атыхәтәан иҳахъяз, уажә ааигәа ачыхъ баапс еипш дырғөгъых иқәтәнү ицаз, ани «ақапшықәа» раамта аанғыы, сарғыы сцәа псаҳны, скапшыңза снарывагылеит. Иара уи аамта аагара иацхрааз азә иҳасабалагы даараҙа сыйхъз-сыпша шытытхъан... Ақәа ахцәа ржәйтә хұнынрағы имармалташъха, иңашшатәха иқәгылаз Қыалышьбен иҳат-гәйни ибағеи анықәыргоз, абааға атзамң дуқәа лағәымла ианпыш-рыжәкәоз, срывағъежьюа, еиха арқаартқақәа зламаншәалоу дзырбозгы сара сакәын – сеипш азәыр идыруазма нас уи!..

Иара Қыалышьбен иҳат-гәйн амацара акәымкәа, иҳатагы дытқәан дқажытәуп анырхәа, иага умхәан саҳ иакәымзи, мач-саң аңыбаба еидахбалахъазма, дызшызыр среиуазаргыы, сгәы изымбли, саалаган ип-сыбағ итхны хәта-хәтала еиғыршәшәаны, аатәа дук итастеит. Үсқан сара «Тәарчал» захъзу асасааирта ғың сыйған, уаҳа нхартә сымамызт. Итхны икажытәуп зхәаз идмырбакәа, мағала убра иаазган акырат-амта скаруат атаға итәахны исыман. Ашытәх самырцәо, пхыз ғаастас икоу зегыы адзбало саналага, уахык тхыбжыон дырғегъых мағала иааз-ган, абра абаатәғы, паса иахъжыз дук инацәыхарамкәа, атзы аварағы иеитәзжит, иахъыкоу уағы изымдырыртә ихызжеит. Ипсыбағ ытқәаны икахажағзаргыы, абри еипш ах ду абра дышынхоз зныпшыша, изеипшра-заалак бағак ҳаргылап, ма ғәыләмәкъак кыдахцап ҳәа сеаэтәйлхны саштәлеит, аха уара ақъачақъ уеивысшәа үкоума, ахцәа ғаахәыра рмоуа иқәызгаз аамта ааижътеи акыр шаатуа ухаштма, уеынкыл, уар-гыы уаҳу урыштахттарц утахымзар анырхәа – сеааныскылеит, исымчы-зи, иара усгы амцхә сиөхыистәеит...

АӘБАТӘИ АХӘТА

Баалоуаа рашта

Унапсыргәйтца ианушәә Ақәа зегыры уалаңшуюит арантәи. Ақәа мондай, уи акәша-мықәшагыны, нас амшыны агәахъгыны инахараны иубо раңдоуп...

Баалоуаа рашта ҳәа зсыхъзыртаз ажәйтә араға Баалоуаа ахъын-хоз ақнитә ауп. Уажә уртрызбахә ақәзам сыйлацәажәарц исठаху. Са салацәажәоит, шәкәылкабғыцикәа аауртыр еипш, исынпышкәа исну, аамта ахаты анатала исыннатаз – Лыхны Аштағтәи ахтысқәа ирыхъяз – 1866 шықәсазы иқалаз атоурынду. Иаразнакгыны иуасхәоит – ҳарташтақәа: Лыхнытәи, Мықәтәи, Ләзаатәи, Гөчөрүпшәтәи, Гәыбаатәи, Үақәымтәи, уимоу Аңсны ага, ашьха иахъабалакгыны тызтыпцыпхъаза, жәлаңыпхъаза раштақәа шеибакөү зегыры нақ-аақ ҳшенимада, ҳшенигә-ныфуаз – цәеижък шұқақәыз. Руак ағының бзиен иқалоз – егыртгыны ишахъыруаз...

Убри ағынгыны Лыхны аштағыны иқалаз арыцхара, егырт зегь реипш, сарғыны тәғәала иснырит. Уахь ауа амда иқәнатцгыны ршъапыштыбыжъқәа сахауан, бағ-бағыны сенғышшәен, сда-сшыяны сылпсауан – издыруан да иқалоз арахь сахынды ахы шархоз, са сгәетәахъгы ақама алнамхәар шамуаз...

Ажәа уасыршырым, ҳтоурыхтқаағы Қаймағ Ішкін Азрия ихәамтақәа шаҳатс инықатданы, салагап иаразнак ахтысқәа ршъапы ахъыркыз ақнитә. Лыхнытәи аизара ду ҳәа ҳазғу апхье, еиҳа иаармачны, Дәрәйпш Лакраа раҳтны-штағ ауп ажәлар ахъеизаз. Уахь дәеит ара Ақәа ахра нқыланы итәаз аполковник Кониар (ари умбои арт ахъзқәа сарғыны)

ишистыз). Уи ара са сөгүн дхалахъан, оумашәа сбаны, ладеи-әадеи дцо-даауа сеймидахъан, илахь инапы адкыланы агаڭа дыпшуа, ашъхаڭа дфапшуа... Хыштәylan түхәәптәарада дәениужымзар иҳамоузеи, аха ари аипш иҳараку, Аңцәа изааигәоу шта пшза саагылазар сшьапы ықәсмыйгылацт, иҳәеит. Днеиҳәткәйкәлан, инапгы хьшәашәаца, амат ашта еипш, инасыкәникит – адырдырхәа сцәа насхыбзаит... Иара идталағын лбаа икәз архәтәкәа пытк абрахь ифаргейт. Абраڭа аказар-мақәа қатданы ирығнартцеит – уинахыс иаҳәеит саргыны сыйстазана...

Ахаан имғю ахәра таула ҳныстыз Лыхнытәи аизара ду ашқа сна-сқыаанза, ажәа ахы умхәакәа атыхәа узхәом шырхәо еипш, зны абраڭа иааркьяғынаны уи зыихъяз, мзыэс иацоу цәаҳәакәак, хың-әңицк сұжаскынқәа рыла инаузеитасхәап. Сұжаскынқәа анысқәа, иубома ана иңәйбүлзә, аечыбағ еипш, сұжаскынқәа згәилфанаы, ихаххала икажыу атанк? Ажәйтә ари ағыза аибашыыга ҳарт адәкәа иаҳбахъазма! Абри атанк ауп уара уаҳәшьаду лпа хазына, абырғын-бұтыц иағызаз Ҷамбул Ҷапуа дызтабылғәшьбаз. Уи уажә ааигәатәи ҳайбашьра ғың аан иқалеит, дырғегыхын сыйбит саргыны, аха, ишубо, ғапхъа шыацла сүхәрақәа сзыхфозар ҳәа сағуп, уимоу иңәйблы икажыу атанкгыны акыр истәхит – уи зынзагы ишыхфатәимгы, ҳағаңәа иаҳзыруз аң-гъара наунагза уағы ихамыштуа иаанхарц азыхәа...

Аαι нас, ишысқәа еипш, зны маңзак ҳаштахъка ҳаанаскыап, нас дырғегыхын ҳапхъаңа ҳөнинаххахып.

Апсха Къалыш ипацәа иреиғыыз Ҳасанбей лаша, абра сара сынхыңт уаҳынтало, шылжылык ицмфалацәеи иареи Ғәымантәи дшаауаз, ашәарах еипш ихағаны, иағаңәа дыршыит. Дыршыит уи, дырғегыхын иқалаз атагылазаашьа ихы иархәаны, Апсны ахра ааникылар ҳәа ишәаны. Сара Баалоуа рашта сөоуп, иаҳтынрахы, Къалашәыркә дыргаңза, арахь дхагаланы раپхъа дахыыртқәуазгы. Аныхачапа иағызаз ари ауағыхазына, иғәышпү қъақъаңа ажәған иамтакны, ихы хыыхәә дахыыштаз дғыли жәғаны ҳаихауазыруан. Қәйдры инаркны Ғәымстанза, абри иубо адғылқәа шеибакәү зегъы паса изтәйзгы иара иакәын. Апсны агәы ахъеистәкъоз иара даҳын, аха иалоухи, даадырбұ-амызт, хтәреи-хыжъреи, амбатә изааргахъан, уажә зынзагы иааилгейт – дпрырыхит наҗаза!

Уи илгейт, аха иара Ахмытбей ихатагын шытадабаڭаз... Уи ахышқәа «кrlыцәха» зылжетданы иқәиҳыз, наң-ааң еибаирфаз уара ужәлантәкәа ракәзар, рхы ахъдырхара рзымдыруа, Дал, Җабал ду иаҳъбалак рыжеларгы даргыны раштақәа иртәгъежкуан, пытқыл иззымчакәа

зынхарақәа нзыжкыз рыда, егырт дазустазаалак азәы мхауырра ҳца-роуп ҳәа иөытциршәомызд. Ҳақәтцыр еиҳа еигүп ҳәа нақ Бзыпинқа моя, арахъгы зеазтәйлхны иқәгылагәышыз Маанаа роуп. Уртгы ацара ртахны акәзамызт, аха аамтала хеикәйрхашъак ҳзығатцозар ҳәа игәақуан. Җырқәтәйлақа ишылжеларкыз иқәтнү ицахъаз аублаа раҳ-рпзыза Ҳауыбы-Бырзық Қарантыхә Маан Қамлат имаҳ иакәын. Убри ақ-нитә ҳаргыз уи ҳаяа-ҳтах ду ижәларгыз иаргыз дахъказ ҳнышәнапқәа аашытыхны, ҳашхәыпку ҳишшәталар еиғүп, ара шытә базашыас ҳаяа егыйқам ҳәа ргәи рмаңыз ицәажәон, изахауазгыз иқартцара рзымдыруя иарлакфакауан.

Ах, анаңызбенит, ари ҳара жәйтәзәаҳыс псыуа шыала иртәйғаз адәкәа, аштақәа зақа ҳайғрыбллаа ҳақәнатцоз, зақа ихырзаманхә иаҳ-ныруази – Аублатәйлан, Гәйбаадәи инаркны итацәйз адәкәа, иқьаптәхаз аштақәа зегъы рыйдаабжы ҳәбә иқәысфуан, аха уи заҳауадаз. Маан Қамлат маҗала Стампыл дцанды даахъан – имаҳ ихы дархәаны, уатәи аиҳабыра рөөи днеини дрыхәеит – астәи ауаа уаҳ излеигашаз ағбақәа рыла деңкәдиршәарцаз...

Заштақәа пшза-пшаңаңа ҳәажәбыцала, ұвара-ұварагы ҳаҳәгәарала ихкааз егырт тауди-аамстен иреиуаз Җапшыаа, Лакраа, Емхаа, Иналаа, Жәанаа, ҆ышинаа, Ачаан Чачаан ртәи усгыз изхәатәузен, ше-ибакәу зегъы ааигәа-сигәа Аңсны ишамбаңыз ала еилагәжәажәон. Урт рганахъ азәырғыз рыхжәа ачынқәа рықәтданы ахышқәа ихырххазаргыз, ирбон хырзаманк шырпеиңшыз. Аңхағыжәлар ракәзар, рахцәа ас ианықала, дара ртагылазаашъа зеипшрахаз уазхәыц...

Аңсны-дгыыл ахы-атыххәа ахынзанаңаа зогъы шта-дус, ҳт-нықалақыс ихамаз, акәара-кәарахәа ҳәбәи ахьеисуаз Ақәа мчыла иаҳыланы, апшәмары аанкыланы итәеит ахышқәа. Адунеи ршазар аахыс Аңсны хъзыс иамаз аахырхын, «Ақәатәи ақәша» ҳәа нахъзыртцеит – «Сухумский отдел» – дара рхәашьала. Иаанагози ари? Ҳарт Аңсны-дгыыл-штақәа геи-шыхеи ирыбжъанакыз ҳапсабара зегъы нағынатә аахыс хъзыс иамаз, ҳайдызылыз ахъз дырфашеит, атоурых дүззә змоу жәларык шеибгou рахцәағ даргыз ахәура итарцарц рөазыркит. Арахъ ирархәо закәызеи? Шәара шәтәқәоуп, ахакәнтира шәоурц азы, шәаҳцәа рәептәхъа шәхы ғышәхроуп, шәхахә-пса шәшәароуп, шәызқәа-арыхуа адғылқәа, шәашта-шәгәарақәа шеибакәу зегъы казенхароуп (ари ажәагыз ахаан исмаҳаңыз!), ахәынҭкарра иазеипшароуп, рхәеит. Иаанаго сыйзыруам, аха «кареформа» ҳәа изыштыз, дара ртәылан 1861 шықәса раахыс иапшыргахъаз аус абрахъгыз аитхара, арласра

нап аларkit. Уи макъана шәара шәытсадгыл ағғызы өеила еиғекаам, излахаҳауала, ҳашемырцқакын, шәаҳпенпш, азхәыцхә ҳашат ҳәа еи-барғыатқәйтқаит ҳажәлар, аха ирхәо захауадаз –ираҳарцгы ртахы-зма!

Аңсны ахра анапрырх (абри ашықасғы нбан еиқәатқаала сгәы итәуфу – 1864 шықәса), иара ҳаҳгы данахырга нахысгын, иубац еицәа убеит ҳәа, «Арра-жәлартә напхтара» ахъзданы, Аңсны зегъы атсанакуа Ақәа еиҳабырашәа ак еиқыркаант – дара ишрыхәашаз ала. Уи иалаз-гыны, иахагылазгыны нақынтың иаашттың аруа ракәын, азәык-фыңызкап аңсуга тауди-аамстен алашәазаргыны. Ари аиҳабыра ғың рнап атақа иіказ Аңсны шеибакөү қытей қалақыциқхъаза «аокругқәеи» «капри-ставақәеи» ҳәа дара зышттың рыла иша-шаны ишъақәдьргылеит. Иара «Арра-жәлартә напхтара» захъзыз ақәша зегъы еиҳабыс дартеит Аңсны иғылаз ампытахалағаңда ыр акомандақатцағ аннрал Шатил-ипа. Уи напынтаң иман Ақәеи, Аңсны агаға иаңну ақытақәеи, ақалақықәеи рыматарагын ракәымкәа, ҳтәыла итегғыны нақ ладеи-фадеи иеағы-лахаланы, шытарнахыс иахъабалак дара ишыртаку амчра ркзарц, шта-цыпхъаза үағпсык ражәа дзахымпқо, рхәатәи ылнаго иікарцарц...

Ас еиғекааз Аңсны аиҳабыра ғың анхағыжелар зназы ицәгъамкәа ирыдыркылеит, иудыруазеи ибзиазаргыны ҳәа ргәи иаанагеит, уаанза дасу рапхәа рышқа хатәгәхәарала нагатәыс ирымазгыны еиҳа иагха-рызшәа рбеит. Иара раХ, ду Ахмытбене иғ-иғыи иамырхәакәа дкны да-нахыргозгыны азәгъы тызшәа шытимхит, уимоу иара ах ихатагыны иеимы-рххацәеит. Дғылағаңдас имаз ҭауди-аамстен ракәзаргыны, уеизгыны-уе-изгыны дабажәо ҳәагыны дызгоз үағ дырхынымхалеит, ргәйнамзарақәа шмачмызгыны. Абри акәхап нас «дасу ианиаша ихаташыуоп» зырхәо-гыны, уаҳа сыйздыруам...

Ахратәра ахъапрырхыз бзиарқ иазхәоушәа анхағыжелар азна-каз ироуз агәаанагара дук мыртықәа ишеижъагаз рбо иалагагәыше-ит. Зегъ рапхъа иргыланы уажәштыарнахыс ркыба-зыбақәа ирылтны еиғекааша бзиак, тынч-базашыак роуаз ұырышыон...

Үс қалашьас иамахзи – иаагылазар иртасуи, ирқыабзуи, жыраққаары-ла реибаркышыақәеи, руа-ртахыра, раҳцәеи дареи гәыхәптыхла ре-илахәишишыақәеи ухәа, ауразоуруо ртәык аиуа-зенуюу ззымдирзә шы-укуы рлахынта үбақәас иатаны ирхадыргылазар? Иидыруази нас ари са саниба ұыанат-гәашә италаz иеипштәкъа иғачамкызы, аха «четрас» сқазцаз ани аполковник Кониар? Иара ижәлагыны шыкоу умбои, ихатагыны дара ахышқәа дреиумамызт ҳәа сыйкоуп шытрана, «тла-гәафас» ды-

зтиааз Аңцәа идырп. Убас иңаз роуп арахь аиҳарак иқәнагалаз. Урт рхымғапғашы Қәтешь итәаз агубернаторгры раңаңаңаңаңын, аха «иаҳъабалак ус ауп ҳшықоу, зус иаҙқазоу ауаа ҳамам, иреиғү абаҳұшаари» ихәозаарын – ашшәа анизнеилак.

Ус ишықаз, Қартынтаң Аћәа даарыштыт даеа еинралкгы – Понсне зыжәлаз. Уара уазхәың аригыы ижәла шықоу. Иарбан тәйлоу, иарбан штоу дзааңаз, дазустада, иидыруазеи ҳара ҳтәыхә? Иидыруагы ҳтәхымызт, ижәлагы ҳаштамызт – ихата дуағызтгы, аха аригыы еғырт дреғымхеит...

Ари аинрал пан-цәгъя Аћәа ҳаҳтны-штағы дахъааиз, напынтаңас иши-маз еипш, «комиссия» ҳәа ұғашыатәык еиғикааит. Уи зназы хықәкыс иамазгы – захра иаҳырхыз Ахмытбейи иаҳтынрақәеи, иашта-гәа-рақәеи, итсанакуаз иаҳтнырпарцәеи иаҳтныхәсақәеи, дызқәаарыхуаз идгылқәеи үхәа, малс-шыалс, мазарас имаз-ихзыз зегъы хылхъаңа-рала иаҳынзәкоу ropyшыңақәыргылара акәын, нас иара ах ишшареи, иу-а-итахыреи «ҳамта-ргәйбызығақәак» ropyшшареи, уи анағс Аңсны зегъы иаҳъаңанакуа анхаңаа ropyзазаша, «реиғартәышыңақәа», штаңыпхъаңа днартахая, «рыпсы» ахътатқәкью аилкаара...

Аинрал-маиор ҳәа изыштыз Понсне, абжъобжык асаҳыңақәа итаны, дәфаң-ә-фаңа, абас иуаагь иаргыы Аңсны ақытакәа ианрылаз, ақырұя-ра анхаңаа дареи ишакәзам еиғанагалақәеит. Избанзар, ртцаашыңақәа, ркылпш-кылзырығышыңақәа, рхамакәаашыңақәа убас иңан...

Понсне напхгара зитоз «акомиссия» дтца чыдас иаматқәкъаз «ан-хағыжәлар преформа» ҳәа изыштыз амфапғаразы аусқәа заа ropy-маншәалара акәын. Ишааи-шааиуазгы, уи ғәғәала нап аларкит. Понсне икомиссия иалаз ачынуаа зегъ реиҳа дыпсцәаҳаны дгылғылғы уаагы даҳзықалеит Череп-ипа зыжәлаз ачынуағ гәымбылцъбара баапсы! Уи анхағыжәлар ropyмацарагы ракәымкәа, тауади-аамстейгы дырғәап-хомызт – дара жәйтәзә аахыс ирытқакыз ropyдгылқәа, рашта тбааты-цәкәа уажә тәймуағык ашәкәи итағуа, изтәйтқәкью ropyгәхъаа мұқыкәа, дтцаа-пшаауа ropyнхаңаа дахъылаз азыхә... Убри аћнытә урт Понсне икомиссия иалаз ауаа русура иаңырхагамхар амуа иаатагылелт – Аңсны ах итқакыз адғылқәа ropyмәхак ахынзәкәз ииашаны ирхәомызт, имал «ахътатқәаҳыз» ашқа изымнеиратә идыркөалон – изықәнамгозгы ракәзамызт. Аиҳарак, ишуасхәа еипш, дыпсцәаҳаны зегъы даҳзықалеит Черепов – ижәла ишаҳәо еипш, анард еипш ихы қәхәантапсза, ицкәа хаңыңа...

Өнак уи Аацы ақытан, ажелар иреизартоу дәй-пшык ағы дахъле-из, дзацәажәоз анхаңа ариеихәашаз раҳәаны даналга, уа «старшынс» (абри ажәа гәымхагы дара иаҳзааргент, «аамста» ҳәа ихамаз ах-зына атыпдан) иалхны ирымаз Амаан ихы наиқәни, тәамбашақәа, өүрхықәымтәрьла ус ихәеит: «- Ааи, нас, ишеибаҳхәаз ауп... уатә ахәылпазгы сеитаахуеит, иаҳья иақәымшәазгы зегъ сзеизга, амарцъя, өеишәа ҳаинцәажәароуп. Насгы, уатәуха ара пхъатәыс исоургы ҭа-лап, убри ақнитә исыкәасыриаша ҳәса-хәыичқәакгы уажәнатә ирыдца өеишәа рөйркәабарц, ахәажәцәа зху азәгы дрыларшәымзароуп!..» «Хара ҳәөи ианакәызаалак ицқыам пхъәызба дықаңам, аха урт уара узы ишаны адәи иқәым!» – ҳәа атак ҭаицент Амаангы, ипсахы шеибакны.

Абарт абас анеибырхәоз иаҳаян уа иқаз ах ипа Гъаргъ Аачаба (уи дқәыпшәзан, аха акомиссия иалаз ағынгъашқәа ажелар раҳь ианцоз, ҳаҳынеиуа ҳагәра еиҳа иргап ҳәа, мчыла дрыманы ицион). Уи уафы ишимбаң иааицәымытхан, Череп-ипа дизүтрысырц егигымхо: «- Хара ҳауаажәлар ас урацәажәар ҭалом, уххъ згейт Черепов!» – ҳәа өааицит. Череп-ипа дааөхүрччан: «Иашыңылароуп, акультурахъ икылхгароуп», – ихәан, уаҳа дацрамлацәакәа аеыжәлара иеыназикит.

Адырфаенеи Череп ахғаш ари ақытан деитанаа, дазустзаалак азә дипымлеит, гәашәк уафы изааимыртит, штак дтармыжылеит. Ауха ахә-са-хәыичқәа «зықәарианы» уақа ипхъарц згәи итаз ари ауафы хәымга-зымга тұхыбжыон, иңызгы иаргы речә ырхыпхыпуда, ағәарп лақәа аарышыклашуа, ихынхәны Ақәақа иааит. Ауха ара са сөрү иғылаз ар рмағазақәа рөғи дахъааиз (аракәын иаргы зны-зынла пхъартас иаҳы-маз), дгәамт-хамтца, иара ус дшенилахәаз, имагә дуқәа ишхаззда да-ныштаалоз, шәаагыл, атқымхәхәарахқәа, шәаргы-саргы ҳаибар-бап апату-қеташықәа зеиپшроу – ишәсырдырп сара сазустоу!» ҳәа дмақарны иихәаз ажәақәа иаҳыагы сләи иқәыиуеит.

Череп-ипа ихата дрымбазаргы, иажәа амацара раҳаргы ирзым-чхауа иқалеит ҳажәлар. Сара абри зхәо Баалоуаа рашта сакәзаргы, ажәйтә зны Диоскуриа ҳәа аурымкәа зыштәз Ақәа азбжак штабгаз еипш, нақ сыйтабгар еиғасшо ақнит...»

Ари Череп-ипа диенцәамзар диенцымхеит Бзыптын шеибакөу ақытакәа зегъы знапы ианыртца – Измаилов зыжәлазгы. Уигы жәлар реизаррак ағы даинеи, – саншәазтцаауа шәыхтәрпажәқәа шәхыхны атак сышетала, – ҳәа рыйдитеит ҳаңхаңа, цас, итәйлхны. Ари уаф изычхау-аз ак акемызт. «Хара ҳаңтарпакәа ахъаҳаҳхуа аныхақәа рымта ауп... Измаилов ҳәа уағ-пшы макъана дхәзадыруам», – иаҳаз ажәа хъантә

днацралеит Мқан Кадыр. Ари аамыстағ хазына Измаилов дахыиәпаз дахыркъаны, дырбаандашы даарган, мышқақ абра са сөй дұрыгәқуан, нас лбаақа диарган, абаата ағныңқа иқаз абаҳтағы шықәсбүжак дырхәаңәо дтакны дрыман. Гәыпқыл уааишь-унеиш зархәоз анхацәа «кареформа» ҳәа ирыларгалаз иатданакуа, изакәу еилиркаарц иара абри Измаилов иөи өнек рәеаибыттан иахлеизгы, – изакәзыен шәымбои, шәарт ағазхәыңқәа, шәхы шәақәиттахтәрыпкоуп, – ҳәа дырхычченит.

Абас акәын иахъабалак хлапшщәас иртәан ирымаз ғтызәзәаала анхафылжелар ишраңақәоз. Абарт абас ажәлар андыргәақуаз, убри иахъиркъаны Лыхны аштағ аизара ду қамлар ада псыхә амамкәа ианықаз ашықәсан, цас иауазшәа, аарфара баапсза қалеит, ҳарт аштақәаттәкъа ҳаскын ҳақәымкәа ҳацәхәйт, ҳшабеит... ачымазара баапсқәагызы тыйсит иахъабалак – ақәарпшза ҳәа изышшәу азаарықза... Аарыхрақәа пхастажеит, аңызықәреи лапкъак ғамлеит, азахәақәаттәкъагыры рышъатақәа рқынза итфаарц егърыгымхеит...

Абри аамта баапсзы иақәшәеит Воронеж ҳәа иахъашшәу дғыыл тааршә харак ағы ипсыз Ахмытбеи рыцх ипсыбағ ааганы Мықә аштағы, Аңцәа ихәарта ду ағныңқа, Ачаан Чачаан рабшшәра нышәнтирақәа рөи ижра. Ари Аңсны жәлар зегъ реипш, дара Чачаа ртааңаа ду ағныңқәагыры ажәйтә хъаақәа, ажәйтә хәра-тыпқәа арғыциит, ирхыргахжоу ағәектәақрақәа, азалымдарақәа рқнытә иргәланаршәақәа раңаахеит...

Ах ипсыбағ аагара иақәиттызтәйз атәым ахцәа рөйрхықәымдан арт ауаа ишраңақәақәоз даара игәыпжәаган. Аенеи даныржуаз ажәлар реилағынтра ду тыйсирцгы аңсық аагхеит, усқан раңыл Аңцәа иаҳирпагәышьеит умхәозар.

Ишыдыдуа еипш қәа ауам, үзара матәык ҳзылақәыр иудыруазеи ҳәа ҳашгәигүаз, ус дағеа «комиссиакгы» аахт Қартынта – Егры иреибахәа. Уи напхгағыс даман Сулхан Баратов (Бараңашвили затәа-зымшшаз) зыжәлаз, аруаа иреиуаз хатса цәыггара дук, убас Корганов зыжәлаз дағаңзәгы – уигы аруаа иреиуаз. Артты ҳарт адғылықәа «хәзтцаара» акәын үзбатәыс ирымаз. Уи анағос, дара рхәашшала, «сословиала» ауаажәлларра (анхафы-цқыақәа, анхацәа, атауадцәа, аамстцәа, ахыпшщәа, ахашәалацәа, атәцәа, атәиттәихқәа ухәа) реилазаашықәа, урт нақ-aaқ реилахәышықәа ухәа хәыц-бұрыц зегъ тыртцаарц, «ргәи-ргәаттәеи» рыйсанза итапшырц раҳасабын. «Абри хусура ҳаналгалак, рхәеит урт, шәарт анхацәа хатала дасу шәхы шәақәиттәра нап алахку-

еит, аха зынжасктәкъа ахақәитра шәәқәымгәырроуп – макъана шәах-цә шәшыртәу шәылказароуп, рымат үшкәуц ижәулароуп... рхәатәи хазымтәо, рыңқәа зәо, паса аастагы өиңаны ауал-баңы шәыкәахтәоит, анаказаниагы (изакә жәа-ғаастоузел!) шәақәхаршәоит ҳәа имақарит.

Ари хырзаманха иззылкалаң анхафыжелар штаңцыпхъяза инеидашшило, дара-дара еизтцааудан: «Зәңгитә ҳхы ҳақәитыртәуда абарт, настыры дара азустәада? Ҳаңцәеи ҳарен ҳаизылказаша атәи ҳәа ирдүруазел? Ииашоуп, ҳара ҳаңцәа рымат аауеит, аха ҳхы аматғы ҳа-заапсоит, ҳадғылқәагы ҳрықәитуп – уи ҳаң итәызаргы, ҳақәаары-хуеит, тагалан иара ыңтк иаҳтозаргы, ҳара ҳазхара ҳара иаҳзынхоит, настыры гәык-псыкалоуп уи шылказаша ҳабжьюуп аеакуп...»

Җың иааң баратоваа «ркомиссиягы» змааназ, анхаңаа моя, сара дгыл-азнакы еилыскааит: дасу раҳцәа рәңгитә «рхы иақәиттәуда», гызмалрыла ирыңдаланы, иреиңү ropyлқәа рымырхырц, «ахғых-п-са» дугыны ддиршәарц, иара убри алагы үзара изымтцысуа еиңеу ашьамтлахәкәа ropyштарцарц – раҳцәа рхәурда табыргыхататәкъаны итамлар амуя, дара рхәашьала, «арендаторцәақәак», қыраныңцәақәак раҳасабала. Дара ахңаа ҳәа ҳазғуғы ахрас ирылоу ҳәа егылказамкәа зегын ахәйнәркара ду «амашына» иаҳеланагалартә еиңш – аибааңара егы ҳәа жәйтәзаахыс ҳажәлар ирдүруаз атас-қыабзқәа акы аиуа-зе-иуугы, гәенизыбылракгы ылказамкәа – зегь ropyсадгыл ағы исасцәаны, идыпшылаңы...»

Үсқантәи аамтазы Кавказ зегын ахлаңшоғыс Қарт итәз Ермолов иакәу, Воронцов иакәу сгәалашәом, анхаңаа «рреформа» Аңсны амфап-гаразы ус ихәон: «хатала дасу раҳцәа рхыпшра атыхәа птәатәуп, аха дара ахңаа иаҳхәа үажәраанза ropyхаңаа рәңгитә ирбоз абзабаа ишалхәдаахаң ҳаңатырдыраалак атызшәа ғәғәа дыртцысыр ауеит, убри ажынитә даара маршәақрала иргәбзыглатәуп, ишаҳтаху ҳнапағы иаах-гаанза, үзара акала ихыхлатәуп...»

Аай, дад, адгыли архәиси роуп, рхәоит, жәйтәзаахыс адунеи ағы илжалхью арыңчара дүкәа, аибашырақәа зегын зылжыз. Уи табыргуп үхәаратәгыи икоуп – жәынгы-ғанғы ҳара ҳауп, аиашағы, аиҳарак нағ-аағ ирзимакыроуп. Абрақа зылбахә ҳамоу «ареформагы» хылқәкыла изапшыгатәкъаң ахышқәа ртәила дүззә атақа ҳваҳә-паҳәада ҳара Ҳапсны-дгылқәагы қаларц азын акәын – уахътәи ареформа арахътәи еиңшуп, акагы еиғырғом ҳәа ахъзданы. Абри арақа ҳара ҳұғы аиҳарак пшығағыси нагзағыси иамаз аполковник Кониар мәншәа иакәын. Уи апсуюа раҳцәа «ҳамтас» ираҳталаша шылказыглатәуп, хымпада ироуп-

лартә еиپш, аха иара убри аамтазғы нахыхы ҳара ҳтәйлағтәи ахцәеи дареи уи аганахъ зинла иаҳзеиқаратәуам – уи хыымзғ дугоит ҳара ҳзын ҳәа, аңсуа ҭауди-аамстей ларкәнә дрыхцәажәон. Убри инаөытғанғы, анхацәа моу, дара ҭауди-аамстейгы адғыл зынзагы иақәйтзәм иҳәо далағеит. Иsgәалашәоит, өнак дшаалац еиپш, пشاҳырса абрахъ данхала, өңц санибаз еиپш, сұышо-слакәшьо, ладеи-әдадеи дцо-даауа, ибжы рдуны иихәоз иажәақәа: «Аңсны инхо дазустзаалак азәи адғылы дақәитымзароуп, шеибакәу зегъы ахәынҭқарра анап атақа иқалароуп, иара ишаҭаху, иахәтоуп ҳәа ишапхъязо иашалартә еиپш – иреиңтәзу адәхәыпш инаркны, абри ҳзықәгылоу адәеиужу ду ақынза...»

Излаусаҳәарызен, сыйқәын, сара арт ажәақәа зақа сеилыршъааз, сара сеипш, ҳарт нақ-аақ еигәннығыз Аңсны-штақәа зегъы зақа ихъаҳ-газ, зақа имцаха ихацralаз!..

Анхацәа ңстазаарас ирымаз рыйғылқәа иахърылхәдеитәуаз ағыны даанымгылакәа, ари Кониар ңсцәеиримга, ареформа инадхәала-ны, неилыхх қамтәкәа Аңсны жәлар зегъы уеизгы-уеизгы ауалшәара ropyқәиттарц иеазикит. Абри аганахъ уи рапхъа еиҳабыс ара иқаз, абри аус амфапгара знапы ианыз, ани пасашәа Шатил-ипа ҳәа сывәызгы диеипшымхеит. Шатил-ипа иамур ҭауди-аамстей ҳырлакысырим, урт ҳхы иархәаны атәылан атынчра шықәхархап иҳәон. Ари Кониар мцу-раша, зегъ леилагәаны, иаахжәа заны далағеит. «Иғызы хырхарта бзиак аүп ари» рхәахын, жәпағыкызы уи иплан иадғылеит.

Анс үхәа, арс үхәа, арт ирызбеит, ареформа ҳәа арахъ амыждараз иқәыргалаз аус пылхат рхы иархәаны, ҳанхацәа ҳаҳәа-пәхәада аүт ropyқәиртарц, рахцәагызы изақараазалак мчы рымамкәа иқәдышрхарц.

Зтагылазаша есааира ибаапсхоз анхағыжәлар реиңш дара ахцәа-гы, агәамт-хамтца ду ишамеханакуаз збаз «акомиссияа» рус арласра инахыццакзеит. Астәи сахыпшуаз избон урт Ақәа абаатә агәашәкәа өы-рххыла ишыртала-шырттыуаз, реиуалатыршъақәа...

Урт реиҳабы Баратов «иарғажәәфацәагы» иарғы пшрак қамтәкәа ақытақәа ирылалеит. Җыдала иара Баратов ихата Ақәа ақәша-мықә-ша, нас Абжыуаа рғанахъ иқаз ақытақәа рәғы «аус» амфапгара ихы иадитцеит, ихатыпuaа руазәк – Қорғанов Җабалқа дишиңтит, Черепов ахғыаш – уаанза Понсне икомиссия анықазгы уаҳъ инапы ишаныз еиپш – Бзыптаи ақытақәа ракъ ддәықәитцеит. Уи уақа ацхыраара ирҭа-ларц ropyдитцеит Бзыпты зегъы еиҳабыс иартажъаз Измаилови, «Жәлар русзбағзәа» хадара рзызуаз аамыста Маан Титуи, анхағ нага Ҳаг Қамхәази.

Черепов рапхъя иус нап аирkit Лзаантә, Амзара адгыл pшza ажыныт. Убра зyчены днеиз инақәрышәаны Измаилов жәлар реизара еиңика- ахъан. Еизаз rеapхъя дықегыланы ажәа ихәеит Черепов (тырсыманс абрақагызы уи дицин Қалышьбеи ду анкыатәи иқьачақ). Уи ихәеит, Ко- ниар напхагыс дызмоу Апсны, Апсны сxәоу, Ажәатәи ажәша аихабыра рыхъзала дшааz, чыдала ареформа амфаптаразы Кониар иқаитказ адта инақәрышәаны, апсуа nхафыжелар раҳцәа рkнытә рхы рақәиттеразы рапхъя иргыланы иқататәу, дасу ихахә-пса пара-шьарала шaка артәо, уи ахәынтқарра ахарцьала акәымкәа, дасу шәахтәс иқәло хатала иара ишишәалаша ухәа, уағ ихағы изаамгоз мыхътәс иқаз зегбы еитары- леиҳәеит. Анхацәа рыматарагы ракәымкәа, «ахашәалацәа» рый- бахәкәакгызы еиҳа иналкааны инациитеит, уи змааноугызы еилкаашьак рзамто...

Арақа еизаз анхацәа рапхәт қытаципхәзә рхатарнакцәа азәазә ажәа азқазацәа ықәгыланы, Череп-иңа ииҳәа атакс ицәажәеит. Иара урт ишәхәо мцуп, шәтагылазаша шығу атабыргңәкъа ҳашәхәом, шәарт бзиязнало уаам хәа ирғайрхыит. Сара шәгән-шәәатәеи стапшны шәтыстыцаахъеит, шыта шәызласзымдыруа егыиқазам, ихәеит, шәыхәсақәатәкъагырыкәа статәоушә шеибакәурытқфақәа зегызырыеит хәа нацтаны, шұхамс икоу зегызы ибз икәттаны, ишакәзам дцәажәеит.

Убри анағс, Череп-иңа шәақәә ирыңқаку адгылқәа ирықәйтзәм ихәеит, уимоу урт бжағык рхатәқәагы зынзагы ҭауди-аамстөи ире-иуаӡам, баша хылапшықәоуп ақароуп, ихәан, иналкаан, иларқәзаны дрыхцәажәеит Инал-Иңацәа. Инал-Иңа зыжәлоу, ихәеит уи, зынзагы ҭаудцәаӡам, машәыршәа хлапшәыс зны Бзыпта иқалаз рабдук, аашышыш еиңшданцәыңы – ихала ихы аҳас иқайцан, зегъ уи акәү ұшыңа ҳтаудцәоуп ҳәа иақәғылелит. «Инал-Иңа» ажәа ахаты иаанаго «ажыны» ҳәоуп – жын-хылтшытроуп арт, ҭаудцәам аха ҳәа, убас өтүзәзәаала иимхәаез икоузен! Ус еғырт ахылтшытра ду еиуаз ажәлақәагы ибаапс-ны дрыхцәажәеит. Излархәо ала, иубартә иқан ари жәларрығыңтқахь-тә шыоук рыбз шитқаз – мамзар артқәа иара ихы излатихәаарызы?..

Инал-Ипацәа ирахаз ажәа баапс рызхымго, иаразнак иараabra итышшәагап рхәаргъ зынза аиакәым алтыр ҳәа ишәаны, рыц eи-харгәтәа зназы ичханы, зегбы ишырбоз, ирхыпшызгы даргы аизара ааныжыны иқәтит. Дук инымхакәа егырт анхацәагы, «рхәқәйтраз хөйхпсас» иатажкәоу ҳәа иархәаз ажәа хъантә иаагылазар рыпстанзаарағ изыниахью арыцхарақәа зегбы иреицәаны ишырзышалоз иа-циәымфашшо идирны, иаахтынгы мап шацәиркуя, уаха уи атыхәала уа-

тъұашытамдаан ҳәа Череп-ипа инаиақәаны, рығонықақәа рәғинархеит. Ари збаз Череп-ипа иғәғ хылшытқәазеит, дырғөгүйх ишәсырбап сара ҳәа дмақаруа, иара уа Амзара ажәйтә баатәғы иқәғылаз архәта ашқа ихы ирхеит, уақа еиҳабыс иғаз иғы днеини, иара уи уаанза пытәкәа анхақәа жынды ирғиҳхъаз ражәахәқәа, «крчанабақәа» ихы иархәаны, иус наигзарц азы...

Адунеи ршазар аахыс ағсуа нхағыжелар рабаңәен рабдуңәен зқәаарыхуаз, ршыя катәаны ирхъчоз ҳарт рыдгыл-пшықәа ас тәы-муаак маанала, уигыы анамылхәа, аргама мчылатқәкәа хрымырхырц ишағыз анырба – амџапш ркзеит, дара-дара рығонықәагы аихарақәа ахылтцит, дасу исызго ҳәа хыма-псыма иааигәа-сигәа жәйтәаахыс иштыз адғылқәа, адәхәыпшқәа дрымтасуа далағеит...

Ари хырзаманк ахь иқылнагошәа анырба, өнек ақытқәа зегыы рхатарнакцәа рхы леиларкын, гәйіпфык ауаа қәылқақәа, рәхәеви ахәара изыманшәалахаша алхны, Қартқа, уа итәаз Кавказ зегыы ахлапшфы ду ишқа ирыштырц рызбит. Уахь ицарап иғаз еиҳабыс ақәажәағ ғәғәа Шамы Осман дрыртейт. Урт рығетакы рхәарц Ақәа иахъааиз (арт ирывсны цашыа ықамызт уеизгы) Кониари Череп-ипеи ағсеиғынцәарап-каз ирымuit – уахь шәцар қалом, ҳара ҳаума ғәрамгаңәас ишәымоу рхәан, ахәгы-ағғы иқәырмымыжлеит...

Уи аамтаз Үиркәтәйләкәа ҳақәтцып зәһөз еиҳагыы ираңааохо иалагеит. Ахышқәа ртәйлеи Үиркәтәйлеи нақ-аақ ғың атызшәа рыбжыларц зтакыз, нас уи зыфеида алзгарц иаштыазгыы мачымызт. Урт рахъ-тә азәырғы англыз-францыз «қылпш-қылзырғаңыз» ирыдхәалан. Убарт дреиуашәа дықан Маан Кац иашы – Маан Ҳасанғы. Уи маңала Батым дцаны, атырқә пашаңаа рымцарагыы ракәымкәа, Трапезунд итәаз афранцыз консулгы диаңаажәахъан, Ағсны зташәааз арыцхара лгашыас иамоу азы...

Иzlархәоз ала, Амшын Еиқәа ағаған имғапысуаа ахтысқәа афран-цызцәагыы рыңерыларгаларц ртакын. Урт абрахь маңала анңынрцәа аашытны, Қарс ҳәа иахъашытоу, нас Баназиди ахәаағы рбаахкырақәа рырғәтәара рөазыркит. Ари аиғш ажәабжы сара өнек ағба иаанагаз аб-жьюбжик исанаңәеит – ираңауп сара ус ажәабжы ғыңқәа сзаазгоз, арт иуасхәақәа апшы исғанагалан иуасхәо ұйымшын, иара апшы ахатагыы нхыт-аахыттынде исзаанагоз мачмызт аха...

Уи иалаххузеи – агәра уга-иумга, са сажәабжы насығзалап, салазга-лазгыы уа уоуп, шытә сзақәтыцуам. Ажәакала, ант афранцызцәа гәтакыс ирымаз, Трапезунд итәаз ахышқәа ргенералтә консулгыы идыруазаа-

рын, маңала Маан Ҳасан дахьцоз, дахъаауз дашъклапшуазаарын. Иара Маан Ҳасан хәа узғу, ҳара дахының дахьда, ихъыпшыз анхацәа зегы аамтала Ҧырқәтәылақа ргара акәын иғәтакыз. Уи иаб иашья Маан Қамлатгы уи акәзан усгы даазқәйлазк дмыцәа-дымтәа дзыштағаз...

Ажәакала, ҳаблақәа шаапшуаз җажәлар ӡыблара баапсык ианамхәар ада псыхә ығамкәа ҳаатагылеит. Ғәатеиражеит Бзыптын иахъабалакгы, абжыуааа ракх еиха итынчрашәа иқан, ант ареформа-усқәагы уахъ еиха иманшәалашәа имфапысуан, аха уи еижъаган – Дали Җабали иртәгъежкуа «амца» уахътәи «ағдаррақәагы» ирыцрасхъан...

Ажәлар есааира ргәағ шеилашуаз збоз аполковник Кониар хыма-псыма Бзыптынка дыццакит. Лыхны дахъфөиз уи иархәеит, дара рхәашьала, арирахтәи «аокруг» иқәынхо жәлары зегы уағы ишимбац агәамт-хамтца баапс иам-еханакны ишикту, қытаципхыза аизарақәа шымфапырго, иқаңташа-иаауша хәа шеибырхәо, бұғарла аеенбигытарағы ишағу. Машк ҭынчрашәа уажәазы иахъыко Дәрыпш затәык ауп хәагы иархәеит. Иара уигызы зыбзоуруо уатәи аамстцәа Лакыр Смели Маан Соулахи роуп рхәеит. Урт роуп, рхәеит, хаала-мчыла ажәлар еиқәкшәа измоу, урт дрыцхраауеит Маан Титугызы хәа нацыртцеит...

Кониар иңеыйжәызгы иаргы Дәрыпшықа деихеит. Уа дахъфөиз уа-хышәфык рақара злахәыз аизара днахтыгәлеит. Анхацәа рәепхъа дықәгыланы уи уақа дырғегыхы иихәац ихәеит ауп – абар иара ишихәатәкъаз, иара ибышәала абри асып-хақыа иануп, уағхъа: «Выкуп доджен быть из собственности зависимых сословий, переоцененной из натуральных повинностей деньги, но когда этот выкуп последует с соизволения государя пока точно мне неизвестно, однако как бы велика или мала ни была выкупная сумма, она будет с рассрочкою, так что правительство не допустит народ разориться...»

Абри ҳәаны, ибжы рдуны анхацәа днарықәымчны ирыдитцеит Чепр-ипа ихәатәи иаңынаны, иаареиҳәо зегы Җарталарц, ашәкәы рантцаразы дзызразтаау шеибакәу зегы мцрак аламкәа ртак иархәаларц. Уи анағас уи ихәеит, хаала ирымур, зегъ акоуп, мчыла, бұғарм-циала рхәатәағы иаарымгар шырымуа. Убрақа убри иихәаз инаңданы – ахашәалацәа шәалтны шәағылиш! – ҳәагы нарыдитцағеит, уажәнатәгы ашәкәы итарғырц азы. Ари даара иргәампхеит ажәлар. Ҕытғыкгы иаразнак рабғырқәа инарзытрысит. Уи збаз Кониар еихагы иеааирұаңызан, шәарт абас шәеилазырғынтуа рыхъзқәа мәзакәа абыржәйтәкъа ихашәхәароуп, ихәан, ажәлар рыршәара иеазкны,

иалтны иғылахъаз хашәалакгы имахцә данкны, имахәар хъжәаны длаихеит.

Аңсық аагхеит арақа ашъакатәара қаларц, ақыта аиҳабыра ирулак еиқәырғеит акәымзар.

Кониар, ишыцәгъараҳајоз аниба, хыма-псыма дықәтнү дцеит. Уи аамтаз уи дзыхъчоз 15-фық рақара асолдатцәа ицын, еиҳаны ар имастгы бұзарла иғагылаз анхацәа драбашуан, пытғылғы тәәенаны игон, аха устәкәа ақатцара зназы изымгәағырғы қаларын, избанзар, иахьабалак Аңсны зегзы жәлар ршъапы иқәнаргылар алшон...

Дәрыпшынтә Кониар, агәағ баапс иғәи итәкнү дцеит, уи ақнитә ажәлар рхы леиларкын, иқартцаша-ишура иалацәажәеит, ауаа ртакра-зы Кониар «ильцәхә» иман деитаар алшоит рхәан, бұзарла ақәғылара анатаххо азы ихианы иқазарц еибырхәеит, аиғекаағзәа алырхит, гәгәа-ла рғәрыреаныртцеит...

Дәрыпш анағосгы еғырт ақытақәа рәғыл ажәлар еидкәыланы то-уба руит, Кониари Череп-ипеи рхәатәы ҳшацымныңәо, ианағаххагы, бұзартыхла ҳшырғағыло ҳәа.

Ари заҳаз (имаҳар ҳәа ушәозу!) Кониар иаразнак Қәтешь итәаз агубернатор иахь ацхараждәағ диштит – иаарласны ә-баталионки ә-бзырбзанки сзаашәышт, убарт рыда «апориадок» қаташья сзаотом ҳәа.

Абри инаиштарххны, Дәрыпш иапну Лыхнытәи ахабла Аңым-өырға адәйпшза ағы, ағы ду амтдан еизеит дәрыпшъаа, бгардәнаа, хәаңаа маңғымкәа. Арт зегзы иртаху, изеизаз еиликаарц Измаилов өйрхыла Маан Титу дәшиштит. Уажә арақа ари аизара напхара артон Лакыр Смели Маан Соулахи. Урт Измаилов изырцҳант Аңсны ах Ахмытбеи, анхәғылжәларгы даргы зынза ирмазтаағзакәа, Аңсны дахъалырцаз даара ишхақмыз, уажә уи ихылтшытра рлахынцагы азбра дара ахъ-ладмырхәуа ишазыразым. Уи анағос, «шәхы өышәхроуп» ҳәа ирархәо зынза ишақәашаҗатым. Убри иначыданы, хара зыдзамкәа итәкнү иры-моу ауаа аурыйжырц. Мап анакәха, мчыла абаҳта иажәланы иштырго...

Ари заҳаз Измаил-ипа, ишпәкастцари, арт абаҳта иажәлар 50-фық иреиҳам аруаа исымоу, изланыскыларызеи, ишәтаху қашета ҳәа абаҳта ашә снапала иаартны абаандцәа аусыжкуама ҳәа Кониар иахь, Ақәақа ацхараждәағ дааиштит.

Уи инаиштарххны Ақәа дааит Череп-ипа ихатагы. «Ажәлар ахғынхразы сзырзатсаауа изакәызаалак акы атак сыртном, сус еиткарғы-ит» ҳәа уигы Кониар иғы даашпит.

Артгы леилатәан, Ақәа абаатәөи иҳамоу ҳар хыпхызарала имаң-
цәоуп, иагыпсығеуп, иргәгәатәуп, еғырахъгы иахъабалак ҳеенбахта-
роуп ҳәа рызбит. Ацхыраараз Қәтешьынта ар ғәгәа ҳзаарыштыанжы-
ты өмөршъагала ҳаөхармашьцароуп, ахөыхразы анхацәа рытцаара,
насгы уи иазку аусқәа рымғаптара аамтала иаанаҳқылароуп, рхәеит.

Арт ас еибырхәеит, аха ажәлар ргәашыра еиқәтәарак амамызт.
Бзыптын ахы-атыхәа иахъабалакгы қытаципхызга аибыхәара иағын,
хымпада кәыркәа ду 25 рығены Лыхны Чачаа раҳтны-штағы жәлар ре-
изара ду шымғаптырго ҳәа.

Абри аеноуп, ахеитахәараз Қартқа ицарц Ақәа иахъааиз, мап зңыры-
кыз Шамы Осман ифызыцәағы иаргы хынхәни раара анақәшәа. Уик
ажәлар рығба аапнатәазеит...

Ари аипш атагылазааша Бзыптын маңара акәым иахъықалаз. Җа-
балгы атқыс еицәахо иалагеит. Уа анхағыжәлар «ахөыхраз» ашәкөы
ртәөреи рытцаареи знапы ианыз акапитан Шавро-ипа дышзахәөз де-
иханы Ақәаға дааит – макъана ҳалашәмүрган абри аус, ажәлар даара
игыңкны икоуп, ахымзұт ҳгоит ҳәа Кониар иеихәарц...

Ус адырғаеынгыы Бзыптын тә дқылыхх Ақәа деңтаахит аполковник
Измаил-ипа, ажәлар уахғы-өынгыы бүларла аеенқырышәара иағуп
иахғағыларц, иқаҳттарызеи ҳәа.

Лада-ғадантә арт иааз ирхәаз атыхәала, Кониар игәы итеикит иара
абри аенитдәкъя Лыхнықа дцарц. Үрдүманс уахъ дигарц дипхъан иара
иөө днеигеит «Төкөцишишвили» ҳәа ажәла ғың шытызхъяз ани ақы-
чақ мыжда. Уи иеихәеит, лассы Лыхнықа аизарах амса ҳақелоит, ухи-
аз ҳәа.

Кониар, иара убас игәы итеикит, уахъ игарц ах ипа Гъарғын уи иаб
иашья Алықьсандри. Зназы дзыхъчо аргыы раңаак ицымкәа дөеирц. Уи
дгәйгүан иаармианы ажәлар снапағы иаазгап, истахугыры рыласы-
ғзап ҳәа, аха хазгы хъаас иман еидыслара ғәгәак қаларгы ар мач-
цәаны иахъимаз, убрі ақнитә ауп заагты Қәтешька, аинрал-губернатор
ишқа адырра зықаитцахъяз – ирласны ғ-баталионк ар изаарыштырц.
Урт аайт ҳәа раҳар ажәлар рытаслымра мариахап ҳәа дазхәыцуан
– уажәнатәгбы убри ағыза аухәан-сұхәан рылатқазаргыы цәгъам ҳәа
дықан...

Кониар Лыхнықа иццаран иқазгыы иаргыы Ахмыйбеи дызланықәа-
лоз ашхәа «Соук-су» захъзыз ала Гәдоута иғеит. Урт уақа аказақцәа
ғәйіпфык ицны дырғылеит Измаилов. Уи иаразнак ағғақәа дааңәажәан,
Кониар иеихәеит Бзыптын ақытакәа зегъ раҳтә иааз анхағыжәлар

рхатарнакцәа, иара убас ҭауади-аамстейгы маңғымкәа, Ақәаскъамтдан еизаны ишықоу. Кониар «урт дареи сареи ҳаицәажәарц ахъыртаху еил-каа» ҳәа Маан Титу дырзиштит, иара ихата зназы Лыхнықа ихы ирхеит. Дук мыртықәа уахь диштаяххны дөсит Маан Титу, уи ажәлар уаңында ҳаипылара ахигаит ҳәа Кониар ишизаарыцхаз иеиңдәеит, Кониаргы дааипхыхәыцаан – дақәшашатхеит.

Қылыш пасатәи иқьачақ мыйжда убри аенеи дқылпш-қылзырыфуа ауаа дахърылаz, иара убри аухатәкъа бүйарла еибытаз анхацәа Кониар иңи иаағызы иаргыз ԥхъара иаҳбаанғыло ирықәланы ршьра ргәи итоуп ҳәа иаҳайт. Абасгыы-абасгызы, икоу абри ауп ҳәа урт рымазажәа Кониар ианиеиңәа – ихеимтцеит, – «шут ты гороховый, мңуп иүхәо, уахшәаацәа залапшташәарақәак уоуит ауп», – ҳәа дихыччейт.

Адырфаенеи, кәыркәа ду 26 ренеи, Кониар даалаган «корнет» ҳәа изыштаз Ачба Җолупар Ақәасқъа амтдан еизан иказ ажәлар дырницеит, уеизгызы-уеизгызы урт Лыхнаштахъ ииасырц, уа драңаацәажәарц. Җолупар дахънеиз ажәлар цәгъя иғәамтудан, лассы аимпрагызы ргәи иштамыз мөашшо, дасу рмакәан хәыцқәа рымғаныфақәа ртатданы ирыман. Урт напхара ритон Запшь-ипа Заурбақь. Уи Ешырантә иеи итцарапыцаңуа ара са сқынгыз акырынтә даахъан. Дқәыпшзан, аха еилкөзак иакәын. Уажә ара Ақәасқъа амтдан еизаз ажәлар ус еибырхәозаарын: «Ажәала Кониари ҳареи ҳзеилибакаарым – еиғъхап, Лыхны ах иаҳтынрағы ҳан-неилак, иаразнак ҳнаижәлан дұрыраххыр...» Ачба Җолупар иаҳаз ажәебжъ бжыырқъаны иааигеит Кониар иеи. Кониар, иаңыл шааигәахахъаз мөашшо, убригы дазымзырыфит: «Башоуп уи зегъы, ушәеит ауп уаргы» ҳәа днаихлафит.

Лыхнықа иаа зажәлар еидхәыпа, Лыхны ашта ду аганқәа рахъ, аиҳарак Ажа-тлақәа рымтдан иааилагылеит. Ҭауади-аамстей рхылтшытра иеиуазгызы раңаафын, аха аиҳарағык нхаңаан. Еизаз зегъы абшытра-абшытрала, дасу хылтшытрала дзениуаз ала, рყешаны акәын ишгылазгызы: ҭауади-аамстей – хазы, анхацәа – зымға, ахырпшцәеи атәйтәыхқәеи – убас өа-ганкахъы...

Ажәлар зназы ҳәатә рымамкәа, рұқыт-псыт бжызы мғазо, ипшны еилагылан. Ус Кониар иадиутантцәагызы иаргызы, ах ипа Гъаргъ қәыпши, уи иаб иашы Алықсандр, атырғыман Ҭұцаашвили-қычақы үхәа, жәларық иңеүжәыз ицрыпсса даақылсит.

Арт зназы, лахъхыи ажарымтдан еизан еилагылаz ажәлар рахъ имнейикәа, афадаҳықа, ауахәама аатрахъшәа иааөыжетцит.

Ашоура бааңсын аенеи, аха уағы изхымго...

Жәлар рұғахаеңтахәағ

Хара шыттәис ирымазшәа, иааиз аиҳабыра раңғажәаразы, ажәлар ацхаражәхәацә алырхит. Урт рапхъа сара сдыргылент. Ҳанеиқәшаҳат-ха, зегъ ҳайманы, аныха-баа амтә ақнитет арахъ, ажарымтән ипшны иғылаз рышқа ҳайталеихит. Ҳахъааиз, Маршъан Шырынбей иааркьеңни данцәажәа ашьтахъ, ажәа са исыртент. Сажәа ҭыр҆ыманра азиуан ани ақьачақ мңураша – уи сгәапхомызт, аха исурқатози. Ақыраамтәза сцәажәон – ҳтоурых акырза сеагәйлахаланы сажәа ашьапы скит – Қылышыбей ду иаахыс ҳзықәшәахью ак аансмыжыт, уажә иаҳзықа-лаз еилкаашъа шамамыз, иубахью еицәа убейт ҳәа, ҳа ҳзы ишхырзаманзу салацәажәеит. Ишетенгоз Анцәа идырп, аха «Тұқацишишвили» ҳәа ажәла ғың шытызхъяз ақьачақ цәарзга дәараантәуа дансмыхәа, Ах, ипа сышқа даасқын, ҭыр҆ыманра иәазикит, уи данғызы – иаб иашъа имидеит, ус дырғегыхъ аханатә иағыз ацәарзга деңталагеит...

Са сцәажәон ашта дүззә moy, антыңғы ҳыңхәһың ираңағынды еилагылаз ҳажәлар-гәышъа еиҳа рынаңараза икоугы исхәо еилганы ираҳартә – сыйжыбы еитқылданы! Еихырысығырак нықамтәзо, сажәа ҳәо сыйшнеуа, уажәй-уажә иаасымғатәны, – исхәо иашоума, шәыххъзгеит, сажәа шәазыразумы?.. Шәыгәтыха сыйхәома?» – ҳәа ғыстыуан. «Уиашоуп, уиашоуп!» ҳәа ағу аайлдырғон, уи амч ҹыда ансыланатлак, дырғегыхъ сажәа иаңданы ағынасырхахуан.

Убас-убас маңара, исхәашаз ҳәаны санаалға, дырғегыхъ хаз ҹыдала, жәлары зегъы рыхъзала Кониар иңизгы иарғы срыхәеит – Қартқа, Кавказ зегъы анаместнық дүззә ишқа ахеитәхәараз аңара ҳақәитүртәирц. Кониар архъан исхәаз сажәагыы, уажә сзыхәазгыбы, изақараз-аалак акы ихахы иаамгейт, – «Шәарт ағымхақәа, – ҳәа ғааитит, – ишәзизуа убри ауп, Қарт сеихабыра схата срыхәаны, шәшыжәларыку зынза шәтәйла шәлданы нақ шәхысқоит! Ааи-ааи, убри шәзизуеит шәеаанышәымқылар!» – абри аниҳәа, тәамбашақә длахақәымчын, Черепов ихәатәи ҳахымпакәа «ахъых-пса» ашәаразы иатаху «хчанабақәа» зегъы абыржәйтәкъя итара ҳалагарц лаҳадиттеит, хаала ишәымур, зегъ акоуп мчыла ишәхарқатоит ҳәагыы дұқамәкарит.

Уи иажәа ҳәаны данаалға:

– Мап, ухацкы аполковник, хара шәхәатәи ҳаңықәазом... уаҳа шәаҳзыичхаам... шәхагрызаа!!! – артәаа өтсүргеит, сыйсахы еибакуа, – нет, полковник, нет, полковник! – ҳәа рбызшәалагы ажәақәак нацстент. Нас дырғегыхъ ажәлар схы нарықәссын: – Ус аум? Апол-

ковник иихәаз ҳазыраззам – ус аума?! – Сеитанаразцаагәышахит. «Ус ауп, ус ауп!» – ҳәа зегъ неипхныхәәеит. Абри ансаҳа, сзықәгылаз ашта тәфантәйәка ажәған ахъ сыштынахызышәа збеит, иара уи аамтазгыы, сгәры ҭыңсаа-ҭыңсаауа, тыша ҭамтам-ҭалашәыра лашыцакгыы сыйфатп-шиит – ацәлалашәара баапсза соуит, аханатәгыы ишсоухъяз еипш...

– Абарт реипш ишоу алахашақәа роуп шәарт зегъ шәеилазырғынтуу... уажәнатәгыы ишәйлган рөфызцәа ахътаку инаган итактәуп – еи, астража, шәнарых арт наڭ! – дыхәхәазеит Кониар.

Убри ибжыы инақәыршәаны, фыцуа ахацәа ркъарахәкәа аатырдаан, «атық, атық!» ҳәа еиқәырццакны ихысит – уи зегъ рзы игәеантдаган.

Жәлары зегъы рабұльдарқәа ааҳадыршалеит – уағы ишимбаң еила-гәатеиражеит. Ағәүркъәа Кониар ишәка рәғанынарха, ҭауди-аамстей иреиуаз ყытәуык ажәлари Кониари ааڭ-ааڭ иаарыбжыагылеит, – аба-аңс, зыңза ҳақәшәхеит, иаашәычха! – ҳәа еибархәхәо, аха шыңа урт ирхәо заҳауадаз – Кониар инаижәләзеит. Уи дзыхъчоз асолдат икәшаны даарыгәтүларкын, ицизгыы иаргыы ахтны-фны ашәка иаадырццакит. Хыма-псыма амардуан ду иөхалан, аудақәа руак ағыры рөйтәахны инығнатәеит. Убри аамтаз ахысбыжықәа раңаңаахеит. Ихысуаз руаӡәк-гыы ахңәа рхан днатағылан, – абаҳта итакны ишәымоу аушәмыйжыр ағыны хбылуеит! – ҳәа өүтит. Ари заҳаз Кониар, зназы псеивгашъак ћаңџап ихәан, даамлакәәзакәа, Измаилов идицейт абаҳта ацаңхақәа ритарц. Уимоу ақарулцәагыы зыңза ақарулра иаڭышәх, ауа реихсра-гыы аҳаҳай шәара шәеазышәымкын ихәеит. Абаҳта зыхъчоз ақазақцәа, ироуз адта рхы иархәаны, иаразнак абаҳта инаңыреибаҳәан, Кониар-раа рөйтәахны иаҳыықаз ахан ашәка идәықәлеит.

Уи аамтаз абұльар зкыз ажәлар фыцуараны рөயршешит: бжағағык абаҳта ақнитә иаауаз ақазақцәа рымға иаңырагыларц рөғинархеит – урти дарен шыннеңәчәз еипшгыы ақәкәахәа наڭ-ааڭ инеилартце-ит. Егырт ҳаҳәиртәниа ишиашаз ахан иажәлеит. Өсирә шыікамыз збаз Кониари уи ифызыцәеи хыма-псыма абрақа рөеитакны, ҳаңзы-рөфашьозархәа, псыуа матәала рөеилархәеит. Иаарласынгыы Ақәақа амаза-шәкәры рөйт, ашәартта ғәғәзә ҳзықалеит, иҳакәшешит, ацхыраара ҳашәтароуп ҳәа...

Абригъ азмырхакәа, Кониар ағызмал ус избейт: ажәлар Ах ипа дшүшәа ылархәарц. Убри здыртձаң ахтынра абартахъ иаадәйлтцит – рхы-ргәи иаатасуа, шәеимпү абаақәа, шәығоныћақәа шәца, Ах ипа дшүуп ҳәа еибарғызығызуа. Уи атакс ажәлар, митә ћамлеит уи дшызызар, иабғыы дшүуп аха ҳилазеит, рхәеит. Ус рхәеит аха, ахысра иааќәытцын,

зназы ргэйрөантаны, еишәара-еитцараха шытажықа иаанаскьеит. Аха, ари шымцыз анырдыр, еиҳагы еицәха ахысра ифалагеит.

Ах ипа Гъаргь, иага умхәан дычкәйнамзи, ари анизыимчаза, ахтны-фны ағенңүүр аайимидаан: – Икашәтци уара, ҳзыншәйртәозеи?! – ҳәа нарықәөйтит. Аха уигы акгы иамыхәеит. Нас иаб иаша Алық-сандргы өйтит, згәи шны икәз ажәлар аанкылашыак ҳазрытозар ҳәа. Убригы егъалымтцит.

– Са сцоит... са сдәылтцеит ҳажәлар рышқа, са иныскылоит... мамзар ҳақәзааует зынза! – ҳәа, артәа дыхәхәазеит ах ипа Гъаргь қәыпш.

Ах, анаңылбейт, ари ибжызы заҳаз ахаан ихаштуа дыкоума! Уи аарла 21 шықәса днартысъян ауп (уара учкөйн дикәлан, дад). Ибжытәкъя цүкъа имшәйциэт, аха уажә иаатиркъяз ибжызы зегъ аргачамкит. Иаанкылаха рмазакәагты, ашә еимцаа, дхахаца абартахъ даадәылтцит. Уи инаиштаярххит Алық-сандргы, идәылтцит егъиртгы – ақьачақ-тыръуман-цәйршәага дназлоу. Арт идәылтцыз збаз ажәлар, еиҳагы ӡхыттарацас еилацәкәырпо ахтынра илажәлазеит. Амардуан илхени-баҳәлан, уажә иаадәылтцыз злааиз ашә ала нақ илығонашылеит.

Адәны аказақ ирабашыуазгы шытә нкылашыак рымазамкәа аи-башыра иалашығзеит... Аказақ солдатцәа егърылымшошәа анырба, ирулак настхә иғылаз аетра рыйетарыжын, уахынта ахысра иалагеит. Арт астәи аетра аштажықала инеини, амца ацартцеит. Аетра абылра ианалага, амца зкыз асолдат еибархәхәо идәылкъынаны, зхы иаҳәоз пытфык зназы абаа-хыжәкәарахъ еиҳеит, нас устәи ауахәама ифналаны рөйртәахит...

Аказақ ирыштәз ҳауаажәлар пытфык, уажә азы урт ҳаамтә баша ирықәхарзрым рхәан, ахтны-фны зnapафы иаазгарц ижәилоз рышқа иааибартрысит. Заша дзыңтәхаз Шьмафи Елмурзеи Маанаа, акәү-суухәа еибархәхәо, ҳашья ишья ҳамур хуам ҳәа, ихагаха ашта итә-гъежуан. Зназы урт рыйжъяра иеыназикит Маан Қазылбақ, аха уажә азы итәхаз рака уафы имамызт. Ус Емхаа Ткәач ажәлар ибжызы фары-лаиргеит: – Ипхәысымкәа ихатцу арахъ шәсүштәл! – абригъ ааиҳәан, ахтны-фны абарта ақнитә ауадақәа ракъ ихаз ашә апәра далагеит. Уи ҳааицхраан, ашә ләеххәан, иаарласны ахтны архъятәи ауада ҳнығона-шылеит, уантә – афбатәи ауада, ус аштапарта уада ҳәа ипхъајаз ау-ада ашә ҳнадгылеит. Уа акәын Кониар ицызгы иаргы рөйртәахны иахығонатәз. Абыржәйтәкъа ашә аашәйрты, мамзар шәыпсы штоу ағны шәалахбылуеит ҳәа ағытра дағын Емхы Ткәач. Уағ ибжызы анимырга, шәаани уара ара, ихәан, шәақ-шұхәала ашә апәра дала-

гейт. Ашә убасқак иғәғән, «алартқаңа» руак аарлаҳә аиатхаршәеит. Емхы Тқәач ишәақ үбра илкылеикын, ақәкәахә аиатхаршәеит дааонахысит. Аподпоручик ҳәа зархәоз Сурикови Черепови рнапқәа ирөаханы, шәаагыл, хшәымшыны, ҳәешәаҳәоит ҳәа рыбжыы дыргеит, ҳартгы ҳшәаққәа уахь ирхха ҳәәыхәеанни ишаҳкыз, урт афыңызғы ирулак абри акылхара-тшәа рыекылырууааны, атиар лақәа реипш, арахь рөяаҳартеит. Суриков ишыапы дшаақәгылаз еипш, сыйхча ҳәа Маан Ельмурза ихәда днахыынпашалеит (уаанзагыы еибадыруан дара). Зашыа ишыа зурц згәи итәз Ельмурза ари зназы даарыцхәишиан (ҳара ус ами ҳшықоу), диман нақ ифылеихеит, аха убри аимгеимцараз Қамлат длаихъзан, арахь длаимптыцжәаны, иаҳәа лайкәннихәеит. Уи аамтаз, ишьра даламыгзакәа, нақстәи Чыбызық Талағә атықь нтирган – Суриков дааңырихит. Череп-ипа иакөзар абартсағ дшаарымпыхъашәаз еипш ахәала, қамала ирғара иағын. Рапхъа уи ахәала дисит Җаны Зафас, нас – Маан Шымаф. Изәңнәмхартә ғәтәала ихәиз Черепов ахәагыла еипш иөримптыцжәаны, әңгәапсышьала амардуан данылбаа, уа днаихъзенит Қақәычал-ипа Озбақь, уигыы икәма ари иғәтәа илалихәан дааиртүнчзенит, – «апңааҳажә уихәуп, уара ағбааур!» – ҳәагыы ибжыы лаикәиргейт.

Егырт ҳәғыззәа хыыхь зыңғера иағыз ашә зынза иаағырхәан, Кониари, Измаило-ипеи, Артиух-ипеи, Ермолаи зығнатәаз ауада илығонашылеит. Уа рапхъа Ҳанашә-ипа Ҳакәыцә икәмала иаразнак Измаилов дишийт, нас – Артиухов дилгейт.

Кониар ауаңыақ дәлан иеңтәаҳыхызаап. Ермола-ипа зыжәлаз уи ихъчаф, ауаңыақ ағышәт дапырагыланы, Маан Тычейи иашыцәа афыңыеи дрыхәо далағеит, аполковник Кониар дрымшырц, деңкәдүрхарц, уи азы аҳамта дүззагы шшәоуа шәдүрүуз ихәеит. Ари ас ихәонаты, дааонашылеит Маан Қазылбақь, уи уаанзагыы Ермола-ипа изиухъаз аңағъарақәа рзы иғәа иман, дшибаз еипш, атықь ҳәа днаиеихсит. Инаршә хиамхакәа, Маанаа аишыцәа руазәк – Иақәып захъзыз – ахы иаахан дахәеит. Қазылбақь еиқәырццакны Ермолов деңтанаиеихсын, иара уаңәкъя дааилгейт. Ишыны икаждыз Ермола-ипеи ихәиз Иақәыпни нақ идәйлыргейт. Иршызыз Ермола-ипа итыпдан Маан Шыахан днеини ауаңыақ днаңырагылан, дахшырим уара абри, аурыс ҳәынҭқар ишакәзәм дхаргәаар зынза ахырзаман ҳзықалоит ҳәа даағъатәыгъатәит, аха изаҳауада! Арахь иааоналаз, бұйарда иқаз нхағық – Җыыкыр Зафас иоуп сымғашшызор – «уи атқыс ақама сыйт, дызласшыша үқама сыйт!» – ҳәа дигәыдло далағеит, аха иимтәеит. Егы зынза дижәла жеит – абұтар

сыт ҳәа. Арт еибарххонатцы, аимгеимцара ихы иархәаны, Қалғы Ҳанашә шәақыла ауаңың дәхысит. Уи инаиштарххны уахь апылға лтиргеит Мән Тагәгъы. Зшыапқәа зытапыртәтәаз Кониар, икәымжәы апшь хәхәаңа, ауаңың дтыбганы агәарахәа адашьма днықәхайт. Маан Тычей Инал-Ипа Татали уи дахъкаждыз даеа ғынтағыы иеихсит – уи ала дағыадыртынчзеит.

Сара уи аамтаз исзымчәкәа адәахъы сдәылтцит. Имзакәағыы иуасхәоит, дад, сара аибашыраз акғыы сшаңсамыз. «Уара цәажәармзар уаҳа еғүуламзар акәхарын» үхәаргы – цәажәағ бзия шамаха замзар деибшышы ғәғәаны дқалахъеит ҳәа уаҳаҳьюума? Хаттарас икоу иреиҳаугы – ацәажәағ ажәала аибашыра изахырпар, арыцхара ажәлар изаңыхъчар ауп. Сара убригыы сылымшеит – исылшартәгы ҭагылазашья ықамызт, дад, аусқәа убранза инеихъан. Аха устры, схы иавзбо раңаоуп, аццакра зласыз ихысыз рымцаара ракәымкәа, сарғыы сцәажәарапан аццакра сыласызар алшоит. Аха убригыы уажә сахыгәақуа исхәоит акәымзар – иқалаша уағы изахырпазом, дад – иқалашаз қалеит ауп, уи ағапхъа зегъ ҳамчыдахеит. Сара заа Анцәа згәйзөәниңцахъазгыы егъсыймшеит...

Апхъан ишысчәаез еиңш, ахңәа рхан ифнашуз ашьаңа-гәаңа алаңшра уаҳа иансылыимша, сыйпсы сыманы адәахъы сдәылтцит – уахъ өеирак збозшәа! Ах ипа иакәын уажә аиҳарап ғәтихас исымаз – уи снаишшәтәгъежыт. Аштағ иқаз ахырзаман еиқәаңәа ағыза иуқәшәириа ибаит, дад – шыағаңыцыхъаңа ауа шыны икажыын, ахңәа рығызы-гызбжы үқәнарғыломызт, еибашууз рығәни-тибжы ақәзар имықәшәатәы-цигъян. Ашта ду ақәакъкәа рөғи үзара шәақыла ақәкәаҳәа еиғаңысуан, даеаңъара ахәатыхла еиғаңылан...

Абри аиңш аан дызхәартоузен ацәажәағы – иага дқаза дузаргыы – усқан иара иақара имчыдоу адунеи ағы уағ дықам, дад! Ахқәа исывыкъыз руак сааханы сағарц стахын, аха апсра уанелилаҳаяу еиҳагыы уааигәа иааизом – изакәызаалак ак саахомызт. Санңшы, Ах ипен уи иаб иашъя Алықьсандрι ажа рымцақәа рғанаң снархыпшит – иарзнак уахъ сыйтысит! Урт ҳңәйршыр ақәын зынза еиңдоу арыщхара дүззатқъя анхзықалоз. Ишыны икажыыз асолдат снархыкәша-аархыкәшо, сеиханы урт рышқа анеира сшағыз збаз Маршын Шырынбей ақәыкәыхәа ибжы насықәиргейт: «– Уахъ уабацо, уршьеит, ухынхәы!» Ах ипен уи иаб иашъеи рхәынчарц ақазақ рықәшет – уаҳа рылымшошәа анырба, ма урт хәдикәтас иаҳңәыргарц, нас апсеиқәырхарараз «иҳалахәаахәтүа» иалагарц. Уа иқалеит уағы ишимбаң аиғахысра

тәгәе – са саанымгылакә сеиханы уахъ сышнең снейуан, иуасымхәеи, мшәә, хы-иазымго сакәхеит! Сагынкылсит – Ах ипа снапқә ааикәйршан дыскит. Дареи сареи иаахахъзаз ҳарпәр аибашьра адәи ҳақәганы, наڭ амфаду ахъ ҳқылыргеит. Алықьсандр иаразнак дөйіжәтсаны Аацықа, иаҳтынрахъы дыргеит, Ах ипа уи дицымцеит, ара ааигәа сыйка зароуп ихәан – Дәрыпшықа, Лакыр ҆зыгә иаҳтынрахъы ихы ирхеит. Уи сицөйжәлеит саргы...

* * *

Ишубаз еипш, абри ишъаартқәйроу сажәабжъ ағы мшынушәа еилағынтуаз ажәлар ropyтәти еиҳа иналукауеит Маанаа ropyкәйиңцәа – аиҳарак Маан Қамлати Маан Титүи. Иазустцәадаz арт? Иааркъағзан абра инбжъагалашәа иуасхәап уртгыры рхы-ртыххәақәа. Избанзар, арт ауаa зхылтцызгы-даргыы «ҳаңыл» зрыцәгъаз ҳәа рзуҳәартә атоурых аамта итәнаргылаз иреиуоп. Ус иқалеит дареи ҳареи ҳлахынцәа, иаҳурызен... ҳалагап раб икнытә – Маан Кац икнытә. Кац Қыалышьбеи ипа Асланбеи ихаағзалаz аамстауағын. Уи шығалаз ҳәа ирхәо уи ауп – Қыалышьбеи рапхъатәи ипхәыис Азапшыпқа Мариам лкнытә па дышиоуз Аңсны ахы-атыхәа иғөирғағхәашаха ианағаf, Бзыптәи ахцәа иреиуаз, Ҳәаң инхоз Маан Ҳабыр ипа, аамыста еилкәа-еиламгыла Маан Бежъя ишхәыциз шәарыцарантә ихәынчан иаағаз, иибжъаз, анап иашыңылаз әбнаңд қата иманы Акәа Қыалышьбеи иаҳтынғәара-шта дтәлеит, иара убас ҳамтас па дзауыз ах изаағеит ақарач өыжәлақәа иреиуаз бýкъ өык. Арт аекәа зхылтшыратцәкъоу ажәйтәзатәи ахазар-өыжәлақәа роуп рхәон. Атоурыхағ анкъа-бынкъаахыс еимадам еғыиқағзам. Ари алакә еипшими нас, аха табырғытқәйан иқалаз ауп... Қыалышьбеи рапхъағзатәи ипа хазына Асланбеи аағзарақәа Сағтәылаға даништуаз ағаңда ҳамтас иғәарата итәзгалаз Маан Бежъя ипа-өыцирагы ҳаағзаларап дыршыштит. Ари асаби Маан Кац иакәын. Асаz ҭауадцәа Самағхәа rғы аағзара иқаz Асланбейи Маан Каци жәаф-жәаф шықа-са анырхың, азә дубар азә дұхаштуа, ишәтүкакақчха еилахәаны, ҳамтас икоу зегъырыцданы, изыхшаз ropyннатқәа рахъ идырхынхәит. Убри инаркны Маан Кац Қыалышьбеи ду иаҳтынра иагәашшымхыз ахырпәр дырхыпхъағзалахеит, Асланбеи иакәзар, иара диашылахеит. Арт есымша еицөйжәлон, изықтәзәзгыи ант ахазар өыжәлақәа ракәын – ах дүззә Лоу ихаан еипш...

Ианакәызаалак згәи бжъажъо, илак-ғакуа, ӡи-мцеи ирыбжъагылаз Қыалышьбеи ду иусқәа rғы арт еихаағзалаz аиғызыңцәа иаҳыабалак

ртъажәфара изыруан. Қыалышьбеи чархәарыла даныршь итып ззеимакырахаз ипацәа Асланбейи Сафарбейи реидыларалықа раан Маан Кац ихы ныхтәо Асланбеи дидгылан дықәпон – ахышқәа ибаны даанхомызт, ршьа имазар ижәуан... Уаҳа иззамузаз, зағацәа егъзылдымыршаз Асланбей-гәыша атыхәтәан, уаҳа арахъ аай-мәфа имамкәа, назада Константинополька дықәтәнди данцоз, Кацгы диццоз үйиршыон, аха «иөахигеит». Ари оумашәа ирбейт ажәлар, аха иара иғәағыны уағ дызиацәажәомызт... Аштахъ-аштахъқәа ишааниуз, Апсны ахра Қыалышьбеи ипа-ипа Ахмытбеи данахагыла, Кац уи ишқа диасны, ртъажәфара изуа днаивагылеит. Ахмытбеи уи иаб иашьеитбы Ҳасанбейи реимаккәа рәғыи иахъабалак иара Ахмытбеи иахъ иадицәилон. Ахмытбеи цәгъала дызычынан дықаз Дал Маршъанаи Җабал Маршъанаи баапсыла Кац иғәағ рыман, аха иеритомызт. Җсәаа ракәзар, аурыс ах ир рхырпшы, өүйхәтәыла ирыжәлан Ахмытбеи иареи ахърабашуаз азы, Кац дырбаны иаанхомызт – апсаҳы, ачархәафы ҳәа иштән, дызығыз, «дызызаапшылоз» ҳәа егързеилкауамызт. Мзымта апшахәафы инхоз Асаңқәа ракәзаргы, аурыс хәура ҳтазтарц иағу дрыдгылан дхабашуеит ҳәа, Маан Кац дбаны иаанхомызт, Аублаа анракәхагы, ижы рымазар ирфо ақынза дырцәымғын, аиҳарап урт раҳ Адагәа-ипа Ҳаңы Берзекъ... Ахмытбеи Апсны ахра дазкны, рапхъаза Петербургнә дааганы, ар икәрышан Лыхны иабацәа рахтынрағы дантәаз, Ақәа абаа нкыланы измаз ҳаяаажәлар аинрал Горчаков тәа змам ар ғбала изхыганы данрабашь, уа дыриаины, Лыхныка иғанығеихазгы Маан Кац иакәын «камфа изырбоз» рхәоит. Ахмытбеи Лыхны иаҳтынрағы дзыхъчоз аказақцәа ықәхәцит ҳәа, Асланбейи Ҳасанбейи рыйгылағецәа уажәы-уажәы ахтынра иақәлон. Убас уаа-хынғажәафык рақара абаа иажәлеит, аха, уи анырзымга, мчыбжык аахыс ауахәама аанкыланы ифнатәан. Уахык убартрыцәа псымтәз маҗала ашә азәы ирзаартны ағацәа лыбнейтән, зегъ ргәйрәензәмкәа рыхәдақәа пыжәжәаны аказақцәа иршыит. Иршыиз зегъы шамахамзар аамстени-тауади рыйкәынцәа ракәын. Уи ауха арт дрылатәан, дара дрыдгыларц даазшәа дзырбахъаз Маан Кац. Зегъ ндыртәеит, иара кыс имамкәа далтит. Уи шпақалеи?..

Абригы зынза ршьара иаақәнағеит ажәлар... Аха иара агәхъаагы икымызт. Арахъ аурысқәа рәғагылара егъхнатом ҳәа иаахтынгыы егъиҳәомызт. Ус-ус дشاаниуз, аинрал-маиор ҳәа ачын дугы урт раҳтә ижәфа инықәлеит, дызхаағалаз, ешъа гәакъак иеипш изықаз Асланбейи иакәзар дабақахыз, иаңыл дрыцәгьеит...

Ари сажәабжъ къағ зыхцәырызгаз Маан Җамлати Маан Титуи, иара убас Маан Албузи – Маан Каң ипацәа ракәын. Арт раб ихымзәг рыйзгомызт, уи «дчархәафазаргы», ҳара ҳауаажәлар гәык-псықала ҳышырзышко дхарбоит ҳәа, мәңгүләр иахъазынтың изұхытны, Аңсны зым-пытазхалаз «агъаурқәа» уажәы-уажә ирабашыуан, ишъаартқәырахаз Лыхытәни аизара акәзар «алағәым» еипш иатаз, абаңкак «ипызжәағы» аиҳарап дара роуп... Еғи, «Каң дызмыхәауз Уазбақъ ахатца» ҳәа иахъа уажәраанза ирхә ашәа зыххәаауз Уазбақъы Каң имата иакәын (Албуз ипа). Уи иабду Каң димыхәаңкәеит, ихәатәахъы дизиамгейт – зағацәа мышмыжда итазыргылоз иакәны даақәгылеит...

Чачаа раҳтнышта ду

Анибартқәара ашъатх ааңынчрахеит, аха иуқәшәнира ишизтынчрахаша! Иахъабалак еиңхытта аңсцәа еилажыын. Урт бжағык макъана қызметтердің имыхъшәашәацызт. Иара ахтны-ғынду ахъынеимоу ахыб, апенцүйрқәа, ашәкәа, абыркылықәа ухәа шеибакәү зегъы, аурт иақәын базшәа, еилақәақәаса икан. Настхә снапсрагәытқәа ирықәыргыланы искызы аныха-баашгы, етәала итрыбыны исхыкызы ажәғанғы, иғәгәаза харантә иаапшуаз ашъакәагы, изакәызаалак ак рымчзамкәа, ңырарапрак рыйзымтәз, ус схашхатәраха сыштагәышан.

Аенес иңкәз ақыршоура баапс, аибашыра ақыршоуреи иареи анеицила, уахынла еиңхагыны иңәйтқақәыкырахазеит – икәйзгәза, имтисәз оң исхажызы ахайа сахәаеуан. Апшатлакә баапс ашъатх ашәәптиңап еилақәыбаса ианеилажыу еипш, еилараа икакъызыз аңсцәа рнағсгыны, иахъабалак, напышашәала еилас иаарғаз ахадә-мөйхә сүйөхысны сүйкән. Ахтны-ғыны акәзар, иғнаршызы Кониари уи иғызызәеи ршызағаға қыршфөз азымчада, абааш ишалхызгыны, ауасхырқәа инадыркны ахадә-тәаҳәкәа рәкынза, аларқача ахъызшәа, «аңаа» итақыць-қыцьуан. Қаса алға еишылзә изтүтүуаз ауаңыз әхгы қәаңаңа ахыб иахъахыхәэоз, уажә адгыыл атажытә иаауз сгәйинкъбжыны тыфуан, алға атыпсан, агәаңратә доуҳа-псып фәқытаса иткәнаны тәғенәнцәйкә ажәған иалалон!..

Араңа сара инасықәынцәа иңеит аға ир иреиуаз асолдатцәеи афициарцәеи уаа-хынфажәағык инареиҳаны, ираңағуп ҳара ҳажәлар ртцеицәа раҳытә итахазгы – урт сара «сжы» иамыкәәаны, хыма-псыма атх иалагзаны, рыйонқәа, раشتакәа рәғы иахъинаргоз, ранаңа ақәү-

сүүхәа еибархәхәо ртәыуара рәазыркуамызт. Акызатәык ирхәоз, – «харшыит, харшыит!» – ҳәа акәын. Иахъабалакынта, хәытхәытбыжътас, саргыы исахауан убри – «харшыит, харшыит!» «Сыршыит, сыршыит, сыршыит!» – ҳәа сгәы стаҳәхәон сара схатагы, дара изхәоз инарыцыргызыны, избанзар ари ала аибашьра шзеилимгоз здыруан. Ари ашыапы акит ауп, шытә ианынцәо, иахынцәо, ишынцәогы здыруадаз – иқалоит жәашықәсала, уимоу шәышықәсала ус ициларгы!..

Убри ақнитә уағпсык иаҳасабала саргыы суалуашон, анаңылбейт, иқаларызиш ҳәа сгәы тұзызаауа сыпшын.

Дәрыпшықа, Лакраа раҳтынрахы ицаz Ах ипа мыңхәы сизхъауан. Уи иаби, иабди, урт рашицәеи ртоурыхқәа сара рашта исзымдыруа иқахызи... Ртыхәтәа өеимхеит, уажәык зында ихырзаманхәзет – зегъ ropyғеи ropyзиии Ах ипа қәыпш ижәфахырқәа ирықәеттар акәхеит. Лакраа раҳтынрағы ауха еизаз тауди-аамстен иреиуаз ауаа хатәрақәа леилацәажәан, ус иагырызбейт: захра змырхыз, захратәрагы ҳдыргалаз аб итыпдан ипа пçхас джартарц. Убри аухатәкъя иаргыы дақәдиршаҳатит. Иара убри аухатәкъя, убра Лакраа раҳтынрағы, ахәса нап-қазацәа назыркын, иаразнак «аҳ ибирақ» пшаза иқәтданы, изахны иааштырхит. Ишаацәйлашалак еипшгы убри абирақ ажәлар зегъы атагыларцгы нарабжыргеит. Анағс ладеи-ғадеи ирылархәеит – біңар зқыртә икоу зегъы уағәы-уағәаштыхъ аихымгакәа Ақәа аға импыйтхны агаразы ажәылара иа兹хиазарц, иара убас Лзаа ду, Амзара ахаблан ажәйтә баата (анкъа аурымқәа, абырзенкәа рыр ахъылаз) итатәаз ахышқәа ropyгы тцаны рнапағы иааргарц – ирхәеит уи да-араңа ақыр шатсанакуа, адагы псыхә шықам, Ақәа моу, иара Аңсны зегъы ахақәиттәразгы...

... Өйнла атакар иаршуа зара, ахьшәашәаха соуаанза, иара ус амца сғыркәа сышцоз, амра жказа, аплакъ шымшра ицахәцахәо ишны еиңағагылахуан. Җаса уи ашәахәақәа иреилаҳауаз, иғәырғатәа ирпүлоз, ropyагы пстазаара змамыз, уажә уи рапхъатәи ашәахәақәа шынасхыслак, зыхәра цәкъарста тағазоу ахә иеипш, иаразнак ахъаа цәгъа снатон, исызхымг о салагон. Ишабаны ицоз «сқышәкәа» еиңәйжәкәа – «қәак ҳзаруы, зхышшарғәытца ҳакәыхшо Аңцәа Дүззә сүхәоит... қәак ҳзару, қәак ҳзару» ҳәа саақәымтцзакәа ажәған сатцаңшша сматанеиуан. Абар фымз раахыс убас сааниуан, аха аибашьра ауха исхызгаз атхи ашыыжъ сеңазпылаз амши реиңш иқаз тихи-мши ахаангы исхызымгаңызт, ахаангы абастәкъа цәыкәбарк ақәа сазгәақуа сқамлаңызт. Иаҳауеи шыри, қәаршық леины исықәжъу зегъы

сықәнахәндәз, өзгөчө сшың қаша-қашә оғагылартә сағасында хәа сәлақуан, аха иабақаз!..

Ус, аамта абас жәхъян еиңш ифеніхъян еиңш, слымхақәа ираҳауз схатагы агәра сзымартә, Дыдырыңш аганахъ гәыргәрбжык апста иаатысит. Зны бзырбзанбжыз үйисшьеит, ус пстхәақәақ ааңыре-ибаҳән, шәанаңызбалбейт, асқаамта шәабақаз хәа сшырзыңшыз, иц-цакы-ццакуа арахъ рәаархеит – урт еиқәатәа-шәйтхаза, ақәаршөү шрылажку мөашшо икан. Пша-хьшәашәакы, ағыжә хәа, ишықы-ры-шықыруа, зны, тагаланушәа, зығбыз өзхәз ашәапыңыз амхәәи инарылагъежыит, нас ишааниуз аеыларкәзаны, ишыны икаждыз еиңхъышшыаауа инархагъежыит, уи инаштәрххны, аптыкәа хәа, адыд-маңыз аңны, ақәаршөү-лагырзқәа рәаархеит – апсабара ду иахәтакыз саргы, арт ағымзкыры исхызгахъаз ағәа-тәақрақәа зегзы аасзеизыкәән, ҳәгәнаха рықашәаант абриви аиңш ахырзаман цәгъя ҳтазырғылаз схәан, сеңдәқызызқызуа атәүуара сналагеит...

Абас, зыгра сыйшааң апсабареи сареи ҳаинцәуыон акыраамта, аха иаҳынзахтахыз ҳәе ҳазкычумызт, өзхә-фымш ҳағызаргыы иҳазхомызт иаҳтәууа. Аңыхтәен мачк ҳеанааңқәаҳк, Маанаи, Лакрааи, Шыақрылааи иреиуа ҳаңақәақ арахъ иааталан, иттасым абаақәа хәа, апсцәа сгәи-шта икәхны ахтын-фыны тақатәи абартсағ реизакра иала-гейт. Уи ианаңга, итхазгы шәаңхәафык дыртхуп рхәан, ауахәамағ зөйтәахын иказ ант ҳаң-фыцк иаанхаз ақазақцәагы ауафы дрынцанды арахъ иаатырган, згәи еилашуа ҳарпарцәа идмрышыкәа, Бамборатәи Чачаа раҳтныра ақынза иларгейт, уантәи шхәала Ақәақа идәыкәыртце-ит. Оф гәыша ҳәа саргы саақәпсүчхайт, Аңцәа илпхә шөоуаант ҳәа-гыы саарыкәнүүсит ари аиңш ауафра ду қаззаз, аха макъана апсцәа рыла итәи ҳаңынра уағемшхараха сгәи икәгылан – адунеи ағы ары-цхарақәа зегзы иреицәо арыцхара, аибашыра тыхәаңтәара шамам, ииаиуа-еитцеуа ҳәа, дасу иара иитәим атәила изтәу иши маикүа, уи цәгъамзар бзия шахылым-ғиаауа азы шаҳатра уа...

...Аацы, Анхәа, Псырзха, Гәыма, Иаштхәа ухәа ақытақәа рұннытә бұңтарла еибытаз жәлар ртеицәа Ах ипа дрыгәтүларгыла, ах ибирақ рхаргыла, ар рашәа ҳәо, еибашыра Ақәақа амға иқәлеит. Ишнеиуа, зназы ақәаршөү иараапкыз Гәымстә ианнүүсүнгыла, пхъақа изым-ци иааннакылелит, аха нас ғылымшык, Ах ипсі дареи, ғыла итталан иру-лак ирит, еғырт, шыапыла иказ аршыақаа азы апшашәа иаваланы, аладантә афада ифенини, ипшік-пышштуа Гәымақа рғысархеит – астәи

ирызгы, устәы иңазгы уа ианәилак үзәрак рөеизыркырц, нас зегын баалоуаа рашта иазкылсырц...

Иара абри аәны, арт амға иқәлаанзагы, пытқыл ҳайбашыцәа Гәдо-ута иғылаз, «карательно-таможня застава» ҳәа дара ахышқәа зыштыаз «рааптрап» илақәлан, уа иқаз асолдатцәа зегь рәкәақәеит, рұғапқаны рымырхит. Еиҳабыс урт ирымаз, Корзун зыжәлаз, убри азәзатқыл аарлахәа ипсі րәигеит ауп. Иара убри ирыцәказ иоуп, Ақәа абаатаңынданнеи, Бзыптын ариабжъарак иаақалаз ажәабжъ хлымаахқәа зегын назгас – Кониари Череп-иңеи назлоу, Лыхны иғылаз рыр зегь шындыртқаа, уажә иаарласны Ақәа иажәларц րәгес иштоу, өңіц ңсұас иқарттарц иртаху Ах ипа дрыманы амға ишықәу...

Aқәа абаата

Саннадгыла ажәйтә баахкыра
Ажәйтә ңаулахытә бжылық саһаит...

Ажәйтәза сара сшыапы зкыз, сағзыргылаз аурымқәа роуп. Аңсуада ианакәызаалакгы абаагәарақәа рықәыршаны ынтахыркаацәомызт. Урт адунеи ааршазар ыпсадғыл злакәыршаз чеиңбықан, ламысын, уағран, ианамузағы фырхаттаран. Зынтахызқаауз ара апшәмарә зкырц мчыла иаауз ақәылаңаа, амтарсцәа ракәын...

Аурымқәа, абырзенқәа арақа сара акыр шәышықәсақәа хениқәирхартаң срыман – Аңсха Леон ртыхәа пидәаңза.

Ус сшаан-шааниуз, ажәохәтәи ашәышықәсазы, иааит атырқәцәа. 1451 шықәсазы Мурад-бей захъзыз атырқә еибашығы драпхъагыланы, 50-тәба ырзана бұғарла еиқәніх иқаз ар Аңсны агаған изхыргеит, ирацәаны ақытақәа цыышәртәйт, ауаа ндыртқаеит, иткәаны иргеит. Усқантәи Аңсха 30 000-фық еибашышаш ар ықәиргылартә дықан, аха, изыхъказаалак, деихәлахеит, егъизмырәеит. 1578 шықәсазы атырқәцәа Аңсны рымпытаңархалазеит, сара абаа-хыргәәартада дугын егъсылымыршакәа рнапағы сааргеит.

...Арт атырқәцәа аанаанза сара абаата сгәарп ағы ә-теңек ыған – акы ажәйтәзатәи аурымқәа иржыз, аффатәи – абырзен-қәа. Измаану сыйздыруам аха, ес-иааилак иара иткеү өңіц ақаттара дашталон – егъирт иртоу азы шұамыркуп ҳәа даңәшәозшәа. Атырқәцәагы лалаган рхатә теңев өңіц қартцеит. Уажә арақа апшәмарә зкыз ахышқәагы рхатә

төңүржит. Абарт атцеңкә арымацара рылагыры уағы ишъақәиргылар алшон Аңсны шақантә шақағы наңаңа иртәртәйрүр рәеазыркхъяз. Урт раххъыры иааниумызт Аңсны-дгъыл иахъабалак иара апсабара ахаты амчала итхәраа иааниуаз азыхъкә арыцназго даңа զыхък тұхыша шамамыз – азыхъкә ишырзыхъыз Аңсха изыхъкә, урт иага аамта царгыры ахаан иштамбоз...

Атцеңкә арнағас, сара абаагәара сыйфынтықа икан ажәйтәзә аурымкәа иқартқаз, ашытаки абырзенкәа рхы иадырхәоз Аңцәаиҳәартә ныхабааш хәйчи. Атырқәцә анаан уи ағыаама алышрит, уажә уара ари үфымтағыр узлаңајәкәо аамтазы, уи дырғегых қырысиан-нцәаиҳәартән икан...

Атырқәцәа рхаан аладахътәи, еиҳа ихадаз сгәашә ду уаҳынадғыло, ифаҳаракны, араб бызшәала, раб нбанла итырғеа ирдүны иснын абри аиپш ағыра: «Алықьсандр Макъедонтәни аўьямқәа раҳ Дариен ирыцназгоз, тұххәаптәарада идуззакәаз урт раҳтынрақәа акала ирыцамхоз ахтынрақәа змаз, ахқәа ирахъыз, пшра-саҳыалагыры мроушәа икаҧх-кақчоз, ираңаңаны ажәларқәа напхгара рызтоз атырқә султан Дүззә ихаан, иара уи имахә иаҳатыр ақнитә еиңарғыцины ишъақәырғылоуп ахаан рбгашаа змам, қәйлағыры дызматәам, Кавказ ашыхақәа ирхаптыруа Сунна захъзу аңсаате иеипшу абри абаата-хырғәтәартә. Иа аллах-үтаала зегбы зымчу ихәаит уи ихъз-иңшада ахаан именицакуа, ари абааш-тызғәара еиңарғыцины пшәымас иеңіз иуа бзиахә, имахә лашара иакәзарғыры, дызхылаптша ажәларғы иарғы есаашар пеинш бзиа рымазарц, гәыхітәйхъзареи тынч-пстазаареи рыгымзарц...»

Уажә ари ағыра абақахъыз – уи 1877 шылқасызы Аңсны атырқәа ир ирымпытахалан ианыркызы, ашытаки ибналан ианцоз, Али-бей захъзыз, асултан иадиутантк икүйдікәан Стампилұа игахъан, уа Җопан ахан-хыытәцәара амузеи еиңеит, рхәоит. Ишысқәаз еиңш – уажә арақа уигыры абақаз, атырқәцәагыры абақаз. Иаасықәыршан ажра таулақәа сывған, урт итқа-тқәо зытқәала итәын, аға сышқа иаана аруадағырц, ғаңқәас ипхъазазғыры – иааршазар аахыс ари адғыыл-пшыа Аңцәа изатәе-ишъяз, иапшемацәаз апсуюа ракәын...

Сара аханатәгыры пшы-қәақык сыйтан ауп сышдырғылаз, сшеибакау кырла, кәтәғ-хзыла еиқәтәз ахахә-гәал салхын, сөйгхара ф-метрапик ижәпнаны, шытынгыларалагыры хынта уағышәара сеиҳан. Җақа мыңхәык иртцауланы «спашә» ытқамызт, иара ус апслымз-дгъыл сыйқәгылан, аха уаҳгыры-чынгыры исыдцәкәырпалоз амшын саздымшәаая сыйғәтәан. Скәакыкәа рыпшыбагыры рәеси хаз-хазы хәба-хәба тәкар змаз абасти-онкәа сыман – уақа ақәын абзарбзанқәа ахыықәдьыргылоз, уантә ақәын

иара ус бұйырла ахысцәагы ахынтыпшыхәуаз. Абас ала еибытаз сара, иарбан ганзаалакгырырыла сааигәара уағ дзааниумызт. Сааигәара дзаиргыры, азытқәа дзыруамызт, азытқәа дзырзаргыры – сыйзамц ҳарак дүкәа дзырхаломызт, сгәашәкәа дзырталомызт...

Аңсұа Леон дүзүа ихаанғыры сыйкамзи сара, аха уи раңдәк са сыйныңқа тәарта-гылартас, хыхычартас иқаймдеит...

Сара аңсұа ахңәа еиҳа пшәымдағас сааныркыло ианалагаз Қылыш иабаңдәеи иареи рхаан аахыс ауп, избанзар, урт аханатәгыры рңдәа иаңшәен, дара амчра рызтоз атырқәңдәгыры даргыры рхы рмыхъчар ауамызт, ртәылагыры ахәақәа еиҳа еитталахъан, мчхаралагыры ажәйтеттәкәа аиңш иғәғәмамызт...

...Арақа амшын иахъаду сганаҳы сыйзы ағоныңқа иадғылан шейбакеу зегыры имәліхызы, әған еихагылаз ахьатә кәасқыя-чапда ду – збарта еиүккәа «харп-псарп-харп» оумашәа иссирни еиқартәаз. Арақа акәын иахъыңғыры ах имал анағс, абырбзан хәшәы азаарықза, дызлеи-башышаз иңғапханы зегыры. Урт адғылы итатдан иқатдағ атәахыртакәа рұғы ипхъакын.

Атыхәтәантәи аңсұа Ахымтеби иаби иабдуи аракәын аиҳарап хыхычартас иахърымаз. Иаргыры ақырп-харп иахъынрақәа шықазғыры, бжеиҳан ара даанғылон. Иабдуңа идырғылаз акәасқыа еиңғашшыз дағағ әфынкадунеи изаламызт.

Уажә уи ағони иахын ахышқәа, қыдалагыры абыржә ҳазлаңдәажәо аамтазы, пшәымас ара иеыңдән дықан Қәтешь итәаз аинрал-губернатор рұғажәғас имаз, фон Кульман зыжәлаз ачынуағ.

Ари ахлахәада Лыхнашта иқалаз ахырзаман-цәгъя азбахә аниаҳа уағы ишимбаң дшәақьаңеит, сыйзамцқәа ихы рниқъарп еғигымхо, дшәақьашақью сгәарп атагъежъра далағеит. Иаарласзанғыры Қәтешька, ие-иҳаб дүзүа ишқа канцьала ацхаражәхәағ ддәықәиңдеит – абасғыры-абасғыры, иқалаз абри ауп, иахъпшугыры даара иеенхом, шәышзахәо ирласзаны ар ҳзаашәмамыштыр ҳә...

Урт ихъзаанза, уажә ара иқаз (хыпхъаңарала иара ишихәоз еиңштәкәа иагымаңцәамызт) ар рнапхтара зегыры иара ихата ихы иадтцаңы, ғәғәала аеенбүтәра далағеит. Абастионқәа ҳәа апхъан сыйғызы ахысыртакәа рұғыны иқәғылаз абырбзанқәа зегыры антырқъарада ус рымам-кәа ирхианы иаақәдиргылеит. Урт дасу рыхқәа хан ладеи-әфадеинтә Ақәа иалалоз амфадуқәа рышқа. Хазы дара урт амфадуқәа рахътә еиҳа ихадақәа зх – руак Баалоу аштантә илбаагаз, аботаникатә баҳча ааигәара иахъаакылшәоз атшәаррағы Леус захъзыз акомандир ихысцәагы

иаргъы аңыраиргылент, егъырт – Абжыақөантә, Ақапантә иаагаз амға, Басла азиас аңа ахъху, иара аңа ахатагыры рыхчарц, устәи иаауагыры арахъ иаармыштырц нарыдданы, қарулра иқәиргылент. Убас Гәымста аганахътә иаауаз рымғағыры икит. Егъырахъ, дәеа шьоукы, х-бзарбзанк үргәргәрәлеңуа ирыман иғеин, ауахәама апхъа рөйрхианы иаатәеит...

Абартқәа раамыштахъ, маңыс-еимкәаратас ирццакны, Баалоу аштағ ىказ, дара рхәашьала, рлазареткәеи рчымаззәеи – урт реиҳарағык ашыз икны иагон – уаа-хәышәфык иреицамкәа, ациганцәа хтәаңы ианенитатуа еипш, рөуардынкәа рыла еибарғығуа, зегъ арахъ илба-аргейт. Урт бжакык амшын ихгылаз ағбақәа рұғы ипхъаркит, бжакык са сахъ итаргалент, иаанхаз ара сынтың, абағәаза аматуцәа ирызкыз ахыбра иғнартцеит, изыхъчашагы нарыддырғылент...

Паса зны ахышқәа ара ианаи, уаанза гәата-бәтә инхоз атырқә-цәа алеибаҳәа ишцоз еипш, Ақәа иаланхоз, аиҳарак дара ахышқәа ирхыпшыз ауаапсырагыры гәйткәа-псыткъаха, тааңаңыла, рхәычқәеи дареи, рифоныматәақәа разқәынта, арахъ са сышқа иааит, азәрығыры аканцъақәа иртланы рөйртәахит – ажәакала, еилыхаран, анкъа зны Мурван Қру Адагәа данҳақәлаз еипш. Үсқанғыс сеилаптырххаахъан...

Ақәатәи, дара рхәашьала, «акарантин-таможниятә контора» аиҳабы адта қайтцеит – «аказен қареи, амхәырқәеи, нас апара ҳасабтә ус иадхәалоу ақыаад-бұғыцқәеи шеибакәу зегъы аибашыға ғбақәа рұғы иртәахырц, егъырт аказен матәақәагыры арахъ сара абаатә сышқа итагалан ипхъаркырц. Иара убас фон Кульман иғызыцәа егъырт ачынуаагыры, хыма-псыма арахъ иара дзығназ Чача раҳтны-кәасқыа ду ашқа ииасит...

Абарт әеазы-қатарақәа рнафс, аполковник Кульман Ақәа амшын станция аиҳабы, актәи аранг (иаанаго Анцәа идырп) иеиуаз ақапитан адта иитеит, «Воин» захъзыз ағбей «Редут-кале» захъзыз ашхәеи – руак Пүтқа, егъи – Гаграқа иштырц, уантә ацхыраараз иаарыштырц дзыхәаз ар қыда раагаразы...

Арахъ лбаақа ас рыйедырғәеит, аха Баалоуаа раштагыры ус зынза ахы иақәитны иаанырмыйжыт, уақагыры имачғымкәа реибашыцәа рхиданы идырғылент – Лыхнынтә зәааханы, Гәымда-дунтә амға иқәнни иаауа, абцъар зку ажәлар, урт хыпхъаңарала 2000-ғык иреицамызт үеизгыры, арахъ ианығалалак амца рыхжәиртәрц. Ус егъықалеит – Ах ипа қәыпш дызман иаауаз ажәлар, ар рашәа ҳәо иагъаацәыртцит – ақәқәахәа иларылартцеит. Шыбыжъыштыхъ, асаат хәа рзеиپш иналагаз, амра аташәамтәнза аибашыра қон абрақа. Сара абаатә сқынтағыры уаҳъ

бзарбзанла ихысуан, аха урт ахқәа рацәак мчхарак рыман уанзатқәкәа изғеиуамызд...

Ара иқаз ахышқәа цқьа-шәкәа иқәтсаны, Баалоуаа рашта ахы инақеиттәны, апхъан ирхәоз ар рашәа еита ирғызыны ихәо, Ах ипа рапхъа дыргыланы, агәрырқұхәа ажәлар рәаархеит. Иахауен шыри, абри аамтаз ари ашта шықалаз збалак адунеи дықәнатқи ихаштуама – аарфа-ра ихнаблаахъаз, иаң иауз ақәаршағы маңк зыңсы ҭанатхъаз, аха ар рмагә иакәаҳаҳъаз ашыаң иаразнак аңсы ҭало иалагеит ухәарын. Сара абаа-хәхәтқәкәагы исныруан абрантә уи ус шакәыз. Зәқагы истахызи, уажә саҳыгылоунтә сеитатны, убри Баалоуаа рашта сыенакәыршан ажәлар сыйхыарц, иаарғаз Аңсха қәыпшгы гәыхәтәөхүзарык истарц. Ус-ус сышнеиуа, иара Аңсны зегы сбаагәрахса сеакасыршарц – избанзар, аламыс, апату, ачеиңзыка ҳәа узғеу рыла шытә уи хъчашы амамызд. «Шә-хәацкы ҳцааит, нан, бзиала шәаабеит» ҳәа Аңсны сасыс иааилак знапы ыргъежыны иңдилоз анаңа уажә иахъабалак раштақәа иғәжәажәо иртән, атәым рбағы ағнатә рбағы дырғөгъых реибашыра иалтуда рзымдыруа, уахгы-еынгы иғәтәиуан, ртеицәа ирыхзызаауа...

Анкъа Аңсха Леон ир ахвазықаитталоз Баалоуаа рашта иара иаңшә-матцәкъаз ршыапы анықәгила, афада тәғантәңәйәа еиҳагы аөүиҳарак-ны, иааиз, иазгәакью ауаа шытыхны ажәған иналанакит. Урт зегь уажә ҧшыртас иахърымаз аға инаң атақа иқаз Аћәа ашқа ақәын. Ах ипа Гъар-гъ қәыпш илапш еихмырсығ сара дсыхәәпшүаңшәа збон – «қаға дұхъ-чоит ақәу, сабдуцәа рнышәынтрақәа рғәи иқәхәмаруа, ркәасқъа иғна-циәқәасуа...» Абасгы аөпніхәа сиқозшәа саҳауан, аха иага сбаагә-разаргы, исымчызи, аханатәгы сара ус ислахынцагәышан – мчыла сызгаз иакәын схатагы зыхъчара сылшоз, абұбар зку иоуп абұбар зхы иазырхәо...

Уажә зегь реиҳа ихыдда-ғәғәаны Ах ипа даазгоз ажәлар рхы иады-ртцахъазгы уи ақәын – сара абаатә дара рнапы иаку сакәны сыйкаттара, иңсү-инха ахақәиттра сыйтара. Сара ахақәиттра сыйтара – Аћәа moy, Аңсны зегы ахақәиттәра ақәны иахәәпшүаң. Ирдүруан знапы саку симптиң-ны сгара шәхәгемшхара усыз, иақәнімтәар шамуаз, аха дазустазаалак азә шытахъка ахъатра иғәи итамызд – изықәгылаз рхатәи дғыыл ры-циhraауан, рыңсабарағы иалшоз ригнажуамызд. Абар, атлақәа ғұданы сыйзқәа излархалаша (уанза изааигәышшар) ахаң-дуқәагы дырмазеит...

Абағ-чыда ғәғәа ирылалаз рныруа, ргәашшамх еибаго, инеибартцы-сын, зегь агәрырқұхәа Аћәақа амға инықәлеит. Зназы пықәссылара рмо-узакәа, Гәыммаа рымғала, ақалақ ақалт ақынза илбааит. Арақа хұва-

раны рычешаны, ахышқәа реибашьцәа бүйірмцила ипхъацо, ағнқәа рыңғерывазо, ағағаҳ рұғылархеит. Мач-мачғыы еитатцу Аққә амптыңа-халара иағын – раңхыа иргыланғыы, ишысқәахью еипш, са сөйніза ирулак иағаны, са сгара акын изыргәақуаз. Аха иалухи, аға баапсы-лаζа иेरыңғайтан дырғагылент. Ианеңцах жәнәтә рақара иареи дареи уағы ишимбақ нақ-аақ еижәлент, атыхәтәан ағсуаа хъамтыр аму-гәышеит...

Реидыслараан ираңауп амца зкыз ахыбрақәа, иахъабалак ақалақь абылғыы алышәшәо, алға алачны иқан. Абзырбзанқәа ғеиҳак қамтда ишхысың ихысуан. Ағбақәа рқнитә, нас ара сара сқнитә уажә ихысуан хараза зхы назоз абзырбзанқәа. Урт Баалоу аштағ иқаз ҳар, иахъатәи ала иүхәозар, ыштаб еилағырханаарц азы уахъғыы ихысуан. Үақа дара идыргылахъаз ар рказармакғыы абзырбзан-хы анааха амца акын, алға еилахантто ажәған иатқачын...

...Схаҳәкәа хыыр-вyr ишениқеу еипш ауп ари иузенітасхәо сажәаб-жy аиқекаашья шығоу – сажәақәа уағтас ртыпағ иғылам, шәара калам зку шәхәашьала, ғеиға исахъаркым, аха издыруеит «ирыйжышы ақыни-ри акетағы-хзи» ахаан еидыхшыа ырмамкәа (иага «лағәымла» иңи-ржәарғы) ишениднакыло, уарғыы, ишығауңац еипш, үңсы нархоуңдар, ицахә-цахәо иаурпхар – наунагза пұра ақәымкәа, изахауа иғәтән инеиртә ишығало, нақ-нақ иғыло абиңарақәа рзғыы ихшығ-ртңага дуны ишаанхо...

Шыға урзыңырғы анағстәи ахтысқәа. Ара ақалақь ағетан еибашьу-аз хъатит, аха Ақапантә, Абжыақәантә иаауаз ажәлар Басла аңға ахъху ианааи, уа атабия ҭаулақәа қатданы иртәтәхъаз, аандакәа зыңғерывазан иқаз Леус иеибашьцәеи дареи цәғылаа еиғаҳаит. Аибашъра ағарғыцит, арахъ иаауаз ағсуа еибашьцәа хаха иаақәымтұзакәа ижәйлон, аха арт арақа убасқак рөышшықәырғәән иқан, атабиақәа ыртцаrei риааиrei мариамхеит – итахазғыы раңағашеит. Сара абааңа сқнитәғыы арирахъқа ихаз абзарбзанқәагыы амца ықәымтұзакәа ижәйлон, ихысуан дырғағылых амшын ихғылаз ағбақәа рқнитәғы – ианаилалашьцагыы амшын ағәи алаша-рақәа хырчтало...

Иага рундаз ҳажелар Аққәа рнапағы ирзаамгеит, сара абааңа сааи-гәарғыы ааишья рзығамтцеит. Ауахәама архыа иғылаз ахышқәа, рыб-зарбзанқәа ыргәарғәалеиуа, иаарыциримтүз ошрышшытакысуаз маңара, ғағыла Баалоу аштахъ ихаланы зегъ рееидыркыло иалагеит. Убасқан ауп ирбартаны ианығалазғыы шақағ ыртәтәхъаз, шақағ ахерақәа роуз, шақағ тәғаны ирцәыргаз, шақағы хабарда ирцәыбжъазы...

Ари еиңгызы иңсахеибаркыгахеит дара рзыхә. Ажәабжы раҳаит, Амзаратән абаатә хгоит ҳәа уахь, Ләзақа ижәилазгызы акғызы шрылымшагәышыз – уик зынза ршьара иаақәнақъаңеит...

Иара абри аамтаз Җабалаагызы, Ақәа ҳнапағызы иаахгоит ҳәа Бзыптынта иааз акғызы шрылымшаш анраха, қәғыза еилагәатенуа иалага-заап, аха уртгызы егеръылмыршакәа иааникылазаап, аурыс ах ир иры-дгылаз, ҳарнышәар еиңа еиғүп, мамзар зегъ ҳақәзаауеит ҳәа маза-ла ажәлар иразхәоз, аха зәнатәи харымтаз апрапоршчик Маршан Алмахсит. Уи иеибашыцәа иманы Җабал абаахкыра аанкыланы ихъ-чо дтатәеит, «апристав» ҳәа изыштың ахылапшөө ифни уи ахъылаз ацуеи антыңқа иааныжыны.

Алмахсит уаанзагызы Ақәа, ара, сара абаатә сөңи даахъан, Бзыптын, Чачаа раштағи иқалаз шаанаңаңа еиңш ауп Җабалқа дхынхәны, уахынты аңызыраараз уағ дзымтцысуа ақаттара иеаназыкыз. Уи дидгылеит Җаба-лаа раҳцәа иреиуаз Маршан Хырыпсұлы. Есаашар уигызы ируаа иманы Җабал амфа тәшәаррақәа дырпиратәан.

Маршан Алмахсит иара убас, ар рымфаду ағылаз, өйла иқаз аибашыцәа рыхәтәк, абас шәфуаак рұқынзагызы абаахырғәтәртә ахъ-чарах ииаигеит. Абас ауп, апхъаншәа исхәан еиңш, ҳарт абаақәағызы ҳшықоу – зыңзырғәтәз иоуп ҳазтәу, мап анакәха, еиңгызы хпирхагоуп акәимзар, иаҳхъчо егъықам...

Маршан Алмахсит ртъажәффара изуа дивагылан иашьеитбы – Маршан Адамыр. Ари дқәыпшын, ихәы-ижызы аарла иаанишәшәй-лон, аха дтажа-тығызға, иоура-итбаара наңааӡаны, иашыцәа реиңш ма-х-шыахала ғәғәзак иакәын. Иара иқәлацәа Маршанаа рыңқыныңәа реиңш, егъыртгызы ихъыпшыз раңаағын...

Арт арақа ас рәандырғәтә, Лыхны иқалаз ахтыңқәа ирыдгыларц бұңарштықла зөеидкылан иқәғылаз Җабалаагызы егеръылымшешеит – аба-ахкырагызы иажәлеит иҳазгозар ҳәа, аха ихъамтзы амуит. Амала ирыл-шаз уи ауп – арақа абаа итази са сөңи Ақәа абаа итази зеигенімшөйтә ирыбжыгаз амфаду дара иркит.

Алмахсит ахышқәа дрыдгыланы дызғыз ҳәатыхлатқәяа иағагылаз Маршан Шырынбей иоуп. Уи Лыхнытәи ашыаартқәыра далтны ара Баалоуаа раштағи дшааиз еиңш ииулак иекынта Җабалқа дцеит. Үақа иашыцәа ирғағылаз ажәлар ааидикылан, пытқыл Җабал абаахкыра иакәыршаны иргылеит, даға пытқылғызы абаатә итоу бнало иалагар ир-мыштырц, Әәрзаяул ақыттан амфа иапыраиртәеит.

Ахышқәа рыр аиҳабы Маршан Шырынбеи ауағы динитцент, апристав ифны шәаламкысын ҳәа, аха Шырынбеи мап иkit. Уи зәала изынарыцхазгы Маршан Қәышныңәа иакәын. Шырынбеи ус ие-иҳәеит уи Қәышныңәа, – «уажәраанза ҳанхаңәа ыргәйбзығы ҳара иаҳәдәрғылон... уажә иаахәнү дара ирыжәлоит... ишыртаху иааны-ркылааит!..»

Аңғельоуцәа ҳәа ипхъаңаны апристав ифны атақа иғнәкны иры-маз табалаа аурыжыт Шырынбеи иуаа. Уи ағты иаанымғылакәа, Маршан Қәышныңәа иага дырғапазаргы, апристав иғнғы амца ла-цратданы ирблит. Нас шәақыла ихысуа абаахкыра иажәлеит. Абаа ақ-нитәгы бзырбзанла, шәақыла арт ирғадырццеиуан...

Есыенең Цабал абырбзан гәрыгәрбжы алышуан – ара Ақәа иғәы-ргәйруаз абзырзбзанқәеи дареи еиқәғыртуазшәа...

Маршан Шырынбеи акырынта Маршан Қәышныңәа Мрам-батәи абаахкырах, уи еиҳабыс иамаз ишқа үәражәхәара диштұхан. Раңхъа уи – Алмахсит иеибашыңәа иманы абаахкыра дұтыңы зымөа дғылар, сарғы зымөтәирах сғылоит, мап анакәх, ауаа сзынкылом, шәшиқәйрхуа жәдьруаз ҳәа рзынаицхайт. Ари ажәа ирниңаз атакс абаахкыра аиҳабы «ҳара гәйик-псықала иаҳзықоу ауаа чархәарыла иаҳтизом» ҳәа ааицхайт.

Шырынбеи уинахысгы знық-фынты абаахкыра шәтүт ҳәа уа иқаз ар ауаа рнитцент, Ақәанзагы уағ дышәптырхагамкәа шәнаскъаңгоит, амала Цабал шәалт ҳәа реиҳәеит. Уи аншәйлымша, иҳәеит, мчыла аба-ахкыра шәымптыңхыр акәхоит...

Дырғегых ари зәала ирзиңаз Маршан Қәышныңәа, уа дахьне-из, иажәа ҳәаны данаалга, ғ-саатқ рыла ишәйкәлараны икоуп ҳәагыы нацитцент. Абаахкыра аиҳабы Шырынбеи ирзааицхаз зынзагы идим-кылеит, уимоу ари аиپш ажәа шпасзааугазеи ҳәа, Қәышныңәа илеигә-дтән диштырц еғъааигымхеит...

Ажәлар гәйнамзара дула рықәгилара иаланагалаз ҭауди-аам-стей нақ-аақ үәгъала еиғанаргылелит, дара-дара рыйжъара ахәоу еиқәымшәара қалеит, ағы зысны еиқәнарғаз атла еиپш, нақ-аақ еиғонашазеит. Маршан Қазылбакъ даара иғәапхомызт Маршан Шырынбеи үәгъеи-бзиеи шейбакәу зегъы иаххыы иганы, Мрамба абаах-кыра зызыз ирзиңхаяуз ажәақәа. Уи ақнитә, иара дзапызаран дықаз аи-башыңәа иманы, нақ арт дрылтңы иғыненіхеит. Маршан Шырынбеи, уара уакәын сзықәгәйгүаз, ус қаумтән, ухынхәи ҳәа ауаа иштәйтце-ит, аха уаҳа ара субараны үқам ҳәа атак ииңеит. Иаанхаз Шырынбеи

иуаагъ иаргы абаахкыра ажәлара реаздырхиенит, дук мыртцыкәагъы хахәйртәниа рөғинархеит, аха нақстәи абзырбзан-мца анрыжәйртца – ихъамтцир амуит. Аены ианаилалашыца хазы-хазы зегъы шыыжкынза ҳәа рыңхъаркит...

Адырфәене, уи иақәзүршашатыз дхаздыруам аха, уаҳа абаахкыра хажәлом рхәан, уи азы ршаҳатгак аҳасабала шасысгы шыоук рыртенит. Ус қартцеит, аха Җабали Ақәеи ирыбжъгаз амфаду дара ишыркыц иркын, иапыртцуамызт. Дук аамтцикәагъы, агәгәахәа еиштагыланы Ақәақа рәаархеит...

Ара са сөи, Чачаа раҳтны-әнни иғнагъежкуа иғнагылаз фон Кульман, Қәтешь итәаз агубернатор атыхәтәантәи амшқәа рзы Аңсны иқалаз ахтыс баапсқәа ropyзбахә дырфегъых ичәицхәхараңа изицхәхит. Агубернатор Свиатополк-Мирски уи аамтаз дыікамзаарын. Арратә концеплиария напхгара аитон аполковник Кутаисов. Уи иаразнак адта қайтцеит Пүт абаахкырағы иқаз ар Ақәақа раагаразы астәи ағбақәа ларыштырыц, Гагрантәгъы 400-фык аршыақайдаа-ахысцәа Ақәақа иааргарц. Уи анағс Қәтешынтә ә-ротакгысы сыштрыма ҳәа дтцаауан иара, нас дырфегъых даеа әбә ракәу, хпа ракәу рота ирццакзоу шыағала Жәыргытынта Ақәақа амфа иқәйтцеит...

Кавказ ахлапшфы, атауад Мирски диңни, Қәтешь агуберния еимданны, Боржоми ҳәа иахъаштыу атыпдан иқаз ипсшьартәе данааи, иархәеит Аңсны иқалаз ахлымзаах азбахә. Уи хгарта имоуда даргәәтейт – из-банзар Кавказ иахъабалак ыртаслымын иҳамоуп ҳәа дахылехәаны уажә ааигәзә ақәын аимператор ашәкәи анизиғхъаз, аимператори арратә министри уажә ари ажәабжъ анраҳалак зақа изгәаашагъы дназхәыцит...

Қәтешь агубернатор Ақәантә изнаргаз ажәабжъ шааниахаз еипш, адта қайтцеит жәлар ртүзшәа ахъбаапсұхаз Аңснықа ишзахәо ирласданы идәйкәйртцарц аршыақайдаат дивизиақәа, иара убас ацәахәақәғылатратә баталионқәа ркнытә жә-ротак асолдатцәа. Қебина аганахъалагы 200-фык ақазаққәа ааргарц, иаарымәматәни даеа 200-300-фык Кавказ ашъакатқәарақәа рөғи ҳәаахъшыцәас идыргыларц – уахынта апсуа рыңхраараз уағ дзымаарцаз...

Ираңоуп убас Аңснықа, қыдалагъы Ақәақа иааргас егъырт архәтақәагъы – Бзып азиас ахахы, Қебина иаду ахәақәагъы ркзеит...

Арт рырхәтақәа Аңсны иадыргалонат, кәйркәа ду 28 рүене, апсуа уағи ишимбац ргәғ еилашуа, Ақәа ҳгоит ҳәа, аиҳарак са сышқа рхы рханы, еитажәилагәышеит, акырғарагъы ағнқәа аанкыланы, уа ирығнатәаны ихысуа иалагеит. Ахышқәа иахъабалак урт гәышпү-

латқәкъя ирыжәлон, ирацәағын нақ-аақгыи ирыбжыпсаауз. Аңсуаа итахоз ұхон, аха иаанхаз азәгты мариала иеритомызыт – ҳәм затқәйк рцәыртқәеит акәымзар. Урт еидцала иаарган, абра са сөңи акыраамтаражәа рәғырхуан, аха ирыхәоз ҳәа еғьрарымхәеит, нас инаган абаа атақа итаркит.

Ажәилара иағыз аңсуаа ирдүруан ахышқәа макъана дара ишыртыхытқәу ұзақтаныла, ар рыла ишениңшәам, убри ақнытә ауп, ирыцхраашаз реибашыцәа аанза, ақалақ ҳазгозар ҳәа иғәақ-тәақуа ишжәылац изжәылагәышшоз...

Ара сара сөңи ырпш-бастионкыры рәғыи иқәғылаз агранатаршәыига бзырбзанқәа ракәзар уажәык, иааипмүркәа зығында, сара ахәх-баагәа-ратқәкъя исзымчхартә еибарғәрығыруа, хаха абұзар кны ижәылоз аңсуа хәцәа рыжәпаратқәкъя иарбаны ирылахысулан. Иреихсуан иара убас зөйпхъакны ахыбрақәа ирығнатәазгыи лапшықәтданы. Убри анағссы, абзырбзанқәа зықәғылаз ағбақәа әбә – руак «Вепр» захъзыз, еғи – «Соук-су», агәйлшыапқәа реипш, агаға лада-әфада иаванықәо, ақалакъ алалартә мәғақәа рәғы иаацәыртқауз аңсуаа ахымца рыжәирдөн...

Абасқак ахырзаман еиқәатқәа шырғагылазгы, ажәилара иағыз ажәлар хъатуамызыт, урт ахышқәа зығназ аказармақәа, ынхарта-әнкәа, Кониар ионғыы налатданы, зегыы ықәңцүшшәа ирблит. Хәйчи-хәйчләгъы, тымра-тымра еитатду, са сыйшқа ааскъара иағын. Сара хәчәи хъшәшшәәк сажәа злашхарызеи, абри аамтаз стагылазаашъя шықаз – зақа истәхызыи нақ слейлибга сцар, иғәақуауз аңсуа жәлар рхақәиттра убри алагыы сацхраарц!..

...Ақәантә атыхәтәантәи ажәабжықәа аманы Пүт инеизаап «Сестрица» захъзыз ашхәа. Қәтешь агубернатор Свиатопольск-Мирски арт ажәабжы ғыңқәа шаанақа зығында, Кавказ ахлаңшы үсгы изицхазаап: Ақәа абжа шбулу, уахгыы-өйнгүн иааипмәа зығында ажәилара иағы аңсуаа дырғегых аңхыраара рызташа ауа қытаципхъаза раара иша-зыпшу, дара рыр шмаңцәоу, русқәа даара ишееим... Иара убас уи адтца шықаитказ, 39-тәи адивизиа иатәу еғырт аполқәағыы Рөфан азиас ап-шахәала Қәтешька амфа иқәтазарц, атагылазаашъя зеиңшроу гәатаны, нас уантә уртгыы Ақәақа рәғыфадырхарц. Убарт рнағс, Мирски иатахуп ҳәа ипхъазон, Қарт ақаша-мықаша иғылаз артиллериатә дивизиақәа обагыы, зеиңш қамло еғылам ҳәа, Қәтешька ииагазарц...

Аидара-мөянгага-ғба «Воин» акомандир, ағбатәи аранг змаз ақапитан Ревуцки Пүтынта Кавказ ахлаңшы ду иаҳъ ателеграмма (аригыы убасқан зынза ғыңға исақа ажәоуп) иштәзызаап – аласғы-абасғы,

Ақеа амшын станциа аиҳабы исабжыгейт адесант сыйдкыланы, Ақеақа амфарықаразы ҳәа.

Итабыргынгы, «Воин» захъзыз убри ағба Пұтынта иаанагаз армзаа, тұхыбжыон, абас асаат хпа рзеипш (асаатғы уара иабоудыруеи ҳәа сұюумшын – ара ахтны-ғны атзамц ағы «качыхә» гъало, уажәы-у-ажәы атәтәа иасуа икнахауп уи), Ақеа амшын апшаҳәағы изхыргейт. Урт командирс дрыман Фульгин зыжәлаз аполковник. Арт ғыңвараны рөааршан, хара-харала ақалақ иахықәшан апсуа амаңғааз итаркыр-ғыы инақәйрекит. Ргәи иңаз еилызкаа ҳайбашыцәа арт аанаҳқылоит ҳәа иаарылшоз зегы Қартқағәышыон, аха, иаганарундазғы, рымч мхо иалагеит, избанзар рхыпхызарагы маңхеит. Хаштшыа змам ауп ҳайбашыцәа руазәк, ихъз, ижәла иахъагы уағы издыруам – жәафуаак ағацәа икәшеит, иага еихсындаз, ахы иаахомызт, бұйармца дазгомызт. Уи хықәкыла сара сахь джәылан даауан, ант қаса иткәен арахь иааргахъаз ахғық ракхтә руазәк иара диашъа-гәакъазарғы сеидроу. Ари иани-мыхәаζа, дызхәйнчарц әтакыз асолдат ирыцхраарц дағеа хәфуаакғыы неинит, аха иеритомызт. Иштәхъқала ихықәшаны ахәала ихы еиқеды-рдаанζа, нқылашъак имамкәа хахәртәниа драбашуан...

Абас, абри иеипш акәын апсуаа зегы Ақеа ҳнапағы иаахгоит, ҳаҳт-нықалақа әға импүтцаххуеит ҳәа ишгәақгәышыоз, аха атыхәтәан еита ихъамтыр амүит...

Кавказ ахлаңшы дүззатқәкъагы изымбатәбаран рхәоит, апсуаа раҳтнықалақа зақа рхы ақәыртцоз, зақа рөағыршыаауз. Ас иеибашуа ҳарнымиацт, заа уағтас иргәйбзығы ҳара иҳадғыло ишпашәзықамтцеи ҳәа аратәи ачынуаагы ғәтәала дрықәзбон, гәыбған ритон уи...

Ашъхақәа раҳ

Гора сияет вечной славой...

Ю. Кузнецов

...Архақәа, адәқәа, аштақәа ықамкәа ашъхақәа зықалајом. Адәқәа зегы иреиҳау дәыік шықоу еипш, ашъхақәагы ирылхәхәоит дара зегы аҳас ирымоу шыхак – зегъ еидызқыло, зегъ ҭибаго иқазтzo, изырпшzо, агәашьамх дурыцазтzo. Насғы дара ашъха еибаркырақәа зегы хъзық-хъзық рымоуп, урт ахъзқәа рызтазғы дара наңынатә аахыс изышшахақәоу, зыпсадғыл иқәғылоу ажәлар роуп...

Сара Аңснытәи ашъхақә асрауап – Ерцахә-шъха сыйхызуп, сыйхыз сыйтазгы, сзышъхоугы аңсуга жәлар роуп...

...Ихәыңы-иду ашъхақә зегы шъхақәоуп – урт шъақьастастаеит ҳәа уалагар – аңсабара ахат аиуананажызом...

...Сара сзауап Аңснытәи ашъхақә дара-дара дасу «рахрақә» рымоуп – рыхра-ғыазғызқәа, рырғаш-хыңғеақәа, рзиасқәа, рыдәхәыпшқәа, рңыхазыхъқәа, рыбна-еиштылқәа, рыккара-еиужыкәа, пәстәи-псаатәи – тұфа змам рбениарақәа...

Сара аңас сызмоу ашъхақә реибаркыша иеипшын аңсуга жәларгыы – жырацәарыла, уағышыала, аамсташәала реиғекашақәа – уи ала ианакәызаалак иагығәғәан, иагағ рықәларгы, иагағ иага «ағыстаара» рытқаргаларгы изыриаизомызт...

Уажә рахрақәа, раамысташәарақәа, рынхәфыцқарақәа рыбла ша-аңшуаз ирымпүтзәауаша анырба – ес-иқартталак ирмыштырц, еита-дырыхынхәырц иақәыркәышьеит, ажәала ианамыхәа, абұзар кны имебашыр амуагыы иаатагылеит...

Зегъ иреиғәышъаз ачхара акәын – аңсугаа ианакәызаалак ражәа иалоуп – «акыр зычхаз акыр ибейт» ҳәа. Ачхароуп ҳарт ашъхақәагыы адунеи ағы зегы шыңкны ҳазлағырпшыгоу, аха уигыы есқынын-ғытәкья «аус» азум – иқалалоит ҳаҳрақәа қыдбга ианлеиу, иаҳыыку ажәсан анеиматқәо, ҳарғаш-шытракәа анеимаҳая...

Ашъха еибаркырақәа еиха ирылхәхәо, дара зегы еиха рыбзарзы злархәо адукәа ықамызтгы – иаанхон акыағ-мағәқәа, ахәы-лақәқәа, абаҳә гәард-мардқәа, урт шыкоуп ҳәа иузыпхъазомызт...

Ус ауп ажәларгы шықоу – еиха иғәғәоу, еиха иргәашьамху, хшығтрас ирымоу рулухыр, изықәғылоу адғыыл ршыапы иатухыр – иаанхаз мчыдахоит, риааирагы мариахоит, жәлары наゾоуп ҳәа рзуҳәартәгыы изықалом...

Абрин еилызкааз, имцаха изыцralaz ракәхап Лыхны аштағы аи-акәым зымпүткөзгы. Сара еилыскауеит урт – сара еилысымкаар еилызкаауда. Цқыа уазхәыңыр, урт ззықәпз сара сахрагыы аиқәырхара акәын...

Анаңылбенит, иқаларызенш ҳәа, атызшәа-ғәғәа ахы аатысызыар аахыс сгәы ҭазыз оғақа сыпшуан, атыхәтәантәи амшқәа рзы уақа имғапысуаз ахтысқәа зегы гәыла-псыла срылахәын. Аиҳарак сыларапш ззырхазгы Ах ипа қыыпш иакәын. Уи ихдүрбеталаз жәларык рахра-шъха ду еиташъақәыргыланы, ақәцәа акышә-кышәрағы дәғаганы, икәша-мықәша, сара ашъхақәа сыватта ишсивагылоу еипш, ғың рееидыр-

кыларц ртыхын, аха ари шыңа рөеишшә змамыз акәын – знык еилыбгаз ашьха, иага идузаргы, иңең атқаца иафызоуп, еибгаңа ианыңғаз еипш өңіц еидкылашшә амазам. Ус шакәызгы, ажәлар гәрыгәышшон, рықәпартагы мцурашахатқаң ҳәа икәмалыз, сгәйтуан сара схатагы...

Абар, сыйшны избон, абұптар зызы ажәлар Ақәа ҳнапағы иаахголит ҳәа знык-ғынта ианжәыла, аха рымч мхакәа ианхыат, ғағхъя Баалоуаа раштағ өеиидыркылелит. Арт рапхатәни ржәыларақәа лтшәа өеи анырмоу, Гәйма-хәыңыңа, Ачаа раҳтынрахы иганы ипхарьаркхыаз Ах ипа қәыпш уажә өңіц дыргәтыларгыла, ах ибирақ рхаргыла, афирхатцара-гәыштыхатә ашәақәа ҳәо, иөөрпә-өөрпә, нақстәни ахәзыңқәа иқәланы арах рғеаархеит. Баалоуаа раштағы ианааи – Ах ипа, пұса-ғызық иаҳасабала дрыдыркылелит, неиғымсырда зегъы, аибашыра ишарғазкхъязгы, ршәақықәа рыла ажәған ахь ихысуа, раҳәақәа тқәйт-циәаны иҳаракуа, «нагзара иқәзааит Апсха!» ҳәа өңітуа, гәахәара дула ипүлелит. Иаргыы ахышәтхәа, ишъыл акыхагы уағы иамразакәа, да-аєүжәтын, днышьамхнышгылан адгыыл дагәзит. Ари убасқак иғәтәнаны зегъы ирнүрит, ғык-бзық ала ҳәашшә амамкәа – еиҳа иғәымбыл-цъ-бараз ахацәагыры ылабжышқәа өхакөкәалелит. Аеы ауағы дшаныруа еипш, ианырит уи Баалоуаа раштагы, ғәгәала иснүрит сарғы, ирнүрит ҳашшха-еибаркырақәа зегъы... Уимоу, лбаа игазго итажызы амшын дүззагы ианырит. Избанзар, амшынгы сара сырғашқәа ылоуп ағсы штоу – са сыйкамкәа амшынгы зықалазом... Уи шыыжық ишыңәз уаҳтыгәланы ианурғыхаз аахысгы знымзар-зны «алацәа» неихъ-намшыңт. Иара убри уара ианубаз ашыжышаразоуп 2500 шықәса раахыс рапхъязакәни ианыңаазгы. Разқны уи уара уақәшәеит. Анцәа иңшыоуп иөүхәаңза хажәак – «Анцәа иұмырзын сыйжәлар!» – рхәара уаҳъяззагы. Избанзар, шыңа уи даға 2000–3000 шықәса ишыңәоу уағ дзаҳтыгәымлар алшоит. Насғы уара узыхъязаны иуҳәаз ажәақәа ирыңказго икоузеи ауағы изыхәа, аиҳарак иаҳъя өңіц Иңсадғылы ижәлари ашәарта баапсза иантагылоу аамтазы...

...Ах ипа қәыпш Баалоу аштағ адгыыл дагәзны данығагыла, иара обратцәкъя уаанза иалырхъяз аиҳабыра – пұшығық ҭауди-аамстен иреиуази ғыңғыа анхағыңқыақәа иреиуази – ажәлар ирылархәеит иаҳъя инаркны Апсны ахратәра өңіц еиғашыңқырыгылоуп, пұсағы шарпы-етәан иғазытхахаз ах ипа Гәаргъ Аачаба дыпхъязоуп ҳәа, ари-нахыс уи ихшығ-ажәоуп ҳағызыңғаныңғаало ҳәа. Убра инацыртцеит – Ақәа абаатәғы, иабацәа раҳтны-штағы ианнеилак, жәйтәаахыс ртас ишалаз ала, иқәнүхәара рғәи иштаз, аха макъаназ уи шзалмыршахаз.

Анцәа ихәозар, убригы ҳахъзап рхәан, зны арақа азәазәала, раЖәақәа ааркыағ-ркъағы, Апсxa қәыпш иқәнүйхәара иналагеит. Иара дгылан ақәасаб еиңш дзымк-зымкуа, днаңш-аапшуа...

Абрақа, абылғөзы зқәышәшәоз Баалоуаа раштағы, иааинирсланы иқартдаз абри аизарағы ицәажәоз руазәкгы, сарғыы иаасаҳартә, ибжы рдумы ус иажәа иналеитцеит: – «...уара пшыңзак уаныңказ уаб ахышқәа дыршыит, шыңа фыңзак уанреиҳаха – ахышқәа рөңи уаб ишьаура улшешит!» – ари ихәеит уи Лыхны иршызы рзыхәа, урт ршыра иара далархәны. Ах ипа қәыпш уи иғәампхәацәеит: «- Саб ахышқәа дрымшыззенит.. Иқалаз ахара зегзы схы итадырпәрц шәтахымзар, ус шәымхәан аба-ақәа!» – ҳәагыы даағыатқәытқацәйт. «Дарбан ухы итазырпараты икоу, ҳаҳра еитаҳаргъежүазар, дарбан ҳара хус ҳара ҳада ӡбатәыс изаураны икоу» рхәан, Ах ипа иихәаз иажәақәа, мыңхәык ирыцрамлацәакәа, инаиқәадырхыит иаб иашья Алықьсандр иегырт ауаешьара еиуаз ауа-а-хатәрақәа азәирфи. Иаргыы уаҳа рылағимтит. Ари дышқәыпшызгыы, сыйжелар ргәи иақәшәо қастцап ҳәа аханатәгыы игәи итеикхъян, аха дымғашшыгыы ибон аргама ианакәзам аамтазы ә-мәзакы дышрыбжъа-хаз, гәйла-псылагыы еиликаауан дара апсҳара ҳәа дыззыркуаз шыңа нарха змоу ак шакәмыз... Ари абжъарак Лыхны иабацәа раҳтны-штағы ихигаз ахлымзаах еиқәатдәен уажә ара Апсны ахтны-қалақ Ақәа аға импүтхны архынхәразы ажәиларақәа раан итахазгыы, ихәугыы ргәақ-тәақрақәа дызлапшузази, пхъяқа ижәлар пеипшис ироураны икоуи ахъе-идихәыцлоз – уағы ишимбаң иғәатданза уалуашарак дамәханакны даман, инимырпшырц дшағызгыы... Схъатцып ихәаргыы, шыңа хъатшыа имамызт, абыштар кны еибашшыа срылагылан сеибашшып ихәаргыы, акы, уи хайр аланы ибомызт, әбагыы, ари псарабала деибашшымызт. Ари, табырғыхатаны, сара сыбнақәа, сыйдәхәыпшқәа, сцыхазыхъқәа ира-аңаз ақәасаб деиңшын: дыпшзакәакәараңа, цәеижыла дәашәзә, ибла гәйтбаақәа «иззы?» «избан?» ҳәа зтаарала ихыхәхәо итәызшәа, хъаак рхубаало, итшашаңа... Ганкакхалагы, ғың ашәахәара иалагаз ақар-матцыс деиңшхатан – иара уи дагъазшан, акы-әбә гәтүхә-ашәа рхәа-рагыы, ақъаад ранцарагыы дахъзахъян. Ари иреиҳазу иара имаңақәа иреиуан – иареи арғиара ианцәаҳеу ахышшыаргәытца дүззен рыда уаҳа псы зхоу уағыы издыруамызт. Ари уажә иара инасыпти инасыпдареи ракәхеит. Избанзар, зжыы далтцыз ауаа дыззыркуаз даеакжан, ари ро-уҳәаргыы рхахъгыы ирзаагомызт, иааитцырхыр, зыңза ианаңмұжыырғы қаларын – избанзар, изтагылаз аамта ақарматцысқәа ираамтамызт (иа-гъянбақалахъяз урт ираамтаны). Абар, зақа шықәса түазеи Нхыңд-аахыңц

Кавказ амца ҭашуеижъєи – сареи сара исхықхәо Уаршәаҳәымәен-итәкъагы, уаф дахъзымнеизо ҳхәишракәа иртажъу анаһәоуқәагы Җытыр҆ц егърыгымхо...

Арт уажә арақа Ах ипа қәыпш Җсәас уалххит ҳәа иахәаны, дғыл-ли-жәғани шаҳатцәас иқатданы иқәнхәөнәтә, Баалоу ашта иазымкуа, рхыпхъаңара есааирагы иацло, абұзар зқыртә иқаз раңағозаны Бзыпі Ақәен ирыпныз ақытақәа рѣниятә аизара иағын. Урт иқапшыхәәраңа ишәйз, ахәа-лакъыта асахъа зныз, анхағыжәлар рбиражъын. Изкызғы Гәыматәи анхағы-цқыа – Ағзы Җыырғә иакәын. Уи сара иб-зиаңан дыздыруан – избанзар, дшәарыңағ ғәғәан, сымтдан изнықым-кәа Ажәеипшыаа ддүрчахъан. Ҭауди-аамстен рбиражъа аханатә, нахъхыи Дәрыпшь, Лакраа раҳтынрағы ианырзах-нахысгыы изкыз Мән Басланғәыр иоуп, ариғы зхыпша ғәғәазаз аамстаяуағын...

...Ақәа абаатә агара, ицо-иаауа, амшын еипш ижәило, ихъатцуа, иалахәын өнейкәи-жәеиза қыта – Калдахәара, Блабырхәа, Уатҗара, Хәап, Мгәызырхәа, Жәандәирпшь, Емхы, Җыырхәа, Чырхәа, Дәрыпшь, Ачандара, Лыхны, Қәланырхәа, Аацы, Аңхәа, Җыырзха, Ешыра, Гәима-ду, Гәима-хәычы, Иаштхәа, Җабал, Ақапа, Абжыақәа ухәа ирылтциз ҭауди-аамстен рхырпартәи анхағыжәлар ртцеңцәеи.

Җың аибашьра иазхианы итәэс арт, кәыркәаду 29 руха, аибашышья атәи здыруа, уаанза ахышқәа рхәынтықар ир ирылаз, ҭауди-аамстен иреиуаз афицарцәа алархәны имфаңыргаз аилацәажәарағы, Ақәа агаразы ахсаала қарпент, гашьас иамоугы шыакәәдиргылент. Ажәилара иалагараны иқан ацәйлашамтәз – ижәылон хганк рыла. Ишаз-гәәртәз ала, аибашьцәа рттырак ақалакъ еиҳа ихадаз амфаду ианыланы агәышшаратәкъя рнап ағыи иааргар акәын. Егъырт, аәбатәи ахәта ду иениуаз, Гәимаαι дареи еилахәны, Ақәа абаатә иажәланы ипсы-инха иргар акәын – урт роуп абаа-тәзамц излахытшаз ахаң дуқәа зырмазе-ихъазғы... Абжыақәаи, Ақапаи ухәа егъыртгыы Баслатә шықо ала ижәылон...

Абри аеңытәкъя инақәыршәаны, нақ Бзыптын ижәыларан иқазғыы Ләа ду иапну Амзара аҳаблағтәи абаахкыра ргарц рыйтдан...

Абартқәа рырманшәаларазы заа иалырхъан аибашьцәа фатәи-жәтәйла еиқәззыршәалашаз, зегъ рапхъа иргыланы «ажызы» ылзхлашаз, ар рхәы-рыпхъ зырмазеиляшаз аиғекағозцәа, ахәықатцағ-цәа. Урт раҳытә ахатампхәысра злаз атыпхәцәагы мачғомызт. Урт уи амацарагы акәымкәа, ахәцәа рыхәрақәа өархәөн, аибашьра адәи иқәган иаазгозгыы ирыцхраауан...

...Иңашшытәуп аңтазаара – сара адунеи иақелоу, иагъашшыгәйтү ашхатцәккагы уи злашоу, мазас иатсоу иахъя уажераанзагы исзелимкаацт, еилыскаарангысы көм. Убасоуп иара ауағыны дызлашоу шұғашшытәуп – ганкахъала уи дыгенахауп, дымчымхоуп, даға ганкахъала ак зеатзазмырхазо фырхатсоуп, иага тәгілазаашша баапс иоургы агәкакжыра иеенитом, ихы даанаини, дызташәаз арыцхара иеахъалигара даштылалоит. Ари збо ҳарт ашхакәагыны, зегъ ҳазшаз еиха ҳайзааныгәоуп азы, иналкааны ҳалпха-хәрапча игхажыуам...

Баалоуа рашта еиужу ду ағын абри ауха анақта-арақта «адәхәым-цаққә» еикәтданы, гәып-гәыпта, қыта-қытала еилатәаз ажәларгыны уажәус ақәйн ишыққаз – Аңсха ғыңдхаяит, шытта иҳабыргәүзеи ҳәа, уаҳа еибашырагыны рпепшшамшәа, азәи-аңәи хъизибартәуп, еихлафуан. Уимоу азәгьыны ипхъарца ааңыриган, Шъаруан ашәаҳәаф иеипш, иғәышшытынгиз жәйтәзате фырхаттарате ашәакгыны ацихәеит.

Ари аамталаатәни лаҳыыхран, убрис аңынты еиҳагыны илахьеиқәттага-гәышшын...

...Зақта иуадафузени, арахъ уқәыпшны, пәтазаарате пышәа дук умағамкәа, жәларық рразқы, рынасып аиқәырхара, иаалырқын, аңылк еиپш, унапы иананыло – иҳаиҳәарылзеи, иғын иаатшәарызынеи ҳәа ианузыпшу. Убрис атагылазаашша иман уажәы ғыңд Песхас ажәлар ирылархәаз ах ипа Гъарғы мралашарагыны. Уи ибон абри ицоз ақәпара ду ағын аидгылары анықамла зегъ шбашахоз. Игәгьы азтацәамызт уи аидгылары ҳәа ҳазғу – аидгылары ғеенишәа изықалазтгыны, Кавказ нхың-аахыт ас ахуазмасы? Ари аиپш атагылазаашша хырзаман цәгъя роуазмасы иара зыңсы дахылтызы, анкъя зны аағабла Аңсха Леон лаша еидикилаз ижәлар гәакъя астцәкъя имейлишорызтгы?..

Шытта уағ дзырғацаша насып лашак ахь ақылсра уадағзагәышшоуп, аха иудыруазеи дырғөгъых, импсыша аңыма аматә азылағәуеит ҳәа, ажәлар зыңза итәзмәрхаша «мәғаҳәастқақ» пشاашша уағы изатар? Уи азы дырғөгъых еидгыларада егъзықалом, аиҳаракгыны абыржетәни аимгеимцаразы. Ҳарт ашхакәа ахәычы-аду ҳажәғахырқәа еидырғәзала ҳандыгылазаашша ғырпшыс иқантарц итахызышәагыны, Аңсха қәыпш, дынкахәыцуа дахтәаз дәғагылан, Җабал ду аганахъ апшра далагеит. Аай, аидгылары – уаҳа пысыхәажәла ықазам – уи аамтә зыңза имцацзар, апсык иадамзаргыны инханы иқазар... Рапхъя иргыланғыны Дали, Җабали, Песхәни иртанхо ажәлар, қыдалагыны урт раҳцәа Маршынаа (дара-дарагыны баапсыла ишеичдырчахъоугы) рыбға имоукәа, урт рнағас Егры азиас аахысгыны инхо абжынуаа раҳхтәгьыны ғеенишәа адгыла-

ра анимоу – егизырееиум, убарти иареи еилибамкаакә дунеи лашарак уафы ибараны дыѣкам – апсаен ацыкаки ҳәа. Абри ауп изықәтны үйәтәу, аха уи үзыкала иртихъазар, үзыкалагы шьоукы иаархәахъазар, иага ашъа азкоутәаргы, шьта иузырхынхәуама? Аинышәара акәитгәты, табыргны, еиғызы? Шьта уигы абаѣу – Лыхны аштағы ишъны, апхә ныммәкаә ареицш ишътоу ршъа мүкәа, ус иаанрыжъуама? Акәа мчыла иаҳгоит ҳәа ҳағуп аха, шьта уи ҳалшазаргы, ҳәаҳзышыңкәкуама уаѣа, бзиара ахылтраны икоума? Ах, иараби, иараби, заѣа изтәарапа хъантәкәази Апсxa қәыпш ихы-игәы маңыстас итәгъежъуаз, заѣа итәгәаны ианыруази ари дзықәгылаз адгылгы, заѣа ахъаа ду снатазеи уахык ала илеимгәашла иң сара Ерцахә жәымта-қырғәгы!

Ус акә, егыс акә, аидгылара, аидгылара – уаҳаға мәфак ыѣкам, дырғегыйых игәы интихәаант Апсxa қәыпш, нас иаарццакынгы избоит, дышзахәо Җабалѣа ацхаражәхәаф диштырц. Цхаражәхәафыс иалихызгы нхыт-аахыцгы иныкәафы баапсыз, ҳарт ашъхақәагы үхазкәазаз, зөапыцгы ғәтәаазаз Маан Ҳалыбеи ду иоуп. Дыззиштуазгы Маршъан Алмахсит иоуп – Ах ипене Маршъан Алмахсити агәйхәптиш рыбжъан, еихаазалан, афенишыцәа гәакъақәа реицшгыры үрпсы еилан. Уи ажәа инициент, усашибазар, иаарласзаны Мрамба абаахъыра ахъчара уаѣытны, наڭ уапырт, ҳәгәи тоугы абри ауп, уеизгы-уеизгы ушзахәо ухадгыл ҳәа.

Маршъан Алмахсит амалахазгы идимкылеит Ах, ипа изынаицхәз ажәа – уара ухата узекәо уркәатны, ушзахәо ирласзаны арахъ, Җабалѣа уиас, абаахъыра ҳәа узғу аиҳабгы ибзианы уидикылоит, гәйбән баапсык умоуратәгбы Кәтешь аинрал-губернатор ифы үзбахәкәа еитеиҳәоит, саргы, ишудыруа, Кавказ анаместник хатала азы сзааиххьеит, синатхьеит, уахъалагы убға ҳарғәтәп. Мап анакәха, ҳәагыы нацицеит, уареи сареи иҳабжъоу агәйпхәыхш пхастоутәйт ауп, назаза ҳайлышааит, иаҳзеилоу ҳәа егыѣкам!..

Ари даара иаҗәа-хъантан. Ах ипа уаанзагы баапсыла дзырлакфа-куаз игәтыха уажәык еиҳагы аеардаулазеит – агәра игеит еидгылара ҳәа иеену егъшзыѣкамлоз. Ара уажә дызгәтлылаку рыбжъарағы иагағ рәгәи бжъажъо икоуп, гәйик-псыкала идгылошәа рөиѣкартцозаргы. Җабал аганахъ дзықәгылуга ҳәа иаанхаз Маршъан Шырынбени, даеа азәйк-шыцвак иара изгәакъоу иашызәеи роуп. Урт Акәа агара хъаҗәа-пәхәада рыешаладырхәуа рхәеит, реибашыцәагы пшрак қамтакәа иазырхианы иаакәдиргылеит. Маршъан Ешсоу дрыхъзаргы рускәа шаманшәалахарыз, аха уи дабаѣу – уажәигы дабрагъуа нхыт-қа дтагәышъоуп...

Маршъан Шырынбеи, Ақәа агара иазпцәаз аамта иеақәиршәарц, еидикылаз ар иманы дшаауз, абжыуаа рахцәа иреиуаз Җаабалырхәа Беслан рымға даңырагыланы иааникылеит. Уи Шырынбеи ихы итагаланы иеихәо далағеит, абзыпқәа Лыхны иқартқаз аццакра шхырзаману, Ақәа агара ҳәа уажә изеүгы зынза иштархагоу, рхы рнапағы иааганы псыхәак анықарымтца, аублаа ирыхьыз шрыхьуа, «жәкәларгы хылгогит, ҳарғы ҳтахоит» – ихәеит уи, ипсахы еибакуа.

Җаабалырхәа Бесланни уи ифызцәақәаки уаанза Ақәа агаразы Баалоуаа раштаётәи аилацәажәара иалахәен. Үрт уақагыы ирхәахъан, Ақәа мчыла агаразы изеү ажәиларақәа ишырзыразым, дара злахәапушала, уи еиҳагыы ишхыртқәагоу, Кавказ ажәларқәа зегыы знапағы иаазгахью ахышқәа риааира шытә ишзалымшо, баша тұза змам ауаарыңқәтахар шалшо, итахахъоугы шырацәафу, иаанхазгыы ықәымтцыр амуа атагылазаашья баапсза шроуа, уи шакөу Маршъан Алмахситғы иихәо – аеырмашыцара ада уажә азы псыхәа шықам... Ах ипа ихатагыы абарал ргәаанагара акәын, псаатала иүхәозар, аханатәгыы еиҳа дыззыразгәышъаз, аха иаахтны ғылғәела дзадгыломызт – акы, абыржәытқәй, Псұас үқаңтцеит ҳәа атыхәтәантәи згәытракәа идзхәалаз зегыы, уарғыы заб икәал икәло азә уакәзаап, ҳара иаҳәағыло роума узыдғыло ҳәа ргәынхарақәа цәйрримгар ауамызт, уи еиҳагыы еиланарғынтуан. Әбагыы, шытә иқалаша қалахъеит, уара иутаххеит ҳәа, даеакала иаарласны ахырхарта апсахра ус имариоума – уи иаланагалаз асқак ианырацәафу, асқакгыы ргәи шны ианықоу, ашыа анкадыршхьоу, уара раپхья идыргылазгыы асқак уанқәыпшү?..

Баалоуаа раштаётәи убри реилацәажәараан, Җаабалырхәа Бесланни егырт абжыуаа рахцәа иреиуаз азәирғи иага рхәандазгыы ишырмуаз, мчыла ирыдыртцеит Маршъан Шырынбеи дзаңызан даараны дықаң Табалаа реибашыцәа ирпүланы, дара еидыркылашаз аибашыцәагыы даргыы убарт ырғымаданы, Баслаға шықоу ала Ақәа агаразы аицжәилара уеизгыы-уеизгыы реаладырхәырц. Убри ауп уажә дырғеғых Маршъан Шырынбеи ҳазуциебашьум, уарғыы уеаанкыл ҳәа арт анааипыла, нақ-аақ дара-дара еибашыырц егърыгымхо, еиқәгәамтца, еизытрысуа изеидхалазгыы...

Ашыха ағыы еилганы асқак, ак аабжыамыжъзакәа, атоурых иалацәажәо ианбакалахъаз, арт иаҳәақәо шейбакөу зегыы, амзақәаттәкәа неиқәыпхъазо, уара мчыла иурхәацәоит ақәымзар ҳәа өпнүхәас иуюргы агәхъаа шукым здыруеит. Избанзар, уара исхоуцаз апсоуп уажә сзыртқәажәо, ҳазлацәажәогыы ҳзеинш тоурых ауп – Апсадгыл атоурых,

ажелар ртоурых ҳәа хазы-хаз егъытказам, урт пашәк еицрымоуп, дгылк еициқәгылоуп...

Абар нас, анафстәи ахтысқәа шықалазгы. Кәыркәа ду 30 рыйен, аңылашамтаз Ақәа ақалақ иалалан изгарц здыз аңсуа еибашыцәа, Баалоуаа рашта ақнитә илбааны, аңста итысны, ар рашәа ҳәо, рее-иекааны, шыафенкәшәала агағах рөйлархан, лбаа, аботанкиат бахча ақынза, зны ишаахъаз еипш, еитаахит. Уантә ғыррак қамтакәа хаҳәйртәниаа рағацәа ирыжәлеит – урт еилыцқыааны рымфа дрыцқыарц. Аха ирғагылаз даара рыеедырғәхъян, аламалак риааира ауамызт. Урт Ақәа жәа-нызықъык инареиханы бүзарла еиқәнных иқаз, абзарбзанқәа рацәаны измаз ар адыргалахъян. Убри адагы, Егыр нырцә, Озургөт ҳәа иахъашьтоу ақенитәгы ағыркәа иреиуаз ахысцәа рацәағзангы иааргахъян. Уртгы егъыртгы шырхыкәшоз анырба – аңсуаа шәақь-пынцала, қамала, ахәала ижәйланы, напышашәала аибашьра иалагеит, аха дырғегыхъ егъшрылымшагәышъоз анырба, абаат ақнитә бзарбзанла ишрышклахысуаз мацара, өапхъа ихъатны аботаникатә баҳчахъ иааракәхеит. Абра рхырғәэрта қатданы реышақәыркгәышъеит.

Кавказ анаместник аимператор Алықьсандыр Аффбатәи ишқа адирра қайтцеит абас: «С прискорбием доношу, в Абхазии бунт, полковник Кониар с начальником округа и сотнею казаков окружены значительною толпою в Соук-су, сведения об их участии не имею (ускан урт ршъхъан), половина Сухума сожжена, войска туда направлены из Поти, Кутаиси, Константиновска...» Иара убри аамтаз уи ателеграмма изиштит Урыстыла арратә министр Милиутингы: «Восстание в Абхазии принимает серьезные размеры... обещаю энергическими распоряжениями вскоре подавить».

Акапитан-лейтенант Корганов иакәзаргы, Цабалынтә абас ааицхан: «... Если вся Абхазия восстанет, то князь Маршан Алмаксит не будет в состоянии удержать дальцев, и укрепление будет взято...»

Кәыркәа ду 30 рене, шыбыжышиштахъ, аинрал Мирски дзапызаз ахышқәа рыр уафы ишимбац ала рыеерыцәгъазаны ақалақ амфаду хада кны итәз аңсуаа ирыжәлеит. Қыш-саатқ нақ-аақ еиғахысуан. Амшын ладагы-ғадагы ихғылаз ағбақәа рәкнитә акәын зынза иныртәагаз абзарбзан-хқәа ахъаауз. Аңсуаа итахоз – ҭахон, иаанхазгы ԥстроуп усгы икоу ҳәа, хъатрак нықамтә ижәйлагәышъон, аха, иана-мыхәаза, рыштахъка еиҭахынхәыр акәхеит.

Ақәа абаа иажәлан изгараны иқаз рфызцәагы инеиранды ианықаз аамта речеахъзаны изымненит. Ианнеигы, иқаз атагылазаашъа анырба,

аибашьра рәазымкәә, иаарццакны шытажъка ихынхәит. Урт хадара рзызуаз Гәймаа раҳ Ач Мажара иакәын. Уигыы Чаабалырхәа Беслан иихәоз акәын уаанзагъ иихәоз – Ақәа ҳроит ҳәа ажәилара дазыразымызт, ахышқәа нышәашъак қатданы ҳарнышәар еиғүп ҳәа дықәгылан, ианрымуза дааит, аха иешагирхаз фашьом. Иара Чаабалырхәа Беслан-гыы, Маршын Шырынбейи иареи нахъхи акыр ианеиөыха аштыахъ, деибашьуашәа қатданы дааит, аха иқайтца ҳәа егыйкам, иамур еиҳагыы дырпирхагахеит... Уи, Баалоу аштағ итәаз апсуа еибашыцәа реиҳабыра ушзахәо уааи ҳәа ианипхъагы уаҳх дхамлакәа, аринахыс сара ахышқәа рахъ сшиасыз жәдіруаз ҳәа рзынаицхәит.

Арт ас ианрыцтарк, Баслаңа ахахы ахәы-харакыра аанкыланы итәаз ҳаибашыцәагыы иқартдо иақәымшәо иқәхеит. Егырахъгы еиғекаарак змауыз егыртгыы «рус» ргәи ацәкахайт, иаарласынгыры рыштыахъкаа ихъагәгәа идәйқәлеит.

Урт анца аштыахъгыы, иара убри аөнөи, дзаптгылаз табалаа реибашьцәа иманы өйнәт-хынта Ақәа ҳроит ҳәа джәылагәышьоит Маршын Шырынбей, аха, иага иеийкъандазгыы, егылдмұршагәышьеит...

Сара Ерцахә-шъха, съяцәығъатәу, ианакәызаалак исхәац акәын, сыйжыы фыртынха Аңсны зегзы иалыфуа исхәағәышьо:

*Рыңқароуп, дадраа, шәмеидгылар,
Шәыгәра еибамгаяу шәқалар.
Шәиңсадгыл, шәшыамдгыл Аңсынтаыла
Ағхәара къағоит шәажәа мейқәшәар!..*

АХПАТӘИ АХӘТА

Ах ипа иуасиат ақәа

Сарғысраан шақағи сареи адуельқәа рахь ҳнеибаңхъаҳъаз, Париж, Лондон ухәа, сахъцахъаз, сахъбаҳъаз, избаз-исаҳаз, шақаңыара шақа хтыс срықәшәахъаз рызбаха сұәом – са сызлаңајәо сыйжалар рхъауп, уимоу, Кавказ зегъ ахъааи ағәырғеи роуп...

...Ақәа бзия избон, аха зегъ реиҳа сыңсы ағұхәаран сахъиз, сахъа-азаз Лыхнытәи ҳаҳтынра. Абрақа ауп, сан гәакқа иналывагыланы, саб иашыа ипқацәа Алсабети Мариами сара мыңхәы сыгәцаракны афореи апхъареи ахъсдыртқоз. Ақәа ҳаҳтынрағы саннеилакгы, ани ақычақъ хәа узғу амзандрагы афранцыз бызшәеи атырқәшәеи сара иусыртцо-ит хәа сыхтеикуан, арахь даақәымтүзакәа «францыз бызшәас» дыз-лацәажәоз гыршәан. Сабду иаб қыачақъс имаз, кәрүжәа ирықәлаз, аха имажәзоз ари ауағы-чархә оумашәа дызбон, ихысқәаарыз сы-здыруамызт... Ас иқаз ртағыс дышпасыртқоз (паса акәзар, мап ахы-рымхәааргы қаларын аха, уажәы даеа аамтахахъан), афранцыз бызшәеи аурыс бызшәеи бзианы исзырташаң артсағџәа саб исзаа-игеит Петербургнә – руазәк дхаттарғысын, еғиң дыпхәызбан. Ахатда доурыс-цқъян, апқәызба лхата дыфранцыз ҭыпхан, аурыс бызшәағыы бзианы илдүруан. Уин саб иашыа ипқацәеи мыңхәы еизааигәхеит, аиҳәшьцәа гәакъақәа реипш бзия еибабеит...

Жәашықәса анысхытқ саб, паса сабду иаб Қыалыш лаша аурысқәа, ма атырқәцәа иеырзааигәеитәрыц азы ишықайтталоз еиپш, Қәтешь итәаз аинрал-губернатор, Гагарин зыжәлаз атауда ду, итәацәа рышқа «аағзара» сишиңит. Арақагы аурыс бызшәеи афранцыз бызшәеи бзи-аны издыруаз, ибзиазангы исзырташаң ауаа сыйқәшәеит. Урт инарчы-

даны, сара сзыққа Қәтешь ақалақ рапхъаңа иаасыртыз дунеи дук иағызыхеит, усқан смачын, интырхәйцааны ҳтоурыхқәа абаздыруаз, аха сахынеилак-сахъаалик VIII ашәышықасаз ари ақалақ ашыапы зқыз, Аңсны қыақба дүззә иаҳтықалақыны иқазтаз Аңсқа Леон кап-ха-качча ихыпша сныруан. Иңашшыатәымзи нас, ажәйтәза уи иаҳтынра ахықтаңтаз атып ағытқәкба, усқан арирахь мөу, Кавказ ааигәа-сигәагы зханша зынзагы иқамыз ауаа ахра аанкыланы иаҳтәаз, сара Аңсны ажәйтәзатәи ахцәа ирхылтшытру ауағ қәыпш уажә ссасхә, сдыпшылаха, урт рөөи сахықаз...

Стара иаңстарц рапхъа Қәтешшынта Қартқа срыштыт, усынтаи си-аргейт Петербургқа – аурыс император иаҳтынра ашқа. Арақа исылшоз ала ибзианы схы аасырпши, ираңдағыны ағызыңа-ақелаңа сирхайт, ахәынтықар ихыыштыра еиуаз, изааигәағаз ауаан сареи ҳайбадырит. Абар усқан Пажтәи акорпус ағы атара сзыртоз артағаңа дүкәа ру-аңәк исизихәаз: «Одарен хорошим способностями ума и в особенности похвальными свойствами сердца (абри сара сзын уажәы-уашшынгы иаңназго рөхәапхызы үікалом). Чуждый всем местным предрассудкам и пристрастиям, он сознает, что счастье его родины может совершиться только в полном ее слиянии с Россией...»

Табыргны, абас схәйциуан усқан, даеакалагы хәйцишья сымамызт. Усқантәи схәйцишья ақәын (гәағшакә ҳажәлар ишакәым ирызныңәоз чынугақәак ирыхъяны, аштыхъ ақыр сгәаанагара аеапсахзаргы) Лыхнытәи ахтысқәа раангы исхәйцишьяз. Ус ақәын сшырдыруаз ахәынтықар ичынугаагы. Уи иабзоуруоп... Аха зны, уа снейианза, сыйны-сиз амға аханынта маңк унансырпшилап.

Петербург сыздас атара саналға, 1863 шыққасызы, Кавказ зегъы ар-ра-бىцъармчқәа напхтара рызтоз Воронцов иадиутантс сқартцеит, апод-полковник ичын ҳаракгы сыйжәфа иныққыртцеит.

Абрақа сусқәа хар ырымазамқәа иманшәаланы сшааниуз ауп, 1864 шыққасызы, Аңсуа ахра шапырырхыз, сабғы иаҳра шытейимтәр амуа дша-атадыргылаз. Уи аимперия иазеиңү ақ ақәзар, Урыстәыла ахәынтықар дүззә иаҗәа шпениғасырхуеи ихәан, иаҳра аштатцара зынзагы мап ақәимкзеит, амала утәыла уалтруоп анырхәа, сара ара сыйказаара уағы ипшірхагам ҳәа дрықәашақатымхо далағеит. Ианимыхәағагы, мчыла дхырттарц рызбит ацәгъяхәшшадцәа (уаҳа аеак узрызхәом урт). Үхын-на ақытан имаз иаҳтынрағы инкылсын, Нхыт-Кавказ зыжәлар ирап-гылан еибашшыуз Шамиль зны дышдырбаандасыз аипштәкба, сабар икәиршан ддырбаандағит. Акызатқәык, Шамили иареи рырбаан-

дағышшы злеиңшымхаз, – саб «даныртқөоз» изакәзызаалак өғагыларак қаймцейт, апшқа иеипш, илагырзқәа хәкәкәала даадәйлцын, «сыйкәга иахыышәтахыу» ҳәа иеынаритейт. Уаҳагыы иқаитцагәышшарызы – 60 шықәса зхыңдуаз, стәыла сзеиқәирхозар ҳәа уажераанза ирыдгыланы еибашууаз, ачын дугыны зыртажъаз, аха уажә зұльбақәа зегъы мцу-рашартәйз ауафы! Иара усгын уи иахра анимпүтүрх-нахысгыны Үи-ркәтәйлақа аблалара иғәи итоушәа, уахынтың тә ағбақәа раара маңала дазыпшушәа дыдрыцәгъяхъан...

Саб иегъын иаанымгылакәа, ҳарт үи ихшазгыны, жырацәарала изаани-гәоугыны, Лыхны иқалаз жәлар реизара ду заа згөры итакны еиғызыкаас хреинууп ҳәа ҳазлағаңырещаш ак шықағамызыгыны, Аңсны ҳалырцарц иақәыркит. Сара, «біңар икимзаргыны, интеллектла, хшығла аизара зе-лазырхәйз» ҳәа сыйхъаңынды, сентябрь 13, 1866 шықәсазы, адийтант ичин сымхны, иара ус баша аршыақауаа сыйхыпхъаңаланы, Қартынтың Қәтешька сенітааргейт. Ахәйнтың үақагыны саңмыжъқәа, Кавказ аа-игәа-сигәа сыйқазаара дақәымшақатхакәа, Оренбург ҳәа иахыштыну атәйлағаңә ашқа нхара дышшыттәуп ҳәа адца қаймцейт. Үи акәхеит – апрель 26, 1867 шықәсазы, Оренбург иғылаз ақазакцәа рырхәтә ашқа арраматурахъ срыштуушаа хъзысы инаңыны, уаҳ «Сагъхыртцейт». Үантә, ииун 8, 1871 шықәсазы, аштабс-капитан ичин шымыз, Одесса арратә округ ашқа саарыштыт.

Абас, захра иалхәдаартәйз сара, стәылахъ схынхәйр қамло, сгәы-кы-тәыкую, схы-сгәи иахъатахжамыз «зыбынақа» снахыга-аахыго сры-ман ишықәыз, иаарласны разәк хәычык насылбааңчахит. Үи зыбзоуроу – Лыхны иқалаз ашъаартцәыратә еидыслара зыхъкази изхароуи рус тәааны ианаңла, сара шыауга ахъсырдырмұхъаңалаз ауп – сыйсадғыыл ахъ инеипынкылан сыйхо-сывнцуда анеира азин шырымтазгыны, гәй-бәнк шысдымыз анаапш, ииун 17, 1875 шықәсазы, дырғегъых Кавказ ар иреиңшоу ркомандадақатцағ иадиутантс саарыштыт. Убри ашътахъ аамтала Петербург инхоз ҳауа-хұтахы, ауафы лаша ду Дырмит Ачба иеи сшиқаз, Анцәа исыцишаз сқазшша бзия иабзоуранны, «импсыша ағыма аматә азылаққеуейт» ҳәа, ҳайбадырит, бзиагы ҳайбабеит (иареи сареи ҳағьеиқәлацәан) абыштрана нақ-нақ Урыстәыла иахәынтың қархаран иқаз Алықьсандр Ахпәтәии сареи. Үи избоурала, иаб Алықьсандр Ағбатәи ифлигель-адиутантс сқалеит, 1880 шықәса ианвар мазазы ахъ исвита сахырхъаңалеит. Хышықәса абрақа сыйқан, аха Сыңсадғылы ағыи анхара сахъақәйтмиз, ҳауаешшара зегъы чархәағауушәа «адамың» раар-хан иахыықаз уахгыны-өйнгүн қаша снатомызт, сахычмазаағо ақынза,

сызлиааз суаажөлар гәхъааганы сыпсүо саналагагы, «сгәамбзиара» инаеытғаны, «схатәгәапхарала» сматура ааныжыны сыпхъатәеит. Ус шакәзыгы, аполк апзызас сәкарцент, афлигель-адиутант ичынгы шсымац исыманы иаанрыжыит.

Тәым быйшәала иүхәозар, сара акариера ду ишакәхалак ақаттара сашытамызт. Уи аипш агәтакы сымазтгы, сеипш иманшәаланы ианиахъадаз, аха са сзыштыаз стәила иахъазаигәоу ақазаара акәын. Убри ақнытә, усқан акырза икәаханы иқаз Қәтешька сеитахынхәыхит – иага умхәан, ажәйтәза ҳаҳцәаирахтынрамзи, убригыры мачзак сгәы абаауян...

Еимкәарак шаасоулак, маңа-аргама Қәтешынта Аңсныңса саабжысыуан. Сыпсы зығчәараз суаажөлар снарылс-аарылсуа, снарығ-цәажәа-аарығецәажәо ус сшааниуз, сыкәша-мыкәша дырфөгъых ицәйртциз аухәан-сҳәанкәа (Псҳас сықаттара дырфөгъых ажәлар рәазыркуашәа) ирыхъаны, ғың еиңаш Кавказ салтцыны сымцаар рымуит – Алық-сандр Ахпәтәи абрахъ даан данықатәкъяз инақәыршәаны. Уи еиҳагыры иғәылжәаган сара сзы. Хыламыркәарак аҳасабалагы, флигель-адиутант хәа ахъз исхыз зынза мап ацәыскит, истахым, нақ исхышәх хәа паса исфызаз иара аимператор ихата ихъзала ашәкәы аластцент, дырфөгъых, «сгәы бзиам» ахъзтәнгы сматура шытастцент, ар рыматәа сшәысымхызаргы.

Аңсны moy, Қырттәылагы саанхар рымуа, Кавказ зынза сшьапы налхны, сәахымаймаахәра сеитазырштуаз мзызс иататәкъяз схахы исзаагомызт – шьюук Псҳас сықаттара рәазыркырхәа иахъшәозгыры башан. Иарбан псхараз шытца сиззыркран иқаз, иара Аңсны шеибакау ахра-мчра цъяшәкъяа ианықәыртцахъаз, аиуа-зенуюугыры анықазамыз?

Абарт сыгәтәхәыцрақәа, сылакфакрақәа раан зны сашьеитбы Арзакан изызышхъаз сисалам шәкәыкгы Қәтешь арратә концелиариафы гәрамгашақәа иаацәырган инас-фаркхъан. Уи уа ишнанагаз, сашыа ицәйзгычызы хәа егъззейилымкааит (иқалап ани ақычақы պсәеиримга иакәзаргыры). Абар уи сышәкә ағы табыргны сашыа изызышхъаз, иара злашоу абызшәала, ахы инаркны ақәымкәа, еиҳа хъаас исымаз атәы ахъысхәо ақнытә иусырдырып: «... Ежели это идет свыше, то мне надо это знать, чтобы во 1-х, добиться, за что такая немилость, после которой едва ли мне можно оставаться не только на Кавказе, но даже вовсе в России... У меня до сих пор не было повода затевать историю большую: думаю, что мы можем стать выше наемых журнальных и газетных писак (урт аақәымтәзакәа өтүзәзәаала иҳаҳцәажәон), но теперь уже молчать и не

надо и не желаю; да простят, если смажутся нечистотами некоторые высокопоставленные лица!.. (сгэы иаанагоит абри ғәәала иацәшәеит ҳәа). Я прошу не помиловать, а правосудия; чтобы мне было известно, в чем меня обвиняют... Больше писать не могу, очень взволнован...» Цабыргны абри анызығуаз, сгәыпшқара сиаины, асаби дышмәтәуапра самхатәуеит.

Аимператор изызғыз ашәкәй ус аныңтцеит: «Дозвольте же мне, государь, всеподданейше просить, как милости, повелеть назначить строгое расследование и законный суд над всей моей жизнью и если, кроме умысленных наветов, окажется, что я когда-либо в чем-либо изменил долгую присяги и чести, велите наказать меня». Ғәык-псықала истахытәкъян ахәынтыркара ағапхъя уеизгы-уеизгы акры схаразар сыйнаңан сыршырц, аха аимператор иаҳы изғыз ари сышәкәй атак иреиҳау аимператортә концелиариа аиҳабы, аинрал-адиутант Рихтер или исоуртә иқайтцеит – «с выражением высочайшей воли, что к прошлому возвращаться незачем, и что в будущем он может доказать своей службой полезность Отечеству» ҳәа антданы.

Иқастагәышъоз, «хырқыиара иңаз өадаиала дааргейт» ҳәа ҳажәлар ирхәоз ажәәпқа шиашаз өазынкы агәра згеит ауп. Сыц еихарғәәаны схъаа сыйчалар акәхеит, аха угсы сөи снапи еиқәыпса тәашья сымамызд; шыт иаахтны схы сахашшаауа ақәымкәа, даәе қазшыак ала схы мәғаптызгар акәхеит – амала дырғегъых зегъ реиҳа сзыргәатеиуаз: сабацәа харада ахара ирыду злархысхша амфала...

Сшааи-шааниуазгы, 1904 шықәсазы, бжыттарала, Қәтешь агуберния иатданакуаз ҭауади-аамстей рапхъагылағыс салырхит. Сгэы иағъаскит ахәынтыркар «он может доказать своей службой полезность Отечеству» ҳәа исзааицхаз аңтазаарағы исыртцабыргырц. Аха иалоухи, ағыныңқатәи аусқәа рминистр Плеве ихы иатәеимшьеит скандидатура ашъақәырғәәразы ахәынтыркар ишқа сышәкәкәа рнагара. Убри алагы саитцеиқвеит.

Ус, шықәсик ақара аатцуаны, 1905 шықәсазы, Урыстәила ахыатцыхәан иаҳъабалкгы уағы ишимбаң аилағынтрақәа қало иалагеит, ареволиуциатә қәпара ду тыйсит. Убри инақәыршәаны, сара азин соудит аумеиқәатәа зхызгахъо Сыпсадгыл Апсынтыила ашқа схынхәны, ладагы-әгадагы уи ахәаақәа снартыймыхәәо, уаҳагы цәгъак-бзиак схы нарыламырхәзо, сқыт-псытбжы ықазамкәа сынхаларц. Ишакәхалак, ари иаразнак схы иасырхәагәышьеит – ғыц зан дзыпшааз асаби иеипш, сгәи-сылағырзи еилатцәо, стәыла сахылагәышьеит; ғыц иареи

сареи ҳмеишыцылар, өңүц ҳаилибамкаар амуя. Аха ари уадафхазо иалагеит, избанзар арақа сахъааиз убасқак ачархәафцәеи «акъачақъ-цәеи» рацәафхахъан, убасқак ауаа рීеитаркхъан, аҳауатцәкъя уаанза избахъаз акәымкәа, сыйңсы сыхәлахо, схәаеуа салагеит. Дырғеғыхъ ахеитәхәара ашқа смиасырғыы амугәышвеит. Февраль мза 16, 1906 шықәсазы, Кавказ ахылағышы Воронцов-Дашков ишқа ашәкәи зөйт, абас антданы: «В продолжение 40 лет я предан гонению со стороны некоторых сильных властей на Кавказе, причина которого до сих пор для меня непонятна; тогда как в течение этого же времени все каторжносыльные и государственные преступники были помилованы по высочайшим манифестам, а гнет надо мной, никем не разъясненный, остался неизменным... В настоящее же время, когда вся Россия лихорадочно работает, я, не находясь ни при какой служебной должности и не желая принадлежать ни к каким политическим фракциям, имея на то свой собственный взгляд, оказываюсь как бы выброшенным за борт ни к чему не нужным человеком. Преклоняюсь перед велением судьбы и, нося 60 лет на своих плечах, я конечно, ни на что более не претендую; но все-таки нравственные и материальные угнетения, через которые неизменно я прошел, дают мне как будто право спокойно провести остаток моих преклонных лет...»

Анышта ужыр анышта шаауз здыруан, аха дырғеғыхъ саб дзыхтырыкъоз аусгыры сиршашарц (уи акәын ихадаразгы) сеиташталахит – 1910 шықәсазы инеитцыху сашшыбұтың-шәкәи изысшытит Урыстәйла адәныкатәи аусқәа рミニстр Сазонов. Уи еиҳарап изеңтүзгәз аамтақәа маңк рәахьеңтаркызы, настыры «Исторические записки об управлении Кавказом» зыхъзыны 1907 шықәсазы иттыңыз атоурых шәкәи роуп. Аминистр ихъзала иаластца сарзаҳал ағы иасырбенит абри адокумент ишазхъапштәу, уақа еиҳа ииашаны иаарпшуп, схәеит, атыхәтәантәи ашықәсәа рзы саб ихымсағашықәа зыхъказ атагылазашыңақәа мзылс ирытцу. Исхәеит – урт рыхъка-пұқыақәа иара ихшазгы гәғәала ҳцәафа-хұказшы ишаныпшыз, ҳаптазааара шағақәаз, хлахынтыңақәа шарыцәгъаз. Залымдарра дууп, схәеит, саб аблалара иғәи итоушәа чархәара изуны итәила дахъахыргаз, ихшара изакәызаа-лак ҳхы зланықәаҳго, 283 нызқы десятын идгылқәеи шеибакәу имали аказен иахъартаз, уажә инышәынтрахъ сывзлаңаатцәкъо сымамкәа, ифатонқәеи иканцыақәеи дегызызмаха иахъеимыртқәаз, изатәоумшъазаша ауаа иеыхәақәа рыңғапаңыңа иахънықәоу, уимоу иабұларқәағыры ғәннәнзала иахърықәен...

Ари сашшыбұрыңдың сыйнаның жылдарындағы қарастырылғандағы әдебиеттің мәдениеттік миссиясынан да, оның мемлекеттік миссиясынан да жоғалған. Ари сашшыбұрыңдың сыйнаның жылдарындағы қарастырылғандағы әдебиеттің мәдениеттік миссиясынан да, оның мемлекеттік миссиясынан да жоғалған. Ари сашшыбұрыңдың сыйнаның жылдарындағы қарастырылғандағы әдебиеттің мәдениеттік миссиясынан да, оның мемлекеттік миссиясынан да жоғалған.

Ари са сыйнаның жылдарындағы қарастырылғандағы әдебиеттің мәдениеттік миссиясынан да, оның мемлекеттік миссиясынан да жоғалған. Ари са сыйнаның жылдарындағы қарастырылғандағы әдебиеттің мәдениеттік миссиясынан да, оның мемлекеттік миссиясынан да жоғалған. Ари са сыйнаның жылдарындағы қарастырылғандағы әдебиеттің мәдениеттік миссиясынан да, оның мемлекеттік миссиясынан да жоғалған. Ари са сыйнаның жылдарындағы қарастырылғандағы әдебиеттің мәдениеттік миссиясынан да, оның мемлекеттік миссиясынан да жоғалған. Ари са сыйнаның жылдарындағы қарастырылғандағы әдебиеттің мәдениеттік миссиясынан да, оның мемлекеттік миссиясынан да жоғалған.

раара ҳартап ҳәа атырқә командақатсаңыз аиҳарал изықәгәйгүазгызы апсуа ҭауади-аамстен рапхъагылаңыз роуп. Убри иначыданғы, астәи Нхытқа Шамиль ду ҳәеимахдап ҳәа ргәи итан. «Амсылманцәа Рейдгыла» ахъзданы, Кавказ ажәларқәа зегъы ұзарак еидкыланы, дырөгөгых аурысқәа ирғаҳаргылап ҳәа игәйгүан. Абрри ығәтак ду анагзаразы, ишысқәа еипш, зегъ реиха иманшәало атып ҳәа Ақәа алырхит, избанзар, ара иқан ағба-таларапта бзия, настыры астәи гағала Егырнырцәка ар зларгашаз амфа...

Ажәакала, Карс иғылаз атырқәцәа рыр амаңаа ытәзкыз аурысқәа астәи илеини ыңғайтара амаңара иазкымызт атырқәцәа Ақәа рөышшәақәртәгәара. Англиз-тырқәатә коалиция хықәкыс иамаңақәз алада-мрагылара Амшын Еиқәа ағықәи Мраңашәара Кавказ зегъи рнап атақа иааганы, Англия азы арра-стратегиатә плацдарм ақаттара, убри ахархәарала Үрыстәыла итегъыз ығәтәнды излағағылаша аусқәа реитхара акәын. Уи ус шакәу артабыргуан Ақәа изхыргаз ар – 30 нызқыфыз инареиҳаны – рхыпхъаңарагы. Абасқак идууыз абрри аекспедициатә корпүс уаанза напхгағыс иамаз англиз еинрал Вивиан итыңдан дахадыргылент сардар-екрем (аинралисимус) Омер-пашья. Уи асултан иқнитә ыңдала напынцас иман Кавказ «анақә еипш иа-хаңа» аурысқәа рыр ду иағағыла атырқәцәа рырхәтақәа шеибакау зегъы ржәйларықәа изеипш напхгара риталарц. Омер-пашья Ақәа да-аит «Циклоп» захъзыз еибашыға-ғбала. Уи ицин «Аштаб ыңғызыр» ҳәа изыштәз ақнитә ар-рнапхгағыс дуқәа. Убарт рхыпхъаңарагы иқан европатәи афицарцәа (англизцәа, афранцызцәа, анемеццәа, аполиакцәа ухәа егыртгы). Ақәа иааит иара убас еиуеипшым аранг иатканаку-аз да-а 25 ғба, урт рахтә 5 англиз ғбақәан.

Омер-пашья напхгара зитоз ар рәғи иналкаа атып ааникылон аинрал фергат-пашья, Пруссиятәи абарон Штеин, аштаб аиҳабыс джартсент Искандер-пашья, Англия акомиссарс – аполковник Симонс, аекспедициатә корпүс аштаб хада ақны англиз-бжықақазағыс иа-лырхит Лонгтворди Олифанти. Арахь Анаңантәи дышзахәоз иекынцаны да-аит агерцог Генри Инукестильски – усқан Англия аррате усқәа напхгара рыйтоз. Иара Омер-пашья ихата милатла австриауағын.

Апсуа жәлари урт ирыжъараңаароу аедығыа жәла-хылтшыттрақәеи (ачеркезқәа ҳәа иааизакны изыштәз), Кавказ зымптыңдағылар аяғыз аурысқәа ирғаҳаргылана, Ҧырқәтәыла аиаана аргарағы арақа еиҳа ацхыраара ҳауп ҳәоуп Омер-пашья (Қарт агарағы еиҳа иааигәз Қәтешең алымхыкәа), Ақәа залихыз. Арт рыр ара ишаазхыргаз еипш

русқөа рымғапғара инахыццакит. Зегъ раңхъа иргыланы, ауа ххәатәи иаңылғанда ихаршәеп рхәан, Ақәен Ақәа акәша-мықәшеси ақытақәа – Ешыра, Гәйма, Абжыақәа ухәа – лашәагатас ишарылалан еимыртәеит. Уахненилак атырқә аскъарцәеи Варнантә ғбала иааргаз зқыла аидарамғанғага-өкәеи еипхыләкәа иааупылон.

Абас-қак «забигәи» зманы иааз арт ауа, ашытаки Ақәа аанырмыхылы ада псыхәа рыммамкәа еибарс иалтны ианцоз, абаа ағнытқа икәз хжәйтә ҳтынра дырхәашаңеит, уа итагылаз ахыбрақәа рыбжак рыббит, иара убас Ақәа иалагылаз ақазен-ғонкәа цүйшәыртәеит, идырхәйт, еимыртәеит! Акарантин-таможниа анапхгағаңа зығназ ахыбрақәагы еилақәақәаса икәыртәеит...

Бамборатәи саб иаҳтынреи уи злакәыршаз абаагәареи ракәзарты, бзырбзанла еихсны еилапырххаит! Ажәакала, ҳтәыла-ғаңә зегъы аумеиқәатә азааргейт. Иахыцоз, ҳашыта ихылан иаауда аурысқәа ирмыхәап ҳәа, ҳзиасқәа ирхыз ацхәқәа зегъы пырғеит, ирблит! Ишлеиуаз, Самырзакан ианғалала – уи зынза иаақәырхзеит! Аңсны ари ахәта иара усгы атырқә пашыаңаа иртәуп, иқәынхо ажәларгы аринахыс атырқә султан инаап атақа икоуп ҳәа заагыы иазырхәахъан, убри ақнитә иофалаган, қытаципхъяза, ғнатаципхъяза ар рхәы-рыпхъ иаңкыу «жакызы» алхразы жәык-жәык алартарц уалны ирықәыртәеит...

Арақа шеибакәу жәлары зегъы аурысқәа рәғәргыларағы ацхыраара рыртәрц, атырқәцәа рхәатә ашқа хаала-мчыла ииаргаз ҭауди-аамстен иреиуюп Гыди Мажареи Чачаа, Маан Каци Жәраб Чхәатуеи. Сара саб иашы Алықьсандыргы зназы иага «дқәаратазаргы», апашы ҳәа ахъз ихтәнәи, Аңсны зегъы «напхгағыс» дартәеит, «зхатә гәаанагара бзия змоу» ҳәагыы дрыпхъазахит. Уаанза аурысқәа ирыдгылоз саб иашы арт иеигзю икәхызма, аха дзыртахыз, Аңсны далымцакәа дзаанрыжызы, аиҳарак ҳаҳтынра ду иатданакуаз, ладеи-ғадеи иаҳыпшыз ауаа рхырағы рхы дадырхәарц ауп. Маан Ҳасан аниакәхагы, атырқәцәа заагыы Ақәа «еихабыс» дартахъан. Уи нақ-аақ абжыақазаразы амушир Селим-пашыя илагер ашқагы дцахъан. Маан Каңгы Самырзакан апашы ҳәа дқартцахъан. Самырзакан усгы Омер-пашы Җирқәтәыла «иағашыалықуу» азиҳәахъан.

Омер-пашыя данаауаз диңнү дааит сабду иашы Асланбей ичкәйин – Инал Ачачба. Уи иаби иабдуи ршыaura даргәақуан. Иара итәала Аңсны ахақәитра амтакәа шытакъыса схынхәуам ҳәа игәи итән...

Омер-пашыя азнаказ иөыргәтәа заны Ақәа данааи, иара ишқа аиасра игәи итәикит амчхара ду змаз аполковник Дырмит Ачачбагы. Уи аиҳа-

разак Инал иаара дыхнахит, агәытрагы иоуит Аңсны алахынта ұьара ақағы ирызкылгарызшәа. Ақырза дшыбжъажъозғы, арт дрыдгылеит аbjыуаа рах Гыргәл Ачачбагы. Арт ас рқазшықәа шықас аниаха, Омер-паша «иписарцәа» ирыдитепт рөсүңғығы хаз-хазы ашәкәкәа рзырғырц – аурысқәа зхы иархәаны шәаҳрақәа шәымазкуаз шәашша Ахмытбеи Ачачба Аңсны шәалицахъан, шыта иара ихата данықәхца, ишәйлшоит шәхынхәны шәаҳтны-дгылқәа шәырхыларц, шәара шәгәы ишаңаугы шәускәа мәғаптыжәгаларц ҳәа. Ари ас зықаитцоз саби дареи реизықазааша еиҳагы еицәйтәрыц, зынза еичирчарц ауп. Гәриатәи аполк ҳәа изыштәз анапхгағы, уаңза иаркы-ирцә ҳәа аурысқәа ирыдгыланы еибашуаа Дырмит Ачачба, ари ашәкәы аниоу, уи иаңаз ағъанғышра еиликаит. Атакгы ус Омер-паша изааицхайт: «Аамталатәи алаңшырпагақәа ирылшом ауаә иаша, ихатә гәаанага-рақәа иманы, игәтакы нагзо дызну имфа иаңақырқъара. Шәара арах шәүзхытца хықәкыс иамоуи сара аңса-цқъак схықәки амалахазгы еиқәшәом, убри ақнитә ҳарт ҳаңцәтәымуп. Сара изәфақы-баапсу өүрпшыкгыс ихнахуа уағым. Ҳәарас иаңахызуен, шәара уаҳа наңахым-кәа шәгәы иаңаашт, иагъымашәырхәашт аибашырақәа рәғы исымоу спышәен сдырреи аархәны, уаңза зеибашыратә иаңирақәа срылахәыз ирәасырғылар, сабын дара ирықәскыр, аха уи изалымшо усуп. Иаңакәызаалак, иаңхакәызаалак, ихымзғ дууп ҳәа ипхъазоуп чархәара рзуны ухатә бираққәа рыңәхъатра, ууажәлар риңәйнларда...» Абыржә абри ануасхәогыы, заңа сара сзын иғәырпсахәагоузи Дырмит ду абаңт иаңақәа. Уи хырөхәарамкәа ҳарт Ачачбақәа абшытрана иңауз, Аңцәа иңаитцаз ҳиашареи ҳаамысташәареи дахърыцәхъамтцыз еиҳау фырхатцарап ыңкам сара сзыхә!

Дырмит ду Омер-паша иинтәз ажәа атакс ас еиңш анааицх, иу-музозар рхәан, Ақәагы налатданы, Гәымстөи Кәыдри ирыбжъанакыз, уаңза иара иитәйз, аҳас дызмаз идгылқәа, шыта наңаңа уара урақәитуп ҳәа, дара анаауз иааргас Асланбеи иңа Инал иртәхит – иара уи акәу үңушынан хъаа дус имаз...

Омер-паша 25 ғба инареиҳаны изхигаз иеибашыцәа Аңсны ан-римпүцархалоз, саб ҳыныңтаацәо зегы ҳиманы Гыртәылаға, сабду (сан лаб) Гыргәл Адиан ишқа ҳаңгейт. Атырқәцәа рыр рәғагылара рылымшакәа аурысқәа анхъатцуаа Дырмит Ачачба иан атакәажәи уи иуа-итахцәен өүрпхъакра дара ахъцоз иргеит. Иаргы уи даара ҳаңыр ду ақәиттепт, иих ныхтәогыы дрыдгыланы деибашуан, ҳашқа уиас ҳәа азәырғы ишиабжырғозгы...

Атыхәтәан аусқәа убранҗа инеит – саб Гыртәылантә дааны Омер-паша димацәажәар амуя. Уи иара иагацәа еихагы рхы иадырхәеит, иагацәа анракәха, урт ианакәызаалакгы ирацәафын. «Ари шәымбои чархәара шахзиуз, дааны мазала Омер-паша динышәарц диацәажәеит» хәа иаразнак, ишықартталызы еипш, аухәан-сҳәан амтәыжәфақәа атәны идирприт. Иара уа Гыртәылан саб зөы химаны дықаз ҳауацәагы ғәғәалаза изгәаант, ҹыдалагы ахкәажә Екатерина Дадианпхәи иареи убри атыхәала ишакәзам еиванагалеит. Абраһагы уафы дизеилымка-аит саб, уахъгы-арахъгы иара дызыңтәкъяз, иеыргаза-еиркәышы, өмөршыагала ампүтцахалағәа рабашьра акәын. Ара Акәа дахъааиз атыркәцәа дрыдгылошәа ҭацаны, нақ-аақ еичдүрчахъяз, ҹан-ҹаны еибафоз азәырғыы еидикылеит, апартиақәа еимирпіт, зегъы иара ихәатәы иацныңәартә ҭоуба дируйт. Урт зегъы атыркәцәа идмырды-рзакәа маанала дырғегыхы Урыстәыла иацхраауа ићаитцеит

Аңсны мацара акәымкәа, иара Мраҭашәаратәи Кавказ зегъы ахынзанааазоз ићалаз атагылазаашья баапсза аан, деимәзырххоз, нақ-аақ икәыгәгәоз шъардаза ишырацәазгы, саб аханатә иааникылоз апозиция дацәхъамтит. Уи позициас имаз, абар Кавказ усқантәи ахлатшы Муравиовгы ишеиликаауз: «В действиях владетеля Абхазии я вижу двуличное поведение против нас и турок, происходящее от волнующих его сомнений: за кем из воюющих держав останется Абхазия? Он не имеет искренней привязанности ни к одной стране, но желает сохранить свое владение и считает себя вправе держать сохранить свое владение и считает себя вправе держать род нейтралитета...»

Абас, ҳабду иаб Қыалышьбеи лаша иеипштәкъя, нақ-аақ Җәгъала арт аюхәынҭқаррак дрыбжъаханы дықан саб. Арахъ иара ижәлар рый-ныңцәагы шаќафы игәра рымгодаз!

Атыркәцәа рахъ иадицәылозшәа иагафы иага рыла ицәгъя рхәо-заргы, Урыстәыла еиңаз ацхыраара шеиҳаз, диаша-диашам, уахъ еиҳа псеиқәырхартак уафы ипшаар алшоит ҳәа шипхъазоз ۋاشъара ақәым. Уи ус шакәү Қрымтәи аибашьраангыы ибзианы иааирпшхъан. Усқан Кавказ ахылапшыс ићаз аграф Воронцов даара ҳатырла саб «ихымфапгашья бзия» дазықан. Аихарак уи ахәшъара ҳарак аиңеит саб, ианатахха, аурысқәа рыр ۋافхъа Аңсны пырхага рымамкәа ралгара ахьеңиғаа兹, аимператор ихата иакәзаргы «был очень доволен по-рядком, каким совершено очищчение русских крепостей в Абхазии...» Убасқантәи илшамта дукәа рзоуп Николаи Актәи саб ҳамтас ипшьюу Алықьсандр Невтәи иорден зиитазгыы. Абар уи иаzkыз ақәтцараУы аим-

ператор ианицаз иажәақә: «В минувшую войну отличною распорядительностью Вы с полным успехом содействовали к выводу войск наших из Абхазии».

Иара убри Қрымтәи аибашъраан саб атыркәцә рускәя рымфапгарағы ғәгәала дырпышрагахеит – Аңсны агәашашарағтәи ақытақәеи, убас Дали Җабали, настыи Нхың Қавказ аешьаратә жәларкәеи, аиҳарак аедыгъа жәларкәа рұқынты атыркәцә рыр злахадыртәаашаз арпар реизгарағы, убри иаzkны Қобулет්ка иршытхъаз аәаргы ырхынхәны иаагиент. Иара убас Мустафа-паша Самырзақан игарц иғәи ианәз, абұзар раттарғыларазы Нхыңынты дзыпхъан иаагиахъаз ашьхаруағы реимырпра илшент саб. Омер-паша Гыртәыла инапағы иаагиарц ир ду иманы иғанынеихозғы саб, 25 ныңқ маат апара рыхшәааны, ашьхаруаа рапар мыштықәа иааникылеит, дижы-диргәйбзығ, иара атыркә рыр рұзыза ду ихыңшызы ашьхаруаа ртеицәа рнапала ауаа реимтәарагы дақөхит..

Иара убас саб илиршент иаб иашъа ипа (Асланбеи ипа) Инал деибга-деизғыда Аңсны далтны дцартә ақатара.

Абартқәа зегъы уағ агәра идыргоит саб, иара ихатә гәтакы иага имағазарғы, Үрыстәыла ацхыраара ду шеитоз, аха зегъ акоуп, ишысқәаҳъоу аиپш, инагзаны уртғы еғырытғы иғера ғромызт.

Аурыс аҳ ичынуаа ирдыруан, саб дара ирзеицәоу ақатцара амса даныларғы дызларғырхагахашаз шырацәаз. Абар иара убри азғыы Муравиов (Асланбеи Аңсны далазмыргылоз) иихәоз: «Если владетель Абхазии не имеет над враждебными нам горцами столь большого влияния, чтобы принести нам пользу, то ему нетрудно вредит нам... ему легко было бы собрать шайку хищников и тревожить набегами Самурзакань и Мигрелию, что принудило бы нас выдвинуть в настоящее время войска не только до Ингурा, но даже до р. Гализги..., а такое растянутое расположение Гурийского отряда было бы крайне невыгодно».

Саб даеаказғы ицәшәон урт: «Владетель Абхазии – воспитанник убыхов, пользуется в этом племени популярностью и влиянием совершенно исключительным. Что он у убыхов сильнее Магомет-Амина и прочих проповедников, в том нет сомнения, и в искреннем желании его, дело совершенного подчинения власти наших джигетов, убыхов, ахчипсоуцев потребовало бы не более 3-х лет времени».

Абри азын ауп уи усқан иахра иахыра изахымцакуаз, дара рхәашьала, «действия правосудия над этим человеком отложены были до другого, более благоприятного времени».

Саб Ағсны дахъақыз анағстывы, чынла деинрал-лейтенантын, деинрал-адиутантын, убри ақнытә Гәйриатәи ар хәа изыштаз пызас иара дартаң ҳәагты дгәрыгун, убригы манала ихы иархәаны ипсадгыл ахақәиттәра дацхраарц. Аха иара итыпсан ари архәта ду иара иағахаз, ағыркәа раҳтынра жърацәарыла иазааигәз, Багратион-Мухрански да-нахадыргыла, үәгъала иғәи иалсит. Ддыңшылаха итаацәагыы иаргы дахъыңыз фонаңак ақнытә, Жәйргыңыз зынза далтны, Қәтешька аиасра иғәи итеикит. Аха убригы дақәитырымтәйт. Саб уаанза иара иу-аитхәз, еинралцәан иқаитхәз, ибзуурала ибениахаз иарғажәфә-цәақәакгыы, ағба анзаақерыло ахәынапқәа шбнalo еиңш, ипшртхъан...

Зегь рила уағы ибартә иқан Кавказ ахылапшфы Ағсуа ахра шытә зынза иапырихырц иғәи иштаз, аха макъана раңаақгыы дшахымцаку-ауз. Иара аимператор Алықьсандр Афбатәи ихатагыы «еиха еиңшү аамта аамианза ҳаапшып» имхәахъази, саб ихымфапгашъақәа ёеим хәа ани-зынарыцхә. Урыстәыла усқантәи ар рминистр Долгоруков иакәзаргыы, аимператор иихәаз «расшифровка» азуны, абар, саб «ихымфапгашъя» изахыццактәым хәа иипхъазозгыы: «О поступке Михаила Чачба торопится не следует, дабы не принять неосторожной меры, которая могла бы повредить нам в будущем и навсегда сделать врагом нашим человека, который... может еще быть нам полезным».

Убри аамтазы ахәаанырцәтәи, аиҳарак Константинопольтәи ага-зетқәа аақәымтүзакәа саб итышәа иалаацәажәон, уии аурысқәеи еич-дирчарц ирғытцымхәацәоз егырыкам, фашьара ақәмызт атырқәцәа саб наунагзә дара рышқа ииагара ишаشتаз, аха иара убри аамтазгыы иғәра шырымгоз. Ус шакәызгыы, урт «иргәйбызғразы» иаарылшоз зегь қартдон. Амушир Мустафа-пашыагыы, хъаҳәа-пахәада уанхадгыла адунеи зегъы ҳамтас ишуахтө хәа, саб «дақәиргәйхъан».

Кавказ ахылапшфы иакәзар, саб аурысқәа чархәара рзуны, маҗала атырқәцәа рахъ диасу-дмиасу аилкаара дашштазаз дашьтан, аха уи злашьақәиртәшашаң хәа егымпүхъашәомызт.

Омер-пашыа иара ишқа ихъеирхәырц ииңахыз саб имацара иакә-мызт, еиха иналукаашаң Гыртәйлеи Гәйриеи руаа-қәығақәа рхыхрагы иеазтәйлхәнзы дашьтан, үәдалагыы «длеишәарыцон» саб иағаханы иқаз, Гыртәйла уажә напхәағыс иамаз ахкәажә Екатерина Адианпхә, атауад Гъаргъ Җызиани ипхә лакәзар, – пхәысс дигарц итахыушәа ажәа лнитцент. Ирацәоуп уи абас ихы иаирхәоз, Урыстәыла иағагыланы еи-башуаз ахәынцаррақәа, үәдалагыы Англия напынцақәас ирнатаз хъаҳәа-пахәада рынагзараразы. Уи дахъағыз Кавказ Мраташәарағтәи

атәйлақә аралық мәдениеттегі орындың тарихи-географиялық мөндерін сақтаудың маңыздылығын көрсеткіштіктердің міндеттес миссиясынан тура келеді. Мұндағы мәдениеттегі орындың тарихи-географиялық мөндерін сақтаудың маңыздылығын көрсеткіштіктердің міндеттес миссиясынан тура келеді.

Аңс ухәа арс ухәа, Омер-паша хықәкыс аиҳарак имаз, абас ргәй-бзығрала, маанала Кавказ ажәларкәә иара ишқа риагара акәын. Иара убри алагыы напхтара зитоз ар рацәак «псытбара» рмоукәә аибашьрағ даиааирц. Кавказ иналукаазашаз ауаа рхыхразы акы данамеигзазоз ауп уи Шамиль амаршал ичын (тырқә бышшәала «мушир» җәа изышшәтоу) аниятазгыы, Мұхаммед-Емин иакәзар, Шамиль иңанакуаз адгылықәә инадыркны, Шапсығаан Натығәаи ркынза, адыгъя хылтшытра еиуоу ажәларкәә зегъы «напхгафыс» дритент. Нас даалаган, иара убри Мұхаммед-Емин адца ҹыда итаны дишьтит аибгаа рофадаҳъка инхоз жәлары зегъы, Шәантәыла шыікоу ихыңдны, Қабардаға икүлсирц, урт раахыт инхо ракәзар, Ақәа еизигарц – нас днарапхъагыланы, аурысқәә ирым-птыңдахалан ирку Гыртәыла дажәларц. Лассы Қәтешь скалоит, ихәон уи, анағас Қарт агарагыы рацәак ахсыртцуам – уа икоу аурыс еинралцә «ртығра» цөкә-шәкәа иқәстәйт!.. Уи Кавказ ажәларкәә рхылтшытрақәә рахьтә идгыланы ицеибашышаз рхыпхъаңзара өөиженә-өөиженә-ба нызқызыңкә еиткамкәа иқалап җәа дақәгәрыгун, аха аусқәә иара иғәи ишаанагоз еипш иманшәаламхеит. Ажәларкәә җәа дызәйиз иғәра рымго, мап иңәйркуа иалагеит. Убас, англыз-францыз еимиссарцәә зңын ашәуаа рәғи инеиз атырқә паша Ақәаға идәйиқәхтәша арпар-цәә алпашаан иҳашәтәроуп җәа анрыдитца – мап ркит. Урт реиپш егы-рахъгыы инағаршәні мап зкуаз рацәафхеит. Убасқак атыхәтәантәи аибашьра атырқәцәә рымчхара дүззуюп җәа уаанза иқаз агәаанагара апсаҳхъан. Урт аубыхқәә зықадыргәйхъаз ахақәитрагы абақаз, тәфа змам амал шәзаахғоит, Ҙара-шъарала шәеиқәхаршәоит җәа ирархәоз-гыы абақахыз – зегъ шеижъагаз аапшхъан.

Иаарласны иара Мұхаммед-Емин ихатагы, атырқәцәа ирыдгыланы аибашъразы, ажәларқәа ртецизәа реизгара мап аңәнкүа далағеит, тоуп үи Ахан-ипа хәа изыншытаз Сефербеи иара иатқыс апъжәара ахъритоз

акәын ихы зыхиркъоз аха... Уи ибон иахъабалак анхағыжәлар реиңш дара ҭауди-аамстейгы ргәйнамзара амөхак есааира ишдухоз. Аиха-рак уи ҭәәхо иалагеит Қрымтәи аибашъраан, амиуридцәа ҳамбааит зәһөз раңаафны иңәыртца иалагеит. Убри ауп зегъ рапхъа иргылангыы Ақәа изхыргаз адесант даеа өнейжәа нызқыфық өйла икоу аи-башьцәа ыла ихадыртәаарц планс ирымаз зырцәхыбгалазгыы. Анаиб Мұхаммед-Емин «аидгылақәа» рдесант Ақәа ишааӡхытлак ғынфажәа нызқыфық аеңәа ыңаңбашьра иазхианы иаарывасыргылоит ҳәа изықәиргәүхъазгыы абақахыз. Ахан-ипа Сефербеи иакәзар, аублаа рөү ақгы анилымша, апсуаа ҳадғыло иқастап ҳәа ара дааит, аха ан-глызцәа рмақахы иадғаҳәалан ирымаз, русқә рөү аханатәгбы рхы иадырхәөз, абұйарс иркыз ари «афырхатқа» дызлиааз ашхаруаа рми-латта қазшыя аиуа-зеиуо ҳәа еғиларшәымызт ақнытә, арақагыы ак-ты изеиғымкаит. Уи иңизгыы иаргыы Ақәа ҳбааты интыхәхәаны ұзара изымнеуа иштатәаз, атырқәцәа ақетпа анықәшәа – зынза «аӡы» аарытабазеит...

Хажәлар зееибаркны иааң ампүтцахалаафцәа цәымграла ишыр-зықаз аиҳараңзак иааңшит Омер-пашыа, 1855 шықәса октябр мазазы, Ақәантә ир драпхъағыланы Гыртәыла ахәаахь иәғанылеиха. Уи иргыы иаргыы, хынфажәнижәаба верс ахыбжыу Егрынза, өнейжәамш инаре-иҳаны амға дықәхеит. Ақәа данықәтцуазгыы ир рыхәтәк аанижыит, зе-ипшәкамло еғылқам, сыйштахъқа сыйға дырғәәп, ахъатра сыйәшәар-гыы еиҳа смансәалахап ҳәа дазхәыңы. Абри аамтазы англыз газетқәа еиңәекны рдақьақәа ирныз, абра Аңснынтә иаиуыз корреспонденци-ак ус ахәон: Аратәи апсуаа атырқәцәа рбаны иаанхом, ишырцәымтүу лакәфакра зтахым ауп. Урт ҳара ихацхраа уақыет, еиҳагыы иаҳпирхагахеит: Егрықа ҳазлацашаз аңақәа зегъы дырбгеит, цасқәа амғақәа пхастартәйт. Иаарласны мариала ҳаҳынеишаз, амбатәза амға ҳақәхе-ит! Еиҳабырас иримоу ракәзаргыы, аргама иаахтны ирхәоит, еғырзом, Урыстәыла еиҳа ргәи шазыбылуа, иагышадғыло, атырқәцәеи ҳареи ҳазхытца зынза рхы рыхнахуоуп ишықо...». Абар даеа документкыы иаҳәоз: «Апсуаа рыбжыара дырғегыхы иңәыртит агентцәа, урт маңала ауаа ирабжыргойт атырқәцәа ирыцхрааларц, өйла аибашьцәа реиңш, иара ус аршыақайаа ылагыы еиқәдьиршәарц, Нхытцынтағбы рашьцәа ааганы Ақәа рееидыркыларц. Уи азы аҳамта дүкәа рзыптаоушәагыы шрархәо, аха ығәра шырымго...». Инатшыны иағәртоти иара убас, Аңсни Гыртәылеи ыржәларқәа атырқәцәа рхытәаざарц иаҳьяғу дара рзы зынза ишхырзаманзую, убри ақнытә атырқә асқыарцәа рбаны иша-

анымхо. «Перед носителями фесок всюду закрыты двери крестьянских хат. Сельчане во всем отказывают им».

Ирацәафхеит, ампытцахалафцәа рықәцарағы, абұзар кны аурысқәа аңхыраара ытқындағылазғы. Атырқәцәа ирғагылараны иқаз Гәйриатәи архәта инацлеит Ақәа еиғыркааз аршықайда иара убас өнімділік айбашыцәе маңымкәа. Урт рахьтә самырзақанаа рымада цара хәйшә-ғылк иреихан. Арт рыбжъара ирацәағын тауди-аамстей рхылтшыттара иеніуз ахырпартцәа, аха аиҳарағык нхацәан.

Абарт зегы атырқәцәа идмұрырзакәа реиғекара аиҳарағык изынбозураз саб иакәын. Уи азы үсқан, ишысхәахью еиғш, Апшы Алықсандр Невтәи иорден ианаршьеит.

Амған иааимпыхъашәоз ныртқәо, иқәхуа, хуахәамақәа рбго, астәи аурт баапс еиғш иеніуз Омер-паша иғалыланы, Егры нырцә, Рыхәтәи абаа хыргәтәртәғы иқалаз ашыартқыратә еибашъра зегы напхара азтоз Гәйриатәи ар рпзыза Дырмит Ачачба иакәзар, илиршаз иабзоуруо рацәоуп аға иаанкыларәғы. Абратәи аибашърағы хызыла-пшала дтажеит Шәлиман Ажәанба, агазетқәа ишырныз иүхәозар, «оставив среди солдат и офицеров лучшую память о сбе». Абар акыпхъ ағы иших-цәажәоз иара Дырмитты: «Героем-командиром того в высшей степени кровопролитного сражения был так же Дмитрий Чачба, которого видели все время на коне, в самой жаркой схватке, впереди командуемом им части». Абри аибашърағы далқаахеит иара убас Саатбеи Ачачбагы. Уи ианашъан апшыбатәи астепен еиуоу Анна Қрымтәи луорден. Аибашъра ахъзала Анна ллента змоу аңызтә медал ианашъан аибашъығы тәтәе Маршъан Бабышты. Аибашърағы далқаахеит Жәраб Ачба, уи «за отличие против турок» аподпоручик ичын ижәфа иқәыртцеит, Гыргәал Ачачба иакәзарғы убас ҳамтала дырғычеит.

Саб иашы гәакъя, пхъятәара ицахъяз аротмистр Кәатциа Ачачба, Қрымтәи аибашъра аахыс гәрамгас дқатданы дахыцалак ишъклапшша, итакыу диенпшха, арахъ аара дақәитымкәа Иарославль ақалақ ағы дшықазғы, «зная хорошо жителей Абхазии... и местность края, где происходили военные действия и желая быть сколько-нибудь полезным в борьбе с экспедиционным корпусом Омер-паши, в декабре 1855 года составил специальную записку, в которой изложил свои соображения по разгрому противника, на территории западной Грузии и Абхазии». Саб иашы зыхсаала қайтказ абри аибашъратә план аурыс ҳәынҭқар ианиоу – пшрак қамтқақәа Кавказ ахылапшығы изааиштит. Ари ахсаала

рхы иахъадырхәуаз иабзоуруу рацәоуп, азныказ Гыртәыла рцәигазар-гы, Омер-паша даттарханы, Кавказ икәцарапы.

Имаңғымызт, иртәхы-иртәхым, Омер-паша идгыланы еибашуу-аз, иара данацаха, ара аанғылашы змоукә дахьцоз ицказгы. Абри аштакх аурысқәа рымчра акыр идыргәтәеит, Аңсны моу, иахъабалак Кавказ Амшын Еиқәа агафәкны, аха ишааи-шааниуз, шытә устәкъя шәартә ыкам ҳәа ипхъазаны, уаанза Кавказ аахыт иааргахъаз рыр рхыпхъазара дырмасит. Акәа анакәх – еиҳагы еитцартәйт.

Омер-паша ир иманы Аңсны данызхытыз аамтазы Кавказ ицоз арт аибашьрақәа Урыстәылазгы, иара Ҧыркәтәыла ахатазгы, атца-бырг ухәозар, рацәак рыңдаркзомызт, избанзар, урт реимак-дуңдәкъя еибашьрыла иахъырзбоз Балкантәи адгылбжъахабжағы акәын. Уа изықәнибардәозгы Босфор абжылартах ақылсреи Константинополь дасу инапахы аагареи роуп. Омер-паша аурысқәа Аңсны данықәырца ах Алықысандр Аффбатәи Кавказ ахлаңшы, атауд дүззә ҳәа изыштаз Михаил Николаи-ипа ус изааицхайт: «Дай бог такой же успех на главном театре действии». Убри Балкантәи адгылбжъахабжағы еиҳа ихадароу ҳәа ирпхъазоз риааира агаразы ара Кавказтәигы аумаза ат-накуан, ңыхырааңзак аҳасабала акәын ишахәаңшуазгы. Ус егыйкалеит – арақа Кавказ русқәа анцәгъамха, Балкантәи адгылбжъахабжағы еибашууаз аурысқәа рыр уаڭагы хъзы-пшала аиааира рго рөйинархеит...

Ус иаалыркъаны, ргәyreанзамкәа, аириах ашәарта ғәгәа еитәкала-хит – Кавказ афада-мраңашәара аганахъала атыркәцә ажәылара рәа-зыркит. Атыркәцәа усқантәи аамтазы Урыстәыла ааста акырза амшын ар-рфлот мчкәа рыла иңәзән, убри иахъын аурысқәа арақа амшын иапныз рхырғәтәртәкәа рәғы амчымхара баапс иаатагылеит. Акыс Анаңа, Новороссиск, Ткәапс, Пут ухәа иахъабалак рыр дырмачхъан. Апхъан ишысқәаз еиپш, Акәа акәзар уи еиҳагы еитцартәхъан. Атыркәцәа аибашьыга ғбақәа рыла ажәылара ргәи итоуп ҳәа анраҳа, арт ақалақықәа ирыланхоз ауаапсыра рыхоныцқа уағы ишимбац ахынта-ғынта баапс тыйсит. Зегыи иреицәхеит Акәа атагылазаашь. Аханатә-гыи еилкаан, амшын-флот аганахъала зымчхара акырза еиҳаз атыркә-цәа аириах реибашьра өңүц еиҳа ихадароу ржәиларақәа рхы ркырц шыртакхыз Кавказ Амшын Еиқәа апшашәа илаваршәны, аиҳаракгы Аңсны мраңашәаратәи аган иларкны – зегъ реиха амчымхара ахыйкәз-гыи уириах акәын...

Аурысқәа мшынла аибашьрағы ғбала ишыңсыңыз еиپш, уажә аири-рах агафә зладырғәтәашаз аибашьцәа рылагы даара ихъисхан. Акәа

сабацәа раҳтынрағы (Сүгәым-Кале – «Аңслымзра илагылоу абаа» җәа атыркәцәа зыштаз), хбаагәарата ду дырғөгъых аамта мыйда иаатагылахит. Ажәлар хыма-псыма Ақәа иалтны ааигәа-сигәа акытакәа раҳь рхы пхъаркырц еихеит. Арақа иңаз ар рхыпхъаңзара зынза ишмачызгы, урт рнапхгағаңзара ага данжәылалк мариала ақалақ имтакәа иғагыларц рабжыргеит. Иамыхәаңзакәа иқаларгы Цабалқа ихъатны аңста гәафа рәартарц – уаҳъ угсры уаанза аурис иғагылаз ҳажәлар абжеиҳарағы мхаңырра итганы иагахъан, ирпүрхагада...

Иааркәаңы иүхәөзар, атыркәцәа Балкани Азия Мачи рөһи излашығны излаз реибашьрақәа рәкны иатцахазо ианалага, иаалыркъянан арирахь Кавказ агағаҳ, ҹыдалагы аға ихыкәшаразы еиҳа иманшәалоу атып җәа Аңсны пхъаңзаны – аладантә афада реибашьыға ғбақәа еишшәаргыланы рәаадырхеит. Аңсны маңара акәымкәа, Аахытқ Кавказ ажәларқәа зегзы дырғөгъых ахырзаман үәгъя рпенпшха, рхы ахъдырхара рзымдыруа, еибаргәаңеуа иаалихеит.

Агаға иаваршәни иаауз атыркә ғбақәа реибашьра ашъапы ркит Бағым ааигәара. – Сыңса җәа ажәйтәзә аңсхаңаңа рхаан аңсуга изыхъзыртцахъаз азиас хәычы амшын иаҳыналалоунтәи. Урт абрақа иғылаз аурис ҳәаахъыцәа рхыбрақәа бзырбзанла иреихсны иқәйрццышәаит. Аپхъа Пүтиңтә, нас Уачамчырантә, ағытцәа «өөрххыла» Ақәа ажәабжъ рыманы иааит – абасгы-абасгы, атыркә ғбақәа ҭымратымра еиთауа, иаарымғатәни аға иаңу ҳқытакәа ирылахысуа арахъ амға иқәуп җәа, дара зегзы хадара рзызуагы Ахмед-пашыа иоуп җәа. Абри иааргас ажәабжъ хырзаман инашшәарххны, хәйлпазық 6-тыркәа ғба дүззәак, амшынхәақәа реиңш еипхыкәе, Қылашәыр аганахъ иааңәиртцит. Урт арақа хысра қамтакәа, хара-харала Ақәа иавашьш, афада рөһиғархеит...

Абас аргама ду аибашьраз өөкөртас зегъ реиҳа илаңшыкәыртказ түпхеит ҳ-Аңсийтәила, ҹыдалагы Ақәа. Арт ааит арақа адесант җхыргарц, нас Кавказ атәйлағаңаңа зегзы рөһи мсылман зхылахәоу азәэр дыкәзар зегзы дара рышқа ииаганы, абұзар дыркны, өңіц аурисқәа ирғаргыланы идүреибашьырц. Абри гәтакыс иқатданы арақа ғафхъа афорн өңіц ҳдиртлеит.

Зназы «ғымт» Ақәа иавашьш иңде ант ағбақәа руак, 1866 шықәсазы иқалаз Лыхынтаң ахтысқәа рыштахъ, «шәарт алахашақәа, сеиташыхынхәуа жәдидуаз!» җәа аурисқәа ирықәемақарны, ибнананы Ҭиркәтәилақа ицахъаз Маан Уазбақы иғыззәи иареи тазаарын. Ираңағын еғыырт ағбақәағы иртәз мхаңыраа – өңіц ҳапсадғыл ҳархынхәуеит җәа

абұптар кны иааз. Убартдырғөгүйх дрылазаарын жәашықәса уажә апхья, Омер-паша даныңхытқ ицны иаахъяз, саб зыпсы еиқәырханы шұтахъқа ирхынхәхъяз Қылышшебе иматә – Инал рыңғагы.

Ақәа имзхытқәа зназы афада иңаң ағбақәа руак – Маан Уазбақь дызытас – Лұза ду апшахәа азааңгәара, алашыцара аәалакны, уахык ашышыхәа ақәара иааңықәгүлент. Ұақа Уазбақь иарғажәфәацәагь иарғы ааңтыцын, Амзара икоу ажәйтә баахырғәғартәғы инеини, «урядник земской стражи» ҳәа аурысқәа «аматтура ғыңғыз» иаҳадыргылахъяз Маан Хырыпс дрыпшаан, уи мазала дрыманы шұтахъқа рығбахъ еиңаҳит – Гусеин-паша дидырбарц, диадырцәажәарц. Ара дахъааргаз уи, апаша иеңдікхәа иаразнак дамк-амшытқақәа, – «шәтцаа-пшаауда, цыхыраарқ апсуаа ихартап ҳәа баша шәағынғы... Урт ижәбахъоу ракәзам шұта, избанзар реихарағзак аурысқәа ишрыдгылара ирыдгылаҗахъеит, уақа даңғылдары рхъархәрагы залшом...» – ҳәа ғааитит. Үс иағықалаңаңқаңы – уаанжатәи ахтысқәа зыпсы риңғын-хаз ҳажелар атырқәңдәгы хайр шыламыз бзианы ипиршәахъан, ианамузах ҳәа, аурысқәа ыншараарбын, бАЗашыак рхы иааташәа иаани-гәышыон. Амала, ҳәарас иатахузен, адәніңкала ирындымырпшузаргы, ажәйтә гәағ згәи итакны измазгы раңдағын. Убарт дреиуан ираңдағыны зашыңа-зтажаңа мхаңырыра иззәагаз Маан Хырыпсгы. Иаахтәаны иүхәозаргы, Маанаа раңара аханатәгы, иртәхы-иртәхым, атырқәңдәа рахъ иадызцәилоз даңа апсуа тауд-аамстә хылтшытражәларк үзып-шааум. Имариямызт уажәыгы урт ршыя злаз Маан Хырыпс ағбағы днеини адмирал Гусеин-паша иаңаңақәара ахыргәағызгы...

Хырыпс ирабжығаз дақәшашатхеит апаша. Уи ириңаң адтада рұғылархан, Гәдоута ааигәара, Маан Уазбақы, Маан Қамлати, Лакыр Қәаңы назлоу ғынғажәағы мхаңырыа ағба иааттыцын, жәашықәса раахыс ирымбасыз рыпсадғыыл ршыапы нықәдьыргылент. Бұғарла еиқәнных иқаз арт, изтәңгиз ағбахътә «трышә-еибадырга» шыттыңжык рахаанза зназы, изакәызаалак ак реазымкәа, еиқәызырғуа, руғеша-өшаны абна чықырақәа рахъ рөйнапхъарк-аапхъаркит...

Адырғаене арт рханшаштыбыжъ заҳаз, ааигәа-сигәтәи ақытақәа рхатарнакцәа еиғәннығыны, хыма-псыма Лыхны ҳаштағы, ићаңдарызеи ҳәа, рхы неиларкырц еиңеизгәшшыахит. Өйрххыла уаҳ длеит Бзыпсын мояу, Апсны зегзы ҳатыр ду зқәэз Дәрыпшыаа рах-раамстә Лакыр Ҳәсин. Уи аратәи аизарағы дныңқылданы убас ихәеит: «– Аҳаңай амарңыңа, ишәасқәарызеи абақәа! Саңаымғашшо сгәи исытданаҳәоит, Ҳапсны зейбакәа адырғөгүйх ашәарта уағеимшхара ишаатадыргылахыз, иа-

гътахойт уи – аокруг аначальник абыржәйтәкъя Аkeletal тә абрахъ ҳзыыхъ-чаша ар дрыпхъаны иаимгар. Ҳарт ҳазхиоуп, ҳтаацәарақәа ашъхақәа рахъ ипхъакны, аурысқәа ҳривагыланы, ғың иаихыз атырқәцәа храбашырц... амала, ишыжәдьруа, жәашықәса уажә апхъа, абра Лыхны иқалаз атызшәа баапс ҳахыркъаны, изхароугы изхарамгы ҳлеилак-ны, акәчыш злахшытәкъо чақык ҳамамкәа, иxaқәнныз ҳабыцар зегы ҳақәннырхъеит. Иаҳкуа бүйар ҳмоур, Аkeletal тә цхыраарагы үаф дмаар, ҳарт иага ҳеаҳкъаргы, нап ҭацәила иахурқатцозеи, дырфегыйх атырқә-цәа рымч ҳанышәар ақехоит... Убри ақнитә, сшәйхәоит үеизгы-үеиз-гы абарт сажәақәа иахъахәтоу инаганы, изыхәтоу идшәырхарц, шәыш-захәогы ишәырласырц – апшыха ҳамазам!...»

Абрү ҳәаны данаалга, аурысшәа цәгъамкәа издыруаз Инал-Ипа Антон ҹыдала дихәеит, өйрххыла абыржәйтәкъя дцаны, абарт иажәақәа аурысшәахъ еиҭаганы, Пицундатәи аокруг ҳәа изышьтәз аначальник, амаиор Гаевски иеихәарц. Иага дааитданаргәзәазаргы, Аинал-ипа ус егыйқаңцент – дук мыртықәагы Гаевски ихата диманы дааит ипшны Лыхны ҳаштағы иғылаз ажәлар рөси. Аха уи аөйжәтхагы иамразакәа, убри аимгеимцараптәкъя инақәыршәаны, Бамбора зәадызхалаз атырқә-еибашыига ғба ақнитә зәаадырхаз абырбзан-хы, иубац еицәа убеит ҳәа, ҳжәйтә шта ду агәтатцәкъя иофтахайт! Зшъапы ашъыл ақылххагы змаңацыз Гаевски, ари шааибаз еиپш, ҳыма-п-сыма деңтағөфөйжәлан, ҳыма-псыма дышзахәоз дыбналаны дцент. Уи дшаақәтцыз еиپш, жәларык аибашыцәа иңни даакылсит Маан Уазбақь. Уаанзагы ашәарта баапс ҳтагылоуп эхәоз Лакыр Ҳәсин арт шааибаз еиپш, ropyтаты баапс исзаңыхъчозар ҳәа, ус ғәаитит: «- Уазбақь! Иуазеи, абаапсы, үеитаахма?! Ихахъқәахъоу үзымдыруеи! Иарбан ғың ҳырзаманс ҳазлаурпшырц иутаху? Иазымхазои, уара, уанаңыл-бенит, газарыла ҳшъа иаҳкашәыртәахъоу?! Ҳара амалагы аарла ҳапсы ҭакны ҳааниует, уажә ғың уаргы үеитаахъцалахма? Үеыжәтны иша-ахауҳәара: узаазеи Апсынъя, иутахызуеи?» Уазбақь ус атак қаңцент: «- Ҳәсин бзиахә! Уаҳпрыхагамхан! Уара иузымдыруа үқаларым ҳара ҳзааз – абыштрана иаҳтәу ҳапсадғыл Апсынтыла ҳара ишаҳтаху иқалароуп, ҳазхырцаз ҳхыыштрана ҳаитакәлароуп, уаҳа псыхәа-жәла ҳаман ҳақа зам! Уаҳпрыхагамхан! Сара сакәзар, иубац Маан Уазбақь соуп, сахъаазгы стәылан ауп, уағытәйօса шыңа сизықәцарангы дықам!..»

Арт ииҳәаз иажәақәа иртабыргырц шиҭаху мәашшо, уи даақә-гъежъаан, Маан Қамлат ииапы ианиңцент – Лакраа, Запшъаа, Жәанаа ухәа иреиую гәыпшык ааидкыланы, Бамбора изхгылоу ағбағы ина-

ганы, апашьеи дареи еиирцәажәарц. Уи ус егыйқаицент. Урт ахълеиз, абрақагы зегь рапхья иажәа ахы икит уахъ ирыццаз Лакыр Хәсин.

– ...Шәарт атырқә қадишиах ихатарнакцәа злашәакәу ала, ңегъа ҳшәыиқәгәйгүеит шәхалакысырим ҳәа, гәыбғанк ҳахтнышәкъарым ҳәа, иахъа ҳарт Апсны еиҳабырас иаҳхагылоугы шәышка ҳәиасызшәа гәфарас ҳадшәыркырм ҳәа...

Ари иажәа алгаха имтакәа, апашья бұғыар зқыртә икоу зегъы абыржәытәкъа абұғыар шаны ирышәта, нас иҳадымғило дареи ҳареи ҳәицәажәап ҳәа адта қаицент. Ари заҳаз Лакыр Хәсин еиҳагы днеицирашәеит, дырфегъых үсгү иҳәагәйшынан: « – Мап, дад, уабұғыар ҳара ҳзатғылом, аллах илпха ҳаманы ҳүхәоит уи ҳаңаухъарц!..»

Лакыр Хәсин иихәа еиланагаеит Маан Қамлати Маан Уазбақы, урт ирыцны Үйрқәтәылантә иааз Лакыр Беслани, шытрана иаубыхыз, Шаратлыхә зыжәлаз даға аамыста уағыки, убас шеибакәу егырт рәзыңдәагы. Избанзар, урт атырқә пашы дақәдиргәйхъан Апсны ҳанненилак ҳөхәа-паҳәада ажәлар шәдады ойтқанда ҳдыруеит, ҳзықәгәйгүа ауаи ҳареи ҳеемимаҳдахъеит, иҳацхрауеит ҳәа.

Арт ацхаражәхәафәеи апашьеи ракәа еибамкәа арахъ ағба инаатыңғы, дырфегъых Маанаагы даргы шеициз, Лыхны ҳаштағы ипшни иғылаз ажәлар рәғи еитахит. Арақа дырфегъых Маан Уазбақь дәемт-хамтца ус ихәеит: « – Лакыр Хәсин «бзиахә» ағбағ дахълахгаз, апашыа иеиҳәа иажәақәа рыла Апсны атыхәажә зынза далгеит ҳәа ишәйіпхъаза, дырфегъых шәарт зхацкы сцаша ҳаяаажәлар рәеишшак ашәйимтозар – апашыа иажәа шәадғыланы хеиқәйрхашъак қашәымтозар! Апашыа абұғыар кны шәанивамғыла, иҳәатәи шәанаңымнықәа, иеибашыға ғбақәа рыйбагы рұнит ҳқытакәа рылахысра далагоит, иара убри алагы шәкәакәылах ықазамкәа иаақәиҳуеит!..» Абрақа иажәа инацитәеит, ажәлар ишаны ирыртарц иаарғаз абұғыар ахәта дук Англия ишаанаштыз, аламалакала аусқәа шықам...

Уазбақь ишытах амца арқынан дцәажәеит Маан Қамлат. Уи Апсны аурысқәа алзаан имцар ада псыхәа рымазам, ҳәеагылара рылшом, атырқәцәа рышқа шәиасыр шеиңбу жәдидиуаз, уаҳагы хеиқәйрхашъа шәымзам ҳәа «дрылабжъеит». Уи уақәымгәйғын ҳәа атак анирта, иаастаххар ҳымш рыла даға жәохә ғба рынна Үйрқәтәылантә ар ӡхызгогит, нас шәуорыс, Апсны moy, Кавказ зынза далзаан дшымцо збап ҳәа дмақарит.

Ари ас иага амытхагәыс иҳәандазғы, абұғыар атагылара уағ дақәшахатымхеит. Иара убри аухатәкъа атырқәцәа, тұхыбжъон, фы-ғбак

иртаз адесант маңала Гәдоута изхыргеит. Излархәоз ала, урт хыпхъаザ-
рала уаа-ғызызқыфык ыған, хә-нызыққыфык иреитамызт зәһөгөы ығоуп,
аха уи иашамзар қалап. Дара зегбы реихарағык 1864-1866 шықә-
саққа раан мхаңырра иагаз иреиуан. Урт арыщакқа гәйбәнсгы
ирутози – шәйпсадғыл шәйызхархынхәуеит, шәргын назаза шытта уа
ишишәтәхыу шәйинхо-шәйинцүа шәқалап анырхәа, ирархәаз хатца-
ны, хәхәиртәниа аибашыра иазхианы иаагәышеит. Урт ырпсадғыл
гәхъааган шақа игәйкуаз атырқә еиҳабырагы ибзианы ирдыруан –
убри ақнитә аурыси дарен реибашьрағы дырөғегых рхы иадырхәарц
рызбит. Маан Қамлат иакәзар, шәшисымжю шәымбои, шытта ҳаҳъааз
ҳаңсадғыл ҳалтны шыағек ұвара ҳцараны ҳақам ихәан, иажәақәа
рыгәра ргарц азы, абаң амшқәа ирылагзаны, қыдала ауаа шытны, Ү-
ркәтәылантә хыма-псыма ипхәыси иан атакәажәи арах иааигеит. Урт
раагаразы уаҳи ииштуазгы иреихәахын, уа шәахънеиуагы ҳажәлар
ирашәхәа, иаарласны Аңсны ахы ишақәнтахтәуа, уажәнатәгы аурыс
далтны ацара дшалагахью ҳәа...

Абас дара ртәала русқәа цәгъамкәа ианеиңирккаа, уаңза ағба ақ-
нитә адтаққа қазтоз апашыагы шытта арах иғба даатыцүа далағеит.
Әннак уи Гәдоута ажәлар ааизиган, Үрыстәыла иағагыланы ақәпараҳ
иназпхъоз атырқә фирмән ылеиүхәеит. Ұақа абас ихатә ажәақәагы
нацицепт: «– Иахъарнахыс Аңсны-дгылқәа шейбакәу атырқә-мчра
анап атақа иқалоит, Ақәа иртәахоит атырқә еиҳабыра».

Арт анаауаз иаарғаз ахәаңыаңәагы, иара абраңаңқаа ықытапқәа
ааңәйырған Үркәтәыла асултән дүззә иғәрагара жәлары зегбы
адрыпхъало иалагеит...

Абаң амшқәа ирылагзаны Маан Үазбакъ, Үркәтәылантә иаар-
ғаз мхаңырра драпхъагыланы, дзықтәаз иеениқәа-цығығ ағера
аужызаны, дыштыхысаа, дгәақ-тәақуа, дшатәышатқауа, Պсырзха, Ан-
хәа, Аацы ухәа ақытаққа дрылан, шәанаңылбенит, ацәа шәалт, аурыс
ҳазфаз шәиңпүрт, атырқәа шәидгыла, уи иаарласаны Амшын Еиқәа
агаға иапнү атәилаққа зегбы иара ишитәх жәдүруаң ҳәа «артқәа»
«дрылахәхәо». Уи иара ихатагы ағера игатәкъон ус ақәхоит ҳәа.
Абри ауағ гәымбылцубара иғызыцәагы иарғы, ҭабыргны, иаарыщак-
умшыарц залшом ырыхгы зықәдүршәа, ыржәларгы зәдәиргылаз ах-
мыштых уаназхәыцлак. Арах арыщаратаңқа зыхкъоз, ажәйтә шытта
ахытатқәкъаз дара ирбартамызт...

Ақең ақалақыуаа, аға апшашәа иавашшы өнек зны ағада иңдең ағбақәа раңдаңынан мүккәа, аиҳарактывы аурыс-чынууаа, рыхч-сақеен дарен таңдаңа, есыхәлпәз ишүйкартталыңыз еиңш, гәата-бәтә, алар еибышо, пашаңы нарғарсуга амшын апшашәафы ишүлеиғенеуз, ианпшы – урт ағбақәа еиңдүйнхәни, агаңа зыңда рөзәзаңгәтәни ишашауз рылапш иаатшәеит. Уи алагын ргәйреттер атсыхәа ааптәеит...

Ләззәа ду «ахлаңшы» иакәзаргы, лыхнынта деиханы ишүтәхъяңа данца, хымасыма ирхәтә иманы дұйылсын, Псыржха ааигәара ахыртәгәартта ақаттара иаңасикит, аха уақа ахәң-характәа зегзың даңындарына иаңзажаңыз Маан Уазбақ иенбашыңа дышырмынхәоз аниба – деитажынтың амутит. Уазбақ иенбашыңа Псыржхатәни аныхабаагы иғназ апшашаңа дәйлданы, дара неини иғнәттәеит.

Аурыс еинрал Кравченко, Гәымстә иапнұ җыңырақәа ирыланхоз ажелар зегзың Маан Уазбақ идгыланы Ақеңдә жәсыларда рөзәарымхарц азы, ирласны Гәымстә азиас ахырқа илаваңаны ахыртәгәартта қататәуп, убри алагын мұаңыраан атсырқәтәеи Ақеңдә рымға пәннәтәуп ҳәа адда қайтцейт.

Арт арақа ас еилыхонатцы, лахъын Уачамчыра, атсырқәтәа рыйбақәа ріккынтың ақалақ иалахысит, иаарласны Ақең, нас иара Гәымстә ахырқа лада-әфадеи иаңзабалак абызурбзан-хәңәа амџапшы ықәыртцо рөзәархеит. Абызурбзан-хәңәа злахауз Ақең ағнәкәа рыбжеиҳарак амца рыңдалан абылра иалагеит...

Абызурбзан-хәңәа злахауз Ақең, амш аилашәшәимтә инақәыршәаны, лада-әфадантә икүлелі бақәа, абас хә-нызқыфық иреңтамкәа амжаңыркәа иреңуази урт ирыдгылоз ҳашыңаеи фалалеит. Егырах – Җабалқа амфа ахъбжыагалоу Мачара апсталагы, аа-нызқыфық рақара мшынла изхыргаз аибашыңа рыманы инеит – Ақең иалырцоз аурыс еиңбашыңа Дал, Җабалқа изымцо рымға ркырцаз. Гәымстә ныңға-аарцә иапнұз ақыңақәа ирыланхоз ажелар ракәзар, шамахамзар зегзың Маанаа рышқа ииасит – ирыдымгыларгы руамызт.

Ианаамтаз ағыртәгаразын аусқәа ззеиңымкааз аинрал Кравченко, уажә апсуа мұаңыркәа ирыдгылозгы даргы асқак иқартцаз ажәыла-ра ғәтәа игәи имнақьаңеит, ир адтагын риңеит ишзахәоз Ақең ааныжыны иаңтүрц. Асолдатцәа иртажымызт ақалақ мариала алтыра, иңаңынчоит ҳапсы-ханхан рхәеит, аха уақа иажәа дахымпейт. Урт, аиашазгы, ұңапханыла, фатәы-жәтәыла ухәа иңәзгамкәа еиқәшәан, табыргны ақалақ рыхъчартә икан, аха амжаңыр десант рхыпхъязара тәа амамкәа ира-

цәазоуп ҳәа Кравченко ипшыхәңә изааргоз ажәабжықәа деиларп-сәзент. Арахъ табыргытәкъан иухәозар, атырқә десант рхыпхъазара усқактәкъагыы ирацәамзаарын – урт зны ана иааңыркъо, өазны ара иаахәыткъо... ағбақәа ракәзар, инеитат-ааитатцуа, зны ара, өазны ана, рыбзарбзан тыркъашыңа ракәзар, мбатәзә ирацәоушәа уаф ағәаанагара иоуртә атагылазаша қартдон ауп. Дара апсуа мхаңыркәа аиҳаразак ирыдгылазгыы Маанаа уаанза, амхаңырра қалаанзагыы, ирхыпшыз анхәңыжелар ртцеицәа роуп, ҭауади-аамстен ирыхшазгыы шмаңы-мызгыы...

Абас шакәызгыы, атырқә пашыа Бамборантә дөенины Ақәа данызхыт, Гәдоутантә арахъ амса иқәыртәз абжаңыкгы имбейт. Урт уақа абұзар шаарыртәз еипштәкъа, арахъ иааушәа қатданы, рығанықақәа еимпышаап. Ари еилызкаа апашыа дхагахарц иақәникит, иаразнак Маан Қамлат дипхъан дааиган, абыржәйтәкъа Лыхны уцаны, абұзар зышетазгыы, изышәымтәзгыы, шеибакәу зегы «уапцаны» иаауцароуп ҳәа адта ииңеит. Қамлат иаахтәаны ихәеит, иага зундазгыы псыхәа сыйримтәйт, урт Ақәақәа аара ртахым ҳәа. Ус зегь азәк иеипш ишхәйпку имааузар, ихәеит иара апашыңы, ҭызтыпцыпхъаза азәаңзәа арпыс үеизгы-үеизгы хәцеибашыразы иаарыштааит, мал анакәха, аурыс гъа-ауркәа рабашыра ҳаақәтиңы, уахъ ҳәнеини, рыбжаңык ахәажә еипш рыхедақәа пыжәкәаны иаҳшуюеит, иаанхазгыы Ҭыркәтәылақа иганы ҳхәура итахтәойт...

Атырқә пашыа абас «згәы тиқъаз» ҳхырпар раңаңын абызар иаңа-гылагәышеит, урт мчылатәкъа, еиха иаҳшәартаz рапхъа иргыланы, ахы иағакны, ажәяларақәа рагхъ инарго иалагеит. Насгыы, аурысқәагыы аурысқәа роуп, аха изеибадыршыуазгыы рашьцәа гәакъақәа ракәхеит. Ари хырзаман цәгъахеит нақ-аақгы дара зегы рзыхә!

Ус атырқәцәа Гагреи Адлери х-нызқыңык рұынза адесант ӡхыргеит ҳәа жәлары иаарылағыт. Уа иғылаз аинрал Шелковников ир еғерымш-шакәа хыма-псыма еиханы Шәачақа иғаскъазаап. Шәача усгы дара иртәйтәхъан – иабақахыз арирахътәи асаz-апсуаа рагх лаша Алыбей Шәачагыы уи ижәларгы!..

Абас атырқә еибашыңа азнаказ иааирала ржәиларақәа мәғапыр-газаргыы, дара шақәгәигүаз еипштәкъа жәлары зегы, Кавказ зегы амәханакыртә еипш, Урыстәыла ағаргылара рылымшеит. Ас дара акы-рынтә ргәи иажъақәахъан – уажә еиңарыхъхит.

Даңа ганкакхыалагыы, аурысқәа мариала Ақәа ааныжыны иаҳвалтыз Ғыртәыла иқәынхоз ажәларгыы баапсыла ргәи канажыит, амалагыы урт

үхәан-сҳәанны ираҳахъан, дара «зышәшьыра» рөйтәкны иааниуз аурыс ир Қатешь агуберния зегын иалганы, Сурам ашхакатәарақәа рахъ ииаргарц ргәи итоуп ҳәа. Уи убасқак аимараңаи, гәриаи, дара агырқәеи агәйткәа-псыткъара рзаанагеит, рхатарнакцәа ааштыхны, рееи-бarkны, агубернатор иғыи икылсны, ххы злаҳахъаша абцъар ҳашәт ҳәа еибарғатәытқатәа имыхәар амуя.

Мышын-нырцә Константинополь акәзар, атыхәтәантәи аамтақәа рзы Апсны имфаңысуаз ахтысқәа ropyбахә анраҳа – иагарааны иаҳхәахъа-заргы, Кавказ зегын иаарласжаны ҳнапағы иқалоит, уа иқәйинхо жәлары зегын ҳара ҳашқа аиасра иағуп ҳәа, уағы ишимбаң амыргәрыгъа рхы италеит. Излархәоз ала, «рықәфиара дукәа» өйтгас инықатданы, Үйрәтәыла асултан Абдул Ҳәмид Афобатәи «Зиааира алымшазо» ҳәа атитул өңиц ихала ихы иаитазаап, Шевкъет-пашын зыжәлаз иара ир рна-рхагағсәа руазәкгъы «хъзи-пшиен дүззә змоу ар рпзы» ҳәа дипхъазах-заап. Убартқәа инарчыданы, рышәкәйіфөңәа руазәк «Сухум-кале ам-пытцахалара» захъзыз драмак «ааидырцәаблагәын», хыма-псыма раҳт-нықалақ Анкара атеатр «Гедин» асценағы иқәдиргылазаап. Асултан ихата иуадалық-хәсақәа иманы днеини уи дахәапшызаап...

Ари ажәабжы, арирахъ, Урыстәыла аимперия ахтықалақ Петербург ах иаҳтынрағы ианраҳа, ус иаҳыиччазаап: «Иаарласны османаа рсултан ихы иаҳидаз ахъз ду нақ еитахихыр акәхоит, «Гедин» атеатр ағғы «Сухум-кале атахара, атырқәцәа уантә рыбналара» захъзу адрама ықәйиргылатәис ироуеит!..»

Абас ҳтоурых иадхәалоу, шанас иумаҳара еғыйкам. Ари, табыргны, тыхәаңтәара змам драма дууп...

Дара иага уи хартарц ртахымзаргы, атырқәцәа знык Ақәа ҳазгар, Кавказ зегын ҳадымгылар псыхәа амамкәа иқалоит ҳәа изықәгәйгуаз еитахыбгалахит – Қрымтәи аибашъраан Омер-пашын ишихыз еиңш...

Амала, табыргны, Маанаа ирхыпшызгъы даргын ropyцырхырааны, урт азнаказы еимгеимцарак ала ирызбит Апснытәи риааира пшрак қамтәкәа итегъгы амәхак дыртбаарц, убри ҳасабс иқатданы, дырғеғыхы ағбакәа рыла Ақәақа амға иқәйртсент бүларлеи үзапханылеи зда царта амамкәа еиқәйршәаз, инеиңкыланы аибашъра иаэхиаз аруаа раңағыны. Урт еиҳабыс дрыртсент Фазлы-пашы, асултан ҹыдалатәи инапынта змаз, нағсы «аллаҳ дхазтоз зегы» зҳәатәи иаңзырныйәоз». Уи ара дашааиз еиңш, Амшын Еиқәа мрагыларатәи апшашәа ииаванхоз ажәлар ropyонтыкәа амсылманра зланы иқаз зегы ирызкыз апрокламация дағхьеит. Уи иаҳөон – ападишъаҳ иаҳра днахагылазар

аахысгы Кавказ геи-шыхеи иаарыбжъанакыз мсылман зхылаҳәоу зегъы гәцарапны ишимоу, урт аурысқәа ирыхъаны излашәаз арыцхара иахъацәигара дшашьтоу, убри аниналыршаша аамта дахгәақуа дшашыпшыз, абар иагъахъаиз шытә уи аимгеимцира, убри аѣнитә даргы, рәни-рнапи еиқәтә имтәакәа, агәыркүчәа ишидгылаша...

Кавказ зегъы антыркәртәлак, иара Кавказ шеибакәу зегъы иахътикалақыны иѣартцарц ргәи изызтаз Аѣәа уажәнатә комендантс дартеит Нузирив-пашыа ҳәа мықәшәатәыцәгъяк. Уигъы адца иман хъаҳәа-паҳәада шәхадгыл ҳәа апсуа жәлар зегъы «абыкъ» дасны ирылеиҳәарц. Аѣәа даарыштран дыкан Ҙашыас арақа иѣартцашаз даеаӡәгъы. Убас аѣбақәа руак иаҭаны арахъ амса иқәыртцеит рускәа рырөеиразы ирыхәашаз ۋ-ныزъ цыра инареиханы аҭырқа фес-хылпа Қапшықәагъы, аринахыс апсуаа рыхтарпақәеи рхылпа-қәацәкәеи наѣ инкажъыны, абарт рхартцалароуп, ишпсылманцәогъы рдыруазароуп ҳәа...

Жәытәаахыс сабацәеи сабдуцәеи раҳтынра ахъыїаз Аѣәа абаататәғъы абзырбзан ғыңқәа ықәдымргылент – арақа назаза рөышшықәедиргәтәарц азы.

Лада ицо, ۋада иѡениуа, амшын ихыгъежыло ихыз реибашыига ҭбақәа ракәзар, Адлер иларкны Уачамчыранза, амшын иапныз ақытакәа рылахысра ишағъаз иағын...

Иара убри аамтазгы, аҭырқә еиҳабыра, аллаҳ иматцуцәа ҳәа изыштаз рхәацъацәа ааганы иахъабалак Аԥсны иаҳдыртәаզарц иақәырkit. Убас еиҳа амсылманра «ахъкәадоу» ҳәа ирпхъаоз Уачамчыра днаган ддиртәеит «кази» ҳәа изышьтоу «адоуха аматцۇғы», уи есаашар, шыжын-хәйлپази, амра ағыламтәи аташәамтәи иеынарықәиршәаны, ибжы Құкууа ихарууаланы, аллаҳ иахътә Җаражәхәара Қато, аламазкraph жәлары зегъы дрыпхъон...

Абас маанас и҆коу зегъы рхы иархәаны, уахгын-чынгы ауаа рхы итаргалон дара ртасқәа, рқъабзىқәа, иаақәымтىзакәа рлымха итархәон шәхадгыл ҳәа. Урт ак шәигъажакуум, уимоу шәынпсадгыл Аԥснытәила ахъақәагъы, анкъа апсха Леон ду ихаанеипш, афада Анағанза иҳарт-баауеит, аладагы ажәйтә иахъықазынза ҳарлахоит рхәон, адунеи ағы иахъабалак аҭырқәцәа аиааира агара ишағу ала аухәан-сҳәан ғыңқәа гәарартцион, ҹыдала асултан идтала Аԥснықа иааргейт хыпхъазарала ирацәаны «коран» ҳәа изышьтоу рыпшығыра-шәкәқәагъы. Уи қытаципхъаза ишаны ауаа ирылартцеит...

Ус дырғегъых ажәабжыны иаарылағит Къерч, Севастополь, Одесса, уимоу Қартгы аҭырқәцәа рыр рнапағы иааргазшәа, уақагъы иаа-

нымгылакәа, пықәсыларакгы нармоузакәа, иааира-мацарапала адгыл «иқәмацәйсүа», абар шыта, Үрыстәйла агәй ахъеисуа Москванзагы инеирц егърыгымшәа!..

Арахъи аамтаздара аиҳарак изөйиз жәынгы-ғанғы аума иақәшәан икәз ҳаҳтыңкалақ аимтәара акәйн. Акәа ааныжыны иалтыз Кравченко ир Җабалқа италарц еиханы ицион, аха урт уахъгырымыза шызырыздырзомызт. Хъчаф дрымазамкәа Акәа иалахаз ажәлар ракәзаргы, рхәычқәагы даргы еибартыатқәятуа цәгъала еилахеит...

Атырқәцәа Акәа анрымптыцархала адырфәениткәеа рығбақәарыла Уачамчырагы хәышә-ғыл инареиҳаны амхаңыр десант ӡхыргеит – урт рахътә Гәдоутантә иааргазгы рацәағын.

Арақа Акәа ажәлар ыртаслымын, Үиркәтәыла ашқоуп ҳаҳыкоу, Үрыстәйла нағаза ҳалтцеит ҳәа аргама иддирхәарц иалагеит, аха ааигәа-сигәтәи ақытакәа рұңытә еизыргаз шейбакәу зегъы еиңфакны ари мап анаңырк, – иршүуаз ршыит, иаанхаз рыткәеит, иара ҳақалақ ахата цүцишәйтәйт, адгыл иақаратәни «ирчалтит», еимадырфызаит!..

Аинрал Кравченко Акәа иалигаз ир Къалашәыри Кәйидри рыпшахәақәа рөйинзә ииулак илеигеит ауп, уантә Җабалқа рхы изырхозар ҳәа, аха уахъгы егъанилымша, Кәйидры арығтарахътәи апшашәа затәйк аанкыланы, убра рөйшьақәдиргәтәшәа руит. Урт рыцхырааразы Алхазов пызас дызмаз Қәтештәи ар-хәта аладантә афада ағыиғадырхеит. Җабалқа шыкоу ҳөсенин, ашъха катәарақәа ирхытнны иаая амфакәа хзаркуазар ҳәа арахъ иццакит аинрал Бабич напхгара зитоз, Қәбантәи аобласт ағынта иааргахъаз архәтагы, Шәачантәгы ир иманы арахъ амфа дықәлеит, уаанза ихъатнны ифаскъахъаз аполковник Шелковниковгы. Аха арт ирызмырласит...

Кравченко ир-хәтакәа ракәзар, Акәа шрымптыцазыз еиңш, арахъгы шыхамфала иандәыкәла, ирзынхазгы рцәйзуа, еиңхытта ихъатнны ацара иағын, акыс ғың лымхатасны ироуит – атырқәцәа дырғегыйх ар тәгәә Уачамчыра изхыргеит ҳәа. Ас анраҳа, Кравченко ир еиханы Җабалқа, Багада ацха-мфа шыкоу рөйифархеит. Аа-сағынк иҳаракыз, Кәйидры еилацәкәирпо изтығорны ицоз, ғ-қдык мышә-зартәила рхиртцыхәеи кыдәхәаланы цхас иахъхыз ари ажәйтә мфа-тшәа баапс ақәсрә ағәағъра уадағзахеит, арахъ уи аамтаз ақәа кыдтәаны илеиуан. Усгы ирулак, ирыштәлан иааяз амхаңыри атырқә еибашыцәеи рыхъзаанза, нақ ирит, ишырыз еиңштәкәа иара ацхагы бзырбзанла еихсни ипыххаса икәирцеит, ирыблит. Нас еиханы Җыгъардақа шыкоу идәйкәлеит. Уа ааигәа Арығта ҳәа иахъаштоу аҳаблан ианнеи мацк

рыпсы ааитаркын, астәи ҳазцозар ҳәа, Үақәымқа амға иқалеит – уе-изгы уа акәын иахъабалакынҭ «зееиззыркәкәаз» аурыс рырхәтәкәа зегың рыштаб хада ахықазгы.

Уи аамтазы Атара ақытән иқаз Алхазов ирхәтагы, Кәыдры алада апшахәа иаваланы, Азғыбжықа ғәрәптархеит. Абра иахъааиз амхаңыр еибашыңдаеи дареи еиғаҳан, уағы ишимбаң аибашыра қалеит. Арақа дтажеит Қәтештәни аршыақайыа (аиҳарак ағырқәеи ақыртқәеи рула ишъақәгылаз) рырхәта акомандир, мхаңыраа рахътәгың дтажа-гәышеит Еди्रбей Аңанба. Ари даараза изықәгәйгуаз еибашынын, итахара амхаңырләа цәгәя րгәи ғәнакаант азнат азы, аха, ирыцәта-хаз рфырхатса иара абратәкәя анышә днамаданы, пхъақа ржәилара еиңмұрқыләа ишнең инеиуан. Рыөдүртәгәеит аурыс еибашыңағы, иласкыңырхъаңа есааира ирыдгылоз рхыңхъаңа иацлон... Амхаңы-ркәа рымч мхошә анырба, асултан ишқа адырра қазташаз ацх-ражәхәаф дрыштит – абасгыы-абасгы, ҳтагылазашаңа цәгәхажеит, иаарласны ңсыхәек анхашәымтә, ҳабғыар шытатданы ҳарт зегың аурыс-цәа рышка аиасра ҳақәшәоит ҳәа...

Атырқә еибашыңдаа ркомандақатцааңа, аиҳарак амшын ихгы-лаз рығбақәа рахътә ахысра азырханы ишықаз, апсуа асултан ишқа иқартңаа аультиматум азбахә анрача – Ақәеи Уачамчыреи өңің аа-ны-зкьыңык инареиханы адесант ӡхыргеит. Урт ropyжеиҳарағык арабцәеи атырқәеи ракәын. Уаанза бжекиң иахъабалак рапхъа иргыланы идыреибашыуз апсуа мхаңыркәеи аратәи ҳажәлар ртцеицәеи ракәын.

Арт адесант өңің ӡхыргонаты, «Ингәыртәни» ҳәа изыштаз, еиха иха-дараз аурыс рырхәтәкәа Уачамчыра ааигәара, Мыркәыла ақытән рее-идыркыләйт. Урт зегың напхгағыс дрыртейт аинрал Алхазов. Иаарла-сынгы арт Пәқәашықа ғәрәптархан, аруаа рбызшәала иүхәозар, еиха иманшәалаз апозициақәа аанкыланы итәеит.

Атырқәцәа рыр «Самырзақантәи априставство» ҳәа аурысқәа зыштың Үақәым ақытә ағәи ашқа ақылсразы баапсылаңа ижәйлон. Урт уи рузыгар – Самырзақан рнап атақа иқалон, нас Гыртәйлагы иргаз ақы еиңшхон. Иара убри аамтазы амхаңыр еибашыңа, Аалзға нырцәкәа ирны, Гәыпци Тқәарчали ирылалеит, аратәи ауааңсыра абғыар рытанаңы, дара ирыдгыланы еибашыртә иқартцеит. Аха дук мыртцыкәа арахь ирыжәлеит Алхазов иеибашыңа, ақыраамтатәи реиғаҳысра ашытакх, урт Тқәарчал ақытә атырқә еибашыңа алцаны рнапағы иааргейт, иц-цишәтәараха еғырблит. Ари ашытакх, Пәқәашь ааигәара, Аалзға ирны, Мықәи иара убри Аалзгеи ирыбжъанакыз адғылқәа ирықәынхоз, аты-

рқәцәа рахь «иадызцәйлоз» ҳажәлар ахамыштых үәгъя рзаарцеит. Убаскан Мықә ақытағтәи аидысларақәа руак аан аурысқәа дрытқәеит ҳайбашыцәа пызара рыйзоз Маршын Хырыпс – «чрезвычайно влиятельная личность по эту сторону Кодора» ҳәа изыштыаз атауд лаша.

Атыркәцәа ирыдгыланы иахьешибашуаз азы азәырфы анахьдырхәи аштых, аинрал Алхазов атызшәа ғәғәа қазтаз ажәлар рәапхъа днықәгыланы рөеиқәыркырц анрылеихәа, үәгъям-бзиам уи иажәа иазаини, абас уаа фышәи ғынфажәафык рақара Гәыпса, Պадгәа, Тәарчалаа «край қыан ақәто» рәаадыртынчгәышеит...

Атыркәцәа ас арақа ртагылазааша анмықәшәатәыцәгъаха, Батымышынта дырғегыхын рығбақәа рыла хыма-псыма арахь иааганы, Уачамчыра ғың ар еитаңхыргеит. Абрақа урт мыщәи иацпыхәазаны рхыртәгәартакәа қартцеит: атабиақәа ржит, хахә-мөйіхәла амфақәа ржәагәеит, ахысразы иманшәалахап ҳәа, шәақ-хытқарак ахъанзанаузонза абнақәа дырхит. Хаха-хымш Уачамчыра акәша-мықәша аиғахысрақәа цон. Аибашыра иалахәын ирацәафы ұғыардаа, иалыраа, мыркәылаа...

Адмирал Фазлы-паша «Махмудиа» захъзыз иеибашыга кәалзы-ғба ақнитә даақәымтүзакәа аурыс ры рхыртәгәартакәа дрылахысулан, даргы атак қартон – жәох бзырбзан-хы рақарагы зықәшәаз рығбақәа руак амца акит, уи итәз аибашыцәа ҭыңы ирулак ақәара рөыеқәрыжыт. Үртгы еғыыртгы аурысқәа рхыкәешаны ирытқөошәа анырба, рхыртәгәартакәеи ртабиақәеи ааныжыны, хыма-псыма Уачамчыра иалтит. Ианцоз ирыцәтахаз ауаа рыңсыбағқәа, реибашыигақәа, рҴыапқаны рзыимгакәа иахъабалак еипхыитта икажын...

Убаскан аинрал Свиатопол-Мирски Кавказ ахлапшыи ихъзала абри аиңш ателеграмма иштит: «Но теперь нужно заставить самих абхазцев выгнать турков из Сухума и всей Абхазии»

Атыркәцәа ирыдгыланы ирыцмеибашыр ада псыхәажәла змауз абжыуаа азәырфы рабғыар шытартақәа акәхеит. Иреиңзаз ртцеицәа рацәафы итахеит, иаанхаз рыңсы рыманы рқытақәа, рхаблақәа рахь идәйкәлеит, аха, мап, дадагъя, шәабғыар шытынхи, шәара иаажәгаз атыркәцәа Аңсны шәара иалышәцароуп рхәан, артгы ратхъа иргыланы идыреибашыуа иалагеит...

Ари аиңш ахырзаман анықала, иага имақар-чақарзаргы, атыркәцәа рхәатәи еғылнамго иаақалеит. Ари збаз Шевкьет-паша адца қайтцеит, абғыар шаны изаҳтаз зегбы рабғыарқәа дырхынхәаит ҳәа. Аха абыжыуа ари мап ацәыркит. Абри атыхәала ажәлар абғыар дыркны аурысқәа ирғағылартә иқазтаз Маан Қамлат атыркәцәа гәрамгас

дыркит, апашья ари ҳиңсахит ҳәә ақәицент. Арахъ дара зегыры реиха изықәгәйгуаз Маршъан Хырыңсұры аурысқәа дытқәаны дрыман, аха убригты «ихатәгәапхарала» иеритазар қалап ҳәә ақәалашәара роут...»

Атырқәцәа рахъ дзымци, арағагыы дзаанымыло, зыпстазаара ашәарта ғәгәа итагылаа Маан Қамлат хеиқәырхашың злақаитцааш үңара ақы ихәиңдер ақәын: ес-иқайталак, апашья уеизгыры-уеизгыры ап-суаа зегыры хыртқәаны Үйрқатәылақа ргара дақәиршақатит. Аңсны аурыс импыңхны ҳнапағы иаңзаамгазаргы, ихәеит уи, асынтаи асултан ир злахандылтәаша аибашыңа заманахәқәа изнахгар, иҳалымшаз ҳа-нажыны, даараңа гәахәа дус иқайталап... Даеа қытрак аштахыгы, еиңа еиғыны ҳеазықаңаны, ҳаңтааңызғы – Кавказгы казказуа иаахры-цқыап, ишаңтаху гәата-бәтатын ҳанхап...

Арт абас нақ-аақ ианеиқәшашаңтах, апашья ихъзала иаразнак «ағыңтәа» нарлылапаны, ажәлар ирылархәеит шәшызынтыләаку зегыры Үйрқатәылақа шәаңгоит, шәеенбышәтала ҳәә. Иубаң еиңәа еитоубе-ит ҳәә, ари заңаң ирзымбатәбарахеит. «Иахзыжәуа закәызын уара?! Шәарт шәыпсадғыыл ағы уағ дышәптырхагамхо, анкъа шәшықаң еиңш шәыдгылкәа шәрақәитны шәынхархоит, Сибрақа ақәзааит, Үйрқатәы-лақа ақәзааит, хтынкъаң шәытән уағы шәизахымго наңаңа шәтынчхап, ахақәиттра наңаңа шәоуп ҳәә ҳақашәырғәти, уажә шәаңхәни даеак ҳадыжәгалоит... Харт аурысқәаи ҳарен хар ҳамаңамкәа ҳанишәаны ҳаңан, шәажәа ҳатданы, ҳшәидгыланы ҳайбашызызаргы, зегъ рапхыа иргыланы ҳхызхыз, 1864–1867 шықәсақәа рзы мхаңырра иагаз шәашыңа шәуаңа-шәтәхңәеи ҳынхархәеит ҳәә иңашәхәа ауп. Ари зегыры анмцха, шыңа ҳаушырыгы, апашья ухатқы, уажәа ҳаңыңкәараны ҳаңам, шыңағакгы дазустазаалак азәи итәила дшалымтца жәдьруаз!..»

Арт ражәа атакс апашья ус ихәеит: «– Аурысқәа шәарт зегъ шәшыжәларыку шәыкәхра ргәи итоижкүтеи акраатцеит. Убрин азы имшәа-имшырхәа закәанла рхы иадырхәашаң аеңтіңа ртакын. Шыңа уи иширтакыз еиңштәкәа ироут – ҳара шәхадгыланы шәаңхырабашызыз шәахыркъаны шәыкәырхәарц икоуп! Убрин ақнитә, ишәабжызыгойт, шәхъаң-хъачарақәа шәааркәетңы, шәшызынтыләкү зегыры Османтәы-лақа ҳаңцара шәазыразхарц – уаҳа псыхәажәла шәыман шәыкәзам!..».

Апашья ирғыбаралан иихәаз урт иажәақәа аңрылағырымт, амсыл-ман-дин ҳаттара злаз ыримаңара ргара иеазикит – ус хар змамшәа иқаз бзыптаа ракәын, еиңа ақырысиянра злаз абжыуаан, Дал-Цабали, Самы-рзақани рқытакәа рахъ дырғөгөых Маан Қамлат өйрххыла ддәықәи-ртцеит – Үйрқатәылақа ақәтца неилых қамтакәа жәлары зегыры адипхъа-

ларц. Ақырсиан дин жәйтөзаахыс еиҳа иаңығаоз, аха ажәохатәи ашәышықасақәа раахыс атырқәцәа амсылманрахь ииаргахъаз, аштахъ 1810 шықаса аахыс, хаала-мчыла, ишықалазаалак, дырғегыхын сабақәеи сабдуцәеи рыбзоурала мач-мач, ақырсианра иазыхынхәйз апсуа имсылмантәилоу Үйрәтәйлақа аңара рақәыршақатра даараذا ихъантаз усын, аха Маан Қамлат аума зыпсхакыз, аумагы злаз уафын. Уи иеқәа неитныпсахло, өнакала хәба-фба қытә еимыркъаны дрылсулан. Иңеңжәйизгүй иаргы Константинопольынта абыржәйтәкъа даңа оемижәйкәба нызқұфық аибашыцәа үзхыттит, ирхәо шәаңымнығаар уама қалараны икоуп ҳәа ауаа рхы үйрекон. Арахъ атырқә ир ҳәа шытә Аңсны инхан иқаңдәкъа жәаба-жәаңа нызқұфық иреиҳамызыт – ашәтүң иағызу үтәйла азы уигы мачызма ахал.. Амала, апхъан үзара ишысхәахью еипш, ираңаңоуп ҳәа агәаңагара уафы иоуртә атагыла-зааша ақаңаразы дара «қазаңа» дүкәан. Еиҳа үштүйбжү ғәғәзаш-харц, амшын ихғылаз ркәалзы-ғбақәа рқынтын бзырбзанла зны агағашх ихъисуан, даңаңных нақ ихъаңәни амшын агәахыы ирыштуан рбызырб-зан-хқәа. Ари аиң аңыашытә уафы имбаңызыт, егимаңаңызыт, аха дара убри иағын. Җабыргынгүй, уи оумашаа иғәйткъаганы бжыы-баапсұзак, үзәханым итіғуашәа, иахылтцуан. Ус адесант үзара изхыргозаргы, аумеңкәатәа рымшха, атқи иалагәаны акәын ишызхыргоз – ғың ар ду ааргейт ҳәа уаф агәаңагара иоуртә еипш. Нас атқи иалагәан изхыргаз ар ашамтаз дырғегыхы мәзала ағбақәа иртартәнды, даңаңьара, даңа қәаразхықәк ағы изхыргахуан – дырғегыхында үақа ар ғың ааргазшәа ауаа агәаңагара роурц азы. Абри иағын. Даңа зныхы ғоба-хпә ғба уахынла амшын агәахыы ицаны, нас ашамтаз арахъ иааны – җабыргытәкъаны Үйрәтәйланта ғың ар аарыштәкъаңшәа, иаалыркъаны, агәиргәйр рыхга, ахысра еиталагахуан, арт апсуаа рыңхырааразы, иаңаххаргы уаҳ рғаразы, үидала асултан ихатә иаашытит ҳәагыы аухәан-сұхәанқәа еитәгарартцахуан...

Абас «театр ду» асценәғи ақычақыра иағын атырқәцәа, избанзар шытә уаҳа Аңсны рнапағы ишырзаамгоз рбон, изхыргаз адесант-гүй үзапханыла ғың еиқәдиршәартәгы рыштакъка үхыраарак иа-зыпшымызыт. Арахъ апсуа жәлар ҳадғылап ҳәа ирымаз ргығрақәагы зынза иаарымпіңаззент. Иаарласынгүй Аңсны иалымтцыр ада псыхәа рыммамкәа иаңағылент...

Ус иаалыркъаны Шевкьең-пашы Лакыр Хәсин итааңәагы иаргы сышқа иаанироуп ҳәа адтә қайцент. Ахачхара ғәғәа змаз ауаф гәени-лычча Хәсин иаразнак идирит аңашы дызипхъаз, усгүй ижәлар ргы-

рөаниңеит: «Аҳақай амарғыңақәа, уазустзаалак азәы Җырқатәылақа аңара уәазумкыроуп... шәенидхәйпланы үзарек шәмейзакәа, зегын шәйенкәа шәйрхыз, шәаштақәа шәйрпрымыңыз кәа ишәыхычала. Сартты шыңаңак қасцом сгәарп стыңы...» Ари ас ргәрыреаниңаанза Маан Қамлат дахъзахъан, хаала-мчыла ираңаңафы Җырқатәылақа аңара иақәйршаҳатны, ағбақәа рахъ рнагара. Аңара зтакымыз, арахъ атыркәцәа рәғагылара, ма рыңаңибашыра шыңак иаазлымшазоз азәырығын ағаңаңақәа, абынақәа рахъ ибналаны рөиңтәахгәышеит. Урт кны иааҳгойт ҳәа, алашәарыңақәа реипш, иеңкесаса аскъар рыштән...

Ихала данымнеиза, Лакыр Хәсин ипқәйсгы иаргын ырбаандағыны мчыла Шевкьет-пашы иғба дтимхәзәа зо дахътатәаз изнаргеит. Арт уаҳын инаргаанза Хәсин бзия дахъзеит уеизгы, Инал-Ипа Кәатциа цхаражәхәафыс джатданы, аполковник Шелковников адирра итара, – абасгын-абасгы, абақәа, атыркәцәа лабахылатцәкъя ҳажәлар Җыркәтәылақа рхыртәара нап аларкырц ргәы итоуп, абыржәйтцәкъя рырхәтәкәа ахыгылоу ргәрыреанзакәа шәрыйжалартә атагылазаашья ыкоуп, иаашәырласыр – уи алагы жәларык ҳапсы еиқәшәырхарц шәйлшоит, шәаргын шәүсқәа маншәалахоит ҳәа.

Лакыр Хәсин ҭааңаала дырбаандағыны данырга ашытакъ, асаңқәа рахъ Гъеч Рашытгын убастәкъя мчыла дырбаандағыны Шевкьет-пашы дизнаргеит...

Абас атыркәцәа, ихәу ағәйлшыап апсымтәз еихагын асаса еиххәнны, исымпхыашәо зегын лбааздоит ҳәа ишалаго еиңштәкъя ақәын рхымфаңгашы шыңаң. Арахъ хазгын идыреибашырц иааргас мхаңын-раагын даргын тәғәала еиванагалеит. Избанзар, урт аңәымфаңшо ирдыр ишыржыз, дара ирыхъынан арақа рыхжеларгы өңіц изтадырғылаз агәәкәра ду рыхымгы, ихъаңаңгында иаарзыңалеит. Ас зегъ анырзеила, атыхәтәан иғъатәытәа аңашын ихата ихәо иалагеит – абартқәа зегын ҳабла иаҳъамбо Җыркәтәылақа ҳархынхән ҳайтажәга, амала уаҳын ҳашыңаа арантә өңіц рхыртәара шәеазышәымкын, ажәлар ҳеңзырыгылаз ҳәа ишәиңхъа зо ауаа ршырагын шәгәры иташәымкын ҳәа...

Дыршырц, ма Җыркәтәылақа деңтахыргарц, чархәарыла дырбаандағыны аңашын иеңи инаргаз Гъеч Рашыт жәлар рәғаңәы ихәеит абас:

– Аңашын үхатцы! Ҳара ахаанғын ҳаңағы иаҳзаагомызт ҳажәлар ргәрыфса, рылағырз абаңаңа ҳалаңшыеит ҳәа. Шәарт ижәбите Аңсны уаҳын аңсы зтамло аңсхында ишаңу... Ҳара уаҳын Җыркәтәылақа ишшәртәахъоу, ҳаңынан мыжда ус иатанакны, акраатуеит ҳапсадғыл Аңснытәила ҳаңәызижъеи, Аңснаа затәыкгын иоуп издыруа уиаахыс шақа

гәақ-тәақра, шақа үйамыңға цәгъя ҳхаагахъоу!.. Аха, убас ҳшыкоугы, маңзак ҳәйи злахъычуаз, ҳаштахъя қа иаанхаз ҳашыңғаи ҳаҳашыңғаи, ҳаяаажәлар шейбакеу зегбы шпапсри, Аңсны инхаз ахың-фыңк үйара маңзың шпарзыламғәри ҳәа акын. Иахъя шыңа уаф даңыымдашьо ибартे икоуп, арах изхыжәгаз ар Аңсны рнапағы аагара шрылымшо, ҳарғызы, иубац еиңдәа убенит ҳәа, баша шәүс ҳшалашәкъашызы. Уи иахъяны, ҳарт ҳзықәшәахъоугы азымхакәа, ҳаяаажәлар аурыс иғапхъя хырқиашьа рымамкәа, гәыбән ду роуртә атагылазаашьа уағемшхара раҳтент. Шыңа ишпарыңсыхъо урт? Рхы злағырхрызеи?! Әңс мчыла ихыртәнаны Үирқәтәйлақа иаңгоит ҳәа шәызғү ракәзар, рхахәы кыдхуа, ргәры иаатасуа иаҳыңәйи ҳазларыцхраарызеи, уа иаҳынажәго пәстанаарас шәареи ҳареи ирахтозеи – рышәи злаххаагарызеи? Ахтынъя иҳарт ҳзычхаяума, иаҳзыхгома? Шәарт шәакәзар, Аңдәа иғапхъя шәызтыймзаауда агәнаха ду өңс шәенітазааталозеи?!»

О-мцақы ирыбжъахаз ҳажәлар ас ианаатагыла – Егыр нырқәтәни ҳаяацәа бзиахәкәа ғапхъя рымасып иакыхит. Дырғегыхы өңс иқалеит дара рзы еиңа аурыс дырзилпхартә еиңш атагылазаашьа. Уазхәыңтәкъаргы, сабду иаб ихаан зхы түсіз аус ҳәымга акын ҳажәлар уажәгъы базашьа рымтоз, инзыртәоз, иқәйзхуауз!..

Аңсны ахакәнтра ахтоит ҳәа иааз мхаңырааи атырқәңдеи да-ра-дара еиғагыло, цәгъала ишеилахаз эбаз Егрытәни архәтақәа, аиха-рак ағырцәа рыла еиғекааз, ағәирқұхәа итсынды рәаархан, Кәйдрынза иғеит, устәни Азғыбжъеи Атареи иғарылалеит. Шәача иғылаз, аинрал Бабичи аполковник Шелковникови напхгара зыртоз архәтақәагы арах рәаархеит. Егрынтә иааузгъы артгы нақ-аақ еигәнисыны ауп ас ршыңағқәа шеицихъиргазгы – аңсуа мхаңыркәен атырқәңдеи рымбжъацаланы индиртәарц. Егрынтә иаауз раңаак пықәсиларда рмоукәа Кәйдрынза иғеит, аха Шәачантә зәаазхаз аурысқәа рымхәтақәа рымфа мариамхеит: урт ғәгәала ирғагылеит асаңқәен, аедыгъқәен, Үирқәтәйлантә иааз дара амхаңыркәен. Урт рееимадан арирахь, аихарак Адлер, Гагра, Бзып азиас ахыңәан, нас Амзара, Гә-доута үхәа иаҳабалак рхырғәтәртәкәа қартцахъан. Рхыпхъаザарагы раңаан – Адлер маңара зқын фышәфык инареиҳаны мхаңыраа ир-иуо аибашыңға үзхырғахъан...

Арт Шәачантә иаауз аурысқәа ирғагыланы ғәгәала аибашьра ду тәртент. Егъаарыштыумызт – «Атауд дүззә Константин» захъзызы, але-итенант (аштахъ абратәни «ифырхатарақәа» рзы хъзи-пшии змоу адми-

рал ҳәа ирпхъазаз) Макаров командирс дызмаз аибашыға ғба мааст-гъы. Уи амшын апшахәа аөезааигәтәны убри аиپш хысрәк ғтанатеит, аха аиپш збахъадаз! Ари ас ацхыраара ғәтәа анықанатса, аурысқәа дук мыртцықәа ашъхақәа ирхыңы, хахәиртәниа Гагра иажәланы рнапағы иааргент. Абри аөны Амзаратәи ахырғәертәгы иажәлеит аурысқәа. Урт атыркәцәа аратәи рыр үкъашәкәа иқәтданы, Үйрәтәтилаға иргарц абаа итакны ирымаз уаа-зкъофык ҳажәлар аурыжьыт...

Аурыс еибашыцәа астәи ишлеиуаз, Гәдоута игылаз атыркәцәа рхы-ргәтәртәгы хагәха иагәйдлеит. Атыркәцәа егъышылымшоз анырба – Акәақа еихеит. Ауха Макаров иғбала дрыштылан дахьцоз агаға иаңыз ақытақәа рәғы иахъабалак алашарақәа жжаза атх лашыца иалибаау-заарын – уи ихъатңы астәи иңоз атыркәцәа амған амца зыңратданы ирбылуаз ҳқытәкәа ракәын...

Атыркәцәеи мҳаңыраи ирыштылан иаауз Шелковников ир има-ны Лыхныңза дөенит. Наполеон зны Москва анигас еиپш, уи җәкәйтә шта-ду ладеи-фадеи дтагъежыны иангәеиң, ара зназы ир ropyсы ааитаркы-рц адта ритеит (урт рыхәтакгы данаауз Гәдоута инижъзаап, аха Гәдо-ута ақалақ ҳәа егъиқамкәа атыркәцәа иқәццишәа ирбылхъан).

Абрин аамтаз атыркәцәа, Бағымынта ацхыраара өңиц ироуз рхы-иархәаны, Акәа акәша-мыкәша – Баалоуаа рашта назлоу, ахәкәа зе-гъы аанкыланы, алахәақәа реиңш ипшүхәуа, ргәйрәеантданы ина-рықәтәхъан. Убас рхырғәтәртә қартцахъан Къалашәыр азиас ахықәан-гъы. Шыңа егъирахъ ақғы анырзмырееи, ҳапсы-ханха Акәа ҳахъароуп ҳәа ргәи итакны, лшарас иаарымаз зегъы уи изыркит...

Ус Шәачантә зыр зманы иаауз аинрал Бабич (Марыхә шықоу дхыт-ны) Акәа афадахъка, Гәымстә ахықәанза дааскьеит. Аполковник Шел-ковников иргы Акәа мраңашәаратәи аганахъ ала иааңыртит...

Абас урт ладагы-фадагы Акәа инахыкәешан, атыркәцәа амшын ага-нахъ затәык ада цартә рымамкәа, нақ-аақ амаңаа зиңаркит.

Охана-фымш Акәа ҳгоит ҳәа аурысқәа ирыдгылоз ҳаяајәларгы даргы хахәиртәниа ажәилара иағын – 1866 шықәсазтәи Лыхнытәи ахтысқәа раан, сара Псҳас ҫарттарц сриманы ианаауз еиپштәкъя. Ажәиларақәа зегъы напхара ритон аинрал Бабич. Макаров иғба «Ата-уад дүззә Константин» акәзар, амшын агәақынта Акәа ҳбаатә ине-иңиңкыланы абзырбзан ҳқәа агәиднатцон. Уа икәгылаз атыркәцәа рыйзырбзанқәагы «өеихак» қамтакәа атак қартсон. Ағбен дареи ре-иңахысраан Комаров иғба ақнитә итдыркъяз абзырбзан-хқәа заахаз, «Ассири – Шевкъет» захъзыз атыркәа ғба ду ӡаақәрылент. Ақалақ иа-

лаҳауаз абзарбзан-хқәа ирыхъаныирацәаны ағонқәа амцарыцралеит, иахъабалак Ақәа абылфөзы алышәшәо, алға хатәалеит. Ажәлар ахытңы апстәқәа рахъ ибнәлеит. Дара атырқә еибашыцәагызырацәафзаны хыма-псыма Баалоуаа раштахъ ихалеит. Үақа, уаа фышәфык зымтазоз аүү-тла дүзүа амтдан, напыцакыла «ақъалақәа» еилышыны иаадыргылан, рнапхгафзәа нытадыртәеит...

Дук мыртцыкәа иараубратәкъагызыаурысқәа рыштахъқала иан-рыжәла, дырфегъых хыма-псыма алағыа италаны,рычекынца арахъидәйкәлелит. Агағахъ ианкылс, ирыцәтәхозгызы, ихәны иаанхозгызырыгәхъаа мкыкәа, ҳапсы ҳзеиқәрыхозар ҳәа, амшын реалажыны, уа изх-гылаз ашхәақәа, аныш хәытқәа иртәлон...

Аурысқәа мчыбжык ахы-атыххәала Ақәа зегьы ахы иақәитыртәеит, аха шытә ақалакъ ҳәа ззуҳәашаз егыікамызт – иахъабалак ғонышыата-рагә ыікамкәа еилапыхха иблын, ашәапыңыз еилараа икажыны...

Абас ахамыштыхъ цәгъя Ҳапсадгылынизаағаз атырқә експедици-атәкорпус адивизиатә иенирнад Фазлы-пашыа, зыпсы нхаз еибашыцәа иманы, ҆ырқәтәыла ахтнықалақ Анкарақа ихыирхеит. Уи уа дахынеиз «ифырхатцаразы» итабуп ҳәа иарымхәақәа дыїкам!..

Убасжантәи аибашыраан Фазлы-пашыа иргыы иаргыы Ақәа далз-мыжкууз, амацәаз итәкны измаз рахъынтае еиҳа иалкаахеит, исыдгылап ҳәа уаанза иара дзықәтәгууз, Қәтештәи аршыақааи аеыбға-қаза еибашыцәеи. Уртрыбжеиҳарағозак, ишысқәахъоу еипш, ағырқәаи акыртқәеирыла ишъақәгылан.

Атырқәцәа рықәцарағы аурысқәа ирыдгыланы еибашууз апсу тауди-аамстей рахътә афырхатара ду аадырпшит ҳәа ипхъа захеит Гыргәел Ачачбеи Маршын Алмахсити, иараубас Емхаа Батеи Иуана Ачачбеи, Маршын Қазылбақы Жәаны Салумани, Ач Даути, хъзи-пшеси зчаңыз иреиуахеит Маршын Мсаусты, Ач Қазылбақы, Запш-ипа Емеллиани – Кәыдры нырцә-аарцә иапныз анхәфыжәлар реидкыларағы үабаа ғәтәа збаз.

Самырзаканаа рахътә иалкаахеит Кәацы Чагәи Маанаа, Раствеи Чагәи Емхаа...

Ахъзырхәагақәа иреиуаны ирыпхъа зеит сара саб иашъя Алықьсан-дыр Ачачбеи ҆хынаа рахъ Запш-ипа Заурбақы...

Шәачантә зыр зманы иаауз Шелковников амшцәгъяқәа ирыхъаны здан цәгъаха ғаза Цандрыпш азиас иргыы иаргыы риррағы ацхыраара ду қартцеит Цандрыпшыаа. Атауд Инал-Ипа Кәация үақа аурысры

заагы дырпиланы иреиҳәеит, атырқәцә мшыннырцәкә згара иақәрыкыз ауа амшын агағаш мчыла реизгара ишағу, рқытакә шырбылуа, агәақра тәғәаза иштагылоу – ҳапсы иахъзандаз ҳәа ишырзыпшу, Бзып нырцә инхө ажәлар зегы дара ишрыдгыло... Калдахәарантәи арахъ өүрхыла дәеит уақа старшыңс иқартцахъяз Цышә Ҳаруын. Дааит уи атамзаара даҳәарцы. Иаарыштит Лхәа рхатарнакцәагы – Хыықә Да-үти Ғлына Ҳасани. Жәлар рыхъзала урт аполковник Шекловников ус иархәеит: «- Ажәлар рхы рақәиңтәразы уааузар – бзиала уаабеит, уласы, ус акәымкәа рахъирхәразы, ма ридгылқәа рымхразы уааузар – умыццакын, даеа хәышықәса рыштахъ уааргы ауеит...»

Ус акәым, сиззаая анақе еипш ишәхажаң атырқәцәа рықәцаразоуп ҳәа атак анраха, агәыркъхәа, шамахамзар уағ даанымхакәа, аурысқәа рышкә ииасит. Амған иахъабалак урт ирыцхраауан, ацхақәа ахъпөыз ирыщхырдон, рыеқәа рыртон, реидарақәа зларгаша уардынла еиқә-дышәон, ар рхәы-рыпхъ дырмазеиуан, ҳәсала-хаңәала «хәиқәзырхо ааит» ҳәа игәйрғаатәа ирпүлон. Уимоу ирацәафын уаанза шәхәцеи-башы ҳәа атырқәцәа ирыртахъяз рабғырқәа ырхынхәни аурысқәа ирызтозгы. Ашытахъ аинрал Кравченко гәадурала рызбахә ихәон Багада ацха ианықәсуа ахәцәа рыргарағы, өйла, уардынла ҳәиқәиршәо, шақа иҳацхраауаз ҳәа. Убас акәхеит Самырзақангы...

Аурысқәа абас рыр тәғәа анаа – атырқәцәа изхыргаз мәңгүйраагы-даргы ауамеиқәатәа иақәшәеит. Уи ауп нақ-аақ дара-дара зеиға-гылазгы, еилыргаша рыммакәа зынза русқәа зеилаптағазгы. Абао-хатәрадақәа еиғыркааз ари «адрама» Анкаратәи атеатр «Гьедин» ағы зны еиларкыбәаны иқәдыштегилаз адрама атқысғы еицәан – ахаан ҳага пашаңа иамбаңыз траги-комедиан. Нхың-Аахытсынтә ирацәағызан уи иаланагалаз, еиуеипшымкәа арольқәа змаз, еиуеипшымкәагы «ихәмаруаз». Зегы иреиңәаз «кароль» зыртаз, зегъ реиҳагы аңы-мығәа цәгъя итәгылаз ҳажәлар рхи рыхшарен роуп...

Афыртын цәгъя, мамзаргы азхыттра баапс ашытахъ еипш, Аңсны ахы-атыхәа зегы аархәни ишытан. Акәасқыақәа, апацхақәа бжакы рхыбқәа тақәақәа еилапығеен, бжак зынза иблын, иахъабалак амзыр-хақәа рәғи ақәардәкәа, аишәақәа, асаанқәа, атқәцақәа еиқхытта иқап-сан, ркәадырқәа шрықәыз ағекәа, агәйжъқәа шыны ана-ара аштақәа рынтыйц икажынын, ауаа рыңсыбағқәа, алақәа аархаабыңуа, адәи ицәйжълан...

Атырқәцә Атырқәтәылантә еибашъра иааргаз ҳуажәлар, рыпсыркыша икәкны, ғапхъа ағбақә арышқа иццакгәышъон, ираңағенит дырғегыхъ урт ирхыыпшыз руаңа-ртахңағы – өңің мәңгүлдердә зхызырхаз. Ираңағенит атырқәцә мчыла зықәцара иахъзазгы...

Ираңағоуп, атырқәцә хыма-псыма Аңсны иалтңындырығақә арышқа ианыццақуаз, ҳаға имыхәап ҳәа, индиртәзәз арахә-ашәахә, ашъамақа, аңсаса – урт Тырқәтәылақа шәахъцо ижәгар қалоит ҳәа ижъаны агағаҳы ауаа иркылдыргаз ракәын. Мыңхәы ираңаң акамбашқә. Анкъаза зны иқалаз адунеизегетәи азхыттраан, аңаймбар Нои, пәтәни-пссатәи, псы зхоу зегъы ракака рыхәла мыңырц иғба ианте-игалозгы, акамбаш рыңқа иңәанхан, ихъз ҳәаны өйтүа, изсаны ағба иашъталахъан, убри алагъы, иара ахала ахы иахъәаны, ажела мырзқәа еиқәнархахъан. Аңсуа нхағы мыңхәы изааигәаз, хнығағагас имаз ари аҳаиуан ҳалал, ажәлаттәкъагы Аңсны зыңза ианаҳхып ҳәа, уажә атырқәцәа индиртәзәеит. Уимоу азыхъқәа, атцеңиңқәаттәкъа уағы имыхәо иқалап ҳәа, алақәа, аңығәкәа шыны ирзаарыжылын. Убас Ақәа ҳбаатәғи атоурыхъ ду змаз хзыхтартақәа, ҳтцеңиңқәа ала-псхапсқәа ртарыжылит. Иара Ақәа ахатә шеибакәу зегъы мчыла зңәа пыреыз апхәызба шәиртәта илеипшын: «хахаңы» еилажәкәан, «ашәттәтәы» кәйілжекәйкәын, апшшәаҳы еицакын...

Арақа ас еибашъыртаха ианығала заа иалтңындиң, ағағаға, абнақәа, ахапқәа раҳы зөзөйтәахъыз зқын-ғонызқ ҭаңаңа амлакра, ачы-мазара, ағағырға цәгъя ирыхъбаны псышыа цәгъя роуит...

Аибашърағы итахеит ираңағаны ҳарпарцәа. Итахеит мәңгүлдердә. Урт зәйрәи ырпсыбағқәа ара иаанмыжыкәа (акыр ирзеимакырахеит уи), өңің мәңгүлдердә иңоз ириманы Тырқәтәыла изхытцит. Еимыртәз ран леиңш, урт ыриманы уа ианнеи, Кавказ икәырцахъаз жәлары зегъы еизаны, рхы-ргәи иаатасуа иртәыуит-ирхыит, рнапы икәтәнди инаганы, Стампыл ааңгәара, сабду иашыа Асланбей дахъжыз анышәйнтра аварағы рызқәтәып ылышырхит.

Мбатәшәа иубаша, абаң арпарцәа ырпсыбағқәа Тырқәтәылақа изларгаз ағбагъы аңсха Қыалыш анкъа зны ҳамтас атырқә султан ииңдәхъаз ағбоуп. Уи уажәраанза иңәахны иахърымаз здырхуада. Иара убри ағбоуп ашъатхъ өңің ихтәаны иңоз ғаразы дырғегыхъ иаахъыз. Убри ағба италият Кавказ зегъы ртыхәтәанында еибашъуаз, амалахазгы зағаңаа иаарнымшәаңа далаан табалаан раңағаны. Урт реиҳарағык хәйчи-дуи Маршаннаа ртаңаңаа ракәын. Ағба амфа ишықәыз амшын ағағағы – уахъгы-араҳыгы дғыыл ахұм-

базоз атыңан – ипхастахеит (ус ахыртә заа цас ишбақөйрекъахъан хәоуп ирхәо). Амшын акәзар, уафы ишимбац еилацәкәырпон. Ағба азаақәрылара иалагеит; азы ҭалеит, амазгәйт хжәаны амшын иалахайт. Убри амазгәйт иахыынхаланы, хапсырацәгъала зыпсы еиқәзырхазгы, ԥсесиқәырхашьас ироуыз – разқны, абрақа имфасуаз бирзен ҭбак ақнитә игәартан, рығбахъ ирулак итагаланы, Ҭырқәтәыла агағахъ изхыргеит ауп. Ашытахъ убарт ирхылтый роуп иахъа Хырыпс-ипацәа, Ҭапшы-ипацәа, Қәыңы-ипацәа ҳәа Ҭырқәтәыла, Шыамтәыла, Иордания ухәа атәйлақәа ипсақъаны ирылапсоу Маршъанаа...

* * *

1866 шықәсазтәи ахтысқәа рыштыхъ зтәыла иалдан иқаз сара, сахыықазаалак газетс сзыпхъалак хырзаманын ажәабжыс ирнысхуаз.

«Турецкие войска сжигают все еще находящиеся в их власти абхазские села, угоняют скот и силой перевозят абхазцев на свои корабли. Страна абхазцев страшно опустошена, и так как поля не возделаны, то оставшимся жителям угрожает голод...»

«Богатейшая в мире страна, начиная от реки Моквы и кончая Гудаутами, Гаграми, Пицундой и прочь – обратилась в пустыню».

«Весь почти Пицундский округ горит...»

«Турки жгли русские, болгарские и греческие (усқан урт Апсны имачмызт) поселки и аулы непокорившихся им абхазцев, а мы принуждены были разрушать аулы непокровившихся нам абхазцев!»

«Турки сосредоточив свои силы в районе Сухума, забрали к себе всех абхазцев, скот, словом, все, что только можно было забрать и поспешно стараются отправить все это в Турцию... На море, у самой пристани и при впадении в него реки Келасур, кипела лихорадочная деятельность турок, которые, видимо, спешили окончить погрузку судов разною добычею, награбленного в Абхазии. С этой добычей суда ежедневно отправлялись в Турцию».

«Начиная с природы, все вокруг мрачно, пусто, и, проезжая громадные пространства, еще недавно заселенные и полные жизни, встречаешь только развалины и ни одной живой души на всей необозримой местности! Великолепные плантации маиса, сохранившиеся во многих местах, уже поспеваю и нет рук для их уборки, одни только стаи собак, оставшиеся без приюта, сотнями таскаются по лесам, пугая проезжих. Вот в каком печальном виде находится теперь Абхазия! Да и можно ли называть местность ту по-прежнему Абхазией, когда абхазцев в ней

уже нет... Самое слово «Абхазия» должно быть навсегда забыто отныне...»

Абас иуағеимшхараз ажәабжықәа саҳацыпхъаза сда-сшьа сылпса-ауан, сөйсшындаz сгәахәуа, хгарта смоуа адунеи цәгъала сықәхон. Уаха шаанза хатала исхызгаз ахтысқәагыз срылан, урт сахъаха сыбла ихытдуамызт. Измааноу сыздыруам, еиҳа иналкааны еитасгәалашәон, Лыхнытәи аизара ашъахъ, Акәа ҳгоит ҳәа ажәилараан Баалуаа раштағы ҳаныіказтәи аамта – аиҳарак атыхәтәантәи аимгеимцарақәа. Үсқан иага умхәан сычкынамзи, үсқактәкъа схы-сгәахыз исзаамгозар акәхарын, мамзар изакаытә гәақра ғәғәази ҳазтагылаз! Хара тәылак ағы саҳыіказ есымша исгәалашәон Акәа гашья амоукәа цәгъала ҳанеилахаза, Маршын Алмахситтың ҳзықәгәйшаз акғыз анхзааимыцха, сара уртгыз егыыртгы зөйз зынза срыцәтәымх, шақа сзатәха срылахаз... Апхыз еиپш исгәалашәон, Акәа шырзымгоз анырба, ажәилара напхара азтоз ҳаруаа, хфициарцәа шақа еиғыхоз, шақа аимак ғәгәа роуыз. Атыхәтәен урт ирызбоит дырфегъых абжыуаа рышқа ирулак ацхаражәхәафәа рыштырц, – устәи шәеенидкыланы шәғыншаша, шәхадгыл, мамзар Апсны зынза ишықәзаауа жәдьируаз ҳәа. Абжыуаа рахцәа ирацәажәарц уахъ ирыштыт Маан Уазбакы Запш-ипа Учанеи, Жәаны Салумани.

Амфақәа зегызы кын, урт уахъ цашъас ићартцаз сыздыруам аха, иахълеиз раЖәа абжыуаа аиҳарағык иридыримкылеит, шәтүрзшәа ахы аншәыртцысуаз ҳара шәхаздаама, уажә Акәагыз аншәымпүтпүшша шәаант, шытә ҳазлашәыхәап зышәгәахәузен ҳәа рыпсахы пыжәкәо ицәажәеит. Пытәвыйк ргәы иамукәа ацхыраара ақатцаразы ибжәкжоо ишалагазгызы, зынза ахәгыы-ағғыз иқәимыргылеит абжыуаа раҳ Гыргәал Ачачба. Уи, Маршын Алмахсит иеипш, атыхәтәантәи аамтақәа рзы аурысқәа раҳъ иадцәыланы, рәғылара ҳақызың, ҳажелар ахье-икәаҳархаша ҳазхәиңдер еиҳа еиңуп ҳәа рабжыигеит, аха иҳәатәи заҳаудаз, наќ-ааќ еибаргәааны еиңиртцит.

Цабыргны, урт ирхәоз иашан, убас аурысқәа аханатәгыз саб дры-дымгылаэтты, Маршын Алмахситты, иаб Бааталбей дышрыдгылахъаз еиپш, дара раҳъ дмиасызтгызы, саргыз Лыхны аибаќәаќәара аныіка-ла, зназы ажәлар ныскыларц саламгазтгызы, Дәрыпшықа, лакраа раҳтынрахъы сцаны, уантә Акәақа, Көльман ишқа – «иирткәаз азәи сиғызоуп, сөйишәх» – ҳәа ашәкәы смыштызтгызы, уаанзагызы – «сыкә-ша-мыкәша имфағысуа ахтысқәа сгәапхом» ҳәа шысқәахъаз аурыс реихабыра ирмахацкәа, атызшәа еиғызкааз среинуаны срыпхъаазаст-

гы – Ағсны инхазгы уағдықамкәа, аубыхқәа реиңш, зегы ҳшыжәла-рыку мxaцырра аңара ҳақәшәон. Иара усгы арт ахтықәа шақағрықәзыда!..

...Исгәалашәоит, Абжыақәаи Абжыуааи ҳадымгылеит, Далғагы Маршын Алмахсит даҳпышрхагахеит акәымзар, Ақәа ҳгон, Ағсны зегы ахы иақәитаҳтәуан ҳәа шақа иғәамтны шьюук цәажәоз, аха уи үсқан еғызылымтүауз усын. Избанзар, ҳара Баалуаа рашта ҳайбаргәақуа ҳақәнатцы, Ақәа ҳбаатә ағапхъя иааини игылахъан аинрал-адмирал ибирақ өзагылаз, «Тигр» захъзыз аурыс еибашыга ғба ду. Уи иаанаге-ит, дырғегых дара рбышәала иаҳхәозар, «Великий князь Константин Николаевичи царский наследник Николай Алексеевич».

Урт, уаанза арақа иаахъаз Кавказ ахылапшоғы иеиңш, ырғба иша-атыңыз еиңш պшрак қамтакәа, аурыс еибашыцәа ыр-хәтәқәа ахъы-лаз иаҳьабалак рпозициақәа инарылс-аарылсны иғәартеит. Уи ашытась, амшын ихғылаз ағбақәа рөғыи инеини, уатәи амшынуаа-аибашыцәа ахъынзазығатаз лабәеба ырблала ирбейт-ираҳайт. Дара убра рнеира инақәиршәатәкъянгы, урт ағбақәа руак («Воин» захъзыз) պшынфажәә өи фышәөйк асолдатцәеи ҭаргалеит. Ақәа шытә уағы иртомызт – рәаз-дүрхион Гәдоута адесант ырзұхара. Адырғаене, табырғны, Қырызхеи Гәдоутеи иагызхыргеит аа-баталионк аруаа, аполковник Бибиков напхтара зитоз, ағаға-дгылқәа рөғыи инаргеит бзырбзанла ахысра иаңқазас дивизиак аибашыцәа. Урт инарыштарххны дырғегых Псы-рзха, ажәйтә апсхацәа раҳтынра ахъықаз ағапхъатцәкъа изхыргеит «Гәриратәи аршыақауа рдружина» ҳәа изыштың, аиҳарак ағырқәа ырла ишықәгылаз хә-баталионк. Урт напхтара ритон аинрал Левашов зыжәлаз. Адырхәене Гәдоута дааит атауд Мирски. Арақа изхыңыз адесант ирғагыланы ирабашыуа ҳәа раңәак уағ дзықамлеит. Ирабашыит ҳәагыы, асқатәи ар рөғи ирылшагәышози – ма изакәйтә абқыарзи урт иркыз, изакәйтә бзарбзанқәази ирымаз!

Мирски ас өғагылара ғәтәак қаззо ықамшәа аниба, даақәгъежъаан (Анхәен, Қырызхеи, Ешыреи аламкәа), Бзыптын иатданакуауз рхатарнак-цәа («рыстаршынцәа») зегы Ғәдоута еизигеит. Урт ирыдицент азыблара еиңш ауаапсыра еилагъежүауз ажәлар шықәыркырц, дазустзаалак азәи иеимыртцысырц.

Абри ашытась «Елизаветинский полк» ҳәа изыштың бзарбзанла еибытаз ә-баталионки Лыхнықа рөғысадырхеит – уа ҳаҳтынра аштағы ишыны икакъыз Кониар иуаагыы иарғы хъзы-пшала ыржра мәғапыр-гарц. Уи анаос ахара зду зегы ахъдырхәирц. Ашытась Мирски иеиха-

быра ус иагырызицҳайт: «Вчера похоронил с почестями мертвых и скег дома в Соук-су».

Арт арақа абас рускәа ианрылга, ар Гәдоутақа ирхынхәны еиңааргахит. Арақа еиңеизыргеит ҳқыҭақәа «рыстаршынцәа». Ақәен Абжыақәеи ирыңданакуаз ақыҭақәа ишрыдыртахъяз еиңш, артгы рәғапхъа дтәнны иқәдышыргылеит «ма шәшүйжәларку ҳхәатәи шәахымдо шәышәшыртаслымроуп, мап anakәха, еибашьрыла шәықәаҳхыроуп» ҳәа. Бзыпдаа арт ас рхәаанзагы «хшәабашуам уаҳа, ҳабызъар шытахъоит... хтынкъас ихашәтәлакгы ҳазыразуп» ҳәа ражәа аарыцхагәышахъан. Уажә «кастаршынцәагы» ирхәаз уи ауп. Арт ас рәандырмашыца, Мирски, ҳара хтәи иакҗеит ихәан, иерыцәгъазаны, ус акәзар атышәа ахы зыртсызыз, аизара ду еиңызказ азустәоу ҳаҳәаны, рызегъы шәнапала иааганы ихашәтәроуп, убри анафс, ҳбаахкырақәеи ҳусхәартәқәеи рәғы еимыртәаз ҳмал зегы шәырғъежыроуп ҳәа ридитцеит. Атаможникцәа рѣни еимыртәаз амал иқаҳталак ихархынхәуеит, атышәа зыртсызыз, аизара ду еиңызказ ҳәа шәа шәызҷөу рыпшаареи раагареи шәаҳзақәыргәүгәм, изузүтәоугы ҳаздыруам, рхәеит. Мирски арт ас шырхәоз идыруан, уи акәын ииҭахызгы. Абри өарпас инықаитдан, заа игәи иштеикхъаз еиңш, зегы рабызъар «рыкәнүхра» днахыццакит. Жәлары зегы иаарылархәеит рабызъар шытартац. Дазустзаалак забызъар цәырзымгаз Апсны дшалахцо идүруаз ҳәагы имақарит. Ажәлар абригъы иағагылар шалшоз зыхшығ азызшұхъяз Мирски Адлери Гагреи рыбжъара иғылаз ар Бзып нырцәка риагара дазхәицхъан. Иара убас уаҳа иааигарц избхъан Севастополтәи аполк абаталиони хышәәфык аказақәеи, Константиновскнәи даеа ф-баталионкгы урт инарыцьртац, уи анафс Апсны ахәаақәа ирыдыргаларц Қебина аобласт аначальник атыпантәи ар рғанхъала ихатыпудағыс иқаз аинрал Гейман напхгара зитоз ар рѣнитә даеа хә-баталионкгы. Урт уажәнатәгъы Санчара шықоу ақатәарапқәа ирхытәни аара иалагахъан. Зегъ рапхъа иргылангъы дара Дал-Цабалқа итәланы ауаа рыртаслымра хықәкыс ирыман. Уаанзагы уи аиңш «яус бзиахә» Кавказ ахлаңшыи ихатагы Мирски иабжъеигахъан: «Если состояние Сухумского округа и Цебельды в особенности сомнительное, не сочтете ли полезным теперь же двинуть отряд Геймана через перевал? Полагаю, что это движение весьма будет содействовать быстрому восстановлению там порядка».

Ус Лыхни уи акәша-мықәшатәи, егъырт ҳқыҭақәеи рәғы ажәлар абызъар шытацара иалагеит. Мирски арақа ихатыпдан иаанижкуаз аполковник Бибиков иқаитцашақәа наиахәаны, Псырзхака, аинрал Левашов

ир иманы дахьгылаз ашъка длеит. Уи анапынта иицент Анхәеи, Псырзхеи, Ешыреи ирыланхо ауаапсыра иргаз амал архынхәреи Лыхнытәи аизара аиәкаафцәа рцәыргареи анхафыжәлар ирыдитцац. Ари ас анықаитца, егырахь иахъабалак еипш, арағагы ажәлар мап ркит. Мап анырк, абъяр дыршытатарахь дниасит. Ашътахь иара – «Бзыбцы начали выдавать оружие, но вяло. Придется, вероятно, употребить военную силу. Дал срок до 26. Считаю необходимым обезоружить постепенно всю Абхазию» Кавказ ахлапшфы иахъ адырра қаитцон.

Убри аамтаз Акәа изхыцит Константиновскынәи иааргaz ф-баталионк ар. Иара убас Бамбора иааит Севастопольтәи абаталионқәеи аказақцәеи. Иаарласны Гәыма иналалараны икән шыхала амфә иқәвз Гейман иргы. Убри данаауа аечы инақәышәаны интәөн Анхәаи, Псырзхааи, Ешырааи абъяршытатаразы өхәарас ирызпиртәахъаз аамта. «В случае неисполнения этого приказа, Мирский грозит «Показать пример над теми деревнями и страшно наказать».

Абъяршытатаразы абарт ахқытак ирымаз убри аөхәара аныңтәоз аенүңтәкъя, аполковник Разумихин напхгара зитоз х-коллоннак ар Гәдоутантә Псырзхака рәаадырхеит, урт «ршыафәкәа» рөйнәрыкәышәаны уахъ амфә иқәлелит Левашов иргы. Абарт аколоннақәа зегыы зныкъярала, убарт ҳахқытакгы аарыгәтүлакны, инархыкәшаны, дара-дара рөеимаданы амацәаз итаркыр акәын. «Таким образом Мирский надеялся захватить не только пустые дома, но и жителей, или часть из них, тем более, что появление отряда генерала Геймана затрудняло им отступления в горы».

Аколоннақәа зегыы ырғатга зпозициақәа ыкәз аинрал Левашов, ауаа абъяр шытатара иақәшашатхар, абъяр аизгарта иазалхыз атыпсағ данәеилак, ир ааникыларц адтца иман. Анхәаи, Псырзхааи, Ешырааи рабъяр шытартцо ианалага – уи уақа итып дахымскәа иөагъяаникылелит. Ашътахь абарт ақытакәа рахъ ирыштит зхыпхъязара еиха имачыз аколоннақәа, уақа урт ирпүлелит бүльяр зкымыз ауаа.

Аполковник Бибиков напхгара зитоз архәтакәа Бзып азиас иаңыз егырт ҳқытакәа ыршкә ифейт. Иахъабалак жәлары зегыы Гәдоутақа, Пицундақа, ирзалхыз атыпқәа рахъ икылсны, рабъяр шытартцагәышон – ар рнеира иазымпшкәа. Икән абъяршытатара иацәйбналозгы. Урт аиҳарак Псхәықа ихаланы, уинахысгы рхы ахъдырхара рзымдыруа, Маршъян-штағы рөеидыркылагәышон...

Абасала, Бзып иатсанакуаз ауаапсыра зегыы рабъяр ыркәненүрхит. Ари аипш ахырзаман цәгъя, Аңсны жәйтәзаахыс иага мықемабара

ахтнагаххазаргы, ахаан иақәымшәацызт. Ари ахъымзг ду рызхымго, жәлары зегыры гәрә итауазыруа еиңтәзыуон. Ирыңтәзыуон раҳцәағы, рыпсабарағы...

Арт ағьамыңға цәгъя итазыргылаз ачынуаа, Бзыптыңка абас рускәа ианрылға, Ақәа аокруг ҳәа изыштыңз иларкны Кәйдрынза инхоз ҳая-ажәлар нап рыларкит.

Кавказ ахлаңшоғы блеихмырсығ ари дашъклапшуан, «покончить раз навсегда» ҳәағыы адтца қайтахъан. Уи иаанагон даеакгы: «По отоб-брании у них оружия применить к ним... сожжение аула и поголовное его выселение в Россию». «Не найдете ли возможным и полезным, – дтцаауан уи, – хоть несколько или даже одну деревню в Соук-су или окрестных немедленно сжечь и отправить в Ростов?» «Убежден, – ихәон иара, – что подобные меры сильнейшим образом подействуют на все абхазское население и заставят их... исполнять наши требования».

Ари ауағы уи ағыры даанымылакәа, – «считаю полезным и всех остальных бзыбцев также выслать немедленно в Ставропольскую губернию, что нетрудно будет исполнить с приходом отряда генерала Геймана», – ҳәағыы ааицхаяуан.

Агаҙетқәа излархәоз ала, «вслед за этим было приступлено к обе-зоружению той части населения Цебельды, которая принимала участие в восстании, а именно жителей сел Абгалахара, Амхел, Герзеул – всего около 400 дворов. Жители Цебельды и Дала, не участвовавшие в вос-стании, просили Мирского не двигать войска в этот район и предоставить им склонить тех, которые предназначены в обезоружению, исполнить приказ». Мирски, уи дақәшашатханы, ир Маҷареи Къалашәыри ирхымгакәа иааникылент. Гейман ир Гәымстә ишықац ићан, уахъынта «даушла» зегыры рәа итарзызо.

Абгалахара, Амхъал, Ҙаңарзаул ақытақәа рабұар шытарцент. Маршын Алмахсит изларабжығаз ала, табалағыы раңағыны абыуар шытатцара иақәшашатхеит – шытә уаҳагыы псыхәа рыманы ићазамызт.

Аурысқәа, абри «аус» ианналага инаркны, зынза 63 қытада ирыланхоз ҳажәлар рабұар «рыкәннырхит».

1866 шықәса нанхәамза антәамтазы, Аңснынта иаҳаз ажәабжы де-игәырғыны, Үрүстәила аимператор Алықсандр Аффбатәи, – «радуюсь лучшими известиями из Абхазии» ҳәа ааицхаяуан.

Бзыптың қытак аанмыжкәа зегь рабұар анрыштыдышырда, «Ап-суа отриад» ҳәа изыштыңз ар, шытә иатахым ҳәа азыпхъаζаны, уи иа-лаз зегыры рифоныћақәа реимырпра иалагеит. Урт Аңсны иалганы амфа

рықәтцаразы аплан шъақәдүргүлент. Атоурых шәкәрә ишырхәо ала, «план эвокуации войск был одобрен наместником. Сперва была отпущена «милиция», затем – 37 линеиный батальон и 30, 31, 32-я роты. Части 39-й пехотной дивизии выступили из Келасури в Мигрелию двумя эшелонами. Генералу Гейману, за отсутствием кн. Мирского, было поручено как можно поспешно отправить в Кубанскую область, часть морем и часть сухим путем, войска его отряда, а так же пехотную дивизию...

Временно в Абхазии были оставлены, кроме местных гарнизонов, два батальона 19 пехотной дивизии, взвод горных орудий, две сотни казаков». Миркси ус ихәөн: «Они будут там полезны до окончания суда над главными виновниками и поимки беглецов».

Кавказ ахылапшылар идцала Ақәа иаптдан аңғылауыстцаара иазкыз ә-комиссиак. Урт руак зызыгызгы – Лыхнытәи аизара иалахәыз азуст-цәоу, настыры ахара ахынтарыду шъақәдүргүләнди, урт раҳьтә еиҳа ихадараз аиғекаафәә «полевой суд» җәа изыштәз ашыауга ратара акәын.

Аафык абри ашыауга здырпхъазалаз бналеит. Иркыз хәфык – Шъақрыл Наурызи, Запшь-ипа Учанеи, Плиа Mcаусти Қартқа, Метехътәи абаҳтахь иганы итаркит, «каждый в отдельной камере». Арт аныргоз дырбаандарыны уахь дганы дтаркит сара саб иашы Алықьсандргы.

«Полевой суд» иартеит жәохәфык. Урт раҳьтә хәфык – Маан Қазылбақы, Қалтты Ҳанашәи, Қақәчал-ипа Мзауци, Ақәа ҳбаата аварағы, амшын ахықәағы инаганы, уаа-зқұфык ишырбоз икыдцан иршыт.

Аизара иалахәыз даечә әнейжәафык, Аңсны иалцаны, рәахымаймахәра ихыртцеит, иршыт. Урт рлахынтақәа срылацәажәеп ухәар – иреиҳазоу шәкәылгы ианзалашам!..

* * *

Уажә абра ибжыагалашәа, иааркъағзан исхәарц истаху – аибашыра ззеигүү җәа адунеи ағы жәлар ықазам. Уи зхысчәаая, 18-тәи ашәышықәасзы Җаман адгылбжылағы инхеит Некрасов зыжәлаз азәи хадас дызмаз, зхы иақәитыз ақазақцәа. Урт есааира иеион, рхыпхъазара иацлон; азахәкәеи дареи ажърацәара ду рыбжылалеит, еиуацәахеит. Ус баша қыафшақә, рыбжыара нақ-аақ қәылларақәак Қарымтозар, еимак рыммамызт. Уажә атыхәтәан ари ашәышықәасак Кавказ ицоз аибашыра уртгы аибарфағзәа иаларгалан, еичдырчан, ртагылазаашы дрыцәгъазеит. Ҳара ҳажәлар реиپш, зқұфыла атаацәарақәа хтәаны ахәаанырцәка ацара иағын. Уимоу Урыстәила ацентртә губерниақәа рәкнытә

ажелар ахыцны Америка^{ка} амса иқелейт, еиғу пәтазаарап ҳзыпшаа-уазар ҳәа...

Абар, иааиңумшьартә, «смирись Кавказ, идет Ермолов» ҳәа зыбжызыргахъяз Пушкин ифымтак ағы, уаанзагы Оренбургтәи агуберниағы иқалахъяз хтысқ дшалацәажәо: «Сия обширная и богатая губерния обитаема была множеством полудиких народов, признавших еще недавно владычество российских государей. Их поминутные возмущения, не-привычка к законам и гражданской жизни, легкомыслие и жестокость требовали со стороны правительства непрестанного надзора для удержания их в повиновении. Крепости выстроены были в местах, при-знанных удобными, заселены по большей части казаками, давнишни-ми обладателями яицких берегов. Но яицкие казаки, долженствовавшие охранять спокойствие и безопасность сего края, с некоторого времени были сами для правительства неспокойными и опасными подданными. В 1772 году произошло возмущение в их главном городке. Причиною тому были строгие меры, предпринятые генерал-майором Траубенбер-гом, дабы привести народ к должностному повиновению. Следствием было варварское убиение Траубенберга (ҳара ҳөй Кониар еипш), своеволь-ная перемена в управлении и, наконец, усмирение бунта картечью и жестокими наказаниями...»

* * *

Аңсны иқалаз ахлымзаах хтысқәа рыхъя-пұқыақәа, рызбахәкәа заҳахъяз, ирылааζаз, хаталагы акырцъара лабғаба ирылапшхъяз, зхы-згәы маңыстысса итәгъежекхъяз сара, атыхәтәаны залымдаррала еиҳа-ты еиңәаз атагылазаашья зауз җажелар Аңсұра сазыркуа ианалага, пәтазаарас исоуыз зеиңшрахаз шәара шәазхәыц...

Иахъа шьюкы ирхәозар қалоит ихатәы бызшәала дзығуамызт, ҳлитература ашъапы изымкит ҳәа. Исымазма сара уи аиپш атагыла-заашья? Иқалоит ирхәозар иара убасгы, аңсуа ахцәа жәйтәаахысгы ағыра апрымтәйт, агәхъаагыры рымкит ҳәа. Үсқа иркын агәхъаа, аңсу-аа, шамхамзар адунеи ағы уағы ианимазамызгы рхатә ғырарыман, аха шъаартқырала иаая ртоурых-мәғәи ирцәызит. Мшәан иқами, ан-бан акәым, шытанкыла аңсабара ианызааз ажеларқәа!..

Тәым нбанла, аха схатәы бызшәала сара зыник-ғынта сеанысшәе-ит сыйгәтыхақәа ғыфора, аха аухәан-сұланқәеи ақыба-зыбақәеи иры-гәтәлагылаз сара, уи раңаак сгәахәтәы сахынагзомызт, еиҳа имазе-из, еиҳа алитетратә традициақәа змаз (атоурых ағы акырцъара

ишишалахъоу еипш) абызшәақәа схы иархәаны суаз-ажәақәа рхәара салагеит – гәйла-псыла, ламысла изакәызаалак еицакрак сымазамкәа, сыпсадгыли сыйжәлари рзы сшыкац сыйканы, сапсыуа хатациъаны. Ус наңаза сагъаанхеит Анцәа дүззә имчала! Егырахъ, схата разыла сше-иқәымшәаз, сқәыпшраан сыпсы зығхәараз лареи сареи лахынцала ҳешенинасыпымхаз, уртқәа зылхъяз ухәа ртәи иара усгы схы иатәашьана сывзлалацәажәарызи, ма ғыл-бзыкала еитаҳәашьа амоума!..

...Стәила салцан сахышынта, сажәымтүрх Аңсны сахъааизгы, асадахъка үзара ишишхәхъоу еипш, залымдаррамзар егъсымбо салагеит. Арақа аптыкәара рыман уаанза саб ацәыслампыр еипш дтүржаяуз, аурысқәа урыдгылоит ҳәа дыхтакны иблақәа ҭызхуаз, амхаңырратәкъагы (ицошәа зеңбатданы) зыңсажәа ацәынзырхаз ағызмал-цәа, ақбачақыцәа, саб иеңихәақәа зтапаңыцауа иныкәоз, дегызмаха еимыртәаз ҳағынаматәақәа зығны иғнагылаз, ҳәашәтәтәэи матәақәа зшәйз, ҳмал иалачоз, зыжелар ирзеңцәоу ада ирзеңгү ақ қазымтазоз, ауаа-хәашгашқәа, апсықымкымцәа...

Саб ипсыбағ Воронежынта иааганы Мықә ауахәама ағынтықәа ианаңжнахыс, иҳатгәын снапы нықәсшыларц азы, лассы-лассы сцо-саая сакхыбжъазгы избоз-исахауз раңаан. Сгәи иахәартә ицәажәоз ыкан, аха исгәампхашақәа зхәозгы маңғымызт, урт «аамта ғың» рыхәфа тнақъахъан...

Ахәаанырцә ақәзар агазеткәа саби, саб ихылтшытреи, инеидкыланы ҳажәлар зегы рзы аиакәым-баапс рныртсон. Ахра змырхыз жәларык иртцеиз сара, Стәила ағынтықагы антыңгы ицәыртцуаз ҳағаңа ғыңқәа ғаңыселар ақәйт. Схынхәни Аңсныка саңзагы, Кавказ еипш, егырахъ ахәаанырцә ититцуаз агазеткәа рдақъақәа рөғғы исылшоз ала сыйқәгылон...

Арақа Аңсныңгы ҳажәлари урт рахцәеи рзы абаапсы зхәоз ғаңысөү-еит ҳәа салагағәышеит. Убас өнек слымха иаатасит – Гәдоута иапну ҳқытакәа зегы агрономс ирыртаз, Ефимов зыжәлаズ хамхапағыз, Лыхны еизарак ағы, пасатәи ҳақтны-әнны абаашьапы ашқа ихы нарханы ииҳәаз: «– Арт абаа-хыжәараҳкәа злеибарку ахажәкәа, иҳәеит уи, ажәлар рыхәфала иаагоуп, убри ақнитә, уажәи иахәтәтәкъоу, шәабаңәа убас аңызмайтәа цәгъя итарғылан измаз ах ихылтшытра иатцанакуа зегы ааганы, абрақа, рыйсы штоу, убарт абаа-хажәкәа иртиджакызар ақәйн...»

Ари иажәа-хәапсақәа ззырхаз саби, саб иашыцәеи, ҳара урт ирых-шази ҳакәын. Исаҳахъаз акы еипшымкәа ари сгәи ғнажәеит!

Анцәа иңшыаны, ҳажәлар ари «агитатор» иеиңш иғәымбылцьбарам, иагъгазам акәымзар, табыргны, инахаштагъежыны, абыржәтыңәкъя ҳаҳәдаңә ҳанкны ҳнаганы, ҳапсы штоу абаа ҳагъаттарымжуази – иқаҳтәрангы иқаҳызи!

Ари ауаф хтыпшша иабеидыруаз сара сабаңәеи урт напхгара зыртоз ажәлари иреизүіказаашыңақәаз. Уи аңсуга жәлари урт ирхыргахью ртоурыхи рыхә ишъон Урыстәйлатәи абаршьчинеи уи иатагылаз аба-тракцәеи ирыдкыланы. Урыстәйлан аба-тракцәа жәфала ахаңәаагара маңарағы иаанрыжкуамыздың қаңқәа, иаарысуга рәқәақәагы аңа ахырхәөн. Аңсунтәйлан ажәлар рыңғастааара аиғекаашы зынза даеакала иқан. Зегын ңхон-интцуан ирымаз-ирыхызың рызхартә еиңш, иқамыздың ағарцәаагы атәңдәагы. Аамстәеи анхаңәеи ҳатырла еиңшынхон, гәыхәптихшлана аибааңзара рыйжын, пату рықәеибатдон... Абар зны сара слымхә ишаңауз ар иреиңш даеа чыннағылгы «Шәарт шәабатәи ҭаудаңоу, шәынхаңәеи шәарен шәеидтәлан креиңшәфозар, еишәа-чарак шәеиңшахатәозар, шәызлеңшымхәа егыңкамзар» җәа аеңныхәа анықаңта, ңхағык – «ааи, ихәеит, уара үиашоуп, ұхатқы аиҳабы, ҳара анхағыжәлар ҳатаудаңәеи ҳарен еиңшымра ҳамаңам. Ҳатаудаңәа Анцәа дыргәлашәалоит, убри ақнитә ирдүрүеит, уи даргы-ҳаргы ҳаипшны әба-әба напи, әба-әба шыапи, әба-әба блеи, պынгак-պынгаки, өүки-бзыки ҳаманы ҳишиш. Анцәа ҳаипшимтәйрәц ىтахызтәгы, ауағытәйсаса ибызшәала иңәжәаларын ҭауди-аамыстен затәйк, урт ԥшыба-ԥшыба бла րымазаарын, әба-әба ртыпсан, убас итегеси, ҳара ҳакәзар, рахәтес ҳәааларын, латас ҳшларын, ҳәатес ҳәәирларын, ҳагын-қәаларын ԥшынаңхал.. Аха мап, ҳара ҳазлеиңшым егыңкам, ҳатаудаңәа бзия ҳарбонит иашьеиңбашақәак реиңш...».

Аурис еиҳабыра Аңсны анексия анызыру аштых (апхъан зызбахә сымаз атыпантәи асоциалтә еизүіказаашыңақәа ахырзымдыруаз ақнитә), 1861 шықсаңтәи ареформа ҭатғәсис инықаңданы, анхаңәа «рхы иақәитүртәйрәц» ианалага, иқалеит анхаңәеи дара ҭауди-аамыстен реиңдкыланы абұарштыхла Лыхнытәи рықәгылара ду. Уи өйтгас иамаз зегъ рапхъа иргыланы қәнамгарыла анхағыжәлар иахърызныңәз, дара ҭауди-аамыстенгы ахъатәарымбаз ахъымзғашароуп. «Иарбану, рхәеит анхаңәа, зыңбытә ҳхы ҳақәитүртәраны икоу, ҳара усгы ҳваңәа-паҳәада зхы иақәитү жәларупеи!..»

Абрин иахъканы иқалаз арыцхара дуқәа рыштых аба-жеке аамта шщаңхазгы, дырғеғыых иғыцххараңа исахауз, избоз азалымдар-рақәа сзымычхакәа, сабаңәа ртоурых сахашшаауа, өңец знат ата-жеке

ұқалаз ақынтықарра ағаңхъа «ахырқыиара» салагагәшьеит, аха уи шытә изакәзызаалак лтшәак амамызт...

Ұс, ағенышыбжыон ажәған каххаа ишүеңдір еиңш, дәеа хырзаманк ааҳалағит – Урыстәылан ах дахырхәеит! Акыр шықса раахыс нақ-аақ еиғагылаз апартиақәа рахтә абыльшевиктә партия ҳәа изыштыз, бұйарштыхрала аусқәа еиғекааны, аиаира агазаап. Ишъақәдиргылент аамталатәи аиҳабыра. Иаарласынгы ари, уаанза Урыстәыла аимперия ду ахынза-наңаа зо иатданакуаз атәйлақәа рөы, иаҳабалак ахынта-ғынтырақәа ахылғиаауа иалагеит. Қырттәылагы асоциал-демократцәа ҳәа изыштыо шыуоку «хтәыла иаҳъа уажәраанза изтәз ахәура итаххроуп, уи аамта айт» ҳәа еибархәхәо иғағылент. Дырғегых устәи арахь «ғырттыңк» ағаңнамахаши... Харт, зымч ғәғәлаза изшәахъоу, шытә иҳалуршагәшышози – ҳхы абаҳархоз, ишпақаҳтоз? Дырғегых гәтәириха иҳасит. Арахь ажәйтәтәиқәа ҳаҳтә инхада? Дырғегых саб иашъа Алықсандр иоуп иаарылқо ҳәа икоу, нас Ҷыота Ачачбеи, Астамыр Инал-Ипен. Убас Ачааи, Чачаани, Маршъанааи, Ем-хаан үхәа азәйк-ғыңызак рыңқынцәагы. Абарт зегъы ахра еиңш дәрүлхәхәо дәғалылагәшьеит Маршъан Таташь. Ари ҳара дхаҳәшыапан. Аиашазы, дгәеизырхаган. Даара згәтәа еилгоз, зхи-зыхшығи тарыз, аңсуа гәағы ду зызтәз уағын. Таташь дынчылжелан Ҷыгъардантә Ақәа са сөғи, ма Дранда, ҆кәыргыл ҳәа иаҳъаштыо ахаблан саб иашъа Алықсандр иғы даауан. Джағатқато, деилыхха-еилыхха дәвіжетәи Ақәа сынхартағ сбартца данаатқылалакгы, мтәйләшәфада спыруа ажәған салаларц егъысигымхо, саңсақақәа зегъы схайрштуан. Ҳапсадғыли ҳажәлари рлахынта ҳаҳъалацәажәоз иара уи изхәйицшы даараңа исгәапхон, аха шытәи ҳпейиңш зеиңшрахашаз иарғы сарғыи иҳаздыруамызт...

Урыстәылан иқалаз ҳәа иаағыз ажәабжы зынза ҳшъара ҳақәнәкъазеит. Ега умхәен, ҳақала ибзианы иаҳдыруаз (Таташъыны знык-ғынтытә иара иғы дцахъан, нақ-аақ ахамтақәа еимырдахъан), аурыс ҳәынтықар дахырхит – Аңсны ахра ҳәа егъыкәм, ицкәа-шәкъа иал-гейижүеи акраатцуеит. Ганкахъалагы сғыи иаахәеит, Аңсны мояу, иара ҳ-Кавказ зегъы аумеиқәатцәа итазыргылахъаз аиҳабыра рчынуа абас руғұхәара ахъааз, аха дәеа ганкахъала, цәгъа-цәгъала ҳарт инхаз ахың-ғыңыз макъана ҳаңыр ҳәыңык ҳақәшәа ҳаануан, шытә ҳажәларғы ҳарғы мәғас илаххуазеи, ҳхы абаҳархо? Аңсны иаҳагылоу аурыс еиҳабыра ракәзар, дара раҳ иаҳаиргылаз роуп, шытә бғас иримоузеи! Қырттәылатәи асоциал-демократцәа анракәхагы ағытра иалагахъеит,

Апсынгы арахь иналатсаны, Қырттәйла шейбакәу зегъы зықоу ақыртқәа ҳзоуп, егъырт зегъы шәхамбааит ҳәа...

...Уҳадгылоу-үҳадымгылоу ҳәа ауаа сныртқо иалагеит саргы. Уабиаша Алықьсандри Маршан Таташы уара уажәа шхартқо ҳдыруеит, уртгы азааг – Қырттәйлатәи асоциал-демократцәа иҳадгылааит рхәеит. Алықьсандр иғәаанагара бзианы издыруан – уи, уаха псыхәа злахамам ала, дырғөгъых Урыстәйлан иааиз аамта ҳеанрааланы, автономияк (уи закәу иаргы үкәа издыруамызт аха) аҳасабала уахъ ҳалаланы, бзазашъак ҳхы иаҳтароуп, иҳәеит. Таташь иакәзар, зны асоциал-демократцәа ҳәа ицәыртцыз «хашыцәа бзиахәкәа» ҳхы иархәаны, абра иаҳхагылоу (шытә дара аурысқәагыр иртәхым), ҳапсы зфахъоу, ҳажәлар ықәызхъью аихабыра ықәхъцап, нас иқало аабап, иҳәеит. Сара уртгы егъыртгы срыбжъақазафхеит – ҳмыццакып, аццакра иҳазнауқәаҳью жәдидыреит ҳәа сцәажәагәышахит...

Ус ишаинуаз, урт ақырт-демократцәа рагъентцәагъ даргы арахь рәаархо иалагаజеит. Ишакәзам рхыпша аафуа иалагеит иара убас Урыстәйла аиааира згаз абольшевикцәагы. Урт ирхәо закәызи? Җауди-аамстөи иреиую дазустзаалак азә дхамбароуп, ахәыңы инаиркны адү икінзә зегъы шытанкыла иныртцәалаттуп, иқәхтәуп, рхәеит. Уи ашыапы ркит Урыстәйла ах Николай ихаҭа итаацәагы иаргы рныхрала. Петербург ақалақ «камилициа» ҳәа зыхъзыртцаз ажандарм гъекъуа иалазаап, иаарымпхъашәо – «унапсыргәытца ҳарбеиш» ҳәа инаидыхыло, нас «унапы амса ыңғазам, ус анакәха, җауди-аамстөи уреиуюп» ҳәа, иара уатқәкъя инаигәыдтән дыршыуазаап, ма деиқәпдән дғаны дтаркуазаап! Зхы изахәаэз хыма-псыма амшын ахь ирулак икылсны, ағбақәа иртәланы, ртәйла иалтңы ацара иағызаап – ҳара изныкымкәа мxaғырра ацара шҳақәшәалоз еиңштәкъя... Петербург сара хатала издыруа азәйрығы ршхъязаап, итаркхъязаап, ибналан ацара иағугы ықазаап!..

«Иауауен гәышаңа» ҳәа сгәы сынтауазырит, арахъгы устәкъя иалагар, уи азға-ғыры тысыр, атла иалкъаз амат ицхайт ҳәа, ҳажәла ықазамкәа иаахалгазашт – дырғөгъыхан ахсағыжәлари ҳареи ҳайчырчара иалагашт. Зны иҳаларгалаз, ҳагықәызхыз «ареформа» аан еиңш – ари шәымбои, шәызмырғыацо абарт роуп, шәзыншузен, иқәшәх нақ ҳәа нацәақәкыла, қәкъаратас, ҳаддырбо иалагашт. Абар уажәнатәгъы «иңхасымзар, усуғымзар азәы апыйкәара имоуроуп» ҳәа еибархәхәо рәғытбжъкәа ахъаафуа...

Ус рацәак мтыцкәа, Ақәа ағныцқа ахаан исымбацыз ауаа цәйткәя-цәйрасуа иалагеит. Иагъанбааи, шәанаңылбейт, апхъан «аழхытца»

хәа сызғыз, иагъанбаҳататқәе! Уи айт, аха уажә иахынтаааз ала-данта ақәзам – ағадантә ауп. Изакәи, мшәа, ақалакъ ағыныңқа иахъабалак атызқәа ирыднарчаблаз ақыаад-бұрынқәа ирнугы? «Да здравствует революция!» «Пролетарий всех стран соединяйтесь!» Иахъабалак икнахауп иара убас абирақ қапшықәа. Абирақ «ашыя» ахыкәкәо иқапшыны избахъадаз! Икыдызытада арт ағырақәа, икназхада арт абираққәа? Иагъанбаҳызеи! Мамзаргы сара аңа салаханы сыйказу, иана-амтәз исызгәамтоу!

Ус дырғөгүйх са сышқагы еиқәрыццак-еиқәрыццакны, азәазәала, фыңыа-фыңыала ауаа мәхәитца иалагеит – аиҳарағық тауади-аамстен иреиуоу, аха иааниуз анхаңаңы мачғымызт. Зегы еилыркаарц ртахын иқалаз атагылашаашьазы сгәи иаанагоз, иқан Қырттәыланта истаауазгы, Гырттәыланта иаауазгы.

Ара ҳәи ҭауади-аамстен рхылтшытрақәа аиҳарак ргәи змыртынчуаа са схата сгәи змыртынчуаа акәын – феижә шықса раахыс ҳарт ҳцәымғра ажәлар идзыркуаз «атамғъар асығаңәа» шытак зынза ирысакъаҳәамтака зашт, ақычақыцәа рус ۋ-напыкла иркүашт, ҳапсы зларцәйнхархарызыи? Ҳара абыргәа егъхаурим, аха ағар иҳатыланы иқоу ишпарыпсысхәо, ирлахынтахозеи? Аиҳаракгы ахәсахәыңқәа, ҳаҳышьеитбаңаңәа? Зақа дгәатеиуазеи Петербург ииз, аимператорцәа раҳтынра иаааз, уажә арахъ иқәтны иаааз сашья ипхә Мери хағымра – ус ауп саб иашыя-ипа Саша (Алықьсандр) дышлышшытоу. Ҳара дахъхәхәшшоу азы исхәом, мраңас дқапх-качкатәкъоит уи, лхылғы гәйкы мра хататәкъоуп! Уи лсахъа бзиангы итихит Алықьсандр. Мери лиқәлаңаңәеи лареи раңхыбыа рразжы зеиңшрахозеи, уажәнатә тмыхәхәарс иқоу зегы алаф рапхәар цәгъя иримбо иалагахъазар? Жәаха са сөи лөвізцәеи лареи анықаң даара срылабжьеит, шәгәрә шәмыйштын, ишыдыдуа еиңш қәа ауам ҳәа расхәеит, аха сара иразхәоз схата сгәи зеиңшроу рзымдыруа иқоума урт агәеилыңқаңәа! Константинополька ҳцар здируда еиңш еиңшәр ҳәа иңәажәон – уи өңиц мхаңырран! Иаңасыршәеит исылшоз ала, аҳаңай амарцьа, ус акы шәгәрә зынзагы итамшәаңароуп ҳәа сагынарықәтәкъеит. Иамузакәа иқалозар – Парижкоуп шәахъцо ҳәа рабжызгеит, сара Париж бзианы излаздыруа ала, сыйзгәакъаңәақәақ радресқәагырыссеит...

Сара хатала зегъ реиҳа сзыңшәоз – ара иахъа уажәраанза еиҳа-бырас Аңсны иахагылаз аурыс чынууа, Урыстәыла ах дахырхзар, шытә уи ибға ҳәа егърымамзар... арахъ дара аламала «рматурақәа»

шытарымдар, урт ықәцатәуп ҳәа уажәнатә зыбжызырыгы ақырту социал-демократцәа рұғаархар, дара ирыдғыло Урыстәылатәи асоциал-демократцәагы аңхыраара раҳтоит ҳәа рәазыркыр, арахь хазы аболышевикцәа уртгы еғыртгы ракәым, шәзыдғылаша ҳара ҳауп ҳәа ианжылалак – дырғегых ағстаагы изеилмырго апилхатцәкья қалашт, шыаартәырадагы изеилгашам. Акоммунистцәа анхацәа роуп амфа зытатәу ҳәа өүртүеит, уажәнатәгы ара ҳа ҳөгьы дара ирыхәаша қычақыцәақ «рөүжәтара» рәазыркхьеит... Урт абұйарс рнапағы икәртәшт. Үи абұйар зегъ рапхыа иргыланы ҳара изқәрыкыц ҳакәхап изқәрыкуа. Җауди-аамстен ирыхәазы даргы рақара, ажәйтәзатәи Апсқацәа раахыс, зыпсадғылы зыжәлари ирықәзхью уағ дықазам. Избанзар, жәйтәзаахыс тыхәаптәара змамыз аибашырақәа раангы ар рұзызақас иалырхуаз дара ракәын, иреигъзуу, реиха иазықатдоу аибашыцәа ҳәа иеъяжәлозгы дара ракәын – архыа инеиуаз, архыа итахозгы дара ракәын. Иара ус аилағееласрақәа, «ахақә» леирақәа раангы еиҳа иалазуаз дара ракәын. Хшатара захъузгырызырзомызт. Үс иқалеит атыхәтәантәи аамтәқәа рзгы. Еиҳа зтагылазаашы дырцәгъяз җауди-аамстен ирхынышыз анхәфыжәларгы дара ирықәзит...

Уажә иаанхазгыы нақ-аақ дырғегых ашәартта ғәтәа рышәхымс еитаалагылахит.

Абарт азтцаарақәа сгәақ-тәақуа сышрызхәыцуаз, жәлар реизара ду қалараны икоуп ҳәа аасахайт. Ари ианакәызаалак ҳәйкәл кыдызхъяз, акырынтәгы ҳақызызхъяз акәын. Ҳайталагахма схәан, баапсыла иаас-цәымгхеит. Аизара еиқызыкаа азустәоугы, урт хықәкыс иримоугы уағы издыруамызт. Ажәа сныртцеит, сара уеизгы-уеизгы сыйқазарц шыртакы ала. Мап зласхәарызи, усгыры сымнейкәа реизара ишаламгоз здыруан.

Иааит уи аизара ҳәа изғөз өхәарас иамаз амшгы. Ари ағены Ақәа амғадуқәа ирнимзжало лада-ғадантә ауаа раңағағданы еизеит – өыла, шыапыла, аиҳарак өыла иқаз ракәын зегъы. Ас ааигәа Ақәа ажәлар мейизацызт.

Зегъ реиха са сзыңәшәоз – асоциал-демократцәа ҳәа зхы зыпхыа зоз аменшевикцәа иаарласны убриақара аус руит арақа, жәлар реизара зынза дара ртәи ашқа ииаганы, ишакәым аурыс еиҳабыреи ҳареи ҳаиғарыжыр алшо!

Аизара ахыымғағырғоз даса атаможниа ахықаз ахыбрағ акәын. Үақа иреиңаз ауда тбаа-тыңцә ду иазымкуа уаала ипеипеиуа итәйин, ираңағағдан адәахь иавагылағызбы.

Уаала хыцәхәың итәйз ауада ашәхымс сагынхыңцит – агәйрқыхәә жәлары зегъы насхатғылент. Сара уи аипш ахатырқәтәра, егырахъ иага сыйзаргы, ианакәызаалак салхәдаагәышьамызт, аха астәкәя жәлары зегъы ырызиабара снырыртә атагылазаашья смоуижъеи акратуан – уи сааршанхеит, маңкығы сгөйсөеннатеит. Асоциал-демократ-цәа ракәзар, «феодалк» асқак ажәлар ҳатырқәтәраала иахысатцылаз рацәак иргәепхарымызт, Урыстәйлатәи аихабыра сыпсадғыл ағы дгыыл өйтк сымамкәа ишсымырхъязгы, аха уажә арақа «долой князя!» җәа рызғытуамызт.

Снеира иазпышыз ажәлар рәғапхъа снықәгыланы иаразнак ирасхәеит Урыстәйлан иңалаз аитакрақәа ырызбахә, ҳара макъана мөас иалххуа шахзымдыруа, ҳшымцәкыша...

Қартынта иааз асоциал-демократ-цәа аштыахъ ус үхәан-сұхәнны ирылартцеит – сара абрақа сықәгылараан ажәлар ирысныхәалазшәа Урыстәйлан ах дахъахырхәз, шыңа уи иабзоураны ахақәитра ахъааингәхо... Уи исхәаз сажәа «черносотенцы» җәа дара зыштаз «арусофил-цәа» (уртғы уажә ус ырыхъз зәоз дара роуп) иргәампхазшәа. Сара уи агәхъаагы мқыкәа, ҳашыңаа еиҳабаңа (Қарттәи асоциал-демократ-цәа роуп изғыз) шәрпидгыла, ахақәитра нагза аагарағы шәеициқәпа – ари згәампхо Москвака шәыхшығ шкыду здыруеит, аха еиңуп зегъы Қартқа шәеиципшлар схәахызшәа...

Аизарағ сара рағхъа сажәа ашъапы аныск исхәаз рацәак уаҳа егъа-цимтәкәа, ажәлар шәус шәара ижәдіруеит, абзиара шәзеиңбашшоит җәа нарахәаны, сыштәхъка схынхәит ауп.

Са санца сыштәхъ, аизара мөапызгоз иажәа импааны, тәмғәар асәйк дықәгылазаап. Уи ихәазаап Урыстәйла аамталатәи аихабыра ырышқа ирыштыша арезолиуция (уи закәу здырхуадаз) шышбақәдирғылаз. Уи апхъара далагазаап. Үақа «контрибуциада», «канексиада атын-чра» үхәа, ахан уағ имаҳаңыз ажәақәа рацәаны иалазаарын.

Ажәлар изакәызаалак ак рзеилымкаакәа, ргәи намәз, рхы намәз, ус еимпгәышьеит.

Рацәак хара имгакәагы, Урыстәйла еиғыркааз убри аамталатәи аихабыра иапнатеит иара анап атақа иңалашаш Аахың Қавказтәи ичиду Акомитет. Уи инаштарххны ара, Ақәа, ҳара ҳөй дырғеғых ажәлар реизара ду мөапғаны иалырхит убри акомитет Аңснытәи аихабыра – Ауаажәлларратә шәартадара Акомитет, уи напхгағыс дартеит саб иашы Алықсандр, амилициа җәа изыштаз, иахъатәи ала иүхәозар, Аңсны ағоныпқатәи аускәа рминистрс дшыақәдирғәтәеит Маршын Таташ.

Ари, иухәар алшоит, ҭауади-аамстен рахътә атыхәтәнзатәи фырхатца дүззан хәа. Убасҹак апсуа гәаѓи изтан, убасҹак ижәлари ипсадгыли рзы ипсү нтыркәкәа итихуан...

Иахъагы ахә нагзаны изшъахъада нас Маршан Таташы саб иашья Алықьсанди – Нхың-Кавказәи ҳашыцәагъ ҳарғы ҳайлыхәни ҳзеинш ҳәынтиңкәрра ғың аиәкаара аеазышәараөи ухәарым, аменшевик-циә ҳәа Апсны иахаҳаз (Цыуғъели апсцәеиримага дзаңызаз) ҭыркәца-рағ үхәарым... дырфегъых Ҭыркәтәйлантә ҳашыцәа ааганы, Апсны ахақәиттәразы изғыз ҭыркәпа ду ағы үхәарым – ирбаз ағъабаа?..

Атыхәтәен ҳапсадгыл Апсны дырфегъых изықалаз арыцхарақәеи азалымдаракәеи сахырханаңкәрра акәхап саргы саңылал зыраигәаз, дара абаңт ҭауисқәа анымфапысуаз – 1918 шықәса ҭагалан мзазы, анағос иқаларызиенш, ҳажәлар ирпеиңшхарызиенш ҳәа сышгәәкүаз маңара, сыңтазаара салтгәышьеит. Сызқәатың ылышит Мықә ауахә-ма ағынтың, саб иварағы.

Абас хырзаман цәгъас икоу зегыс срылапшны, ұйымығәас икоу зе-гыс сыйхыны, најаза сдунеи сыйсаңгәышьеит. Мачзак ахрататы ғәи збаая – сыңтазаара салтцаанза, сыйжәлар схы нарықәкны, аҳақай амарцьақәа, иааиз аамта даара ишәартоу аамтоуп, шәапхъақа шә-гәышәеаныз ҳәа суасиат аҳәара сахыхъаңз, сыңтазаара саналт ашытакх ақәзаргы, сыйжәхыз, ибзианы сеилызкауаз ауа азәымкәа, иғынтыңкәа иахыцәрткыз ауп. Урт сшәаң иашаны иахыкартқаң ауп. Абар уи иара злағу абызшәала: «Георгий Михаилович по своей выдаю-щейся способности и природным дарам мог сделать блестящую карье-ру, если бы захотел приноровиться к придворным порядкам и требова-ниям, но он, как рыцарь, всегда с негодованием и презрением отвергал все те компромиссы, ценою которых достовались почести и привиле-гии от бывшего самодержавного двора Романовых. В то время, как на-следников других владетелей за преданность престолу, покорность и принижение перед царским правительством награждали и именами, и чинами, и орденами, Георгий Михаилович, как неблагонадежного, ре-волюционера всегда держали в опале, лишили его всего наследствен-ного имущества, которое частями раздавали тем чиновникам, которые преследовали и его, и абхазский народ...»

Ари сымаңара исызкым, ари зыңсадгылы зыжәлари ажәйтәзаза инаркны иахъа уажәраанза зхы-зыпсы ҭыркәыштахъоу апсуа тцеңәа зегыс ирызкуп. Абас акәын дшыкәз уара упа затәгъы, уи иғынтыңкәағы, абас ауп ишыкую иахъатәи ахъзырхәагақәағы...

Абри ауп қазшыас имаз сара саб иашьеитбы Кәатиагы. Уи Сибрақа ихтсан иқаз, Маршанаа ирахәшапаз, сабду иашың Ҳасанбей Ачачба дхынхәны данаа, ҳаби Ҳасанбейи реиғагыларақәа раан, Ҳасанбей еиҳа диашоуп ҳәа дидгылент. Ашытакъ аурыс ҳратәра-мчра Кавказ имғапнагоз аполитика иағагылоз азә иаҳасабала ихағагы «ддырзит», аха уахь Үрыстәйлақа дахъахгаз атаацәара далалент, ихылтцыз атеңгы – Алықысандр Ачачба ҳәа ихъзи ижәлеи еидкыланы ирхәо, рапхъазатәи апсыуа сахъатыхө дүззахеит. Сара хлитература ашыапы зкызы ҳәа лахынцала сыйпхъазамхазаргы, иара ҳсахъатыхра ауасхыр азыштызтаз иакәны наунагза даанхеит. Иаб Кәатиа Ачачба аниакәхагы, академик Услар дицирхырааны, рапхъазатәи апсуа нбанқәа ropyтцара еиғызкаауаз, рапхъазатәи апсуа интеллигентцәа дукәа иреиуаз иакәын – дахъыіказаалак ипсадгылы ижәлари иғебылра дурынын, ихы-игәи итәйтәомымыз...

...Харт, Ачбей-Чачбей, Маршьани-Запшы ухәа, ҳшенибакәу зегвы ҳафнаңтақәа ртоурых – Апсынтыла атоурых дүззә ауп. Уи уафытәысса атәәгәа нахьшыны ашәкәи изаныхуа иқам.

Агәапшы змам атла тларас иалоузе! Ахәарш зығраланы згәапшы рфаз атлақәа пеипш цәгъя рымоуп. Ҳағацәа жәынгы-ғангы изыштыз ҳмилат иргәапшызы ауаа рықәхра акәын. Ирылдыршазгы рацәоуп, аха дырфегых, Анцәа ҳыыштаргәытца дүззә ибзоурала, ҳдоуха еиқәхеит, дара ишыртакъыз еиңштәкъа ҳапсы рызтымхит. Еғырахъ, ара дықоума, Тырқәтәыла дықоума, ҳажәлар иреиуо ираңаағзаны, милаттә ҹыдарак рымпшшо, информаданы, рхатә ҳағра рыммамкәа, рқазшы, руасфра еиңазкыз, ҳазшаз иғапхыа иқартқаз агәнаҳара ду дара рыламыс иама-зааит...

Атыхәтәан дырфегыхын гәеантцага-усиат ажәак аҳасабала ишәасхәо уи ауп. Апсны жәытәзәаҳыс иқырысиан-тәылан. Ақырысианра атыңдан атырқәцәа арахъ, сабдуцәа рхы иархәаны, амсылманра анықәыргала, ақырысианра бжызуда иалагеит. Уи шытакъа ҳыхыштытрах архынхәра, иага ҹыамығәацәгъала иқалазаргы, дырфегыхын сабдуцәа рыла иалагеит. Дара ирыбзоуроуп (иара убригы шықалазаалак) Апсны Үрыстәыла аеазааигәтәрагы. Ари лахынцоуп. Иахъа уи шәхаршты, мамзаргы жәытә гәағк ртцысны (гъянгъашқәақ рхәатәи хатданы), ганха ҹак ашқа шәдәықәлар – хаир злоу акахы шәкылымсыр алшоит. Иубац еиңәа убеит ҳәа, еиҳагыы ихырзаманзуу уадафрақәақ шәеитарықәшәаргы қалоит.

Аҳаҳи амарғыақәа, шәгәышәеаныз!..

Асланбей иң-иң

- Диашоуп сабду иашъя иң-иң – ҳдоуҳа ахаанғызы изуам, иага аеен-итанакырғыз...
- Изхәо уарбан?
- Асланбей иң-иң соуп.
- Иң-иң?
- Ааи. Асалнбей иң – Инал-Иң.
- Уаб Инал ихъязма?
- Ааи, Гъачаа драхәшьапан... Гъачрыпшыоуп дахъиниз, дахъааζазғыз.

Хабду Аңсны дықымтыр амуя мыш-мыжда дантадырғыла, ихи-ихшареи иманы Стампылқа дааит. Уи нахысгы Аңсны ахақөйттәраз даатыпхъаζа сабғызы дааигалон...

- Цаара пхашшарым, уара иухъзүи, иахъсыздыруа саңаутдан?
- Иалудыраагәыштои, иузәхәодаз? Ҳара «хұзә» убриақара идрыңғәжъеит, ҳаздыруагы ҳазбахә ropyсы иахъирзаан ирхәаζом... Шәлиман сыйхъзуп сара – Сулеиман-паша тыркәшәала, ус ауп сшырдыруа Тыркәтәылан иахъабалакғызы – «стырқә» еинралуп шытә. Синт 1838 шыққасы Константинополь – ус иашътан усқан Стампыл, ажәйтә бирзен-хъзы рымпсхазыл... Саб сыйхъызыз арраматззура сазикит (иарғы аруаа дреиуан, Аңсны еибашшыз Омар-паша ир рәғы дафицарын), иреиҳау арратә заннаат ала Лондон атара салиргеит. Сышқәпшызығы, арпа-еибашшыратә стратегик иахъасабала сыйбахә бзианы игартә сеңікастеит. Криттәи аибашшыраан акәзар, ар рғызак иахъасабала изгаз аиаана сыйхъз-сыпша қәғья ҳаракы иштәнахит, асултан ихата аүшшара ду сиңартә еиңш... Ашытахъызы, сшаан-шааниуз, тараадырра иаңшы маңара, Константинопольтәи арратә тараиурта школ ақнны спрофессорхеит, ар рзанаат наукала ағар идсыртсон, уи анағс ари уара иузә аигәу алитетурагы иахъыжын, акыр шыққасыгы убри атараиурта напхтара астон... Аибашшыратә теоретикк иахъасабалагы исылсыршаз мачым, акыр аусумта-хатәрақәагызы аптыңтәит – сұзбаа раңауп Тыркәтәыла арратә школа Европатәи арратә тараиуртақәа рсистема иа-зааигәаны аиекаарағы. Арпа-еибашшыратә теоретикк иахъасабала снап итсұжызыз сусумтақәа рнағсгы, иаптыңтәит х-томк икоу азеиңш тоурыхи атырқә бышшәа аграмматикии...

Избоит – уажә абрив анысқәа, ушааңышәирчаз. Хъаа-пышшәирччароуп уи. Рыңқароуп, ҳәарас иатахузен, зыжәлар рлахынта абриақара иазықәпоз, иахгәаζуа апсуга ахцәа ирхылтшыстроу сара, тәымбызшәақ

аграмматика ахыышбақасырыгылоз, стратегк иаҳасабалагы атырқәа ир рирғәтәара сахьяғыз. Сара сеиپш ус шақағы ҳаяаажәлар атырқәа-«Зәңдү» иаанахәзен - шыға иамзхуадаз?!

«Зхы ныхтқeo» Атырқe хәынтқарра аргeгeара иаштаз среиухеит саргы - жәйтeздаахыс Ағсуа хәынтқарра аптаоцәеи аиғкаафцәеи рхыштыра иеиуаз!.. Хлахынта убра ҳқылнагеит. Кавказынта ихтәаны Тыркeтәыла инанагаз адығaa, қабардаа, аублаа ухәа егыртгы азәирфы реипш, саргы асултан Абдул-Азиз иаххәаразы еиғкааaz акәпара ду азыблара салашеит. Ар рпзыак иаҳасабалагы салахәын, акырынта аиааиракәагы згахъан, 1876 шықeасзы асербцәа рабашъраан, хадасгы сатан Босниeи Герцоговинеi икaz атыркeцәа рыр. 1877 шықeасзы Урыстәыла аимперия арdu Дунai изхытны Болгарia атыркeцәа ркынта ахақeиттераз иантала, 35-нызкъызык ар сыманы Дедегач хәа иахшаштоу сыйзхытц.

Сара «иубо», санмаңыз инаркны, сабду Асланбей хызықамшәа иа-
аиҳәоз зегбы гәнүсқылон. Зегь реиха схағы иаанхеит уи иашья Ҳасан-
бей дыршыит ҳәа Аңсынтып ипсзы аннағ, – «са дысшымы нас аригы,
сара дысшымы сашъагы!» – ҳәа иуазыршы... Амшын анхыатца-иан-
жәило еиңш, джәyleйт, дхъатит, джәyleйт – дхъатит, деитажәyleйт,
аха уаҳа дамыхәеит уи, дамыхәахататәкьеит – иара дзаҳхараны ихәтаз,
ижәлар дагъззыркхъаз ипсадғыл ахрахъ иағацәа днармыштит! Иара
иаамыштахъ еиҳа Аңсұра зықәнагоз, иагъзылшоз иашья Ҳасанбей-
гы чархәарыла дтадырхеит...

Иааркъағзаны иуасхәәс абарт ҳтоурыхқә «ааитцурлар» – адунеи зегын уархалтас ихнафар қалап – убасқак ираңоуп уахъгы-араҳъгы ҳазатғылаз аўъамығә-цәгъя. Сара саби, сабдуи, урт рашьцәеи, раҳәшү-цәеи, афыртын иацкъаң абғыржә еипш, адунеи зегын хахынакъеит

– иахъа бжеиҳарағык ахъықоугъы ҳаздырзом. Ҳапсадгылтәкъа Ап-сүнтәйлан азәызатқәйк идамзаргъы дынханы дықазар ипстазаашьоу-гъы сеидру...

Атыхәтәан иуасхәап, атоурых аамта иацкъас ҳабдуцәа – Ачаан Чаяаи рхылтшытра еиуоу азәырфы, уара еиҳа иузааигәоу ақазара зца-иуазгъы шықаз. Убарт зегъ иаарылукаашаз лакәын Асланбеи Ачба ипхә – Шынаси Ачпхә, зсахъатыхымтақәа, Ҧырқәтәыла маңара ақәымкәа, Америкеи Бырзентәйлеи акырынтә ацәыргақәтцақәа рахъ инаргахъаз, ахәшъара бзиағагы зоухъаз. Үрт лусумтақәагы шытә иахъықоу здырхуада!..

Аҳая иаанагаз абжы

– Иахъынзагәнаалоу сеидру аха, арақа саб иашъа ипхә – Шынаси Ачпхә лаша даншәгәалашәрышәа, шақа истахузен сара Леила Ачпхә сыйзбахәкәакгы убас зынза иааркъағзан ишәхәар.

– Бара барбану... ахқәажә Леила?

– Аай. Ахқәажә қәыпш Леила, избанзар, сышқәыпшзаз сыйстазаара өфхтәеит, уи ауп «ақәыпш» зысхәо...

– Бзыпхада бара, уахъ бышпагеи?

– Сара сабду иаб ажәйтәзатәи аңсуа жәлақәа, ҳатала Апсуа ҳәйинтқарра ду апзытзаз Ачбакәа рхылтшытра, рабипара деиуоуп. Ах-мат ихъзын – Ач Ахмат. Уи иоуп Аңснынтә иқәтнү Ҧырқәтәылақа инанагаз. Ари Қалеит Апсуа ахра анаңырырхшаз аламталаз, 1842 шықәсазы. Үсқан Үрыстәыла ачынуаа Кавказ, иара убас Аңсны, имфаңыргоз аполитика дзанымшәеит. Сабду даара хъзи-пшени змаз уафхатәран. Ҧырқәтәыла усқантәи ахада, ападишияҳ Абдулмеңьид-Хан цәгъа ҳатыр иқәитон, ибзиан еибадыруан, даннеи сас дахък иеипш дидикылеит, патуқәтцара-ла диплылеит, иаарласынгы напхгара зитоз аимперия анап атақа иқаз Болгария ахтнықалақ София азааигәара, шақа итахыз адгыл итаны, дынирхеит. Ари машәырынгы иқамлеит: сабду иабдуцәеи атырқәцәа ирхылтшытроу ажәйтәзатәи ақазарқәеи жыраңарапала еилахъын, Леон лаша ду ианшыцәа ракәын, уи агәеизыбылра нкамыршәзакәа иаар-гон, излархәо ала, ападишияҳ ихы дархәаны, Аңсны ахакәитра атара акыр иөанишәақәеит, аха еғылымшакәа, 1886 шықәсазы ипстазаара

далтцит. Өсейкәа шықәса зхытцуаз иңкәйн Омар, иан Аешпұха даашьтыхны, нхара Стампылқа дааит, атцара ду дталеит. Уи даналга, аимперия ахтынрағы усеилыргағыс джартцеит. Дук мыртцықәагы атаацәара далалеит. Сара сиит абра, Стампыл, 1898 шықәсазы. Сиит сабду Омар лаша иргилаз, 40 уада змаз ахан-хытқацарағы. Саб Рефик ихъзын – Омар иң Ач Рефик. Сан Деимхаапқан – Емине Аимхаапқа...

– Даара ирхәйіцгоуп, иагъгәырпшаагоуп ибхәо, даеа маңқ ацбтон-даз...

– Хәышықәса анысхыт сани саби, хылтшытра дук иениуу тыпхак ишлатәаз ала, сааӡара ргәры итәркит. Уи изыркит артцағцәа лпшахқәа, афранцыз, англыз, араб ухәа, атәым быйшәақәа сзыртшашаз, ағора-апхъара, апианино архәашья, асаҳъатыхра, ипшәнзы, еиғкааны ацәажәашья, аамысташәала ахымшағлашья – атәашья-агылашья, еиғкаарыла аеенлахәашья ухәа шеибакәу зегъы цәаға-қазшынды исылазааӡашаз... Абартқәа зегъы инарчыданы, сара бағчыданы ислалеит аеыбғақазара; аеықетәара, аеырфора сыпсы ағхәарапан (зынзаск сабдуцәа реипш). Ари сқыбағ сыйдизбалаз саб, уажәы-уажә Болгариятәи ҳаҳтынрахы сиғон, уақа аеыуахъад ду изанын. Иреиғызы иеқәа срықәыртәаны, есааира сқазара иазирхаян – ипхазатә схатам-пхәыс тъеөнны исызхарц итахын!..

Схәычаахыс сара, ишырхәо еиپш, атысхы сыймызт, бағлаша-ла сааӡан. Санығеидас, 16-17 шықәса схытцуа, стәымтә санаатагыла, сгәисеанзамкәа, зеиғыақам арпарцәа рыпсы ғыскаауа салагеит, сыпшра-ссахъа, стеиңпш, сқазшы, зыблахат аргъежыртә ихнахыз рацәағхеит. Убарт зегъы дрылкааны сарғыы дысгәапхеит атауд қәыпш лаша Хәсен Инал-Ипа. Ҳарт ас ҳангәәпхеибашья, нақ-аақ ҳта-ацәаракәагы азыразханы ҳаизырхәеит. Ари адунеи ағы иреиҳаζоу насыптын, аха, заа алапшщәғы ақәшәаζшәа, нагзара амоуит: ҳчара ағхәара 20 мшы шагыз, сзызхәаны стәаз ахъырпыс лаша машәэрлә дтахеит. Ари сара схатагы сихыпсаарц егъсыгымхеит, убасқак сыпсы илатәахъан, иара ида лашара збомызт. Сыптазаара зынза ианшәарта-ха, сани саби хъаа цәғыас сроуит, рыпхазатә есааира стықәкәо иахъ-сигхоз, цәашьцас сахъзытуаз мцаха ирыцралеит. Үсқантәи аамтазы Османтәи ахъынтқарра дүззә агадишиых Мехмет Вахидеддин-Хан VI пшығык иҳәсакәа ракхтә, еиҳабыз, зегъ реиҳагы зыхъз-зыпша ҳа-ракыз ахкәажә д-Маршъапқан, Назикеда лыхъзын, Җабалтәи атауд лаша Маршъан Ҳасан ипхә лакәын. Лан Фатима Арыидпқан, Адлертәын, Сағтәыла ахцәа дрыпқан. Назикеда лаша ҳара дхаяу-гәакъан. Сани

саби нықәланы ицеит лара лышқа. Уи илықәеит, агәрыра ирцәагоз рызғаб лара лышәштыра сааталкырц. Назикъеда гәйтбай илахаз цегъя лгәи иахәеит, гәйик-псықала дазыразхеит. Дара хынхәны имааиц-кәагъы, иразынпсараха иқаз, лара лхатә өуардын рхианы иаалыштын, раҳтынрахы сылгеит. Хәба-фба шықаса абрақа, Османтәила ду агадишиштах иахтынрағы сыйкан. Аҳқәажә хада Наизикъеда Маршъянпхә арақа зақа сыгәцаракны дысхылағшуаз, схы-сгәи схазырштышаз зақа ланарпшыра срылалырпшыз, шақағи сареи ҳайбадырыз ухәа ғыл-бзықала излоухәарызеи. Аңснынте иқәтнү инеиз аңсуга ҭауди-амстене рахътәирацәағзаны рхи-рыхшареи, руа-ртыхыреи, Османтәила агадишиштах абри иахтынра дүззә иахыыпшын, бәс ирыман, еиднакылон. Ашытахь, Үрыстәылан ахратәра анхыбала ишықалаз еипш, арақагъы асалтанат анеилаха, урт зегъы, атла иалқыаз амат ицхант ҳәа, ртагылазааша баағсахаеит. Җаса зны, Аңснынтеылан, аңсұха Қыалыш лаша ипхәыс Рабиа-ханым Маршъянпхә лхатца даныршь ләацәени лареи рлахынта шыцәгъахаз еипш, уақа Ҭырқәтәылангы Назикъеда Маршъянпхә лхатца агадишиштах итрон-тәарта анхәаша-хәаша илытсанкуаз луаажәларгы ларгы ахырзаман аамта рзықалеит. Уи иалазыз раңағуп, аха дырғеғыхи ирулак зыпсы аңәйзгаз, хейкәйрхашыак қазтазгы мағымхеит...

Абас, уазхәыццәжъар, уахъгы-арахъгы еифонашаз ҳажәлар рлахынта злеипшхаз раңауп. Иахурхалак, ۋ-ҳәынҭқарра дук раҳтынракә арыцәгъеи-рыбзиен ирылахәиз ракәын, дара убарт идыртсызыз ахыпшоуп иахъа уажәраанзагъы ашшатлакә еипш ҳаргъежъуа ҳазманы адунеи иқәу, наңаца ицахъоугы, икоугы ҳдоуха зыргәатеиуа. Убри ауп саргы абра иныбжъагаланы ажәак-ფажәак схұхәаандаз, ма схала еғырт уфырхатә реипш сурцәажәаандаз зысгәахәиз. Уи цәйкәбарк ҳәа ҳтоурых ду инацлап, ус шақа цәйкәбар, шақа лахынта рызбахә үағы изымдыруа ибжъазхъоузен, аиҳаракгы аңсуга ҭыпхатә!...

– Иауауеи-гәышаңа, иауауеи!...

АПШЬБАТӘИ АХӘТА

Гәыбаа-дәү

Итабуп атыхәтәан саргын ажәа ахьсұта – сахьурғыхаз. Иуасхәарызен? Сажәа сроурым. Ишудыруа, 1864 шықаса латцарамзаз Кавказтәи аибашыра еилгейт – аға диааит, ииааира ду ахъазгәеитазғын абра са сөоп. Үсқан Мзымта хытңыны сыйкөхәаны сагар, сыйқәнаңзәзәар зақа истахызи, аха иааг!..

Адунеи ағы ииаиуа-еитдеуа нңәара ақәзәм, дад. Аус злуу ииаиз зынза ииааира дамырхагар, иатахазғын шытә са стәи егыләкам ҳәа, зынза апсра ичелимтар ауп. Аха уртқәа зегъын пхъақа өниашьас ироуша, ишцаша здыруада?..

Аңсны ахра анаптырырх ашытажы иқалақәазғын иудыруа ауп, армзаағ иурғыхаз уфырхатқағын мач-сағ уархәаҳьюма, ирзымхәазғын шақа ирацәоузен! 1866 шықәсазы Лыхны ах иаҳтынрағы иқалаз арыщхарақәа рыштажын зықәнірхыз, ишжәларыку «адамың» заадырхаз ауаапсыра ртагылазаашьа хырзаманын. Мұаңырра иагаз агент, аха иаанхаз «ахара здум» ҳәа ипхъаңданы, Үристәйла ду аимперия анат атақахъ хаала-мчыла инанагаз ажәларқәа изрыламғыло, рхы қәнүршьо, ирыщхахәха иаақәхеит. Ара сапхын ицәажәаз Ах ипа иихәаз уаҳайт. Зегъ реиха иуадағеит тауади-аамыстен рхылтшытра иениуз ртагылазаашьа. Ганкакхала ирызгәакъаз анхәфылжелар ҳақәызхыз ҳәа рыбла инхырхәааларц егърыгымхо инеит, дағағанкакхалагын аурыс ҳәынтиқар чархәара изызуыз ирхылтцыз ҳәа ипхъаңахеит. Кью-шәоуқәак ағар ифытхахаз ари цәгъя ихъымзғыршыон – ипсызғын иреинумкәа, ибзоугъын ирылапхъа замкәа иаанхазшәа рбон... Ах ипа ишихәаз

еипш, рабацә арысадгыл ахәатыхла ихъчо изөйз аибашьрағы иаг-иага рундазгы иатцахагәышазаргы, шытә зашхәа итоу рашәа баша ихәо акәымкәа, рыйжәлар «крыхымзى» злархырхша фырхатцара дуқәак аадырпшырц ртахын, аха убри ахъалдыршашаң атыпахь инарышты-амызт – аррахь иргомызт. Адунеи ааршазар хыларкәра ззымдырзоз ағьеө-жәлар ирхылтшытраз арт ахъырпарцәа абригыбы үйдала цәгъя ргәи пнажәон, рыйсадгыл ағы исасцәаха, идпшылацәаха, хықәкык змазам иреипшха, ихраа-зраауа иқәхеит. Аха ишааи-шааниуз, маң-маң, ирулак абригыбы хәшәйк азырпшаауа иалагеит – ауафы дуафуп даху-галак, иага иғығеибагозаргы, иахыцалак мышкакамышк-атыхәа ауафы ауафы рбышәа еибамкыр аузом – иага тагылазааша баапс нақ-нақ лахынцас ироургы. Убас аурысқәеи Кавказ аибашьра иацәйнхаз ажәларкәа рыхшареи есааира еинишәо, еизааигәахо, еилибакаауа иалагеит. Ари сара агәра згейт Кавказтәи аибашьра еилгеижъети 50 шықәсхытца аназгәартоз – 1914 шықәса латарамаззы. Убригы ныхәа дүззаны иахъязгәартоз абра сара сәәкәын.

1864 шықәсазы аурысқәа реибашьра иааира дула ианхдыркәша аенеитцәкъя рымш ныхәа шазгәартаз инеихәнгы еиғыркаант уажәтәи ари рыххәа дугбы. Ҳара ҳәйи ажәйтә атарчен ҳәа (үи аңсыжкәа раан акәын аиҳаррак иахықаңтоз аха) имфапыргоз маңк инеипшшәа иқаз, дара апарад ҳәа изыштаз ргәиргъара иалахәын имачфымкәа Кавка-заа ртцеицәагы – ғыңк иғылаз абиңара еиуаз, аурыс ир ирылаз, уақа ибзиазаны зхы аазырпшуаз. Урт ахъызбоз «Анцәа иңшыуоп абаап-сы, иқалаз қалеит аха, шытә абарт рыла ҳажәларкәа насып ғыңк ро-ундаз» ҳәа сгәи итысхәауан. Аиҳаррак сгәи тиргәрытъаант өйла иқаз аруаа ирылаз апсуа аамстә-хъарпыс, «Корнет Лакербай» ҳәа изыштаз ахъзырхәага – аамстә уафы лаша Лакыр Шъаҳан ипа хазына – Кәатциа Аилакырба! Ари агәелилычча аурыс тауда дүззә Михаил Павел ипа Воронежтәи икадедтә корпуси Елизаветоградтәи аөыбғақазаратә та-раиуртәи хызыпша-дула дрылгазаап. Убри иабзоураны, аныхәа ае-лархәразы иреиғүр ркынты ареиғүрзоз алаапшхаақәа ахъаарыштуаз иаргыы далашәеит. Дылшакәакәараңа, шәагала раңаак дықамкәа, иеы-хәашлапса ҳаракы ибға аласоушәа дахъақәтәаз зегъы дрылчча-ауан – убасқак деиңаҳәатәи, убасқак длаша-лашон. Заңа истахы-зи дәйікәтдни, иара ус ишъапы хтны сшыац-пшқараҳра дынлагылар, длақәнни инапы насхышыр, аха уи аха абақаз...

Зызбахә сымоу аныхәа ду анымфапысуаз иара убри ашықәс азы, апхын агәта ааифонашоны, итсыит Актәи адунеизегътәи аибашьра ҳәа

изыштыу ахлымзаах еибашьра ду. Кәатциа хызыкамшәагы Германиятәи афронт агәтатәкъя дналашәеит... фышықәса аатцуаны, ииун мзә 15, 1916 шықәсазы, фырхатцара дуззала дтажеит ҳәа ипсзы аағәшьеит. Аибашьрахъ данцоз аарла 21 шықәса днартысны, 22 шықәса днарта-гылахъан – зынза уара упа затә иеипш. Абасжак иқәйпшжаз ари арпсы фышықәса затәык дызлахәыз аибашьрағы иааирпшыз афырхатцара дуззакәа рыла назаза ижәлар иғаастаха ирхыз «күрхымзғ» рхихит, иаргы дунеихаан псрә-зра иқәымкәа Кавказ-дгыыл дазаанхеит...

Аб ибжы

– Ааи, дад, уахыгәақуаз Гәыбаа адәгъы уағпсык иеипш иурцәажәа-гәшьеит. Иуанаҳәаз зегбы табыргуп, аха сара суаз сара исхәароуп, уи са сыда дазустзаалак өазәы ҳәашыя изатазом. Уаз хъанта дус исымоу, нарцәгъы сыйтазмыргыло – сыйкәын снапала псрә-зра дсыштызышшәа ахызбо ауп – уи ауп саңыл зырааигәағы. Ахата иатәазам ифырхатцахаз ихшара дихыпсаар, аха дасу ианиашы ихаташыоуп. «Зә дымпсыц упа диумыртқәуан» ҳәа зқынта ирхәахъоу ажәапжак иатца-накуа уаргыы ипшәағышыахъеит. Уара ухатагы уккәын итахарағы ухы иавубо шырацоу здыруеит. Аха ҳара егъхарамзаап, дад, иахъур-халак, аханатә аахыс ҳапсадгыыл иачычаны икоу ҳағацәа ирхымкәз егъиқазам – ииашоуп зынза: аби-пен ҳайбадырзом жәынгъы-ғанғы!..

Сара ари зхәогъы саб сымцхәны симамызт, аха ҳажәлар ирхыз «ахымзғ» рхыхраз рапхъаза амфа иқәлаз среиуюуп. Уи шықалазгыы абас ауп, иааркыағызыны иуасхәап. Апхъан зызбаха аацәирхгаз Актәи адунеизегътәи аибашьра ду аламталаз сара схатә гәаҳәарала изулак аурыс ир срыладырхәиртә иқастеит, иаарласынгъы уақа апрапорш-чик ичын соуит. Ус, ишырхәо еиپш, Иара Иаҳаракыра Дуззә аимператор ихата дзыхъчоз, ицеыжәлоз, «аканвоицәа» ҳәа изыштыз аеыбғақаза-цәа сирхыпхызалахеит. Ари ҳатыр дуун – изабалак уахъ инанагомы-зт. Абра сшықаз ани аибашьра мыжда антцысы, ҳажәлар рра ирымго аеакуа ирхыз ржәйтә «хұымзғы» баапсы анырхахыша аамта анаи-цәкъаз абыржәоуп схәан, аимгеимцара схы иасырхәарц, иараззнак са-ақәгъежъаан, 150-фык апсуаа иҳаинуаз ағар, аиҳарак тауди-аамстей ирхылтшытраз, ҳауаишшыара иатәыз ааидыскылан – Иара Иаҳаракыра дузза Михаил Александир ипа командақатцағыс дызмаз, Ачеркъезцәа рполк ҳәа изыштыз, кавказаа ртцеицәа рыла ишықәгылаз аполк ду сеахъкъзаны, ссызцәагы саргыи уи қоуба ҳаруны ҳалартцартә иқасте-

ит. Абрақа схъарпартәеи сареи уаҳа наҭахымкәа ҳаргәапхартә хусқәа маншәлан ҳшықаз, ари 1915 шықаса рзоуп, иаалырқын, срыцхара зықәшәаша, агәатәыхъ тәғәа сыйхын, сыймазафхеит – сыштахъка схынхәны смаар адагы ңсыхәа смоуит. Үантә арахъ амға санықәлоз, ар ркомандадақтаратә еиҳабыра сыңсы снапы иантданы срыхәеит, са скоит аамтала, аха саңза напхгара зыстоз сирхәта сара стыңан уеизгы-уеизгы дара ҳапсса арпартә иреиуо азә дахадыргыларц, ыдалагы сыйкәын избахә расхәеит. Уи иззыразхеит – Кәатция қәыпш сыйп-сыйфтаара (сатоумтән, дад, ас ахьысқәо) Твертән адрагәйнтә полк ҳәа изыштыз ағы дахылазынта, арахъ, Ачеркъезцәа рполк ашқа диаргент. Уи өңіц зтара иалгаз афицарын... Ажәа узасыршызын – аңс ухәа арс ухәа, стыңан спа ддыргылеит, ашътахъ стыңанғы еибшыра дцар акәхеит! Убрахъ диаргартә иқасымтазтгы деиқәхарты здыруадаз, асцәкъа амца-шыра даламшәар здыруадаз! Убри ауп ңсынгы-бзангы схы ианаасмыжкуа!.. Еғыс, с-Кәатция лаша ҳимырпхашеит, дад, ҳажәлар афырхаттара дүззә рхығыртә иқаитцеит. Уи илиршаз, иага сөысшәаргы, сара исылшомызт. Аңцәа иғәапхарала иқалазаргы қалап абри – ари умбои са сирхынхәны иара дшиштыз...

Ҳара абшұтрапла жәйтәаҳыс Дәрыпштәқөоуп... ара Гәдоута ақа-лақ ағғы анхара ҳаман. Абрақа Кәатция данхәыңыз аахыс аурысшәағы бзианы итахъан. Ари иан лбызшәакәын, иан доурысын, аха ҳарт дааҳаиғыны апсшәа лдьруан... Арақа Бамбора игылаз архәтағы, икәра иаағүумшыартә, аурыс рпарцәа иреиуаз ағызыцәагыы ирҳайт. Үс, Воронектән акорпус ҳәа изыштыз ар ртараиурта азбахә аниаҳа, аталара иеазықаитә далағеит. Дағытәлеит. Үақа ртасы-напхгағыс диоуит абри акорпус ағы иқаз артсағцәа иаарылукаашаз, ауағ қазшыңа бзиаза змаз азғағ қаймат Корнилов. Абри иоуп сашыа Мырзақан ичкәын Гъаргъы (Жора ҳәа хәыңыхъыны изаххәоз) са с-Кәатция днаихыпшны ари арратә тараиурта дантала аазғыс, мәқәттағыс иоузгы. Абас, ари са сыйлацәажәо аамтазы, рапхъаңакәны апсуюа ҳахтә зыхшара арратә тара ашқа изыштыз сашьеи сареи ҳакәхеит. Дара ҳачқәынцәа ахъне-изгы ҳадмырпхашеит, ибзиғаны ртарақәа ирылгеит...

...Кәатция лаша дтажеит ҳәа ишәағы анраҳа ажәлар, Ағсны ахы-атыхә иаҳъабалакынта, мчыбжык ҳашта аталара иағын. Армавир ҳәа иаҳъашшту шықоу, тоуитадла ипсыбаға рыманы Гәдоута ианаа, уа иқаз ағыза Қылыш ду дантхазгыи иқамзар қаларын, дад. Убасқак ажәлар ргәы далсит. Уара уазхәың, иара Қылыш ду ҳәа сызғе апсха ихаан аахысгы ҳажәлар гәақ-тәақреи, залымдарреи, гәнахареи иаазықәшәаэз

зегы рхызхырц, шеибакәу зегы зхахы изгаз, зыпсгыры рыхтнызтаз иакәхеит сыйкәын қәыпш. Дгәыфкаагахазеит ари агәлымтәах... Сымала дсычкәынзар исыбаргәзы, ма ианамузах сгәирфа схала саиаирын, ак схәыцрын... Аха ажәлар ргәрыфа хъантә иакәхеит. Агәырфақәагыры акуп, иагыыфбоуп, дад. Икәзаап агәырфа-гәкүчгагы... Дгәырфа-гәкүч-га дұхазаап, ҳакәа итаршәни ихаааз, ҳ-Кәатциа хъыркәыбча рыңғаша... Ари иагъхырзаманын, иагъгәеизырхаган – ағбагы рыхгара мариамызт!..

...Ая-атахыра реилацәажәарағ спа ипсыбағ Лыхны анышә иамахдап ҳәа ажәа анснырца, ҳажәлар ахътәнцәахьоу Лыхны ашта стахым, Дәрыпшықа, ифнықа даҳғап схәагәышьеит, аха еиҳа итоурыхуп, ари Аңсны зегы дақәзит, иагъпсаоуп анырхәа – уаҳа ражәа рәасмырхыит. Ипсыбағ ҳаманы Лыхны ҳанәеи – ажәлар ртыхәа Гәдоута иалымтәңцызт, убасқакирацәафын зхы-згәы далзхырц ихытны иааз... Ипсыбағ аазгаз аруаа ракхтә афицарцәа, ачын дуқәа зыжәфа иқәыз ауаа ыѣкан. Урт убасқак ргәы далсны исыдтәңгуалон, избалак иңазымшырыз уағ дыѣкам. Җаса зны забацәа Кавказ иабашуа ауаа ирхылтыз аурысқәа абас псыуа ҹәыннак изы ргәы былуа, дара зегы еиңигәрыш икәмләңцызт. Ари пхыз ибаргы азәыр ихеитцозма! Излаилшазеи ҹәына қадың, абасқак изхъаартә ақатцара – «уаға дуатабуаант» шырхәо еипш...

Кәатциа хъызкамшәа анышә данамахдоз аенни асасцәа ракхтә их-цәажәаз рацәафуп. Зегъ реиха атак ду атаны дцәажәеит Толстои ҳәа икәз ашәкәышоу ду иашыя ипәцәа, ма иуацәа дырхылтшытразу сеидру аха, Илия захъзыз, Толстои зыжәлаз афицарк. «Какую огромную и не-простительную ошибку сделали мы, – ихәеит уи, иажәа дара аурысқәа реихабыра рышқа ирханы, – что не удержав сотни тысяч черкесов и абхазцев от добровольного (!) или насильтвенного переселения их в Турцию после покорения нами Западного Кавказа. Мы могли сформировать из них прекрасную кавалерию в войне с турками, но и в войне с иноземными государствами. Во всех с нами войнах турки пользовались и пользуются услугами кавалерии, сформированных из этих переселенцев. Обидно то, что многие из этих переселенцев, увида, что турки жестоко обманули их в своих обещаниях, хотели вновь вернуться на свою родину, но мало кого из них мы приняли обратно!..»

Ари ағыза ажәа сыйхәтаах аурыск иәала ихәо исмахаңызт – ҳабацәа ахъхдыртәаз, иахъықәырцаз дара рхы иавбаны, иахъхәни ицәажәо ашътахъгы акырынтә ихааая иалагеит. Абри абас икәзтаз ҳаҹкәын-цәа роуп...

Иалоухи, Кәатциа хызыкамшә анышә дамаданы, ажәлар нықәтдны ианца, сдунеи тыпшша иаатәцәзент, агәысакара саақәхәзент – ҳайзын-хеит ҳкәасқъа ауада дүкә аруак ағы (Кәатциа данхәыңыз дахыыштыала-лоз) ицәардағә ағы икәғаз иншьани, уа иқәыз, иара ифырхатцарақә рзы ианаршыахъаз аиҳабыратә ҳамтқәеи. Абар урт, урысшәала ишырныз еиپш: «Св. Великомученника и Победоносца Георгия 4 ст.» «Св. Анны 2 ст. с мечом». «Св. Станислава 3 ст. с мечами и бантом». «Св. Анны 4 ст. с надписью «за храбрость». Абарт ирыцын иұашыятәзаз дағеа ҳамтқагы. Уи – «медаль на Владимирской ленте за человеколюбие» ҳәа зныз акәын. Ари адунеи аибашьрақә рұғы ахаан зеиپш амбацыз ҳамтән – аибашьрағы, анибартқәарағы «ауағы ибзиабаразы» аҳамта захъзузен! Әзәир иаҳахъоума уи аиپш! Убри аиپш аҳамта адунеи ағы рапхъаза акәны иаптцахартә иқазтазгы ҳаңкәынцәа роуп. Урт еибашьуан уағы ишимбац фырхатцара дула, настыы уағрала. «...Эти горцы, кормящие чужих детей, через несколько часов идут в бой, и тогда их не узнать... это вихрь грозный, беспощадный, ураган сметающий на своем пути все живое. Удар горцев-абхазов поразительно меток, промаха не бывает! Страшно смотреть, когда они мчатся бешенным галопом. Характерные сильно подвижные лица принимают какое-то ужасное выражение: глаза горят точно угля...»

...Фехтование доведено у них до совершенства и состязаться с ними в этом искусстве венгры не могут.

Австрийские солдаты безумно боятся встречи с абхазцами и всегда спешат скрываться при одном признаке появления их откуда-нибудь...» Абас иқан, аха арыцхашьара дугырылан ҳаңкәынцәа, аламыси ау-ағреи ихәыңаахыс ирылаағазәышъан, уи ршьа-рда иалан. Аибашьрағы заға дызшато дубахъоума – убриғы дыршатон, ишакәым изнықәомызт, дыхәны дқажъзар дыштырхуан... Атәым дғылағ иаҳықәз иры-цхаршыон ахәсеи, абыргәеи, ахәыңқәеи... Дара-дара ракәзар, зақа еибашатоз, игәцәреибакны еибахъчоз атәү зхәатәзеи уеизгы!.. Азә дыхәны, иага иаҳышәарто аға исанзғәағы дыштазарғы, даамгакәа иныжкышыас иқахзи! Ирыңыршыауаз – рыйыршыауан, аха ирхәыз аеқәагыы уағпсык иеиپш аибашьра адәи иқәғаны иаарымгар рузомызт... Абартқәа-абартқәа рзы рыйзарзы ғәғәаны игеит рағацәа рыйынцхагы – атқәацәа ишраңајәкәоз, пату рыйқәтдан ишрызынкәоз еи-ланагаңент, иреиپшу уаажәла ссир ҳамбаңт рхәон ирзымбатәбараҳа. Абри ұашыятәшәа ибаны агазетқәа ирныртсон...

Кәатциа иакәзар, данхәйчыз аахыс иғәйблыша оумашә айланып, псы зху зегъырыцхайшын, ашыаңтәкәя иркының айланып, Ибаң шицәйла-сызгы, иага итоуңзаргы, аеңкәтәреи, ахәақьареи, ахысреи дышы-рзыманшәалазгы, абасқактәкәя деибашының ғәғәаны дәлалоит ҳәа сгәи иаанагомызт – ажъаапны мыңхәгъы дыпхаша-пхатдо, тыпхатас ақәен иқазшы шықаз. Амра ашәаҳәақәа реипш арахь иғәйлпханауз иара иғәбылра ду икәша-мыкәша иқаз рахъгы ииасуан, харантәйла-гъы ипхарра рныруан, бжеиңан ақыркыр ҳәа дыччон, алаф ихәон... шәахәарап, напеинкәарап ахъыкоугы иара дыңқелан дышкәашоз еиپш иқәлацәа уаф дзыкәашомызт – адунеи лашара избомызт, деигәрырғыон!..

...Ипсыбаң анышә ианамаҳда ағене инаркны, уаҳа иштәхъя қа дымхынхәйкәа, ара ҳа ҳөңи даанғылент Кәатциа афицарк иаҳасабала шыкылғыс, цхыраағыс имаз, «деншьчик» ҳәа изыштәз аурыс солдат – Иаша захъзыз. Уи инеиңкыланы ақыр мшы Кәатциа иеңи ағера ианк-ны, есылышыжы хәылбыжеки, инышәынтрахь иман днеиуан. Ус зықа-утои ҳәа ианиаззаалак: «Я знаю, что бедный конь чувствует, что его хозяин умер и ему хочется повидать могилу своего хозяина-любимца» ихәон. Абри анихәоз ихаңгы дәләүон. Уи ара ҳа ҳөңи дагъаанхәз-ит, уасиатынгы инижкит санғаслак «сбарин» иварағы сыйшәжы ҳәа. Ус иагыыжәндепт – дук набжыламкәа Кәатциа ихаңгәын аварағы анышә да-мадоуп. Кәатциа иеңи хазынагы (уи җабарда «сыжәлан») абрақа уағпсык иеиپш ахатгәын җаңаны икоуп. Уигы, Лыхны маңара акәымкәа, ҳапсуа тоурых ду үзәра акала иханартәааует ухәар алшоит... Ари ажары иң-ушыаша икоузеи, дад, ари еиҳау гәеизбылра зықалома адунеи ағе!

Ажәа ушасыршыз збоит аха, саналагах, абра даңаңгы нацстарц стахуп, дад. Убригы уғымта иагәйларгыл – зызбахә ахәо рәкнытә ма-царагы ихақуп. Уи закәзызеи ҳәа удааузар, Кәатциа исалам шәкәо-уп. Иара данаңж аштажы, абас жәемшәа аатхын ауп ари анааз. Ипсы антәз ииғиз убасқак амфа иқәхеит – аашьас иқанатазгы сеидру! Иара ашәкәы зауызгы ҳая-хәтән гәакъа атауд лаша Бата Ачба иоуп. Ари ҳхъаа дырғегыхы иарғыцзейт, аха даңа ганкахъалагы уажәигыы ипсы таны ишәкәа аара иағызшәа ҳбо ҳканатеит. Ашәкәы урысшәа-ла иғын, Бата даңзапхъаны ианхәита нахыс ачкәын иеишәа матәақәа ахыиқәыз инаган иқәхтәйт, азә дааиципхъаза, ғыңиң ҳаузшәа, ҳнаи-запхъон. Сара сакәзар, схала саныкоугы, уахгы-чынгы түхәаптәа-рада сшаңхъазоз сапхъон. Сапхъаңыпхъаза – сыйкәын ибжыса саҳауан, гәаныла иареи сареи ҳаицәажәон, ҳаигәныфуан. ...Абар, Бата Ачба ихы

наиқәкны иааиштыз уи ашәкә ағы иихәоз, изныз ақыаад акыр ианытхъеит, аха уапхъартә икоуп. Абар иихәоз: «...Шлю родной Абхазии, во главе с тобой и князем Алхасом, от себя и абхазцев-войнов сердечный и радостный привет из театра воины, далеко от милой Родины. Я очень рад и счастлив, что в эпоху этой великой войны мне приходится быть руководителем своего родного народа, и работать для блага его. Скажу правду истинную: работая в бою с абхазцами, ни одной минуты не думаю о себе, а только о молодых всадниках (абхазцах), – как бы кто из них не был ранен, оставлен и т.д.; благодарен судьбе, что вместе с родными людьми защищаю интересы общей нашей родины России и, что со славой героя мы, абхазцы, честно помрем в грозном бою, или, если нас не забудут, получим наравне со всеми царское спасибо. После всего этого, в сознании исполнении своего долга, абхазцы войдут в свою Родину смело, с открытыми глазами глядя на своих отцов и дедов, ожидая от них благодарности, что не осрамили абхазцев, а, наоборот, оправдали надежды и старых абхазцев и со славой вернулись в дорогоую Абхазию.

...20 мая абхазцы, силой в 45 человек отбили атаку австрийцев до 300 человек, при чем мы занимали фронт не менее 2-х верст. Подумайте, 45 человек на протяжении 2-х верст отбили атаку 300 австрийцев, при чем артиллерия выпустила на нас снарядов 50... Мы же только ружейным огнем бились. Словом, за 20 мая мы отбили атаку сильнейшего врага два раза и не уступили наших позиций. Отличались в этом деле почти все, особенно, Ардашил Акиртава, Миха Чирикбай, Калистрат Дзидзава, Михаил Ермолов, Василий Лакоба, и многие другие. Командир полка очень доволен был абхазцами и сердечно благодарил нас всех. За это дело человек 20 представлены к геройским крестам и медалям. 26 мая неприятель повел энергичное наступление, и абхазская сотня удерживала их целый день под громом ихней артиллерии, а один наш взвод был окружён неприятелем со всех сторон, но молодцы наши пробились сквозь неприятеля неоставив ни волосы им. Проявили храбрость и мужество: Тербей Ачба, Гуч Ачба, Дич Кокаскир, Мамед Абухба, Николай Ачба, Тигир Хагба, Асламбей Инал-Ипа, Кочубей Инал-Ипа, Разамбей Инал-Ипа, Решид Лабия и еще человек десять, если не больше. Тут ранены: Тербей Ачба в ногу, не опасно, Гуч Ачба – в правую часть груди, тяжело, но не опасно и Конджария – тяжело в грудь, умер через 5 дней и похоронен в Чертове. Командир полка Чавчадзе был очарован. Наконец, сообщаю, выдающееся геройское

дело абхазцев 29 мая, которого никогда в жизни не забудет ни один абхазец, ни один черкес.

Нашу сотню послали на самое опасное место и сказали прямо, что это сотня отправлена на гибель. Наступали на нас 4 роты в 600 человек, с пулеметами и артиллерией и мы держали их 14 с половиной часов, но получив приказание бригадного, отошли на 2 версты назад, где стоим до сих пор. Эта была ужасная картина, дрались как сумашедшие. Не хватало патрон, выстрелы из разных орудий заглушили всех. Команды не было слышно. Но выполнили свою задачу доблестно, геройски. Когда мы присоединились к полку, никто не верил, что мы живы. Все крестились и целовали нас. Ранены: Асламбей Инал-Ипа, Михаил Ермолов, Джинджолия, Капба и еще трое кодорцев. Все неопасно ранены. Убито 10 лошадей, ранены 15, но ничего не оставили. Седла сняли, а раненных людей и лошадей увели благополучно. Вывезли чужих раненных черкесов, пехотинцев и спокойно присоединились к своим. Когда мы прибыли к полку, никто не поверил своим глазам. Командир полка снял шапку и сказал: «Низко кланяюсь абхазцам. Вы не только поддержали славу абхазцев, но превзошли всякие ожидания».

Особенно выделялся князь Разамбей Инал-Ипа. Я любовался им, он с достоинством князя действительно творил чудеса! Не хуже работали: Качубей Инал-Ипа, Ермолов, Дич Кокоскир, Константин Маан, Ниф Тания, Семен Арнаут, Миша Ачба, Пагу Цышба, Мамед Абухба, а из самурзаканцев герои: Когония Кац, Миха Джинджолия, Чич Капба, Кокуана Агираба, Шахан Джопуа, Атмаа Миха, Манух Сангулиа и еще другие, но из них прямо удивительный герой – это Ахмажир Атарба; тоже смелый еще Миха Ануа и Адлейба и др. Словом, один лучше другого – все и наши самурзаканцы и т.д. Этого дня никто не забудет. Очень и очень доволен командир абхазцами!

Это письмо прочтите всей Абхазии, гудаутского участка, так как почти все имеют родных здесь на войне. От меня лично передайте одно: что пока не умру, ни одного абхазца не покину ни в какой обстановке. Это раз, во-вторых, что прошу писать своим письма почте, а вас, представителей наших, упрекаю за то, что забыли своих кровных людей. Они здесь отрезаны от родины, в тяжелой обстановке и т.д. Присылайте им: черкески, бешметы, чувяки, мести, плетки и т.д.

Это их будет радовать. Еще больше силы прибавиться для борьбы, в сознании, что Абхазия их помнит и думает о них. Знайте, что для меня они все дороги и все равны. Никакой разницы между ними не делаю,

потому что все они находятся в одинаковой совершенно обстановке и должны быть здесь у меня все равны. Свой долг, как русский офицер и как абхазец перед своими выполню непременно. Этому вы верте твердо; счастлив и горд безгранично, что такая задача выпала на мою долю, именно быть в бою со своими родными абхазцами. Дай бог нам силы и счастья! Целую вас всех без исключения и всю Абхазию. Вся Абхазская сотня и командир штабс-ротмистр Берквист шлют привет всем абхазцам и своим родным. Передайте моим родным и всем абхазцам, что бесконечно счастлив, сознавая то, что могу быть полезен своему родному народу и принести им пользу и этим выполнить свой прямой долг перед Родиной. Дай вам всем Бог всего лучшего. Пишите абхазцам-войнам. Не забывайте их. Ведь они каждый час смотрят в глаза смерти. Присылайте им, что просил выше. Остаюсь ваш, любящий вас и всю Абхазию, корнет Коциа Лакербай».

Кэатциа абри ишәкә афы дзыхәоз шеибакәү зегъы еиқәышәаны иҳашьтит, иара ихата ипсы ҭаны изахფуазшәатцәкъагы, уахъ инхаз иғызцәа ишәкәы атак рзаафит. Сара схатагыы сгәақуан, сцарц стахын, аха есааира зыезырғәоз счымазара исылнаршомызт... Урт аума «срчапеит» ишубо, аурыс ҳәынҭкарғы хатала ахә ҳаракҗаны ишьеит рұыбаа ду... «Право, удивительно, что шестьдесят лет тому назад эти отчаянные горцы вели жестокую войну с Россией, отстаивая свою честь и свободу, а теперь они добровольно идут с нами, чтобы сломить общего нашего врага!..» ҳәа иахъабалак иңашьо-илакәшьо дара аруаа ире-иуаз рхатакәагы акыпхъ ианыртсон, ахшығ ду змаз аурыс ҭарауаа, ашәкәышәа ракәзарғы, Кавказтәи аибашъра иақәышбон, изакәйтә жәлар дуқаоузеи, аинрал гәаҭажәапқәа ирыхъданы инахжәаҳжъяз ҳәа ғәгәала ргәи иалан, рхы ианызбон... Ишысқәаз еипш, абри абас иқазтаз ҳацкәынцәа ғьеғқәа роуп, дад. Шақағыы ҭахазеи убри азы! Уи инаркноуп, зны ишжәларку ирықәннырхыз абызарғы ҳажәлар еита-рықәннырттар азин роуа ианалага... Мҳацьырра иагаз ракәзарғы, уахъ иахънеиз, уртгыры ҭыркәынцәа изызнеиз атырқә ҭырқә ауызбек аиаира дүззакәагы ргозаарын, зеиңақам ар рнапхгафцәа дукәа ракәны иқалазғы маңғымзаап. Уахъгыры-арахъгы аума рылдыршент ҳацкәынцәа ҭырқақәа, ҳацкәынцәа ғьеғқәа!.. Ҭырқәтәылақа иагаз апсуаа ртцеицәа аибашърақәа рәғи идырхаз ахъз-апша дукәа нархас ироуыз сыйздыруам, аха арақа ҳара ҳарптарцәа усқан үйамығәала идырхаз рыхъзи-рыпшени

рацәак нтыра рмоуит, дад, уи ауп ррыңарағы – избанзар, дук мыртыйкәа, ишудыруа, аурыс ҳәйнтиңдә дахырхәеит, ареволиуция тыйсит, агражданта еибашьра ҳәа изышытоу аибашьра өфааста қалеит. Ҳацкәын-цәагыы наң-аңаң иашеит уи аибашьра – уажәраанза аурыс ах ир ирылаз пытфык уа иаанхеит, егырт «аңапшықәа» рахъ иианагеит. Үаанжатәи рфырхаттарақәагыы згәалашәодаз, ма рызбахә үхәар қалозма!.. Ара ҳ-Аңсынтылангыы аилафеласра дуқәа тыйсуа иалагахит дырфегых... Маршын Таташь Җиркәтәылақа дцаны, ииулак амхаңыркәа ртцеицәа үхганы, ақыртуа «демократцәа», аменшевикцәа драбашьит... «ареволициунерцәа» зхы ҭыркъяа ажәлар реидкылара далагеит... данамыхәаза, пытфык ахырпәрцәа, аилкъя-гәтәақәа ааидкыланы, дцаны, мчыла иаҳырхәа аурыс ах иеинрал Деникин диңгәзәданы идивизия далалеит – урт иман дааны Аңсны ахы иақәиттәырц... Иауауен-гәышыңа!.. Маршанаа жәйтәзаахыс ирхыргахью өакы иалафашьом, дад, рызбахә ахәара имариоу усым, уи сара сзалаңајәом, ус арақа иаасгәаласыршәеит ауп...

Абри ауп, дад, иуасхәарц истахызы, Гәыбаа адә-ду ажәа амакны, сапығлашәа сцәажәеит аха, гәыбған снамтааит. Уи зхаанны иадыруа зегъы схәоит ҳәа иалагар – адунеи ағы шәкәык ианжалашам, аха са схъаатцәкъа са сеиңш иара иазхәомызт, насгы асаңқәеи ахчыпсааи ртоурыхқәа роуп уи еиха игәынкыланы иамоу, даргыы абақо иаҳы шытә умхәозар...

Итабуп, дад, сахырцәажәа, сахырфыхаз – сгәи зыркычшаз уа-зажәақәак ахьсурхәа.. Ари атоурыхтә драма, уара иуҳәан еиپш, еса-аира аеарғыциеит, уеизгыы, есааира гәапсахеибаркыгак аланағалоит, аха иаҳаурызеи, ичхаяу ҳнеилароуп – уи ауп иара идуззоу драманы изықоуғы!..

Ан лыбжы

– Ҳацкәынцәа ахъз ду рчаңеит, нан, аха урт уаҳь ианцоз зегъы ир-гәапхоз үүшүшьо, аурысқәа шәрыйдигыланы еибашьра шәаҳыцо абы-кәү ҳәа ирәапқоз ыңан. Мхаңырра қалеижкътеигыы уеизгыы-уеизгыы митәзак тұаузма – уаҳь иагазгыы, ҳаңзыртқәа ықәзааны, ҳаштәхъка хынхәышыңаң шпаҳмоури ҳәа рыматәақәа еиңаңааны, арахъ иаапшуа итәагәышынамзи. Үртгыы ари шәара шәызғү раҳар еиҳагыы ргәи канаңкуеит ҳәа раңырхәон. Акымзарак агәхъаа мкыкәа «хызырацарапа» амфа иқәлеит, ҳарт ранаңаңыз үи ҳамыңхраазар, ҳапырхагамхеит. Из-

банзар, Ағсны азықә уаҳа дағеа мөәк ықамызт, нан. Дышқәйіпшүзазгыы абри бзианы еиликаант с-Кәатциа блахшәалагы. Ағсны ахы-атыхәа иахъабалак иқәлацәа еизганы, уаа 200-фық ирзынаңшуа аөыбәқа-заңәа иманы, Ағстриа ҳәа иахъашытоу, нахъхыи адунеи атыхәан ұба-ра дцаны, сыйжелар рыхъз тызгоит, бәс сырзықалоит ҳәа деибашыны илиршаз еиҳа гәадурас иқоузен ганкахъала, аха дағеа ганкахъала ари рыңхара дүззахеит ҳарт анаңәа жәраңғыңәа ҳзықәа, нан. Аиха-рак, сарғыы дсеиңшымкәа, Кәатциа мралашара итахара лзыхомызт згәыхәптиш дааңаз ианаззеи. Ипсзы аағыны ианлаҳа, лызғәа ир-нүлтказ лнаңхып-шәахстәқәа ус ишырнызгы лдунеи лыпсахит...

Ҳаңкәйінцәа рфырхатцарапқәа зегыы зыбзуоруу рааզароуп, нан. Жәйтәзаахыс апсуса рәғи ауағы иааӡашъақәа акала иқан, уи ғыки-бзы-кирыла еитахәашы амам... Ани ахшареи реизықазаашъақәа, ани аби, аиҳаби аитбүи ырлапату еиқәтцаашъақәа... – шәкәы ианжалоума, нан, уи! Ҳаңкәйін Кәатциа пш҃а уртқәа зегыы қайматла ишилааңаз атәымуаагыы иғәртейт, еилыркаант, уи ауп асқак ргәи зизыблыз. Дағеакы уақытыц, нан, иөытәкъа иқанатцоз умбои. Уи қабарда өүжәлан, ишмархәацыз ҆абалынта иаб изааигеит, Маршъанаа роуп ҳамтас изтазгыы. Уи иара инапала иагыибжеит... Кәатциа қәйібча хәба-фба шықәса анихытцуауз инаркны аеықаттәара далағеит. Аеыбәқазара мгәартта итігейт ҳәа изы-рхәон. Аеырыфрақәа раха абақаз, аха зынк-ғыннтә дзыхъзаз ағы уағы иүьеишъартә апхъахәкәа игахъан. Уи анағс, абұзар анықәгара қало-мызт, ишудыруа, ҳажәлар гәыбған ыртаны рабұзар ыркәннырхъан, аха ағада апстахы дцаны, мазала ахәақъара, ақама ахархәашь, шәақъла, тапанчала ахысшыа иеаиршыңылон, махәғала ақәпара, аисра инар-кны дышмачзаз цәғыа дырзыманшәалан, ишьамхы акәзар оумашәа итдарын, иғызыцәеи иареи аштағ реиңхныфларақәа раан зегыы драпы-суан, бәртцахы ақәпарақәа раанғыы изқәа адгыыл уағы изарбомы-зт, арахъ ихата уаҳыниаңхәапшуауз алғыс еипш дкат-като, үзгаб-хым-кыттас акәын дшықаз. Анцәа ҳазшаз абарқәа зегыы бағхатәран ишилаңтаз ғашшомызт. Дышысабизгыы иара Анцәа иғәрагарагыы илан – Дыдрыпш-ныха азбахәкәа дхәыңдаахыс иаҳынахайауз, ихатагыы уи амтсан аныхәақәа раан дахынаргахъаз акәу, оумашәа Анцәа хыышъар-ғәытца илпхә-игәапхә дақәгәыгуан, ағерагыы игон. Аибашъраанғыы ғәтәала уи шицхраауз здыруеит. Ишькылқөи ҳәа ҳазғеу аурыс ҹәын баша шықылқөимызт, нан, уи дагыицепашыуан, лабәба далатшыны Кәатциа ифырхатцарапқәа ибахъан. Уи излеиҳәоз ала, аибашърақәа раан, ажәыларахъ рөыннарханза, Кәатциа лаша, ихатагыы ихы иныхәон,

дзапызаран дықаз аргыы дрықәныхәон – ухацхраа, еибала, иааирала аибашьра ҳалга ҳәа Аңцәа димтаматанеиуан. Уи хымпадагы абағ-чында рылантсон. Иара абри зхәоз, «деншьчик» ҳәа изыштыз ари аурыс ҹкәын, шаҝа маңқы-шыңқы аихы пату ақәтданы иныћәигоз, шаҝа Аңцәа дхеитцөз, Кәатиа хыңзкамшәа иөзы җәзәа-иҳәхәа шаҝа игәцаракны дахылаштуаз оумашәа иубарын. Уи ҳаҹкәын гәакъя иеипш бзия дахбо ҳалагеит, иќазшыңқәа, иңәафәкәа ихаһкаауан, иаргы «мамаша», «папаша» ҳәа дхаштытан. Бзия иибоз аурыс чысқәа изыћастсон, аха ҳапсуа чысқәа дрыштызлеит... Абри аиپш аилибакаара аханатәгъы иќазтгы, аурыс еинралцәен асолдатцәен зегъы абри «аденшьчик» иеипш, аңсуа ан дзакәү, аб дзакәү, аехәшья илыңданакуа аханатәгъы ирдыруазтгы, өтүңзәзәаала ҳажелар ирмаңәажәоэзтгы, Лыхны иќалаз арыцхара дұгъы Қамлар алшон, нан, Кавказ ажәларқәа рөғыи иахъабалак ус акәхар, асқатәи хтәареи хыңсаареи азәыр дақәшәозма!..

Кәатиа иөышшылкөв ҳәа сыйғу арпыс иаңыл мыңхәы иааигәа-хеит, ипсынтыры къаңхеит, нан. Иара Кәатиа иөзы акәзаргы убас хара изымцеит – урт гәйкны ипсит, нан, Кәатиа лаша рхы иқәирцеит. Ари хаштшыас иамоузei. Уи схәеит ҳәа, уағы ихамыштуа еғыыћам ари адунеи ағы. Агәхаштра ыңамызтгы – пәтазаарагы зықаломызт ҳәагыы рхәоит, аха иухоумырштышагы анухашт ауп арыцхаратәкъя. Ари уажә ҳазлаурцәажәаз атоурыхқәагы шыта изгәалашәодаз, уара иурғыцит акәымзар, нан, итабуп идуззан ҳәа уаҳхәоит убри азыхәа.

...Пхәыис илхымшаз хатда дықам, нан, аха пхәыис илхымшаз пхәысгы дықам. Сара аурыс дгылкаршәра иааңазгы дсыман ан бзиаӡа, са сантгы длыман ан бзиаӡа, уи лангъы – ан ссириз, уи лангъы... Ус-ус адунеи атантә иаауеит иахъабалак анаңаа рұғабаа дүззен рхак таулеи... Аңсуа ан, аңсуа анду, анаңзеи... урт ртәык акы иалағашшомзаарын, нан. Аңсуаа рөғи, иара са сыйхану аамтакәа рзгы, ауағысы иааңара, аңхъан исхәан еиپш, аума зегъы атанауеит. Аңсуа пхәыис лыңшұзара, лаамысташәара ду рнағсангы, деиғамсзар акәын, лхатда ихәыштаарамца змырцәоз, ианатаххагы бұғарла изыхъчоз лакәзар акәын. Анкъя, амазонпхәа ҳәа ззырхәоз аңсуа ҳәсақәа раахысгы, ус икан аңсуа жәлар ртас-ркъабз. Аңсуа тыңха, аңсуа пхәыис қазшыала зынза Аңсны аңсабара деиғышын: мратас дқапха-качцион, пша қәандатас дәндашшыран, гәилтас деинаалан, бирғынцас дқашәкачон, зыхътас деихаччон, қәарасоушәа дыкәбаћәшәон... Аха иара убри аамтазгы, шыхатәылан амш анааиласлак адыд-маңыыс шығәгәахо, аңшатлакә штңысуа еиپш, аиҳарак Аңсадгыыл шәартак иантагылалак, дығыркъаха даақәгы-

лон!.. Ари зегбы уара иуздырам ҳәакәым изысхәо, нан, ари зегъ зысхәо жәйтәзаахыс апсуа ан абас дықан азыхәеноуп илыхшозгы зфырхатәахоз, еицакра змамыз рәказшы хазынақәа мгәартә изтыргоз. Апсаны жәйтәзаахыс хтысс иаақалахьо зегбы, хатала дрылахә-дрыламхә, апсуа ан лгәатцә иахымсыз, дызмыргәатеиз, амшын еипш лоунынтә дызмырқәыпсычәз иреитцу хтыскгы ығашам. Цәйкәбарк ан лылагырз ағба арзсоит, нан... Уара иухәан еипш, ари ҳтоурых дүззә иарғиаз адрама агәта дғылоуп апсуа Ан!..

Дарықәа ипа Иашсоу

Ар ирнымиац дхаңа ғәғәоуп...

Мәға зылгазам абнаршәыра еипшу ари ҳтоурыхтә драма ду ашъапы укит ҳхыбағқәа рырғыхарала, шыта иауазар, сара спәзатә избахәкәа рыла ахыркәшара ҳөйназахқып – упа, спа ҳәа, еилахтода-еилаххуада, азә ҳами!..

Спәзатә ҳәа сыйғу, сгәйгиртә ду Мсауст, Қабардаа раҳ ифната дықан аззара. Атлас ишатканакуаз ала, уаҳь дыргеижкитеи сара знызатәйкүй дсымбацизыт, аха сахъцалак, сыйғызаалак, амра адгыыл ишаныруа еипш, дысныруан, сыйғы иара ила итан, иара ила илеи-ғөиуан... Макъана иарпцысрахь дымнеицизыт, дқәыпшжан, аха шыта дук игмизт. Иарпцысра дышынтағылалак дсыздыргъежъран дықан – уи иара устыры бзия еибабоз ақабардақәеи ҳареи ҳанишьара еиҳагы иарғәғөон, ҳайднакылон... Спа иакәзар избахәкәа даара ибзиан иаафуан, сгәи иаҳеоит ҳәа ирхәозу сыйздыруам аха, Маршанаа иғылахьоу азәи диеипшымкәа забиңара иапсаҳо тцеи хъзырхәаган дәуытхәхеит: ипшра-исахъя, ихшиә, икъыбағ... – зегъ рыла деитәхәатхәеит, рхәон. Икәра рацәак ишатнамкуазгы, Нхытә жәлар рхақәитраз ицоз аибашырақәагы мазала иерылаирхәугы далағахъазаарын. Ус дшаан-шааниуазгы, саб иаҳь сцароуп, саб сицхраароуп иҳәан, сара еидкылан исымаз уаа-фышәөйк абрарғыцәа-айбашыцәа иеырғашыан дрылалазаап. Сара ари зәәо, тоурыхла ишудыруа аиپш, Нхытә-Аахытә сабрагыуа стеижкитеи акраатцуан, Имам Шамиль ихатеи сареигы ҳаниқәшәақәахъан, үзарак-ғызырак ҳаницеибашьқәахъан...

...Өнек ашарғазза ахышқәа рбаахыра ҳажалан ҳанеибашь, уккәын дәхеит, аха фырхатцара-дула дәхеит ҳәа ажәабжъ хлымзаах ахыкәа-

лаа еиپш инасгәйдиртсеит! Уи ара дабақаз схәан, сеилагахъан, ари аиپш «агәыргъяғәхәаша» сзаазгаз иара убратцәкъа иларгәйдән исшырц апсык аасыгхеит, аха нас мчыла сөаасқажеит – маңғы ахырыртарцәа ҳаңтәхахъазма, урт рзы усқак уеушыцәомызт, уажә уара упа-хататцәкъа дантаха аума еиҳа амца ануцралаз ҳәа сыблы ихырхәаалар алшон... Дара 600-фык напхгара зыңтоз абрагьцәа рыбжеиҳарағык Маршана ҳаңкәйнцәа ракәын, иକан ахырсаа иреиуаз, псхәаа, асаңқәа, иକан Нхыттәиқәа – аକабардақәа, дағыстанаа (ауарқәа, алазгынкәа, лакаа), исыдгылоз ашәанкәа...

Ишудыруа, ҳарт Амаршынкәа адунеи ағы зегъ рапхъа иҳаргылоз ауафреи ахатареи роуп. Саныңкәйназаз аахыс ауафреи, аламыси, афырхатареи рзы соуп зхәо азә иштыхъ сгылап ҳәа сғыи итамызт – хырөхәарам ари, ус иକан сыуафышъа, псабарала сцәафа – ус иକан си-зхылтцыз, ус Анцәа сишеит. Саагылазар хымызг сымфацызт. Уажә ицоз Кавказтәи ақәпара дүззәғғы хъатраки хыларкәрәки сзымдырзо, алу еиپш сгъежкуа, агәта аилашығураңтәкъа салагылан. Ҳаңцилагылан сашыа гәакъа Шабати сареи. Уи саргыы десеиңшмызт, уи избахәкәагыы умахаңкәа ўқаларым, сара уажә ара узеитахъара салагом. Сара иузетасхәо хатала са сзықәшәаз ауп. Са сзықәшәахъо зегъгы ҳәашьас ирымоузеи, аха сыйкәйндантахазтәи ахтыс затдәык ауп иусхәо, избанзар ари ахъааңгъя уара иузаигәазоуп. Уаха абри ануфуа тыхъбжъонгыы узмырцәо иароуп. Ари убома нас Аକәа, қыта дук еиپш, алашбыжъкәа шалыфуа, афымца-лашарақәа (ҳара ҳхан уи абақаз) идырғашъаз рбағықәакгыы, шыта ашара иаамтоу үшъя, аки-сихә ахьеңкәеरтүа... Иубоума ҳажәлар зтанцәахъо Чачаа раҳтынгәара ду еилаକәыбаса азыгәта иахътажыгы удоуха еиңашыңқәнәргыларц егыагымхо «ишигәатеиуа»... Арт Ачачбакәеи ҳарт Амаршынкәеи жәйтәздаахысгы иеенимкәа ҳаизыକан. Ҳабдуцәа рхаңгы дареи ҳареи ҳаймак иахъынан Аңсны аибашыра дукәа қалахъеит, уи амшала Аңсны ладеи-әфадеи шейбакәугыы ҭаңкәахъеит. Ҳара адунеи ааршазар Аңсны иақәнитыз, пшәымаңаас иамаз ажәлантәкәа Аңсны ҳамауқыр аауазма, аиҳарак ҳәашәкәа ахыртцу Дали Җабали. Ачаа ракәзар дырғөгөых акы иамоу усын, иабатәиқәадаз Чачаа! Ианхымыхәаза, рықьачақъцәа рхы иархәаны, маанала, гызмалрыла иҳатталеит – рыпхәаңа рыла ҳхырхуа рәғархеит. Уи схәеит ҳәа, рапхъа ҳара ҳаңашыцәа рхырхалоуп маза-аргама «ххәйнцара» нап шадыркыз – ус ауп ҳаңашыаду Рабиа-Ханым Қыалыш ионата дшаанагазгыы. Ус ауп дара Ачачбакәа раҳәшьцәа

хара ҳахь итанагало ишалагазгы – апсызкыга аркың иағеу артцу иағызын урт, иҳарбаны «халаркуан». Цәгъакы-бзиак ағы Ақеа ҳана-аилак, акынұяққа реипш иеилахәа-еилаца ҳәепхә иаацәрыргон – ыпшра-рсахъ ҳатқәарқ азыхәа. Дара, аиашазгы, инеибенпшны зегъы нәдәхшатқас иргачамкәа. Сашьеихаб Баталбейи сареигбы раپхъаңа «иаҳзәимакырахаз» Ачачха ус акәын дышықаз. Сыңқәйнамзи, уи үбри ақара сыйшығ лытқәеит, сашъа гәакъа ипшрхәа сгәнарпхо ақынза, аха Анцәа ду иңшыланы, сабұптар еибамгейт. «Дағацъаразаргы абас акәын ҳашурпхашьоз... иағиши арахъ уи умағъаражә, уст абри» ҳәа Баталбей икәніз икалатапанча аайқәнхыны иансита ауп итқан икәз сыйшығ атып ахь ианааиз. Үскан уи дышсеихабыз еипш ақынға-реи ахачхара дүззен ааирпшит, тәні, аштыхъ иага хкрыла ҳаивана-галақәазаргы, иахъатәи шәбызшәала иүхәозар, аполитикатә мзызқәа ирыхъқаны... Ачачха санлыцирыт, синасып Шәантәылақа сымфа ар-хеит – ашәанқәа раҳ Ададашықылиан ипхә сразқы далашәеит. Дасу ибла ҭабаа диблатыңызуоп рхәоит, аха уи ғыл-бзық изымхәартә дыпшзазахататқәйн, изакәызаалак акала Ачачпқацәа рыштыхъ дгыломызт. Уимоу иахърапылгозгы раңда, избанзар, лыпшреи лә-бызшәа хаан рнағс, ҳарт ахацәа днаҳацлабыртә, дәйжәлон, иахъа-атажхозгы, соуп зәо азәи диткамхо, аҳа ләйон, абты лыршәуан... аибашыра дазқазан. Лыхшығ бзиан. Ланназеи даңсыуан ақынта, ап-шәагы лхәон аба॑т ҳаипш. Абас ашәанқәа раҳцәа раپхъаңа ирыуахаз сара соуп... Ашәанқәа сара схаан қартаан қәтешъаан рхәатәи зынзагы иаңныңәзомызт, ыпсы ҭасгы икәмәйт – ҳара Амаршыңаңқәа иахъхәоз акәын урт иҳартоз, піроуп икоу, аҳақаи амарұяққа ҳәа ҳабжы анахъаргалак, ағъараҳәа иаахъавагылон. Даргы убас ағәақра ианақәшәалак хъаҳә-хъачарада ҳнарывагылон – ажърацәара «каус» шая еипш даға абұптар аус азузом. Уи ауп ажәларқәа реиниyrшәа-реи, мамзаргы, ахш ахаатда анарто еипш, зынза нақ реилазғареи рзы жәйтө-натә аахысгы шыоук ари «амаана» рхы изадырхәо. Апхъан ишысқәәз еипш, убас икоу «хәатқәән» Ачачхатқәа. Урт Дали Җабали иантанагала-нахыс «хахш ахаатда» затса иамкрыз, еиҳагы еилада-дахеит, аишьцәа ҳшьеи ҳахши еилатәеит, уаанза иҳаламыз атызшәа баапсқәа ҳалалеит. Ҳарт пісабарала ҳашдуқәәз еипш, ҳтызшәақәагы дүззахеит. Үс еипшқәа аижәлантәқәа рыйжъара иагацъара иқалахъеит, иахъагы шақа үтаку ыкоуп, аха ҳара абасқак назаза атоурых ҳзалалаз ҳдурға ақынта ауп. Башаққәа ирыхъыз ак акәзар ҳазгәлашәодаз... Ари хырекхәарам – ҳазлақатқәъаз ауп...

Уи изаауазеи, апхъан сажәа ахы зыскыз, еиңа ихадароу ашқа сиасып. Сыңтазаараң сзықәшәахьоу ахтысқәа зегызы иреицәахаз ахтыс-хырзаман-еиқәатәа – спа-затә итахара! – сузалацәажәап. Қыалышьбей-дугыны иуеніхәеит хәа сыйкоуп зны «харт ианакәызаалак ҳағаңәа аби ңеи ҳайбадыраазом» хәа. Уа диашоуп Апсәа ихатцы. Аха уи аипш атагылаааша ҳазтада – рхала иаама ҳағаңәа? Амфә дзырбада? Ихачзырчада? Ихатданы үкәз, нақ-аақ ҳаиғагыланы ахышқәеи ҳареи аибашыра ҳақәзыршәаэгызы ҳара Кафказаа ҳамааибра, ҳайтцашыцира шакәу, рапхъаза урт арахь итәзгалазгызы, дара бгас икәтданы, зашьцәа рықәхра зеазызкыз ачархәафәа шракәу...

...Схатца-ғәгәаңаз ұысыншыон сара стәала, аха учкәын дтажеит, ипсыбағы аға исанзғә ағы иаанхеит хәа ансархәа – сыйға ағеөө ҳәа иа-аптәеит, иласықәлашыцеит, сшамхқәагызы насыңдақәалеит. Изуңәыззәри, уи аганахь хачхарала уара усияаит сашья, уара үешурғәаэз еипш сыеесизмырғәаеит, доуҳала усеихеит, иқалап уғәтыха дуқәа ақъаад иаҳындуцо псығынан иузықалазаргызы (уажәгызы үзөу уи ами). Сара уи аипш Анцәа исылеимцеит. Сара калам ын«Фығас» искыз, тапанчан сажәа златсыркъоз, ма урт схы иархәаны сгәи снапала исырттынчыр ақынын, мап анакәха, адунеи самкуя үәгъала сыйқәхаран скан...

...Спа-затә ишәаңыз аңсаҳа ақыраамта ахахә еипш сшәны, схашхатәа-раха стәан – ма дызбахъандаз, ма илакта стапшхъандаз! Ипсыбағ аға инапағы иаҳыықаң ақыны зынза сеилазгоз. Урт уажә уи ила сылахәа-ахәтәра ишалагоз здыруан, дара րыткәаңәа иҳамаз ҳамырхырц азыхәа; атқәаңәа иҳамазгызы «адуқәа» иреиуаз ракәын. Үс иагыықалеит, пытәңык урт րытаны сыйкәын ипсыбағ ааҳгеит. Иаазгазгызы дзааңаз қабар-даа роуп, деилахәа-еилаца, дааза-дыхъча сыйкәын дсыздырхынхәит, «гәйргъароуп», «чара утәуп», аха иабақоу ҳағи-ду ашқа ҳазланеиуен, сашыңа пытәңык, Баталбеи бзиахә дназлоу (Хымкәараса итәи угыны исхәом) бгас икәтәзә ҳағаңәа фнэтәоуп уақа, урт дәылцамкәа неишьас икөи?! Арахь са сыйға птәеит шытә, исурқатдои, сыйкәын иакәын иаҳыа уажәраанза гәашьамхыс исытказ, доуҳамч исымаз!

Спа дзааңаз ақабардақәа րышқа ма дхазнагонда, аха уаҳыгызы еиңа еиңеоуп, иаҳыбалак аға ибаахкырақәа қатданы, иеиргәаҳхье-ит, уақагызы икоу ҳара ҳәеи икоу ауп – аишиңәа еифнашеит, шыуук аға րыенидыркылеит, шыуук ҳәатыхла ишенибашың еибашуеит. Сыйкәын дзааңаз ракәзар урт րыфната цыышәыртәхьеит. Жәйтәаахыс иаҳзаа-игәоу ҳәылаңәа ақарачқәа рәғызы анакәхагызы – усоуп, аедығықәа рәғызы еиғым, ачыңынқәа рәғызы, дағыстанаа рәғызы атқызы еиңеоуп, аублаа зынза

ақәзаарахъ рхы қыдуп. «Дабахго, жырта змауыз сыйкәын, иабағоу ҳапсадгыл, иаажәг, исшәрыба уара!» – артқааҳәа ихәхәон сғәи. Изулак сыйкәын ауапа дылаҳәан дахыықәыз снеин, ихы-иғы хтны снаиғәпшит – асаркъа снанңшылазшәа, сыйпшрақәа наихыскааит, ақәасаб պшқарах ахәеипш, аарла еинишәшәйлахъяз ихәы-ижбы сылапш нақәшәеит. Иблақәа аахтны, «иззы, саб, ҳзыршүеи?» – ихәарызшәагы сғәи иааснатеит. Иаазгәағын, ихы-иғы ааипхысшыышаан, даасыгәзит. «Умшәан, ара сыйкоуп» ҳәагыы аасхәеит. Макъана ицәеижь цүя имыхышәашәацшәагы аазбейт – гәфарассты исоуит ахы аниа-аха иаразнак дтамхазар қалап, дыхәны дахыштыз дыткәаны дыргазар акәхап, дара ртәкәеи иареи анеитнахңсахлоз аламталаз дышны дхартазар акәхап; аға бзия иғы аус умазар иубаргәи, иаҳпенпшызи, харт аубыңыркәа ҳәа сғәи сеитантаяузыргәышеит. Ҳапсы-ханха Лата ҳәаратағ днаганы дахжыроуп ҳәа сғәи итаскит. Иагъхалхаршит убри өзхә-өымш рыла, сакасала Марыхә ақатәара дхагаланы, устәи тхыбжыон дааганы, маңала ҳабдуцәа рнышәйнтрақәа рғы ипсыбағ атыйп ылҳкааит. Уи мачк сғәи артынчшәа саақалеит зназы, аха, иалоухи, сғәирфәа сзыммиааит, ишызбоз иаҳа-иаҳа арыжәтә үбара еиپш исылсуан – умилат рхъаан ухатә хъаан анеицилалак зынза ауағы дашызозаап, аиҳарак умилат хъаа апышәара анузамталак. Сара уажә ус сыхыит, аиҳарак ашъаартәыра ҳалазыргылаз ачархәағүәа ргәағ ахыыскыз ақнитә, сыйпсыөхеит, умилатгыы, ужәларгыы, упсадгылгы зыстахузеи, адунеи сыйззықәыз спа затәи дыкәмзар ҳәа сазхәыицит. Сеисшыр moy сымамкәагы саақалеит. Қаса ар ирапызан еибашуаз, ар рхы аттара ақәым, ртыхәагыы сзымхъчо саақалеит – ачағыа сқыркы имылбаауа акрыфара сақәытзеит, ачгара тұзгелит (ипхасшыит абыржә иаҳуасхәогы). Сара ас санырба, сөғызцәагыы сыйғәирфара иалагеит – ағашәа қарымдо сахтәаәз иааниы иаасыватәеит. Арашы иапызгоз сеибашыыга-чөүибарацәкъагы хырқәақәо иаасывагылеит. Ари зынза итархаган, аха ауағы дызқәымшәо егыықам адунеи ағы. Арахъ Кавказ шеибакәу абылғыы алышәшәоит, абылра иағуп, Дал апстениужыра амца ҭашуп, аға ибзарбзан гәыргәирбүйкәа ҭуғеит. Ахатса ишьамхы итхны дантәаша иаамтоум! Уигы сғәи ақәышра еилнакааует, аха схы сзанаиуам. Хазгы Шамиль ду ипа-затә ағаңаа дыткәаны дарымаз изаарыцхахъяз, тәкс иритахъазгыы аасгәалашәоит. «Упа дахшүеит үеҳаумтар» ҳәоуп изаарыцхазгыы. «Дышәшыы, уи дышәшшыр – дағағәз дысхылтып, сыйхәсақәа тцеида саанрыжърым», – абри ауп тәкс иритазгыы. «Упа-затә уара узы уаҳа акғыы дапсамкәоу!»

хәа ианцъаршыагы: «Сыпсадгыл еиҳау еғьсымам» хәа атак риғеит. Сара уигы сазыртынчумызт...

Абас сышықаз өнек, ҳарт абрагыцәа ҳөйрхъакны ҳахтәаз аҳап ағы, ҳазлалпшааз, неишьас иқалтаз сыйзыруам, пхәысқ днеит – зхы инаркны зшып ақынза шәй-матәала еилахәаз, хәдә шықәса зхытцуаз саби-хәычык дызцыз. Ари леипш апхәыс ұвшашыатә данызбагы саҳтәаз сзымыглеит – ихоутцарымы?

– Ари уара уоума, Дарықәа ипа Иашсоу? – хәа ғаалтит лара, анс-арс акәымкәа.

– Ааи, – схәан, аарла схы саафахеит.

– Уара узықәшәаз еиңәоугы шықоу уаҳар, крахуфарагы убарым! – лыбжы аарымчы дырғегых даацәажәеит.

Оумашәа иаазбазеит ари лцәажәашья, ибзыргәағызызи абри аиپш ажәа саҳәара, измааноузei ибхәо, базустада ҳәа сналастцаит, сгәы сыйдаххны, ашырхәа сагыығагылеит. Абар исалхәазгы: «Егры аарцә инхо Аимхаақәа сыртқауп сара. Сызланагалаз атаацәареи Егир-нырцә зымчәакны изқыу Адианаи аиғара рыбжын. Адианқәеи Чачаи жәйтәаахыс реиуарақәа шықоу иудыруа ауп... урт тахак ааҳартомызт, атыхәтәанк сыйшәма зынза даадмырбзö иалагеит, аиҳарак дичычазеит ҳзааигәараңа инхоз ах Адиан Кәатиа. Сыпшәмагы схъатцеит ҳәа игәи итамызт аха, ари димыхәаюшәа аниба, мышкы зны анибартәарахъ ҳқылеибамгар амуя иқалар алшоит, уи ақнитә, аибаазара ҳабжытцаны, ҳәинишәар еиғыуп ҳәа игәи итепикит. Ари ансеиҳәа мап ахымхәаакәа садғылеит – аиашьара зәғи иубжьюутцарц утахыу рзы схы сышпенгзо, схәеит.

Абар нас дук мыртцыкәа ажәа инахтцеит Адиан даҳтаарц. Шыыжы инаркны афара-ажәра иазкыз аишәа-чара архиара ҳағын. Сара усқан ҳөйр ахшара сыман, аиҳабы жәаха шықәса дрықәын. Ҳасасцәа «бизи-ахәкәа» уажәымзар-уажәы иааниеит ҳәа ҳшырзыпшыз, ҳәйр-хәенжам-кәа иааҳхыкәашан, бүзарымцала илаҳақәлан, схатда иара уацәкъя дыршыит, сыйкәын аиҳабы дымцарсны рөйинархеит. Сара уи дрымсхырц ағоны саадәылкъян, ағбыаахәа снарышыталеит. Са сандәылтә ағәйбжы-нитә сыйкәын ҳәычы, ацәғьюуцәа иқартцоз днағыпшы, иашеиңбү дахъагараз днаихагылан, ағстаацәа иахымпыхъадыршәаз сеидру, қамала дааисуа дишиит, ихатагы дашшәацәа, иара убри аамтазы ахш ршны изтәз ачуан ду асағъақ, иахъақәгылаз дхышәтны дынтахан, дынтаблы дцеит... Схатеи схәыцқәеи анышә ианаста аухатцәкъя, иахзиуз азмыр-хакәа, Адиан лахша деитанаҳақәлан, саргыы срыткәеит, ҳмал еимтәа-

ны, саргыы снадкыланы, Егыр нырцәка сырғеит. Акыр шықәса сыйкәаны еиуеңшым ауа рөғи тәйс сыйкан, рхәура стан. Атыхәтәан зөһи снанағаз, еиха уағрак илашәа дықан, иахтнырпарцәа ракхтә иреигъиз азәи сизиҳәан, «сеихратцаны» хатса сиштит. Убри иахтә па дсоуит. Өнак сысаби дсырцәоит ҳәа дыртысуа игара сшадтәалаз, сыйжыы өтқааны, инартаулаған самхақәыпсычхант – убри аенныза сыйпсы иахырзааны сгәирә атәи азәи иасымхәацызт. «Ибыхъзеи, банаңылбейт, асқак бзырқәыпсычхаяузен?» – ҳәа дсаэтцааит схатса. Иага мап скындазгы, сзықәшәақәахъаз стоурыхқәа иасымхәар имуит. «Иа Анцәа ду ҳазшаз, исахауа закәызеи! Усқан иткәан ибцәыргаз быңқәын са сакәзапеи, сан боума хатә пхәысс исымоу!» – артәаахәа дыхәхәеит, ибжыы инашътарххны, атқы ҳәа ахысбжыгы аагеит – иеишьит!.. Убригы днаганы зегы зфо анышәаза днастепт. Ари иубо ахәычи сыйкәын ичкәын иоуп: ағыпциагы мгәртәк еицтиааит, изтиаазгыы сара шәынкыдца сымгәартоуп!.. Абар, абас ауп адунеи сышқау! Уара хъзи-пшени згым Маршын Иашсоу бзиахә, Дарыкәа ду ипа, ипхоумшыздан сыйкәын дтахеит ҳәа акрыфара уақәытцны ауа ахыргәақуа, жәларык зықәгәыгуа ар ршьамхы рыңдаа еилартәаны иахымуо! Еипшумашь, уара узықәшәаз арыцхареи са сзықәшәази?.. Уазхәыц абри!» – лажәа даалган ләғаныналхоз, баанғыл, банаңылбейт ҳәа сналхынхалеит, быңқәын дсыт, дсаа兹оит ҳәагыы саалыдғыатцәығыателейт. Ифьюшьаша, иара ахәычгыы зназы сышқа шығақәәк нықайтсан, даатгылеит. Апхәыс зназы дгачамкны даасәаңшит, нас, иаалгәағыын, иара убратцәкья, ибзиуп, уара ахәзына абри аиپш ахылтшытрап змоу пас данутахха – духызбаауам ҳәа ғаалтит. Ахәычи длыимшәх, ларгы лыпсы лшәыршыа ҳәа сартьажәаңәа цәа инарыдстан, сара уажә азы сахыцо сзымдыруа, ақәарқәашьеира иалагаз сөи саахан, ағыжәлара сөйназыскит. Аргамагы иааздырит ианакәызаалак сгәашьамх зыргәтәалоз доуҳамч-бағыыдак ғың ишынасылалаз, еиҳагы гәағла саибакҗан, дырғөгүйх сағацәа сырғағыланы, сеибашьра сырғыцирц сгәи интаскит.

Сара сеибашьра сырғыцит аха, уи аамтаз нхытгыы-аахытгыы зегь бғас иҳамаз Шамиль иускәа зынза иеемкәа иқалахъан. Ари 1859 шықәасзы акыын. Сара схы сымагәыхъха сантәаз, иаргыы уаҳа наилымшо, атсаа-тлақәа рыккарағы хәхәык дықтәазаарын, – дызмыхәағаз аурыс ҭауд, ар рпзыза Бариатински иеинитарц ӡбны. Гәйиниб ҳәа иахъаштоу ағаға дғылағе ауп ари ахыркалааз. Абрақәын Шамиль атыхәтәан изынхаз имиуридцәағи иаргыы рөыпхъакны иахыркәз. «Изынхаз» зысхәо, урт абжеиҳарағык ицаркхъан, чархәағаңәахъан,

ағба анзаақерыло ахәйинаңқәа шыбнало еипш, ғәарапара иңирткхан. Аиҳарак иара диагазахеит Қыбиң-Магома зыжәлаз. Уи ағаңәа иеридикүлелт, урт бұас иқатданы, ииулак Шамиль даххәаны, итыңдан имамс иеңікайцарц, иахъабалак дара ртәылан даххарц иғәи итейкит. Ҳара ҳәзы иқаз ахатапсаң – сашыа бзиах Баталбенгзы Дали Җабали моу, Аңсны зегзы аҳас уаҳтоит ҳәа дақәдырғәйхан (ус дақәдырғәйхан ихәйцаахыс Петербург шасыс иқаз, уа аурыс ҳәйнәрәк иаҳтынрағы ираағаз еғи ҳашыа – Маршын Зауасхангзы, аха уи итәи акалашәа икоуп, алаңәажәаралы мариам), атыхәтәан уртқәа зегзы шбаша еижъагаз анеиликаа, иашыңғағы дышрылгаз, ихгы шықәихыз аниба, сабакылси, ағьяауркәа срапғыланы ҳахазынатрақәа дсырбо ҳәа, иғәи дтауазыруа дтәйуон...

Шамиль иепхъакны дахылғақаз Гәниб хылх ахра аңақәағы анеира қәғьаза иудағын, аха иеңкөаса иштәз ахышқәа ахаңқәа қыдырғыланы, азартәңкәа рхы иархәаны, уаҳи ихалеит. Үақа саатк ақара ахәатыхла анибартәара цон... Шамиль имиуридцәа азәирөө ҭахеит, иаанхаз ахың-ғыңғы иарғы қәғьапсышала рағаңәа րыңсы рңәиргейт, ибналаны, даеаңъара даеа ҧхъакыртак ағы рөыртәахит, аха уақагы ар ғәтәа րықадыршент – 14 баталион! Уажәраанза ғеңжәа шықәса инарзынаңшуа Дағыстан зегзы иаҳыз, зхаҳәтәада ықамыз ари ауағ, қарта имамкәа атшәарра баапс дыбжъаралеит. Атыхәтәантәи аимгеимцаразы джаһшатәараха дзығнатаәаз асаклиағы (ақәаңқәағы) зыңсы ихтнызтқо ҳәа изынхан имаз иғызыңқәа иашаңқәа, уара узықәшәо ҳарғы ҳақәшәароуп ҳәа, ивагъежекуан. Ахәса еибарғыатқәйтәуан. Шамиль иңкәын затә ихы зникъара изымдыруа, иқама амхаста еиларғәғәа икны, ихәу ағығшәыг еипш, дхагаха асаклиа дығнагъежекуан (иауауен гәышьаңа, ҳаққәынцәа րыңқаңқәа!). Уи саб адтә аңсито ҳәа дыпшын, ҳағаңқәа ҳапсы штоу ҳаेерахтарым, зны ҭааңәаныла ахәса зегы ҳшып, нас сарғы қынта сеаҳысшып ҳәа иғәи итейкхан! Аха Шамиль макъана ус еипш дтә иитомызт, ихы рәкәны, дынкахәыңца дтәан. Иихәарызейиш, анаңъалбейт, иизбарызейиш ҳәа зегзы րығәқәа тзызаауа изыпшын. Әбақа саат абас ирхыргейт. Ус Шамиль, аңа даалтқызшәа, ихы даағаҳеит, ашырхәагы дәғалылент. Ипа ихы наңқәкынгзы ғааитит:

–Уқама атра итатда, сыйкәын... сыйеристоит – уаҳа ңылхәажәла ҳамағам!

Ари заҳаз иңкәын, иқама ыршәні нақ инкаижын, адыжәхәа иғәи даағасуа, ихапыңқәа ағға րыңго, даағызығызит!

Шамиль атыхәтәантәи аамтақәа рзы дызмыхәазаз аинрал Бариятински иеинитарц асаклия ашәхымс дынхытит, имиуридцәагы наишытагылент. Иезитарц игәы итейкыз Бариятински иааира дазпшны аккарағ ахаҳә данықәтәаз аәнәи акәзаап, ишысхәаз еипш, саргы итәхаз сыйкәын игәирфә сашыны сантәаз, аңхәйисеиба лысабии лареи аныстааз, ажәабжы уағеимшхарагы ансалхәаз. Уи абағ-чыда злататаз, дырфегъых аңстазаарах иархынхәиз сара, сеибашьра еитасырғыцхататәкьеит: сыр сыманы акырцъара ҳаға ибаахкырақәа сеитарыжәлахит, Нхыти-Аахыди қәыцымашәа сиртагъежыит, Шамиль илымшаз қастцоит ҳәа, ауа реидкылара сеазыскит, шытә уағ дызихәо ҳәа егьышыкамызгы. Атыхәтәанынзагы убри сшағзаз сағын. Ахышкәа шиаира ианияизагы, тақәаамта анбжыыс, уабрагыцәа уман абна улт, ҳаупырхагахом ҳәа ажәа сныртдо иалагеит, аха ахаан ҳагацәа сыбла аапшуаны сыерыстом, сынрышәом ҳәа Маршьян-тоуба зухъан ажнытә, уаҳа абна сылымцәа сшабрагыуаз мацара, сықәтәнны мишиннүрцәә – Ҧыркәтәылаәа сцент. Сахьцоз дызгейт ани асабигы – Шабат ҳәа сашья ихъз зыхъзыстаз. Уи ҳарт Амаршьянқәагы ҳакәымкәа, иара аңсуаагыры рыматара ракәымкәа, Кавказ ажәларқәа залымдарала ҳаазықәшәаз арыцхарақәа зегыы, шәара шәхәашьала, дырсимволны изҳаит: пшра-сахъала, Қазшьала, хшыфла деңтахәатәхеит, имч гартағыры изамто дыгәғәзажаҳеит, саргы исылшоз ала аағара игсымжыит. Ҫыхәаптәарадагы уи дызытцауаз, гәтыхас имаз ипсадгыыл Апсынтылы алахыынцакәын. Убригы ҳарт иурғыхаз зегыы ҳаипш, удоуха дарғын, Кавказ ду давағъежуа давоуп, макъана арах ааишья изықамцо. Мышкы зны иара ишитаху иабдуцәа рыйдышыл ишъапы изықәыргылар ауп ахақәитра нагзатәкъя анықалогы...

Уажә азы адунеи атеатр ағнытцәа уара удоухамчала узғахаз ари апардеңкәатцәа макъанагыры ишаартыц иаартуп, асцена иқәуп, ажәйтәтәиқәа реипш, ағатә қычақыцәагыры, ихадароу арольқәагыры аанызкыло дара роуп. Аха, имгәылкәа ипсхъада, ҳағоу зынза иаңыл цәгъяхеит, аамта устәкъя ицарым – ҳаапеипшып! Ҳара доуҳала иатцахаз уаағзам, сашья, Кавказ зегъ ртыхәтәанынза забұяр харшалан изкызы, згәамчи зхықәки зымпсаҳыз, аамтала ихъатыз ҳауп. Еитасхәахеит – ҳаапеипшып зегъ зызбо, зегъ зыхъшыаду Аамта!

Атоурых ағәашәкәә

Амбатә шәйлишет өңүң иғылаз,
Аға иғасылаз абынтар шытых!..

Ақәа, мраташәара иахъаду акалтан, еиҳа иахъреицәоу азырчрағы инхон Mcаустраа. Изығназ ағнкыбыжка иаакәиршаны үзмахран, апкыз ташышы. Азын араға хътан уағы ишимбац, архын иааузымчартә цәйтәкәйкыран, ауаркъ-фөзы зхылтцуаз азмак ипилыптылуа итәз адаты бла-қәбарқәә уахи-чени өсаанык қамтодо еибаркәефкәағуан...

Mcауст ичкәын затә динит абраға. Ииз ахатарпыс хәычы Аслан ихъзыртцеит – табыргыхататәкъяны арт рыштыра Чачаа рхыштыра иенуан, рыхкәла «Шъарашина» ҳәа иахъеицакызы ақнитә, уажә уи шамахамзар уағы издирүамызт, ихахъгы иааниумызт умхәозар. Амала асаби дызхылтцыз ирдирүаран рыштыра закәыз, уи ахатыр ақнитә ауп имлакәаңзакәә ахәычы дияанзагы Аслан ихъзыртцаң ргәи изтаркхъаз...

Аслан иабду Бағмаран дынхон, ираңәан уи иидирүа атоурых ажәабжықәа, аиҳарап Чачаа ртоурыхқәа, нас Маршанаа, нас Ачаа, нас Емхаа, Иналаа, Лакраа... Мышызхәа изызхаяуз Аслан хәычы лассы-лассы Бағмаранқа дыргон итааңа, дөнейдасцыпхъязагы ихылтшыттра дазғымхахо далағеит, аиҳарап Ақәа аңсуа школ дантала. Ашкол ағы Аңсны атоурыхс өеиля идиртцоз егыңкам, аха иабду иихәоз ажәытә ажәабжықәа гәйинкылданы, ихала абиблиотекақәа рөғы импыхашәоз атоурых шәкәкәа пшааны дрыпхъо мацара, соуп зхәо атоурыхдырғы даанцамхартә иитәз раңауп. Игәгы итәникуеит ашкол даналгалакъ атоурых агананх итәзара иаңицарц. «Зәкәа идуззуюзеи аңсуаа ҳтоурых, заңагы ираңәоузен иаҳзымдыруа», – игәы итихәаауан уи лассы-лассы...

Өннак Аслан иабду ус диаздаит: «Асланбей ҳәа зсыхъзышәтцеи, саб, Асланбей заб дызшызы иоупеи?» «Мап, Асланыңа, Асланбей иакәзам заб дызшызы», – ихәеит Mcауст. «Атоурых шәкәкәа ус рнупеи?» «Мңуп урт ирну, ихоумдан!..» «Сарғыы ус сгәи иаанагоит, – ихәеит Аслан, – Асланбей иакәзам заб дызшызы... Руа дарбану цқыа еилкаазам... Қыалышыбей зынза бжығык апаңа имамзи: Асланбей, Сафарбей, Баталбей, Маҳметбей, Ҳасанбей, Җаирбей, Рашәтамбей» – иааниқәиپхъазеит. Үик зынза иааңиешшазеит Mcауст, дагыдаит ус: «Аеңәшья дрымазмаш?» «Зегъ ирзенпшызы аеңәшшазатә дрыман, аха уи ан-хша, аб-хша дзаҳәшья-гәакъацәкъаз Асланбей иоуп – илыхъзын лара Ахқәажәцқәа Ҙыч Капхака-качча». «Иабантәааугеи арт иүхәақәо?» – ихы

и тиҳәаамаш ҳәа дырғөгүйх иңашьо, деитатааит Мсауст. Ажәйтә шәкәәс ирнысхит, аха иңсақыны икоуп, үзарак еидкылам, даара иудаафупрыпшаара. Ҳара ҳтоурых дырғашъахьеит саб, ҳтоурых еицархъеитирацәаны!..» «Аαι-гәышыагъа, ҳазлақоугъы оумашәа иубап», – даақәыпсычхант Мсауст. – Уаҳа... уаҳа еилукаақәен нас?» – деитатааит, иңкәен атоурых абасқак дахъазғымхаз дазгәедуны. «Еилыскааз... Асланбей иан д-Запшыпхан, Еширатәи Запшыа раҳәшья лакәын. Иара Асланбей ихатагы «заб дызшызы» ҳәа ахлымзаах анихыртцоз пәнәис дааигахъан, уи асаңқәа раҳ Гәч Рашыт ипхә лакәын – Ерминалыхъзын. Шьюукгъы ирхәоит Ҷесхәа раҳ Маршыан Мас ипхә лакәышәа, Есма лыхъзышәа, аха уи аффатәи иңкәыс лакәзар Қаларын. Иаңхаз егырт аишьцәа, Қылышыбей ипацәа: Бағалбей, Ҳасанбей, Маҳметбей, Таирбей, Рашетамбей – ран д-Маршынпхан, Ахыпсхад-Рабиа-ханымлаша ҳәа лзырхөон, шытрана д-Цабалтәын. Убри илхылтызы Ҳасанбей иоуп ҳара иаҳя икоу Чачаа ахыц-фыц ҳазхылтшытру, саб, уи удыруама?» – зтцаарала иаб днаиғапшит Аслан. «Ус угәы иаанагома?» «Ус сгәы иаанагоит... ҳара аханатәгъы Маршыанаа ҳазларуюубри алоуп». «Аαι аха, Ҳасанбей иакәу даеағзәу, аишьцәа раҳътә хыла зыштыра ҳатәу, злоудыри, иабеилукааи?» «Уи атәгъы уашьтан иуасхәоит саб... ишакәхалак, уи иоума, егни иоума, Маршыанаа ршыа ҳалоуп, убри азоуп сара Бесик Маршыан иашыа гәакъак иеипш мыщә бзия дзызбо... Игәоутахъоу уи зақа дыпшзоу, саб, зақа длаша-лашо?» «Аαι, дыпшзоуп, цәгъя дзаманахәуп». «Бағмаран ҳаицны ҳаннеилак, бабаду иихәо удыруоу – ари д-Маршынхататәкъоуп, ихәоит. Избан анысхәалак, ипшра-исахья, иоура-итбаара, иқазшы – Маршыан Шабат ҳәа зызбахә рхәоз диеипшуп, даанза дымнейааит. Ахы Шабат ҳәа иасхәалоит иаҳъарнахыс, ихәеит. Нанду лакәзар, – нына, иара дубаанза иччапш үеалашо, дзакә хазыноузен иҳазкылугаз ҳәа дгәыдылкылоит дылбаңыпхъаза. Иаргы Маршыанаа ртоурыхқәа реилкаара даштотуп, ак шааимпхъашалак са сеиңш акъаад ианиңдоит, «қытапқ» имоуп – инагәйлеңдоит... Иац иаргы саргыы инеимдә-ааймдо ҳабжыы рдуны Маршыанаа ирызку Иуа Кәагәания ифымта ҳаңхьеит. Зақа ғәгәала инырзеи, – «избан уара, абас зрыхъзеи», – ихәеит, илағырзкәа ҳақәкәала. Саргыы бааңсыла саргәаит Маршыанаа ртоурых ду. Убарт аишьцәа реимак ҳара ҳабду иабгъы далахәын ихәеит Бесик иаб, апоема ҳшапхъаз аниаҳҗәа – Тапш ипа Алымбей ихъзын ихәеит...

Маршыанаа зықәнибартцәаз Чачха Еңцы-ханым Қылышыбей ду иматә лоуп, – атыхәтәантәи Аңсны ах Ахмытбей Чачба иаҳәшья гәакъя.

Абас Чачаан Маршанаан жыраңаарыла еилысны икан, рыңғайындың илан...

Мсауст оумашәа ибон иңкәйн қәйіпш дызлаңаажәоз – дагъа-цәшөөн, дагъеңгәртөөн. Деңгәртөөн – иабаңа рхылтшытра абаңкак дахъазәлмәхәз, даңғашаң – уи зәампх шыуук цәиртүр хәа, наң-наң ұзара иңирхагахар хәа, ахңаа рызбаха рххо иманы дыңәуп хәа иңғай рхәо иалагархәа. Иабаңа, иабдуңа атоурых ағы ирхырымгац ико-узей, ҳырлгахеит, адунеи ианаңххеит ҳәоуп ишықоу рағаңа, уажә ркъарз-зкъарзу ұзара азәи ихы аатирхәхәар...

Иара Мсауст астәкәа ихы-игәххы иааганы атоурых знықыр дазхәти-цхъазма, азхәицхагы абаимаз, иахъизҳауаз ақытағы, ажәйтә еиҳа инанамгаз нхағык ихшара реипш, ұзара-ұзафарыла драазагәышөөн – ехәшья димамкәа, ешья димамкәа. Уи дышысабиғаз идирит азатқара закәыз – ажәйтә шытра ду иатәыз азатқара – уи еғырт азатқарақәа ире-иңшымызт...

Царап стап, уағрап сазқылсып хәа Акәа данаа, иахъитахыз ұзар-гы дызтамлеит – иритоз атартыша иара имамызт, ицхраашаз уа-тын-хакгы дабақас... Иахъагы ихаштуам артқафрәт институт сызтапозар хәа ишәкәа аналаңтоз ижәла ұзашо атәи алхны ишихцәажәқәоз – уажәыгы шәйкәума уара тауди-аамстен хәа. Иахъагы ибла дхытцу-ам институт ағапхы з-«Волга» цырцыруа иадғылаз ағыруа, Жәы-ргытынта иааз, мшаенеңпш илымхә итағуеит уи иажәақәа: «Абри смашына азауад ишаатыргаз иғыңханарада икоуп, кацо, макъана «ашшатәкәа» ақәымбаңт... сыйкәын дсызтазтә ҳамтас инаистеит ауп...» Ари ағыза атартыша ду зтиуаз иғапхы зақа дымчыдағы иара, өакала иүхәозар, зақа дрыңхази. Цабыргны, уи ағыруа иңкәйн ғабы-рхада ҳаңәа-паҳәада институт дәлалеит, амашына згазгы, уинижеи анбатәи аамтou, аха абыржә ааңгәнзә дәүрба-чырбо дақетәан. Ус иҳаңдыртәаз раңаағозоуп, урт роуп зынза шәйкәмзароуп хәа забұяр шытыхни иахғағылаз, аибашьра шыаартәйра ҳалазыргылаз...

Мсауст уақыла ақғы анизмырғеенгәыша, ұзара усурак далагарц иеазикит, аха шықәсүк инеиҳаны ақалақь ағы өтәғыртта иоуамызт – убригры атартыша атажын. Ашытажы ииулак цәгъабзазала Акәа араи-он иахъатанакуа ұзара иетаңсит (үйгы иара ахатә тоурых ду амоуп), аусура далагеит усқан Акәа ағыларык ааңгәара ғың зыргылара нап адыркыз априборқәа рыйкатартта зауад ағы. Зны «разнорабочии» хәа изыштаз дреиуан – напыла аус иуан, ихашәалоз хәа еғыркәзәмкәа,

дұсас иааиртөз зегьы қаңғагәшшөн: ағәам-самқәгара инаркны аза-
уд атзамцқәа зларшыхуаз ағслымзі акыры реиларшыш ақатцара
ақынз... Азауд ахыбра рғылан ианалға аттарахы дрыштын, занат
аңдақғыы иоут – «стеклодув», аңсышәала иүхәозар – «асаркъар-
чөві». Абрақагы «аамста дук абри абауатөу, аха узықәшәаз ауп»
хәа алаф илырхуан, иара ичхагәшшөн. Азауд антың ақәзар, узғуи
уақа, усс ииуеи ҳәа азә диазтаарғы дызғу даңыпхашшөн, «ссаркъар-
чөуп» абеиҳәарыз, аха изанаат хәычы-хәычы данашьцыла бзия ибейт
– аиҳарак иахызықъяз ақнитә, зынза ипшқарахзую ак ағы аус ахын-
маз, изабалакгы уи ахырылымшоз ақнитә... Арах иара Ақәа агәта
анхартта изтәгәшшөдаз, ари ҳажәабжы аналагамтағы ишаҳхәаз еипш,
ақалақ налт азырчра зығнкыбыж ылагылаз иуацәқәәк рөғы дықан.
(Үртгры жәйтәшшөтала иаамстцәан). Аброуп, атаацәара даналала, иса-
бицәа рыхсөйкөң ахыз, ипхәцәа ғыңғыс (Наалеи Гәнаалеи) зызбахә
шәаҳахью Аслани – уи дреиҳабуп.

Иаҳхысыз ашәышықәса (зылпха ҳаура, шұта усгы ахәара ҳалага-
заап) хынғажәатәи ашықәсқәа рзы Ақәа ақалақ аиҳабыра (егырт
зегь ндырхаз ұышыап) ақетцара рыдыркылеит, усқан арақа зхыпхыза-
ра мачмыз, аңығанцәа иахыбалак рқыалақәа дыргыло, ишыртаху рхы
мәғапырго ақәымкәа, ұарақ еиландырхарц. Иаалаган Мсауст зөғи
дықаз иуацәа рааигәара азырчрағы «аучастқақәа» еиқара-еиқараны
ирыртейт, иқашетә, ишәырееи, шәйнха, ахәынтыккара анатлакқәа рө-
ғыы аусура шәалага – ажышья шәа ижадыруеит, ахышья шәа шәазқа-
зоуп, шәйхәсақәа амацараДара иақөышшәх, шәхәычқәа аттара иташетә,
ажәакала, шәуааха ҳәа рыдыртцеит, ашәқәғыы итарғойт – азакәан
иадғархәаларц азыхәа. Уимоу, Берия ихаан Ағсны ртәыртәзарц Гы-
ртәылантә, Шәйнтылантә ихыртәаны арах иааргаз анхацәа рзы иды-
рғылоз ағонқәа иреипшшәа, ахәынтыккара «ацхыраарала» ғәтәы ғын
хәычқәакгы рыздырғылеит. Иаагылазар ахақәитра иашьцылоу, уи ада
пәтазаара змам ациганцәа мчыла иахыныңдирхаз рғәапхомызт, дғыли
жәғани рыйжыара Анцәа ида хлапш дызмамыз арт ауаа, шұтарнахыс
иртаху рзықамтқо, иахыртаху изымци-изымдауа даға хлапшра ба-
аңсық роур ҳәа ишәон. Аха дара зөғиц иағын – амғ иалхыз рыйшықәа,
мачқ ифаҳаракыз, тольла ихыбыз, уахық-ғашак иаарығнаңхьеит, аха
рыпсы ғонақәыкуа ианалага, «раштақәа» рөғы иаҳа адғыл хбаррашәа
иахыықаз, ғыңғыц рқыалақәа дыргылеит, ржыртқәагыы аадыртит...

Мсауст зынза иғәиларәтәқъя индырхаз ациганцәа ртәацәара да-
ара идууз таацәаран – жәағағык рақара, азә иатқыс азә деитцбны,

еихыхәа-еитцыхәәо, мақағамхәа-бзагәыкъантаз-хәыңқәа рыман. Мсауст иңкәыни ипхәцә ағыңғын ағәашә итыйңы иныңәо, ихәмаруа ишналагаз еиңш ациганцәа рхәыңқәен дарен аайлагылеит. Жәйтә хыыштыра дук иатәыз ари ауағ, атоурых аталашәйра иагәйлсны иа-ауа рыштыра ырсадғыл ағы изқәымшәа икоузен, уажә ари акәын ирығыз. Иубаң еиңәа убенит ҳәа, аурыс бывшәа акәымкәа, ақыртшәә-гъ акәымкәа, рхатәыбызышәа атыңан, Мсауст ихәыңқәа ациган бывшәа рттархәа, уимоу ртасқәагыры ылалар ҳәа ашәартаду қалеит. Азы зтца-лаз дымласыр ада псыхәа шимам еиңш, ирласны ак үбатәын. Мсауст иғәи иагътеикуеит зны ихәыңқәа иреиҳабыз иңкәын, Асланыңәа ҳәа дыхемарны изеиҳәалоз, ахәың бахча деңтарц, егыртгы атсанакуа ишаақалалак уаҳь рәзынаирхарц. Аха ахәың бахчагы, иреиҳау атараи-урта аталарап еиңш, имариамхеит иара изы – уаҳьнеилак ихатәаахьеит, иҳадаҳқылаша ҳаджхылахьеит ҳәа иархәон. Атыңәтән иаҳант Ақәа амшын-бағәаза иатәу ахәың бахча ғың шаадыртыз. Уа днеин, абағәаза анапхгаөцәа дрыхәо-дырчо, уара умшынуағым, уатсанакуам ҳәа ши-архәоз, ииулак цәгъабзазала иақәиршаҳатит...

Иқалап, табыргыхатан, апстазаарағ акғыры машәырны иқамлозар. Мсауст, иага деңкәшазаргы, ихәыңгы иаргы абра Чачаң ржәйтә ҳтынра ду ахыңкәаз абаатада ағыңғыка иқаз ахәыңбахчағ иаҳыаанагаз даара уағ дархәыңыртә икоуп. Иара асабигыры ари атың инырызшәа, иаразнак длахғыңза даақалеит, уаңзагы дрыштыңлашшәа, днеи-ны уажәада иимбаңыз ахәыңқәа днарылагылеит. Ааңағпхәысгы иа-аңылшьеит – шамахамзар ахәыңқәа зегъ атәүуара иалагоит рапхья рттацәа ианааргалак, ари қазшы бзиак иақәзаап, иага умхәен, даа-мыстажәлами ыңға ҳәагыры нацилтейт, дыххаччо – ларгыры пхәыс за-манак лакәын, ағыразреи аҳалалреи ләықәиҳә...

Мсауст Ақәа дааижкети ипстазаарағ рапхъаңакәны гәахәара хәыңык ааиоует – абрақа абас дахыманшәалахаз иабзоураны. Есышыны Асланыңәа хәың диман даауан, есыхылыбыгеха диман дцион. Ус-ус еғырт «аҳкәажәңәа» хәыңқәагыры атсанакуа ианыңәала, ағбаталарта-бағәаза анапхара ғың дрыхәо-дырчо, ииулак урттыры ааганы ари ахәың бахча еитеит...

Мсауст ахәыңқәа ахәың бахча иаман, аха апсшарақәа раан ағны ианааилак, дырғөгөых ациганцәа рхәыңқәен дарен неилагылахуан. Зны-зынлагыры ағыңғыка имфаҳыргон, даргыры уаҳь, дара раҳы инеilon. Мсауст ипхәыси иареи иага-иага рундағыры ари псыхәа рзамтейт – убас ҭшәаррак ибжаяхеит, бжытшыак рымазамкәа. Алымт иаганы иқаз

аиганцәа рѣбаса-хәаса хәычкәеи дара рысабицәеи ахъеицихәмаруаз ropyсахы еиланатдон, аха иѣартагәышшоз – изыхшаазаалак, ахъычкәа хәычуп, изшаз исасуп... Ианамузә еиурыжыит, дара рхатақәагыи еиха иашьцылеит. Рхәычкәа аиган-хәычкәа рбызшәала ирацәажәо, еили-бакаая иалагеит – «ұяқъареи», «елатеи» ҳәа ұашьватәкәак рхәон, ахаан Mcауст имаҳацыз ажәала. Аиганцәа рыхемаршъақәагыи қартон ахъычкәа. Дара арақа иеиланхоз аиганцәа уажәы-уажә убри аипш гәырға-хәммаррақәак еиқәатә-еиқәатәаза, амфаду ағықәан «афокәсқәа» мәғапыргон, алаңшхырпагақәа қартон, амырзакан адирхәон, атамгәар иасун, ашәа рхәон, рымгәацәақәа ҳәақъа-хәақъааза, рцәа итас-тасуа икәашон... Ацирк ззырхәатәкөо арақа икан!

Абра убас еиپш циган-хәасақәак рылан, реиپш зеиپшу үзара кынок ағғыи иубарымызт – хәамц рымазамкәа, ауалыр еиپш еиңгъежыны, шәпажәпақәак, рмацәазкәа, рлымхарығқәа, рыхәда иахаз аимхәти-цкәа... еиқәыре-еиқәыре, еилыграаза иршәыз ацкы пшзақәа үхәа – аүшьашьатәкәа ракәын. Еиха иқәыпшыз атыпхәақәа ракәзар, итәрыш-кәа-тәрышкәааза, рзарақәа еихышәашәо, рыбла маахырқәа ҭышәешәа-аза, амџабз рәғықәылхәх. Ацкъара мыжда ахъыцәмачыз ауп акәымзар, руазәк, Пушкин иеипш, иара Mcауст ихатагыи маҗала бзия диамхабарц егъааигымхеит – убасжак дыпшәзан, убасжак ихаангъы, угәы өнакаартә, шылжыи хәылбылхеи ашәа лхәон...

Арт аиганцәа, дара излархәоз ала, рышттра ажәйтәзәза зны Ин-достанынтә Европақа иаанагеит, зны Испаниягы инхон, абаскүәагыи аабахьеит, урт шәара ишәеиپшуп рхәон, устәи Балканка ииасит, нас Бесарабия иаанагеит, уахыннтә Кавказ икәнагалеит. «Иахъынтаана-газ, ишаанагаз сыйздыруам аха, абаң үзара псыхәак қатданы ҳарпры-рымтыр, ма дара акы иқәнамгар, ҳазлақоу ҳзымхощәа, ҳаргыи зынза ҳциганцәартәуеит, ҳашней-шнейуа, ҳаузенғымдыраауа ҳжалойт» ихәон Mcауст ихы дахлафуа, аха, табыргны, уи даараза ихъааигон. Даҳынхоз ари атып акәзар, Аңсны моу, иара Африкагыи иузыпшаары-мызт аипш зеиپшу – архын рығони ашә анаадыртлак атрым-срым ҳәа еибарпо адағыкәа аағналон, рыйкәаша-мықәша икәз азмахра ишатәы-шатцәуа аматкәа рхыгъежылон...

Ашъха қытә зсыда иааజаз Mcауст изы ари үзараңымын, аха даеа ганкахъалагыи, дызланхоз аиганцәеи, иааикәиршан икәз иара апса-бара ахатеи, адунеи өңиц ианыршоз аамтақәа рапх үхъазырпшуда акы иалақан, иага ицәиршәагазаргыи, романтикатә цәа-хаак аћенибаалон,

аихарак амра цаҳәцаҳәо ианпхоз, азәи-азәи еиқәғырттыргырыбы өңдөржы өңдөржынысыртта, тәңәз змам адағы өңдөржықәа хтәзаны ашәа ане-ицирхәоз, дара ациганцәагыры урт ирыңамхакәа, ртамғарқәа ирысны, агәарабжъара бжырытәа ианыбжъакәашалоз...

Мсауст, иара ихәашьала, иңсү иманы арантә дықәтцит иматтура ага-нахьала цәгъабзазала уадақәак аниоу. Иңашьаттап, ахәычқәагыры иар-гыры ироуз руада өңдөржықәа рахъ ианцоз өңдөржыла ациганцәа икәрттоз, аихарак ахәычқәа рзеиңиригомызды – зыңсадғылағы икәз ациганцәа ракәнни, дара сассәаны, аамтала иахыықзынтың наңаңа икәтүаазшәа. Ирымаз өңдөржыматтәа хәйчүкәа зларгоз үзілесе машыннакты аныр-моу, Саво захъзызы, амшә өңдөржы асахъақәа змаз, ациганцәа рабду са шәйзогит ихәан, өңдөржы «идрог» ааган өңдөржы апхъя иааиргылеит. Рейдарақәа уи инақәырттан, даргы штаацәаз ихалан икәйе-икәйе-икәзәа инақәтәан, үағы ианимбашаз шыңжық, алашыцара реалакны, өңдөржы өңдөржы – адунеи ағызы зыңқала маңзахаз ашәарахқәа реипш, өңдөржы тұзызаау...

Жәбаны еиҳагылаз ағын ду агәтә ахъазеиқаралы икәз, өңдөржы змаз аудадақәа инарығналеит – адашьмақәа ирықәыз алиномиум өңдөржыруа, ихъшәашәа, атжамцқәа өңдөржынапсұза, акырыффи ашәига фони өңдөржышәо, азы ааиртә акранқәа макъана ибаҳтәа, өңдөржылары мазамкәа. Ари ахахә өңдөржы атжамцқәа өңдөржынапсұза, арғыхара, иштаацәаз хәйчи дүи нап аларкит иаразнан – иага үмхәан өңдөржылары ирбон, еи-гәйреттөн... Иахъя уажәраанза мшынцәкәыртта дук икъю ишамаз, уажә ирулак уи иамтны, қәара хылқәк ахъ өңдөржы рыманы изхыттызшәа рбон, аихарак Мсауст, «егезирт зегъ шыңжызаалак, ациганра ҳаҳъамгаз Анцәа ду иңшыуоп» ихәон гәаныла...

Абрақа иахъааиз, өңдөржыларта шөңдүңиз еиپш, ироуит уаанза ахаан ирымбасыз агәйлацәа өңдөржы. Абрақоуп Асланыкәа хәйчи ашътахъ ихлағшәа Ахъы Шабат ҳәа зархәоз Маршын Беслан хәйчи иареи ахъеибадырыз. Урт еиқәләцәан, аханатә аахыс еибадыруаазшәа, иаразнан еилацәан аиңыхәммара иалагеит. Ахъы Шабат хәйич даға хәйич баҳ-чак даман – убригы ахъыкәз ажәйтә Чачаа раҳтынрағоуп, Акәа ашъха уахъынағало ашъапағытәкъя. Асқак бзина еибабаз ахәычқәа үзілесе аиңыхәммара иалагеит. Ахъы Шабат хәйич даға хәйич баҳ-чак даман – убригы ахъыкәз ажәйтә Чачаа раҳтынрағоуп, Акәа ашъха уахъынағало ашъапағытәкъя. Асқак бзина еибабаз ахәычқәа үзілесе аиңыхәммара иалагеит. Дук мырттыкәа уатәи ахәйич баҳчада «аремонт» анақәшәа, аихамға зықәгоу «аестакада» уахънатсуа, Акәа, амаамынкәа рпитетник ахъ узлахало амардуан аварағы,

ипшаза шта дук зтакны игылоу (иахъа Апсны ашәкәйшөөцә Рейдгыла зыфноу) аханхытың тәцара ашѣка иааргейт ари ахәыч баҳча. Ари «ахтынра» Чачаа ирахтынрамызт, ари ағон ду зыргылаз «Абла саркъя» ихаан апсуаа нзыртәоз «апалач», Апсны ахәын тәкарратә шәартадара (ацәгъаяхәарта) аиҳабы, аинрал-маиор Гагеуа иакыны. Иагараан иара «Абла саркъя» ихатагы абрақа дааихъан, иагараан еидтәаланы иага цәгъя-мыцәгъя рыйзбахъан. Уртқәа ртәи арт ахәычкәа иабардыруаз макъана, аха, иңбоушьаша, егъырахъ иахъыңыз ахәыч баҳчақәа рәғы еиپш арақа ргәи тыңчмызт, бжеиҳан ианаауаз мчыла иааргон, иртахзамызт – иңалап урт ирнүрзар ари ағоны зыргылаз икаиршхъаз ашья-артәйира. Уазхәыцир, изакә генахароузен абри аиپш ишәни афнағы ахәыч баҳча аїкатара...

Абас арт ахәыңқәә, ырпәзәаараә рапхъатәи ршъаңақәә анеихыр-
гоз инаркны, иахынелак қоурыых ҭыңын ирпүлөз – иғенидасцыңхъа-
гы Ақәа зегзы, Ақәа мөу, Аңсны зегзы музеини ифноушәа рбо иалаге-
ит. Қалақь ҹәынцәақәәк, табыргыхатаны, рыйжәлар ртоурых убасқак
заа иазәлымхәхеит, азбахә Җәырган иалаңајәкәо ианалагалак – из-
ахаяу иңаршъарт... Асланыңәеи Ахы Шабати рапхъаза иахъеибабаз,
иахъеигылацахаз ағнағы дара рнағс итегельгы ағызыцә ҹыңқәа
роуит: арақа инхон шытрана Ешыратәи Запшыаа иреиуаз тааңарап-
гы, Хырыңс захъзыз урт ырчкәын хәычы Асланыңәараа рааста маңк
деңгбын, аха «ргъажәфара» рызуа даарывагылеит. Арақа дынхон Бы-
рзентәйла имфапысуаз аполитикатә хтыңқәа ирхыркыаны зыңсадгылы
иапырымтыр ада псыхәа змауыкәа иааз, Самоладис зыжәлаз, бырзен
тарауафыкгы. Асланыңәараа ирықәлаз, Сократ захъзыз уи ичкәынгы
дара дырғызаха даақәгылеит. Иара убас ари ағны атыхәтәнзатәи,
ажәбатәи аихагылағы дысәнан Фуранже зыжәлаз францыз ԥхәыск-
гы (уи Аңсныңа дашаанагаз здырхуада?). Уи Анжелика захъзыз лыпхай,
Жъоржъ захъзыз лычкәыни, Ахы Шабати, Асланыңәеи зыңза иаарғы-
ззәа гәакъаңахеит – Жъоржъ хәычы ижәла Фуранже Беранже иахъа-
харшалаз аћынты, аштыах иарпысцәаха ианақәгыла, ихыхәмарны
Беранже ҳәа иархәо иалагеит, иаргызы табыргыны ари афранцыз жәлар
рпоет ду ифымтәқәа ипсептәп бзия ибон, уи иашәақәа ҹүашшатәшәа
ибзианы агитара иацихәогы далағеит. Уи иначыданы атоурых ҹәгья
дазәлымхәхеит – хара иќаз ипсадгылы Франция акорольцәа ртааңа-
ракәеи дареи, нас уақа имфапысхью ареволиуциақәа, Парижтәи аком-
муна, Бастилия агара ухәа шейбакәу зегзы ҹырхәала идыруан. Егыи
абырзен ҹәын Сократ иакәзаргы, иабдуңаа рыпсадгылы – ажәйтә

Еллада ду, Бырзентәйла атоурых дшазғымхаз ҳәашьак амам, акыс иаб дполитикин, уи ааигәә дзынкъаз-дзынпаз, ипсадгыл дацәзырзыз ухәа, зегыы игәафы иааганы мыңхәы ихъааигон. Иагарааны дубаргы иара атоурых шәкәкәа дрыштыан, иаб дихынхалан иааирхәон: Геродот ифымтақәа дрыпхъахъан ихатәы быйшәала, Плутарх, Фукидид ухәа абырзен тоурыхәафәа дүкәа зегыы рырәниамтақәа иман, Гомер ирәниамтақәа «Илиадеи» «Одиссеии» рыхқәа шеибгу өйрәала идыруан. Убартқәа зегыы инарчыданы, рфымтақәа гәцаракны дрыпхъон иналкан Апсны азбахә зхәоз егырт абырзен тоурыхәафәа дүкәагы – Прокопи Къесаритәни Агафии Миринеитәни...

Беранже хәа ихемарны изархәоз Жъоржы ажәйтә бырзен философ дүзза Сократ ихъз зыхъз ахаршалаз Сократ Самоладиси ртәилақәа ртөурых зныз ашәкәкәа «рнапы ахыныштыршылак» ироуан, шамахамзар библиотекацыпхъаза иахумпыхъамшәоз ыңғашамызт. Уи аганахъ, зхатә тоурых мыңхәы игәцаракны измаз, уахгыы-Чынгыы иазхәыциуз Асланыкъеи Шабати рфызыцәа гәакъакәа Жъоржы Сократи ирыңаштыциуан. Избанзар, ижәйтәзатәни дара ртәила пшза Апсны атоурых иаандылан уафтас ифны иштәхмыйзт, ишахәтоугы итцаамызт – уи иаахыкәласуаз, еицазкуаз шырацәзгы рбо иалагеит...

Арт аиғызыцәа дрыман даеа ғызыакгы – уи рнафсти афнафы инхоз иоуп. Ихъзын Гәурам, ижәлан Шьюуа, хызышъаарн Бернард Шоу хәа зархәоз. Убригы атоурых дазғымхан, аха еиха бзия иибоз асахъатыхракәын...

Дара аиғызыцәа зегыы рыхбыцра инахыхәеан ракысрахь ианықәлоз уахи-Чени иааициршәомызт, Гәымстә афхах иткөвани иаауаз апша хышәашәа аарыщрых, уаха атх агәахыы инықәлаанза, рифны ҳарак ду абартца иқәтәаны, ажәйтә тоурыхқәа ирылацәажәон – дасу дзыпхъаз ашәкәы азбахә ихәон, дасу дзыпхъаз егырт иамыпхъацыз ауаара иритон, нақ-аақ еимырдон. Хшыфейлкаарракгы иазкылсит дара – адунеи ажәларқәа зегыы қашшала, торыхла, быйшәала ихаз-хазуп, аха дара зегыы иеицирзеиншү, иеизааигәазтәуа, ғык-бзык ала ҳәашьа змам идуззазоу акы ыңказаап, уи арбану хәа иаахтәаны ирзымхәозаргы, гәынхәтцысталы ирныруан – уи ауп афранцыз хылтшытра иеиую, абырзен хылтшытра иеиую, апсуа хылтшытра иеиую ҳәа еилых қамтакәа, арт ахырларцәа асқак еизааигәазтәыз...

Адәахыы иахъеицыз азмырхакәа, Асланыкъеа арт иғызыцәа зегыы уажәы-уажә афныкъа имәхигон. Аиҳарак иаҳашы, ма иара, руазәы иира-мшы аныкъоу, ара ааигәэтәиқәа рнафс, иара ус иидыруаз, иқәра

иаацумшъартә ирҳахъаз егъырт ифызцәагы сасра иааигон. Өнак итаацәа уажәада ирымбацыз зынза ағыцқәа иман дааит. Иаб дықамызт, иан дреигәрыгъеит, аха илуа-илхәо дақәымшәо хәычыкгы даргәатеит. «Ари са дысөзыуп, сан, д-Лакырбоуп, д-Дәрыпштәуп, ара атцара дтоуп, ари д-Жәанбоуп, д-Жәандәирпштәуп, ара атцара итсоит, ари д-Запшуп, дыбдыруу дбымдыруу сыйздыруам, аха, – днахлафит, ргэйла арпыс Хырпыс длырбо, – абригы Ахы Шабат иоуп, дыббахьюма уажәада? – даацышәырчейт, – арт бдыруама, сан?.. Шәааскьеи уара, – даеа фыцьагы инарыдитеит, – ари д-Ашәбоуп, д-Цыгъардатәуп, ари д-Адлеибоуп, Отаптәуп, «Абрыскыл диаҳәшьапоуп», ара атцара итсоит...» «Уан уара дукәыхшоуп, иабоупшаан асқатәи тауди-аамстен... ишахәтөу пату ҳазрықәттару, уабгы дыжамеи? – лхәеит Мсырхан (ус лыхъзуп Асланыкәа иан) лыцкәын исасцәа дреигәрыгъо, аха ҭабыргны уафтар чеицьыкак лзеиғымкаар ҳәа дацәыпхашьо. «Мап, зегытәкъя тауди-аамстен хреиуазам – фыцьа анхацәагы ҳрыцуп ишыжәб», – ихәеит ахахәапш ҳәа Асланыкәа дызғыз Адлеиба-чкәын. Зегъ ааибар-ччейт. «Сан, баргы бынхаф ҭыпхами – абар башыцәа, шәааицхыраан ҳхәы-ҳапхъ шәырмазеи», – дырғегъых лафла даацәажәеит Асланыкәа, – уи схәеит ҳәа, саргы анхаф-шыа сылами, уажә исымбейт шәыматц аушьа, – ҳәа дычча-ччо, иани иаҳәшьеи рыцхараара иеыназикит. Уи ихәычы-иду иаақантоз, иааиҳәоз зегъы иара итәала атоурыхтә ҭакы ритон – баша аамтахгагоуп ҳәа ахаанғы ипхъязомызт ифызцәеи иаре реицныкәара, реицәажәара...

Ҭабыргны, иани иаби ифыаршыон Аңсны зынза имацзахаз ажәйтә жәла дүкәа иреиуо иқәлацәа Ҙашаны иаҳваагоз. Убас даеа өнагкы ақалақ әхтә ҹәйинак диман дааит. «Ари д-Ачбоуп сан, д-Пақәашштәуп... «Ачба умхәакәа Чачба узхәом» рымхәоз, абар нас Ачба, сапхъа дыргылан даа兹гейт – ихъзуп Омарбеи. Амала дзыпشاаз са сакәзам – Шабат иоуп, ҳхыы-Шабат! – Абри имхәацкәа, иара Шабатгы даағоналеит – рыштыхъ дааниуазаарын. Уи цәала-жыила дәешәзә, деинаалаза, ииашатәкъян, аныхачапа еиңш, длаша-лашон (шәанаңызбалбейт, атыпхә леипш, дышпәпшзаңәоу абри ачкәын, сылатш ңәғъазар сұйам иануп» рхәон дызбалакгъы). Ибла шеишиекәа ҭыңғыаауа, уажәык дгәырғъязон иара – ари Ачба-чкәыни дареи ахъеибадырыз азыхәа... «Дыббома, ҳан, иаҳпшааз дзакә ҳатдо... дыббома?!» – ихәеит дшаағоналаз еиңш, иан гәакъа леипштәкъа иипхъязоз Асланыкәа иан Мсырхан ллакта ფтикааны дтапшуа. «Дсымбои нан, дсымбои... шәеигымхааит Анцәа ҳазшаз, – лхәан, дааныхәа-ныпхъеит. – Жәаха өнак иаҳурдырызгы дзакә

хазыноузеи... Сшәйкәхшааит, нан, шәара ишәыхьша адунеиаф акрыңка-зар сара исыхъааит», – ҳәагыы нацылтцеит, згәйпшқара хышхытәаз ан, лылатырзқәа ҳаћкәала. «Аа... Адгәрыу? – ихәеит Асланыңәа, – уи уаха-гыы дааует, ҳазхара ҳәицәажәарц ҳәгәи итоуп...» Адгәры ҳәа дызғыз ҳтоурыхға ду Шылуда Инал-Ипа ичкәын иоуп. Уи қәрала арт дреиҳа-бын, аха ишынеибабаз еипштәкъа убас්как еилатәеит, убас්как еизаа-игәахеит... Иаргыы уахык, шәаалароуп ихәан, иаб иш්кә инейгейт, еи-баирдырит. Атарауаф ду дасурыцхъаңа инапы атәөнү ҳамтас ириңаз итоурых шәћкәәа ыркәа итаңаны, мәңгүләжәфада ипүрнү ажәған иза-ламло, игәрыгъяңаа ииаант...

Асланыңәа иара ихаңгыы ипшашааин Инал-Ипа ишәћкәәа: «Апсу-аа», «Апсуаа ретно-культуратә үтурых азтцаарақәа» ухәа егъыртгыбы. Урт ианакәызаалак истол иқәын, енциклопедиак иағызыу «Апсуаа» уажәы-уажә иаартны дапхъон, инапы иарцәнү, абғызыңқәа агәйл-шәшәо ақынзагыы инеихъан, егни, апсуаа ретно-культуратә үтурых иазкыз ашәћкә ақәзар – уик зында «идунеи аанаңхәеит», убас්как иғәгәа-ны инырит, макъана иқәйпшыз ихы-ихшығ изтамкүзартә... Уи ифыз-цәагыы иритан, зегыы еимданы иапхъааин, ижәбома апсуаа ҳтоурых заңа ицаулу ҳәа Беранжени Сократи дааќәымтүзакәа ирыдирөхә-лон – шәарт афранцызәеи абырзенкәеи ҳәшәеитцу ұышшәшьома ү-турыхла ҳәа дрыхлафуа. Ари ашәћкә зөвз иигәағызы мацараз ипсы штоу ибаңа рғылатән, аха уи атыпанд ашыныңқәа, аға иғәирпса ҳәа, ит҆жаара иалагеит, иаагылазар ҳтоурых еицазкуаз қартаа ракәзар рхы рыхнахәеит, маңа-аргама «рлыцәхәкәа» иштартцеит... Уртқәа Асланыңәа идыруан, Шабат иөи дахьнеиз уахыкгыы, уи иаб ифыззәақәаки иареи убри ғәгәала ихъааган ишалацәажәэоз иаҳааин, иагъәннике-лит урт ирхәоз ажәақәа, еиҳарак ихаңы иаанхеит «дыхынатәуп, мамзар дыршыргыы ауеит» ҳәа ирхәаз. Абас уара үтоурых уара уақәзыргыы шалшоз заа идырит Асланыңәа...

Асланыңәа иан лыңкәыни апрофессор Инал-Ипа ичкәыни ахьеи-бадырыз пхызызы ұышшыон, агера лызгомызт – убас්как даршанхеит. Лара занаятла дыртцағын. Артсағратә институт данталозгыы, даналга-гыы, түхәаптәарада еснагы илкызы, иаҳаагыы илку, лусурағ лхы иалы-рхәо «Апсуа литература атоурых аћкытә» захъзу Инал-Ипа ишәћкәы ауп. Уи ауағы-лаша лара атара анылтоз аинститут ағы днениа иагараа-ны дылбахъан, аха иацәажәара, иааигәа анеира злалгәағырызи?.. Абар уажә лыңкәыни иғнегы дыїкан, ҹыдала ҳамтас ииңаз ашәћкәөңгүрү иман дааит... Ариаңаа уаф иғәи зырпшаара икоузеи...

...Асланыңқа ақыттан даннеилак, иабду дызғу днаиңырымшәекөа ицқантар бзия ибон, аиҳарал ацәағәарақәа раан, акәттан амаа сыркы ҳәа дихынхалан диццәағөн. «Тауд лаша дук ари абауатөо, аха ица нас, иuzeиғымзар акы иuzeицәаны ижам» ҳәа абдугыы игәи нахәаны дихыхәмаруан, акәттан амаа макъана ииркүтә дышықамызыгъы ианаижкуан, дарблақьа зор ианалагалак, ишимуз иаамихуан, аха иара дырғөгъых дихынпашалон. Убартқаа раангыы, диргәбзыгырц, иаамимфатәни алакә қазшыа змаз ажәйтә ажәабжықәа изеитеихәон. Иаргыы ипсү зығхәарал уи акын. Асланыңқа дахъцалак иғәалашәон убас зны ианыңқағөз, псаитакра ҳәа ахъацақәа рымдан нахынатәаз иабду иеихәаз. «Цъам ажәабжыуп ари иуасхәо, – ихәеит уи, – ағъамқәа азустцәада ҳәа утсауазар – икоуп ус жәларық, абрахь мрагыларахь, ажәйтә ҳаргыы таха ҳазымтоз, ихақелоз, аиҳарал апсха дүззә ихаан... Уи иалохузеи, абаңт ағъамқәа дрыланхон гәағла згәи пепиенуа итәйз, зеңаңхәатәгъы қалоз уағы-цәгъя лапшхырғағык – еилыргашыа змам 99 зтаара зтиуаз, ихъзын иара Ахтия. Абри Ахтия өнек, сыйзаарақәа ртак аншәзықамтада Цъамтәыла зегъы ықәсхуеит ҳәа дмақарит. Жә-нызқъөзик реиҳа икәйіғақәа ауаа хатарақәа рапхья инариға азтаара ахыр-зықамтаз илалахәаша иңеит. Зтаарас рәғапхъа иқәиргылазгы уи ауп: иарбану, ихәеит – жәғанғәашәпхъаратәи ұынаңт ақәу, адғылағтәи ұынаңт ақәу еиҳа еиғу?». «Жәғанғәашәпхъаратәи» – ҳәа атак иртәит. Ииашам ихәан, рыйнтық азәазәала убри нахыркъаны рцәа рхихәеит, рыйсы мцо-иагыымаауа иргәақит... Анағстәи изтаара, Анцәа ду ицвшыаны, абри уара иуқелаз, Иавшыңт захъзыз арпысқ, даткамхазакәа атак қайтәит, уи ала ихғыы еиқәирхеит, итәыла Цъамтәылагы еиқәирхеит. Иара азтаара абас ижан: иарбану, ихәеит, жәа-шыапық здоу, х-хық зхагылоу, ф-блак зхоу, ф-лымхаки ф-тыхәаки змоу, х-«пхныгак» зыңцахәоу, ф-напыки, хпынцаки, хы-бәаки змоу, пшь-тәығақ зхагылоу?» «О-цәыки урт таҳәаны ицәағөо анхаси!» ҳәа иаразнак атак қайтәит Иавшыңт ағәеилыңчада!.. Уара иузықаттарызу ус атак?» – иматада днаиғаңшилт абду.

– Икастон, бабаду, икастон саргыы ус атак! – дахътәаз дифатқьеит Асланыңқа.

– Аай дад, бабаду дукәыхшоуп, ишықаутдоз саргыы издүруан...

Ажәйтәти Ачачба дүкәа рхышыштран иеиуоу, аха зыжела рфашыаны икәтцу Мсауст итаацәа ртөурых ала зхы ҳкыз ари ҳажәабжы иаалыркъан абрақа иғаҳтәеит, избанзар, 1992 шықаса, нанхәамза 14 рыеңи ашыржы итсыит Аңсны Ағынпүтәылатә еибашыра ду – Ҳапсадгыл,

ажәала, гызмалрыла ианамыхәа, мчыла иҳамырхырц, Егры иреибаҳәа, хәхәйртәниа ихажәлеит ҳәғылаңа «бзиахәкәа» – ажәйтә ићартцаңы өңиң еиңаћартцахит!..

Ағадахъѣ зызбахә ҳамаз ахырпарцәа рәғиззәеи дарен рәепхъа иаақәгылеит зәк абұзарла иқататәхаз азтаара ду. Уи азбарағы (ахта иантапшы), хәарас иаҭахузей, дара зегы хымғаңгашала еиңшымхеит, избанзар, ианакәызаалак ар ирнымиац дхатца ғәғәоуп...

Аибашьра анцоз, зынза аилашымтаз, теледырратарала дықәгылеит пхәзыбак – Черкъезиапұқ. Уи илхәеит Аңсны иахылаңшуа быжъөфк апаймбарцәа шықоу, убарт лара «исасқәәни» уахык ишылтаа, лнапгы ишаныртаз ажәлар ирылалхәарц – тауди-аамстен рхылтшытра иениу-оу, ршъаңқъа злоу пытсык өңиң ршъа камтәакәа ари аибашьра лтышыа шамам, Аңсны ахъчара иағу аиқәырхара рымч шақәымхо... Иауае-и-гәыша, ааигә-сигәа уи аиңш рымхәаңыз! Ҳрыщхара ду ақәшәартә, ус иагыжалеит: рапхъа дтажеит зегы рапхъа гәымшәарада аға инаиғағылаз ҳәләимтәахқәа иреиуо Ахы Шабат, уи инаиштарххны хабарда дыбжъаңыз Заканбей Амаршыан, дтажеит Адамыр (Мурман ипа) Амаршыан, атыхәтәан аға ихы дампыхъашәеит Адгәир Инал-Ипа. Ус шақағы!... Урт зегъ табыргны, Аңсны ршъа азқатәаны, рхы ақәтәнаны, аңсы өңирхит, аибашьра еилгеит иааира дула, дарғы наңаңа зыңсы туу ракәнүү ҳтоурых өңиң ианылеит...

Зхыыштархъ ихынхәыз

Доуҳала исырғыхаз Маршыан Иашсоу иажәабжъ сшазызыфоруаз, ашә ағы атәтәабжъы геит. Снеини ианаасырты, – «снеир Қалома?» – ҳәа дыичча-чко Музафер лаша ашә дылагылоуп. «Уа бзиала баабеит, сахәшьша-ду!» – схәан, уағы ишимбаң слеигәрғьеит... – «Бабақоу, ба-наңызальмбейт, асқаамта бинзырхазеи... быгәхъааган аңса ҳағупеи!.. – сгәиңшқара сиаини сылабжышқәа өхәкәкәалеит, иаразнакгы, де-иңасыцәцар ҳәа сшәозшәа, арахъдаағназгалеит, еидара хәычқәак илы-мазгы ашәхымс иаахызгеит. Музафер атыхәтәантәи ашықаскәа рзы абағ-хъаа зызцәиртүз лшъапы аалыңтылшьеит, алабчасть лкуп, уи ада дызынікәом. Лхала дызлаағзы оумашәа иаазбеит. «Сымахә Ғәдоутанте сааигеит... цәгъя дыццакуан, уск атыхәала Аћәаќа дшаауаз анихәа, сумгар Қалом ҳәа сихынхалагәышьеит... ара санааига, алифт снеитан, шәышә ағапхъаңәкъа сыйханагалеит – уаҳа закәыхзеи!» «Бара мшрак ианиаша... абасќак аара аныамиаз, Стампылынта Ғәдоута бааижъе-

игы маң тұуама, нас бзымааузи... ҳалхаштұзазар қалап схәо ақынза сыйнабгазеи?» «Уара узымнеизеи сыйбахақа ануаха, уара усейітбуп, уара унеиргы қалон – сшааз ануаха!» – сгән нлырхар ҳәа дшәо, иха-аза даачкеит Музафер лаша. Дсымбеижъете өба-хпа шықәса роуп ицуа, аха иубартә икоуп абарт ашықәсқәа рыла лығышылыпсахыз, еиҳа маңк ахәажәцәа шлықәннылаз, аха уеизгыы, ианлааз еиңтахәатәзак шлакәыз мфашьо, лжәйтә пшра-саҳья хазына еиңакрак амам.

Ағоны ҳа ҳөры дааиңыпхъаңа ишықалтталасыз еиңш, Музафер лаша, дышиашаз ҳәал дныңналан (уаҳы даннеиуаз, ипхалшьозшәа, лла-бчашыагы зымға акәакытә инықғалыргылелит), сыйкәын исахья ахъкы-диз ағаңпхъа днагылелит. «Сааит, нан, Беслан қәымшәышә, сыйкәырбану. Истамбул сахыықаз ҭаха сутомызды... саб сирғыхеит, сарамоу, итахахью рызегыы ирғыхеит, шың ахаанғыы ҳа ҳапсзом, бхынхәы ағонықа ҳәа соүхәон... Ҷамалғыы дыңданы дәғыхазшәа збон... Бца Аңснықа, ара иқабтозеи, бңеит ҳәа сгәыргъатәа сыйқан, беңтаахама?... Баала, баала, сарғыы сбыңцоит» ихәахуеит. Сапхъа дғыланғыы иғааихахит. Ара Аңс-ны ҳанааи, сара зны Ҷабал сынтаңшыроуп ихәан, аамтала сныжыны днаспыртцит. Уигы дхынхәуеит шың дук мыртықәа – доухала инықәо уаанза аңара-аара иахиртцуазеи... ҳааит ҳшаара, нан, шың Ҷаңарғыы ҳцом. Шәйпсү злуу шәйпсадгыл шәара шәйда ах Анцәа доумтән, шәахызбаауа үңаңаным гылартас ирымазааит!» – абри аалхәан, лы-лагырзқәагы аахақәәлелит, аха лгәымбыл-ұбарарагы аалылжыны, иаразнак лгәи ааиқәылхәалеит, лылағырзқәа сымбар лтакхны, афырхәа чабрала иаалырбан, деңта-хағхаччо, лнапы ыргъежыны саагәыдылкы-лелит, – ухатцкы-үпсатцкы ссааит, сашьеитцыб, нан, уапхъа сара Анцәа сишааит, уаҳа ақыр ухъран иқазар сара схахы ищааит!»

Адиван ағы ҳнеиватәеит, лыпхарра сныруа, снапы аанылкылелит, – акры уофхью наст, сыйын, үқыадқәа урыдтәалазар акәхахып?» – днасәапшит, хәычтас дсаңәажәо. Сара уи амтәйжәәфақәа ааснате-ит. «Уи ами сыйғозу... баамтаз сзызхәыцқәоз бдыруандаз...» «Исым-дыри-исымдыри, ус акы ушағыз здыруан, – уара харантәйлагы уаф псыха иутом, уара уоуп ихаңәцахью зегыры рәғыханы «исыжәызтаз» – саазқәылазк җәкәйтә қоурыхқәа сыйрыйлымтца срылоуп, иҳапхахью ҳашыцәа зегыры рыпсү ҭалазшәа збонит – ааи-ааи, рыпсү ҭалеит урт... аргама лабәба избоит иара абыржәгбы!..»

Сгәыссеанжамкәа Музафер лаша ҳағоны лааира сара даңғазныкгы саңаымфашьо ағера снаргеит, хымпада адунеи ағы адоуха шықоу, ицаххуюгы, зыпсү ҭоугы гәыла-псыла ишенигәнныфуа, ахаан ишыме-

ицәйзуа. Мамзар шәа шәазхәыц, сара гәаныла исырғыхаз Маршъан Иашсоу фырхатца иғала исеихәоз ахтысқәа санырзызырыфытәкъоз инақәыршәаны, лара са сөңи даазгарызы, лىәажәашьагы са схәйи-цирақәа ирықәшәартә абас иକәстәрәизи? Ари хытхәаам, ари аргама иକалатәкъяз ауп...

Шытә, апхъаф гәыраз, иааркъағны иуасхәап сара абасжак сзыргәйрәгъяз Музәфер дазустоу. Ари д-Маршъанпхәуп, ҳтоурых ибзиан иадыруа Маршъан Җъамалбеи лаша иаҳәшьеитб лоуп, Кавказ еимакны Урыстәйлеи Җыркәтәйлеи реибашъра ашътахь, 1867 шықәсазы Җабалынта ихтәаны Җыркәтәйлақа имцар адада псыхәажәла змауыз Маршъан Хырыпс-ипацәа дырхылтшытроуп. Уи схәеит ҳәа, ларгыы цқыа илыздыруам Хырыпс ипацәа дреиуоу, Дарыкәа ипацәа, мамзаргы Тапшы ипацәа дреиуоу. Ахи-атыхәеигы уи акәзам – д-Маршъанпхәуп. Маршъанаа зегъы, афстаацәа иага ҹан-ҹаны ҳайбадырфахъязаргыы, ԥашәек ҳатәуп, шыак еицхалоуп, псык еицахъоуп – уи ауп лара илдыруа, уи ауп ихадароугы...

Ахкәажә Музәфер Маршъанпхәа лыпсадгыыл Аңсынтыллан дыକоуи-жытеи шытә маң туама – 1967 шықәсазы лхатагыы ларгыы рхәычқәа рыманы Американтә иааит. Лхатца дтәтарын. Қрымтәи ататарцәа дреиуоуп. Уигыы Җаткаъала пңзәеиримга ирежим баапс ихнатцәаз ататарцәа дырхылтшытроуп. Зтәйла иаҳыган иକәз итаацәа Узбекистан иаҳынхоз ашкоуп дара рапхъаа Американтә иаҳыааз. Устәи ицент Қрымка, уаантә иааит Аңсныіка. Лхатагыы ларгыы ахъеибабаз, рина-сыңгыы ахъеиларцаз Җыркәтәйлоуп, нас Америкақа ицент – 8 шықәса уа иକан. Ниуиорк – Бруклин ҳәа иаҳышшыту араион ағы инхон. Лхатца дынцынырын, ғонусбартақ ағы аус иуан...

Музәфер лаша лхатагыы ларгыы рхәычқәа рыманы Аңсны ианаа арақа ахра зуаз «аକапшықәа», ақча-ақыцәа длаңшықәыртцеит, илышьклапшуа иалагеит. Избанзар ари Маршъан Җъамал иаҳәшья лакәын. Маршъан Җъамали Маршъан Таташы 1918 шықәсазы Җыркәтәйлантә ғбак азна мхаңыраа рхылтшытра еиуо аңсуа еибашьцәа ӡыхыганы аменшевик-цәа ирабашшылан. Урт зеибашьыз аменшевик-цәа роуп, аха аменшевик-цәа азустқәадаз? Қыртқәан! Ара уажә иапшәымадаз, мхаңырра иагаз аңсуаа ридгылкәа зегъы зкыда? Ақыртқәа! Нас Җыркәтәйлантә иааз Амаршъанпхәа илүсхәүзеи арақа – арахь «каменшевик-цәа» ирабашшы-аз Җъамалгы диаҳәшьяхны! Җъамали Таташы ржәйтә үсқәа дыртытуа иалагеит. Музәфер лаша Маршъан Таташь ипхә Бабуца хазына ләы уажәымзар-уажәы днеиуан, иକастәрәизеи, сыйсадгыыл ағы сахьяаз

саадырбуам, сышпионушәа исыхәапшеит ләөон. Илымчәышъази Ба-буца рыңғарбы, лхатагы лхы ахылгара лзымдыруа, Ақәа, иреицәаз хахә ғын-кыбжа дук ацәқәан, ахәйіхәкцәа реипш, нахәаахәрытқак лымажамкәа, уада кәымрак дығонағәышъан, Җығъарда раҳтынра ықәц-цышәаа ирбылхъан, рмазара зегбы дегыйзмаха еимыртәахъан, лара лакәзар, Таташь дахьипхәз ақнытә адунеи дықәдирпшумызт, абаҳта итакуу азәы диенпшын...

Сара ахкәажә Музaffer Маршъанпхә дыздыруеижътеи маң-саң туама, аха лтоурыхқә тәаауа зныкгы слыдымтәаласызт. Издыру-аз акызатәык акәын – дсаҳешьа-дуун, д-Маршъанпхан, анкъа зны Җырқәтәылақа иагаз ҳабдуцәа дырхылтшытран, Анцәа иңшынаны, илуулак дырфегъых, азы ахыштытрах ианыхынхәуа еипш, лыпсад-гыыл ахь дааит, илыхшазгы ларгыи еибга-еизәыда ара иҳавагыло-уп – уаҳа иарбану, уи азымхои ҳәа сгәи иаанагон. Лара лхатагы ус акәын лхымфапташа шықаз; ахаан гәэмтрак дақәымшәацшәа, лгәи еизадаза, дхааза, изакәызаалак хъаак лынлырпшумызт. Уажә сызчөиз ағымта дацхраарц, табыргыхатан сдоуха даанагазшәа, ғың ҳанеиба-ба, мчыбжык ағны дықанатцы, иаразнак дыхтамкыкәа, хαιцәажәа-рақәа раан иналаршә-ааларшәны сналаңдаауа, уаңза исзымдыруаз, хатала дзықәшәахъаз ахтысқәа рнағс, сыпхызгы иаламшәөз ҳтоурых ахътә ағьашытәкәа салхәеит. Ларгыи уртқәа ғыңхашарага илгәалазы-ршәаэз уажә ааскъа иңьамығә-цәгъяха иаҳхаяагаз, макъанагы зәа-гашоура-цәгъя ҳалымтцыц аибашьра агәағ-тәақрақәа роуп. Музaffer лаша аибашьра алагамтазы луа-лтәхцәа лбарц ԇампилка дцан дықан, уа дшықаз аүп «ағәйрұңқәа» бұйыримцила ишҳақәлаз. Уақа гәәкәра ба-апсны илхылгейт арстәи илаҳауаз ажәабжы хырзаманқәа. Аибашьра ашьтахъ, мұағыррантә ғың даазшәа, лыпсы лыманы арахь данызхың, иблыз, еилапығеөыз Ақәа лхы лзаламкуа, лгәи дтатәыую, зтеицәа та-хаз, илызгәакъаз ауаа днахалс-ааҳалсуа дхадашшылент. Сара сықәын Беслан (Ахы Шабат хәычы ҳәа залхәоз) даныхәыцыз аахыс «сашья Җыамал диенпшуп зынза, иқазшықәа имоуп» ҳәа мыңхә бзия дыл-бон ақнытә, уик итакхара амца лнаркзеит. «Җырқәтәылан иансаха сгәи ҳәхәеит, уи ахәхәабжy умаҳакәа уқаларымызт, – лхәеит дансыдашши-лоз, – аха, умшәан, умшәан, аҳаҳаи умшәан», – ҳәагыи нацылтцеит, дыш-Маршъанпхәу мөашшо, ажәытә ҳабдуцәа рхәашьала.

Абри ашьтахъ, даәа шықәсык-ғышықәса аатхъан еипш, Музaffer лаша луацәа-лтәхцәа гәхъааганы Җырқәтәылақа деитцахит – сна-рылагш-аарылаңшны сааует ҳәа. Уа дахънеизгы адгылтцысра ду

କେଲେଇଁ, ଯତାକୁ ଅପ୍ସୁାଗ୍ରୀ ରାତ୍ରେଫୁପ. ଲ୍ୟାଶିତାଖ୍ଯାକା ଦ୍ୟମଖିନ୍ହେୟକେ ତାକେ ଦାନଖେଇଁ, ଖାର୍ଟ ତାତ୍ତ୍ଵାଳା ଯି ଖାର୍ଟ ଦୁଃ ଧାମାନ, ଲଜ୍ଜା, ଲ୍ୟାଶିଯ୍ୟାଫ, ଲ୍ୟାକ୍ୟାମଶ୍ୟାପରା, ଲ୍ୟାପଖାରା ଦୁ ଖାଗ୍ୟନ, ଦ୍ୟଗ୍ରହ୍ୟାକାଖଗନ. ଉଜ୍ଜେ ବାବ୍ ଦୈବିଗ-ଦୈଵିଷ୍ୟଦା ଫ୍ୟାଂ ସ୍ୟାଫନ୍ ଦାବାଗା ଖାଶା ଅଖ୍ୟାତାରଗ୍ୟତା ଦାନସିତା, ଏଣାଗ୍ୟ ଯି ଆପିଷ ଆମତା ଖାତ୍ତୋଡା ସ୍ଥାନ, ଲ୍ୟେ ଇନ୍ତଶାର୍ୟାଜେଇଁ ଖୋ ସିଲ୍ୟୁଝର୍ୟୁସେଇଁ, ଇନାଲାରଶେ-ଆଲାରଶ୍ୟାଙ୍ଗ୍ରେ ଝାରାକ୍କେଅ ନାଲ୍ୟିଟୋଇଁ. ଲାରା ନାଖ୍ୟିଲ୍ବୋ ଅକ୍ଗ୍ୟ ଆକ୍ର୍ୟାଦ ନାନ୍ୟିଟ୍ରମ୍, ଯୁ ନାଗର୍ଣ୍ୟିକ୍ସକ୍ଲୋଇଁ, ସ୍ଗେ କିନ୍ତାଜ୍ୟୁସେଇଁ»...

– Ишүаңхәәз еипш, 1967 шықәсазы Ағсны ҳанаа ҳандырхомызт, ҳхәыңқәеи ҳарен хыңқыртатқәкъа ҳамамызт, иxaцхрауадаz, шәарт Маршьанаа хың-фыңк атоурых пшатлакә иацәйнхан икәзгы бىгак ҳаштартә шәйкәмизт... уара уакәын зынза уқәыпшән, иулшагәышъози, ухата удыпшылаха ақалақ уалагәышъан... «Ақапш тыхәабақәә» затда иаҳмыцхраарыз, еиҳагы ҳлаңшықәыртцеит – КГБ ҳәа икәз ани ацәгъахәартах үажәы-үажәы исыгхъан снаргон, уи аиҳабы, Галустов зыжәлаз, шәышпааи, шәабантәаи, ишәигәтакузei ҳәа да-ақәымтцзакә өмүршыагала ҳтицаауан. Аусурта ҳартомызт, асовет паспорт ҳәа изыштыз ҳартомызт, ақалақыаे ҳтарыфуамызт, ҳахненилак үваргы үсурға хрыдыркыломызт, 9 шықәса убас ҳақан. Американтә ҳанаауаз иаахгаз ҳпара, ҳмал ҳәыңы ҳхы иархәаны цәгъабазала ҳхы ныікәаҳгон, аха уигы һтәо иалагеит, шытә иҳапсыйхәозеи, ҳасабицәа злахааզозеи? Цабалқа нхара ҳцома? Ҳанзырхода уақа – ашәанкәа лбааган җәкәйтә қыаптақәа зегыры риртажъазар? Шәынха уақа ҳәа үвара дгыыл ҳәыңык ҳахьдырпшыргы өңц атәған арсра мариоума, иҳапхрауада? Зақа зтцаара схы итәгъежъуази, анаңылбейт, иақәымшәац изеилкаауама!.. Атыхәтәан сгәи анпцәаza, аиҳабы деитансыпхъо ҳәа сымпшыкәа, схала снықәлан сцепт «ақәақәтәарта» КГБ ашқа. Сахъцоз амған «сыхъатра» ахажәкәа тастеит, зеипш қамло егышкам, истаххар қалоит ҳәа, даеа абұйарк сара исымамызт уеизгы. Сахълеиз – аиҳабы дықазам, ашә баша быламғылан, ихәеит ашәхъча. Мап, ара сизүпшүеит, схәан, шыағакгы сыштахъка сымхъатит. Ус иара дааит. «Икәалазеи? – ихәахын, блатыхәала днасыхәаңшит, – уатқәы баа, үажә баҳа сыммам, сейчас у нас собрание», – абасгы нацитдан, икабинет ахъ иөынеихеит. Саанызкыларц зеазызкыз ашәхъча снаимптықәраан, саргыы снаицизыналеит. «Ибасхәәз бмаҳай!» – ҳәа иаарымчән ианихәа, мап, исмахаңзеит, абыржәйтәкъа ҳус шәызбароуп – ҳаншәырхо-ҳаншәмым-рхо сахароуп, схәан, артәа фтсыргеит. Амилиция данаағнахх, – «нақ ддәылга!» – ҳәа адта ииңз анагжаша даламкәзакәа, схажәкәа аатыспа-ан, аптырхәа ишсымчыз аиҳаб илахь иарбаны рөынасырхеит. Үсқан

уи аипшқәа рыгәағыра мариазу-имариамзу уаргы иудыреует – сымаршынра сыласит, аха уаха псыхәа сымамызт, сыңсы апарағы иненины икан! Ахахәкәа игәйдисцеит аихабы, аха уи ағты даанмыжкәа, «плевала я на ваш коммунистический строй» азаарықза, хырзаманс икоу зегбы иқәсхәацәеит. Иара ари аипштәкәа ахлымжаах дазыпшымызт, ҳәарада, дцәышкашараңа, дшәеит уафы ишимбаң, иаразнак апенцыркәа аирkit (пхынрамзи, икъақъаза иаартны икан). Бұаскуеит, ихәеит, ани иаағналаз амилициагы иблақәа сыртасны итысхыр ҳәа дшәо, дзеитамтца дышыхынпсыланы дғылан. Уи, – «үәрабаза узғылоузен!» ҳәа даниқәкәа, иааигәағын, сымахцә санкны, мчыла даға уадак ахь снеиган, уа снаиртәеит. Сахықаз, арах сшааз, арт сзықәшәақәаэз ҳәа изакәызаалак схата ақгыры издырзомызт – ипхъан даарган, ухага дга, уаҳагы арах дыққаумырпшын, уаргы еибгала унхарц үтахызар ҳәа иқәмақарит.

Абри аштыахь, абас мчыбжык ажара аатхъан еиңш, акымзарап қамлағашшәа, архъан сывәзы аихабы ихата деитасыпхъахит. Уаанза дансацәажәоз, сантитцаауз, ихала сидикылон, уажә хатцак дидтәалан, ахәыс хырцәаала еиңш ихы-иөң гәйбзығза. «Иқабтазеи-иқабтазеи, бап лхы лсент, – ихәеит уи иааиқәрыццакны, – амитә бымптықеит, аха рееишъак ахтароуп!. Бейрхана, паса еиңш дырғөгөйх ак згәағыуеит ҳәа баламган, еиха еиңгүп «аус» ҳаңбулар... ауадақәағыры биртартә иқаңтап, аусуртагь шәоуп бхатқагы баргыы...». Иажәақәа рхы ахъцоз еилкаан, – арт «вербовка» ҳәа дара зыштаз ала сыйжәә тұқыаны «сырхәынчарц» нап аларкит, бзиоуп нас, схәан, сәаасыргазагәышьеит (саргы ус иузджо сакемызт!). Апсышәала исацәажәағәышъоз ағызмал исыдигалақәаоз иеихаби иареи заа ишеибырхәаҳаз мәшшо, – ә-уатажх змоу аквартира шәаҳтоит, смашынала шәңа, иғәашәт, – ихәеит уи иеырханағаны. Иихәа сеанрааланы сцеит, аха исгәампхеит. Уи ағыза ағны са сзығналом, ҳара Ниуиоркынта ҳаант, ари аипш икоу ажәбогура шпасыдыжәагала жеи ҳәа сеансырцәгъя, – ҳатабымтсан, иаҳхамышти башаққәажәыз, – ихәан, дааөхырчечеит аихабы, ани лабаа-тұғынчаагы, қычақык шиакәу мәшшо, хыи-хыи ирган, икәа-имагра «даатакырыктырит». «Учхоз» ҳәа иаҳшаштыу, Гәымстә азиаси Ақәеи рыбжъара, амшын ахықәан фын-ғыцк аргылара ишалагас саҳаҳъан, убра исышәт, схәеит. Үақа Ешбак деиҳабын – уи ател изасит. Иарбан етажу, иарбан уадоу ишәтхыу гәашәт ҳәа реиҳәеит. Ахқатәи аетаж алсхит, х-уадак иқаз сиртәеит. «Арт ауадақәа Обкоми, Совмини, президиум Верховного Советаи, КГБ-и – абарт зегбы иицхырааны ишбыртаз бдыруа, – ихәеит ани

сзырхәацәалоз аиҳабы, – иргәампхо қабттар, ма рхәатәи бацымныңәар, ишбыртаз еипш дыреғых арахь иаабымырхеит, – «сзыцәшәашаз» ажәақәагы нацитцеит. Уи агәхъаа мкыкәа, схәычкәеи сареи, зытзам-цақәа рыда егылкамыз ауада цәхәы-ћөантазқәа ҳнарыфналагәышеит, схатагы уа ааигәа усурташәа ак ипшаан, иеналаиркъакъагәышеит...

Арт иуасхәо ахтысқәа рапхъагы, ара ҳанамыхәаза, сыйшәмеи сареи Москва, КГБ ССРХ ҳәа ззырхәөз ағғы ҳцахъан, уақа ҳхы еиҭаххәеит – ҳахынтаааз Америкаћа, ма Җиркәтәылаћа ҳайтахынхәны ҳцарц. Урт бхатца дтатаруп, аратәуп, Асовет тәыла деиуоуп, уаҳ ацара азин ҳазитазом, бара Җиркәтәыла биит, бтыркә-уафуп – бара ибаҳтоит, пажалста, бца рхәеит. Ара Акәа ҳахъааиз, Обком амазаныңәгаѡ иғғыи снеит – «рessim в Америку, или в Турцию», – ҳәа сеихәеит. Адолларкәа ҳамырхырц акәын – ағыруак даҳзырkit, уи матурсас дызлаз сыйздыруам, аха деиқәығызмалха, цәарзгак иакәын.

Мызкы ҳапшын, нас иҳапхьеит. Уинахысгы, лада ҳќью, фада ҳќью ҳрыма ишиқәыз, такә аамта цеит.

Иагаңьара иага руа-хкала ҳхы еиҭаххәазаргы, КГБ-аа схатеи сареи ҳайлымтыр амуя ҳаатадыргылеит – «муж из Крыма, наш человек, а ты родом из Турции, иностранка», – ҳәа ирхәац ахәара ианаћымтза, «аразвод» ћасттар акәхеит. Убаскантәи сгәылжәарақәа раан ауп Апс-ны ашәартадара аиҳабы аахаҳ анигәыдысцазгы – Җиркәтәылаћагыы сырмыштыу, араћагыы сындырхо ианалага... Ҳайлышеит анысхәагыы, – уа Җиркәтәыла шәеилыт, ара мап, – рхәеит. Уи атыпдан «ҳаргәйбзыгәашәа» ауадаќәа ҳартеит, ишуасхәаиз еипш, усуртақәашәагыы ак ҳартакәеит, абатракцәа русура еиғымкәа...

Ус ҳшылаз ашәартадара аиҳабы деиҭасыпхыхит, – Җиркәтәылаћа бцан-баа, ацара бамырғәаќуаз, азин баҳтоит... амала бхатеи бхәычкәеи ара ићаз, урт ҳзыштызом, – ихәеит. Еилкаан ари змааназ – ауадаќәа баша исыртозма, шыт, дара рхәашьала – «аус» рыцзулар акәзаап, мап анакәха, дырғөгыхын ихацаргало Анцәа идыр...

Сцеит Җиркәтәылаћа – сара истахызгы уи акәын нас. Одессантә ҭбалоуп сышцаз. Стампыл сахынеиз, ағба атытца самразакәа, Җиркәтәылатәи «КГБ-аа» аасцибаҳәалеит – аратәиқәеи дареи телла еиңәажәахъазар акәхарын, уеизгы адунеи ағы шыағак үзара иузыкатдомызт урт ылапш утамшәакәа. Арт исپылаз, ҭах-гәакъак иеипш исеғајъекъуа, бара ара биит, бымшәан, рхәеит, иахыыбтаху бца-баа, бымфақәа аартуп, рхәеит, атыркә паспорт, атыркә пара сыртейт...

Истамбул инхоз саҳәшья лаҳь сцеит. Сашья Җалаат сыйбахә аниаҳа

Истамбулка ихәйиңкәа ааиштын, ажәа синтент арахь баи җәа. Уахъгы сцепт.

Тыркәтәйла ақазааразы ант Аңснынта саазыштыз «ахазынақәа» рәкитә мыйз өхәарас исыман, сара даеа мыйз ацтент. Ажәакала, саазыштыз җәа сызғу «русқәа» рәғи саҳрыхәа сыйзыруам аха, сара сыйхара суацәа-стажцәа банды схынхәит...

...Зны Ленинград саҳыцазгы, исышыклаңшуаз «ақапшықәа» атыркә паспорт сымхны асовет паспорт сышәти, аха схәйиңкәа америка-тасла иааюп, англыз-бизшәада атәк рыйзыруам, урт уафтар исаха-аэртә атагылааша җашәтома анысхәа, җара америкаа иреицәаны җанхом уажәи - җагъреигүп, рхәеит. Үи агәрагара цәгъян, атыркә паспорт рыйсымтент. Изүәйиззари, рапхъаца Американтә җанааузгы сара раңәак арахь аара сазыразымызт, сабаңәеи сабдуңәеи санхәйцыз аахыс ажәиттәи җапсадгыл җәа абрахь Кавказка ак шықаз азбахә рхәо саҳахъан, аха үи лакә ңшран са сзыхәа иамаз, сауеит аха таһ-гәакъас исپыло җәа дазустазаалак азә схағы дааниумызт. Схатца иоуп абрахь җаара еитцизхаз, иагьеиғызкааз. Үи 25 шықәса иимбаңыз иан гәакъя ләкитә «аизвешение» аниоу, адунеи дамкуа далагеит, ҳәцар-уп җәа симаны Вашингтон итәэз аурис җәаражәхәартағы снеигеит, ишысцәымғыз, «я согласна ехать в Советский Союз» җәа ашәкәи снапы сатадырғит – убас ауп җаара шықалаз. Ишуасхәахъо өипш, рапхъа Узбекистан җааит, уа икан Қрымынта ихыртәаны инаргаз схатца иани иашыцәеи. Урт уақа даара иғарны, даара ирыцханы инхон. Сықанат атагылааша баапс исамаз сзыхгомызт, җаҳъааз ҳцап, ма Аңсны җәа акрықатцәкъазар уахь сга схатца уахгы-чынгы ҭаха исымтә салагеит. Иаҳаулак җааит Қрымка – схатца дахъиниз, дахъаазаз Бахчи-сараиқа. Иабдуңәа рнышәйнтрақәа дырхагыланы дантәйуоз убазшәа ўқандаз. Иаргыы хылтцшытрава ататар «бейиңкәа» дреиуан, ибениара абақагәышъяз ақәымзар...

1941 шықәсазы Германия Асовет җәйинтқарра ианақәлаз, аибашъра ианалагаз, схатца 16 шықәсагы үкъя ихытумызт, ашколағ аттара итцион – ааба рәекәу, жәба рәекәу дтәан. Қрым анемеццәа аоккупация азыруит, рнапағы иааргеит. Риза (са тоумтсан ишуахауа схатца ихъз ахысхәо, иара усгыы избахә мыңхәык саҳвалицајәо) аеқәа цәгъя бзиа ибозаарын, иаб аеъижәла бзиақәа изанызаарын... Өнак немец офицерк рифони дааин, рыйекәа иреиғыз руак ауаара исышәт җәа «дахәеит». Риза днеин аетра иаатыганы ииtent – иумтән ухатдоуп! Аеъи

згаз анемец аеы хәжәаны ишьит. Риза иашъагы иаргы – аиҳарак иара Риза – ари аеы ырпсы ағхәаран, анемец ԥсышья Ҷәгъа тәрәнәтән ргәи тәгәала иднархыит, уи дғығыргеит, даҳшүеит ҳәа иалагеит... Амчра зкыз анемеццәа риаашыбас иҶахызи, анемец офицер иара ихата Риза игәа ааикын, дипыригарц азы, Германияка ирыштыуз аткәацәа дрылатданы дәдәйкәицент. Устәи ауп нас ҆ырқәтәйлақа дышнанагазгы – слахынтаца данызаарын – үоуп ҳаҳьеибадырыз: иоура-итбаара, ипшра-исахъ... Ҷыя дыңкәына пшән, Ҷәгъа деинаалан, иахъуасхәо сацәйпхашьоит аха. Ататар-бышәа атырқә-бышәа иеипшуп акыр. Иихәоз шамахам-зар еилыскаауан, еиҳагы изырпшәз үашшатәык атзбаауан, дцәажәаландаз ҳәа сизызырфуан...

Риза анемец офицер Германияка «данхитца» ашъатхь, шықәсик-фышиқәса аатуаны, Қрым дырғегых асовет ры рнапағы иаар-газаап. Аурысқәа аиаира анырга, анемеццәа шәрыйгылон ҳәа (ары 1944 шықәса рзоуп) ататарцәа ықәйрцало иалагеит. Убаскан ауп Риза ағоны иаанхаз итаацәагы хәычи-дуи шыненибакәу Абжъаратәи Азија – Ташкентка ианхдыртәаз... Ицюушъартә икоуп ашъатхь, 25 шықәса дүззә анты, еигәнәионы, иан изыналыштызы адырратарала еибапша-ашьбас икардаз, лахынтаца сара иртәцахазгы уа сышнанагаз... Үантә ҳааны Қрым, Бахчисараи иабдуцәа рыйгыл аеы ҳаҳыықаз, иара ихата хъаала дыштәйзгы, шытә арантә Аңсны ааигәоуп, бымшәан, уахъгы леишъяк қаҳтап ҳәа сеиҳәон. Үс ҳағыаит арахъ, икълан адунеи иала-хаз апсаатәкәа реипш. Ара ҳаҳъааизгы ҳзынкъяз-ҳзынпаз ааркъаөзан иуасхәеит, аха ҳагәтыхақәеи, ҳхъаақәеи, еидаххәицлақәози ухәа ҳәа қәа-тәкәрақәа зегъы ртәи ҳәашьбас иамоузен, изыфуеит ҳәа уалагар-гы шәкәык ианжалома!..

– Раپхъаца Америкака шәшагаз, цашьбас икәшәтәз атәи дағе маңзак сабхәарц стахын, – анысқәа, Музафер лаша дааҧышәирчеит, – иало-ухи, уаргы уцарц угәи итамзааит, амарцъя?! Иуабжъазгом – уахъгы өеири дук ықазам... Ҳшагаз ҳәа иуасхәо уи ауп, – схатеи сареи ҳаңста-заара еилахтцеижкәти 4 шықәсақа аатхъан еипш, Истамбулгы ахныкә-гара мариамызт ақнитә, Америкака ацара ҳәгәи итаҳkit. Ҳаңкәынцәам-зи, иаҳамгәағуаз икәзи! Истамбул икоуп Америкатәи аконсульство аеы ҳнеини, абасгы-абасгы, ҳәгәи итоу абри ауп, шәхацхраа ҳәа ашәкәи алаҳтцеит. Дук мыртцыкәа уадағрада ацара азин ҳауит. Азин ҳауит, аха Америка ҳаҳънеиуаз ҳтакәа ҳзыпшны итәазма? Җытраамтак ҳхы здахкыло ҳзымдыруа, ҳтада-пшаауа, ҳаҳрааӡраауа Ниуиорк ду ҳалан, ҳаздаңшуаз ахан-хыытәцара дүззакәа ҳаҳлахатц дырғеҗекуа...

...Азнаказ уақа иага ұбазарғы, ашытых уадақәек қырыла иаанкыланы ҳрығналеит, схатда аусурта ипшаит. 8-шықәса ҳақан убрақа, астәи, ареволиуциа ашытых Урыстәйлантә инеизи ҳареи ираңағыны абри аамта ағныңқала ҳайбадырит. Аемигрантцәеи ҳареи ибзианы ҳаҳьеибадыруаң ақнитә, ҳаҙбахә анраҳа, өнек ҳуадағы инеит Сталин ипхә Светлана Алилуева аинрал Врангель иматә Данетта Врангели. Урт һеит ҳанхашья-нтышья рбарц. Ҳуадағы Ататиурк ипатрет ҳазкыдын, – «Аа, Ататиурк», – лхәеит Светлана уи анылба. Дылдыруан, ларғы апхъа Ҧырқәтәйла днанагеит, устәи ауп Америкака дшықәнагалаз. «Шәазыразума шәынхашья-нтышья, шәгәрә нзырхо азәир дықоум?» ҳәа дхазтцаит тырқәбзышәала. Мап ҳхәеит, аха үеизгы-үеизгы ҳтагылазаша шссирцәамыз аилкаара уадағымызт. Үс арт, итегъғы ឃацхрааң азы, ҳаргейт, абас 100 верск рақара Ниуиорк инацәыханы, Менхатен ҳәа иахъаштыу ацентр ашқа, «Толстой-фондеишль» захъзыз, ашәкәыға дузза Лев Толстой иматә гәакъа напхара зитоз афирма ашқа. Уақа Урыстәйлантә инанагаз аемигрантцәа раңағыны аус руан, уақа еиғкааны ирыман «Абыргә Рығны», «Апсшьартә ғны», ахәың бахчча, ахәың лагер – абартқәа зегъырыла еиқәшәан. Уа аус руан ираңағыны аурыс, аукрайн ҳәсақәа – хнықәгартаң ирыман...

Толстой иматә дзеиҳабыз ари афирма Урыстәйлантә Европақа иагаз ауаа, шамахамзар неилых қамтқақәа, зегъы ацхыраара рнатон. Иара афирма урысыбышәалагы, англыз бышәалагы, францыз бышәалагы «Урыстәйла хәыңы» ҳәа иаштың – убасқак амәхак дуун. Абри «атәйла ссир» ҳаргызы зыңены ҳасасцәаны ҳатааиз инаркны акыр ҳагәцарапанакит, акыр иахъылапшит, шыарда ឃацхрааит. Иахъагы сгәи итәтәом уақа избаз-исаҳаз, сзығецәажәаз ауаа – еиҳарак Сталин ипхәи Врангель иматеи. Иңашьватәзоуп апстазаара – сара зтәйла иалцаң апсыуа ҭауд ҳылтшытрак иатәүи арт «ауаа дүкәа» ropyқаңаи ҳлахынта ҳаҳынанагаз, ҳаҳьеиқәнашәаз уазхәыңы...

– Бара усқан ибыздыруамызт, ҳәарада, аурыс ҳәынҭқар ир напхара рызтоз аинрал-маиор Врангель амxaғырра аламталастәи ашықәсқәа рзы (1845 ш.) Апсны дшаахъаз, иабрагыуа абна илаз, ахақәйтраз иқәпоз Дал-Цабалтәи Маршанаа ropyқәынцәа абна илганы, уаҳа пырхага шыіқаҳамтә ҳәа «ирқәнү», уаанза ирхарартәуазгы рхыхны, шасысгыны пытғылхны ropyқаразы, Аацы ақытән, атыхәтәантәи Апсны ах Ах-мытбеи Чачба иахъынрағы ҭауди-аамстей реизара анымғапыргозгы дшалахәыз. Арақа ҳарпарцәа абна ишылхго ҳәа арт ажәа маршанаа раҳцәа раҳытә усқан ирызтазгы бареи сареи ҳабдуцәа рабдуцәа –

Баталбени, Иашсоуи, Басланғәыри, Шырынбени, Састынғази шракәү. Иңшашытәхататқақызу – бара убаскан иғамтқ-хамтқа еилаз Маршанаа дүкәа ирхылтшытру таудад-пұқаки, Кавказаа, аңсаагы агәта иналатданы, риртаслымра иазкыз аурыс еинралцәа ируа зәкыз Врангель иматеи абас шәлахынтақәа адунеи атыхәан шәахъеңкәнаршәа, зжызы балтыз аңса жәлари бхатца дызхылттыз ататар жәлари, егерді асовет жәлар-мачқәа зегь реипш, атыхәтәан, атоурыхағ ирыхъоу рымнырхакәа, аңамығәа-цәгъя итарғылан измаз еги аңсцәаҳа – Сталин гыгшәиг ипхә лакәзаргы убра дахъшәңкәнаршәа...

– Аай, иңшашытәзоуп уи, – лхәан, инартаялаған даақөыпсычхайт Музaffer лаша, деипхъхәыцаауа...

* * *

Шықасык аахыс сара зыфора сағыз атоурыхтә хтысқәа сышрылаз, гәнаныла исирғыхаз жәларык ағырханақәа сышраңајажәоз, лабғаба сажәабжы-еитахәара иаланагалаз ахқәажәл лаша Музaffer Маршынпұха лзызырорра, табыргны, са сзы инасып дүхеит – уаха тұхыбжыоныңза лаңдаашихъш қамтқақәа лара исалхәази са сызлаз атоурыхқәеи еидисхәыцлон, ицахью ҳәа аамта шықам, жәйтәи-ғатәи зынза иаани-гәзаны ишеилахәу оумашәа иғәтүрзүзагааны исныруан, сыштараптарта ахағы икүйдү сыйкәын Беслан лаша ипатрет акәзаргы, уи ыртабыргуа, зынза иғыцхәхараңа сыйхәрақәа хтны, ихъааха исныруан – ари рәниаратә хъаан, еитахәаша змам акалагыы иғызлааңа иқан, ус узазхәозар ахъаңацәгъя. Сыйкәын данхәыңыз аахысгы оумашәа дысныруан, оумашәа сирғиаратә ус даңраауан, уажәгы аргамаду, исирғыхаз зегъы рапхъягы иара дәыханы, уахгы-өйнгы сыйптазаара – ицахью, аха икоу – аилашыра агәтатқәкәа далагылоуп...

Ишандаз, анаңылбейт, Музaffer лаша сеиталығецәажәандаз ҳәа есу-аха сгәи шыңыхцихуаз иаасыршон, нас, лара мыңхәык дмыргәамтқәа, лаңаңацәажәара сеитаналагон.

– Иахак пхызыла сашья Ҷамал дышызбоз иаасыршент, – лхәеит лара шыңжық, – исеиңхәаз удыруама: ибзиан иқабтеит баһъааз, ихәеит, дгәйрғытәа дықан... Ари убома, – лхәан, нас, лпаратра ағы аартны жәйтә патретк аатылгейт, – саҳыцалак абри сиңуп... Уахәапши, уахәшья дукәыхшоуп, абрақа абаң ағыңыа еидгылоу руа зәк сашья Ҷамал иоуп, еги Имам Шамиль ду ипа ипа иоуп, урт еиғызыцәан, аишыңа гәакъақәа реипш бзия еибабон, ҳара Кавказ иахшаз ҳауп рхәон. Даба Ҷамал руя дарбану уара ухала, цәнаныррала дудыруазар? – абри аалхәан,

апатрет ааслырkit. Ари исахахъаз акы еиپшымызт, исхәо сәамшәо, сгачамкны апатрет сылапш нахызган, – абар, абри иоуп ҳашъа ду, – схәан, ахьшиыцба еиپш дыштыпраа дцарашәа, зыштахъ знапқәа Җатданы, зыблақәа тыпхаауа, ипшзаза, европатәи аматәа зшәыз, агалстук зыхәда иахаз, ззара калыхәтәаза, арымарахъ иғылаз снапы наикәскит.

– Зылпха ҳаура, ашъа ахала аеşпадыруеи! – лхәан, Музaffer лаша саагәйдүлкүлент, лылабжышқәагы өхәкәкәалеит, – ааи, абри иоуп Җамал хыркәйбча ду, егы иубо Имам Шамиль ипа – Шеих Саид иоуп. Уи саргы акырынтә дызбахъан, Қашшала, уафышшала, еиңаңәатәзак иакәын, сашьеи иареи Кавказ азы ргәи еиңбылуан, ианеңкәшәалак уаха шаанза излаңајәажәозгы убри акәын – ҳабдуциәа лахынцала изықәшәаз арыцхарақәа мцаха ирыцран... Җурыхла ишудыруа, Имам Шамиль ду аурысқәа данырткәа (иеанрита), зны итаацәагы иаргы Калуга ҳәа иахшаштоу урыс қалақък ахъ дахыргеит, ашътахъ иара иқайтаз ахәарала, итаацәа иманы амсылман дин ахытхыртхъ – Қъаабақа (Меккақа) дцеит, ипсы нтшәаанзагы уақа Аллах-утаала имати иуан, данпсгы уақа анышә дамардеит. Сашья Җамали Шеих Саиди уахъ знык-фынтә еиңцақәахъан, Кавказ иацәызыз азәирфи дареигыи уақа аматанеиртәөи еибабахъан, ргәи ылағырзи еилатцәо ихынхәкәахъан...

Апатрет ағы Маршъан Җамал ивагылаз Имам Шамиль ипа ипа Саид дкылкааны снаихәапшит – ари маңк еиҳа ажыы икуп, иблагәкәа аақәазны, адауапшы еиپш дтәха-тығызаш...

– Ах, анаңылбейт, – схәан, луанынтә саақәыпсычхант, апатрет сшахәапшыц сахәапшуша. – Ари иақәтысхроуп, исыбтома? – Музaffer сналғаапшит.

– Ишпәусымто... абранның сзыруит, сахыталак исыңын, шыта уара иуцыз, сара раңаак сзынхеит ҳәа уұкоума ари адунеи ағы, – лгәйіпшүара лиааини, дырғегыйх лылагырзқәа өхаддылеит.

– Уаҳа бымхәан... иақәтыхны иара ахата уахъ ибыстоит, макъана бымға хароуп, иааигәоу ұзыбымшъан – ари адунеи ааныжыны иңроуп еиҳагыы зымға нтәара ақәзам...

– Үс акәу? Үс акәзар – бзиуп, – лгәи ааикәылхәалан, ихааңа дааптышәирччеит ахқәажә лаша. Сара апатрет наганы уажәазы сышәкәттрағы инықәсірыгылеит, нас иақәтыхны сыйкәын Беслан ипатрет аварағы икыдстарц – шыта урт назаза доуҳа дүззак иеиднакылана ишеицу, адунеи ахата еибганатцы ишеицәмызуа цаҳәцахәо исныруа...

Музафер лаша ислырбаз апатреti илхәаз ажәақәei арыжәtә үльбара еиpш сdyрфышны cшyкaz, сneинy, aibашyра alamтalазшәa цәгъабзазала xтоурыхтцаaфцәa «агәyирцyкәa» irыцәtрыжyыз Apcны aтоурых шәкәy сыманы саamит. Уи abғыцkәa eихyршәшәo сeынасхан, Marшyан Җамал исахья aхъаныз aалсырbeit.

– Izdyreuit ari... саргы исyмоуп, – лхәеit, imyрхъaaцәakәa, – ara Җамал pшzакәaara өeila дудyруa dykam – iжакъa aужъны dшyкaкaоu umboi... Aри 1918 шyкәsазы Apсnыtәi aхтыcкәa danryлахъaз aup – uи aшyтахъ uа Ҭиркәtәyila цәgъa дkыдцалan дryман, цәgъa ddyргәaкuan...

Marшyан Tаташь ipatretgты aшәкәa aдаkъa зegъy amexhanakуa iахъанызgы aартны inalсыrbeit. «Aриgы bzia izdyreuit – rapхъaza sannei, Tataшь du ipxha хазына Babuца Marшyанpчa luadaғyы ikыdny изbaхъan... Ax, iахауeи shыyri, Җамал лашa ianiaaz iarei uarei шeебaбaзtгyы, shaкa жeabжy ueiχaэрyи, zaкa гetyxa-тcev уrtaiрpшryи – aшәкәa antcara uahеaрyиz!..

– Usгyы, bара ibdyrua akыr бyзsaхeаryma, bсыrгeамtueit aха? – ztaarala seitanaлfapшgәyshaxit.

– Aри gәamtrouma – sgәy atçyimaq жyакца алхra uaчupei, agetы-хahәara aкara aуaфy дzyrraҳatua egykazam, uahеaшy uapхya ipсыsha, uara uхata uoуп xyaas исymo – amczh зxы acyra azyrbo, uzyrshlaz art uшeкәyifworaқaа iрtycanakуa naghаны eильзкаaua aзeыр dykoумаш – akыs aгeyrfa ғeгeа uzykәeaz aшyтахъ?..

Aри ilхәaz akгy aхyimxhеaakәa, saaқeыpсычhait. Larгyы uаxа uи dalamцeажeаkәa, сyзtaara aшkа dниasit.

– Җамал лашa izbaхeкәa iуасxhеaашa arымzaa iraцeoup, aха сa исzeиeкаauama?.. Җамал xыирkәyibcha daaraza deilkъan, daaraza duaoeibagan, ixshyof тaрyиn, iajkәa қeышyиn – zegъ ryila d-Marшyан-хататәkъan: aиашa bzia ibon, uи aда aduney aчy aчeak nykәyizgoit xea daeымyizt. Izxhyschaaaz, Ҭirкәtәyila usкantәi aculтан Ҳamid Du ipxhеis d-Keуyepxhan – Җамал ian laхeшy гeакъa lакeыn (sara abryloup Җамал dышsashyoy). Жeаf shыkәsa lхytcuан uи aculтан daniзыrхeoz, iara akыr dleixhabыn, lyзbaхe aниарxәa, daajkәgei, dysшeыrbеi xea ryiditcan, danнarga iаraznak lyipшra-lsaxhа datkәeit – digeit pхeysc – 40 shыkәsa eiцыnhеit. Irхyltцыz rpa принц Нуретдин xea iшyтан. Daaraza bziaцeа iкaz, daaraza akыr zyimxhakыz, iгeгeаzaz taaцaaran. Us Ҭirкәtәyilan ailafeilasraқaа tycisit, aреволиуциa қaleit, aculтан Ҳamid daхyрхeеit, Atatiirk danaai, art шtаaцeаz, iara Ҳamid rapхya

днаргыланы, Сивасқа иахыргеит, аштахъ уақагы иамаабыкәа, Итали-ақа – Урымтәылақа иқәыргеит. Ҳамид идғылоз иабхәараа – апсуаагы рацәафны икәзит. Иан лаҳәшья гәакъа лхатса шиакәызгы, жыраңа-рала дшизааигәазазгы, Җынамал асултан Ҳамид имфаңигоз аполитика иашам ҳәа ипхыазаны, аханатәгъы дидымгылакәа, Ататиурк иахъ иадицәйлеит – иара дагниашахеит. Үи ала азәырғызы дрыңхрааит, уимоу, рыңғсызы еиқәирхеит. Иан лаҳәшья данпсгызы Италиантә лыңсы-бағ ааганы Истамбул анышә иамеидеит, ахәынтыккара аихабыра ихат-гылеит... Иашыа Саамигы убас иара ибзоурала деикәхеит, уигыры ихы нынхтәо Ататиурк еиҳа диашоуп ҳәа дидгылон. Арт сашыңаеи – Җынамали Саамии – Ататиурки дареи еиңтүрхыз апатреткәаагы маңымкәа икоуп... Җынамал ибзоураны убас Маршъян Дарыкәа ипаңаа иреиуаз Емирбей пашыагы Ататиурк дидгылеит – ихан-хыныңцараха Стамбул изгылаз иғен-дуқәа руак Ҧырқәтәыла апарламент аилатәартა-хыбрас иритейт, даара дбениан, иматаңаа ықан, аха ипсәгышьеит... Ататиурк Асовет Еидгыла ҳәа аурысқәа еиддиргәзгәалаз ахәынтыккара хара изцом, лассы еилахәуеит ихәон – ус егыйкалеит, уи «харанаңшәфы» ҳәагызы иштән...

Уажә зызбахә аауасхәа, Дарыкәа-ипаңаа иреиуаз, Емирбей-пашыагы даараӡа Маршъян-гәаңцаңқыа зызтаз иакәын. Ҧырқәтәыла ауаапсыра рыхәлақәа рыңсахуа ианалага (уаңза «оглы» аңыртсон), Хырыңс-ипаңаа, Дарыкәа-ипаңаа, Тапшь-ипаңаа ҳәа ара ҳарзеилка-ауам, ҳарт зегыы жәла-хылтшытрак иатәу ҳауп ихәан – Маршъян ҳәа ианитцеит. Уинижкәи х-абиپарак ус иааует.

Чыдала сара сабашытрапа Хырыңс-ипаңаа ҳәа ауп ишыздыруа, аха Дарыкәа-ипаңаа ракәзаргы сеидроу, зегъ азә ҳами, аха, ҳабдуңаа рыхъзқәа ҳәа издыруа, ирхәоны исаханы игәнискылаз Бағалбей, Османбей, Омарбей ҳәоуп. Омар ихылтцыз ҳауп ҳарт, рапхъатәи ипхәыс Акәыңепхә лаҳытә: аихабы Җынамал, агәыбыжыанытә Саами, аитбы – Қынамал, ҳаб аштахъ иааигаз ачеркъез-пхә лұнтытә – Җалаң, сара, нас ҳаҳәшьеитбә Җасфире. Ҳара ҳаҳөйк аитбасаңа ҳанду Диналпұлан... Абыл ихылтцыз ҳарт зегыы қыбағ-қыбағ ҳалан, аха зегыы иҳапигон, зегыы дхайтын иахъа аашазар зызбахә узеитасхәо Җынамал лаша-лаша, Җынамал ңырцир! Маршъанаа шыңцеибагон рұәахуеит, Маршъанаа уи дшыңцирго са исмахаңызт – зегыы бзия дырбон... Җынамал ҳаирпланла дпирғын – рапхъазатәи псыуа пырғын, уахъгы арахъгы иара иапхъа ҳаирпланла аптырра иалагаз псыуа дықағзам – Париж аптыррате школа далгеит, хәышыңқаса уақа аттара итсон, апсуа францыз ҳәа изырхәон, аграждантә авиаңа амат азиуан, дполковникин, Ҧырқәтәылан актәи

акласс иениуу апилот ҳәа дыпхъаңан, зегыи деицирдыруан, иѣзаз-разы аихабыратә ҳамтақәагыи рацәаны ианаршъахъан. Актәи адуне-изегътәи аибашьра далахәын – иттара дшаалгаз еиپштәкъя уи дна-лашәеит, аибашьыга ҳайрпланқәа рыла уахынла дпрыруан (ус්канти ифото-сахъақәагыи ыќоуп, ипхәыс Сурия-ҳаным илыман итәахны). Зныкгыи ағацәа аетәыш еиپш иҳайрплан ажәған «икыддыршәаҳъан», ус්кан ифыза дтажеит, иара агоспиталь ағыи дыштән – ипсыи еиқәх-гәышьеит. Аибашьра ашътахъыи аихабыра арамматурағы даанхар ртажын, иуыс цәгъя дазыманшәалан (Мамдыхәгыи ус дыѣан, Сириатәи ҳашыя бзиахә), дук хара имгакәагыи авиаацияғы дгъенералхон, аха иара имуит – дыпхъатәеит. Убри ашътахъ ауп Маршъан Таташыи иареи рееимаданы Тыркәтәйланта ғбак азна ар Апсны ианжхыргазгыи, пшыхәфык иаҳасабалагыи Баъимтәи ахтысқәа данрылахъыиз – Кавказ ажеларқәа рлахъынта ахырызбоз агәтатцәкъя даналагылазгыи...

...Цъамал хшығтра, ари уара упсы зығхәароу асаҳъаркыратә ажәа-гыи ҳатыр ду изакәын, ирацәаны ашәкәкәа дрыпхъон, «ашъра зқәу-гыи ажәак иҳәахъеит» иҳөон, иара ихатагыи игәтихақәак аниңдалон. Маршъан Ҳалыбеи Маршъан Шабати рызбахәкәа иахааныз рахъ-тә еиликаауан, ақыаад ахъ ииаигон. Маршъан Ҳалыбеи чархәарыла дшыршызыз ҳәа ипсахы пыжәкәо далацәажәалон, уи жәлар ихырхәа-аз ашәақәа идирүан, Шабати Иашсоуи рыхъз акәзар тыхәаптәара-да ишихәаэзоз иҳөон... Иаҳзырузеи, иаҳзырузеи Зосхани, Баъалбеси, Баслангәыри иҳөон, аурысқәа рахъ иахъиасыз азыхәа, уи азы ахыы-меп-далқәа аурыс ҳәынтықар иѣынте иаҳроуаз азыхәа – Պсҳәаагыи тымтцыр амуя итазыргылаз дара роуп, иҳөон, аурысқәа бәс измаз Ахмытбей имыңхрааэтгыи урт рызтцаомызт, Дал-Җабалгыи еиқәхар ауан, иҳөон... Маршъан Зосхан иакәын зхы ныхтәаэзо аурысқәа ирыдгылоз иҳөон, аиҳарак уи Петербургынта даныхынхә, уи уаъа дхәычаахыс шасыс дры-ман, аурыс ҳәынтықар иаҳтынра даазеит, уи ах дзыхъчоз ар рәи дафи-циарыи иҳөон, аурыс ҳәынтықар дахъцозаалак дицېйжәлон, иарғъажәфа-цәа дреиуан, иҳөон... Урыстәила, ҭабыргны, гәык-псықала иазыкоу ҳәа дыпхъаңан, арақа Апсны аусқәа рцашы злақас ала, Дали Җабали рыматарагыи ракәымкәа, ишаан-шааниуз, иара Апсны зегыи аҳас да-хадыргылап ҳәагыи мазала дақәгәыгуан, иҳөон, даараzagыи дазыкатан Зосхан – Петербург аурыс ахцәа раҳтынрағы иибаз, дызлатпышыз ачыну-аа рыбазашақәа, рынхаша-нтышашақәа, нас адунеи ағыи ус්кан зегъ ре-иҳа иғәтәаз урт рыр-ду аиғекашашақәа ухәа дхыхны дрыман, иҳөон, аха-ан рхәатәи сахыптоит ҳәагыи игәи итамызт, иҳөон – уи, Қыалышьбеи ду

иңацәа пытқыл реипш, аурысқәа шасыс Петербург дахьрымаз, ртасқәа илараазеит, русқәа илақартцарц азыхә... Ахмытбейгы иаргы аурысқәа (Шәача ргарц аубыхқәа иахърабашуаз) ишрыцеибашуаз дтажеит, Ахмытбей усқан иааирпшыз афырхатцаразы ачын ду иртепт, ҳамтала дырғычент, ихәон, абарт ахтысқәа зегын хатала дрылахәйтәкъазшәа. Ахы Шабат ус қаимтепт, ихәон, Шабат лаша дизгәдуны, уигын зназы аурысқәа рөгьы дафицархеит, дызладыргәбизытқәозгын рацәан, аха иеримтепт, ихәон, ишәиртәз ар рыматәа оумашәа ицәа ианаалон, аха нақ ишәихны икаижьит, ари жәбома сара иқастаң, шәартгын ахәдан ҳағацәа шәрыдымгылароуп, рцәа шәңәамхароуп ҳәа Җабалаан Далаан рарпартәа ирабжыгон, дабрагына абна дылалеит... Дхатца-затәын Маршъан Шабат лаша, ихәон, дзықашәаэгьын хамыштыхә үәгъоуп, аха ижәлар рәепхыя иламыс лаимыркәйт – уи азы дзабашуаз иағацәаттәкъагын пату икәйртөн, дантаха ипсүйжраан иқазгын мачғымызт, ихәон... иахауен шыри ҳәа, ибжын тәганы даауазыруан, Мрамба акытән Ахы Шабат анышә дахъамадоу ихатгәын аханы снеини снатәазшәа сыйқандаз, сыйхара симацәажәози, ихәон. Шабат лаша дантаха ипхәыс Аиналпхәа ихылхәааз мыткәмакгын антәнди иман, лыңсы нтшәаанза Шабат бзия дызбоз Еңцыы-хаными иареи инеимда-ааимданы ирхәошәа еиғартәыз уаз-ашәаңгын идыруан... Үлемал абас Шабатраа дрызгәдуны дцәажәөн, аха зны-зынлагын длак-ფакуа далағон, издыруада, уаҳа псыхәа анықамла, зегын аурыс инышәаны рөеидыркылар еиғын-тәгін, еиҳа еиқәнархазтгын, арахъ ахтәара рықәымшәаэзтгын, ихәон, аха, мап, ихәаҳуан дырғегын, иахъурхалак ус қаңтаз ҹархәаңәхеит, Иашсоу Баслангәыр илеиғәыдтән баша димшын, ихәон... Ах, ах, Хыымкәараса, уара алагъаауыр лахша, ихәон, избахә өңицхәаңараза иааңәирғаны. Хыымкәараса Аңсны ах Ахмытбей иахәшьын гәакъа Еңцыы-Ханым раңхыатәи лхатца иакәымзи – дбааңсын, ихәеит, ах иеидкыланы иаш-циәа ҳаниртәөн, ихәеит. Еңцыы-Ханым леипш ипшәз, игәыкыз дықамызт, дымрахататтәкъан, ихәон иара дылхаанны дибахъаттәкъазшәа. Дтәаны данкәғылаз, лбараҳәа Шабат лаша данығонашыла, – «Сара абри иакәын сзықәнагаз, сыйзаргаз иакәзамызт», – лхәазаап аргамаду лтациағызциәа ишраҳауз. Хыымкәараса уи ағәаң дықәнарғыломызт – ағацәа ргәирпсагын уи ақәымзи нас, аишыцәа реичырчара ртакижеи акраатцуан, хәыңы-хәыңын ус егыләделит, Елена пшза Троиатәи аибашыра шлыхъяз иеңш, ашътахъ ари ираңааны апстбарақәа ахылғиааит, ихәон, Шабат иара ихатагын, иғы иаирихәомызт ақәымзар, гәаныла Еңцыы-Ханым иңсы лығәхәаран, ихәон, иқалап табыргны разыла иагьеизшазт-

гы, ихөон, аха уи рлахынцамхеит – Шабат аурысқәа дышрабашьюаз дтажеит, Хьымкәарасагы иацъал дагеит, ихөон, уи даныпсы лара дырфөгүйх маҗала ҳағацәа дыззырхәаз еги ҳашья бзиахәгы ах дидгыланы ҳақәхра далагеит... Сара абыржәы ишызбо еипш, уи Дали Җабали знапағы иаазгарц зтахыз рахтә иатаз ағстаареи ағанғышареи рботзтгы, ус рыхъзомызт, ихөон, аха, илашәхеит, изғыз ҳәа еғырзеилкаауамызт, еғырбазомызт, еғираҳауамызт, ағсыз лапанла ишыркуа еипш, азға-ғырылартцахъан, идирфашъахъан, ихөон, нас, иауауеи гәышшыза ҳәа ибжы неизыхны, иғәи дағтауазыруан, сабиттас деңтатәуауах-ан... Уажә Апсны Маршьанаа ҳаҳтә фырхаттас икоу Дарыкәа-ипацәа иреиуо Маршьан Таташь иоуп, ихөон, уи ғәғәала диқәгәигуан... Чачаа ҳағацәа ирцәйтадырбгаз Апсны уажә ҳара ҳцасхәәкынта «ақапшықәа» абға зыртаз анхашыжәлар ычкәынцәа ыила итыргарц иағуп, аха уртгы еғырлылдыршом, ихөон, маза-аргама еиҳагы дара-дара еичдырчоит, ишнеи-шнейиуагы рбышшәагы ықамкәа, даргы ықамкәа иқәирхзорит – уахъгы арахъгы ҳееибаҳамтар, иаарласзаны үзара псыхәак ҳмаур, ихәагәышъон...

Ҳабдуцәа ара Ҭырқәтәыла иахъаизгы ишыккалаа ижәбо ауп, ихөон, Җъамал лаша, паса Апсны асаңқәа ирахыз Гөчбакгы избахә аацәтиригалон – уи өнек Стамбул ацха ду дышықесуаз, – «гъеч, гъеч!» – ҳәа («уиас, уиас» ауп иаанаго ҭырқәбыйзшәала) апалициа ианиеиҳәа, ҳәи уара, арақагы ҳажәла рдыруазаап ҳәа иғәи иаанагахит, ихөон, хъала дихлафуа; ҳара ара ҳаздыруа, ҳазтахыуугы уағ дықајам, псаҭала иаҳхәозар, ах жъара ҳақәйтпроуп, ҳара ҳахыртаху, ҳагъахырдыруа, иагъахъзыпшу ҳапсадгыыл затәйик ағоуп – Апсиянтаалан ауп, ихөон, даақәымтзакәагы уахъ шәца, үзанат ахыкую уақоуп ҳәа зегы адипхъалон...

Абарткәа шихәо акәымкәа, нас еиҳа рхы итеигаларц, агәбылра диркырц азы акәү, Апсны ағсабара ашќа диасуан, усқангы аиҳарајзак Дали Җабали ырзбахә акәын иихәоз – Багада ахрақәа, Багада ацха... арт зымбац иан лымгәарта дтоуп, ихөон, арт Маршьанаа ҳгәашәкәа роуп ихөон... Са исыздыруам иара иахъибахъаз, иқалап Апсны данықа, Җыгъардантә иабрагыуа уахъ ақъаптақәа рахъ Таташь дигазар, мамзар, асқак интүрхәцааны дызлаңәажәоз абеидыруаз. Амтқыал, Амтқыал, Сакъан, Азғарра... Кәыидры, Кәыидры – Маршьанаа ҳзиаскәа, ихөон... Багада ахрақәа ахъаимағәағәо атшәарра-талашәиррағы ихыз амғы-цҳа үз-қды дүззакәақ, үзаргәалттас, мышә-захәала еидәахәаланы ауп ишыккатцу, ихөон, ацха, нақ-аақ ағхылкыгы рөи уахъа-

ақасуғ азхықәкә рөғи ажәған хыла иңзыпсо хпа-хпа үй-тла дүззә рөеимыртаға игылоуп, урт амға иқәу изы апсшьартта рымз-қъақъақә рымтақатоуп, аөхырпартта-тәыгәигәкә рганағ иарсуп, ихәон. Бже-ихан Маршанаа рыңқәынцә ари аңға иқәымлазакә, нырцә-аарцә, хыһы зымахәкә ауарбажә ашьапхыцә реипш еилыштыз аүй-тлақә аирекеланы азы ируан, ихәон, Багада ахра шыаппынцала иағаланы рымч пыршәон, ихәон, уа иағақатқаз ашьхымзатрақә рұнытә қаруатас еикәапхоз асаранцьқәагы лбааргон, ихәон. Адунеи ағы шамахамзар үзара ишәахаҳьюма, иагыжәбахаҳьюма, дара ашьхақә Аңцәа ианишаз ирыцишазшәа, жәлантәык шеизаку рыйжела ашьхақә аирхны – уа икоуп Маршан-шыха Ду, уа икоуп Марыхә ҳәа изышшәу ашьхатқәара, икоуп Нхыңқа итагалоу, наххыбы Чыннатәыланза ико, ажәйтә Абырфын-мәсаду ҳәа изышшәз Маршанаа рымфа-ду, ианакәызаалак дара ахәатыхла ирыхъчоз, изхылапшуаз... икоуп рбаахкыра дүззәкәа – абаашхарап-пшыхәыртқәа злагылоу, ихәон... Иңашытәын ҳабацәа рынхашақәагы, ихәон, қармашла ихыбыз рқәацәкәа, рпцақхақәа, ақайар зқәыз, абаа зтаз рыхы-кәасқыақәа нырцә-аарцә иненцәыхараны, үзара-үзарағы, ақалақ ағы еипш, маңк еизааигәаны, ихәон, дасу иашта-имзырхә тбая-тыцәза, уи ағета, ма аганкәа рөғи ара-тла дүкәа ықәгыланы, убартғы апсшьартта рымзқәа рымтақатаны, мамзаргы хәажәбьицала ипшізаны ихыркны ихкаау, дасу ибаҳча-иқәатца, зеиуахкы утаху ишәыр тлақәа: абхәа, аца, атәа, аҳа, атама... ал-тла дүкәа ирыкәу зеиуахкы шамахамзар үзара иуыхъамшәо ажы-жәла зәало азахәақәа, ихәон. Дасу иааигәара имхылатартқақәа, дасу итәартқақәа, дасу ирахә-ишәахә ргәархырт-гәартартқақәа, дасу имғы ахыпидаша, иғныматәахәкәа ахылихша иара идәы-ибна, ихәон... Дасу иғәашә ағапхәа, аххыахәа, иразынцарх, ахахәкәа ирықәкәашо, итхәраа илеиу азыхықәа, ихәон... Аниағ иааитаху згыи иааигәара иқан азы, шамахамзар ауардынқәагы змаз маңғын ихәон, дасу иеафра антеигалозгы хара дымцақәа, калатла имхыртта ақнытә иаарыхра ааигон, ихәон. Иеъжәызгы рацәағын, аха шыапыла инықәозгы еиҳан, ихәон, урт «өыс» ирымаз апса-царқәа зхарсыз ршыантса-пәыига-лабашықәа ракәын, ихәон, ршыамхы аблжыас ашьамх еипш иттарын, рлабашықәа нарыцарс-нарыцарсуа, ахтқеиңш, иахымцоз-иахыммаауз дгыыл ықамызт, ихәон. Аиғекаара ғәтәагы рыман, ихәон, урт рөғи иқаз ахәоу еиқәшәареи алеишәа-чыда ғәғәен Наполеон ир рөғыи иқамызт, ихәон – ажәлар раҳцәа рхәатәы инахымшәакәа иацнықәон, агыхәпхыш рыйжын, ргәеизыбылуан... Дали Цабали – арт үағ дызматәамыз ҳәынтықар-

ра хәычқәан, ихәон, уи ауп, Чачаа архъя инаргыланы, зегъы изшыңыр-гозгъы, дара ирцәйбналоз рынхаңа ара псеиқәырхартас изрымазгъы, ихәон... Рхәоуенкәшәареи рлеишәа еиәкаашьеи зегъя рапхъя иргылана изыбзоураз гәүхәптихшла аибааззара ахърыбжъяз, иахъеибахъчоз, иахъеидгылоз, акәын, ихәон, мыңхәи инатшыны... Далааи Цабалааи, иара ианаамтоу, гәүрғыа-ччарагыры гыгымызт, рықәзаара аламталашшәа, дахъаанагаз уафы изымдырзо Лата ақыттан дцәыртцит уафапш үәарз-гажәк умхәозар, ихәон, уи амзандражә Цабал аурысқәа «апристав» ҳәа мчыла идыртәаз ахылапшшы деицакны иқаташьақәа қатдо ауаа ихирчон, уи ала дара ирзыымдырзо ари ачынуаф-хжәа баапс еиҳагыры гәгаә ииркуан, аибашърах рускәа килигон, ихәон... Ақъачақъцәеи ачархәафәеи роуп ҳашыа ду Ҳалыбеи бзиахәгыры дызфаз, ихәон, аурысқәа ирыдгылаз Азапшы-ипа Җатластан иоуп адунеи ағыи зегъы ире-ицәоу ачархәара баапсза уи иңзгалаз, агәыхәптихши ашьеи еилазтәаз, ихәон, ипсахы еиқәыцо – ешьас дәрттарц ртахуушшәа агәра ирганы, өамыршыагала Ҳалыбеи рыцхә Ешырақа днапхъаны, Азапшықәа ран лгәыхәпти дадырцхарц, раштағы, ләапхъя икаршәыз ауархал ағыи ишьамхы арсны данынагылоз аимгеимцаразы, заа ишырхәшшадахъяз еиңш, игәиғанзамкәа ишьтахъкала калакәйтла ишрымчыз ихы иасит, ипсү анилшәшшәа, хыма-псыма дааилышыны, ағыхәда длықәыжыны, Ақәа аурысқәа ирымпүтәкәы Чачаа рбаагәаратағы дааганы, иаднагалаз жәлары ишырбоз, ихәда ақды инықәкны ихыртәеит, ихәон, шарпты-еңдәан ифагылаз, мчыла хәылпры-еңдәатц интадыршәаз Маршын Ҳалыбен хызыкамшәа, ихәон, илағырзқәа хажжыла... Сара цқыа исгәалашшәом, өеила исызгәннымкылазар қалап аха, Маршын Ҳалыбеи хазына изкны жәлар иаңыртқа ашәақәагы дұрызы-мызуа иаацәыригалон, иара уи ра-цәак дшазқазамызгъы... Үсқан шамахамзар Үйрәтәылан ари зымхәозгъы псыуа дықамызт, арахынтә ихтәаны Үйрәтәыла инанагаз ажәлар шеишиқәсагыры зызбахә пымтәа зор ирхәоз Аңснытәи ахтысқәа ракәын, Лыхны аштағы иқалаз, Дал-Цабал амца иташыз, ирыцәтахаз ртеицәа рхы-ргәи итытәомызт...

Абартқәа зегъы, ишысқәа зеңш, ихаты дрылапшны ибахъа-шәаатқаа ихы-игәи итытәомызт Җамал лаша, ҳабацәа абиғарала инеимда-ааимдо иааргоз ажәабжъқәа зегъы дхәычаахыс игәынкыланы иман. Аңснықа – шәыпсадгыл ахъ ижәулак шәца ҳәа зеиҳәоз зегъы өйрепшыгас ирзаигон Маршыанаа рла, ааи, ҳабдуцәа рла! Уи Цабалынтаи ихтәаны ианцоз ирыццазаап, уа иахънеиз, ахъи азықәымкуа, амшын ихықәгыланы «Аңснықа иаапшуа», иқуцәыуа, чмазара баапс-

ны агәхъаагара тңагазаап! Ус ишүіказ өнек гәырз-шашәарз иныңдаба ирцәүіззаап, үгән аихъааган иашыталааап, аха ирымбейт. Шықасыбыжак ақара аатхъан еипш, Ағснынтә ажәабжы нағит, шәла арахь иаант ихынхәны, уи ахъаанымғылаз шәара ићашәтдозеи, шәаргы шәгъежы шәыштәхъка ҳәа! Ари хырзаманын, ҳәарас иатахузен, уағ ихаштуа ак акемызт. Җыамал идыруан уи ала ахъзгы – Мышәкъар ахъзын, ихәон, аиپш лажәла бзия қамлозаарын, ауағ иғәеилгара аман, ихәон, аөыхәа еипш, ла-шкәакәан, ихәон – абыржәымзар-абыржәы асахъа аатыхны иаҳирбарызшәа. Ихата изхәоз нағаза ипсадгыл ахь даартә тәғылазашыак ахымоуз гәырфа дус иман...

Урыстәйлан иқалаз ареволиуциа иаҳъыаны, ғың ихтәаны, уаҳъ ахәаанырцәқа инанагаз ракәзар, Җыамал иаҳыиқазаалак ипшаданы дрыиғәажәон, рхы-ртыхәа тиңдауан. Убас Париж даныиқаз иаҳант пытфык апсуаа, тауди-аамстен рхылтшытра иениуу, Франциаға иаант ҳәа. Убаскан ауп Петербургынта Парижка иаанагаз Мери Чачпхаданибазгы. Мери Чачпхадана Рабиа-Ханым Маршанпхада лматы-чматыцәа дреиуан. Лара лакәзар, төйтпшла, пшра-саҳъала деңтахәатәзан – ассир, агәлымтәах ззырхәоз лакәын! Уи Петербург акәзаап дахъииизгы, лаб Пракәап ихъзын, Леон Ачачба ипа иакәын, уи Леон иабгыы Маҳмәдбей иакәын – Ағсны ахұд Қыалыш Ачачба ипситбациәа иреиуаз – Рабиа-ханым Маршанпхада илхылтцыз... Мери лаб Пракәап жәашықәса анихытцуа зиңдеркны уа Петербург акадеттә корпус ҳәа изыштәз дәзаарын, иреиҳау арратә тарапиуртақәа дрылгазаап. Ашытакъ дшаан-шаануаз, аинрал-маиор ичын ижәфа иқәлартә еипшгы иматцура иеағсентәйзаап. Җыятәара данца аполитикатә ус ахь диасызаап – Ахәынтықарратә Дума ҳәа изыштәз Урыстәала аиҳабыра дрылахәхеит. Уи ала ипсадгыл Ағснытәйлагы үхыраашыак сзатозар ҳәа дағызаарын. Ипхатыцәа рыхфык – Мери, Анна, Җамара – лассы-лассы арахь иааигалозаарын. Мери данхәычыз инаркны лыпхәызбара инасакъаҳәымтакханаңда Урыстәила аимператорцәа раҳтынрағы илызхаязарын, аағашыс, фрелинс ҳәа шырхәо еипш, хатала илымазгы аимператор Николай Ағабатәи иан Мария Феодор-ипхада лакәзаарын. Лара қыдала лнатратәхъзы Мария ҳәа акәын. Мери аимператор ипхатыцәа дырхаазалан ухәар алшоит, амузыка дазғазан, аурыс быйшәеи афранцыз быйшәеи цқазаны илхәон... Ашетың иағызаз Мери, ари ҳара ҳшья лылоуп ҳәа, Җыамал мыңхәы длыхзызаауан, ехәшья гәакъак леиپш дипхъазон, илшоз алагы длыцхраауан. Стамбулқа дааганы, жәйтәаахыс Кавказ иқәырцаз апсуаа, аедығықәа ухәа азәирфы дыидирбейт, дыидирдырит. Мери пшра-саҳъала

Европа зегбы лыргачамкуан. Убас ара Апсны, 1918–1919) шықасқөа рзы, «аменшевикцәа» хәа иңәиртцыз ақыртуа мыйтахалағыз аиад-мырбыкәа, зны Бақәақа, нас Қрымқа, устәи Лондонқа, уантә деикәшаны Парижқа инанагаз лара лаб иашыя иңа, асахъатыхы Алықсандр ифын-зәа асахъатыхыңаңа ләғынцәауан рхәоит, лсахъатыхра еимаркуан, ус илеиңеирбоз, лхырхагы иашыз ладеи-әдәе ауаа дүкәагы раңаға-заап, аштыхь иллахынцахаз сеидру... Иара Алықсандр Ачачба иакәзар, Париж шицәтәыммизгы, ианшиңәа шфранцыззәаизгы ипсадгыыл гәхбааган дышгәйкүаз маңара, Апсныңа дхынхәни аара дшаргәақуаз, иажәра дынталеит... Артқәа зегь сазхәа ипхә Русудана Ачачпха лоуп, уин сареи атыхәтәан ара Ақәа ақалақы ағыныңқа саҳынхоз ҳаигәй-лацәан, ҳнейдәалацпхъа за хәәйтә хъақәа ааңырхгагәышыон. Ру-судана 50 шықәса раахыс илымбаңыз лаб гәакъа Апсныңа ипсы штоу Франциантә иаагара дахгәақуан, аха азин лызтодаз! Ус иага иказаргы, атыхәтәан, згәатәа еилгоз псыуа тарауақәак ирыбзоураны, лаб иа-агара дақәитхеит, пшрак қамтакәа илулак дцагәйшьеит Парижқа. Аха лаб ипсы штоу ибара уаҳа лразкы иаламзаарын – лара даннеи – иара дыржижытеи хымш туан. Сыпсы штоу снајәга, сыйжелар снарыларпшны, сыйсадгылағы сыйкәатып, сзықашәта хәа зығъатәызъатәбжы аағуаз лаб Париж ааигәара, Монте-Карло хәа иахъашытоу атыпдан, анышә ғы-цхахараза ипканы тәымуаак дахъамардаа инышәйнтра днахагыланы, еипхыышышыаая, лызхара дтәуыаны дхынхәгәйшьеит. Ара дахъааиз, ма ипсыбағ аабгароуп хәа ҭаха лгәи илнатомызт. Уи уаҳы ацара азин анлыртозгы аратәи қартаа рыйзмалқәа, рыйзачақыңа еилыркаахъа-зар қаларын лаб итәгылазааша зеиңшраз, дааугартә дшықамыз – уи акәхап лыштыра изақәшахатхазгы. Уажә ипсыбағ аагара амалахазгы ирымуа иалагеит, аха ларгыи иаалымухататәкъа жеит, ианылмыхәаза, псыбағи ىхазнаурызеи рхәазар акәхап, иақәшахатхеит – ант ацарауаа хәа сыйғызгы цәгъя аңыбаа лыдырбалеит... Ари 1985 шықәса рзо-уп. Иугәаламшәои – Ақәа шәтәкыикачха, аапынра ианасакъаҳымтаз май-мазы, иццишәеरтәхъа зи ипсыбағ зәз атоубыт Парижынта, Монте-Карлонтә иааит – ғба-паек ала Ақәа изхыргеит. Апсны жәлар раҳцәа рхылтшытрап иеиуаз ари ауағ, – рапхъа затәи апсуа саҳъатыхыңа ду – ҳатыр дула рнапы дықәырғыланы Ақәа агәта, ҳтоурыхтә музей ағапхъа, ажәйтә ауахәама ахыркәз хәа ззырхәо атыпәғытәкъа дыр-жит. Иугәаламшәои – ачены ажәлар зақаирацәағыз, зақа еиқекаарыла, патула дыржыз... Убасқан, псыуа-матәала еилахәа арпарцәа ари ауағ итоубыт жәфала иатдалан лахъхыи асқыалақынта ианааргоз, са сзыр-

гәамтлоз ант КГБ аётәи ақъачақъцә азәырғы сылаңш иңашәеит, урт кылпш-кылзырғуа рхымғағашьала издирит ари даара ишыргәампхоз. Қартынтә иаан иқаз ағызмал-қъачақъцә раپхъагыла, Абгахәйцы шкәакәи иакәзар, ағсыбағ анышә атараан аңса қаза ду ианихцәажәоз инапш-аапшыша үхәы-үжыы еиланаргыларын. Ихоутарыма, макъана ҳаңхъақа иаҳпенпшу Анцә идыреит ҳәегыы сгәи интүисхәаит. Абри аштыхъ бжъышықәса аатуаны арақа аибашьра еиңақалахит...

Русудана излалхәөз ала, лаб аңсуа реиҳарағзак мшыннырцәқа ихзыртәәз, иқәызхыз Лыхнытәи аизара ду анықалаз адырғашықәсан, 1867 шықәсазы ииз иакәын. Даҳынизгы Феодосия ауп – ани сара сыңшәмеми сареи раپхъаң ҳаңхъааз Қрым. Алықьсандр ихәйцира инаркны мықәмабарас икоу зөгъы ихыганы, ипсү зығхәараз ипсадгылағ ипсыбағ ахъааизгы хайр ианымиеит – аибашьра «иналагылелит». 1918 шықәсазы Аңсны далымтцыр амуа мышмыжда дәзәргылаз, иаша گәакъа Володиа дызшызы «каменшевикцәа» ратқысгы еиңәаз ақыртуа «демократцәа» дырғөгөгъых 1992 шықәсазы бұғарымцала Аңсны иақәлеит, урт абға рызтазгы аңкъа ирызталаңыз роуп... Алықьсандр рыңқа арақа иғәи иқәйфуаз абзырбзан быжъқәа адамра хыла дадырсуазар акәхарын. Даҳжызы ағапхъатәқъа амузеи ағы зсахъа рдуны итыхны икүйдиз иара иабдузагы, уара Аңсны злаургылаз ашыаартцәыроуп иаҳыагыы излагылу ҳәа аепнүхәа иимтогы дықамызт – Аңсны атоурыхқәа нартаулазан излеидыруаң ала...

Абас икоуп арақа инбжъагалашәа, иааркъаөзан иуасхәаз Чачаа ртоурыхқәакгы. Абартқәагы зхысхәааз Ҷамал иоуп. ...Зыпсаҭа шкәакәахаша сашыа Ҷамал иарпсысымтазы, Мысра ҳәа ҳарт аңсуа ҳзыштыу Егыиптәылагы дцахъан, акрал Фаруқ (акароль Фаруқ) иан д-Маршъянпұауп ҳәа иаҳан – уи иагъиашан. Ҷамал гәеилчча, ишуасхәахъоу, изымдыруаң, зинтерес имамыз, зеилкаара даштамыз егыйкам – архив дугын тәәхны иман. Иаҳауеи шыри, убри ааган абра иумазар, ма уара уаҳү үзцар (имыңзар) иага уанаҳәарын! Ҷамал лаша Егыипед даниқаз сасдахък иаҳасабала Егыипед акрал Фаруқ иханхытыңғырахъ днеипхъеит, уи иан, иаҳәшыңәа уағы ишимбаң дыргәапхеит, қазшала иаразнак днарылатәа дцеит, акрал иашаа ипхакгы дизирхәарц рөазыркит, аха иара дзыштатәқъяз ажәйтә қоурыхқәа реилкаара акәын... «Князь», «атауад» ҳәа ззырхәөз – Европатәи абызшәақәа рыла иаанагоз «принц» шакәыз еиликаан, Үйрәтәылақа даныхынхә идокументқәа рәғи «Принц Маршъян Ҷамалбек» ҳәа иғуан. Маршъанаа ргерб асахъа зтасаз ахътәи маңаазгыы иман...

- Иабақоушь уи? – сналпышлан сналаңтааит.
- Ипхәйс Сурия-ханым илыман. Уи дыңсгәышьеит, аха ипхә итәахны илымазар здыруада...
- Иааган абра ҳмузеи ағы иказтгы...
- Нас... ус шақа ыкоу удыруама ҳтоурых атәү зәо... Аαι нас, изхысқәааз, Ҷынамал Египед данықаз аштахь иара мыңхәй бзия дызыбаз Египед акрал Фарук ипхәцәа иштаплан Ҷырқатәйлақа – Стамбулқа иаан, анхартта аархәеит, ақалақ налт аферма еиेиркааит, апсшъартта қартцеит. Дареи иареи шәрарыцарагы еицдалон – принцессаңаамзи, ус ала қыф руан. Саргы өнек артрыпшъартта даачахь сиган, ари саҳәшьеитцб хәйычыча лоуп ҳәа (5-күн шықаса схытцуан) сыйирдрырит. Аштахь ишааи-шашаиуаз, Фарук ду ипхәцәа Стамбул иримаз рдаачақәа, рфермақәа шейбакәу зегбы Ҷынамал напхгағыс дроуит...

Ҷынамал шамахамзар Европа дахьымнеициз тәйлак ыжамызт, лассы-лассы Германияка джалон, уатәи адига-апсуса диаспора иеихабыз Имам Шамиль Ду ипа (апхъан зпатрет устаз) Шеих Сайд ихатыпудағысгы дықан, ишуасқәаз еиңш, уии иареи аишыңа гәакъақәа рендишрыпсы еилан. Шеих Сайд иабду, ауағ дүззә, Имам Шамиль Қыааба изқәатып ахыркызынты иара арахь дшаанагазгыз закәйтә ҭуорхузей иамоу, аха уи тыздаахъада? Арт ағыңызғы – сашья Ҷынамали Шеих Сиди – тыхәаптәарада Кавказ ахакәитра иазхәиуан. 1948 шықасазы убартқәа ирхыркыданы Ҷынамал атыркәцәа дтаркит – Анкарару иус ахырзбазгы, мазала Кавказ дахъаауз-дахъыңоз азы гәрамгартас джартцеит, аурысқәа дрымадоуп, дышпионуп, рхәеит – уахъгы-арахъгы длаңшықәиртеит. Иғызциә аинралцәа ищхрааны цәгъабзазала абаҳта дтыргеит – шықәсык иеиханы дәқын...

...Маршын Таташь ипхә – Маршынпхә Бабуза хазына лықәа итәаҳахны илыман сашья Ҷынамал лаша ипатрет. Уи ара данықаз, лаби иареи аменшевикцәа ықәхцоит ҳәа Мықә арха ианеибаш аштахь, ирзынхаз рыр рыманы Ҷыгъарда ианөеигы дылбахъан, ара-тла дүкәа рымттан имфапыргаз аизара ду ағы иажәа дазызирхъан... Ҷынамал арақа аимгеимцара иалагзан зегъ тиңаауан – Лакобеи иареи хатала еибадырит, егъырт Аңсны азы ақәпағаңәа раңаағыны идирит. Лакоба «уца уштахъка, мамзар уаҳцәирышьеит» ҳәагы иеихәахъан... Ҷынамал уаанза ицралахъяз амца еиҳагы еиңәаны ицраланы, ипсадгыл азы абылра дағын – уи дагыагеит иара – дыңцишәхеит!..

Музафер лаша абрақа данаатгыла, саргы лыпсы лышарц шыстахыз аалырдырны, ашшышыхәа сөғагылан, абартахь сыйнәйлцит – иараз-

накгы, дәеиужък еипш, амшын агәй ńбаńбааза сынхыпшылеит, схәй-црақәагы наń ихыхәала срыма рәынархеит, иаарласынгы, измааноу сзымдырзо, «Маршанаа рла», «Маршанаа рла» ҳәа схы иаат-төјекит, табыргны, уи ала ићанаңаз сзымбатәбарааха – ишкәакәаза амшын агәй ихыланы, изса-зсо, Аңсны снаңданаз ҳәа, игәаќ-тәаќуа еиханы аара иафызшәагы лапшашәаран иаасоуит – «излауазеишь, мшинал акәү, гағала акәү?.. Маңала ғбакы италоу, дәығбак иахынха-лу?.. Ипирни изаарымызт уеизгы... ишакәхалак, иааит уара, Җабал ақъаптәкәа ирхылеит!..»

Аухантәаракгы сааќәымтзакәа абартқәа срызхәыцуан, Җыамал лаша ихағсахья сыбла ихыңдамызт, игәтыха дузза ғыңғаҳараңа схата исныруан, иара иеипштәкәа саргы мхаңырра сыкоушә... Адырфаен-ны ашырж Музафер лаша, ауха изғыз, «Маршанаа рла» ҳәа хыс изысҭаз сажәенираала хәычы сылзапхьеит:

* * *

«...Алаңәкъа ахынымхаз иқәшәхуазеи,
Шәыштыахъка шәхынхәы!» -
Ас рзырғаи жытәи ийзозеи,
Аңсны иаанхаз жәлары.
Аха рла иалшаз ырлымшагәышеит,
Иахъанзагъ уа иаанхеит.
Иахаурызеи... иауауеи гәышша,
Хәәыгуга ус ҳаңшуеит!..

– Сара смааи... са саитеи, – хъаала дааңышәырччеит Музафер, – егыртгы шпамаари, азә иақарагы дхынхәхьеит – Ахмат иоуп сывзөу...

Ларгы саргы җәйтә псадгыыл ас ҳанагәыланахала, саргы мы-цихәи сааргәаtein, саныңкәыназ зны Җабал ду иаххәааны изғыз даәа жәенираалакгы цәйрган сналзапхьеит:

* * *

Ахыбағ апхъа кыл҆әоуп, хтყыпуп имғашыо,
Ахәала еиғыршыоуп аганахьшәа шыкоу...
Диәырғындазар иабұзар иваңан дыржуазма,
Псыуа фырхайоуп – зыңсыбағ ҳарт ҳахагылоу!
Даеаңаражгы: алымхарығқәа, амаңаңаңқәа,

Аимхәыңқәа, абырлашқәа, ңға змам хыматәе мали –
Дыңхәисуп ижу! Иқалап зынзаск дынцәахшазтгыы,
Мраңас илырлашозтгыы Дали Җабали!
Егъырахь: аирызқәа, архнышынақәа, аңхалқәа,
Ихыжәкәара-ғыжәкәароу баашк ашыапы.
Акың-пүйеевыхақәа, аңәахә-махәкәа, ақәңьялқәа,
Аразын-ңарақәа, ҳәйнитқарцәақәак рсахъақәа рынны!
Ажъакца икылнайәәз ахызыба, аигәыша, амагана,
Аафарз иафахьоу ахакъя, аңхынагы убас...
Абартқәа зегзы ҳамафашьартта иаҳдырбоит аргама,
Наңынатәгъы ҳажәлар ридгъыыл рыңсы шағәхәараз!..
О, Җабал ду! Изырхаауз, изыртшоз Аңсынтаэыла,
Да-ғәғәан, шыа-ғәғәан уи агәенсра иаztаз!
Сәйиуарыма унышәынтрақәа сырхагыла –
Шәйшиңқасала иағхан аңсыжракх уажә иаaz?!

Музафер лаша ари цәгъя лгәы арпшааζеит, самыпхъандазгыы аасгәахәит, аха шытә исырееиуази...

– Җамал хәаша, Аңснынта инеигаз ҳабдуцәа ркәадыр-чапакгыы иман, – ҳәа, ус дырғөгъых лажәа ашыапы аалкит. – Ианакәызаалак уи дахыыштапоз ихағы ићан, акәадыр-маха шику дыцәон. Иман иара убас Аңснынта инаргаз архнышына, ачуан... Иусхәэр ихоуцарыма – «аөхәә» дныңеҳәагыланы, иара ихала абыста иуан, ажъцаа изуан, апирпыш-цыйка ихуан... Аңсны даналацәажәоз дтәиуон... «Цъанат ахыыкоу Аңсны ауп» ихәон, уафы ишимбац игәхъааигон, цашъак шәзыікатцозар, шәңца уахъ ҳәа шәынта иихәац еиңеихәахуан, уа Маршъан Дырмит дыкоуп, дшәыцхрааует, ихәон. Мұаңырра иағаз ҳажәлар зегъы арахъ ирхынхәни иааигарц итәхын...

Ахкәажә Музафер уажә иаасалхәа зызынрығыхаз, «Җамал лаша» ҳәа хыс изыстаз, даеа жәенинраалакгыы сылзапхъеит ашыбыжъыштапх, абартахъ ҳдәылтны ҳахыннеидтәалаз:

Җамал лаша, арт зегъ гәтъыхас
Үаргыы иуман есаашар.
Үапсуара акын уара Үныхаха –
Уи уанықәуан есаашар...
Шабат избахә уалацәажәон,
Уажәа далазан Иашсоу.

Нахъхи Җырқаттәылан угәжәажаөн,
Бәгәала иудыруан Аңсны зыңсоу!..
Таташы уареи шәеимадамзи,
Аргыз җыхжәгахъан еиқәнүйх.
Усасушәә Аңсны уатамзи,
Үцеит ушәйәуоз дағазных...

Уара уңырғын, ажәған уалан,
Шъаудыңңасңәкъя уңыруан.
Гәйла-псыла Кавказ уахалан,
Дали Җабали урттаңшуан;
Урт таңаын, шыхымзатрамзи, -
Шыхың-жәла зтамкәа изтәнәаз!
Ари ахъубоз амца уцрамзи,
Дырғегых уйәуаҳуан хәычңас.
Маршынк ишиатәам гәйлишқарала,
Үгәтыха роухәон уаазықәшәаз; -
Аңсны шырттииз чархәарала,
Атәймуаа шамоу уажә ахңәас!..

Уабдуңәа анцоз Аңснынта инаргаз
Ухағы иштәмәз акәадыр.
Уабду иуапа уа узы ицәартамзи,
Өакы иузақәзамызт ҳатыр.
Җабалынта инаргаз ачуан кнахан,
Уара ухала абыста ууан...
Еилызкааудаң зақа угәнаңаң -
Үңсадғыыл гәхъааган уңсыуан!..

– Аай, – лхәеит Музaffer даақәпсүчхан, – зынза дышікаттәкъяз ус акәын... Җъамал лаша сдунеи анысыпсахлак схатгәын, санииз, сандыкъыз ҳәа, изакәызаалак шықәссыпхъазарак анышәымтән, избанзар, са сапсыуоп, с-Аңснытәуп, са сыйкан, сыйкоуп, сарғаанхонит ус назаза, ихәон... Ибзиан иүсөйт, цәгъя ишъахәны еиғауртәйт, иаҳауен шыри, иара ихата иаҳазшәа дықандаз! Да еита усзапхъиши, – лхәан, ажәе-инраала сенітальырпхъеит. – Җъамал атырқәшәа, афранцыз бызшәа, англыз бызшәа, араб бызшәа, анемец бызшәа идыруан, ицәгъамкәа ихәон аурыс бызшәагы, – абас дырғегых лажәа инаңылтцеит, аха

зегъ реиҳа ипсі изалымхуа бзия ибон, азыхъ еиңш ицқынгы идыруан ихатә бызшә – АПСШӘА! Уи иалеитцоз дағек имамызт. Ихатә ҭаа-цәарағы moy, иара ус псыуа ғнатакағ дахьнеилакгы, иара ишиахауа тырқәшәала азә дцәажәар иузомызт, шәапсыуаазами, апсуа шъя шәылазами ҳәа драцәхауан – иагыцәшәон! Стамбул иқаз апсуа дарнақы (аклуб) деихабын, рапхъаза иара иоуп уи еиңызкаазгы...

Музафер лаша абри анылхәа, Гомер иғымтақәа рзгы иқәнумшыо жәйтә фырхатқәа дуқәоуп ҳабдуцәа схәан, ргәадурда саарғышын, ды-рәфегых қстоурыхтә жәенираалақәа лсырхарц аастаххеит. Уи салагеит, Ахы Шабат ҳәа ззырхәоз, Маршын Шабат хызыкамшәа изку ала, ихсы-ркәшоит Маршын Таташь иажәақәа ыла:

...Шәхацқы сцароуп, ғың ҳабзазтәыз,
Фың итазәаз зегъ ҳаңсы!
Фырхатарыла Аңсны ҳаразкыз...
Шыңа шәеиңдамхан абааңсы!
Шыңа шәәымуроуп – ацәгъашыңцәа
Шәарт шәеичырчаны шәңиржәар.
Гызмалрыла шәымцахә дырцәар,
Чархәарыла шәыхдыр҆әар!..

– Ааи, сашья, уи ауп зегъ реиҳа ишәартоу, – лхәеит Музафер, сзыпхъаз ажәенираалақәа ғәгәала ишылнырыз мөашьо. – Ҷамал ахақәнтиразы абұйарқәа зегъы рапхъа ахшығ иргылон, ианакәызаалак ахшығ здам уск амфапгара, аццакра дазыразымызт – иара дшыптырғызгы, аптыр-рағы аманаңы аццакра штархагоу еиңш, апстазаарағы уи тархагоуп ҳәа ипхъаizon, аха ада псыхәа ықамкәа ианатххалакгы – ахатда иабұйар еснагы мцхәарада еибаго инапы иакызароуп, ихәон. Абұйарқәа раңғанғы иман иара – ажәйтәтәнкәа реиңш ағататәниқәа-гы, аха зегъ реиҳа дахьызаая ипсі иатцаңаҳны иман, оумашәа иқаз жәйтәзатә ахә дук, нақ-aaқ ицхәфыруаз, ухы-үфы знубаалартә ициен-циенуз... Ари ҳарт Амаршынқәа ҳаңшыапа Ҳасанбей Ачачба аблшытра-ла иоуз иахәоуп, ихәон, иара иахъыаны мацара Аңсны акыр аилағын-тра баапсқәа қалахъеит, атоурых ду амоуп, ихәон... ажәйтәзатә апсхә Лоу дүззә иахәа акәын, ақазарқәа рқнитә иднагалаз, ихәон, иаацәыр-ған азбахә далацәажәо, ҳара иахъхауз Маршын Иашсоу иаазамта ик-нитә ауп, ихәон...

Аұқөажә Музафер атыхәтәан абарт ләры иаатшәаз ажәақәа зынза саадыргачамкәзан: – Дазустадаз уи, ихъз бгәлашәома? Иабақоу иара ахәа ахатә? – иаразнак сыйздаарақәа неишшәтасырххит, – Иашсоу ихабар, изырта ҳәа акры жәдүриуама?!

– Уртқәа ртәе ҳәа сара еғьзызуахәом, амала ахәа ахатә Ҷыамал ипха итәаҳны илыимазар қалап... Ҷыамал лаша сархыви, сабұйар-матәақәеи, абри акәадыри, амарғыақәа, ишемырзын, нақ-нақ мәфак аатны, псыхәак шәзыіқатцозар, Аңснықа ишәышты ҳәа уасиат ажәаны ишихәоз инар-цәымәа дықелейт...

Музафер лаша уаҳа изакәызаалак акы сымаздаакәа, дырғегыхын абартахъ сындәйліт – уажә исалхәаз ажәабжы еиҳау еғьзықаломызт сара сзыҳәа. Дырғегыхын амшын ағәс сынхыпшылеит, уи аташәара зеа-зызкуаз амра оумашәа еиларкәеициенуа ихыңчалон...

Аташәара иағыз амра хығыагъяа ду сахъахәаңшуаз – «Амра анташәоз, сыңсы аңташәарқаз...» ҳәа иалаго, аибашыраан смашхәылт амца шацраз изғызы, гәрығала итәу сажәенираала еиңах иғыңхашарада ахы аасгәланаршәеит, ихүхүуу имцахагъы инасыцралеит. Иара амра қапшыы-уарцеи ду ахатагъы ажәйтәзә табалаа злеибашуаз хыхъча-га-пракызшәа сгәы иааснатеит, аңсха иаҳәагъы мөашшахуа иғағаза надаада уа инадызбалеит. «Иабантәауен ари ахәа, зылпха ҳаура, иа-тъабананагеи!» – ҳәа сгәы хъааяа сназыкъицит.

Ахыыштырахъ амға

«Дал аңстә ар антყырцоз,
Абзарбзанқәа гәырп-қырп дыргон...»
Жәлар рхәамтыхъта.

Мышкызын агәашәқәа аатыр,
Аңснықа имхынхәыз ҳара дахәеим!...»
Амхаңырқәа руасит ажәа.

Исыздыруам ари сөймә алахъынта шықалаз ҳәа – зхала иңәғәо ақәатан еиңш, ахала иара «атыруа» апшааеит, ахырхартта ылхны, ахала ахы ағуеит. Ақызатәык сара ақыаад ианыстыoint ақароуп. Бла иам-бо мчык агәаңпхәара снатоит, сгәашшамх зыргәтәо мчык сыйтасуеит, катқарап схалеит шысқәо, даға катқарап сапхъа иааңырнагоит, нас

«цақъа иазпымеуа» слабашья сеантса, ишсылшо хыма-псыма уахь сдәықәлоит, шыап-пынцала сағаланы сөйфасхойт. Иага гәырфала, хъала итәызаргы, ари рәниаратә мәоуп, рәниаратә насыуп – Ҳазшаз исыцишент, уи ала сирғәтгәеит, анарха ду ситеит, аңышьара ито, тыйхәаптәерада сагынашыапкуеит уи азы итабуп хәа!..

Зхала зхы зырееиуа ари сөымтә афырхацәа иреиую руазәк сани-ацәажәоз аахыс маңк атоурыхтә зыблара саалтшәа сышықаз, амш ане-иташәо еипш, иахъа ашыыж, измааноу сымдырзо, сжәйтә жәеинраа-лак ахала ахы аасгәланаршәеит:

«Унеихъоума, уара, Цабал?
Иубахъоума, уара, Дал?
Сымџазацызт саргъ зынза,
Уажә аабыкъоуп уахъ санца...»

«Уажә аабыкъоуп» хәа сызғыз аахыс шықәс ғынфажәа тұазаап. Шәанаңызанбейт, абаңатәи аамта мәласхану! Абаңатәи аамта амфа сиқәнү! Сапхьюит гәаныла анағстәи акуплетгүй:

«Ушымцаң еигүуп, ихайда,
Сымџазандаз уахъ схатта,
Стамлағандаз Дал аңстта,
Срықәымңиғандаз акъаңтақәа!»

Сгәы ихъухъууа иаатжалоит ҳабдуцәа ржәйтә псадгыл – Дағы Цабали – урт иританакуа ақытақәа, ахаблақәа, ахәира, ажра зхытқәахъоу рқыаптақәа, рбаңча-қәаттақәа. Сыңсы инахсырзааует зхала зхы сгә-лазыршәа ари сажәеинраала еғырт аңаңақәагы:

«Зегъ гәырмачгоуп уа цәгъаза,
Зегъ гәйтшиаагоуп уа зынза,
Хтоурых адакъа – рееишиа змам,
Убла ихғылоит лабәба,
Уамырәйтуаргы ауам!..»

«Хтоурых адакъақәа...» Зақа ираңаузен урт, реихыршәшәара маңа-рагы уаф дахәарым! Атыңь еипш, зақагыы ихъантуюзи урт адакъақәа! Ирну анбанқәа зегъы злафу шыалоуп, бұнтар пынцалоуп...

«Уамыртқәуаргы ауам...» Аαι ғәыша, самыртқәуаргы амуит сқәыпшраан. Усгы снархәеит:

*«Ушымцаң еиғыуп, ихаңа,
Сызқазаңеи уахъ схатा,
Иттысхуази Дал аңстұ!»*

Ари анысқәоз, иахъа ҳақтнықалақ Аққа ағатә зызқәа-тыңқәа қалаз, абықытәи ҳайбашыраан зшъам-дгылы зхы-зыпсы ақәызтәз ҳтепециә срықелан, зынза смачзан. Үсқантәи схъа жәйтә хъаан, жәйтә мцапшыын сыйбылуаз. Җабыргытәкъангыы, уи аахыс, знык ақара с сахъазаргыы, уахъ уахъ сынтампшил, «иттысхуази Дал аңстұ!» хәа исхәаң ҳәхәабжыын, уи сахъцалакгыы исыцын, исыцрытуамызт. Үсқан схахъгыы иааниуамызт, ҳазну ҳтоурых мәғәфі, даға фырттын баапсұзак шсыхъзоз, ҳжәйтә хъаа сханарштуама схәо, даға мца-қьюкъадқ шшабылуаз, даға хәраңғыа хырзаманк сыннатараны ишүіказ!..

Уи ауп уажә дырғөгөых сзыргәатеиуа, ари тыхәаптәара амамзаап! Маршьанаа рзиас ду Кәыдры ахахъы, Лата ақытән, ажәйтәан Маршъан Бағалбей иахъынра ахыіказ исаңақхыыкны, иахъа аға ир ҭатәоуп. Аға, аха дзеиңшра ҭузеи уи? Ҳтәйла ари акәакъ – ұзами, араби – иамбаң ға дыїкам, аха ари иеиңш ға баапс, ға өааста инымиацт. Уи Маршъан Омар ипаңаа рыбыжъөк анкъа зны идгылқәа шаны иахъритаң, ҳаз-хазы иахъынирхаз, иахъагыы «Омар ишара» хәа ззаххәо атыңқәағыы гъан-гъашыра икит, иара итәала, Марыхә ҳәа хъзыс измоу Маршьанаа рхәи ҳарак ду, рышыха хра-цығысқәа рқынзагыы ихы апшәымеитәйт, шьюк ҳамтас иртәз ибзарбзаныжәкәа ыргәаргәалеиуа дтоуп! Издырзом уи ҳабдуңаа ropyсыбағқәа, рдоухамч ду изығашкран дшықоу, аматапш амаңыс асны ианашыуа еипш, ихы уақа итарчачан дыңцыштәараха дқанаттараны дшықоу! Раңақгыы бжъам уанза, аха уи қалаанза зегъ ҳиргәамтцеит, нхытци-аахытци, нырцә-аарцәи ҳашыңа зегъ ғәтихас ҳри тоит, ҳхъаақәа ирғыцуеит. Уи ауп хымпада саргыы иахъа шыыжъа-ахыс ғыңғ сжәйтә жәеинраала ахы зысгәаланаршәа. Аха уи амаңарагыы акәхарым, даға цәалашәаракгыы сымоуп. Иаха пхызла дырғөгөых сыңқәын дызбон, иареи сареи Җығарда ҳағны ағапхъа ағәашәкәа аартны швоуки ҳарпүлозшәа, ҳалағырзқәа еилатдәо, ҳгәыдеибакылозшәа... Уи лассы-лассытәкъа пхыз дызбазом, данызбагыы – хымпада ұзара хтыск Аңсны иқалоит ауп. Изакәызенш, анаңылбейт, иахъзаауда, амға иқәда – дгоу, дуоу? – абри сшазхәыциуз – «Аққа аңсуа-ашәуа

жәлар Адунеизегітәи рконгресс аилатәара қалараны икоуп» ҳәа аасаһант. Дук мыртсықәагы уахь сышнапхъаз ала (депутатк иаҳасабала акәымзарғы) ашәкәы соуит. Абар, абри акәхап, сна兹хәыцит, сыңхыз змааноу, аха иаауда уи аизара ду ашқа, иазустцәада амфә икәү ҳашщцәа? Ңусаас икоу зегы ҳара иңашьцәоуп, аха ашьа ахала ахы адыруеит, уи атәы хазуп, уи иналкаан уамыргәатеир ауам. Макъана уағ дшысымбацгы, гәатеирахы исисит, иаразнакгы сөйнәханы сцеит пхызла избаз сыйкәын ишқа, избанзар издыруеит уигыры ифызыцәеи иареи уажә мыңхәи ишыгәатеиуа, издыруеит «схы дсырбар» еиҳа ropyshedrytyнчұа. Сышнеиз еиңш, тәнди, дареи сареи ҳагәкәа ааибақажеит, ҳаанибартынчит. Ус иааит Аконгресс ҳәа изөыз амфапгара аамтагы. Ари аөнен саси-пшәымеи ауаа раңағыны арах, алантеон ашқа имфаҳытыт, ишықартқалаң еиңш, зыңсадгыыл зхы-зыңсы ақәызтаз афырхакәа рыхъзала ашәтқәа шытарпцеит, рәапхъа ихырхәеит. Ауаа раңаа еизаз срылапшуеит – хара-ааигәантә иааз рахътә издыруа азәыр дрылызба-аузар ҳәа. Сгәы исытцанахәоит хымпада ус шьюук шықоугы, уи афыза «адырра» заа уеизгыры исоухьеит. Абар нас, сыңшызар, Шыамтәыланта иааз Маршъан Шыараф сылаңш ахынаиқәшәа! Абар Үркәтәыланта иааз Сельчуки Илмази Маршъана, абар дахыықоу Ҳайсам – Шыамтәыла арратә-хәиртә мчқәа рнаңхасаңа иреиуаз, авиаация аинрал-лейтенант Мамдых Амаршъан хазына ипа! Мыңхә улаңш идхалартә дқахәхәа, деинаалаңда даеаңәгы дрыңуп – уи дазустадашь? Дмаршъанзаап уигы – Болгариантә даазаап! Уажәада дсымбаңт, уажәадагы иабдуңаа рыңсадгыыл ахь дмаңт – Маршъан Омар ихъззаап, машәырхарым ус зихъзугы, «Омар ишара» итүңцыз Амаршъанқәа рхышиштә деиуахап. Анағылбейт, ари пхызыу, лабәабу!

Шыамтәыланта даараны дықазаап иара убас, абар еғыгым дааζар-цгы, Уалид Амаршъан, Шыамтәыла Ахәынҭқарратә шәартадара ана-пхасаңа иреиуоу аинрал-полковник – Шыарафи Мамдыхәи рашыа гәакы! Арт зегь, Болгариантә иааз Маршъан Омар ида, ара ҳа ҳөи жәлары зегы ибзианы ирдыруеит, акырынтә Аңсны иаахъеит, ицахъеит, рыңсадгыыл ағы имфаңысуа цәгъеи-бзиен зегь ирылахәуп, ирыл-шо ағмыжъкәагы руаажәелар ирзаапсоит, иаҳьеи уахеи гәтыхас ҳаз-моу, ҳлахынта иазхәыциуа уаауп. «Иубома, сыйкәын, уашьцәа дукәа ахъааз... умшәан, Үңсадгыыл наңаңа ахы иақәитхоит, уғызыцәеи уареи баша шәыңсы азтышәымхит... адунеи зегы еилнакаарц икоуп ҳара хаз икоу, ихъыңшым, зхы иақәиту тәылан ҳшықоу, уи амфә ахаанғы ҳшанымтцуа!..» Сыбжыы сыйтқааум, хазгыы саашәоит – сыйкәыни уи

иофызыцәеи, иухәо ҳаҳауеит аха, Далқа ишәыцәталаz ахәымгақәа ишпәрүпсүхәо, изаашәыштәзеи ҳәа өңүйхәак сыртар ҳәа, уи гъангъашрыла иқалаз ак шакәу шыздыруагы. Ари агәаанагара еимгеимцарап сөйнәхшызгоит – ихъантouп сара сзын азхәыцратдәкъагы! Уажәазы схисыхшызи – ғың ҳбаразы, иҳадгыларц азы, азхыраара ҳартарц азы иаaz жәларык – адыгъааи ашәуааи – рышка иниазгоит. Сашыцәа гәакъақәа ракәзар, дареи сареи ҳшынеибабаз еипш знаны, ҳаг-хәамхәо, настха ақәасабкәа реипш ҳаандхәыпгоит, нас ҳайлатаңаны агәыдеибакылара ҳналагоит, шамахамзар уаф изгәамто гәбылра дүззак ҳайднакылоит, мыңхәык агәыпшаара ҳеамтакәагы, ҳжәйтә-хәатә маңыс еимкъяратас иаахгәаларшәаны, апсәа еибаҳхәоит. Ғың издырыз ҳашья Омар лаша иакәзар, ғъашьватәшәа иаубартә, ҳхәычаахыс ҳаибадыруашәа, изакәызаалак еицәтәымрак ҳамағам, ихатәы бывшәа шизымдирүугы, гәила-псыла ҳаилибакауеит, ажәадагы ҳаицәажәоит. Уи, сиңәиызир ҳәа дшәошәа, снапы еиларғәтәа икуп, иоуижкуам, «үзбахә бзианы исахаҳьеит, сашья, узынкъаз-узынцаз зегы здыруеит, иахъа апсабарағ иахъабалак идифицитхаз аламыси ауағреи ныкъәизго, ирзаапсо аинтеллигенция уахъреиуо цәгъа сазгәдууп» ҳәа сеиҳәоит. Ари ихәоит уи ҭырқә бывшәала, иажәақәа сзеиңеигоит Ҳаисам Амаршын, уи Москва амедицинатә институт далгахьеит, аурыс бывшәа аба॑т ҳаипш ихәоит, ихатәы бывшәагы րаңаңаң дазрыцхан дықам. Омар иажәақәа цахәцахәо иааснырит, уафы ишимбац сеигәырғьеит ихәыцшы...

Акырза инартбааз Аконгресс аизарағы ғажәи жәипш ҳәынтқарра рахътә иаaz апсуааи, ашәуааи, аедыгъкәеи рделегациақәа рхадаңәи рхатарнакцәеи ықәгыланы ицәажәеит. Убарт рыбжъара ғыңыца Маршынқәан – руазәк Шъамтәыла апарламент уажә хынтәни иалахәу, Адунеизегтәи ачекъестә Ассоциация анапхгаңцәа иреиуо Шъараф Амаршын, еғи – архан иналкаан зызбахә сымаз Маршын Омар, Болгариантә иаaz. Уи иахъа дахыынхо атәылан ахәынтқарра изааигәоу, антың Германиагы ибзианы ирдүруа уаф нагоуп. Ари ауаф дықәгылан данцәажәоз, ҳарт зегын еиуеипшым абызшәақәа рылоуп абрақа иахъа ҳагәтыхақәа шаххәо, уи атоурых гәымбылұбароуп изхароу ихәеит. Ааи, ҳтоурых лахыынта адуни ипсақынаны иаланаңсаз апсуааи аедыгъкәеи рхылтшытрақәа иреиуо аба॑т ауаа 35 ҳәынтқарра – апсуа ҳәынтқаррагы убра иналатданы – рбираққәа еивтцарыпхәа, еиуеипшым ңвшәахәхкыла еилакәлыңуа ҳаракы иахъықәгылаз ағапхъа, ныхак иамтагылоушәа, Аңсны иаzkны ирхәоз ражәа инартцауланы

иамырхәыцрыдаz, иамыргәатеирыдаz. Урт зегъ еицәакны ирхәеит Аңсны ахақәитра ишадгыло, дасу дара ахылко атәлақәа рәғи Аңсны ихынпшым, идемократиятәу хәйнәтқарраны аизҳа-еизығъара, ағиа-рамса ишаны азхартцаp азы иаарылшо зегъы шылкарто... Иагърыды-ркылеит адунеи атәлақәа рыхлақәе, рпарламентқәе, реиҳабы-рақәеи рышқа аапхъара. Ари гәырпшааган, иагъгәеизырхаган!

...Еиуеипшым адунеи атәлақәа рѣкнытә иаaz ҳашыцәа дасу рыхжелантәқәа еигәнныфы ирдеизалеит, рифыкақәа инарпхъон. Амаршынқәа ртәи ҳәозар, урт аханатәгы Аңсны иаацыпхъаза, жәла еилых қамтакәа, зегъы еицырзеипшны, бзиабара дула иахъабалак ирпүлон, иахъагы ирпүлонит. Ахаан исхаштуам урт аишьцәа – Шыараф лашеи Уалид хъзырхәагеи – рапхъаза Рыпсадгылағ ианаа шақа патула жәлары зегъы рхатгылаz. Аиҳарак назаза схағы иаңхеит Җлоу ақытән рнеира, аишьцәа Җәыцъаа Радиони (Кәыри) Сергеии абзиахәқәа раб ифонаға ду ашқа дара анымфахыргоз, заа ахәағы ағыхәақәа рыйгала-ны, иөыжәтданы ашәа ҳәо ирыманы, гәырғъара дула агәараты ишталаз. Үақа Шыарафи Уалиди рышькылқәа ирынгыланы рөйрхәмаршья. Уи иа-лаپшыз иахъагы рғәи итыңдәом!..

Арт ауаa Аңсныға уажетәи раара акәзар, еиҳагы атқак ду амоуп, сыхәтаахъ ғәтәала иснырит, ҳжәйтә, ҳеатә дырғегъых атсанза сазды-рхәыцит, дареи ҳареи тыңч ҳнейдтәлан ҳаицәажәара сазғәышуагыы саақалеит, «иаацыпхъаза ҳашыцәа ҳара иҳазом» ҳәагыы снарыхла-фит. Җабыргынгыы, өеила аицәажәаха ҳмоузакәа, Шыарафи Ҳаисами заа рыштахъка, Шыамтәыланқа ихынхәыр акәхеит, иаанхаз егырт еиҳыс-еицысу ҳацкәынцәа рыштын, аха ирыхъзомызт. Атыхәтәан ирулак уахык, саси-пшәымеи аишьцәа зегъы ҳаиқәышәаны аресторан ағы ҳайддыртәлеит. Җамадас джаман Аңсны Ағырхатца Владимир Ануа – Зураб Амаршын иабхәында гәакъа. Уи үәгъя ибзианы имфапигеит. Зегъ ажәа рытән ирцәажәеит. Ахы Уалид абраға аибашърағ ҳаицәта-хаз ҳтеңцәа ратцәцахә аникуаз ус ихәеит: «Уаха абра иҳадтәалоуп зпа-затә дтаказ ҳашьеи (сара сзын), зааза заб дызцәиыз ҳашъа хъарпыс-затә ҳәычи (Закан ипа изы). Ус шақағы ҳагнархазеи аибашъра мыжда! Аха ҳәи злахъычша ҳамоуп – иаадыруеит Зыпсадгыл фырхаттарыла зхы-зыпсы ақәызтазаz иреиғұгуы, иреиҳаугы ари апсабарағы уағ дшылкам. Урт иит ианиуаз, шытә ахаангы псрә рыхқәзам...»

Адырхаене Сельчуки Илмази (егыырт дырфөгөых иахмазеит) ағнышы, са сышкә имәхашхәгейт. Җаңаашаала дареи ҳареи тынч ҳнейдтәалеит. Ажәеи ажәеи шеихаҳҗәаалоз, ргәи тнагап схәан, ааигәа зны дара ирыхъзнызғылаз сажәенираала сырзапхъеит. «Маршъан» ахысхәо иахъабалак сапсуюуп ауп иаанаго, сара уи сазгәдууп, шәаргыы убас ауп шәшүшкөу ҳәа расхәеит. Абар уи ажәенираала аазыркъаене:

*Са с-Маршъануп, ааи, с-Маршъануп,
Имаршъанқәан саб, сабду...
Итәмшәо рымроуп исхашам-шамуа,
Рымфаду ауп са сыйну...*

*Са саңсыуоуп, са с-Маршъануп,
Аңсуаа ираҳцәан са сыйхаш.
Дал-Җабал рымсыбағқәа амоуп,
Рыхъзгыы ахаштзаум Кавказ!..*

Ажәенираала оумашәа ирнырит ҳашыцәа, ихфылаан иҳат рхәан, иара абраңәкъя, Илмаз данаауаз Җырқәтәйлантә ҳамтас исзаигаз акалам цырцыр ала иаахфылааны, дасу рымсыпхъа за нарыстейт, ргәи инадтәнгыы иаартәахит, усгыи иахәеит, псыхәак амазар, уатқәйтәкъя Җабалка иаҳгарц, рагбуңәа ркъаптағқәа инарықәхарпшырц. Уа иахъя ишкөу атагылазаашья аадыруеит рхәеит дара, ҳаңсаҳы еибанаркуан иахъахауаз, уажә уақа ҳнейрала ҳаға иҳардырырц ҳтахуп ҳаини ҳшүшкөу, дунеихаангыы ҳашхъамтца, иара хаала иштәхъка дцар шизеиғү...

Арт ирхәаз даара ҳәәеит, аиҳаракгы деңгәрыеит ара иҳадтәалаз ҳаңәшьапа, ҳайбашыра ахы инаркны атыхәанзә иалахәыз, ағыбабаа ғәтәа збаз, иахъагы ар реиғекаара изааңко аполковник Олег Нури-ипа Аршба. Уи ажәа риғеит уатә ашыыжъ дара зығноу асаса-аирта-отель ағапхъя Җабалка излацаша амашынақәа мазеини иширгыло, ҳатала иаргыы дышрыццо, изыхъашагы шықало. Имобилтә телефонгыы иңүйба иаатихын, Тәарчалка, иан лаҳ дасны, лашыцәеи лареи еимаданы еиирцәажәеит. «Шәаара сеңгәрыеит, нан, сшәйкәи-рбануп» ҳәа ҳаңәшьа иралхәаз уаҳа наҭахымкәа дара ргәи иахәеит, уи ажәа мыңхәи ирзаагәоу ажәазаап...

Ауха абри ала ҳайпиртцит, ашыыжъ ҳашыцәа Җабалка рымциара ҳеа-зырхианы ҳартгыы ҳлеит – сара, сашья Валери, Маршъан Қыамал ипа

– Вова Маршан. Ҳаҳынеиз, ҳаҳемарны «хара ҳәинрал» ҳәа заҳҳәало ҳаҳәшьапа Алик ишиҳәахъаз еиңш, «Вилис» ҳәа изыштыу амашына ласқәа иреиую х-машыныак цырцыруа, аруаа иреиую апса рәарцәа рыңындыктын. Иара «ҳәинралгы» ирмаңәа ишәхыччаауа, длахғыхза, ара длеи-фөиуан, ҳашыцәа рааира дазыңшны. Ус даргызы асасаирта иаадәйләтит, рхы-ргәи алақа, аха хәыңыртқагы ишалоу мәашшы. Имартиоума нас, 150 шықаса инарзынаңшша анкъа зны уабдуңәа мчыла иаҳытырцаз, ухәыцаахыс зызбахә уаҳая, аха ублала иумбац, упхыз иалоу атәйлах аңара, акыс иаҳыагы уақа ҳақәитра нагза анықам аамтазы!..

Мәәамш ҳақәтца ҳәа ааибыхәаны, амашыныақәа ҳәарталоит. Раپхъятаи итаҳартәоит Сельчуки Илмази, ҳрыңтатәоит саҳәшьапа Алики сареи. Ҳашытакъ иғылоу амашына италоит Валерии Вовеи, «хұңыхәа тызғо» амашына итатәоуп ҳаҳычаафәа. Ҳара тәылакахъ ҳәшшәа, ҳағәқәа хытхытуа ҳәыниаҳхонит. Ақалақа ыланх жәлары зегъы ҳара иҳаҳәәпшүашәа ҳәгәи иабоит. Ус еғышкоуп – агәра ганы сыйкоуп ҳаңсадғыл ахы-атыхәа зегъы ишаныруа ҳара иаҳыа убрахъ ҳцара, Аңсны зегъы уаңы-уаңәаштакъ иажәабжыны ишналалафуа. Уимоу, абар, Сельчук имобилтә телефон аккаңәа атәтәаабжыы ахъгаз – Җырқәтәйланта изасуеит. «Цабалқа ҳәроит, уаҳы амәа ҳақәлелит... салам, салам шәыртоит зегъы!» – ибжыры рудуны ғитуеит.

Гәылрыңш ҳанғеи, Маршанаа рышыхақәа рахъ ҳәғи рханы, Маршанаа ржәйтә мәфаду ҳаныланы ҳәыижаххеит. Ҳашыцәа иааркъағзаны ирасхәоит ари амфаду ажәйтә қоурыхқәа – абасынтә шакәу ашәышықәсақәа раپхыа зны Абырғын-мәа ҳәа изыштыз амфаду Аңсны агаға иқәсны ишымфасуаз, Дали Җабали аңстақәа иртисны, Марыхә ақатәара ихытны, нхытқа шышкоу, Абжъаратәи Азия акаршәра дғыыл дуқәа ирықәсны Китаиқа, Индиақа ишцоз. Иара амәа хлаңш-цәасгы, пшәымаңаасгы арирахъ иамаз «мисимиана» ҳәа арумцәеи, абырзенқәеи зыштыз, Маршанаа шракәыз. Ирасхәоит иара убас, уажә зхықәала ҳнейуа азиасгы Маршанаа ркәара ду шакәу, Маршанааа ркәара атәйпән, атәймуаа «Мачарка» рхәо маңара ус хъзыс ишахылаз...

Ҳашыцәа иаармаңзан ирасхәа зиархәициа, ғымт еиқәышшы иаатәеит, нас амашына итыңшны анапш-аапшра иалагоит, иагагь ҳазбондаz, иагагь ҳазгәынкылондаz ҳәа рыгәқәа ҳаттхатдо. Абас амәа ҳақәнат, иҳамоу аамта хәың ҳхы инархәаны, ҳара уажә азы мачзак ҳазаатгыланы апхъаафәа идхардырып арт ҳашыцәа ирху-иртыхәоу, иазустцәоу. Хырыңс ипәцәа иреиую Маршан Сельчук динит 1954

шыққасзы Ҧырқәтәыла, Есқышьеир ақалақ ағы. Үақа дынхоит, үақа аус иуеит. Ари ақалақ милионфык ауаапсыра аланхоит. Убарт раххатә зықьфуаак апсыуауп. Апсуа жәлақәас арақа аиҳарак иұптылоит Маршанаа, Ачаа, Ешаа, Қәач-ипацәа, Аграа, Ағзаа, инхоит иара убас ашәуаан азахәкәеи...

Сельчук абжъаратә тара далғахьеит дахыииз, иахыизхаз атыпдан, иттара иациттейт Истамбул. Иаб – Маршан Баҳатдин ихъзын, уи иаб – Мұағырбеи, уи иаб – Мыстаабеи. Есқышьеир иаңанакуа адғыл: Аапнар, – иабду иқытоуп. Иашыцәа пшыфык ықоуп: Енгин (аиҳабы), нас иара, анағас аитбәцаа – Иауз, Тұрул. Ҳығык атыпқацәа: Бирсан, Биргиуль, Бетиуль – драбуп. Аиҳабы Америка аттара лтсон, далған дааит, лзанаат ала аусура далағеит. Егъырт аитбәцағын убас рттарақәа иртоуп...

Иабацәа рыдгыилқәа рәғы афермақәа еиқекааны ирыман, бзия иқан, иахъа ақалақъаҳ рхы ахъдырхаз азы, маңқ еиҳа ирыцәгәйгәтәхеит. Сельчук иабду аруасын, дмаиорын. Уи Аңснынта мұағырре ианцоз ағбағы динит, 1864 шыққасзы. Уи ауп Дании Мұағырбеи зихъзыртказғы. Сельчук иандуд-Қәыңыпхан, Шьефқызыер лыхъзын, 107 шыққаса нылтцит. Уи лікнитә иахъа ажәйтә ажәабжъқәа иахъагыы игәы итығдәом...

Маршанаа Аңснынта Ҧырқәтәыла ианнанага еиуеипшым атыпқәа рәғы индырхеит, ипсақыаны иахъабалак атәыла иалаңсоуп. Убри ақнитә даргы үажәоуп ианеибапшаауа. Иаххәап, иахъа Болгариантә Аңсныға Аконгресс аизара ду ахъ иааз Маршан Омари Шъамтәыла инхо Маршанааи ааигәззоуп ианеибадырыз. Иұвоушаша, урт еибазырдырыз ҳара х-Зураб Амаршан иоуп. Уи Ҧырқәтәыла зны данықаз Омар иан дibeит, уи дғытәыгытәа иалхәеит, сыйқәын дшәыпшаа, шәеибадыр, дышәмөрзын ҳәа, итызтыпи ителефон аномери илтепт. Аштыахъ Зураб Шъамтәыла даннеи Омар избахәкәа Маршан Уалид иеихәеит, иадресгы иитепт. Уалид пшрак қамтқақәа ателефон дизасны Омар дипшааит, диацәажәеит. Уи иара иахъ днеиپхьеит, еибабеит, нақ-аақ еилатқәеит аишьцәа! Үажә аасқыя иара Зураб ихата дцаны Болгария ахтнықалақ Сафия аус зуа Омар дibeит, диаҳайт, гәбылра дулагы еизааигәхеит. Үс-үс, абар, иахъа Омар лаша иабдуцәа ырпсадғылағ дахъаазғы! Ҳарт үажә Җабалқа амға ҳанықәу аамтазғы Уалиди иареи, Зураб драпхъагыланы, аишьцәа зегъ рыхъзала апсуа паспортқәа рылхра иағуп. Җәгъа иртәхын арахъ иҳацаар, аха уи иннархеит. Ари ұяшытәыми, ари қоурых дууми!

Инағазап апхъаншәа иаацәырзгаз Сельчук итоурыхқәа. Дырғеғыхын иааркъағызан исхәо, уи аттара бзия змоу, ңсабарала икәышу, апсуа гәағ

зызтоу хатоуп. Җырқетәйлан аа-партиак еиҳа иғәгөо ракытә, «Анаватан партия» захъзыз, Озал ипартия далан. Уи апартия Есқышьеиртәи ақәша иара дәхабын – ә-нызқысык рақара еиднакылон. Ари апартия анеиғыркаа иара Ливия дыікан. Убрақа аашықеса аус иуит, ахәаахәттра, ағыныргылара ухәа дреиҳабын, 1983 шыққасыз апартия еиғыркаант. Иара дааит 1987 шыққасыз. Ажелар ртаххарала апартиях дрыдыркылент, еиҳабысгы Есқышьеиртәи ақәша даҳадыргылент. Апартияқәа рұнитә алхрақәа анықазгы еицәекны атәйла апарламент адепутатрах икандидатура ықәдүргылент. Убри аахыс Җырқетәйла аполитикатә пәтказаара далахәуп, иара убасгы дбизнесменуп, избахә бзианы ирдүреует. Официалла ижәла шырығуа «Ершың» ҳәоуп, Маршың иаҳаршаланы, еғыс иара дыш-Маршыңу, Хырыпс иқацәа дышреинуу, дшаңсыуа аамыста дуу ззымдыруа уағ дыіказам. Хатала Озали иареи Анкара еиңилахъан акырынтә, аиҳабыра ҳатыр иқәыртоит, иажәа акыр өхүлнадоит...

... Ҳзықетәоу «авилис» өкіба-өкібо ақағы мәға иағаланы афада иғаскьюит. Уи аңсқы зку аруағ ҹәын қәыпшәзак иоуп, аха ҧышәа дук змоу иеипш, даара иус дазыманшәалоуп. Иара иварағытәкьоуп «ҳара ҳаинрал», ҳамғапғағ даҳытәоу. Уи уажәы-уажәы рациала инап атақа икоу аруаа драңәажәоит, аңсышәалоуп адтақәа шықаңдогы, ҧсышәалоуп даргы атак ширтө. Уи ңәғыа сгәы иаахәеит. Ашытакхтәи атәартакәа рәғи сара сзыбжыатәоу ҳашыңәа дарен сарен ҳанеиңәажәо ҧсышәоуп иаҳхәо, аха дара-дара ак анеибырхәо атырқә бызшәахъ инианагоит. Гәйбәнгы узрытот, ари рхатәи бызшәа еиңш ирпхъа зо бызшәаны ирзықалеит, ҳара аурыс бызшәа шәзгәакъахаз еиңш. Торуыхтә лахынтоуп, ҳәарас иатахузен, аха... Уи сахыназхәыңыз, иаасгәалашәеит арақа арығарахъала исыватәоу Илмаз иаб иашыа бзинахә, амилтатә патриот ду, рапхъа затәи аңсуа ғырғы Маршың Ҷамал лаша уа Җырқетәйлан аңсуаарғ дахьнеилак шәбызшәа шәхәала аба-аңсы, уи анахңыз ауп ҳаргы ҳаныззо ҳәа дәғаатәиға тәуа иихәалоз. Сыбжы нтығангы исхәарц аастаххонит изыскхьюо сажәенираалакгы, аха уи уажә ағәгәа зыхга инеиуа амашына ағыныңқа иабатыңыз, ус гәаныла антәамта сгәы иаатысқәауеит ауп:

... Үабдуңәа анцоз Аңснынта инаргаз
Ухағы иштәмәз акәадыр.
Үабду иуапа уа узы ицәартамзы,

*Өакы иуазақәзамызт ҳатыр.
Цабалынта инаргаз ачудан кнахан,
Уара ухала абысты ууан...
Еилызкааудаң заңа үгәнахаз –
Үңсадгъыл гәхъааган үңсул!..*

Абар, нас, уажәи Җабал ду агәи азиаша ҳфеирц егъхагзам. Арығтарахъала ибзиан иаҳбартоуп Адагә ашъха. Җабыргытәкъан, уи ахақәцә тәрәйпсаза акәымкәа, ихыгәйгәзә, «идагәазоуп» ишыкъоу. Уи ағапхъа аҳаракырағ, Кәыдры ахықәағытәкъоуп иаҳхыхықәкатталоу ажәйтәан аурымкәа «Цибилиум» ҳәа изыштәз, аңсуа ахцәа раҳтынтаңтарта баахкыра ду. Уи астәи иубартам аха, ираңааны азбахәкәа сөымтакәа рөү саҳырлаңајәахъоу аѣнитә, сара мыңхәи исныруеит, лабәбоушәа исахъаха сыйлақәа ирыхгылоит, ҳҗәйтәи ҳҗәтәи дырәфегъых еиғесирпшүеит...

Иара усгы, араға ҳахъцо убла иабо ааста, заңа ираңаузен дгъыли жәфани ирытатцәаху амаңақәа, ахтысқәа. Үрт зегъы ҳашыцәа изларо-үхәарызеи. Акызатцәык дырәфегъых иаасымматәнәи, иааркыағзаны ирзейтасхәоит Дали Җабали – Кәыдри Бзыпى азиаскәа ирыбжъанакызы шьха-дгъыл тбаа-тыцәнны ишыкъоу, афада – Қлыхәреи, Наңари, Марыхәи ақаттәарақәа рұқынза рхәақәа шынаزو, ргәйлара, ашъха нхытцәа Қарачы шрывау, мрагыларах ахрақәа ишрыбжъоу Шәаны, мраңашәарах ҳабдуцәа зтанхоз, ахрагъ ахырыуаз Қсҳәи шыкъоу, алада – Мархъаули сара сқыта гәакъа Ұлғардеи рхәақәа ишынарыдсыло. Мұаңырра қалаанза Җабал маңара зқызы-зқыны өңиш түзү ирекитцамкәа еиуеипшым аңсуа жәлантәкәа штанхоз, урт зегъы пхъагылағзәас, ахцәас ирымаз Маршъанаа шракәыз. Ирасхәоит уажә лассы хнеиран ҳахыкъоу Җабал маңара тәйла хәың бзиак инадфыло ишдууз, уи иатданакуа ақытакәеи аҳаблақәеи: Азантча (адольменкәа ахыкъоу), Амтқыал, Кәаначхыыр, Кәаначхыыр Абахә, Ұлмарыста (Амтқыал еимаңан азида ду ахыкъаалаз), Уарда Хәыңчи, Уарда Ду, Шабат икәара, Шәыкәран, Шабат ималазатәни ағацәа дахърабашылоз Абаата ухә, мызкы уныкәозаргы урыхъзаны ишузгәамт. Дал аңста иатданакуа ақытакәагъы убас ишыраңау, уақа еиҳа ихадароу Лата, Чұлта, Ажара, Дал Агәи шракәу...

Абри аасымхәацкәа, ҳадбуцәа Үнпүр ҳәа изыштәз Җабал акәша-мыкәшатәи адгъыл тбаа-тыцәкәа ҳөйнәрәидхалеит. Җабал ағәағы ҳаннеи ҳмашыныақәа рныкәашәа еиҳа иаадырмачуеит, аха ҳаангылазом. Аусхәарта назлоу, пасатәи ахыбрақәа зегъы еилаптыхсаа икоуп.

Ажәйтәтәиқә аиреицәаны, уажә ааигәаза итсысыз аибашыра апшатлакә баапс арақагыбы итәгъежыны ишцәз лабәфаба избартахаз ҳашыңца мыйхәй иаагәатеиуент, аха ажәала акғыбы рхәом, рың еихарғәтә, иара ус амашына итыпшны лапшыла зегъы еимырдоит ауп. Иаангылан нхартак ашқа инымфахытцыргы, бзиала шәаабеит, нан ҳәа лнапы ыргъежекура раҳәшьак дырпылап ҳәа укоу! Алмөнанык ҳахбаауа, ҳахындо, нымфахыт-аамфахыт, арығтарахъгы, арымарахъгы, иахъаблакъ улапш иташәоит ажцра зхытәахъоу, абна зығыхысхъоу, зынза ишашъарц егъызгым ажәйтәтәи ақъаптақә. Урт ирыщлеит ағатәтәиқәағыбы, аха ағатәтәиқәа рааста арт сашыңеи сарен ҳзыргәатеиуа – «Итысхуази Дал апстә!» ҳәа сқәыпшраан зны исзырхәаз ажәйтәтәи ақъаптақәа роуп. Ағатәтәиқәа ракәзар, урт зқъаптақәоу арахъ ғааххәыра Аңдәа Ҳазшаз ирумтән!..

Арт ҳашыңца бноу ұзыршыоит аха, урт гәфарас иахърыма замгыбы сара иғәастоит ажәйтәтәи ақъаптақәа, ажәйтәтәи анхарта тыпқәа. Абарт Тәбалтәи, Далтәи ақъаптақәа руак саннықәпш, шықәс ғынғаражәа рапхъа зны изғыз цәаҳәақәакгыбы еиңаасгәалашәоит:

... *Итәзирцәзызи ари ашта,*
Уағ дуғымло ағәашә аартны?
Иумбозар гыгшәыгк ашытә,
Уағ ишытә ҳәа умбо ианны?
Ишәрүиңшай ари ақәаңа,
Ажқ ахыїәзект зынзас!
О, шәабақоу, о, шәабацеи,
Ари ақәаңа заазуаз?!

Фыңсгәы пشاауеит сабицас... Абар нас, уаҳа арахъ аталара зыстахымыз! «О, иараби... иахъатәи ҳаашъагы шпақоу... исыцу сашыңца ирдыруама инагзанырыпсадғыыл атоурых, изакә хтыс дуқәоу арақа «иахъабалак имфапысхъоу!» – сгәы стауазыруеит.

Кәйидры ахықә-ғәкъара ҳаваланы, ҳнатәи-аатәиуа, ҳнакәаратца-ақәаратдо ҳахыцо амған рыеқәа рытапаңыпашыуа, рхылпаша ropyқәа ҳаракжа, рыхтарпақәа еиларша, рапсуга матәақәа рцәа ианаало, мамзаргыбы руапақәа рыхәфа шытыхны, рлактақәа тұаца-тұацаңа, далаа, табалаа ҳпылап, урт өышкәгыла апшәа ҳархәап ҳәа укоу! Ҳнасқыацпхъаңа уажәы-уажәы иахпыло ашә-тла қынтаң қыд дуқәа зқәу амашынақәа роуп. Ҳашыңца уи анырбалак «ари закәи?» ҳәа итцаауеит.

Ари шәабдуңәа рыңлақәа роуп, уахь, Үиркәтәылаңа ирыштыеит, үзара қәрәышкәак ҳзырхаязар ҳәа, ҳхәахуеит. Дара алағыртуам, аха ҳара ҳәәи итых амца ҳара иҳамдыруеи. Аңсны аңсабара рыңча, иахтнамгац икоузеи. Шыуң рзыхәа уи жәйтәаахыс мал рҳагоуп, өа шыуң ҳзыхәа пәтәзаароуп, иара хушьяар – ҳаргы ҳапсит ауп!..

Ус ҳашөнеуа, Кәаначхыыр ҳаннағаслак, аруаа раңаағыны изықтәоу, еицрыхәхәа амға икәу амашыны дуқәа ҳнарыхъзорит. Арт абжыақазағ-циәа роуп. Иахъа аеенитныңсахлара иаамтазаап – уахь ауп рымға ахъхоу. Ҳашыңәа урт анырбалак ыпшшәақәагы, ыпшышыагы иаға-утартә аеенитанакуеит. «Аурысқәа роумат?» – дасыттаауеит Илмаз. «Ааи, – схәоит, – бжыақазағ-циәоуп, ақыртқәеи ҳареи иҳабжыагылоуп... ҳрыхъ-чоит, дара ракәимзар иагарааны аибашыра еиталагахъазаарын». «Ус акәзар, итабуп», – ихәоит Сельчук, дышрыхәаңшың аруаа рмашыныңа әәдрихәаңшы...»

Даеа мачк ҳанығаскъалак, наң-ааң амға ағықәкәа рәғы, зында еиза-аигәа-еизааигәаны, еицрыхәхәа, иқапшы-қапшыза, атәыгәигә хәыңкәа шарсү ҳбоит – уи иаанаго амғахыңра қалом, аминақәа ыңдоуп ауп...

Шәи ғынғажәа шыңәса рапхъа зтәыла ааныжыны имцар ада псыхәажәла змауз ҳабдуңәа рмат-чматациәа лабәфаба ирбоит, ирдыру-еит иахъагы ржәйтә псадгыыл шеимаку, дара тәымхә, иңсақынан адунеи ишалапсоу. Ҳара ҳакәзар макъана ишаҳтахыңақыу Ҳапсадгыыл ағы ҳапшәымаңәаны ҳшықам, ари ҳара ҳауп, ҳажәбома ҳәа ағытра ҳағуп, еибашырыла иҳахтысызгы, ҳиашарагы, ҳиааирагы адунеи зегъы иадыруеит, аха ҳабжы змаҳауа, уимоу зыңыздагәогыы раңаағуп, казен быйшәала иүхәозар, ҳазхарымтәцт. Дара ҳашыңәагы убри иа-цхраарц ауп изааигәышъаз, аха макъана хыихъ-хыхъла иубо, таңа аисберг еиңш иататәаху шаңа уадафора, шаңа шәартагы ыкоузеи. «Анаңылбет, ҳабакылуго, ҳлахынта?!

Җабыргытәкъанғы, дасу ҳхәыцрақәа ҳаргәйлахаланы ҳашрымаз, уи итегегыы иартцауларц атахызшәа, ус, еиқәылашыца, атунель ҳнытца-леит, ҳмашыны иаҳнарбо ада, ҳапхыаңа лашарак ықазамкәа. Ҳағемиш-хара, уи цәирмәцәр изакә ұзынныңхозеи аңтазаара, аха гәанылы иа-адыруеит ҳапхыаңа уи алашара хымпада ишыкоу, уанза ишнейтәу. Ус, абар, дук мыртсыкәа аңааара ҳагынахыңшыуеит. Ҳапсқәа ааивахгойт, ҳмашынагы адунеи каххаа, лашара мацаражы иаҳыкоу ҳағылнаго-ит – иаразнакгы Багада ахрақәа ҳнарытқагылоит, иғъазъязуа ҳнаргәи-дипшылоит! Даеа мачзак ҳанынаскъалак – «Аконтрольтә гәатарта» ҳәа ағыра ахъкыду ҳнағхьюит, анағстәкъа игылуо амшыамба хыбрақәа

иатқаңа ҳалапш нарықәшөоит. Ари раپхъа уназыдгыло апшыхәыртатә, ағаатартатә пункт акәзаап. Уи апшәымаңғас иамоугы аруаа иреиу-оу апсуса хъарпарцәа роуп. Урт рациала ргәрыреаныртахъазаарын, зжәйтә ңсадғыл збарц иааз асасцәа дахъқәа Даңға амға ишықәу. Ҳмашынақәа аагылаха рамразакәа, ҳөүжәйрхырц ртахушәа, урт арпарцәа «ҳашыкылқәа» иаарытцеибаҳәеит, аха дара уи рамразакәа, ҳара иаразнак ахышәт-сышәтхәа «ҳааөүжәеибаҳәан», иаҳпылаз апсшәа раҳәара ҳналагеит. Артгызы зынза қәыпшқәак роуп, аха рна-пынтақәа ахышынзаду шырдыруа мөашшо, еилычча-еилычча, угәы иа-ахәартә икоуп. Ҳашыцәа рпатреттыхақәа аадырмазеин, еимгеимцарап ала «аусура» иналагеит. Ирбо-ираҳаяа ак рафтыршәарц ртахым. Бага-да ахрақәа зынза идиргачамкзеит. Урт иргәйдпшылоит, рәғы ааихых-ны ұзара ақ ҳархәозар ҳәа еиқәызырыфуа. «Маршьанаа рыцкәынцәа абрақа, абаңт ахрақәа ирғеланы, ршьамхәа ахъпидашәоз ауп». «Рыз-бахә шақантә иҳаҳахъяз! – иҳәоит Сельчук лаша, исхәаз атакс, – абра иқәуп, абра иағоуп ҳабдуңаа ырпсы... Сиши, ана ҳаракәа иптируа шы-уардынума – издүрүада ҳабдуңаа ырпсы ахазар?» «Ааи-ааи, иароуп хымпада!» – иҳәоит Илмазгы, блеихмырсығы үаҳъ дәағапшуа, дахъзаны асаҳа ұтихырц дазқылпшуа. «Абрақоуп, абри атшәаррағоуп, – схәоит сарғыы, – мұақыырра идәыкәлаз ҳабдуңаа Даңынты ианаауз Шабат хәаша артқаа дыхәхәо, шәхынхәы, шәабаң ҳәа дахъырпылаз, аха ихәатәи ахъырмажаз!..» «Иҳаҳахъеит, сашья, иҳаҳахъеит», – даақәып-сычхаеит Сельчук. Сара иғъасшыоит, инахъхыни ҳарада мишинырцә ұзара ииз абаңт ауаа, ұттыс зызбахә ааңырызыгалак иҳаҳахъеит ахъи-рхәо, шеибакәу зегъы гәйинкыланы иаҳырмоу. Маршьан Ҳалыбеи иоу-ма, Шырынбеи иоума, Иашсоу иоума, Бабыш иоума, Қәышнықәа ио-ума, Нақарбеи иоума, Таташь итәи үсгыры изхәатәузеи, шамахамзар азә даабжымыжыкәа зегъы рыхызықәа ргәи «итағны» иримоуп. «Иабақоуп Багада ацхә? – діцааеит ус Илмаз, – саб иашья Ҷамал Аңсны даниқаң Таташы иареи үстәи акәымзи өйлә Ҷығдардақа ишцоз...» «Шабат ды-ркырц иаништазгыры астәи ауп үаҳъ дышцаз...» «Шәаала, ишәсырбоит уи!» – ҳәа, уажәраанза раңақәа ғызымтуаз «ҳайнрал» днахаптызиот, зегъ уи хнаишыталан Багада ацхах ҳналбаауеит, ахрақәа ахъеидығәало зынза атшәаррағы, мшаенеипш еицакрак амазамкәа, ихуп атоурых ду змоу Багада ацхә. Ҷоуп, уи ажәйтәзә мәтәйи, ұзарғәал еидхәалала еибытән, ас еихатәни иқамызт. Насғыры уи үаҳъақәло ағапхъеи үаҳъ-нықасуа антәамтәи рәғы ажәйтәзән еиңш аңы-тла дүкәа гылам, рымтән аөхырпартакәагь ықам, амға иқәу ырпсааитқараз арымз дүкәагь убом,

иқам өыла, гәрыжыла, уардынла амғасцәагы. Аха икоуп ахаан имиасуа атоурых, икоуп Багада ахрақәа, икоуп Багада аңха, тақа аталашәй-рахъза «аблақәа» ҭиатқааңза Кәыдры атқырны иңдәзом, аамтагы наңауоп, Багада ахрақәа реипш, иахыгылаң иғылоуп, ахаангы ииасзом. Абрақа уи шақа итәгәенни иуныруа еиңш даеаңьара апсабарағы иунырраны иқазам. «Адунеи уаароуп» ззырхәо арақа лабәба иааүәгылоит, аҳаяу ңаҳ-цаҳәо арыжәтә еиңш иааулсуеит. «Адунеи уаароуп, аха Аңсны уаарам ҳа ҳзыңәа... уи наңауа ихаутеит Ахыыштаргытса, ихаутеижъетигы ҳапсы нақәтәо ахъчара ҳағуп, ҳамч ахъымхо улпхә-угәапхә ааххыгүзойт... Уажәигы аудадафра ҳтагылоуп, ҳуашыапкуеит, иахчычан икоу зегы ҳәкәйблаа, наңауа ҳхы ҳақәиттә, ҳхала ҳхы ҳапшәматә, иахзымдыруа ҳатоумтдан, иханажъ ҳагхақәа», – абас уныңәа-ныңхарцгы ааутаххолит, ихышхыңдәнгы иааужәлоит уңдаңыррақәа...

Иааҳакәөршан икоу апсабара, уажә шзынроугы, оумашәа ипшүз-уп, аапынразтгы, бғыи иатқаала аєтахәхәа, шәты-хкыс иутаху зегы рыйғы лаҳа-лаҳауа, апсаа рашәабжы арғаш хыңеабжықәеи еилазғо – зақ еиңаҳәатәхарызи!..

Ҳашыңца «рсахъатыхрақәа» ишырғыц ирғуп: зны аңха агәта ҳақә-гылан, ахрақәа рышқа ҳөрүнди, өазных аңха аханы, нас атыхәан, нас аганада. Зны ғыңғы-ғыңғыла, өазныхы – зегъ ҳайлалыданы... Анаңьал-бейт, зақа имчыдоузei атехникагы, излатухрызеи абыржә ҳзызхәы-циа, хъаас, гәтихас иҳамоу, каламла ақыаад ианыстырап үхәаргы – иа-луршарызеи ауағ иажәа! Аңәажәара ааста ағымтра шеңізу ахъадыруа акәзар Багада ахра зәнамтұа?! Уажә еиңа икылкаан снахәапшуеит уи: зақа ауағ илах еиңшүзиеи «алахъ» Қыақьара, цәаҳәа-цәаҳәа зақа качы-ра алдоузei, зақа миллион шыңқаса ртоурых анузеи уақа! Ағера ғаны сыйкоуп адунеизегьтәи азхытрагы шагәалашәо, Амшын Еңқәеи Кас-пиатәи амшыни анкъа-бынкъаңа зны мшынкны ианықаң ишаахаану, Ер-цаҳә ақәцәа иқәу ағба п්єыхақәагы шадыруа. Уажә зынза аталашәй-рахъ икоу Кәыдры ақәхап иара анкъаңа зны хыих абас иғапызжаз, зақа шыңқаса иадхалазеи уи маң-маң иғапжаны албаара!..

«Багада ахрақәа рөһи ҳақоуп, Багада аңха ҳақәгылоуп!» – рмобилтә телефонқәа рыла шөғыртыц ғырттуеит Илмази Сельчуки.

Ус ҳхахы, ахрақәа исаарыцәхынны, ажәағон атцауларахъ, ҳайрпланк «саау» ахга иаацәырттуеит. Зегъ уи ҳнатапшуеит. «Ипшыхәуеит, – ихәоит «ҳәинрал», – ҳара иаҳхылапшуеит...». Сара, еимгеимцарак ала Ҷыамал лаша даасгәалашәоит:

Уара уңырғын, ажәған уалан,
Шъаудыңасқәкъа упыруан.
Гәйала-ңыила Кавказ уахалан,
Дали Җабали үртәпшуан!..

Абри амтаз сылашп нақәшәеит, егырт ҳфызыцәа идмырбакәа, Сельчук имаңәаз инаңәа иаахкәыцәааны, хылх аңа ақнитә Кәыдры ишналапиршәйз. Са ишызбаз ангәеита: « – Ҳажәлар рыштахъка иаанагоит, ихәеит, азы ахыштырах имхынхәйр аузом» ҳәагыы нацитцеит. Җымт ижәғашыр аанкылан иаасыргәгәеит...

Ихазгәакъо аңсабара иарғыхаз ҳәзәнныррақәа еидараха хрыцаланы, аңда аћкытә ҳхынхәны, дырғөгъых амшамба «қәацәкәа» ахь-гылоу ашќа ҳәитөөхалоит. Араңа зымғатәйрахь ираңааны икаңсан амә-хытәтәхашақәа. Ихәыңцақәа алеиқәнирц итахызшәа, Илмаз днеини, уа қдык иалаз аиха ду ааликәицәаан, амәиршышшара днала-гент. «Илмаз Тырқәтәылан ҳабдуцәа ҭыңс иахылырхыз ҳадгылқәа еиха дырзааигәоуп, – ихәоит Сельчук, – ақыта атәи бзиан идүреит, ари умбои, уажәгбы уи ус шакәу иртабыргырц итахуп...» «Ақкәынцәа мачк саарыцхраап, рұьбабаа цәгьюуп», – ихәоит иара, мәңи хтәахак шытыхны еиха тыїела ирхәхәа икүйдкью. «Тырқәтәылан икоума арт иреиңшу атла-жәлақәа?» – сиаздааует уи, ахъаца-мәңи еиғыршәәны ибға анаитцихлак. «Аαι, зынза рхатапсаңақәа... ҳахынхо атыпқәагызы абратәикәа цәгъала иугәаладыршәоит, абас шыхароуп, қәаңа-әеңа-роуп... аха иахыугалак тәымуп, сашья... иштәиму ҳаргызы иахдыреит, ихазтазгысы...»

Илмаз арт иажәәкәә ахъаа цәгъа рыңдан, уи ус шакәу иеиха аѣъашъагы иааныңшит. «Тәым ааӡара иртииз асаби, – иажәа инцидент иара, – дзааӡо сани саби агәакъақәә роуп ҳәа дшыќоу, иа-низхалак, уани уаби ҳара ҳәкәзам, урт ҳарәза дгъылкағ икоуп ҳәа аниархәалак – ихы ахъигара изымдыруа дықәхонит. Ҳарт Җирқәтәй-лан ииуа апсуаагы ус аүп ҳлахынца шыќо...»

Уажәык Илмаз иихәз зыңза иғәрыпшааган.

Ари ауағ гәеилыхха, уахыныаихәапшуагы, ахұңың еипш дшытажәз, агәамч ду зызтоу азә шиакөү ғашьом. Ҳәйк ахаңәарпар драбуп иара. Иңкәйн аиҳабы арраматура дахысуеит, аитбақәа атарақәа иртоуп. Иарғыы, иабаңәагы Ҧырқәтәылан иит, аха иара ихылтызы ирхылтыза абра иабдуңәа ржәйтә псадғылағ ииуа, ирызхауа иқаларп зақа итахузей! Уи уажәадагы Апсның ақырынты даахьеит, аибашъраанғы

дыңан, шыуқ реиپш иңзырган дахылехәом аха, илшоз ала аңхыраара қайтцеит. Даахъеит аибашьра аштахъы. Иаб иаҳешьа Музәфер лаша Гәдоута лыпхәи лымахәи рөй дахылкоу ихатә фнеиپш ипхъазоит. Уажә абрантә ҳшаахынхәлак уахъ рбара дцарц ауп, игәхъаигоит, теллагы еицәажәахъеит...

Аамстә дук иабауатәоу ҳәа ишихлафуаз, Илмаз, таны, имачымкәа амғы иршышьеит. Ҳара ҳнаиацәажәо, иара уи дағнатцы, ара ҳазта-аз апшәмацәа иаанинырслан «ар ртасала», рчеиңүйка дырмазеизап, рымшыамба «қәәцәахъ» ҳнарпхъеит (уаха псыуа фната дук ахъ умғахыргап ҳәа укоу!) Ҳартгы мәғаныфас иҳамаз ахәыцы аацәырхган, иара ус ҳшыапы ҳшылгылаз какалк акра ҳөйназахъкит. Ҳганағ ихәаж-жаза еиқәиз акәастәгарамца дахәапшуа, – ари амцажәла уахъ ҳабдуңәа анцозгыры иргеит, – ихәан, Сельчук, ахәхәа дқәыпсычхауа, даацәажәеит, – уажәгы имырзкәа ирымоуп уи...» Абри иихәаз раҳаны иаазшәа, дырғегыхъ зынтәи сажәенираалак аңаңәақәа, қарпалыкътас иптырпрыуа арахъ иаатталеит, урт сыйдам-здам уағы изгәатомызт, абжыры ирхылтцуазгы кказа иаасаҳаит:

...Уи амцажәла арахъ ирыма,
Ихынхәәшшоит уажә, абар.
Анаңылбеит, ҳаикәхарыма –
Ә-кәастәгамџак еиғакхар!..

Илмази Сельчуки ҳаруаа хырпарцәа ҭабуп ҳәа рапхәеит рабдуңәа рыйдгылкәа ахырхъчо азыхәа. «Дали Җабали Маршанаа рыматцара ирыхымзым, иахылказаалак аңсуаа зегыры ирыхымзуп, – ихәеит Сельчук, – аха, ус иага икәзаргыры, жәйтәзаахъис ҳабдуңәа ара иахъаңцәа ақнитә еиқа ҳахъз иадхәалоуп, ҳлахъынта иузалымхуа иалоуп...». «Ааи, уи усоуп, – сәхәеит саргыры, иажәа инаңшыны, – зынза иааркъаңзан иуҳәозаргыры, ара уажә ҳахъгылоу иааркны Марыхә ақатәарақәа рұқынза ажәйтә ахас иамағас Маршан Дарылқәа Ду нхынди-аахыти ғәғәлаза зығбахә нағхъаз уағы лашан. Рапхъатәи ипхәыис д-Запшыпхан. Доуды лыхъзын, шытрака Ҭхыннатәын, Дал апстә тұлрылашааеит лзырхәон. Лара илхылтцит Шабати, Омарбейи, Хымкәарасеи, еғырт – Баталбейи Иашсоуи ран д-Чачпхан. Дарылқәа ипаңәа ҳәа атоурых ғәғәлалашәа иадыруа урт аишьцәа ғъеғқәа зегыры рхылт-пыштгыры, даргыры рлахъынтақәа срылаңәажәоит ухәаргыры шәкәи ианзалом – убасқак ираңауоп.

Дарыққа ипа Бағалбей ду итқакырагы иаргыры рымасыра ала-цәажәарагы узыгәғырим. Уи ипациә: Алмахсит, Адамыр, Астамыр, Ардашыл – арт зегбы Гомер ифымтаққа ирылуу афырхаңа иреипшуп. Урт ирыхшазгы-даргы арақа аибашыраққа рөңдүү итахоз ҭахеит, иаанхаз мҳаңырра иқәнагеит, уахътәи рлахынта зеиңшрехаз өөиля иҳаздыруам. Акызатқыл ихаңаҳы – Бағалбей иматаңа руазәк, Осман-паша хәа зархәоз, уа, Җиркәтәйлан ииз, изызхаз, ар рөңдүү хъзи-п-шени ду шимаз, дышфельдмаршалхаз ауп... Җабалтәи Амаршыңқә, Хырыңс ипациә: Бабыш, Шырынбей, Османбей, Саатбей, Шыңаңбей ухәа ракәзаргы жәларык ықан. Дарыққа ипациәи дареи еишүцән, пашәк еицахылтыз ракәын, аха дара-дара нақ-аақ реизыккаашаққа рөңдүү абзия шыктуу еиңш угәи узырхышақәагы мачым. Урт дара-дара ҭызшәек роургы, рхала еибамкәжозар, даеа жәлантәйк дрыххәзомызт – убасқак иуаңызбараққаан, иуаң ңагыаққаан, абарт иааңакәйршан иғылуу ахраққа ирөөу абғаңымаққа реиңш.

Казшыала убас ишықазгы, Маршынаа ауафы дыртиит, даархәеит хәа Қамлаңаңызт. Иамур, егырт ахцәа згәи ндырхоз, ҭаха зырымтоз бналаны арах иаауан, арақа псеиқәйрхартас ирыман. Ари атоурых ианылахъеит, шәаргы ишемаңаңкә шәйкәз, сара уажә ус иаасгәласыршәеит акымзар. «Уажә абра ҳаҳыгылоунтә Марынхә ақатцәараққа рұқынза, аганта ҳаҳынзааң ақара нақ афада еиңажъоуп, – хәа даа-цәажәеит уажәраанза ғызымтуаз «хинрал» Алик, – убриақара идууп шәабдуңаа рыңсадгыл... уахъгы шәғеини ижәбар зынза шәаршан-хонит, аха иаҳыала ара ҳаҳысрым – ҳнағсқа даеа ф-пшыхәирта пун-ктик рөңдүү аурыс бжыақазаңа гылоуп, рнағсқа арах зығетазыжызы ҳаға ир ғәапсақъо итоуп...». «Урт ҳаала шытакъа ицароуп, – ихәоит Сельчук, – адунеи иалапсоу ҳашыңаа зегь ари рдиреует, ираҳыеит, ирана-рыжкуам...». Уажә Сельчук иихәаз ауп иаңы зны ҳаицәажәараан Уалид лашагы иихәаз. «Қартынтә иааргаз ар рыштакъа ицароуп, ихәеит уигыры, егырт ашәан жәлар ракәзар, урт жәйтәгы ҳабдуңаа дареи аиуараққа рыйжын, излархәо ала, Иашсоу ипхәыс дшәануапхан, Та-ташь иарғыажәфа ипхәыс лакәзаргы ашәанқәа раҳ ипхә лакәын. Ҳара уи пату ҳзакқауп. Ашәанқәа рыхтак арах итальаны уажә изқәынхо ҳаб-дуңаа ридгылқәа лабахыла ирықәхцом – Аңсны аиҳабыра рхәатәи иаңыкәо, Аңсны ахәынтыңкярра аконституция апқараққа ирықәнныкәалар, аңсса уағытәйсатә паспортқәа шытакъыр, иаҳынхо Қырттәй-ла акәымкәа, Аңснытәйла шакәу наңаңа рхағы иааргар. Мап анакәха, ҳапхыаңа изынииараны икоу зегбы дара рхала рхы иавырбааит!..»

Жәйтә шытрана итабалтәу Кәзбә хатқакғы ус сеихәеит: «Анышә кәханы аңхә аңхә оутцар амғыл алтцом, ибзиу амажәоуп уағы ифартә икоу чағыл злыңда... псыхә зламоу ала шыңа шәағаңәеи шәареи шәеини шәароуп». Сара ус иасхәеит: «Шәарт ишемахаңкәа шәка-ларым» ауағ қөыш дагыуандаз дагыуағандаз» ҳәа ҳажәлар ирхәало ажәаңқа. Ҳара зөң аус ҳауз уағра злам амахагаңәа рәоуп, анышә-гыы акәымкәа, зынза зығфызы узымычай акоуп урт иҳадыргаларц ropyнхәа иеңхәартцо... Арахь адунеи агера адыргарц ртахуп зегъ ҳара иаххароушәа». «Ус уағ дызмыхәа зо ракәзар, ropyнхәа иеңхәатдан ирзуя «крымгыл» дара рхатакәа ирғаңтап», – ихәеит иара, иблақәа ырцьба-раны дысғаңшуа, рапхъатәи иғәаанагара даххәнәи...»

Хылтцшытрана аублаа иреиуоу, аха зхатәи быйшәа зғабахъоу даеа арпыс заманакғы ҳазлаңаңжәоз иаңкы гәаанагарас имоу сзеитарге-ит: «Сара сабду иабду зны Далааи Җабалааи ацхыраара рыхтарц шь-хала иаауз, Ҳаңыы Бырзық дзапхъагылаз, ар дрылан. Усқан урт иана-амтаз изымаит, иагхеит. Иахъа даеа аамтоуп зынза, аццакра қалом, аха иахъырластәу хшыфла ирластәуп акәымзар, иахъабалак аихъымза-рақәа қалар адунеи зынза ҳалзаар алшоит!...»

Шытрана иашәоу, Қлыч зыжәлуу хатқакғы дасытцаит: «Ачба д-Маршынума? Чачба д-Маршынума? Гъечба д-Маршынума? Маан д-Маршынума? Инал-Ипа д-Маршынума, Аублаа д-Маршынума?» – ҳәа ажәлақәа еиқәйпхъа зо. «Маршынаа ржытә хыпша ду ауп уи қазтаз, схәеит, шәара тақыс иашәтә ала, ааи, урт зегъ Маршынқәо-уп, рыхжелар ирапхъагылазәан, иахъагыы иргәашшамхуп, изыпсоу рды-руеит, ахаңғы рхыпша ызран икәм. Зимиләт рзын акыр иапсоу зегъы Маршынқәоуп!..

«Ҳажәлар мшыннырцәка изгаз Маршынаа ракәзам – зегъ ҳақәызгаз атоурых пшатлакә ауп. Уи шыңа ибзиан еилкааны иҳамоуп, акызатәйк, ҳшызынтықу ҳахшығ еилатданы ҳзызхәициш, рееишиас иамоуп ауп», – ихәеит даеа табалтә хатқакғы.

Ас ғыңла ҳтоурыхтә лахъынца иаңхәициу дахъызбаз цәгъа сааигәи-ргьеит...»

Ҳашыцәа рфызцәеи дареи зығназ асасаирта зтәу Ҭаали Ҳәатышь иакәзарғы, иченүүка иадицхъалаз арт «асасцәа» уи ауха данра-цәажәоз иреиҳәазгы цәгъа сгәи қанатцеит: «Саргы шәара шәеиңш анкъа зны мчыла Аңсны иқәйрцаз ҳабдуцәа ирхылтцыз уағуп. Абра сааны Ҳапсадгылтәкъағы абри асасаирта еихачапаны изсырғы-лаз зегъ реиҳа сбеиоуп, смал агарта сымам ҳәакәзам. Абасқатәи еи-

башыреи гәақ-тәақреи зхызгаз, иахъатәи ауадағра итагылоу ҳажелар срыцхраарц, ргәашьамх ҭызгарц, үзара бзиарак рзықастарц ауп... Ишшәасхәаз еиپш, сара ахәаанырцә икоу апсуа зегъ реиҳа смал-у-ағозам. Сара ақызатқәйк зегъы инарыңкны қазшыас Аңцәа исыцишиан исылоу – агәагъроуп! Шәыпту схы иқәуп ас ахысчәо, аха са сыйкәен хәйчи фышықәса анихытуаз, са сицзамкәа, ихала ағба дағаны Ҭырқәтәылантә Аңсныңка даасыштыт, уца, ижәйтәзатәни уабдуцәа Рыңсадгыл ба ҳәа. Сыйкәен шытә абар иарпышра дтагылоуп, уи ахаангын шытә ихаштран дықазам ипсадгыл ахъ – ихыштытрахъ амфа. Шәргын ус еиپш агәағыра аашөйршыроуп! Шәааны абра, шәабдуцәа тәза змам ашыа зызкартәахьоу, рыбағқәа змадоу шәшьамдгылағ шәынхароуп-шәынтыроуп, шәтәфандыапқәа ашәирсыроуп – уаха псыхәажела ҳамазам ҳарт зегъы...»

Цабыргыхатаны – Җаали Ҳәатыш шәа зыхъзи зыжәлеи еидкыланы ирхәо арии ауағы қаймат – наххыынтә дааны, агәағыра ду аарпшны, иабдуцәа ржәйтәзатә ҳұнықалақ Ақәа агәтан абас ахәыштаарамца аиқәттара ахыилшаз – даара иғырпш дууп ахәаанырцә икоу ҳашыцәа зегъы рзықәа! Аαι, ари д-Маршынхататқәкьюуп!..»

Иара иихәаз инацыртызыны, гәыгра дула саргын сгәи интысхәаит:

Амшын изхыңуеит айәфанды, –
Иахыныңалаз уаха ийысум.
Ишәартам шытә, ишәартаз ачанқәа,
Айәфандыапқәа баша иааум.
Аамтә өеилашәа иразар,
Амшқәа қалар еилганы –
Атәым дғыыл иаңырпшесит најаза,
Рұзынцъ ахъ иааует ихынхәні!..

Уажә абра ҳыланатцы, Ҭырқәтәылантә арахъ, арахъынты – уахъ, уахъынтығын Шъамтәылақа, Әардантәылақа, устәи дырғеғых арахъ, нас – Ақәақа, аизара иалахәыз рфызыцәа рахъ – мобилтә телефонла ғынты-хынты еицәажәахъеит зыңсадгыл иаңқыланы икоу ҳашыцәа. Зегъ злацәажәо, гәтыха дүззас ирымоу ҳимилаттә лахынтоуп, ҳжәйтә хәраңғы баапс рғышыас иамоу ауп!..

Сельчуки Илмази иртаххонит Мрамба ахәадағы анышә иамадоу Маршын Шабат лаша инышәынтрағ инахгарц, аха уахъ иахъа уағ днеиртә икам, ишәартоуп, настыры арантәи акрыбжоуп. Егырт

анышәынтрақәагьы шыңа рыпшаара мариам. Баталбеи инышәынтрөи ахәажәра илагылоу ибаатәи ۋىندу ашьап хыજәжәарахқәен адгыыл иахъытқәхәо Лата ақыта акәзар, макъана өеила ҳа ҳнапаңы иڭام...

Рабдуцә азы ахъхырталоз инеини զыхък агъама рбарц ртакхан, аха уи ҳзымпшаант. Кەйдрынте ачкәынцәа ихаргалаз азы дҗаржәит. Уафы ишимбаш ҳгәи арпсахәеит рхәеит, ахаңаа еибагақәа сабицас рылағы-рзкәа ҳаڭекәала, иамхатцәиuarц егърыгымхо.

«Ҳажәлар ыйбыжыраңызак ахәаанырцәка шәахъагаз иахъыаны, ҳарт зыфыны икоугы ҳтәымны ҳхы ҳбо, апшәмарда даеа шьюукы иааныркыло, атагылазааша баапсза ҳауит:

*Үгәхъаазгойт Сыңсадгылы,
Цәгъя сузгәыкуеит.
Агәараанды садгыл
Уаштә сиңашуеит... –*

Абасгыы снархәахъеит – шәаргыы ҳаргыы иахъеиپшны...»

Ҳашыцәа раара иазыпшызышәа, иахъак имхәа-мырза сыйтазкыз сажәенираалақәа акы еиپшымкәа, ари цәгъя иархәыицит. «Уара уоума абри зөвүз нас, арадио ала ашәаны ирхәо сахахъеит», – ихәан, Илмаз зынза иааңьеишшәзеит.

Бзиала, дадраа, машәыр шәыкәмиз ҳәа «ҳасасцәаны» ҳазтаз ҳхъарпарцәа инарахәаны, ۋاپхъа ҳмашыныңқәа ҳнарталоит. Ҳанфену-азтәи ҳаиштагылашьала ҳаауеит – Җәхәек ҳаңызықәыланы. Сельчуки Илмази уажә еиҳа илахъөйхуп, аха зегъ акоуп рылахъөйхрагы лахъе-икәтцарап атубаауеит. Ҳанфенууз ааста иара апсабарарагы уажә еиҳа аеаанартызышәа, паса иҳазгәамтоз акры ғың ицәиртىنى, илаша-лашо ҳапхъаڭа иаҳдилон, лакзы-Факзы, шыхеи-ғафсеи, пстен-гәафсеи, дәи-биаршәыреи – ари аган тәылак шейбгу икоуп. Нырцә-аарцә ахәкәа рөңи ихту, баша иتاңыни иштәто, ауасы инапы иазхъуа ад-гылкәа заڭаирацәоузei! Ҳазну амфа аганкәа рөңи, шәаагыл, шәым-циан ҳәа ирыхътәиуوشәа, ахра еиڭөышшәартакәа иргәйлкәраа иле-иуеит алағырз еиپш ицқьюу аңыха-зыхъкәа... Ҳааскъаңыپхъаңа, ашъ-хакәа ҳрыбжыпшны, амшынгы иатәڭекараңа иаахъартахоит. Уи ссиришәақәа и坎аттоит арахътәи апсабара – геи-шыхеи хеибартәааны, дунеи Җашшатәык рылтцеит, ғыңк-бзык иазымхәо рыпшзара ублақәа ҳнакуеит. Ғымт-псымшыт зегъ ҳнапш-аапшуеит, зегъ ҳзыхәан иғыцба-

рахуп ҳаблақәа ирбо. Абри апшароуп жәйтәзаахыс иҳамаркуа, ҳарғы ҳхы зқәхтқо...

Сцәаныррақәа сыйхәлатқәо, сыйбжыы нткааны исзымхәо, сгәи интысқәауеит:

*Ари үванатүп, шәабдуңәа зәтиңцаз,
Атқоурых азыблара зегъ шәнат.
Иңшуп, иңшуп шәеиттахынхәйрцаз –
Адунеи зепші алазам үванат!..*

Ҳаҳәшьапа, «ҳаинрал» имобилтә телефон ағыи итағны имоу апсуа ашәақәа акық-әбак уаанза Сельчук игәапханы иара ителефонахъгы ииаигахъан, уажә абар, – «Суаз ахәаха сыртазом», «Рада, спасимбар хәйчи, Рада» ҳәа ажәа гәүиекаагакәа злоу аәбагыы инеитәк-ааитакуа рархәара дналагеит. Уи ҳхы-хгәи еиҳағыы иаткәаны ҳазызымфуа ҳшаниуа, Цабал ҳата ҳайтаналагылеит. Ақыта ду агәашшара ҳанынахыслак, ҳаахъаҳәни, арығарах ҳөйинаяххонит, ҳнеиуеит ар разықаттартағ. Баталионк шейбгou иалоу аруаа аратла дүкәа рымтсан үәаҳәак инықәдиргылоит рнапхгағозқа. Урт ирдыреит, ираҳахъеит иртәаа асасцәа азустцәоу. Уажә ғыңг өйтарархәоит ажәйтә абраға иаңшәыммаңаа, ах-циәас икәз Маршанаа ирхылтшытру шракәу рбара иааиз, ажәақәак рархәарцгы шыртаку. Сельчук, Илмаз, сара – ҳнеини аруаа рапхья ҳнагылоит. Арт зегъ аибашыраан ҳпа-пшыба шықәса зхытцуаз роуп. Дара реиҳа ҳара ҳагәкәа хытхытуетеит, дара ракәымкәа, ҳара ҳхатақәа тууба утәис иҳамоушәа ҳгәатеиуеит. Наххыынта Адагәа ашъха гәагәаза иҳаҳәаңшүеит, адунеи зегъы ааға-ғымтрахоит.

Рапхья, уҳаиҳабуп ҳәа, ажәа сара исыртоит. «Хәылбзиақәа, ахырыптарцәа!» – анысқәалак, – «Бзиара жәбааит!» – еиңәакны, ырбжықәа тхәца-тхәцаза иаадыргоит. Үағы ишимбаң сгәи иаахәоит. Иааркъяғәзан ирасхәоит ҳарт еицу ҳахътә арт ҳашыңәа ағыңға Ҧырқәтәлылантә Апсны иацхраарц ишааиз, дара жәйтәла абра ҳахъгылоу Цабал ишашиягәиту, рабдуңәа азежәтәи ашәышықәсаз Кавказ зегъ икәсуаз ағыртын баапс ырсадғыыл ишацәнарзыз, аха шытә, Анцәа ду ибзорала, азы ахыштырхай ихынхәуеит ҳәа, дара арахь рымфа дырхарц ргәи иштоу. Сагырзапхъоит Сельчук иабду иҳәамтоушәа, иара Сельчук ихата изкны зны изығохъяз сажәеинраала:

*Жәған ианхыжылаz иҳанто апта,
Амшын ангәримууз иҳаззас,*

*Сиит сара ағбағ, амшын ағәттан, –
Ус еиңші сыман лахъынңас!
«Мұаңырбей» ҳәа хъзыс исыртпейт,
Уа Җырқәтәйлан исызхайт.
Сыламыс ауп са сыйсыртта –
Аңснықа исыман ғыңдырышәзаит!..*

Зегъ рнапқәа ааиниркъоит. Са сыштахъ дцәажәоит Сельчук лаша. Уи итабуп ҳаққынцәа, абас шәйпсадгыл бзия иахыжәбо, уи зхы-зыпсы ақәызтаз шәабақәеи шәашыцәеи раапсара ҧхастамхарц азы ахъчара шәазхианы шәахышкоу ҳәа реиҳәоит. Сельчук иштахъ иааркъаөзан уи ауп иихәо Илмаз лашагы.

Аконгрес аизарахъ Җырқәтәйланта иааз аделегация далан, шытарала иңабалтәү, Ирфан захъзыз, Абрыскыл зыжәлаз, Сельчукраа рфыза гәакъя уағ гәйтбәа дук. Уи Аңсны сыйжалантәқәа азәыр дылкоума, рдамығқәа (рыхтарақәа) иреиуу үзүара ак акәзаргы, рәвійшк абасоури ҳәа дгәақуан. Иареи сареи ҳанеибадырдыр аухацәкъа сгәйсөанжамкәа ажәенираала зөйт, иара иагызыскит. Уи ажәенираалеи, шәкәыл ағы исымпыхъашәаз Абрыскылаа рдамығ асахъаки ақъаад иантаны истоит ҳәа асасаиртәғ саннеи, дцахъеит ҳәа сархәеит. Истарц истахыз урт «сҳамта» хәычқәа уажә иаасгәалашәан, уаштаң исхамштырц, уаннелилак исызиутап ҳәа, Сельчук инапы инасырkit. Иаргы гәахәара дула иңбыла интептент.

*Аҳаңы итәғаҳәоу Абрыскыл
Ихъыштыра иенуу са дызбейт.
Имаға рәғәданы иаанкыл,
Иасхәеит уи: – Бзиала уаабеит!
Бзиала уаабеит Аңснытәйлан,
Уабдуцәа рыдгылыағ уахъааз.
Ушъапы рәғәданы иқәйрғыла -
Уи деигәйрғыоит зегъ Ҳазшаз!..*

Абас иалагон ари сажәенираала. Ирфан Абрыскыл иңсадгыл ишъапы рәғәданы иқәйрғылаанза заа дахъцаз сгәы снархыит ҳәа иасхәеит Сельчук, аха сгәйгүеит хара имгакәа деңтаап, Отағ аҳаңы итәғаҳәоу Абрыскыл наҗаза дтүрганы ахақәитра итарағы ацхыраара ду ҳаитап, иара иғыпшуагы раңағағап ҳәа...

Хашыңға ирасхәеит иара убас, аибашыра ду аштахъгы, мчыла ҳтәйла еитахамырхыр, ҳағаңға абаснәти, шыхағыңда ржәйларәкә араан ҳаққаңыңға дырөгөгүх ұғамыңға цәгъя рхы ишадырбаз, итахаз-гы шыңкоу, усқанғы иналкаан ағыбаа ду шибаз аинрал Сергеи Дбар...

Рәғапхыа ҳхырхәоит, рыпсы ҳақаңыхшоуп рхәеит дара, ҳақъзозар рхатәйнкәа рғғы ҳнеиуеит...

Абра, апсуа ахңаа дүкәа ажәйтәзатәи раҳтынтаәртә азааигәараңа ҳаҳығылаз, насты ҳазлаңаңақәоз мыңхәи итәгәаңаны дырөгөгүх иаас-нырын: « – Уаб иаҳәшьша Музәфер исалхәеит Ҷамал лаша жәйтәзатә ахәак таңаңы имазшәа, азбах ҳәа акрудыруама?», – сиаздаит Илмаз. Игәиенәнжамкәа истәз азтцаара зназы иихәо иғамшәо даақанаңаит, нас, – «ааи, ус ак ипсы иаңаңаахны иман рхәоит саб иашьша, шамахамзар уағы иирбомызыт», – ихәеит. «Апсхаңаа раҳәа акәзар ҳәа гәфорас иха-моуп, қыдалагы изтәыз зқы ғышә шықаса раңхы Апсуа ҳәынтыңкярра ду еиғызкааз Леон иоуп. Уи ҳамтас изтажаңызғы иара ианшьша гәакъя, Ҳазартәила ах ду иоуп. Уи ахәа Леон имшра зегъ ацуп, акырза хъзи-п-шии алаигахъан, иара иштахъгы ипаңаа иркын, рнағсгы псхадаңаас икәз инеимда-ааимдо ишааргоз ибжъазны икоуп... Ҷамал итәаңы имаз иара акәтәкъязар, уажә уа икоума, ағаңъара икоума, иахъыкъаз-алак ипшашынды аштахъя, Апсныңа, қыдалагы Анақәаңиаңа иргыжытәуп. Сара издыруеит убри ахәа ғапхыа атыңах имаакәа зны Леон лаша аззабла еидикылаз, аха ишаан-шааниуаз дырөгөгүх ҳаға-цәа еипхұдьырттаз ҳажәлар инагзаны еидкылашы шырмоуа, ҳақәитрә өеиқ рзымааиргы шыңало... Ишәылшарым шәарт, убри ахәа арахь аргъежъра? – сиаздаит дырөгөгүх, атак иара икәндиңзагы сара икәстает: – Шәмаршыңқәазар, ишәылшароуп!» «Дта ғәгәоуп, сашьша, аха ихалхаршоит», – ихәеит Илмаз, ихы дақәгәыгуа.

Сара даасгәйтсаңыхәән дгәйдискүлеит. Нас аруаа ҳнарган, аи-башыраан трафеи ҳасабла ҳағаңға ирымпүткүрхыз ө-танкк, Адагә ашынан рбырбзан-гәыңаңқәа шшапаза ирханы иахъхәытқагылаз ҳнар-гейт. Қәйиңак деилкәа-еилғәыңаңа урт руак дыфхапалан, алиук аартны дыфталан, аусушыагы ҳирбейт. «Дара «рыңхныға» дара ирғанажыртә икоуп» ҳәагыы иаҳзырбоз руазәк днахлафит...

Еимгемимцарак схы иаңашәен, заңа истаххазеи уажәы, ажәйтәан зны, залымдарақәа ирыхъяны, аишыңға гәакъяқәа еиғагыланы аи-башыра ахърыкәшәа, Арағар зәто адәағы ҳөнеини, хәың өиқәаңаа злам шытәак шыны, ғыңға затәык ирыдамзаргы, гәынтыңызғы зыб-

жьоу аңсаа зегбы ргәйнчылхъақәа рыйжыхны иаҳзениршәа, усқан ауп ҳағагбы данахмыхәо, даеа бүларкбы анахтахымхо ҳәа Ҳазшаз ҳиашьапкырц, нас Ашьхымзатрақәа рхәы ашқагбы ҳхаланы җәйтә қырысиянтаң нцәнихәартағбы ҳнеирц, аха уи аиңш атагылазашьеи алшареи уажә иабақахыз!

Ҳазцу арт ҳашыцәа ибзианы ирдүреит жәйтәла ҳабдуцәа шқырсианцәаз, Сельчук лаша даахәмаршәа ус ихәеит: – Сара уажә ара саҳтылоу сқырсиануп, уахъ Ҧырқәтәила саннеилак – сыпсылмануп, ус қалашъа амазам аха. Атабыргәтәка ухәозар, зегъ реиха аңсабарағы сара пату зқәистә ҳапсу аамсташәароп. Ҳахыіказаалак ҳарт аңсаа амалахазгы адин ҳафнамшароуп...

Ариғы исахаҳыз акы еиңшымкәа сгәи иаахәеит. Адагәа ашъха ашқагбы сыйхыапшуеит, аха уи шдагәоу, акғы шамаҳая аасгәалашәоит, сығәгбы интысқәааеит:

Уара узырдағәаз бзырбзан шытывжыыми,

Уара уәхазатәыз агәырфоуп.

Үңеицәа иуцәызыз урзыпшыими –

«Унап улахъ» изадқылоу уи ауп.

Үңшеит амшинахъ... әбак аңааара

Жәған аңқарағ унахыпшыр –

Аб дышыртыло еиңш ихшара,

Иұттаххоит агәашәахъ уаацқыр!

Аха угылоуп ус ушылац,

Макъана иубо даеакуп:

Узықәгәызыша әбак амшиң ихымлацт,

Цъара ак аауазарғ – итәауп.

Ианцоз ииңаз еиңш, ишыжәларыку,

Арахъ изхыпты аамтә маацт.

Мгәартә итоугбы амфа иқәуп –

Уара уқынза рыңсы аазарц!..

«Мгәартә итоугбы амфа иқәуп, арт иаазгы еитацахуеит, аха ишпамаари мышкы зны зегъ раамтә», – схала схы снацәажәоит.

Абри зегбы рхызушәа уағ ихамыштуа хтысны ҳәи итахәхәа, Җабалынта ҳашытакъа ҳаахынхәеит. Шытә ҳамфа хоуп Ақәақа – уаҳа узалакжом иаҳватәи азын мишкыағ. Аха иара устыы уи итаҳакжаз зақаирацәоузei, зақа идуузei атакы!

Аққа ҳааζаанζа ҳашыңғаи ҳареи амғантәи ҳаицәажәараан иит аидеиа ғың – Җабал агәта ахъазеиқароу қоурыхтә бақак рғылазарц, иахъабалак адунеи ипсақыаны иалапсоу далаан ҭабалааи зегъ ад-нархъалалартә еипш. Уи зеиңшрахашагы уажәынахыс дасу ҳазхәй-циларц. Сара иаразнак сгәи иташәеит уи гаразарц, Җабалтәи арагәапшь иалху, Аң дзыдтәалоу АГАРА! Ипшәнаны, идуны иқатданы, харантәгъы уағ илағш ақәшәартә, зганқәа түкка иаарту хыбрак атқа, имармалташь-ха иқатоу адашьма ишақаракны иқәыргылазарц, абри аиңшгы ағы-раққәа хұтәи нбанла ианнны:

Зегъ шәзааζаз, зегъ шәызгарыз,
Агара гылоуп абра – Җабал!
Аира қаларқаз, имеиңхъбарқаз,
Ақәша-мықаша шәеидынхал.
Шәеиза, шәеиза Қәыдры ахықаахъ,
Шәзыхъқәа рышқа зегъ шәхынхә.
Шәыңсадғыл-шым ғың шәахықәаан,
Абзиара ашқа ағы шәырхә!

Ахәшьыңа ду ибжы

Сара саңсыуоуп.
Стоурых – ажәйтәзә иалоуп...
Д. Гәлиа

...Сара 200 шықәса инеимда-ааимдо Аңсуа ҳәынτқарра иахагылаз Аңсұацәа иреиуаз, забду хъзырхәага дүззәза Леон лаша ихышшұтра иқәыз Аңсұа Гәргө ипхә Гәрырандыхәт лпа соуп. Саншыңаа гәакъақәа фәзыккы ықан, аха тие хаттарпүс-хылтшытра Аңцәа ҳазшаз дратәе-имшыагәышеит. Сабду Гәргө капхә-качча данпсы, ишаан-шааниуаз, атыхәтәан Псұас иқалаз саншыа Феодоси иоуп. Уи длашәгәышыан (дзырлашәйз, дзынкыаз, дзынпаз зегъырылацәажәара арақа сзала-гом). Феодоси, иабдуңа хызылда-пшала иааргоз ахәынτқарра ду из-нықәымго даналага, иахәшья Гәрырандыхәт (сара сан гәакъа) илыдгы-лозгы ларгыи рәеazтәйлұзаны, иағапоз шырацәағызгы, сара Псұас Аңсуа ҳәынτқарра сахадыргылент. Гәташақа (шәара иахъа Қәтешь ҳәа

шәэзыштыу), сан лабдуцәә раҳтнықалақ ахь сааганы, Леон лаша иргылахъяз аныхабааш хытцәцарапы агәыргын схартцеит.

Сара абшырала сапсыуамызт. Саб дкыртуан, псаңала иүхәозар, дағықыртуамызт, дшәамахъын, мап, дагышәамахъзамызт – жәйтәштәрлатцәкәя иақыртуахаз ұйымын. Сан лакәын иаңсыуа цқъяз. Сан лакәын Апснықхәатцәкәя ұзыштыз ҳаңсадғыл агәеисырта зегъреихагызы зыңсы ағәхәараз. Мгәртә итъизгейт ухәартә, уи лгәеисра сарғыы исгәеисрахеит – аңсуаа рәғыи уеизгыы аианшыя-иаҳәшшыапара иатцанакуа шақа идуу удыруеит... Саб ихылтшытра аастагы, сан лыла сабдуцәә рхылтшытра азгәдуроуп сара аиҳаракгы қашшы қыдас исылалаз... Санхәызыз инаркны сан еимгеимцарап шаалоулак исзениталхөөн дызхылтцыз рхышиштыра ду азбахәкәа – аҳазарқәеи дареи рыхърацәара инаркны дызлам-цәажәоз егызыкам. Лассы-лассы арахь – лабдуцәә ржәйтә ҳтынрақәа рышқа саалгон, акырынта Анақәаңиагы ҳаангылахъян. Аиҳарап лара бзия илбон ҳабдуззаза Леон ианшыцәа иреиуаз аҳазарқәа зны иаҳыннирхахъяз Бадиа ақыта. Ари ашъам-дгыл атып ҳызы ахыздазгы дара роуп, аҳазарқәа ажәйтәзаза рабшытра дук зхылтшытраз рах, рҳакан Обадиа ихъзын аћнытә... дара абарал ртас шықаз ала, аб аҳакан дыңсыр – хымпада уи итъип ипа иааникылар ақын. Ҳара ҳапсу ахцәагы ус шықақыргыланы ирыман, ақыр шәышықәсагы инеиламырсхәакәа иа-аит, аха атыхәтәан, ишуасхәахью еипш, тоурыхтә лахъынцала рахра са сахь ииасит. Сара ан лыштыра ақын сыйтәыз. Уи азоуп мчыла Псұас сзығатцатәхазгы. Ари ҳәратыпцас иснымтца иснын. Нақ-аақ еиҳа исызгәакъаз ауаагы инағаны сығера рымго атагылазааша баапсқәа снатон, уи иаҳқынаны ақырынтағы ашъаартқәыратә еибашъракәа срықәшәеит. Арахь упшыр – ар рхадарағ аума, аҳәынтарраратә усқәа реиғекаарағ аума, иаҳъабалак аиҳарапзак сзықәгәигүаз, рғъажәфара сыйза исывагылаз аңсуа аамста дуқәа ртцеицәа ракәын...

...Хтоурых өеишәа иззымдыруа, ма издырырц зәхым шыуукы-шыуукы, Апсны ахра-напхгараңара сани сарен ҳала атыхәтәа пәзәазшәа иалацәажәоит. Уимоу Апсха Леон лашагы гәыбған ирталоит, Апсны ахтнықалақ Анақәаңиантә Гәташақа ииаганы, уаҳъ ҳажәлар алайрзит, иаҳъатәи ҳрыцхарақәа рхы аныркызгы убасқан ауп ҳәа. Цәгъя игазара дууп асеипш иаармарианы атоурыхтә лахъынта азхәыцрагы, ала-цәажәарагы! Дықоума адунеиағ ҳәынтаррарк, зхәаакәа рыртбаареи зтәыла амчхара ардуреи ирыштыамыз. Леон хызыкамшәа ииңахъытцәкъяз, иара ишитахъыз еипш иқәениазтгы, иаҳъя Кавказ зегъы иаку ҳәынтаррар-

раны иқазаарын, изакәзызаалак дунеитә политикатә зтаарак иарада ирзымызбо. Иара усгы, дзыхъзан иапицаз Апсуа ҳәынҭкарра иахъа зтоурых иахъиехәо атәйла дүкәа жәпакы иабанзареиҳабу. Иаххәап, Киеевтәи Урыстәыла еиәкахеит IX ашәышықәсазы, Польшатәи ахәынҭкарра – X ашәышықәсазы, Англызтә Кралра – XI ашәышықәсазы. Апсуа ҳәынҭкарра ауасхыр азыштытахеит VIII ашәышықәсазы, абар шытә 2000 шықәса ахытцырц егъагым – итегъгы нақ ласкъантә уалацәажәозар... Нас абри акәзами гәадурала зыζбахә рхәалаша, ихъаагатәу ахт-нықалақ алада ахъиаргaz аума!

Сан лыштырахъала ҳабдуззаза Апсха Леон лаша Анақәапиантә иаҳтынра Гәташақа ииаганы, уахътәи атәйлағаңә шеибакәу зегъы анимпытцеихалаза, Византиагы хъаҳәа-паҳәада дшалтӟара даналт-нахыс, мрагылара иапныз Қартли, Кахъетиа, Ҷао-Кларцьеti үхәа, хазы-хазы иқаз егъирт ахрақәагы ргарахъы ихшығ кыдитсеит. Ипацәа рыпшығык (Гъаргъ, Кәаста, Феодоси, Дырмит) ғәғәа-қацаза ианаицагыла акәзар, иғәтак анагзара еиҳагы ирласны иеыназикзеит. Аха уи-рахъ, арабцәа раамыштыахъ, зегъ реиҳа пықәслас иоуз ашәамахъқәа роуп. Урт, ртәйла ахатә еидкылазамкәа чыт-чыт ишиқазгы, кыр тцуан ижәыланы арахъ ааскъара иағызижъеи, аиҳарак ирымпытцархалахъан Ҷао-Кларцьеti, иаақәымтцакәа иеишәарыщон Қартли... Раپхъа ацъамқәа, нас арабцәа (сарацинаа) ракәын дара еиканфыс ирымағазгы. Урти дареи уажәы-уажә еибашьуан, ииааниуа-еитцеиуа ҳәа нақ-аақ ишиеиғагылазз еиғагылан. Ус, ҳабдуззаза Апсха Леон хъыζкамшәа, нқылашья имамкәа, астәи иғығеихо далағеit – усқантәи аамтазы уи иақара ар ғәғәа еиәкааны Аахыт Қавказ азәгыы имамызт. Уи нхыңынта ианшыцәа ахазарқәагы абға ширтац иртон, дареи иареи иааипмый-рөкъацакәа еимадан. Шъардағзагы илиршеит!.. Иара ишьтахъ ипацәеи ипацәа рпәцәеи зегъы ирациго, «Ахцәа раҳ» ҳәа изырхәартә иғагылаз сара сабду лаша Гъаргъ маң-маң Қартли ахцәа зегъы мчхарала иан-рапига нахыс, дара-дарагы иага рзеймакыразаргы, инеитнүпсахло уақа ахра зуаз иара ипацәа ракәын. Ҕеитпшлагыы аныхачапа иағызаз арт ауаа ртас, ркъабз, раамсташәашьа, рееилаҳәашьақәа, рөыжәтшьа-рөыжәлашьақәа... ианатххалакгы реибашьышьа, рфырхаташьа – ғыл-бзык ала еиңаҳәашьа амоума. Убарт аамтакәа рзоуп «Ари апсуа ҭаслатәкәа дааζоуп» ҳәа ламыс ду змоу ауағ аамсташәа изы иахъагыы ирхәо ажәа аниизгы. Арт ауаа шамахамзар неилых Җамтакәа жәлары зегъ бзия еиңирбон, ҳзыхъчо, ҳайқәзырхо ҳәа ирыхәапшуан. Агәгәаҳәа

дара өөйкәланы, Нартаа дуқәа реиپш, Аңсныңа ианаауз, араңа өңүц рабдуцәа рыйгыл гәакъағы абаң ыша дарылатданы, ианаашәартахалак, дырфегых афыртЫн еиپш уахь рөйнихааша ұңашшатәыхатан – Кавказ аахың зегъы еиланарзызон. Убас акәын уара ужәлантәқәагъы шыକаз – урт баша аиуара рыбжъартомызт, баша еиңиңіәомызт. Иахъагъы ғашшара ақәымкәа, Жәыргың уанналалак нахыс, Анңәа иашшапкырта ныхабааш иавганы инашты амфаду «Маршанаа рымға» ҳәа ахъзуп. Уи амға Гәташаңа ихан, устәи Қартлика... Анаңылбейт, шаңа хтыс адигузәе ари амға, ағы еилганы ахала иазхәозтгы!..

...Аңсны ахра ахатакәын аханатәгъы Аңсуа ҳәынҭқарра гәапшыс иамаз, здаң-пашәкәа ғәғәақацаңа нахъхи Қәбина апшашхәаахыс адғыыл итқаз. Убри ауп сан лыштәрахъала Аңсхацәа абипарала иааргоз, еса-аирагъы хаала-мчыла иртәиртөуаз адғыылқәа, атәйлақәа рнағс, зеидцара иахъымжаз сара реидцара сәаэзтәйлхәзаны сзащаталазгы. Сара сыйғыз урт рус ду анағзара акәын – избанзар, сара зегъ раңхъа ирғыланы апсуа жәлар срахын, нас акәын егырт санрахыз. Ишысхәаэз еиپш, дара апсуаа роуп ахрахъ сназгазгы. Маршын Иуана аңсуа аамстәа «идмырдырзакәа», маңала Даут Куропалат Қартли иитозшәа қато, «уааини ига, мамзаргы пас иуатәоушыз Баграт қәыпш дахаргыл» ҳәа дызлацәажәоз зегъ маанан. Уи шмааназ аницих ауп Даут Куропалат «даапкүзарц» ианақәинкүизгы. Қартли ахкәажәес иамаз, зхахәатәада ҳәатә ықамыз сан гәакъагъы усқан, шәара шәхәашшала, театрк асцена дықызышәатәкъя, ибзиазаны «кроль» дыхәмарит. Уи «илтахымзаарын» сара Аңсхара ашқа снагара. Уи акәзаап ашътахъ «ар лыжәтданы», «Қартли «мчыла» илымпүттүхүр закәхаз, лара лхатагъы «дыйтқәаны» Аңсныңа аагатәыс дызсоуз. Ара ҳахъааизгы, Гәташа инаркны Анақәапианза, иахъабалак Аңсынтыла ахы-атңыхәа шеибакәу жәлары зегъы аилагәатеира иағын. «Итқәаны» иаазгаз сан илылшешит урт рыйтәнчра, исыххәыцуа ырқаттара... Аха уи нахысгы ҭынч схы ахчы инылатданы знымзар-зны ңашшаха смоуит. Сан лыштәрахъ ала сабдуцәа – Леонаа (Лоуаа ҳәа ажәлар зыштәз) ртәила Аңсынтыла Византия аимперия иамптырыхижъети шъардаза түан. Уи аиپш атагылазаша Кавказ егырт ажәларқәа шамахамзар уағы имамызт. Уи ажынты асадуцәа жәыланы мрагыларахъ иахъцоз, Нхытқагъы аталара реахъазыркуаз агәәт змаз, өңүц иңәйтепибапшааны, ҳара ҳархәаօсәгъы рхы иархәаны, ңәгъамыңәгъяс икоу зегъы сыңаргало иалагеит – дырфегых Византия анат атәкхъа хнаргарцаз, дара византияа, ромеаа, мамзаргы аурымкәа ҳәа ҳзышшәз, уи азы иаарылшоз зегъ қартдон –

ишашицылахъаз еиپш, зны азә абә аиртон, уи рацәак егъанилымшалақ, егы иахъ ииасуан... Абри иахъаны шақа шъаартқыра хрықәшәаз злаусхәарызы. Иуцәыззом, сабдуцәа еиғыркааз ахәынтқарра ахыргалара зеазызкуаз – дапсыуаз, дақыртуаз – дазустазаалак азәгыз сиеигзомызт. Ахра «змыздаз» дара урт сабдуцәа шеи-шықәса изөйз еибашырагәышъан, нас – өфхъы Қәбина апшаҳәа иларкны, лахъхи Җарыхәынза, геи-шъхеи рыбжъара шеибакәү Аңсны зегъы шбаҳча тәылазгыз, изеипшраз, шәара шәхәашьала, ар ду рказарма акәын. Иахъабалак иша-шаны – жәафы-рхы, шәфы-рхы, зқыфы-рхы ҳәа ар рпзыацәа змаз – ҳархәтақәа гылан, бұцар зықәннымыз, алеишәа ыңда змамыз, ар ртасала иааզамыз хатқагы пхәысгы үағ дықамызт. Аибашыра иақыз аеқәа рымасца аугозаргы, уахъад-уахъадла акәын ишырзаныз, уртгыз аибашыра «атасала» акәын «ишаазаз», ачыт-бжыз рағшәомызт, агәашьамх ғәгәа рытсан. Ирацәан абипарала зыжәла мырзкәа иааргоз ахазар-өүжәлақәагыз. Аибашыца реилахәашьа, бұцарла реибыташыа үңашыатәын... Аибашыра иақыз рыңқәатәкъягыз, еибашыфык иаҳасабала, кәалзы-матәала «еилархәон». Иахъынзасылшоз уи ақьабз еиқәырханы исыман саргыз...

...Сан лакәын сара ианакәызалақ псыс исхаз. Псышәала акәын лареи сареи ҳшеицәажәазозгы – ҳама жеи ҳаргамеи шеилаз. Ирацәоуп сан лабжъагарала еиғыскааз аусқәа. Сан лажәалоуп абра Ақәа ахә ҳаракырағы, иахъагы збаа-хыжәжәарахқәа нханы икоу, абаа-хкыра шықастаң, уақа ахан-хытыңцәца ари штасыргылаз. «Баграт ибаа» – абас шәашьтоуп шәара ари атып. Ұанычкәынаңаз зынгы үофыззәеи уареи арахъ шәхалахъан, итыкка иқаз абаа ахышә шәненбжъагыланы, лбақа, амшын ахъ шәйіпшүа, шәсахъақәа үышәххъан. Үсқан иабажәдыруаз ари закә үіпшыз, иатданакуаз... Сан лабжъагаралоуп сара Бадиа ақытән ақырысиан ныхабаашгы шырыргылаз, ашытахъ убрақа аепископтә кафедрагы аасыртит... Сан лыңстазаара лалтымтаз уасиат ажәаны исзынлыжыт лызкәатып убра иқастаңцәгыз. Җао-Кларцьеңи паса ахас иамаз саб дахъжыз иварағ ақәымкәа, лыбағ арахъ аагара анапшызыга, убригыз зақа тызшәа артысызеи, аха луасиат еиласымгейт, лара ишылхәаз еипш, лыңсадғыл хатा Аңсынтаелан иреиғү атып пшыақәа ируаку Бадиа ақытән иҳаргылаз Әнүхабааш ағыныңқа, жәлары зегъы алархәны, ҳатыр дүззала лызкәатып үлскааит. Арақа рацәак набжъамкәа уаанзагы саҳтынгәара қастаҳъан уеизгы – убригы лара лажәала... Сара сакәзаргы, адунеи лаша сананыңцуаз, исыхшаз уасиат ажәаны ирзынсыжыт сан лыварағ анышә самардарц. Издируан убригы тызшәа

өеи шахылымцуаз, аха иқамлар ада псыхә шамамыз, избанзар цәала-жыла хәсит, аха ҳдоуха ахаан сан лыпсадғыл иқәтран иқамызт...

...Хаб дүзза Леон лаша дыңкәйнәнди, рапхьаңа Анақәәпциантә Гәташаңа иаҳтынра өңиң ахъ данцоз, иан Ҷыарымхан-ханым уаҳъ ахтнырпәрцә рнапала илыштыз, ланду Барсбит-ханым лҳамта-гара, Леон ихата дызларааҗахъаз, сан данаҳъязагы еиқәйрханы ирыман. Ираңафуп уи иааҗахъаз абиپарақә... Сан ибзиаңаны илдыруан Нартай ирыңназгоз лабдуңәа рхылтшытрап ахъынтаауаз, рдаң-пашә таулазан абра Апсынтылан ишыңоу. Лареи сареи ҳхаанңагы иқаз Апсхаңә зында аханынта рсия еиқәүпхъязозаргы иаҳъа напсыргәгәткак ианжалоит, аха урт рхылт-пылт, ртәй-рымаа, адунеи иаңнан. Абар нас, пытсык рыхъызқәа абраңа иааузеникәиспхъязап: рапхъајатәи Апсха Анос ихъзын (усқантәи аамтаз апсуа шамахамзар бирзен хызызқәан ирыхъыртдоз), аффатәи Апсха – уи ипа Гәозар, ахтатәи Апсха – уи ипа Иустине, апшыбатәи Апсха – уи ипа Финикиос, ахбатәи Апсха – уи ипа Барныкә... Ираңафуп урт, сара сахранза феижәафык ышоуп, сара сәжәниактәиуп. Дара зегъ рыхъызқәа хроникала еиштаргыланы, дасу иаҳра шаңа аамта иаңаз, ииуз-иқаитказ ааркъаңзан иарбаны, «Апсуа ахцәа рдиван» захъзу аманифест хъзыркы-нбанла апәргамент иантсангы иаансыжыт – еицарымкыңзар...

Акыр шәйшиңкәасакәа даң-пашә ғәғәала ахра зуаз, Кафказ аахың шейбакә зегъ ажәларқәа реидтцарағ, реилартәарағ аумаза үзбаба збаз, атәым қәйлағыңзәа ирцәйзхъчаз, ладеи-фадеи зымечак ҭба-а-тыңзәз ахәйнәткарра еиғызкааз, ашъхымзатра итоу ашъхытә реипш, афадаңа «Ахазаркәа рых-мач» җәа изыштыз Қәйбина апшахәа инаркны, аладаңа – Җарыхә азиас хәйіч ақынза инхоз, еиуеитәымыз ажәла-хылтшытракәагы зхынпшыз, сан лабдуззазақәа рхыштыра ахы аkit атәимуа Аңчабада җәа ззырхәоз, зхылт-пылт, зуа-зтажыра, зыжъраңа ҭбааңзаз Ачаа рхылтшытрава. Инеимда-ааимдо абипара-ла иааргоз убарт раҳра хазына атыхәтәан иуашәшәирахо ианалага, сан амцаңшын инаркит, иаҳьеи-уахеигы гәйрөфас илымаз уи акәйн. Лу-а-лтажыра лыңырхырааны, сара лпа-затә Пұсқас санықалта маңк лгәи аалқычит, аха зегъ акоуп ғәтүнчра лымамызт – избанзар, атәила ду ахы-атыхәан ана-ара аилағынтрақәа тыйсуа иалагеит. Дшәон сан, лара лхәашьала, сара «сабик» егъсылымшакәа, сус хымзә ақәызгар җәа. Аха сара ғәғәала исныруан саншыңзәа дүкәа рбағ-чыда, рцәафа-қазшыа исылаз, рыңсы исхаз, урт раҳытә макъана хатала абға сыйтозгы мачғы-мызт. Уртқәа зегъы схыи-сымчи срықәдиргәгыгуан... Схааи-шааниуз

егъсылсыршент, дара зуасхыр ғәгәа шытартахъаз Аңсуа ахра ду гәыцәс инықатданы, нас саб дызлиааз (урт ракәын ақыртқәа рганахъ аихарак апсхара сазызкуазгы) Җао-Кларцьеti ахцәа схы иархәаны, сан лабдуцәа Аңсхацәа аханатәгы рнаап атақа иааргахъаз гәыриааи, аимараатиаи, ашәанқәеи, Иагры иаңыз алаз жәлари, хыпхажарала еиҳаз қартлиаи «лабахыла» еилацаланы, иғәици ҳәа ззуҳәаша ахәынтқарра аиғекаара. Уи паса аастагы ахәақәа такәи исыртбааит. Хъзыс исымазгыи «Аңсуаа раҳ» ҳәа акәын – саншыцәа дуқәа Аңсхацәа иаагылазар ишырзырхәоз еипш. «Баграт – аңсуаа раҳ» ҳәа афыра зныз ахь-пара ғыңғыи пікани итхажыит...

Абас шакәйзгыи, сан лыштыра еиуаз аңсуа аамстцәа дуқәа шьюкы-шьюокы ргәи наζомызт, уажәы-уажәы иаахтны исғагылон, саххәара реазыркуан, шъакатәарада ҳанзеилымгозгыи ықан. Арахъ абшытра-ла сзиенуз ракәзаргыи хазы, иан лхәатәи хатданы аңсуа аамысташәара еиҳа иадицәйлоит ҳәа скны сыблақәа ҭырхуан – ۋ-мцакы срыбжы-гылан... Сара сдунеи анысыңсах стыған Ҕсҳас иқалаз спа иакәзаргыи, сара сааста еиҳагыи иусқәа уадағхеит. Иахъатәи шәбыизшәала иүхәо-зар, уи аңсуа ҭауди-аамстен ирхыпшызгыи даргыи раҳътә аоппозициа ғәгәа иоут, урт аақәымтзакәа иғәгылон, аамтак зынгыи, уеизгы-уеизгыи, иңсы-инха, даххәаны итың мчылатцәкъя иркырцгыи иакәиркын – Ачаа рхылтшытра еиуо ҳәынтқарс деңтақартцаң – убри ала рапсуа престол еитадырхынхәырц, аха баша ауаа ҭахеит ақәымзар, уи егъа-лымтит. Амала нақ-нақгыи, иага еилыхара ықазаргыи, ахқәажә Җамара лаҳраангыи, аңсуа ҭауди-аамстен злахәымыз ҳәынтқарратә уск рзыз-бомызт, са ишышақәесиргылахъаз еипш, ахцәа ртитул инхартәааны аиқәйпхажараан «Аңсны ах» ҳәакәын аханытә ишалагозгыи...

Абас, уеизгы-уеизгыи иузеилымкаауа егъиқамшәа шубогыи, ари атоурых ду ақырцьара мчыла еиладыртатахъеит, ахтысқәа еилады-рфашъахъеит, уи ақнитә имаңым уаф дзырлакфақшагыи. Уимоу өе-ишәа изzymдыруа ықоуп Леон Актәи иакәу, Леон Аффбатәи иакәу сан лхыыштырала табыргыхатаны сара сызданакуа. Зегъ ақакәзами уи? Урт ағыңызгыи Аңсны атениңа дүззакәа ракәзами? Насгыи «актәи», «аффбатәи» ҳәа ҳтоурых-хызызкәа ирыңырто арыңхәкәа шытә акыр иаана-гома? Леон Актәи ипхәыс, ишыжәдьруа, Гәырандыхәт лыхъзын, сара санғыи дании уи лаҳатыр ақнитә Гәырандыхәт лыхъзыртцеит. Ус анақә-ха, уртгыи ҳцәеиламфашъарц азы Гәырандыхәт Актәи, Гәырандыхәт Афф-батәи ҳхәаларыма? Шытә уи раңаак еғъанагом. Избанзар, абасқатәи ҳазлаңақәажәахъо атоурыхтә хызызкәа зегъы ааидкыланы урызхәиңүр

– актәигъы дықам, ағбатәигъы... дықам ағажәатәигъы. Урт наңаңа адунеи ианыткыжеи амбатәза түеит! Абыржә уареи сареи доухала ҳане-ицәажәо, ҳабдуцәа ҳгәаларшәан рызбахә анаххәо, руа актәи дарбану, ағбатәи дазустоу... апхъа иқаз, аштыахъ иқаз ухәа, схатагъы исцәенилағашьоит, рсия еиқәйршәаны ишаансыжъхуоугы. Ҳарт зегъы азәйк-ны уҳахәаңшыроуп шыта – Апсхаңа Рыңсха Леон лаша дүззә ихағ-сахъала. Избанзар, абаскәтәи абиңара зегъы, ҳаңгәйгә ҳабзиагъ, ҳше-ибакәу зегъы, шәйшикәсала ҳайлыхо-ҳайлагъежъуа, ҳнейтәненитасуа ҳазъыз иара ҳазлеигалаз ақаын. Үсқан абзаңа пәсны апсцәа ангылоз иаамтамызт, иахъагъы шәғы интәшәо шәажәа, шәшьамхы иахысаанза дараирахәаует...

Уажә уара, Кәйдры зырмакаруа Амткъял ауп шырхәо еипш, қәйтәа-қәйтәала инеилало, зығора уағу ари атоурых фымта ду шыта иксиркәшоит ҳәа угәи иштәз, машәйршәа шәкәйк адақъяқәа рөү засхъа умпыхъашәа ахътәи чаңа таула ауп артқәа зегъы зхаҳхәааз.

Үейтанарыхәаңши уа иану Апсхаңаа рсахъяқәа. Арт зегъы апсыуаауп, сара саншыцәа дүззәақәа роуп. Шеибакәу ахъы иалху ари ачақәа, абас Апсхаңаа рсахъяқәа антсаны, Константинополь абырзен хыицәа-қаза-цәа идзыркәтәз сара соуп. Уи ааганы Бадиа ақытән сан лаҳатыр ақ-нытә исыргылахъаз Анцәаихаттарта қырысиан ныха-бааш ағнытқа алтар ағы икапхә-каччо иқәсыргылеит – наңаңа Апсхаңаа рыхъз ака-мыршәразыхъа. Иабақоуш иара уи шыта? Сашыцәа бзиахәкәа «рыпсы иартахъазар» акәхап...

Сара сүрәүхеийкәе ҳазлаңәажәо ажәйтәзатә хтысқәа реиҳа-раҗакгы атоурых-шыкәсынтағаңәа ақыаад иантсаны иаанрыжъхуо роуп, аха уртгы заңантә еицархъуо, шаңантә знап иафо ихырфыла-ахъуо, заңантәгъы дара еиҳа ишырзыманшәалоу арееирақәа аларга-лахъуо Анцәа иоуп издыруа, ибжъарыжъызгы иага ылкоуп... Ирғашшоуп дара атоурых шыкәсынтағаңәа зәңиз рыхызыңқәагъы, избанзар урт Қарт-лиааи, Каҳьеңиааи, мамзаргы Җаң-қларцьеңиаи иреиуамызт – аурым, абырзен культура еиҳа заа анырра ғәгәа ахъыланнатцахъаз Апсүнти-латәниңәан. Дара ағыра-нбанқәагъы зтәыда, абисиниаа рынбанқәа угәаладмыршәазор? Издыруада баша Апсхаңаа гәыбған рыштөзар, апсуга фыра рзаптимтәйт ҳәа – итыйзтцахъада өеишәа ари?..

Апсабарағы машәйрла еғъекалазом – еиҳарак адоухаус ағы. Қәйтәа-қәйтәа еилоу ари уғымтағы уара аиҳараңак зызбахә умоу арахъ ааскыатәи – Чачаа раҳраан иқалаз ахтысқәа роуп. Уағ иғәи иа-анагар алшоит, иара усгъы урт рұқыба-зыбақәа шаҳцәыхъантаз, уажә

атыхатәан ибжөигалаз ажәйтәжатәиқәа заңаххазеи ҳәа. Ұфымта ахала ахы афуеит, уажәабжъ ахала ахы еиңанаңәоит, ахала ахы арғеиуеит ауп...

Иазустцәадаз нас Чачаа? Иабантә-алагои урт раҳра? Ачба умхәакәа Чачба зұзымхәозеи? Саншыцәа гәакъа-дуззакәа иреиуаз, шұтрала и-Ачбаз Леон III Мықә иргылаз аныхабааш ду ағыншықта, иара Леон лаша иганағытқа, изқәатып зықалазеи атыхатәантәи Апсәх – Чач Ахмытбей, уа дызжузei, уаз-ажәак еиңш зуасиат иузалаңажәахьо иара ипа – сабду иғәалашәара ахатыр ақнтытә Гъарғ ҳәа хъзыс изыртаз, уара доухала еиңа иузаңгәоу апоет лаша?

Сан лыштырала сабдуцәа хызыкамшәакәа аханатә аахыс фырхатца-рыла иааргоз рапсуса хратәра-хата анеиңкәз инаркны ибжөлаз «абжъағара» дырғегых арирахъ, Апсынтылан, ахәратып еиңш ирғю, ғың «аихаҳара», «абжыртәаара» иалагаз Чачаан Ачаан «мгәартак» еиңтиааз роуп. Ачаа ықамызтгы – изықалазомызт Чачаагыы, ажәған ықамкәа адғыыл шзықамло еиңш. Абар нас, Ачба умхәакәа Чачба зұзымхәо. Абар нас, атыхатәанзатәи Апсәх Ахмытбей Ачачба ипагыы иаргыры рызқәа-тып Мықә Анцәа-иашыапкыртә ныха-бааш ағыншықта изықалазгы...

Изакәйтә рыңқароузеи, ажәйтә хылтшытра дүззә змоу Апсәхәа рыхжәлари дареи аазыниахьо, изакәйтә гәнахароузеи саб иштырала са сызлиаазгыы, Леон I иаахыс пәсөйхөсир ирзықаз, зәһынтыккара ду иаҳызырпшыз, атәым қәйлағаңдәа ирцәйзыхъчаз ауаа ирзымхәыңзакәа, иаарымптыңкөхьо!.. Сабдуцәа рхаан ажәлар ғаңдәас ирымаз аиҳа-раζак аңызмәеи, араббәеи, атыхатәан амонголцәеи ракәын. Үсқан сан лыштырхъала ҳабдуцәа бәс ирымаз ирыжыраңараз рууацәа аҳазаркәа ракәын, Византияагыы ғәгәала ирылахәын. Урт анкәадаха, Кафказ ааңгәа-сигәа зынзагыы зханша ықамыз роуп, хәыңчы-хәыңчла иңәйреибаҳәаны, ачычмаса реиңш ихыңтын арахъ италаz, хыла-гәыла ажәларкәа еилаздۇ зәаazхаз...

Абас аамтакәа еиңасуа ишааниуаз, сан лыштырхъала ажәйтәжатәи ҳабдуцәа ғьеңкәа – Леонаа дуқәа рхынышытра иқәло, ирынназго Псҳаны дәғагылеит, ари ұфымта ашыапы анукуаз «апхызыңкәа ибон» ҳәа зыңбахә ааңдәиругаз, Апсәх Қылыш Ачачба. Үи ипациеи иареи шәартахе-ит ажәйтәжатәи Апсуа ҳәынтыккара хзырбгалахъаз рзыхәа. Үи ашьатә, ҳазшаз имчала, дырғегых аға ахылтны иғъацартә иғәгәа-қаңаңа иаңыңтаз Апсынтылан шакәыз здыруаз роуп, ағыстаарала иана-мыхәаңа, чархәарыла Қылыш дызшыз, ипациеи еиңазыргылаз,

абасқатәи ғба ртысны, абасқатәи арымзааи бұзьари үзхыганы Аңсны иажәйіздаз. Ари аламалак узлацәажәоны иқалаз усым!.. Ус еипш икоу аға баапқәа роуп дырғегыхы, ағажәатәи ашәышықәса антәамтаз, шәынта еиҳагы еицәоу бұзьармцала шәартгы ашъаартқәыратә еибашыра шәеиталазыргылазгы!..

Ари саргыы, адунеи иқәымтца сдоуха ғәтәалаңа еиңаргәатеит. Абар өңіц сеңтазызнархәйцызгы. Сан лаб Гәрьгә лаша иахра аниас, лашыңда бзиахәкәа, иага рзеимакыразаргы, рабиңара рықәымзықәа ағтарма-цахәа ишаиуаз, атыхәтәан имачқәику маңара, еиҳа злахынта цегъяказ rashъa ахра анианаха, уи дықәымтыр амуагыы ианықала, зды-руада, даеа жәлак еиуаз апсуа тауда-аамста хылтшытрак Псҳас дқалар еиғызытгы? Уахъалагы ағәтәаңақәа раңаафын, аха усқан атагылазаша убасқак, шәара шәхәашьала, акульминациатә кәап ағыи ихаланы икан, убасқак ихырзаманын – урт рахътәгы ахра мчрахъ хаала уас не-ишиа имағамызт. Иаххәап, сабдуңа раҳтынра иеиуарыла изааңгәаңаз Маршъан Иуана ихата днеиргы, сан леилкаашьеи лааңашьеи зеиңш-раз ала, иага дылтажызаргы, гәык-псықала убригы дызидгыломызт (уи шалымтцауз идіруан ақнитә ауп иара ихататыы иөзазимкыз). Сара сакәзаргы, уи аамтаз скәыпшәзан, сан лхәатәи сзахыпсо сыйкамызт... Арахъ, уазхәйцәкъар, абыштрана ишсықәнагамызгы, Псҳас санықала инаркны, ҳабдуззаза Леон лаша анкъа Иагры дырны мрагыларахъ иға-нынеиха-нахыс, абиңарала идаракәаң иахылғиааң атениңа инарыгүзоз иара иус – Нхыт-Аахыт Кавказ зегъы аиддара, ағәйлшыап псымтәкәа реипш иахчычаны иқаз ағаңаа заламкъакъо, ҳәынтиқарракны ақаттара изаңкыз – акәын саргыы сыңсы нұшәаңза сызғыз... Уи иага апсуа-ғәы, апсуа-цәа ақәненстәрд стахызаргы, абыштрана сызхылтшытраз иахъя-ны, есааира ишалымшозгы збон – уи сара срыңхара дүззакәа иреиу-ан. Иара иагъахъон, сан даныңсы-нахысгы уасы ишимбаң сзымеказ-кыз сыйаттара, «сеңтәмра» – сеилызқааудаз, сығеттыха ду засхәодаз? Уи нахыс исыңырмашо исыңыз лара сан-гәышшә лдоуха саңықәаны, лхәқ анағзара акәын сызғыз. Анцәа ибоит, саргыы, сара исынхазгы, уи агананахъ ихалымшаш ҳара ишаххарам. Убас шакәугы, ҳабдуззаза Леон лаша иуыс мәрабжара иаанхеит, еиңақъеит, ихылт-пышт хымзәт ақәыр-гейт, иатхаз ар реипш ихъагәгәа рыштажъка иаант, ма ишызынтықу зегъы уахъ итахеит ҳәа амалахазгы шәхахъы имаариуп. Иахъа шәара, 1200 шықәса зхытца х-Апсуа хәынтиқарра ҳәа шәазәгедуны ғығәтә-ла шәахцәажәартә адунеи ажәларқәа шәрылазыргылаз, ажәтцыс атра еипш, шәабдуңа зегъ «хапыңла» зеибытара иағыз Апсуа хәынтиқар-

роуп. Уи ашыата ахытцуу абра – Аңсынтэыла-хатоуп, жәынгүй-ғангүй шәартүй шәйзкәйзүа иароуп, аха, лахынтоуп, ишәыхчала, шәйбла-чыц еипш шәахзызаала – уи ари адунеи ағы зегъ реиха ихадароу шәара шәтоурыхтә миссия дүззә ауп...

– Иаяуеи гәышыагыя, ари тыхәаптәарап амазамзаапеи!..

– Аңцәа иумхәан атыхәа пәцәо – пәтәзаарас икоу Җсадгылуп, ире-иҳазоу насыпуп уи ахьзала ақәпара. Ус акәмызтүй, ҳара ицаҗахъоугүй ҳаузырғыхарымызд...

– Уи иашоуп.

– Дағазныкгүй иаацәырганы унахәапшиш нас, анкъа зны Константинополь ахыцәа-қазацәа идсиркәтааз ахътәы-чакәа хазына. Улапш нархыжъ, иргачамкгаха уи иану Аңсхацәа рсахъакәа. Урт ирхыпхъязала Аңсны азыхәа жәйтәзаахыс зыпсы ҭызххью атеницәа лашарақәа зегъы. Агәрагыжәгә – асахъақәа рөү абарт шәхыбағ дуқәа, Аңсхацәа, жәфахыркны ишеидгүлоу еипш, пхъяқатәи шәпкызацәеи шәареи шәшүйжәларыку шәәнзендиңгыла – ахаан ак шышәмыхъуа, атоурых пшатлакә иамтахәханы, адунеи иңсақъаны иалапсоу шәашыцәагыры реидкларла шшәйлшо, мал anakәхагы – ҳағеитә, арма-ғырмра шәшешихо, ғыңц ахынта-ғынтара бааңқәа шәпенипшхар шықало...

Атыхәтәан иуасхәоит даеа маңа-гәтүхакгүй. Иудыруаз, сабдуззаза Аңсха Леон лаша ианшыа гәакъя, Ҳазартәыла ах, ахәынтиқар ду Барғылхан имтаны, ҳамтас анкъа зны Итиль данықаз иоуз ахәа – сахраан са сышқа ишиасыз (сан лоуп знапала исызтаз), сара исхылтцыз рұқынта, абипарала инеимда-ааимдо, дырғөгүйх саншыцәа Ачаа ракъ ишнанагаз, устәи, ишааи-шааниуз, еикәшаны, атыхәтәан Чачаа рнапы ишакыз. Ибааум-ипсуам уи аңырцыр! Ишәыпшаа, иахыиқазаалак, ишәыпшаа...

АПАРДА ААРТУП

(Айыхәтәажәә)

Иңхөугөсү рыпсы тазароуп...

Ф. Шиллер

Фың сеитахалеит Анақәәпия ахәы. Абаа хыжәкәарахқәа снарыбжыс-аарыбжысуа срыфоуп. Апшыхәиртә бааш ҳаракқәа руак сыйфалан, анкъа зны алашара ахықәдүрччалоз сыйқәгыланы, иара убасқан еипштәәъя, Цабал аганахъ сыйшуюйт. Цабал абаахкыра дуи араатәи абаахкыра дуи ашәартқаәа раан мцахарала ишенигәннығуаз еипш, жәйтәзатә лашараки сарен иғыцхәараңа ҳааигәннығыт. Иках-хаагызы, фың исзаатыз апарда ааймъян, еиуеипшым асахъақәагызы цәйрекъя-цәйрасуа снарылаңшит. Сыбла иаахгылеит, Апсұа Леон жәларык иңаңаи иареи архыа днаргыланы, Қыалышьбен ихи-ихшареи ухәа назлуо, тәфа змам сжәйтә фырхатқа – ҳәсеи хаңаи арымзааф!

Аибашыңа иреиуо руазәкгызы, абжыас еипш дласза, арахъ дышхапалан, аскатәи қоурых раңа еидара хъантә-баапсха изқәйжызы сара, снапы санкны, ашышыхъа сәалбааигахит. Снейган, ара-тла дүзза амтән игылаз арымз Қыақъя-жәпа снықәиртәахит. Убри аамтаз егырт зегъы азәаәзәала иааниуа-иааниуа маңара, иаасықәашан, снарыгатыларкыхит. Урт исхәо сәамшәо сгачамкны сирғаңшыхуеит. Лоунитә адгыл ағаынқъбжы мейхсығыуа исахахуеит. Үи самыртәазо ианалага, сәнатқъян, – «Апсны шәартоуп, Апсны шәыхъча!» – ҳәа артәаа өт-сиргахит. Сыбжыы аағахит Ақәа абаатәкынза, инағахит Лыхнаштанза, илағахит Мықәаштанза, Дали Цабали иртағахуеит, Ныхыт-Аахыт, ныр-цә-аарцә, иахъабалак еинкъя-еинирыхит. Сыбжыы знырыз амшын лахъхыи сыйдақа иааилацәкәырпахит, амшын еипш еилацәкәырпахит Апсны Қыақъя дүзза иахъабалакгызы.

«Шәыпсадгылағ ахаангы тынчра ахыықам ауп – шәара шәтынчра, псыха ахыықам ауп – шәара шәыпқұзаара!» – бжыык кқаза исахахуеит.

Лада-әгадантә иасуа апша аасыцирих, сышықәгылаң сыйқәгылоуп Анақәәпия ахәы ҳарак.

Ишаартың иаартуп апарда!

2000–2005,

Ақәа-Цыгъарда

АРОМАН «АПСХА» ИАЗКНЫ ГЭААНАГАРАҚӘАК

Аамтала зны, апсуа литература иналукааша ачыдарақәа азгәтауа, аурыс литератураға, акритик Вадим Кожинов истатиа «Размышление об абхазской литературе» ҳәа хыс измаз ағы абас ифуан: «Удивительно, что в сегодняшней Абхазии филологи похожи на поэтов, а поэты увлечены филологией. Скажу прямо, что перед нами образ серьезной литературной мысли. Я уже не говорю о том, что в книгах абхазских писателей «дышат почва и судьба», чего не хватает многим книгам о литературе, издаваемым в Москве...» Иара убас нақ иа-циттоит: «Мое обращение к абхазской литературе обусловлено тем, что она, как мне представляется, вступила сейчас в период высокого расцвета, который дал плоды и еще больше обещает в ближайшем будущем».

Абартқәа уанрызхәылакъ, иұашшытәуп, иагыңышшытәзәм, иахъя ҳапсуа литературағы Витали Амаршын итоурыхтә роман «Апсхә» еипш икоу, ихатәроу арғиамта ду ацәрытцара. Ааигәоуп сара ари ағымта ссир санаңхъяз... Сапхъеит даара гәахәа дула, саланахаланы. Ааигәа убри ақара гәахәара сыйташаз шәкәык самыңхъаңт (ашәкәкәа срыңхъошәагъы сықоуп аха...). Сапхъеижъеит сгәи итүіцәом, сазхәй-циеит, сеитазхәыциеит. Сеитапхъандаз ҳәа сыйкоуп. Иқалап ари зыхъко исызгәакъоу, исгәыцхәу Апсны атоурых атәи ахъахәо ақәзар ҳәа уағ иғәи иаанагаргы, аха мап, ари уи ама-царагъ ақәым. Ари, ҳәарада, арғиағы иааирпшыз иғәирцәкәыл ду, ибағататәра ҳаракы, идирра таула үхәа роуп зегъ рапхъагъы изыбзуюроу.

Акритик, аллитератураға Ш. Салақана ишазгәеитаз еипш: «Ари ағымта итуатыпхъаңа аз-ғың үттало атөң ҭаула еипшуп».

Срықәшашағатуп, зәепхъа асаара схырхәо, зыңсадгыыл зхы ақәызтаз ғыңғы афырхатәа ран, артцағ ду, ааға Ра-иа Җатлустан-ипҳа Амч-пҳа

абарт лажәақәагы: «Хәибашыра хлымзаах агәаћ-тәаћрақәа рыштахь ари ағыза апцамта аиура хтыс дүззоуп ҳажәлар рзы, ҳапсадгыл азы...»

... Ииашатәќъаны, ари аипш атоурыхтә роман ҳапсуа сахъаркыратә литературағы, инеизакны ҳкультуратә пәтазаарағы аңыртца даараذا узеигәртгъаша хтыс дүззоуп!

Автор инфантазия беиа иабзоураны, ироман иалагалоуп зыпсы туу азә иеипш, иңашахәү, Ҷон Роланд Толкин иөңцүзү илитературатә жанр фентези афырхаңа ареиңшүшьалартә икоу жәлар рдпоуҳа амч...

Ароман фуп ибеиоу, исахъаркзуу аңсуа бывшәа цқьала, ахаара уштнахуа, уатќәая (ҳара шьюукы ҳапш, урысшәала ҳхәыңы, абывшәа мчыла ахәыңы ианкны иааганы, рыцхарыла ҳшалаңајәкәо акәымкәа), ишыңуғаша, иагышыңгатәу – бывшәа цқьа беиала!

Ашәќәыфы ираңааны ихы иаирхәеит зиазаара иағу moy, иахъазы шамахамзар иумаҳаяуа, зынза изхьеит ззухәар қалаяу ажәақәа, уртрыпсы рхеитцеит...

Арғиамта еихыкка-еитцыкка – атак ду змоу романуп, формалагыбы оумашәа ипшәнди еибытоуп, архыағыбы идырра еихазхаяу, илаңшәа зыртбаауа, иғәеилгара зырттаруа ак акәны икоуп. Ашәќәи – Аңсуз ахәйтәзатә Ҷадгыл өңүц «агъамеи афырхааны» ҳзыркуу, назаза ҳгәбылруа иаластцо рғиамтоуп – апсуареи, аамысташәареи, ҳтоурыхи иринциклипедиоуп.

Ари ароман уанаңхъалакь, Гъаргъ Чачба иажәенираала «Уарада» уанаңхъалакь иузнатцысуа ахәыцра, аңалашәара таула узнатцысует...

Витали Амаршын ироман «Аңсха» ҳапхъаћа иаарласны иаңназго даеа тоурыхтә рғиамтак ажалара мариамхар қалап ҳәа сгәи иаанагоит.

... Абасћак зтаки зымехаки тбаау, итаулуу, шәыга раңаала еилоу, ҳжәйтәзатә тоурых азбахә аиуа-зениую змаңаңгы зыршанхартә икоу ари арғиамта ду хымпада иаҳәтоуп ҳәа сгәи иаанагоит (Шәарах Пачалия ишихәаз еиңш) асахъаркыратә фильм алхра (уи ига имариамзаргы). Акыс, узеигәртгъаша, иара аурис бывшәа ашћа еиңгагнгы хаз шәќәнни уажә ааигәаӡа итыйцит. Убригы ҳапхъаћа даараذا ари аус иаңхраауа хтыс бзиоуп...

Екатерина Шыаћрылтх
2004

Витали Амаршыан ироман «Апсха» санапхъя иаразнак саткәеит, сагъаршанхеит, абызшәа абеиара, апшзара, дызлацәажәо, уаанза иах-зымдырзоз ажәйтәзатәи ҳтоурых таула, оумашәа иубартә сахъаркы-рала итихуа ахағсахъя дуқәа, ауафра, аламыс, аамысташәара, ҳңас, ҳқыбз... ҭфа змам шәкызың ырла схы-сгәи исзалымхуа иалалеит, иагыстыжхеит ҳхатәи бызшәа ақнитә аурыс бызшәа ашќа ииазгарц. Сара издыруан ари аус имариоу ак шакәым, даараӡа иштакпхықәра дуу, аиҳаракгы иара автор ихата иеафхъя. Сара уи иқазшъя бзианы издыруеит (Москва Алитетуратә институт ағы атара еицаңдон), шамахамзар ҳашәкәйшөөцә азәи диеипшымкәа ифымтақәа дрыхзыз-аует, еицакрак ырмамкәа, рмилаттә колорит рныпшуа, изакәыза-лак даеа рәниамтак иаламшашо иқазарц итахуп. Ус иагыыкоуп дара – иажәеинраалоума, иажәабжкума – ирениамтақәа зегъы рхатә «те-итыпш», рхатә «хағсахъя», рхатә философиятә тақ ду рымоуп. Урт зегъ ырапхъя иргыланы имилаттә өфимтақәоуп, доухала, гәйла-псыла, хәйышшыала зда Җарта амам иапсуга рәниамтақәоуп. Убри иабзоурано-уп адунеи ауатәйшса зегъы еицирзеинш ақазшъяқәа изрылашоугы, даеа бызшәак ахъ реитагара изапсоугы.

Ароман «Апсха» аурыс бызшәа ашќа аиҭагара сара схата сырғи-аратә мәғәи иреиҳајоу сиааирақәа иреиуаны исыпхъязоит. Са сзы инасып дууп уи сымч ахъақәхаз, ас еиپш икоу арениамтә таула егырт амилатқәагы архъартә ақатцара ахъсылшаз. Абрақа инацтцароуп уи сылшартә еиپш алшара сызтаз ырапхъя дышгылоу сыйкәын, ажурна-лист Иура Грузин. Уи исыцеиңеигент ари асымтә ухәар алшоит, убасҹак ицьабаа адуп...

Уажә ҳазхәицуеит «Апсха» аукрайн бызшәа ашќа аиҭагарағы, ҳагъ-гъақәгәицуеит Аңцәа ҳаҳыигзап ҳәа...

*Етепи Басарыаңча
2002*

АТОУРЫХ ДУ ИАХЫЛӘИААЗ АРӘНИАМТАҚӘА

Ашәкәи аауртаанза, иаразнак улаңш наикәшәоит уи ацәағы, хәылп-шәаپш дагәйлччаая, зсахъя пшзакәакәараӡа иану апоет ичкәын қәыпш – Зыңсадгыл шыам фырхатцарыла зхы-зыңсы ақәызтаз Бес-лан Амаршыан. Уи амшын азаалара иағу амра деиңшуп. Амра шташәо

еңпш еитагылахуеит, ес-ииуа ирыциуеит. Ари ахаан псралы зқәым асимвол тәк дүзү амоуп. Уи иаразнакгы иугәланаршәоит иара апоет ипа-затә дантахазтәи амшқәа раан, уахи-өни иуалуашара, игәжәа-жәара инарғыз ажәенираала – «Амра анташәоз, сыйсы аңташәарцаз, маңқ иаатылан исзыпшит...» ҳәа иалаго. Ари агәырфәацәгья иахылтыз лирикатә шедеврүп. Ҳапсуа литературағ моя, иара адунеизегтәи алитературағты ас еңпш цәннырралеи хшығтакылеи ибеноу апоезиатә ғымтақәа маңзоуп. Амаршын ирғиаратә мәға иазыскыз смонографияғы исхәхьеит, ҳапсуа литературағы абри ағымтәи «Агәырфә» захьзу апоет еғи иажәенираалеи рыда уаха даңек аптармзаргы, 1992–1993 шыққаскәа рәтәи аибашьра иахқынды ҳажелар зықәшәаз арыцхареи, уи ағы ртцеицәеи дареи ирылдыршаз ахачхара дүззен, афырхатцареи зда царта амам ала иаарпшхон ҳәа.

Инеизакны «Уашхә мақъапсыс» шпрозатә ғымтоугыы, ашкәйыфы азықас атоурых-драматә поема ҳәа азиҳәеит иаптамта. Аай, ари ҳтоурыхғәциаҳылғиааз рәниамтоуп. Уи апоет, иара ихәненеңпш, имашхәйилт амца шаңраз ифит. Ағымтә апхъятәи адақъа инаркны атыхәтәантәи ақынза иахәо зегы ҭоурыхуп. Зегь рапхъа иргыланы, иара апоет ихы-игәы, иңсы иртоурыхуп, нас – ишенибакәу зегь ижәлар иртоурыхуп. Абар уи ирғиамтә апхъажәағ иихәо: «Хлитературагы, ҳтоурыхгы, ҳдоуха псыс иахоу ҳбызшәагы, ҳзықәшәаз арыцхарагы гәык-псықала ирзыкоу, иаргәатеиуа дарбанызаалак, иага аамтә имамзаргы, рапхъятәи ацәаҳәа инаркны атыхәтәантәи ақынза дшапхъо, ихы-игәағы иааганы дшазхәйицуа здыруеит, еиҳарак зтее гәлымтәахқәа зыңтатхаз ауаап-сыра, – урт ргәи итысҳәаая шырацәоу схата исныруеит. «Амармалташь еиқәаттәа» захьзу, аибашьра анцоз хыма-псыма ианыстоз, ҳә-тетрадк ирынжалаз ахамыштыхә амацарагы иранамхәашеи дареи сареи ҳаазықәшәаз зегы. Уи ауп, аскульптор абақа қантарц азы зны уи злихуа амармалташь имазарц шакәу еңпш, ағымтә ахәтақәа зегы зхылтцызгы. Иара мармалташь шкәакәагәшшам, ҳтрагедиа исыднагалаз мармалташь еиқәаттәоуп, аха агәыгра сымоуп уи иалсхыз абақа – бақа лашахап ҳәа иага хырзаман үәгъя азықаларгы, ҳдоуха азы шахатра зуа, иара ҳапсүфтаага ҳбызшәа амацарагы гимнк аҳасабала изырыз-го акакәнү ҳтоурых изаанхап ҳәа...»

Аай, ари ус ижалеит табыргыхатаны, – убасқак апхъағцәа ргәағы инеит, рхы-ргәи аткәеит. Ииашахатан доуҳатә бақа дүхеит. Абар ағымтә иазкны илхәо ғыңыз Аңсны Афырхатцәа ран, еицырдыруа артсаф ду Раина Амчпхә: «Аңсха» еитсаны самткәеит «Уашхә мақъапсыс», избан-

зар, «Аңсха» иаанарпшуа аамта, егъа умхәан, сахааным... хатала исым-нырит. Исаҳайт, исахаз хастцеит. «Уашхәа мақьапсыс» сыблала избаз, исхыссыз, исгәйлссыз, сыйчалтыз ауп. Ҳәоу цыпхыаза (ахқәеи ақешақәеи ҳаркәатып) ихәазоузei, закәйтә гәyrфа-хъантуюзеи иагәалыжжуа! Аңхъажәа мацара абанзаназои. Қьеңпхә Елыф лмыткәма иағызуп, иуазажәоуп. «Уашхәа мақьапсыс» зегъы иаҳтәуп, зегъы ҳагәтиха ҳәоуп арақа, анаңылбейт, иидырзозеи, ицәа ианырзозеи, зегъы рзы сышпаикәшаҳату ари зөһимтоу ҳашәкәысөи ду Витали Амаршын!»

Ари ағымтә данапхъя,apoет Платон Бебия ифуан: «Сара агәра ганы сықоуп В. Амаршын ихъаа ду – ипазатә итәхара – иаренеуа ағымтә-гәтихақәа акымкәа-обамкәа аңхъафцәа рнапы иаиркраны дшыкou», – абас схәон сара сзыршанхаз ароман «Аңсха» санаңхъя, идуум сгәаанагара хыркәшашауа. Убас егъыкәлеит. Абар уажә ҳапхъя иаҳыықәу автор ипа Беслан Амаршын изку, аха азеипш милат хъаа тәгәала изныпшуа, адунеи ду шеибакугы инартцаулазан уаззырхәыциу атоурыхтә фымта «Уашхәа мақьапсыс».

«Уашхәа мақьапсыс» – ари епикатә аңдамтоуп, ҭоурыхтә фымтоуп, – ҳәа ифуеит ашәкәы аңхъажәафы Аңсны жәлар рпоет Б. Шыныңқаба, – изтоурыхугы иара аңызтаз apoет зыпсы дахылтыз ижәлар гәакъя роуп. Ӯышалагы ари уаанҗатәи иғымтәқәа акы еиңшымкәа, еиҳа мәхак дула иаанарпшиit В. Амаршын дагъшпое-ту, дагъшпрозаику, – apoема аңдоуп ҭыржанркгырыла, руа иаҳа аңыжәара змоу узымдыруа. Поэзия бызшәала ихъаа ду ахызымхәо – апроозах дниасуа, апрооза «иаҳыалымшо» – дырғеғых апоэзия бызшәа аацәирго...»

Ааи, ари ахаан бара зқәым доуҳатә бақа дууп, уи зыргылаз иап-сацәкъаны Д. Гәлия ихъз зху Ахәынҭкарратә премия ианашын.

Апоет, апроозаик Витали Амаршын аибашъра ашытак үхәнітаз ағымтә дуқәа «Аңсхаи» «Уашхәа мақьапсыси» ҳұрыргачамкны ҳшықаz, уажә абар зынза иғыңзу даеа ҭурыхтә фымтак ҳаға иаҳыина-нитаз. Иахъзуп иара «Ашъхақәа раҳ». Жанрлагы ари иаабахъоу акы еиңшым, – новеллала ифу ҭурых-драматә романуп.

Абар уи раңхъаңакәнәи ажурнал «Ақәа» иананылоз аңхъажәафы автор иихәо: «Аңхъафцәа гәыразқәа шәйхшығ ззысыштыу ари си-рәниамтә, уаанза изықхъаа, хаз шәкәынгбы итыйтхью ҫтоурыхтә фымта «Уашхәа мақьапсыс» иаҳылтит ухәар ауеит. Үақа сыйлаңәжәо, им-ца-қыуқыадха ихажәлаз, зықъыла ҳтеңцәа ҳампытқхны изгаз аи-башъра хлымзаах аан, хатала сара сзықәшәази, ҳажәлар зықәшәази

ғәғәала сгәы-сыпсы атсанза иғенакаант, сеиланарзығеит, схашығера кылнатқәо ақынзә сбылны исгәйлсит. Изыхъязеи абри, анкъя Апсxa Леуан лаша зуасхыр шытейтқаз ҳхәынтықарра ду абас еипш захъзеи, абри аиңш арыцхара дүззакәа ҳазрықәшәозеи, ҳапхъақагы ишпаҳап-сыйхәоу ҳәа ихъааганы уахгыры-өынгыры саҳвазхәыцуаз, дырғегельхүй үи амзызқәа ахырыко ҳтоурых атсалашәырах снанагеит. Ақыр шәышықә-сақәа раахыс ҳажәлар знысны иаая ртоурых мәфағы изықәшәахъоу агәақрақәа зегъы, арыц алу ишалаго еипш, схы-сгәы итыйжыны, анализ рзықатданы, саҳвартыратә ажәала, изаҳауа, иапхъо дархәыциртә еиңасчәарцгыры стаххеит. Уаҳагыры ңсыхәа сымамыз! Ҳтоурых ду ахатә шүйамығәамфоу еипш, иаргыы алаңдажәара са сзын иңамығәа-мәфа-җәғъан, аха исылшоз ала схы санаанины санысит...»

Абас еипш ихәоу ажәа таулақәа рыштахъ, ҳаргыы иаразнак ашәкәыфосы ҳнаиштагыланы, ҳтоурых-мәфаду ҳанысырц аахтажхоит, аха агәағыра ҳзыамиамкәа, зназы акыр ҳаалакәакуеит. Нас, иара ие-ипш ҳаргыы ҳхы ҳниааини, ҳөғинаххоит. Абри ҳөғинахамтаз, дырғегельхүй ҳнарзызырып ашәкәыфосы иапхъажәағ анағосты ииҳәо: «Сара сымама-ла акәымкәа, арақа, абаа-хылжәкарақәа инадыркны, Апсны апсабара шейбакәу зегъы цәажәоит, атабырг шыатас измоу атоурыхтә фактқәа шаҳатс инықатданы, саҳвартыратә фантазиалагыры ихартәааны, сыйшығ ағыы исирғыхаз афырхачәа досу зхааныз рхәоит. Урт ирхәо зегъ аа-идкыланы – сара схата исеахәхәамтоуп. Җыхәаптәэара змам драмоуп ари, үзара-үзарағыы атрагикомедиатә қазшы амоуп, избанзар, убасжак ираңаафуп, ауаа лашақәа рыдагыры, «бааи-псы» иаланагалаз. Иахъатәи ҳаптәзазаара иағурпшузазаргыры, иқаң ықоума, анаңылбейт, ухәартә, Апсны афонуңджағы амацара акәымкәа, изықәғенатуа адунеитә ҳтысқәа раңааゾуп..»

Ари ус шакәу агәра ҳдыргонт ағымта апхъара ҳахъағу шы-ғацыпхъаца иаҳпыло атоурыхтә ҳтысқәа, ҳабла ихгыло асаҳъақәа, ашәкәыфосы зыпсы үюн шыоук реиңштәкъя иаҳирдыруа, ипсы зхеитказ, ирғыхаз афырхачәа дүкәа. Иңашьатәуп урт ирхәо, излаңдажәо. Ҳазызырып Апсxa Қылышыбен ду автор иеиҳәо: «Иаргыы дшыуп, ңсык диенігүйм азыноуп ҳхыбағқәа адгыл изытцаимырғыло ҳәа узызхәаша-гыры қалап, зыбз ада еғызылам ауаа жәйтәгъыры иқан, ғатәгъыры адунеи иа-мымтәацзар акәхап, аха уара даара згәры ғәғәоу, бжърабыжътәа ицан аарла зылшо, уағ илапш ахъзымнаzo тәғанцәықагыры ахалара згәғъуа, ак иаңаимшәаゾо – аамта уағрыжәеит. Уара упсзам, дад, апсы

аңсцәа изырғыхазом – Анцәа икъарзк злоу абза иоуп зыпсы тбахъоугы еитарғыханы ршып рықырыгылара зылшо, иахъатәи арыцхарақәагы ртоурых шьатақәа ахытцуо илеини хәшәык рзыпшаара зеазызкуя...»

Ишаабо еипш, В. Амаршын егырт итоурыхтә ғымтақәа рфенш абрақагы азкышыкәасақәа зхытца амилааттә хъаа дүкәен зынза иөнди зуо ихатә хъаан иедиҳәалоит. Урт убасшак гәйла-псыла, шьала-дала еиларсуп, убасшак итәгәаны иахныруеит, ҳапсы өнакаая ақынзат, аха адагы псыхәа ҳамамкәа. Аңсха Қылышьбей ду «ишихәаз» еипш, иахъатәи ҳрыцхарақәагы ртоурых шьата ахытцуо длеини хәшәык, хәйрбәгыцк рықәтцара – абри ауп драматизмла итәу ари ағымта ахы инаркны атыхәтәанынза пафос хадас иатдоу, идеялә уасхырс изықәгылоу...

Сара ауажә арақа статия хәызык ағы сөазыскуам асқак зымәхак тбаау ағымта ду архитектоникатә еиғартәшьбас иамоу, азә иаткыс азә дүңашьтатәны иалоу жәларык ағырхатқәа рхәғсахъақәа реилырга-ра. Ақызатқәык архыаф ихшып ззысыштуа, иғәласыршәо, В. Амаршын ари арғиамтағы ихы иширхәаз аформа акыр изааигәоу аформа иара ихатә, паса затәи ирғиамтақәа иреиуоу, аповест «Мрагыларах зөнтиху акәасқыағы» қазарыла ихы иширхәахъоу ауп. Уақагыбы, иалоу ау-аапсыра рнафс, азыхъ, акәасқыа, ашта, аратла ухәа, ағымта «ағырхатқәа» зегзы рхала ицәажәоит, рхала «рәхәхә» еитархәоит. Уи оумашәа алирикатә қазшы аманы, исахъаркны иаанарпшуеит излацәажәо ахтысқәа. Арақа уажә зызбахә ҳамоу ашәкәыфы иғымта ғың ағғыс ус икоуп, аха ишаххәахъоу еипш, акырза еиҳауп амәхак, итцаулазоуп излацәажәо атоурых-драматә проблема дүкәа, акырцарағы адуне-итә философиятә қазшы змоу, ауаатәыфса зегзы рлахъынта иадхәа-лоу. Ағымта, автор ихатә ихәан еипш, ұвара-ұварағы атрагикомеди-атә қазшыагы амоуп, ирацәоуп гротескла, лакә-қазшы формалагыы иаарпшу. Гоголь иғымтақәа рфенш, ареалтә пәтәзаареи ашәкәыфы ифантазия иахыләниаауа апстазаареи оумашәа ицъашьтатәны нақ-аақ ихеибартәаауеит. Уи иабзоураны, иғәыптәагоу атоурыхтә фактқәагыры рыйхъара аинтерес ду атоуп. Аәакы ҳақкызып, уасы ишимбац аинте-рес атоуп иара ағымта ахатә «каишъя», ағиашъя, аизҳашъя, абызшәа зда царта амам абеиара. Убри амацарагы ухнахуеит, уатқәоит, уала-нахалоит, иудыруагы, иузымдыруа акәушәа, ғың Америка аауртыз-шәа агәахәара ду унатоит, ағыщәа ахатданы уапхъа иаақәнаргылоит. Убри иагышышықәнаргылоит ашәкәыфы ичыдазуо иара ихатә стиль. «Уғымта ахала ахы арғеиуеит, ахала ахы ағуеит», – иҳәоит ароман иалоу ағырхатқәа дүкәа руазәкгыбы. Убасшак ипсабаратәуп, мчыла ису,

мчыла ићатоу цәаҳәакгы уптылазом. Нас абри акәзами аќазара захъзу-
гы?

Витали Амаршъан раپхъатәи итоурыхтә роман «Апсҳай», уажә ғың
иифыз ҳәа гәахәарыла ҳзыихцәажәо «Ашъхақәа раҳи», урт ирыбжы-
гылоу «Уашхәа мақъапсыси» трилогиоуп рзухәартә, рахәыц Қапшыла
наћ-ааќ еимадоуп, иңвоушшартә ихеибартәааует, мшын таулак иаћароу
ҳапсуа тоурых дүззә ҳзеитархәоит. Ҳапсуа литературағ абасқактәкъа
мәхакы тбаала, абасқакгы жәларык афырхацәа рызбахә зәо даеа
фымтак ҳамајам.

Сара сусумтақәа рѣкны акырынтә иазгәастахъеит апоет, апразаик
Витали Амаршъан даагылазаргы, раپхъазатәи иа-жәеинраалақәа
инадыркны, иажәабжықәа, иповестқәа, исахъаркыратә очеркқәа рѣы
ианакәызаалак атоурых атема шупылоз, егырт ҳашәкәығаңцәа азәы
диенпшымкәа ҳтоурых дшазәлымхая, уи ида-ишья ишалоу, лахынцас
ишимоу. Иара ихатагы тоурыхтә хылтшытрала уи алаңәажәара зегъ
реиха дшақәиту...

Даеазныкгы ирғиамта ғыңқәа рыла абри, ахышъақәиргәз,
сара аханатәгы бзиабарала иғымтақәа ирызәлымхая, игәцаракны
итызтцаауа сзынгъы инасып дуны исыңхъаζоит!

Р. Қапба,
акритик, алитетратурагүағ

СЕДАЯ ДРЕВНОСТЬ ЗАГЛЯДЫВАЕТ ЧЕРЕЗ ПЛЕЧО

(Из книги «Друзья мои, абхазы!», вышедшей в 2012 году в Москве,
в издательстве «Союз-Дизайн»)

Как-то раз мой тезка, Виктор Аргун, поднялся ко мне в номер и с некоторой торжественностью объявил, что хочет познакомить меня с известным всей Абхазии национальным поэтом и писателем, который, по счастливой случайности, приехал отдохнуть в пансионат «Литфонд». Естественно, я с радостью согласился возможности пожать руку еще одному представителю абхазской интеллигенции.

Открыв дверь в его номер, мы увидели высокого седеющего человека, с приветливым видом поднявшегося нам навстречу. Его рукопожатие было крепким и дружеским, что немедленно расположило меня к нему, еще прежде, чем я успел толком его разглядеть.

Рука Виталия Джотовича Амаршана оказалась столь же теплой, как и весь его облик. Добрые глаза смотрели с живейшим интересом. Во всем облике сквозила удивительная деликатность. Радужные, с которым он предложил нам садиться, было настолько сердечным, что немедленно разрядило скованность первых минут знакомства. Ощущение огромной симпатии к этому человеку лишь возрастало во время последующих немногочисленных и, к сожалению, коротких с ним встреч. Виталий Амаршан – живое воплощение лучших черт древней абхазской аристократии, откуда и ведут свое начало корни его родословия.

Виталий Джотович подарил мне свой исторический роман «Леон Апсха» («Леон – царь Абхазии») с трогательной надписью. Зная об огромной известности автора, Народного поэта и писателя Абхазии, выпускника Московского Литинститута им. Горького, сокурсника и духовного собрата самобытного, талантливейшего русского поэта Юрия Кузнецова, я горел нетерпением прочитать книгу. С первой же строчки на меня дохнуло ароматом откровения. Вспомнились лирические отступления шолоховского «Тихого Дона», нежный колокольчик ландыша, которым любовалась Аксиния, неповторимые запахи нагретых солнцем донских степей. Едва прочитав первую строчку – «Зеленые власы весенней земли уже мягко опушили ее, и щебечущие ласточки вовсю сновали под крышами облюбованных домов», я с головой погрузился в роман. И лишь потом, вернувшись к предисловию доктора исторических наук, члена-корреспондента АН Абхазии Олега Бгажба, с удовлетворением отметил, насколько совпадает наше впечатление от «Леона Апсха». Бгажба пишет, что «прочел рукопись перевода залпом, как бы испил стакан холодной родниковой водыцы Арасадзиха в жаркий августовский день». Особенно порадовало меня совпадение наших мнений потому, что, в отличие от меня, журналиста, Олег Бгажба читал роман, как «беспристрастный историк-археолог», посвятивший раскапыванию одной из крепостей романа Цабал целых пятнадцать лет с Юрием Вороновым.

Должен сказать, что для меня достоверность исторического романа имеет не меньшее значение, чем его занимательность и чисто литературные качества. Так например, в свое время, прочитав «Фаворита» Валентина Пикуля, я не поленился отыскать подлинные дневники Екатерины Великой, чтобы убедиться, насколько бережно и скрупулезно придерживался Пикуль исторической правды.

Герои романа Виталия Амаршана, воскрешенные вместе с эпохой становления абхазской государственности воображением и талантом

писателя, тесно окружили меня и легко перенесли в прошлое на тысячу двести лет. Я услышал призывное ржание жеребенка, непостижимым внутренним чутьем избравшего себе будущего хозяина – героя и великого царя. Я будто воочию увидел царственных братьев Леона и Рамзыца. «...братья, о которых идет речь, были высокие, поджарые, с покоряющим любого собеседника обаянием. Смотрели они на мир горделиво, но без излишней суровости во взгляде.

Выражение их лиц было сродни ясному дню над землей, на которой они родились».

Виталий Амаршан легко и ненавязчиво погружает читателя в истоки бесценных человеческих качеств, замечательных обычаяв и традиций, которые до сих пор свято блюются абхазами, создавая неотразимую притягательность народа в целом и отдельных его представителей. Виталий Амаршан помог мне лучше понять происхождение радушия, и гостеприимства, при любой жизненной обстановке, сдержанного достоинства и беспредельного героизма абхазов.

В этом еще раз убедился я на торжественной церемонии в очередную годовщину победы в последней войне, унесшей столько молодых жизней, в числе которых единственный сын поэта, гордость и надежда не только родителей, но и всей будущей страны, прикрыв телом Отчизну, геройский погибший на поле сражения, светлейший юноша Беслан Амаршан, за лично проявленную храбрость и бесстрашие награжденный высшей Государственной наградой Республики Абхазия – Орденом Леона. Я думаю не случайно, что сын создателя в литературе бессмертного образа великого вождя, основателя могущественного, обширнейшего Абхазского Государства в 8 веке, при создавшейся реальной ситуации, был увенчан именно такой многозначительной, блестательной наградой – Орденом Леона! Это, мне кажется, предназначение. Судьба. Исторический факт, с глубочайшим символическим смыслом...

В тот печальный, но, в честь Победы в Отечественной войне, торжественный День, в центре столицы Абхазии, в Парке Боевой Славы, где теперь среди бессмертных, вечно живых своих сверстников находится и Беслан Амаршан, я видел серьезные, сосредоточенные лица мальчиков и девочек в нарядной школьной форме, длинной вереницей проходивших мимо памятника павшим героям и возлагавшим к его подножию живые цветы. Я слушал идущие от сердца слова выступавших взрослых, и думал, что народ, столь трепетно сохраняющий древние традиции, будет жить в веках...

Я, объездивший почти вес земной шар, вдвойне благодарен судьбе, за предоставленную мне с юных лет возможность сблизиться, породниться с такой необыкновенной, действительно райской, божественной страной, как Апсны (Страной Души) и ее славными сыновьями – потомками великих Нартов и Хаттов, в числе которых знаменитый, национальный абхазский поэт и прозаик Виталий Амаршан.

Когда-то в Пицунде подаренная им с автографом книга «Леон Апсха» – стала для меня настольной. Каждый раз читаю ее с большим эстетическим наслаждением и огромной любознательностью – не могу оторваться! Непринужденно, совершенно просто и доступно, в то же время, высокохудожественно и самобытно, через живые, запоминающиеся, одухотворенные образы, автор повествует о больших, глобальных, общечеловеческих ценностях, об огромных древних событиях мировой истории, которые и в наши дни заставляют волноваться, призывают к размышлению о человеческой судьбе. И каждый раз, вновь прочитав книгу, хочется мне выразить, скромно и безгласно, как пчела, выполняящему свою работу великому Поэту и Писателю идущие от сердца слова: Дорогой друг и брат Виталий Джотович, да хранит Вас Всевышний! Вы достояние не только Абхазии, но и всего Кавказа и России. Ваш великолепный, оригинальный, образцовый шедевр, - исторический роман «Леон Апсха», давно ставший классикой в родной художественной литературе, я уверен, в недалеком будущем обязательно займет свое достойное место и в сокровищнице мировой литературы – в этом я ничуть не сомневаюсь!

Большое Вам спасибо за Ваш щедрый и благородный талант, за Ваш духовный аристократизм. За Ваш творческий подвиг!

Желаю Вам здоровья и дальнейших успехов в Вашем священном общечеловеческом деле!

*Виктор Мартынов, журналист-международник,
дипломат, бывший сотрудник АПН*

АХҚӘА

Апсxa

Атоурыхтә роман

Апхъажәа.....	6
Ашәхымс. В. Амаршыан.....	9
Ахътәыцxa.....	12
Актәи ахәта.....	15
Аәбатәи ахәта.....	152
Ахәтәи ахәта.....	246
Аңшьбатәи ахәта.....	361
Аепилог.....	413

Ашъхақәа рах

Новеллала ифү атоурых-драматә роман

Амхәыршыта.....	420
Актәи ахәта.....	423
Аәбатәи ахәта.....	488
Ахәтәи ахәта.....	533
Аңшьбатәи ахәта.....	592
Апарда аартуп.....	689
Ароман «Апсxa» иазкны гәаанагарақәак.....	690
<i>Е. Шыәкralлxa, Е. Басарыаңxa</i>	
Атоурых ду иахылчинааз арғиамтакәа. Р. Қапба	692
Седая древность заглядывает через плечо. В. Мартынов.....	697

Витали ҃ьота-иҧа Амаршъан

АПСХА

Ат҃оурыхтә роман

АШЬХАҚӘА РАҲ

Новеллала иғу ат҃оурых-драматә роман

Виталий Джотович Амаршан

АПСХА

Исторический роман

ЦАРЬ ГОР

Историко-драматический роман в новеллах

На абхазском языке

Аредактор *C. Аргэын*
Компиутерла аиқәйршәаф *L. Малхасиан*
Асахъатыхөү *P. Габлиа*

Аформат 60x90/16 Атираж 500 ц.
Иѣатцә. акъ. бѓ. 44.
А҃еатапка №

